श्रीमद्भगवद्गीता ।

आनन्दगिरिकृत टीकासहिता

शाङ्करभाष्यसम्वलिता

श्रीधरस्वामिकृत सुबोधिनी सहिता च

एवं तदनुसारतः

कान्यकुब्ज श्रीयुक्त पण्डित जगन्नाथ शुक्ल विरचित

मनभावनी नाम भाषा

उक्त श्रीजगन्नाथ पण्डितैरेव मुद्रयितुमारब्धा ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलकत्ता

नीमतला गली ८ नम्बर मकान श्रीभुवनचन्द्र बसाक के

ज्ञानरत्नाकर छापे मे छपी ।

श्रीसम्वत् १८२७ श्रावणे मासि ।

विज्ञापन।

इस असार संसार मे वेद शास्त्र पुराण इतिहास का सारांश रूप तथा मोह तम तिरोहणके अर्थ तरुणतर अति प्रचण्ड मार्तण्ड और अज्ञान तिमिरान्ध जनसमूह को ज्ञानाञ्जन का अञ्जनूटा यह अनूठा जो गीताशास्त्र सो समरभूमि मे बंधुवध निमित्तसे व्याकुल अर्जुन को देख श्रीकृष्ण भगवानने उपदेश दिया था सोई श्रीनारायण का अवतार श्रीवेदव्यासने महाभारत के बीच भीष्मपर्व मे प्रकाश किया है और उसका तात्पर्य भी स्वामी श्रीशङ्कराचार्य्यने भाष्य करिके कहा फेरि शङ्करभाष्य का भी टीका आनन्दगिरि ने किया और परम ज्ञान वान श्रीधरस्वामीने भी गीता पर सुबोधिनीनाम तिलक किया है परन्तु ए सब संस्कृत मे हैं इससे पण्डित छोड़ और लोगों के समझमे नहीं आवते हैं इस कारण से कान्यकुब्ज श्रीयुत शिवनन्दन पांडे के उद्योग औ उपदेश तथा रुपये खरच सेऔ कान्यकुब्ज श्रीयुतविश्वेश्वरनाथ पांडेजी की मदत औ रुपये खरचसे तथा वैश्यवंश अवतंश श्रीयुत परमधार्म्मिक जैनीलालजीके रुपये औ उत्साहसे और श्रीयुत वैश्यकुलभूषण श्री जगुल किसोरजी के रुपये खरचसे तथा वैश्यवंश के रुपय और श्रीयत नाहरमलजी के रुपयों से श्रीपैलवाल दाप श्रीडंदराज कुमुद के मुददायक चन्द्र समान श्रीचन्द्रभान जीके धन से और श्रीमोती राम जी ... की मदत से तथा श्री सोनीराम रामदयाल औ श्रीभगवान दास जी को उत्साहसे कान्यकुब्ज पण्डित श्रीजगन्नाथशुक्ल ने परम धार्म्मिक परोपकारी इन सब लोगों की आज्ञानुसार मनभावनी नाम भाषा टीका करके श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्दगिरि कृत टीका औ श्रीधरस्वामी के तिलक समेत यथामति शुद्ध करके सम्वत् १९२७ मे श्रीभुवन चन्द्र वसाकके ज्ञानरत्नाकर छापेखाने मे दूसरी वार वडेअक्षरोंसे छपवाया है।

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

शाङ्करभाष्यमुपक्रमणिका

ॐ नारायणःपरोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।
अण्डस्यान्तस्त्विमेलोकाःसप्तद्वीपाचमेदिनी ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ह[illegible]विशिष्टार्थांकृपापीयूषवर्षिणीम् । हेरम्बदेहिप्रत्यूहव्यूहनिवारि[illegible]॥ यद्वक्त्रपद्म[illegible]संप्रवृत्तंनिष्ठाद्वतंविश्वविभागनिष्ठम् । साध्येतराभ्यांपरि[illegible]वासुदेवंसततंनतोस्मि ॥२॥ प्रत्यञ्चमच्युतंनत्वागुरूनपिगरीयसः । [illegible]गीताभाष्यविवेचनम् ॥३॥

- [illegible]निष्ठाज्ञाननिष्ठेत्युपायोपेयभूतनिष्ठाद्वयमधिकृत्यप्रवृत्तंगीताशास्त्रंव्याचिख्या[illegible]भाष्यकारोविघ्नोपप्लवोपशमनादिप्रयोजन प्रसिद्धयेप्रामाणिकव्यवहारप्र[illegible]ानुस्मरणंमङ्गलाचरणंसम्पादयन्नर्थविशेषेणेतिहासपुराणयो[illegible]शास्त्रेणैकवाक्यतामभिप्रेत्यपौराणिकश्लोकमेकमेवान्तर्यामि[illegible]मुदाहरति नारायणइति आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः अयनंत

भाषा अनुवाद

[illegible]संसारमेंयहसबकिसीकेइच्छारहतीहै किदुखदूरहोयऔनिरन्तरसुखमिले [illegible]उसकीकोईउपायविनाजानेबहुतेरेलोगअनेकअनेकयतनकरिवेदपुराण [illegible]ठेऔरअपनेमनोरथकोनपहुंचे तबपरमदयालुभगवानवासुदेव श्रीकृष्णजीने उसकीएकअतिउत्तमउपायरूपगीताशास्त्रअर्जुनकोउपदेशकिया जिसमेंज्ञाननिष्ठा औरज्ञाननिष्ठाकाकारणरूपजोकर्मनिष्ठाअर्थात्कर्मकेद्वाराज्ञ[illegible]नकीप्राप्तिहोतीहै यहीदोनोनिष्ठामेप्रवृत्तकहेकहताहुआजोगीताशास्त्रतिस[illegible]तात्पर्यकहनेकेलियेभगवानभाष्यकारशंकराचार्यसकलइतिहासपुराणोंकेसा[illegible]गीताकीएकवाक्यताअर्थात्किसीसेविरोधनहीहै यहजनातेहुयेग्रंथकेआर[illegible]मेंअन्तर्यामीपरमेश्वरकाप्रतिपादक कहेकहनेवालाएकपुराणकाश्लोकमङ्गला[illegible]रणकियाहै ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अतः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति स्मृतिसिद्धः स्थूलदृष्ट्या नारायणशब्दार्थः सूक्ष्मदर्शि
नः पुनराचष्टे तेन नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमुच्यते तत्र नित्यं सन्निहिता: चि
दाभासा जीवा नारा इति [illegible]ते तेषामयनमाश्रयो नियामकोऽन्तर्यामी नारायण
इति [illegible]श्रीनारायणाख्यमंशमाचम्याधीयते तदयमात्म
स्मृतिमा[illegible]भवति मनुमरस्यात्मनो मायासम्बन्धादन्तर्यामित्वं
[illegible]ममव्याकृतस्यासङ्गाविषयाद्वितीयस्य तद्योगा तथापि तदा
सिद्धौ[illegible]परदेवताया आदावनुस्मर्यते यदस्य हितत्वस्यानुस्मरणमभीष्टफ
लवदभीष्टं तत[illegible]कादिति अव्यक्तमव्याकृतं मायेत्यनर्थान्तरं तस्मात् परो व्यति
रिक्तः तेनासंस्पृष्टोयमुपरः अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः गृहीतः तत्त्वतो मायासम्ब
न्धाभावेपि कल्पनया तदीय सङ्गतिमङ्गीकृत्यान्तर्यामित्वादिकमुन्नेयमुपस्था[illegible]
व्यतिरेको विवक्षितस्तस्मिन्नव्यक्ते साक्षिसिद्धेपि कार्य्यलिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति
अण्डमिति अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं हैरण्यगर्भं तत्त्वमण्डमित्यभिलप्यते [illegible]द्व्य
क्तात्पूर्वोक्तादुत्पद्यते प्रसिद्धा हि श्रुतिस्मृतिवादेषु हिरण्यगर्भस्य मूलकारणादुत्पत्ति
स्तथाच कार्य्यलिङ्गादव्यक्तोभिव्यक्तिरित्यर्थः हिरण्यगर्भे श्रुतिस्मृतिसमधिगतेपि का
र्य्यलिङ्गकमनुमानमस्तीति मन्वानो विराडुत्पत्तिमुपदर्शयति अण्डस्येति ए[illegible]
ण्डस्य हिरण्यगर्भाभिधानीयस्यान्तरिमे भूरादयो लोका विराडात्मका वर्त्तन्ते कार्य्यं
हि कारणस्यान्तर्भवति तेन हिरण्यगर्भान्तर्भूता भूरादयो लोका विराडात्मानस्तेन सृ
टा इति तल्लिङ्गाद्धिरण्यगर्भसिद्धिरित्यर्थः लोकानेव पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मक
विराडात्मत्वेन व्युत्पादयति सप्तद्वीपेति साष्टथिवी अभवदिति श्रुतौ विराजो जन्मस
ङ्कीर्त्तितमित्यङ्गीकाराद्शेषद्वीपोपेता पृथिवीत्यनेन सर्व्वलोकात्मको विराडेवोच्यते च
शब्देन विराजोपि हिरण्यगर्भे पूर्व्वोक्ते तदात्मन्यन्तर्भावस्ततः सर्व्वोपि व्युत्पद्यते परमा
त्मा हि स्वाज्ञानद्वारा जगदशेषमुत्पाद्य स्वात्मन्येवान्तर्भाव्य स्वयमेकरससच्चिदानन्दा
त्मना स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः अथवा नारायणशब्देनाभिप्रेयमुक्तं नर एव नारा जीवा
स्त्वम्पदवाच्याः तेषामयनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं परं ब्रह्म तथाच कल्पितस्याधिष्ठाना
तिरिक्तस्वरूपाभावाद्वाच्यस्य कल्पितत्वेपि लक्ष्यस्य ब्रह्ममात्रत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यं विषयो व
र्ण्यते तेनार्थाद्विषयविषयिभावः सम्बन्धोपि ध्वनितः परोव्यक्तादित्यनेन मायासं स्व
र्शाभावोक्त्या सर्व्वानर्थनिवृत्त्या परमानन्दाविर्भावलक्षणो मोक्षोपि विवक्षितस्तेन च त
त्कामस्याधिकारोप्यर्थादिति ततः परिशिष्टेन तु शब्देन वस्तुनो वास्तवमद्वितीयत्वमावेदि

शाङ्करभाष्यमुपक्रमणिका ।

सभगवान्सृष्ट्वेदंजगत्तस्यचस्थितिंचिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रेसृष्ट्वाप्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणंधर्म्मंग्राहयामासवेदोक्तंततोऽन्यांश्चसनकसनन्दनादीनुत्पाद्यनिवृत्तिल धर्म्मंज्ञानवैराग्यलक्षणंग्राहयामास ।

आनन्दगिरिकृतटीका

तेनचवसुद्वारापरमविषयत्वंतज्ज्ञाननिष्ठाया[illegible]वान्तर विषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवधेयम् ।

ननुनैवंसाध्यसाधनभूतंनिष्ठाद्वयमत्रभगवताप्रतिपाद्यते[illegible]भगव तोभूमिभारापहारार्थंवसुदेवेनदेवक्यामाविर्भूतस्यतादर्थ्येनमध्यमंपाण्डवंप्रथितम हिमानंप्रेरयितुंधर्म्मयोरिहानूद्यमानत्वादतोनास्यशास्त्रस्यनिष्ठाद्वयंपरापरविष यभावमनुभवितुमलमितितत्रभगवतोधर्म्मसंस्थापनस्वाभाव्यधौव्याद्धर्मद्वयस्थापनार्थ मेवप्रादुर्भावाभ्युपगमाद्भूभारपरिहारस्यचार्थिकत्वादर्जुनंनिमित्तीकृत्याधिकारिणां स्वधर्मप्रवर्तनद्वाराज्ञाननिष्ठायामवतारयितुंगीताशास्त्रस्यप्रणीतत्वादुचितमस्यनि ष्ठाद्वयविषयत्वमिति परिहरतिसभगवानित्यादिनाधर्म्मद्वयमर्ज्जुनायोपदिदेशेत्यन्ते नभाष्येणतत्रनेदंगीताशास्त्रं व्याख्यातुमुचितमाप्तप्रणीतत्वानिर्द्धारणात्तथाविधशा स्त्रान्तरवदित्याशंक्यमङ्गलाचरणश्लोकेश्वरं दर्शयन्नादौशास्त्रप्रणेतुराप्तनिर्द्धारणार्थं सर्वज्ञत्वादिप्रतिज्ञापूर्व्वकंसर्व्वजगज्जनयितृत्वमाह सभगवानिति प्रकृतोनाराय णाख्योदेवःसर्व्वज्ञः सर्वेश्वरःसमस्तमपिप्रपञ्चमुत्पाद्यव्यवस्थितोनचतस्यानाप्तत्व मीश्वरानुगृहीतानामाप्तत्वसिद्धेस्तस्यपरमाप्तत्वसिद्धेरित्यर्थः ननुभगवतासृष्टम पिचातुर्वर्ण्यादिविशिष्टं हिरण्यगर्भादिलक्षणजगन्नव्यवस्थितिमास्थातुंशक्यतेव्यव

भाषा अनुवाद

उसकाअर्थयहहैकिजोअव्यक्तनाममायाजगत्कीप्रकृतितिससेस्थावरजङ्गमकी शरीरसमूहमेंअधिष्ठितकहेटिकेजोसकलजीवउनकेआश्रयभूतअन्तर्यामीनारा यणहैं औरउसीमायासेअंडाकारयहब्रह्माण्डप्रगटभयाहै किजिसब्रह्माण्डके भीतरसकललोकऔरसातद्वीपसमुद्रसमेतयहवसुन्धराप्थिवीधरीभईहै॥१॥

सोईनारायणजगतकोसिर्जनकरिइससृष्टिकेपालनकरनेकेलियेमरीचिअत्रि आदिदशप्रजापतियोंकोपहलेउत्पन्नकिया औरउनकोवेदविहितप्रवृत्तिलक्षण धर्मकीशिक्षादिया फेरसनकादिकोंकोउपजायउनकोज्ञानवैराग्यनिवृत्तिलक्ष णधर्मउपदेशकिया ।

शाङ्करभाष्यमुपक्रमणिका।

द्विविधोहिवेदोक्तोधर्मःप्रवृत्तिलक्षणोनिवृत्तिलक्षणश्च तत्रैकोजगतःस्थितिकारणं प्राणिनांसाक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यःसधर्मः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिःश्रे योर्थिभिरनुष्ठीयमानोदीर्घेणकालेनअनुष्ठातॄणांकामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञान हेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमानेधर्मेप्रवर्धमानेचाधर्मेजगतःस्थितिंपरिपिपालयिषुःसआ दिकर्त्तानारायणाख्योविष्णुर्भौमस्यब्रह्मणोब्राह्मणत्वस्यरक्षणार्थंदेवक्यांवसुदेवादं शेनकृष्णःकिलसम्बभूवब्राह्मणत्वस्यहिरक्षणेनरक्षितःस्याद्वैदिकोधर्मःतदधीनत्वा द्वर्णाश्रमभेदानाम्।

आनन्दगिरिकृतटीका।

स्थापकाभावान्नचपरस्यैवेश्वरस्यव्यवस्थापकत्ववैषम्यादिप्रसङ्गात्तत्राहतत्रैकेतिसृष्ट स्य जगतोमर्य्यादाविरहितत्वमाशङ्क्यतेतदीयांव्यवस्थांकर्तुमिच्छन्व्यवस्थापकमालो च्यतल्लक्षणापिचनत्वेनप्रसिद्धंधर्मन्तथाविधधर्ममभिगम्यसृष्टवानित्यर्थः सृष्टस्यधर्म स्यसाध्यत्वेभावतयासाधयितारमन्तरेणासम्भवात्तस्यैवतदनुष्ठातृत्वानभ्युपगमात्प्रा णिप्रभेदानामधर्मप्रायाणांतद्योगात्कुतस्तदीयासृष्टिरित्याशंक्याह मरीच्यादी निति तेषांभगवतासृष्टानांप्रजासृष्टिहेतूनांयागदानादिप्रवृत्तिसाध्यंधर्ममनुष्ठातु मधिकृतानांस्वकीयत्वेनतदुपादानमुपपन्नमित्यर्थः चैत्यवन्दनादिभ्योविशेषार्थं धर्मंविशिनष्टि वेदोक्तमिति ननुनैतावताजगदशेषमपिव्यवस्थापयितुंशक्यतेप्रवृत्ति मार्गस्यपूर्वोक्तधर्मंप्रतिनियतत्वेपिनिवृत्तिमार्गस्यतेनव्यवस्थापनायोग्यत्वात्तत्राह त तोन्यांश्चेति निवृत्तिरूपस्यधर्मस्यशमदमाद्यात्मनोगमकमाह ज्ञानेतिविवेकवैरा ग्यातिशयेशमाद्यतिशयोगम्यतेततोविवेकादितस्यगमकमित्यर्थः।

धर्मैवक्तृविदांविवादद्दर्शनाज्जगतःस्थेम्नेकारणीभूतधर्मान्तरमपिस्रष्टव्यमस्ती

भाषा अनुवाद

सोवैदिककहेवेदविहितधर्मदोप्रकारकाहै पहलाजगतकोस्थितिकरनेवाला जिसकोप्रवृत्तिलक्षणकहतेहैं दूसरामुक्तिकादेनहारनिवृत्तिलक्षणहै जिसको ब्राह्मणआदिचारोवरणऔआश्रमीचारोअपनेकल्याणकेअर्थअनुष्ठानअर्थात्धार णाकरतेहैं।

जगतमेलोगोंकीकामनावशतेविवेकज्ञानकेनाशकअधर्मकीवृद्धिभईतोजगतकी स्थितिकहेपालनकीइच्छाकरिकेवहीआदिकर्तानारायणब्राह्मणऔगायनकेबा औवेदविहितधर्मकीरक्षाकेनिमित्तदेवकीकेगर्भमेवसुदेवजीसेअंशरूपप्रगटभये।

शाङ्करभाष्यमुपक्रमणिका ।

सचभगवान्ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिःसदासम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकांवैष्णवीं स्वांमायांमूलप्रकृतिंवशीकृत्याजोऽव्ययोभूतानामीश्वरोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोपिसन्स्वमाययादेहवानिवजातइवलोकानुग्रहंकुर्वन्लक्ष्यतेस्वप्रयोजनाभावोपिभूतानु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्याशंक्याह द्विविधोहीति अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गव्यावृत्तयेप्रवृत्तंधर्मंलक्षयतिप्रवृत्तिलक्षणमिति प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोभ्युदयार्थिनांसाक्षादभ्युदयहेतुःनिःश्रेयसार्थिनांपरम्परयानिःश्रेयसहेतुर्निवृत्तिलक्षणस्तुधर्मःसाक्षादेवनिःश्रेयसहेतुरितिविभागःज्ञानस्यैवनिःश्रेयसहेतुत्वेपिशमादीनांज्ञानद्वारामोक्षहेतुत्वंज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च साक्षादित्युक्तं यद्येवंधर्मोलक्ष्यतेतर्हिवर्णित्वमाश्रमित्वञ्चोपेक्ष्यसर्वैरेवपुरुषार्थार्थिभिर्द्विविधोपिधर्मोयथायोग्यमनुष्ठेयावित्यनुष्ठानियमासिद्धिरित्याशंक्याह ब्राह्मणादैरिति अर्थित्वाविशेषेपिश्रुतिस्मृतिपर्य्यालोचनयानुष्ठानात्नियमसिद्धिरित्यर्थः नित्यनैमित्तिकेषुजावज्जीवमनुष्ठानङ्काम्येषुकरणाशेरागाधीनाप्रवृत्तिरितिकर्तव्यतांशेवैधीतिविभागेपिकदाचिदेवानुष्ठानमितिविभागमभिप्रेत्याह दीर्घेणेति अथ यथोक्तधर्मवशादेवजगतोव्यवस्थितस्थितिसिद्धेर्भगवतोनारायणस्यादिकर्तुरनेकानर्थकलुषितशरीरपरिग्रहासम्भवादन्यस्यैवकस्यचिदनाप्तस्यवैषम्यनैर्घृण्यवतोविग्रहपरिग्रहद्वारेणगीताशास्त्रप्रणयनमिति कुतोस्याप्तप्रणीतत्वंतत्राह अनुष्ठातृणामिति अथवायथोक्तशङ्कायान्दीर्घेणेत्यारभ्योत्तरं महताकालेन कृतत्रेतात्ययेद्वापरावसाने साधकानां कामक्रोधादिपूर्वकादविवेकादधर्मबाहुल्याद्धर्माभिभवादधर्माभिवृद्धेश्च जगतोमर्य्यादाभेदेतदीयांमर्य्यादामात्मनिर्मितां पालयितुमिच्छन्प्रकृतोभगवानेतदर्थंब्राह्मणत्वादिवर्णादिसंरक्षणार्थं लीलामयंमायाशक्तिप्रयुक्तंस्वेच्छाविग्रहंजग्राहेत्यर्थः भौमस्यब्रह्मणोगुप्त्यै वसुदेवादजीजनत्इति स्मृतिमनुसृत्यपदद्वयमनूद्यव्याचष्टे भौमस्येतिअंशेनेति स्वेच्छानिर्मितेनमायामयेनस्वरूपेणेत्यर्थः किलेत्यैतिह्यमर्थेपौराणिकीप्रसिद्धिरनूद्यतेनहिभगवतोव्यतिरिक्तस्येदंजन्मेतियुज्यतेबहुविधागमविरोधादितिभावः ननुवैदिकधर्मसंरक्षणार्थंभगवतोजन्मयदायदाहिधर्मस्येत्यादि

भाषा अनुवाद

सोईभगवानसदाज्ञानऐश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजसेसम्पन्नकहेयुक्तअपनीवैष्णवीत्रिगुणमयीमायाकोअपनेवशकरकेऔरआपमुक्तरूपमायाकेद्वारादेहधारीउत्पन्नभयेऐसेदेखपड़ेयेकिअपनेकिसीप्रयोजनकेविनाभीलोगोंपरअनुग्रहप्रकाशकरिके।

शाङ्करभाष्यं उपक्रमणिका

जिष्टत्वयावैदिकं हिधर्म्मद्वयमर्जुनायशोकमोहमहोदधौनिमग्नायोपदिदेशगुणाधि कैर्हिगृहीतोऽनुष्ठीयमानश्चधर्मःप्रचयंगमिष्यतीति। तंधर्मंभगवतायथोपदिष्टंवेद व्यासःसर्व्वज्ञोभगवान्गीताख्यैःसप्तभिःश्लोकशतैरुपनिबबन्ध।

आनन्दगिरिकृतटीका।

दर्शनात् किमिदंब्राह्मणत्वस्यरक्षणार्थमितितत्राह ब्राह्मणत्वस्येति तथापिव र्णाश्रमभेदव्यवस्थापनंविनाकथंयथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्याह तदधीनत्वादिति ब्राह्मणंहिपुरोधायक्षत्रादिप्रतिष्ठांप्रतिपद्यते याजनाध्यापनयोस्तद्धर्मत्वात्तद्द्वारा चवर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनादतोब्राह्मण्येरक्षितेसर्वमपिसुरक्षितंभवतीत्यर्थः।

नन्वेमपिभगवतोनारायणस्यशरीरादिमत्त्वेसत्यस्मदादिभिरविशेषादनीश्व रत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्यज्ञानादिकृतंविशेषमाह सचेति ज्ञानंज्ञप्तिरर्थपरिच्छि त्तिरैश्वर्य्यमीश्वरत्वंस्वातन्त्र्यंशक्तिस्तदर्थनिर्वर्त्तनसामर्थ्यंबलंसहायसम्पत्तिः वीर्य्यं पराक्रमवत्त्वंतेजस्तुप्रागल्भ्यमधृष्यत्वंएतेचषड्गुणाःसर्व्वविषयाः सर्व्वदाभगवतिव र्त्तन्तेतथाचतस्यशरीरादिमत्त्वेपि नास्मदादिसाम्यमित्यर्थः अथैवमपिकथमीश्वरस्या नादिनिधनस्यनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यस्वभावविपरीतंजन्मादिसम्भवति नहिभूता नामीशितास्वतन्त्रःस्वात्मनोऽनर्थं स्वयमेवसम्पादयितुमर्हतिनचास्यदेहादिग्रहेकि मपिफलमुपलभ्यतेतत्राह त्रिगुणात्मिकामिति मिथ्याचितदेहादिगतवैरूप्यसि द्ध्यर्थमिदंविशेषणंतस्याव्यापकत्वंवक्तुं वैष्णवीमित्युक्तम् ईश्वरपारवश्यन्तस्यादर्श यतिस्वामिति तस्याश्चप्रतिभासमात्रशरीरत्वमेवनतुवस्तुत्वमित्याह मायामिति तस्याःनानाविधकार्य्याकारेणपरिणामित्वंसूचयतिमूलप्रकृतिमिति ईश्वरस्यप्रकृ त्यधीनत्वंवारयतिवशीकृत्येति नित्यत्वंकार्य्याकारविरहितत्वंशुद्धत्वमकारणत्वंबुद्धि त्वमजडत्वंमुक्तत्वम् अविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यराहित्यंनचनित्यत्वादयःसंसारा वस्थायामसन्तोमोक्षावस्थायांसम्भवन्तीतियुक्तमित्याह स्वभावइति देहग्रहेप्रा धान्यंमायायादर्शयितुंपुनःस्वमाययेत्युक्तं सवाअयंपुरुषोजायमानःशरीरमभिस

भाषा अनुवाद

जिसमेंइसधर्मकोसबलोगजानिकरिग्रहणकरेंक्योंकिवड़ोंकेआचरनकियेधर्मको सबलोगग्रहणकरेंगेयहविचारिश्रीकृष्णजीनेसंग्रामकेवीचशोकसागरकेनिमग्न अर्जुनसेवेदोक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिदोनोप्रकारकेधर्मउपदेशकियाथा सोईभगवतकाक हाउपदेशसातसैश्लोकमेसर्व्वज्ञभगवानवेदव्यासयहगीतानिबंधकियाअर्थात्बनाया

शाङ्करभाष्यं उपक्रमणिका

तदिदंगीताशास्त्रंसमस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थंतदर्थाविष्करणायानेकै र्विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपल भ्याहंविवेकतोऽर्थनिर्द्धारणार्थंसंक्षेपतोविवरणंकरिष्यामि ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

म्पद्यमानइति श्रुतिमाश्रित्याह देहवानिति इवकारार्थंदेहादेरवस्तुत्वेनकल्पि तत्वंद्योत्यते धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिवर्गस्याभ्युदयनिःश्रेयसतत्परत्वापादनंलोका नुग्रहः यद्यपिकूटस्थःस्वतन्त्रोनित्यत्वादिलक्षणस्सर्वेश्वरःस्वतोदृश्यते तथापि यथोक्तमायाशक्त्यादेहादिगृहीत्वाप्राणिनामनुग्रहमादधानो नस्वभावविपर्ययंपर्य्ये तीत्यर्थः ननुप्रयोजनमनुद्दिश्यनमन्दोपिप्रवर्त्ततइति न्यायादीश्वरस्याप्तकामतयाक्ष तकृत्यस्यप्रयोजनाभावादनुग्राह्याणाञ्चाद्वैतवादे व्यतिरिक्तानामसत्त्वान्नधर्मद्वयमु पदेष्टुमुचितमितितत्राह स्वप्रयोजनेति कल्पितभेदभाञ्जिभूतान्युपादायतदनुग्र हेच्छयाचैत्यवन्दनादिविलक्षणंधर्मद्वयमर्जुनंनिमित्तीकृत्याप्तकामोपि भगवानुपदि ष्टवानित्यर्थः अर्जुनस्योपदेशापेक्षास्तीतिदर्शयितुंविशिनष्टिशोकेति ननुभूतानुग्रहे कर्त्तव्येकिमित्यर्जुनायधर्मद्वयंभगवतोपदिश्यतेतत्राह गुणाधिकैरिति प्रचयंगमि ष्यतीतिमत्वाधर्मद्वयमर्जुनायउपदिदेशेतिसम्बन्धः अथतथापिसुगतोपदिष्टधर्म वद्द्वयमपि भगवदुपदिष्टोधर्मोनप्रामाणिकोपादेयतामुपगच्छेदित्याशङ्क्यवेदोक्त त्वान्नास्यतत्तुल्यत्वमित्युक्तमित्यभिप्रेत्यशिष्टपरिगृहीतत्वाच्चमैवमित्याह तंधर्ममिति अधर्मेधर्मबुद्धिर्वेदव्यासस्यजातेत्याशङ्क्याह सर्वज्ञइति कृष्णद्वैपायनंविद्धिव्यासंना रायणंप्रभुमितिस्मृतेः सज्जनोपकारकभगवदवतारत्वाच्च व्यासस्यनान्यथाबुद्धिरि त्याह भगवानिति गीताशास्त्रस्याप्तप्रणीतत्वमपाकृत्यव्याख्येयत्वमुपपादितमुपसंह रति तदिदमिति पौरुषेयस्यवचसोमूलप्रमाणाभावेनाप्रामाण्यमिति मत्वाविशिन ष्टिसमस्तेति शास्त्रान्तरैरेवतदर्थप्रतिपत्तिसम्भवेकिमिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह दुर्विज्ञेयार्थमितिपदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययोजनाआक्षेपस्यसमाधानंव्या

भाषा अनुवाद

सकलवेदोंकेअर्थकासारसंग्रहस्वरूपइसगीताकातात्पर्यार्थलोगोंकोअतिदुर्गेय कहेजानवेयोगनहींहै इसोसेबहुतोंनेयद्यपिइसगीताकाअर्थप्रकाशकियातौभी साधारणलोगउसकाउलटापुलटाभावअर्थग्रहणकरलेतेहैं यहजानियथावतकहे ठीकठीकअर्थनिर्धारणकरनेकेलियेहमसंक्षेपसे विवरणकरनेमेंप्रवृत्तभयेहै ॥१॥

शाङ्करभाष्यं उपक्रमणिका

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणं तच्च सर्व्वकर्मसन्न्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तं स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदनं इत्यनु

आनन्दगिरिकृतटीका।

स्यानंपम्लल चणमित्यादिक्रमेणास्य शास्त्रस्य पूर्व्वाचार्य्यैर्व्याख्यातत्वात्किमर्थमिदमारभ्यते गतार्थत्वात्तत्राह तदर्थेति गीताशास्त्रार्थस्य प्रकटीकरणार्थं पदविभागस्तदर्थोक्तिः समासद्वारा वाक्यार्थनिर्देशस्तत्रापेक्षितो न्यायश्चाक्षेपसमाधानलक्षणो टीकाकारैर्दर्शितस्तत्रापि तथाविधमेव शास्त्रं शास्त्रपरिचयशून्यैः समुच्चयासमुच्चयवादिभिर्विरुद्धार्थत्वेन अनेकार्थत्वेन च गृहीतमालक्ष्य तद्बुद्धिमनुरोद्धुमिदमारब्धव्यमित्यर्थः येषां प्राचीने व्याख्याने बुद्धिरप्रविष्टा तेषां सम्प्रति तत्र एतस्मिन्न सौ प्रवेक्ष्यतीति कुतो नियमस्तत्राह विवेकत इति पूर्वव्याख्याने तत्तदर्थनिर्द्धारणार्थोपन्यासः सङ्कीर्णवद्भातीति न तत्र केषाञ्चिन्मनीषा समुन्मिषति प्रकृते त्वसङ्कीर्णतया तत्पदार्थनिर्णयोपयोगिन्यायो विक्रियते तेनात्र मन्दमध्यमयोरपि बुद्धिरवतरतीत्यर्थः किञ्चानपेक्षिताधिकग्रन्थसद्भावान्न प्राचीने व्याख्याने श्रोतॄणां प्रवृत्तिरत्र त्वपेक्षितात्पग्रन्थे विवरणे प्रायशः सर्वेषां प्रवृत्तिः स्यादिति मत्वाह संक्षेपत इति।

ननु अनाप्तप्रणीतत्वाद्यभावेऽपि नेदं शास्त्रं व्याख्येयं विषयाद्यनुबन्धस्यानभिहितत्वेन शास्त्रत्वाभावादित्याशङ्क्य सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वादादौ प्रयोजनमाह तस्येति प्रसाधितप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि सन्निहितस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः संग्रहः सम्पिण्डितत्वमेकवाक्यत्वं तेनेदं परमं फलं यन्निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं कैवल्यं अवान्तरफलन्तु तत्र तत्रावान्तरवाक्यभेदेन मनोनिग्रहादि विवक्ष्यते निःश्रेयसञ्च द्विविधं निरतिशयसुखाविर्भावो निःशेषानर्थोच्छित्तिश्च तत्राद्यमुदाहरति परमिति द्वितीयं दर्शयति सहेतुकस्येति संसारोपरमस्यात्यन्तिकत्वं प्रतियोगिनः संसारस्य पुनरुत्पत्त्ययोग्यत्वं तच्च स्वापमूर्च्छादिव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तदेव साधयितुं सहेतुकस्येत्युक्तं उक्तं फलमनुष्ठिताद् कर्मणः किं नो वा कर्मणः स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याभिधेयमभिधित्समानः समाधत्ते तच्चेति आत्मज्ञाननिष्ठाशेषत्वेन कर्मनिष्ठा नोच्यते प्राधान्येन

भाषा अनुवाद

दुःखरूप इस संसार से उपरति रूप जो निर्वाण के है मुक्ति सो ई गीताशास्त्र का प्रयोजन है परन्तु सर्व कर्म परित्याग मूलक ज्ञाननिष्ठारूप निवृत्तिधर्म के अनुष्ठान करने से वह प्रयोजन सिद्ध होता है अनुगीता आदि ग्रन्थों मे भगवान आपही सकल अभिप्राय

शाङ्करभाष्यमुपक्रमणिका।

गीतासु किञ्चान्यदपि तत्रैवोक्तं नैवधर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ज्ञानं सन्न्यासलक्षणमिति च इहापि चान्ते उक्तमर्जुनाय सर्व्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति अभ्युदयार्थोपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स च देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसन्धिवर्जितः शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते तथा चेम

आनन्दगिरिकृतटीका

त्वात्मज्ञाननिष्ठैवात्र प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ननु शेषिणी निष्ठा कुतो न भवति सन्न्यासात् कर्म्मनिष्ठायाः शेषत्वात्तत्राह सर्व्वेति सन्न्यासद्वारेणासकृदनुष्ठितश्रवणादेः शेषिणी निष्ठा सिद्धा प्रतिशेषत्वञ्च कर्म्मणस्तत्र परम्परायत्तमित्यर्थः ननु यज्ञदानतपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तदिति वाक्यशेषात्समुच्चितमात्मज्ञानमत्र प्रतिपाद्यते नेत्याहतत्रेति सर्व्वकर्म्मसन्न्यासपूर्व्वकमात्मज्ञाननिष्ठारूपं धर्म्मं निःश्रेयससाधनं प्रयोजनं प्रागुक्तं परामृशति इममेवेति वक्तृभेदादभिप्रायभेदाशङ्कां वारयति भगवतैवेति उक्तमनुगीतास्विति सम्बन्धः ब्रह्मणः पदं पूर्व्वोक्तं निःश्रेयसं तस्य वेदनं लाभस्तत्र विशिष्टो ज्ञाननिष्ठारूपो धर्म्मः समर्थो भवतीत्यर्थः यज्ञदानादिवाक्यस्य तु तं...ख्यानावसरे तात्पर्य्यं वक्ष्यते कर्म्मत्यागस्य भगवतोभिप्रेतत्वे वाक्यान्तरमनुगीतागतमेवोदाहरति तत्रैवेति धर्माधर्मापूर्व्वासंसर्गित्वे हेतुमाह नैवेति क्रियाद्वयसम्बन्धाभावात्तन्निर्वृत्तापूर्व्वाभ्यामसम्बन्धं प्राप्तमर्थमाह यः स्यादिति वागादिबाह्यकरणव्यापारविरहितत्वं तूष्णीमित्युच्यते किञ्चिदचिन्तयन्नित्यन्तःकरणव्यापाराभावोभिप्रेतः द्विविधकरणव्यापारविरहितः सन्प्रागुक्तो योधिकारी केवलमेकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मण्यासनं मवस्थानं तत्र लीनस्तस्मिन्नेव समाप्तिभागी स्यात्तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठस्य सर्व्वकर्मत्यागहेतुकं ज्ञानं मुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः न केवलमनुगीतास्वेव यथोक्तं ज्ञानमु

भाषा अनुवाद

प्रमाणरूप प्रगट देखाया है और जो वर्णआश्रम के विषय मे जगत का स्थिति साधन का है सहायक कर्मनिष्ठारूप प्रवृत्तिलक्षण धर्म इसमे कहीं कहीं कहा है वह यद्यपि देवादि लोकप्राप्तिका हेतु है परतौभी ईश्वरार्पणबुद्धि से कियाहुआ चित्तशुद्धि के साथ ज्ञाननिष्ठाकी योग्यता के द्वारा निर्वाणमुक्तिका साधन होता है यह बात इसी ग्रन्थमे पीछे से कही जायगी।

शाङ्करभाष्यमुपक्रमणिका ।

मर्थमभिमन्धायवक्ष्यति ब्रह्मण्याधायकर्माणियतचित्ताजितेन्द्रियाःयोगिनःकर्म कुर्व्वन्तिसङ्गंत्यक्त्वात्मशुद्धयेइति इमंद्विप्रकारंधर्मंनिःश्रेयसप्रयोजनंपरमार्थतत्वञ्च वासुदेवाख्यंपरब्रह्माभिधेयभूतंविशेषतोऽभिव्यञ्जयन्विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधे यवद्गीताशास्त्रंयतस्तदर्थविज्ञानेन समस्तपुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणेयत्नःक्रियते मया अत्रच धृतराष्ट्रउवाच धर्मक्षेत्रइत्यादि ।

आनन्दगिरिकृतटीका

क्तंकिन्तुप्रकृतेपिशास्त्रसमाप्त्यवसरेदर्शितमित्याह इत्यपीति नन्वत्रनिवृत्तिलक्ष णधर्मात्मकंसंन्यासमात्मज्ञानमेवनप्रतिपाद्यतेकुरुकर्मैवतस्मात्त्वंइत्यादौप्रवृत्ति लक्षणस्यापिधर्मस्यवक्ष्यमाणत्वाद्धर्मयोश्चप्रकृतत्वाविशेषात्तत्राह अभ्युदयार्थोपीति ननुवर्णिभिराश्रमिभिश्चानुष्ठेयत्वेनान्यत्रविहितस्यापितस्यनयुक्तंमोक्षसाधनत्वाधि कारेविधानंदेवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेनमोक्षंप्रतिपक्षत्वात् सत्यंतथापिफलाभिलाष मन्तरेणेश्वरार्पणधियाकृतस्यबुद्धिशुद्धिहेतुत्वात्तस्येहवचनमित्याह सत्वदेवादीति फलाभिसन्धिद्वाराकृतःसन्निति शेषः प्रवृत्तिलक्षणधर्मस्योक्तरीत्याचित्तशुद्धिहेतु त्वेपिमोक्षाहेतुत्वेनकुतोमोक्षाधिकारेनिर्द्देशःस्यादित्याशङ्क्याह शुद्धेति प्रतिपाद्य तेप्रागुक्तोधर्मइतिशेषः यदुक्तंफलाभिसन्धिवर्जितमीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितंकर्मबुद्धि शुद्धयेभवतीतितत्रवाक्यशेषमनुकूलयतितथाचेति ।

शास्त्रस्यप्रयोजनंससाधनमुक्तमनूद्यविषयंदर्शयतिइममिति दर्शितेनफलेन शास्त्रस्यनिष्ठाद्वयद्वारासाध्यसाधनभावःसम्बन्धोविषयेणविषयविषयित्वमिति विव क्षित्वाह विशेषतइति एवमनुबन्धत्रयविशिष्टंशास्त्रंव्याख्यातार्हमित्युपसंहरति विशिष्टेति सिद्धेव्याख्यानयोग्यत्वेव्याख्येयत्वेफलितमाह यतइति एवंगीताशा स्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्यपरापराभिधेयप्रयोजनवतोव्याख्येयत्वंप्रति पाद्यव्याख्यातुकामःशास्त्रंतदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्यद्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य तात्पर्य्यमाह तत्रचेति गीताशास्त्रेप्रथमाध्यायेप्रथमश्लोकेकथासम्बन्धप्रदर्शनपरे स्थितेसतीतियावत् ।

भाषा अनुवाद

इसीभांतिनिर्वाणमुक्तिकाकारणरूपदोप्रकारकाधर्मऔवासुदेवजोपरब्रह्म परमारथतत्वसोईविशेषरूपसेप्रगटकरतेविशेषप्रयोजनअभिधेयऔसम्बन्धविशि ष्टइसगीताशास्त्रकेअर्थज्ञानसेसबपुरुषार्थसिद्धहोतेहैं इसलियेइसकातात्पर्य्य कहनेकोमैयत्नकरताहूं इसविषयमेधृतराष्ट्रनेकहाकिहेसंजयइत्यादि ।

स्वामिकृतटीका उपक्रमणिका

शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्य्यन्त्वेकवक्त्रतः दधानमद्भुतंवन्देपरमानन्दमाधवम्॥१॥ श्रीमाधवंप्रणम्योमाधवंविश्वेशमादरात् तद्भक्तियन्त्रितःकुर्व्वेगीताव्याख्यांसुबोधिनीम्॥२॥ भाष्यकारमतंसम्यक्तद्व्याख्यातुर्गिरस्तथा यथामतिसमालोक्य गीताव्याख्यांसमारभे॥३॥ गीताव्याख्यायतेयस्याःपाठमात्रप्रयत्नतः सेयंसुबोधिनीटीकासदाध्येयामनीषिभिः॥४॥

इहखलुसकललोकहितावतारःपरमकारुणिकोभगवान् देवकीनन्दनस्तत्त्वज्ञानविजृम्भितशोकमोहभ्रंशितविवेकतयानिजधर्मपरित्यागपरधर्माभिसन्धिनमर्जुनंधर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेनतस्माच्छोकमोहसागरादुद्दधार तमेवभगवदुपदिष्टमर्थंकृष्णद्वैपायनःसप्तभिःश्लोकशतैरुपनिबबन्ध तत्रचप्रायशःश्रीकृष्णमुखाद्विनिःसृतानेवश्लोकानलिखत्कांश्चित् तत्सङ्गतयेस्वयञ्चव्यरचयत्यथोक्तंगीतामाहात्म्ये गीतासुगीताकर्त्तव्याकिमन्यैःशास्त्रविस्तरैः यास्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृतेत्यादि अत्रतावद्धर्मक्षेत्रे इत्यादिनाविषीदन्निदमब्रवीदित्यन्तेनग्रन्थेन श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावायकथानिरूप्यते।

प्रथम अध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेतायुयुत्सवः मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय ॥१॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रैवमक्षरयोजना धृतराष्ट्र उवाचेति धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञाचक्षुर्बाह्यचक्षुरभावा द्वाह्यमर्थं प्रत्यक्षयितुमनीशः सन्नभ्याशवर्त्तिनं सञ्जयमात्मनो हितोपदेष्टारं पृच्छति धर्मक्षेत्र इति धर्मस्य तद्वृद्धेश्च क्षेत्रे संवृद्धिकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र समवेताः सङ्गतायुयुत्सवो योद्धुकामास्ते च केचिन्मदीयाः दुर्य्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापरे युधिष्ठिरादयस्ते च सर्व्वे युद्धभूमौ सङ्गताः भूत्वा किं अकुर्व्वत कृतवन्तः ॥१॥

स्वामिकृतटीका ।

धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इत्यादि भोः सञ्जय धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे धर्मक्षेत्र इति कुरुक्षेत्रविशेषणं एषामादिपुरुषः कश्चित् कुरुनामा बभूव तस्य कुरोर्धर्मस्थाने मामका मत्पुत्राः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्तः समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्व्वत किं कृतवन्तः ॥१॥

भाषा अनुवाद ।

नेत्रहीन धृतराष्ट्र युद्ध में सन्देह करते भये प्रशंसा वाक्य से धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र का विशेषण देकर आत्महितकारी सञ्जय से पूछा कि हे सञ्जय धर्मक्षेत्र धर्मभूमि जो कुरुक्षेत्र तहां मेरे पुत्र दुर्य्योधन आदिक और पाण्डु के पुत्र युधिष्ठिरादि सब युद्ध की इच्छा करि इकट्ठे होआ करते हैं इससे यह आया कि धृतराष्ट्र के पूर्व्वपुरुषों में कोई कुरु नाम राजा थे जिनका यह कुरुक्षेत्र धर्मस्थान है यहां धर्मबुद्धि होय संग्राम छोड़ मेल कर के राज्य का विभाग तो न करदें यह गोयह भीतरी अभिप्राय है और रणभूमि में सैन्यदल देखि सशङ्कित भी न है क्या धीरवीर भीष्म पितामह के साथ मेरी प्रबल सेना को देखि पाण्डवों को भय भई या हिंमा को भय दोनो मानि संग्राम से निवृत्त होजायं में यह धृतराष्ट्र पूछते हैं ॥१॥

सञ्जय उवाच।

दृष्ट्वातुपाण्डवानीकंव्यूढंदुर्य्योधनस्तदा आचार्य्यमुपसङ्गम्यराजावचनमब्रवीत् २

पश्यैतांपाण्डुपुत्त्राणामाचार्यमहतींचमूं व्यूढांद्रुपदपुत्त्रेणतवशिष्येणधीमता ३

आनन्दगिरिकृतटीका।

किमस्मदीयंप्रबलंबलंप्रतिलब्धधीरपुरुषैर्भीष्मादिभिरधिष्ठितंपरेषांभयमाविरभूत्यद्वापचहृदयहिंसानिमित्ताधर्मभयमासीद्येनएतेयुद्धादुपरमेरन्निति एवं पुत्रपरवशस्यपुत्त्रस्नेहाभिनिविष्टस्यधृतराष्ट्रस्यप्रश्नेसञ्जयस्यप्रतिवचनं दृष्ट्वेत्यादि पाण्डवानांभयप्रसङ्गोनास्तीत्येतत्तुशब्देनद्योत्यतेप्रत्युतदुर्य्योधनस्यैवराज्ञोभयंप्रभूतंप्रादुर्बभूवपाण्डवानां पाण्डुसुतानांयुधिष्ठिरादीनामनीकंसैन्यंधृष्टद्युम्नादिभिरतिधृष्टैर्व्यूढ्याधिष्ठितंदृष्ट्वाप्रत्यक्षेणप्रतीत्यवस्तहृदयोदुर्य्योधनोराजा तदातस्मिंसंग्रामोद्योगावस्थायामाचार्य्यंद्रोणनामानमात्मनःशिक्षितारंरक्षितारञ्चश्लाघयन्नुपसंगम्य तदीयंसमीपं विनयेनप्राप्यभयोद्विग्नहृदयत्वेपि तेजस्वित्वादेववचनमर्थसहितं वाक्यमुक्तवानित्यर्थः॥२॥तदेववचनमुदाहरतिपश्येति एतामस्मदभ्याशेमहापुरुषानपिभवत्प्रमुखानपरिगणय्यभयलेशशून्यामवस्थितांचमूमिमांसेनां पाण्डुपुत्त्रैर्युधिष्ठिरादिभिरानीतांमहतीमनेकाक्षौहिणीसहितामक्षोभ्यांपश्येत्याचार्य्यंदुर्य्योधनोनिर्युक्तोनियोगद्वाराचतस्मिन्परेषामवज्ञांविज्ञापयन्क्रोधातिरेकमुत्पादयितुमुत्स

स्वामिकृतटीका

सञ्जयउवाचदृष्ट्वेत्यादि पाण्डवानामनीकंसैन्यंव्यूढंव्यूहरचनयाधिष्ठितंदृष्ट्वाद्रोणाचार्य्यसमीपंगत्वाराजादुर्योधनोवक्ष्यमाणंवचनमुवाच ॥२॥ तदेववचनमाह पश्यैतामित्यादिनवभिःश्लोकैःपश्येत्यादि हेआचार्य्यपाण्डवानांमहतींविततांचमूंसेनांपश्यतवशिष्येणद्रुपदपुत्रेणधृष्टद्युम्नेनव्यूढांव्यूहरचनया धिष्ठिताम् ॥३॥

भाषा अनुवाद।

तबसञ्जयनेकहाकिहेराजापाण्डुपुत्रयुधिष्ठिरादिकासैन्यदलव्यूहाकाररचनारचितयुद्धकेलियेतयारखड़ादेखिराजादुर्य्योधनद्रोणाचार्यकेनिकटजायकरवक्ष्यमानयहवातकही इससेयहजनायाकिभयऔरशङ्कातुमारेहीपुत्रकोभईहै ॥२॥

सोईदुर्योधनकोकहोसबबातेंसञ्जयधृतराष्ट्रकेप्रतिनवश्लोकमेकहतेहैं किहेआचार्यदेखियेतोयहयुधिष्ठिरकासैन्यदलजिसकोआपकाशिष्यद्रुपदकापुत्रबुद्धिनिधानधृष्टद्युम्ननेरचाहै सोमहात्माआपकेसामनेबड़ेविस्तारसेयुद्धकरनेकोतयारनिडरखड़ाहै ॥३॥

अत्रशूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ४
धृष्टकेतुश्चेकितानःकाशिराजश्चवीर्यवान् पुरुजित्कुन्तिभोजश्चशैब्यश्चनरपुङ्गवः ५

आनन्दगिरिकृतटीका।

इते परकीयसेनायांवैशिष्ट्याभिधानद्वारापरापरपक्षेपि त्वदीयमेवबलमिति सूचयन्नाचार्य्यस्यतन्निरसनंसुकरमिति मन्वानःसन्नाह व्यूढामिति राज्ञोद्रुपदस्य पुत्रस्तवशिष्योधृष्टद्युम्नोलोकेख्यातिमुपगतः स्वयञ्चशस्त्रास्त्रविद्यासम्पन्नोमहामहिमातेनव्यूहमापाद्याधिष्ठितामिमाञ्चमूङ्किमितिनप्रतिपद्यसेकिमितिवाक्यशेषसीत्यर्थः ॥३॥

अन्येपिप्रतिपक्षेपराक्रमभाजोबहवःसन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वंपरपक्षस्यविवक्षयन्नाह अत्रेति अस्यांहिप्रतिपक्षभूतायांसेनायांशूराःस्वयमभीरवःशस्त्रास्त्रकुशलाः भीमार्जुनाभ्यांसर्व्वसम्प्रतिपन्नवीर्य्याभ्यांतुल्याःयुद्धभूमावुपलभन्ते तेषांयुद्धशौण्डीर्यं विशदीकर्तुं विशिनष्टिमहेष्वासाइतिइषुरस्यतेऽस्मिन्नितिव्युत्पत्त्याधनुरुच्यतेतच्चमहदन्यैरप्रधृष्यंतद्विद्यतेयेषांतेराजानस्तथाविवक्ष्यन्ते यानेवपरसेनामध्यमध्यासीनान्परपक्षानुरागिणोराज्ञोविज्ञापयति युयुधानइत्यादिनासौभद्रोद्रौपदेयाश्चेत्यन्तेन ॥४॥ किञ्चधृष्टकेतुरिति स्पष्टम् ॥५॥

स्वामिकृतटीका

अत्रेत्यादि अत्रास्यांचम्वांइषवोशराअस्यन्तेक्षिप्यन्तेएभिरितिइष्वासाधनूंषि महान्तइष्वासायेषांतेमहेष्वासाःभीमार्जुनौ तावदत्रातिप्रसिद्धौयोद्धारौताभ्यांसमाःशूराःसन्ति तानेवनामभिर्निर्दिशतियुयुधानइतियुयुधानःसात्यकिः ॥४॥

किञ्चधृष्टकेतुरितिचेकितानोनामएकोराजानरपुङ्गवःनरश्रेष्ठःशैब्यः ॥५॥

भाषा अनुवाद।

औरइससेनाकेबीचयुद्धकरनेमेंभीमअर्ज्जुनकेसमानधनुषधारीमहाबलीऔर औरकितनेयोद्धाहैं तिनकेनामदुर्योधनद्रोणाचार्यसेकहतेहैं कियुयुधानजोसात्यकीऔरराजाविराटमहारथीद्रुपदराजा ॥४॥ औरधृष्टकेतुचेकितानराजाऔबलवानकाशीराजऔपुरुजितराजाकुन्तिभोजऔशैब्ययेसबराजानरश्रेष्ठऔबलवान्हैं ॥५॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ६
अस्माकन्तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ७

आनन्दगिरिकृतटीका।

तेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रमभाक्त्वादनुपेक्ष्यत्वं पुनर्विवक्षति सर्व एवेति॥६॥

यद्येवं परकीयं बलमतिप्रभूतं प्रतीत्यातिभीतवदभिदधासि हन्त तर्हि सन्धिरेव परै रिष्यतामलं विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्याब्रवीति अस्माकमिति तुशब्देना न्तकत्वन्नमपि स्वकीयं भयं तिरोदधानो धृष्टतामात्मनो द्योतयति ये खल्वस्मत्पक्षे व्यव स्थिताः सर्वेभ्यः समुत्कर्षजुषस्तान्मयोच्यमानान्निबोध निश्चयेन मद्वचनादवधारयेत्य र्थः यद्यपि त्वमेव वैवर्णिकेषु वैविद्याद्वेषु प्रधानत्वात्प्रतिपत्तुं प्रभवसि तथापि मदीयसै न्यस्य ये मुख्यास्तान् हं ते तुभ्यं संज्ञार्थमसंख्येषु तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशि ष्टानुपलक्षयितुं विज्ञापनं करोमि न त्वज्ञातं किञ्चित्त्वज्ञापयामीति मत्वाह द्विजोत्त मेति ॥७॥

स्वामिकृतटीका।

युधामन्युरिति विक्रान्तो युधामन्युर्नामैकः सौभद्रोऽभिमन्युः द्रौपदेया द्रौपद्यां प ञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः पुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च महारथादीनां लक्षणं एकोद शसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः अमितान्यो धयेद्यस्तु संप्रोक्तोतिरथस्तु सः रथी चैकेन यो योद्धा तन्न्यूनोऽर्द्धरथः स्मृतः ॥६॥ अस्माक मिति निबोध बुद्ध्यस्व नायका नेतारः संज्ञार्थं सम्यक्ज्ञानार्थमित्यर्थः॥७॥

भाषा अनुवाद।

पराक्रमी युधामन्यु नाम राजा और बलवान उत्तमौजा नाम एक राजा और सुभद्रा के पुत्र अभिमन्यु और द्रौपदी के गर्भ से युधिष्ठिरादि पांच से उत्पन्न प्रतिविन्ध्यादि पांच भाई ए सब महारथी वीर हैं महारथी का लक्षण जो अस्त्र शस्त्र में निपुण होदश ह जार धनुर्धारी योद्धों के साथ अकेला युद्ध करे उसी को महारथी कहते हैं और अ संख्य योद्धों के साथ युद्ध करने में जो समर्थ उसे अतिरथी शास्त्र में कहते और एक योद्धा के साथ योयुद्ध करे सो रथी है उससे भी कम अर्द्धरथी कहावै है ॥६॥ जो प्रबल शत्रु सेना दल देखि डरै सो बोजले होतो मेल क्यों न कर लो न डाई में क्या फल है ऐसा द्रोणाचार्य ने कहैं इस शङ्का से दुर्योधन कहता है कि मेरे पक्ष में जो नायक कहे सेनापति हैं वे सब आप से छिपे नहीं हैं तौ भी उनके नाम आपको स्मरन करा ने के लिये मैं कहता हूं ॥७॥

स्तथैवच

भवान्भीष्मश्चकर्णश्चकृपश्चसमितिञ्जयः अश्वत्थमाविकर्णश्चसौमदत्तिर्जयद्रथः ८
अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः ९
अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितं पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितं १०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तानेवस्वसेनानिविष्टान्पुरुषधौरेयानात्मीयभयपरिहारार्थंपरिगणयतिभवानित्यादिना ॥८॥ द्रोणादिपरिगणनस्यपरिशिष्टपरिसंख्यार्थत्वंव्यावर्त्तयति अन्येचेति सर्वेपिभवन्तमारभ्यमदीयपृतनायांप्रविष्टाःस्वजीवितादपिमह्यंस्पृहयन्तीत्याह मदर्थइति यत्तुतेषांशूरत्वमुक्तंतदिदानींविशदयति नानेतिनानाविधान्यनेकप्रकाराणिशस्त्राण्यायुधानिप्रहरणानिप्रहरणसाधनानियेषांतेतथा बहुविधायुधसम्पत्तावपितत्प्रयोगेनैपुण्याभावेतद्वैफल्यमितिचेन्नेत्याह सर्वइति ॥९॥

स्वामिकृतटीका ।

तानेवाह भवानितिद्वाभ्यांभवान्द्रोणाचार्यसमितिंसंग्रामंजयतीतितथासौमदत्तिःसोमदत्तस्यपुत्रोभूरिश्रवाः ॥८॥ मदर्थेमत्प्रयोजनार्थंजीवितंत्यक्तुमध्यवसिताइत्यर्थःनानाअनेकानिशस्त्राणिप्रहरणसाधनानियेषांतेयुद्धेविशारदानिपुणाः ॥९॥

भाषा अनुवाद ।

सोईयेदोश्लोकसेकहतेहैं किसंग्रामविजयोआपओभीष्मपितामहकर्णकृपाचार्यअश्वत्थामाविकर्णओसोमदत्तकापुत्रभूरिश्रवाओजयद्रथयेसबवीरअपनीओरहै ॥८॥ अबकहतेहैं किऔरऔरभीधोरवीरशूरजोमेरेअर्थप्राणपरित्यागकरनेकोनिश्चयकरिराखेहैं औरनानाप्रकारकेअस्त्रशस्त्रचलानेवालेयुद्धविद्यामेविशारदकहेअतिनिपुणवेसबलोगभीइधरहैं ॥९॥ इसकेअनन्तरदुर्योधननेजोकहासोईधृतराष्ट्रसेसञ्जयकहतेहैं किऐसेऐसेशूरवीरोंसेभरीपूरीऔरभीष्मपितामहसेरक्षितभोहमारीसेनाअपर्य्याप्तकहेपाण्डवकीसेनाकेसाथयुद्धकरनेमेअसमर्थसीजानीजातीहै औरविपक्षपाण्डवोंकाअपूर्णदलआलसीभीमसेनसेरक्षितपर्याप्तअर्थात्समरमेसमर्थसादेखपडैहै दूसराअर्थदुर्योधनअपनेहृदयकोनिडरताप्रकाशकनतेहुयेद्रोणाचार्यसेकहतेहैं किहमाराग्यारहअक्षौहिणीसैन्यदलमहात्माबुद्धिमानपितामहजिसकोहरतरहसेरक्षाकरतेहैं निसन्देहशत्रुवोंकापराभवकरनेकोसमर्थहै औरइनविचारोंकीएकतोसातअक्षौहिणीमात्रथोड़ीसेनादूसरेचपलबुद्धिमहागवांरभीमसेनसेपरिपालितहोकहोहमारासामनाक्याकरेगीपराभवकरनातोबड़ीदूरहै ॥१०॥

अयनेषुचसर्व्वेषुयथाभागमवस्थिताः भीष्ममेवाभिरक्षन्तुभवन्तःसर्व्वएवहि॥११॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

राजापुनरपिस्वकीयभयाभावेहेत्वन्तरमाचार्य्यंप्रत्यावेदयतिअपर्य्याप्तमिति अस्माकंखल्विदमेकादशसंख्याकाक्षौहिणीपरिगणितमपरिमितंबलंभीष्मेणचप्रथितमहामहिम्नासूक्ष्मबुद्धिनासर्व्वतोरक्षितंपर्य्याप्तंपरेषांपुनस्तदल्पसप्तसङ्ख्याकाक्षौहिणीपरिमितबलंभीमेनचचपलबुद्धिनाकुशलताविकलेनपरिपालितमपर्य्याप्तमस्मानभिभवितुमसमर्थमित्यर्थःअथवातदिदमस्माकंबलंभीष्माधिष्ठितमपर्य्याप्तमपरिमितमधृष्यमक्षोभ्यमेतेषांपाण्डवानांबलंभीमेनाभिरक्षितंपर्य्याप्तंपरिमितंसोढुंशक्यमित्यर्थः अथवातत्पाण्डवानांबलमपर्य्याप्तंनालमस्माकमस्मभ्यंभीष्माभिरक्षितंभीष्मोभिरक्षितोऽस्मैपरबलनिवृत्त्यर्थमितितदेवतथोच्यतेइदंपुनरस्मदीयंबलमेतेषांपाण्डवानांपर्य्याप्तंपरिभवेसमर्थंभीमाभिरक्षितंभीमोदुर्व्वलहृदयोयस्मादस्मैपरबलनिवृत्त्यर्थमभिरक्षितःतस्मादस्माकंनकिञ्चिदपिभयकारणमस्तीत्यर्थः॥१०॥

स्वकीयबलस्यभीष्माधिष्ठितत्वेनबलिष्ठत्वमुक्त्वाभीष्मशेषत्वेनतदनुगुणत्वंद्रोणादीनांप्रार्थयतेअयनेष्विति कर्त्तव्यविशेषद्योतीचशब्दःसमरसमारम्भसमयेयोद्धानांयथाप्रधानंयुद्धभूमौ पूर्व्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानिनियम्यन्तेतान्यत्रायनान्युच्यन्तेसेनापतिश्च सर्व्वसैन्यमधिष्ठायमध्येतिष्ठतितेषुसर्व्वेषुप्रकॢप्तंप्रविभागमप्रत्याख्यायभवान्अश्वत्थामाकर्णश्चेत्येवमादयोभवन्तःसर्व्वेवस्थिताःसन्तोभीष्म

स्वामिकृतटीका।

ततःकिमत आह अपर्य्याप्तमित्यादि तत्तथाभूतैर्वीरैर्युक्तमपिभीष्मेणाभिरक्षितमपिअस्माकंबलंसैन्यंअपर्य्याप्तंतैःसहयोद्धुसमर्थंभातिइदन्त्वेतेषांपाण्डवानांबलंभीमाभिरक्षितंसैन्यंपर्य्याप्तंसमर्थंभाति॥१०॥ तस्माद्भवद्भिरेवंवर्त्तितव्यमित्याह अयनेष्विंति अयनेषुव्यूहप्रवेशमार्गेषुयथाभागंविभक्तांस्वांस्वांरणभूमिंअपरित्यज्यावस्थिताःसन्तोभीष्ममेवाभिरक्षन्तुयथान्यैर्युध्यमानःपृष्ठतःकैश्चिन्नहन्येततथारक्षन्तुभीष्मबलेनास्माकंजीवनमितिभावः॥११॥

भाषाअनुवाद।

इससेअबतुमसबलोगोंकोयहीकरनाउचितहै किशत्रुकेसैन्यदलकेभीतरप्रवेशकरनेकोक्रमसेअलगअलगहोअपनीअपनीरणभूमिपरखडेहोकरभीष्मजीकीसबरक्षाकरो जिसमेऔरकोईशत्रुकीओरकायोधापीछूसेइनकोनमारसकेइसकोअभिप्राययहहै किभीष्महीकेबलसेहमाराजीवनहै तोउनकोरक्षाकरनीअवश्यहै

तस्यसञ्जनयन्हर्षंकुरुवृद्धःपितामहः सिंहनादंविनद्योच्चैःशङ्खंदध्मौप्रतापवान् १२
ततःशङ्खाश्चभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यन्तसशब्दस्तुमुलोऽभवत् १३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मेवसेनापतिंसर्व्वतोरक्षन्तुतस्यहिरक्षणेसर्व्वंमदीयंबलंरक्षितं स्यात्परबलनि
वृत्त्यर्थत्वेनतस्यास्माभीरक्षितत्वादित्यर्थः ११ तमेवमाचार्यंप्रतिसम्वादंकुर्व्वन्तंभया
विष्टंराजानं दृष्ट्वातदध्यक्षवर्त्तीपितामहस्तदनुरोधार्थं कृत्यंकृतवानित्याह तस्ये
ति राज्ञोदुर्य्योधनस्यहर्षंबुद्धिगतमुल्लासविशेषंपरपरिभवद्वारास्वकीयविजयद्वार
कंसम्यगुत्पादयन्भयंतदीयमपनिनीषुरुच्चैःसिंहनादंकृत्वाशङ्खमापूरितवान्किमि
तिदुर्य्योधनस्यहर्षमुत्पादयितुंपितामहोयततेकुरुवृद्धत्वात्तस्यकुरुराजत्वात्पिताम
हत्वाच्चास्यदुर्य्योधनभयापनयनार्थाप्रवृत्तिरुचितातदुपजीवितयातद्धितत्वाच्चतस्यसिं
हनादेशङ्खशब्देचपरेषांहृदयव्यथासम्भाव्यते दूरादेवारिनिवहंप्रतिभयजननल
क्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥१२॥राजाभिप्रायंप्रतीत्यभीष्मप्रवृत्त्यनन्तरंतत्पक्षैःसैरा
जभिःशङ्खादयोवाद्यविशेषाझटितिशब्दवन्तःसम्पादिताःसचशङ्खादिप्रयुक्तःशब्दस्तु
मुलोबहुलंभयंपरेषांपरिद्योतयन्नासीदित्याह ततइति ॥१३॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवंकुरुमानयुक्तंराजवाक्यंश्रुत्वाभीष्मःकिंकृतवान्तदाह तस्येत्यादि तस्य
राज्ञोहर्षंकुर्वन्पितामहोभीष्मउच्चैर्महान्तंसिंहनादंकृत्वाशङ्खंदध्मौवादितवान्१२
ततदेवंसेनापतेर्भीष्मस्ययुद्धोत्सवमालोक्यसर्व्वतोयुद्धोत्सवःप्रवृत्तइत्याह ततइत्या
दिनापणवामर्द्दलाआनकागोमुखाश्चवाद्यविशेषाःसहसातत्क्षणादेवाभ्यहन्यन्तवा
दिताःसशब्दःशङ्खादिशब्दस्तुमुलोमहानभूत ॥१३॥

भाषा अनुवाद ।

तबतोऐसीराजादुर्योधनकीसनमानकीवातैंसुनिभीष्मजीनेजोकियासोकह
तेहैं किदुर्योधनकेसन्तुष्टहोनेकेकारनकुरुवंशकेवृद्धपितामहउछलकेआगेबढ़ि
सिंहनादकरिशङ्खबडेधुधुकारशब्दसेबजाया ॥१२॥ भीष्मपितामहकीयुद्धमेंऐसी
उत्साहदेखिसकलसेनाकेसरदारलोगजिसभांतियुद्धउत्सवसेप्रवृत्तभयेसोईकहते
हैं कितदनन्तरशङ्खभेरीकहेतुरहीपणवजोमृदङ्गआनकजोनगारागोमुखबाद्यवि
शेषतत्कालएकबारगीजोसभोंनेबजायातोवहशब्दएकबड़ाआश्चर्यभूतभयानकधूधू
कारभया ॥१३॥

ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यन्दनेस्थितौ माधवःपाण्डवश्चैवदिव्यौशङ्खौप्रदध्मतुः १४
पाञ्चजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तंधनञ्जयः पौण्ड्रंदध्मौमहाशङ्खंभीमकर्मावृकोदरः१५
अनन्तविजयंराजाकुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः नकुलःसहदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ१६
काश्यश्चपरमेष्वासःशिखण्डीचमहारथः धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चापराजितः१७

आनन्दगिरिकृतटीका

एवंदुर्य्योधनपक्षेप्रवृत्तिमालक्ष्यपरिसरवर्त्तिनौकेशवार्जुनौश्वेतैर्हयैरतिबलपराक्रमैर्युक्तेमहत्यप्रधृष्येरथेव्यवस्थितावप्राकृतौशङ्खौपूरितवन्तावित्याह ततःश्वेतैर्हयैरिति॥१४॥तयोःशङ्खयोर्दिव्यत्वमेवापादयतिपाञ्चजन्यमितिकेशवार्जुनयोर्युद्धाभिमुखंप्रवृद्धासंहृष्टःसारथ्येनसमररसिकोभीमसेनोपियुद्धाभिमुखोऽभूदित्याहपौण्ड्रमिति॥१५॥ एतेषांहर्षींप्रवृत्तिंप्रतीत्यपरिपालनावकाशमासाद्यराज्ञोयुधिष्ठिरस्यापिप्रवृत्तिंदर्शयतिअनन्तेति ज्यायसांभ्रातॄणामनुसरणमावश्यकमितिमत्वातयोर्यवीयसोर्भ्रात्रोरपिप्रवृत्तिमाहनकुलइति॥१६॥अन्येषामपितत्पक्षीयाणांराज्ञामैकमत्यंविज्ञापयन्धृतराष्ट्रस्यदुराशांसञ्जयोव्युदस्यतिकाश्यश्चेत्यादिना१७

स्वामिकृतटीका

ततःपाण्डवसैन्येप्रवृत्तंयुद्धोत्सवमाहततइत्यादिपञ्चभिःस्यन्दनेरथेस्थितौसन्तौकृष्णार्जुनौशङ्खौप्रकर्षेणदध्मतुर्व्वादयामासतुः॥१४॥तदेवविभागेनदर्शयन्नाह पाञ्चजन्यमितिपाञ्चजन्यादीनिनामानिश्रीकृष्णादिशङ्खानांभीमंघोरंकर्म्मयस्यसः। अनन्तेति नकुलःसुघोषंनामशङ्खंदध्मौसहदेवोमणिपुष्पकंनाम॥१६॥ काश्यश्चेति काश्यःकाशीराजःकथम्भूतःपरमःश्रेष्ठाइष्वासोधनुर्यस्यसः॥१७॥

भाषाअनुवाद।

तिसकेबादिपाण्डवोंकीसेनामेयुद्धकीतयारीपाचश्लोकसेकहतेहैं किइधरहंसश्वेतवरनचारहयसंयुक्तसूर्यसेप्रकाशमानरथपरविराजमानश्रीकृष्णऔअर्जुननेभीअतिउत्तमअपनेदोनोशङ्खधुधुकारे१४ अबकिसनेकौनशङ्खबजायासोकहतेहैं किपाञ्चजन्यनामकश्रीभगवानऔअर्जुनदेवदत्तनामशङ्खबजायाफेरभीमकर्माभीमसेनभयानकमहाशङ्खपौण्ड्रनामबजाया॥१५॥अनन्तविजयनामशङ्खकुन्तीनन्दनयुधिष्ठिरनेबजाया औरसुघोषनामशङ्खनकुल औमणिपुष्पनामसहदेवनेबजाया॥१६॥ औरधनुर्धारीकाशीराजशिखण्डीऔधृष्टद्युम्नतथाविराटराजाऔरयुद्धमेअपराजितजोसात्यकी॥१७॥

द्रुपदोद्रौपदेयाश्चसर्व्वशःपृथिवीपते सौभद्रश्चमहाबाहुःशङ्खान्दध्मुःपृथक्पृथक् १८
सघोषोधार्त्तराष्ट्राणांहृदयानिव्यदारयत् नभश्चपृथिवीञ्चैवतुमुलोऽभ्यनुनादयन् १९
अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वाधार्त्तराष्ट्रान्कपिध्वजः प्रवृत्तेशस्त्रसम्पातेधनुरुद्यम्यपाण्डवः हृषी-
केशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते ॥२०॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

द्रुपदइति परमेष्वासादिविशेषणचतुष्टयंप्रत्येकंसम्बध्यते ॥१८॥ तैस्तैरा-
जभिःशङ्खानापूर्य्यस्थिरामादितोमहान्घोषस्तुमुलोऽतिभैरवोनभश्चान्तरीक्षंपृथि-
वीञ्चभुवनंलोकत्रयंसर्व्वमेव विशेषानुक्रमेणनादयन्नादयुक्तंकुर्व्वन्धार्त्तराष्ट्राणांदु-
र्य्योधनादीनांहृदयान्यन्तःकरणानिव्यदारयत्विदारितवानुच्यतेहितप्रेरितश-
ङ्खघोषश्रवणात्त्रैलोक्याक्रोशेतमुपप्लवतांतेषांहृदयेषुदोधूयमानत्वंतदाहसघोष
इति॥१९॥दुर्य्योधनादीनांधार्त्तराष्ट्राणामेवंभयप्राप्तिंप्रदर्श्यपार्थादीनांपाण्डवानां
तद्वैपरीत्यमिदानीमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रत्युपस्थितेरनन्तरंपलायनेप्रा-
प्तेपि धैर्य्यमुत्पाद्यव्यवस्थितानप्रचलितानेवपरान्प्रत्यक्षेणोपलभ्यहनूमन्तंवानरवरं
ध्वजलक्षणत्वेनादायावस्थितोऽर्जुनोभगवन्तमाह इतिसम्बन्धः किमाहेत्यपेक्षाया-
मिदंवक्ष्यमाणंहेतुमद्वचनमित्याह वाक्यमिति कस्यामवस्थायामिदमुक्तवानिति

स्वामिकृतटीका ।

द्रुपदइति हेपृथिवीपतेधृतराष्ट्र॥१८॥ सचशङ्खानांनादस्त्वदीयानांमहाभयं
जनयामासेत्याह सघोषइत्यादि धार्त्तराष्ट्राणांत्वदीयानांहृदयादिविदारितवान्
किंकुर्वन्नभश्चपृथिवीञ्चाप्यनुनादयन्प्रतिध्वनिभिरापूरयन्१९ एतस्मिन्समये
श्रीकृष्णमर्जुनोविज्ञापयामासेत्याह अथेत्यादिचतुर्भिःश्लोकैःअथेति अथानन्तरं
महाशब्दानन्तरंव्यवस्थितान्युद्धोद्योगेऽवस्थितान्कपिध्वजोऽर्जुनः ॥२०॥

भाषा अनुवाद ।

औरद्रुपदराजःतथाद्रौपदीकेपांचपुत्रप्रतिविन्ध्यादिऔरसुभद्राकेपुत्रमहाबा-
हुअभिमन्युजीहेपृथ्वीनाथधृतराष्ट्रयेसबकेसबभिन्नभिन्नशङ्खध्वनिकरनेलगे १८
वहीउनसबोंकीशङ्खध्वनिनेआकाशऔपृथिवीतलमेंकाम्पहोतीहुईप्रतिध्वनिरूप
सेतुमारेपुत्रऔपक्षपातियोंकेहृदयकोविदीर्णकरदिया ॥१९॥ इससमयमेंअर्जु-
ननेश्रीकृष्णजीकोजोजनायासोचारश्लोकसेसञ्जयप्रगटकरतेहैं किहेमहाराज
धृतराष्ट्रइसप्रकारशङ्खध्वनिहोनेपरभीतुमारेपुत्रलोगोंकोउद्यतयुद्धमेंदेखकर
कपिध्वजअर्जुननेधनुषचढ़ायउसकालभगवानसेयहबातकहीसोआगेकहतेहैं २०

अर्जुन उवाच ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत २१ यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे २२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्राह प्रवृत्त इति शस्त्राणामिषुप्रासप्रभृतीनां सम्पातः समुदायस्तस्मिन् प्रवृत्ते सम्प्रयोगाभिमुखे सतीति यावत् किं कृत्वा भगवन्तं प्रत्युक्तवानिति तदाह धनुरिति महीपति शब्देन राजा प्रज्ञाचक्षुः सञ्जयेन संबोध्यते ॥२०॥

तदेवं गाण्डीवधन्विनो वाक्यमनुक्रामति सेनयोरिति उभयोरपि सेनयोः सन्निहितयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापयेत्यर्जुनेन सारथ्ये सर्वेश्वरो नियुज्यते किं हि भक्तानामशक्यं यद्भगवानपि तन्नियोगं अनुतिष्ठतियुक्तं हि भगवतो भक्तपारवश्यं अच्युतेति सम्बोधनतया भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्युच्यते २१ मध्ये रथं स्थापयेत्युक्तं तदेव रथस्थापनं स्थानं निर्धारयति यावदिति एतान् प्रतिपक्षत्वेन प्रतिष्ठितान् भीष्मद्रोणादीनस्माभिः सार्द्धं योद्धुमपेक्षावतो यावद्गत्वा निरीक्षितुमहं क्षमः स्यां तावति प्रदेशे रथस्य स्थापनं कर्त्तव्यमित्यर्थः किञ्च प्रवृत्ते युद्धप्रारम्भे बहवो राजानोऽमुष्यां युद्धभूमावुपलभ्यन्ते तेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यं न हि कश्चिदपि मम गतिप्रतिहतिरस्तीत्याह कैर्मयेति ॥२२॥ प्रतियोगिनामभावे कथं तव युद्धौत्सुक्यं फलवद्भवेदिति तत्राह योत्स्यमानानिति येकेचिदेते राजानो नानादेशेभ्योऽत्र कुरुक्षेत्रे समवेतास्तानाहं योत्स्यमानान् परिगृहीतप्रहरणोपायानतितरां संग्रामसमुत्सुकानुपलभे तेन प्रतियोगिनां बाहुल्यमित्यर्थः तेषामस्माभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगित्वं कल्प्यते तत्राह धार्त्तराष्ट्रस्येति धृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्य्योधनस्य दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमप्रतिपद्यमानस्य

स्वामिकृतटीका ।

तदेव वाक्यमाह सेनयोरित्यादि ॥२१॥ ननु त्वं योद्धा न तु युद्धप्रेक्षकस्तत्राह कैर्मयेत्यादि कैः सह मया योद्धव्यं ॥२२॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीकृष्ण से अर्जुन इतनी ही बात कही कि हे अच्युत दोनो दल के बीच में रथ को खड़ा करो ॥२१॥ जो कहो कि क्या तमासगीर होतु मतो आप योद्धा लड़ने वाले हो इस से सेना के मध्य रथ किस लिये खड़ा किया जायगा इस बात पर कहते हैं कि उतनी देर रथ खड़ा करो जब तक हम देखें कि युद्ध की कामना करि के खड़ी भई सेना के बीच किस के साथ लड़ना हमें उचित है और किस के साथ नहीं ॥२२॥

योत्स्यमानानवेक्षेहंयएतेत्रसमागताः धार्त्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियंचिकीर्षवः २३

सञ्जयउवाच।

एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेनभारत सेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वारथोत्तमं २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्व्वेषाञ्चमहीक्षितां उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति२५

आनन्दगिरिकृतटीका।

युद्धायसंरम्भंकुर्व्वतोयुद्धेयुद्धभूमौस्थित्वाप्रियंकर्त्तुमिच्छवोराजानःसमागताःदृश्यन्ते
तेनतेषामौपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः२३ एवमर्जुनेनप्रेरितोभगवान
हिंसारूपंधर्ममाश्रित्यप्रायशोयुद्धात्तंनिवर्त्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्यमनोषांदूषयि
षुःसञ्जयोराजानंप्रत्युक्तवानित्याह सञ्जयइति भगवतोहिभूभारापहारार्थंप्रवृत्त
स्यार्जुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेणस्वाभिसन्धिप्रतिलम्भमानस्यपरोक्षमनुसृत्यस्वाभि
प्रायानुकुलमनुष्ठानमादर्शयति एवमिति॥२४॥भीष्मद्रोणादीनामन्येषाञ्चराज्ञा
मन्तिकेरथंस्थापयित्वाभगवान्किंकृतवानितितदाह उवाचेति एतानभ्याशेवर्त्तमा
नान्कुरून्कुरुवंशप्रसूतान्भवद्भिःसार्द्धंयुद्धार्थंसङ्गतान्पश्यदृष्ट्वाचयैःसहावयुयुत्सा
तवोपावर्त्ततेतैःसाकंयुद्धंकुरुनोखल्वेतेषांशस्त्रास्त्रशिक्षावतांमहीक्षितामुपेक्षोपप
द्यतेसारथ्येतुनमनःखेदनीयमित्यर्थः॥२५॥

स्वामिकृतटीका।

योत्स्यमानानिति धार्त्तराष्ट्रस्यदुर्य्योधनस्यप्रियंकर्त्तुमिच्छन्तोयइहसमागता
स्तानहंद्रक्ष्यामियावत्तावदुभयो सेनयोर्मध्येमेरथंस्थापयेत्यन्वयः ॥२३॥ ततःकिं
वृत्तंइत्यपेक्षायांसञ्जयउवाचएवमुक्तइत्यादि गुडाकानिद्रातस्याईशेनजितनिद्रेणा
र्जुनेनएवमुक्तःसन्हेभारतहेधृतराष्ट्र॥२४॥भीष्मेति महीक्षितांराज्ञाञ्चप्रमुखतः
सम्मुखेरथंस्थापयित्वाहेपार्थएतान्कुरून्पश्येति श्रीभगवानुवाच ॥२५॥

भाषा अनुवाद।

दुर्बुद्धिदुर्योधनकामनोरथसिद्धकरनेकेअर्थजोराजालोगइसयुद्धभूमिपरआय
इकठ्ठेभयेहैं उनकोजवतकहमदेखैंतवलोंरथदोनोसेनाकेमध्यमेस्थापनकरो२३
तिसकेबादक्याभयायहकहतेहैंकि सञ्जयबोलेकिहेमहाराजधृतराष्ट्रअर्जुनकीयह
प्रार्थनासुनिश्रीकृष्णदोनोसेनाकेबीचमेउत्तमरथकोलेजायकरखड़ाकिया॥२४॥
भीष्मद्रोणतथाऔरऔरराजावोंकेसामनेरथकोखड़ाकरिश्रीभगवाननेकहाकि
युद्धकरनेकेहेतुएकट्ठेहुयेयहकुरुवंशियोंकीसेनाकोदेखोऔरजिनकेसाथयुद्धअ
नुचितभानिमनमलीनभयातिनकेसाथयुद्धकरनाहीपड़ेगा क्योंकि संग्राममेशस्त्र
धारीराजोंकेसामनेसेहटजानायहउपहासयशोंकेयोग्यकामनहीं है॥२५॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान्। आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्
पौत्रान्सखींस्तथा श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि २६ तान्समीक्ष्य स कौ
न्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान्। कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् २७ अर्जुन
उवाच दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं। सीदन्ति मम गात्राणि मुखञ्च
परिशुष्यति ॥२८॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

एवं स्थिते महानधर्मो हिंसेति विपरीतबुद्ध्या युद्धादुपरिरंसा पार्थस्य संप्रवृत्तेति
कथयति तत्रेत्यादिना सम्प्रत्याभगवदभ्यनुज्ञाने समरसमारम्भाय संहृष्टे सतीत्येतदु
च्यते सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदिति सम्बन्धः अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः
श्वशुराः भार्य्याणां जनयितारः सुहृदो मित्राणि कृतवर्म्मप्रभृतयः ॥२६॥ सेनाद्वये व्यव
स्थितान्यथोक्तान्पितृपितामहादीनालोक्य परमकृपापरवशः सन्नर्जुनो भगवन्तमु
क्तवानित्याह तानिति विषीदन्यथोक्तानामपि भ्रात्रादीनां हिंसासंरम्भनिबन्धनविषाद
मुपतापं कुर्वन्नित्यर्थः ॥२७॥ तदेवेदं शब्दवाच्यं वचनमुदाहरति दृष्ट्वेति आत्मीयं
बन्धुवर्गं युद्धेच्छया युद्धभूमावुपस्थितमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति सीदन्तीति देवांश
स्यैवार्जुनस्यानात्मविदः स्वपरदेहेष्वात्मात्मीयाभिमानवतस्तत्प्रियबन्धुयुद्धारम्भेतन्मृ
त्युप्रसङ्गदर्शिनः शोको महानासीदित्यर्थः ॥२८॥

स्वामिकृतटीका।

ततः किं वृत्तमित्याह तत्रेत्यादि पितॄन्पितृव्यानित्यर्थः पुत्रान्पौत्रानिति दुर्य्योध
नादीनां ये पुत्राः पौत्राश्च तानीत्यर्थः सखीन्मित्राणि सुहृदः कृतोपकारांश्चापश्यत् २६
ततः किं कृतवानित्याह तानिति सेनयोरुभयोरेवं समीक्ष्य कृपया महत्या गृहीतो वि
षण्णः सन्निदमर्जुनोऽब्रवीदित्युत्तरस्यार्द्धश्लोकवाक्यार्थः आविष्टो व्याप्तः ॥२७॥ किमब्र
वीदित्यपेक्षायामाह दृष्ट्वेमानित्यादि यावदध्यायसमाप्ति हे कृष्ण योद्धुमिच्छतः पुर
तः सम्यगवस्थितान्स्वजनान्बन्धुजनान्दृष्ट्वा मदीयानि गात्राणि करचरणादीनि सीद
न्ति विशीर्य्यन्ते ॥२८॥

भाषा अनुवाद।

तहांखड़े चचा दादा आचार्य मामा भाई भतीजे पोते नाती औ मित्र बन्धु ससुर
सुहृदों को दोनो तरफ अर्जुनने देखा॥२६॥ सो कुन्तीपुत्र अर्जुन उन सब बन्धुवों को
खड़े के लिये संग्राममे खड़े देखि परम कृपासे युक्त अति कातर स्वभाव हो विषाद करते
भये यह वचन बोले॥२७॥ उस समय अर्जुनने जो कहा सो सञ्जय कहते हैं कि तब अर्जुन

वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायते गाण्डीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते २९
नचशक्नोम्यवस्थातुंभ्रमतीवचमेमनः निमित्तानिचपश्यामिविपरीतानिकेशव ३०
नचश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे नकांक्षेविजयंकृष्णनचराज्यंसुखानिच ३१
किंनोराज्येनगोविन्दकिंभोगैर्जीवितेनवा येषामर्थेकांक्षितंनोराज्यंभोगाःसुखा

आनन्दगिरिकृतटीका।

अङ्गेषुव्यथासुखेपरिशोषश्चेत्युभयंशोकलिङ्गमुक्त्वासंप्रतिवेपथुप्रभृतीनिभीतिलि ङ्गान्युपन्यस्यति वेपथुश्चेति रोमहर्षोरोम्णांगात्रेषुपुलकितत्वं॥२९॥ किञ्चार्जुनस्य मपिसंदृष्टमित्याह नचेति मोहोपिमहान्भवतीत्याह भ्रमतीवेति विपरीतनिमि त्तप्रतीतेरपि मोहोभवतीत्याह निमित्तानीति तानिविपरीतानिनिमित्तानियानि वामनेत्रस्फुरणादीनि॥३०॥ युद्धेस्वजनहिंसयाफलानुपलम्भादपितस्माद्युपरिरंसा जायतइत्याह नचेति प्राप्तानांयुयुत्सूनांहिंसयाविजयोराज्यंसुखानिचलब्धुंशक्या नीतिकुतोयुद्धादुपरतिरित्याशङ्क्याह नकांक्षइति॥३१॥

स्वामिकृतटीका।

किञ्चवेपथुश्चेत्यादि वेपथुःकम्पःरोमहर्षोरोमाञ्चःस्रंसतेनिपततिपरिदह्यते सर्व्वतःसन्तप्यते॥२९॥अपिचनचशक्नोमीत्यादि विपरीतानिनिमित्तान्यनिष्टसू चकानिशकुनादीनिपश्यामि॥३०॥ किञ्चनचेत्यादि आहवेयुद्धेस्वजनंहत्वाश्रेयः फलंनपश्यामि विजयादिकंफलंकिंनपश्यसीतिचेत्तत्राह नकाङ्क्षइति॥३१॥

भाषा अनुवाद।

कृष्णसेबोलेकिहेश्रीकृष्णयुद्धकीइच्छाकरिसंग्रामभूमिमेंखड़ेहुयेइनस्वजनबंधुवों कोदेखिमेरेहाथपांवढीलेहोगयेऔर सारीशरीरमेंपसीनाहोआयामुखभीसूख ताजाताहै२८ औरदेहकांपतीहैरोवांखड़ेहोहोउठतेहाथसेगांडीवधनुषभीगि रापड़ताहैसर्वांगकीखालजलीसीजातीहै॥२९॥औरमेरेअबखड़ेहोनेकीसामर्थ्य भीनहींरहीमेरामनभ्रमताहै औरनिमित्तअसगुनउलटेदेखताहूंबाईआंखऔर हाथभीफरकतेहैं॥३०॥ मैंकल्याननहींदेखताहूंस्वजनबन्धुवोंकोसंग्राममेंमारके हेकृष्णनहींचाहियेहमैंविजयऔरनराज्यतथासुखकीभीइच्छानहींहै॥३१॥
क्याकारनाहै हमैंराज्यलेकरहेगोविन्दऔरभोगकेक्याहै औरजीनेसेभीहमैं क्याप्रयोजनहै किजिनकेवास्तेहमराज्यभोगसुखकीआकांक्षाकरतेहैं वेहीपाण्डव

निच ३२. तइमेऽवस्थितायुद्धेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवच
पितामहाः ३३ मातुलाःश्वशुराःपौत्राःश्यालाःसम्बन्धिनस्तथा एतान्नहन्तुमिच्छा
मिघ्नतोपिमधुसूदन ३४ अपित्रैलोक्यराजस्यहेतोःकिन्नुमहीकृते निहत्यधार्त्तरा
ष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ ३५॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

किमितिराज्यादिकंसर्वाकांक्षितत्वात्नकांक्षेतेनहिपुत्रभ्रात्रादीनांस्वार्थ
मांधात्तुंयुक्तमित्याशङ्क्याह किमिति राज्यादीनामाक्षेपेहेतुमाह येषामिति ३२॰
तानेवविशिनष्टिआचार्याइति॥ ३३॥मातुलाइति श्यालाभार्य्याणांभ्रातरोऽथैदु
ष्प्रकृतयः बध्येष्वपिस्वराज्यपरिपन्थिष्वाततायिषुकृपालुत्वाशास्त्रधर्मात्युद्धात्पूर्वो
क्तमोहादिवशात्प्रच्युतिंप्रदर्शयति एतानिति जिघांसन्तंजिघांसीयादितिन्याया
देतेषांहिंसानदोषायेत्याशङ्क्याह घ्नतोपीति॥ ३४॥पृथिवीप्राप्त्यर्थंहिहननमेतेषा
मिष्यतेनचतत्प्राप्तिःसमीहितेतिकैमुतिकन्यायेनदर्शयतिअपीति नहिमहदपित्रै
लोक्यलक्षणंराज्यंलब्धुंस्वजनहिंसायैमनोमदीयंस्पृहयति पृथिवीप्राप्त्यर्थंपुनर्बन्धु
बधंनसहिष्यामीति किंवक्तव्यमित्यर्थः दुर्य्योधनादीनांशत्रूणांनिग्रहेप्रीतिप्राप्तिसम्भ
वाद्युद्धंकर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह निहत्येति॥ ३५॥

स्वामिकृतटीका।

एतदेवप्रपञ्चयति किंनोराज्येनइत्यादिसार्द्धद्वयेन॥ ३२॥इमेइतियदर्थमस्मा
कंराज्यादिकमपेक्षितंतेएतेप्राणधनादित्यागमङ्गीकृत्ययुद्धार्थमवस्थिताःअतःकिम
स्माकंराज्यादिभिःकृत्यमित्यर्थः ॥३३॥ ननुयदिकृपयात्वमेतान्नहंसितर्हित्वामेते
राज्यलोभेनहनिष्यन्त्येवअतस्त्वमेवैतान्हत्वाराज्यंभुङ्क्ष्वेति तत्राह एतानित्या
दिसार्द्धेन घ्नतोपिअस्मान्मारयतोपिएतान् ॥ ३४॥ अपीति त्रैलोक्यराज्यस्यापि
हेतोःतत्प्राप्त्यर्थमपिहन्तुनेच्छामिकिंपुनर्महीमात्रप्राप्तयेइत्यर्थः॥ ३५॥

भाषा अनुवाद।

प्राणधनछोड़करमेरेसामनेसंग्राममेखड़ेहैं औरआचार्य्यपितृपितामहपुत्रपौत्र
सकलदेखपड़ेहैं॥ ३२॥ ३३॥

जोकहोकिकृपाकरिकेचाहोतुमइन्हेछोड़ोपरवेसबसंग्राममेअवतुम्हैमारें
हींगेबिनमारेकिसीतरहनछोड़ेंगेइससेतुमइनसबकोसंहारकरिराज्यभोगक्यों
नकरोतोहेमधुसूदनयेलोगचाहेहमैंमारेंपरमुमारतेडरूये भीमामानातीघोतेभ
तीजेससुरेसम्बन्धीइनकोहममारनेकीइच्छानहीं करतेहैं ॥ ३४॥ जिनकोहम
तीनलोककीराज्यसम्पदाकेवास्तेभीमारनेकीइच्छानहींरखतेतोहेजनार्दनकेवलः

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः तस्मान्नार्हावयंहन्तुंधार्त्तराष्ट्रान्सबान्ध
वान् स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याममाधव ३६

आनन्दगिरिकृतटीका।

यदिपुनरमीदुर्य्योधनादयोननिगृह्येरन्भवन्तस्तर्हितैर्निगृहीतादुःखितास्यु
रित्याशंक्याह पापमेवेति यद्यिमेदुर्य्योधनादयोनिर्दोषानेवास्मान्युद्धभूमौहन्युस्तदै
तानग्निदोगरदश्चेत्यादिलक्षणोपेतानाततायिनोनिर्दोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पापंपू
र्व्वमेवपापिनःसमाश्रयेदित्यर्थः अथवायद्यप्येतेभवन्त्याततायिनस्तथाप्येतानतिशो
च्यान्दुर्य्योधनादीन्हिंसित्वातत्कृतंपापमस्मानेवाश्रयेदतोनास्माभिरेतेहन्तव्या
इत्यर्थः अथवागुरुभ्रातृसुहृत्प्रभृतीनेतान्हत्वावयमाततायिनःस्यामःततश्चैतान्ह
त्वातत्कृतंपापमाततायिनोऽस्मानेवसमाश्रयेदिति युद्धादुपरमणमस्माकंश्रेयस्क
रमित्यर्थः फलाभावादनर्थसम्भवाच्चपरहिंसानकर्त्तव्येत्युपसंहरति तस्मादिति
किञ्चराज्यसुखमुद्दिश्ययुद्धमुपक्रम्यतेनचस्वजनपरिक्षयेसुखमुपपद्यतेतेन नकर्त्त
व्यंयुद्धमित्याह स्वजनंहीति॥३६॥

स्वामिकृतटीका।

ननुचअग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहारीचषडेतेआतता
यिनः इतिस्मरणादग्निदाहादिभिःषड्भिर्हेतुभिरेतेतावदाततायिनःआततायि
नाञ्चवधोयुक्तएवआततायिनमायान्तंहन्यादेवाविचारयन्नाततायिवधेदोषोहन्तु
र्भवतिकश्चनेतिवचनात्तत्राह पापमेवेत्यादिसार्द्धेन आततायिनमायान्तमित्यादि
कमर्थशास्त्रंतच्चधर्मशास्त्रात्तुदुर्बलंयथोक्तंयाज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवा
न्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिःइतितस्मादाततायिनामप्ये
तेषामाचार्य्यादीनांवधेऽस्माकंपापमेवभवेत्अन्याय्यत्वात् अधर्मत्वाच्चैतद्वधस्यअमुत्र
वेहवानसुखंस्यादित्याह स्वजनंहीति॥३६॥

भाषा अनुवाद।

पृथिवीभरकीराज्यकेहेतुदुर्य्योधनआदिकोनाशकरिकेहमारीक्याप्रीति अर्थात्
कौनवड़ाकार्य्यसिद्धहोगातात्पर्य्य यहकिकुटुम्बकोनाशकरिहमकोसंसारकासुख
नहींहै३५जोकहोकिघरमेआगलगावेयाविषपिलायभारैअथवाबधकरनेकोखड्ग
उठावे औरधनहरनकरैयाभूमिछीनलेऔरस्त्रीहरिलेनेवालाथेछवोआततायी
कहातेहैंइनकेमारनेमेदोषनहींहै ऐसाशास्त्रअर्थातनीतिमेलिखाहै इसबातपर
अर्जुनउत्तरदेतेहैं कियहआपकोअभिप्रायकेवलनीतियुक्तहै परधर्मशास्त्रकोमपे

यद्यप्येतेनपश्यन्तिलोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकम् ३७
कथंनज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्त्तितुं कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन३८

आनन्दगिरिकृतटीका।

कथंतर्हिपरेषांकुलक्षयेस्वजनहिंसायाञ्चप्रवृत्तिस्तत्राह यद्यपीति लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषांकुलक्षयादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात्प्रवृत्तिविस्तम्भःसम्भवतीत्यर्थः ॥३७॥परेषामिवास्माकमपिप्रवृत्तिविस्तम्भःसम्भवेदितिचेन्नेत्याह कथमिति कुलक्षयेतिकुलक्षयेमित्रद्रोहेचदोषंप्रपश्यद्भिरस्माभिस्तद्दोषप्रयुक्तं पापंकथंनज्ञातव्यं तदज्ञानेतत्परिहारासम्भवादतोस्मात्पापान्निवृत्त्यर्थंतज्ज्ञानमपेक्षितमिति पापपरिहारार्थिनामस्माकंनयुक्तायुद्धेप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ ३८॥

स्वामिकृतटीका।

ननुचैतेषामपिबन्धुवधोदोषेसमानेयथैवेतेबन्धुवधमङ्गीकृत्यापियुद्धेप्रवर्त्ततेतथैवभवानपिप्रवर्त्ततांकिमनेनविषादेनेत्याह तद्यपीतिद्वाभ्यां राजलोभेनोपहतंभ्रष्टविवेकंचेतोयेषांतेएतेदुर्य्योधनादयोयद्यपिदोषंनपश्यन्ति॥३७॥कथमिति तथाप्यस्माभिर्दोषंप्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्त्तितुंकथंनज्ञेयनिवृत्तावेवबुद्धिःकर्त्तव्येत्यर्थः ३८

भाषा अनुवाद।

न्यायहनीतिपक्षदुर्बलहै याज्ञवल्क्यनेकहाहै किनीतिऔधर्मकाजहांविरोधहोतहांस्मृतिमूलकयुक्तिबलवतीहै औरअर्थशास्त्रसेधर्मशास्त्रप्रबलहै इससेआततायिस्वरूपआचार्य्यआदिकोनाशकरनेसेहमकोअवश्यमहापापहोगाऔरइनलोगोंकावधअयोग्यऔअधर्मतथालोकपरलोकमेअयशऔदुःखकामूलहै तोकहाहेमाधवहमअपनेस्वजनकोविनाशकरिकेकैसेसुखीहोंगेइससेबन्धुसमेतधृतराष्ट्रकेपुत्रोंकोमारनेकोमेरीसामर्थनहीहै॥३६॥जोकहोकियहबाततोदोनोओरसमानहैं परन्तुवेलोगइसकोनमानिकेजैसेयुद्धकरनेकोतयारखड़ेहैं तैसेतुमभीसंग्राममइनकेसाथकरोइसबातमेखेदकरनेकाक्याप्रयोजनहै इसपरकहतेहैं किराज्यलोभसेविचाररहितदुर्य्योधनआदिकुलक्षयकृतदोषऔमित्रद्रोहसेजोपातकअशुभफलतिसेनहीदेखतेऔरनहीगिनतेहैं ॥३७॥ तौभीहेजनार्दनहमलोगकुलक्षयकृतदोषकोजानिबुझकेइसमहापापसेक्योनशान्तहोंय अर्थात्हमकोयुद्धसेनिवृत्तहोनाहीउचितहै ॥३८॥

कुलक्षयेप्रणश्यन्तिकुलधर्माःसनातनाः धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ३९
अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदुष्यन्तिकुलस्त्रियः स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसङ्करः ४०
सङ्करोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच पतन्तिपितरोह्येषांलुप्तपिण्डोदकक्रियाः ४१

आनन्दगिरिकृतटीका।

कोसौकुलक्षयेदोषोयद्दर्शनादस्माकंयुद्धादुपरतिरपेक्ष्यतेतत्राह कुलेतिकुलक्षयेक्षये कुलसम्बन्धिनश्चिरन्तनाधर्मास्तत्तदग्निहोत्रादिक्रियासाध्यानाशमुपयान्तिकर्तुरभावादित्यर्थः धर्मनाशेपिकिंस्यादितिचेत्तत्राह धर्मइति कुलप्रयुक्तेधर्मे कुलनाशादेवनष्टेकुलक्षयकरस्यकुलंपरिशिष्टमखिलमपितदीयोऽधर्मोऽभिभवत्यधर्मभूयिष्ठंतस्यकुलंभवतीत्यर्थः॥३९॥ कुलक्षयकृतेऽवशिष्टकुलस्याधर्मप्रवणत्वेकोदोषःस्यादितितत्राह अधर्मेति पापप्रचुरेकुलेप्रसूतानांस्त्रीणांप्रदुष्टत्वेकिंप्रदुष्यति तत्राह स्त्रीष्विति॥४०॥वर्णसङ्करस्यदोषपर्य्यवसायितामादर्शयति सङ्करइति कुलक्षयकराणांदोषान्तरंसञ्चिनोतिपतन्तीति कुलक्षयकृतांपितरोनिरयगामिनःसम्भवन्तीत्यत्रहेतुमाह लुप्तेति पुत्रादीनांकर्त्तॄणामभावात्लुप्तापिण्डस्योदकस्य चक्रियायेषां तेतथातत्रप्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावान्नरकपतनमेषामवश्यकमापद्येदित्यर्थः॥४१॥

स्वामिकृतटीका।

तमेवदोषंदर्शयतिकुलक्षयइत्यादि सनातनाःपरम्पराप्राप्ताःउतअपिअवशिष्टं कृत्स्नमपिकुलंअधर्मोभिभवति प्राप्नोतीत्यर्थः॥३९॥ततश्चअधर्माभिभवादित्यादि ॥४०॥एवंसतिसङ्करइत्यादि एषांकुलघ्नानांपितरःपतन्तिहियस्मात्लुप्ताःपिण्डोदकक्रियाःयेषांतेतथा॥४१॥

भाषा अनुवाद।

सोईकुलक्षयकृतदोषकहतेहैं किकुलक्षयकरनेसेसनातनजोकुलधर्मसोनष्ट होताहैऔरधर्मकीहानिहोनेसेवाकीजोकुलउसेअधर्मग्रसिलेताहै ३९ अधर्मकेजोर सेकुलकामिनीसवभ्रष्टआचारनीहोतीहैं औरस्त्रियोंकेदुष्टआचरनकरनेसेवरन सङ्करपैदाहोतेहैं ४० तोफिरिवरनसङ्करकुलघातियोंकेकुलकोनरककाहेतुहोतेहैं औरउससेकुलनाशकोंकेपितरपिण्डपानीसेरहितहोनरकमेंपड़तेहैं ४१

दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसङ्करकारकैः उत्साद्यन्तेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः४२
उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन नरकेनियतंवासोभवतीत्यनुशुश्रुम ४३
अहोवतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयं यद्राज्यसुखलोभेनहन्तुंस्वजनमुद्यताः ४४

आनन्दगिरिकृतटीका।

कुलक्षयकृतामेतैरुदाहृतैर्दोषैःवर्णसङ्करहेतुभिर्जातिप्रयुक्ताश्चधर्माःसर्व्वेस मुत्साद्यन्तेतेनकुलक्षयकारणाद्युद्धादुपरतिरेवश्रेयसीत्याह दोषैरिति॥४२॥किञ्च जातिधर्मेषुकुलधर्मेषुचउत्सन्नेषुतत्तद्धर्मवर्जितानांमनुष्याणामनधिकृतानांनरकपतनध्रौव्यादनर्थकरमिदमेवहेयमित्याह उत्सन्नेति यथोक्तानांमनुष्याणांनरकपातस्यावश्यकत्वेप्रमाणमाह इत्यनुशुश्रुमेति॥४३॥ राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगलुब्धतयास्वजनहिंसायांप्रवृत्तिरस्माकंगुणदोषविभागविज्ञानवतामतिकष्टेतिपरिक्लिष्टहृदयःसन्नाह अहोवतेति॥४४॥

स्वामिकृतटीका।

उक्तदोषमुपसंहरति दोषैरित्यादिद्वाभ्यां उत्साद्यन्तेलुप्यन्तेजातिधर्म्मावर्णधर्म्माःकुलधर्म्माश्चेतिचकारादाश्रमधर्म्मादयोपिगृह्यन्ते॥४२॥ उत्सन्नेति उत्सन्नाः कुलधर्म्माःयेषामिति उत्सन्नजातिधर्म्मादीनामप्युपलक्षणंअनुशुश्रुमश्रुतवन्तोवयं प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणाःपापेष्वभिरतानराः अपश्चात्तापिनःपापान्निरयान्यान्तिदारुणानित्यादिवचनेभ्यः॥४३॥बन्धुबधाध्यवसायेनसन्तापमानआह अहोवतेत्यादि स्वजनंहन्तुमुद्यताइतियत्एतन्महत्पापंकर्तुमध्यवसायात्कृतवन्तोवयं अहोवत इहत्कष्टमित्यर्थः॥४४॥

भाषाअनुवाद।

कुलघातियोंकेवरनसङ्करकरनेवालेइनदोषोंसेसनातनीजातिधर्मऔकुलधर्मआश्रमधर्मसवउच्छिन्नहोजातेहैं इससेकुलनाशकारीयुद्धसेनिवृत्तहोनाहीपरमकल्याणहै४२औरहेजनार्दन जिनमनुष्योंकेकुलधर्मऔजातिधर्मउच्छिन्नहोगयेउनकोनिरन्तरघोरनरकमेवासकरनीहोतीहै यहमैनेपुराणइतिहासऔरधर्मशास्त्रमेसुनाहै॥४३॥ देखोगुणदोषकेविशेषज्ञानवानहोकेभीजोहमराज्यसुखकेलोभसेस्वजनबन्धुलोगोंकोसंग्राममेमारनेकोतयारहोगयेकिऐसेमहापापकर्मकरनेकाउद्योगकियाहाययहवड़ाकष्टऔरविषादभयाबन्धुबधसेमहापापछोड़औरकहोक्याहाथलगनाहै॥४४॥

यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः धार्त्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरम्भवेत् ४५

सञ्जयउवाच ।

एवमुक्त्वार्जुन.संख्येरथोपस्थउपाविशत् विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसः ४६

इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेसैन्यदर्शनोनामप्रथमोऽध्यायः ॥१॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदेवंयुद्धेविमुखःसन्परपरिभवप्रतीकाररहितोवर्त्तेथास्तर्हित्वांशत्रवःपरिग्रहरहितंशस्त्रशस्त्रपाणयोधार्त्तराष्ट्रानिघ्नीयुरित्याशङ्क्याह यदीति प्राणत्राणादपि प्रकृष्टोधर्मःप्राणध्वंतामहिंसेतिभावः॥४५॥यथोक्तमर्जुनस्यवृत्तान्तंसञ्जयोधृतराष्ट्रंराजानंप्रतिप्रवेदितवान्तमेवप्रवेदनप्रकारंदर्शयति एवमिति प्रदर्शितेनप्रकारेणभगवन्तंप्रतिविज्ञापनंकृत्वाशोकमोहाभ्यांपरिभूतमानसःसन्नर्जुनःसंख्येयुद्धमध्येशरेणसहितंगाण्डीवंत्यक्त्वानयोत्स्येहमिति ब्रुवन्मध्येरथस्यसन्त्रासमेवश्रेयस्करंमत्वोपर्युपविष्टवानित्यर्थः ॥४६॥ इतिआनन्दगिरिटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥१॥

स्वामिकृतटीका ।

एवंसन्तप्तःसन्मृत्युमेवाशंसमानआह यदिमामित्यादि अकृतप्रतीकारंदृष्ट्वा तुष्णीमुपविष्टंमांयदिहनिष्यन्तितर्हितद्धननंममक्षेमतरंअत्यन्तहितंभवेत्पापानिष्पत्तेः॥४५॥ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायांसञ्जयउवाच एवमुक्त्वेत्यादि संख्येसंग्रामेरथोपस्थे रथस्योपरिउपाविशत्उपविवेश शोकेनसंविग्नंप्रकम्पितंमानसंचित्तंयस्यसतथा ॥४६॥ इतिश्रीधरस्वामिकृतायांप्रथमोऽध्यायः ॥१॥

भाषा अनुवाद ।

औरजोकहोकियुद्धसेविमुखवेहथियारतुमकोसंग्राममेंधृतराष्ट्रकेपुत्त्रसिकारसापीटलेंगेतोवहमारनाउनकाऔरमेरामरनामेरेवास्तेकल्यानकरहोगाकिजिससेपापकासञ्चारभीनहींहै॥४५॥ अर्जुनकावृत्तान्तसञ्जयधृतराष्ट्रसेकहतेभयेकिहेराजन्धृतराष्ट्रफेरतोअर्जुनश्रीभगवानसेऐसीवातैंकहिकरकेऔरशोकसन्तापसेव्याकुलऔरपीड़ितमनमहाउदासजयकीआसछोड़निराशहोहाथसेधन्वावानकोभीत्यागकररथकेउपरबैठगये ॥४६॥

इतिश्रीभगवद्गीतायांकान्यकुब्जजगन्नाथशुक्लविरचितायांमनभावनीनामटीकायांश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसैन्यदर्शनोनामप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ सम्वत् १९२६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

सञ्जयउवाच ।

तन्तथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदन्तमिदंवक्यमुवाचमधुसूदनः॥ १॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अहिंसापरमोधर्मोभिक्षाशनञ्चेत्येवंलक्षणयाबुद्ध्यायुद्धवैमुख्यमर्जुनस्यश्रुत्वास्व
पुत्त्राणांराज्यैश्वर्य्यमप्रचलितमवधार्य्यस्वस्थहृदयंधृतराष्ट्रंदृष्ट्वातस्यदुराशामपनेष्या
मीतिमनीषयासञ्जयस्तंप्रत्युक्तवानित्याह सञ्जयइति परमेश्वरेणाश्वास्यमानोपि
कृत्याकृत्येसहसानार्जुनः संस्कारविपर्य्ययप्रयुक्तस्यशोकस्यदृढतरमोहहेतुत्वात्तथा
पितंभगवान्नोपेक्षितवानित्याह तन्तथेति तंप्रकृतंपार्थंतथास्वजनमरणप्रसङ्गदर्श
नेनकृपयाकरुणयाविष्टमधिष्ठितमश्रुभिः पूर्णेसमाकुलेचेक्षणेयस्यतं अश्रुव्याप्ततर
लाक्षंविषीदन्तंशोचन्तमिदंवक्ष्यमाणंवाक्यं सोपपत्तिकंवचनंमधुनामानमसुरंसू
दितवानितिमधुसूदनोभगवानुक्तवान्नतुयथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः॥ १॥

स्वामिकृतटीका ।

द्वितीयेशोकसन्तप्तमर्जुनंब्रह्मविद्यया प्रतिबोध्यहरिश्चक्रेस्थितप्रज्ञस्यलक्षणं
ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जयउवाच तंतथेति अश्रुभिःपूर्णेआकुलेईक्षणेयस्यतं
तथाउक्तप्रकारेणविषीदन्तमर्जुनम्प्रतिमधुसूदनइदंवाक्यमुवाच॥ १॥

भाषा अनुवाद ।

अहिंसापरमधर्महै इससेभिक्षाकरिनिर्वाहकरनाउचितहै सञ्जकेमुखसे
ऐसीवातेंअर्जुनकीकहीसुनिऔरयुद्धसेविमुखजानिअपनेपुत्त्रोंकाअचलराज्यमा
निमनप्रसन्नस्वस्थहृदयराजधृतराष्ट्रकोदेखिफेरिसञ्जयधृतराष्ट्रकीउसदुष्टआशा
कोदूरकरतेयहवोलेहेराजन्इसप्रकारकृपायुक्तअश्रुधारापूर्णलोचनविषादकरते
हुयेअर्जुनसेदुःखमोचन श्रीभगवानब्रह्मविद्याजोज्ञानतिससेप्रबोधकरतयहवचन
कहतेभये॥ १॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितं अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन २
माक्लैब्यंगच्छकौन्तेयनैतत्त्वय्युपपद्यते क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरन्तप ३
मास्मगमः पार्थ

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किन्तद्वाक्यमित्यपेक्षायामाह श्रीभगवानिति कुतोहेतोस्त्वात्वांसर्वक्षत्रियप्रवरं कश्मलंमलिनंशिष्टगर्हितंयुद्धात्पराङ्मुखत्वंविषमेसभयस्थानेसमुपस्थितंप्राप्तमनार्यैःयास्त्रार्थमविद्भिर्जुष्टंसेवितमस्वर्ग्यंस्वर्गानर्हंप्रत्यवायकारणमिहचाकीर्त्तिकरमयशस्करमर्जुननाम्नाप्रख्यातस्यतवनैतत्युक्तमित्यर्थः॥२॥ पुनरपिभगवानर्जुनंप्रत्याह क्लैब्यमिति क्लैब्यंक्लीबभावमधैर्य्यंमास्मगमःमागाः हेपार्थपृथातनयनहित्वयिमहेश्वरेणापिकृताहवेप्रख्यातपौरुषेमहामहिमन्येतदुपपद्यते क्षुद्रंक्षुद्रत्वकारणंहृदयदौर्बल्यंमनसोदुर्बलत्वमधैर्य्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठयुद्धायोपक्रमंकुरु हेपरन्तपपरंशत्रुन्तापयतीतितथासम्बोध्यते ॥३॥

स्वामिकृतटीका

तदेववाक्यमाह कुतइति कुतोहेतोस्त्वात्वांविषमेसङ्कटेइदंकश्मलमुपस्थितमयंमोहःप्राप्तोयतआर्यैरसेवितमस्वर्ग्यमधर्म्यमयशस्करञ्च २ माक्लैब्यमिति तस्मात् हेपार्थक्लैब्यंकातर्य्यंमागच्छनप्राप्नुहियतस्त्वय्येतन्नोपपद्यतेयोग्यंनभवतिक्षुद्रंतुच्छंहृदयदौर्बल्यंकातर्य्यंत्यक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ हेपरन्तपशत्रुतापन् ॥३॥

भाषाअनुवाद ।

अर्जुनकोकातरदेखियहवचनश्रीकृष्णबोलेकिहेअर्जुनऐसेअसमयमेलड़ाईकेबीचमूरखकायरआत्महीनमनुष्योंकेयोग्यजोलोकमेदुर्यशकरनेवालाकर्महैं औरअस्वर्ग्यजिससेस्वर्गजायऔरनरकमिलैऐसाकश्मलकहेमोह अर्जुनइसनामसेभूतलप्रसिद्धवीरतुमऐसेकोआयकरप्राप्तहुआयहबड़ाहीआचरजहैं॥२॥फेरभीभगवानअर्जुनसेकहतेहैं किहेपरन्तपशत्रुसंहारकरनेवालेअर्जुनहेकौन्तेयकुन्तीपुत्रवीरभावछोड़इसक्लीवकहेनपुंसककेभावकोनगहोयहतुमारेयोग्यनहींहै इसआचरनमेतुमारीशोभाजगतमेकुछनहींइससेइसक्षुद्रकहे तुच्छहृदयकीदुर्बलताकहेकादरपनकोछोड़कर उठोऔरधीरजधरिसमैकेअनुसारकार्यकरो कुन्तीपुत्रसम्बोधनमेंजनायाकिमातस्वभावकन्याकोहोतापुत्रकोपितृस्वभावहीउचितहै औरपरन्तपसेसोजायाकिउठकरशत्रुवोंकोमारलोतुमअनेकवारसंग्राममेजयपायेहो॥३॥

अर्जुनउवाच।

कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणञ्चमधुसूदन इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन॥४

आनन्दगिरिकृतटीका।

एवंभगवताप्रतिबोध्यमानोपिशोकाभिभूतचेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानःसन्नर्जुनःस्वाभिप्रायमेवप्रकृतंभगवन्तंप्रत्युक्तवान्कथमित्यादिनाभीष्मंपितामहंद्रोणञ्चाचार्य्यंसंख्येरणेहेमधुसूदनइषुभिःयत्रवाचापियोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितंतत्रकथंबाणैर्योत्स्यइतिभावः सायकैस्तेकथंप्रतियोत्स्येतौहिपूजार्हौकुसुमादिभिरर्चनयोग्यौहेअरिसूदनसर्व्वानेवारीन्यत्नेनसूदितवानितिभगवानेवंसम्बोध्यते॥ राज्ञांधर्म्मोपियुद्धेगुर्व्वादिवधेदृष्टिमात्रफलत्वंगृहीत्वापापमारोप्यमूतेगुरूनितिगुरून्भीष्मद्रोणादीन्भावादीं स्वात्रप्राप्तान्अहिंसित्वामहानुभावान्महामाहत्म्यान्श्रुताध्ययनसम्पन्नान्श्रेयःप्रशस्ततरंयुक्तंभोक्तुमथ्यवहर्तुंभैक्ष्यंभिक्षाणांसमूहंभिक्षाशनंनृपादीनांनिषिद्धमपिइह

स्वामिकृतटीका।

नाहंकातरत्वेनयुद्धादुपरतोऽस्मिकिन्तुयुद्धस्यान्याय्यत्वादधर्मत्वाच्चेत्याह अर्जुनउवाच कथमिति भीष्मद्रोणौपूजार्हौपूजायामर्हौयोग्यौतौप्रतिकथमहंयोत्स्यामितत्रापीषुभिर्यत्रवाचापियोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितंतत्रबाणैः कथंयोत्स्यामीत्यर्थः हेअरिसूदनशत्रुविमर्दन॥ नहितानहत्वातवदेहयात्रापिनस्यादितिचेत्तत्राहगुरूनिति गुरून्द्रोणाचार्य्यादीनहत्वापरलोकविरुद्धगुरुवधमकृत्वेहलोकेभिक्षान्नमपिभोक्तुंश्रेयउचितंविपक्षेतुनकेवलंपरत्रदुःखंकिन्त्विहैवच नरकदुःखमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरून्हत्वेहैवरुधिरेणप्रदिग्धान्प्रकर्षेणलिप्तान्अर्थकामात्मकान्

भाषा अनुवाद।

इसप्रकारभगवतसेप्रबोधकरायेभीगयेअर्जुनतौभीशोकग्रस्तअपनेमनकाम नोरथप्रकाशकरतेहुये कृष्णभगवानसेफेरकहनेलगेकिहेमधुसूदनपूजाकरनेकेयोग्यजोभीष्मपितामहऔरद्रोणाचार्य्यतिनसेसंग्राममेवाणोंसेकैसेयुद्धकरें औउनकोमारैंजिनसेवचनसेभीसंग्रामकरनेकीबातनहींकरसकतेहैं हेअरिसूदनकहेशत्रुनाशनअभिप्राययहकियत्नकहेंउपायसेशत्रुनाशकरनेवाले॥४॥ फेरभीअर्जुनकहतेहैं कियद्यपियुद्धकरनाराजाओंकाधर्महै तौभीलोभसेजीविकाहीकेअर्थवे अनर्थरूपपापकरतेहैं औरजोकहोकिइनलोगोंकोविनामारेतुमारीदेहयात्राकहेजीवनदृत्तिभोजनवस्त्रभीनचलेगानिर्व्वाहकहोकैसेसंसारमेहोगाइसवातपर

गुरूनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैव
भुञ्जीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान्॥५॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

लोकेव्यवहारभूमौनहिगुर्व्वादिहिंसयाराज्यभोगोऽपेक्ष्यतेकिन्तुहत्वागुर्व्वादीनर्थकामानेवभुञ्जीयनमोक्षमनुभवेयमिहैवभोगोनस्वर्गे अर्थकामानेवविशिनष्टिभोगानितिभुञ्जतइतिभोगास्तान्रुधिरप्रदिग्धान्लोहितलिप्तानिवात्यन्तगर्हितानतोभोगान्गुरुवधादिसाध्यान्परित्यज्यभिक्षान्नमेवयुक्तमित्यर्थः॥५॥क्षत्रियाणांस्वधर्मत्वाद्युद्धमेवश्रेयस्करमित्याशङ्क्याह नचैतदिति एतदपिनजानीमोभैक्ष्ययुद्धयोःकतरन्नोऽस्माकंगरीयःश्रेष्ठंकिंभैक्ष्यंहिंसाशून्यत्वादुतयुद्धंस्ववृत्तित्वादितिसन्दिग्धाचजयस्थितिःकिंसाम्यमेवोभयेषांयद्वावयंजयेमातिशयेमहियदिवानोऽस्मान्धार्त्तराष्ट्रादुर्य्योधनादयोजयेयुःजातोपिजयोनफलवान्यतोयान्बन्धून्हत्वानजिजीविषामोजीवितुंनेच्छामस्तएवावस्थिताःप्रमुखेसम्मुखेधार्त्तराष्ट्राधृतराष्ट्रस्यापत्यानितस्मा

स्वामिकृतटीका।

भोगानभुञ्जीयाशीयांयद्वाअर्थकामानितिगुरूणांविशेषणंअर्थतृष्णाकुलत्वादेतेतावदाह्वाननिवर्त्तरंस्तस्मादेतद्वधःप्रसज्येतैवेत्यर्थः तथाचयुधिष्ठिरंप्रतिभीष्मेणोक्तं अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैरिति॥५॥

किञ्चयद्यधर्ममङ्गीकरिष्यामस्तथापिकिमस्माकंजयःपराजयोवागरीयान्भवेदितिनज्ञायतइत्याहनचैतदितिद्वयोर्मध्येनोऽस्माकंकतरत्किन्नामगरीयोऽधिकतरंभविष्यतीतिनविद्मःतदेवद्वयंदर्शयतियद्वेतियद्वाएतान्वयंजयेमजेष्यामःयदिवानोऽस्मा

भाषा अनुवाद।

कहतेहैंकिजिसलियेमहानुभावमहात्मागुरुलोगोंकोनमारकेभीक्षमांगकरानाभीमेरेजानलोकमेश्रेयकहेअतिउत्तमकल्यानरूपहै औरनहींगुरुआदिबडेलोगोंकोमारिउनकेलोहूसेलपेटेभोगहमचाहतेक्योंकिजोकहोकिपरलोकमेजोहोगासोहोगाकिसनेदेखातोपरलोकहीमेदुःखनहींहैयहांभीदुर्यशऔसन्तापरूपदुःखहैऔरजोकहोकिलोकमेतोसुखमिलेगातोतुच्छसुखकेहेतुमुक्तिऔरस्वर्गलोकमेयशकौनछोडेगा॥५॥औरजोहमअधर्मअङ्गीकारकरैंतौभीतोहमारीजययापराजयहोगीयहभीहमनहींजानतेहैंकिदोनोमेसेक्याहोगासोईकहतेहैंकिजायहमीरणमेउनकोजीतलेंनतुवावेहूसवहमेजीतैंपरन्तुहमारीजीतहोनेसेभीविचारदेखोकिवहह

नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखेधार्त्तराष्ट्राः ६ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावःपृच्छामित्वांधर्मसम्मूढचेताः यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहंशाधिमांत्वांप्रपन्नं ७

आनन्दगिरिकृतटीका।

कृत्याद्युद्धस्यश्रेष्ठत्वंनसिद्धमित्यर्थः ॥६॥ समधिगतसंसारदोषजातस्यातितरांनिर्विण्णस्यमुमुक्षोरुपसन्नस्यात्मोपदेशसंग्रहणेऽधिकारंसूचयति कार्पण्येति योऽल्पांस्वल्पामपिस्वक्षतिंनक्षमतेसकृपणस्तद्भिधत्वाद्खिलोऽनात्मविदप्राप्तपरमपुरुषार्थतयाकृपणोभवतियोवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः तस्यभावःकार्पण्यंदैन्यंतेनदोषेणापहतोदूषितःस्वभावश्चित्तमस्येतिविग्रहः सोऽहंपृच्छाम्यनुयुञ्जेत्वात्वांधर्मसंमूढचेताःधर्मेधारयतीतिपरंब्रह्मतस्मिन्संमूढमविवेकतांगतंचेतोयस्यममेतितथाहमुक्तःकिंपृच्छसियन्निश्चितमैकान्तिकमनापेक्षिकंश्रेयःस्यान्नरोगनिवृत्तिवदनैकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेक्षिकंवातन्निःश्रेयसंमेमह्यंप्रब्रूहिनापुत्रायाशिष्यायेतिनिषेधात्नप्रवक्तव्यमिति मामंस्थाःयतःशिष्यस्तेऽहं

स्वामिकृतटीका।

नैतेजयेयुर्जेष्यन्तीति किञ्चास्माकंजयोऽपिफलतःपराजयएवेत्याह यानितिति यानेवहत्वाजीवितुंनेच्छामस्तएवैतेसम्मुखेऽवस्थिताः ॥६॥ कार्पण्येत्यादि तस्मादेतान्हत्वाकथंजीविष्यामइतिकार्पण्यंदोषःकुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतोऽभिभूतःस्वभावःशौर्य्यलक्षणोयस्यसोऽहंत्वांपृच्छामितथाधर्मेसंमूढंचेतोयस्यसःयुद्धंत्यक्त्वाभिक्षाटनमपिक्षत्रियस्यधर्मोऽधर्मोवेतिसन्दिग्धचित्तःसन्नित्यर्थः;अतोमेयन्निश्चितंश्रेयःस्यात्तद्ब्रूहिकिञ्चतेऽहंशिष्यःशासनार्होऽतस्त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांशाधिशिक्षय ॥७॥

भाषा अनुवाद।

मारीहारहीहैक्योंकिजिनकोनाशकरिकेहमऔरसंसारमेप्राणधारणकरनानहींचाहतेसोईधृतराष्ट्रकेपुत्रसवरणभूमिमेहमारेसामनेयुद्धकेअर्थखडेहैं६इनकुटुम्बकेलोगोंकावधकरिकेअपनेप्राणकैसेकरिराखैंगेइसचिन्ताकोकार्पण्यकहतेऔरदोषजोकुलक्षयकृतपापहै यहीदोनोवातोंसेहमारीशूरतानष्टहोगईइससेधर्मविचारमेहमारीबुद्धिभ्रष्टहैं किसंग्रामछोड़भिक्षान्नभोजनकरनाक्षत्रियकोउचितकिअनुचितइससन्देहसेव्याकुलहोहमआपसेपूछतेहैं किजिससेअत्यन्तपरमकल्यानहमाराहोसोआपकृपाकरिकहोक्योंकिहमआपकेशिष्यऔशरणागतहैं शरणागतपरदयाकरनामहात्माकोउचितहै ॥७॥

नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धं राज्यंसुराणामपिचाधिपत्यं॥८॥ सञ्जयउवाच एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशःपरन्तपः नयोत्स्यइतिगोविन्दमुक्त्वातूष्णींबभूवह ॥९॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भवाञ्छिष्याध्यनुशाधिमांनिःश्रेयसंत्वामहंप्रपन्नोस्मि॥७॥ कुतोनिःश्रेयसमेवेच्छसि तत्राह नहीति तस्मान्नप्रपश्यामिकिंनप्रपश्यसिममापनुद्यादपनयेत्यच्छोकमुच्छोषणंप्रतपनमिन्द्रियाणांतन्नपश्यामि ननुशत्रून्निहत्यराज्येप्राप्तेशोकनिवृत्तिर्भविष्यतिनेत्याह अवाप्येति अविद्यमानःसपत्नःशत्रुर्यस्यतदृद्धंराज्यंराज्ञःकर्मप्रजारक्षणप्रशासनादितदिदमस्यांभूमाववाप्यापिशोकापनयकारणंनपश्यामीत्यर्थःतर्हिदेवेन्द्रत्वादिप्राप्तौशोकापनयस्तेभविष्यतिनेत्याह सुराणामपीति तेषामाधिपत्यं अधिपतित्वंस्वाम्यमिन्द्रत्वंब्रह्मत्वंवातदवाप्यापिममशोकोनापगच्छेदित्यर्थः॥८॥ एवमर्जुनेनस्वाभिप्रायंभगवन्तंप्रतिप्रकाशितंसञ्जयोराजानमावेदितवानित्याह सञ्जयइति एवमागुक्तप्रकारेणभगवन्तंप्रत्युक्त्वापरन्तपोऽर्जुनोनयोत्स्येनसम्प्रहरिष्येअत्यन्तासह्यशोकप्रसङ्गादितिगोविन्दमुक्त्वातूष्णीमब्रुवन्बभूवकिलेत्यर्थः॥९॥

स्वामिकृतटीका ।

त्वमेवविचार्ययद्युक्तंतत्कुर्विंतिचेत्तत्राह नहिप्रपश्यामीति इन्द्रियाणामुच्छोषणमतिशोषकरंमदीयंशोकंयत्कर्मअपनुद्यापनयेत्तदहंनपश्यामीतियद्यपिभूमौनिष्कण्टकंसमृद्धंराज्यंप्राप्स्यामितथासुरेन्द्रत्वमपियदिप्राप्स्यामि एवमभीष्टंतत्सर्व्वमवाप्यापिशोकापनोदनोपायंनप्रपश्यामीत्यर्थः॥८॥ एवमुक्त्वार्जुनःकिंकृतवानित्यपेक्षायां सञ्जयउवाच एवमिति ॥९॥

भाषा अनुवाद ।

शोकहोकितुमीविचारकरकेशोकरनेयोग्यहोसोकरोतिसपरकहतेहैं कि इन्द्रियोंकीचैतन्यशक्तिकानाशकरनेवालाजोयहशोकहमैंप्रायकेप्राप्तभयाहै सो किसीउपायसेदूरहोगायहहमकिसीभांतिनहींदेखतेहैं औरयद्यपिहमनिष्कण्टकपृथिवीभरकाराज्यकरैंयादेवाधिपत्यकहेस्वर्गराज्यइन्द्रपदप्राप्तकरैं तौभीइसशोकसागरकेपारजानेकीउपायहमनहींदेखतेहैं॥८॥ इसप्रकारकीबातेंभगवानसेकहकरअर्जुननेफेरक्याकियासोसञ्जयधृतराष्ट्रसेकहतेहैंकिनिद्राविजयीशत्रुनाशनधनंजयअर्जुनभगवानसेकहाकिहेगोविन्दहमयुद्धनकरेंगेजोहोयसोहोययहकहिकरमौनहीरहे ॥९॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः १०

श्रीभगवानुवाच।

शाङ्करभाष्यम्।

दृष्ट्वातु पाण्डवानीकमित्यारभ्य नयोत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव हेत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारदुःखबीजभूतदोषोद्भवकारणहेतुप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थस्तथाह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धिबान्धवेष्वहमेषां ममैते इत्येवं भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ कथंभीष्ममहं सङ्ख्ये इत्यादिना शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोपि तस्माद्युद्धादुपरराम परधर्मञ्च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते

आनन्दगिरिकृतटीका।

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं विषादं कुर्वन्तमतिदुःखितं शोकमोहाभ्यामभिभूतं स्वधर्मात् प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदाश्वासार्थं हे भारत भरतान्वय इत्येवं सम्बोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्रेयसाधिगमसाधनं वचनमूचिवानित्याह तमुवाचेति ॥१०॥

तदेव वचनमुदाहरति श्रीभगवानिति अतीतसन्दर्भस्येत्थमक्षरोत्थमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव वाक्यविभागमवगमयति दृष्ट्वाविति धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्र इत्यादिराद्यश्लोकस्तावदेकं वाक्यं शास्त्रस्य कथासम्बन्धपरत्वेन पर्य्यवसानात् दृष्ट्वेत्यारभ्य यावत्तूष्णीं बभूव हेति तावच्चैकं वाक्यं इत आरभ्य इदं वच इत्येतदन्तो ग्रन्थो भवत्यपरं वाक्यमिति विभागः नन्वाद्यश्लोकस्य युक्तमेकवाक्यत्वं प्रकृतशास्त्रस्य महाभारतेऽवतारावद्योतितत्वादन्ति

स्वामिकृतटीका।

ततः किं वृत्तमित्यत आह तमुवाचेति प्रसन्नमुखः सन्नित्यर्थः ॥१०॥

भाषा अनुवाद।

तिसके अनन्तर क्या भया सो कहते हैं कि दोनो सेनाके बीचमे विषादको प्राप्त भये अर्जुनको सम्बोधन करि भगवान हंसते ह्रुये वक्ष्यमान ये वचन कहने लगे हे भारत धृतराष्ट्र॥ १०॥ यह ग्रन्थ प्रथम अध्यायके प्रथम श्लोकमे लेकर और द्वितीय अध्यायके दशवें श्लोकतक जो तीन वाक्य हैं तिसके मध्य से प्रथम अध्यायके दूसरे श्लोकसे लेके द्वितीय अध्यायके नवयें श्लोक पर्य्यन्त वाक्य व्याख्या करनेके योग्य है क्योंकि उसमे प्राणियोंका संसारिक दुःखका कारणभूत शोकमोहादिरूप दोषकी उत्पत्तिका हेतु अहङ्कारका कारणरूप अविद्या वर्णनकी है और राज्य आदिमे ममतारूप भ्रान्तिज्ञाननिमित्त स्नेह,

शाङ्करभाष्यम् ।

तथाचसर्व्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसांस्वभावतएवस्वधर्मपरित्यागःप्रतिषिद्धसेवाचस्यात् स्वधर्मेप्रवृत्तानामपितेषांवाङ्मनःकायादीनांप्रवृत्तिःफलाभिसन्धिपूर्व्विकैवसाहङ्काराचभवतितत्रैवंसतिधर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखादिप्राप्तिलक्षणःसंसारोऽनुपरतोभवतीतिअतःसंसारबीजभूतौशोकमोहौतयोश्च सर्व्वकर्मसंन्यासपूर्व्वकादात्मज्ञानात्नान्यतोनिवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुःसर्व्वलोकानुग्रहार्थंअर्जुनंनिमित्तीकृत्याह भगवान्वासुदेवःअशोच्यानित्यादि ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अस्यापिसम्भवत्येकवाक्यत्वमर्जुनाश्वासार्थतयाप्रवृत्तत्वादित्याहप्राणिनामिति शोकोमानसस्तापोमोहोविवेकाभावआदिशब्दस्तदवान्तरभेदार्थःसएवसंसारस्य दुःखात्मनोबीजभूतोदोषस्तस्योद्भवेकारणमहङ्कारोममकारस्तद्धेतुरविद्याचतत्प्रदर्शनार्थत्वेनेतियोजना संगृहीतमर्थंविवृणोतितथाहीति राज्यंराज्ञःकर्मपरिपालनादिपूजार्हागुरवोद्रोणादयःपुत्राःस्वेनोत्पादिताःसौभद्रादयःसम्बन्धान्तरमन्तरेणस्नेहगोचरागुरुपुत्रप्रभृतयोमित्रशब्देनोच्यन्तेउपकारनिरपेक्षतया स्वयमुपकारिणोहृदयानुरागभाजोभगवत्प्रमुखाःसुहृदःस्वजनाज्ञातयोदुर्य्योधनादयः सम्बन्धिनःश्वशुरश्यालप्रभृतयोद्रुपदधृष्टद्युम्नादयःपरम्परयापितृपितामहादिष्वनुरागभाजोराजानोबान्धवास्तेषुयथोक्तंप्रत्ययंनिमित्तीकृत्ययःस्नेहोयश्चतैःसहविच्छेदोयश्चतेषामुपाघातेपातकंयाचलोकगर्हासर्व्वंतन्निमित्तंययोरात्मनःशोकमोहयोस्तावेतौसंसारबीजभूतौकथमित्यादिनादर्शितावित्यर्थःकथंपुनरनयोःसंसारबीजयोरर्ज्जुनेसत्त्वा

भाषा अनुवाद ।

औउसकेवियोगसेउत्पन्नस्नेहमोहभीदेखायाहै अर्जुनअपनाक्षत्रियकाजोधर्मयुद्ध करनातिसमेआपहीप्रवृत्तहोकेभीजिसशोकमोहकेद्वारा विवेकज्ञानसेरहितहोकरयुद्धसेविरतऔरपरधर्मभिक्षामेप्रवृत्तभयेथे ठीकहैशोकमोहयुक्तप्राणीमात्रबहुधास्वधर्म छोड़परधर्मअङ्गीकारकरलेतेहैं जोस्वधर्ममेंप्रवृत्तहैं वेभीफलकीकामनासेअहङ्कारपूर्व्वकप्रवृत्तहोतेहैं ॥ उससेधर्मअधर्मकीप्रबलताकेहेतुउत्तमअधमजोनिमेजन्मऔरसुखदुःखआदिप्राप्तिरूपसंसारकिसीप्रकारछूटतानहींइससेशोकमोहयेदोनोंसंसारकेकारणहैंकेवलसंन्यासपूर्व्वकआत्मज्ञाननिष्ठाकेबिनाशोकमोहकेनिवारनकीऔर उपायनदेखिभगवानवासुदेवलोककेउपरअनुग्र

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र केचिदाहुः सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात् कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्त्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वनाउपपद्यतेनहिप्रथितमहामहिम्नोविवेकविज्ञानवतः स्वधर्मंप्रवृत्तस्यतस्यशोक
मोहावनर्थहेतूसम्भावितावित्याशङ्कग्रविवेकतिरस्कारेणतयोर्विहिताकरणप्रतिषि
द्धाचरणकारणत्वादनर्थाधायकयोरस्तितस्मिन् सम्भावनेत्याह शोकमोहाभ्यामिति
भिक्षयाजीवनंप्राणधारणमादिशब्दादशेषकर्मसन्न्यासलक्षणंपारिव्राज्यमात्माभिध्या
नमित्यादिगृह्यतेकिञ्चार्ज्जुनेदृश्यमानौशोकमोहौसंसारबीजंशोकमोहत्वादस्मदा
दिनिष्ठशोकमोहवदित्युपलब्धौशोकमोहौप्रत्येकंपक्षीकृत्यानुमातव्यमित्याहतथाचेति
शोकमोहादीत्यादिशब्देनमिथ्याभिमानस्नेहगर्हादयो गृह्यन्तेस्वभावतश्चित्तदोष
सामर्थ्यादित्यर्थः अस्मदादीनामपिस्वधर्मंप्रवृत्तानांविहिताकरणत्वाद्यभावान्नशो
कादेःसंसारबीजतेतिदृष्टान्तस्यसाध्यविकलतेतिचेत्तत्राह स्वधर्मइति कामादीना
मित्यादिशब्दादविशिष्टानीन्द्रियाण्यादीयन्तेफलाभिसन्धिस्तद्विषयेऽभिलाषःकर्तृ
त्वभोक्तृत्वाभिमानोऽहङ्कारः प्रागुक्तप्रकारेणवागादिव्यापारेसतिकिंसिध्यतितत्रा
हतत्रेति शुभकर्म्मानुष्ठानेनधर्म्मोपचयादिष्टंदेवादिजन्मततःसुखप्राप्तिःअशुभकर्मा
नुष्ठानेनाधर्म्मोपचयादनिष्टंतिर्य्यगादिजन्मततोदुःखप्राप्तिःव्यामिश्रकर्म्मानुष्ठानादु
भाभ्यांधर्म्माधर्म्माभ्यांमनुष्यजन्मततःसुखदुःखेभवतः एवमात्मकःसंसारसन्ततोवर्त्त
तइत्यर्थः अर्ज्जुनस्यान्येषाञ्चशोकमोहयोःसंसारबीजत्वमुपपादितमुपसंहरति इत्य
तइति तदेवंप्रथमाध्यायस्यद्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्यात्माज्ञानोत्थनिवर्त्तनीयशो
कमोहाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वंदर्शयित्वावक्ष्यमाणसन्दर्भस्यसहेतुसंसारनिव
र्त्तकसम्यक्ज्ञानोपदेशतात्पर्य्यंदर्शयति तयोश्चेति तद्यथोक्तंज्ञानमुपदिदिक्षुरुपदे
ष्टुमिच्छन्भगवानाहेति सम्बन्धः सर्व्वलोकानुग्रहार्थंयथोक्तंज्ञानंभगवानुपदिदि

भाषा अनुवाद ।

हरि अर्ज्जुनको उपलक्ष करिके इस गीताशास्त्रमे सोई ज्ञाननिष्ठाका उपदेश करते है

इसविषयमेकोई कहते हैं कि सर्व्वकर्म परित्याग करिके केवल आत्मज्ञानसे मुक्ति नहीं होती परन्तु श्रुतिस्मृति विहितकर्मनिष्ठाके सहित जो तत्त्वज्ञाननिष्ठा उससे कैवल्यप्राप्ति होती है इसमे प्रमाण इसी गीताके दूसरे अध्यायमे ३ ३ । ४७ आदि श्लोकोंमे कहा है और युद्ध आदि कर्म भी जो कोई अधर्म नहीं वलू उसके न करनेसे दोष है यह भी.

शाङ्करभाष्यम् ।

तिसर्व्वासुगीतासुनिश्चितोऽर्थइति ज्ञापकञ्चाङ्करस्यार्थस्य अथचेत्त्वमिमंधर्म्यंसंग्रामंनकरिष्यसि कर्मण्येवाधिकारस्तेकुरुकर्म्मैवतस्मात्त्वमित्यादि हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकंकर्म्मअधर्म्मायेतीयमप्याशङ्कानकार्य्याकथंक्षात्रंकर्म्मयुद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्षतीत्ययुक्तंअर्ज्जुनंप्रत्येवोपदेशादित्याशङ्क्याह अर्जुनमिति नहितस्यामवस्थायामर्जुनस्यभगवतोयथोक्तज्ञानमुपदेष्टुमिष्टंकिन्तुस्वधर्म्मानुष्ठानाद्बुद्धिशुद्ध्युत्तरकालमित्यभिप्रेत्योक्तंनिमित्तीकृत्येति ।

सर्व्वकर्मसन्न्यासपूर्व्वकादात्मज्ञानादेवकेवलात्कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थःस्वाभिप्रेतोव्याख्यातःसम्प्रतिवृत्तिकृतामभिप्रेतंनिरसितुमनुवदति तत्रेति निर्द्धारितशास्त्रार्थःसतिसम्प्रव्यापराच्यतेतेषामुक्तिमेवविष्टखन्नादौसैद्धान्तिकमभ्युपगमंप्रत्यादिशतिसर्व्वकर्म्मेति वैदिकेनकर्मणासमुच्चयंव्युदसितुंमध्यपदंस्मार्त्तेनकर्मणासमुच्चयंनिरसितुमवधारणं अभ्याससम्बन्धंधुनीतेकेवलादिति नैवेत्येवकारःसम्बध्यते केनतर्हिप्रकारेणज्ञानंकैवल्यप्राप्तिकारणमित्याशङ्क्याह किंतर्हीति किंतत्रप्रमापकमित्याशङ्क्येदमेवशास्त्रमित्याह इतिसर्व्वास्विति यथाप्रयाजानुयाजाद्युपकृतमेवदर्शपूर्णमासादिस्वर्गसाधनंतथाश्रौतस्मार्त्तकर्मोपकृतमेवब्रह्मज्ञानंकैवल्यंसाधयतिविमतंसेतिकर्त्तव्यताकमेवस्वफलसाधकंकारणत्वाद्दर्शपौर्णमासादिवत्तदेवंज्ञानकर्मसमुच्चयपरंशास्त्रमित्यर्थःइतिपदमाङ्गरित्यनेनपूर्व्वेणसम्बध्यते पौर्व्वापर्य्यपर्य्यालोचनायांशास्त्रस्यसमुच्चयपरत्वंननिर्द्धारितमित्याशङ्क्याह ज्ञापकञ्चेति नकेवलंज्ञानंमुक्तिहेतुरपितुसमुच्चितमित्यस्यार्थस्यस्वधर्मानुष्ठानेपापप्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणंलिङ्गंगमकमित्यर्थःशास्त्रस्यसमुच्चयपरत्वेलिङ्गवद्वाक्यमपिप्रमाणमित्याह कर्मण्येवेति तत्रैववाक्यान्तरमुदाहरति कुरुकर्मेति ननुनहिंस्यात्

भाषा अनुवाद ।

इसीद्वितीयअध्यायके ३ ३ स्लोकमेनिश्चयकरिकेकहाहै ।

तोऊपरकीउक्तअभिप्रायअत्यन्तअसत्है जिसहेतुज्ञाननिष्ठाऔकर्मनिष्ठादोनोपृथक्पृथक्कहाहै अर्थात्इसीद्वितीयाध्यायके ११ स्लोकसेलेकर ३१ स्लोकतकजोपरमार्थतत्त्वनिरूपणकियागयाहै तद्विषयकबुद्धिकानामसांख्यबुद्धिऔरसोईबुद्धियुक्तज्ञानीकोभीसांख्यकहतेहैं औरयहीसांख्यबुद्धिउत्पन्नहोनेकेपूर्व्वदेहादिव्यतिरिक्तकहेभिन्नजोआत्माउसकोकर्तृत्वआदिअपेक्षाकरिकेधर्मअधर्मविचारपूर्व्वक

शाङ्करभाष्यं

हिंसादिलक्षणमत्यन्तंतरमपिस्वधर्म्मइतिक्षत्वानाधर्म्मायतदकरणेचततःस्वधर्म्मंकीर्त्तिञ्चहित्वापापमेवाप्स्यसीतिब्रुवतायावज्जीवादिश्रुतिचोदितानांस्वकर्म्मणांपश्वादिहिंसालक्षणानाञ्चकर्मणांप्रागेवनाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तंभवतीति।

आनन्दगिरिकृतटीका।

सर्व्वभूतानिइत्यादिनाप्रतिषिद्धत्वेनहिंसादेरनर्थहेतुत्वावगमात्तदुपेतंवैदिकंकर्म्मधर्म्मायेतिनानुष्ठातुंशक्यतेतथाचतस्यसापेक्षज्ञानेनसमुच्चयोनसिध्यतीतिसांख्यमतमाशङ्क्यपरिहरतिहिंसादीति आदिशब्दादुच्छिष्टभक्षणंगृह्यतेयथोक्ताशङ्कानकर्त्तव्येत्याकांक्षापूर्व्वकंहेतुमाहकथमित्यादिना स्वशब्देनक्षत्रियोविवक्ष्यतेयुद्धाकरणेक्षत्रियस्यप्रत्यवायश्रवणात्तस्यतंप्रतिनित्यत्वेनावश्यकर्त्तव्यत्वंप्रतीतेर्गुर्व्वादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपिकर्मनाधर्मायेतिहेत्वन्तरमाहतदकरणेचेति आचार्य्यादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपियुद्धंनाधर्मायेतिब्रुवताभगवताश्रौतानांहिंसादियुक्तानामपिकर्मणांदूरतोनाधर्मत्वमितिस्पष्टमुपदिष्टंभवतिसामान्यशास्त्रस्यव्यर्थहिंसानिषेधार्थत्वात् क्रतुविषयेचोदितहिंसायास्तदविषयत्वात्कुतोवैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः ज्ञानकर्मसमुच्चयात्कैवल्यसिद्धिरित्युपसंहर्त्तुमितिशब्दः यत्तावद्ब्रह्मज्ञानंसेतिकर्त्तव्यताकंस्वफलसाधकंकरणत्वादितिअनुमानंतद्दूषयतितदसदितिनहियुक्तिकादिज्ञानमज्ञाननिष्टत्तौस्वफलेसहकारिकिञ्चिदपेक्षतेतथाचव्यभिचारादसाधकंकरणत्वमित्यर्थः यत्तुगीताशास्त्रेसमुच्चयस्यैवप्रतिपाद्यतेतिप्रतिज्ञातंतदपिविभागवचनविरुद्धमित्याहज्ञानेति सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्चेतिबुद्धिद्वयं तत्रसांख्यबुद्ध्याश्रयांज्ञाननिष्ठांव्याख्यातुंसांख्यशब्दार्थमाह अशोच्यानित्यादिनाइति अशोच्यानित्यादिना स्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्येतदन्तंवाक्यंयावन्नविध्यतितावताग्रन्थेनयत्परमार्थभूतमात्मत

भाषाअनुवाद।

बुद्धिहैसोईबुद्धियुक्तकर्मीपुरुषकोनामयोगीहैइसप्रकारउभयनिष्ठादिखाईहैंउनकेबीचसांख्यनामज्ञाननिष्ठाऔजोगरूपकर्मनिष्ठायेदोनोभीआगेपृथक२कहीजायंगीइसीमेसांख्यबुद्धिकाआश्रयज्ञाननिष्ठाऔयोगबुद्धिकाआश्रयकर्म्मनिष्ठायेदोनोनिष्ठाएककालमेएकपुरुषकरकेअनुष्ठानकरनाकिसीप्रकारसंभवनहीं होतायहीशतपथब्राह्मणमेकहाहै योज्ञानऔकर्म्मसमुच्चयअभिप्रेतहोतीयेसबविभागवचनऔरकिसीप्रकारसंभवनहींहै औरइसप्रकारअर्जुनकीप्रश्नभीठीकनहीं होतीहै.

शाङ्करभाष्यं

तदसत्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनात्बुद्धिद्वयाश्रययोः ब्रह्मोच्चानित्यादिना ग्रन्थेनभगवतायावत्स्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणंकृतंतत्सांख्यंतद्विषयाबुद्धिरात्मनोजन्मादिषड्विक्रियाभावादकर्त्तात्मेतिप्रकरणार्थनिरूपणात्याजायतेसासांख्यबुद्धिः सायेषांज्ञानिनामुचिताभवतितेसांख्याः एतस्याबुद्धेर्जन्मनःप्रागात्मनोदेहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षोधर्माधर्मविवेकपूर्व्वकोमोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणोयोगः तद्विषयाबुद्धिर्योगबुद्धिःसा येषांकर्म्मिणामुचिताभवतितेयोगिनः तथाचभगवताविभक्तेद्वेबुद्धीनिर्द्दिष्टेएषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणिवति तयोश्चसांख्यबुद्ध्याश्रयांज्ञानयोगेननि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वंभगवतानिरूपितंतद्यथासम्यक्ख्याप्यतेप्रकाश्यतेसावैदिकीसम्यक्बुद्धिःसंख्या तथाप्रकाश्यत्वेनसम्बन्धिप्रकृतंतत्त्वंसांख्यमित्यर्थः सांख्यशब्दार्थमुक्त्वातत्प्रकाशिकां बुद्धिंतदुतस्यसांख्यान्व्याकरोति तद्विषयेति तद्विषयाबुद्धिःसांख्येबुद्धिरितिसम्बन्धः तामेवप्रकटयति आत्मनइति नजायतेम्रियतेवेत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणा त्मनःषड्भावविक्रियासम्भवात्कूटस्थोऽसावितियाबुद्धिरुत्पद्यतेसासांख्यबुद्धिःतत् पराःसन्न्यासिनःसांख्याइत्यर्थः सम्प्रतियोगबुद्ध्याश्रयांकर्मनिष्ठांव्याख्यातुकामोयोग शब्दार्थमाह एतस्या इति यथोक्तबुद्ध्युत्पत्तौविरोधादेवानुष्ठानायोगात्तस्यास्तन्नि वर्त्तकत्वात्पूर्व्वमेवतदुत्पत्तेरात्मनश्चदेहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षयाधर्माधर्मनिष्कृष्य तेनेश्वराराधनरूपेणकर्मणापुरुषोमोक्षाययुज्यतेयोग्यःसम्पद्यतेतेनमोक्षसिद्धये

स्वामिकृतटीका ।

देहात्मनोरविवेकात्अस्यैवंशोकोभवतीतितद्विवेकप्रदर्शनार्थंश्रीभगवानुवाच

भाषाअनुवाद ।

क्योंकिज्ञानऔ कर्म्मएककालएकपुरुषकोनिताम्त असम्भवयहपूर्व्वनकहनेसेअर्जुन किसप्रकारकर्म्मसेज्ञानकोश्रेष्ठजानिभगवानकेमिथ्याआक्षेपकरेंगेऔरसर्व्वउपदेशमेज्ञानऔकर्म्मदोनोकेमध्यमेजोश्रेयहोसोहमकोकहो इसप्रकारएकविषयकप्रश्नहींवाकहोकिसतरहसंभवहैजोभगवतकेउक्तवचनकाअर्थनसमझकेअर्जुनऐसी प्रश्नकियेहोतौभीभगवानकेऐसेप्रतिवचनसंभवहोतेनहीं छत्रीकास्वधर्म्म जोयुद्ध रूपस्मृतिविहितकर्मतिसकेसहितज्ञानसंपादनकरनाविहितकर्मनहीं क्योंकिसो

शाङ्करभाष्यं

ष्ठांसांख्यानां विभक्तांवक्ष्यतिपुरावेदात्मनामयाप्रोक्तेतितथाचयोगबुद्ध्याश्रयांकर्म योगेननिष्ठांविभक्तान्त्ववक्ष्यतिकर्मयोगेनयोगिनामित्येवंसांख्यबुद्धिं योगबुद्धिञ्चा श्रित्यद्वेनिष्ठेविभक्तेभगवतैवोक्तेज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रय योरेकपुरुषाश्रयत्वासम्भवंपश्यता यथैतद्विभागवचनंतथैवदर्शितंशातपथीयेब्रा ह्मणेएतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छन्तोब्राह्मणाःप्रव्रजन्तीति सर्व्वकर्मसंन्यासंविधाय तच्छेषेणकिंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोऽयमात्मायंलोकइति तत्रैवचप्राग्दारपरि ग्रहात्पुरुषस्यात्माप्राकृतोधर्मजिज्ञासोत्तरकालंलोकत्रयसाधनंपुत्रं द्विप्रकारञ्च वित्तंमानुष्यंदैवञ्चतत्रमानुष्यंवित्तंकर्मरूपंपितृलोकप्राप्तिसाधनंविद्याञ्च दैवंवि

आनन्दगिरिकृतटीका।

परम्परयासाधनीभूतप्रागुक्तधर्मानुष्ठानात्मकोयोगइत्यर्थः अथयोगबुद्धिंविभजन् योगिनोविभजतेतद्विषयेति उक्तेबुद्धिद्वयेभगवतोऽभिमतंदर्शयति तथाचेति सांख्य बुद्ध्याश्रयाज्ञाननिष्ठेत्येदपि भगवतोभिमतमित्याह तयोश्चेति ज्ञानमेवयोगोज्ञान योगस्तेनहिब्रह्मणायुज्यतेतादात्म्यमापद्यतेतेनसंन्यासिनांनिष्ठानिश्चयेनस्थिति स्तात्पर्य्येणपरिसमाप्तिस्तांकर्मनिष्ठातोव्यतिरिक्तांनिष्ठयोर्मध्येनिष्कृष्यभगवान्वक्ष्य तीति योजना लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघज्ञानयोगेनसांख्याना मित्येतद्वाक्यमुक्तार्थविषयमर्थतोनुवदति पुरेति योगबुद्ध्याश्रयाकर्मनिष्ठेत्यत्रापिभग वदनुमतिमादर्शयति तथाचेति कर्मैवयोगःकर्मयोगस्तेनहिबुद्धिशुद्धिद्वारामोक्ष हेतुज्ञानायगुमान्युज्यतेतेननिष्ठांकर्मिणांज्ञाननिष्ठातोविलक्षणां कर्मयोगेनेत्या दिनावक्ष्यति भगवानितियोजना निष्ठाद्वयंबुद्धिद्वयाश्रयंभगवताविभज्योक्तमुपसं हरति..एवमिति कथापुनरनुपपत्त्याभगवतानिष्ठाद्वयंविभज्योक्तमित्याशङ्क्याह

भाषा अनुवाद।

होनेसेश्रीकृष्णकेप्रतिअर्जुनकाइसप्रकारकाअनुयोगकरनाकभीसंभवहोतानहीं इसीसेगीताशास्त्रमेलेशमात्रभीश्रौतयास्मार्तकर्मकेसहितज्ञानकेसंपादनका प्रति पादनकरनेकोकोईभीसमर्थनहोंगे अज्ञानकिंवारागआदिदोषवशतेकर्ममेप्रवृ त्तमनुष्यकीयज्ञदानतपआदिके द्वाराअन्तःशुद्धिपूर्व्वकपरमार्थतत्त्वज्ञानहोनेसेप रलोकसंग्रहकेअर्थजोफेरिकर्ममे प्रवृत्तिहोयतोउसकर्मकोकर्मनहींकहतेहैंसुत रांतिसकेसहितज्ञानकासंपादननहींहोताहै जैसेभगवानश्रीकृष्णकेसकलकर्म

शाङ्करभाष्यं

तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयतेति अविद्याकामवत एव सर्व्वाणि कर्म्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्तीति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितं तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्यात् यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः

न च अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते इत्यादिः एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्व्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेत् मृषैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति किञ्च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्व्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात् अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितमिति कथमुभयोरुपदेशे सत्यन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् न हि पित्तप्रशमनार्थिनो

आनन्दगिरिकृतटीका। ८

ज्ञानकर्मणोरिति कर्मङ्किकर्तृत्वाद्यनेकत्वबुद्ध्याश्रयं ज्ञानं कर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयं तदुभयमित्थं विरुद्धसाधनसाध्यत्वान्नैकावस्थस्यैव पुरुषस्य सम्भवत्यतो युक्तमेव तयोर्विभागवचनमित्यर्थः भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति तथेति तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं वाक्यं पठति एतमेवेति प्रकृतमात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावं वेदितुमिच्छन्तः त्रिविधेपि कर्मफले वैतृष्ण्यभाजः सर्व्वाणि कर्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठाः भवन्तीति पञ्चमलकारस्वीकारेण सन्न्यासविधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः शेषेणार्थवादेन किं प्रजयेत्यादिना मोक्षफलं ज्ञानमुक्तमित्यर्थः ननु फलाभावात् प्रजाक्षेपो नोपपद्यते पुत्रेणैतल्लोकजयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वादित्याशङ्क्याविदुषां प्रजासाध्यमनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणाभावादात्मनश्चासाध्यत्वादाक्षेपो युक्तिमानिति विवक्षित्वाह येषामिति

भाषा अनुवाद।

समुच्चित नहीं और जैसे काम्य कर्म में कामना नारहने से सो और काम्य कर्म नहीं हो सकता जिसके हेतु उसमें फलाभिसन्धि नहीं है

तो फेरि जो जनक आदि राजा कर्म के द्वारा मुक्त कहे ये यह वर्णन किया है सो केवल लोकसंग्रह के अर्थ मात्र है अर्थात् सब कर्म का परित्याग होने से भी गुण और गुणी ज्ञान वश ते कर्म आभास के साथ उनकी मुक्ति भई थी अर्थात् कर्म के त्याग में अधिकार होने से भी कर्म त्याग न करि के उसके सहित निर्व्वाणपद प्राप्त किया और जो कहो कि जनकादि राजा पूर्व्व में तत्त्वज्ञानी नहीं थे तौ भी ज्ञान के साधनभूत सकल कर्म ईश्वर को अर्पण करने

शाङ्करभाष्यं

वैद्येन मधुरं शीतलञ्च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नः सम्भवति अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोसीति न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तं नापि स्मार्त्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्व्वमुपपन्नं किञ्च क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्त्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्युपालम्भोऽनुपपन्नस्तस्मात् गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्त्तेन वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः

यस्त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्व्वं ब्रह्माकर्तृ चेति तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्व्वं यथा प्रवृत्तिस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत् कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वात् विदुषः तत्त्ववित् नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसन्धत्ते यथा च स्वर्गादि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः तस्मिन्नेव ब्राह्मणे कर्मनिष्ठावाक्यं दर्शयति तत्रैवेति प्राक्तनत्वमतत्वदर्शित्वेनाज्ञत्वं स च ब्रह्मचारी सन् गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्यार्थज्ञानार्थं धर्मजिज्ञासोक्तत्वात तदुत्तरकालं लोकत्रयप्राप्तिसाधनं पुत्त्रादित्रयं सोकामयत जाया मे स्यादित्यादिना कामितवानिति श्रुतमित्यर्थः वित्तं विभजते द्विप्रकारमिति तदेव

भाषा अनुवाद ।

सेउनको सत्वशुद्धि अथवा ज्ञानकी उत्पत्ति भई थी भगवान इस गीताशास्त्र मे यही प्रतिपादन करिके पीछे सोई प्रकार शुद्ध सत्वगुण मनुष्यको ज्ञाननिष्ठा निरूपण किया है इससे केवल तत्त्वज्ञान से जो मुक्ति होती और उसमे जो कर्मकी सहायता की अपेक्षा न करे यही इस गीताशास्त्र का निश्चित अर्थ है यह अर्थ आगे प्रकरण पाय के देखाया जायगा इस प्रकार गीताशास्त्र का तात्पर्य अर्थ निर्णय किया गया परन्तु अब धर्म मे व्यग्र मिथ्याभ्रमविशिष्ट कष्ट है युक्त महत् शोकसागर मे डूबे अर्जुन को आत्मज्ञान के विना उद्धार होने की और उपाय न देखि भगवान श्रीकृष्ण अर्जुन के प्रति तत्व ज्ञान का उपदेश करते हैं कि

शाङ्करभाष्यं

कामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकर्म्मलक्षणधर्म्मानुष्ठानायाहिताग्नेः काम्यएवाग्निहोत्रादौप्रवृत्तस्यसामिकृतेविनष्टेपिकामेतदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोपिनतत्काम्यमग्निहोत्रादिभवतितथाचदर्शयतिभगवान्कुर्व्वन्नपिनकरोतिनलिप्यतेइति यच्च पूर्वैः पूर्व्वतरंकृतंकर्म्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइतितत्तुप्रविभज्यविज्ञेयं तत्कथंयदितावत्पूर्वेजनकादयः तत्त्वविदोपिप्रवृत्तकर्म्माणः स्युस्तेलोकसंग्रहार्थं गुणागुणेषुवर्त्तन्तइतिज्ञानेनैवसंसिद्धिमास्थिताः कर्म्मसन्न्यासेप्राप्तेपिकर्म्मणासहैवसंसिद्धिमास्थितानकर्म्मसन्न्यासंकृतवन्तइत्येषोऽर्थः अथनतेतत्त्वविदईश्वरसमर्पितेनकर्म्मणासाधनभूतेन संसिद्धिंसत्त्वशुद्धिंज्ञानोत्पत्तिलक्षणांवासंसिद्धिमास्थिताजनकादयइतिव्याख्येयं एतमेवार्थंवक्ष्यतिभगवान्सत्त्वशुद्धयेकर्म्मकुर्व्वन्तीतिस्वकर्म्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविन्दति मानवइत्युक्त्वासिद्धिंप्राप्तस्यचपुनर्ज्ञाननिष्ठांवक्ष्यति सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मेत्यादिनातस्माद्गीतासुकेवलादेवतत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिःनकर्म्मसमुच्चितादितिनिश्चितोऽर्थःयथाचायमर्थस्तथाप्रकरणशोविभज्यतत्रतत्रदर्शयिष्यामः

तत्रैवन्धर्म्मसंमूढचेतसोमिथ्याज्ञानवतोमहतिशोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्ततःकृपयार्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकारद्वैरूप्यमाहमानुष्यमिति मानुष्यंवित्तंव्याचष्टेकर्म्मरूपमिति तस्यफलपर्य्यवसायित्वमाहपितृलोकेति दैवंवित्तंविभजतेविद्याञ्चेति तस्यापिफलनिष्ठत्वमाहदेवेति कर्म्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतश्रुतेस्तात्पर्य्यमाहअविद्येति अज्ञस्यकामनाविशिष्टस्यैवकर्म्माणिसोकामयतेत्यादिनादर्शितानीत्यर्थः ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेनदर्शितश्रुतेरपितात्पर्य्यंदर्शयतितेभ्यइति कर्म्मसुविरक्तस्यैवसन्न्यासपूर्व्विकाज्ञाननिष्ठाप्रागुदाहृतश्रुत्यादर्शितेत्यर्थः अवस्थाभेदेनज्ञानकर्म्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्यश्रुतत्वात्तन्मूलेनभगवतोविभागवचनेनशास्त्रस्यसमुच्चयपरत्वप्रतिज्ञातमपवाधितमितिसाधितंकिञ्चसमुच्चयोज्ञानस्यश्रौतेनस्मार्त्तेनवाकर्म्मणाविवक्ष्यतेयदिप्रथमंतत्राहतदेतदिति

समुच्चयेऽभिप्रेतेप्रश्नानुपपत्तिंदोषान्तरमाहनचेति तामेवानुपपत्तिंप्रकटयतिएकपुरुषेति यदिसमुच्चयःशास्त्रार्थोभगवताविवक्षितस्तदाज्ञानकर्म्मणोरेकेनपुरुषेणानुष्ठेयत्वमेवतेनोक्तमर्ज्जुनेनचश्रुतं तत्कथंतदसम्भवमनुक्तमश्रुतञ्चमिथ्यैव

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्रोताभगवत्यारोपयेन्नचतदारोपाद्दते किमितिमां कर्मण्येवातिक्रूरेयुद्धलक्षणे नि योजयसिइतिप्रश्नोऽवकल्पतेतथाचप्रश्नालोचनयाप्रष्टृप्रतिवक्त्रोः शास्त्रार्थतयास मुच्चयोभिप्रेतोनभवतीतिप्रतिभातीत्यर्थः किञ्चसमुच्चयपक्षेकर्मापेक्षयाबुद्धेर्ज्या यस्त्वंभगवतापूर्व्वमनुक्तमर्जुनेनचाश्रुतंकथमसौतस्मिन्नारोपयितुमर्हतितत्रानुवा दवचनंश्रोतुरनुचितमित्याहबुद्धेश्चेति इतश्चसमुच्चयःशास्त्रार्थोनसम्भवत्यन्यथाप्र श्नमादावर्जुनस्यप्रश्नानुपपत्तेरित्याहकिञ्चेति ननुसर्वान्प्रत्युक्तोपिसमुच्चयेनार्जुनं प्रत्युक्तोसाविति तद्वीयप्रश्नोपपत्तिरित्याशङ्क्याहयदीति एतयोः कर्मतत्त्यागयो रितियावत् ननुकर्मापेक्षयाकर्मत्यागपूर्व्वकस्यज्ञानस्यप्राधान्यात्तस्यश्रेयस्त्वात्तद्वि षयप्रश्नोपपत्तिरितिचेन्नेत्याहनहीति तथैवसमुच्चयेपुरुषार्थसाधनेभगवतादर्शि तेसत्यन्यतरगोचरोनप्रश्नोभवतीतिशेषः समुच्चयेभगवतोक्तेपितदज्ञानादर्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरितिशङ्कतेअथेति अज्ञाननिमित्तंप्रश्नमङ्गीकृत्यापिप्रत्याचष्टेतथापीति भगवतोभ्रान्त्यभावेनपूर्व्वापरानुसन्धानसम्भवादित्यर्थः प्रश्नानुरूपत्वमेवप्रतिव चनस्यप्रकटयतिमयेति व्यावर्त्यैममंशमादर्शयतिनत्विति प्रतिवचनस्यप्रश्नानु रूपत्वमेवस्पष्टयतिदृष्टादिति श्रौतेनकर्मणासमुच्चयोज्ञानस्येतिपक्षंप्रतिक्षिप्यप क्षान्तरंप्रतिक्षिपतिनापीतिश्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्व्विभागवचनमादिशब्दगृहीतं बुद्धेर्ज्यायस्त्वंपञ्चमादौप्रश्नोभगवत्प्रतिवचनंसर्व्वमिदंश्रौतेनेवस्मार्त्तेनापिकर्मणाबु द्धेःसमुच्चयेविरुद्धंस्यादित्यर्थःद्वितीयपक्षासम्भवेहेत्वन्तरमाहकिञ्चेतिसमुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवान्नेदंगीताशास्त्रंतत्परमित्युपसंहरतितस्मादितिविशुद्धात्म ज्ञानमज्ञानंस्वफलसिद्धौनसहकारिसापेक्षमज्ञाननिवृत्तिफलत्वाद्दृश्यादितत्त्वज्ञान वत्अथबाबन्धःसहायानपेक्षेणज्ञानेननिवर्त्त्यते अज्ञानात्मकत्वात्रज्जुसर्पादिव दितिभावः

ननुकुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमितिवक्ष्यमाणत्वात्कथंगीताशा स्त्रेसमुच्चयोनास्तितत्राहयस्त्विति चोदनालक्षणानुसारेणविधितोऽनुष्ठेयस्यकर्मणो धर्मत्वाद्धर्माधर्मावस्यतथात्वाभावात्तत्त्वविदश्च वर्णाश्रमाभिमानशून्यस्याधिकार प्रतिपत्त्यभावाद्रागादिप्रवृत्तीनामविद्यालेशतोजायमानानां कर्माभासत्वात्कुर्य्या द्विद्वानित्यादिवाक्येनसमुच्चयप्रापकमितिभावः वाशब्दस्यार्थेद्वितीयस्तुविविदिषावा क्यस्यसाधनान्तरसंग्रहार्थः सांसारिकंज्ञानंव्यावर्त्तयतिपरमार्थेति तदेवाभि नयतिएकमितिप्रहसितरूपमितिरूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्शनार्थंकर्माभाससमुच्चयस्तु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

याहच्छिकत्वान्नमोक्षंफलयतीतिशेषःकिञ्चज्ञानिनोवागादिप्रवृत्तिर्नज्ञानेनतत्फ
लेःसमुच्चीयतेफलाभिसन्धिविकलप्रवृत्तित्वादहङ्कारविधुरप्रवृत्तित्वाद्वाभगवत्प्रवृ
त्तिवदित्याहयथेतिहेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्यपरिहरतितत्त्वविदितिकूटस्थंब्रह्मैवा
हमितिमन्वानोविद्वान्प्रवृत्तिंतत्फलंवानैवस्वगतत्वेनपश्यतिरूपादिवद्दृश्यधर्म
त्वायोगात्किन्तुकार्य्यकारणसंघातत्वेनैवप्रवृत्त्यादिप्रतिपद्यतेततस्तत्त्वविदोव्याख्या
नभिक्षाटनादौअहङ्कारस्यप्रयाजादिफलाभिसन्धेश्चाभासत्वान्नासिद्धंहेतुद्वयमित्यर्थः
ननुज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामिवोत्तरकालेपिप्रतिनियतप्रवृत्त्यादिदर्शनान्नतत्त्वदर्शी
निष्ठप्रवृत्त्यादेराभासत्वमितितत्राहयथाचेतिस्वर्गादिरेवकाम्यमानत्वात्कामस्तद
र्थिनःस्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितस्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमग्निमाधाय
व्यवस्थितस्यतस्मिन्नेवकाम्येकर्मणिप्रवृत्तस्यार्द्धकृतेकेनापि हेतुनाकामेविनष्टेतदेवा
ग्निहोत्रादिनिर्व्वर्त्तयतोनतत्काम्यंभवतिनित्यकाम्यविभागस्यस्वाभाविकत्वाभावात्
कामोपबन्धानुपबन्धकृतत्वात्तथाविदुषोपिविध्यधिकाराभावाद्रागादिप्रवृत्तीनांक
र्माभासतेत्यर्थःविद्वत्प्रवृत्तीनांकर्माभासत्वमित्यत्रभगवदनुमतिमुपन्यस्यतितथाचेति
ननुविद्वद्व्यापारेपिकर्मशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्व्यापारस्यकर्माभासत्वानुपपत्तेःसमुच्च
यसिद्धिरितितत्राहयच्चेति ज्ञानकर्मणोःसमुच्चित्यैवसंसिद्धिहेतुत्वेप्रतिपन्नेकुतो
विभज्यार्थज्ञानमितिपृच्छतितत्कथमिति तत्रकिंजनकादयोपितत्त्वविदःप्रवृत्तक
र्माणःस्युराहोस्विदतत्त्वविदइतिविकल्प्यप्रथमंप्रत्याहयदीति तत्त्वविदःकथंप्र
वृत्तकर्मत्वंकर्मणामकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्क्याहतेलोकेति तेषामुक्तप्रयोजना
र्थमपिनप्रवृत्तिर्युक्तासर्व्वत्राप्युदासीनत्वादित्याशङ्क्याहगुणाइति इन्द्रियाणांविष
येषुप्रवृत्तिद्वारातत्वविदांप्रवृत्तकर्मत्वेपिज्ञानेनैवतेषांमुक्तिरित्याहज्ञानेनेति उ
क्तमेवार्थंसंक्षिप्यदर्शयतिकर्मेति कर्मणेत्यादौबाधितानुवृत्त्याभासोगृह्यते द्विती
यमनुवदतिअथेति तत्रवाक्यार्थंकथयतिईश्वरेति विभज्यविज्ञेयत्वंवाक्यार्थस्यो
क्तमुपसंहरतिइतिव्याख्येयमितिकर्मणांचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेर्थेवाक्य
शेषंप्रामाणयतिएतमेवेति योगिनःकर्मकुर्व्वन्तीत्यादिवाक्यमर्थतोनुवदतिसक्ले
तिस्वकर्मणाइत्यादौसाक्षादेवमोक्षहेतुत्वंकर्मणांवक्ष्यतीत्याशङ्क्याहस्वकर्मणेति स्व
कर्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वाराज्ञाननिष्ठायोग्यतालभ्यते ततोज्ञाननिष्ठयामुक्ति
स्तेननसाक्षात्कर्मणां मुक्तिहेतुतेत्यशेषस्फुटीभविष्यतीत्यर्थः तत्त्वज्ञानोत्तरकालं
कर्मासम्भवेफलितमुपसंहरतितस्मादिति अनुगीतायामपिगीताशास्त्रंतत्त्वज्ञानप्रधान

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मेकं वाक्यंतथापितन्न श्रूयमाणंकर्मतदङ्गमङ्गीकर्त्तव्यंप्रकरणप्रामाण्यादितिसमु
च्चयसिद्धिस्तवाहयथाचेति अर्थशब्देनात्मज्ञानमेवकेवलंकैवल्यहेतुरितिगृह्यते

इत्तिहतामभिप्रायंप्रत्याख्यायस्वाभिप्रेतःशास्त्रार्थः समर्थितःसंप्रत्यशोच्यानित्य
स्मात्प्राक्तन ग्रन्थसन्दर्भस्य प्रागुक्तंतात्पर्य्यार्थमनूद्याशोच्यानित्यादेः स्वधर्ममपि
चावेक्ष्येत्येतदन्तस्य समुदायस्यतात्पर्य्यमाहतत्रेति अत्रहिशास्त्रेत्रीणिकाण्डा
न्यष्टादशसंख्याकानामध्यायानांषट्कत्रितयमुपादाय त्रैविध्यात्तत्रपूर्व्वषट्कात्म
कंपूर्व्वकाण्डंत्वम्पदार्थंविषयीकरोतिमध्यमषट्करूपं मध्यमकाण्डंतत्पदार्थंगोच
रयतिअन्तिमषट्कलक्षणमन्तिमंकाण्डंतत्त्वंपदार्थयोरैक्यं वाक्यार्थमधिकरोति
तज्ज्ञानसाधनानितत्रतत्रप्रसङ्गादुपन्यस्यन्तेतज्ज्ञानस्य तदधीनत्वात्तत्त्वज्ञानमे
वकेवलंकैवल्यसाधनमितिचसर्व्वत्रविगीतं एवंपूर्व्वोक्तरीत्यागीताशास्त्रार्थेपरिनि
श्चितेसतीतियावत्धर्मेसंमूढंकर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकविकलंचेतोयस्यतस्यमिथ्याज्ञान
वतोऽहङ्कारममकारवतः शोकाख्यसागरेदुरुत्तरेप्रविश्यक्लिश्यतोब्रह्मात्मैक्यलक्ष
णवाक्यार्थज्ञानमात्मज्ञानंतदतिरेकेणोद्धरणासिद्धेःतमतिभक्तमतिस्निग्धं शोका
दुद्धर्त्तुमिच्छन्भगवान्यथोक्तज्ञानार्थं तंअर्जुनमवतारयन्पदार्थपरिशोधनेप्रवर्त्त
यन्नादौत्वम्पदार्थंशोधयितुमशोच्यानित्यादिवाक्यमाहेतियोजना

यस्याज्ञानं तस्यभ्रमोयस्यभ्रमस्तस्यपदार्थपरिशोधनपूर्व्वकंसम्यक्ज्ञानंवाक्या
दुदेतीतिज्ञानाधिकारिणामभिप्रेत्याहअशोच्यानित्यादीति यत्तुकैश्चिदात्मावाअ
रेद्रष्टव्यइत्याद्यात्मयाथात्म्यदर्शनविधिवाक्यार्थमनेन श्लोकेनव्याचष्टेस्वयंहरिरित्यु
क्तंतदयुक्तंश्रुतियोग्यतेकार्थसमवेतश्रेयःसाधनतायाः पराभिमतनियोगस्यवावि
ध्यर्थस्यात्राप्रतीयमानस्यकल्पनाहेत्वभावात्नचदर्शनेपुरुषतन्त्रत्वरहितेविधेयया
गादिविलक्षणे विधिरुपपद्यतेज्ञात्यान्तर्भूतस्याज्ञार्थत्वात्तत्योनविधिमधिकरोती
त्यभिप्रेत्यव्याचष्टेनशोच्याइति कथंतेषामशोच्यत्वमित्युक्तेभीष्मादिशब्दवाच्यानांवा
शोच्यत्वंतत्पदलक्ष्याणांवेतिविकल्पाद्यंदूषयतिसद्वृत्तत्वादिति येभीष्मादिशब्दै
रुच्यन्तेतेश्रुतिस्मृत्युदीरिताविगीताचारवत्त्वान्नशोच्यतामर्हन्तीत्यर्थः द्वितीयं
प्रत्याहपरमार्थेति अरजतेरजतबुद्धिवदशोच्येषुशोच्यबुद्धाभ्रान्तोसीत्याहता
निति अनुशोचनप्रकारमभिनयन्भ्रान्तिमेवप्रकटयतितेम्रियन्तइति पुत्त्रभा
र्य्यादिप्रयुक्तंसुखमादिशब्देनगृह्यतेइत्यनुशोचितवानसीतिसम्बन्धः विरुद्धार्थाभि
धायित्वेनापिभ्रान्तत्वमर्जुनस्यसाधयतित्वंप्रज्ञावतामिति उत्सन्नकुलधर्माणा

अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभाषसे गतासूनगतासूंश्चनानुशोचन्तिपण्डिताः ॥११॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अशोच्यानित्यादि नशोच्या अशोच्याभीष्मद्रोणादयःसद्वृत्तत्वात्परमार्थरूपेण चनित्यत्वात्तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानसि तेम्रियन्तेमन्निमित्तमहंतैर्विनाभूतःकिंकरिष्यामिराज्यसुखादिनेति त्वंप्रज्ञावतांबुद्धिमतांवादांश्चवचनानिच भाषसेतदेतन्मौढ्यंपाण्डित्यविरुद्धमात्मनिदर्शयस्युन्मत्तइवेत्यभिप्रायः यस्माद्गतासून् गतप्राणान्मृतानगतासूनगतप्राणान्जीवतश्चनानुशोचन्तिपण्डिताः आत्मज्ञाःपण्डाआत्मविषयाबुद्धिर्येषांतेहिपण्डिताःपाण्डित्यंनिर्विद्येतिश्रुतेः परमार्थतस्तुनित्यानशोच्याननुशोचस्यतोमूढोसीत्यभिप्रायः ॥११॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भित्यादीनिवचनानि किमेतावताफलितमितितदाहतदेतदितितन्मौढ्यमशोच्येषुशोच्यदृष्टित्वमेतत्पाण्डित्यंबुद्धिमतांवचनभाषित्वमितियावत् अर्जुनस्यपूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्त्वेनिमित्तमात्माज्ञानमित्याहयस्मादिति ननुसूक्ष्मबुद्धिभाक्त्वमेवपाण्डित्यंनत्वात्मज्ञत्वंहेत्वभावादित्याशङ्क्याहतेहीति पाण्डित्यंपण्डितभावमात्मज्ञानंनिर्विद्यनिश्चयेनलब्ध्वाबाल्येनतिष्ठासेदिति बृहदारण्यकश्रुतिमुक्तार्थामुदाहरतिपाण्डित्यमिति यथोक्तंपाण्डित्यराहित्यंकथंममावगतमित्याशङ्क्यकार्यदर्शनादित्याहपरमार्थतस्त्विति यस्मादित्यस्यापेक्षितंदर्शयतिअतइति ॥११॥

स्वामिकृतटीका ।

अशोच्यानित्यादि शोकस्याविषयीभूतानेवबन्धूनन्वशोचोऽनुशोचितवानसि दृष्ट्वेमान्स्वजनान्कृष्णेत्यादिनातथाकुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितमित्यादिना मयावोधितोऽपिपुनश्चप्रज्ञावतांपण्डितानांवादान्शब्दान् कथंभीष्ममहंसंख्ये

भाषा अनुवाद ।

प्रथम अध्यायके २८ श्लोकसेलेकरतुमजोकुटुम्बकेजनोंका शोककरतेहोसोवेसवतुमारेशोचनेकेयोग्यनहींहैंऔरद्वितीयअध्यायके२श्लोकसेलेकेहमसेप्रबोधकराये अर्थात्समझायेभीगयेतुमजोपण्डितमानी केसमानयेवचनउच्चारणकरतेअर्थात्कहतेहो किंभीष्मकोसंग्राममेंकैसेमारें इससेयहप्रतीतिहोतीहैकितुमयथार्थपण्डितनहीहो जिसहेतुबुद्धिमानपण्डितजोहैवेगतप्राणअगतप्राणअर्थात्मरेऔरजीवतेकोनहींशोचतेहैंकिबन्धुविहीनहमकैसेजियेंगे ॥ ११ ॥

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः'' नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरं ॥१२॥

शाङ्करभाष्यम्।

कुतस्तेअशोच्याः यतोनित्याःकथंनत्वेवजातुकदाचिदहंनासंकिन्त्वासमेवअतीतेषुदेहोत्पत्तिविनाशेषुघटादिषुवियदिवनित्यमेवाहमासमित्यभिप्रायः तथानत्वंनासीः किन्त्वासीरेवतथानेमेजनाधिपाःनासन् किंत्वासन्नेवतथानचैवनभविष्यामः किन्तुभविष्यामएवसर्वेवयमतोस्माद्देहविनाशादुत्तरकालेपित्रिष्वपिकालेषुनित्याआत्मस्वरूपेणेत्यर्थःदेहभेदानुवृत्त्याबहुवचनंनात्मभेदाभिप्रायेण ॥१२॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

नित्यत्वमशोच्यत्वेकारणमितिसूचितंविवेचयितुंप्रश्नपूर्वकंप्रतिजानीतेकुतइत्यादिना नित्यत्वमसिद्धंप्रमाणाभावादितिचोदयतिकथमिति आत्मानजायते प्रागभावशून्यत्वान्नरविषाणवदितिपरिहरतिनत्वेवेति किञ्चात्मानित्योभावत्वे

स्वामिकृतटीका।

इत्यादीन् केवलंभाषसेनतुपण्डितोऽसियतःपण्डितागतासून् गतप्राणान् बन्धून गतासूंश्चजीपतोपिबन्धुहीनाएतेकथं जीविष्यन्तीतिनानुशोचन्ति पण्डिताः विवेकिनः॥ ११ ॥

अशोच्यत्वेहेतुमाह नत्वेवाहमिति यथाहंपरमेश्वरोजातुकदाचिल्लीलाविग्रहस्याविर्भावतिरोभावतोनासमितिनैवापित्वासमेवानादित्वात् नचत्वंनासीनाभूरपित्वासीरेवइमेचजनाधिपानृपानासन्नितितुनापित्वासन्नेवमदंशत्वात्तथातःपरमितउपरिनभविष्यामोनस्यास्यामइतिचनैवापितुस्यास्यामएवेतिजन्ममरणशून्यत्वादशोच्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद।

भीष्मआदिकेप्रतिशोचकरनाअनुचितहै इसमेंश्रीभगवानकारणकहतेहैंकिदेखोहमपरमेश्वरहमाराशरीरधारण करनाकेवललीलाकेअर्थहैइससेइसदेहकेहोनेजानेवशतेहमकभुपूर्व्वमेंनहींरहेथेयहसम्भवनहींहोताजिसहेतुहमअनादिऔरहमारेअंशतेउत्पन्नतुमऔरयेसवराजालोगभीकभीनहींरहेथेयहभीसम्भवनहींहैइससेहमसवजैसेपहलेथेतैसेअवभीहैं फेरिआगेभीहमसवहोयगेइससेआत्मस्वरूपकेजन्मऔमरणकास्वभावहैतौफिरिस्वजनविनाशकहोशोककाविषयकैसेहैनहीहैं ॥१२॥

देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा॥ तथादेहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति॥१३॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

सत्यजातत्वादृग्रतिरेकेघटवदित्यनुमानान्तरमाहनचैवेति यत्तुकैश्चिदात्मयाथात्म्यं जिज्ञासितंभगवानुपदिशतिनत्वित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेनेत्यादिष्टं तदसद्विशेषवच नेहेत्वभावात्सर्व्वत्रैवात्मयाथात्म्यप्रतिपादनाविशेषादित्याशयेनपदच्छेदः पदार्थो क्तिर्विग्रहोवाक्ययोजनेतित्रितयमपिव्याख्यानाङ्गंप्रतिपादयतिनत्वित्यादिना नन्वा त्मनोदेहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिविरुद्ध तयाकालात्ययापदिष्टमिष्टमितिनेत्याहश्रतीतेष्विति चराचरव्यपाश्रयस्तुस्यादि तिन्यायेनात्मनोजन्मविनाशप्रसिद्धेरौपाधिकजन्मविनाशाविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्यजन्मादिराहित्यमितिभावः यद्यपितवेश्वरस्यजन्मराहित्यं तथापिकथंममे त्याशङ्क्याहतथेति तथापिभीष्मादीनांकथंजन्माभावस्तत्राहतथानेमइति द्विती यमनुमानंप्रपञ्चयन्नुत्तरार्द्धंव्याचष्टेतथेत्यादिना ननुदेहोत्पत्तिविनाशयोरात्म नोजन्मनाशाभावेपिमहासर्गमहाप्रलययोस्तस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुत्याजन्म विनाशावेष्टव्यावित्याशङ्क्यनात्माश्रुतेरितिन्यायेनपरिहरतित्रिष्वपीति यावद्वि कारन्तुविभागोलोकवदितिन्यायेनभिन्नत्वाद्विकारित्वमात्मनोऽनुमीयतेभिन्नत्व ञ्चवक्तृवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याहदेहेति॥१२॥

ननुपूर्व्वंदेहंविहायापूर्व्वदेहमुपादानस्य विक्रियावत्त्वेनोत्पत्तिविनाशवत्व विभ्रमःसमुद्भवेदितिशङ्कतेतत्रेति अशोच्यत्वप्रतिज्ञायांनित्यत्वेहेतूक्तेसतीति

भाषा अनुवाद।

जोकहोकितुमईश्वरतुमाराजन्मऔरविनाशनहोनासम्भवहै परन्तुहमलो गजीवहैंइससेहमाराजन्ममरणप्रसिद्धहै इसविषयमेभगवानकहतेहैंकिदेखोदे हाभिमानीजीवकोइसस्थूलशरीरनमेजैसेकौमारयौवन औद्वावस्थाप्राप्तहोतीहै परन्तुजीवस्वरूपकोनहीं औरयहीसवअवस्थोंकेमध्यमेपूर्व्वअवस्थाकेगयेऔरऔर अवस्थाप्राप्तभयेभीसंस्कारवशतेसोऽहमहैं यहज्ञानरहताहैतैसेहीजीवकीस्थूल देहनाशहोलिङ्गशरीरकेद्वारादेहान्तरप्राप्तिहोनेसेभीआत्माकानाशनहींदेखो तुरंतकेभयेबालककोपूर्व्वसंस्कारवशतेजन्महोतेमात्र दूधपीनेमेप्रवृत्तिदेखपड़तीहै इसीसेस्थूलदेहकेजन्मनाशभयेधीरपुरुषमूढ़नहीं होतेअर्थात्आत्माकाजन्ममर णअङ्गीकारनहींकरतेहैं॥१३॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्रकथमिवनित्यआत्मेतिदृष्टान्तमाहदेहिनः देहोऽस्यास्तीतिदेहीतस्यदेहि
नोदेहवतःआत्मनःअस्मिन् वर्त्तमानेदेहेयथायेनप्रकारेणकौमारं कुमारभावोबा
ल्यावस्थायौवनंयूनोभावोमध्यमावस्थाजरावयोहानिर्जीर्णावस्थाइत्येताः तिस्रोऽव
स्थाअन्योन्यविलक्षणास्तासांप्रथमावस्थानाशेननाशोद्वितीयावस्थोपजनेनोपजननमा
त्मनः किंतर्ह्यविक्रियस्यैवद्वितीयातृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनोदृष्टायथातद्वदेवदेहाद
न्योदेहोदेहान्तरंतस्यप्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मनइत्यर्थः धीरोधीमां
स्तत्रैवंसतिनमुह्यतिनमोहमापद्यते ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यावत् अवस्थाभेदेसत्यपिवस्तुतोविक्रियाभावादात्मनोनित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तर
श्लोकेनदृष्टान्तावष्टम्भेनप्रतिपादयतीत्याहदृष्टान्तमिति नकेवलमागमादेवात्म
नोनित्यत्वंकिन्त्ववस्थान्तरवज्जन्मान्तरेपूर्व्वसंस्कारानुवृत्तेश्चेत्याहदेहिनइति देह
वत्त्वंतस्मिन्नहंममाभिमानभाक्त्वंतासामितिनिर्धारणेषष्ठीआत्मनः श्रुतिस्मृत्युपप
त्तिभिर्नित्यत्वज्ञानं धीमानित्यत्रधीर्विवक्ष्यतेएवंसतीतितत्त्वतोविक्रियाभावान्नित्य
त्वेसमधिगतेसतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

आत्मनःश्रुत्यादिप्रमितेनित्यत्वेतदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमोहाभावेपिप्रका
रान्तरेणशोकमोहौ स्यातामित्याशङ्कामनूद्योत्तरत्वेनश्लोकमवतारयतियदीत्या
दिना शीतोष्णयोस्ताभ्यांसुखदुःखयोश्चप्राप्तिंनिमित्तीकृत्ययोमोहादिर्दृश्यतेतस्या
न्वयव्यतिरेकाभ्यांदृश्यमानत्वमाश्रित्यलौकिकविशेषणमशोच्यानित्यत्रयोविद्याधि
कारीसूचितस्तस्यतितिक्षुःसमाहितोभूत्वेतिश्रुतेःतितिक्षुत्वंविशेषणमिहोपदिश्य
तेव्याख्येयं पदमुपादायकरणव्युत्पत्यातस्येन्द्रियविषयत्वंदर्शयतिमात्राइत्यादिना

स्वामिकृतटीका ।

नन्वीश्वरस्यतवजन्ममरणशून्यत्वंसत्यमेवजीवानान्तुजन्ममरणेप्रसिद्धेतत्राह
देहिनइति देहिनोदेहाभिमानिनोजीवस्ययथास्मिन्स्थूलदेहेकौमाराद्यवस्था
स्तद्देहनिबन्धनाएवात्मनः पूर्व्वावस्थानाशेऽवस्थान्तरोत्पत्तावपिसएवाहमितिप्रत्य
भिज्ञानात्तथैवैतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपिलिङ्गदेहनिबन्धनैवनतुतावतात्मनो
नाशोजातमात्रस्यपूर्व्वसंस्कारेणस्तन्यपानादौप्रवृत्तिदर्शनात् अतोधीरोधीमांस्तत्र
तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्नमुह्यतिआत्मैवमृतोजातश्चेतिनमन्यतइति ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥१४॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तोमोहोनसम्भवतिनित्यआत्मेतिविजानतस्तथापिशीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तोमोहोलौकिकोदृश्यतेसुखवियोगनिमित्तोमोहोदुखःसंयोगादिनिमित्तश्चशोकइत्येतदर्जुनस्यवचनमाशङ्क्याहमात्राःस्पर्शाइति मात्रा आभिर्मीयन्तेशब्दादयइतिश्रोत्रादीनीन्द्रियाणिमात्राणांस्पर्शाःशब्दादिभिः संयोगास्तेशीतोष्णसुखदुःखदाःशीतमुष्णंसुखंदुःखञ्चप्रयच्छन्तीति अथवा स्पृश्यन्तइतिस्पर्शाविषयाः शब्दादयःमात्राश्चस्पर्शाश्चशीतोष्णसुखदुःखदाःशीतंकदाचित् सुखंकदाचिद्दुःखंतथोष्णमप्यनियतस्वरूपं सुखदुःखेपुनर्नियतरूपेयतोनव्यभिचरतोऽतस्ताभ्यांपृथक्शीतोष्णयोर्ग्रहणंयस्मात्तेमात्राःस्पर्शादयः आगमापायिनःआगमापायशीलाःतस्मादनित्याउत्पत्तिविलयरूपत्वात्अतस्तान् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्वप्रसहस्वतेषुहर्षविषादंमाकार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

षष्ठीसमासंदर्शयन्भावव्युत्पत्त्यास्पर्शशब्दार्थमाहमात्राणामिति तेषामर्थक्रियामादर्शयतितेशीतेति संप्रतिशब्दद्वयस्यकर्मव्युत्पत्त्याशब्दादिविषयपरत्वमुपेत्यसमासान्तरंदर्शयन्विषयाणांकार्य्यंकथयतिअथवेति ननुशीतोष्णप्रवृत्तेःसुखदुःखप्रदत्वस्यसिद्धत्वात्किमितिशीतोष्णयोःसुखदुःखाभ्यां पृथक्ग्रहणमितितत्राहशीतमिति विषयेभ्यस्तुपृथक्कथनंतदन्तर्भूतयोरेवतयोःसुखदुःखहेत्वोरानुकूल्यप्राति

भाषाअनुवाद ।

जोकहोकिहमभीष्मआदिकेप्रतिशोकनहींकरतेहैं परन्तुउनकेवियोगमेहमैंदुःखभोगकरनाहोगाइसलियेहमअपनेकोशोचतेहैं इसवातपरकहतेहैंकिसकालवस्तुजिसकेद्वारापरिमानकीजायऐसीजोसवइन्द्रियवृत्तिकहैसंयोगऔरउनकेद्वाराजोविषयोंकास्पर्शहोनायहीशीतउष्णादिद्वारासुखदुःखदेताहै किन्तुवेअनित्यहैं इससेउनकोसहोजैसेजलधर्मआदिसंयोगसेकालस्वभाववशतेशीतउष्णाहोनेसेसुखदुःखमूलहोताहैतैसेइष्टऔअनिष्टप्राप्तहोनेसेसुखदुःखहोताहीहैपरन्तुवहअनित्यऔरमिथ्याहैइससेतुमकोउनकासहनाउचितहै तुमधीरपुरुषकोउनमेहर्षविषादकरनाबड़ाहीअयोग्यहै ॥१४॥

यंहिनव्यथयन्त्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ॥ समदुःखसुखंधीरंसोऽमृतत्वायकल्पते ॥१५॥

शाङ्करभाष्यं

शीतोष्णादीन्सहतःकिंस्यादितिशृणुयंहीतियंहिपुरुषंसमेदुःखसुखेयस्यतंसमदुःखसुखंसुखदुःखप्राप्तौहर्षविषादरहितंधीरंधीमन्तं नव्यथयन्तिनचालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेतेयथोक्ताःशीतोष्णादयःसनित्यानित्यस्वरूपदर्शननिष्ठाद्वन्द्वसहिष्णुरमृतत्वायअमृतभावायमोक्षायेत्यर्थःकल्पतेसमर्थोभवति १५

आनन्दगिरिकृतटीका।

कूलयोरुपलक्षणार्थंअध्यात्मंहिशीतमुष्णंवानुकूल्यंप्रातिकूल्यंवासम्पाद्यबाह्याविषयाःसुखादिजनयन्ति ननुविषयेन्द्रियसंयोगस्यात्मनिसदासत्त्वात्तत्प्रयुक्तशीतादेरपितथात्वात्तन्निमित्तौहर्षविषादौतस्मिन्नापन्नावित्याशङ्क्योत्तरार्द्धं व्याचष्टेयस्मादित्यादिना अत्रचकौन्तेयभारतेतिसम्बोधनाभ्यामुभयकुलशुद्धस्यैवविद्याधिकारित्वमितिएतदेवद्योत्यते १४

अधिकारिविशेषणंतितिक्षुत्वंनोपयुक्तंकेवलस्यतस्यपुमर्थाहेतुत्वादितिशङ्कतेशीतेति विवेकवैराग्यादिसहितंतन्मोक्षहेतुज्ञानद्वारातदर्थमितिपरिहरतिशृण्विति तितिक्षमाणस्यविवक्षितंलाभमुपलम्भयतियंहीति हर्षविषादरहितमित्यनेनशमादिसाधनसम्पन्नत्वमुच्यतेधीमन्तमिति नित्यानित्यविवेकभागित्वमेतस्मो

स्वामिकृतटीका।

ननुतानहंनशोचामिकिन्तुतद्वियोगादिदुःखभाजंमामेवेतिचेत्तत्राहमात्रास्पर्शाइति मीयन्तेज्ञायन्तेविषयाआभिरितिमात्राइन्द्रियवृत्तयस्तासांस्पर्शाविषयैःसहसम्बन्धास्तेशीतोष्णादिप्रदाभवन्तितेत्वागमापायवत्त्वादनित्याअस्थिराअतस्तांस्तितिक्षस्वसहस्वयथाजलातपादिसंसर्गास्ततत्कालकृताःस्वभावतः शीतोष्णादिप्रयच्छन्तिएवमिष्टसंयोगवियोगाअपि सुखदुःखादिप्रयच्छन्तितेषाञ्चास्थिरत्वात्सहनंतवधीरस्योचितंनतुतन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः ॥१४॥

भाषाअनुवाद।

किसहेतुसेउपायअवलम्बनकरिशीतउष्णादिकनकरनेसेउनकासहनाउचितहैउसमेवडाफलहैयहकहतेहैंकिहेपुरुषश्रेष्ठअर्जुनजिनधीरपुरुषोंको सुखदुखसमानभावअर्थात् शीतउष्णमेंक्षोभनहीहोतासोईविक्षेपरहितपुरुष ज्ञानकेद्वारामोक्षप्राप्तिकेअधिकारीहैं ॥१५॥

शाङ्करभाष्यं

इतश्चशोकमोहावकृत्वाशीतोष्णादिसहनंयुक्तंयस्मात्नासतइति नासतोऽ
विद्यमानस्यशीतोष्णादेःसकारणस्यनविद्यते नास्तिभावोभवनमस्तितानहिशीतो
ष्णादिसकारणंप्रमाणैर्निरूप्यमाणंवस्तुसद्भवतिविकारोहिसःविकारश्चव्यभिचर
तियथाघटादिसंस्थानंचक्षुषानिरूप्यमाणंमृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्व्वोवि
कारःकारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसज्जन्मप्रध्वंसाभ्यांप्रागूर्द्ध्वञ्चानुपलब्धेःकार्य्यस्य
घटादेर्मृदादिकारणस्यतत्कारणस्यच तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वं तद
सत्त्वेसर्व्वाभावप्रसङ्गइतिचेन्नसर्व्वत्रबुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरितियद्विषयाबु
द्धिर्नव्यभिचरतितत्सत्यद्विषयाव्यभिचरतितदसदितिसदसद्विभागेबुद्धितन्त्रेस्थि
तेसर्व्वत्रद्वेबुद्धीसर्व्वैरुपलभ्येतेसमानाधिकरणेन नीलोत्पलवत् सन्घटःसन्पटः
सन्हस्तीत्येवंसर्व्वत्रतयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरतितथाचदर्शितं नतुसद्बुद्धिःत
स्मात्घटादिबुद्धिविषयोऽसन् व्यभिचारात्नतुसद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात्घटेविनष्टे
घटबुद्धौव्यभिचरन्त्यांसद्बुद्धिरपिभिचरतीति चेत्नपटादावपिसद्बुद्धिदर्शनात् विशे
षणविषयैवसासद्बुद्धिरपिनविनश्यतिअथसद्बुद्धिवत्घटबुद्धिरपिघटान्तरेदृश्यतेइति
चेन्नपटादावदर्शनात्सद्बुद्धिरपिनष्टेघटेनदृश्यतइतिचेत् नविशेष्याभावात्सद्बुद्धिः
विशेषणविषयासतीविशेष्याभावेविशेषणानुपपत्तौकिंविषयास्यात्नतुपुनःसद्बुद्धेर्वि
षयाभावात्एकाधिकरणत्वंघटादिविशेष्याभावेनयुक्तमितिचेत् नसदिदमुदकमि
तिमरीच्यादावन्यतराभावेपि सामानाधिकरण्यदर्शनात्तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्यचस
कारणस्यासतोनविद्यतेभावइतितथासतश्चात्मनःअभावोऽविद्यमानतानविद्यते
सर्व्वत्राव्यभिचारादित्यवोचामएवमात्मानात्मनोः सदसतोरुभयोरपिदृष्टःउपल
ब्धोऽन्तोनिर्णयःसत्सदेवासदसदेवेतितुअनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः तदितिसर्व्व

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भयंवैराग्यादेरुपलक्षणंनित्यात्मदर्शनंत्वमर्थज्ञानंसाधनचतुष्टयवन्तमधिकारिण
मनूद्यत्वंपदार्थज्ञानवतस्तस्यमोक्षौपयिकवाक्यार्थज्ञानयोग्यतामाहसमित्वेति १५

स्वामिकृतटीका ।

तत्प्रतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवोचितंमहाफलत्वादित्याहयंहीति एते
मात्रास्पर्शायंपुरुषं नव्यथयन्तिनाभिभवन्तिसमेदुःखसुखेयस्यतं सतैरविक्षिप्यमा
णोधर्मज्ञानद्वारामृतत्वायमोक्षायकल्प्यतेयोग्योभवति ॥१५॥

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः॥ उभयोरपिदृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥१६॥

शाङ्करभाष्यं

नामसर्व्वञ्चब्रह्मतस्यनामतदितितद्भावस्तत्त्वंब्रह्मणोयाथात्म्यंतद्द्रष्टुंशीलंयेषांतेतत्व
दर्शिनस्तैस्तत्वदर्शिभिः त्वमपितत्वदर्शिनांदृष्टिमाश्रित्यशोकंमोहञ्चहित्वा शीतो
ष्णादीनिनियतानियतरूपाणिद्वन्द्वानि विकारोयमसन्नेवमरीचिजलवन्मिथ्याव
भासतेतिमनसिव्यस्यतितितिक्षस्वेत्यभिप्रायः १६

आनन्दगिरिकृतटीका।

अधिकारिविशेषणंतितिक्षुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयतिइत
श्चेति इतःशब्दार्थमेवस्फुटयतियस्मादिति यतःशीतादेःक्लेशादिहेतोरनात्मनो
नास्तिवस्तुत्वंवस्तुनश्चात्मनोनिर्व्विकारत्वेनैकरूपत्वंअतोमुमुक्षोर्व्विशेषणंतितिक्षुत्वं
युक्तमित्याहनेत्यादिना कार्य्यस्यासत्त्वेपिकारणस्यसत्त्वेनात्यन्तासत्त्वासिद्धिरित्या
शङ्कांविशिनष्टिसकारणस्येति नासतइत्युपादायपुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थं
असतःशून्यस्यास्तित्वप्रसङ्गाभावादप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशङ्क्याहनहीति वि
मतंमतात्त्विकमप्रामाणिकत्वात्रज्जुसर्पवत्नहिधर्म्मिग्राहकस्यप्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेद
कंप्रामाण्यंकल्प्यतेविषयस्यदुर्निरूपत्वादतोऽनिर्व्वाच्यंद्वैतमित्यर्थः कथंपुनरध्यक्षा
दिविषयस्यशीतोष्णादिद्वैतस्यदुर्निरूपत्वेनानिर्व्वाच्यत्वंतत्राहविकारोहीति तत
श्चविमतंमिथ्याआगमापायित्वात्सम्प्रतिपन्नवदितिफलितमाहविकारश्चेति वा
चारम्भणश्रुतेःद्वैतमिथ्यात्वेअनुग्राहकत्वंदर्शयितुंचकारः किञ्चकार्य्यंकारणाद्भि
न्नमभिन्नञ्चेतिविकल्प्याद्यंदूषयतिघटेति निरूप्यमाणमन्तर्ब्बहिश्चेतिशेषःविमतं
कारणान्नतत्त्वतोभिद्यतेकार्य्यत्वाद्घटवदित्यर्थः इतोपिकारणाद्भेदेननास्तिकार्य्यं
आदावन्तेचयन्नास्तिवर्त्तमानेपितत्तथेतिन्यायादित्याहजन्मेति यदिकार्य्यंकार

भाषा अनुवाद।

औरजोकहोकितौभीअतिदुःसहशीतउष्णाकैसेकरसहैं औरजोबडाक्लेश
करिसहैंतोकदाचितआत्माकानाशहोसकताहैयहशङ्काकरिकहतेहैंकिविचार
सेतोवेसहेजायसकतेहैं जैसेअतितुच्छऔअनात्मधर्मअर्थात्शरीरकेधर्मजोशीत
उष्णाप्रभृतिउनकाआत्मासेकुछसम्बन्धनहीं है औरसत्स्वभावजोआत्माउसका
कभूविनाशहोतानहीं यथार्थदर्शीतत्वज्ञानीइसीप्रकारसतऔअसतदोनोपदार्थ
कौनिर्णयकियाहैइससेविवेकज्ञानकेद्वाराशीतउष्णआदिकोतुमसह्यकरो॥१६॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

णादभिन्नं तदात्म्यभेदेनासत्त्वेपूर्व्वस्मादविशेषःतादात्म्येनावस्थानन्तुनयुक्तंतस्या पिकारणव्यतिरेकेणाभावात् कार्य्यकारणविभागविधुरेवस्तुनिकार्य्यकारणपर म्परायाविभ्रमत्वादित्यभिप्रेत्याहस्तदादिति कार्य्यकारणविभागहीनं वस्त्वेवना स्तीतिमन्वानश्चोदयति तदसत्त्वइति अनुवृत्तव्यावृत्तबुद्धिद्वयदर्शनादनुवृत्तेचव्या वृत्तानांकल्पितं सर्वभेदकल्पनाधिष्ठानमकार्य्यकारणंवस्तुसिध्यतीतिपरिहरति नसर्व्वत्रेति सम्प्रतिसतोवस्तुत्वेप्रमाणमनुमानमुपन्यस्यतियद्विषयेति यद्यात्रवृत्ते ष्वनुवृत्तंतत्तत्र्थंसत्यथासर्पधारादिष्वनुगतोरज्ज्वादेरिदमंशःविमतंसत्यमव्यभि चारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः व्यावृत्तस्यकल्पितत्वेप्रमाणमाह यद्विषयेत्यादि ना यद्यावृत्तंतन्मिथ्यायथासर्पधारादिविमतंमिथ्याव्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदि त्यर्थइत्यनुमानद्वयमनुसृत्यसतोकल्पितत्वंअसतश्चकल्पितत्वंस्थितमितिशेषः ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते समस्तद्वैतवैतथ्यवादिनोविभागाभावादनुमानादिव्यव हारानुपपत्तेस्तत्राहसदसदिति उक्तेविभागेबुद्धिद्वयाधीनेस्थितेसत्यनुमानादिव्य वहारोनिर्व्वहतिप्रातिभासिकविभागेनवियोगात्परमार्थस्येव तद्धेतुत्वेकेवलव्यति रेकाभावादित्यर्थः कुतःसदसद्विभागस्यबुद्धिद्वयाधीनत्वंबुद्धिविभागस्यापितथाभा वात्तत्राहसर्व्वत्रेति व्यवहारभूमिःसप्तम्यर्थः बुद्धिभागस्यापिकल्पितस्यैवबोध्यवि भागप्रतिभासहेतुतेतिभावः बुद्धिद्वयमनुरुध्यसदसद्विभागेसतःसामान्यरूपतया विशेषाकाङ्क्षायांसामान्यविशेषेद्वेवस्तुनीवस्तुभूतेस्यातामितिचेत्तत्राहसमानाधि करणइति पदयोःसामानाधिकरण्यंबुद्ध्योरुपचर्य्यतेसोयमितिसामानाधिकरण्यव द्वटःसन्नित्यादिसामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठंवस्तुभेदेघटपटयोरिव तदयोगादि त्यर्थः नीलमुत्पलमितिवद्धर्म्मधर्म्मिविषयतयासामानाधिकरण्यस्यसुवचत्वान्नवस्त्वै क्यविषयत्वमितिचेन्नेत्याहननीलेति नहिसामान्यविशेषयोर्भेदेचैतद्भावोभेदाभे देचतद्भावोभेदाभेदौचविरुद्धावतोजातिव्यक्त्योःसामानाधिकरण्यंनीलोत्पलयोरि वनगौणंकिन्तुव्यावृत्तमनुवृत्तेकल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः सामान्यविशेषयोरुक्त न्यायंगुणगुण्यादावतिदिशत्येवमिति तुल्यौहितत्रापिविकल्पदोषावितिभावः सा मानाधिकरण्यानुपपत्त्याद्वेवस्तुनीसामान्यविशेषावितिपक्षं प्रतिक्षिप्यविशेषावेवव स्तुनीतिपक्षंप्रतिक्षिपतितयोरिति बुद्धिव्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारेपिकथंव्यावृत्ता नांविशेषाणामवस्तुत्वमित्याशङ्क्याहतथाचेति विकारोहिसइत्यादावितिशेषः न

आनन्दगिरिकृतटीका।

चैकंवस्तुसामान्यविशेषात्मकमेकस्यद्वैरूप्यविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेववस्तुतद्बुद्धेरव्यभिचारात्बोध्यस्यापिसतस्तथात्वादित्याहनत्विति व्यभिचरतीतिपूर्व्वेणसम्बन्धः विशेषाणांव्यभिचारित्वेसतश्चाव्यभिचारित्वेफलितमुपसंहरतितस्मादिति असत्त्वंकल्पितत्वं तच्छब्दार्थमेवस्फोरयतिव्यभिचारादिति सद्बुद्धिविषयस्यसतोऽकल्पितत्वेतच्छब्दोपात्तमेवहेतुमाहअव्यभिचारादिति सद्बुद्धिव्यभिचारद्वाराबोध्यस्यापिव्यभिचारात्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरितिशङ्कते घटेविनष्टइति सद्बुद्धेर्घटमात्रबुद्धिवद्घटविषयत्वाभावान्नघटनाशेव्यभिचारोस्तिइतिपरिहरतिनपटादाविति सद्बुद्धेरघटविषयत्वेनिरालम्बत्वायोगात्विषयान्तरंवक्तव्यमित्याशङ्क्याहविशेषणेति सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभिचारित्वस्यासिद्धिमुद्धृत्यविशेषाणांकल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारित्वस्यासिद्धिंशङ्कतेसदिति यथासद्बुद्धिर्घटेनष्टेपटादौदृष्टत्वात्अव्यभिचारिणीति अव्यभिचारःसतोदर्शितस्तथाघटबुद्धिरपिघटेनष्टेघटान्तरे दृष्टेत्यव्यभिचारात्घटेव्यभिचारासिद्धौविशेषान्तरेष्वपिकल्पितत्वहेतोःव्यभिचारोनसिध्यतीत्यर्थः घटबुद्धेर्घटान्तरेदृष्टत्वेपिपटादावदृष्टत्वेनव्यभिचारात्पटादिविशेषेष्वपिव्यभिचारित्वसिद्धिरित्युत्तरमाहनपटादाविति विशेषाणामेवंव्यभिचारित्वेसतोपि तदुपपत्तेरव्यभिचारित्वहेत्वसिद्धितादवस्थ्यमितिशङ्कतेसद्बुद्धिरिति घटादिनाशदेशेतदुपरक्ताकारेणसत्त्वाभानेपिनासत्त्वंघटाद्यभावाधिष्ठानतयाभानादित्याहनविशेष्येति यथासर्व्वगताजातिरित्यत्रखण्डमुण्डादिव्यक्त्यभावदेशेगोत्वं व्यञ्जकाभावान्नव्यंज्यतेनगोत्वाभावात्तथासत्त्वमपिघटादिनाशेव्यञ्जकाभावान्नभातिनस्वरूपाभावादित्युक्तमेवप्रपञ्चयतिसदित्यादिना संप्रतियोगिकविशेषणत्वव्यभिचारेपिस्वरूपाव्यभिचारादुक्तंसतःसत्यत्वमितिभावः द्वयोःसतोरेवविशेषणविशेष्यत्वदर्शनात्घटसतोरपिविशेषणविशेष्यत्वेद्वयोःसत्त्वध्रौव्यात्घटादिविकल्पितत्वानुमानंसामानाधिकरण्यधीबाधितमितिचोदयति एकेति अनुभवमनुसृत्यबाधितविषयत्वमुक्तानुमानस्यनिरस्यतिनेत्यादिना घटादेःसतिकल्पितत्वानुमानस्यदोषराहित्येफलितमुपसंहरतितस्मादिति प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्तावितिशब्दः ननुनेदंव्याख्यानंभाष्यकाराभिप्रेतंसर्व्वद्वैतशून्यत्वविवक्षायांशास्त्रतद्भाष्यविरोधात्केनापिपुनर्दुर्व्विदग्धेन स्वमनीषिकयोत्प्रेक्षितमेतदितिचेत्मैवंकिमिदंद्वैतप्रपञ्चस्यशून्यत्वंकिन्तुच्छत्वंकिंसद्विलक्षणत्वं नाद्योऽनभ्यु

अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्व्वमिदंततं॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति १७

आनन्दगिरिकृतटीका।

पगमात् द्वितीयानभ्युपगमेतुतत्रैवशास्त्रविरोधोभाष्यविरोधश्चसर्व्वंहिशास्त्रंतद्भाष्यं चद्वैतस्य सत्यत्वानधिकरणत्वसाधनेनाद्वैतसत्यत्वेपर्य्यवसितमितितैविद्यवृद्धैस्तत्र तत्रप्रतिष्ठापितंतथाचप्रक्षेपाशङ्कासंप्रदायपरिचयाभावादितिद्रष्टव्यं अनात्मजात स्यकल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपादव्याख्यायद्वितीयपादमात्मनःस र्व्वकल्पनाधिष्ठानस्याकल्पितत्वेनवस्तुत्वप्रसाधनपरतयाव्याकरोतितत्वेति नन्वा त्मनःसदात्मनोविशेषेषुविनाशिषुतदुपरक्तस्यविनाशः स्यादित्याशङ्क्याविशिष्टनाशे पिस्वरूपानाशस्योक्तत्वान्मैवमित्याहसर्व्वमिति ननुकदाचिदसदेवपुनःसत्त्वमाप द्यतेप्रागसतोघटस्यजन्मनासत्त्वाभ्युपगमात्सच्चकदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यतेस्थिति कालेसतोघटस्यपुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं सदसतोरव्यवस्थितत्वाविशेषादुभयो रपिहेयत्वमुपादेयत्वंवातुल्यंस्यादितितत्राहएवमिति तुशब्दोदृष्टशब्देनसम्बध्य मानोदृष्टिमवधारयतिनहिप्रागसतोघटस्यसत्त्वमसत्त्वेस्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधाद सत्त्वनिवृत्तिश्चसत्त्वप्राप्त्याचेत् प्राप्तमितरेतराश्रयत्वमन्तरेणैवसत्त्वापत्तिमसत्व निवृत्तावसत्त्वमनवकाशिभवेत्एतेनसतोऽसत्त्वापत्तिरपिप्रतिनीतेतिभावः कथं तर्हिसतोऽसत्त्वमसतश्चसत्त्वंप्रतिभातिइत्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभावादित्याहतत्वेति तस्यभावस्तत्वंनचतच्छब्देनपरामर्शयोग्यंकिञ्चिदस्ति प्रकृतंप्रतिनियतमित्याशङ्क्य

स्वामिकृतटीका।

ननुतथापिशीतोष्णादिकमतिदुःसहंकथंसोढव्यंअत्यन्तं तत्सहनेचकदाचिदा त्मनोनाशः स्यादित्याशङ्क्यतत्त्वविचारतः सर्व्वंसोढुंशक्यमित्याशयेनाहनासतोवि द्यतइति असतोऽनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्यशीतोष्णादेरात्मनिभावःसत्तानविद्य तेतथासतःसत्स्वभावस्यात्मनोऽभावोविनाशोनविद्यतेएवमुभयोः सदसतोरन्तो निर्णयोदृष्टःकैःतत्त्वदर्शिभिर्व्वस्तुयाथार्थ्यवेदिभिःएवम्भूतविवेकेनसहस्वेत्यर्थः॥१६॥

भाषा अनुवाद।

अविनाशीसतवस्तुकास्वरूपसामान्यसेवर्णन करिकेफेरिविशेषरूपसेकहते हैंजोइसअनित्यदेहमेसाक्षीरूपव्याप्तहोकररहाहै वहीआत्माकोअविनाशीजा नोजिसहेतुउसअव्ययआत्माकेविनाशकरनेकोकिसीकीसामर्थ्यनहींहै ॥१७॥

शाङ्करभाष्यं

किंपुनस्तत्यत्सदेवसर्व्वदास्तीत्युच्यतेअविनाशीति अविनाशिनविनष्टुंशीलं
यस्येतितुशब्दःसतोविशेषणार्थः तद्विद्धिविजानीहिकिंयेनसर्व्वमिदंजगत्ततंव्याप्तंस
दाख्येनब्रह्मणासाकाशमाकाशेनेवघटादयः विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्यनव्येति
उपचयापचयौनयातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्यनैतत्सदाख्यं ब्रह्मस्वेनरूपेणव्येतिनव्य
भिचरतिनिरवयवत्वाद्देहादिवत् नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावात्यथादेवदत्तोधनहा
न्याव्येतिनत्वेवंब्रह्मव्येत्यतोऽव्ययस्यास्यब्रह्मणोविनाशंनकश्चित्कर्त्तुमर्हतिनकश्चित्
आत्मानंविनाशयितुंशक्नोतिईश्वरोप्यात्माहिब्रह्मस्वात्मनिचक्रियाविरोधात् ॥१७॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

व्याचष्टेतदित्यादिना ननुसदसतोरन्यथात्वंकेचित्प्रतिपद्यन्तेकेचित्तुतयोरुक्तनि
र्णयमनुसृत्यतथात्वमेवाभिगच्छन्तितत्रकेषांमतमेषितव्यमितितत्राहत्वमपीति १६
ननुसदितिसामान्यंस्वरूपंवाप्रथमेतस्यविशेषसापेक्षतया प्रलयदशायामशेष
विशेषविनाशेविनाशःस्यान्नचात्मादयोविशेषास्तदापिसन्तीतिवाच्यं आत्मातिरि
क्तानांविशेषाणांकार्य्यत्वाङ्गीकारात् प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनश्चसामान्या
त्मनोधर्म्मित्वादुक्तदोषाद्द्वितीयेतुस्वरूपस्यव्यावृत्तत्वेकल्पितत्वाद्विनाशित्वमनुवृत्त
त्वेनतस्यैवसामान्यतयाप्रागुक्तदोषानुवृत्तिरितिमन्वानश्चोदयतिकिंपुनरिति सा
मान्यविशेषभावशून्यमखण्डैकरसंसदेवेत्यादिश्रुतिप्रमितं सर्व्वविक्रियारहितंवस्तु
प्रकृतंसद्विवक्षितमित्युत्तरमाहउच्यतइति आत्मनःसदात्मनोविनाशराहित्यवि
ज्ञानेसर्व्वजगद्व्यापकत्वंहेतुमाहयेनेतिआत्मनोविनाशाभावेयुक्तिमाहविनाशमिति
आत्मनोविनाशमिच्छतास्वतोवापरतोवानाशस्तस्यैष्यतेनाद्यइत्याह अविनाशीति
देहादिद्वैतमसदुच्यतेतत सतोविशेषणंस्वतोनाशराहित्यं तस्यद्योतकोनिपातइ
त्याहतुशब्दइति आकांक्षापूर्व्वकंविशेष्यंदर्शयतिकिमित्यादिना विमतमविनाशि
व्यापकत्वादाकाशवत्नहिप्रमितमेवोदाहरणंकिन्तुप्रसिद्धमपीतिभावः नद्वितीय
इत्याहविनाशमिति नखल्वस्यविनाशंकर्त्तुंकश्चिदर्हतीतिसम्बन्धः विनाशस्यसा
वशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यांद्वैराश्यमाश्रित्य व्याकरोतिअदर्शनमितिनकश्चिदस्या
भावंकर्त्तुंशक्नोतीत्यत्रहेतुमाहअव्ययस्येतिब्रह्महिस्वरूपेणव्येति स्वसम्बन्धिनावे
तिविकल्पाद्यंदूषयतिनैतदिति नहि निरवयवस्य सावयवापचयरूपव्ययःसम्भव
तीत्यत्रवैधर्म्यंदृष्टान्तमाहदेहादिवदिति द्वितीयंनिरस्यतिनापीति तदेवव्यति

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः। अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १८

शाङ्करभाष्यम्।

किंपुनस्तदसत्यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते अन्तवन्तइति अन्तोविनाशो विद्यते येषां ते अन्तवन्तो यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्या अन्तस्तथेमे देहाः स्वप्नमायादेहादिवच्चान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शनंगतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते तत्र नाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासम्बन्धोऽस्येत्यर्थः अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्माभूदिति नित्यस्यानाशिनइत्याह अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः नन्वागमेनात्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वं नात्मनः स्वतःसिद्धत्वात् सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति नहि

आनन्दगिरिकृतटीका।

रेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति द्विविधेपि व्यवयोगे फलितमाह अतइति किञ्च ब्रह्मपरतो ननश्यत्यात्मत्वाद् घटवदित्याह नकश्चिदिति आत्मत्व हेतोरसिद्धिमुद्धरति आत्माशीतितादात्म्यश्रुतिरलंशीतिहेतूक्रियते अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्मस्वात्मनो नाशकसुद्वन्धनादिदर्शनान्नेत्याह स्वात्मनीति १७

स्वामिकृतटीका।

तत्र सत्स्वभावमविनाशिवस्तुसामान्येनोक्तं विशेषतो दर्शयत्यविनाशित्विति येन सर्वमिदमागमापायधर्मात्मकं देहादिततं साक्षित्वेन व्याप्तं तत्स्वात्मस्वरूपमविनाशि विनाशशून्यं विद्धि जानीहि तत्र हेतुमाह विनाशमिति ॥१७॥

भाषा अनुवाद।

उत्पत्तिविनाशधर्मविशिष्ट देहादिको अनित्यता देखावते हैं किनित्य अर्थात् सदा एकरूपसे स्थित और इसीसे अविनाशी औ अपरिमेय कहे जानवे जोगनहीं ऐसा देहीकहे आत्मा है और सुखदुख आदि धर्म विशिष्ट नश्वर विनाशी यह देह है ऐसा तत्त्व ज्ञानी कहते हैं इसी से जो स्वरूपसे आत्माका विनाश या सुखदुख आदिका सम्बन्ध नहीं है तो मोहजनित शोकको परित्याग करिके युद्ध में प्रवृत्त होउ और अपना क्षत्रीका परमधर्म जो युद्ध सोकभूं छोडनानहीं ॥१८॥

शाङ्करभाष्यम्।

पूर्वमित्थमहमित्यात्मानं अप्रमायपश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्त्ततेनह्यात्मानामकश्चिदप्रसिद्धोभवतिशास्त्रंत्वन्त्यंप्रमाणंअतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्त्तत्वेन प्रमाणत्वमात्मनःप्रतिपद्यतेनत्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेनतथाचश्रुतिःयत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वान्तरइतियस्मादेवंनित्योऽविक्रियश्चआत्मातस्मात् युद्धस्वयुद्धादुपरमंमाकार्षीरित्यर्थःनह्यत्रयुद्धकर्त्तव्यताविधीयतेयुद्धेप्रवृत्तएवह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्तेऽतस्तस्यकर्त्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रंभगवताक्रियतेतस्माद्युद्धस्वेत्यनुवादमात्रंनविधिः १८

आनन्दगिरिकृतटीका।

सदसतोरनन्तरप्रकृतयोःस्वरूपाव्यभिचारित्वेनपरमार्थतयासन्निर्धारितमिदानीमसन्निर्द्धारयिषयापृच्छतिकिंपुनरिति असद्वेति निर्द्धारितत्वात् प्रश्नस्यनिरवकाशत्वमाशङ्क्यपूर्व्वंव्यावर्त्यविवक्षितमसन्निर्धारयितुं तस्यसावकाशत्वमाह यत्स्वात्मेति देहादेरनात्मवर्गस्यप्रकृतासच्छब्दविषयतेत्याहउच्यतइति तेषांस्वातन्त्र्यंव्युदस्यतिनित्यस्येति आकाशादिव्यावृत्त्यर्थंविशिनष्टिशरीरिणइति परिणामनित्यत्वंव्यवच्छिनत्तिअनाशिनइति तस्यप्रत्यक्षाद्यविषयत्वमाहअप्रमेयस्येति देहादेरवस्तुत्वादात्मनश्चैकरूपत्वाद्युद्धेस्वधर्मेप्रवृत्तस्यापितवनहिंसादिदोषसम्भावनेत्याहतस्मादिति ननुदेहादिषुसद्बुद्धेरनुवृत्तेस्तस्याविच्छेदाभावात् कथमन्तवत्त्वंतेषामिष्यतेतत्राहयथेति तथेमेदेहाःसद्बुद्धिभाजोपिप्रमाणतोनिरूपणायामवसानेविच्छेदादन्तवन्तोभवन्तीतिशेषः देहत्वादिनाचजाग्रद्देहादेरन्तवत्त्वंसम्प्रतिपन्नवदनुमातुंशक्यमित्याहस्वप्नेति शरीरादेरन्तवन्तत्वेपिप्रवाहरूपेणात्मनस्तत्सम्बन्धस्यानन्तत्वमाशङ्क्याहनित्यस्येति प्रवाहस्यप्रवाहिव्यतिरेकेणानिरूपणान्नतदात्मनादेहाद्यभावेसम्बन्धसिद्धिरित्यभिसन्धायोक्तं विवेकिभिरिति पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्यनिरस्यतिनित्यस्येत्यादिना नित्यत्वस्यद्वैविध्यसिद्ध्यर्थंनाशद्वैविध्यंप्रतिज्ञातंप्रकटयति यथेत्यादिना नाशस्यनिरवशेषत्वेनसावशेषत्वेनच सिद्धेद्वैविध्येफलितमाहतत्रेति विशेषणाभ्यांकूटस्थनित्यत्वमात्मनोविवक्षितमित्यर्थःअन्यतरविशेषणमात्रोपादानेपरिणामिनित्यत्वमात्मनःशङ्क्येतेत्यनिष्टापत्तिमाशङ्क्याहअन्यथेति औपनिषदत्वविशेषणमाश्रित्याप्रमेयत्वमाक्षिपतिनन्विति इतस्थात्मतोनाप्रमेयत्वमित्याहप्रत्यक्षादिनेतितेनचागमप्रवृत्तप्रपेक्षयापूर्व्वावस्थाया

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मात्मैवपरिच्छिद्यतेतस्मिन्नेवाज्ञान्तत्वसंभवादज्ञातज्ञापकं प्रमाणमितिचप्रमाण लक्षणादित्यर्थः एतदप्रमेयमित्यादिश्रुतिमनुसृत्यपरिहरतिनैत्यादिना कथंमा नमनपेक्ष्यात्मनःसिद्धत्वमित्याशङ्क्योक्तंविवृणोतिसिद्धेहीति । प्रमितोःप्रमेयमिति शेषः तदेवव्यतिरेकमुखेनविशदयतिनहीति आत्मनःसर्व्वलोकप्रसिद्धत्वाद्यत स्मिन्नप्रमाणमन्वेषणीयमित्याहनह्यात्मेति प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वात्तत्रचाज्ञा तज्ञाततायाव्यवहारसम्भवात्तत्प्रामाण्यस्यचव्यावहारिकत्वाद्विशिष्टे तत्प्रवृत्तावपि केवलेतदप्रवृत्तेर्यद्यपिनात्मनितत्प्रामाण्यं तथापितद्वितश्रुत्याशास्त्रस्यतत्रप्रवृत्तिर वश्यम्भाविनीत्याशङ्क्याहशास्त्रन्त्विति शास्त्रेणप्रत्यग्भूतेब्रह्मणिप्रतिपादितेप्रमात्रा दिविभागस्यव्यावृत्तत्वाद्युक्तमस्यान्त्यत्वमपौरुषेयतया निर्दोषत्वाच्चागमस्यप्रामाण्य मित्यर्थः तथापिकथमस्यप्रत्यगात्मनिप्रामाण्यंतस्यस्वतःसिद्धत्वेनाविषयत्वादज्ञात ज्ञापनायोगादित्याशङ्क्यस्वतोभासमानोपिप्रतीचौमनुष्योहं कर्त्ताहमित्यादिनाम नुष्यत्वकर्तृत्वादीनामतद्धर्म्माणामध्यारोपणेनात्मनिप्रतीयमानत्वात् तन्मात्रनिव र्त्तकत्वेनात्मनोविषयत्वमनापाद्यैवशास्त्रंप्रामाण्यंप्रतिपद्यतेसिद्धन्तुनिर्वर्त्तकत्वादि तिन्यायादित्याहअतद्धर्मेति घटादाविवस्फुरणातिशयजनकत्वेनकिमित्यात्मनिशा स्त्रप्रामाण्य नेष्टमित्याशङ्क्यजड़त्वाजड़त्वाभ्यांविशेषादितिमत्वाह नत्विति प्राञ्च्या त्मनोमनापेक्षामन्तरेणस्वतः स्फुरणेप्रमाणमाहतथाचेतिसाक्षादन्यापेक्षामन्तरे णापरोक्षादपरोक्षस्फुरणात्मकंयद्ब्रह्मनचतस्यात्मनोर्थान्तरत्वंसर्व्वाभ्यन्तरत्वेनसर्व्व वस्तुसारत्वात्तमात्मनंव्याचक्ष्वेतियोजनाअप्रमेयत्वेनाविनाशित्वप्रतिपाद्यफलितंनि गमयतितस्मादिति स्वधर्म्मनिवृत्तिहेतुनिषेधेतात्पर्य्यंदर्शयतियुद्धादिति आत्मनो नित्यत्वादिस्वरूपमुपपाद्ययुद्धकर्त्तव्यत्वविधानात् ज्ञानकर्म्मसमुच्चयोवभातीत्याश ङ्क्याहनहीति युद्धस्वेतिवचनात्तत्प्रवर्त्तकत्वविधिरस्तीत्याशङ्क्याहयुद्धइति कथं तर्हिकथंभीष्ममहमित्याद्यर्ज्जुनस्ययुद्धोपरमपरंवचनमितितत्राहशोकेति यदि स्वतोयुद्धेप्रवृत्तिःतर्हिभगवद्वचनस्यकागतिरित्याशङ्क्याहतस्येति भगवद्वचनस्य प्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वे सत्यर्जुनप्रवृत्तेःस्वाभाविकत्वफलितमाहतस्मादिति ॥ १८ ॥

अविनाशितुतद्विद्धीत्यत्रपूर्व्वार्द्धेनतत्पदार्थसमर्थनमुत्तरार्द्धेननिरीश्वरवादस्यप रिणामवादस्यवानिराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिभानस्यौपचारिकत्वप्रदर्शनमन्त वन्तइत्यादिवचनमितिकेचित्वस्तुनायमपिमन्त्राःपूर्व्वोक्तस्यगीताशास्त्रार्थस्योत्

यएनंवेत्तिहन्तारंयश्चैनंमन्यतेहतम्॥उभौतौनविजानीतोनायंहन्तिनहन्यते १९

शाङ्करभाष्यम्।

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रंनप्रवर्त्तकमित्येतस्यार्थस्य
साक्षीभूतेऋचावानिनायभगवान्यत्तुमन्यसेयुद्धेभीष्मादयोमयाहन्यन्तेअहमेवतेषां
हन्तेत्येषाबुद्धिर्मृषैवतेकथंयएनमिति यएनंप्रकृतंदेहिनंवेत्तिविजानातिहन्तारंह
ननक्रियायाःकर्त्तारंयश्चैनमन्योमन्यतेहतंदेहहननेनहतोहमितिहननक्रियायाः
कर्मभूतंतावुभौनविजानीतोनज्ञातवन्तौ अविवेकेनात्मानमहंप्रत्ययविषयंहन्ताहं
हतोस्म्यहमितिदेहहननेनआत्मानंयौविजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थःय
स्मान्नायमात्माहन्तिनहननक्रियायाःकर्त्ताभवतिनचहन्यते नचकर्मभवतीत्यर्थअवि
क्रियत्वात् १९

आनन्दगिरिकृतटीका।

प्रेक्षामात्रमूलत्वंनिराकर्तुंमन्त्रद्वयंभगवानानीतवानितिश्लोकद्वयस्यसङ्गतिंदर्शयति
शोकमोहादीति तत्रप्रथममन्त्रस्यसङ्गतिमाहयत्विति प्रत्यक्षनिबन्धनत्वादमु
ष्याबुद्धेर्मृषात्वमयुक्तमित्याक्षिपतिकथमिति प्रत्यक्षस्याज्ञानप्रसूतत्वेनाभासत्वात्
तत्कृताबुद्धिर्नप्रमेतिपरिहरतियएनमिति हन्ताचेन्मन्यतेहन्तुमित्याद्यास्यचमर्थ
तोदर्शयित्वाव्याचष्टेयएनमिति हन्तारंहतंचात्मानंमन्यमानस्यकथमज्ञानमित्या
शङ्क्याहहन्ताहमिति हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्यत्रहेतुमाहयस्मादिति आ
त्मनोहननंप्रतिकर्तृत्वकर्मत्वयोरभावेहेतुंदर्शयतिअविक्रियत्वादिति १९

स्वामिकृतटीका।

तदेवंभीष्मादिमृत्युनिमित्तः शोकोनिवारितोयश्चात्मनोहन्तृत्वनिमित्तंदुःख
मुक्तं एतान्नहन्तुमिच्छामीत्यादिना तदपितद्वदेवनिर्निमित्तमित्याह यएनमिति

भाषाअनुवाद।

भगवानकोइसबातसेमहात्माभीष्मपितामहादिकके मृत्युहेतकजोअर्जुनको
शोकआयकेप्राप्तभयाथासोदूरभयाअबकुटुम्बकेबधकरनेहारेहमहैं यहदुःखप्रथम
अध्यायके ३४ श्लोकमेकहाहै सोउसदुखकेउत्पन्नहोनेमेकोईहेतुनहींहै यहप्र
तीतिकरावतेहैं कियहआत्मानकिसीसेमरताऔरनकिसीकोमारताहै औरजो
इसकोहन्ताजानताऔरइसकोहतमानतावेदोनोकुछभीनहीजानतेहैं १९

नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभविताबानभूयः ॥ अजोनित्यःशाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २०

शाङ्करभाष्यं

कथमविक्रियःआत्मेतिद्वितीयोमन्त्रः नजायतेनोत्पद्यतेजनिलक्षणावस्तुविक्रियानात्मनोविद्यतइत्यर्थःतथानम्रियतेवा तत्रवाशब्दश्चार्थेनम्रियतेचेत्यन्त्याविनाशलक्षणाविक्रियाप्रतिषिध्यतेकदाचिच्छब्दःसर्वविक्रियाप्रतिषेधैःसंबध्यते नकदाचिज्जायतेनकदाचिन्म्रियतइत्येवं यस्मादयमात्माभूत्वाभवनक्रियामनुभूयपश्चादभविताअभावंगन्तानभूयःपुनस्तस्मान्नम्रियतेयोहिभूत्वानभवितासम्रियतइत्युच्यते लोकेवाशब्दान्नशब्दाच्चायमात्माभूत्वा वाभवितादेहवन्नभूयःपुनस्तस्मान्नजायतेयोह्यभूत्वाभवितासजायतइत्युच्यतेनैवमात्माऽतोनजायते यस्मादेवंतस्मादजोयस्मा

स्वामिकृतटीका ।

एनमात्मानमात्मनोहननक्रियायाकर्मत्ववत् कर्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः तत्रहेतुर्नायमिति १९

भाषा अनुवाद ।

आत्माकानाशनहीं यहबातषड्भावविक्रियाकेविकारकाअभावकथनकेद्वाराद्दृढकरतेहैं किआत्माकाजन्महोतानहीं अर्थात्उसकाजन्मरूपविकारनहीं औरकभीमरताभीनहीं अर्थात्विनाशरूपविकारनहींऔरआत्माउत्पन्नहोकेविद्यमानहैयहभीनहीं अर्थात्वर्त्तमानरूपविकारनहींजोजन्मैसोईवर्त्तमानहोतायहतोअजऔपूर्वसेसदासर्वदाविराजमानहै इसकाफेरिजन्मलेविद्यमानहोनाअसम्भवहै औरयहनित्यसदाएकरूपअर्थात्इसकावृद्धिरूपविकारनहींऔरयहशाश्वतअर्थात्क्षयरहितऔपुराणअर्थात्इसकापरिणामनहीं परिणामकहतेरूपान्तरहोनेकोआत्मापुरातनहोकेभीनयासाहोता देखोपरिणतहोकेभीरूपान्तरकोप्राप्तनहींहोताहै ज्योंकात्योंहीरहताऔरलोककहतेकिपहलेनहींथाअबभयाऔरबढ़ताहैयहकुछबातआत्मामेनहींहै इसअर्थमेभीवृद्धिरूपविकाररहितहोताहै इसविषयमेअजऔनित्ययेदोनोशब्दोंकेरहनेसे औरकुछकहनेकाप्रयोजननहींइसीप्रकारआत्माकाजन्मविद्यमानतावृद्धिपरिणामअपक्षय औविनाशयेछविकारोंकाअभावसांख्यशास्त्रमेनिर्णयकियाहै अबजोयाकोलोककहतेहैंकिशरीरहतहोनेसेभीआत्माहतहोतानहींजिससेवहअविनाशीहै २०

शाङ्करभाष्यं

म्रियते तस्मान्नित्य अयमाद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा अवन्ति तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां तदर्थैः स्वशब्दैरेव प्रतिषेधः कर्त्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादि समस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते शश्वद्भवः शाश्वतीनापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वान्निर्गुणत्वान्नापि गुणक्षयेनापक्षयः अपक्षयविपरीतापि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति योह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्द्धते ऽभिनव इति चोच्यते अयं त्वात्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पुराणो न वर्द्धत इत्यर्थः तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेपि शरीरे हन्तिरत्र विपरिणामार्थे द्रष्टव्यो ऽपुनरुक्ततायै न विपरिणमत इत्यर्थः अस्मिन् मन्त्रे षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः २०

आनन्दगिरिकृतटीका।

तदेव साधयितुं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि मन्त्रान्तरमवतारयति कथमिति सर्वविक्रियाराहित्य प्रदर्शनेन हेतुं विशदयन् मन्त्रमेव पठति न जायत इति जन्ममरणविक्रियाद्वय प्रतिषेधं साधयति नायमिति अयमात्मा भूत्वा न भविता न चाभूत्वा भूयो भवितेति योजना न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते किन्तु सर्वमेव विक्रियाजातमित्याह अज इति वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह जनिलक्षणेति विकल्पार्थत्वं व्यावर्त्तयति वेति निष्पन्नमर्थं निर्दिशति नेत्यादिना सम्बन्धमेवाभिनयति न कदाचिदिति अन्त्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे यस्मादिति उक्तमेव व्यनक्ति यो हीति आत्मनि तु भूत्वा पुनरभवनाभावान्नास्ति मृत्युरित्यर्थः आत्मनो जन्माभावेपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह वाशब्दादिति अभूत्वेति च्छेदः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणं उक्तमेवार्थं साधयति यो हीति जन्माभावे तत्पूर्विकास्तित्वविक्रियापि नात्मनोस्तीत्याह यस्मादिति प्राणवियोगादात्मनो मृतेरभावे सावशेषनाशाभाववन्निरवशेषनाशाभावोपि सिध्यतीत्याह यस्मादिति ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं न पृथक् यतितव्यमिति तत्राह यद्यपीति स्वशब्दैर्मध्यवर्त्ति विक्रियानिषेधवाचकैरिति यावत् आर्थिकेपि निषेधे निषेधस्य सिद्धतया शाब्दो निषेधो न पृथगर्थवानित्याशङ्क्याह अनुक्ता

शाङ्करभाष्यं

यएनंवेत्तिहन्तारमित्यनेन मन्त्रेणहननक्रियायाः कर्त्ताकर्मचनभवतीतिप्रति
ज्ञायनजायतइत्यनेनाविक्रियत्वेहेतुमुक्त्वाप्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिन
मितिवेद विजानाति अविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितंनित्यंविपरिणामरहितं

आनन्दगिरिकृतटीका।

नाशिति नित्यशब्देनशाश्वतशब्दस्यपौनरुक्त्यंपरिहरन् व्याकरोतिशाश्वतइत्या
दिना अपक्षयोहिस्वरूपेणवास्याद्गुणापचयतोवेति विकल्पक्रमेणदूषयति नेत्या
दिना पुराणपदस्यागतार्थत्वंकथयतिअपक्षयेतितदेवस्फुटयतियोहीति नम्रि
यतेवेत्यनेनचतुर्थपादस्यपौनरुक्त्यमाशङ्क्यव्याचष्टे तथेत्यादिना ननुहिंसार्थोह
न्तिःश्रूयतेतत्कथंविपरिणामोनिषिध्यतेतत्राहहन्तिरिति हिंसार्थत्वसम्भवेकि
मित्यर्थान्तरंहन्तेरिष्यतेतत्राहअपुनरुक्ततायाइति हिंसार्थत्वेन्नतिनिषेधेनपौन
रुक्त्यंस्यात्तन्निषेधार्थेविपरिणामार्थत्वमेष्टव्यमित्यर्थः पूर्व्वावस्थात्यागेनावस्थान्त
रापत्तिर्विपरिणामःतदर्थश्चेद्हन्तिरिष्यतेतदानिष्पन्नमर्थमाहनेति नजाय
तेइत्यादिमन्त्रार्थमुपसंहरतिअस्मिन्निति षण्णांविकाराणामात्मनिप्रतिषेधेफ
लितमाहसर्व्वेति आत्मनःसर्व्वविक्रियाराहित्येपिकिमायातमित्याशङ्क्याहयस्मा
दिति २०

स्वामिकृतटीका।

नहन्यतइत्येतदेवषड्भावविकारशून्यत्वेनद्रढयतिनेति नजायतइतिजन्मप्र
तिषेधःनम्रियतइतिविनाशप्रतिषेधःवाशब्दौचार्थेनचायंभूत्वाउत्पद्यभविताभवति
अस्तित्वंभजतेकिन्तुप्रागेवस्वतःतद्रूपइतिजन्मानन्तरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकार
प्रतिषेधस्तत्रहेतुःयस्मादजः योहिजायतेसजन्मानन्तरमस्तित्वंभजते नतुयःस्वत
एवास्तिसभूयोप्यन्यदस्तित्वंभजतइत्यर्थः नित्यःसर्व्वदैकरूपइतिवृद्धिप्रतिषेधःशाश्व
तःशश्वद्भवइत्यपक्षयप्रतिषेधःपुराणइतिविपरिणामप्रतिषेधःपुरापिनवएवनतुप
रिणामतोरूपान्तरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थः यद्वाभवितेत्यस्यानुषङ्गंकृत्वाभूयोऽधिकं
यथाभवतितथानभवितेतिवृद्धिप्रतिषेधःअजोनित्यइतिचोभयंवृद्ध्याद्यभावेहेतुरिति
नपौनरुक्त्यं तदेवंजायतेअस्तिवर्द्धतेविपरिणमते अपक्षीयतेनश्यतीत्येवंसांख्या
दिभिरुक्ताःषड्भावविकारानिरस्ताःयदर्थमेते विकारानिरस्तास्तंप्रस्तुतंविनाशा
भावमुपसंहरतिनहन्यतेहन्यमानेशरीरइति २०

वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययं ॥ कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहन्तिकं ॥२१॥

शाङ्करभाष्यं

यो वेदेतिसम्बन्धः एनंपूर्व्वेणमन्त्रेणोक्तलक्षणमजंअव्ययंउपजनापक्षयरहितंकथं केनप्रकारेणसविद्वान् पुरुषोऽधिकृतोहन्तिहननक्रियांकरोतिकथंवाघातयतिह न्तारंप्रयोजयति नकथञ्चित्कञ्चित्हन्तिनकथञ्चित्कञ्चित्घातयतीत्युभयत्रा क्षेपएवार्थः प्रश्नार्थासम्भवात्हेत्वर्थस्यअविक्रियत्वस्यचतुल्यत्वाद्विदुषः सर्व्वकर्म्म प्रतिषेधएवप्रकरणार्थोऽभिप्रेतोभगवताहन्तेस्त्वाक्षेपउदाहरणार्थत्वेन विदुषःकि ञ्चित्कर्म्मासम्भवेहेतुविशेषंपश्यन्कर्म्माण्याक्षिपतिभगवान् कथंसपुरुषइति ननु क्तमेवआत्मनोऽविक्रियत्वंसर्व्वकर्म्मासम्भवकारणविशेषः सत्यमुक्तोनतुसकारण विशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियत्वादात्मनइति नन्वविक्रियंस्थाणुं विदितवतःक र्म्मनसंभवतीतिचेन्नविदुषआत्मत्वान्नदेहादिसंघातस्यविद्वत्ता अतःपारिशेष्याद संहतआत्माविद्वानविक्रियइतितस्यविदुषःकर्म्मासम्भवादाक्षेपोयुक्तः कथंसपुरुषइ तियथाबुद्ध्याद्याहृतस्यशब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एवसन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनावि द्ययोपलब्धआत्माकल्प्यते एवमेवात्मानात्मविवेकज्ञानेनबुद्धिवृत्त्याविद्ययाअसत्य रूपयैवपरमार्थतोऽविक्रियएवात्माविद्वानुच्यते विदुषःकर्म्मासंभाववचनाद्यानि कर्म्माणि शास्त्रेणविधीयन्तेतान्यविदुषोविहितानीति भगवतोनिश्चयोऽवगम्यते ननु विद्याप्यविदुष एवविधीयते विदितविद्यस्यपिष्टपेषणवद्विद्याविधाना नर्थक्यात् तत्राविदुषः कर्म्माणिविधीयन्तेनविदुषइति विशेषोनोपपद्यतेइति चेन्नानुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेरग्निहोत्रादि विध्यर्थज्ञानोत्तरकालम

भाषा अनुवाद।

पूर्वश्लोकमेंआत्माकोषडविकाररहितकहाइसमेंआत्माहननक्रियाजोनाश नाइसकाकर्त्ताकहैकरनेवालानहींहै यहबातअच्छीप्रकारसेसिद्धभईसोईकह तेहैं किजोकोईइसआत्माकोघटनेबढनेसेरहिततथाजन्महीनऔ अविनाशीजा नतेहैं हेअर्जुनवेकिसरास्तेकिसीकोमारेंगे कारणयहकिआत्माअविनाशीकेव धकीउपायनहींहै औआपप्रेरणाकरिऔरकिसीसेकिसीकोभीकिसलियेघात करावेगा इससेश्लोकप्रणजोकीयहअभिप्रायजानीगईकिभीष्मआदिकेवधमेंप्रयोज करूपदोषइसैकभीदीजोनहींअर्थात्तुमारेकहनेसेयहकामहमनेकियाहैऐमाक हियोनहीं २१

शाङ्करभाष्यं

ग्निहोत्रादिकर्म्मानेकसाधनोपसंहारपूर्व्वकमनुष्ठेयकर्त्ताहं ममकर्त्तव्यमित्येवंप्र कारविज्ञानवतोऽविदुषोयथानुष्ठेयंभवति नतुतथानजायत इत्यात्मस्वरूपविषयं ज्ञानोत्तरकालभाविकिञ्चिदनुष्ठेयंभवति किन्तुनाहंकर्त्तानभोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाक र्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यतइत्येषविशेषउपपद्यते यःपुनःकर्त्ताहमिति वेत्त्यात्मानंतस्यममेदं कर्त्तव्यमितिअवश्यम्भाविनीबुद्धिःस्यात्तदपेक्षयासोधिक्रियत इतितंप्रतिकर्म्माणिसम्भवन्तिसचाविद्वान् उभौतौनविजानीतइतिवचनात्विशे षितस्यचविदुषः कर्म्माक्षेपवचनात्कथंसपुरुषइतितस्माद्विशेषितस्यअविक्रियात्म दर्शिनोविदुषोमुमुक्षोश्च सर्व्वकर्मसन्यासएवाधिकारोऽतएवभगवान्नारायणःसां ख्यान्विदुषोऽविदुषश्चकर्म्मिणः प्रविभज्यद्वेनिष्ठेग्राहयतिज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेनयोगिनामितितथाचपुत्रायाहभगवान् व्यासोद्वाविमावथपन्थानावित्या दितथाचक्रियापथश्चैवपुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेत्येतमेवविभागं पुनःपुनर्दर्शयिष्य तिभगवान्अतत्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमितिमन्यतेतत्त्ववित्तुनाहंकरो मीतितथाचसर्व्वकर्म्माणिमनसासंन्यस्यास्तइत्यादितत्रकेचित् पण्डितंमन्यावदन्ति जन्मादिषड्भावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्त्तैकोहमात्मेतिनकस्यचित् ज्ञानमुत् पद्यतेयस्मिन्सतिसर्व्वकर्मसन्न्यासउपदिश्यतेतन्न नजायतइत्यादिशास्त्रोपदेशान र्थक्यप्रसङ्गात्यथाचशास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्म्मास्तित्वविज्ञानंकर्त्तुश्चदेहादिसम्बन्धि ज्ञानञ्चोत्पद्यतेतथाचशास्त्रात् तस्यैवात्मनोऽविक्रियत्वाकर्त्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोपपद्यतेइतिप्रष्टव्यास्ते करणागोचरत्वादितिचेन्न मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेःशास्त्राचार्य्योपदेशजनितशमदमादिसंस्कृतं मनआत्मदर्शनेकरणंतथाचतद धिगमायानुमानेआगमेचसतिज्ञानंनोत्पद्यतइति साहसमात्रमेतत्ज्ञानञ्चोत्पद्य मानंतद्विपरीतमज्ञानंअवश्यंबाधतइत्यभ्युपगन्तव्यं तच्चाज्ञानंदर्शितंहन्ताहंहतो स्मीत्युभौतौनविजानीतइत्यत्रचात्मनोहननक्रियायाः कर्त्तृत्वं कर्म्मत्वंहेतुकर्त्तृत्व ञ्चाज्ञानकृतंदर्शितंतच्चसर्व्वक्रियास्वपिसमानं कर्त्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रिय त्वादात्मनःविक्रियावान्हिकर्त्तात्मनःकर्म्मभूतमन्यं प्रयोजयतिकुर्व्वितितदेतद्विशे षेणविदुषःसर्व्वक्रियासुकर्त्तृत्वंहेतुकर्त्तृत्वञ्चप्रतिषेधतिभगवान्विदुषः कर्म्माधिका राभावप्रदर्शनार्थंवेदाविनाशिनं कथंसपुरुषइत्यादिनाकथंपुनर्विदुषोधिकारइत्येत दुक्तंपूर्व्वमेवज्ञानयोगेनसांख्यानामितितथाचसर्व्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यतिसर्व्वकर्म्माणि

शाङ्करभाष्यम्।

मनसेत्यादिना ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानाञ्च संन्यास इति चेत् न सर्व्वकर्म्माणीति विशेषितत्वात् मानसानामेव सर्व्वकर्म्मणामिति चेन्न मनोव्यापारपूर्व्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे कर्म्मानुपपत्तेः शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्म्मणां कारणानि मानसानि मनोव्यापाराणि वर्ज्जयित्वान्यानि सर्व्वकर्म्माणि मनसा संन्यस्यास्त इति चेन्न नैव कुर्व्वन्न कारयन्निति विशेषणात् सर्व्वकर्म्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो म्रियमाणस्य न जीवत इति चेन्न नवद्वारे पुरे देही आस्ते इति विशेषणानुपपत्तेः नहि सर्व्वकर्म्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं सम्भवत्यकुर्व्वतोऽकारयतश्च देहे संन्यस्येति सम्बन्धो न देहे आस्त इति चेन्न सर्व्वत्रात्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य संपूर्व्वस्तु न्यासशब्दोऽत्र त्यागार्थो न निक्षेपार्थः तस्माद्गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यास एवाधिकारो न कर्म्मणीति तत्र तत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः २१

आनन्दगिरिकृतटीका। टी० ४ परिहारेपिप्रकारांतरेण पौनरुक्त्य

पूर्व्वश्लोकार्थस्यैवोत्तरत्रापि प्रतिभानात् पौनरुक्त्यमाशंक्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकमवतारयति य एनमित्यादिना कर्तृत्वाद्यभिमानविरोधादद्वैतकूटस्थात्मनिश्चयसामर्थ्यात् प्राप्तं विदुषः संन्यासं विद्यापरिपाकार्थमभ्यनुजानाति वेदेति पदद्वयस्यपूर्वमेव पौनरुक्त्यमाह अविनाशिनमित्यादिना प्रश्नोपि सम्भवति किमितितत्र उल्लेखेन व्याख्यायते तत्राह उभयत्रेति उत्तरत्र प्रतिवचनादर्शनान्नात्र प्रश्नः सम्भवतीत्यर्थः विवक्षितं प्रकरणार्थं निगमयति हेत्वर्थस्येति अविक्रियत्वं हेत्वर्थस्तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादिति यावत् यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोभिमतस्तर्हि किमिति हन्त्यर्थ एवाक्षिप्यते तत्राह हन्तेरिति उक्तं हेतुमाक्षेप्तुं पृच्छति विदुष इति अभिप्रायमप्रतिपद्यमानो हेतुविशेषं पूर्व्वोक्तं स्मारयति नन्विति उक्तमङ्गीकृत्याक्षिपति सत्यमिति विदुषो विज्ञानात्मनो ब्रह्मणश्च वेद्यस्य विरुद्धधर्मत्वेन दहनतुहिनवद्भिन्नत्वाद्विदुषः सर्वकर्मत्यागेन असौ कारणविशेषः स्यादित्याह अन्यत्वादिति अविक्रियत्वादिति च्छेदः तथापि कूटस्थमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्यमानस्य कुतो विक्रिया सम्भवेत् ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशंक्याह नन्विति अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या समाधत्ते न विदुष इति किञ्च विद्वत्ताविशिष्टस्य वा केवलस्य वा नाद्यो विशिष्टस्य विद्वत्ताया विशेषणस्यापि तद्ब्रह्मसङ्गान्न च विशेषणीभूतसंघातस्याचेतनत्वाद्विद्व

आनन्दगिरिकृतटीका।

त्तायुक्तेत्याह नदेहादीति द्वितीयेतुजीवब्रह्मविभागासिद्धिरित्याह अतइतिकि
ञ्चप्रामाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासिद्धत्वात्प्रातिभासिकस्यच बिम्बप्रतिबिम्बयोरनै
कान्त्याद्भेदानुमानायोगात् जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्यफलितमाह इतित
स्येति नन्वविक्रियस्यब्रह्मरूपतयासर्व्वकर्मासम्भवेविदुषोविद्वत्तापिकथंसम्भवति
नहिब्रह्मणोऽविक्रियस्यविद्यालक्षणाविक्रियास्तीक्रियाभवितुमर्हतितत्राह यथेति
अदृष्टेन्द्रियादिसहकृतमन्तःकरणंप्रदीपप्रभावद्विषयपर्य्यन्तंपरिणतंबुद्धिवृत्तिरुच्य
तेतत्रप्रतिबिम्बितंचैतन्यंअभिव्यञ्जकबुद्धिवृत्त्यविवेकाद्विषयज्ञानमितिव्यवह्रियते
तेनात्मोपलब्धाकल्प्यतेतस्याविद्याप्रयुक्तमिथ्यासम्बन्धनिबन्धनं तथैवाध्यासिकस
म्बन्धेनब्रह्मात्मैक्याभिव्यञ्जकवाक्योत्थबुद्धिवृत्तिद्वाराविद्वानात्माव्यपदिश्यते नचमि
थ्यासम्बन्धेनपारमार्थिकाविक्रियत्वविहतिरस्तीत्यर्थः अहंब्रह्मेतिबुद्धिवृत्तेर्मोक्षा
वस्थायामपिभावादात्मनःसविशेषत्वमाशंक्य तस्ययावदुपाधिसत्त्वमेवेत्याह अस
त्येतिननुकूटस्थस्यात्मनोमिथ्याविद्यावत्त्वेपितस्यकर्माधिकारनिवृत्तौकस्यकर्माणिवि
धीयन्ते नहिनिरधिकाराणांतेषांविधिरित्याशंक्याह विदुषइति कर्माण्यविदुषो
विहितानीतिविशेषमाक्षिपति नन्विति कर्मविधानमविदुषोविदुषश्चविद्याविधा
नमितिविभागेकाहानिरित्याशंक्याह विदितेति विद्यायाविदितत्वंलब्धत्वंकर्म
विधिःअविदुषोविद्याविधिरितिविभागासम्भवेफलितमाह तच्चेतिधर्मज्ञानानन्त
रमनुष्ठेयस्याभावात्ब्रह्मज्ञानोत्तरकालञ्चतदभावात्ब्रह्मज्ञानहीनस्यैवकर्मविधि
रितिसमाधत्ते नानुष्ठेयस्येतिविशेषोपपत्तिमेवप्रपञ्चयति अग्निहोत्रादीतिननुदे
हादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानंविनापारलौकिकेषुकर्मसुप्रवृत्तेरनुपपत्तेस्तथाविधज्ञानव
ताकर्मानुष्ठेयमितिचेत्तत्राह कर्त्ताहमितिआत्मनिकर्त्ताभोक्तेत्येवंविज्ञानवत्त्वेपिब्र
ह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदुषोऽनुष्ठेयंकर्मेत्यर्थः देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवद्ब्रह्मज्ञान
मपिज्ञानत्वाविशेषात् कर्मप्रवृत्तावुपकरिष्यतीत्याशंक्याह नत्विति अनुष्ठेयविरो
धित्वादविक्रियात्मज्ञानस्येतिशेषः ननुब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपिकर्त्ताहमि
त्यादिज्ञानोत्पत्तौकर्मविधिःसावकाशःस्यादितिनेत्याह नाहमिति कारणाभावा
दितिशेषःकर्त्तृत्वादिज्ञानमन्यदित्युक्तं अनुष्ठानाननुष्ठानयोरुक्तविशेषादविदुषो
नुष्ठानंविदुषोनेत्युपसंहरतिइत्येषइति नन्वात्मविदोनचेदनुष्ठेयंकिञ्चिदस्तिकथं
तर्हिविद्वान्यजेतेत्यादिशास्त्रात्तंप्रतिकर्माणिविधीयन्तेतत्राह यःपुनरिति आत्म

आनन्दगिरिकृतटीका।

निकर्तृत्वादिज्ञानापेक्षयाकर्मस्वधिकृततत्वज्ञानेतथाविधंपुरुषं प्रतिकर्माणिविधीय
न्तेऽस्मच्च प्राचीनवचनादविद्वानेवेतिनिश्चीयतेनखल्वकर्तृत्वादिज्ञानवतस्तद्विपरीत
कर्तृत्वादिज्ञानद्वाराकर्मसुप्रवृत्तिरित्यर्थः कर्म्मासम्भवेब्रह्मविदोहेत्वन्तरमाह
विशेषितस्येति वेदाविनाशिनमित्यादिनेतिशेषः यद्यपिविदुषोनास्तिकर्म्मतथा
पिविविदिषोःस्यादित्याशंक्याह तस्मादिति विद्ययाविरुद्धत्वादिष्यमाणमोक्षप्रति
पक्षत्वाच्चकर्मणामित्यर्थःयद्यपिमुमुक्षोराश्रमकर्माण्यपेक्षितानितथापिविद्यातत्
फलाभ्यामविरुद्धान्येवतान्यभ्युपगतान्यन्यथाविविदिषासंन्यासविधिविरोधादित्यभि
प्रेत्योक्तेर्थेभगवतोऽनुमतिमाह अतएवेति विदुषोविविदिषोश्चसंन्यासेऽधिकारोऽवि
दुषस्तुकर्मणीतिविभागस्येष्टत्वादित्यर्थः अधिकारिभेदेननिष्ठाद्वयंभगवतावेदव्या
सेनापिदर्शितमित्याह तथाचेति अध्ययनविधिनास्वाध्यायपाठेत्रैवर्णिकस्यप्रवृत्तान
न्तरंतत्रक्रियामार्गोज्ञानमार्गश्चेतिद्वौमार्गावधिकारिभेदेनावेदितावित्यर्थःआदि
शब्दाद्यत्रवेदाःप्रतिष्ठिताइत्यादिगृह्यते उक्तयोर्मार्गयोस्तुल्यतांपरिहर्त्तुमुदाहर
णान्तरमाह तथेतिबुद्धिशुद्धिद्वाराकर्मतत्फलयोर्वैराग्योदयात्पूर्व्वंकर्ममार्गोवि
हितोविरक्तस्यपुनःसन्न्यासपूर्व्वकोज्ञानमार्गोदर्शितःसचेतरस्मादतिशयशालीति
श्रुतमित्यर्थः उक्तविभागेपुनरपिवाक्यशेषानुकूल्यमादर्शयति एतमेवेति अहङ्का
रविमूढात्मेत्यस्यव्याख्यानंअतत्त्वविदिति तत्त्ववित्त्वितिश्लोकमवतार्य्यतात्पर्य्यार्थं
संगृह्णाति नाहमिति पूर्व्वेणक्रियापदेनेतिशब्दःसम्बध्यते विरक्तमधिकृत्यवाक्या
न्तरंपठति तथाचेति आदिशब्दस्तस्यैवश्लोकस्यशेषसंग्रहार्थः अविक्रियात्मज्ञा
नात्कर्मसंन्यासेदर्शितेमीमांसकमतमुत्थापयति तत्रेति आत्मनोज्ञानक्रियाशक्त्या
धारत्वेनाक्रियत्वाभावादक्रियात्मज्ञानंसंन्यासकारणीभूतंनसम्भवतीत्यर्थः यद्या
त्मज्ञानाभावोविषयाभावाद्वामानाभावाद्वेतिविकल्पाद्यंदूषयति नेत्यादिना नता
वदविक्रियात्माभावोनजायतेम्रियतेवेत्यादिशास्त्रस्याप्तवाक्यतयाप्रमाणत्वान्तरेण
कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थःद्वितीयंप्रत्याह यथाचेतिपारलौकिककर्मविधिसाम
र्थ्यसिद्धंविज्ञानमुदाहरति कर्त्तुश्चेतिकर्मकाण्डादज्ञातेधर्मादौविज्ञानोत्पत्तिवत्
ज्ञानकाण्डादज्ञातेब्रह्मात्मनिविज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धाप्रमात्वाविशेषादित्यर्थःज्ञान
स्यमनःसंयोगजन्यत्वादात्मनश्चश्रुत्यामनोगोचरत्वनिरासान्नात्मज्ञानेसाधनमस्ती
तिशङ्कते करणेति श्रुतिमाश्रित्यपरिहरतिनमनसेतितत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमनो

आनन्दगिरिकृतटीका।

इत्येवशास्त्राचार्योपदेशमनुसृत्यद्रष्टव्यं तत्त्वमितिश्रूयते स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि आत्मवस्तुवाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं सविकल्पकव्यवहारावलम्बनंभवतीतिमनोगोचरत्वोपचारादसिद्धंकरणागोचरत्वमित्यर्थः कथंतर्हि आत्मनोमनोविषयत्वनिषेधश्रुतिरित्याशंक्यासंस्कृतमनोवृत्त्यविषयात्मेतिमन्वानःसन्नाह शास्त्रेति सत्यपि श्रुत्यादौतदनुग्राहकाभावान्नास्माकमविक्रियात्मकज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्याशंक्याह तथेति तस्याविक्रियस्यात्मनोऽधिगत्यर्थम् विमतोविकारोनात्मधर्मोविकारत्वादुभयाभिमतविकारवदित्यनुमाने पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपागमेचसत्येवतस्मिन्नोत्पद्यतेज्ञानमितिवचःसाहसमात्रंसत्येवमानेमेयंनभातीतिवदित्यर्थः ननुयथोक्तंज्ञानमुत्पन्नमपिहानायोपादानायवानभवतीतिकुतोऽस्यफलवत्त्वंतत्राह ज्ञानञ्चेति अवश्यमिति प्रकाशप्रवृत्तेस्तमोनिवृत्तिव्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणात्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः नन्वज्ञानस्यज्ञानप्रागभावत्वात्तन्निवृत्तिरेवज्ञानंनतुतन्निवर्त्तकमितितत्राह तच्चेति कथंपुनर्भगवतापिज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानंदर्शितमित्याशंक्याह अवचेति विमतंज्ञानाभावोनभवत्युपादानत्वान्मृदादिवदितिभावः ननुहननक्रियायाश्चनहिंस्यादितिनिषिद्धत्वात्तत्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेपिविहितक्रियाकर्तृत्वादेर्नतथात्वमितिनेत्याह तच्चेति नतावदात्मनिकर्तृत्वादिनित्यं अमुक्तिप्रसङ्गान्नचानित्यमपिनिरुपादानंभावकार्यस्योपादाननियमान्नचानात्मातदुपादानमात्मनितत्प्रतिभानान्नचात्मैवतदुपादानं कूटस्थस्यतस्याविद्यांविनातदयोगादित्याह अविक्रियत्वादिति कर्तृत्वाभावेपिकारयितृत्वंस्यादित्याशंक्याह विक्रियावानिति आत्मनिकर्तृत्वादिप्रतिभानस्यानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानमुपादानंतन्निवृत्तिश्चतत्त्वज्ञानादित्युक्तमिदानींकर्तृत्वकारयितृत्वयोरविद्याकृतत्वेभगवतोनुमतिंदर्शयति तदेतदिति विदुषोयदिकर्माधिकाराभावोभगवतोभिमतःतर्हिकुर्वतस्यजीवतोधिकारःस्यादितिपृच्छति कस्यपुनरिति ज्ञाननिष्ठायामित्युक्तंस्मारयति उक्तमिति तदङ्गभूतेसर्वकर्मसंन्यासेचतस्याधिकारोस्तीत्याह तथेति वक्ष्यमाणेवाक्येसर्वकर्मसंन्यासोनप्रतिभातिमानसानामेवकर्मणांविशेषणवशात्त्यागावगमादितिशङ्कते नन्विति विशेषणान्तरमाश्रित्यदूषयति नसर्वेति मनसेतिविशेषणान्मानसेष्वेवकर्मसुसर्वशब्दः सङ्कुचितःस्यादितिशङ्कते

आनन्दगिरिकृतटीका।

मानमानामिति सर्व्वात्मनामनोव्यापारत्यागेव्यापारान्तराणामनुपपत्तेःसर्व्वकर्म संन्यासःसिध्यतीतिपरिहरति नेत्यादिना मानसेऽपिकर्मसुसंन्यासेसङ्कोचान्न वागादिव्यापारानुपपत्तिरितिशङ्कते शास्त्रीयाणामिति अन्यानीत्यशास्त्रीयवाक्का यकर्मकारणान्यशास्त्रीयाणिमानसानितानिचसर्व्वाणिकर्माणीत्यर्थः वाक्यशेष मादायदूषयति नैवेति नहिविवेकबुद्ध्यासर्व्वाणिकर्माणिअशास्त्रीयाणिसंन्यस्य तिष्ठतीतियुक्तं नैवकुर्व्वन्नित्यादिविशेषणस्यविवेकबुद्धेस्सर्व्वत्यागहेतोरुक्तत्वादि त्यर्थः भगवदभिमतसर्व्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषेसङ्कोचंदर्शयन्नाशङ्कते मरि ष्यतइति संन्यासोजीवदवस्थायामेवात्रविवक्षितइत्यत्रलिङ्गंदर्शयन्नुत्तरमाह न मरेति अनुपपत्तिमेवस्फोरयति नहीति अन्वयविशेषव्याख्यानेनलिङ्गासिद्धिं चोदयति अकुर्व्वतइति विवेकवशाद्विशेषाण्यपिकर्माणिदेहेयथोचितंनिःक्षिप्या कुर्व्वन्नकारयंश्चविद्वानवतिष्ठते तथाचदेहेकर्माणिसंन्यस्याकुर्व्वतोऽकारयतश्चसुख मासनमितिसम्बन्धसम्भवात्विशेषणस्यसतिदेहेकर्मत्यागविषयत्वाभावाज्जीवतःस र्व्वकर्मत्यागोनास्तीत्यर्थःअथवाकुर्व्वतइत्यादिपूर्व्ववैवसम्बन्धनीयंलिङ्गासिद्धिचोद्यन्तु देहेसंन्यस्येत्यारभ्योन्नेयंआत्मनःसर्व्वदाविक्रियत्वनिर्द्धारणाद्देहसम्बन्धमन्तरेणकर्तृ त्वकारयितृत्वाप्राप्तेरप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गपरिहारार्थमस्मदुक्तएवसम्बन्धः साधीया नितिसमाधत्ते नसर्व्वत्रेति श्रुतिषुस्मृतिषुचेत्यर्थःकिञ्चसम्बन्धस्याकाङ्क्षासन्निधि योग्यताधीनत्वादाकांक्षावशादस्मदभिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह आसनेति भव दिष्टस्तुसम्बन्धोनसिध्यत्याकाङ्क्षाभावादित्याह तदनपेक्षत्वाच्चेति संन्यासशब्दस्य निक्षेपार्थत्वात्तस्यचाधिकरणसापेक्षत्वादस्मदिष्टसम्बन्धसिद्धिरित्याशंक्याह संपूर्व्व स्त्विति अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः मनसाविवेकविज्ञानेनसर्व्वकर्माणिपरित्यज्यास्ते देहेविद्वानित्यस्यैवसम्बन्धस्यसाधुत्वंमत्वोपसंहरति तस्मादितिसर्व्वव्यापारोपरमा त्मनःसर्व्वकर्म्मसंन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधित्वात्प्रयोजकज्ञानवतोवैधसंन्या

स्वामिकृतटीका।

अतएवकर्त्तृत्वाभावोऽपिपूर्व्वोक्तःसिद्धइत्याह वेदाविनाशिनमिति नित्यंवृद्धिशून्यंच अव्ययमपक्षयशून्यंअजंअविनाशिनञ्चयोवेदसपुरुषःकंहन्तिकथंवाहन्तिएवम्भूतस्य वधेसाधनाभावात्तथास्वयंप्रयोजकोभूत्वान्येनकंघातयतिकथंवाघातयतिनकञ्चि दपिकथञ्चिदपीत्यर्थःअनेनमय्यपिप्रयोजकत्वदोषदृष्टिंमाकार्षीरित्युक्तंभवति २१

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही २२

शाङ्करभाष्यं

प्रकृतन्तु वक्ष्यामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वंप्रतिज्ञातंतत्किमिवेत्युच्यते वासांसीति वासांसिवस्त्राणिजीर्णानिदुर्बलतां गतानि यथा लोकेविंहायपरित्यज्यनवान्यभिनवानिगृह्णात्युपादत्तेनरःपुरुषोऽपराण्यन्यानितथा तद्वदेवशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिसंगच्छति नवानिदेह्यात्मापुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः २२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सेऽधिकारः सम्यग्ज्ञानवतस्त्ववैधेस्वाभाविकेफलात्मनीतिविभागमभ्युपेत्योक्तेर्थे वाक्यशेषानुगुण्यंदर्शयति इतितत्रतत्रेति २१ आत्मनोऽविक्रियत्वेनकर्मासम्भवं प्रतिपाद्याविक्रियत्वहेतुसमर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति प्रकृतंत्विति किंतत्प्रकृतमितिशङ्कमानंप्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युपलक्षणमविक्रियत्वमित्यर्थः तदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयितुमुत्तरश्लोकमुत्थापयति तदित्यादिना आत्मनः स्वतोविक्रियाभावेपिपुरातनदेहत्यागेनूतनदेहोपादानेचविक्रियावत्त्वध्रौव्यादविक्रियत्वमसिद्धमितिचेत्तत्राह वासांसीति शरीराणिजीर्णानिवयोहानिंगतानित्वग्वलीपलितादिसङ्गतानीत्यर्थः वाससांपुरातनानांपरित्यागे नवानाञ्चोपादाने त्यागोपादानकर्तृभूतलौकिकपुरुषस्यापिअविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनोदेहत्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमिति वाक्यार्थमाह पुरुषवदिति २२

स्वामिकृतटीका ।

नन्वात्मनोऽविनाशेऽपितदीयशरीरनाशंपर्यालोच्यशोचामीतिचेत्तत्राह वासांसीतिकर्मनिबन्धनानांदेहानामवश्यम्भावित्वाज्जीर्णदेहनाशेनशोकावकाशइत्यर्थः

भाषा अनुवाद ।

जोयहकिआत्माअविनाशीहैपरतौभीउसकीस्थूलइसदेहकानाशदेखकर हमशोचकरतेहैं तोदेखोजैसेमनुष्यजीर्ण कहेपुरानेवस्त्रपरित्यागकहेउतारकर औरनयेकपडेधारणकरतेअर्थात्पहिरतेहैं तैसेहीआत्मापूर्वप्राचीनशरीरकहेदेहछोडकरऔरनूतनकहेनईदेहग्रहणकरताहै इससेकर्मकेअनुसारदेहकाअवश्यहोनहारजोजन्मऔनाशतिससेशोचकरनातुमऐसोंकोउचितनहींहै २२

नैनं छिन्दन्तिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः॥ नचैनंक्लेदयन्त्यापोनशोषयतिमारुतः२३
अच्छेद्योऽयमदाह्योयमक्लेद्योऽशोष्यएवचनित्यःसर्व्वगतःस्थाणुरचलोऽयंसनातनः २४

शाङ्करभाष्यम्।

कस्मादविक्रियएवेत्याह नैनंछिन्दन्तीति एनंप्रकृतंदेहिनंनछिन्दन्तिशस्त्राणिनिरवयवत्वान्नावयवविभागंकुर्व्वन्तिशस्त्राण्यस्यादीनितथानैनं दहतिपावकोऽग्निरपिनभस्मीकरोति तथानचैनंक्लेदयन्त्यापोऽपांहिसावयवस्यवस्तुनःआर्द्रीभावकरणेनअवयवविश्लेषापादनेसामर्थ्यं तन्ननिरवयवआत्मनिसम्भवतितथास्नेहवत्द्रव्यंस्नेहशोषणेननाशयतिवायुरेनंत्वात्मानंनशोषयतिमारुतोपि २३

यतएवंतस्मात्अच्छेद्योयमिति यस्मादन्योन्यनाशहेतूनिभूतानिएनंआत्मानंनाशयितुंनोत्सहन्तेतस्मात्नित्योनित्यत्वात्सर्व्वगतःसर्व्वगतत्वात्स्थाणुरित्येतत्स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतःसनातनश्चिरन्तनोनकारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनवइत्यर्थः। २४

आनन्दगिरिकृतटीका।

पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तविक्रियाभावादात्मनोऽसिद्धमविक्रियत्वमितिशङ्कते. कस्मादिति यतोनभूतान्यात्मानंगोचरयितुमर्हन्त्यतोयुक्तमाकाशवत्तस्याविक्रियत्वमित्याह आहेत्यादिना २३

स्वामिकृतटीका।

कथंहन्तीत्यनेनोक्तंवधसाधनाभावंदर्शयन्नविनाशित्वमात्मनःस्फुटीकरोति नैनमिति आपोनक्लेदयन्तिमृदुकरणेनशिथिलंनकुर्व्वन्ति २३

भाषाअनुवाद।

२१ श्लोकमेकहाजोआत्माकेवधकासाधनाभावकहेनिरूपायअर्थात्किसीप्रकारसेआत्माकावधनहीहोसकताहैयहदेखायकरिअवअविनाशीहैइसकोदृढकरतेहैंकिसकलअस्त्रशस्त्रइसआत्माकोछेदननहींकरिसकतेऔअग्निकोभीइसकेदग्धकरनेकीसमर्थनहीं जलइसकोआर्द्रकहेगीलानहींकरिसकताऔरवायुभीइसकोसुखायनहीसकतीहैक्योंकियहअवयवरहितहै औइनसबकीसामर्थ्यअवयवसहितमेहैअर्थात्भौतिकवस्तुकहेपञ्चभूतनिर्मितवस्तुमेइनकीसामर्थ्यहै २३

इसकाकारणयहकिआत्माअस्त्रशस्त्रसेछिन्नभिन्नकिंवाआगसेदग्धऔरजलसेआर्द्रऔरवायुसेशुष्कभीनहीसकताहैइसीसेआत्मानित्यऔअविनाशीतथासर्व्वत्रविद्यमानहैऔरस्थिरस्वभावकहेअचलअनादिहै २४

शाङ्करभाष्यं

नतेषांश्लोकानांपौनरुक्त्यंचोदनीयं यतएकेनैवश्लोकेनात्मनोनित्यत्वमविक्रियत्वंचो क्तंनजायतेम्रियतेवाइत्यादिना तत्रयदेवाविक्रियंकिञ्चिदुच्यते तदेतस्मात् श्लोकार्था न्नातिरिच्यतेकिञ्चिच्छब्दत:पुनरुक्तं किञ्चिदर्थतइतिदुर्बोधत्वादात्मवस्तुन: पुन: पुन: प्रसङ्गमापाद्यशब्दान्तरेणतदेववस्तुनिरूपयतिभगवान्वासुदेव: कथंनुनाम संसारिणांअसंसारित्वंबुद्धिगोचरतामापन्नंसदव्यक्तं तत्त्वंसंसारनिवृत्तयेस्यादिति किञ्च अव्यक्तोयमिति अव्यक्त:सर्वकरणाविषयत्वान्नव्यज्यतेइतिअव्यक्तोयमात्मा अतएवाचिन्त्योऽयंयद्धीन्द्रियगोचरंवस्तुतच्चिन्ताविषयत्वमापद्यते अयं त्वात्माऽनि न्द्रियगोचरत्वादचिन्त्योऽतएवाविकार्य्योयथाक्षीरंदध्यादिनाविकारिनतथाअयमा त्मानिरवयवत्वाच्चाविक्रियो नहिनिरवयवंकिञ्चिद्विक्रियात्मकंदृष्टमविक्रियत्वाद विकार्य्योयमात्मोच्यते ॥२५॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तच्छेदनाद्यविक्रियाभावेयोग्यताभावं कारणमाह यत इति पूर्व्वार्द्धमुत्तरार्द्धेहेतुत्वेनयोजयति यस्मादिति नित्यत्वादीनामन्योन्यंहेतु हेतुमद्भावंसूचयतिनित्यत्वादिना नचनित्यत्वंपरमाणुषुव्यभिचारादसाधकंसर्व्व गतत्वस्येतिवाच्यं तेषामेवाप्रामाणिकत्वेनव्यभिचारानवतारान्नचसर्वगतत्वेपिवि क्रियाशक्तिमत्त्वमात्मनोऽस्तीतियुक्तं विभुत्वेनाभिमतेनभसितदनुपलम्भान्नविक्रि याशक्तिमत्त्वे स्थैर्य्यमास्थातुंशक्यं तथाविधस्यस्पृदादेरस्थिरत्वदर्शनादित्याशयेनाह स्थिरत्वादिति स्थितोनित्यत्वेपिकारणान्नाशसम्भवादुत्पत्तिरपिसम्भवितेतिकुत स्थिरत्वनत्वमित्याशङ्क्याह नकारणादिति आत्मनोऽविक्रियत्वस्यनजायतेम्रियते वेत्यादिनासाधितत्वात्तस्यैवपुनरभिधानेपुनरुक्तिरित्याशङ्क्याहनतेषामिति अना शङ्कनीयस्यचोद्यस्यप्रसङ्गंदर्शयति यतइति अतोवेदाविनाशिनमित्यादौचशङ्क्यते पौनरुक्त्यमितिशेष: कथंतत्रपौनरुक्त्याशङ्कासमुन्मिषतितत्राह तत्रेति वेदावि नाशिनमित्यादिश्लोक: सम्बन्धापरामृश्यतेश्लोकशब्देननजायतेम्रियतेवेत्यादिरुच्य ते नहिश्लोकेजन्ममरणाद्यभावोभिलप्यतेवेदेत्यादौपुनरपक्षयाद्यभावोविवक्ष्यते तत्रकथमर्थातिरेकाभावमादायपौनरुक्त्यञ्चोद्यतेतत्राह किञ्चिदितिकथंतर्हिपौ नरुक्त्यंनचोदनीयमितिमन्यसेतत्राह दुर्बोधत्वादितिपुन:पुनर्विधानभेदेनवस्तुनि रूपयतोभगवतोभिप्रायमाह कथंन्विति त्वंपदार्थपरिशोधनस्यप्रकृतत्वात्तत्रैवके

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि॥२५

शाङ्करभाष्यं

तस्मादेवंयथोक्तप्रकारेणैनमात्मानंविदित्वात्वंनानुशोचितुमर्हसिहन्ताहमेषां मयैतेहन्यन्तइति॰ २५

आनन्दगिरिकृतटीका।

त्वन्तरमाह किञ्चेति आत्मनोनित्यत्वादिलक्षणस्यतथैवप्रथाकिमितिनभवतित त्राह अव्यक्तइतिमातर्हिप्रत्यक्षत्वंभूदनुमेयत्वंतस्यकिंनस्यादित्याशंक्याह अतएवेति तदेवप्रपञ्चयति यद्धीति अतीन्द्रियत्वेपिसामान्यतोदृष्टविषयत्वंभविष्यतीत्याशं क्यकूटस्थेनात्मनाव्याप्तिलिङ्गाभावान्मैवमित्याह अविकार्य्यइति अविकार्य्यत्वेव्य तिरेकदृष्टान्तमाह यथेति किञ्चात्मानविक्रियतेनिरवयवद्रव्यत्वात्घटवदितिव्य तिरेकानुमानमाह निरवयत्वाच्चेति निरवयवत्वेपिविक्रियावत्त्वेकाक्षतिरित्या शंक्याह नहीति सावयवस्यैवविक्रियावत्त्वेनिरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः यद्धिसा वयवंसक्रियंक्षीरादितद्दध्यादिनाविकारमापद्यते नचआत्मनः श्रुतिप्रमितनिरवय वत्वस्यसावयवत्वमतोऽविक्रियत्वान्नायं विकार्य्योभवितुमलमितिफलितमाह अवि क्रियत्वादिति २४ आत्मयाथात्म्योपदेशमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रम्यव्या ख्यानमुपसंहरति तस्मादिति अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्य्यत्वनित्यत्वसर्वगतत्वादि रूपोयस्मादात्मानिर्द्धारितस्तस्मात्तथैव ज्ञातुमुचितस्तज्ज्ञानस्यफलवत्त्वादित्यर्थः प्रतिषेध्यमनुशोकमेवाभिनयति हन्ताहमिति २५

स्वामिकृतटीका।

तत्रहेतुमाह अच्छेद्यइतिसार्द्धेन निरवयवत्वादच्छेद्योऽक्लेद्यश्चअमूर्त्तत्वाददा ह्यः द्रवत्वाभावाच्छोष्यइति इतश्चछेदादियोग्योनभवतियतोनित्योऽविनाशीसर्वगतः स्थाणुःस्थिरस्वभावोरूपान्तरापत्तिशून्यः अचलःपूर्वरूपापरित्यागीसनातनोऽना

भाषा अनुवाद।

यहआत्माअव्यक्तअर्थात्चक्षुआदिकमइन्द्रियोंकाविषयनहींयहकहचुकेहैं और अचिन्त्यअर्थात्मनकाभीअगम्यध्यानसेबाहरहै और अविकारीअर्थात्जन्मना शअथवाछोटाबड़ानयापुरानाहोकिसीरूपमेंबदलतानहीं ऐसेहीतत्त्वज्ञानीलोग कहतेहैं इससेजानबूझकरतुमजन्मनाशशून्यकहेरहितआत्माकेस्वरूपको अच्छी तरहजानकरतुइसभूठेशोकमोहकोपरित्यागकरो २५

अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृतं तथापित्वंमहाबाहोनैवंशोचितुमर्हसि २६

शाङ्करभाष्यं

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते अथचैनमिति अथचेत्यभ्युपगमार्थः एनं प्रकृतमात्मानंनित्यजातं लोकप्रसिद्ध्याप्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिंजातोजातइतिवामन्यसेतथाप्रतितत्तद्विनाशं नित्यंवामन्यसेमृतंमृतोऽमृतइतितथापिभाविन्यपिश्चात्मनित्वंमहाबाहोनैवं शोचितुमर्हसिजन्मवतोनाशोनाशवतो जन्मचेत्येताववश्यम्भाविनाविति २६ =जन्मवतोजन्मनाशवतोनाश:

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मनोनित्यत्वस्यप्रागेवसिद्धत्वादुत्तरश्लोकानुपपत्तिरित्याशंक्याह आत्मनइति अनित्यत्वमितिच्छेदः शाक्यानांलोकायतानांवामतमिदमापरामृश्यते श्रोतुरर्जुनस्यपूर्वोक्तमात्मयाथात्म्यं श्रुत्वापितस्मिन्निर्द्धारणासिद्धेर्द्वयोर्मतयोरन्यतरमताभ्युपगमःशङ्कितस्तदर्थोनिपातद्वयप्रयोगइत्याह अथचेति प्रकृतस्यात्मनोनित्यत्वादिलक्षणस्यपुनःपुनर्जातत्वाभिमानामानाभावादसम्भावीत्याह लोकेति नित्यजातत्वाभिनिवेशेपौनःपुन्येनमृतत्वाभिनिवेशोव्याहतःस्यादित्याशंक्याह तथेतिपरकीयमतमनुभाषितमभ्युपेत्याहोनतमहत्पापंकर्त्तुं व्यवसितावयमित्यादेस्तदीयशोकस्यनिरवकाशत्वमित्याह तथापीति एवमर्ज्जुनस्यदृश्यमानमनुशोकप्रकारंदर्शयित्वातस्यकर्त्तु

स्वामिकृतटीका ।

दिःअव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचिन्त्योमनसोऽप्यविषयः अविकार्य्यः कर्मेन्द्रियाणामप्यगोचरइत्यर्थः उच्यतइतिनित्यत्वादभियुक्तोक्तिंप्रमाणयति २४ उपसंहरतितस्मादेवमिति तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावान्नशोकःकार्य्यइत्युक्तं २५

भाषा अनुवाद ।

औविचारकरिदेखोजवकिआत्माकेजन्मतथानाशकाअभावहैतौफेरिआत्माकेअर्थशोककरनाउचितनहींहैयहवातनिर्धारकरठहराईगई अवजोदेहकेजन्मऔनाशसेआत्माकाजन्मनाशहैऐसाअङ्गीकारकरिमानोतौभीशोचकरनाअनुचितहैयहकहतेहैं किपुण्यऔपापतथाततफलसुखदुखऔजन्मनाशइनकासर्वदाआत्माकेसाथसम्बन्धरहनेसेयद्यपिदेहकेजन्महोनेसे आत्माकाजन्मऔरदेहकेनाशसेआत्माकानाशइशरीतिसेजन्मनाशकोनित्यमानोतौभीजोजन्मनाशअवश्यंभावीअर्थात्निश्चयहोनेवालाहैटरनेकानहींफेरितौभीउसकेअर्थतुमकोशोचनायोग्यनहींहै

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च। तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७

शाङ्करभाष्यं

तथा च सति जातस्येति जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७

आनन्दगिरिकृतटीका।

मयोग्यत्वे हेतुमाह जन्मवतइति जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्मेत्येताववश्यंभाविनौ मिथो व्याप्ताविति योजना।२६। तयोरवश्यकतावित्वे सत्यनुशोकस्याकर्त्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह तथाचेति।२७।

कुतइत्यत आह जातस्य हीति हि यस्माज्जातस्य स्वारम्भककर्मक्षये मृत्युर्ध्रुवो निश्चितः मृतस्य च तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थे आत्मानमुद्दिश्यानुशोकस्य कर्त्तुमयोग्यत्वेपि भूतसंघातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्त्तव्यत्वमाशंक्याह कार्येति समनन्तरश्लोकस्तत्र हेतुरित्याह यतइति चाक्षुषदर्शनमात्रत्तिं व्यावर्त्तयति अनुपलब्धिरिति नहि यथोक्तसंघातरूपाणि भूतानि पूर्वमुत्पत्तेरुपलभ्यन्ते तेन तानि तथा व्यपदेशभाञ्जि भवन्तीत्यर्थः किं तर्हि मध्यं यदेषां व्यक्तमिष्यते

स्वामिकृतटीका।

इदानीं देहेन सहात्मनो जन्म तद्विनाशे च विनाशमङ्गीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह अथ चैनमिति अथ यद्यपि एनमात्मानं नित्यं सर्व्वदा तत्तद्देहे जाते जातं मन्यसे तथा तत्तद्देहे मृते मृतञ्च मन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोश्च जन्ममरणयोरात्मगामित्वात्तथापि त्वं शोचितुं नार्हसि २६ मस्मा विनिजन्ममरणलक्षणेऽर्थे त्वं विद्वान् शोचितुं योग्यो न भवसि

भाषा अनुवाद।

काहेसे शोचना योग्य नहीं है इसका हेतु कहते हैं कि जिसलिये जो वस्तु जन्मग्रहण करती है उसके आरब्धकर्मके क्षय होनेसे निश्चय उसकी मृत्यु अर्थात् नाश होता है ऐसेही मरेका भी पूर्व देहकृत कर्मवशते फेर अवश्यही जन्म होता है इसीमें एवंभूत अनिवार्य्य अवश्यम्भावी कहे होनेवाले जन्म औ मरणके विषयमें तुमको शोच करना योग्य होता नहीं क्योंकि तुम विद्वान कहे पण्डित हौ * पण्डित का अर्थ यह है कि सत असतकी विवेकिनी कहे विचार करनेवाली बुद्धिको पण्डा कहते हैं सो जिसको होय सो पण्डित है आत्मासे भिन्न जो कुछ सो असत् सत एक आत्माही है यह तुम जानो २७

अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना २८

भाष्यम् ।

कार्य्यकारणसंघातात्मकान्यपिभूतान्युद्दिश्यशोकोनयुक्तः कर्त्तुं यतअव्यक्तादीनीति अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषांभूतानांपुत्रमित्रादिकार्य्यकारणसंघातात्मकानांतानिअव्यक्तादीनिभूतानिप्रागुत्पत्तेःउत्पन्नानिचप्राक्मरणात् व्यक्तमध्यान्यव्यक्तनिधान्येवपुनरव्यक्तमदर्शनंनिधनंमरणंयेषांतानिअव्यक्तनिधनानिमरणादूर्द्ध्मव्यक्ततामेवप्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः तथाचोक्तं अदर्शनादापतितःपुनश्चादर्शनंगतःनासौतवनतस्यत्वंवृथाकापरिदेवनेति तत्रकापरिदेवनाकोवाप्रलापः अदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेष्वित्यर्थः २८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदाह उत्पन्नानीति उत्पत्तेरूर्द्धंमरणाच्चपूर्व्वंव्यावहारिकंसत्त्वंमध्यमेषांव्यक्तमितितथोच्यतेजन्मानुसारित्वविलयस्ययुक्तमितिमत्वातात्पर्य्यार्थमाह मरणादितिउक्तेऽर्थेपौराणिकसम्मतिमाह तथाचेतितत्रेत्यस्यार्थमाह अदृष्टेति पूर्व्वमदृष्टानिसन्तिपुनर्दृष्टानितान्येवपुनर्नष्टानितदेवंभ्रान्तिविषयतया वटिकायन्त्रवच्चक्रीभूतेषुभूतेषुशोकनिमित्तस्यप्रलापस्यनावकाशोस्तीत्यर्थः २८

स्वामिकृतटीका ।

किञ्चदेहादीनांस्वभावं पर्य्यालोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणेशोकोनकार्य्यइत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानंतदेवादिउत्पत्तेःपूर्व्वरूपंयेषांतानिअव्य

भाषा अनुवाद ।

और शोकहोकिदेहादिकास्वभावजोजन्ममरणआदिहैतदुपाधिक आत्माका जन्ममरणविचारिकरिशोचतेहैं तोभीशोचकरनानचाहियेइसपर कहतेहैं कि अव्यक्तादिअर्थात्अव्यक्तकहेप्राणियोंकीउत्पत्तिका मूलकारणजोप्रकृतिमाया सो प्राणियोंकीउत्पत्तिकेपूर्व्वकारणरूपसवजीवोंकोअपनेभीतरलीनकरके अव्यक्त कहेअप्रकटरहतीहैऔरव्यक्तमध्यअर्थात्जन्ममरणकेमध्यमे सकलप्राणीवर्त्तमान अवस्थामेविराजमानरहतेहैंऔरअव्यक्तनिधन अर्थात्अन्तमेस्वकारणजोमाया तिसमेसवप्राणीलीनहोकेरहते इससेहेअर्जुनऐसे रहनेवालेप्राणीयोंकीमृत्युमे किसीतरहशोचकरनानचहिये जैसेजगेहुयेमनुष्यकोस्वप्नमेदेखीभईवस्तुकेअर्थ शोककरनाअयोग्यहैतैसेयहभीजानो २८

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद नचैव कश्चित् २९

शाङ्करभाष्यम्।

दुर्विज्ञेयोयंप्रकृतआत्माकिंत्वामेवैकंउपालभेऽसाधारणे भ्रान्तिनिमित्तेकथंदुर्विज्ञेयीयमात्मेत्यतआह आश्चर्य्यवदिति आश्चर्य्यवदाश्चर्य्यं अदृष्टपूर्व्वमद्भुतमकस्माद्दृश्यमानंतेनतुल्यमाश्चर्य्यवदाश्चर्य्यमिवैनमात्मानंपश्यति कश्चिदाश्चर्यवदेनंवदतितथैवचान्यःआश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वादृष्ट्वोक्त्वाप्यात्मानंवेदनचैवकश्चिदथवायोयंआत्मानंपश्यतिसआश्चर्यतुल्योयोवदतियश्चशृणोतिसोऽनेकसहस्रेषुकश्चिदेवभवत्यतोदुर्बोधआत्मेत्यभिप्रायः २९

आनन्दगिरिकृतटीका

अर्ज्जुनंप्रत्युपालम्भंदर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनोदुर्विज्ञेयत्वात्तं प्रत्युपालम्भोनसम्भवतीतिभगवान्ःसन्नाह दुर्विज्ञेयइति तथाचात्माज्ञाननिमित्तविप्रलम्भस्यसाधारणत्वादसाधारणोपालम्भस्यनिरवकाशतेत्याह किंत्वामेवेति अहम्प्रत्ययवेद्यत्वादात्मनोदुर्विज्ञेयत्वमसिद्धमितिशङ्कते कथमिति विशिष्टस्यात्मनोऽहंप्रत्ययस्यदृष्टत्वेपिके

स्वामिकृतटीका।

कृतादीनिभूतानिशरीराणिकारणात्मनास्थितानामेवोत्पत्तेःतथाव्यक्तमभिव्यक्तमध्यंजन्ममरणान्तरालंस्थितिलक्षणंयेषांतानिव्यक्तमध्यानिअव्यक्तनिधनंलयोयेषांतानीमान्येवभूतान्येवतत्रतेषुकापरिदेवनाकःशोकनिमित्तोविलापःप्रतिबुद्धस्य स्वप्नदृष्टवस्तुष्विवशोकोनयुज्यतइत्यर्थः २८

भाषा अनुवाद।

तौफेरिवडेविद्वानलोगजोशोककरतेचलेआतेहैंसोकेवलआत्माविषयकअज्ञानताहीसेहोताइसअभिप्रामेआत्माकीदुर्ज्ञेयता कहेजानकठिनतानिरूपणकरतेहैंकिकोईतोशास्त्रआलोचनाकरिकेइसआत्माकोजानिकेभीआश्चर्यऐसाजानते अर्थात्सर्व्वगतनित्यज्ञानऔआनन्दस्वरूपआत्माकेअलौकिकत्त्वसेअसंभवजोइन्द्रजालिककौतुकतिसकेसमानदेखिआश्चर्यसेषवडायकरविस्मययुक्तहोतेहैं औरकोईआश्चर्यकेनांईकहतेकोईआश्चर्यकेतुल्यसुनतेऔरकोई आत्मज्ञानरूपविपरीतकहेउलटीभावनासेअभिभूतहोकेइसआत्माकातत्त्वसुनिकेभीजानिसकते नहीं अर्थात्वहुतदेखिसुनिकेभीअच्छीतरहसेआत्माकाजाननाअतिकठिनहै २९

देहीनित्यमवध्योऽयंदेहेसर्व्वस्यभारत तस्मात्सर्व्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि३०

शाङ्करभाष्यं

अथेदानींप्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते देहीति यस्माद्देहीशरीरीनित्यंसर्व्वावस्थास्ववध्योनिरवयवत्वान्नित्यत्वाच्चतत्रावध्योयं देहेशरीरेसर्व्वस्यसर्व्वगतत्वात्स्थावरादिषुस्थितोपिसर्व्वस्यप्राणिजातस्यदेहेवध्यमानेपि अयंदेहीनवध्योयस्मात्तस्माद्भीष्मादीनिसर्व्वाणिभूतान्युद्दिश्य नत्वंशोचितुमर्हसि ३०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वलस्यतदभावादस्तिदुर्व्विज्ञेयतेतिश्लोकमवतारयति आहेति आश्चर्यवदितिश्चाद्येनपादेनात्मविषयदर्शनस्यदुर्लभत्वंदर्शयता द्रष्टुर्दौर्लभ्यमुच्यते द्वितीयेनचतद्विषयवदनस्यदुर्लभत्वोक्त्यातदुपदेष्टुस्तथात्वं कथ्यतेतृतीयेनतदीयश्रवणस्यदुर्लभत्वद्वाराश्रोतुर्व्विरलताविवक्षिताश्रवणदर्शनोक्तीनां भावेपितद्विषयसाक्षात्कारस्यात्यन्तायासलभ्यत्वंचतुर्थेनाभिमतमितिविभागः आत्मगोचरदर्शनादिदुर्लभत्वद्वारादुर्व्वोधत्वमात्मनःसाधयति आश्चर्यवदिति संप्रत्यात्मनिद्रष्टुर्व्वक्तुःश्रोतुःसाक्षात्कर्त्तुश्चदुर्लभत्वाभिधानेनतदीयंदुर्व्वोधत्वंकथयति अथवेति व्याख्यानद्वयेपिफलितमाह अतइति२९ श्लोकान्तरमुत्थापयति अथेतिआत्मनोदुर्ज्ञानत्वप्रदर्शना

स्वामिकृतटीका ।

कुतस्तर्हिविद्वांसोऽपिलोके शोचन्तिआत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनोदुर्ज्ञेयतामाह आश्चर्यवदिति कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्य्योपदेशाभ्यांपश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति सर्व्वगतस्यनित्यज्ञानानन्दस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैन्द्रजालिकवद्घटमानंपश्यन्निवविस्मयेनपश्यतिअसम्भावनाभिभूतत्वात्तथाश्चर्यवदेवान्योवदतिशृणोतिचान्यःकश्चित्पुनर्व्विपरीतभावनाभिभूतःश्रुत्वापि नवेदचशब्दादुक्त्वापिदृष्ट्वापिनसम्यग्वेदेतिद्रष्टव्यं २९

भाषा अनुवाद ।

इसप्रकारआत्माकादुर्व्विज्ञेयस्वभावअर्थात्बडेकष्टसेभीउसका जाननाकठिनहै यहसंक्षेपसेउपदेशकरिकेअवशोकनकरनाइसविषयमेकहतेहैंकिजैसे सबप्राणियोंकीनस्वरकहेनाशहोनेवालीदेहमेवर्त्तमानयहदेहीकहेआत्मा देहनाशहोनेसेभीइसकानाशनहींहोताक्योंकिसोआत्मानित्यऔअवध्यहैइसोसेभूत जोप्राणी तिनकीदेहनाशकेअर्थतुमकोशोककरनाउचितहोतानहीं ३०

स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकम्पितुमर्हसि धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते३१

शाङ्करभाष्यं

इहपरमार्थतत्त्वापेक्षायांशोकोवामोहोवानसम्भवतीत्युक्तं नकेवलंपरमार्थतत्त्वापेक्षायामेवकिन्तुस्वधर्ममिति स्वधर्ममपिस्वोधर्मः क्षत्रियस्यधर्मःयुद्धंतमप्यवेक्ष्यत्वंनविकम्पितुंप्रचलितुंअर्हसि क्षत्रियस्यस्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः तच्चयुद्धंपृथिवीजयद्वारेणधर्मार्थंप्रजारक्षणार्थञ्चेति धर्मादनपेतंपरंधर्म्यं तस्मात्धर्मात्युद्धात्श्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य नविद्यतेहियस्मात् ३१

आनन्दगिरिकृतटीका।

नन्तरमितियावत् वस्तुदृष्ट्यापेक्षयाशोकमोहयोरकर्त्तव्यत्वंप्रकरणार्थः देहेवध्यमानेपि देहिनोवध्यत्वाभावेफलितमाह यस्मादिति हेतुभागंविभजते सर्व्वस्येति फलितप्रदर्शनपरंश्लोकार्द्धं व्याचष्टे तस्माद्भीष्मादीनीति ३०

श्लोकान्तरमवतारयन्वृत्तंकीर्त्तयति इहेति पूर्व्वश्लोकःसप्तम्यर्थःयत्पारमार्थिकंतत्त्वंतदपेक्षायामेवकेवलंशोकमोहयोरसम्भवेनभवतिकिन्तुस्वधर्ममपिचावेक्ष्येतिसम्बन्धःस्वकीयंक्षात्रधर्ममनुसन्धायतत्स्खलनंपरिहर्त्तव्यमित्यर्थःयद्धिक्षत्रियस्यधर्मादनपेतंश्रेयःसाधनंतदेवमयानुवर्त्तितव्यमित्याशङ्क्याह धर्म्यादिति जातिप्रयुक्तंस्वाभाविकंस्वधर्ममेवविशिनष्टि क्षत्रियस्येति पुनर्नकारोपादानमन्वयार्थंप्रचलितुमयोग्यत्वेप्रतियोगिनंदर्शयति स्वाभाविकादिति स्वाभाविकत्वमशास्त्रीयत्वमितिशङ्कांवारयितुं तात्पर्यमाह आत्मेति आत्मनःस्वस्यार्जुनस्यस्वाभाव्यंक्षत्रिय

स्वामिकृतटीका।

तदेवमवध्यत्वमात्मनःसंक्षेपेणोपदिशन्नशोच्यत्वमुपसंहरति देहीतिस्पष्टार्थं३०

भाषा अनुवाद।

प्रथमअध्यायके२८ श्लोकमेंअर्जुननेकहाहै किहमारीशरीरकांपतीऔररोमखडेहोते हाथसेधनुषवाणगिरेपडतेहैं सोयहभीअयोग्यअसंभवहै जिसहेतु स्वधर्मजोसंग्रामतिसमेंप्रवृत्तहोके भीष्मपितामहआदिकेहननकरनेसे अविनाशीआत्माकाविनाशमानि तुमाराडरनाऔकांपना यहयुक्तिसेसिद्धहोतानहीं और ३१ श्लोकमेंकहाहै कियेअपनेजनोंकोनाशकरि हमश्रेयकहेकल्यान नहीं देखतेउसपरकहतेहैं किधर्मयुक्तजोन्याययुद्ध तिसकीअपेक्षाअर्थात्उससेवढिकर क्षत्रियोंकोऔरकौनकल्याणकरनेवालाकर्महै अर्थात्कोईभीनहीं ३१

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशं ३२

शाङ्करभाष्यं।

कुतश्च तद्युद्धं कर्त्तव्यं इत्युच्यते यदृच्छयेति यदृच्छया चाप्रार्थितमागतमुपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ किं न सुखिनस्ते ३२

आनन्दगिरिकृतटीका।

स्वभावप्रयुक्तं वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादित्यर्थः धर्मार्थं प्रजापरिपालनार्थं च प्रयतमानस्य युद्धादुपरिरंसा श्रद्धातव्येत्याशंक्याह तत्रेति ततोपि श्रेयस्करं किञ्चिदनुष्ठातुं युद्धादुपरतिरुचितेत्याशंक्याह तस्मादिति तस्माद्युद्धात् प्रचलनमनुचितमिति शेषः ३१

युद्धस्य गुर्वाद्यनेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसाशास्त्रविरोधान्नास्ति कर्त्तव्यतेति शङ्कते कुतश्चेति अग्नीषोमीयहिंसावद्युद्धमपि क्षत्रियस्य विहितत्वादनुष्ठेयं सामा

स्वामिकृतटिका।

यच्चोक्तमर्जुनेन वेपथुश्च शरीरे मे इत्यादि तदप्ययुक्तमित्याह स्वधर्ममपीति आत्मनो नाशाभावादेव तेषां हननेपि विकम्पितुं नार्हसि. किञ्च स्वधर्ममप्यवेक्ष्य विकम्पितुं नार्हसीति सम्बन्धः यच्चोक्तं न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे इति तत्राह धर्म्यादिति धर्मादनपेतान्न्याय्याद्युद्धादन्यत् ३१

भाषा अनुवाद।

और जो कहो कि गुरु आदि अनेक प्राणियों की हिंसा युद्ध मे होयगी और शास्त्र मे अहिंसा परम धर्म कहा है इससे युद्ध करना अति अनुचित है इस पर कहते कि जैसे वेद विहित जो जज्ञ मे हिंसा सो हिंसा नहीं है तैसे शास्त्र संमत जो क्षत्री का परम धर्म युद्ध तिस मे हिंसा औ पाप की कल्पना दृथा करते हो और परम श्रेय रूप महा फल आपसे आय तुम को उपस्थित कहे प्राप्त भया है इससे अब तुम किस कारण कम्पमान होते यह कहते हैं कि हे अर्जुन वे मांगे वे यतन किये आपसे प्राप्त परम श्रेय कहे कल्याण का साधन युद्ध जिससे परम कल्याण सिद्ध होय ऐसा युद्ध अति भाग्यवान क्षत्री लोग पावते हैं क्योंकि इससे स्वर्ग का द्वार वेरोंक टोक खुला रहता है अथवा जो इस प्रकार का युद्ध पावें सोई सुखी हैं इस श्लोक से प्रथम अध्याय का छत्तीसवां श्लोक कहा गया कि किस तरह आतताइयों को नाश करि सुखी होयंगे इसी बात का भगवान ने उत्तर दिया है ३२

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्म्मं कीर्त्तिञ्च
हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३

शाङ्करभाष्यं

एवंकर्त्तव्यतांप्राप्तमपि अथेति अथत्वमिमंधर्म्यंधर्मादनपेतंविहितंसंग्रामंयुद्धं नकरिष्यसिचेत् ततस्तदकरणात्स्वधर्म्मं कीर्त्तिञ्चमहादेवादिसंग्रामनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ३३

आनन्दगिरिकृतटीका।

न्यथाशास्त्रतोविशेषशास्त्रस्यबलीयस्त्वादित्याह उच्यतइति तथापियुद्धेप्रवृत्तानामैहिकामुष्मिकस्यापिसुखाभावादुपरतिरेवततोयुक्ताप्रतिभातीत्याशंक्याह यदृच्छयेति चिरेणचिरतरेणकालेनचयागाद्यनुष्ठायिनःस्वर्गादिभाजोभवन्तियुद्ध्मानास्तुत्वरितयावहिर्मुखताविहीनाः सहसैवस्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेनतवकर्त्तव्यमेवयुद्धमितिव्याख्यानेनस्फुटयति यदृच्छयेत्यादिना इहामुत्रचभाविसुखवतामेवक्षत्रियाणांस्वधर्मभूतयुद्धसिद्धेस्तादर्थ्येनोत्थानंशोकमोहौहित्वाकर्त्तव्यमित्यर्थः ३२

स्वधर्मस्ययुद्धस्यश्रद्धयाकरणेस्वर्गादिमहाफलप्राप्तिंप्रदर्श्य तदकरणेप्रत्यवायप्राप्तिंप्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगताथशब्दार्थंकथयति एवमिति विहितत्वंफलवत्त्वमित्यनेनप्रकारेणेत्यर्थः अन्वयार्थं पुनश्चेदित्यनूद्यते महादेवादीत्यादिशब्देनमहेन्द्रादयो गृह्यन्ते ३३

स्वामिकृतटीका।

किञ्चमहतिश्रेयसिस्वयमेवोपस्थितेसतिकुतोविकम्पसेइत्याह यदृच्छयेति यदृच्छयाअप्रार्थितमेवोपपन्नंप्राप्तमीदृशंयुद्धंसुखिनःसुभाग्याएवलभन्तेयतोऽनिवारणंस्वर्गद्वारमेवैतत्यद्वायएवम्भिधंयुद्धंलभ्यन्तेतएवसुखिनइत्यर्थः एतेनस्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्यामममाधवेतियदुक्तंतन्निरस्तं ३२ विपक्षेदोषमाह अथचेदिति ३३

भाषा अनुवाद।

औरजोयहस्वधर्मरूपसंग्राम नकरोगे तोकेवलफलप्राप्तिनहोगीयहीनहीं है औरउलटाप्रत्यवाय कहेअधर्मभीहोगा सोईदोषकहतेहैं किजोतुमइसधर्मजनकउपस्थित कहेप्राप्तभयेयुद्धकरनेमे प्रवृत्तनहोउगे तोतुमअपनेधर्मऔ कीर्त्तिके त्यागकरनेसे अवश्यपापकेभागीहोउगे इसमेसन्देहनहींहै ३३

अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां सम्भावितस्यचाकी
र्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४

शाङ्करभाष्यं

नकेवलंस्वधर्मकीर्त्तिपरित्यागः अकीर्त्तिमिति अकीर्त्तिञ्चापिगुडेभूतानिक थयिष्यन्ति तेतवाव्ययांदीर्घकालाधर्मात्माशूरइत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्यचा कीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते सम्भावितस्यचाकीर्त्तेर्व्वरंमरणमित्यर्थः ३४

किञ्चभयादिति भयात्कर्णादिभ्योरणात्युद्धादुपरतंनिवृत्तंमंस्यन्तेचिन्तयिष्य न्तिनकृपयेतित्वांमहारथादुर्य्योधनप्रभृतयः केमंस्यन्तेइत्याहयेषाञ्चत्वंदुर्य्योधना दीनांबहुमतोबहुभिर्गुणैर्युक्तइत्येवंबहुमतोभूत्वापुनस्त्वंयास्यसिलाघवंलघुभावं३५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

युद्धाकरणेचनियस्यप्रत्यवायमामुष्मिकमापाद्य शिष्टगर्हालक्षणंदीर्घकालभा विनमैहिकमभिप्रत्यवायंप्रतिलम्भयति नकेवलमिति युद्धेस्वमरणसन्देहात्तत्परि हारार्थमकीर्त्तिरपिसोढव्या स्वात्मसंरक्षणस्यश्रेयस्करत्वादित्याशंक्याह धर्मात्मेति मान्यानामकीर्त्तिर्भवतिमरणादपिदुःसहेतितात्पर्य्यार्थमाह सम्भावितस्येति ३४

इतश्चत्वयायुद्धंकर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति प्राणिषुकृपयानाहंयुद्धंकरिष्यामी त्याशंक्याह भयादिति महारथानेवविशिनष्टि येषाञ्चेति दुर्य्योधनादिभिस्तवो पहास्यतानिरसनार्थंसंग्रामेप्रवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्यर्थः ३५

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अकीर्त्तिमिति अव्ययांशाश्वतींसम्भावितस्यबहुमतस्यअतिरिच्य तेऽधिकाभवति ३४

भाषाअनुवाद ।

औरजोकहो किस्वधर्मऔकीर्त्तिजाय हमहिंसानकरैंगे तौयुद्धनकरनेसे केवलस्वधर्मऔकीर्त्तिहीकात्यागनहींहै औरभीहै सोकहतेहैंकियुद्धछोडनेसे लोगतुमारोअयशकहैंगेऔनिन्दाकरैंगे औरबहअयशचिरकाल कहेंबहुतदि नौतकसंसारमेरहैगा औरतुम क्षत्रियोंकेबीचयुद्धकरनेमेप्रसिद्धवीरहौ देखोजो जिसबातमेख्यात कहेंनामीहै औलोगउसकोप्रतिष्ठितबडाकरिजानतेहैं तोफे रिउसकाउसीबातमेअयश यहमरनेसेभीअधिकहै औरसबपापऔदोषोंका दा दाहैइसकोअच्छीतरहविचारकरदेखो ३४

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः येषाञ्च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ३५

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ३६

शाङ्करभाष्यं

किञ्च अवाच्यवादानिति अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादान् च बहून् अनेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः अत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तः तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तं तस्मात् ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं नु किं ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च त्वं युद्धादुपरमं माकार्षीरित्याह किञ्चेति ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निष्टत्तः स्वसामर्थ्यनिन्दादिप्रयुक्तं सोढुं शक्ष्यामीत्याशंक्याह तत इति ३६

तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थानिन्दाततो निष्टत्तौ शत्रुनिन्देत्युभयतःपाशरज्जुरित्याशंक्याह हतोवेति जयेपराजयेचलाभध्रौव्याद्युद्धार्थमुत्थानमावश्य

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च भयादिति येषां बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतो भूस्त एव भयात् संग्रामान्निष्टत्तं त्वां मन्येरन् ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं लघुतां यास्यसि ३५ किञ्चावाच्यवादानिति अवाच्यान् वादान् वचनानर्हान् शब्दांस्तवाहितास्त्वच्छत्रवो वदिष्यन्ति ३६

भाषा अनुवाद ।

भगवान कहते हैं कि अर्जुन तुमको अब युद्ध करना नहीं उचित है क्योंकि तुमतो यह जानते हो कि प्राणियों के जय पराजय पाकरि हम संग्राम छोड़ते परम महारथी वीर तुमको भयसे युद्ध विमुख जानैंगे जो तुमको पूर्व कहे में पहिले सकल गुणसंपन्न कहे युक्त जानते थे वे लोग अब तुमको करुण आदिक योद्धा कि भयसे युद्ध विमुख मानैंगे देखो जिन दुर्य्योधन आदिकों की तुम बहुमत कहे मान्य रहे उनके निकट अब तुम कैसे लघुक हे हलके होउगे तो इससे ऐसो के डरसे युद्ध करना अवश्य है ३५ इससे अब तुम युद्धसे निष्टत्त न होउ जो कहो कि भीष्म तथा द्रोण आदिका वध बड़ा कष्ट है तो देखो तुमारे शत्रु गण तुमारी सामर्थ की निन्दा करते हुये तुमारे प्रति अनेक अनेक अयोग्य दुर्वचन कहेंगे तो इससे और दुख कौन है यह कष्टसे भी महा कष्ट है ३६

हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीं। तस्मादुत्तिष्ठकौन्तेययु
द्धायकृतनिश्चयः ३७　　सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ
ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि ३८

शाङ्करभाष्यं

युद्धेपुनःक्रियमाणेकर्णादिभिःकिंहतोवेति हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंहतःसन् स्वर्गंप्राप्स्यसिजित्वाकर्णादीन्शूरान्भोक्ष्यसेमहीं उभयथापितवलाभएवेत्यभिप्रायःयतएवं तस्मादुत्तिष्ठकौन्तेययुद्धायकृतनिश्चयः जेष्यामिशत्रून्मरिष्यामिवेतिनिश्चयंकृत्वेत्यर्थः ३७

आनन्दगिरिकृतटीका।

कमित्याह तस्मादिति नहिपरिशुद्धकुलस्यक्षत्रियस्ययुद्धायोद्युक्तस्यतस्मादुपरमःसाधीयानित्याह कौन्तेयेति जयेपराजयेचेत्येतदुभयथेत्युच्यते जयादिनियमाभावेपिलाभनियमेफलितमाह यतइति कृतनिश्चयत्वमेवविशदयतिजेष्यामीति ३७

स्वामिकृतटीका।

यच्चोक्तंनचैतद्विद्मइतितत्राह हतोवेति पक्षद्वयेपितवलाभएवेत्यर्थः ३७

भाषाअनुवाद

तोयुद्धकरिगुरुआदिकेवधसेनिन्दाऔरसंग्रामछोडनेसेशत्रुनिन्दाकरैंगेइसदुविधाचिन्ताकेऊपरकहतेहैं औरदूसरेअध्यायकेछठयेंश्लोकमेंजोअर्जुननेकहाकिइनकोहममारैंयायेहमैंजयकरिलेंय इसकाभी उत्तरश्रीकृष्णकरतेहैं किजयकरैंगेयापराजयपावैंगेइसकीनिश्चयकरिकेउठो जोकहोकिइसदैवआधीनजयपराजयकाक्यानिश्चयहै तोइसयुद्धमेंजोतुमारीमृत्युहोयगीतोस्वर्गवासपावोगे औरजोशत्रुवोंकोजीतोगेतोपृथिवीकाराज्यऔरभोगकरोगे तिससेहेकौन्तेयअर्जुनयुद्धकरनेकीनिश्चयकरिकेउठो तुमारेदोनोहाथलड्डूहैं ३७

जोकदाचित् वधहेतुक पापहीकीनिश्चयकरिउसकेडरसेयुद्धमेंनिश्चयकरिकेनहींउठिसकतेयहकहोतोसुहृदमित्रोंकेजीवनऔरमरणनिमित्तकसुखऔरदुखकोसमताकहतेहैं किप्रथमसुखऔदुखतथालाभऔहानिजयपराजयइनकोसमानकरि औरप्रीतिविरोधकोभीत्यागकरिके तवयुद्धमेंप्रवृत्तहोउ इसप्रकारसेयुद्धकरनेमेंपापनप्राप्तहोयगा अर्थात्नलगेगा ३८

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ३९

शाङ्करभाष्यं

तत्रयुद्धंस्वधर्मइत्येवंयुध्यमानस्यउपदेशमिमंशृणु सुखदुःखेइति सुखदुःखे समेतुल्येकृत्वारागद्वेषावप्यकृत्वेत्येतत् तथालाभालाभौजयाजयौचसमौकृत्वात तोयुद्धाययुज्यस्वघटस्वनैवंयुद्धंकुर्व्वन्पापफलमवाप्स्यसिइत्येषउपदेशःप्रासङ्गिकः ॥३८॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

पापभीरुतयायुद्धायनिश्चयंकृत्वानोत्थातुंशक्नोमीत्याशङ्क्याह तत्रेति युद्धस्य स्वधर्मतयाकर्त्तव्यत्वेसतीतियावत् सुहृज्जीवनमरणादिनिमित्तयोःसुखदुःखयोः समताकरणंकथमिति तत्राह रागद्वेषाविति लाभःतत्कोशादिप्राप्तिः अलाभ स्तद्विपर्यय:न्यायेनयुद्धेनापरिभूतेनपरस्यपरिभवोजयस्तद्विपर्ययस्त्वजयः तयोःला भालाभयोर्जयाजययोश्चसमताकरणं समानमेवरागद्वेषावकृत्वेत्येतद्दर्शयितुंतथेत्यु क्तंयथोक्तोपदेशवशात्परमार्थदर्शनप्रकरणेयुद्धकर्त्तव्यतोक्तेः समुच्चयपरत्वंशास्त्र स्यप्राप्तमित्याशंक्याह एषइति क्षत्रियस्यतवधर्मभूतयुद्धकर्त्तव्यतानुवादप्रसङ्गा गतत्वादस्योपदेशस्यनानेनमिषेणसमुच्चयः सिध्यतीत्यर्थः ३८

स्वामिकृतटीका।

यद्प्युक्तंपापमेवाश्रयेदस्मानिति तत्राह सुखदुःखेइति सुखदुःखेसमेकृ त्वातथातयोश्चकारणभूतौ लाभालाभावपितयोरपिकारणभूतौजयाजयावपिस मौकृत्वाएतेषांसमत्वेकारणंहर्षविषादराहित्यंयुज्यस्व सन्नद्धोभव सुखदुःखाद्य भिलाषंहित्वास्वधर्मबुद्ध्यायुध्यमानःपापंनप्राप्स्यसीत्यर्थः ३८

भाषा अनुवाद।

पूर्व्वकथितजोज्ञानयोगउसकोकहिकरिअबउसकासाधन जोकर्मयोगसो कहतेहैं किवस्तुश्रौतत्त्वकोप्रकाशकरनेवालासांख्यनामकतत्त्वज्ञान तुमसेकहाग याअर्थात्तत्त्वज्ञानकेविषयमेजोबुद्धिसोमैनेतुमकोकहाहै इससेजोतुमारेतत्त्वज्ञा नकाबोधनहोय तौफिरचित्तसुद्धिकेद्वारातत्त्वज्ञानउत्पन्नहोनेकेअर्थअवयहकर्म योगअर्थात्कर्मयोगकेविषयकीबुद्धिहमकहतेहैं सोसावधानहोसुनो किहेअर्जुन जिससेईश्वरार्पितकर्मकेद्वाराचित्तकीशुद्धिहोकर ईश्वरकेप्रसादसेप्रत्यक्षज्ञानको प्राप्तकरिअर्थात्पायकरि इसबन्धसेअनायासअर्थात्सहजमेछूटिजाअगे ३९

शाङ्करभाष्यं

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकैरुक्तो न तु तात्पर्येण परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपसंह्रियते एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्टात् ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्त्स्यति श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहिष्यन्तीत्यत आह एषा तेऽभिहितेति एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणं योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्व्वकमीश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ३९

आनन्दगिरिकृतटीका।

ननु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादिश्लोकैर्न्यायावष्टम्भेन शोकमोहापनयस्य तात्पर्येणोक्तत्वात्तस्मिन्नुपसंहर्त्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसंह्रियते तत्राह शोकेति स्वधर्ममपीत्यादिभिरतीतश्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणगुर्व्वादिवधशङ्कानिमित्तयोः सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमावर्तं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथापि नासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तदाह परमार्थेति नत्वेवाहं जातु नासमित्यादिसन्दर्भ्यापराध्यते उक्तं न जायते म्रियते वा कदाचिन्नेत्यादिनोपपादितमित्यर्थः उपसंहारप्रयोजनमाह शास्त्रेति तस्य वस्तुद्वाराविषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः न नु किमित्यवगम्यस्य

स्वामिकृतटीका।

उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरं स्तत्साधनं कर्मयोगं प्रस्तौति एषेति सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तु तत्त्वमनयेति संख्या सम्यग्ज्ञानं तस्यां प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन् करणीया बुद्धिरेषा तवाभिहिता एवमभिहितायामपि तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न भवति तर्ह्यन्तःकरणशुद्धिद्वारात्मतत्त्वापरोक्षार्थं कर्मयोगे त्विमां बुद्धिं शृणु यया बुद्ध्या युक्तः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः संस्तत्प्रसादलब्धापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं बन्धं प्रकर्षेण हास्यसि त्यक्ष्यसि ३९

आनन्दगिरिकृतटीका।

विषयविभागः प्रदर्श्यतेऽन्तरेणैवतद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योःसम्भवादिति तत्राह इहेति शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेश्चसौकर्यार्थमादौविषयविभागवचनमित्यर्थः उपसंहारस्यफलवत्त्वमेवमुक्तातमेवोपसंहारमवतारयति अतआहेति परमार्थात्मतत्त्वविषयांज्ञाननिष्ठामुक्तामुपसंहृत्यवक्ष्यमाणांसंगृह्णाति योगेत्विति तामेवबुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिष्टौति बुद्ध्येति तत्रोपसंहारभागंविभजते एषेत्यादिना बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यावर्त्तयति ज्ञानमिति तस्यसहकारिनिरपेक्षस्यविशिष्टफलवत्त्वमाचष्टे साक्षादिति शोकमोहौरागद्वेषौकर्तृत्वंभोक्तृत्वमित्यादिरनर्थःसंसारस्तस्यहेतुर्दोषःस्वाज्ञानंतस्यनिवृत्तौनिरपेक्षंकारणंज्ञानमज्ञाननिवृत्तौज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः योगेत्विमामित्यादिव्याकुर्वन् योगशब्दस्यप्रकृतेचित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवच्छिनत्ति तस्यामीति प्रकृतमुक्तप्रयुक्तंज्ञानंतत्पदेनपराम्रश्यते ज्ञानोदयोपायमेवप्रकटयति निःसङ्गतयेति फलाभिसन्धिवैधुर्येनिःसङ्गत्वं बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह प्ररोचनार्थमिति अभिष्टुताहिबुद्धिःश्रद्धातथ्यासत्यनुष्ठातारमधिकरोति तेनस्तुतिरर्थवतीत्यर्थः कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्याकर्मबन्धस्यकुतोनिवृत्तिर्नहितत्त्वज्ञानमन्तरेणसमूलंकर्महातुंशक्यमित्याशंक्याह ईश्वरेति ३९

ननुकर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिञ्चित्करत्वादनेकानर्थकलुषितत्वेनदोषवत्वाच्चयोगबुद्धिरपिनश्रद्धेयेतितत्राह किञ्चेति अन्यच्चकिञ्चिदुच्यते कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वेतत्कारणमितियावत् कर्मणासह समाधेरनुष्ठातुमशक्यत्वादनेकान्तरायसम्भवात्तत्फलस्यचसाक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यस्यैकस्मिन्जन्मन्यसम्भवादर्थाद्योगीभ्रंश्येतानर्थेचनिपतेदित्याशंक्याह नेहेति प्रतीकत्वेनोपात्तस्यनकारस्यपुनरन्वयानुगुणत्वेननास्तीत्यनुवादः यत्तुकर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिञ्चित्करत्वमुक्तंतत्दूषयति यथेति कृषिवाणिज्यादेरारम्भस्यानियतफलंसम्भावनामात्रोपनीतत्वान्नतथाकर्मणिवैदिकेप्रारब्धस्यफलमनियतं युज्यतेशास्त्रविरोधादित्यर्थः यत्तूक्तमनेकानर्थकलुषितत्वेनदोषवदनुष्ठानमिति तत्राह किञ्चेति इतोपिकर्मानुष्ठानमावश्यकमितिप्रतिज्ञायहेत्वन्तरमेवस्फुटयति नापीति चिकित्सायांहिक्रियमाणायांव्याध्यतिरेकोवामरणं वाप्रत्यवायोपि सम्भाव्यतेकर्मपरिपाकस्य दुर्विवेकत्वान्नतथाकर्मानुष्ठाने दोषोस्तिविहितत्वादि-

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४०

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चान्यत् नेहाभीति नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशोऽभिक्रमणम भिक्रमः प्रारम्भः तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः किञ्च नापि चिकित्सावत् प्रत्यवायो विद्यते किन्तु भवति स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः संसारभयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ४०

आनन्दगिरिकृतटीका

त्यर्थः संप्रति कर्मानुष्ठानस्य फलं पृच्छति किंचेति उत्तरार्द्धं व्याकुर्वन्विवक्षितं फलं कथयति स्वल्पमपीति सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनः इति स्मृतेरित्यर्थः ४०

पावन

स्वामिकृतटीका ।

ननु कृष्यादिवत् कर्मणां कदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फले व्यभिचारात् मन्त्राद्यङ्गवैगुण्येन च प्रत्यवायसम्भवात् कुतः कर्मबन्धप्रहाणं तत्राह नेहेति इह निष्कामकर्मयोगेऽभिक्रमस्य प्रारम्भस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव वि

भाषा अनुवाद ।

और जो कहो कि जैसे खेती और वनिज वैपार आदिक कर्मों में कदाचित् कहे कभूं कभूं विघ्नों की बाहुल्य कहे बहुतायत से फल के हानि की भी सम्भावना है अर्थात् निस्फल परिश्रम भी होता है और मन्त्र अनुष्ठान कहे जप यज्ञ आदिक मे भी विघ्न अथवा अङ्गविकल होने से प्रत्यवाय कहे दोष औ कर्म निस्फल होता है तैसे ही जो यह कर्म जो विघ्नों के मारे पूरा न होउ ठैतौ कैसे कर्मबन्ध की हानि कहे नाश होगो और उलटे दोष लगने का डर है इसवास्ते भगवान कहते हैं कि यह निष्काम कर्मयोग का आरम्भ करने से जो पूरा भी न होउ ठै तौ भी निष्कामकर्म निःफल होता नहीं और इसमे दोष पाप भी नहीं लगता है जिस हेतु ईश्वर को उद्देश्य करि अर्थात् ईश्वर के अर्थ किये कर्म मे विघ्न होते ही नहीं और ईश्वराराधन के अर्थ इस धर्म के थोड़े आचरन से भी वड़े भयानक संसार से रक्षा होती है अर्थात् ईश्वरार्पित कर्म रक्षा करता है इससे यह का व्य कर्म की तरह कुछ अङ्ग विकल होने से भी निस्फल नहीं होता है तात्पर्य यह कि ईश्वरार्थ कर्म करने मे जो दोष न लगे और महत् फल है तो साक्षात् ईश्वर की आज्ञा करने मे क्या कहना है ४०

भाष्यम्।

येयंसांख्येबुद्धिरुक्तायोगेचवक्ष्यमाणलक्षणा साव्यवसायेति व्यवसायात्मिकानिश्चयस्वभावाएकैवबुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्यबाधिकासम्यक्प्रमाणजनितत्वादिहश्रेयोमार्गे हेकुरुनन्दनया:पुनरितराबुद्धयोयासांशाखाभेदप्रचार

आनन्दगिरिकृतटीका।

ननुबुद्धिद्वयातिरिक्तानिबुद्ध्यन्तराण्यपिकणादादिशास्त्रप्रसिद्धानिविद्यन्ते तथाचकथंबुद्धिद्वयमेवभगवतोपदिष्टमितितत्राह येयमिति सैवैकाप्रमाणभूताबुद्धिरित्याह व्यवसायात्मिकेति बुद्ध्यन्तराण्यविवेकमूलान्यप्रमाणानीत्याह बहुशाखाहीति व्यवसायात्मिकायाबुद्धे:श्रेयोमार्गेप्रवृत्तायाविवक्षितंफलमाह इतरेति प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयाइतराविपरीताश्चाप्रमाणजनिता:स्वकपोलकल्पिताया बुद्धयस्तासांशाखाभेद:संसारहेतुस्तस्यबाधिकेतियावत् तत्रहेतु:सम्यगितिनिर्दोषवेदवाक्यसमुत्थत्वादुक्तमुपायोपेयभूतं बुद्धिद्वयंसाक्षात् पारम्पर्य्याभ्यांसंसारहेतुबाधकमित्यर्थ: उत्तरार्द्धंव्याचष्टे या:पुनरिति प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयार्थान्तरत्वमितरत्वं तासामनर्थहेतुत्वंदर्शयति यासामिति अप्रमाणिकबुद्धीनांप्रसक्तानुपसक्त्या जायमानानामतीवबुद्धिपरिणामविशेषा:शाखाभेदास्तेषांप्रचार:प्रवृत्ति: तद्वशादित्येतत् अनन्तत्वंसम्यग्ज्ञानमन्तरेणनिवृत्तिविरहितत्वं अपारत्वंकार्य्यस्यैव सत:वस्तुभूतकारणविरहित्वं अनुपरतत्वं स्फोरयति नित्येति कथंतर्हितन्निवृत्त्यापुरुषार्थपरिसमाप्तिस्तत्राह प्रमाणेति अन्वयव्यतिरेकाख्येनानुमानेनागमेनचपदार्थपरिशोधनपरेणपरिनिष्पन्ना विवेकात्मिकायाबुद्धिस्तां निमित्तीकृत्यसमुत्पन्नसम्यग्बोधानुरोधात् प्रकृताविपरीतबुद्धयोव्यावर्त्तन्ते तास्वसंख्यातासुव्यावृत्तासुसतीषुनिरालम्बनतयासंसारोपिस्यातुमशक्नुवन्नुपरतोभवतीत्यर्थ: या:पुनरित्युपक्रान्तास्वस्वज्ञानापनोद्यासंसारास्पदीभूताविपरीतबुद्धिरनुक्रामति ताबुद्धयइति बुद्धीनांवृक्षस्येवकुतोबहुशाखित्वं तत्राह बहुभेदाइत्येतदिति एकैकांबुद्धिंप्रतिशाखाभेदोऽवान्तरविशेषस्तेनबुद्धीनामसंख्यत्वंप्रख्यातमित्याह प्रतिशाखेति बुद्धीना

स्वामिकृतटीका।

स्त्रैगुण्याद्यसम्भवात् किन्त्वास्यधर्मस्यईश्वराराधनार्थकर्मयोगस्यस्वल्पमपिकृतं महतोभयात्संसारलक्षणात्त्रायतेरक्षति नतुकाम्यकर्मवत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यादिनानैष्फल्यमस्येत्यर्थ: ४०

व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनन्दन ॥ बहुशाखाह्यनन्ताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनां ॥ ४१

शाङ्करभाष्यं

यस्मादनन्तोऽपारोनुपरतः संसारोपिनित्यप्रततोविस्तीर्णोभवति प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषुसंसारोप्युपरमतेताबुद्धयोबहुशाखा बहुः शाखायासां तावद्बहुशाखाबहुभेदाइत्येतत्प्रतिशाखाभेदेनह्यनन्ताश्चबुद्धयः केषामव्यवसायिनांप्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां इत्यर्थः ४१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मानन्त्यप्रसिद्धिप्रद्योतनार्थो हिशब्दः सम्यग्ज्ञानवतां यथोक्तबुद्धिभेदभाक्त्वमप्रसिद्धमित्याशंक्यप्रत्याह केषामित्यादिना ४१

स्वामिकृतटीका ।

कुतइत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह व्यवसायात्मिकेति इहईश्वराराधनलक्षणे

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकि कणादआचार्य्योंकेमतमेज्ञानकर्मउपासनारूपअनेकप्रकारकी बुद्धिकहीहैं औरआपयहांज्ञानयोगरूपऔकर्मरूपदोहीप्रकारबुद्धिकेकहा सो कैसेसंभवहोय इसअभिप्रायपरजक्तइनदोनोकेभीविपरीतकहेउलटाभिन्नप्रकार कहतेहैं किहेकुरुनन्दनअर्जुनयहईश्वरआराधनरूपकर्मयोगमेव्यवसायात्मिकाअर्थात् भगवद्भक्तिकेद्वाराअवश्यहीउद्धारहोगाऐसीनिश्चयात्मिकाकहेनिश्चयरूपबुद्धिकीनिष्ठाएकहीहै औरअव्यवसायीअर्थात्आराधनकेबहिर्मुखकामी कहेसकामकर्मकरनेवालोंकीअनन्तवासनासेअनेकप्रकारकीबुद्धिहोतीहैं और उसमेभी कर्मकाफलऔरअश्वमेधराजसूयआदियज्ञकाअङ्गदिग्विजयकीभांति गुणकलाआदिनानाप्रकारवहुतशाखाप्रशाखाविशिष्टबुद्धिउत्पन्नहोतीहैं परन्तु भगवत्आराधनकेअर्थनित्यकर्म तथानैमित्तिककर्मकुछअङ्गविकलकहेअधूराभी होनेसेनष्टनहींजाताहै यथासाध्यकहेजितना या जैसाअपनेसेहोसकेउतनाहीं औरवैसाहीकरो यहीउसधर्मकीविधिहै ईश्वरार्पितकर्मविघ्नऔदोषकोशान्त करिदेता इसमेउसकेकरनेमेकदाचित्वैगुण्यनहींहोतीअर्थात्उसकोविगुण नहींकहसकतेहैं औरकाम्यकर्मतैसानहींहै इसमेदोनोकेवीचबड़ाअन्तरहैसो तुमएकबुद्धिहोकेरहोकहाहैदुविधामेदोनोंगएमायामिलोनराम ४१

यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदन्त्यविपश्चितः वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ४२

शाङ्करभाष्यम्।

येषांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नास्तितेषांयामिमामिति यामिमांवक्ष्यमाणांपु ष्पितांपुष्पितइवदृक्षःशोभमानांश्रूयमाणरमणीयांवाचंवाक्यलक्षणांप्रवदन्तिकेच विपश्चितःअल्पमेधसोऽविवेकिनइत्यर्थः वेदवादरताइतिवेदवादरताःबह्वर्थवाद

स्वामिकृतटीका।

कर्मयोगेव्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैवध्रुवंतरिष्यामीति निश्चयात्मिकाएकैव एकनिष्ठैवबुद्धिर्भवतिअव्यवसायिनान्तुईश्वराराधनवहिर्मुखानां कामिनांकामा नामानन्त्यादनन्तास्तत्रापि कर्मफलगुणफलत्वादिप्रकारभेदाद्बहुशाखाश्चबुद्धयो भवन्तिईश्वराराधनार्थंहिनित्यंनैमित्तिकञ्चकर्म किञ्चिदङ्गवैगुण्येपि ननश्यतिय थाशक्त्यात्तथाकुर्यादितिहितद्विधीयते नचवैगुण्यमपीश्वरोद्देशेनैषवैगुण्योपश मात्नतुतथाकाम्यंकर्मअतोमहद्वैषम्यमितिभावः ४१

भाषा अनुवाद।

जोकहोकिसांख्ययोगरूपबुद्धिएकहीप्रमाणभूतहै तोफेरिवही सबकेचित्तमे क्योंनहीस्थिरहोती अर्थात्जोसकाममनुष्यहैंवेभी येकष्टरूपसकलकामनात्यागक रिभगवद्भक्तिहोसेमुक्तहोंयगे ऐसीनिश्चयरूप बुद्धि काहेसेनहीं करतेहैं तिसप रकहतेहैं किविषलताइन्द्रायनकीतरह्अतिसुन्दरयहजोउत्तम स्वर्गआदि हैं फलसुनावने वाली श्रुति कहेवेदवाक्यजिसकोकामी कहेसकाममनुष्यसवकह तेसोईस्वर्गआदिफलश्रुतिरूपवेदवाक्यसेविचारशून्य मनुष्योंको अर्थात् उसपर विश्वासकरनेवालोंको भगवद्भक्तिसे निश्चय मुक्तहोंयगे ऐसी बुद्धिउत्पन्ननहीं हो तीहै इसश्लोकके आगेवालेतीन श्लोकोंकेसाथ इसश्लोककी अन्वयहै जोकहोकि वेमनुष्यऐसेकाहेलिये कहतेहैं तोउनका सिद्धान्त कहतेहैं किजिसलियेवेसव लोगअतिमूढअज्ञानीहैं उनकेअज्ञानमे हेतुकहतेहैं किवेदकेबीचमेजोसव वाक्यहैंसोकेवलप्रसंसापरकहैं अर्थात्चतुर्मासयाजीयोंको अक्षयस्वर्गहोताऔर अपेयमेसोमलतापीकरिअमरहोतेहैं इत्यादिजोपलासपुष्पकेसमान पुष्पितवेद वाक्यहैं निर्गन्धफूलकेतुल्यइन्हीवेदवाक्योंसेकाम्यकर्ममेवेलोगनिरतहैं इसवेकह तेहैं कि यहवेदोक्तस्वर्गआदिफलको छोडकरऔरईश्वरतत्त्वप्राप्तकरने योग्यव स्तुकुछनहीहै इसीमतकोवेकहतेहैं ४२

शाङ्करभाष्यं

फलसाधनप्रकाशकेषुवेदवाक्येषुरताः हेपार्थनान्यत्स्वर्गपश्वादिफलसाधनेभ्यः कर्म्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनोवदनशीलाः ४२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदिसांख्ययोगरूपैकैवप्रमाणभूताबुद्धिस्तर्हिसैवचित्तेकिमितिस्थिरानभवति तत्राह येषामिति तेषामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदन्ति तयापहृतचेतसांकामिनां का मवशान्निश्चयात्मिकाबुद्धिर्नप्रायःस्थिराभवतीत्याह यामिति इमामित्यध्ययनविध्युपात्तत्वेनप्रसिद्धत्वंकर्मकाण्डरूपायावाचोविवक्ष्यतेवक्ष्यमाणत्वंक्रियाविशेषबहुला मित्यादौद्रष्टव्यं किंशुकोहिपुष्पशालीशोभमानोऽनुभूयते नपुनरुपभोग्यफलभागीलक्ष्यतेतथेयमपिकर्मकाण्डात्मिकाश्रूयमाणदशायांरमणीया वागुपलभ्यते साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिभानान्नत्वेषांनिरतिशयफलभागिनीभवति कर्म्मानुष्ठानफलस्यानित्यत्वादितिमत्वाह पुष्पितामिति वाक्यत्वेनलेक्ष्यतेऽर्थवत्वप्रतिभानाद्वस्तुतस्तुनवाक्यमर्थाभासत्वादित्याह वाक्यलक्षणामिति प्रवक्तॄणांवेदवाक्यतात्पर्यपरिज्ञानाभावंसूचयति अविपश्चितइति वेदवादोवेदवाक्यानितानिचबहूनामर्थवादानांफलानांसाधनानाञ्चविधिशेषाणां प्रकाशकानि तेषुरतिरासक्तिस्तन्निष्ठत्वंतद्वत्त्वमपितेषांविशेषणमित्याह वेदवादेति कर्मकाण्डनिष्ठत्वंफलंकथयति नान्यदिति ईश्वरोवामोक्षोवानास्तीत्येवंवदन्तो नास्तिकाःसम्यग्ज्ञानवन्तोनभवन्तीत्यर्थः४२

प्रकृतान्प्रवक्तॄनविवेकिनोव्यवसायात्मिकाबुद्धिभाक्त्वासम्भवसिद्ध्यर्थं विधान्तरेणविशिनष्टि तेचेति तेषांसंसारपरिवर्त्तमानपरिदर्शनार्थंप्रस्तुतांवाचमेवविशिनष्टि जन्मेति ननुपुंसांकामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावतस्तदात्मत्वानुपपत्तेरि

स्वामिकृतटीका ।

ननुकामिनोऽपिकष्टान्कामान्विहायव्यवसायात्मिकामेवबुद्धिंकिमितिनकुर्व्वन्तितत्राह यामिमामिति यामिमांपुष्पितांविषलतावदापाततोरमणीयांप्रकृष्टां परमार्थफलपरामेववदन्तिवाचंस्वर्गादिफलश्रुतिं तेषांतयावाचापहृतचेतसांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नसमाधौविधीयतइतिटतीयेनान्वयः किमितितथावदन्तियतोऽविपश्चितोमूढ़ाः तत्रहेतुर्वेदवादरताइति वेदेयेवादाअर्थवादाःअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति तथाअपामसोममम़ृताअभूमेत्याद्याःतेष्वेवरताः प्रीता अतएवातःपरमन्यदीश्वरतत्त्वंप्राप्यंनास्तीतिवदनशीलाः ४२

कामात्मानःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां"क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ४३

शाङ्करभाष्यं।

तेचकामात्मेति कामात्मानःकामस्वभावाःकामपराइत्यर्थः स्वर्गेतिस्वर्गपराः स्वर्गःपरःपुरुषार्थोयेषांतेस्वर्गपराःस्वर्गप्रधानाःजन्मकर्मफलप्रदां कर्मणःफलंकर्मफलंजन्मैवकर्मणःफलं तत्प्रददातीतिजन्मकर्मफलप्रदातांवाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते क्रियाविशेषबहुलांक्रियाणांविशेषाःक्रियाविशेषाः तेबहुलायस्यांवाचितांस्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाःययावाचाबाहुल्येनप्रकाश्यन्तेभोगैश्वर्य्यगतिंप्रति भोगश्चऐश्वर्य्यञ्चभोगैश्वर्य्येतयोर्गतिःप्राप्तिः भोगैश्वर्य्यगतिः तांप्रतिसाधनभूतास्तेक्रियाविशेषाः तद्बहुलां तांवाचं प्रवदन्तोमूढाःसंसारेपरिवर्त्तन्तइत्यभिप्रायः ४३

आनन्दगिरिकृतटीका।

तितत्वाह कामपराइति तत्परत्वंतत्तत्फलार्थित्वेनतत्तदुपायेषुकर्मस्वेवप्रवृत्ततया कर्मसंन्यासपूर्व्वकात्ज्ञानाद्बहिर्मुखत्वं ननुकर्मनिष्ठानामपिपरमपुरुषार्थापेक्षयां मोक्षोपायेज्ञानेभवत्याभिमुख्यमितिनेत्याह स्वर्गेति तत्परत्वंतस्मिन्नेवासक्ततया तदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्त्वं उच्चावचमध्यमदेहप्रभेदग्रहणंजन्मवाचो यथोक्तंफलप्रदत्वमप्रामाणिकमित्याशंक्यानुष्ठानद्वारातदुपपत्तिरित्याह क्रियेति क्रियाणामनुष्ठानानांयागदानादीनांविशेषादेशकालाधिकारिप्रयुक्ताः सम्प्राप्तानेकाङ्गलक्षणास्ते खल्वस्यांवाचिप्राचुर्येणप्रतिभान्तीत्यर्थः कथंयथोक्तायांवाचिक्रियाविशेषाणांबाहुल्येनावस्थानमित्याशंक्य प्रकाश्यत्वेनैतद्विशदयति स्वर्गेति तथापितेषांमोक्षोपायत्वोपपत्तेस्तन्निष्ठानांमोक्षाभिमुख्यंभविष्यति नेत्याह भोगेति यथोक्तांवाचमभिवदतांपर्यवसानंदर्शयति तद्बहुलामिति ४३

स्वामिकृतटीका।

अतएवकामात्मानइति कामात्मानः कामाकुलितचित्ताअतः स्वर्गएवपरः

भाषा अनुवाद।

अतएवकामात्मा कहेकर्मबुद्धीस्वर्गादिफलप्राप्तिरूपकामनाहीहै परमपुरुषार्थजिनकेमतमे ऐसैजोमूढहैं तेईजन्मकर्मतथास्वर्गआदिफलदेनेवालीजोवेदवाक्यसबहैं औरभोगऐश्वर्य्यप्राप्तहोनेकेअर्थसाधनभूतजोवेदोक्त कहेवेदविहित अनेकअनेकक्रियोंकीआधिक्यकहेबहुतायतहैं जिनसेमूढ़जनऐसेवचनबोलतेहैं अर्थात्जन्महीहैंकर्मकाफल तिसकेदेनेवालीवाक्योंकोकहतेहैं ४३

भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसां व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते ४४

शाङ्करभाष्यं

तेषाञ्चभोगेति भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानांभोगःकर्त्तव्यऐश्वर्य्यञ्चेति भोगैश्वर्य्ययोरेवप्रवणवतां तदात्मभूतानांतयाक्रियाविशेषबहुलयावाचापहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञानांव्यवसायात्मिकासांख्येयोगेवायाबुद्धिःसमाधौसमाधीयतेऽस्मिन्पुरुषोपभोगायसर्व्वमिति समाधिरन्तःकरणंबुद्धिःतस्मिन्समाधौनविधीयतेनस्थितिर्भवतीत्यर्थः ४४

आनन्दगिरिकृतटीका।

ननुकर्मकाण्डनिष्ठानांकर्मानुष्ठायिनामपिबुद्धिशुद्धिद्वारेणान्तःकरणेसाध्यसाधनभूतबुद्धिद्वयसमुदायसम्भवादतोमोक्षोभविष्यति नेत्याह तेषाञ्चेति तदात्मभूतानांतयोरेव भोगैश्वर्य्ययोरात्मकर्त्तव्यत्वेनारोपितयोरभिनिविष्टचेतसि तादात्म्याध्यासवतांबहिर्मुखाणामित्यर्थः तथापिशास्त्रानुसारिण्याविवेकप्रज्ञयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तेषामुदेष्यतीत्याशंक्याह तयेति ननुसमाधिःसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन द्विधोच्यते तत्रबुद्धिद्वयविधिरप्रसक्तःसन्कथंनिषिध्यतेतत्राह समाधौयतइति४४

स्वामिकृतटिका।

पुरुषार्थोयेषां ते जन्मचतत्कर्माणिचतत्फलानिचप्रददातीति तथातांभोगैश्वर्य्ययोर्गतिंप्राप्तिंप्रति साधनभूता येक्रियाविशेषास्ते बहुलायस्यांतां प्रवदन्तीत्यनुसङ्गः ४३ ततश्चभोगैश्वर्य्येति भोगैश्वर्य्ययोःप्रसक्तानामभिनिविष्टानां तयापुष्पितयावाचापहृतमाकृष्टंचेतोयेषांसमाधिश्चित्तैकाग्र्यं परमेश्वराभिमुखत्वमिति यावत् तस्मिन्निश्चयात्मिकाबुद्धिर्नविधीयते कर्मकर्त्तरिप्रयोगःसानोत्पद्यत इत्यर्थः ४४

भाषा अनुवाद।

भोगऔऐश्वर्य्यमेआसक्त तयाऊपरलिखोविषलताकेतुल्यसुन्दरवेदवाक्योंसे आकृष्टकरहरिगयाहैचित्तजिनका उनकोसमाधिअर्थात् चित्तकीएकाग्रताअ परमेश्वरमेजोएकनिष्ठा तिसमेनिश्चयात्मिकाबुद्धिहोतीनहीं इससेकर्मरूपको बुद्धि उसमेकर्तृत्वरूपअहङ्कारअर्थात्हमकर्ताहैं इसवासनाकेमारे उनविचारों को ऐसीएकनिष्ठानिश्चयात्मिकाबुद्धि आपसेउत्पन्नकैसेहोय यहकहा ४४

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन॥ निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्॥४५॥

शाङ्करभाष्यं

येएवंविवेकबुद्धिरहिताःतेषांकामात्मनांयत्फलंतदाह त्रैगुण्येति त्रैगुण्य विषयाःत्रैगुण्यंसंसारोविषयःप्रकाशयितव्योयेषांतेवेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वन्तुनिस्त्रै गुण्योभवार्जुननिष्कामोभवेत्यर्थः निर्द्वन्द्वःसुखदुःखहेतूसप्रतिपक्षौपदार्थौद्वन्द्वशब्द वाच्यौततोनिर्गतोनिर्द्वन्द्वोभवत्वंनित्यसत्त्वस्थःसत्त्वगुणाश्रितोभव तथानिर्योगक्षे मोऽनुपात्तस्योपार्जनंयोगउपात्तस्यरक्षणंक्षेमः योगक्षेमप्रधानस्यश्रेयसिप्रवृत्तिर्दु ष्करात्यतोनिर्योगक्षेमोभवात्मवानप्रमत्तश्चभव एषतवोपदेशःस्वधर्ममनुतिष्ठतः॥४५॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

अविवेकिनामपिवेदाभ्यासवतां विवेकबुद्धिरुदेष्यतीत्याशंक्याह येएवमिति तर्हिवेदार्थतयाकामात्मता प्रशस्तेत्याशंक्याह निस्त्रैगुण्यइति भवेति पदंनिर्द्वन्द्वा दिविशेषणेष्वपिप्रत्येकंसम्बध्यते त्रयाणांसत्त्वादीनांगुणानांपुण्यपापव्यामिश्रकर्म तत्फलसम्बन्धलक्षणःसमाहारस्त्रैगुण्यमित्यङ्गीकृत्यव्याचष्टेसंसारइति वेदशब्देना त्रकर्मकाण्डमेवगृह्यतेतदभ्यासवतां तदर्थानुष्ठानद्वारासंसारध्रौव्यान्नविवेकावस रोऽस्तीत्यर्थः तर्हि संसारपरिवर्जनार्थंविवेकसिद्धयेकिंकर्त्तव्यमित्याशंक्याह त्वं त्विति कथंनिस्त्रैगुण्योभवेति गुणत्रयस्यराहित्यंविधीयते नित्यसत्त्वस्थोभवेति वाक्यशेषविरोधादित्याशंक्याह निष्कामइति सप्रतिपक्षत्वंपरस्परविरोधित्वंप

भाषा अनुवाद।

स्वर्गआदिफलजोपरमफलनहींहैतौफेरिवेदोंनेकिसलियेस्वर्गआदिफलके साधननानाप्रकारकेकर्मोंकाविधानकियाहै तोकहतेहैं किसकामअधिकारीजनो केअर्थ वेदकर्मफलकाप्रतिपादनअर्थात्कहतेहैं परन्तुतुमनिष्कामहोउनिष्काम होनेकोउपाययहहै किनिर्द्वन्द्वअर्थात्सुखदुःखशीतउष्णहानिलाभजन्ममरणआ दिसेरहितहोउअर्थात्येसवसहो औरजोकहोकिकैसेइनकोसहैंतोकहतेहैं किधै र्यंअवलम्बनकरिकेसहोऔरअप्राप्तवस्तुकेप्राप्तिकीइच्छाजोयोगहै औप्राप्तभईव स्तुकीरक्षाकरनाक्षेमहै इनदूनोकोपरित्यागकरिसावधानहोउक्योंकिसुखदुख मेआसक्तऔअप्राप्तवस्तुकीइच्छाप्राप्तकारक्षणइसमेव्याकुलचित्तअसावधानजोहैं वेनिष्कामकैसेहोसकेंगेत्रैगुण्यजोत्रिगुणात्मकसंसार सोहैविषयकहेकथनीय जिनकोऐसेतोवेदहैं परतुमनिस्त्रैगुण्यकहेसांसारिकभावसुखदुःखादिसेरहित

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दार्थौ शीतोष्णादिलक्षणौ निष्कामत्वेद्वन्द्वान्निर्गतत्वं शीतोष्णादिसहिष्णुत्वं हेतुमु क्त्वातत्रापिहेत्वपेक्षायां सदासद्गुणाश्रितत्वं हेतुमाह नित्येति योगक्षेमव्यापृतचे तसोरजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टेसत्त्वमात्रे समाश्रितत्वमशक्यमित्याशंक्याह तथेति योग क्षेमयोर्जीवनहेतुतया पुरुषार्थसाधनत्वान्नियोगक्षेमो भवेति कुतोविधिरित्याह योगेति योगक्षेमप्रधानत्वंसर्वस्यस्वारसिकमिति ततोनिर्गमनमशक्यमित्याह आ त्मवानितिअप्रमादोमनसोविषयपारवश्यशून्यत्वं अथयथोक्तोपदेशस्यमुमुक्षुविषय त्वादर्जुनस्यमुमुक्षुत्वमिह विवक्षितमिति नेत्याह एषइति४५ ईश्वरार्पणधिया

स्वामिकृतटीका ।

ननु स्वर्गादिकंपरमंफलंयदिनभवतितर्हिकिमिति वेदैस्तत्साधनतया कर्माणि विधीयन्तेतत्राह त्रैगुण्यविषयाइति त्रिगुणात्मकाःसकामायेऽधिकारिणस्तद्विष याःकर्मफलसम्बन्धप्रतिपादकावेदाः त्वन्तुनिस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव तत्रोपायमा हनिर्द्वन्द्वःसुखदुःखशीतोष्णादियुगलानिद्वन्द्वानितद्रहितोभव तानिसहस्वेत्यर्थः क थमित्यतआह नित्यसत्त्वस्थःसन्धैर्य्यमवलंब्येत्यर्थः तथानिर्योगक्षेमःअप्राप्तस्वीका रोयोगःप्राप्तपालनंक्षेमस्तद्रहितःआत्मवानप्रमत्तः नहिद्वन्द्वाकुलस्ययोगक्षेमव्यापृ तस्यचप्रमादिनस्त्रैगुण्यातिक्रमःसम्भवतीति ४५ ननुवेदोक्तनानाफलत्यागेननि

भाषा अनुवाद ।

होउ ४५ जोकहोकिवेदोक्तकर्मश्रौततत्कामनाकेफलसकलत्यागकरिनिष्काम ईश्वराराधनकेअर्थजोव्यवसायात्मिकाबुद्धिसोकुबुद्धिहैइसशङ्काकोनिवारनकरते हुयेकहतेहैं किजिससेजलपानक्रियाजायसोउदपानअर्थात्बावडीकुआंतालाति नमेजोअल्पजलहोतोसबकामसाधनकेअर्थ अर्थात्स्नानपानआदिकरनेकेअर्थत हातहांभ्रमणकरिकेसबकामसिद्धहोयंगेपरन्तुसंप्लुतोदककाहे एकमहाकुण्डजि समेअगाधजलभराहै उसएकहीसेसबनिर्वाहहोसकतेहैंतैसेहीवेदोक्तजोकर्मके फलसोसबभगवद्भक्तियुक्तब्रह्मपरायणपुरुषकोभक्तिहीसेमिलतेहैं देखोयेस्वर्गआ दिसम्पूर्णतुच्छसुखब्रह्मानन्दकेभीतरहीअन्तरभूतहैं इसब्रह्मानन्दकेकणमात्र आनन्दकोप्राप्तहोकेसर्वप्राणीजीतेरहतेहैं यहश्रुतिमेंकहाहै इससेनिश्चयात्मि काजोबुद्धिसोईसुबुद्धिहै ४६

शाङ्करभाष्यं

सर्व्वेषुवेदोक्तेषुकर्मसुयान्युक्तान्यनन्तानिफलानितानिनापेक्षन्तेचेत्किमर्थंतानी
श्वरायेत्यनुष्ठीयन्तइत्युच्यतेशृणु यावानिति यथालोकेकूपतडागाद्यनेकस्मिन्उद
पानेपरिच्छिन्नोदकेयावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थःफलंप्रयोजनंससर्व्वो
र्थःसर्व्वतःसं प्लुतोदकेपियोऽर्थःतावानेवसंपद्यतेतत्रान्तर्भवतीत्यर्थः एवंतावांस्ताव
त्परिमाणएवसंपद्यतेसर्व्वेषुवेदेषुवेदोक्तेषुकर्म्मसुयोर्थोयत्कर्मफलंसोर्थोब्राह्मणस्य
सन्यासिनःपरमार्थतत्त्वंविजानतोयोर्थोयत्विज्ञानफलं सर्व्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयं
तस्मिंस्तावानेवसम्पद्यतेतत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः यथाकृतायविजितायाधरेयाःसंयन्त्ये
वमेनंसर्व्वंतदभिसमेतियत्किञ्चित्प्रजाः साधुकुर्व्वन्तियस्तद्वेदयत्सवेदेतिश्रुतेःस
र्व्वंकर्माखिलमितिचवक्ष्यति तस्मात्प्राक्ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेःकर्मण्यधिकृतेन
कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपिकर्मकर्त्तव्यं ४६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वधर्मानुष्ठानेपिफलकामनाभावाद्वैफल्यंयोगमार्गस्येति मन्वानःशङ्कते सर्व्वेष्वि
ति कर्ममार्गस्यफलवत्वंप्रतिजानीते उच्यतइति किंतत्फलमित्युक्तेतद्विषयंश्लो
कमवतारयति शृण्विति यथोदपानेकूपादौपरिच्छिन्नोदकेस्नानाचमनाद्यर्थो
यावानुत्पद्यते सतावानपरिच्छिन्नेसर्व्वतःसंप्लुतोदकेसमुद्रेन्तर्भवतिपरिच्छिन्नो
दकानामपरिच्छिन्नोदकांशत्वात्तथासर्व्वेषुवेदोक्तेषुकर्मसुयावानर्थोविषयविशेषोप
रक्तःसुखविशेषोजायते सतावानात्मविदःस्वरूपभूतसुखेन्तर्भवति परिच्छिन्ना
नन्दानामपरिच्छिन्नानन्दान्तर्भावाभ्युपगमादेतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा
मुपजीवन्तीति श्रुतेः तथाचापरिच्छिन्नात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायिनोयोगस्यमार्गस्य
नास्तिवैफल्यमित्याह यावानिति उक्तमर्थमक्षरयोजनयाप्रकटयति यथेति उद
कंपीयतेस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या कूपादिपरिच्छिन्नोदकविषयत्वमुदपानशब्दस्यदर्शय
ति कूपेति कूपादिगतस्याभिधेयस्यसमुद्रेऽन्तर्भावासम्भावात् कथमिदमित्यभि
त्याशंक्यार्थशब्दस्यप्रयोजनविषयत्वं व्युत्पादयति फलमितियत्फलत्वेनश्रीयते तत्
फलमित्युच्यते तत् कथंतडागादिकृतं स्नानपानादितथेत्याशंक्य तस्याल्पीयसोना
शोपपत्तेरित्याह प्रयोजनमिति तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्यसमुद्रनिमित्तप्रयोजन
मात्रत्वमयुक्तमन्यस्यान्यात्मत्वानुपपत्तेरित्याशंक्याह तथेति घटाकाशादेरिवमहा
काशेपरिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदककार्यान्तर्भावःसम्भवति तत्प्राप्तावित

शाङ्करभाष्यं

तवचकर्म्मणीति कर्मण्ये वाधिकारोनज्ञाननिष्ठायांतेऽतवतत्रचकर्मकुर्व्वतो माफलेऽधिकारोऽस्तुकर्म्मफलतृष्णामाभूत् कदाचनकस्याञ्चिदप्यवस्थायामित्यर्थः यदाकर्मफलेतृष्णाते स्यात् तदाकर्मफलप्राप्तेर्हेतुःस्याःएवंमाकर्मफलहेतुर्भूःयदा हिकर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणिप्रवर्त्ततेतदाकर्मफलस्यैवजन्मनोहेतुर्भवेत्यदिक र्मफलंनेष्यतेकिंकर्मणा दुःखरूपेणेति माते त्वसङ्गोस्त्वकर्मण्यकरणेप्रीतिर्मा भूत् ४७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रापेक्षाभावादित्यर्थः पूर्व्वार्द्धंदृष्टान्तभूतमेवंव्याख्यायदार्ष्टान्तिकमुत्तरार्द्धंव्याक रोति एवमित्यादिना कर्मसुयोऽर्थइत्युक्तंव्यनक्ति यत्कर्मफलमिति सोर्थोविजा नतोब्राह्मणस्ययोर्थस्तावानेवसंपद्यतइति सम्बन्धः तदेवस्पष्टयति विज्ञानेति तस्मिन्नन्तर्भवतीतिशेषः कथंकर्मफलंज्ञानफलेऽन्तर्भवतीत्यत्रप्रमाणमाह सर्व्व मिति यत् किमपिप्रजाःसाधुकर्मकुर्व्वन्तितत् सर्व्वंसमुरुषोभिसमेति प्राप्नोतियः पुरुषस्तद्वेदविजानाति यद्वस्तुसरैक्वोवेदतद्वेद्यमिति श्रुतेरर्थःकर्मफलस्यसगुणज्ञा नफलेन्तर्भावःसम्भवतीत्याशंक्याह सर्व्वमिति तर्हिज्ञाननिष्ठैवकर्त्तव्या तावतैवकर्म फलस्यलब्धतयाकर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशंक्याह तस्मादिति योगमार्गस्यनिष्फ लत्वाभावस्तच्छब्दार्थः ४६ तर्हिपरम्परयापुरुषार्थसाधनंयोगमार्गंपरित्यज्यसा क्षादेवपुरुषार्थकारणमात्मज्ञानंतदर्थमुपदेष्टव्यंतस्मैहि स्पृहयतिमनोमदीयमित्या शङ्क्याह तवचेति तर्हितत्फलाभिलाषोपिस्यादितिनेत्याह माफलेष्विति पूर्व्वो क्तमेवार्थं प्रपञ्चयति माकर्मेति फलाभिसन्धसम्भवेकर्मोकरणमेवश्रेद्ध्यामी

स्वामिकृतटीका ।

व्कामतयेश्वराराधनविषयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिःकुबुद्धिरेवेत्याशंक्याह यावानिति उदकंपीयतेयस्मिंस्तदुदपानंवापीकूपतडागादि तस्मिन्स्वल्पोदकेएकत्रकृत्स्नार्थ स्यासम्भवात्तत्रपरिभ्रमणेनविभागशो यावान्स्नानपानादिरर्थःप्रयोजनंभवतिता वान्सर्वोऽप्यर्थःसर्व्वतःसंप्लुतोदकेमहाहृदेएकत्रैवयथाभवति एवंयावान्सर्व्वेषुवेदे षुतत्तत् कर्मफलरूपोऽर्थस्तावान्सर्व्वोऽपिविजानतोव्यवसायात्मिकाबुद्धियुक्तस्यब्रा ह्मणस्यब्रह्मनिष्ठस्यभवत्येव ब्रह्मानन्देक्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात्एतस्यैवानन्दस्यान्या निभूतानिमात्रामुपजीवन्तीतिश्रुतेः तस्मादियमेवबुद्धिःसुबुद्धिरित्यर्थः ४६

कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषुकदाचन माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसङ्गोस्त्वकर्मणि ४७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्याशङ्क्याह मातइति ज्ञानानधिकारिणोपिकर्मत्यागप्रसक्तिंनिवारयतिकर्म ण्येवेति कर्मण्येवेत्येवकारार्थमाह नज्ञानेति नहितत्रापि ज्ञाणवस्थापरिपक्वक षायस्यमुख्योधिकारःसिद्धतीत्यर्थः फलेस्तर्हिसम्बन्धोदुर्वारःस्यादित्याह तत्रेति कर्मण्येवाधिकारेसतीति सप्तम्यर्थः फलेष्वधिकाराभावंस्फोरयति कर्मेति कर्मा नुष्ठानात्प्रागूर्ध्वंतत्कालेचेत्येतत् कदाचनेति विवक्षितमित्याह कस्यांश्चिदिति फलाभिसन्धानेदोषमाह यदेति एवंकर्मफलतृष्णाद्वारेणेत्यर्थः कर्मफलहेतुत्वंवि वृणोतियदाहीति तर्हिविफलंक्लेशात्मकंकर्मनकर्त्तव्यमिति शङ्कामनुभाव्यदूषय ति यदीत्यादिना अकर्मणितेसङ्गोमाभूदित्युक्तमेवस्पष्टयति अकरणइति ४७

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि सर्वाणिकर्मफलानिपरमेश्वराराधनादेवभविष्यन्तीत्यभिसन्धायप्रवर्त्ते तकिंकर्मणेत्याशंक्यतद्वारयन्नाह कर्मण्येवेति तेतवतत्त्वज्ञानार्थिनःकर्मण्येवाधि कारस्तत्फलेषुवन्धहेतुषुअधिकारःकामोमास्तु ननुकर्मणिकृतेतत्फलंस्यादेव

भाषा अनुवाद ।

जोऐसाकहतेहोकिसमस्तकर्मकाफलपरमेश्वरकीआराधनाकरनेहीमें होगा तोहमभगवतकाआराधनहींसवछोड़करकरैं औरकर्मकरनेसेक्याप्रयोज नहै इसशङ्काकोनिवारनकरतेहुये सिद्धान्तकहतेहैं तत्त्वज्ञानकेअर्थीजोतुमसोतु मकोकर्ममात्र करनेकाअधिकारहै औरवन्धनकाहेतुभूत कर्मकेफलकीअभिला षकरि ,येअनेकप्रकारकीकामनाकरनेमेकभीतुमाराअधिकारनहींहै जोकहो किकर्मकरनेसेउसकाफलअवश्यहीहोगा जैसेकिआहारकरनेसेतृप्ति होतीहीहै कहतेहैंकिसोहोय परउसकापुन्यपापनहींलगता जैसेअज्ञानबालकजोनीचकाअ न्नखायतोउसकाधर्मनजायक्योंकिधर्मनाशकेअर्थनहीं खाया सोतुमफलकेअर्थक र्ममे प्रवृत्तनहोउ निष्कामकर्मकरोजोकर्मफलकीतृष्णासेकर्मकरोगे तोकर्मफल प्राप्तिकेहेतु होउगेजवफलकीइच्छासेकर्ममेप्रवृत्तहोताहै तवफलऔजन्मदोनो काहेतुहोजाताहै नीचऊंचयोनिमेजनमिफलभोगताहै औरजोकर्मफलकोनचा हे तोदुखरूपकर्मकरनेसेक्याप्रयोजनहै ऐसीमतिभीतुमकोमति होय अर्थात् न करनेमेभीरुचिनहोय तात्पर्ययहकिसकामकर्मनकरोनिस्कामतोअवश्यहीकरो ४७

योगस्थःकुरुकर्माणिसङ्गंत्यक्त्वाधनञ्जय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते ४८

शाङ्करभाष्यम् ।

यदिकर्मफलप्रयुक्तेननकर्त्तव्यंकर्मकथंतर्हि कर्त्तव्यमित्युच्यते योगस्थेति योगस्थःसन्कुरुकर्माणिकेवलमीश्वरार्थंतत्रापीश्वरोमेतुष्यत्वितिसङ्गं त्यक्त्वाधनञ्जयफलतृष्णाशून्येनक्रियमाणेकर्मणिसत्त्वशुद्धिजाज्ञानप्राप्तिलक्षणासिद्धिः तद्विपर्य्ययजा असिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपिसमस्तुल्योभूत्वाकुरुकर्माणि कोसौयोगोयत्रस्थःकुर्व्वित्युक्तमिदमेवतत् सिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वंयोगउच्यते ४८

आनन्दगिरिकृतटीका

आसक्तिकरणेनयुक्ता चेत्तर्हिक्लेशात्मकंकर्मकिमुद्दिश्यकर्त्तव्यमित्याशङ्क्यानन्तरश्लोकान्तरमवतारयति यदीत्यादिनावक्ष्यमाणयोगमुद्दिश्यतन्निष्ठोभूत्वा कर्माणिक्लेशात्मकान्यपिविहितत्वादनुष्ठेयानीत्याह योगस्थःसन्निति कर्मानुष्ठानस्यो

स्वामिकृतटीका ।

भोजनेकृतेतृप्तिवदित्याशंक्याह मेति माकर्मफलहेतुर्भूःकर्मफलंप्रवृत्तिहेतुर्यस्यसतथाभूतोमाभूःकाम्यमानस्यैवस्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फलत्वादकामितंफलंनस्यादितिभावःअतएवफलंबन्धकंभविष्यतीति तस्मात्भयादकर्मणिकर्माकरणेऽपितवसङ्गोनिष्ठामास्तु ४७

भाषा अनुवाद ।

तोफेरिक्याकरनाचाहियेसोकहतेहैं किहेधनञ्जयअर्जुनयोगकहेईश्वरमेजोएकनिष्ठाउसीमेस्थितहोय कर्मकरो औरहमीइसकेकर्ताहैंऐसाअभिमानत्यागकरि केवलईश्वरार्पणबुद्धिसेकर्मकरो अर्थात्निष्कामकर्मकाफलरूपतत्त्वज्ञानकीप्राप्तिअप्राप्तिमेसमतापूर्व्वककहे समचित्तहो केवलईश्वरार्पणजानिकर्मअनुष्ठानकरो जिसहेतुऐसीहीसमताकोमाधलोगयोगकहतेहैं क्योंकिइसीमेंचित्तस्थिरहोताहै यहसुबोधिनीकाअर्थहै ईश्वरार्पणशब्दकाभावअर्थयहहैकिहमअपनेहृदयमेटिकेअन्तर्यामीरूपपरमेश्वरकेआधीनहैं यहीअन्तर्यामीहमारीवासनाकेअनुसारशुभअशुभजिसकर्ममे हमकोलगावतेउसीकोहमउनकीप्रेरणासेकरतेहैं ऐसेविचारतेकियेहुयेसवकर्मोंकोभगवतअर्पणकहतेहैं सोईपञ्चदशीमेकहाहै जानामिधर्मंनचमेप्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मंनचमेनिवृत्तिः त्वयाहृषीकेशहृदिस्थितेनयथानियुक्तोस्मितथाकरोमि ४८

दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनञ्जय बुद्धौशरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः ४९

शाङ्करभाष्यम्।

यत्पुनःसमत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थंकर्मोक्तं एतस्मात् कर्मणःदूरेणेति दूरेणातिविप्रकर्षेणह्यत्यन्तमेवह्यवरमधमं निकृष्टंकर्मफलार्थिनाक्रियमाणंबुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणोजन्ममरणादिहेतुत्वात् हेधनञ्जय यतएवंततः योगविषयायांबुद्धौतत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौशरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छप्रार्थयस्वपरमार्थज्ञानशरणोभवेत्यर्थः यतोऽवरंकर्मकुर्वाणाःकृपणाःदी

आनन्दगिरिकृतटीका।

हेयंदर्शयति केवलमिति फलान्तरापेक्षामन्तरेणेश्वरार्थंतत्प्रसादनार्थमनुष्ठानमित्यर्थःतर्हिईश्वरसन्तोषोभिलाषगोचरीभूतो भविष्यति नेत्याह तत्रापीति ईश्वरप्रसादनार्थेकर्मानुष्ठानेस्थितेपीत्यर्थः सङ्गंत्यक्त्वाकुर्विति पूर्वेणसम्बन्धः आकाङ्क्षितं पूरयित्वासिद्धिशब्दार्थमाहफलेति तद्विपर्य्ययजासत्त्वशुद्धिजन्याज्ञाना, प्राप्तिलक्षणेति यावत् कर्माननुतिष्ठतो योगसुद्धिश्वशेषतयाप्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकंप्रकटयति कोसावित्यादिना ४८

स्वामिकृतटीका।

किंतर्हियोगस्तद्इति योगःपरमेश्वरैकपरतातवस्थितःकर्माणिकुरुतथा सङ्गंकर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वाकेवलमीश्वराश्रयेणैवकुरुतत्फलस्यज्ञानस्यापिसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वाकेवलमीश्वरार्पणेनैवकुरुयतएवम्भूतं समत्वमेवयोगउच्यतेसच्चित्तसमाधानरूपत्वात् ४८

भाषाअनुवाद

जितनेकाम्यकर्महैं सबकोनिकृष्ट कहेनकारेकहतेहैं व्यवसायात्मिकाबुद्धिकेद्वाराकियेजोकर्मयोगउनकानामबुद्धियोगऔरवहज्ञानसाधनकाउपायहै निष्कामबुद्धियोगकीअपेक्षासबकाम्यकर्मअत्यन्तअपकृष्टजोकाम्यकर्मऐसातुच्छठहरातो हेधनञ्जयबुद्धिशब्दवाच्यकहेज्ञान तिसकोआश्रयकरिनिष्कामकर्मयोगरूपभक्तियोगकाअनुष्ठानकरोचिन्तनीयपालनकरनेवालेईश्वरकी कोबुद्धिकाआश्रयकरोकर्मफलकेअभिलाषीजोनरसोकृपणऔदीनहैं श्रुतिमेकहाहैं किहेगार्गि इसअक्षरस्वरूपब्रह्मकोनजानि जोसंसारसेलोकान्तरगामीहोतेहैं वेईकृपणअर्थात् निकृष्टहैं इससेबुद्धिकहेज्ञानउसमेआश्रयलेउ यह भगवानअर्जुनसेकहा ४९

शाङ्करभाष्यं

नाःफलहेतवःफलतृष्णाप्रयुक्ताःसन्तः योवाएतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात् प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः ४९ समत्वबुद्धियुक्तःसन्स्वधर्ममनुतिष्ठन्यत् फलंप्राप्नोतितच्छृणु बुद्धीति बुद्धियुक्तःसमत्वकर्मविषययाबुद्ध्यायुक्तोबुद्धियुक्तःसज हाति परित्यजतिइहास्मिन्लोकेउभेसुकृतदुष्कृतेपुण्यपापेसत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्ति द्वारेणयतःतस्मात्समत्वबुद्धियोगाययुज्यस्वघटस्वयोगोहिकर्मसुकौशलंस्वधर्माख्येषु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमितियोगस्थेनतत्त्वज्ञानमुद्दिश्यकर्मकर्त्तव्यंफलाभिलाषेपितदनुष्ठानस्यसु लभत्वादित्याशङ्क्ययथोक्तयोगयुक्तंकर्मस्तुवन्ननन्तरश्लोकमुत्थापयति यत्पुनरिति अवरंकर्मबुद्धिसम्बन्धविरहितमिति शेषः बुद्धियुक्तस्यबुद्धियोगाधीनंप्रकर्षंसूचयति बुद्धीतिबुद्धिसम्बन्धासम्बन्धाभ्यांकर्मणिप्रकर्षनिकर्षयोर्भावेकारणीयंनियच्छति बुद्धा विति यत्तुफलेच्छयापिकर्मानुष्ठानंसुकरमिति तत्राह कृपणेति निकृष्टंकर्मैवविशिनष्टि फलार्थिनेनि कस्मात्प्रतियोगिनःसकाशादिदंनिकृष्टमित्याशङ्क्यप्रतीक मुपादायव्याचष्टे बुद्धीत्यादिना फलाभिलाषेणक्रियमाणस्यकर्मणोनिकृष्टत्वेहेतु माह जन्मेति समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणःतद्धीनस्यकर्मणोजन्मादिहेतुत्वेननिकृ ष्टत्वेफलितमाह यतइति योगविषयाबुद्धिःसमत्वबुद्धिः बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह तत्परिपाकेति तच्छब्देनसमत्वबुद्धिसमन्वितंकर्मगृह्यतेतस्यपरिपाकस्तत्फल भूताबुद्धिशुद्धिः शरणशब्दस्यपर्य्यायंगृहीत्वाविवक्षितमर्थमाह अभयेतिसप्तमो मविवक्षित्वाद्वितीयपक्षंगृहीत्वावाक्यार्थमाह परमार्थेति तथाविधज्ञानशरणत्वे हेतुमाह यतइति फलहेतुत्वंविवृणोति फलेति तेनपरमार्थज्ञानशरणतैवयुक्ते ति शेषः परमार्थज्ञानबहिर्मुखानांकृपणत्वेश्रुतिंप्रमाणयति योवाइति. अस्मू लादिविशेषणमेतदित्युच्यते ४९

स्वामिकृतटीका ।

काम्यन्तुकर्मातिनिकृष्टमित्याह दूरेणेति बुद्ध्याव्यवसायात्मिकयाकृतः कर्मयोगोबुद्धियोगबुद्धिसाधनभूतोवा तस्मात्सकाशादन्यत् साधनभूतंकाम्यंकर्म दूरेणावरमत्यन्तमपकृष्टं हि यस्मादेवंतस्माद्बुद्धौज्ञानेशरणमाश्रयंकर्मयोगमन्वि च्छ अनुतिष्ठ यद्वाबुद्धौशरणंत्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थःफलहेतवस्तु सकामाःनराः कृपणादीनाःयोवाएतदक्षरमविदित्वागार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः ४९

बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुष्कृतेतस्मात् योगाययुज्यस्वयोगःकर्मसुकौशलं ५०

शाङ्करभाष्यं।

कर्मसुवर्त्तमानस्यसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत् कौशलं कुशलभावस्तद्धिकौशलंयद्बन्धनस्वभावान्यपिकर्माणिसमत्वबुद्ध्यास्वभावात् निवर्त्तन्तेतस्मात्समत्वबुद्धियुक्तोभवत्वं ५०

आनन्दगिरिकृतटीका।

पूर्व्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्यस्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्यकिंस्यादित्याशंक्याह समत्वेति बुद्धियुक्तःस्वधर्मांख्यंकर्मानुतिष्ठन्निति शेषः बुद्धियोगस्यफलवत्त्वे फलितमाह तस्मादिति पूर्व्वार्द्धंव्याचष्टेबुद्धीत्यादिना ननुसमत्वबुद्धिमात्रान्न पुण्यपापनिवृत्तिर्युक्ता परमार्थदर्शनवतस्तन्निवृत्तिप्रसिद्धेरिति तत्राह सत्त्वेति उत्तरार्द्धंव्याचष्टे तस्मादिति स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थंमनोयोजनीयमित्याशंक्याह योगोहीति तर्हियथोक्तयोगसामर्थ्यादेवदर्शितफलसिद्धेरनास्था स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशंक्याह स्वधर्मेष्वेषविति ईश्वरार्पितचेतस्तयाकर्मसु वर्त्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य यायथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषुकौशलमिति योजना कर्मणांबन्धस्वभावत्वात् तदनुष्ठाने बन्धोवंहः स्यादित्याशंक्यकौशलमेव विशदयति तद्धीति समत्व

स्वामिकृतटीका।

बुद्धियोगयुक्तस्तुश्रेष्ठइत्याह बुद्धियुक्तइति सुकृतं स्वर्गादिप्रापकंदुष्कृतं निरयादिप्रापकंते उभेइहैवजन्मनिपरमेश्वरप्रसादेनत्यजति तस्मात्तदर्थायकर्मयोगाययुज्यस्वघटस्वयतःकर्मसुयत् कौशलंवन्धकानामपि तेषामीश्वराराधनेनमोक्षपरत्वसम्पादकचातुर्य्यंसएवयोग ५०

भाषा अनुवाद।

पूर्व्वजोकहाकिसुखदुखआदिसेसमानबुद्धि होकरस्वधर्मकोकरैतोबुद्धियोगयुक्त होनेसेक्याहोता है सोईबुद्धियोगकीश्रेष्ठताकहतेहैं किसुकृत जोपुण्यस्वर्गआदिकादेनहारओदु:कृतजोपापनरकवासप्राप्तिकरनेकासाधनइनदोनोकोबुद्धियोगयुक्त पुरुषइसीजन्मसेभगवत् कीकृपासेपरित्यागकरतेहैं तिससेअर्जुनतूमबुद्धियोगरूप निष्कामकर्मकरोजिससेयोगकर्मकेबीचमेकौशलकहे चातुर्य्यहै अर्थात्सकलकर्मबन्धनहोनेकेकारणहैं तौभीईश्वरकीआराधनासे मुक्तिप्राप्तिकरनाचातुर्यहै इसीकोयोगकहते सोबुद्धियोगयुक्त होउ ५०

कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्यक्त्वामनीषिणः जन्मबन्धविनिर्मुक्ताःपदंगच्छन्त्यनामयं ५१

शाङ्करभाष्यं

यस्मात् कर्मजमिति कर्मजंफलंत्यक्त्वेति व्यवहितेनसम्बन्धः इष्टानिष्टदेह प्राप्तिःकर्मजंफलंकर्मभ्योजातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्तोहि यस्मात् फलं त्यक्त्वापरित्यज्यमनीषिणो ज्ञानिनोभूत्वाजन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैवबन्धोजन्मबन्ध स्तेनविनिर्मुक्ताःजीवन्त एवजन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताःसन्तः पदंपरमंविष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयंसर्व्वोपद्रवरहितमित्यर्थः अथवाबुद्धियोगाद्धनञ्जयेत्यारभ्यपरमार्थ दर्शनलक्षणैवसर्व्वतः संप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजासत्त्वशुद्धिर्दर्शिता साक्षात् सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ५१

आनन्दगिरिकृतटीका।

बुद्धेरेवंफलत्वेस्थिते फलितमुपसंहरति तस्मादिति ५०

समत्वबुद्धियुक्तस्यसुकृतदुष्कृततत्फलपरित्यागेपिकथंमोक्षःस्यादित्याशंक्या हयस्मादिति समत्वबुद्ध्यायस्मात् कर्मानुष्ठीयमाणं दुरितादित्याजयति तस्मा त्परम्परयाऽसौमुक्तिहेतुरित्यर्थः मनीषिणोहि ज्ञानातिशयवन्तोबुद्धियुक्ताःस न्तः स्वधर्माख्यंकर्मानुतिष्ठन्तस्ततोजातं फलंदेहप्रदंते हित्वाजन्मलक्षणाद्बन्धाद्वि निर्मुक्तावैष्णवंपदंसर्व्वसंसारसंस्पर्शशून्यं प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोकयोजन यादर्शयति कर्मजमित्यादिना इष्टोदेहोदेवादिलक्षणोऽनिष्टोदेहस्तिर्य्यगादिल क्षणस्तत्प्राप्तिरेवकर्मणोजातं फलंतद्यथोक्तंबुद्धियुक्ताज्ञानिनोभूत्वा तद्बलादेवपरि

स्वामिकृतटीका।

कर्मणांमोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मजमिति कर्मजंफलंत्यक्त्वा केवलमी श्वराराधनार्थं कर्मकुर्व्वाणामनीषिणोज्ञानिनोभूत्वा जन्मरूपेणबन्धेनविनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयंसर्व्वोपद्रवरहितं विष्णोःपदंमोक्षाख्यंगच्छन्ति ५१

भाषा अनुवाद।

सुखदुखआदिमेसमतायुक्तभीभयेऔरसुकृत दुःकृत कर्मकेफलकोपरित्या गकियेभीअर्थात् निःकामकर्मकियेसेभीफेरिमोक्षकैसेहोगीइसशङ्कापरकर्मको मोक्षकोसाधनताहै यहकहतेंकिकर्मकेफलकीअभिलाषाछोडिकरिकेवलईश्व राराधनार्थकर्मकरतेहुयेबुद्धिमानमनुष्यज्ञानीहोकेजन्मरूपबन्धनसे छूटिकरि सकलउपद्रवसेरहितजोविष्णुपदजिसकोमोक्षकहते तिसकोसहजमेपावतेहैं ५१

यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदागन्तासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यच ५२

शाङ्करभाष्यम् ।

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजाबुद्धिःकदाप्राप्स्यतइत्युच्यते यदेति यदा यस्मिन्कालेतेतवमोहकलिलंमोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यंयेनात्मानात्मविवेक बोधंकलुषीकृत्य विषयंप्रत्यन्तःकरणंप्रवर्त्ततेतत्तेतवबुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति अतिशुद्धभावमापत्स्यतइत्यर्थःतदातस्मिन्कालेगन्तासिप्राप्स्यसिनिर्वे

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्यज्यबन्धविनिर्मुक्तिपूर्वकंजीवन्मुक्ताः सन्तोविदेहकैवल्यभाजोभवन्तीत्यर्थः बुद्धियोगादित्यादौबुद्धिशब्दस्यसमत्वबुद्धिरर्थोव्याख्यातःसम्प्रति परम्परां परिहृत्यसुकृतदुष्कृतप्रहाणहेतुत्वस्यसमत्वबुद्धावसिद्धेः बुद्धिशब्दस्ययोग्यमर्थान्तरंकथयतिअथवेति अनवच्छिन्नवस्तुगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याःसूचयन्बुद्ध्यन्तराद्विशेषंदर्शयति सर्वत इति असाधारणंनिमित्तं तस्यानिर्दिशति कर्मेति यथोक्तबुद्धिशब्दार्थत्वे हेतुमाह साक्षादिति जन्मबन्धविनिर्मोकादिरादिशब्दार्थः ५१

स्वामिकृतटीका ।

कदाहंतत् पदंप्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति द्वाभ्यां मोहोदेहादिष्वात्मबुद्धिस्तदेवकलिलंगहनंविदुरित्यभिधानकोषस्मृतेः ततश्चायमर्थःएवंपरमेश्वराराधनेक्रियमाणेयदातत्प्रसादेनतवबुद्धिर्देहाभिमानलक्षणं मोहमयंगहनंदुर्गंविशेषेणातितरिष्यतितदाश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचार्थस्यनिर्वेदंवैराग्यं गन्तासिप्राप्स्यसि तयोरनुपादेयत्वेनजिज्ञासांनकरिष्यसीत्यर्थः ५२

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकिकबहमउसविष्णुपदकोपावेंगेतोदोश्लोकसेकहतेहैं किमोहजोदेहादिकमेआत्मबुद्धिअर्थात् आत्मास्वरूपजोकुछहै सोदेहहै ऐसाजोदृढ़विश्वाससोई दुरवगाह अज्ञानगहनवनहै सोजबइसपूर्व्वकथितरूपपरमेश्वरकीआराधना करनेसेभगवतकीकृपासेतुमारीबुद्धिदेह अभिमानरूपमोहमयअगम्यकाननकहे वनकेअच्छीतरहसेपारहोगीअर्थात् देहाभिमानछूटैगातबविष्णुपदरूपमुक्ति प्राप्तहोगीऔरजोअर्थसुनाचाहतेहो औरसुनिचुकेहौतिससबमेवैराग्यउत्पन्न होगीअथात् वहसबतुच्छकहेकिसीकामकानहीयहजानिसकोगेफेरिऔरउस बातकोनपूछोगे ५२

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला
समाधावचलाबुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३

शाङ्करभाष्यं

दंवैराग्यंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचतदाश्रोतव्यंश्रुतञ्चतेनिष्फलंप्रतिपद्यतइत्यभिप्रायः५२

मोहकलिलात्ययद्वारेणलब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदाकर्मयोगजंफलंपरमार्थ योगमवाप्स्यामीति चेत्तच्छृणुश्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रुतिविप्रतिपन्नाअनेकसाध्य साधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना अध्यात्मशास्त्रा तिरिक्ताऽस्येत्यर्थः श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सतीते तवबुद्धिर्यदायस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चलाविक्षेपचलनवर्जिता सतीसमाधौसमाधी यतेचित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मातस्मिन्नात्मनीत्येतदचलातत्रापिविकल्पवर्जिते त्येतद्बुद्धिरन्तःकरणंतदातस्मिन्कालेयोगमवाप्स्यसिविवेकप्रज्ञांसमाधिंप्राप्स्यसि५३

आनन्दगिरिकृतटीका।

यस्मिन्कर्मणिक्रियमाणेपरमार्थलक्षणाबुद्धिरुद्देश्यतयायुज्यतेतस्मात्कर्मणः सकाशादितरत्कर्मतथाविधोद्देश्यभूतबुद्धिसम्बन्धविधुरमतिशयेननिकृष्यतेतत सपरमार्थबुद्धिमुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मानुष्ठातव्यंपरिच्छिन्नफलान्तरमुद्दिश्यतद नुष्ठानेकार्पण्यप्रसङ्गात् किञ्चपरमार्थबुद्धिमुद्देश्यामाश्रित्य कर्मानुतिष्ठतः कर णशुद्धिद्वारापरमार्थदर्शनसिद्धौजीवत्येवदेहेसुकृतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति

स्वामिकृतटीका।

ततश्चश्रुतीति श्रुतिभिर्नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैर्विप्रतिपन्नाइतः पूर्वंविक्षिप्तासतीतवबुद्धिर्यदासमाधौस्थास्यतिसमधीयतेचित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरस्तस्मिन्निश्चलाविषयान्तरैरनाकृष्टा अतएवाचला अभ्यासपाटवेनतत्रैव स्थिराचसती तदायोगं योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ५३

भाषा अनुवाद।

इसीप्रकार लौकिककहे लोककीबार्त्ता औवैदिककहे वेदकीबातैं अनेकप्र कारकीश्रवणकरतेकरते पूर्व्वसेविक्षिप्तकहेभ्रमितजोतुमारीबुद्धिसोजबसमाधि मेंस्थिर होगीअर्थात् अच्छीतरह लगायाजायचित जिसमेंसोसमाधिकहे परमे श्वरतिसईश्वरमेंऔरविषयोंकोछोड़िअभ्यासकरते करते निपुणहोयजबअचल रूपसेस्थिरहोगीतब तुमयोगकाफलजोतत्त्वज्ञानसोपावोगे ५३

अर्जुनउवाच स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं ॥ ५४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

तथाचपरमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थंमनोधारयितव्यंयोगशब्दितं परमार्थदर्शनमुद्दिश्यतयाकर्मस्वनुतिष्ठतो नैपुण्यमिष्यते यद्दिचपरमार्थदर्शनमुद्दिश्यतद्युताःसन्तः समारभेरन्कर्माणितदातदनुष्ठानजनितबुद्धियुद्धाज्ञानिनोभूत्वाकर्मजंफलंपरित्यज्यनिर्मुक्तबन्धनामुक्तिभाजोभवन्तीत्येवमस्मिन् पक्षेश्लोकत्रयाक्षराणिव्याख्यातव्यानि यथोक्तबुद्धिप्राप्तकालंप्रश्नपूर्व्वकंप्रकटयति योगेति श्रुतं श्रोतव्यंद्दष्टं द्रष्टव्यमित्यादौफलाभिलाषप्रतिबन्धान्मोहाबुद्धिकदेष्यतीत्याशंक्याह यदेति विवेकपरिपाकावस्थाकालशब्देनोच्यते कालुष्यस्यदोषपर्य्यवसायित्वं दर्शयन्विशिनष्टियेनेति तदनर्थरूपंकालुष्यंतवेत्यन्वयार्थंपुनर्व्वचनं शुद्धिशुद्धिफलस्यप्राप्तौ वैराग्यप्राप्तिंदर्शयति तदेति अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तंशास्त्रंश्रोतव्यादिशब्देनगृह्यते उक्तंवैराग्यमेवस्फोरयति श्रोतव्यमिति यथोक्तविवेकासिद्धौसर्व्वस्मिन्नात्मविषयेनैष्फल्यंप्रतिभातीत्यर्थः ५२

बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपिपूर्व्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालोदर्शितो नभवतीति शङ्कतेमोहेति प्रागुक्तविवेकादियुक्तबुद्धेरात्मनिस्थैर्य्यावस्थायां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह तत्रक्षिवति पृष्टंकालविशेषाख्यंवस्तुतच्छब्देनगृह्यतेबुद्धेश्रुतिविप्रतिपन्नत्वंविशदयतिअनेकेति नानाश्रुतिविप्रतिपन्नत्वमेवसंक्षिपतिविक्षिप्तेति उक्तंहेतुद्वयमनुरूध्यवैराग्यपरिपाकावस्थाकालशब्दार्थः नैश्चल्यंविक्षेपराहित्यंअचलत्वंविकल्पशून्यत्वंविक्षेपोविपर्य्ययोविकल्पः संशयइति विवेकः विवेकद्वाराजाता प्रज्ञाप्रागुक्ताबुद्धिःसमाधिस्तत्रैवनिष्ठा ५३

भाषा अनुवाद।

पूर्व्वश्लोकमेकहाजोआत्मतत्त्वज्ञानीकालक्षणसोजाननेकोइच्छाकरिअर्जुन पूछतेहैं किहेकेशवचनायासलभ्यसमाधिमेंस्थितजोनिश्चलबुद्धिस्थितप्रज्ञपुरुष उसकाक्यालक्षणहैअर्थात् कैसेउसकोजानैंतात्पर्ययहहैकिकैसेलक्षणहोनेसेकि सप्रकारणसेस्थिरप्रज्ञहोताहैं सोईपूछतेकिज्ञानीकैसेबोलतेबैठतेऔरकैसेचलतेफिरतेरहतेहैं ५४

श्रीभगवानुवाच प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ मनोगतान्
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५

शाङ्करभाष्यं

प्रश्नबीजंप्रतिलभ्यार्जुनउवाचलब्धसमाधिप्रज्ञस्यलक्षणबुभुत्सयास्थितप्रज्ञस्येति स्थितप्रज्ञस्यस्थिताप्रतिष्ठिताहमस्मिपरंब्रह्मेतिप्रज्ञायस्यसस्थितप्रज्ञस्तस्य स्थितप्रज्ञस्यकाभाषाकिंभाषणंवचनं कथमसौपरैर्भाष्यते समाधिस्थस्यसमाधौ स्थितस्यकेशव स्थितधीः स्थितप्रज्ञःस्वयंवाकिंप्रभाषेतकिमासीत व्रजेतकिंकिमा सनंव्रजनंवातस्यकिंकथमित्यर्थः ५४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

संन्यासिनोज्ञाननिष्ठातत्प्राप्तिवचनंप्रश्नबीजंपृच्छतोऽर्जुनस्याभिप्रायमाह लब्धेति लब्धासमाधावात्मनिसमाधानेनवाप्रज्ञापरमार्थदर्शनलक्षणायेनतस्येति यावत् ननुतस्यभाषातत्कार्य्यानुरोधिनीभविष्यतिकिमित्यसौविजिज्ञास्यतेतत्रा ह कथमिति ज्ञाननिष्ठस्यलक्षणविवक्षयाप्रश्नमवतारयन्तन्निष्ठासाधनबुभुत्सया विघिनष्टिसमाधिस्थस्येति तस्यैवार्थक्रियांपृच्छतिस्थितधीरिति ५८

प्रश्नाक्षराणिव्याख्यायवाक्यार्थमाहस्थितप्रज्ञस्येति॥प्रतिवचनमवतारयितुं

स्वामिकृतटीका ।

पूर्व्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्यलक्षणंजिज्ञासुरर्जुनउवाचस्थितप्रज्ञस्यकाभाषेति स्वाभाविकेसमाधौस्थितस्यअतएवस्थिता निश्चलाप्रज्ञाबुद्धिर्यस्यतस्यभाषाकाभाष्य तेअनयेतिभाषालक्षणमितियावत् सकेनलक्षणेनस्थितप्रज्ञउच्यत इत्यर्थःतथा स्थितधीःकिंकथंभाषणमासनंव्रजनञ्चकुर्य्यादित्यर्थः ५४

भाषाअनुवाद ।

श्रीभगवानबोलेकिहेअर्जुनसुनोजिनकोसाधकलोगज्ञानसाधनकेनिमित्त यत्नपूर्व्वकसाधनाकरतेहैं वेईसिद्धकेस्वाभाविकलक्षणहैंसभावसिद्धलक्षणहैंइसके अवसिद्धकेलक्षणकहनेकेअनन्तरज्ञानकेसाधनअध्यायकीसमाप्तिपर्य्यन्तकहतेहैं तिनमेंसेप्रथमदोश्लोकसेपहिलीप्रश्नकाउत्तरकरतेहैं किहेअर्जुनमुनिजबमनो गतसकलकामनाजबअच्छीतरहसेत्यागकरतेहैं किपश्चात्परमानन्दस्वरूपआ त्मामेंजोरमैसोआत्मारामअर्थात् आपअपनेआत्मामेंसन्तुष्टहोतेहैं तिसके अवक्षुद्रविषयअभिलाषछोड़तेहैं तबउसीअवस्थासेमुनिस्थितप्रज्ञकहेजातेहैं ५५

शाङ्करभाष्यं

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेनश्लोकेनपृच्छति योह्यादितएवसंन्यस्यकर्माणिज्ञा
नयोगनिष्ठायांप्रवृत्तोयश्चकर्मयोगेनतयोः स्थितप्रज्ञस्येतिप्रजहातीत्यारभ्याध्यायप
रिसमाप्तिपर्य्यन्तंस्थितप्रज्ञलक्षणं साधनञ्चोपदिश्यते सर्वत्रैवह्यध्यात्मशास्त्रेकृता
र्थलक्षणानियानितान्येवसाधनान्युपदिश्यन्तेयत्नसाध्यत्वात् यानियत्नसाध्यानि
साधनानिलक्षणानिभवन्तितानिश्रीभगवानुवाचप्रजहातीति प्रजहातिप्रकर्षेण
जहातिपरित्यजतियदायस्मिन्कालेसर्वान् समस्तान्कामानिच्छाभेदान्हेपार्थ
मनोगतान्मनसिप्रविष्टान्हृदिप्रविष्टान्सर्वकामपरित्यागेतुष्टिकारणाभावाच्छ
रीरधारणनिमित्तशेषेचसत्युन्मत्तप्रमत्तस्येवप्रवृत्तिः प्राप्तेत्यतउच्यतेआत्मनिएव
प्रत्यगात्मस्वरूपएवात्मनास्वेनैवबाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसला
भेनान्यस्मादलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिताप्रतिष्ठितात्मानात्मविवेकजाप्रज्ञायस्यस
स्थितप्रज्ञोविद्वांस्तदोच्यतेत्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यासीआत्मारामःआत्मक्रीडः
स्थितप्रज्ञइत्यर्थः ५५

आनन्दगिरिकृतटीका।

पातनिकांकरोति योहीति हिशब्देनकर्मसंन्यासकारणीभूतविरागतासम्पत्तिः
सूच्यतेआदितोब्रह्मचर्य्यावस्थायामितियावत् ज्ञानमेवयोगोब्रह्मात्मभावप्रापक
त्वात्तस्मिन्निष्ठापरिसमाप्तिस्तस्यामित्यर्थः कर्मैवयोगस्तेनकर्माण्यसंन्यस्यतन्निष्ठा
यामेवप्रवृत्तइति शेषः ननुतत्कथमेकेनवाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यतेद्वैधार्थेवाक्यभेदा
च्चलक्षणमेवसाधनंकृतार्थलक्षणस्यतत्स्वरूपत्वेनफलत्वे साधनत्वानुपपत्तेरिति
तत्राह सर्वत्रैवेति यद्यपिकृतार्थस्यज्ञानिनोज्ञानलक्षणंतद्रूपेणफलत्वान्नसाध
नत्वमधिगच्छति तथापिजिज्ञासोस्तदेवप्रयत्नसाध्यतयासाधनंसम्पद्यतेलक्षणञ्चा
वज्ञानसामर्थ्यलब्धमनूद्यतेनविधीयतेविदुषोः विधिनिषेधागोचरत्वात्तेनजिज्ञा
सोःसाधनानुष्ठानायलक्षणानुवादादेकस्मिन्नेवसाधनानुष्ठानेतात्पर्य्यमित्यर्थः उक्ते
र्थेभगवद्वाक्यमुत्थापयतियानीति लक्षणानिचज्ञानसामर्थ्यलभ्यान्ययत्नसाध्यानी
तिशेषः स्थितप्रज्ञस्यकाभाषेतिप्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति कामत्याग
स्यप्रकर्षोवासनाराहित्यंकामानामात्मनिष्ठत्वं कैश्चिदिष्यतेतदयुक्तंतेषांमनोनिष्ठ
त्वश्रुतेरित्याशयवानाह मनोगतानिति आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागनिरस्यमर्थ
माशङ्कतिसर्वकामेति तर्हिप्रवर्त्तकाभावाद्विदुषःसर्वप्रवृत्तेरप्राप्तिरिति·

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६

शाङ्करभाष्यं

किञ्च दुःखेष्विति दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःख प्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनुवर्द्धते स विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयञ्च क्रोधश्च वीता विगता रागभयक्रोधा यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ५६

आनन्दगिरिकृतटीका

नेत्याह प्रजहातीति उन्मादवानुन्मत्तो विवेकविरहितबुद्धिर्मभागी प्रकर्षेण मदमनुभवन् विद्यमानमपि विवेकं निरस्यन् भ्रान्तवद्व्यवहरन् प्रमत्त इति विभागः उत्तरार्द्धमवतार्य्य व्याकरोति उच्यत इति आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि सम्बन्धं द्योतयति स्वेनैवेति बाह्यलाभनिरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्फुटयति परमार्थेति स्थितप्रज्ञपदं विभजते स्थितेति प्रज्ञाप्रतिबन्धकसर्व्वकामविरामावस्था तदेति निर्द्दिश्यते उक्तमेव प्रपञ्चयति त्यक्तेति आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा सर्व्वैषणात्यागात्मकं संन्यासमासाद्य श्रवणाद्यावृत्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवासक्त्या विषयवैमुख्येन तत्फलभूतां परितुष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागीत्यर्थः ५५

स्वामिकृतटीका ।

अथ यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धस्य लक्षणानि अतः सिद्धस्य लक्षणानि कथयन्नेवान्तरङ्गानि ज्ञानसाधनान्याह यावदध्यायसमाप्ति तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति द्वाभ्यां मनसि स्थितान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति त्यागे हेतुमाह आत्मनीति आत्मन्येव स्वस्मिन्नेव परमानन्दस्वरूपे आत्मना स्वयमेव तुष्ट इत्यात्मारामः सन् यदा क्षुद्रविषयाभिलाषांस्त्यजति तदा तेन लक्षणेन मुनिः स्थितप्रज्ञ उच्यते ५५

भाषा अनुवाद ।

अब भगवान् ने के बहाने से विज्ञान अर्जुन को और लोक को वाचाकि के सो उपदेश करते हैं किञ्चित् काम न दुःख उनके उद्विग्न अर्थात् व्याकुल मन और सुख की स्पृहा के रक्षा न करै सुख दुःख में समान रहै सो वीतराग अर्थात् विषयप्रीति रहित एवं भय शोक क्रोध रहित स्थितप्रज्ञ कहे स्थिर बुद्धि मुनि कहावते हैं ५६

यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभं नाभिनन्दतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५७

आनन्दगिरिकृतटीका।

लक्षणभेदानुवादद्वाराविविदिषोरेवकर्त्तव्यान्तरमुपदिशतिदुःखेष्विति ज्वरशिरोरोगादिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकानि व्याघ्रादिप्रयुक्तानाधिभौतिकानिव्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिदैविकानिचातिवातवर्षादिनिमित्तानिदुःखानिएवमन्तेतेषुप्रसक्तेष्वपिनोद्विग्नंमनोयस्यसतथेतिसम्बन्धः नोद्विग्नमित्येतद्व्याचष्टेनक्षुभितमिति दुःखानामुक्तानांप्राप्तौपरिहाराक्षमस्यतदनुभवपरिभावितं दुःखमुद्वेगस्तेनक्षुभितंमनोयस्यनभवति सतथेत्याहदुःखप्राप्ताविति मनोयस्यनोद्विग्नमितिपूर्व्वेणसम्बन्धःसुखान्यपिदुःखवत् त्रिविधानीतिमत्वातथेत्युक्तंतेषुप्राप्तेषुसत्सुतेभ्योविगतास्पृहातृष्णायस्यसविगतस्पृहइतियोजना अज्ञस्यहिप्राप्तानिसुखान्यनुविवर्द्धते तृष्णाविदुषस्तुनैवमित्यत्रवैधर्म्यदृष्टान्तमाहनाग्निरिवेति यथाहिदाह्यस्येन्धनादेरव्याधानेवह्निर्व्विवर्द्धतेतथाज्ञस्यसुखान्युपगतान्यनुविवर्द्धमानापितृष्णाविदुषोनतान्यनुविवर्द्धते नहिवह्निरदाह्यमुपगतमपिदग्धुंविवृद्धमधिगच्छतितेनविज्ञासुनासुखदुःखयोस्तृष्णोद्वेगौनकर्त्तव्यावित्यर्थः रागादयस्तुतेनकर्त्तव्यानभवन्तीत्याहवीतेति अनुभूताभिनिवेशविषयेषुरञ्जनात्मकस्तृष्णाभेदोरागःपरैरपकृतस्यमारणादिविकारकारणंभयंक्रोधस्तुपरवशीकृत्यात्मानं स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्बुद्धिवृत्तिविशेषः मनुतेइतिमुनिरात्मविदित्यङ्गीकृत्याहसंन्यासीति सुखदुःखादिविषयतृष्णादेरागादेश्चाभावावस्थातद्वेत्युच्यते ५६

स्वामिकृतटीका।

किञ्चदुःखेष्विति दुःखेषुप्राप्तेष्वपिअनुद्विग्नमक्षुभितंमनोयस्यसःसुखेषुविगतास्पृहायस्यसः तथावीताअपगतारागभयक्रोधायस्मात्तथारागःप्रीतिःसमुनिःस्थितधीरुच्यते ५६

भाषा अनुवाद।

अर्जुननेपूछाथाकितत्त्वज्ञानीकिसप्रकारसेबातकहतेहैं उसप्रश्नकाउत्तरकहतेहैं किसमस्तपुत्रमित्रधनधामआदिकमेजिसकोस्नेहअर्थात्प्रीतिनहींहै औरशुभप्राप्तिहोनेसेसुखीऔरअशुभलाभहोनेसेदुःखितभीनहोयहै अर्थात्स्तुतिऔरनिन्दासेरागद्वेषअर्थात्प्रीतिविरोधहीनहै केवलउदासकेसमानअर्थात्उदासीनवृत्तिसेबातकरतेहैं उन्हीकीप्रज्ञाप्रतिष्ठितहै वेईस्थिरबुद्धिमुनिहैं ५७

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य
स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चयःसर्व्वत्रेति योमुनिःसर्व्वत्रदेहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहःस्नेहवर्जितः
तत्तत्प्राप्यशुभाशुभंतत्तच्छुभमशुभंवालब्ध्वानाभिनन्दतिनद्वेष्टिशुभंप्राप्यनतुष्यति
नहृष्यत्यशुभञ्चप्राप्यनद्वेष्टिइत्यर्थःतस्यैवंहर्षविषादवर्जितस्यविवेकजाप्रज्ञाप्रतिष्ठि
ताभवति ५७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ण सर्व्वभेदानुवादद्वाराविविदिषोरेवकर्त्तव्यान्तरमुपदिशतिकिञ्चेति विवे
कवतोविदुषोविवेकजन्याप्रज्ञाकथंप्रतिष्ठांप्रतिपद्यतामित्याशंक्याहयःसर्व्वत्रेति म
नुदेहजीवनादौस्पृहाशुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौविदुषोविविदिषोश्चावर्जनीयौइति
प्रज्ञास्थैर्य्यासिद्धिस्तत्राहयोमुनिरिति तत्तदितिशोभनत्त्वेनाशोभनत्त्वेनवाप्र
सिद्धत्वंप्रतिनिर्द्दिश्यते तदेवविभजतेशुभमिति विषयेष्वभिष्वङ्गाभावःशुभादि
प्राप्तौहर्षाद्यभावश्चप्रज्ञास्थैर्य्यकारणमित्याह तस्येति ५७

जिज्ञासोरेवकर्त्तव्यान्तरंसूचयति किञ्चेतिइन्द्रियाणांविषयेभ्योवैमुख्यस्य
प्रज्ञास्थैर्य्यकारणत्वादादौजिज्ञासुनातदनुष्ठेयमित्याहयदेति मुमुक्षुणामोक्षहे
तुंप्रज्ञांप्रार्थयमानेनसर्व्वेभ्योविषयेभ्यः सर्व्वाणीन्द्रियाणिविमुखानिकर्त्तव्यानीति

स्वामिकृतटीका ।

कथंभाषेतेत्यस्योत्तरमाहयइति यःसर्व्वत्रपुत्रमित्रादिष्वप्यनभिस्नेहः
स्नेहशून्यःअतएवबाधितानुवृत्त्यातत्तच्छुभमनुकूलंप्राप्यनाभिनन्दतिनप्रशंसतिश्च
शुभंप्रतिकूलंप्राप्यनद्वेष्टिननिन्दतिकिन्तुकेवलमुदासीनएवभाषतेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठि
तेत्यर्थः ५७

भाषा अनुवाद ।

जिज्ञासुकोऔरक्याकरनायोग्यहै सोसूचनकरावतेहैं किऔरपूर्व्वकथि
तयोगीजबइन्द्रियार्थजोनानाप्रकारविषयतिनसेसर्वइन्द्रियोंकोअनायासकरकेसब
जगेसेलौटारैअर्थात्फेरलेयइसमेदृष्टान्तकहतेंकिजैसेकूर्मकाछे काछुआअपनेसुख
वारवरणअनायाससमेटिलेताहैतैसेहीयोगीविषयोंसेइन्द्रियोंकोजबबटोरलेसकै
तबउसज्ञानीकीबुद्धिस्थिरहै ५८

विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः रसवर्ज्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ५९

शाङ्करभाष्यं।

किञ्चयदासंहरतइति यदासंहरतेसम्यक्उपसंहरतेचायंज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तोयतिः कूर्मोऽङ्गानीवसर्वशः यथाकूर्मोभयात्स्वान्यङ्गान्युपसंहरतिसर्वतःएवं ज्ञाननिष्ठइन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यःसर्वविषयेभ्यउपसंहरतेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यं ५८

आनन्दगिरिकृतटीका।

श्लोकव्याख्यानेनकथयतियदेत्यादिना उपसंहारःस्ववशत्वापादनंतस्यचसम्यक्त्वमतिदृढत्वं अयमितिप्रकृतस्थितप्रज्ञग्रहणंव्यावर्त्तयतिज्ञाननिष्ठायामिति इन्द्रियोपसंहारस्यप्रलयरूपत्वंव्यावर्त्तयसङ्कोचात्मकत्वंदृष्टान्तेनदर्शयतिकूर्मइति दृष्टान्तंव्याकरोतियथेति दार्ष्टान्तिकेयोजयन्ज्ञाननिष्ठापदन्तवप्रवर्त्तयति एवमिति इन्द्रियाणांविषयेभ्योवैमुख्यकरणंप्रज्ञास्थैर्यहेतुरित्युक्तमुपसंहरतितस्येति ५८

स्वामिकृतटीका।

किञ्चयदेति यदाचायंयोगोइन्द्रियार्थेभ्यःशब्दादिभ्यःसकाशादिन्द्रियाणि संहरतेप्रत्याहरतिअनायासेन संहारेदृष्टान्तमाहकूर्मइति अङ्गानिकरचरणादीनिकूर्मोयथास्वभावेनैवाकर्षतितद्वत् ५८

भाषाअनुवाद

जोकहोकिइन्द्रियोंकोविषयमेंअप्रवृत्तिहोनायहस्थितप्रज्ञकालक्षणहोसकेगाक्योंकिजडआतुरऔउपवासकरनेवालेमनुष्योंकीइन्द्रीभीविषयमेंनहीं प्रवृत्त होतीहैं तोइनसेऔज्ञानीसेफेरिक्याविशेषकहेअन्तरहै इनकोभीस्थिरबुद्धि मुनिकहनाउचितहै तिसपरकहतेहैं किहांआहारनकरनेसेनिराहारपुरुषकोयद्यपिविषययोंकाइन्द्रियद्वाराज्ञाननहींहोतासत्यहै परतौभीउसकीविषयोंसेअभिलाषानहींजातीअर्थात्विषयकीवासनामनमेंबनीरहतीहै औरस्थितप्रज्ञपुरुषकेपरमात्मदर्शनहेतुसेविषयकीलालसानिवृत्तहोजातीअर्थात्रससेअभिलाषसहितविषयवासनानाशहोतीहै औरजडआतुरजैसेविषयोंकेअप्राप्तिसेभावकोभीनहींजानतेतोवेस्थिरबुद्धिकैसेहोसकतेहैं औररसकहेरागजोप्रीतिसोस्थितप्रज्ञाकीआपसेआपनिवृत्तहोतीहैं ५९

शाङ्करभाष्यं

तत्रविषयाननाहरतआतुरस्यापिइन्द्रियाणिनिवर्त्तन्तेकूर्माङ्गानीवसंह्रियंते ननुतद्विषयोरागः सकथंसंह्रियतइत्युच्यतेविषयाइति यद्यपिविषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यथवाविषयाएवनिराहारस्य अनाह्रियमाणविषयस्य देहिनःकष्टेनतपसिस्थितस्यमूर्खस्यापिनिवर्त्तन्तेदेहिनोदेहवतःरसवर्ज्जंरसोरागो विषयेषुयःतंवर्जयित्वारसशब्दोरागेप्रसिद्धःस्वच्छन्दतः स्वरसेनप्रवृत्तोरसिको रसज्ञइत्यादिदर्शनात् सोपिरसोरञ्जनारूपःसूक्ष्मोऽस्ययतेःपरंपरमार्थतत्त्वंब्रह्मदृ ष्ट्वोपलभ्याहमेवतदितिवर्त्तमानस्यनिवर्त्ततेनिर्बीजंविषयविज्ञानंसंपद्यतेइत्यर्थःना सतिसम्यग्दर्शनेरसस्यउच्छेदस्तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः स्थैर्यंकर्त्तव्यमित्यभि प्रायः ५९

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इन्द्रियाणांविषयेभ्योवैमुख्येपितद्विषयारागानुवृत्तौकथंप्रज्ञालाभःस्यादिति शङ्कतेतत्रेति व्यवहारभूमिःसप्तम्यर्थःविषयाननाहरतस्तदुपभोगविमुखस्येत्यर्थः रागश्चेन्नोपसंह्रियतेनतर्हिप्रज्ञालाभःसम्भवतिरागस्यतत्परिपन्थित्वादिति मत्वा हसकथमिति रागनिवृत्त्युपायमुपदिशन्नुत्तरमाह उच्यतइति विषयोपभोग पराङ्मुखस्यकुतोविषयपरावृत्तिस्तत्परावृत्तिश्चाप्रस्तुतेत्याशङ्क्याहयद्यपीति नि राहारस्येत्यस्यव्याख्यानमनाह्रियमाणविषयस्येति योहिविषयप्रवणोनभवतितस्या त्यान्तिकेतपसिक्लेशात्मकेव्यवस्थितस्यविद्याहीनस्यापीन्द्रियाणिविषयेभ्यः सकाशा द्यद्यपिसंह्रियन्तेतथापिरागोवशिष्यतेसचतत्त्वज्ञानाद्विच्छिद्यतइत्यर्थः रसशब्द स्यमाधुर्यादिषड्विधरसविषयत्वंनिषेधतिरसशब्दइति दृष्टप्रयोगमन्तरेणकथं प्रसिद्धिरित्याशंक्याह स्वरसेनेति स्वेच्छयेतियावत्रसिकःस्वेच्छावशवर्तीरस ज्ञोविवक्षितापेक्षितज्ञातेत्यर्थः कथंतर्हितस्यनिवृत्तिस्तत्राहसोपीति दृष्टिमेवो पलब्धिपर्यायांस्पष्टयतिअहमेवेति रागापगमेसिद्धमर्थमाह निर्बीजमिति ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेणरागोनापगच्छतिचेत्तदपगमादृतेरागवतः सम्यग्ज्ञानोदया योगादितरेतराश्रयतेतिनेत्याहनासतीति इन्द्रियाणांविषयपारवश्यविवेकद्वारा परिहृतेस्थूलोरागोव्यावर्ततेततश्चसम्यग्ज्ञानोत्पत्त्यासूक्ष्मस्यापिरागस्यनिवृत्तेर्ना नानिष्टप्रसङ्गनेतरेतराश्रयतेत्यर्थः प्रज्ञास्थैर्यस्यसफलत्वोक्तिरपेक्षितत्वात् स्यादिति ५९

यततोह्यपिकौन्तेयपुरुषस्यविपश्चितः॥ इन्द्रियाणिप्रमाथीनिहरन्तिप्रसभंमनः ६०

शाङ्करभाष्यम्।

सम्यग्दर्शनलक्षणंप्रज्ञास्थैर्यंचिकीर्षताआदाविन्द्रियाणिस्ववशेस्थापयितव्यानियस्मात्तदनवस्थापनेदोषमाहयततइति यततःप्रयत्नंकुर्वतोपिहियस्मात् अपिकौन्तेयपुरुषस्यविपश्चितोमेधाविनोमीतिव्यवहितेनसम्बन्धः इन्द्रियाणिप्रमाथीनिप्रमथनशीलानिविषयाभिमुखं हिपुरुषंविक्षोभयन्त्याकुलीकुर्वन्त्याकुलीकृत्यचहरन्तिप्रसभंप्रसह्यप्रकाशमेवपश्यतोविवेकविज्ञानयुक्तंमनोयतस्तस्मात् ६०

तानीति तानिसर्वाणिसंयम्यसंयमनंवशीकरणंकृत्वायुक्तःसमाहितसन्नासी

स्वामिकृतटीका।

ननुनेन्द्रियाणांविषयेप्रवृत्तिःस्थितप्रज्ञस्यलक्षणंभवितुमर्हतिजडानामातुराणामुपवासपराणाञ्चविषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राहविषयाइति इन्द्रियैर्विषयाणामाहरणंग्रहणमाहारः निराहारस्यइन्द्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतोदेहिनोदेहाभिमानिनोऽज्ञस्यविषयाःप्रायशोविनिवर्त्तन्तेतदनुभवोनिवर्त्ततइत्यर्थः किन्तुरसोरागोऽभिलाषस्तद्वर्जंअभिलाषस्तुननिवर्त्ततइत्यर्थः रसोऽपिरागोऽपिपरंपरमात्मानंदृष्ट्वास्थितप्रज्ञस्यतुतोनिवर्त्ततेनश्यतीत्यर्थः यद्वानिराहारस्यउपवासपरस्यविषयाःप्रायशोनिवर्त्तन्तेक्षुधासन्तप्तस्यशब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् किन्तुरसवर्जंरसापेक्षातुननिवर्त्ततइत्यर्थःशेषंसमानं ५९

इन्द्रियसंयमंविनास्थितप्रज्ञतानसम्भवतिअतःसाधकावस्थायांतत्रमहान्प्रयत्नःकर्त्तव्यइत्याहयततोऽपीतिद्वाभ्यां यततोमोक्षार्थंप्रयतमानस्यविपश्चितोविवेकिनोऽपिमनइन्द्रियाणिप्रसभंबलाद्धरन्तियतः प्रमाथीनिप्रमथनशीलानिक्षोभकाणीत्यर्थः ६०

भाषा अनुवाद।

इन्द्रियोंकासंयमकियेविनाअर्थात्विषयोंसेरोकनेकेविनास्थितप्रज्ञकहेपरमात्मामेंअचलबुद्धिहोतीनहीं इससेप्रथमसाधनकीअवस्थामेंइन्द्रीयोंकोस्वाधीनकरनेकेअर्थबड़ायत्नकरनाचाहियेयहकहतेहैं किहेकौन्तेयकुन्तीनन्दनअर्जुनमोक्षकेहेतुप्रयत्नकरतेहुये विवेकीविचारवानज्ञानीपुरुषकेभीमनकोप्रबलप्रमाथीकहेक्षोभकरनेवालीइन्द्रीहरणकरलेतीहैं ६०

तानि सर्व्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः। वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१

शाङ्करभाष्यं

मत्परोऽहं वासुदेवः सर्व्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परः नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्त्तन्ते अभ्यासबलात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१

आनन्दगिरिकृतटीका।

श्लोकान्तरमवतारयति सम्यग्दर्शनेति मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञास्थैर्यसम्भवे किमर्थमिन्द्रियाणां स्ववशत्वापादनमित्याशंक्याह यस्मादिति ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणि व्यावर्त्तन्ते किं तत्र प्रज्ञास्थैर्य्यं चिकीर्षता कर्त्तव्यमिति तत्राह यततो हीति विषयेषु भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः हिशब्दस्य यस्मादर्थस्य समाप्तौ सम्बन्धं वक्ष्यति अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्व्वतोपीति सम्बन्धं गृहीत्वा सम्बन्धान्तरमाह पुरुषस्येति प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति विषयेति विक्षोभस्याकुलीकरणस्य फलमाह व्याकुलीकृत्येति प्रकाशमेवेत्युक्तं विशदयति प्रश्नत इति विपश्चितो विदुषोपि प्रकाशमेव प्रकाशशब्दितविवेकाख्यविज्ञानं युक्तमेव मनो हरन्तीन्द्रियाणीति सम्बन्धः हिशब्दार्थमनूद्य तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानीति पूर्व्वेण सम्बन्धमभिसन्धायाह यतस्तस्मादिति ६०

इन्द्रियाणां स्ववशत्वसम्पादनानन्तरं कर्त्तव्यमर्थमाह तानीति एवमासीनस्य किं स्यादिति तदाह वशे हीति समाहितस्य विक्षेपविकलस्य कथमासनमित्यपेक्षायामाह मत्पर इति परापरभेदशङ्कामपाकृत्यासनमेव स्फोरयति नान्योऽहमिति

स्वामिकृतटीका।

यस्मादेवं तस्मात् तानीति युक्तो योगी तानीन्द्रियाणि संयम्य मत्परः सन्नासीत यस्य वशे वशवर्त्तीनीन्द्रियाणि एतेन च कथमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेत्युत्तरं भवति ६१

भाषा अनुवाद।

इन्द्रियोंको स्वाधीन करना यह कर्त्तव्य है कि करिके क्या करना उचित है सो कहते हैं कि तो सब इन्द्रियोंका संयम करिके युक्त योगी मेरे मे तत्पर होय है अर्थात् आत्मा मे स्थिर करिके बैठे यह कर्त्तव्य है ज्ञानी को स्थिति करते इस प्रश्न का उत्तर दिया अर्थात् जिसके इन्द्रीगण वश हैं उसकी प्रज्ञा कहे बुद्धि प्रतिष्ठित है ६१

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते सङ्गात् संजायते कामः
कामात् क्रोधोऽभिजायते ६२

शाङ्करभाष्यम्।

अथेदानीं परां भविष्यतः सर्व्वानर्थमूलमिदमुच्यते ध्यायत इति ध्यायतश्चिन्तयतो विषयान् शब्दादिविषयविशेषान् आलोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषूपजायते उत्पद्यते सङ्गात् प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा तस्मात् कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते ६२

आनन्दगिरिकृतटीका।

उत्तरार्द्धं व्याकरोति एवमिति क्लिष्टार्थं स्फुटयति अभ्यासेति परस्मादात्मनो नाहमन्योऽस्मीति प्रागुक्तानुसन्धानस्यादरेण नैरन्तर्य्यदीर्घकालानुष्ठानसामर्थ्यादित्यर्थः अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्याससामर्थ्यादिन्द्रियाणि संयतानीत्यर्थः ६१

समनन्तरं श्लोकद्वयतात्पर्यमाह अथेति पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः तन्निष्ठत्वराहित्यावस्थां दर्शयति इदानीमिति पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत् सर्व्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तस्य तथात्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिदमित्युक्तं विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वं प्रीतिरासक्तिरिति साधारणासक्तिमात्रं गृह्यते तृष्णेत्युद्रिक्ताशक्तिरुक्ता प्रतिबन्धेन प्रणाशेन वा प्रतिहतिः ६२

स्वामिकृतटीका।

बाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे दोषमाह ध्यायतोति द्वाभ्यां गुणबुद्ध्या विषयान् ध्यायतः पुंसस्तेषु सङ्ग आसक्तिर्भवति आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो भवति कामाच्च केनचित् प्रतिहतात् क्रोधो भवति ६२

भाषा अनुवाद।

बाह्य इन्द्रियके वाहरको इन्द्रियोंके नवशकरनेमे जो दोष सो देखाय अब वश नहीं भूत जो मन तिसका दोष देखावते हैं कि बुद्धिके द्वारा रूपादिक विषयोंको ध्यान करते भये पुरुषका मन उन विषयोंमे आसक्त होता अर्थात् विषय सङ्ग होता है और सङ्गसे अधिक अधिक कामना उत्पन्न होती हैं फिर जो कामना किसी प्रकार से नष्ट होय तो क्रोध प्रगट होता है अर्थात् काम से क्रोध होय है ६२

क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमःस्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

शाङ्करभाष्यं

क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहोऽविवेकःकार्य्याकार्य्यविषयविभ्रमोभवतीतिसं
बध्यतेक्रुद्धोहिसंमूढः सन्गुरुमप्याक्रोशतिसंमोहात्स्मृतिविभ्रमःशास्त्राचार्य्योपदे
शाहितसंस्कारजनितायाःस्मृतेःस्याद्विभ्रमोभ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौअनुत्प
त्तिस्ततःस्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेर्नाशः कार्य्याकार्यविषयविवेकायोग्यताअन्तःकरणस्यबुद्धे
र्नाशउच्यतेबुद्धिनाशात्प्रणश्यतितावदेवहिपुरुषोयावदन्तःकरणंतदीयंकार्य्याका
र्यविषयविवेकयोग्यंतदयोग्यत्वेनष्टएवपुरुषोभवत्यतः तस्यान्तःकरणस्यबुद्धेर्नाशात्
प्रणश्यतिपुरुषार्थायोग्योभवतीत्यर्थः ६३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्रोधस्यसंमोहहेतुत्वमनुभवेनद्रढयतिक्रुद्धोहीति आक्रोशत्यधिक्षिपतितदयो
ग्यत्वमपेर्थः संमोहकार्यंकथयतिसंमोहादिति स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारास्व
रूपंनिरूपयतिशास्त्रेति क्षणिकत्वादेवतस्याःस्वतोनाशसम्भवान्नसंमोहाधीनत्वं
तस्येत्याशङ्क्याहस्मृतीति स्मृतिभ्रंशेपिकथंबुद्धिनाशःस्वरूपतःसिध्यतितत्राहकार्ये
ति ननुपुरुषस्यनित्यसिद्धस्यबुद्धिनाशेपिप्रणाशोनप्रकल्पतेतत्राह तावदेवेति
कार्य्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःकारणाभावेसतोपि पुरुषस्यकरणाभावादपागतत
त्त्वविवेकविवक्षयानष्टत्वव्यपदेशः तदेतदाहपुरुषार्थेति ६३

स्वामिकृतटीका ।

किञ्चक्रोधादिति क्रोधात्संमोहः कार्य्याकार्य्यविवेकाभावःततःशास्त्रा
चार्य्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रंशोविचलनंभ्रंशः ततोबुद्धेश्चेतनायनाशःहस्यादिभिर्वा
भिभवःततःप्रणश्यतिमृततुल्योभवति ६३

भाषा अनुवाद ।

औरक्रोधमोहकाहेतुहै इसकोदृढकरतेहैं किक्रोधसेअर्थात्उसकेद्वारा
मोहहोताहै अर्थात्काजअकाजकाविचारनहींरहताफेरिसंमोहहोनेसेशास्त्र
औआचार्य्यतथागुरुकादियाजोउपदेशकहे शिक्षाअर्थसोविचलितअर्थात्भूलजा
वहे औरस्मृतिभ्रंसहोनेसेकहेउपदेशभूलजानेसेबुद्धिकोचेतनाचलीजातीहै अ
र्थात्बुद्धिनष्टहोतीहै बुद्धिनाशहोनेसेजड़केसमानहोयफेरिवहमनुष्यमुर्देकीतु
ल्यहोकरनष्टहोताहै ६३

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानीन्द्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४

शाङ्करभाष्यं

सर्व्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते रागद्वेषेति रागद्वेषविमुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ तत्पुरःसरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी तत्र योमुमुक्षुर्भवति सताभ्यां विमुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्व्विषयानवर्ज्जनीयांश्चरन्नुपलभमानः आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्व्विधेयात्मेच्छातो . विधेयश्चात्मान्तःकरणं यस्य सोयं प्रसादमधिगच्छति प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यं ६४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगस्तेन जीवनार्थं भुञ्जानो विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्यत इत्याशंक्य वृत्तानुवादपूर्व्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्य्यमाह सर्व्वानर्थस्येति अनर्थमूलकथनानन्तर्य्यमथशब्दार्थः परिहर्त्तव्ये निर्णीतिसति तत्परिहारोपायजिज्ञासां दर्शयति इदानीमिति रागद्वेषपूर्व्विका प्रवृत्तिरित्यत्रानुभवदर्शनार्थो हि शब्दः शास्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेधार्थं स्वाभाविकीत्युक्तं तत्रेत्यधिकृतानधिकृत्य प्रयोगो वर्ज्जनीयानशनपानादीन् देहस्थितिहेतूनिति यावत् इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिस्तन्नियमानुपपत्तरावर्जनीयेष्वपि साम्यादित्याशंक्याह आत्मेति अन्तः

भाषा अनुवाद ।

जोकहोकि चिरकालसे विषयमेनिमग्न स्वभावकहै विषयमेआसक्त इन्द्रियगणका विषयसेरोकना जो असाध्य अतिकठिन है तोपूर्व्वउक्त दोषनिवारणकैसेहोसकै गाइससे स्थितप्रज्ञ होनाभी असम्भव अतिदुर्घट है इसशङ्कापरकहते हैं कि राग कहेप्रीति औ द्वेषजो विरोधतिनसेरहित होके अर्थात् इनकोछोड़के औ अभिमान त्यागकरिकेसब इन्द्रीयोंकेद्वारा विषयोंकाभोगकरनेसेभी शान्तिप्राप्ति होती है तो रागद्वेषरहितकैसेहोयसोकहते हैं किमनके आधीनकहेवशीभूतसब इन्द्रिय हैं और इन्द्रियवशकारी मनको जो मनुष्य अपनेवशकररखै है उसकेफेरि औ रराग द्वेषादिकरहतेनहीं इसकहनेसे अर्जुनको चौथीप्रश्नजो है कि स्थितप्रज्ञ कैसेगमन करै है उसकाउत्तरदियाकि स्वाधीन इन्द्रियगणराखिविषयोंमेगमनकरै अर्थात् इन्द्रीजित् होविषयभोगकरैजिसहेतु आत्मवश इन्द्रियद्वाराविषयभोगकरताहुआ आत्मासुखीरहताहै ६४

प्रसादे सर्व्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ६५

शाङ्करभाष्यं

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते प्रसाद इति प्रसादे सर्व्वदुःखानां आध्यात्मिकादीनां हानिर्व्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते किञ्च प्रसन्नचेतसः स्वच्छान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परिसमन्तात् अवतिष्ठते आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तं समाचरेदिति वाक्यार्थः ६५

आनन्दगिरिकृतटीका।

करणाधीनत्वेपीन्द्रियाणां तदनियमात्तेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशंक्याह विधेयात्मेति ६४

तथापि नानाविधदुःखाभिभूतत्वान्न स्वास्थ्यमास्थातुं शक्यमित्याशयेन पृच्छति प्रसाद इति श्लोकार्द्धेनोत्तरमाह उच्यत इति सर्व्वदुःखहान्या बुद्धिस्थास्थ्येऽपि प्रकृतं प्रज्ञास्थैर्य्यं कथं सिद्धमित्याशंक्याह प्रसन्नेति बुद्धिप्रसादस्यैव फलान्तरमाह किञ्चेति तस्मात् बुद्धिप्रसादार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः श्लोकद्वयस्याक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्य्यार्थमुपसंहरति एवमिति युक्तः समाहितो विषयमारक्षशून्यः सन्निति यावत् ६५

स्वामिकृतटीका।

नन्विन्द्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धुमशक्यत्वादयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशंक्याह रागद्वेष इति द्वाभ्यां रागद्वेषरहितैर्व्विगतदर्पैरिन्द्रियैर्व्विषयांश्चरन्नुपभुञ्जानोऽपि प्रसादं शान्तिं प्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मेति आत्मनो जनसो वश्यैरिन्द्रियैर्व्विधेयो वशवर्त्ती आत्मा मनो यस्येति अनेनैव कथं व्रजेतेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान् गच्छतीत्युत्तरमुक्तं भवति ६४

प्रसादे सति किं स्यादित्यत आह प्रसाद इति प्रसादे सति सर्व्वदुःखनाशस्ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ६५

भाषा अनुवाद।

इस प्रकार शान्ति प्राप्त होने पर फिर क्या होता है सो कहते हैं कि शान्ति लाभ होने से सब दुःख नाश हो जाते हैं फेर इस शान्तचित्त पुरुष के सुन्दर बुद्धि स्थिर होती है ६५

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना नचाभावयतःशान्तिरशान्तस्यकुतःसुखं ६६

शाङ्करभाष्यं

सेयंप्रसन्नतास्तूयतेनास्तीति नास्तिनविद्यतेनभवतीत्यर्थःबुद्धिरात्मस्वरूपविषयाअयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्यनचायुक्तस्येति नचास्यअयुक्तस्यभावनाआत्मज्ञानाभिनिवेशःतथाचनास्यभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्व्वतःशान्तिरुपशमोनविद्यतेअशान्तस्यकुतः सुखंइन्द्रियाणांहिविषयसेवातृष्णातोनिवृत्तिर्यातत्सुखंनविषयविषयातृष्णादुःखमेवहिसानतृष्णायां सत्यांसुखस्यगन्धमात्रमप्युपपद्यतइत्यर्थः ६६

आनन्दगिरिकृतटीका

किंपुनःसत्त्वशुद्धैरवयथोक्तबुद्धिःसिध्यतिनेत्याहसेयमिति असमाहितस्यापिबुद्धिमात्रमुत्पद्यमानंप्रतिभातीत्याशंक्यविशिनष्टिआत्मस्वरूपेति नहिविक्षिप्तचित्तस्यात्मस्वरूपविषयाबुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यत्रहेतुमाहनचेति आत्मज्ञानेशब्दादापाततोजातेस्मृतिसन्तानानुकरणं साक्षात्कारार्थमभिनिवेशोभावनेति चोच्यते नचासौविक्षिप्तबुद्धेःसिध्यतीतिहेत्वर्थंविवक्षित्वाहआत्मज्ञानेति भावनाद्वारासाक्षात्काराभावेपिकाक्षतिरित्याशंक्याहतथेति असमाहितस्यभावनाभावादितियावत् आत्मन्यापाततोज्ञातेश्रवणाद्यावृत्तिरूपांस्मृतिमनातन्वानोस्यापरोक्षबुद्ध्यभावेनानर्थनिवृत्तिःसिद्धतीत्याहउपशमइति अनिवृत्तानर्थस्यपरमानन्दसागराद्विभक्तस्यसंसारवारिधौनिमग्नस्यसुखाविर्भावोनसम्भवतीत्याह अशान्तस्येति तस्यापिविषयसेविनोवैषयिकंसुखंसम्भवतीत्याशंक्याहइन्द्रियाणांहीति तृष्णाचयस्यशास्त्रप्रसिद्धमानुभविकञ्चसुखत्वमितिवक्तुंहिशब्दः विषयसेवातृष्णयापि

भाषा अनुवाद।

इन्द्रियोंकानिग्रहकहेकावरखनाजोस्थितप्रज्ञपुरुषकासाधनसोविपरीतकहेउलटोरीतिसेकहतेहैं किअवशीकृतइन्द्रियमनुष्यकेशास्त्रऔआचार्यकेउपदेशसेआत्मज्ञानहोनेकेयोग्यबुद्धिउत्पन्ननहींहोतीहै तोस्थितप्रज्ञहोनादूरवातहै इहांभावनाकाअर्थध्यानहैसोध्यानकेद्वाराबुद्धिआत्मामेप्रतिष्ठितकहेस्थितहोतीहैपरन्तुजोइन्द्रियगणवशनकरिसकेउसकोयहध्यानकहांहै इसोसेवहआत्माकेध्यानकाअनधिकारीहैतौफिरिउसकोशान्तिनहींहोतीअर्थातआत्मामेचित्तयुक्तनहीं होताऔरअशान्तपुरुषकोसुखकहेपरमआनन्दकहांसेहोसकेगा ६६

इन्द्रियाणांहिचरतांयन्मनोऽनुविधीयते तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवाम्भसि ६७

शाङ्करभाष्यं

अयुक्तस्यकस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यतेइन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणांहियस्मात्च रतांस्वविषयेषुप्रवर्त्तमानानां यन्मनोनुविधीयतेअनुप्रवर्त्ततेतदिन्द्रियविषयविक ल्पनेनप्रवृत्तंमनोऽस्ययतेर्हरतिप्रज्ञामात्मानात्मविवेकजांनाशयतिकथंवायुर्नावमि वाम्भस्युदकेजिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गेयथावायुर्नावंप्रवर्त्तयत्येवमात्मविषयांप्र ज्ञांहृत्वामनोविषयांकल्पनांकरोति ६७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विषयोपभोगद्वारासुखमुपलब्धमित्याशंक्याहदुःखमेवेति तत्रापिदृष्टोनुभवा वद्योतितदेवस्पष्टयतिनेत्यादिना ६६

आकाङ्क्षाद्वारास्लोकान्तरमुत्थापयतिअयुक्तस्येति विक्षिप्तचेतसोभावना भावेसाक्षात्कारलक्षणाबुद्धिर्नभवतीतिहेत्वन्तरेणसाधयतिइन्द्रियाणामिति यत्प दीपात्तंमनस्तत्पदेनापिगृह्यतेइन्द्रियाणांश्रोत्रादीनांविषयाः शब्दादयस्तेषांविक ल्पनंमिथोविभज्यग्रहणंतेनेतियावत् दृष्टान्तंव्याकरोतिउदकइति यस्मात्तस्मा दयुक्तस्यनोत्पद्यतेबुद्धिरितियोजना ६७

स्वामिकृतटीका ।

इन्द्रियनिग्रहस्यस्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपादयतिनास्तीति अयुक्तस्यावशीकृतेन्द्रियस्यनास्तिबुद्धिः शास्त्राचार्य्योपदेशाभ्यामात्मविषयाबुद्धिःप्र थमंनोत्पद्यतेकुतस्तस्याःप्रतिष्ठावार्त्ताइत्यर्थःहनचेति नचायुक्तस्यभावनाध्यानं भावनयाहिबुद्धेरात्मनिप्रतिष्ठाभवतिसाचायुक्तस्यतेनास्ति नचाभावयतःआत्म ध्यानमकुर्व्वतःशान्तिरात्मनिचित्तोपरमःअशान्तस्यकुतःसुखंमोक्षानन्दःइत्यर्थः ६६

भाषा अनुवाद ।

इन्द्रीवशकियेविनातत्त्वज्ञाननहींहोताइसकाकारणकहतेहैं किअवशीकृतइ न्द्रियविषयाधीनभोगीपुरुषकीइन्द्रियोंकेबीचजबएकइन्द्रीकेसाथमनधावताहैअर्था त्उसकेआधीनहोविषयपरचलाताफिरवहमनपुरुषकीबुद्धिहरिकैउसकोविषय मेंविक्षिप्तकरताहैतबसबइन्द्रीइकट्ठेहोप्रज्ञाकोहरनकरतीहैं तोऔरक्याकहैंफे रिवायुजैसेजलमेंनावकोइधरउधरनचावतीहै तैसेयहमनइन्द्रियोंकेसाथविक्षि प्तहोजहांतहांमारामाराभ्रमताफिरताइसपुरुषकोखराबकरताहै ६७

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥६८॥

शाङ्करभाष्यं।

यततो हीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तञ्चार्थमुपपाद्योपसंहरति तस्मादिति इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्मात् यतेः यस्य यतेः हे महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८

आनन्दगिरिकृतटीका।

यततो हीत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रकृतश्लोकाभ्यामपि कथ्यमानत्वादस्ति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य परिहरति यततो हीत्यादिना ध्यायतो विषयानित्यादीनामुपपत्तिवचनमुन्नेयं तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति इन्द्रियाणामिति असमाहितेन मनसा यस्मादनुविधीयमानानीन्द्रियाणि प्रसह्य प्रज्ञामपहरन्ति तस्मादिति योजना ६८

स्वामिकृतटीका।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह इन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणामवशीकृतानां स्वैरं विषयेषु चरतां मध्ये यदेवैकमिन्द्रियं मनोऽनुविधीयते अवशीकृतं सदिन्द्रियेण सह गच्छति तदेवैकमिन्द्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयविक्षिप्तां करोति किमुत वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरन्तीति यथा प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रामयति तद्वदिति ६७ इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञत्वे साधनत्वं लक्षणत्वञ्चोक्तमुपसंहरति तस्मादिति साधनत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः. लक्षणत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः महाबाहो इति सम्बोधयन् वैरिनिग्रहे समर्थस्य तव वात्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ६८

भाषाअनुवाद

इन्द्रियोंका संयम करना स्थिरप्रज्ञपुरुषका साधन औ यही उसका लक्षण है यह जो पूर्व कहि चुके सोई अब फेरि कहते हैं कि हे महाबाहो अर्जुन जो इन सब इन्द्रियों को विषयोंसे याम्त राखि सकै उसकी प्रज्ञा प्रतिष्ठित होती है महाबाहु सम्बोधन से यह जानाया कि तुम वैरियोंके निग्रह करनेमें समर्थ हौ इससे अवश्य इन्द्रियोंको वश करि सकोगे ये इन्द्री पुरुषको परम शत्रु हैं इनको जय करने बिना बड़ी हानि है यह इसका भावार्थ है इससे तुम इन्द्रियगण अपने वश करो ६८

यानिशासर्व्वभूतानांतस्यांजागर्त्तिसंयमी॥यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ६९

शाङ्करभाष्यं

योयंलौकिकोवैदिकश्चव्यवहारःसमुत्पन्नविवेकज्ञानस्यस्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्य्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्त्ततेऽविद्यायाश्चविद्याविरोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थंस्फुटीकुर्व्वन्नाह यानिशेति यानिशारात्रिःसर्व्वपदार्थानामविवेककरीतमःस्वभावत्वात् निशासर्व्वेषांभूतानांसर्व्वभूतानांकिंतत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्यविषयोयथानक्तञ्चराणामहरेवसदन्येषांनिशाभवति तद्वन्नक्तञ्चरस्थानीयानांअज्ञानिनांसर्व्वभूतानां निशेवनिशापरमार्थतत्त्वागोचरत्वादतद्बुद्धीनांतस्यांपरमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायांप्रबुद्धोजागर्त्तिसंयमीसंयमवान् जितेन्द्रियोय्योगीत्यर्थःयस्यांग्राह्यग्राहकभे

भाषाअनुवाद ।

जोसन्देहकरो किनिद्रागतकहेसोयेमनुष्यकेसमानदेखनासुननाबोलनाचलना यापरसकरनाआदिइन्द्रियोंकेव्यापारसेरहितकहेइन्द्रीजिततोकोईभीपुरुषइससंसारमेनहींदेखपड़ताहै तोस्थितप्रज्ञकालक्षणजोकहासोअसम्भवअर्थातकोईभीस्थिरबुद्धिनहींहै इसपरश्रीभगवानकहतेहैं किअज्ञानरूपअन्धकारसेआवृत्तकहेघेरेसकलमनुष्योंकोआत्मनिष्ठाकहे आत्मज्ञानतत्त्वज्ञानरूपविषयमेदर्शनआदिकोईव्यापारनरहनेसेजन्तुवोंको जोनिशाकहेरात्रिअर्थातदर्शनादिव्यापारशून्यअवस्थातद्रूपआत्मनिष्ठाकहेतत्त्वज्ञानअवस्थारात्रिहै जिसमेविषयीविचारोंकोकुछनहींसूझतासोयेहुयेपुरुषकेसमानशिथिलपडेहैं कोईइन्द्रीभीकुछकाममेनहींहैयहीआत्मनिष्ठारूपनिशासबजीवोंकीजानोइससेसंयमीकहेइन्द्रीजितजागतेहैं अर्थात्तत्त्वज्ञानकाअनुभवकरतेऔस्वस्वरूपकोदेखतेआनन्दपावतेहैं औरजोविषयनिष्ठाकहेविषयोंकाज्ञानजिसमेसबप्राणीजागतेअर्थातविषयीजनविषयोंमेबोधयुक्तहोदर्शनादिव्यापारकरते स्वप्नकीऐसीसंपतमेमगनहैं सोईमुनिजोतत्त्वज्ञानीहैं उनकोरात्रितुल्यहै अर्थातइसविषयमोहरूपरातिमेउनकोकुछनहींसूझतासोयेनरकेसमानअचेतहैं अर्थातब्रह्ममेदृष्टिहैऔविषयदेखतेनहींसोईकहाकिजोनिशासबभूतकहेप्राणियोंकीहै उसमेमुनिजनजागते औजोज्ञानियोंकीरातिउसमेप्राणीसबजागतेहैं जैसेउलूआपचोऔचमगादुरछछुन्दरआदिजीवऔरजीवोंकीरातिऔउनकादिनहै अपनासबव्यापारकरतेखुसीसेरातभरघूमतेतैसेहीजानो ६९

शाङ्करभाष्यं

दलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न विद्यावस्थायां विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्त्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्त्ता प्रवर्त्तते नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति यस्य तु पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञानं तस्यात्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ तथा च दर्शयिष्यति तद्बुद्धयस्तदात्मान इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारः तत्रापि प्रवर्त्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तेरनुपपत्तिरिति चेत् न स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्त्तकप्रमाणापेक्षता आत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भवति प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्त्तयत्यन्त्यं प्रमाणं निवर्त्तयदेव चाप्रमाणीभवति स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात् प्रमाणस्य तस्मात् नात्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धं ६९

आनन्दगिरिकृतटीका।

आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतस्याज्ञस्य कर्मणीत्येतस्मिन्नर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति योयमिति अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिश्चेत्तन्निवृत्तिरेव कथमित्याशङ्क्याह अविद्यायाश्चेति स्फुटीकुर्वन् बाह्याभ्यन्तरकरणानां पराक्प्रत्यक्प्रवृत्तिवत्तथाविधे दर्शने च मिथो विरुध्यते पराग्दर्शनस्यानाद्यात्मावरणाविद्याकार्यत्वादात्मदर्शनस्य च तन्निवर्त्तकत्वात्तत आत्मदर्शनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो निगृह्णीयादित्याहेति योजना सर्वप्राणिनां निशा पदार्थाविवेककरीत्यत्र हेतुमाह तमःस्वभावत्वादिति सर्वप्राणिसाधारणीं प्रसिद्धां निशां दर्शयित्वा तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्रश्नपूर्वकं विशदयति किं तदित्यादिना स्थितप्रज्ञविषयस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशैकस्वभावस्य कथमज्ञान् प्रति निशात्वमित्याशङ्क्याह यथेति तत्र हेतुमाह अगोचरत्वादिति अतद्बुद्धीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्ते द्वैतप्रपञ्चे प्रवृत्तबुद्धीनामप्रतिपन्नत्वात् परमार्थतत्त्वं निशेवाविदुषामित्यर्थः तस्यामित्यादि व्याचष्टे तस्यामिति निशावदुक्तायामवस्थायामिति यावत् योगीति ज्ञानी कथ्यते द्वितीयार्द्धं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विभजतेयस्यामिति प्रसुप्तानांजागरणंविरुद्धमित्याशंक्याह प्रसुप्तारिवेति परमा
र्थतत्वमनुभवतोनिवृत्ताविद्यस्यसंन्यासिनोद्वैतावस्थानिशेत्यत्रहेतुमाह अविद्यारूप
त्वादिति परमार्थावस्थानिशेत्यविदुषांविदुषान्तुद्वैतावस्थातथेतिस्थितेफलितमाह
अतइति अविद्यावस्थायामेवक्रियाकारकफलभेदप्रतिभानादित्यर्थ विद्योदयेपितत्प्र
तिभानाविशेषात्पूर्वमिवकर्माणिविधीयेरन्नित्याशंक्याह विद्यायामिति अविद्या
निवृत्तौबाधितानुवृत्त्याविभागभानेपिनास्तिकर्मविधिर्विभागाभिनिवेशाभावादि
त्यर्थः अविद्यावस्थायामेवकर्माणीत्युक्तंव्यक्तीकरोतिप्रागिति विद्योदयात्पूर्वंबाधका
भावादबाधिताविद्याक्रियादिभेदमापाद्यप्रमाणरूपयाबुद्ध्याग्राह्यतांप्राप्यकर्महेतु
र्भवतिक्रियादिभेदाभिमानस्यतद्धेतुत्वादित्यर्थः नविद्यावस्थायामित्युक्तंप्रपञ्चयति ना
प्रमाणेति उत्पन्नायाञ्चविद्यायांअविद्यायाः निवृत्तत्वात्क्रियादिभेदभानमप्रमा
णमिति बुद्धिरुत्पद्यतेतयागृह्यमाणायथोक्तविभागभागिन्यप्यविद्यानकर्महेतुत्वंप्र
तिपद्यतेबाधितत्वेनाभासतयातद्धेतुत्वायोगादित्यर्थः विद्याविद्याविभागेनोक्तमेववि
शेषंविवृणोति प्रमाणभूतेनेति यथोक्तेनवेदेनकामनाजीवनादिमतोममकर्मविहितं
तेनमयातत्कर्त्तव्यमितिमन्वानः सन्कर्मण्यसावधिक्रियतेतंप्रतिसाधनविशेषवादिनो
वेदस्यप्रवर्त्तकत्वादित्यर्थः सर्वमेवेदमविद्यामात्रंद्वैतंनिशेवेतिमन्वानस्तुनप्रवर्त्ततेकर्म
णीतिव्यावर्त्त्यमाह नाविद्येति विदुषोनकर्मण्यधिकारश्चेत्तस्याधिकारस्तर्हिक्वे
त्याशंक्याह यस्येति तस्यआत्मज्ञस्यफलभूतसंन्यासाधिकारेवाक्यशेषंप्रमाणयति त
थाचेति प्रवर्त्तकंप्रमाणंविधिस्तदभावेकर्मस्विवविदुषोज्ञाननिष्ठायामपिप्रवृत्तेरनु
पपत्तेराश्रयणीयोज्ञानवतोपिविधिरितिशङ्कते तत्रापीति किमात्मज्ञानंविधिमपे
क्षतेकिम्वात्मा नाद्यः तस्यस्वरूपविषयस्ययथाप्रमाणप्रमेयमुत्पत्तेर्विध्यनपेक्षत्वादि
त्याह नस्वात्मेति नद्वितीयइत्याह नहीति प्रवर्त्तकप्रमाणशब्दितस्यविधेःसाध्यविषय
त्वादात्मनश्चासाध्यत्वादितिहेतुमाह आत्मत्वादेवेति आत्मतज्ज्ञानयोर्विध्यनपेक्ष
त्वेपिज्ञानिनोमानमेयव्यवहारंप्रतिनियमार्थंविध्यपेक्षास्यादित्याशंक्याह तदन्तत्वाचे
ति सर्वेषांप्रमाणानांप्रमाण्यस्यात्मज्ञानोदयावसानत्वात्तस्मिन्नुत्पन्नेव्यवहारस्य
निरवकाशत्वान्नतत्प्रतिनियमायज्ञानिनोविधिरित्यर्थः उक्तमेवव्यक्तीकरोति नही
ति धर्माधिगमवदात्माधिगमेपिकिमितियथोक्तोव्यवहारोनभवतीत्याशंक्याह प्रमा
तृत्वंहीति तन्निवृत्तौकथमद्वैतज्ञानस्यप्रमाण्यमित्याशंक्याह निवर्त्तयदेवेति निवर्त्त

आनन्दगिरिकृतटीका।

यंदद्वैतज्ञानंस्वयंनिवृत्तेर्नप्रमाणमित्यत्रदृष्टान्तमाह स्वप्नेति आत्मज्ञानस्यविध्य नपेक्षत्वेहेत्वन्तरमाहलोकेचेति व्यवहारभूमौहिप्रमाणस्यवस्तुनिश्चयफलपर्य्य न्तत्वेसति प्रवर्त्तकविधिसापेक्षत्वानुपलम्भाददद्वैतज्ञानमपिप्रमाणत्वान्नविधिमपे क्षतेरज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः आत्मज्ञानवतस्तन्निष्ठाविधिमन्तरेणज्ञानमाहात्म्ये नैवसिद्धत्वात्तस्यकर्मसंन्यासेधिकारोनकर्मणीत्युपसंहरतितस्मादिति ६९

नन्वसंन्यासिनापिविद्यावताविद्याफलस्यमोक्षस्यलब्धुंशक्यत्वात्किमितिवि दुषःसंन्यासोनियम्यतेतत्राहविदुषइति आपातज्ञानवतोविवेकवैराग्यादिविशि ष्टस्येषणाभ्यःसर्व्वाभ्योव्युत्थितस्यश्रवणादिद्वारासमुत्पन्नसाक्षात्कारवतोमुख्यस्यसं न्यासिनोमोक्षोनान्यस्यविषयतृष्णापरिभूतस्येत्येतद्दृष्टान्तेनप्रतिपादयितुमिच्छन् रागद्वेषविमुक्तैस्त्वितिश्लोकोक्तमेवार्थंपुनराहेतियोजना अद्भिःसमुद्रस्यसमन्तात् पूर्य्यमाणत्वेदृद्धिर्ह्रासवतीतदीयास्थितिरापतेदित्याशंक्याहअचलेति नहिसमु द्रस्योदकात्मकंप्रतिनियतंरूपंकदाचिद्विवर्द्धतेह्रसतेवातेनतदीयास्थितिरेकरूपैवे त्यर्थः तत्तन्नादेयास्तदापःसमुद्रान्तर्गच्छन्तितर्हितस्यविक्रियावत्त्वादप्रतिष्ठास्या दित्याशंक्याहस्वात्मस्थमिति इच्छाविशेषाःविषयाणामसन्निधौविदुषिनिर्व्विका रेप्रविशन्तोपिसन्निधानेतस्मिन् प्रविशन्तोविकारमामादयेयुरित्याशंक्याहविषये ति प्रवेशंविशदयतिसर्व्वतइति योऽकामइत्यादिश्रुतेर्व्विषयविमुखस्यनिष्कामस्य मोक्षोनकामकामुकस्येत्याहसशान्तिमिति ७०

व्या०६ मनंतरश्लोकप्रवृत्तिरित्यर्थः। दृष्टांतेनेममर्थंप्रतिपादयितु =

स्वामिकृतटीका।

ननुकश्चिदपिप्रसुप्तइवदर्शनादिव्यापारशून्यःसर्व्वात्मनानिगृहीतेन्द्रियो लोकेदृश्यतेअतोऽसम्भावितमिदंलक्षणमित्याशंक्याहयानिशेति सर्व्वेषांभूतानां यानिशानिशेवनिशाआत्मनिष्ठाअज्ञानध्वान्तावृतमतीनांतस्यांदर्शनादिव्यापाराभा वात्तस्यामात्मनिष्ठायांसंयमीनिगृहीतेन्द्रियोजागर्त्तिप्रबुध्यते यस्यान्तुविषयनि ष्ठायांभूतानिजाग्रतिप्रबुध्यन्तेसाआत्मतत्त्वंपश्यतोमुनेर्निशातस्यांदर्शनादिव्यापार लक्षणमास्तीत्यर्थः एतदुक्तंभवतियथादिवान्धानामुलूकादीनांरात्रावेवदर्शनंनतुदिव सेएवंब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्यापिब्रह्मण्येवदृष्टिर्नतुविषयेष्वतोनासम्भावितमि दंलक्षणमिति ६९

आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्" तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्व्वे सशान्तिमाप्नोति न कामकामी ७०

शाङ्करभाष्यं

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्नत्वसंन्यासिनः कामकामिनइत्येतमर्थंदृष्टान्तेनप्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्य्येति आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठंअचलतयाप्रतिष्ठाअवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःसर्व्वतोगताः प्रविशन्तिस्वात्मस्थमविक्रियमेवसन्तंयद्वत्तद्वत् कामाविषयसन्निधावपिसर्व्वतइच्छाविशेषायंमुनिंसमुद्रमिवापोऽविकुर्व्वन्तः प्रविशन्तिसर्व्वेआत्मन्येवप्रलीयन्तेनस्वात्मवशंकुर्व्वन्तिसशान्तिंमोक्षंप्राप्नोतिनेतरःकामकामीकाम्यन्तइति कामाःविषयास्तान्कामयितुंशीलंयस्यसकामकामीनैवप्राप्नोतीत्यर्थः ७०

आनन्दगिरिकृतटीका।

यदिगृहस्थेनापिमनसासमस्ताभिमानंहित्वाकूटस्थंब्रह्मात्मानंपरिभावयता ब्रह्मनिर्व्वाणमाप्यतेप्राप्तंतर्हिमौक्यादिविडम्बनमेवेत्याशंक्याहयस्मादिति शब्दादिविषयप्रवणस्यतत्तदिच्छाभेदभागिनोनमुक्तिरितिव्यतिरेकस्य सिद्धत्वात्पूर्व्वोक्तमन्वयंनिगमयितुमनन्तरंवाक्यमित्यर्थः अशेषविषयत्यागेजीवनमपिकथमित्या

स्वामिकृतटीका।

ननुविषयेषुदृष्टप्रभावेकथमसौतान्मुक्तइत्यपेक्षायामाह आपूर्य्यमाणमिति नानानदनदीभिरापूर्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्य्यादमेव समुद्रंपुनरप्यन्याआपोयथाप्रविशन्तितथाकामाविषयाः यंमुनिमन्तर्दृष्टिंभोगैरविक्रियमाणमेवप्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताःसन्तःप्रविशन्तिसशान्तिंकैवल्यंप्राप्नोतिनतुकामकामीभोगकामनाशीलः ७०

भाषा अनुवाद।

लोकहोकिविषयमेदृष्टिविनाफेरिवेज्ञानीविषयभोगकैसेकरतेहैं इसआशयमेकहतेहैं किजैसेनदनदीनारोंकेजलप्रवाहओरसेअचलसमुद्रमेआयप्रवेशकरतेपरसमुद्रकोइच्छानहीतैसेहीविषयसवप्रारब्धकहेपूर्व्वकर्मकेअनुसारभोगइच्छाहीनमुनिकेअन्तःकरणमेअदृष्टकेओरसेकर्मकेद्वाराविषयप्रवेशकरतेपरन्तु तिनकेद्वाराहीअर्थातविषयभोगकरतेभीवेकैवल्यमुक्तिपावतेहैं औरकामकेकामीभोगकामनाशीलकहेविषयस्वभावनहीहोतेहैं ७०

विहाय कामान् यः सर्व्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः निर्ममो निरह-
ङ्कारः स शान्ति मधिगच्छति ७१

शाङ्करभाष्यं।

यस्मादेवंतस्मात् विहायेति विहायपरित्यज्यकामान्यःसंन्यासीसर्व्वानशेष
तःकार्त्स्न्येनचरतिजीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्य्यटतीत्यर्थःनिस्पृहःशरीरजीवनमात्रे
ऽपिनिर्गतास्पृहायस्यसनिस्पृहःसन्निर्म्ममइतिममत्ववर्जितःशरीरजीवनमात्राक्षि
प्तपरिग्रहेऽपिममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः निरहङ्कारोविद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मस
म्भावनारहितइत्यर्थःसएवम्भूतः स्थितप्रज्ञोब्रह्मविच्छान्तिंसर्वसंसारदुःखोपरमत्व
लक्षणांनिर्व्वाणाख्यामधिगच्छतिप्राप्नोतिब्रह्मभूतोभवतीत्यर्थः ७१

आनन्दगिरिकृतटीका।

शंक्याह जीवनेति सम्भवद्रागद्वेषादिकेदेशेनिवासव्यावृत्त्यर्थंचरतीत्येतद्व्याचष्टे
पर्य्यटतीति विहायकामानित्यनेनपुनरुक्तिंपरिहरतिशरीरेति निस्पृहत्वमुक्त्वा
निर्ममत्वात्पुनर्वदन्कथंपुनरुक्तिमार्थिकींनपश्यसीत्याशंक्याह शरीरजीवनेति स
त्यहङ्कारेममकारस्यावश्यकत्वान्निरहङ्कारत्वंव्याकरोति विद्यावत्त्वादीति सशा
न्तिमाप्नोतिइत्युक्तमुपसंहरतिसएवम्भूतइति संन्यासिनोमोक्षमपेक्ष्यमाणस्यस
र्वकामपरित्यागादीनिश्लोकोक्तानिविशेषणानियत्नसाध्यानितत्सम्पत्तिफलन्तु कैव
ल्यमित्यर्थः ७१

स्वामिकृतटीका।

यस्मादेवंतस्मात्विहायेति प्राप्तान्कामान्विहायत्यक्त्वाउपेक्ष्यअप्राप्तेषुच
निस्पृहःयतोनिरहङ्कारःअतएवतद्भोगसाधनेषुनिर्ममःसन्नन्तर्दृष्टिर्भूत्वा यश्चर
ति प्रारब्धवशेनभोगान्भुङ्क्तेयत्रक्वापिगच्छतिवासशान्तिंप्राप्नोति ७१

भाषा अनुवाद।

जबऐसीअवस्थाहै तोजोप्राप्तविषयकोत्यागकरतेयाअनादरसेग्रहणक
रतेऔरअप्राप्तमेइच्छारहितकहेकिसीकोअभिलाषनहींरखतेइससेउनकेअह
ङ्कारनहींहै इसीसेभोगअभोगसाधनमेममतातथालेशशून्यहोकरआत्मामेह
ष्टिराखिप्रारब्धवशतेविषयभोगकरतेहैं औरकहींभीजांयपरशान्तिकोप्राप्तहोते
हैं अर्थात्जोसबकामनाछोडिवेपरवाहअहंममताहीनपुरुषभोगकरैंयाकहीं
जांय परशान्तितोपावतेहीहैं ७१

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति॥ स्थित्वास्याम
न्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्व्वाण मृच्छति ७२

इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांभीष्मपर्व्वणिश्रीभग
वद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादेसांख्ययोगोनाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यं

सैषाज्ञाननिष्ठास्तूयते एषाब्राह्मीति एषायथोक्ताब्राह्मीब्रह्मणिभवेयंस्थितिः
सर्व्वकर्मसंन्यस्यब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् हेपार्थनैनांस्थितिंप्राप्यलब्ध्वाविमुह्य
तिनमोहंप्राप्नोतिस्थित्वास्यांस्थितौब्राह्म्यांयथोक्तायामन्तकालेपिअन्तेवयस्यपिब्रह्म
निर्व्वाणंब्रह्मनिर्वृतिंमोक्षमृच्छतिंकिमुवक्तव्यं ब्रह्मचर्य्यादेवसन्यस्ययावज्जीवंयोब्र
ह्मण्येवावतिष्ठतेसब्रह्मनिर्व्वाणमृच्छतीति ७२

इति श्रीभगवद्गीताभाष्येद्वितीयोध्यायः॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रतत्रसंक्षेपविस्तराभ्यांप्रदर्शितांज्ञाननिष्ठांअधिकारिप्रवृत्त्यर्थत्वेनस्तोतुमु
त्तरश्लोकमवतारयतिसैषेति गृहस्थःसंन्यासीत्युभावपिचेन्मुक्तिभागिनौकिंतर्हि
कष्टेनसर्वथैवसंन्यासेनेत्याशंक्य संन्यासिव्यतिरिक्तानामन्तरायसम्भवात्पेक्षितःसं
न्यासोमुमुक्षोरित्याहएषेति स्थितिमेवव्याचष्टेसर्वमिति नविमुह्यतीतिपुनर्नञो
नुकर्षणमन्वयार्थंसंन्यासिनोविमोहाभावेपिगृहस्थोधनधान्यादिनिमित्तंप्रायेणवि
मुह्यतिविक्षिप्तःसन्परमार्थविवेकरहितोभवतीत्यर्थः यथोक्ताब्राह्मीस्थितिःसर्व
कर्मसंन्यासपूर्विकाब्रह्मनिष्ठातस्यां स्थित्वातामिमामायुषश्चतुर्थेपिभागेकृत्वेत्यर्थः
अपिशब्दसूचितंकैमुतिकन्यायमाह किमुवक्तव्यमिति तदेवंतत्त्वंपदार्थौतदैक्यं
वाक्यार्थस्तज्ज्ञानादेकाकिनोमुक्तिस्तदुपायश्चेत्येतेषामेकैकत्रश्लोकेप्राधान्येन प्रद
र्शितमितिनिष्ठाद्वयमुपायोपेयभूतमध्यायेनसिद्धं ७२

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां द्वितीयोध्यायः ॥२॥

स्वामिकृतटीका ।

उक्तांज्ञाननिष्ठांस्तुवन्नुपसंहरतिएषेति ब्राह्मीस्थितिर्ब्रह्मज्ञानेनिष्ठाएषा
एवम्बिधाएनांपरमेश्वराराधनेनविशुद्धान्तःकरणः पुमान्प्राप्यनमुह्यतिपुनःसंसा
रमोहंनप्राप्नोति यतोऽन्तकालेमृत्युसमयेऽपिअस्यांक्षणमात्रंस्थित्वाब्रह्मनिर्वाणं

स्वामिकृतटीका ।

अन्तकालेपिलयस्थितिप्राप्नोतिकिंपुनर्वक्तव्यंबाल्यमारभ्यस्थित्वाप्राप्नोतीति ।। श्लोकमुक्तंनिमग्नंयःसांख्ययोगोपदेशतः उज्जहारार्जुनंभक्तंसकृष्णःशरणंमम ७२

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायांद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्वकहीहुईज्ञाननिष्ठाकीप्रसंसाकरिकेकहतेहैं किहेअर्जुनउक्तब्रह्मज्ञानकीनिष्ठाऐसीहै इससेभगवतकेआराधनसेशुद्धचित्तपुरुषयहब्रह्मनिष्ठापायकरि औरसंसारसागरमेमूढ़नहीहोता देखोमरतीवारभीएकक्षणभरजोब्रह्मनिष्ठामेमनस्थिरकरतेवेब्रह्ममेलीनहोतेहैं तोबालपनसेयावज्जतदिनोंसेइसब्रह्मनिष्ठाकीअभ्याससेइसमेमनस्थिरकरिअन्तमेमुक्तिमिलैगी इसमेफिरिकुछसन्देहवाकीहै सोहेपार्थयहब्राह्मीस्थितिहै इसकोप्राप्तहोफेरिमोहनहींपातेअन्तकालमेभीइसमेक्षणभरमनथिरकरिकेमनुष्यनिश्चयब्रह्मनिर्वाणपदपावतेहैं ७२

इति श्रीभगवद्गीतायाःपण्डितजगन्नाथशुक्लविरचितायांमनभावनीटीकायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादेसांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः २ सम्वतः १९२६

तृतीयाध्यायः

अर्जुनउवाच ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्द्दन तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव १

शाङ्करभाष्यं

शास्त्रस्यप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूतेद्वेबुद्धीभगवतानिर्द्दिष्टेसांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्च तत्रप्रजहातियदाकामानित्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेःसांख्यबुद्ध्याश्रितानांसंन्यासक

भाषा अनुवाद।

गीताशास्त्रमेप्रथमप्रवृत्तिऔनिवृत्तिकीहेतुरूपसांख्यतथायोगयेदोप्रकार कीबुद्धिदेखावतेहुयेश्रीजगदीश्वरनेअशोच्यानन्वशोचस्त्वं इत्यादिश्लोकसेपहिले मुक्तिसाधनकेविषयमे देहऔआत्माकाभेदकहा तिसकेअनन्तरएषातेऽभिहिता सांख्येइत्यादिश्लोककेद्वारानिष्कामकर्मकरनेकोकहा परन्तुतिससेकौनपक्षमुख्य कहेश्रेष्ठऔकौनगौणकहेसाधारणहै यहकुछभावकहेभगवतकोअभिप्रायजानी नहींगई औरतिसकेवीचमेज्ञानीपुरुषकोकर्मरहितहोना तथाइन्द्रीवशकरना औनिरहङ्काररहनाकहिकर एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थइसश्लोकसेप्रसंसापूर्ब्वकभग वतकीकहावतसेतत्त्वज्ञानऔनिष्कामकर्मयोगरूपभक्तियोग इनदोनोकेमध्यज्ञान हींकीश्रेष्ठताभगवानकोअभिमतहै यहजानिकरअर्जुनकहतेहैं किहेकेशवजोनि ष्कामकर्मयोगरूपभक्तियोगकीअपेक्षाशीघ्रमुक्तिकादेनहारतत्त्वज्ञानहीश्रेष्ठआप कोअभिमतहै तोफेरिकिसवास्ते तस्माद्युध्यस्वतस्मादुत्तिष्ठयेबातेंकहिकहिकर हेजनार्द्दनघोरहिंसारूपकर्ममेहमैप्रवृत्तकरतेहौ जनार्द्दनसंबोधनदेनेसेयहआ याकिजनकहेभक्तजनजोमैतिसकोअर्दनकहेपीड़ादेनेवालेकाहेहोतेहौ यहअर्जु नकातात्पर्य्यहै सोईपूछतेहैं किज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिरिति १

शाङ्करभाष्यं

र्त्तव्यतामुक्त्वा तेषांतन्निष्ठतयैवकृतार्थतोक्तैषाब्राह्मीस्थितिरित्यर्जुनायचकर्मण्ये
वाधिकारस्तेमातेसङ्गोऽस्त्वकर्मणीतिकर्मैवकर्त्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य नतत
एवश्रेयःप्राप्तिमुक्तवान्तदेतदालक्ष्यपर्य्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुनउवाच कथंभक्तायश्रे
योऽर्थिनेयत्साक्षात्श्रेयःप्राप्तिसाधनंसांख्यबुद्धिनिष्ठांश्रावयित्वा मांकर्मणिदृष्टा
नेकानर्थयुक्तेपारम्पर्य्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफलेनियुञ्ज्यादितियुक्तःपर्य्याकुली
भावोऽर्जुनस्यतदनुरूपश्चप्रश्नोज्यायसीचेदित्यादि प्रश्नापाकरणवाक्यञ्चभगवतो
युक्तंयथोक्तंविभागविषयेशास्त्रेकेचित्त्वर्जुनस्यप्रश्नार्थमन्यथाकल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं
भगवतःप्रतिवचनंवर्णयन्ति यथाचात्मनासम्बन्धग्रन्थेगीतार्थोनिरूपितःतत्प्रतिकूल
ञ्चेहपुनःप्रश्नप्रतिवचनयोरर्थंनिरूपयन्तिकथंतत्रसम्बन्धग्रन्थेतावत्सर्व्वेषामाश्रमि
णांज्ञानकर्मणोःसमुच्चयोगीताशास्त्रेनिरूपितोर्थइत्युक्तःपुनर्विशेषितञ्चयावज्जीवं
श्रुतिचोदितानिकर्माणिपरित्यज्यकेवलादेवज्ञानान्मोक्षःप्राप्यतेइत्येतदेकान्तेनैव
प्रतिषिद्धमितीह त्वाश्रमविकल्पंदर्शयतायावज्जीवंश्रुतिचोदितानामेवकर्मणांपरि
त्यागउक्तःतत्कथमीदृशंविरुद्धमर्थमर्जुनायब्रूयाद्भगवान् श्रोतावाकथंविरुद्धमर्थम
वधारयेत्तत्रैतत्स्यात् गृहस्थानामेवश्रौतकर्मपरित्यागेनकेवलादेवज्ञानान्मोक्षः
प्रतिषिध्यते नत्वाश्रमान्तराणामित्येतदपिपूर्व्वोत्तरविरुद्धमेवकथंसर्व्वाश्रमिणां
ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयोगीताशास्त्रेनिश्चितोर्थइतिप्रतिज्ञायेहकथंतद्विरुद्धंकेवलादेव
ज्ञानान्मोक्षंब्रूयात् आश्रमान्तराणांअथमतंश्रौतकर्मापेक्षयैतद्वचनंकेवलादेव
ज्ञानात्श्रौतकर्मरहितात्गृहस्थानांमोक्षः प्रतिषिध्यतइतितत्रगृहस्थानांविद्यमा
नमपिस्मार्त्तंकर्म्माविद्यमानवदुपेक्ष्यज्ञानादेवकेवलादित्युच्यतेइत्येतदपिविरुद्धंकथं
गृहस्थस्यैवस्मार्त्तकर्मणासमुच्चितात्ज्ञानान्मोक्षःप्रतिषिध्यते नत्वाश्रमान्तराणा
मितिकथंविवेकिभिःशक्यमवधारयितुंकिञ्चयदिमोक्षसाधनत्वेनस्मार्त्तानिकर्माण्यु
र्द्ध्वरेतसांसमुच्चीयन्तेतथागृहस्थस्यापिइष्यतांस्मार्त्तैरेवसमुच्चयोनश्रौतैःअथश्रौतैः
स्मार्त्तैश्चगृहस्थस्यैवसमुच्चयोमोक्षायोर्द्ध्वरेतसांतु स्मार्त्तकर्ममात्रसमुच्चितात्ज्ञाना
न्मोक्षइतितत्रैवंसतिगृहस्थस्यायासबाहुल्यात्श्रौतंस्मार्त्तञ्चबहुदुःखरूपंकर्मशि
रस्यारोपितंस्यात्अथगृहस्थस्यैवायासबाहुल्यात्तत्कारणान्मोक्षः स्यान्नाश्रमान्त
राणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादितितदप्यसत्सर्व्वोपनिषदितिहासपुराणयोग
शास्त्रेषुज्ञानाङ्गत्वेनमुमुक्षोःसर्व्वकर्मसंन्यासविधानादाश्रमविकल्पसमुच्चयविधा

शाङ्करभाष्यम् ।

५ भा० उभेसत्यानृतेत्यक्त्वा

नास्वश्रुतिस्मृत्योःसिद्धःसर्वाश्रमिणांज्ञानकर्मणोःसमुच्चयोनमुमुक्षोःसर्वकर्मसंन्यासविधानात्पुत्रैषणायावित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्च व्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरन्तितस्मात्संन्यासमेषांतपसामतिरिक्तमाहुःन्यासएवात्यरेचयदितिनकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरितिचब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्याद्याः श्रुतयःत्यजधर्ममधर्मञ्चउभेसत्यानृतेत्यजउभेसत्यानृतेत्यक्त्वायेनत्यजसितंत्यजसंसारमेवनिःसारंदृष्ट्वासारदिदृक्षया प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाःपरंवैराग्यमाश्रिता इतिबृहस्पतिः परमात्मनियोरक्तोऽपरमात्मनिसर्वैषणाविनिर्मुक्तः सभैक्ष्यंभोक्तुमर्हतिकर्मणाबध्यतेजन्तुर्विद्ययाचविमुच्यते तस्मात्कर्मनकुर्वन्तियतयःपारदर्शिनइतिशुकानुशासनं इहापिचसर्वकर्माणिमनसासंन्यस्येत्यादिमोक्षस्यचाकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यंनित्यानिप्रत्यवायपरिहारार्थानीतिचेत् नासंन्यासिविषयत्वात्प्रत्यवायप्राप्तेर्नह्यग्निकार्याद्यकरणात्संन्यासिनःप्रत्यवायःकल्पयितुंशक्योयथाब्रह्मचारिणां असंन्यासिनामपिनतावन्नित्यानांकर्मणामभावादेवभावरूपस्यप्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुंशक्याकथमसतःसज्जायेतेत्यसतःसज्जन्मासंभवश्रुतेः यदिविहिताकरणादसम्भाव्यमपिप्रत्यवायंब्रूयाद्वेदस्तदानर्थकरोवेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्विहितस्याकरणयोःदुःखमात्रफलत्वात् तथाचकारकंशास्त्रंनज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थंकल्पितंस्यान्नचैतदिष्टंतस्मान्नसंन्यासिनांकर्माण्यतोज्ञानकर्मणोःसमुच्चयानुपपत्तिःज्यायसीचेत् कर्मणस्तेमताबुद्धिरित्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्चयदिहिभगवताद्वितीयेऽध्यायेज्ञानंकर्मचसमुच्चयेनत्वयाएकेनानुष्ठेयमित्युक्तंस्यात्ततोऽर्जुनस्यप्रश्नोऽनुपपन्नोज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिरित्यर्जुनायचेत्बुद्धिकर्मणीत्वयानुष्ठेयेइत्युक्तेयाचकर्मणोज्यायसीबुद्धिःसाप्युक्तैवेतितत्किंकर्मणिघोरे मांनियोजयसिकेशवेतिउपालम्भोवाप्रश्नोवानकथञ्चनोपपद्यतेनचार्जुनस्यैवज्यायसीबुद्धिर्नानुष्ठेयेतिभगवतोक्तं पूर्वमितिकल्पयितुंयुक्तंयेनज्यायसीचेदितिविवेकतःप्रश्नः स्यात्यदिपुनरेकस्यपुरुषस्यज्ञानकर्मणोर्विरोधात्युगपदनुष्ठानंनसम्भवतीतिभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वंभगवतापूर्वमुक्तंस्यात् ततोऽयंप्रश्नउपपन्नोज्यायसीचेदित्यादिरविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपिभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेनभगवतःप्रतिवचनंनोपपद्यतेनचाज्ञाननिमित्तंभगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयंअस्माच्चभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेनज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतःप्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयानुपपत्तिः तस्मात्केवलादेवज्ञानान्मोक्षइत्येषोऽर्थोनिश्चितोगीतासु

शाङ्करभाष्यं।

सर्व्वोपनिषत्सु च ज्ञानकर्मणोरेकं वदनिश्चित्येति चैकविषयैव प्रार्थनानुपपन्नोभयोः समुच्चयसम्भवे कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासम्भवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ज्यायसीचेदिति ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात्ते तव मता अभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तदेकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोतिरिक्तं करणं बुद्धेरनुपपन्नं अर्जुनेन कृतं स्यान्नहि तदेव तस्मात् फलतोतिरिक्तं स्यात् तथा च कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करञ्च कर्म कुर्व्विति मां प्रतिपादयति तत् किन्नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्व्वन् तत् किंकस्मात् कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च नोपपद्यते १

आनन्दगिरिकृतटीका।

पूर्व्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं पूर्व्वस्मिन्नध्याये वृत्तमर्थं संक्षिप्यानुवदति शास्त्रस्येति गीताशास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टमित्यर्थः प्रष्टुरर्जुनस्याभिप्रायं निर्द्दिष्टुं वृत्तमर्थान्तरं कथयति तत्रेति अध्याययोर्बुद्धिद्वयनिर्धारणं वाक्यार्थः पारमार्थिकतत्त्वज्ञानं तन्निष्ठानामशेषकामत्यागिनां कामपूलानां कर्मणामपि प्रतिपत्तिकर्मवत्त्यागं कर्त्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः तथापि मोक्षसाधने विकल्पसमुच्चययोरन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तरप्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह उक्तेति अर्जुनस्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्नबीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते अर्जुनायचेति सांख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्मत्यागमुक्त्वा पुनस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वं कथं मिथोविरुद्धं ब्रवीतीत्याशङ्क्याह योगेति यथा सांख्यबुद्धिमाश्रितानां सन्यासद्वारा तन्निष्ठानां कृतार्थतोक्ता तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म कुर्व्वतोपि कृतार्थत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह नतत्रेति दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादिति दर्शनादिति शेषः बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नबीजं प्रतिबन्धप्रश्नं करोतीत्याह तदेतदिति साक्षादेव श्रेयःसाधनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदिलुप्यते तर्हि परीतं कर्म तस्यानुष्ठेयत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते भगवदुक्तेर्थे संदिहानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्व्वोत्तराध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणसङ्गतिरित्यर्थः अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्य्याकुलत्वं प्रश्नपूर्व्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना यद्यपि साक्षादेव श्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिस्तं परमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्ठा श्रुतंतदन्यत्वे योऽर्थिनेभ्यस्तायमावयित्वा मां पुनरभक्तमश्रेयोऽर्थिनमिव कर्मणि पू

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्रौतविपरीतेकथंभगवान्नियोक्तुमर्हति इत्यर्जुनस्यपर्याकुलीभावोयुक्तइतिसम्बन्धः
ज्ञाननिष्ठातोवैपरीत्यंस्फोरयितुंकर्मविशिनष्टि घोरेति मुहुर्हिंसात्मकर्मणिदृष्टोऽ
नेकोऽनर्थोगुरुबन्धादिहिंसादिस्तेन सम्बन्धेनबुद्धिशुद्धिद्वारापिवर्त्तमानेजन्मन्येवफल
मित्यनियतेममभक्तस्यश्रेयोऽर्थिनोनियोगोभगवतायुक्तोनभवतीतिशेषः यथोक्तं
निमित्तंप्रश्नस्ययुक्तंतदनुगुणत्वात्तस्येतिद्योतकमाह तदनुरूपस्येति ज्ञाननिष्ठानां
कृतार्थताकर्मनिष्ठानान्तुनतथेत्युक्ते विभागभागिशास्त्रमित्यबलोकेऽस्मिन्नित्यादिवा
क्यस्यापिद्योतकत्वंदर्शयति प्रश्नेति साक्षादेवश्रेयःसाधनमन्येभ्योभगवतोक्तं मद्य
मद्यमितिमत्वाव्याकुलीभूतः सन्पृच्छतीतिस्वाभिप्रायेणसम्बन्धमुक्त्वावृत्तिकारा
भिप्रायंदूषयति केचित्त्विति ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयमवधारयितुंप्रश्नाङ्गीकारेसमु
च्चयावधारणेनैवप्रतिवचनमुचितंनतथाभगवताप्रतिवचनमुक्तं तथाचप्रश्नस्यसमुच्च
यविषयत्वावगमात्प्रत्युक्तेश्चासमुच्चयविषयत्वात्तयोर्मिथोविरोधोवृत्तिकारमतेस्या
दित्यर्थः किञ्चकेवलंप्रश्नप्रतिवचनयोरेवपरमतेपरस्परविरोधोनभवत्यपितुपरे
षांसम्बन्धग्रन्थेपिपूर्व्वापरविरोधोऽस्तीत्याह यथाचेतिआत्मनावृत्तिकारैरितियावत्स
म्बन्धग्रन्थोगीताशास्त्रारम्भोपोद्घातःइहेतितृतीयाध्यायारम्भंपराम्हशति तदेवावि
ष्कर्तुमाकाङ्क्षामाह कथमिति पूर्व्वापरविरोधंस्फोरयितुंसम्बन्धग्रन्थोक्तमर्थम
नुवदति तत्रेति परकीयावृत्तिःसप्तम्यासमुल्लिख्यतेसम्बन्धग्रन्थे तावदयमर्थउक्त
इतिसम्बन्धः तमेवार्थंविशदयति सर्व्वेषामिति सर्व्वकर्मसंन्यासपूर्व्वकज्ञानादेव
केवलात् कैवल्यमित्यस्मिन्नर्थेशास्त्रस्यपर्य्यवसानान्नसमुच्चयोविवक्षितस्तस्येत्याशं
क्याह पुनरिति उक्तोगीतार्थोवृत्तिकारैरेवकर्मत्यागायोगेनविशेषितत्वान्नाविव
क्षितोभवितुमुत्सहते तथाचश्रौतानिकर्माणित्यक्त्वाज्ञानादेवकेवलान्मुक्तिर्भवतीत्ये
तन्मतं नियमेनैवयावज्जीवश्रुतिभिर्विप्रतिषिद्धत्वान्नाभ्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः त
थापिकथंमिथोविरोधधीरित्याशंक्याह इहत्विति प्रथमतोहिसम्बन्धग्रन्थेसमु
च्चयोगीतार्थःप्रतिपाद्यत्वेनवृत्तिकृताप्रतिज्ञातः श्रौतकर्मपरित्यागश्चश्रुतिविरो
धादेवनसम्भवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भेपुनःसंन्यासिनांज्ञाननिष्ठाकर्मिणांकर्मनि
ष्ठेत्याश्रमविभागमभिदधतापूर्व्वप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमान्मिथोविरोधोदर्शितः
स्यादित्यर्थः ननुयथाभगवताप्रतिपादितं तथैववृत्तिकृताव्याख्यातमितिनतस्याप
राधोऽस्तीत्याशंक्याह तत्कथमिति नहिइहभगवान्विवक्षितमभिप्रेत्य [illegible]

आनन्दगिरिकृतटीका ।

परमात्मनस्तु विरुद्धार्थवादित्वायोगात् किन्तु तदभिप्रायापरिज्ञानादेव व्याख्यातुर्विरुद्धार्थवादितेत्यर्थः भगवतो विरुद्धार्थवादित्वाभावेपि श्रोतुर्विरुद्धार्थप्रतिपत्तिं प्रतीत्य व्याचक्षाणो वृत्तिकारो नापराध्यतीत्याशंक्याह श्रोतावेति अर्जुनो हि श्रोता सोपि बुद्धिपूर्व्वकारी भगवदुक्तमेवावधारयन्न विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति तथाच परस्यैव विरुद्धार्थवादितेत्यर्थः विरोधं परिहर्त्तुमाशङ्कते तत्रेति सम्बन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्यैतदभिप्रेतं गृहस्थानामेव सतां परिपक्वज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिचोदिताग्निहोत्रादित्यागेन केवलादेवापातिकादात्मज्ञानान्मोक्षमवेक्ष्यमाणानां यावज्जीवादिशास्त्रैरसौ निषिध्यते न तु स्वरूपेणैव कर्मत्यागी ज्ञानान्मोक्षो वा निषेद्धुमिष्यते तृतीये पुनरध्याये कर्मत्यागिनां गृहस्थेभ्यो व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो विवक्षते अतो भिन्नविषयत्वान्निषेधाभ्यनुज्ञानयोर्न विरोधाशङ्केत्यर्थः विधान्तरेण विरोधं दर्शयन्नुत्तरमाह एतदपीति विरोधमेवाकाङ्क्षाद्वारा साधयति कथमित्यादिना श्रौतं कर्म गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेण तेषां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निषिध्यते न तु गृहस्थानां ज्ञानमात्रायत्तं मोक्षं प्रतिषिध्यान्येषां केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यते आश्रमान्तराणामपि स्मार्त्तेन कर्मणा समुच्चयाभ्युपगमादिति चोदयति अथेति एतत्पदपरामृष्टं वचनमेवाभिनयति केवलादिति ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मराहित्येऽपि सति स्मार्त्तकर्मणि कृते ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते येन निषेधोक्तिरर्थवती तत्राह तत्रेति प्रकृतवचनमेव सम्प्रत्यर्थः प्रधानं हि श्रौतं कर्म तद्राहित्ये सति स्मार्त्तस्य कर्मणः सतोऽप्यसद्भावमभिप्रेत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति युक्ता निषेधोक्तिरित्यर्थः गृहस्थानामेव श्रौतकर्मसमुच्चयो नान्येषामन्येषान्तु स्मार्त्तेनेति पक्षपाते हेत्वभावं मन्वानः सन् परिहरति एतदपीति तमेव हेत्वभावं प्रश्नद्वारा विवृणोति कथमित्यादिना गृहस्थानां श्रौतस्मार्त्तकर्मसमुच्चितं ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यभ्युपगमात् केवलस्मार्त्तकर्मसमुच्चितात्ततो न मुक्तिरिति निषेधो युज्यते ऊर्द्ध्वरेतसान्तु स्मार्त्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागेनासिद्धहेतुरित्यर्थः पक्षपाते कारणं नास्तीत्युक्त्वा पक्षपातपरित्यागे कारणमस्तीत्याह किञ्चेति गृहस्थानामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानत्वादूर्द्ध्वरेतःसु व्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदिति पक्षपातत्यागे हेतुं स्फुटयति यदीत्यादिना यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षस्य हेतुरिति

आनन्दगिरिकृतटीका।

विवक्षितंतदातान्प्रतियावज्जीवश्रुतिर्विरुध्येत यदिज्ञानोत्तरैरपिकर्मभिःसमुच्चितं तदीयंज्ञानंमोक्षसाधनंविवक्षितंतदासिद्धसाध्यतेति प्रागुक्तमभिप्रेत्यचोदयति न चेति आश्रमान्तराणांतर्हिकेवलादेवज्ञानान्मुक्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थ्यमित्याशंक्याह ऊर्द्ध्वरेतसांत्विति यथोक्तविभागेगार्हस्थ्यंक्लेशात्मकंकर्मबाहुल्यात् अनुपादेयमापद्येतेति दूषयति तत्रेति साधनभूयस्त्वमिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते अथेति क्लेशबाहुल्योपेतंश्रौतंस्मार्त्तञ्चबहुकर्मतस्यानुष्ठानात्गृहस्थस्य मोक्षःस्यादेवेत्यर्थः एवकारनिरस्यंदर्शयति नाश्रमान्तराणामिति तेषांनास्ति मुक्तिरित्यत्रयावज्जीवादिश्रुतिविहितावश्यानुष्ठेयकर्मराहित्यंहेतुंसूचयति श्रौतेति शास्त्रविरोधेन्यायस्यनिरवकाशत्वमभिप्रेत्यदूषयति तदपीति ऐकाश्रम्यस्मृत्यागार्हस्थ्यस्यैवप्राधान्यादनधिकृतान्धादिविषयंकर्मसंन्यासविधानमित्याशंक्याह ज्ञानाङ्गत्वेनेति नखल्वनधिकृतानामन्धादीनांसंन्यासःश्रवणाद्यावृत्तिद्वारा ज्ञानाङ्गंभवितुमलंतेषांश्रवणाद्यभ्यासासामर्थ्यादतः श्रुत्यादीनांविरोधेनास्तिगार्हस्थ्यस्यप्राधान्यमित्यर्थः तस्यप्राधान्याभावेहेत्वन्तरमाह आश्रमेति ब्रह्मचर्य्यंसमाप्यगृहीभवेत्गृहाद्वनीभूत्वाप्रव्रजेत् यदिवेतरथाब्रह्मचर्य्यादेवप्रव्रजेत्गृहाद्वा नाद्वेतिश्रुतौतत्राश्रमविकल्पमेकेब्रुवतेइति यमिच्छेत्तमावसेदित्यादिस्मृतौचाश्रमाणांसमुच्चयेनविकल्पेनचाश्रमान्तरमिच्छन्तंप्रतिविधानान्नगार्हस्थ्यस्यप्रधानत्वमित्यर्थः यदिसर्व्वेषामाश्रमाणांश्रुतिस्मृतिमूलत्वंतर्हितत्तदाश्रमविहितकर्म्मणा ज्ञानेनसमुच्चयःसिध्यतीतिशङ्कते सिद्धस्तर्हीति यद्यपिज्ञानोत्पत्तावाश्रमकर्म्मणांसाधनत्वं तथापिज्ञानमुत्पन्नंनैवफलेसहकारित्वेनतान्यपेक्षते अन्यथासंन्यासविध्यनुपपत्तेरितिदूषयति नमुमुक्षोरिति संन्यासविधानमेवानुक्रामति श्रुत्याचेत्यादिना एषणाभ्योवैमुख्येनोत्थानंतत्परित्यागःआश्रमसम्पत्तेरनन्तरंतत्रविहितकर्मकलापानुष्ठानमपिकर्त्तव्यमित्याह चेति प्रागुक्तानांसत्यादीनामल्पफलत्वात्तत्र सत्त्वचज्ञानद्वारामोक्षफलत्वादित्याह तस्मादिति अतिरिक्तमतिशयवत्त्वंमहत्त्वमिति यावत् प्रहतकर्मभ्यःसकाशान्न्यासएवातिशयवानासीदित्युक्तेऽर्थेवाक्यान्तरंपठति न्यासएवेति लोकत्रयहेतुंसाधनत्रयंपरित्यज्यसंसाराद्विरक्ताःसंन्यासपूर्व्वकादात्मज्ञानादेवप्राप्तवन्तोमोक्षमित्याह नकर्म्मणेति अतिवैराग्येनास्तिकर्म्मापेक्षासत्यांसामग्र्यांकार्य्यापेक्षानुपपत्तेरित्याह ब्रह्मचर्य्यादेवेति दृढतरःसर्व्व

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मसंन्यासविधायिन्यः श्रुतयोभवन्तीतिशेषः आत्मानमेवलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती त्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदं तत्रैकांस्मृतिमुदाहरति त्यजेति धर्माधर्मयोःसत्या नृतयोश्चसंसारारम्भकत्वान्मुमुक्षुणातत्त्यागेप्रयतितव्यमित्यर्थः त्यक्त्वाभिमान स्यापितत्यतःस्वरूपसम्बन्धाभावात्त्याज्यत्वमविशिष्टमित्याह येनेति अनुभवानु सारेणप्रमाहताप्रमुखस्यसंसारस्यदुःखफलत्वमालक्ष्य मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानसिद्ध येब्रह्मचर्यादेवपारिव्राज्यमनुष्ठेयमित्युत्पत्तिविधिमुपन्यस्यति संसारमिति तत्र ज्ञानमुद्दिश्यब्रह्मचर्यादेवकर्मसंन्यासेसामग्रीमभिदधानोविनियोगविधिंसूचयति परमिति ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थंफलविभागंकथयति कर्मणेति उक्तंफलवि भागमनूद्यज्ञाननिष्ठानांकर्मसंन्यासस्यकर्त्तव्यत्वमाह तस्मादिति वाक्यशेषेऽपिस र्वकर्मसंन्यासोविवक्षितोऽस्तीत्याह इच्छामीति ज्ञानार्थिनोमुमुक्षोःसंन्यासविध्य नुपपत्तिबाधितंसमुच्चयविधिवचनमित्युक्तमिदानीं मोक्षस्वभावालोचनयापिसमु च्चयवचनमनुचितमित्याह मोक्षस्येति अकुर्वन्विहितंकर्मनिन्दितञ्चसमाच रन् प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषुनरःपतनमृच्छतीतिस्मृतेःमुमुक्षुणामपिप्रत्यवायनिवृत्त येकर्त्तव्यंनित्यकर्मेतिशङ्कते नित्यानीति योयस्मिन्कर्मण्यधिकृतस्तस्यतदकरणा त्प्रत्यवायोभवतिनतुकर्मानधिकारिणः संन्यासिनस्तदकरणात्प्रत्यवायःसम्भवती तिदूषयति नासंन्यस्तीति तदेवस्फुटयति नहीति अग्निहोत्राध्ययनाद्यकरणात् प्रत्यवायःसंन्यासिनोनास्तीत्यर्थः तत्रव्यतिरेकोदाहरणमाह यथेति अकरणात्प्र त्यवायोत्पत्तिमभ्युपेत्योक्तं सम्प्रतिप्रतिषिद्धकरणादेवप्रत्यवायोनत्वकरणादभावात् भावोत्पत्तिर्लोकवेदविरुद्धत्वादित्याह नतावदिति ननुनित्यकर्मविधायीवेदस्तदक रणात्प्रत्यवायोभवतीतिब्रवीतितत्राथमकरणात्प्रत्यवायोनभवतीतिश्रुतिमाश्रित्यो च्यतेश्रुतेःस्वार्थविरोधादितितत्राह यदीति विहितस्याकरणेसत्यनर्थप्राप्तेर्ननित्यक र्मविधायीवेदोऽनर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याशंक्याह विहितस्येति नहिविहितस्याकरणे पितृलोकप्राप्तिलक्षणंफलंभवतेःअतेधूमादिनानयनपीडादिदुःखंप्रत्यक्षमेवाकर णेनप्रत्यवायोत्पत्तिःनयथापिपुरुषस्यानर्थकरोवेदोऽप्रमाणमेवस्यादित्यर्थः अन्यथा ऽस्यापिभवोत्पादनसमर्थोवेदः सम्पादयिष्यतितत्राविहिताकरणात्प्रत्यवायपरि हारोविहितकरणफलमस्तीतिचेत्तत्राह तथाचेति लोकप्रसिद्धपदार्थस्तयाश्रयणे ऽभावस्यभावविकारादृष्टेरभावस्याभावायोगात् ज्ञापकमेवशास्त्रमित्यर्थःकारकत्वे

आनन्दगिरिकृतटीका।

चतस्याप्रमाण्यमप्रत्यूहं स्यादित्याह कारकमिति भवतु शास्त्रस्याप्रामाण्यमित्या शंक्यापौरुषेयतयाशेषदोषानागन्धितत्वान्नैवमित्याह नचेति अनिर्व्वाच्यानुप लम्भस्य सम्वेदनमभावज्ञाने कारणं समीहितसाधनज्ञानं तु चरणन्यासादिप्रवृत्तिका रणमित्यङ्गीकृत्योपसंहरति तस्मादिति अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्तिप्रसङ्गस्तच्छ ब्दार्थः संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासित्वादेव कर्मासम्भवे फलितमाह अत इति समुच्चयानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह ज्यायसीति प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति यदिहीति समुच्चयोपदेशे प्रश्नैकदेशानुपपत्तेश्च न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह अर्जुना येति कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनेति अर्जुनं प्रत्युपदेशात्तं प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नोक्तेति युक्तं तत्किमित्याद्युपालम्भवचनमित्याशंक्याह नचेति येन कल्पनेन ज्यायसी चेदित्यारभ्य तत्किं कर्मणीत्युपालम्भात्मा प्रश्नः स्यात्तथा न युक्तं कल्पयितुं ए षा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिरिति वचनविरोधादिति योजना कस्मिन् पक्षे तर्हि प्रश्नस्योप पत्तिरित्याशंक्याह यदीति भगवदुक्तेऽर्थे प्रष्टुर्व्विवेकाभावात् प्रश्नः स्यादित्याशंक्य पूर्व्वो क्तमेवाधिकं विवक्षया स्मारयति अविवेकत इति भगवतोऽपि प्रतिवचनमज्ञाननिमि त्तं प्रश्नाननुरूपत्वादित्याशंक्याधिकं दर्शयति नचेति भगवतः सर्व्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरो धादज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः इतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थो न भवतीत्याह च क्राश्चेति कस्तर्हि शास्त्रार्थो विवक्षितस्तत्राह केवलादिति ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयानु पपत्तौ कारणान्तरमाह ज्ञानेति वाक्यशेषवशादपि समुच्चयस्याशास्त्रार्थतेत्याह कृ तकर्म्मैवेति प्राथमिकेन सम्बन्धग्रन्थेन समस्तशास्त्रार्थसंग्राहकेण तद्विवरणात्मनोऽस्य सन्दर्भस्य नास्ति पौनरुक्त्यमिति मत्वा प्रतिपदं व्याख्यातुं प्रश्नैकदेशं समुत्थापयति ज्या यसी चेदिति वेदाश्चेत् प्रमाणमिति वच्चेदित्यस्य निश्चयार्थत्वं व्यावर्त्तयति यदीति बुद्धि शब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यवच्छिनत्ति ज्ञानमिति पूर्व्वार्द्धस्याक्षरयोजना कृत्वा स मुच्चयाभावे तात्पर्य्यमाह यदीति इष्टेभगवतेति शेषः एकं ज्ञानं कर्मा समुचितमितिया वत् ज्ञानकर्मणोरभीष्टे समुच्चये समुच्चितस्य श्रेयःसाधनस्यैकत्वात् कर्मणः सकाशात् ज्ञानस्य पृथक्करणमयुक्तमित्यर्थः एकमपि साधनं फलतोऽतिरिक्तं किं न स्यादित्याशंक्या ह नहीति नच केवलात् कर्मणो ज्ञानस्य केवलस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षित्वा पृथक्क रणं समुच्चयपक्षे प्रत्येकं श्रेयःसाधनत्वानभ्युपगमादिति भावः पूर्व्वार्द्धस्येवोत्तरार्द्धस्या पि समुच्चयपक्षे तुल्यानुपपत्तिरित्याह तथेति इतरेणाश्रयवरं कर्मेत्यस्य कर्मणः सकाशा त् बुद्धिः श्रेयस्करी भगवतोक्ता कर्म च बुद्धेः सकाशादश्रेयस्करमुक्तं तथापि तदेव कर्मक

व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोऽहमाप्नुयां २

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मण्येवाधिकारस्तेमाफलेष्वितिनिर्बंधिध्यंभक्त्वामांप्रतिकुर्व्वितिभगवान् प्रतिपा दयति तत्रकारणांनुपलम्भादयुक्तमतिक्रूरेकर्मणिभगवतोमन्नियोजनमितियदर्जु नोब्रवीति तत्रसमुच्चयपक्षेऽनुपपन्नंस्यादित्यर्थः १

यत्तुवृत्तिकारैरुक्तंश्रौतेनस्मार्त्तेनचकर्मणासमुच्चयीगृहस्थानांश्रेयःसाधनमि तरेषांस्मार्त्तेनैवेतिभगवतोक्तमर्जुनेनचनिर्द्धारितमितितदेतदनुवदति व्यवेति ।

भाषा अनुवाद ।

हेअनघनिःपापअर्जुन यहबातकहिचुकाहूंतहांजोमोक्षकेहेतुरूपज्ञानत थाकर्मयेदोनोनिष्ठामैंपृथकपृथककहेअलग२कहेहोता याअभीजोतुमसेकहाइसो मेपृथककरिकहाहोता तोअलवत्तादोनोकेवीचजोउचितहो सोनिश्चयकरकहो य हतुमाराकहनाठीकथा परन्तुमैनेतोअैसाकहानहींकेवलदोनोहींपक्षसेएकब्रह्म निष्ठाहीकोकहा क्योंकिगौणऔमुख्यफलदायककर्मयोगऔज्ञानयोगसेभिन्नभिन्न अैसीएकज्ञाननिष्ठाईकोकहा सोभीअधिकारीकेभेदसेजैसाअधिकारीहोवैसाआ चरणकरै और.दोनोकाअधिकारीएककैसेहोगाजोतुमकहतेहो किदोनोमेसेएक कहो सोयहअन्तःकरणहोनेसेअधिकारीदोप्रकारकेहैं इससेदोमतकहेगये हैं सोईदोप्रकारब्रह्मनिष्ठामोक्षप्राप्तिकीउपायपूर्वअध्यायमेहमनेस्पष्टकहाहै अबउक्तदोनोमतकानिर्णयकरतेहैं किसांख्यकहेशुद्धअन्तःकरणज्ञानमार्गमे आरूढ़पुरुषकोज्ञानपरिपाकरूपकारणसेज्ञानयोगकेद्वाराआत्माकीनिश्चयकर नेवालीध्यानआदिनिष्ठा औरधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतेइत्यादिश्लो कोंमे भगवानकर्मकोप्रधानकहाहै इसीशंकापरअर्जुनकहतेहैं किकहींतो कर्मकोप्रशंसाऔरकहींज्ञानकोवड़ाईकरतेहुयेआपको येसन्देहकेउत्पन्नकरने वालीबातोंसेहमारीवुद्धिज्ञानऔकर्मइनदोनोपक्षमेभीठहरतीनहींअर्थात् येमि लीजुलीबातोंसेमेरीबुद्धिकोमोहसाकरतेआपक्याकहतेहो यद्यपिपरमकरुणा मयजोआप तिनकेमोहकहांहै तौभीभ्रान्तिसेहमकोमोहकीअैसीबातेंसम भपड़तीहैं सोज्ञानऔकर्मदोनोकेवीचमे जोकल्याणकारीहोयवहीएकपक्षनि श्चयकरकेहमकोकहो याजोहमाराकल्याण इसयुद्धकर्महीमेंनिश्चितकियेहो तो इसीकोनिर्धारकरिठीकठीककहो २

शाङ्करभाष्यम् ।

अथस्यात्तुनैवकर्मणांसमुच्चयःसर्वेषांभगवतोक्तःअर्जुनेनचावधारितश्चेत् तत् किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसीत्यादिकथंयुक्तं वचनंकिञ्चव्यामिश्रेणेतिव्यामिश्रेणेव यद्यपिविविक्ताभिप्रायोभगवान् तथापिममसन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिवभगवद्वाक्यंप्रतिभाति तेनममबुद्धिंमोहयसीवेतिममसन्दबुद्धेर्व्यामोहापनयायहिप्रवृत्तस्त्वन्तु कथंमोहयस्यतोब्रवीमिबुद्धिंमोहयसीवेतिमेमेतित्वंतुभिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासम्भवंयदिमन्यसेतत्रैवंसतितत्तयोरेकं बुद्धिंकर्मवाइदमेवार्जुनस्ययोग्यंबुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमितिनिश्चित्यवदब्रूहियेनज्ञानेनकर्मणावान्यतरेणश्रेयोहमाप्नुयां इतियदुक्तंतदपिनोपपद्यतेयदिहिकर्मनिष्ठायांगुणभूतमपिज्ञानंभगवतोक्तंस्यात्तत् कथंतयोरेकंवदेतिएकविषयैवार्जुनस्यशुश्रूषास्यान्नहिभगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामिनैवद्वयमितियेनोभयप्राप्त्यसम्भवमात्मनोमन्यमानएकमेवप्रार्थयेत्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रापितत्किमित्याद्युपालम्भवचनमनुपपन्नं कर्ममात्रसमुच्चयवादिनोभगवतोनियोजनाभावादिति दूषयति तत्किमिति इतश्चप्रश्नस्समुच्चयानुसारीनभवतीत्याह किञ्चेति भगवतोविविक्तार्थवादित्वादयुक्तं व्यामिश्रेणेत्यादिवचनमित्याशंक्याह यद्यपीति यदिभगवद्वचनंसंकीर्णमिवतेभाति तर्हितेनत्वदीयबुद्धिव्यामोहनमेवतस्यविवक्षितमिति किमिति मोहयसीवेत्युच्यते तत्राह ममेति ज्ञानकर्मणोर्मिथोविरोधात्युगपदेकपुरुषाननुष्ठेयतयाभिन्नकर्तृकेकथ्येते तथाचतयोरन्यतरस्मिन्नेवत्वंनियुक्तोनतुतेबुद्धिव्यामोहनमभिमतमितिभगवतोमतमनुवदति त्वमि

स्वामिकृतटीका ।

एवंतावदध्योच्यानत्वशोचस्त्वमित्यादिनाप्रथमंमोक्षसाधनत्वेनदेहात्मविवेकबुद्धिरुक्तातदनन्तरमेषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वित्यादिनाकर्मयोगंचवयोर्गुणप्रधानभावःस्पष्टंदर्शितः नपबुद्धियुक्तस्यस्थितप्रज्ञस्य निष्काममयतेन्द्रियत्वनिरहङ्कारत्वाद्यभिधानादेषाब्राह्मीस्थितिःपार्थेति सप्रशंसमुपसंहाराच्चबुद्धिकर्मणोर्मध्येबुद्धेःश्रेष्ठत्वंभगवतोऽभिप्रेतंमत्वाऽर्जुनउवाच ज्यायसीचेदिति कर्मणःसकाशान्मोक्षेऽन्तरङ्गत्वेनबुद्धिर्ज्यायसीश्रेष्ठाअभिमतातेतव तर्हिकिमर्थंतस्माद्युध्यस्वेतितस्मादुत्तिष्ठेतिचवारंवारंवदन् घोरेहिंसात्मकेकर्मणिमांप्रवर्त्तयसि १

श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठा पुराप्रोक्तामयानघ
ज्ञानयोगेनसांख्यानां कर्म्मयोगेनयोगिनां ३

आनन्दगिरिकृतटीका।

ति तदेकमित्यादिश्लोकार्द्धेनोत्तरमाह तवेति उक्तंभागद्वयमतंसम्यग्व्याकरा
यत्वते एकमित्युक्तप्रकारोक्तिः एकमित्युक्तमेवस्पष्टयति बुद्धिमिति निश्चयप्र
कारंप्रकटयति इदमिति योग्यत्वंस्पष्टयति बुद्धीति अस्यहिक्षत्रियस्यसतोऽ
न्तःकरणसंदेहयुक्तोःसमरसमारम्भावस्थायामिदमेवज्ञानंकर्मवानुगुणमिति नि
र्द्धार्य्यब्रूहि इत्यर्थः निश्चित्यान्यतरोक्तौ तेनश्रोतुःश्रेयोवाप्तिफलमाह येनेति
तदेकमित्यादिवाक्यस्याक्षरोत्थमर्थमुक्त्वासमुच्चयस्यशास्त्रार्थत्वाभावेतात्पर्य्यमाह

स्वामिकृतटीका।

ननुधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइत्यादिनाकर्मणोऽपिश्रेष्ठत्वमुक्तमेव
तत्रांशमाह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रशंसाक्वचित्ज्ञानप्रशंसेत्येवंव्यामिश्रंसन्देहो
त्पादकमिवयद्वाक्यंतेनमेमतिमुभयत्रदोलायितांकुर्वन्मोहयसीवपरमकारुणिक
स्यतवमोहकत्वंनास्त्येव तथापिभ्रान्त्याममैवंभाति इतीवशब्देनोक्तं अतउभयोर्मध्ये
यद्भद्रं तदेकंनिश्चित्यवदेति यद्वाअहंइदमेवश्रेयःसाधनमिति निश्चित्ययेनानुष्ठि
तेनश्रेयोमोक्षमहमाप्नुयांप्राप्स्यामि तदेवैकंनिश्चित्यवदेत्यर्थः २

भाषा अनुवाद।

अर्जुनकीप्रश्नकेअनुरूपउत्तरकरतेहुयेश्रीभगवानकहतेहैं किइसलोकमे
शास्त्रकेअर्थअनुसारचलनेवालेब्राह्मणक्षत्रीवैश्य इनतीनिवर्णोंकेअर्थदोप्रकारकी
निष्ठापूर्वहीअर्थात् सृष्टिकेप्रथमही उनकाश्रेयसाधनकहे मुक्तिकादेनहारवेदा
र्थसंप्रदायप्रगटकरतेहुयेमैनेइसरूपमग्नप्रस्तताकहीहै यथातानिसर्वाणिसंयम्य
युक्तआसीतमत्परः इसश्लोकसेऔरजोज्ञानमार्गमेनहींप्राप्तहैं उनलोगोंकोचित्त
शुद्धिकेद्वाराज्ञानमार्गपरआरूढ़होनेकेअर्थ उसकीउपायरूप कर्म्मयोगके अधि
कारियोंकोकर्म्मयोगकेनिष्ठाअर्थात् मग्नप्रस्तता कहीगईहै यथाधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रे
योऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते इत्यादिश्लोकोंसेकहाहै अतएवचित्तशुद्धिअशुद्धिदोअ
वस्थाभेदसेदोप्रकारकमग्नप्रस्तता कथित भईहै परतौमीतुमसेप्रकाशकरि कहेवल
वालेकरिदिया किएकालेअधिकारीसांख्यबुद्धियोंमेतिमांच्छ्यु इसश्लोकसेफिरि
श्रीकृष्णकहतेहै तोमकाकाक्यहै मगनअनघसंबोधनसेजनायाभगवानने ३

शाङ्करभाष्यं　　लोकेस्मिन्निति

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच लोकेलोकेऽस्मिन् द्विविधेति शा स्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरापूर्व्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदा यमाविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्व्वज्ञेनेश्वरेण केपुनः सा द्विविधानिष्ठेत्याह ज्ञानेति तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामात्मानात्मविषयविवेकज्ञानव तां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरि व्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता कर्म्मयोगेन कर्म्मैव योगः कर्म्मयोगस्तेन क र्म्मयोगेन योगिनां कर्म्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म्म च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्ज्जुना योपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् यदि पुनरर्ज्जु नो ज्ञानं कर्म्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येत् तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूत भगवान्कल्पितः स्यात्तच्चायुक्तं तस्मात्कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्म्मणोः ३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदि हीति गुणभूतमपीत्यादिना प्रधानभूतमपि चेति विवक्षितं न तूभयप्राप्त्यस म्भवमात्मनो मन्यमानस्यार्जुनस्यान्यतरविषयशुश्रूषा भविष्यति नेत्याह नहीति यथो क्तभगवद्वचनाभावे द्वयप्राप्त्यसम्भवबुद्ध्या नान्यतरप्रार्थना सम्भवतीत्याह येनेति न हि तथाविधं भगवद्वचनं भवतेष्टं भगवतः समुच्चयवादित्वाङ्गीकारादतस्तदभावाद्युक्तबु द्ध्या न युक्तान्यतरप्रार्थनेत्यर्थः २

समुच्चयविरोधितया प्रश्नं व्याख्याय तद्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति प्रश्नेति येयं व्यवहारभूमिरुपलभ्यते तत्र त्रैवर्णिकाः ज्ञानं कर्म्म वा शास्त्रीयमनुष्ठातुमधिक्रि यन्ते तेषां द्विधा स्थितिर्म्मया प्रोक्तेति पूर्व्वार्द्धं योजयति लोकेऽस्मिन्निति स्थितिमेव व्या करोति अनुष्ठेयेति पूर्व्वं प्रवचनप्रसङ्गं प्रदर्शयन् प्रवक्तारं विशिनष्टि सर्गादाविति प्रवचनस्यायथार्थत्वशङ्कां वारयति सर्व्वज्ञेनेति अर्ज्जुनस्य भगवदुपदेशग्रहणयो ग्यत्वं सूचयति अनघेति निर्द्धारणार्थे तत्रेति सप्तमी ज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं तदेव योगशब्दितं युज्यते अनेन ब्रह्मणेति व्युत्पत्तेस्तेनेत्यनुवर्त्तते उक्तज्ञानोपायमनु दिदिक्षुः सांख्यशब्दार्थमाह आत्मेति तेषामेव कर्म्मनिष्ठत्वं व्यावर्त्तयति ब्रह्मचर्येति

आनन्दगिरिकृतटीका

तेषांजपादिपारवश्येनश्रवणादिपराङ्मुखत्वंपराकरोति वेदान्तेति उक्तविधे पणवतांमुख्यसंन्यासित्वेनफलावस्थत्वंदर्शयति परमहंसेति कर्म्मवर्णाश्रमविहि तंधर्म्मास्तंतदेवयुज्यते तेनाभ्युदयेनेति योगस्तेननिष्ठाकर्म्मिणांप्रोक्तेत्यनुषङ्गंदर्श यन्नाह कर्म्मेत्यादिना एवंप्रतिवचनवाक्यस्यान्यत्राक्षराणिव्याख्याय तस्यैवंतात्प र्य्यार्थंकथयति यदिचेति दृष्टस्यापिदुर्बोधत्वमाशंक्याह उक्तमिति ज्ञानस्यापिसू त्रवत्कृतस्याविस्पष्टत्वमाशंक्याह वेदेष्विति तस्याभिप्रायत्वबुद्ध्यान्यथाकथनमित्या शंक्याह नचेति तथापितस्मिन्नौदासीन्यादन्यथोक्तिरित्याशंक्याह प्रियाचेति ब्रवीतिचभिन्नपुरुषकर्त्तृकंनिष्ठाद्वयंतेनसमुच्चयोभगवदभीष्टः शास्त्रार्थोनभवतीति शेषः नन्वर्जुनस्यप्रेक्षापूर्व्वकारित्वाज्ज्ञानकर्म्मश्रवणानन्तरमुभयनिर्द्देशानुपपत्त्या समुच्चयानुष्ठानंसम्पत्स्यतेतद्व्यतिरिक्तानान्तु ज्ञानकर्म्मणोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वंमु त्वाप्रत्येकंतदनुष्ठानंभविष्यतीति भगवतोमतं कल्पते तस्यार्जुनेऽनुरागातिरेकादि तरेषुचतदभावादिति तत्राह यदिपुनरिति अप्रमाणभूतत्वमनाप्तत्वं नचभगव तोरागादिमत्त्वेनानाप्तत्वंयुक्तं समंसर्व्वेषुभूतेषु तिष्ठन्तमित्यादिविरोधादित्याह त स्मेति निष्ठाद्वयस्यभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वनिर्द्देशफलमुपसंहरति तस्मादिति ३

स्वामिकृतटीका।

अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निति अयमर्थः यदिमयापरस्परनिरपेक्षं मोक्षसाधनत्वेनकर्मज्ञानयोगरूपंनिष्ठाद्वयमुक्तंस्यात्तर्हिद्वयोर्मध्येयद्भद्रंस्यात्तदेकंव देति तदीयःप्रश्नःसङ्गच्छते नतुमयातथोक्तं किन्तुद्वाभ्यामेकैवब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्र धानभूतयोस्तयोःस्वातन्त्र्यानुपपत्तेः एकस्याएवतुप्रकारभेदमात्रमधिकारिभेदेनो क्तमिति अस्मिन्शुद्धाशुद्धान्तःकरणतया द्विविधेलोकेऽधिकारिजनेद्विविधप्रकारौ यस्याःसाद्विविधानिष्ठामोक्षपरता पुरापूर्व्वाध्यायेमयासर्व्वज्ञेनप्रोक्तास्पष्टमेवोक्ता प्रकारद्वयमेवनिर्द्दिशति सांख्यानांशुद्धान्तःकरणानांज्ञानभूमिकामारूढानांज्ञान परिपाकार्थंज्ञानयोगेनध्यानादिनानिष्ठाब्रह्मपरतोक्ता तानिसर्व्वाणिसंयम्ययुक्त आसीत मत्परइत्यादिनासांख्यभूमिकामारूढानान्तुअन्तःकरणशुद्धिद्वारातदारो हार्थंतदुपायभूतंकर्मयोगाधिकारिणांयोगिनां कर्मयोगेननिष्ठोक्ता धर्म्याद्धियु द्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइत्यादिना अतएवतवचित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदे नद्विविधापिनिष्ठोक्ता एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्विति ३

नकर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुते ॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति ॥

शाङ्करभाष्यं ।

यदर्जुनेनोक्तं कर्मणोज्यायस्त्वंबुद्धेः तच्चस्थितमनिराकरणात्तस्याश्चज्ञाननिष्ठा
याः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वंभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाद्भगवत एवमेवानुमतमि
ति गम्यते मांचबन्धकारणेकर्मण्येवनियोजयसीति विषण्णमनसमर्जुनंकर्मणाम
नारम्भेत्येवंमन्वानमालक्ष्याह भगवान् नकर्मणामनारम्भादिति अथवाज्ञानक
र्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेनपुरुषेणयुगपदनुष्ठातुमशक्यत्वेसतीतरेतरानपेक्ष
योरेवपुरुषार्थहेतुत्वेप्राप्तेकर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेनपुरुषार्थहेतुत्वंन
स्वातन्त्र्येण ज्ञाननिष्ठातुकर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिकासतीस्वातन्त्र्येणपुरुषार्थहेतुर
न्यानपेक्षेत्येतमर्थंदर्शयिष्यन्नाह भगवान् नकर्मणेति नकर्मणामनारम्भादप्रार
म्भात् कर्मणांक्रियाणांयज्ञादीनामिहजन्मनिजन्मान्तरेवानुष्ठितानामुपात्तदुरित
क्षयहेतुत्वेनसत्त्वशुद्धिकारणानांतत्कारणत्वेनचज्ञानोत्पत्तिद्वारेणज्ञाननिष्ठाहेतू
नां ज्ञानमुत्पद्यतेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणः यथादर्शतलप्रख्येपश्यत्यात्मानमात्म
नीत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यंनिःकर्मभावंकर्मशून्यतांज्ञानयोगे
ननिष्ठांनिष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमितियावत् पुरुषोनाश्नुतेनप्राप्नोतीत्यर्थः कर्म
णामनारम्भान्नैष्कर्म्यंनाश्नुतइतिवचनात्तद्विपर्ययात् तेषामारम्भात् नैष्कर्म्यमश्नुत
इतिगम्यते कस्मात् पुनःकारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यंनाश्नुतइत्युच्यते कर्मा
रम्भस्यैवनैष्कर्म्योपायत्वात् नह्युपायमन्तरेणोपेयोत्पत्तिरस्तिकर्मयोगोपायत्वञ्च

भाषाअनुवाद ।

इससेयहआया किसम्पूर्णचित्तशुद्धिकेद्वारा जबतकज्ञानउत्पन्नहोय तबतकक
र्मकरतेजाति औरआश्रमकहेब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासइनमेंविहितजोक
र्मसोसबकरनाउचितहै नहींतोचित्तशुद्धिकेविनाज्ञानकैसेहोसकेगा यहीभगवा
नकहतेहैं किकर्मकियेविनापुरुषनैष्कर्म्यजोतत्त्वज्ञानसोपावतानहीं जोकहोकि
संन्यासीकोरिसर्वकर्मपरित्यागकरितत्त्वज्ञानकैसेपावतेहैं औरवेदमेंभीलिख
हतोहैं किसंन्यासधारनकरनेहीसेमुक्तिमिलतीहै फेरिकर्मकरनेसेक्याप्र
योजनहै इसप्रश्नकाउत्तरकहतेहैं किसोनहीं क्योंकिनिःकामकर्मकरिचित्तशुद्धि
कियेविनाज्ञानकाअभावहै औरज्ञानकेविनामुक्तिप्राप्तिनहींहोती यहनिश्चय
है कुछसंन्यासहीलेनेसेपुरुषसिद्धिनहींपायजाताहै यहजानो ॥

शाङ्करभाष्यं।

नैष्कर्म्यलक्षणस्यज्ञानयोगस्य श्रुताविहचप्रतिपादनात् श्रुतौतावत् प्रकृतस्यात्म
लोकस्यवेद्यस्यवेदनोपायत्वेनतमेतं वेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनेत्या
दिनाकर्मयोगस्यज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितमिहापिसंन्यासस्तुमहाबाहो दुःख
माप्तुमयोगतःयोगिनःकर्मकुर्वन्तिसङ्गंत्यक्त्वात्मशुद्धयेयज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनी
षिणामित्यादिप्रतिपादयिष्यति ननुचाभयंसर्वभूतेभ्योदत्वानैष्कर्म्यमाचरेदित्या
दौकर्तव्यकर्मसंन्यासादपिनैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोकेचकर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्य
मिति प्रसिद्धतरमतश्चनैष्कर्म्यार्थिनः किंकर्मारम्भेनेति प्राप्तमतआह नचसंन्यस
नादेवेति नापिसंन्यसनादेवकेवलात्कर्मपरित्यागमात्रादेवज्ञानरहितात् सिद्धिं
नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेननिष्ठांसमधिगच्छति नप्राप्नोति ४

आनन्दगिरिकृतटीका।

किमितिभगवता बुद्धेर्ज्यायस्त्वंज्यायसीचेदित्यत्रोक्तमुपेक्षितमिति तत्राह यदर्जुने
नेति किन्तुज्ञाननिष्ठायांसंन्यासिनामेवाधिकारोभगवतोऽभिप्रेतोऽन्यथातदीय
विभागवचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह तस्याश्चेति तर्हि
विभागवचनानुरोधादर्जुनस्यापि संन्यासपूर्व्विकायां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारोभ
विष्यतिनेत्याह माञ्चेति बुद्धेर्ज्यायस्त्वमुपेत्यापीतिचकारार्थःअर्जुनमालक्ष्यभगवाना
हेतिसम्बन्धः अन्तरेणापिकर्माणिश्रवणादिभिर्ज्ञानावाप्तिर्भविष्यतीतिपरबुद्धि
मनुरुध्यविशिनष्टि कर्मेति विभागवचनवशादसमुच्चयश्चेदुभयोरपिज्ञानकर्मणोः
स्वातन्त्र्येणपुरुषार्थहेतुत्वमन्यथाकर्मवत्ज्ञानमपिन स्वातन्त्र्येणपुरुषार्थसाधनेदि
त्याशंक्यसम्बन्धान्तरमाह अथवेति तर्हिज्ञाननिष्ठापिकर्मनिष्ठावत् निष्ठात्वाविशे
षान्नस्वातन्त्र्येणपुरुषार्थहेतुरितिसमुच्चयसिद्धिरित्याशंक्याह ज्ञाननिष्ठात्विति न
हिरज्जुतत्त्वज्ञानमुत्पन्नंफलसिद्धौसहकारिसापेक्ष्यमालक्ष्यते तथेदमपिचोत्पन्नं
मोक्षायनान्यदपेक्षतेतदाह अन्येति यस्यचैतत्कर्मेतिश्रुताविवकर्मशब्दस्यक्रिय
मात्रवस्तुविषयत्वमाशंक्यव्याचष्टे क्रियाणामिति ताश्चनित्यनैमित्तिकत्वेनविभज
ते वक्ष्यमाणानामिति अस्मिन्नेवजन्मन्यनुष्ठितानांकर्मणांबुद्धिशुद्धिद्वाराज्ञानकारण
त्वेनोपकारित्वांकुतोज्ञानोत्पत्तिर्जन्मान्तरकृतानांकर्मणांवातथात्वेगृहस्थादीनामै
हिकानिकर्माणिनज्ञानहेतवःस्युरित्याशंक्यानियमंदर्शयति इहेति नेमानिसत्त्वशु
द्धिकारणान्युपात्तदुरितप्रतिबन्धादित्याशंक्याह उपात्तेति तर्हितावन्नैवकृतार्थो

६ व्या० तद्विपर्ययमेव व्याचष्टे तेषामिति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नांकुतोज्ञाननिष्ठाहेतुत्वंतत्राहतत्कारणत्वेनेतिकर्मणांचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानहेतुत्वे
मानमाहज्ञानमिति अनारम्भशब्दस्योपक्रमविपरीतविषयत्वंव्यावर्त्तयतिअननुष्ठा
नादिति निष्कर्मण:संन्यासिन:कर्मज्ञानंनैष्कर्म्यमितिव्याचष्टेनैष्कर्म्यमितिकर्मा
भावावस्थां व्यवच्छिनत्तिज्ञानयोगेनेति तस्या:साधनपक्षपातित्वंव्यावर्त्तयति निष्
क्रियेति कर्मानुष्ठानोपायलभ्याज्ञाननिष्ठास्वतन्त्रापुमर्थहेतुरितिप्रकृतार्थसमर्थव्य
तिरेकवचनस्यान्वयेपर्य्यवसानंमत्वाव्याचष्टे कर्मणामिति उक्तेऽर्थेहेतुं पृच्छति क
स्मादिति जिज्ञासितंहेतुमाह उच्यतइति उपायत्वेऽपितदभावेकुतोनैष्कर्म्या
सिद्धिरित्याशंक्याह नहीति ज्ञानंयोगंप्रतिकर्मयोगस्यउपायत्वेश्रुतिस्मृतीप्रमा
णयति कर्मयोगेति श्रौतमुपायोपेयत्वप्रतिपादनंप्रकटयति श्रुताविति यत्तुगी
ताशास्त्रेकर्मयोगस्यज्ञानयोगंप्रत्युपायत्वोपपादनंतदिदानीमुदाहरति इहापिचे
ति नकर्मणामित्यादिनापूर्व्वार्द्धंव्याख्यायोत्तरार्द्धंव्याख्यातुमाशङ्कयति नन्विति
आदिशब्देनशान्तोदान्तउपरतस्तितिक्षु: संन्यासयोगाद्यतय:शुद्धसत्त्वाइत्यादि
गृह्यते तत्रैवलोकप्रसिद्धिमनुकूलयति लोकेचेति प्रसिद्धतरं यतोयतोनिवर्त्तते
ततस्ततोविमुच्यतेनिवर्त्तनाद्धिसर्व्वतोनवेत्तिदु:खमण्वपीत्यादिदर्शनादिति शेष:
लौकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यांसिद्धमर्थमाह अतश्चेति तत्रोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धमवता
र्य्यव्याकरोति अतआहेत्यादिना एवकारार्थमाह केवलादिति तदेवस्फुटय
ति कर्मेति उक्तमेवनञमनुकृष्यक्रियापदेनसङ्गतिंदर्शयति नप्राप्नोतीति ४

उक्तेऽर्थेद्वमुत्थितं हेतुं वक्तुमुत्तरश्लोकमुत्थापयति कस्मादिति कस्मान्न
कर्मसंन्यासादेवसिद्धिमधिगच्छतीतिपूर्व्वेणसम्बन्ध: कदाचित्क्षणमात्रमपिनक
श्चिदकर्मकृत्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्द्धंव्याचष्टे कस्मादिति सर्व्वशब्दात्ज्ञानवा

स्वामिकृतटीका ।

अत:सम्यक्चित्तशुद्धयर्थंज्ञानोत्पत्तिपर्य्यन्तंवर्णाश्रमोचितानिकर्माणिकर्त्तव्या
निअन्यथाचित्तशुद्ध्यभावेनज्ञानानुत्पत्तेरित्याह नकर्मणामिति कर्मणामनार
म्भात् अननुष्ठानान्नैष्कर्म्यंज्ञानंनाश्नुतेनप्राप्नोति ननुचैतमेवप्रव्राजिनोलोकमि
च्छन्त:प्रव्रजन्तीतिश्रुत्यासंन्यासस्यमोक्षाङ्गत्वश्रुते:संन्यासादेवमोक्षोभविष्यतिकिं
कर्मभिरित्याशंक्योक्तं नचेति नचचित्तशुद्धिंविनाकृतात्संन्यसनादेवज्ञानशून्यात्
सिद्धिंमोक्षंसमधिगच्छति प्राप्नोति ४

नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। कार्य्यते ह्यवशः कर्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५

शाङ्करभाष्यं

कस्मात् पुनः कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायामाह नहीति नहि यस्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातु कदाचिदपि कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्सन् कस्मात् कार्य्यते हि यस्मादवश एव कर्म सर्व्वप्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः अज्ञ इति वाक्यशेषो यतो वक्ष्यति गुणैर्यो न विचाल्यत इति सांख्यानां पृथक्करणाद

आनन्दगिरिकृतटीका।

नपि गुणैरवशः सन् कर्म कार्य्यते तत्स्य ज्ञानवतः संन्यासवचनमनवकाशं स्यादित्याशंक्याह अज्ञ इतीति तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषावष्टम्भेन स्पष्टयति यत इति आत्मज्ञानवतो गुणैरविचाल्यतया गुणातीतत्ववचनादज्ञस्यैव सत्त्वादिगुणैरिच्छाभेदेन कार्य्यकरणसंघातं प्रवर्त्तयितुमशक्त्या स्वाजितकार्य्यकरणसंघातस्य क्रियासु प्रवर्त्तमानत्वमित्यर्थः ज्ञानयोगेनेत्यादिना उक्तन्यायाच्च वाक्यशेषोपपत्तिरित्याह सांख्यानामिति ज्ञानिनो गुणप्रयुक्तचलनाभावेऽपि स्वाभाविकचलनवलात्कर्मयोगो भविष्यतीत्याशंक्याह ज्ञानिनांत्विति प्रत्यगात्मनि स्वारसिकचलनासम्भवे प्रागुक्तं न्यायं स्मारयति तथा चेति ५

स्वामिकृतटीका।

कर्मणाञ्च सन्न्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं नतु स्वरूपेण अशक्यत्वादित्याह नहि कश्चिदिति कश्चिदपि जातु कस्याञ्चिदप्यवस्थायां क्षणमात्रमपि ज्ञानी अज्ञानी वा अकर्मकृत् कर्माण्यकुर्व्वाणो न तिष्ठति अत्र हेतुः प्रकृतिजैः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्व्वोऽपि जनः कर्म कार्य्यते कर्मणि प्रवर्त्त्यते अवशोऽस्वतन्त्रः सन् ५

भाषा अनुवाद।

कर्मसंन्यास इसका यह अर्थ है कि सर्व्व कर्म में आसक्ति रहित होना मात्र नकिए का एक सब कर्मों का त्याग करना और शरीर रहते कर्म का त्याग भी असाध्य है सोई कहते हैं कदाचित कहेंकि सी अवस्था में भी क्या ज्ञानी और क्या अज्ञानी क्षणमात्र भी मानसिक वाचिक कायिक कर्म किये विना रह नहीं सकता है कारण यह कि प्रकृति जो स्वभाव तिसके प्रभाव से राग द्वेष कहे प्रीति विरोध आदि गुणों में सब मनुष्य परतन्त्र कहे पर वश पराधीन होकर कर्म करते ही हैं ५

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६

शाङ्करभाष्यं

ज्ञानामेवहिकर्मयोगो नज्ञानिनांज्ञानिकाम्नुगुणैश्चाल्यमानानांस्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगोनोपपद्यते तथाचव्याख्यातंवेदाविनाशिनमित्यत्र ५

यस्त्वनात्मज्ञश्चोदितं कर्मनारभतइति तदसदेवेत्याह कर्मेन्द्रियाणीति कर्मेन्द्रियाणिहस्तादीनिसंयम्यसंहृत्ययआस्तेतिष्ठति मनसास्मरन्निन्द्रियार्थान्विषयान् विमूढात्माविमूढान्तःकरणोमिथ्याचारोमृषाचारः पापाचारः स उच्यते ६

आनन्दगिरिकृतटीका।

आत्मज्ञवदनात्मज्ञस्यापि तर्हिकर्माकुर्व्वतोनप्रत्यवायः शरीरेन्द्रियसंघातं नियन्तुमसमर्थस्यमूर्खस्यापिसंन्याससम्भवादित्याशंक्याह यस्त्विति तस्यचोदिताकरणंतच्छब्देनपरामृश्यते तदसदिति मिथ्याचारत्वादितिभावः मिथ्याचरतामेववर्णयति कर्मेन्द्रियाणीति ६

अनात्मज्ञस्यचोदितमकुर्व्वतोजाग्रतोविषयान्तरदर्शनशौव्यात्मिथ्याचारत्वेनप्रत्यवायित्वमुक्त्वा विहितमनुतिष्ठतस्तस्यैवफलाभिलाषविकलस्यसदाचारत्वेनवैशिष्ट्यमाचष्टे यस्त्विन्द्रियाणीति विहितमनुतिष्ठतोमौर्ख्यात्कर्मत्यजतोवैशिष्ट्यमक्षरयोजनयास्पष्टयति यस्तुपुनरिति ७

स्वामिकृतटीका।

अतोऽज्ञकर्मत्यागिनंनिन्दति कर्मेन्द्रियाणीति वाक्पाण्यादीनिकर्मेन्द्रियाणिसंयम्यनिगृह्ययोमनसाभगवद्ध्यानच्छलेनइन्द्रियार्थान् विषयान्स्मरन्नास्तेऽविशुद्धतयामनसाआत्मनिस्थैर्याभावात्समिथ्याचारः कपटाचारोदाम्भिकउच्यतइत्यर्थः ६

भाषा अनुवाद।

इसीसेअज्ञानकर्मत्यागीकीनिन्दाकरतेहैं किजोआत्मस्वरूपकोबिनजानिकेवाकपाणिपादआदिकर्मइन्द्रियोंकोवशीभूतअर्थात् काबूकरिभगवतकेध्यानकेछलसेमनकीअशुद्धताकेकारणसेइन्द्रीगणकाअर्थरूपविषयोंकास्मरणमनसेकरताहै सोई मूढ़ मिथ्याचार अर्थात् नास्तिक कपटआचारकहावताहै ६

यस्त्विन्द्रियाणिमनसानियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ७
नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः शरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणः ८

शाङ्करभाष्यम्।

यस्त्विति यस्तुपुनःकर्मण्यधिकृतोऽज्ञोबुद्धीन्द्रियाणिमनसानियम्यारभतेऽर्जुनकर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिःकिमारभतेइत्याह कर्मयोगमसक्तःसन् फलाभिसन्धिवर्जितःसविशिष्यते इतरस्मान्मिथ्याचारात् ७

यतएवमतोनियतंनित्यंशास्त्रोपदिष्टंयोयस्मिन्कर्मण्यधिकृतःफलायचाश्रुतं तन्नियतं कर्मतत्कुरुत्वं हेअर्जुन यतःकर्मज्यायोधिकतरंफलतोहियस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् कथंशरीरयात्राशरीरस्थितिरपिच तेतवनप्रसिध्येत् प्रसिद्धिंनगच्छेदकर्मणोऽकरणात् अतोदृष्टःकर्माकर्मणोर्विशेषोलोके ८

स्वामिकृतटीका।

एतद्विपरीतः कर्मकर्तातुश्रेष्ठइत्याह यस्त्विन्द्रियाणीति यस्तुज्ञानेन्द्रियाणिमनसानियम्य ईश्वरपराणिकृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपंयोगमुपायमारभतेऽनुतिष्ठतिअसक्तःफलाभिलाषरहितः स विशिष्यते विशिष्टोभवति चित्तशुद्ध्याज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ७

नियतमिति यस्मादेवंतस्मान्नियतंनित्यंकर्मसन्ध्योपासनादिकुरु हियस्मादकर्मणःसर्वकर्मणोऽकरणात्सकाशात् कर्मकरणंज्यायोऽधिकतरं अन्यथाअकर्मणःसर्वकर्मशून्यस्यतव शरीरनिर्वाहोऽपिनभवेत् ८

भाषा अनुवाद।

अवइसकेविपरीतकहेउलटाकहतेअर्थात् कर्मकारीपुरुषकोश्रेष्ठकहते हैं किजोफलकीअभिलाषरहित मनुष्यचक्षुश्रोत्रघ्राणआदिज्ञानइन्द्रियोंकोमनकेद्वारावशीभूतकरिकेअर्थात्ईश्वरमेतत्परहोसकलकर्ममेअपनेकोअन्तर्यामीभगवानकेअधीनजानिकर्मइन्द्रियोंसेकर्मरूपयोगआरम्भकरतेहैं वेई फलाभिलाषरहितचित्तशुद्धिकेद्वाराज्ञानवानहोतेहैं औरकर्मदोषरहितहोमुक्तिलाभकरते हैं ७ जिसहेतुऐसीव्यवस्थाहै इससेतुमकर्मकरोसोईकहतेहैं किनियतकहे नित्यकर्मसंध्याउपासनआदिकर्मअनुष्ठानकरो जिसलियेकर्मनकरनेसेकर्मकरनाहीभलाहै नहींतोसवकर्मछोड़नेमेएकवारगीकर्मशून्यअचेतनकीभांतिरहनेसे॥ हेअर्जुनतुमारीशरीरयात्राभीकैसेनिवहैगी अर्थात्नचलैगी तोइससेश्रमसमारतुमकोकर्मकर्नाहीपडेगाताहै ८

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयंकर्मबन्धनः।तदर्थंकर्मकौन्तेयमुक्तसङ्गःसमाचार ९

शाङ्करभाष्यं

यच्चमन्यसेबन्धार्थत्वात् कर्मनकर्त्तव्यमितितदप्यसत्कथं यज्ञार्थादिति यज्ञो वैविष्णुरितिश्रुतेर्यज्ञईश्वरस्तदर्थंयत्क्रियते तद्यज्ञार्थंकर्मतस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्ये नकर्मणालोकोयमधिकृतः कर्मकृत्कर्मबन्धनःकर्मबन्धनंयस्यसोयंकर्मबन्धनोलो कोनतुयज्ञार्थादतस्तदर्थंयज्ञार्थंकर्मकौन्तेयमुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्ज्जितःसन्स माचरनिर्व्वर्त्तय ९

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मानुष्ठायिनोवैशिष्ट्यमुपदिष्टमनूद्यतदनुष्ठानमधिकृतेनकर्त्तव्यमिति निग मयति यतइति उक्तमेवहेतुं भगवदनुमतिकथनेनस्फुटयति कर्मेति इतश्चत्व याकर्त्तव्यंकर्मेत्याह शरीरेति तन्नियतंतस्याधिकृतस्येति सम्बन्धः स्वर्गादिफले दर्शपौर्णमासादावधिकृतस्यतस्यतदपिनित्यंस्यादित्याशङ्क्यविशिनष्टि फलायेति नित्यंकर्मेतिनियमेनकर्त्तव्यमित्यत्रहेतुमाह यतइति हिशब्दोपात्तमुक्तमेवहेतुम नुवदति यस्मादिति करणस्याकरणाज्ज्यायस्त्वं प्रश्नपूर्व्वकंप्रकटयति कथमित्या दिना सत्येवकर्मणिदेहादिचेष्टाद्वाराशरीरंस्थातुं पारयति तदभावेजीवनमेव दुर्लभंभवेदितिफलितमाह अतइति ८

स्वामिकृतटीका ।

सांख्यास्तुसर्व्वमपिकर्म्मबन्धकत्वान्नकार्य्यमित्याहुस्तन्निराकुर्व्वन्नाह यज्ञार्था दिति यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः तदाराधनार्थात्कर्म्मणोऽन्यत्र तदेकंविनालोकोऽ यंकर्मबन्धनःकर्म्मभिर्ब्बध्यते नत्वीश्वराराधनार्थेनकर्म्मणा अतस्तदर्थंविष्णुप्रीत्यर्थं मुक्तसङ्गोनिष्कामःसन्कर्म्मसम्यगाचर ९

भाषा अनुवाद ।

सांख्यमतवालेकहतेहैं किबन्धनकेकारणभूतकर्म्महैं इससेसम्पूर्णकर्म्मन करनाहीं भलाहै उसीकोनिर्णयकरिकेकहतेहैं कियज्ञशब्दकाअर्थविष्णुहै यहश्रुतिमेकहाहै सोयज्ञजोविष्णुभगवान तिनकेआराधनार्थजोकर्म्मतिसको छाड़िकरि औरसबकर्म्मअलबत्तालोगोंकोसंसारबन्धनकरतेहैं परन्तुईश्वरआ राधनरूपकर्म्मतेसेनहीहैं इससेविष्णुप्रीत्यर्थनिःकाममानसहो सबकर्म्मअच्छी तरहसेकरोआदरहै कौन्तयसम्बोधनदेकरमातृस्वभावडरनेकाहेतुकहा ९

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् १०

शाङ्करभाष्यं

इतश्चाधिकृतेनकर्मकर्त्तव्यं सहेति सहयज्ञायज्ञसहिताः प्रजास्त्रयोवर्णा स्ताःसृष्ट्वोत्पाद्य पुरापूर्व्वंसर्गादावुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानांस्रष्टा अनेनयज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवोवृद्धिरुत्पत्तिस्तांकुरुध्वमेषवोयज्ञः युष्माकमस्तुभवतु इष्टकामधुक्इष्टानभिप्रेतान्कामान्फलविशेषान्दोग्धीतीष्टकामधुक् १०

आनन्दगिरिकृतटीका।

कर्मणाबध्यतेजन्तुरिति स्मृतेर्बन्धार्थंकर्मतन्नश्रेयोऽर्थिनाकर्त्तव्यमित्याशङ्का मनूद्यदूषयति यज्ञेत्यादिना कर्माधिकृतस्यतदकरणमयुक्तमिति प्रतिज्ञातंप्रश्न पूर्व्वकंविवृणोति कथमित्यादिना फलाभिसन्धिमन्तरेणयज्ञार्थंकर्मकुर्व्वाणस्यब न्धाभावात् तादर्थ्येनकर्मकर्त्तव्यमित्याह तदर्थमिति यज्ञार्थंकर्मेत्ययुक्तं नहि कर्मा र्थमेवकर्मेत्याशङ्क्यव्याचष्टे यज्ञोवैविष्णुरिति कथंतर्हिकर्मणाबध्यते जन्तुरितिस्मृ तिस्तत्राह तस्मादिति ईश्वरार्पणबुद्ध्याकृतस्यकर्मणोबन्धार्थत्वाभावेफलितमाह अतइति ९

नित्यस्यकर्मणोनैमित्तिकसहितस्याधिकृतेनकर्त्तव्यत्वेहेत्वन्तरपरत्वेनानन्त रश्लोकमवतारयति इतश्चेति कथंपुनरनेनयज्ञेनवृद्धिरस्माभिःशक्याकर्त्तुमित्याशं क्याह एषइति १०

भाषा अनुवाद।

ब्रह्माकीवाक्यसेभीकर्मकीकर्त्तव्यताहीश्रेष्ठआवतीहै सोईचारिश्लोकसेकह तेहैं कियज्ञकेसाथसहयज्ञअर्थात्यज्ञकेअधिकारीब्राह्मणआदिसबप्रजोंकोसृष्टि केआदिमेउत्पन्नकरनेकेबादि ब्रह्मानेयहीवातकहीकिइसीयज्ञकेद्वारातुमारी वृद्धिहोय इहांप्रसवशब्दकाअर्थवृद्धिहै अर्थात्उत्तरवृद्धिहोतीजाय कारणयह कियज्ञतुमारीइष्टकामनाकीदाताहै इसजगहयज्ञशब्दनित्यकर्मकाउपलक्षणहै अर्थात्यज्ञकहनेसेनित्यकर्मभीसबआवतेहैं औरइहांकाम्यकर्मकीप्रशंसाकरना असङ्गतभीहै तौभीस्वाभाविककोईकर्मनकरनेसे काम्यकर्मकरनाहीउत्तमहै इ सीसेकहा किउसकाम्यकर्मकेकरनेमेकोईदोषनहींहै १०

देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयन्तुवः॥ परस्परंभावयन्तःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ११

शाङ्करभाष्यं

कथंदेवानिति देवानिन्द्रादीन्भावयत वर्द्धयतानेनयज्ञेन तेदेवाभावयन्त्वा प्याययन्तु वृष्ट्यादिनावोयुष्मानेवंपरस्परमन्योन्यंभावयन्तः श्रेयः परमपिमोक्षलक्षणंज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गंवापरंश्रेयोवावाप्स्यथ ११

आनन्दगिरिकृतटीका।

कथंपुनरभीष्टफलविशेषहेतुत्वंयज्ञस्यविज्ञायते नहि देवताप्रसादादृतेस्वर्गादिरभ्युदयोलभ्यते नापिसम्यग्दर्शनमन्तरेण निःश्रेयसंसेद्धुंपारयतीति शङ्कते कथमिति ततःश्लोकेनोत्तरमाह देवानिति मुमुक्षुत्वबुभुक्षुत्वविभागेन श्रेयसि विकल्पः ११

स्वामिकृतटीका।

प्रजापतिवचनादपिकर्मकर्त्तव्यमेवेत्याह सहयज्ञाइति चतुर्भिः यज्ञेनसह वर्त्तन्तइतिसहयज्ञा यज्ञाधिकृताब्राह्मणाद्याःप्रजाः पुरासर्गादौसृष्ट्वेदमुवाचब्रह्मा अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वं प्रसवोवृद्धिरुत्तरोत्तरामभिवृद्धिंलभध्वमित्यर्थःतत्र हेतुःएषयज्ञःवोयुष्माकमिष्टकामधुक् इष्टान्कामान्दोग्धीतितथाअभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थःअत्रचयज्ञग्रहणमावश्यककर्मोपलक्षणार्थं काम्यकर्मप्रशंसातुप्रकरणेऽसङ्गतापिसामान्यतोऽकर्मणः कर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थमित्यदोषः १०

कथमिष्टकामदोग्धायज्ञोभवेदित्यत्राह देवानिति अनेनयज्ञेनयूयंदेवान्भावयत हविर्भागैः संवर्द्धयत तेचदेवावोयुष्मान्संवर्द्धयन्तुवृष्ट्यादिनाऽन्नोत्पत्तिद्वारेण एवमन्योन्यंसंवर्द्धयन्तो देवाश्चयूयञ्चपरस्परंश्रेयोऽभीष्टमर्थंप्राप्स्यथ ११

एतदेवस्पष्टीकुर्व्वन्कर्माकरणेदोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भाविताद्वेवावृष्ट्यादिद्वारेणवोयुष्मभ्यंभोगान्दास्यन्ते हिअतोदेवैर्दत्तानन्नादीनेभ्योदेवेभ्यःपञ्चयज्ञादिभिरदत्त्वा योभुङ्क्ते सतु चौर एव ज्ञेयः १२

भाषा अनुवाद।

यज्ञइष्टकामनाकीदाताकैसेहोगी सोकहतेहैं किइसीयज्ञकेद्वारा तुमसबदेवतावोंकोघृतआहुति देकरबढ़ावो औरवेदेवतासबभीतुमारीवृद्धिकरैं अर्थात् जलबरसायअन्नउपजायतुमकोसन्तुष्टकरैं इसीतरह तुमारादोनोंका परस्पर कहेएकसेएककाअभीष्टअर्थसिद्धहोय ११

इष्टान् भोगान्हि वोदेवा दास्यन्ते यज्ञभाविता:।।
तैर्दत्ता नप्रदायैभ्यो योभुङ्क्ते स्तेन एव स: १२

शाङ्करभाष्यम्।

किञ्चइष्टान्भोगानिति इष्टानभिप्रेतान्भोगान्हिंवोयुष्मभ्यंदेवादास्यन्ते वितरिष्यन्तिस्त्रीपशुपुत्रादीन्यज्ञभावितायज्ञैर्व्वर्द्धितास्तोपिताइत्यर्थ:तैर्हि वैर्दत्तान् भोगानप्रदायादत्वाअनृणमकृत्वेत्यर्थ:एभ्योदेवेभ्योयोभुंक्तेस्वदेहेन्द्रियाण्येवतर्पय ति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी १२

आनन्दगिरिकृतटीका।

इतश्चाधिकृतेनकर्मकर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति कथमस्माभिर्भाविता:सन्तोदेवा भावयिष्यन्तिंअस्मानिति तदाह इष्टानिति यज्ञानुष्ठानेनपूर्व्वोक्तरीत्यास्वर्गापवर्गे योर्भावेपिकथंस्त्रीपशुपुत्रादिसिद्धिरित्याशंक्यपूर्व्वार्द्धंव्याकरोति इष्टानभिप्रेतानिति पश्वादिभिश्चयज्ञानुष्ठानद्वारा भोगोनिवर्त्तनीयोऽन्यथाप्रत्यवायप्रसङ्गादित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे तैरिति आनृण्यमकृत्वेत्ययमर्थ: देवानामृषीणां पितृणाञ्चयज्ञेनब्रह्मचर्य्ये णप्रजयाच सन्तोषमनापाद्य स्वकीयंकार्य्यकारणसंघातमेव पोष्टुं भुञ्जानस्तस्क रोभवतीति १२

देवादिभ्य:सम्विभागमकृत्वा भुञ्जानानांप्रत्यवायित्वमुक्त्वा तदन्येषांसर्व्वदोष राहित्यंदर्शयति येपुनरिति यज्ञशिष्टाशिनोयेपुनस्तेतादृशा:सन्त:सर्व्वकिल्विषै र्मुच्यन्तइतियोजना तैर्दत्तानित्यादिनोक्तंनिगमयति भुञ्जतइति देवयज्ञादीनि

स्वामिकृतटीका।

इतश्चयजन्तएवश्रेष्ठानेतरइत्याह यज्ञशिष्टाशिनइति वैश्वदेवादियज्ञाव शिष्टंयेऽश्नन्ति तेपञ्चशूनादिकृतै:सर्व्वै:किल्विषैर्मुच्यन्ते पञ्चसूनाश्चस्मृतावुक्ता:क ण्डनीपेषणीचुल्लीउदकुम्भीचमार्जनी पञ्चशूनागृहस्थस्यताभि:स्वर्गंनगच्छति ये त्वात्मनोभोजनार्थमेवपचन्ति नतुवैश्वदेवाद्यर्थंतेपापादुराचाराअघमेवभुञ्जते १३

भाषाअनुवाद।

इसकोअच्छीतरहविचारकरिकहतेहैं किकर्मनकरनेसेदोषहोताहै देखो यज्ञसेसन्तुष्टदेवताजलदृष्टिकरिकेतुमसवकेअर्थअन्नआदिनानाप्रकारकेभोगदेय गे तोजोपञ्चयज्ञकेद्वारादेवदत्तअन्नादिवस्तु उनकोनदेकरआपहीभोगकरिलेय सोचोरऔकृतघ्नहैं अग्निअतिथिगउकोदेनाऔवलिवैश्वदेवकरनापञ्चयज्ञहैं१२

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्विषैः॥
भुञ्जते तेत्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् १३

शाङ्करभाष्यं

येपुनः देवयज्ञादीन्निर्व्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषांतेयज्ञशिष्टाशिनः सन्तोमुच्यन्तेसर्व्वकिल्विषैः सर्व्वैःपापैश्चुल्ल्यादिपञ्चसूनाकृतैःप्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैर्येत्वात्मम्भरयेभुञ्जते तेत्वघंपापंस्वयमपिपापाः येपचन्तिपाकं निर्व्वर्त्तयन्ति आत्मकारणादात्महेतोः १३

आनन्दगिरिकृतटीका

त्यादिशब्देनपितृयज्ञोमनुष्ययज्ञोभूतयज्ञोब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारोयज्ञाःगृह्यन्तेचुल्लीशब्देनपिठरधारणाद्यर्थक्रियांकुर्व्वंतोविन्यासविशेषवन्तस्त्रयोग्रावाणोविवक्षन्ते आदिशब्देनकण्डनीपेषणीमार्जन्युदककुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवोगृहीतास्तान्येतानिपञ्चप्राणिनांसूनास्थानानिहिंसाकारणानितत्प्रयुक्तैः सर्व्वैरपिबुद्धिपूर्व्वकैर्दुरितैर्मुच्यन्तइति सम्बन्धःप्रमादोविचारव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्व्वकमुपनतंपादपातादिकार्य्यंतेनप्राणिनांहिंसासम्भाव्यते आदिशब्देनाशुचिसंस्पर्शादिगृहीतंतदुत्थैश्चपापैर्महायज्ञकारिणोमुच्यन्ते उक्तंहिकण्डनंपेषणंचुल्लीउदकुम्भश्चमार्जनं पञ्चसूनागृहस्थस्यपञ्चयज्ञात्प्रणश्यतीति पञ्चसूनागृहस्थस्यचुल्लीपेषण्यवस्करःकण्डनीचैवकुम्भश्चवध्यंतेयास्तुवाहयन्निति च अस्यायमर्थःयायथोक्ताःपञ्चसंख्याकागृहस्थस्यसूनास्तायोवाहयन्नापादयन्वर्त्ततेतेनप्राणिनोबुद्धिपूर्व्वकंञ्चवध्यन्तेतत्प्रयुक्तंसर्व्वमपिपापंमहायज्ञानुष्ठानात्प्रणश्यतीतिमहायज्ञानुष्ठानस्तुत्यर्थं तदनुष्ठानविमुखान्निन्दति येत्विति आत्मम्भरित्वमेवस्फोरयति येपचन्तीति स्वदेहेन्द्रियपो

२ टी० अबुद्धिपूर्वक

भाषा अनुवाद।

इसहेतुसेयज्ञकरनेवालेमनुष्यश्रेष्ठहैं औरजोदेवअतिथिअग्निगोग्रासवलिवैश्वदेवयेपञ्चयज्ञनहींकरतेकेवलअपनेवास्तेपाककरकेखातेहैं वेईलोभीपापाचारीहैं सोईकहतेहैं किजोदेवादिकोंकोदेकरआपभोजनकरतेउनकोपञ्चसूनाकापापनहींलगताहै सूनाकहेहत्याकेस्थानगृहस्तोंकेघरमेरोजरोजहत्याहोनेकीपांचजगहहैं घरझारतेचल्हेमेआगवारतेजलकेपात्रसेउखलमेकूटतेचक्कीपीसतेअनेकजीवांहिंसाहोतीहै सोपापपञ्चयज्ञनकरनेवालेकोलगतेहैं औरवेस्वर्गवासनहींपावते इससेपञ्चयज्ञअवश्यकरनाचाहियेगृहस्तको १३

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः॥
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः १४

शाङ्करभाष्यं।

इतश्चाधिकृतेनकर्म्म कर्त्तव्यंजगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म्मकथमित्युच्यते अन्नाद्भ
वन्तीति अन्नाद्भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात् प्रत्यक्षंभवन्तिजायन्तेभूतानिपर्ज्जन्या
द्वृष्टेरन्नस्यसम्भवःअन्नसम्भवःयज्ञाद्भवतिपर्जन्यः अग्नौप्राहिताहुतिःसम्यगादित्य
मुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति यज्ञोऽपूर्व्वं सचयज्ञःकर्म्मस
मुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्चव्यापारः कर्म्म ततः समुद्भवोयस्ययज्ञस्यापूर्व्वस्य सय
ज्ञःकर्म्मसमुद्भवः १४

आनन्दगिरिकृतटीका।

षणार्थमेवपाकंकुर्व्वतोदेवयज्ञादिपराङ्मुखानांपापभयत्त्वंदर्शयति भुञ्जतइति
पाठक्रमस्त्वर्थक्रमादपबाधनीयः १३
देवयज्ञादिकंकर्म्माधिकृतेनकर्त्तव्यमित्यत्रहेत्वन्तरमितःशब्दोपात्तमेवदर्शयति
जगदिति ननुभुक्तमन्नंरेतोलोहितपरिणतिक्रमेणप्रजारूपेणजायतेतच्चान्नंवृष्टि
सम्भवं प्रत्यक्षदृष्टं तत् कथंकर्म्मणोजगच्चक्रप्रवर्त्तकत्वमितिशङ्कते कथमितिपार

स्वामिकृतटीका।

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपिकर्म्मकर्त्तव्यमित्याह अन्नादितित्रिभिः अन्नाच्छुक्र
शोणितरूपेणपरिणताभूतान्युत्पद्यन्तेअन्नस्यचसम्भवः पर्ज्जन्याद्वृष्टेःसचपर्ज्जन्योय
ज्ञाद्भवतिसचयज्ञःकर्म्मसमुद्भवःकर्म्मणायजमानादिव्यापारेणसम्यक्संपद्यतइत्यर्थः
अग्नौप्राहिताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजा
इतिश्रुतेः १४

भाषा अनुवाद।

संसारचक्रमेप्रवृत्तहोनेकाहेतुजोकर्म्मसोकर्त्तव्यहै यहतीनश्लोकमेकहतेहैं
किअन्नहीउदरमेजायकररसरूपहोशुक्रकहेवीज औशोणितकहेरुधिरहोता
जिससेभूत कहेप्राणीउत्पन्नहोते हैं औरसोअन्नमेघवरसनेसेहोताहै और
मेघयज्ञधूमसेहोते औरवहयज्ञफेरियज्ञकरनेवालोंकेव्यापारसेपूरीहोती हैं
यहीबात श्रुतिकहतीहै किअग्निमेदीहुईआहुति सूर्यलोकमेरहतीहैसीमे
सूर्य्यसेवृष्टिहोती औरवृष्टिसेअन्नहोता फेरिउसअन्नसेसबप्रजाजन्मलेतीहै १४

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं ॥
तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं ॥ १५

शाङ्करभाष्यं

तच्च एवम्विधं कर्म कुतोजातमित्याह कर्मेति तच्चकर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मवेदः सउद्भवीयस्यतत् कर्मब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि ब्रह्मपुनर्व्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवं अक्षरं ब्रह्मपरमात्मा समुद्भवोयस्यतदक्षरसमुद्भवं ब्रह्मवेद इत्यर्थः यस्मात् साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनिश्वासवत् समुद्भवं ब्रह्मतस्मात् सर्व्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्व्वगतमपिसत् नित्यंसदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पर्य्येणकर्म्मणस्तद्धेतुत्वं साधयति उच्यतइति उक्तेऽर्थेस्मृत्यन्तरं संवादयति अग्ना विति तत्रहि देवताभिध्यानपूर्व्वकं तदुद्देशेन प्रहिताहुतिरपूर्व्वतांगता रश्मिद्वारे णादित्यमारुह्यदृष्ट्यात्मनापृथिवीं प्राप्यब्रीहियवाद्यन्नभावमापद्यसंस्कृतो भूत्वाशुक्र शोणितरूपेणपरिणता प्रजाभावंप्राप्नोतीत्यर्थः यज्ञः कर्म्मसमुद्भवइत्ययुक्तं स्वस्यैव स्वोद्भवेकारणत्वायोगादित्याशंक्याह ऋत्विगितिद्रव्यदेवतयोः संग्राहकश्चकारः १४

यदपूर्व्वहेतुत्वेनकर्म्मोक्तं तत् किंचैत्यवन्दनादि किम्वाग्निहोत्रादिरितिसन्दिहानं प्रत्याह कर्मेति किमितिकर्मणोब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते सर्व्वस्यतदुद्भवत्वाविशेषादित्या शंक्याह ब्रह्मवेदइति ब्रह्मतर्हि वेदाख्यमनादिनिधनमितितत्राह ब्रह्मपुनरिति अक्षरात्मनोवेदस्यपुनरक्षरेभ्यः सकाशादेवसमुद्भवोनसम्भवतीत्याशंक्याह अक्षर मितिब्रह्मेत्यक्षरमेवोक्तंतत्कथंतस्मादेवोद्भवतीत्याशङ्क्यब्रह्मशब्दार्थमुक्तमेवस्मार

भाषा अनुवाद

ऐसे अपूर्वहेतुवोंसे कर्मकीयेहैं तातेंकर्त्तव्यता किसलियेकहा औकर्मक्या वस्तुहैं सोईविवरनकरतेहैं कियज्ञकारीपुरुषोंकाव्यापाररूपजोकर्म सोब्रह्म कहे वेदसेउत्पन्नभयाऔब्रह्मजो वेदसोअक्षरजो परब्रह्मतिससेप्रगटभयाहै यहजानो औरश्रुतिने भीकहाहैकिपरब्रह्मकीनिःश्वाससेऋक्यजुरऔरसाम वेदप्रगटेहैं इससेसर्वव्यापीपरब्रह्मसर्वदायज्ञमेंप्रतीतहैं अर्थात्यज्ञरूपउपाय सेब्रह्मप्राप्तिहोतीहै जैसेउद्योगकरनेसेलक्ष्मीकालाभहोताहै अथवाजगतमें मूलकर्महै इससेमन्त्रऔरअर्थकेद्वारा सबमनुष्योंमेंप्राप्तअनादिकालसेस्थित जोवेदब्रह्म सोतात्पर्यकेद्वाराप्रतिष्ठितहै इससेयज्ञादिकर्म अवश्य कर्त्तव्यहै १५

शाङ्करभाष्यं

एवमिति एवमीश्वरेणवेदयज्ञपूर्व्वकं जगच्चक्रंप्रवर्त्तितंनानुवर्त्तयतीहलोकेय:कर्मण्यधिकृत:सन्नघायुरघंपापमायुर्जीवनंयस्यसोऽघायु:पापजीवनइतियावत् इन्द्रियारामइन्द्रियैरारमणमाक्रीडाविषयेषुयस्यसइन्द्रियारामोमोघंव्यर्थंहेपार्थसजीवति तस्मादज्ञेनाधिकृतेनकर्त्तव्यमेवकर्मेतिप्रकरणार्थ:प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येनकर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेनकर्त्तव्यमित्येतत् नकर्मणामनारम्भादित्यतआरभ्यशरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणइत्येवमन्तेनप्रतिपाद्ययज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रेत्यादिनामोघंपार्थसजीवतीत्येवमन्तेनापिग्रन्थेनप्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविद:कर्म्मानुष्ठानेबहुकारणमुक्तंतदकरणेचदोषसंकीर्त्तनंकृतं १६

आनन्दगिरिकृतटीका।

ति ब्रह्मवेदइति ननुब्रह्मशब्दितस्यवेदस्यापिपौरुषेयत्वात् प्रामाण्यसन्देहात्कथं तदुक्तमग्निहोत्रादिकं कर्मनिर्द्धारयितुंशक्यते तत्राह यस्मादिति कथंतर्हितस्य यज्ञे प्रतिष्ठितत्वं सर्व्वगतत्वेविशेषायोगादित्याशङ्क्याह सर्व्वगतमपीति १५

अधिकृतेनाध्ययनादिद्वाराजगच्चक्रमनुवर्त्तनीयमन्यथेश्वराज्ञातिलङ्घिनस्तस्यप्रत्यवाय:स्यादित्याह एवमिति नकर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्तमुपसंहरति तस्मादिति जगच्चक्रस्यप्रागुक्तप्रकारेणाननुवर्त्तनेव्यथाजीवनमघसाधनंयस्मात्तस्माज्जीवतानियतंकर्मकर्त्तव्यमित्यर्थ: यद्यधिकृतेनकर्त्तव्यमेवकर्मतर्हिकिमित्यज्ञेनेतिविशिष्यतेज्ञाननिष्ठेनापितत्कर्त्तव्यमेवाधिकृतत्वाविशेषादित्याशङ्क्यपूर्व्वोक्तमनुवदति प्रागिति नहिज्ञानकर्मणोर्व्विरोधात्ज्ञाननिष्ठेनकर्मकर्त्तुं शक्यतेतथाचाना

स्वामिकृतटीका।

तथाकर्मेति तच्चयजमानादिव्यापाररूपकर्मब्रह्मोद्भवंविद्धि ब्रह्मवेदस्तस्मात् प्रवृत्तं जानीहि तच्चवेदाख्यंब्रह्मअक्षरात् परब्रह्मण:समुद्भूतं जानीहि अस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेद:सामवेदइतिश्रुते: यतएवमक्षरादेवयज्ञप्रवृत्तेरत्यन्तमभिप्रेतोयज्ञस्तस्मात् सर्व्वगतमप्यक्षरंब्रह्मनित्यंसर्व्वदा यज्ञेप्रतिष्ठितंयज्ञेनोपायभूतेनप्राप्यतइति यज्ञेप्रतिष्ठितमुच्यतइतिउद्यमस्थासदालक्ष्मीरितिवत् यद्वायस्माजगच्चक्रस्य मूलंकर्मतस्मात्सर्व्वगतमन्त्रार्थवादै:सर्व्वेषुभूतार्थाख्यानादिषुगतंस्थितमपि वेदाख्यंब्रह्मसर्वदा यज्ञेतात्पर्येण प्रतिष्ठितंअतो यज्ञादिकर्मकर्त्तव्यमित्यर्थ: १५

एवंप्रवर्त्तितंचक्रंनानुवर्त्तयतीहयः॥अघायुरिन्द्रियारामोमोघंपार्थसजीवति १६

शाङ्करभाष्यं

एवंस्थितेकिमेवंप्रवर्त्तितंचक्रंसर्व्वेणानुवर्त्तनीयमाहोस्वित् पूर्व्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यामात्मविदोज्ञानयोगेनैवनिष्ठामात्मविद्भिः सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तैनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्यप्रश्नमाशंक्य स्वयमेववाशास्त्रार्थस्यविवेकप्रतिपत्त्यर्थमेवचैतमात्मानंविदित्वानिवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तोब्राह्मणामिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यंकर्त्तव्येभ्यःपुत्रैषणादिभ्योव्युत्थायायाथभिक्षाचर्य्यंशरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तंचरन्तिनतेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यकार्यमस्तिइत्येवंश्रुत्यर्थमिहगीताशास्त्रेप्रतिपादयिषितमाविष्कुर्व्वन्नाहभगवान् यस्त्विति यस्तुसांख्यआत्मज्ञाननिष्ठआत्मरतिःआत्मनिएवर

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तन्मनैवचित्तशुद्ध्यादिपरम्परयाज्ञानार्थंकर्मानुष्ठेयमितिप्रतिपादितमित्यर्थः तर्हियज्ञार्थादित्यादिकिमर्थंनहितत्त्वज्ञाननिष्ठाप्रतिपाद्यते कर्म्मनिष्ठातुपूर्व्वमेवोक्तत्वान्नात्रवक्तव्येत्याशङ्क्यवृत्तमर्थान्तरमनुवदति प्रतिपाद्येतिप्रासङ्गिकमज्ञस्यकर्म्मकर्त्तव्यतोक्तिप्रसङ्गागतमितियावत् बन्धकारणमीश्वरप्रसादोदेवताप्रीतिश्चेत्यादिदोषसंकीर्त्तनंतैर्दत्तानप्रदायेत्यादि १६

स्वामिकृतटीका।

यस्मादेवंपरमेश्वरेणैवभूतानांपुरुषार्थसिद्धयेकर्म्मादिचक्रंप्रवर्त्तितंतस्मात्तदकुर्वतोव्यर्थैवजीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदाख्यब्रह्मणःपुरुषाणांकर्मणिप्रवृत्तिस्ततःकर्म्मनिष्पत्तिस्ततःपर्ज्जन्यस्ततोऽन्नंततोभूतानिभूतानांपुनस्तथैवकर्मप्रवृत्तिरित्येवंप्रवर्त्तितंचक्रंयोनानुवर्तयतिनानुतिष्ठतिअघंपापरूपमायुर्यस्यसःयतइन्द्रियैर्विषयेष्वेवारमतिनत्वीश्वराराधनार्थेकर्म्मणिअतोमोघंव्यर्थंसजीवति १६

भाषा अनुवाद ।

जिसहेतुईश्वरकीप्रेरणासेमनुष्यसकलपुरुषार्थसिद्धहोनेकेअर्थइससंसारचक्रमेआयउन्नकर्म्मरूपचक्रमेप्रवृत्तहैं इससेकर्म्मनकरनेसेमनुष्यकाजन्महीव्यर्थहै यहकहतेहैं किईश्वरकीआज्ञारूपवेदसेपुरुषयज्ञकर्ममेप्रवृत्तहोतेहैं तिससेमेघ औरमेघसेअन्नअन्नसेप्राणीऔरप्राणीयोंसेफेरिकर्म्मकीप्रवृत्तिहोतीयहचक्रहै अतएवजोईश्वराराधनकर्म्मनहींकरते केवलइन्द्रियोंसेविषयभोगमात्रकरते उनकावृथाजीवनहै १६

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः॥आत्मन्येवचसन्तुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते१७

शाङ्करभाष्यं

तिर्नविषयेषुयस्यसआत्मरतिरेवस्याद्भवेत् आत्मतृप्तश्चआत्मनैवतृप्तोनान्नरसादि नासमानवोमनुष्यःसंन्यासीआत्मन्येवचसन्तुष्टः सन्तोषोहिबाह्यार्थलाभेनसर्वस्य भवतितमनपेक्ष्यात्मन्येवचसन्तुष्टःसर्वतोविगततृष्णइत्येतत् यईदृशआत्मवित्तस्य कार्यंकरणीयंननिद्यतेनास्तीत्यर्थः १७

आनन्दगिरिकृतटीका।

वृत्तमर्थमेवंविभज्यानुद्यानन्तरश्लोकमाशङ्कोत्तरत्वेनावतारयति एवमिति अर्जुनस्यप्रश्नमित्येवमर्थमाशंक्याह भगवानितिसम्बन्धः नन्वेषाशङ्कानावकाशमा मादयत्यनात्मज्ञेनकर्त्तव्यंकर्मेतिबहुशोविशेषितत्वादित्याशंक्याह स्वयमेवेति कि मर्थंयुत्यर्थंस्वयमेवभगवानलम्प्रतिपादयतिइत्याशंक्याह शास्त्रार्थस्येति गीताशास्त्र स्यससंन्यासज्ञानमेवमुक्तिसाधनमर्थोनार्थान्तरमिति विवेकार्थमिहयुत्यर्थंसंक्षिप तिकीर्त्तयतीत्यर्थः तमेवयुत्यर्थंसंक्षिपति एतमिति सिद्धन्देटात्मवेदनमनर्थकंत र्हिव्युत्थानादीत्याशंक्यापातिकविज्ञानफलमाह निवृत्तेति ब्राह्मणग्रहणंतेषामेवव्यु त्थानेमुख्यमधिकारित्वमितिज्ञापनार्थं लोशात्मकत्वादेषणानांताभ्योव्युत्थानंसर्वे षांस्वाभाविकत्वाद्विधित्सितमित्याशंक्याह मिथ्येति भिक्षाचर्यंचरन्तीतिवचनंव्यु त्थानविरुद्धमित्याशंक्याह शरीरेतितर्हितद्देवतेषामग्निहोत्राद्यपिकर्त्तव्यमापद्ये तेत्याशंक्यव्युत्थायिनामायमधर्मवदग्निहोत्रादेरनुष्ठापकाभावान्मैवमित्याहनतेषा

स्वामिकृतटीका

तदेवंनकर्मणामनारम्भादित्यादिनाअज्ञस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थंकर्मयोगमुक्त्वा ज्ञानिनःकर्मानुपयोगमाह यस्त्विति द्वाभ्यां आत्मन्येवरतिःप्रीतिर्यस्यसःततआत्म न्येवतृप्तःस्वानन्दानुभवेननिर्वृतःअतएवात्मन्येवसंतुष्टोभोगापेक्षारहितोयस्तस्य कर्त्तव्यंकर्मनास्तीति १७

भाषाअनुवाद

कर्मणामनारम्भादित्यादिश्लोकसे अज्ञानीपुरुषकेअन्तःकरणशुद्धिकेहेतुकर्म योगकहिकरअबज्ञानीकोकर्मनकरना दोश्लोकसेकहतेहैं किजिसकीआत्मामे रतिकहेप्रीतिऔआत्मआनन्दमेमगनतथाआत्मासेसन्तुष्टहैं औरभोगादिसेरहि तहैंऐसेजोतत्त्वज्ञानीउनकोकोईकर्मकरनानहींहै औरसवकोतोकरनाहीहै१७

शाङ्करभाष्यं।

किञ्चनैवेति नैवतस्यपरमात्मरतेः कृतेनकर्मणार्थःप्रयोजनमस्तिअस्तुतर्ह्यकृतेनअकरणेनप्रत्यवायाख्योनर्थोनाकृतेनेहलोकेकश्चनकश्चिदपिप्रत्यवायप्राप्तिरूपः आत्महानिलक्षणोवानैवास्ति नचास्यसर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरान्तेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयःप्रयोजननिमित्तक्रियासाध्योव्यपाश्रयः व्यपाश्रयणमालम्बनंकञ्चिद्भूतविशेषमाश्रित्यनसाध्यःकश्चिदर्थोऽस्तियेनतदर्थाक्रियानुष्ठेयास्यान्नत्वंएतस्मिन्सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेसम्यग्दर्शनेवर्त्तसे १८

आनन्दगिरिकृतटीका। टी० कथमुक्तमिति

मिति यथोक्तंश्रुत्यर्थमस्मिन्गीताशास्त्रेपौर्व्वापर्येणपर्यालोच्यमानेप्रतिपादयितुमिष्टंप्रकटीकुर्व्वन्कर्त्तव्यमेवकर्म्मजीवतेतिनियमेज्ञानयोगेनसांख्यानामिति चोद्यपरिहारमुपदर्शयति इत्येवमिति आत्मनिष्ठस्यविषयसङ्गराहित्यंदृष्टं तदनात्मज्ञेनजिज्ञासुनाकर्त्तव्यमितिमत्वाह यस्तुसांख्यइति किञ्चआत्मज्ञस्यज्ञानेनात्मनैवपरितृप्तत्वान्नान्नपानादिनासाध्यातृप्तिरिष्टा तेनविद्यार्थिनासंन्यासिनापिनान्नरमादावासक्तिर्युक्ताकर्त्तुमित्याह आत्मतृप्तइति किञ्चआत्मविदःसर्व्वतोवैतृष्ण्यंदृष्टं तदनात्मविदाविद्यार्थिनाकर्त्तव्यमित्याह आत्मन्येवेति रतितृप्तिसन्तोषाणांमोदप्रमोदानन्दवदवान्तरभेदः अथवारतिर्व्विषयासक्तिःतृप्तिर्विषयविशेषसम्पर्कजंसुखंसन्तोषोऽभीष्टविषयमात्रलाभाधीनंसुखसामान्यमितिभेदःनन्वात्मरतेरात्मतृप्तस्यात्मन्येवसन्तुष्टस्यापिकिञ्चित्कर्त्तव्यंमुक्तयेभविष्यतीतिनेत्याह यईदृशइति १७

इतश्चात्मविदोनकिञ्चित् कर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति अभ्युदयनिःश्रेयसयोरन्यतरत्प्रयोजनंकृतेनसुकृतेनात्मविदोभविष्यतीत्याशंक्याह नैवेति प्रत्यवायनिवृत्तयेस्वरूपप्रच्युतिप्रत्याख्यानायवाकर्मस्यादित्याशंक्याह नेत्यादिना ब्रह्मादिषुस्थावरान्तेषुभूतेषुकञ्चिद्भूतविशेषमाश्रित्यकश्चिदर्थोविदुषःसाध्योभविष्यति तदर्थंतेनकर्त्तव्यंकर्मेत्याशंक्याह नचेति तत्राद्यंपदमादत्ते नैवेति तंव्याचष्टे तस्येति आत्मविदःस्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वं निःश्रेयसस्यचप्राप्तत्वान्नकृतंकर्मार्थवदित्यर्थः आत्मविदाचेत्कर्मनक्रियतेतर्हितेनाकृतेनतस्यानर्थोभविष्यतीति तत्प्रत्याख्यानार्थंतस्यकर्त्तव्यंकर्मेतिशङ्कते तर्हीति द्वितीयपादेनोत्तरमाह नेत्यादिना अतोनतन्निवृत्त्यर्थंकृतमर्थवदितिशेषः द्वितीयंभागंविभजते नचास्येति व्यपाश्रयणमालम्बनंनेतिसम्बन्धः पदार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह कञ्चिदिति भूतविशेषमाश्रित

नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन॥ नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

आनन्दगिरिकृतटीका।

स्यापिक्रियाद्वाराप्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति॥ तर्हिमयापियथोक्तंतत्वमाश्रित्यत्या ज्यमेवकर्मेत्यर्जुनस्यमतमाशंक्याह नत्वमिति १८

सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावेकर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह यतइति तस्मात्ज्ञान निष्ठाराहित्यादितियावत् मोक्षमेवापेक्षमाणस्यकथंकर्मणिफलान्तरवतिनियो गःस्यादित्याशंक्याह असक्तोहीति १९

स्वामिकृतटीका।

तत्रहेतुमाह नैवेति कृतेनकर्मणातस्यार्थःपुण्यंनैवास्तिनचाकृतेनकश्चनकोऽपिप्र त्यवायोऽस्तिनिरहङ्कारत्वेनविधिनिषेधातीतत्वात् तथापितद्ब्रह्मणोनप्रियंयदेत न्मनुष्याविदुरिति श्रुतेर्मोक्षेदेवकृतविघ्नसम्भवात्तत्परिहारार्थंकर्मभिर्देवाः सेव्या इत्याशंक्योक्तंसर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरान्तेषुकश्चिदप्यर्थव्यपाश्रयःआश्रयएवव्यपाश्र यःअर्थेमोक्षेआश्रयणीयोऽस्यनास्तीत्यर्थः विघ्नभावस्यश्रुत्यैवोक्तत्वात् तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतेआत्माह्येषांसम्भवतीतिह नेत्यव्ययमप्यर्थेदेवाअपित स्यात्मतत्वज्ञस्यअभूत्यैब्रह्मभावप्रतिबन्धायनेशतेनशक्नुवन्तीतिश्रुतेरर्थः देवकृता स्तुविघ्नाःसम्यग्ज्ञानोत्पत्तेःप्रागेवयदेतद्ब्रह्ममनुष्याविदुस्तदेषांदेवानांनप्रियमिति श्रुत्याब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्यातस्यैवविघ्नकर्तृत्वस्यसूचितत्वात् १८

भाषा अनुवाद।

जोतत्वज्ञानीकहेआत्मज्ञानीपुरुषहै उसकोकोईभीकर्मकरनानहींमो इकहतेहैं किनज्ञानीकोकर्मकरनेसेपुन्यहै औरकर्मनकरनेसेप्रत्यवायकहे पापभीनहींहै क्योंकिज्ञानीतोनिरहङ्कारहै इससेउसकोकिसीकर्मकाविधि औनिषेधनहींहै वहसबसेअलगहै जोकहोकिश्रुतिकहतीहै किदेवतोंकोइ च्छानहींहै किमनुष्यब्रह्मकोजानेऔब्रह्मज्ञानीहोमोक्षपावै तोनिश्चयहै किमो क्षहोनेमेदेवताविघ्नकरैंगे इसवास्तेविघ्नवारणकेअर्थदेवतोंकीसेवारूपकर्मजरूर होकरनापडैगाइसपरकहतेहैं किब्रह्मसेलेकरऔअस्थावरपर्य्यन्तकिसीकीस हायज्ञानीकोदरकारनहींहै क्योंकिज्ञानमार्गमेविघ्नकाअभावहै यहश्रुतिसे कहिचुकेहैं इससेआत्मदर्शीकोप्राणीमात्रकाआश्रयकहे अवलम्बकाकुछकाम नहींहै १८

तस्मादसक्तःसततंकार्य्यंकर्मसमाचर॥ असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः १९

शाङ्करभाष्यं।

यतएवंतस्मादिति तस्मादसक्तःसंसर्गवर्जितःसततंसर्वदाकार्य्यंकर्त्तव्यंनित्यं कर्मसमाचरनिर्व्वर्त्तय असक्तोहियस्मात् समाचरन्नीश्वरार्थंकर्मकुर्व्वन्परमाप्नो तिपूरुषःमोक्षमाप्नोतिपुरुषःसत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः १९

यस्माच्चकर्मणैवेति कर्मणैवहितस्मात्पूर्व्वेक्षत्रियाःविद्वांसःसंसिद्धिंमोक्षंगन्तु मास्थिताःप्रवृत्ताजनकादयोजनकाश्वपतिप्रभृतयोयदितेप्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततोलो कसंग्रहार्थंप्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणासहैवासंन्यस्यैवकर्मसंसिद्धिमास्थिताइत्यर्थः अथा प्राप्तसम्यग्दर्शनाजनकादयस्तदाकर्मणासत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेणसंसिद्धिमास्थि ताइतिव्याख्येयःश्लोकोऽथमन्यसे पूर्व्वैरपिजनकादिभिरप्यजानद्भिरेवकर्त्तव्यंकृतंकर्म तावतानावश्यमन्येनकर्त्तव्यंसम्यग्दर्शनवताकृतार्थेनेति तथापिप्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रहमेवापिलोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणंलोकसंग्रहस्तमेवापिप्रयोजनंस म्पश्यन्कर्त्तुमर्हसि २०

स्वामिकृतटीका।

यस्मादेवंभूतस्यज्ञानिनएवकर्मानुपयोगोनान्यस्य तस्मात्त्वंकर्मकुर्व्वित्याह तस्मा दिति असक्तःफलसङ्गरहितः सन्कार्य्यमवश्यकर्त्तव्यतयाविहितंनित्यनैमित्तिकंक र्मसम्यगाचरहियस्मादसक्तःकर्माचरन्पुरुषःपरंमोक्षंचित्तशुद्धिद्वाराप्राप्नोति१९

अत्रसदाचारंप्रमाणयति कर्म्मणैवेति कर्मणैवशुद्धसत्त्वाःसन्तःसंसिद्धिंसम्य ग्ज्ञानंप्राप्ताइत्यर्थःयद्यपित्वंसम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानंमन्यसेतथापिकर्माचरणंभद्र

भाषाअनुवाद।

इससेहेअर्जुनज्ञानीपुरुषहीकोकर्मकर्त्तव्यनहींहै औरमनुष्यकोतोकर्म करनाहीउचितहै सोतुमकर्मकरोयहीकहतेहैं कितस्मात्कहेतिससेअशक्तहो कर्त्तव्यकर्मनिरन्तरसमाचरकहेकरो अशक्तहोपुरुषकर्मकरतेहुयेपरजोमुक्ति उसकोंप्राप्तहोतेहैं अर्थात्फलकामनारहितहोकरअवश्यकर्मजोनित्यनैमित्तिक हैं सोसवकरोजिसहेतुआशक्तिरहितकर्मकारीमनुष्यपरमजोमुक्तिउसकोचि त्तशुद्धिकेद्वारापावताहै नित्यकर्मसन्ध्यावन्दनादिकहैं औरनैमित्तिकजोनिमि त्तपायकरकियेजाय जैसेपुत्रजन्ममेजातकर्मादिकहैं इससेयह जनायाकितुमको युद्धभीनैमित्तिककर्मकरनाआवश्यकहै १९

कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः॥ लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्त्तुमर्हसि२०

आनन्दगिरिकृतटीका।

यद्यपिजितेन्द्रियोऽपिविवेकीश्रवणादिभिरजस्रंब्रह्मणिनिष्ठातुंशक्नोतितथापितत्वविदैत्वयाविहितंकर्मनत्याज्यमित्याह यस्मादिति तस्मात्त्वमपिकर्मकर्त्तुमर्हसीतिसम्बन्धः इतोपित्वयाविहितंकर्मकर्त्तव्यमित्याह लोकेति पूर्व्वार्द्धंविभजते कर्मणैवेति कथंजनकादीनांकर्मणासंसिद्धिप्राप्तिरुच्यतेकर्मत्यजांहिसम्यग्दर्शनवतांप्रसिद्धासंसिद्धिरिति तत्किंजनकादयोपिप्राप्तसम्यग्दर्शनाःस्युःउतअप्राप्तसम्यग्दर्शनाभवेयुरिति विकल्प्यप्रथमंप्रत्याह यदीति लोकसंग्रहार्थंकर्मणासहैवसंसिद्धिमास्थितादूतिसम्बन्धः कर्मणासहैवेत्येतत्व्याकरोति असंन्यस्यैवकर्मेतितत्रहेतुमाह प्रारब्धेति जनकादीनांसत्यपिज्ञानित्वेप्रारब्धकर्मवशात्कर्मापरित्यज्यैवलोकसंग्रहार्थंप्रवर्त्तमानानांज्ञानमाहात्म्यादुपपन्नासंसिद्धिरित्यर्थः द्वितीयमनूद्यपूर्व्वार्द्धेनोत्तरमाह अथेत्यादिना द्वितीयार्द्धंव्यावर्त्त्याशङ्कामुत्थापयति अथेति अज्ञेनाकृतार्थेनकृतंकर्मेत्येतावताज्ञानवताकृतकृत्येननतत् कर्त्तव्यमित्युक्तमङ्गीकरोतितथापीति तर्हिमयापिज्ञानवताकृतार्थेनकर्मनकर्त्तव्यमित्याशंक्यार्ज्जुनस्यकर्त्तव्यमेवकर्मेत्युत्तरार्द्धव्याख्यानेनकथयति प्रारब्धेति २०

स्वामिकृतटीका।

मेवेत्याह लोकसंग्रहमित्यादि लोकस्यसंग्रहःस्वधर्म्मेप्रवर्त्तनंमयाकर्म्मणिकृतेजनःसर्व्वोऽपिकरिष्यति अन्यथाज्ञानिदृष्टान्तेनाज्ञोनिजधर्म्मंनित्यंकर्म्मत्यजन्पतेदित्येवंलोकरक्षणमपितावत्प्रयोजनंपश्यन्कर्म्मकर्त्तुमेवार्हसिनत्यक्तुमित्यर्थः २०

भाषा अनुवाद।

अवइसविषयमेज्ञानीयोंकेआचरणकोप्रमाणदेतेहैं किदेखोपरमज्ञानीजनकराजाकर्मकेआचरणकरनेसेशुद्धसत्त्वहोकरअच्छीतरह ज्ञानकोप्राप्तभयेथेऔरजोतुमसम्पूर्णज्ञानीअपनेकोजानोतौभीकर्मकरनाही श्रेयकहैकल्याणहै यहकहतेहैंकिसवमनुष्योंकोकर्ममेप्रवृत्तिकेअर्थअर्थात् हमारेकर्मकरनेमेसवलोगकर्मकरैंगेनहींतोज्ञानीकाव्यवहारदेखिअज्ञानीलोगभीव्यवहारछोड़िवैठैंगे इमहेतुलोककीरक्षाकेअर्थकर्मकरनाप्रयोजनहै यहविचारिकर्मकरनायोग्यहै सोतुमभूलकेभीकर्मनत्यागकरना २०

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः॥ सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्तते २१

शाङ्करभाष्यं।

लोकसंग्रहःकिमर्थउच्यते यद्यदिति यद्यत्कर्मआचरतिश्रेष्ठःप्रधानस्तत्त देवकर्माचरति इतरोजनस्तदनुगतःकिञ्चश्रेष्ठोयत्प्रमाणंकुरुतेलौकिकंवैदिकं वालोकस्तदनुवर्त्तते तदेवप्रमाणीकरोतीत्यर्थः २१

आनन्दगिरिकृतटीका।

ज्ञानवताकृतार्थेनलोकसंग्रहार्थमपिनप्रवर्त्तितव्यमित्याशङ्कामुत्थाप्यपरिहरति लोकेत्यादिना श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वेनाभिमतोयद्यद्विहितंप्रतिषिद्धंवाकर्मानुति ष्ठतितत्तदेव प्राकृतोजनोऽनुवर्त्तते तेनविद्यावतापिलोकमर्य्यादास्थापनार्थेविहितं कर्त्तव्यमित्यर्थः श्रेष्ठानुसारित्वमितरेषामाचारेदर्शयित्वाप्रतिपत्तावपिदर्शय ति किञ्चेति २१ भगवतःइहाह

कृतार्थस्यापिलोकसंग्रहार्थेविहितंकर्मकर्त्तव्यमित्युक्त्वातत्रैवभागवतमतमुदा हरणत्वेनोपन्यस्यतियदित्यादिना अप्राप्तस्यप्राप्तयेतवापिकर्त्तृत्वसम्भवात्नकिञ्चि दपिविद्यतेकर्त्तव्यमिति कथमुक्तमित्याशंक्याह नानवाप्तमिति प्रतीकमुपादाय व्याख्यानद्वाराविद्यावतोऽपिकर्म्मप्रवृत्तिंसम्भावयति नेत्यादिना अन्वयार्थंपुनर्नञो नुवादः भगवतोमेनास्तिकर्त्तव्यमित्येतदाकाङ्क्षाद्वारास्फोरयति कस्मादित्या दिना प्रयोजनाभावेत्वयापिनानुष्ठेयंकर्म्मेत्याशङ्क्यलोकसंग्रहार्थंममापिकर्मानु ष्ठानमितिमत्वाह तथापीति २२

स्वामिकृतटीका।

कर्म्मकरणेलोकसंग्रहोयथास्यात्तदाह यद्यदिति इतरःप्राकृतोऽपिजनस्तत्त देवाचरतिसश्रेष्ठोजनःकर्म्मशास्त्रंतन्निवृत्तिशास्त्रंवायत्प्रमाणंमन्यते तदेवलोकोऽ प्यनुसरति २१

भाषा अनुवाद।

औरतुमारेकर्म्मकरनेसे सबलोगोंकोकर्ममेंरुचिहोयगीयहकहतेहैं किश्रे ष्ठकहेबडेलोगनिवृत्तियाप्रवृत्तिकर्मजोप्रमाणमानतेऔकरतेहैं सोईसाधारण मनुष्यभीआचरणकरतेहैं अर्थात् उनकेअनुसारहीसबव्यवहारके अनुगा मीहोतेहैं २१

नमेपार्थास्तिकर्त्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिञ्चन॥नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्त्तएवचकर्मणि २२
यदिह्यहंनवर्त्तेयंजातुकर्म्मण्यतन्द्रितः॥ममवर्त्मानुवर्त्तन्तेमनुष्याःपार्थसर्व्वशः २३

शाङ्करभाष्यं

ते यद्यर्थेलोकसंग्रहकर्त्तव्यतयांविप्रतिपन्नस्तर्हिमांकिंनपश्यसि नेति नमेमम पार्थनास्तिनविद्यतेकर्त्तव्यंत्रिष्वपिलोकेषुकिञ्चनकिञ्चिदपिकस्मात्अनवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयंतथापिवर्त्तएवचकर्म्मण्यहं २२

यद्धिहिपुनरहंनवर्त्तेयंजातुकदाचित् कर्म्मण्यतन्द्रितोऽनलसःसन्ममश्रेष्ठस्य सतोवर्त्ममार्गमनुवर्त्तन्तेमनुष्याःहेपार्थसर्व्वशःसर्व्वप्रकारैः २३

आनन्दगिरिकृतटीका।

लोकसंग्रहोपिनतेकर्त्तव्योविफलत्वादित्याशंक्याह यदिहीति २३

श्रेष्ठस्यतवमार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेवेत्याशंक्यदूर्षयति तथाचेत्यादिना ईश्वरस्यकर्मण्यप्रवृत्तौतदनुवर्त्तिनामपिकर्म्मानुपपत्तिरिति हेतुमाह लोकाइ तीति इतश्चेश्वरेणकर्मकर्तव्यमित्याह किञ्चेति यदिकर्मनकुर्यामिति शेषः सङ्करकरणस्यकार्यंकथयति तेनेति प्रजोपहतिरपिप्राप्यते चेत् किंतयातवस्या दितितत्राह प्रजानामिति त्वामनाचरन्तमनुवर्त्ततां सर्व्वेषांकोदोषःस्यादित्यपे

स्वामिकृतटीका।

अत्रचाहमेवदृष्टान्तइत्याह नमेइतित्रिभिः हेपार्थमेकर्त्तव्यंनास्तियतस्त्रिष्वपि लोकेष्वनवाप्तमप्राप्तंअवाप्तव्यंप्राप्यंनास्तितथापिकर्मणिवर्त्तएवकर्मकरोम्येवेत्यर्थः२२

अकरणेलोकस्यनाशंदर्शयति यदिह्यहमिति जातुकदाचिदतन्द्रितोऽनलसः सन्यदिकर्मणिनवर्तेयंकर्मनानुतिष्ठेयंतर्हिममैववर्त्ममार्गंमनुष्याअनुवर्त्तन्तेऽनुवर्त्ते रन्नित्यर्थः २३

भाषा अनुवाद।

इसविषयमेभगवानअपनेकोदृष्टान्तकहतेहैं किहेपार्थअर्जुनदेखोत्रैलोक्य मेभीहमकोकर्त्तव्यकर्मकुछनहींहै तौभीहमकर्मकर्त्तेहीरहतेहैं औरहमको त्रिभुवनमेअलभ्यतथाकिसीवस्तुमेअभिलाषनहींहै यहोजानो २२

तौकिदिजोहमकर्मनकरैंतोकर्मनकरनेकेजोलोगोंकीहानिहोयगीसोदिखा वतेहैं किजोसावधानहोकर्ममेहमकभीनवर्त्तमानहोंय तोसबलोगहमारीहीरा हचलेंअर्थात्हमारीनाईकरैं २३

उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहं।सङ्करस्यचकर्त्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः२४

शाङ्करभाष्यम् ।

तथाचकोदोषइत्याह उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्व्वेलोकाः लोकस्थितिनिमित्तस्यकर्मणोऽभावात् नकुर्य्यांकर्मचेदहं किञ्चसङ्करस्यचकर्त्तास्यां तेनकारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाःप्रजानामनुग्रहायप्रवृत्तस्तदुपहतिं उपहननंकुर्य्यामित्यर्थः ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत यदिपुनरहमिवत्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्योवा तस्याप्यात्मनः कर्त्तव्याभावेपिपरानुग्रहएव कर्त्तव्यइति २४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

छायामीश्वरस्यकृतार्थतया कर्म्मानुष्ठानाभावेतदनुवर्त्तिनामपितदभावादेवस्थितिहेत्वभावात् पृथिव्यादिभूतानांविनाशप्रसङ्गाद्दर्णाश्रमधर्म्मव्यवस्थानुपपत्तेश्चाधिकृतानांप्राणभृतां पापोपहतत्वप्रसङ्गात् परानुग्रहार्थप्रवृत्तिरीश्वरस्येत्युक्तंसम्प्रतिलोकसंग्रहायकर्मकुर्व्वाणस्यकर्तृत्वाभिमानेनज्ञानाभिभवेप्राप्तेप्रत्याह यदिपुनरिति कृतार्थबुद्धित्वेहेतुमाह आत्मविदिति यथावदात्मानमवगच्छन्कर्तृत्वाद्यभिमानाभावात् कृतार्थोभवत्येवेत्यर्थः अर्ज्जुनादन्यत्रापिज्ञानवति कृतार्थबुद्धित्वकर्तव्यत्वाद्यभिमानहीने तुल्यमित्याह अन्योवेति तस्यतर्हिकर्मानुष्ठानमफलत्वादनवकाशमित्याशंक्याह तस्यापीति कर्तव्यइत्यात्मविदापिपरानुग्रहायकर्तव्यमेवकर्मेत्याहेति शेषः २४

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं श्लोकंव्याकरोति सक्ताइत्यादिना असक्तःसन्कर्तृत्वाभिमानं फलाभिसन्धिंवाऽकुर्व्वन्निति यावत् २५

स्वामिकृतटीका ।

ततः किमतआह उत्सीदेयुरिति उत्सीदेयुःधर्म्मलोपेननश्येयुःततश्चयोवर्णसङ्करोभवेत्तस्याप्यहमेव कर्त्ता स्यांभवेयं एवमहमेव प्रजाउपहन्यांमलिनीकुर्य्यामिति २४

भाषा अनुवाद ।

तौ उसमेजोहोगासोकहतेहैं किजोहमकर्म्मन करैं तोधर्मलोपहोजाय औरधर्मलोपसेप्रजानष्टहोयगीऔवेमर्यादहो राहछोड़दोजिसकेमनमानै सोईकरैतो संसारमेंदुराचारसेवर्णसङ्करजन्मैंगेफेरिइसअनुचितकेकर्त्ताभीहमीठहरेअपनीप्रजाआपहीनष्टकिया यही होगा २४

सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत॥
कुर्य्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं २५
नबुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनां॥
जोषयेत् सर्वकर्म्माणिविद्वान्युक्तः समाचरन् २६

शाङ्करभाष्यं

सक्ताइति सक्ताः कर्मण्यैकर्मणःफलंममभविष्यतीति केचिदविद्वांसोयथा कुर्व्वन्तिभारत कुर्य्याद्विद्वानात्मवित्तथाऽसक्तःसन्तद्वत् किमर्थंकरोति तच्छृणु चिकीर्षुर्यथा कर्तुमिच्छुः लोकसंग्रहं २५

आनन्दगिरिकृतटीका।

इत्तमनूद्योत्तरश्लोकमवतारयति एवमिति कर्तव्यंकर्मेति शेषः पूर्व्वार्द्धमेव व्याख्यायउत्तरार्द्धं प्रश्नपूर्वकं अवतार्य्यव्याचष्टे किन्तु कुर्य्यादिति सर्वकर्माणिकारयेत्तेषु प्रीतिं कुर्वन्निति शेषः कथंकारयेदित्याकाङ्क्षायामाह तद्वेति २६

स्वामिकृतटीका।

तस्मादात्मविदापिलोकसंग्रहार्थंतत्कृपया कर्मकार्य्यमेवेत्युपसंहरति सक्ता इति कर्मणिसक्ताः अभिनिविष्टाःसन्तो यथाऽज्ञाःकर्म्माणि कुर्वन्ति असक्तःसन् विद्वानपितथैव कुर्य्याल्लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः २५

भाषा अनुवाद।

इसवास्तेआत्मज्ञानी कोभी लोगोंपरकृपाकरि शिक्षादेनेकेअर्थकर्मकरना चाहिये इसीको कहते हैं किहेभारत अर्जुन कर्ममेआसक्त होकरजैसेअज्ञानी लोगकर्मकरते हैं तैसेलोगोंके उपदेशकी इच्छा करि विद्वानकहे ज्ञानीभीकर्म करैतो धर्मकोमार्ग बनीरहैगी २५

तोफेरिसवकोतत्वज्ञानहीकाउपदेशकरनाचहियेऐसाकहोसोनहींयह कहतेहैं किअज्ञजोकर्ममेआसक्तहैं तिनकोआत्मउपदेशदेकरबुद्धिकाभेदउत्पन्न कभीनकरैअर्थात् कर्मसेउनकोनछुड़ावै बलुउनसेऔरभीकर्मकरावै तोफेरउन सेकिसतरहकर्मकरावैसोकहतेहैं किआपसावधानहोकर्मकाआचरनकरतउ नसेकरवावै नहींतोउनकीबुद्धिचलविचलकरावनेसेफेरिकर्ममेउनकी श्रद्धाचली जायगीऔरजोज्ञानकीभीउत्पत्तिनभईतोउनकीदोनोराहनष्टगईविचारेअज्ञानी उधरकेभीनभयेऔरइधरसेभीचलेगयेयहहोगा २६

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते २७

शाङ्करभाष्यं

एवंलोकसंग्रहंचिकीर्षोर्ममात्मविदःकर्तव्यमस्त्यन्यस्यवालोकसंग्रहमुक्त्वाततस्तस्यात्मविदइदमुपदिश्यते नेति बुद्धेर्भेदोबुद्धिभेदःमयाइदंकर्तव्यंभोक्तव्यञ्चास्यकर्मणःफलमितिनिश्चयरूपायांबुद्धेर्भेदनंचालनंबुद्धिभेदस्तन्नजनयेन्नोत्पादयेदज्ञानामविवेकिनांकर्मसङ्गिनांकर्मण्यासक्तानांआसक्तवतां किन्तुकुर्य्यात्सयोजयेत् कारयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्स्वयंतदेवाविदुषांकर्मयुक्तोऽभियुक्तःसमाचरन् २६

अविद्वान्अज्ञःकथंकर्मसुसज्जतइत्याह प्रकृतेरिति प्रकृतेःप्रकृतिःप्रधानंसत्वरजस्तमसांगुणानांसाम्यावस्थातस्याःप्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्य्यकरणरूपैःक्रियमाणानिकर्माणिलौकिकानिशास्त्रीयाणिचसर्वशःसर्वप्रकारैरहङ्कारविमूढात्माका

आनन्दगिरिकृतटीका।

अज्ञानांकर्मसङ्गिनामित्युक्तं तेनोत्तरश्लोकस्यसङ्गतिमाह अविद्वानिति कर्तृत्वमात्मनोवास्तवमित्यभ्युपगमाद्विद्वान्कथंकुर्वन्नेवतस्याभावंपश्यतीत्याशंक्याहप्रकृतेरिति कर्मस्वविदुषःशक्तिप्रकारंप्रकटयन्व्याकरोति प्रकृतेरित्यादिना प्रधानशब्देनमायाशक्तिरुच्यते अविद्ययेत्युभयतः संबध्यते २७

स्वामिकृतटीका।

ननुकृपयातत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तंनेत्याह नबुद्धिभेदमिति अज्ञातएवकर्मसङ्गिनांकर्मासक्तानामकर्त्रात्मोपदेशेन बुद्धेर्भेदमन्यथात्वंनजनयेत् कर्मणःसकाशाद्बुद्धिचालनंनकुर्य्यात् अपितु योजयेत्सेवयेत् अज्ञानकर्माणिकारयेदित्यर्थःकथंयुक्तोऽवहितोभूत्वा स्वयमाचरन्सन्बुद्धिविचालनेकृतेसतिकर्मसुश्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्यचानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशःस्यादिति भावः २६

भाषा अनुवाद।

लोकशोकिइसप्रकारजोज्ञानीकर्मकरैतोअज्ञानीभीज्ञानीकेदेखादेखीविशेषकरैं इसीअभिप्रायपरदोश्लोकसेदोनोंकाअन्तरदेखावतेहैं किदेखोमूढलोग प्रकृतिजोमायासोईइन्द्रियोंकेद्वाराजोसबकर्मकरतीहै उनकर्मोंकोहमकरतेहैं ऐसामानिलेतेहैं मानिलेनेकाकारणयहहै किअहङ्कारसेइन्द्रियोंमेंआत्माकाअध्यासअर्थात्इन्द्रियोंकोआत्माजानिकरउनकीबुद्धिमूढहोरहीहै २७

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः॥ गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते २८

शाङ्करभाष्यं।

व्यंकरणसंघातात्मप्रत्ययोऽहङ्कारस्तेन विविधं नानाविधं मूढः आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं कार्य्यकरणधर्मा कार्य्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्म्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्तत् कर्म्मणामहं कर्त्तेति मन्यते २७

यः पुनर्मन्यते विद्वान् तत्त्ववित् इति तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्ववित् गुणकर्म विभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयात्मकेषु वर्त्तन्ते नात्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति २८

आनन्दगिरिकृतटीका।

अज्ञस्य कर्मसु सक्तिमुक्त्वा विदुषस्तदभावमभिदधाति यः पुनरिति तत्त्वं याथा त्म्यं वेत्त्वेति व्युत्पत्त्या तत्त्ववित् इति तुशब्देनाज्ञाद्विशिष्टो निर्द्दिष्टः प्रश्नपूर्वकं द्वितीय पादमवतार्य्य व्याचष्टे कस्येत्यादिना गुणानामेव गुणेषु वर्तमानत्वमयुक्तं निर्गुणत्वा त्तेषामित्याशंक्य विभजते गुणा इति कार्य्यकरणानामेव विषयेषु प्रवृत्तिरात्मनस्तु कूटस्थत्वान्नैवमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित् कर्मसु दृढतरं कर्त्तव्याभिमानं न करोतीत्यर्थः २८

स्वामिकृतटीका

ननु विदुषापि चेत् कर्म कर्तव्यं तर्हि विद्वदविदुषोः को विशेष इत्याशंक्योभयोर्विशे षं दर्शयति प्रकृतेरिति द्वाभ्यां प्रकृतेर्गुणैः प्रकृतिकार्य्यैरिन्द्रियैः सर्व्वप्रकारेण क्रि यमाणानि कर्म्माणि तान्यहमेव कर्त्ता करोमीति मन्यते तत्र हेतुः अहमिति अहङ्का रेणेन्द्रियादिष्वात्माध्यासेन विमूढबुद्धिः सन् २७

भाषा अनुवाद।

और ज्ञानी ऐसा नहीं मानते हैं सो ई कहते हैं कि तत्त्वज्ञानी तो हम इन्द्रि यरूप नहीं हैं ऐसे विचार करि इन्द्रियों से आत्मा को जुदा जानते हैं और हमारे कोई भी कर्म नहीं हैं ऐसे विचार कर कर्मों से अपने को पृथक मानते हैं अर्थात् इस प्रकार इन्द्री औ कर्म से पृथक बुद्धि हो कर जो तत्त्व वस्तु सो जानते हैं हे अर्जुन वे और फे रि कर्म में आसक्त नहीं होते अर्थात् हम कर्म करते हैं यह विचार नहीं करते इसका हेतु यह कि माया के द्वारा सब इन्द्री विषयों में प्रवृत्त हैं हम सब से अलग हैं यह उनका भली भांति जाना है २८

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु॥
तानकृत्स्नविदोमन्दान्कृत्स्नविन्नविचालयेत् २९

शाङ्करभाष्यं

येपुनःप्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैःसम्यक्मूढाःसंमोहिताः सन्तःसज्जन्तेगुणानां कर्म्मसुगुणकर्म्मसुवयंकर्म्मकुर्म्मःफलायेति तान्कर्म्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदःकर्म्मफलमात्रदर्शिनोमन्दान्मन्दप्रज्ञान्कृत्स्नविदात्मवित् स्वयंनविचालयेत् बुद्धिभेदकरणमेवचालनंतन्नकुर्य्यादित्यर्थः २९

आनन्दगिरिकृतटीका।

विद्वानविद्वानित्युभावपिप्रकृत्यविद्वान्नाविदुषोबुद्धिभेदंकुर्य्यादित्युपसंहरति, येपुनरिति प्रकृतेर्मायायागुणैर्देहादिभिर्विकारैःसंमूढास्तानेवात्मत्वेनमन्यमानायेतेगुणानांतेषामेवदेहादीनांकर्मसुव्यापारेषुसज्जन्ते सक्तिंदृढतरामात्मीयबुद्धिंकुर्वन्तीत्याह प्रकृतेरित्यादिना तेषामनात्मविदांस्वयमात्मविद्बुद्धिभेदंनापादयेदित्याह तानित्यादिना २९

स्वामिकृतटीका।

विद्वांस्तुतथानमन्यतइत्याह तत्त्वविदिति नाहंगुणात्मकइतिगुणेभ्यःआत्मनोविभागःनमेकर्माणीतिकर्मभ्योऽप्यात्मनोविभागःतयोर्गुणकर्मविभागयोर्यस्तत्त्वंवेत्तिसतु नसज्जतेकर्तृत्वाभिनिवेशंनकरोति तत्रहेतुःगुणाइति गुणाइन्द्रियाणिगुणेषुविषयेषुवर्त्तन्तेनाहमितिमत्वा २८

नवुद्धिभेदमित्युपसंहरति प्रकृतेरिति यैःप्रकृतेर्गुणैःसत्त्वादिभिःसंमूढाःसन्तोगुणेषुइन्द्रियेषुतत्कर्म्मसुचसज्जन्ते तानकृत्स्नविदोमन्दमतान्कृत्स्नवित्सर्व्वज्ञोनविचालयेत् २९

भाषा अनुवाद।

सोकहतेहैं किप्रकृतिजो मायातिसकेगुणजोसत्त्वरजतम तिन मे सम्यक मूढ कहे मोह कोप्राप्तजोजन है तेईगुणोकेकर्म्ममे अर्थात् सात्त्विकराजस तामसत्रिगुणकर्म्ममेआसक्तहोय कर्म्मकासङ्गकरते हैं तिनअसंपूर्णज्ञानीमन्द मति मनुष्योंको उसकर्म्मके आनन्दसेमगनमनजनोंको कर्मकरनेसे उनकोकृत्स्न वित कहे सम्पूर्णज्ञानी सोनचलावेअर्थात् उनको कर्मरहित नकरै २९

मयिसर्व्वाणिकर्म्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा॥
निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्वविगतज्वरः ३०

शाङ्करभाष्यं

कथंपुनःकर्मण्यधिकृतेनाज्ञेनमुमुक्षुणाकर्मकर्त्तव्यमित्युच्यते मयीति मयिवासुदेवे परमेश्वरेसर्व्वज्ञे सर्व्वात्मनिसर्व्वाणिकर्म्माणिसंन्यस्यनिक्षिप्याध्यात्मचेतसाविवेकबुद्ध्याहं कर्तेश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनयाबुद्ध्या किञ्चनिराशीःत्यक्ताशीःनिर्ममो ममभावश्च निर्गतो यस्यतवसत्वं निर्ममोभूत्वायुध्यस्व विगतज्वरोविगतसन्तापोविगतशोकःसन्नित्यर्थः ३०

आनन्दगिरिकृतटीका।

यद्यपिकर्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तथापिमोक्षभागेनतेनकर्मत्यक्तव्यंमोक्षस्यकर्म्मासाध्यत्वान्नतुतेनकर्मकर्त्तुंशक्यंकर्मणः सापेक्षितविरोधित्वादितिशङ्कते कथमिति श्लोकेनोत्तरमाह उच्यतइति यथोक्तेपरस्मिन्नात्मनिसर्व्वकर्मणांसमर्पणेकारणमाह अध्यात्मेति विवेकबुद्धिमेवव्याकरोति अहमिति दर्शितरीत्याकर्म्मसमर्प्यकर्त्तव्यान्तरमाह किञ्चेति त्यक्ताशीःफलप्रार्थनाहीनःसन्नित्यर्थःनिर्ममोभूत्वायुद्धस्वातादिष्विति शेषः ननुयुद्धेनियोगोनोपपद्यतेपुत्रभ्रात्रादिहिंसात्मकस्य सन्तापहेतोःनियोगविषयत्वायोगादितितत्राह विगतेति ३०

स्वामिकृतटीका

तदेवंतत्त्वविदापिकर्म्मकर्त्तव्यंत्वन्तु नाद्यापितत्त्ववित्तः कर्म्मैवकुर्व्वित्याह मयीति सर्व्वाणिकर्म्माणिमयिसंन्यस्यसमर्प्याध्यात्मचेतसाऽन्तर्यामीनाऽहंकर्मकरोमीति दृष्ट्यानिराशीर्निष्कामोऽतएव मत्फलसाधनं मदर्थमिदंकर्म्मेत्येवं ममताशून्यश्च भूत्वाविगतज्वरस्त्यक्तशोकश्चभूत्वायुध्यस्व ३०

भाषा अनुवाद

भोदेखोतत्त्वज्ञानीकोभीकर्मकरनाउचितहै औरकहाआयेहैं औरतुमतोअभीऐसेकुछतत्त्वज्ञानीभयेभीनहींहो इससेअधीतरहकर्मकरोकर्मकरनेमेंतोतुमाराअधिकारहीहै यहभगवानकहतेहैं किआत्मामेंचित्तदेसबकर्महमारेमेंअर्पणकरकेअर्थात् हमअन्तर्यामीभगवानकेअधीनहोय कर्मकरतेहैं औरयहहमाराकामहै हमकरतेहैं इसबिचारओफलकीआशाछोड़करतथाशोकदूरकरितुमबेखटकयुद्धकरोयहकहा ३०

येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठन्तिमानवाः श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तोमुच्यन्तेतेपिकर्मभिः ३१
येत्वेतदभ्यसूयन्तोनानुतिष्ठन्तिमेमतं सर्व्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ३२

शाङ्करभाष्यम् ।

यदेतन्ममतंकर्मकर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तंतत्तथायेमइति येमदीयमिदंमत मनुतिष्ठन्तिअनुवर्त्तन्तेमानवामनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्दधानाः अनसूयवन्तोऽसूयाम थिपरमगुरौवासुदेवेऽकुर्व्वन्तोमुच्यन्तेतेऽप्येवम्भूताःकर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ३१
येत्विति येतुतद्विपरीताएतत् ममममतंअभ्यसूयन्तोनिन्दन्तोनानुतिष्ठन्तिनानुवर्त्त न्तेमेमतंसर्व्वेषुज्ञानेषु विविधंमूढास्तेसर्व्वज्ञानविमूढांस्तान्विनष्टान्नाशंगतानचेत सोऽविवेकिनः ३२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतंभगवतोमतमुक्तप्रकारमनुसृत्यैवानुतिष्ठतांक्रममुक्तिफलंकथयति यदेत दिति शास्त्राचार्य्योपदिष्टेऽदृष्टार्थेविश्वासवत्त्वंश्रद्दधानत्वंगुणेषुदोषाविष्करण मसूयाअपियथोक्तायामुक्तेरमुख्यत्वद्योतनार्थः ३१

स्वामिकृतटीका ।

एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह येमइति मद्वाक्येश्रद्धावन्तोऽनसूयन्तोदुःखात्मके कर्मणिप्रवर्त्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्व्वन्तश्चयेमदीयमिदंमतमनुतिष्ठन्तितेऽपिशनैः कर्मकुर्व्वाणाःसम्यग्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यते ३१
विपक्षेदोषमाह येत्वतदिति येतुनानुतिष्ठन्तितानचेतसोविवेकशून्यान्अत एवसर्व्वस्मिन्कर्मणिब्रह्मविषयेचयज्ज्ञानंतत्रविमूढान्नष्टान्विद्धि ३२

भाषाअनुवाद ।

इसप्रकारकर्मकरनेमेंउपकारकहतेहैं किजोइसहमारेमतमेंश्रद्धायुक्तहो औरअसूयारहितअर्थानिन्दानकरिके किदुखदाईकर्ममेंहमकोप्रवृत्तकरतेअर्था त्लगावतेहैं ऐसीदोषदृष्टिनकरकेजोकोईयहमेरामतअङ्गीकारकरकेकरैसो कर्मकेद्वाराक्रमक्रमसेज्ञानीकीतरहकर्मसेमुक्तहोयपरहोय ३१
अवइसकेविरीतआचरणमेंजोदोषसोकहतेहैं किजोलोगइसतरहकर्मन करैंतेविचाररहितहैं औरकर्मतथाब्रह्मज्ञानमेंभ्रष्टविवेकजानोसोईकहतेहैं किजोइसमेरेमतकीनिन्दाकरतेऊयेइसमतमेंनहींप्रवृत्तहोतेहैं उनकोसकल ज्ञानकेमूढ़ात्मानष्टबुद्धिजानो ३२

सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिंयान्तिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति३३

शाङ्करभाष्यं

कस्मात्पुनःकारणात्त्वदीयंमतंनानुतिष्ठन्तःपरधर्माननुतिष्ठन्तिस्वधर्मञ्च नानुवर्त्तन्तेतत्प्रतिकूलाः कथंनबिभ्यतित्वच्छासनातिक्रमदोषात्तत्राह सदृशमिति सदृशमनुरूपंचेष्टतेचेष्टांकरोतिकस्याःस्वस्याःस्वकीयायाःप्रकृतेःप्रकृतिर्नामपूर्व्वकृ तधर्माधर्मादिसंस्कारोवर्त्तमानजन्मादावभिव्यक्तः साप्रकृतिस्तस्याःसदृशमेवसर्व्वो जन्तुर्ज्ञानवानपिचेष्टतेकिंपुनर्मूर्खस्तस्मात् प्रकृतिंयान्तिअनुगच्छन्तिभूतानिनिग्र हःनिषेधरूपःकिंकरिष्यतिममचान्यस्यवा ३३

आनन्दगिरिकृतटीका।

भगवन्मताननुवर्त्तिनांप्रत्यवायित्वं प्रत्याययति येत्वितितद्विपरीतत्वंभगवन्मता नुवर्त्तिभ्योवैपरीत्यंतदेवदर्शयति एतदित्यादिना अभ्यसूयन्तस्तत्रासन्तमपिदोषमु द्भावयन्तइत्यर्थः सर्व्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभाग तोविविधत्वं ३२

भगवन्मतानुवर्त्तनमन्तरेणपरधर्मानुष्ठानेस्वधर्मानुष्ठानेचकारणंपृच्छति कस्मा दिति भगवत्प्रतिकूलत्वमेवतत्रकारणमित्याशंक्याह तत्प्रतिकूलाइति राजानुशा सनातिक्रमेदोषदर्शनात्भगवदनुशासनातिक्रमेऽपिदोषसम्भवात्तत्प्रतिकूलत्वंभय कारणमित्यर्थः उत्तरत्वेनश्लोकमवतारयति सदृशमिति सर्व्वस्यप्राणिवर्गस्यप्रकृ तिवशवर्त्तित्वेकैमुतिकन्यायंसूचयति ज्ञानवानपीति सर्व्वाण्यपिभूतान्यनिच्छन्त्य पिप्रकृतिसदृशींचेष्टांगच्छन्तीतिनिगमयति प्रकृतिमिति भूतानांप्रकृतेरधीनत्वे पिप्रकृतिर्भगवतानिग्राह्येत्याशंक्याह निग्रहइति कापुनरियंप्रकृतिर्यदनुसारि णीभूतानांचेष्टेतिपृच्छति प्रकृतिर्नामेति भगवदभिप्रेतांप्रकृतिंप्रकटयति पूर्व्वेति

भाषा अनुवाद।

जोकहोकितौफेरिमहाफलकेअर्थइन्द्रियोंकोनिग्रहकरकेऔरकामनाकोत्यागि सभीलोगक्योंनहींइसतरहस्वधर्म्मकाअनुष्ठानकरतेहैं तोइसपरकहतेहैं किपूर्व्व कर्म्मकेसंस्कारकेअधीनजोस्वभाव तिसकेअनुसारगुणदोषकेज्ञानवानभीचेष्टाकर तेहैं तोफेरअज्ञविचारेजोस्वभावअनुरूपचेष्टाकरतेइसमेंऔरक्याकहनाहै जब किस्वभावबलवानहै तबकिऔरइन्द्रियनिग्रहकोईकरसकैहै तोस्वभावकेअनुरूप चलनाहीपडताहै देखोजोस्वभावप्रबलहै तोइन्द्रियनिग्रहसेक्याफलहोगा ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ३४

आनन्दगिरिकृतटीका।

आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि संगृह्यते यथोक्तः संस्कारः स्वमत्त्वया प्रवर्त्तकश्चेत् प्रलयेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशंक्य विशिनष्टि वर्त्तमानेति सर्व्वो जन्तुरित्युक्तं विवेकिप्रवृत्तेरतथात्वात् पश्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायमनुस्मरन्नाह ज्ञानवानिति ज्ञानवतामज्ञानवताञ्च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह तस्मादिति प्रकृतिं यान्ति प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्त्यनिच्छन्त्यपि सर्व्वाणि भूतानीत्यर्थः प्रकृतेर्भगवता तत्तुल्येन वा केनचित्निग्रहमाशङ्क्यावतारितचतुर्थपादस्यार्थापेक्षितं पूरयति ममचेति ३३

स्वामिकृतटीका।

ननुतर्हि महाफलत्वादिन्द्रियाणि निगृह्य निष्कामाः सन्तः सर्व्वेपि स्वधर्म्ममेव किंनानुतिष्ठन्ति तत्राह सदृशमिति प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावः स्वस्यः स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किंपुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टत इति यस्माद्भूतानि सर्व्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति अनुवर्त्तन्ते एवञ्च मतीन्द्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्ब्बलीयस्त्वादित्यर्थः ३३

भाषा अनुवाद।

जो बलवान स्वभाही के अनुसार कर्ममें सबकी प्रवृत्ति है तौ यह कर्मकरना औ यह नकरना जो शास्त्रविधि औ निषेधकरता सो व्यर्थ है इस शङ्कापर कहते हैं कि इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य दुइवार कहनेसे हर एक इन्द्रियको अपनी अपनी विषयके अनुकूल वस्तुमें प्रीति औ प्रतिकूलविषयमें वैर निश्चिक है विरक्तताहूप रागद्वेषादि अवश्य होगा सो इसीमें रागद्वेषके अनुरूप कर्ममें प्रवृत्ति होना यह यद्यपि सबको स्वभावसिद्ध है परतौभी रागद्वेषके वशीभत होना नचाहिये यही शास्त्रोंमें नियम कर राखा है क्योंकि मुमुक्षु पुरुषके वेई विघ्नकारी औ विपक्ष हैं तात्पर्य यह कि विषयोंके स्मरणके द्वारा रागद्वेष प्रगट करवाय वह स्वभाव असावधान पुरुषोंको अपने बलसे अतिजोर धाराप्रवाहकी नाई अनर्थमें प्रवृत्त करावता है परन्तु शास्त्रतो उस अनर्थप्रवृत्तिके पहिलेही विषयोंमें रागद्वेषका प्रतिबन्धकरूपक है रोकनेवाला जो भगवत आराधनतिरूमें प्रवृत्ति करवाते हैं इससे देखो कि प्रवाहमें परनेके पूर्वही नौकाप्राप्तपुरुषकेसमान उस अनर्थसे शास्त्रद्वारा मनुष्य बचिजाते हैं इससे स्वाभाविकप्राप्त कर्मत्याग करके धर्ममें प्रवृत्त होना अवश्य कर्त्तव्य है तात्पर्य्य यह कि अर्जुन तुम स्वभावप्राप्त करुणाको छोड़ियुद्ध करो ३४

शाङ्करभाष्यं

यदि सर्व्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्व्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये इष्टे शब्दादौ रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यम्भाविनौ तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य विषय उच्यते शास्त्रार्थप्रवृत्तः पूर्व्वमेव रागद्वेषयोर्व्वशं नागच्छेत् या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्य्ये पुरुषं प्रवर्त्तयति यदा तदा स्वधर्म्मपरित्यागः परधर्म्मानुष्ठानञ्च भवति यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशस्तस्मात्तयोः रागद्वेषयोर्व्वशं नागच्छेद्यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्त्तारौ तस्कराविवेत्यर्थः ३४

आनन्दगिरिकृतटीका

सर्व्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्त्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यमिति शङ्कते यदीति ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसम्भवादर्थवत्त्वं तद्विषये विधिनिषेधयोर्भविष्यति नेत्याह नचेति शङ्कितदोषं श्लोकेन परिहरति इदमित्यादिना वीप्सायाः सर्व्वकरणगोचरत्वं दर्शयति सर्व्वेति प्रत्यर्थं रागद्वेषयोरव्यवस्थायां प्राप्तौ प्रत्यादिशति इष्ट इति प्रतिविषयं विभागेन तयोरन्यतरस्यावश्यकत्वेऽपि पुरुषकारविषयाभावप्रयुक्तया प्रागुक्तं दूषणं कथं समाधेयमित्याशङ्क्याह तत्रेति तयोरित्याद्यवतारितं भागं विभजते शास्त्रार्थस्येति प्रकृतिवश

स्वामिकृतटीका।

नन्वेवं प्रकृत्यधीनैव चेत् पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विधिनिषेधशास्त्रस्य वैयर्थ्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्व्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तं अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेष इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ ततश्च तदनुरूपा प्रवृत्तिरिति भूतानां प्रकृतिः तथापि तयोर्व्वशवर्त्ती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते हि यस्मादस्य मुमुक्षोस्तौ परिपन्थिनौ प्रतिपक्षौ अयं भावः विषयस्मरणादिना रागद्वेषानुत्पाद्यानवहितं पुरुषमनर्थेऽतिगम्भीरे स्रोतसीव प्रकृतेर्व्वलात् प्रवर्त्तयति शास्त्रन्तु ततः प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिवन्धके परमेश्वरभजनादौ तं प्रवर्त्तयति ततश्च गम्भीरस्रोतःपातात् पूर्व्वमेव नावमाश्रित इव नानर्थं प्राप्नोति तदेवं स्वाभाविकीं पश्वादिसदृशीं प्रवृत्तिं त्यक्त्वा धर्म्मे प्रवर्त्तितव्यमित्युक्तं ३४

श्रेयान्स्वधर्म्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्म्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः ३५

शाङ्करभाष्यं।

तत्ररागद्वेषप्रयुक्तोमन्यतेशास्त्रार्थमप्यन्यथापरधर्मोपिधर्म्मत्वादनुष्ठेयएवेतितदसत्श्रेयानितिश्रेयान्प्रशस्यतरःस्वधर्म्मःस्वकीयधर्मोविगुणोपिविगतगुणोपिअनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्साद्गुण्येनसम्पादितादपिस्वधर्म्मेस्थितस्यनिधनंमरणमपिश्रेयःपरधर्म्मेस्थितस्यजीवितात् कस्मात् परधर्मोभयावहः नरकादिलक्षणंभयमावहतियतः ३५

आनन्दगिरिकृतटीका।

त्वान्तोनैवनियोज्यत्वमित्याशंक्याह यस्त्विति रागद्वेषद्वाराप्रकृतिवशवर्त्तित्वे स्वधर्मत्यागादिदुर्वारमित्युक्तमिदानींविवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शास्त्रीयदृष्ट्याप्रकृतिपारवश्यंपरिहर्तुं शक्यमित्याह यदेति मिथ्याज्ञाननिबन्धनौहि रागद्वेषौतत्प्रतिपक्षत्वंविवेकविज्ञानस्यमिथ्याज्ञानविरोधित्वादवधेयं रागद्वेषयोर्मूलनिवृत्त्यानिवृत्तौ प्रतिबन्धध्वंसेकार्यसिद्धिमभिसन्धायोक्तं तदेति एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वंदर्शयति नेति पूर्व्वोक्तं नियोगमुपसंहरति तस्मादिति तत्रहेतुमाहयतइति हिशब्दोपात्तोहेतुर्यतइति प्रकटितः सचपूर्वेणतच्छब्देनसम्बन्धनीयःपुरुषपरिपन्थित्वमेवतयोःसोदाहरणंस्फोरयति श्रेयोमार्गस्येति ३४

रागद्वेषयोःश्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वंप्रकटयितुंपरमतोपन्यासद्वारासमनन्तरश्लोकमवतारयति तत्रेत्यादिना व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः शास्त्रार्थस्यान्यथाप्रतिपत्तिमेवप्रत्याययति परधर्मोपीति स्वधर्म्मादित्यपेरर्थः अनुमानंदूषयन्नुत्तरत्वेन

भाषाअनुवाद

स्वाभाविकप्रवृत्तित्यागकरिधर्ममेप्रवृत्तहोनाअवश्यकर्त्तव्यहै किन्तुनिजधर्मदुःखदायकयुद्धरूपकेकरनेमेअसमर्थऔपरधर्मशुभकरनेवालाअहिंसारूप येदोनोभीधर्मपक्षमेसमानहैं तोइनदोनोकेमध्यमे परधर्महीमेप्रवृत्तहोनेकीइच्छाकरतेहुयेअर्जुनकेप्रतिभगवानकहतेहैं किसाङ्गोपाङ्गसम्पूर्णकियेहुयेपरधर्मकीअपेक्षा अङ्गहीनहोनेमेभीस्वधर्मश्रेयकहेसुन्दरहै अर्थात्स्वधर्मयुद्धआदिमेप्रवृत्तपुरुषका मरणभीश्रेयकहेश्रेष्ठलाभहै क्योंकिउससेस्वर्गादिप्राप्तहोताहैपरन्तुपरधर्मभयदायकअर्थात्निषिद्धहै इससेनरकप्राप्तिकाकारणहोताहै सोईकहाकिस्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः ३५

अर्जुन उवाच अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरति पूरुषः॥
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ३६

शाङ्करभाष्यं।

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान्पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति चोक्तं विक्षिप्तमनवधारितं च यदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितञ्चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति अथेति अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन्राजेवभृत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय वृष्णिकुलप्रसूत बलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ३६

आनन्दगिरिकृतटीका।

श्लोकमुत्थापयति तदसदिति स्वधर्माद्युद्धादेरनुष्ठानात् परिव्राड्धर्मस्य भिक्षाशनादिलक्षणस्य स्वानुष्ठेयतया मयापि कर्त्तव्यत्वं प्राप्तमित्याशंक्य व्याचष्टे श्रेयानिति उक्तोऽर्थः प्रश्नपूर्व्वकं हेतुमाह कस्मादित्यादिना स्वधर्ममवधूय परधर्ममनुतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमकृतदोषस्य दुष्परिहरत्वान्नतत्त्यागः साधीयानित्यर्थः ३५

स्वामिकृतटीका

तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुःखरूपस्य यथावत्कर्त्तुमशक्यत्वात् परधर्मस्य चाहिंसादेः सुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्त्तितुमिच्छन्तं प्रत्याह श्रेयानिति किञ्चिदङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात् सकलाङ्गसंपूर्त्त्या कृतादपि परधर्मात् सकाशात् तत्र हेतुः स्वधर्मे युद्धादौ प्रवर्त्तमानस्य निधनं मरणमपि श्रेष्ठं स्वर्गादिप्रापकत्वात् परधर्मस्तु परस्य भयावहः निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ३५

भाषाअनुवाद।

तयोर्नवशमागच्छेत् इस श्लोक से कहाकि रागद्वेष के वश न होना क्योंकि विरोध हेतु कयुद्ध को स्वधर्म कहि आज्ञा देते हैं इस पर अर्जुन कहते हैं कि वृष्णिवंश में अवतीर्ण हे वार्ष्णेय हे कृष्ण अनर्थरूप पाप करने में इच्छा न रखते भी किसी की प्रेरणा से यह पुरुष पाप आचरण करता है काम क्रोध को विचार बल से रोंकके भी मनुष्य की पाप कर्म करने मे फेरि प्रवृत्ति देख पड़ती है इससे यह जानि पड़ै है कि कोई उसका मूलभूत कारण होगा जो बलकर के करवाता है इस संभावना पर सन्देह करते हुये अर्जुन ने प्रश्न किया है कि केन प्रयुक्तोऽयं पापाचरति पूरुषः ३६

श्रीभगवानुवाच ॥ कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः ॥
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणं ३७

श्रानन्दगिरिकृतटीका ।

प्रागेवानर्थमूलस्योक्तत्वात्पुनस्तज्जिज्ञासयाप्रश्नानुपपत्तिरित्याशंक्याह यद्यपीति विचित्रंविविधेषुप्रदेशेषुचित्रंदर्शितमितियावत् अनवधारितमनेकवोक्तत्वादनेकधावाविवेककामादिभिर्विकल्पितत्वादित्यर्थः नन्वनर्थमूलंपरिहर्त्तव्यंततकिमिति ज्ञातुमिष्यतेतत्राह ज्ञातेहीति कुर्यामितितज्ज्ञानमर्थवदितिशेषः वाक्यार्थार्थत्वमथशब्दस्यगृहीत्वाप्रश्नवाक्यंव्याकरोति अथेत्यादिना अनिच्छतोऽपिबलादेवदुश्चरितेप्रेरितत्वेदृष्टान्तमाचष्टे राज्ञेवेति विनियोज्यत्वस्येच्छासापेक्षत्वात्तदभावेतदसिद्धिमाशंक्यप्रागुक्तंस्मारयति राज्ञेवेत्युक्तइति ३६ .

स्वामिकृतटीका ।

तयोर्नवशमागच्छेदित्युक्तंतदेतदशक्यंमन्वानोऽर्जुनउवाच अथेति वृष्णिवंशेऽवतीर्णवार्ष्णेयः हेवार्ष्णेयअनर्थरूपंपापंकर्तुमनिच्छन्नपिकेनप्रयुक्तःप्रेरितोऽयंपुरुषःपापंचरतिकामक्रोधौविवेकबलेननिरुन्धतोऽपिपुरुषस्यपुनः पापेप्रवृत्तिदर्शनात्अन्योऽपितयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्तकोभवेदितिसम्भावनयाप्रश्नः ३६

भाषा अनुवाद

अर्जुनने जोपक्वाकि इच्छाविनाभी किसीकी प्रेरणा से पुरुषपापाचारमेप्रवृत्त होताहै इसीकाउत्तरभगवानकरतेहैं किसबको अपनेवशकरनेवालाश्रौ प्राणियोंका परमशत्रु सकलअनर्थप्राप्तिकारीयह कामजोकामनासोइकिसीकारणसे प्रतिहत भयाअर्थात् कामनाजोसिद्धनभईतो वही कामवढलकररजोगुणसेहै जन्मजिसकाश्रैसाक्रोधरूपहोयपुरुषकोअहंकारकेवशकरायरजोगुणकी सेवामेडालदेताहैं वहक्रोधफेरिमहाशनहै अर्थात् महत भोजनहै जिसकासो श्रैसामहापाप्माकहे पापरूपपरमशत्रुहै यह तुमजानोतात्पर्य यहहै किकामही जीवोंकोप्रेरणादेता है परन्तुसतोगुणकी वृद्धिहोनेसेरजोगुणकोक्षयहोतीहै फेरिरजोगुणका कार्य्यकामकामकहे कामनाकाजन्मनहीं होता है सो इसमोक्षमार्गकेवैरीकामरूपशत्रुकोपूर्वकथित उपायसेनाशकरनाहीं उचित है देखोकामनाकेअनुरूपभोगमिलनेसे भीउनकाभोग चिरकालकरते भीमन्लोपनहींहोताहै इसीसेकहा किमहदशनकहे वड़ा खानेवालाकामसो भोगकरनेसे भोपूर्णनहीं होता है ३७

शाङ्करभाष्यं ।

शृणुत्वंतंवैरिणंसर्व्वानर्थकरंयं त्वंपृच्छसि भगवानुवाचऐश्वर्य्यस्यसमग्रस्य
धर्म्मस्ययशसःश्रियः वैराग्यस्याथमोक्षस्य षण्णांभगइतीङ्गना ऐश्वर्य्यादि षट्कं
यस्मिन् वासुदेवेनित्यमप्रतिबन्धत्वेनसामस्त्येनच वर्त्तते उत्पत्तिंप्रलयञ्चैवभूताना
मागतिं गतिं वेत्तिविद्यामविद्याञ्चस वाच्योभगवानिति उत्पत्त्यादिविषयञ्चविज्ञा
नंयस्यस वासुदेवोवाच्योभगवानिति कामइति कामएषसर्व्वलोकवशंकुर्व्वन्शत्रु
र्यन्निमित्तासर्व्वानर्थप्राप्तिःप्राणिनांसएषकामःप्रतिहतःकेनचित् क्रोधत्वेनपरिण
मतेऽतः क्रोधोऽप्येषएवरजोगुणसमुद्भवोरजश्चतद्गुणश्चरजोगुणः समुद्भवोयस्यसः
कामोरजोगुणसमुद्भवोरजोगुणस्यवासमुद्भवःकामोह्युद्भूतोरजः प्रवर्त्तयन्पुरुषं
प्रवर्त्तयति तृष्णायाह्यहङ्कारितः इति गुणदुःखिनांरजःकार्य्येसेवादौप्रवृत्तानाम्प्र
लापःश्रूयते महाशनोमहदशनमस्येति महाशनोऽतएवमहापाप्माकामेनप्रेरितो
जन्तुःपापंकरोति अतोविद्व्येनंकाममिह संसारेवैरिणं ३७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्प्रतिपत्तिवचनंप्रस्तौति शृणिवति तस्यवैरित्वंस्फोरयति सर्व्वेति अप्र
स्तुतकिमितिप्रस्तूयते तत्राह यंत्वमिति भगवच्छब्दार्थंनिर्द्धारयितुंपौराणिकंवच
नमुदाहरति ऐश्वर्य्यस्येति समग्रस्येत्येतत्प्रत्येकंविशेषणैः सम्बध्यतेश्रयशब्दस्तथाश
ब्दपर्य्यायः समुच्चयार्थःमोक्षशब्देनतदुपायोज्ञानंविवक्ष्यते उदाहृतवचसस्तात्प
र्य्यमाह ऐश्वर्य्यादीति सवाच्योभगवानितिसम्बन्धः तत्रैवपौराणिकंवाक्यान्त
रंपठति उत्पत्तिमिति भूतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिःसम्बध्यतेकारणार्थौचो
त्पत्तिप्रलयशब्दौक्रियामात्रस्य पुरुषान्तरगोचरत्वसम्भवादागतिर्गतिश्चेत्यागामि

स्वामिकृतटीका

अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाचकामएषक्रोधएषइत्यादि यस्त्वयापृष्टोहेतुरेषका
मएवननुक्रोधोऽपिपूर्व्वंत्वयोक्तइन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थइत्यत्रसत्यंनासौततः पृथक्किन्तु
क्रोधोऽप्येषकामएवहिकेनचित्प्रतिहतःक्रोधात्मनापरिणमते पूर्व्वंपृथक्त्वेनोक्तोऽ
पिक्रोधःकामजएवेत्यभिप्रायेणैकीकृत्योच्यते रजोगुणात्समुद्भवतीति तथाचानेन
सत्त्ववृद्ध्यारजसिक्षयंनीतेसतिकामोनजायतइतिसूचितंएनंकाममिह मोक्षमार्गेवै
रिणंविद्धिअयञ्चवक्ष्यमाणक्रमेणहन्तव्यएवयतोनासौदानेनसन्धातुंशक्यइत्याह म
हाशनोमहदशनंयस्यदुष्पूरइत्यर्थःनचसाम्नासन्धातुंशक्योयतोमहापाप्माअत्युग्रः २७

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथा दर्शोमलेनच यथोल्बेनाटतो गर्भस्तथातेनेदमाटतं ३८

शाङ्करभाष्यम्।

कथंवैरीति दृष्टान्तैःप्रत्याययति धूमेनेति धूमेनसहजेनाव्रियते वह्निःप्रकाशात्मकोऽप्रशात्मकेनयथावादर्शोमलेनच यथोल्बेनगर्भवेष्टनेनजरायुना आवृत आच्छादितो गर्भस्तथातेनेदमाटतं ३८

आनन्दगिरिकृतटीका।

न्यौसम्पटापटौसूच्येते वाक्यान्तरस्यापितात्पर्यमाह उत्पन्नादीति वेत्तीत्युक्तः साक्षात्कारोविज्ञानमित्युच्यतेसमग्रैश्वर्य्यादिसम्पत्तिसमुच्चयार्थश्चकारः उक्तलक्षणोभगवान्किमुक्तवानिति तदाह काम इति कामस्यसर्व्वलोकशत्रुत्वंविशदयति यन्निमित्तेति तथापिकथंतस्यैवक्रोधत्वंतदाह सएषइति कामक्रोधयोरेवहेयत्वद्योतनार्थंकारणंकथयति रजोगुणइति कारणद्वाराकामादेरेवहेयत्वमुक्त्वा कार्यद्वारापितस्यहेयत्वंसूचयति रजोगुणस्येति कामस्यपुरुषप्रवर्तकत्वमेवनरजोगुणजनकत्वमित्याशंक्याह कामोहीति तत्रैवानुभवानुसारिणींलोकप्रसिद्धिंप्रमाणयति तृष्णयाहीति तस्ययोग्यायोग्यविभागमन्तरेणबहुविषयत्वंदर्शयति महाशनइति बहुविषयत्वप्रयुक्तंकर्मनिर्दिशति अतइति सर्व्वविषयत्वेपिकुतोऽस्य पापत्वमित्याशंक्याह कामेनेति कामस्योक्तविशेषणवत्त्वेफलितमाह अतइति ३७

उत्तरश्लोकमवतारयति कथमिति अनेकदृष्टान्तोपादनंप्रतिपत्तिसौकर्यार्थं सहजस्यधूमस्यप्रकाशात्मकवह्निंप्रति आवरकत्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि अप्रकाशात्मकेनेति ३८

स्वामिकृतटीका।

कामस्यवैरित्वंदर्शयतिधूमेनेति धूमेनसहजेनयथावह्निराव्रियतआच्छाद्यते यथाचादर्शोमलेनआगन्तुकेनयथाचोल्बेनगर्भवेष्टनचर्मणागर्भःसर्व्वतोनिरुद्धआवृतस्तथाप्रकारत्रयेणापितेनकामेनाटतमिदं ३८

भाषा अनुवाद।

अबविशेषरूपसेकामकीशत्रुता देखावते कुयेकहते हैं किजैसेधूससे आगभौ मलसेदर्पणउलवाजोझिल्लीचमड़ा तिससे गर्भआवृत कहे लपेटे है तैसेही कामजोकामनातिससेयह ज्ञानभी आवृत कहे घेराहै ३८

आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा॥कामरूपेणकौन्तेयदुष्पूरेणानलेनच ३९

शाङ्करभाष्यं

किंपुनस्तदिदंशब्दवाच्यंयत्कामेनावृतमित्युच्यते आवृतमिति आवृतमेतेन ज्ञानंज्ञानिनोनित्यवैरिणा ज्ञानीहिजानात्यनेनाहमनर्थेप्रयुक्तःपूर्वमेवातःदुःखीच भवतिनित्यमेवअतोऽसौज्ञानिनोनित्यवैरीनतुमूर्खस्यसहिकामंतृष्णाकालेमित्रमि वपश्यंस्तत्कार्येदुःखेप्राप्ते जानातितृष्णयाहंदुःखित्वमापादितइति नपूर्वमेवातोज्ञा निनोएवनित्यवैरीकिंरूपेणकामेंइच्छैवरूपमस्येति कामरूपस्तेनदुष्पूरेणदुःखेन पूरणमस्येतिदुष्पूरेणदुःखेनपूरणमस्येति दुःपूरोऽतस्तेनानलेननास्यालंपर्याप्तिर्वि द्यतइत्यनलस्तेन ३९ भाष्य रूपेणकामः

आनन्दगिरिकृतटीका।

सामान्यतोनिर्द्दिष्टंविशेषतोनिर्द्दिष्टुंआकाङ्क्षापूर्व्वकमनन्तरश्लोकमवतारयति किंपुनरिति कामस्यज्ञानंप्रत्यावरणसिद्ध्यर्थंज्ञानिनोनित्यवैरिणेत्यादिविशेषणंप्र तीकमादयव्याचष्टे आवृतमित्यादिना ज्ञानिनंप्रतिवैरित्वंकामस्यकथमित्याह ज्ञानीहीति अनर्थप्राप्तिमन्तरेणकामस्यप्रसङ्गावस्थापूर्व्वमेवेत्युच्यते अतःशब्देन कामप्रसक्तिरेवपरामृश्यतेनित्यमेवेत्युत्पत्त्यवस्थाकार्यावस्थाचकामस्यकथ्यते ननु सर्व्वस्यापिकामात्मतानप्रशस्तेतिकामोनित्यवैरीभवति ततःकुतोज्ञानिविशेषणमि त्याशंक्याह नत्विति अज्ञस्यनाशोनित्यवैरीत्येतदुपपादयति सहीति कार्यप्राप्ति प्रागवस्थापूर्व्वमित्युक्ताअज्ञंप्रतिवैरित्वेसत्यपि कामस्यनित्यवैरित्वाभावेफलितमा

भाषा अनुवाद।

फेरिभीकामकावैरित्वप्रकाशकरतेहैं किविवेकज्ञानउसीकाममेंआवृतहोता है यद्यपिअज्ञानीमनुष्यको यहकामभोगसमयमेंसुखकाहेतुहै परंतौभीशेष मेंवैरभावप्रगटकरताहै इसीसेज्ञानीलोगोंको भोगकालमेंभीअनर्थहीजानिप ड़ताहै क्योंकियहकामदुखकाकारणहै हेकौन्तेयअर्जुनदेखोयहकामअनेकदिन विषयभोगकरतेभीसन्तोषनहींपावतावरन्दिनदिनऔरऔरइच्छावढ़तीहीजा तीहै जैसेआगइन्धनपायअधिक२वढ़तीपरसन्तुष्टनहींहोतीहै औरजोकदाचि तविषयभोगनमिलायाअसामर्थ्यनिर्बलतासेभोगहीनकरसकै तोशोकसन्तापहो ता इससेआखिरमेंतोदुखछोड़सुखका लेसभीनहींहै तोप्रथमही क्योंनछोड़ै ३९

इन्द्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते॥एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्यदेहिनं ४०

शाङ्करभाष्यं

किमधिष्ठानःपुनःकामोज्ञानस्यावरणत्वेनवैरीसर्व्वस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञातेहि शत्रोरधिष्ठानेसुखेननिबर्हणंकर्त्तुंशक्यंइति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणिमनोबुद्धि श्चास्यकामस्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधंमोहय त्येषकामोज्ञानमावृत्याच्छाद्यदेहिनंशरीरिणं ४०

आनन्दगिरिकृतटीका।

ह अतइति स्वरूपतोनित्यवैरित्वाविशेषेपिज्ञानाज्ञानाभ्यामवान्तरभेदसिद्धिरि त्यर्थः आकाङ्क्षाद्वाराप्रकृतंवैरिणमेवस्फोरयति किंरूपेत्यादिना ३९

कामस्यनिराश्रयस्यकार्य्यकरत्वाभावंमत्वाप्रश्नपूर्व्वकमाश्रयंदर्शयति किमधि ष्ठानइति कामस्यनित्यवैरित्वेनपरिजिहीर्षितस्यकिमित्यधिष्ठानंज्ञाप्यतेतत्राह ज्ञा तेहीति इन्द्रियादीनांकामाधिष्ठानत्वंप्रकटयति एतैरिति नन्वेताभिरितिवक्त व्येकथमेतैरित्युच्यतेतत्राह इन्द्रियादिभिरिति ४०

स्वामिकृतटीका

इदंशब्दनिर्दिष्टंदर्शयन्वैरित्वंस्फुटयतिआवृतमिति इदंविवेकज्ञानंएतेना वृतंअज्ञस्यखलुभोगसमयेकामःसुखहेतुरेवपरिणामेतुवैरित्वंप्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्थानुसन्धानाद्दुःखहेतुरेवेतिनित्यवैरिणेत्युक्तं किञ्चविषयैःप्र र्यमाणोऽपियोदुस्पूरःअपूर्यमाणस्तुशोकसन्तापहेतुत्वादनलतुल्यः अनेनसर्व्वान्प्र तिवैरित्वमुक्तं ३९

इदानींतस्याधिष्ठानंकथयन्जयोपायमाह इन्द्रियाणीति द्वाभ्यां विषयदर्श नश्रवणादिभिःसंकल्पेनाध्यवसायेनचकामस्याविर्भावादिन्द्रियाणिमनश्चबुद्धिश्चा

भाषा अनुवाद।

अबकामकेरहनेकीजगह औरइसकेजयकरनेकीउपाय दोश्लोकसेकहतेहैं किविषयोंकाइन्द्रियोंकेद्वाराभोगहोताहै औरमनसेसङ्कल्परूपविषयवासनामा नसिककर्मतथाबुद्धिसेनिश्चयहोनाअर्थात् यहकामअवश्यकरैंगेइनसबबातोंसेजा नागया किमनबुद्धिऔइन्द्रीयेकामनाकेआधारस्थानहैं अर्थात्उत्पत्तिऔररहने कीजगहहैं सोईकामविवेकज्ञानकोआच्छादनकरकेवैरिकै देहीजोआत्माउ सकोमोहयुक्तकरदेताहै फेरवह भूलसेकामवशहोखराबहोताफिरताहै ४०

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ। पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ४१

शाङ्करभाष्यं।

यत एवं तस्मादिति तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि परित्यज हि यस्मात् एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रतआचार्य्यतश्च आत्मादीनामवबोधः विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञान विज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशकस्तन्नाशनं प्रजहि आत्मनःपरित्यजेत्यर्थः ४१

आनन्दगिरिकृतटीका।

तेषां कामाश्रयत्वे सिद्धे साश्रयस्य तस्य परिहर्त्तव्यत्वमाह यतइति तस्मादि न्द्रियादीनामाश्रयत्वादिति यावत् पूर्व्वं कामनिरोधात् प्रागवस्थायामित्यर्थः तेषु नि यमितेषु मनोबुद्ध्योर्नियमः सिध्यति तत्प्रवृत्तेरितरप्रवृत्तिव्यतिरेकेणाफलत्त्वा दिति भावः पापमूलतया कामस्य तच्छब्दवाच्यत्वमुन्नेयं कामस्य परित्यज्यत्वे वैरि त्वं हेतुस्तमेव हेतुं साधयति ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थभेदमावेदयति ज्ञान मित्यादिना ४१

पूर्व्वोक्तमनूद्य कामत्यागस्य दुष्करत्वं मन्वानो श्रेयसेऽत्यन्तोक्तमेव स्पष्टीकर्त्तुं प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति इन्द्रियाणीत्यादिना पञ्चेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्म्मेन्द्रियाण्यपि वागादीनि गृह्यन्ते किमपेक्षयातेषां परत्वं तत्राह देहमिति तथा

स्वामिकृतटीका।

यत्वचित्तप्रणिधानेनेन्द्रियाणि नियन्तुं शक्यन्ते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्श यति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्र काशकत्वाच्च अतएव तद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परं तत्प्रवर्त्तकत्वात् ... निश्चयात्मिका बुद्धिः परा निश्चयपूर्व्वकत्वात् संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः स्वाधिष्ठानमुच्यते एतैरिन्द्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्वि वेकज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति ४०

भाषा अनुवाद।

तिसकारणसे मोह होनेके प्रथम ही येसब इन्द्रीऔ मनतथा बुद्धिको नियम्य कहे काबूकर या रोककर पापरूपकामको हेभरतर्षभ अर्ज्जुन अच्छीतरह नाशकरो अथवा त्यागकरो क्योंकि यहकाम आत्मज्ञान और शास्त्रोक्तजो विज्ञान तिनदोनाकानाशक है इसको आत्माकापरमवैरीजानो यह भगवानने कहा ४१

इन्द्रियाणिपराण्याहुरिन्द्रियेभ्यःपरंमनः॥
यो मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेःपरतस्तुसः ४२

शाङ्करभाष्यं

इन्द्रियाणिआदौनियम्यकामंशत्रुंजहि इत्युक्तं तत्र किमाश्रयःकामंजह्यादि त्युच्यते इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणिश्रोत्रादीनिपञ्च देहंस्थूलंबाह्यं परिच्छिन्नंचापे क्ष्यसौक्ष्म्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणिप्रकृष्टान्याहुःपण्डितास्तथेन्द्रियेभ्यः परंमनः सङ्कल्पात्मकंतथामनसस्तु पराबुद्धिर्निश्चयात्मिका तथाबुः सर्व्वदृश्येभ्योबुद्ध्य न्तेभ्योऽभ्यन्तरोयंदेहिनं इन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामोज्ञानावरणद्वारेणमोहय तीत्युक्तं बुद्धेःपरतस्तुसः सबुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ४२

आनन्दगिरिकृतटीका।

पिकेनप्रकारेणपरत्वं तदाह सौक्ष्म्येति आदिशब्देनकारणत्वादिगृह्यते इन्द्रि यापेक्षयासूक्ष्मत्वादिना मनसःस्वरूपोक्तिपूर्व्वकं परत्वंकथयति तथेति मनसिद र्शितंन्यायंबुद्धावतिदिशति तथामनसस्त्विति योबुद्धेरित्यादि व्याचष्टे तथेत्यादिना आत्मनोयथोक्तविशेषणस्याप्रकृतत्वमाशंक्याह यं देहिनमिति ४२

स्वामिकृतटीका।

यस्मादेवंतस्मादिति तस्मादादौविमोहात् पूर्व्वमेवेन्द्रियाणिमनोबुद्धिञ्चनियम्य पाप्मानंपापरूपमेनंकामं हि स्फुटंप्रजहि घातय यद्वाप्रजहि परित्यज ज्ञानमात्म विषयं विज्ञानंशास्त्रीयंतयोर्नाशनं यद्वा ज्ञानं शास्त्राचार्य्योपदेशजं विज्ञानं नि दिध्यासजं तमेवधीरोविज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीतेतिश्रुतेः ४१

भाषा अनुवाद।

अवजिसमे मनुष्यचित्तकोसावधानकरिआत्मामेलगाय इन्द्रियोंको वशकर नेसकै सोई आत्माकास्वरूपदेहादिसे भिन्नदेखावते हैं किदेहआदिवाह्यकहे वाहरकेस्थूलपदार्थोंसेइन्द्री सूक्ष्म औपरहैं अर्थात् श्रेष्ठहैं औरइन्द्रियों सेभी सङ्कल्पात्मक मन इन्द्रियोंकोविषयोंमेप्रवृत्ति करावनेवाला परहै अर्थात् सूक्ष्मऔ श्रेष्ठहै अथवाइन्द्रियोंसे भिन्नजानोऔरमनकीअपेक्षा निश्चयशक्तिरूप बुद्धिश्रेष्ठहै या भिन्नहै क्योंकिमनके संकल्पको यहबुद्धि रोकसकतीहै और जोबुद्धिसेभीपरे अर्थात् श्रेष्ठ किम्वा पृथक् औरसाक्षीरूपहो सबके अन्तरमेटि काहै सोईआत्माहै देखोतिसको यह दुष्टकाम नित्तमोहयुक्तकरता है ४२

एवंबुद्धेःपरंबुध्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना॥जहिशत्रुंमहाबाहोकामरूपंदुरासदं ४३

इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांभीष्मपर्व्वणिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगोनामतृतीयोऽध्यायः ३

शाङ्करभाष्यं।

ततःकिंएवमिति एवंबुद्धेःपरमात्मानंबुध्वाज्ञात्वासंस्तभ्यसम्यक्स्तम्भनंकृत्वास्वेनैवात्मनासंस्कृतेनमनसासम्यक्समाधायेत्यर्थःजह्येनंशत्रुंमहाबाहोकामरूपंदुरासदंदुःखेनासदःआसादनंप्राप्तिर्यस्यतंदुरासदंदुर्व्विज्ञेयानेकविशेषमिति ४३

आनन्दगिरिकृतटीका।

इन्द्रियादिसमाधानपूर्व्वकमात्मज्ञानात्कामजयोभवतीत्युपसंहरति एवमित्यादिना संस्कृतंमनोमनःसमाधानेहेतुरितिसूचयति संस्तभ्येति प्रकृतंशत्रुमेवविशिनष्टि कामरूपमिति तस्यदुरासदत्वेहेतुमाह दुर्व्विज्ञेयेति अनेकोविशेषस्तादृशोमहाशनत्वादिस्तदनेनोपायभूताकर्मनिष्ठाप्राधान्येनोक्ताउपेयात्तुज्ञाननिष्ठागुणत्वेनेतिविवेक्तव्यं ४३ इतिआनन्दगिरिकृतटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३

स्वामिकृतटीका।

परतस्त्वात्साक्षित्वेनावस्थितःसर्व्वान्तरःसआत्मातंविमोहयतिदेहिनमितिदेहिशब्दोक्तआत्मासइतिपरामृश्यते ४२

उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेवविषयेन्द्रियादिजन्याःकामादिविक्रियाःआत्मातुनिर्व्विकारस्तत्साक्षीत्येवंबुद्धेःपरमात्मानंबुद्ध्वाआत्मनाएवंभूतयानिश्चयात्मिकयाबुद्ध्याआत्मानंमनःसंस्तभ्यनिश्चलंकृत्वाकामरूपिणंशत्रुंजहिमारयदुरासदंदुःखेनासादनीयंदुर्व्विज्ञेयमित्यर्थः स्वधर्म्मेणयमाराध्यभक्त्यामुक्तिमिताबुधाः तंकृष्णंपरमानन्दंतोषयेत्सर्व्वकर्मभिः ४३ इतिश्रीधरस्वामिकृतटीकायांतृतीयोऽध्यायः३

भाषाअनुवाद।

अबकहतेहैं किविषयऔइन्द्रियोंसे कामआदिविकारयुक्तबुद्धिहीहोतीहै औरआत्मानिर्विकारबुद्धिकासाक्षीरूपऔरउससेपृथकहै इससेआत्माकोश्रेष्ठजानिऔरऐसोनिश्चयरूपबुद्धिसेमनकोनिश्चलकरकेहेमहाबाहो दुखकादरवाजा निवारणकरनेकेयोग्य सदाकामरूपीदुष्टदुर्जयशत्रुकोजीतो ४३

इति पण्डितजगन्नाथशुक्लविरचितायामनभावनीटीकायांतृतीयोऽध्याय

चतुर्थोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच॥इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं॥
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १

शाङ्करभाष्यं।

श्रीभगवानुवाच योऽयंयोगोऽध्यायद्वयेनोक्तोज्ञाननिष्ठालक्षणःससंन्यासःस कर्म्मयोगोपायःयस्मिन्वेदार्थःपरिसमाप्तःप्रवृत्तिलक्षणोनिवृत्तिलक्षणश्चगीतासुच सर्व्वास्वयमेवयोगोविवक्षितोभगवताअतःपरिसमाप्तंवेदार्थंमन्वानस्तंवंशकथनेनस्तौ तिभगवान् इमंअध्यायद्वयेनोक्तंयोगंविवस्वतेआदित्याय सर्गादौप्रोक्तवान्अहंजग त्परिपालयितृणांक्षत्रियाणांबलाधानायतेनयोगबलेनयुक्ताःतेसमर्थाभवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुंब्रह्मक्षत्रेपरिपालिते जगत्परिपालयितुमलं अव्ययमव्ययफलत्वान्नह्य स्यसम्यक्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यंफलंव्येति सचविवस्वान्मनवेप्राह मनुरि क्ष्वाकवेस्वपुत्रायादिराजायाब्रवीत् १

आनन्दगिरिकृतटीका।

पूर्व्वाभ्यामध्यायाभ्यांनिष्ठाद्वयात्मनोयोगस्यगीतत्वात् वेदार्थस्यच समाप्तत्वात्व क्तव्यांशाभावात् उक्तयोगस्यकृतिमत्त्वशङ्कानिवृत्तयेवंशकथनपूर्व्विकांस्तुतिं भग वानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति तदेतद्भगवद्वचनंवृत्तानुवादद्वारेणप्रस्तौति यो

भाषा अनुवाद।

श्रीकृष्णभगवानआपहीअपनाआविर्भावकहे प्रगटहोना औरतिरोभावकहे परनधामकाजाना तिसकेप्रकाशकरनेकेनिमित्त सामवेदकेअन्तर्गतजोब्रह्मप्रति पादक तत्त्वमसिमहावाक्यहै तिसकेतत्पदऔत्वम्पदकेविचारकेअर्थ कर्मयोगकी प्रशंसाकरतेगीताशास्त्रकोअभिप्राय जोप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणज्ञानयोगऔकर्मयोग पादोअध्यामेकहिचुके यहमानतेहुये यवंशकथनसे उसकर्मयोगकीस्तुतिकरते हैं कियहीकर्मयोगमैनेपूर्व्वकालमेसूर्य्यसेकहाथा औसूर्य्यनेअपनेपुत्रश्राद्धदेवम नुसेकहा औमनुनेफेरिअपनेपुत्रइक्ष्वाकुराजासेकहाथा ऐसेनरम्परावहकर्मयोग चलाआताथा १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यमिति उक्तमेवयोगंविभज्यानुवदति ज्ञानेति संन्यासेनेतिकर्त्तव्यतयासहित
स्यज्ञानात्मनोयोगस्य कर्माख्योयोगोहेतुस्तस्योपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयंप्रतिष्ठापित
मित्यर्थः उक्तेयोगद्वयेप्रमाणमुपन्यस्यति यस्मिन्निति अथवाज्ञानयोगस्यकर्म
योगोपायत्वमेवस्फुटयन्ति यस्मिन्निति प्रवृत्त्यालक्ष्यतेज्ञायतेकर्मयोगोनिवृत्त्या
लक्ष्यतेज्ञानयोगइतिविभागः यद्यपिपूर्वस्मिन्नध्यायद्वयेयथोक्तनिष्ठाद्वयव्या
ख्यातंतथापिवक्ष्यमाणाध्यायेषुवक्तव्यान्तरमस्तीत्याशंक्याह गीतासुचेति कथंत
र्हिसमनन्तराध्यायस्यप्रवृत्तिरतआह अतइति वंशकथनंसम्प्रदायोपन्यासःसम्प्र
दायोपदेशस्य कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्यायोगस्तुतौपर्य्यवस्यति गुरुशिष्यपरम्परोप
न्यासमेवानुक्रामति इममिति इममित्यस्यसन्निहितंविषयंदर्शयति अध्यायेति
योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मयोगोपायलभ्यमित्यर्थः स्वयमकृतार्थानांप्रयोजनव्यग्रा
णांपरार्थप्रवृत्त्यसम्भवाद्भगवतस्तथाविधप्रवृत्तिदर्शनात् कृतार्थता कल्पनीयेत्याह
विवस्वत इति अव्ययवेदमूलत्वादव्ययत्वं योगस्यगमयितव्यंकिमिति भगवता कृता
र्थेनापियोगप्रवचनंकृतमितितदाह जगदिति कथंयथोक्तेनयोगेनक्षत्रियाणांबला
धानंतदाह तेनेति युक्ताः क्षत्रियाइति शेषः ब्रह्मशब्देनब्राह्मणत्वजातिरुच्यते
यद्यपियोगप्रवचनेनक्षत्रं रक्षितं तेनचब्राह्मणत्वं तथापि कथंरक्षणीयंजगदशेषं
रक्षितमित्याशंक्याह ब्रह्मेति ताभ्यांहि कर्मफलभूतं जगदनुष्ठानद्वारारक्षितुं
शक्यमित्यर्थः योगस्याव्ययत्वे हेत्वन्तरमाह अव्ययफलत्वादिति ननुकर्मफलव
दुक्तयोगफलस्यापि साध्यत्वेन क्षयिष्णुत्व मनुमीयते नेत्याह नहीति अपुनरा
वृत्तिश्रुतिप्रतिहतमनुमानंन प्रमाणीभवतीतिभावः भगवता विवस्वते प्रोक्तोयो
गस्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशंक्याह सचेति स्वपुत्रायेत्युभयत्र सम्बध्यते आदिराजाये
तीक्ष्वाकोःसूर्यवंशप्रवर्त्तकत्वेनवैशिष्ट्यमुच्यते १

स्वामिकृतटीका ।

आविर्भावतिरोभावावाविष्कर्त्तुंस्वयंहरिः तत्त्वम्पदविवेकार्थं कर्मयोगंप्रशंसति
एवं तावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायकज्ञानयोगो मोक्षसाधनत्वेनोक्तस्तमेवब्रह्मा
र्पणादिगुणविधानेनतत्त्वंपदार्थविवेकादिनाच प्रपञ्चयिष्यन्प्रथमंतावत् परम्परा
प्राप्तत्वेनस्तुवन्श्रीभगवानुवाच इममिति त्रिभिः अव्ययफलत्वादव्ययंइमंयोगंपुरा
हंविवस्वते आदित्यायकथितवान् सचस्वपुत्राय मनवेश्राद्धदेवायप्राह सचमनुः
स्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १

एवंपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥
सकालेनेह महता योगोनष्टःपरन्तप २
सएवायंमयातेऽद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः ॥
भक्तोऽसिमेसखाचेति रहस्यंह्येतदुत्तमं ३

शाङ्करभाष्यं

एवमिति एवंक्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमंराजर्षयोराजानश्चते ऋषयश्चराज र्षयोविदुरिमंयोगंसयोगःकालेनेह महता दीर्घेणनष्टोविच्छिन्नसम्प्रदायःसम्वृत्तो हेपरन्तप आत्मनोविपक्षभूताः परेउच्यन्तेतान् शौर्यतेजोगभस्तिभिर्भानुरिव तापयतीति परन्तपःशत्रुतापनइत्यर्थः २

दुर्बलान् अजितेन्द्रियान्प्राप्यनष्टंयोगमिममुपलभ्यलोकञ्चापुरुषार्थसम्बन्धिनं सएवायमिति सएवायंमयातेतुभ्यमद्येदानींयोगःप्रोक्तःपुरातनःभक्तोसिमेसखा चासीतिरहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमंयोगंज्ञानमित्यर्थः ३

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तेयोगेपरम्परागते विशिष्टजनसम्मतिमुदाहरति एवमिति तस्यकथं सम्प्रति वक्तव्यत्वंतदाह सकालेनेति पूर्वार्द्धंव्याकरोति एवमित्यादिना ऐश्वर्य सम्पत्तिमत्त्वंराजत्वंतेषामेव सूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमत्वमृषित्वमिहेति भगवतोऽर्जु नेनसहसंव्यवहारकालोऽत्रोच्यते परन्तपेतिसम्बोधनंविभजते आत्मनइति २

स्वामिकृतटीका।

एवमिति एवंराजानश्चते ऋषयश्चेति अन्येऽपिराजर्षयोनिमिप्रमुखाःस्वपि तादिभिरिक्ष्वाकुप्रमुखैःप्रोक्तमिमं योगंविदुर्जानन्तिस्म अद्यतनानामज्ञाने कार णमाह हे परन्तपशत्रुतापन स योगःकालवशादिह लोकेनष्टोविच्छिन्नः २

भाषाअनुवाद

इसीप्रकारइसकर्मयोगको परम्पराप्राप्तकहेएकसेदूसरादूसरेसे तीसरे ऐसेराजऋषिलोगजानतेचलेआतेथे परअबहेपरन्तपशत्रुतापनअर्ज्जुन वह कर्मयोग बहुतकालपायकरनष्ट होगयाहै २

सोईकर्मयोगजोपरम्परासम्प्रदायसेसंसारमेनरहा अबफेरिहमनेतुमसेक हा क्योंकितुममेरेभक्तहो औरमित्रभीहो नहीं तो मैनेफेरऔरकिसीसेइसकोन हीं कहा औरनकोई मेराभक्तछोड़इसकेकहनेयोग्यहै ३

अर्जुनउवाच "अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४

आनन्दगिरिकृतटीका।

किमिति वर्त्तमानेकालेप्रकृतोयोगःसम्प्रदायरहितोभूदित्याशंक्याधिकार्यभावादित्याह दुर्बलानिति तदेवदौर्बल्यंप्रकृतोपयोगित्वेनव्याकरोति अजितेन्द्रियानिति यद्यपिकामक्रोधादिप्रधानान् पुरुषान् प्रतिलब्धकामक्रोधादिभिरभिभूयमानोयोगोनष्टोविच्छिन्नसम्प्रदायःसञ्जातस्तथापियोगादृते पुरुषार्थोलोकस्यलभ्यतेचेत्किमनेनयोगोपदेशेनेत्याशंक्ययथोक्तयोगाभावेपरमपुरुषार्थाप्राप्तेर्नैवमित्याह लोकस्येति पूर्व्वोयोगोविच्छिन्नसम्प्रदायोऽधुनात्वन्ययोगोमदर्थमुच्यतेभगवतेत्याशंक्याह सएवेतिकस्मादन्यस्मैकस्मैचित्पुरातनोयोगोनोक्तोभगवतेत्याशंक्याह भक्तोसीतिउक्तमधिकारिणंप्रतियोगस्यवक्तव्यत्वे हेतुमाह रहस्यंहीति अनादिवेदमूलत्वात् योगस्यपुरातनत्वं भक्तिःशरणबुद्ध्याप्रीतिस्तया युक्तोनिजरूपमवेक्ष्यभक्तोविवक्षितः समानवयाःस्निग्धःसहायःसखेत्युच्यते एतदिति कथंयोगोविशेष्यते तत्राह ज्ञानमिति ३

स्वामिकृतटीका।

सएवायमिति सएवायंयोगोयोगविच्छिन्ने सम्प्रदायेसति पुनस्त्वमयाते तुभ्यमुक्तं यतस्त्वं ममभक्तोऽसिसखाचअन्यस्मैमयानोच्यते हि यस्मादेतदुत्तमं रहस्यं ३

भाषा अनुवाद।

अबभगवाननेऐसेकहा किप्रथमहमनेसूर्य्यसे यहीकर्मयोग कहाथा ततो अर्जुनसन्देहयुक्तहोय पूछाकिहेमहाराज अपरकहे इससमयमेंतो आपकाजन्मभयाहै और परकहे पूर्व्वकालमेंविवस्वान जोसूर्य्यतिनकाजन्मभयाथा इससे नवीनजोआप सोप्राचीनसूर्य्यकेप्रति कर्मयोगजोकहा यह हम किसतरहसेजानैं कितुमनेसूर्य्यसे प्रथमकहाथा यह हमैअसंभवऐसाजानि पड़ैहै दूसरा अर्थयहकिअपरकहे औरभीपूर्व्वकालमेंआपकाजन्मभयाथा कि सूर्य्यहीका परकहे इससमयमें कोईजन्मभयाहै नहींतो यह आपकाकहनाजो असम्भवहै सोहमकैसेसत्यकरजानै कि तुमनेसूर्य्यसे यहयोगकहा है ४

श्रीभगवानुवाच बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं वेद सर्व्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ५

शाङ्करभाष्यं

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमितिमाभूत् कस्यचित् बुद्धिरिति परिहारार्थंचोद्य मिवकुर्व्वन् अर्ज्जुनउवाच अपरमिति अपरमर्व्वाक्वसुदेवगृहे भवतोजन्म परं पूर्व्वंसर्गादौजन्मोत्पत्तिर्व्विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवादौप्रोक्तवानिमंयोगंसएवत्वमिदानींमह्यं प्रोक्तवानसीति ४ .

या वासुदेवेअनीश्वरासर्व्वज्ञाशङ्का मूर्खाणांतांपरिहरन्श्रीभगवानुवाच यद र्थोह्यर्जुनस्यप्रश्नः बहूनीति बहूनिमेममव्यतीतानिअतिक्रान्तानिजन्मानितवचहे अर्जुन तान्यहंवेदजानेसर्व्वाणिनत्वंवेत्थनजानीषे परन्तप धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञान शक्तित्वादहंपुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहंहे परन्तप ५

आनन्दगिरिकृतटीका।

भगवति लोकस्यानीशरत्वशङ्कांनिवर्त्तयितुं चोद्यमुद्भावयति भगवतेति परि हारार्थंभगवतो मनुष्यवदवस्थितस्यानीश्वरत्वमुपेत्य तद्वचनेशङ्कितविप्रतिषेधस्येति शेषः भगवतोनिजरूपमुपेत्य नेदंचोद्यं किन्तु लीलाविग्रहंगृहीत्वेति वक्तुंचो द्यमिवेत्युक्तं एतच्छब्दार्थमेवस्फुटयति यस्त्वमिति ४

स्वामिकृतटीका।

भगवतोविवस्वन्तंप्रतियोगोपदेशासम्भवंपश्यन्नर्जुनउवाच अपरमिति अप रंअर्व्वाचीनंतवजन्मपरंप्राक्कालीनंविवस्वतोजन्म तस्मात्त्वाधुनातनत्वाच्चिरन्तना यविशस्वते त्वमादौयोगंप्रोक्तवानित्येतत् कथमहंजानीयां ज्ञातुंशक्नुयां ४

रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरंश्रीभगवानुवाच बहूनीति तान्य हंवेद वेद्मि शक्तित्वात् त्वन्तुनवेत्थवेत्सि अविद्यावृतत्वात् ५

भाषा अनुवाद।

तबतोश्रीभगवानबोले किहेअर्जुन हांमैनेऔरजन्ममेउपदेशकियाथा सन्देह नकरो हमारेऔरतुमारेभी बहुतजन्महोयबीतेहैं परउनसबको हमजानते हैं और तुमनहींजानतेहो क्योंकि हमारीज्ञानशक्तिजातीनहीं बनीरहतीहै औरतुमअविद्या कहेअज्ञान तिससेआवृतकहेघेरेहो इसकारणनहींजानते ५

शाङ्करभाष्यं

कथंतर्हितवनित्येश्वरस्यधर्म्माधर्माभावेपिजन्मेत्युच्यते अजोपीपि अजोपिजन्मरहितोऽपिसंस्तथाव्ययात्माअक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपिसन् तथाभूतानांब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानांईश्वरईशनशीलोपिसन्प्रकृतिंमायांममवैष्णवींत्रिगुणात्मिकां यस्यावशेसर्व्वंजगत्वर्त्ततेययामोहितःसन्स्वमात्मानंवासुदेवंनजानति तांप्रकृतिंस्वामधिष्ठायवशीकृत्यसम्भवामिदेहवानिवभवामिजातइवात्ममाययानपरमार्थतोलोकवत्॥६॥

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवत्यज्ञानांमनुष्यत्वशङ्कांवारयितुंप्रतिवचनमवतारयति यावासुदेवइति अन्यथाप्रश्नेकथमीशङ्कान्तरंपरिहर्त्तुं भगवद्वचनमित्याशंक्य प्रतिवचनयोरेकार्थत्वमाह यदर्थोहीति यस्यशङ्कितस्यविरोधस्यपरिहारार्थःतस्यप्रश्नस्तमेवपरिहारंवक्तुंभगवद्वचनमित्यर्थः अतीतानेकजन्मवत्त्वं ममैवनासाधारणंकिन्तुसर्व्वप्राणिसाधारणमित्याह तवचेति तानिप्रमाणाभावान्नप्रतिभान्तीत्याशंक्याह तानीति ईश्वरस्यानाहतज्ञानत्वादित्यर्थः किमितितर्हितानिममनप्रतीयन्तेतत्राहतज्ञानात्वादित्याह नत्वमिति परान्परिकल्प्यतत्परिभवार्थंप्रवृत्तत्वात्तवज्ञानावरणंविज्ञेयमित्याह परन्तपेति अर्जुनस्यभगवतासहातीतानेकजन्मवत्त्वे तुल्येपिज्ञानवैषम्येहेतुमाह धर्म्मेति आदिशब्देनरागलोभादयोगृह्यन्तेईश्वरस्यातीतानागतवर्त्तमानसर्व्वार्थविषयज्ञानत्वेहेतुमाह अहमिति ५

ईश्वरस्यकारणाभावात् जन्मैवायुक्तमतीतानेकजन्मवत्त्वन्तुदूरोत्सारितमितिशङ्कते कथमिति वस्तुतोजन्माभावेपिमायावशाज्जन्मसम्भवतीत्युत्तरमाह उच्यतइति पारमार्थिकजन्मायोगेकारणंपूर्व्वार्द्धेनानूद्यप्रातिभासिकजन्मसम्भवेकारणमाहप्रकृतिमिति प्रकृतिशब्दस्यस्वरूपविषयत्वंप्रत्यादेष्टुमात्ममाययेत्युक्तंवस्तुतोजन्माभावेकारणानुवादभागंविवृणोति अजोपीत्यादिना प्रातिभासिकजन्मसम्भवेकारणकथनंपरमुत्तरार्द्धंविभजते प्रकृतिमित्यादिना प्रकृतिशब्दस्यस्वरूपशब्दपर्य्यायत्वंवारयति मायामिति तस्याःस्वातन्त्र्यंनिराकृत्यभगवदधीनत्वमाह ममेति तस्याश्चअधिकरणद्वारेणावच्छिन्नत्वंसूचयति वैष्णवीमिति मायाशब्दस्यापिप्रज्ञानामसुपाठाद्विज्ञाशक्तिविषयत्वमाशंक्याह त्रिगुणात्मिकामिति तस्याःकार्य्यलिङ्गकमनुमानंसूचयति यस्याइतिजगतोमायावशवर्त्तित्वमेवस्फुटयति ययेतियथालो

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ६

आनन्दगिरिकृतटीका

केकश्चिज्जातोदेहवानालक्ष्यते एवमहमपिमायामाश्रित्यतयास्ववशयासम्भवामिते नमायामयमीश्वरस्यजन्मेत्याह तांप्रकृतिमित्यादिना सम्भवामिइत्युक्तमेवविभजते देहवानिति अस्मदादेरिवतवापिपरमार्थिकत्वाभिमानोजन्मादिविषयेस्यादि त्याशंक्य प्रागुक्तस्वरूपपरिज्ञानवत्वादीश्वरस्यमैवमित्याह नपरमार्थतइति आहत ज्ञानवतोलोकस्यजन्मादिविषयेपरमार्थत्वाभिमानःसम्भवतीत्याह लोकवदिति ६

स्वामिकृतटीका

ननुअनादेस्तवकुतोजन्मअविनाशिनश्चकथंपुनःपुनर्जन्मयेनवहूनिमेव्यतीतानी त्युच्यते ईश्वरस्यतवपुण्यपापविहीनस्यकथंवाजीववज्जन्मेत्यतआह अजोऽपीतिसत्य मेवंतथापिअजोऽपिजन्मशून्योऽपिसन्नहंतथाऽव्ययात्मापिअनश्वरस्वभावोऽपिसन्त थाईश्वरोऽपिकर्मपारतन्त्र्यरहितोपिसन् स्वमाययासम्भवामिसम्यक्‌अप्रच्युतज्ञानव लवीर्य्यादिशक्त्यैवभवामि ननुतथापिषोड़षकलात्मकलिङ्गदेहशून्यस्यतवकुतोज न्मइत्यतउक्तं स्वांशुद्धसत्त्वात्मिकांप्रकृतिमधिष्ठायस्वीकृत्य विशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्या स्वेच्छयावतरामीत्यर्थः ६

भाषाअनुवाद ।

जोकहोकिअनादिजोतुम तुमाराजन्मकैसे औरअविनाशीहो तुम तुमारा पुनर्जन्महींवाकैसेसम्भवहोय जोकहतेहोकि बहुतजन्महमारेव्यतीतभयेहैं औ रभीतुम ईश्वरतुमारेपुन्यऔपाप दोनोभीनहींहैं तोफेरिजीवकेसमानतुमाराज न्मकैसेसंभवहो यतिसपरकहतेहैं कि हांयहवाततोठीकहै परहमजन्मरहित औरअविनाशीस्वभावहोकेभी तथाईश्वरअर्थात्‌कर्मकेवशनहींभीहैं परतोभीअ पनीमायाकेद्वारा स्वइच्छासेप्रगटहोतेहैं और जोकहोकितौभीपञ्चज्ञानइन्द्री औपञ्चकर्मइन्द्रीतथापञ्चप्राणऔरएकअन्तःकरण येसोरहकलारूपलिङ्गशरी रकेविनाकिसतरहतुमाराजन्महोना सम्भवहैयइसपरकहतेहैं किहमअपनेशु द्धसत्त्वात्मकप्रकृतिकोस्वीकारकरिअतिजाज्वल्यमानसत्वमूर्त्तिसेस्वेछाधीनआपसे आपअवतारलेतेहैं ६

यदायदाहि धर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत॥ अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानं सृजाम्यहं ७
परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृतां॥ धर्मसंस्थापनार्थायसम्भवामियुगेयुगे ८

शाङ्करभाष्यम्

तत्रजन्मकदाकिमर्थंवेत्युच्यते यदेति यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्यप्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य अभावोभवतिभारतअभ्युत्थानंसमुद्भवोऽधर्मस्यतदातदात्मानंसृजाम्यहं मायया ७

आनन्दगिरिकृतटीका।

यदीश्वरस्यमायानिबन्धनंजन्मेत्युक्तंतस्यप्रश्नपूर्वकंकालंकथयति तत्रेत्यादिना चातुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यंचयथावदनुष्ठीयमानेनास्तिधर्महानिरिति मन्वानोविशिनष्टि वर्णेति वर्णाश्रमैस्तदाचारैश्चलक्ष्यतेज्ञायतेधर्मःतस्येतियावत् धर्महानौ समस्तपुरुषार्थभङ्गोभवतीत्यभिप्रेत्याह प्राणिनामिति नचयथोक्तमर्वधर्महानिं सोढुंशक्तोभवानित्याह भारतेति नकेवलं प्राणिनांधर्महानिरेवभगवतोमायाविग्रहस्यपरिग्रहेहेतुरपितुतेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह अभ्युत्थानमिति यदायदेतिपूर्वेणसम्बन्धः ७

स्वामिकृतटीका।

कदासम्भवसीत्यपेक्षायामाह यदायदेति ग्लानिर्हानिःअभ्युत्थानमाधिक्यं ७

भाषा अनुवाद

तोअपनीइच्छासेकवआपजन्मग्रहणकरतेहो इसअपेक्षापरकहतेहैं कि हे भारतभरतवंशीअर्जुन जवजवधर्मकीग्लानिअर्थात्हानिहोतीहै औरअधर्मकाअभ्युत्थानकहे वृद्धिहोती तवतवहमशरीरधारनकरतेहैं ७

जोकहोकिऐसेसमयमेंआपक्योंशरीरधारणकरअवतरतेहो तोकहतेहैं कि साधुकहेस्वधर्मकेकरनेवालेलोगउनकीरक्षाऔरदुःकृतकहेअधर्मीपापीजनोंके नाशकेहेतुमैंजन्मलेताहूं इससेयहआया किधर्मकास्थापनऔसाधुकारक्षण दुष्टोंकावधकरिमैंधर्मकीवृद्धिकरनेकोसोईसोईसमयमेंशरीरग्रहणकरताहूं वही कहाकिसंभवामियुगेयुगे जोकोईशङ्काकरैकिदुष्टनाशकरनेसेभगवान्कोनिर्दयताआवतीहैतोऐसाकभीकहनानहीं देखोमातापितागुरुयेजोपुत्रशिष्यकोशिक्षाकेहेतुताड़नकरतेहैं तोक्यानिर्दईहैं वैसेहीईश्वरभीगुणदोषनियमकेअर्थदण्डदेतेहैं परशत्रुतासेनहीं ८

जन्मकर्म्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्वतः॥त्यक्त्वादेहं पुनर्जन्मनैतिमामेतिसोऽर्जुन ९

शाङ्करभाष्यं

किमर्थंपरित्राणायेति परित्राणायपरिरक्षणायसाधूनांसन्मार्गस्थानां विनाशायचदुष्कृतांपापकारिणांकिञ्चधर्मस्यसंस्थापनार्थायसम्यक् स्थापनंतदर्थं सम्भवामियुगेयुगेप्रतियुगं ८

जन्मेति तत् जन्ममायारूपंकर्म्मचसाधूनां परित्राणादिमेममदिव्यम प्राकृतमैश्वरमेवंयथोक्तं योवेत्तितत्वतः तत्वेनयथावत्त्यक्त्वादेहमिमंपुनर्जन्मपुनरु त्पत्तिंनैति नप्राप्नोति मामेत्यागच्छति समुच्यते अर्जुन ९

आनन्दगिरिकृतटीका।

यथोक्तेकालेकृतकृत्यस्यभगवतोमायाकृतेजन्मनिप्रश्नपूर्व्वकंप्रयोजनमाह किमर्थ मित्यादिना यथासाधूनांरक्षणमसाधूनांनिग्रहश्च भगवदवतारफलं तथाफला न्तरमपितस्यास्तीत्याह किञ्चेति धर्मेहिस्थापितेजगदेवस्थापितंभवत्यन्यथाभिन्नम र्यादंजगदसङ्कृतमापद्येतेत्यर्थः ८

स्वामिकृतटीका।

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनांस्वधर्मवर्त्तिनांरक्षणायदु ष्टंकर्मकुर्व्वन्तीतिदुष्कृतस्तेषांवधायचएवंधर्मसंस्थापनार्थायसाधुरक्षणेन दुष्टवधेनच धर्मंस्थिरीकर्त्तुंयुगेयुगेतत्तदवसरेसम्भवामीत्यर्थः नचैवंदुष्टनिग्रहं कुर्व्वतोऽपिनै र्घृण्यंशङ्कनीयमथाहुः लालनेताड़नेमातुर्नाकारुण्यंयथार्भकेतद्वदेवमहेशस्यनि यन्तुर्गुणदोषयोरिति ८

एवम्विधानामीश्वरजन्मकर्मणांज्ञानेफलमाह जन्मेति स्वेच्छयाकृतंममज न्मकर्म्मचधर्म्मपालनरूपंदिव्यमलौकिकंतत्वतःपरानुग्रहार्थमेवेतियोवेत्ति सदेहाभि मानंत्यक्त्वापुनर्जन्मसंसारंनैति नप्राप्नोति किन्तुमामेवप्राप्नोति ९

भाषा अनुवाद।

अबअपनेजन्मकर्म्मजाननेकाफलकहतेहैं किहमारेस्वेच्छासेदिव्यकहेअलौ किकआश्चर्य्यरूप जोजोजन्मओकर्म केवललोककेअनुग्रहार्थहैं तिनकेतत्त्वपूर्व्व कजाननेमे लोगदेहअभिमानकोछोड़िकरफेरिसंसारमेजन्मग्रहणनहींकरतेहैं वनुहमारेहीकोप्राप्तहोते अर्थात्आवागमनसेरहितहोतेहैं ९

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः। बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः १०

आनन्दगिरिकृतटीका।

मायामयमीश्वरस्यजन्मनवास्तवं तस्यैवचजगत्परिपालनंकर्मनान्यस्येति जानतःश्रेयोवाप्तिं दर्शयन्विपक्षेप्रत्यवायंसूचयति तज्जन्मेत्यादिना यथोक्तंमाया मयंकल्पितमिति यावत्वेदनस्ययथावत्त्वं वेद्यस्यजन्मादेरुक्तरूपानतिकर्तित्वं यदि पुनर्भगवतोवास्तवंजन्मसाधुजनपरिपालनादिचान्यस्यैवकर्मतन्नियस्येतिविवक्ष्यते तदातत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तोजन्मादिःसंसारोदुर्वारःस्यादिति भावः ९

सम्प्रतिप्रस्तुतमोक्षमार्गस्यनूतनत्वेनाव्यवस्थितत्वमाशङ्क्यपरिहरति नैषइति मन्मयत्वस्यमद्भावगमनेनापौनरुक्त्यंदर्शयति ब्रह्मविदइति आत्मनोभिन्नत्वेनैवा ब्रह्मणोवेदनंव्यावर्त्तयति ईश्वरेति अभेददर्शनेनसमुच्चित्यकर्मानुष्ठानंप्रत्याचष्टे मामेवेति तदुपाश्रयत्वमेवविशदयति केवलेति मामुपाश्रिताइतिकेवलज्ञान निष्ठत्वमुक्त्वाज्ञानतपसापूताइतिकिमर्थंपुनरुच्यतेतत्राह इतरेति १०

स्वामिकृतटीका।

कथंजन्मकर्मज्ञानेनत्वत्प्राप्तिःस्यादित्यतआह वीतरागेति अहंशुद्धसत्वावतारैर्धर्मपालनंकरोमीतिमदीयंपरमकारुणिकत्वंज्ञात्वावीताविगतारागभयक्रोधा येभ्यस्तचित्तविक्षेपाभावाममयामदेकचित्ताभूत्वामामेवोपाश्रिताः सन्तोमत्प्रसाद लब्धंयदात्मज्ञानञ्चतपश्चतत्परिपाकहेतुःस्वधर्मः इन्द्रैकवद्भावः तेनज्ञानतपसा पूताःशुद्धानिरस्ताज्ञानतत्कार्य्यमला मद्भावंमत्सायुज्यंप्राप्ताबहवःनत्वधुनैवप्रवृत्तो ऽयंमद्भक्तिमार्गइत्यर्थः तदेवंतान्यहंवेदसर्वाणीत्यादिनाविद्याविद्योपाधिभ्यांतत्वंप दार्थावीश्वरजीवौप्रदर्श्य ईश्वरस्यचाविद्याभावेननित्यशुद्धत्वाज्जीवस्यचेश्वरप्रसाद लब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेःशुद्धस्यतस्यैदंमेनतदैक्यमुक्तमितिद्रष्टव्यं १०

भाषा अनुवाद।

जोकहोकिईश्वरकेजन्मकर्मजाननेहीसेकैसेईश्वरप्राप्तिहोतीहै इसपरकह तेहैं किशुद्धसतोगुणमेंअवतारलेयहमारेजोपरमदयालुताकेकर्म तिनकेजान नेसेसतोगुणकेद्वारा सत्वशुद्धिहोतीहैफेरिवेलोगसंसारसेविगतस्नेह औ गतक्रो धनिर्भयहोय मेरेआश्रितमद्रूपअर्थात्मत्स्वभाव वज्ञतेरेज्ञानसम्पन्नपवित्रहोय मद्भावकोप्राप्तभयेहैं अर्थात्मेरेस्वरूपमेलीनहोगयेहैं १०

येयथामांप्रपद्यन्तेतांस्तथैवभजाम्यहं॥ ममवर्त्मानुवर्त्तन्तेमनुष्याःपार्थसर्वशः ११

शाङ्करभाष्यम् ।

नैषमोक्षमार्गइदानींप्रवृत्तःकिंतर्हिपूर्व्वमपि वीतरागेति वीतरागभयक्रोधा
रागश्चभयञ्चक्रोधश्चरागभयक्रोधाः वीताविगतायेभ्यस्तेवीतरागभयक्रोधाः मन्मयाब्र
ह्मविदईश्वराभेददर्शिनो मामेवचपरमेश्वरमुपाश्रिताःकेवलज्ञाननिष्ठाइत्यर्थःबह
वोऽनेके ज्ञानतपसाज्ञानमेवचपरमात्मविषयंतत्तपस्तेनज्ञानतपसापूताः परांशुद्धिं
गताःसन्तोमद्भावमीश्वरभावंमोक्षमागताःसमनुप्राप्ताःइतरतपोनिरपेक्षाज्ञाननि
ष्ठाइत्यस्यलिङ्गंज्ञानतपसेतिविशेषणं १०

तवतर्हि रागद्वेषौस्तः येनकेभ्यश्चिदेवात्मभावं प्रयच्छसि नसर्वेभ्यइत्युच्यते
येयथेति येयथायेनप्रकारेणयेनप्रयोजनेनयत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्तेतांस्त
थैव तत्फलदानेनभजाम्यहमनुगृह्णाम्यहं इत्येतत् तेषांमोक्षंप्रत्यनर्थित्वान्न
ह्येकस्यमुमुक्षुत्वंफलार्थित्वञ्च युगपत् सम्भवति अतो ये यत्फलार्थिनःतान्त
त्फलप्रदानेन,येयथोक्तकारिणस्तु फलार्थिनोमुमुक्षवश्च तान्ज्ञानप्रदानेन येज्ञा
निनःसन्यासिनोमुमुक्षवश्चतान् मोक्षप्रदानेन तथाआर्त्तानार्त्तिहरणेनेत्येवंयथायेन
प्रकारेण मां प्रपद्यन्ते येतांस्तथैवभजामीत्यर्थः नपुनः रागद्वेषनिमित्तंमोहनि
मित्तं वा किञ्चिद्भजामि सर्व्वथापिसर्व्वावस्थस्यममेश्वरस्य वर्त्ममार्गमनुवर्त्तन्तेये
मनुष्याःयत्फलार्थितयायस्मिन्कर्म्मण्यधिकृताः येप्रयतन्ते ते मनुष्याअत्रउ
च्यन्ते हे पार्थ सर्व्वशःसर्वप्रकारैः ११

भाषा अनुवाद ।

तोतुमारेभी क्याविपरीतभावकहे स्वपरबुद्धिहै जिसहेतु शरणागत को
कृपाकरिआत्मस्वभावदेते और दूसरेकोनहीं देते हो इसकासिद्धान्तकहतेहैं
किहेपार्थअर्जुन जोमनुष्यजवजिसप्रकारअर्थात्सकाम या निःकामरूपहमको
भजते सेवते हैं उनकोवैसेही फलप्रदानकरि मैभीअनुग्रहकरताहूं और
कामनाकरके जोलोगइन्द्रआदिदेवतोंका भजनपूजनकरतेहैं उनकाअनादर
या त्याग हमनहीं करते कारणयह किजिसकिसीकोपूजायाभजनकरै वह मे
रीहीपूजाहोतीहै क्योंकि सर्व्वरूपमयमैहीहूं सोहेपार्थ मेरीही राहमे सवम
नुष्यवर्त्तमानहैं परजैसीजिसकोभावना तैसातिसकोफलमिलताहै इससेसका
मलोगोंको कर्म्मानुसारफललाभदेखाया और निःकामतो मेराकूपहीहै ११

आनन्दगिरिकृतटीका।

ईश्वरः सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत् प्रागुक्तविशेषणवैयर्थ्यं यदि तु केभ्य
श्चिदेव मोक्षं प्रयच्छेत्तर्हि तस्य रागादिमत्त्वादनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते तव
तर्हीति ये मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसम्पादनद्वारा प्रयच्छति फलान्तरार्थि
भ्यस्तु तत्तदुपायानुष्ठापनेन तत्तदेव ददातीति नास्य रागद्वेषाविति परिहरति उ
च्यत इति मुमुक्षूणामीश्वरानुसारित्वेपि फलान्तरार्थिनां कुतस्तदनुसारित्वमित्याशं
क्य फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन तत्तत्फलस्येश्वरायत्तत्वात्तदनुवर्त्तित्वमावश्यकमित्या
ह ममेति भगवद्वचनभागिनां सर्व्वेषामेव कैवल्यमेकरूपं किमिति नानुगृह्यते तत्राह
तेषामिति अभ्युदयनिःश्रेयसार्थित्वं प्रार्थनावैचित्र्यादेकस्यैव किं न स्यादित्याशङ्क्या
पर्य्यायेण तदनुपपत्तिं साधयति नहीति मुमुक्षूणां फलार्थिनाञ्च विभागे स्थिते सत्य
नुग्रहविभागं फलितमाह अत इति फलप्रदानेनानुगृह्णामीति सम्बन्धः नित्यनैमि
त्तिककर्म्मानुष्ठायिनामेव फलार्थित्वाभावे सति मुमुक्षुत्वे कथं तेष्वनुग्रहः स्यादिति
तत्राह ये यथोक्तेति ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युत्तरत्र सम्बन्धः सन्ति केचित्त्यक्तसर्व्व
कर्म्माणो ज्ञानिनो मोक्षमेवापेक्षमाणास्तेष्वनुग्रहप्रकारं प्रकटयति ये ज्ञानिन इति
केचिदार्त्ताः सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तररहिता भगवन्तमेवार्त्तिमपहर्त्तुमनुवर्त्त
न्ते तेषु भगवतोऽनुग्रहविशेषं दर्शयति तथेति पूर्व्वार्द्धव्याख्यानमुपसंहरति इत्येव
मिति भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरं निवारयति न पुनरिति फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे
च जन्तूनां भगवदनुसरणमावश्यकमित्युत्तरार्द्धं विभजते सर्व्वथापीति सर्व्वावस्थत्वं
तेन तेनात्मना परस्यैवेश्वरस्यावस्थानं मार्गो ज्ञानकर्म्मलक्षणः मनुष्यग्रहणादितरेषा
मीश्वरमार्गानुवर्त्तित्वमप्युदासः स्यादित्याशङ्क्याह यत्फलेति सर्व्वप्रकारैर्मममार्ग
मनुवर्त्तन्ते इति पूर्व्वेण सम्बन्धः ११

स्वामिकृतटीका

ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि
नान्येषां सकामानामित्यत आह ये इति यथा येन प्रकारेण सकामतया निःकामतया
वा ये मां भजन्ति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजामि अनुगृह्णामि न तु सकामानां
विहायेन्द्रादीनेव ये भजन्ते तानहमुपेक्ष इति मन्तव्यं यतः सर्व्वशः सर्व्वप्रकारैरिन्द्रा
दिसेवका अपि ममैव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्त्तन्ते इन्द्रादिरूपेणापि ममैव सेव्यत्वात् ११

कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा॥१२

शाङ्करभाष्यं ।

यदि तवेश्वरस्य रागादिदोषाभावः तदा सर्व्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्व्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वासुदेवः सर्व्वमिति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्व्वे न प्रतिपद्यन्ते इति शृणु तत्र कारणं काङ्क्षन्त इति अभिलषन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्ते इहास्मिन् लोके देवता इन्द्राग्न्याद्याः अथयोऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुतेः तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः क्षिप्रं हि मानुषे लोके इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्म्माणीति विशेषः तेषाञ्च वर्णाश्रमाद्यधिकारिणां कर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता १२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अनुग्राह्याणां ज्ञानकर्म्मानुरोधेन भगवता तेष्वनुग्रहविधानात्तस्य रागद्वेषौ यदि न भवतस्तर्हि तस्य रागाद्यभावादेव सर्व्वेषु प्राणिष्वनुग्रहेच्छा तुल्या प्राप्ता न च तस्यां सत्यामेव फलस्याल्पीयसः सम्पादने सामर्थ्यं न तु भगवतो महतो मोक्षाख्यस्य फलस्य प्रदानेऽशक्तिरिति युक्तमप्रतिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमतस्तव सर्व्वफलप्रदानसामर्थ्यात्तथा च यथोक्तानुजिघृक्षायां सत्यां त्वयि च यथोक्तसामर्थ्यवति सति सर्व्वे फलगुफलादभ्युदयात् विमुखा मोक्षमेवापेक्षमाणा ज्ञानेन त्वामेव किमिति न प्रतिपद्येरन्निति चोदयति यदीति मोक्षापेक्षाभावात्तदुपायभूतज्ञानादपि वैमुख्याद्भगवत्प्राप्त्यभावे हेतुमभिदधानः समाधत्ते शृणिवति कर्मफलसिद्धिमिच्छता किमिति मानुषे लोके देवतापूजनमिष्यते तत्राह क्षिप्रं हीति कर्मफलसम्पत्त्यर्थिनां यष्टृयष्टव्यविभागदर्शिनां तद्दर्शनेकारणमात्माज्ञानमित्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति अथेति

भाषा अनुवाद ।

जो ऐसा कहो कि तौ फेरि मोक्ष ही के वास्ते सव लोग भगवत का आराधन क्यों नहीं करते हैं इस पर कहते हैं कि मनुष्य लोक मे वहुते रे लोग कर्मफल की अभिलाषा करि इन्द्र आदि देवतों की सेवा करते और साक्षात् हमारी सेवा नही करते हैं क्योंकि कर्म से फल शीघ्र प्राप्त होता और मेरी साक्षात् सेवा से ज्ञान का फल रूप जो मुक्ति सो दुःप्राप है वड़े कठिन से चिरकाल मे मिलती है १२

शाङ्करभाष्यं

मानुषएवलोकेवर्णाश्रमादिकर्म्माधिकारोनान्येषुलोकेष्विति नियमः किंनिमित्तइति अथवावर्णाश्रमादिप्रविभागोपेतामनुष्याः ममवर्त्मानुवर्त्तन्ते सर्व्वशइत्युक्तं कस्मात् पुनःकारणात् नियमेनतवैववर्त्मानुवर्त्तन्ते नान्यस्येत्युच्यते चातुर्व्वर्ण्यमि

आनन्दगिरिकृतटीका।

अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थमयेत्युक्तं उपासनंभेददर्शनमित्यनूद्यकारणमात्मज्ञानं कृतवेतिदर्शयति नेति यथास्मदादीनांहलवहमादिनापशुरुपकरोत्येवमज्ञोदेवादीनांयागादिभिरुपकरोतीत्याह यथेति किमितितेफलाकाङ्क्षिणोभिन्नदेवतायाजिनोज्ञानमार्गेनापेक्षन्तेतत्रोत्तराईमुत्तरत्वेनयोजयति तेषामित्यादिना यस्मादयथोक्तानामधिकारिणांकर्मप्रयुक्तंफलंलोकविशेषेक्षटितिसिध्यतितस्मात्तेषांमोक्षमार्गादस्तिवैमुख्यमित्यर्थः।मानुषलोकविशेषणंकिमर्थमित्याशंक्याह मनुष्यलोकेहीति लोकान्तरेषुतर्हिकर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशंक्य क्षिप्रविशेषणस्यतात्पर्य्यमाह क्षिप्रमिति क्वचित्कर्मफलसिद्धिरविलम्बेनभवत्यन्यत्रतुविलम्बेनेतिविभागेकोहेतुरित्याशंक्य सामग्रीभावाभावाभ्यामित्याह मानुषइति मनुष्यलोकेकर्मफलसिद्धेःशैघ्यात्तदभिमुखानांज्ञानमार्गवैमुख्यंप्रायिकमित्युपसंहरति तेषामिति १२

स्वामिकृतटीका।

तर्हिमोक्षार्थमेवकिमिति सर्व्वेत्वांनभजन्तीत्यतआह कांक्षन्तइति कर्मणां सिद्धिंकर्मफलंकांक्षन्तः प्रायेणेहमनुष्यलोकेइन्द्रादिदेवता एवयजन्ते नतुमाक्षान्मामेव हियस्मात्कर्मजासिद्धिःकर्मजंफलंशीघ्रंभवति नतुज्ञानफलंकैवल्यंदुष्प्राप्यत्वात्ज्ञानस्य १२

ननुकेचित्संकामतयाप्रवर्त्तन्तेकेचिन्निष्कामतयेति कर्मवैचित्र्यंतत्कर्तृणाञ्चब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यंकुर्व्वतस्तवकथंवैषम्यंनास्तीत्याशंक्याह चातुर्व्वर्ण्यमिति चत्वारोवर्णाएवेति चातुर्वर्ण्यंस्वार्थेष्यञ्प्रत्ययःअयमर्थःसत्त्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषांशमदमादीनिकर्माणिसत्वरजःप्रधानाःक्षत्रियास्तेषांशौर्ययुद्धादीनिकर्माणि रजस्तमःप्रधानावैश्यास्तेषाञ्चकृषिवाणिज्यादीनिकर्माणि तमःप्रधानाःशूद्रास्तेषाञ्चत्रैवर्णिकशुश्रूषादीनिकर्माणीत्येवंगुणानांकर्मणाञ्चविभागैश्चातुर्वर्ण्यंमयैवसृष्टमितिसत्यं तथाप्येवंतस्यकर्त्तारमपिफलतोऽकर्त्तारमेवमांविद्धि तत्रहेतुरव्ययंआसक्तिराहित्येनश्रमरहितं १३

चातुर्व्वर्ण्यं मयासृष्टंगुणकर्म्मविभागशः॥ तस्यकर्त्तारमपिमांविद्ध्यकर्त्तारमव्ययं १३

शाङ्करभाष्यं

ति चातुर्व्वर्ण्यंचत्वारएववर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेणसृष्टमुत्पादितं ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिश्रुतेः गुणकर्म्मविभागशःगुणविभागशःकर्म्मविभागशश्चगुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तत्रसात्त्विकस्यसत्वप्रधानस्यब्राह्मणस्यशमोदमस्तप इत्यादीनि कर्म्माणिसत्त्वोपसर्ज्जनरजःप्रधानस्यक्षत्रियस्यशौर्य्यतेजःप्रभृतीनिकर्म्माणि तमउप सर्जनरजःप्रधानस्यवैश्यस्यकृष्यादीनिकर्माणि रजउपसर्ज्जनतमःप्रधानस्यशूद्रस्य शुश्रूषैवकर्मेत्येवंगुणकर्मविभागशःचातुर्व्वर्ण्यंमयासृष्टमित्यर्थःतच्चेदंचातुर्व्वर्ण्यंनान्ये षुलोकेषुअतोमानुषेलोकेइति विशेषणंहन्ततर्हिचातुर्व्वर्ण्यस्यसर्गादेःकर्म्मणःकर्तृ त्वात्ततफलेषुयुज्यसे अतोनत्वंनित्यमुक्तोनित्येश्वरइत्युच्यतेयद्यपिमायासंव्यवहारेण तस्यकर्मणःकर्त्तारमपिसन्तंतथापिमांपरमार्थतो विद्ध्यकर्त्तारमतएवाव्ययमसंसा रिणञ्चमांविद्धि १३

आनन्दगिरिकृतटीका।

मनुष्यलोकेचातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमित्यनेनद्वारेणकर्माधिकारनियमेकारणं पृच्छति मानुषएवेति आदिशब्देनावस्थाविशेषाविवक्ष्यन्ते प्रकारान्तरेणष्टत्तानु

भाषा अनुवाद।

औरजोकहोकिचारोवर्णकेकर्त्ताभीतुमहींहौ औरअनेकप्रकारकर्मभीवे दकेद्वारातुम्हीनेकहाहै फेरिउन्हीकर्मोकेकरनेवालेब्राह्मणआदिवर्णोकोउत्त मऔअधमकर्मभीतुमनेकहा तोइमसवकेकरनेऔकहनेवालेएकतुमठहरे फेरि किसीकोप्रवृत्तिसकामकर्ममेऔरकिसीकोनिष्कामभेजोहोतीहै तोकहोवैषम्य दोषकहेविषमस्वभावतुमाराक्योंनहीहै इनवातोंसेअलवतेतुमकोपक्षपातदोष भीहोसकताहै इसकेउपरकहतेहैंकिहां चातुर्व्वर्ण्यकहेसतोगुणप्रधानजोब्रा ह्मण उनकेकर्मशमदमउपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाहैं औरसत्त्वरजप्रधान जोक्षत्री उनकेकर्मभूमिरक्षाप्रजापालनयुद्धआदिकहैं औररजोगुणतमोगुणप्र धानजोवैश्य तिनकेकर्मव्यापारखेतीआदिकहै और तमोगुणप्रधानशूद्रकाकर्म इनतीनोवर्णकीसेवाहै सोयहवातठीकहैपरजौभी,हमइनकेकर्त्ताहैं तौभीअ कर्त्ताहीजानो क्योंकिहमअव्यय हमारीआसक्ति इनकर्मोमेनहीहै १३

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा॥ इति मां योऽभि
जानाति कर्मभिर्न स बध्यते १४

शाङ्करभाष्यं

येषान्तुकर्मणांकर्त्तारंमांमन्यसेपरमार्थतस्तेषामकर्त्तैवाहंयतः नेति नमां
तानिकर्माणिलिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेनाहङ्काराभावान्नचतेषांकर्म्मणांफलेषु

आनन्दगिरिकृतटीका।

वादपूर्वकंचोद्यमुत्थापयति अथवेत्यादिना प्रश्नद्वयंपरिहरति उच्यतइति तर्हिंत
वकर्तृत्वभोक्तृत्वसम्भवादस्मदादितुल्यत्वेनानीश्वरत्वमित्याशंक्याह तस्येति ईश्वर
स्यविषमसृष्टिविधानस्यसृष्टिवैषम्यनिर्वाहकंकथयति गुणेति गुणविभागेनकर्मवि
भागस्तेन चातुर्वर्ण्यस्यसृष्टिमेवोपदिष्टांस्पष्टयति तत्रेत्यादिना प्रश्नद्वयंप्रतिविधानं
प्रकृतमुपसंहरति तद्वेदमिति मनुष्यलोकेपरंवर्णाश्रमादिपूर्व्वकेकर्म्मण्यधिकारस्त
स्यैववर्णादेरीश्वरेणसृष्टत्वान्नलोकान्तरेषुतत्तवर्णाद्यभावादीश्वरमेवचातुर्व्वर्ण्याश्र
मादिविभागभागिनोऽधिकारिणोनुवर्त्तन्ते तेनैववर्णादेस्तद्व्यापारस्यचसृष्टत्वात्त
दनुवर्त्तनस्ययुक्तत्वादित्यर्थः तस्येत्यादिद्वितीयभागापोद्यंचोद्यमनुद्रवति हन्तेति
यदिचातुर्व्वर्ण्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्यप्रागुक्तोनियमोऽभिमतस्तर्हिंतद्विषयसृष्ट्यादेस्त
न्निष्ठव्यापारस्यचधर्म्मादेर्निवर्त्तकत्वात्तत्फलस्यकर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोस्तयिप्रसङ्गात्नि
त्यमुक्तत्वादितेनस्यादित्यर्थः मायथाकर्त्तृत्वंपरमार्थतश्चाकर्त्तृत्वमित्यभ्युपगमा
न्नित्यमुक्तत्वादिसिध्यतीत्युत्तरमाह उच्यतइति मायाप्रवृत्तेनसंव्यवहारेणचातुर्व्व
र्ण्यादेस्तत्कर्म्मणश्चयद्यपिकर्त्ताहं तथापितथाविधंमांपरमार्थतोऽकर्त्तारंविद्धीति
योजनाऽकर्तृत्वादेवाभोक्तृत्वसिद्धिरित्याह अतएवेति १३

भाषा अनुवाद।

वहीकर्मकीआसक्तिदेखलातेहुयेकहतेहैं किदेखोविश्वसर्जनआदिकर्महम
कोनहींलगते औरनकर्म्मफलकीइच्छाहमैहै क्योंकिहमनिरहङ्कारकर्मकरते
औरपूर्णकामहैं इससेकोईविषयकेदर्शनादिसेहमारीभोगमेइच्छानहींहोतीतो
येकर्महमैकैसेआसक्तकरसकैं औरक्याकहैं देखोजोमनुष्यहमकोकर्ममेनिर्लिप्त
जानतेहैं वेभीकर्मबन्धनमेनहींपड़ते कारणयहकिजोहमारेनिर्लेपताकेहेतुअन
हंकारऔनिस्पृहहैं सोउनकेजानकारपुरुषकेभीशिथिलहोते कहेनाममात्रकोर
हजातेऔरकुछकामदेखनेयोग्यनहींरहतेहैं नउनकाकुछकरसकतेहैं १४

शाङ्करभाष्यं ।

मेस्पृहा त्वया येषान्तु संसारिणामहंकर्त्तेत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान् कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योपि मामात्मत्वे नाभिजानाति नाहं कर्त्ता न मे कर्मफले स्पृहेति स कर्मभिर्न बध्यते तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः १४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ईश्वरस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलसम्बन्धवैधुर्य्यं फलतीत्याह येषान्त्विति कर्मतत्फलसंस्पर्शशून्यमीश्वरं मां पश्यतो दर्शनानुरूपं फलं दर्शयति न मामिति तानि कर्माणीति येषां कर्मणामहं कर्त्तेति वाभिमतस्तानीति यावत् देहेन्द्रियाद्यारम्भकत्वेन तेषां कर्मणामीश्वरे संस्पर्शाभावे तस्य तत्कारणावस्थायामहङ्काराभावं हेतुं करोति अहङ्काराभावादिति कर्मफलतृष्णाभावाच्चेश्वरं कर्माणि न लिम्पन्तीत्याह नचेति उक्तमेव प्रपञ्चयति येषान्त्विति तदभावात् कर्मस्वहं कर्त्तेत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृहायाश्चाभावादित्यर्थः ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि त्वेवं ज्ञस्य किमायातमित्याशङ्क्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे इत्येवमिति अभिज्ञानप्रकारमभिनयति नाहमिति ज्ञानफलं कथयति स कर्मभिरिति कर्मासम्बन्धं विदुषि विशदयति तस्यापीति १४

तव कर्मतत्फलसम्बन्धाभावे तथा ज्ञानवतश्च तदसम्बन्धे ममापि किं कर्मणेत्याशङ्क्य कर्मणि कर्तृत्वाभिमानं तत्फले स्पृहाञ्च त्यक्त्वा मुमुक्षुवत् त्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह नाहमित्यादिना एवमिति नाहं कर्तेत्येवमादिपरामृश्यते तेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्यर्थः कर्मैवेत्येवकारार्थमाह नेत्यादिना त्वंशब्दस्य क्रियापदेन सम्बन्धः तस्मादित्युक्तमेव स्फुटयति पूर्वैरिति पूर्वैरिति यदुक्तं किं मम कर्मणेति तत्त्वमज्ञो वा तत्त्वविद्वा यद्यज्ञस्तदा चित्तशुद्ध्यर्थं कुरु कर्मेत्याह यदीति द्वितीयं प्रत्याह तत्त्वविदिति कुरु कर्मेति सम्बन्धः पूर्वैर्मूढैराचरितमित्येतावता किमिति विवेक

स्वामिकृतटीका

तदेवं दर्शयन्नाह नमामिति कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीन्यपि मां न लिम्पन्ति आसक्तं न कुर्वन्ति निरहङ्कारत्वादाप्तकामत्वेन मम कर्मफले स्पृहाभावाच्च मां न लिम्पन्तीति किं वक्तव्यं इतः कर्मलेपराहित्येन मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न बध्यते मम निर्लेपत्वकारणं निरहङ्कारत्वनिस्पृहत्वादिकं जानतस्तस्याप्यहङ्कारादिशैथिल्यात् १४

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः। कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं १५

शाङ्करभाष्यं

नाहं कर्त्ता न मे कर्म्मफले स्पृहेति एवमिति एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्वैरयति क्रान्तैर्मुमुक्षुभिः कुरु तेन कर्म्मैव त्वं न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्त्तव्यस्तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यद्यनात्मज्ञस्त्वं तदात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्चेल्लोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातनं कृतं निर्वर्त्तितं। १५।

तत्र कर्म चेत् कर्तव्यं त्वद्वचनादेव करोम्यहं किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्म्माकर्मणि कथं किं कर्मेति किं कर्म किञ्चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽपि अत्रास्मिन् कर्मादिविषये मोहिताः मोहंगताः अतस्ते तुभ्यमहं कर्मा कर्म च प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्ष्यसे अशुभात् संसारात् न चैवं त्वया मन्तव्यं कर्म नाम देहादि चेष्टा, लोकप्रसिद्धमकर्म नाम तदक्रियातूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति १६

आनन्दगिरिकृतटीका

वता मया तत्कर्त्तव्यमित्याशंक्याह जनकादिभिरिति तेतदैवमंपाद्यकर्म कृतवन्तो न तदिदानीमप्रामाणिकत्वादनुष्ठेयमित्याशंक्याह पूर्वतरमिति १५

स्वामिकृतटीका।

येयथामामित्यादिचतुर्भिः श्लोकैः प्रासङ्गिकमीश्वरस्य वैषम्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयितुमनुस्मारयति एवमिति अहङ्कारादिराहित्येन कृतं कर्म बन्धकं न भवतीत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्वशुद्ध्यर्थं पूर्वतरं युगान्तरेष्वपि कृतं तस्मात्त्वमपि प्रथमं कर्मैव कुरु १५

भाषाअनुवाद

अब ऐसे चारि श्लोक से प्रसङ्ग प्राप्त ईश्वर के वैषम्य दोष को दूर करते हुये पूर्व कथित कर्मयोग को विस्तार करि कहते हैं कि अहङ्कार रहित किया हुआ कर्म ज्ञान का बाधक नहीं होता है यह जानि करि के पूर्व काल के मुमुक्षु जनक आदिकों ने किया था इससे तुम भी अभी इस प्रथम अवस्था में कर्म करो जब ज्ञान अवस्था प्राप्त होगी आपही छूट जायगे अभी छोड़ने से सतोगुण की शुद्धि होना दुर्घट है देखो और और युग में भी लोगों ने प्रथम कर्म को किया है यह कर्म युग युगान्तर से किया चला आता है। १५

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मविशेषणमाक्षिपति तत्रेति मनुष्यलोकःसप्तम्यर्थः कर्मणिमहत्वैषम्य स्यविद्यमानत्वात्तस्यपूर्वैरनुष्ठितत्वेन पूर्वतरत्वेनचविशेषितत्वे तस्मिन्प्रवृत्तिस्तव सुकरेतियुक्तं विशेषणमिति परिहरति उच्यतइति कर्मणि देहादिचेष्टारूपे लोकप्रसिद्धेनास्तिवैषम्यमितिशङ्कते कथमिति विज्ञानवतामपि कर्मादिविषये व्यामोहोपपत्तेः सुतरामेव तवतद्विषयेव्यामोहसम्भवात्तदपोहार्थमाप्तवाक्यापेक्ष णादस्तिकर्मणि वैषम्यमित्युत्तरमाह किंकर्मेति तत्तेकर्मेत्यत्राकारानुबन्धेनापिप दंछेत्तव्यं कर्मादिप्रवचनस्यप्रयोजनमाह यज्ज्ञात्वेति तत्कर्माकर्मचेति सम्ब न्धः अतोमेधाविनोऽपि यथोक्तेविषयेव्यामोहस्यसत्त्वादित्यर्थः कर्मणोऽकर्मणश्चप्र सिद्धत्वात्तद्विषये नकिञ्चिद्बोद्धव्यमिति चोद्यमनूद्यनिरस्यति नचेति १६

तत्रहेत्वाकाङ्क्षापूर्व्वकमनन्तरंश्लोकमवतारयति कस्मादिति त्रिष्वपिकर्माक र्मविकर्मसुबोद्धव्यमस्तीति यस्मादध्याहारस्तस्मान्मदीयंप्रवचनमर्थवदितियोजना बोद्धव्यसद्भावेहेतुमाह यस्मादिति त्रितयंप्रकृत्यान्यतमस्य गहनत्ववचनमयुक्तमि त्याशंक्यान्यतमगहनस्योपलक्षणार्थत्वमुपेत्यविवक्षितमर्थमाह कर्मादीनामिति १७

स्वामिकृतटीका ।

तत्रतत्त्वविद्भिःसहविचार्य्यकर्तव्यं नलोकपरम्परामात्रेणेत्याह किंकर्मेति किं कर्मकीदृशंकर्मकरणं किमकर्मकीदृशंकर्माकरणं इत्यस्मिन्नर्थे विवेकिनोऽपिमोहि ताः अतोयज्ज्ञात्वायदनुष्ठायाशुभात्संसारान्मोक्ष्यसेमुक्तोभविष्यसि तत्कर्माक र्मचतुभ्यमहं प्रवक्ष्यामि तच्छृणु १६

भाषा अनुवाद ।

औरदेखो तत्त्वज्ञानीकेसाथविचारकरकेकर्मकरनाचाहिये केवलभेड़िया धसंतकीनाई लोकपरम्पराप्राप्तदेखकर करनाअनुचितजानो यहकहतेहैं कि देखोकौनकर्मकर्त्तव्य और कोनअकर्त्तव्यहै इसकर्मअकर्मकेविचार मेंकविकहे बड़ेबड़ेपण्डितभी मोहितहोजातेपतानहींलगताहै इससेजिसकर्मकेकरनेसे इसअशुभसंसारसेमुक्तहोउगे सो औ अकर्म जोअकरणीयकर्म येदोनो हमतु मसेकहतेहैं सोसावधानहोसुनो जिसकोजानिकेअशुभसंसारसेछूटकर मुक्तहो जावगे १६

कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्धव्यञ्चविकर्मणः। अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः १७

शाङ्करभाष्यं।

कस्मात् उच्यते कर्मणइति कर्मणःशास्त्रविहितस्यक्रियस्मात् अप्यस्तिबोद्धव्यं बोद्धव्यञ्चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य तथाअकर्मणश्च तूष्णीम्भावस्यबोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वंप्यध्याहारः कर्त्तव्योयस्मात् गहनाविषमादुर्ज्ञेयाकर्मणइत्युपलक्षणार्थं कर्मादी नांकर्माकर्मविकर्मणांगतिर्याथात्म्यंतत्त्वमित्यर्थः १७

किंपुनस्तत्वं कर्मादेर्यद्बोद्धव्यंवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातमुच्यते कर्मणीति कर्मणि कर्मक्रियतइति व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मणिअकर्मकर्माभावंयःपश्येदकर्मणिचकर्मा भावेकर्त्तृतन्त्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्त्वप्राप्यैवहिसर्व्वएवक्रियाकारकादिव्यवहा रोऽविद्याभूमावेवकर्मयःपश्येत्यःपश्यतिसबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तोयोगीचकृत्स्नक र्मकृत्समस्तकर्मकृच्चसइति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शिनंनुकिमिदंविरुद्धमु च्यतेकर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यकर्मणि चकर्मेतिनहिकर्माकर्मस्यादकर्मवाकर्मतत्रवि रुद्धंकथंपश्येत् दृष्टान्वकर्मैवपरमार्थतःसत्कर्मवदवभासतेमूढदृष्टेर्लोकस्यतथाकर्मै

स्वामिकृतटीका।

ननुलोकप्रसिद्धमेवकर्मदेहादिव्यापारात्मकं अकर्मचतद्व्यापारात्मकं अतः कथमुच्यते कवयोऽप्यत्रमोहंप्राप्ताइति तत्राह कर्मणइतिकर्मणोविहितव्यापार स्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति नतुलोकप्रसिद्धमात्रमेव अकर्मणोऽविहितव्यापारस्यापित त्त्वंबोद्धव्यमस्ति विकर्मणोनिषिद्धव्यापारस्यापि तत्त्वंबोद्धव्यमस्ति यतःकर्मणोगतिर्ग हनाकर्मइत्युपलक्षणार्थं कर्माकर्मविकर्मणांतत्त्वंदुर्विज्ञेयमित्यर्थः १७

भाषा अनुवाद।

जोकहोकि मनवचनदेहके व्यापारहीतोकर्महैं और देहादिव्यापारकाअ भावहीअकर्महै यहीतोलोकमेप्रसिद्धहै फेरिजोआपनेकहाकिपण्डितलोग भीकर्मअकर्मकेविषयमेमोहकोप्राप्तहोते सोकैसे इसवातपरकहतेहैं किकर्मतो शास्त्रविहितव्यापारकातत्त्वजानिकरके कर्त्तव्यहै केवललोकव्यवहारदेखिअव श्यकर्त्तव्यकर्मनहींहै औरअकर्मतोसंन्यासआश्रमअङ्गीकारकरि शास्त्रकीरीतसे कर्मकात्यागकरनाहै परतत्त्वज्ञानवानहोकरउचितहैऔर विकर्मजोनिषिद्धकर्म उसकाभीतत्त्वजाननाआवश्यकहै क्योंकिसबकर्मोंकीगतिका ज्ञानहोनाकठिन हैसोईकहाकिकर्मकीगतिगहनकहे बड़ीकठिनसहजसेजानवेयोगनहींहै १७

कर्म्मण्यकर्म्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः। सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत् १८

शांकरभाष्यम् ।

वाकर्म वत् तत्त्वयथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान् कर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यादि अतो नविरुद्धं बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्चबोद्धव्यमिति च यथाभूतं दर्शनमुच्यते 'नचविपरी

भाषा अनुवाद ।

जोकहाकिकर्मकीगति गहनकहेजानवेजोगनहीं है औरकहाकिकर्मअकर्मनिषिद्धकर्मकातत्त्वजानिकरकर्मकोकरै सोईकर्मगतिकीकठिनाईदेखावतेहुये वहतत्त्वकहतेहैं जिसकेयथार्थज्ञानमेंपण्डितभीमोहितहोते औजिसकेज्ञानसे संसारमेछूटिजातेहैं उसकोमैकहताहूं तुमसुनोयहप्रतिज्ञाजोकरीथीसोअवकहतेहैं किभगवतआराधनरूपकर्म जबकि किसीतरहज्ञानहोनेमेबाधानहींकरता तोवहक्याकर्महै उनकोअकर्म्महीअर्थात् कर्मसंन्यासही जोदेखतेहैं सोईकहाकिकर्मण्यकर्मयःपश्येत् औरशास्त्रविहितकर्मनकरनेसेदोषहोता फेरिवहीनकरनाज्ञानकाप्रतिबन्धककहेबाधाकाहेतुहोताहै इससेशास्त्रोक्तकर्मकोनकरनाहीं जोअकर्मउसीकोकर्तव्यकर्मजोदेखतेहैं वेईलोगकर्मकारीपुरुषोंकेमध्यमेबुद्धिमानहैं भगवानउनीकीप्रसंशाकरतेहैं किऐसेहीकर्मअनुष्ठानकरतेजोज्ञानयोगकोप्राप्तहोते सोईयोगीपुरुषहैं औरउनकोभगवतआराधनरूपकर्मके अन्तर्भूतकहे अङ्गभूतसमस्तकर्मकरना आयगयाहै वहीकहाकि सयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत् इससेयहआयाकि ज्ञानमार्गमेजानेकीइच्छाजिसकोहै उसकोकर्मयोगअवस्थामेकर्मकरनाउचितहै सोई ३ अध्यायके ४ श्लोकमेकहाकि नकर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुते औरसम्पूर्णज्ञानहोनेसफेरिकर्मकाकुछआवश्यकनहीहै सोई ३अध्यायके१ ७श्लोकमेकहाकि यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः इति येदोनोंबातैंइसश्लोकमेअच्छीतरहकहीगई औरजो कर्मेन्द्रियाणिसंयम्य यह ३अध्यायके८ श्लोकमेकहाइन्द्रियोंसेआत्माभिन्नहै तथाकोईकर्म्मनहींकर्ताऐसेजनि दृढ़समाधिमेसमजोरहतेहैं औरअनायासकहेबेमांगेप्राप्तभयेअन्नकोभोजनकरलेते वेसकलकर्मकरतेभीयोगीहैं औरउनकोविकर्मजोनिषिद्धकर्म मृगमांसभोजनादिदोषभी नहींलगताक्योंकिउन्हैंउसवस्तुकाआग्रहनहीहैं परन्तुअज्ञानीकोआग्रहऔरुचि है इससेमृगमांसखानेसेदोषहै इससेनिषिद्धकर्मकातत्त्वकहा यहीतत्त्वजानिसबकर्ममेप्रवृत्तहोना मैनेकहाहै सोतुमठीकठीकजानो। १८।

शाङ्करभाष्यं

तज्ज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्यात् यत्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति चोक्तं तस्मात् कर्माकर्मणी विपर्य्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्य्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं कर्मण्यकर्म य इत्यादि न चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति कुण्डे बदराणीव नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावत्वादकर्मणोऽतो विपरीते गृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैः यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतं ननु कर्म्म कर्म्मैव सर्व्वेषां न क्वचित् व्यभिचरति तन्न नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेष्वगतिकेषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात् दूरेषु चक्षुषोऽसन्निकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्शनादेवमिहाप्यकर्म्मणि अहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्म्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनभावितया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्य्यावतार्य्य चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान् दुर्व्विज्ञेयत्वञ्चालक्ष्य वस्तु नाव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न जायते म्रियते इत्यादिनात्मनि कर्म्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च तस्मिन्नात्मनि कर्म्माभावे अकर्म्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरूढ़ं यतः किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिता देहाद्याश्रयं कर्मात्मन्यध्यारोप्याहं कर्त्ता ममैतत्कर्म मयास्य कर्मणः फलं भोक्तव्यमिति च तथाहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यामीति कार्य्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतञ्च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किञ्चित् तूष्णीं सुखमासमित्यभिमन्यते लोकस्तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयायाह भगवान् कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्य्यकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिये आत्मनि सर्व्वैरध्यस्तं यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते अतश्चात्मसमवेततया सर्व्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोम्येनातोऽकर्म कर्माभावं यथाभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत् अकर्मणि च कार्य्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्व्वन् सुखमासे इत्यहङ्काराभिसन्धिहेतुत्वात्तस्मिन् अकर्मणि च कर्म्म यः पश्येत् य एवं कर्माकर्म्मविभागज्ञः स बुद्धिमान् पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च सोऽशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः

अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित् कथं नित्यानां किल कर्म्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावादकर्माणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या तेषाञ्चाकरणमकर्म त

शाङ्करभाष्यं

अप्रत्यवायफलत्वात् कर्मोच्यते गौण्येवृत्त्यातत्रनित्येकर्मण्यकर्मयःपश्येत् फला
भावात्यथाधेनुरपिगौरगौरुच्यते क्षीराख्यंफलंनप्रयच्छतीतितद्वत्तथानित्याकर
णेकर्मणिकर्मयःपश्येत् नरकादिप्रत्यवायफलंप्रयच्छतीति नैतद्युक्तंव्याख्यानमेवं
ज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यत्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति भगवतोक्तंवचनं बा
ध्येत कथंनित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाममोक्षणं नतुतेषांफलाभावज्ञानान्न
हि नित्यानांफलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानंवा न
चभगवतैवेहोक्तं एतेनाकर्मणिकर्मदर्शनंप्रत्युक्तंनह्यकर्मणिकर्मेतिदर्शनंकर्त्त
व्यतयेहचोद्यते नित्यस्यतुकर्त्तव्यतामात्रं नचाकरणान्नित्यस्यप्रत्यवायोभवतीति
विज्ञानात्किञ्चित्फलंस्यान्नापिनित्याकरणंज्ञेयत्वेन चोदितं नापिकर्माक
र्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं नचबुद्धिमत्त्वंयुक्तताकृत्स्नकर्मकृत्त्वादिचफल
मुपपद्यते स्तुतिर्वामिथ्याज्ञानमेवहिसाक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्ष
णं नहितमस्तमसोनिवर्त्तकंभवति ननुकर्मणिचाकर्मदर्शनं अकर्मणिवाकर्मदर्श
नंनतत् मिथ्याज्ञानं किंतर्हिगौणंफलभावाभावनिमित्तंनकर्माकर्मविज्ञानादपिगौ
णात्फलस्याश्रवणान्नापिश्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनयाकश्चिद्विशेषोलभ्यते स्वशब्देना
पिशक्यंवक्तुं नित्यकर्मणांफलंनास्त्यकरणाच्चतेषांनरकपातःस्यादिति तत्रव्याजेनप
रव्यामोहरूपेणकर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यादिनाकिंतत्रैवंव्याचक्षाणेनभगवतोक्तंवाक्यंलो
कव्यामोहार्थमितिव्यक्तंकल्पितंस्यान्नचैतच्छद्मरूपेणवाक्येनरक्षणीयंवस्तु नापिश
ब्दान्तरेणपुनःपुनरुच्यमानंवस्तुत्वंसुबोधंस्यादित्येवंवक्तुंयुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्त
इत्यत्रहि स्फुटतरउक्तोऽर्थोन पुनर्वक्तव्योभवति सर्वत्रचप्रशस्तंसुबोद्धव्यञ्चकर्त्त
व्यमेवननिष्प्रयोजनंबोद्धव्यमित्युच्यतेनचमिथ्याज्ञानंबोद्धव्यंभवति तत्प्रत्युपस्थापि
तञ्चावस्त्वाभासंनापिनित्यानामकरणादभावात् प्रत्यवायोत्पत्तिर्नासतोविद्यतेभाव
इतिवचनात् कथमसतःसज्जायेतेति चदर्शितं असतः सज्जन्मप्रतिषेधात्अस
तःसदुत्पत्तिंब्रुवता असदेव सद्भवेत् सच्चाप्यसद्भवेदित्युक्तंस्यात्तच्चाप्ययुक्तं सर्व्व
प्रमाणविरोधान्नचनिष्फलंविदध्यात्कर्मशास्त्रं दुःखस्वरूपत्वात्दुःखस्यचबुद्धिपूर्व्वक
तयाकार्य्यत्वानुपपत्तेःतदकरणेचनरकपाताभ्युपगमेअनर्थायैवोभयथापिकरणे
अकरणेचशास्त्रंनिष्फलंकल्पितंस्यात् स्वाभ्युपगमविरोधश्चनित्यंनिष्फलंकर्मेत्य
भ्युपगम्यतेमोक्षफलायेति ब्रुवतःतस्माद्यथाश्रुतएवार्थः कर्मण्यकर्म इत्यादेस्त
थाचव्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः १८

आनन्दगिरिकृतटीका।

उत्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुपादत्ते किंपुनरिति प्रथमपादस्याक्षरोत्थमर्थं
कथयति कर्म्मणीत्यादिना द्वितीयपादस्यापिशब्दप्रकाशितमर्थंनिर्द्दिशति अक
र्म्मणिचेति कर्म्माभावेयःकर्म्मपश्यतीति सम्बन्धः प्रवृत्तेरेवकर्म्मत्वान्निवृत्तेस्तद
भावत्वात्तत्रकथंकर्म्मदर्शनमित्याशंक्यद्वयोरपिकारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याह
कर्त्तृतन्त्रत्वादिति प्रवृत्ताविवनिवृत्तावपिकर्म्मदर्शनमविरुद्धमिति शेषः ननुनिवृ
त्तेर्व्वस्त्वधीनत्वात् कारकनिबन्धनाभावान्नतत्रकर्म्मदर्शनंयुज्यते तत्राह वस्त्विति
क्रियाकारकफलव्यवहारस्यसर्व्वस्याविद्यावस्थायामेवप्रवृत्तत्वाद्वस्तुसंस्पर्शशून्यत्वात्
प्रवृत्तिवन्निवृत्तावपियःकर्म्मपश्यति समनुष्येषुबुद्धिमानिति सम्बन्धःकर्म्मण्यकर्म अ
कर्म्मणिचकर्म्मपश्यतोबुद्धिमत्त्वंयुक्तंसमस्तकर्म्मकृतञ्चकथमित्याशंक्याहइतिस्तूयतइति
श्लोकस्यशब्दोत्थेर्थेदर्शिते तात्पर्य्यार्थापरिज्ञानान्मिथो विरोधं शङ्कते नन्विति
कथमिदंविरुद्धमित्याशंक्याह कर्म्मणीति विषयसप्तमीवास्यादधिकरणसप्तमीवेति
विकल्पाद्येऽन्याकारंज्ञानमन्यावलम्बनमिति स्पष्टोविरोधःस्यादित्याह नहीति
अन्यस्यान्यात्मतायोगात् कर्म्माकर्म्मणोरभेदासम्भवात्कर्म्माकारंकर्म्मावलम्बनंज्ञा
नमयुक्तमित्यर्थः द्वितीयंदूषयति तत्रेति कर्म्मण्यधिकरणेततो विरुद्धमकर्म्मयत्रमा
धेयंद्रष्टाद्रष्टुमीष्टेनहि कर्म्माकर्म्मणोर्मिथोविरुद्धयोराधाराधेयभावःसम्भवतीत्यर्थः
विषयसप्तमीमुपेत्य सिद्धान्तीपरिहरति नन्वकर्म्मैवेतिलोकस्यमूढदृष्टेर्व्विवेकवर्ज्जि
तस्यपरमार्थतो ब्रह्माकर्म्माक्रियमेवसत् भ्रान्त्या कर्म्मसहितं क्रियावदिवप्रति
भातीत्यक्षरार्थःपरस्पराध्यासमुपेत्योक्तं तथेति यथाखल्वकर्म्मब्रह्मकर्म्मवदुपलभ्यते
तथाकर्म्मसक्रियमेवद्वैतमक्रिये ब्रह्मण्यधिष्ठानेसंसृष्टं तद्वद्भातीत्यक्षरयोजना
कर्म्माकर्म्मणोरितरेतराध्यासेसिद्धे सम्यग्दर्शनसिद्ध्यर्थंभगतोवचनमुचितमित्याह
तत्रेति यथायदिदंरजतमिति प्रतिपन्नंतदिदानींशुक्तिशकलं पश्येति भ्रम
सिद्धरजतरूपविषयानुवादेन तदधिष्ठानं शुक्तिमात्रमुपदिश्यते तथाभ्रमसि
द्धकर्म्माद्यात्मकविषयानुवादेन तदधिष्ठानं कर्म्मादिरहितं कूटस्थंब्रह्मभगवता
व्यपदिश्यते तथाचभगवद्वचनमविरुद्धमित्याह अतइति इतश्चाध्यारोपितक
र्म्माद्यनुवादपूर्व्वकंतदधिष्ठानस्य कर्म्मादिरहितस्य निर्व्विशेषस्यब्रह्मणोभगवता बो
ध्यमानत्वान्नतत्रविरोधाशङ्कावकाशो भवतीत्याह बुद्धिमत्त्वादिति कूटस्थात्
ब्रह्मणोन्यस्य सर्व्वस्य मायामात्रत्वात् अन्यज्ञानाद्बुद्धिमत्त्वयुक्तत्वसर्व्वकर्म्मकृत्त्वाना

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मनुपपत्तेरवचं बुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशात् ब्रह्मज्ञानादेव तदुपपत्तेः सर्व्वविक्रियारहितं ब्रह्मज्ञानमेव विवक्षितमित्यर्थः बोधशब्दस्य सम्यग्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात् कर्माकर्म्मविकर्म्मणां स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीतिवदता सम्यग्ज्ञानोपदेशस्य विवक्षितत्वादपि कूटस्थंब्रह्मात्वाभिप्रेतमित्याह बोद्धव्यमिति फलवचनपर्य्यालोचनायामपि कूटस्थंब्रह्मात्वाभिप्रेतं प्रतिभातीत्याह नैवेति सम्यग्ज्ञानाधीनफलमवनश्यतमित्याशंक्याह यत्ज्ञात्वेति अध्यारोपापवादार्थं भगवद्वचनमविरुद्धमित्युपपादितमुपसंहरति तस्मादिति तद्विपर्य्ययेत्यत्र तच्छब्देन प्राणिनोगृह्यन्ते विषयसप्तमीपरिग्रहेण परिहारमभिधायाधिकरणसप्तमीपक्षेदर्शितं दूषणमङ्गीकारेणपरिहरति नचेति व्यवहारभूमिरत्रेत्युच्यते योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरित्यर्थः अकर्माधिकरणंकर्म्मनसम्भवतीत्यत्रहेत्वन्तरमाह कर्माभावत्वादिति नहितुच्छस्याधिकरणत्वं क्वचिद्दृष्टमिष्टंवेत्यर्थः निरूप्यमाणे कर्माकर्म्मणोरधिकरणाधिकर्त्तव्यभावासम्भवे फलितमाह अतइति शास्त्रपरिचयविरहिणामध्यारोपमुदाहरति यथेति कर्माकर्म्मणोरारोपितत्वमुक्तमक्ष्यमाणःशङ्कते नन्विति कर्म्म कर्म्मैवेत्यत्राकर्म चाकर्म्मैवेतिद्रष्टव्यं विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात्ब्रह्मवदित्यर्थः तत्रकर्म्म तत्वतो नाव्यभिचारि कर्म्मत्वान्नौस्थस्य तटस्थवृक्षगमनवदित्यव्यभिचारित्वं कर्म्मण्यसिद्धमिति परिहरति तत्रेति अकर्म्मचतत्त्वतो नाव्यभिचारि कर्माभावत्वात् दूरप्रदेशे चैत्रमैत्रादिषुगच्छत्स्वेवचक्षुषा सन्निधानविधुरेषु दृश्यमानगत्यभावादित्याह दूरइति दूरत्वादेव विशेषतःसन्निकर्षविरहितेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुसन्निकृष्टेषु चक्षुषागत्यभावदर्शनादिति योजना गतिरहितेषु तरुषु गतिदर्शनवत्प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये कर्म्मदर्शनं सक्रियेच द्वैतप्रपञ्चे गतिमत्सुचैत्रादिषु गत्यभावदर्शनवत् कर्माभावस्य विपरीतदर्शनंयेनहेतुना सम्भवति तेनतस्यविपरीतदर्शनस्य निरसनार्थंभगवद्वचनमिति दार्ष्टान्तिकंनिगमयति एवमित्यादिना ननुकर्म तदभावयोरारोपितत्वादविक्रियस्य ब्रह्मणोज्ञानमात्राभिप्रेतंचेदव्यक्तोयमचिन्त्योयं नजायते म्रियते वेत्यादिनापौनरुक्त्यं प्राप्तं तत्रैवब्रह्मात्मनोनिर्व्विकारत्वस्योक्तत्वादिति तत्राह तदेतदिति तदेतदात्मनिशङ्कितं सक्रियत्वमसकृदुक्तंप्रतिवचनमपिनिर्व्विकारात्मवस्त्वपेक्षयात्यन्तविपरीतदर्शनंमिथ्याज्ञानंतेनभावितत्वं तत्संस्कारप्रचयवत्त्वं ततोतिशयेनमोहमापद्यमानोलोकःश्रुतमपितत्त्वंविस्मृत्यपुनर्यत्किञ्चित्प्रसङ्गमापाद्यसक्रियत्वमेवात्मनश्चोदयतीतिपुनःपुनस्त

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वभूतमुत्तरं भगवानभिधत्ते वस्तुनस्सुदुर्विज्ञेयत्वात्पुनःपुनःप्रतिपादनं तत्तद्भ्रमनिरा
करणार्थमुपयुज्यते तथाचनास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः असकृदुक्तप्रतिवचनमेवानु
वदति अव्यक्तोयमिति कर्माभावउक्तइति सम्बन्धः उक्तस्य नजायते म्रियते
वाविपश्चिदित्यादिश्रुतौ प्रकृतस्मृतावसङ्गत्वादिन्यायेनच प्रसिद्धत्वमस्तीत्याह श्रु
तीति नकेवलमुक्तः कर्माभावः किन्तु सर्वकर्माणिमनसा संन्यस्येत्यादौ वक्ष्य
माणश्चेत्याह वक्ष्यमाणश्चेति ननुकर्मणांदेहादिनिर्वर्त्तकत्वेन वैविध्यात् कूट
स्थस्वभावस्यात्मनोऽसङ्गत्वात्तद्व्यापाररूपस्य कर्मणोऽप्रसिद्धत्वात् नतस्मिन्नक
र्मणि विपरीतस्य कर्मणोदर्शनं सिध्यतीत्याशंक्याह तस्मिन्निति कर्मैवविपरीतं
तस्यदर्शनमिति यावत् अहंकर्त्तेत्यात्मसमानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुभवात् क
र्मभ्रमस्तावदात्मन्यत्यन्तरूढोस्तीत्यर्थः आत्मनि कर्मविभ्रमोस्तीत्यत्रहेतुमाह य
तइति आत्मनो निःक्रियत्वेकुतस्तस्मिन् यथोक्तोविभ्रमः सम्भवेदित्याशंक्याह दे
हेति इदानीमात्मन्यकर्मभ्रममुदाहरति तथेत्यादिना यथाशुक्तौ स्वाभाविक
मरूप्यत्वंरूप्यत्वमारोपितं तदभावोप्यारोपपक्षपाती तथात्मनोपिस्वाभाविकमवि ८
क्रियत्वं पुनरध्यस्तंतदभावत्वात् कर्माभावोप्यध्यस्तएवेतिमन्वानःसन्नुपसंहरति त
स्मादिति आत्मनिकर्मादिविभ्रमेलौकिकेसिद्धेसति एवंकर्मणीत्यादिवचनं त २
त्परिहारार्थंभगवानुक्तवानित्यर्थः सम्प्रत्युक्तेऽर्थे श्लोकाक्षरसमन्वयं दर्शयितुं
कर्मणीत्यादि व्याचिख्यासुः भूमिकांकरोति अत्रचेति व्यवहारभूमौ कार्य्यकार
णाधिकरणं कर्म स्वेनैवरूपेण व्यवस्थितं सदात्मन्यविक्रियेकार्य्यकरणारोपणद्वा
रेण सर्वैरारोपितमित्यत्रहेतुमाह यतइति अविवेकिनान्तुकर्त्तृत्वाभिमानः
सुतरामिति वक्तुमपिशब्दः आत्मनि कर्मरहिते कर्मारोपेदृष्टान्तमाह नदीति
एवमात्मनि कर्मारोपमुपपाद्य प्रथमपादं व्याचष्टे अतइति आरोपवशादात्मनि
स्थत्वेन कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावं यःपश्येत्सबुद्धिमानितिसम्बन्धः अ
कर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्यक्त्वं तत्रदृष्टान्तमाह गत्यभावमिवेति द्वितीयपा
दंव्याकरोति अकर्मणिचेति अध्यारोपमभिनयति तूष्णीमिति अकर्मणि कर्म
दर्शनेयुक्तिमाह अहङ्कारेति पूर्वार्द्धेनोक्तमनूद्योत्तरार्द्धंविभजते यएवमिति
आत्मनि कार्य्यकरणसंघातसमारोपद्वारेणतद्व्यापारमात्रेकर्मणिशुक्तिकायामिव ३
रजतमारोपितेविषयेतदभावमकर्मवस्तुतोयोरजताभाववदनुभवति अकर्मणिच

८ व्या० एवमात्मनिकर्मारोपमुपपाद्यप्रथमपादंव्याचष्टे। अतइति।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

संघातव्यापारोपरमेतद्द्वारा स्वात्मन्यकर्तृतूष्णीमासेसुखमित्यारोपितेगोचरेकर्मा
हङ्कारहेतुकंयस्तत्त्वतोमन्यतेसकर्म्यदभावविभागहीनशुक्तिमात्रवदात्ममात्रंकर्मत
दभावविभागशून्यंकूटस्थंपरमार्थतोवगच्छन् बुद्धिमानित्यादिस्तुतियोग्यतांगच्छती
त्येवंस्वाभिप्रायेणश्लोकंव्याख्याय अत्रवृत्तिकारव्याख्यानमुत्थापयति अयमिति अ
न्यथाव्याख्यानमेवप्रश्नद्वाराप्रकटयति कथमित्यादिना ईश्वरार्थेनानुष्ठानेफलाभाव
वचनंव्याहतमितिमत्वाह किलेति नित्यानामकर्मत्वमप्रसिद्धमित्याशंक्यफलरा
हित्यगुणयोगात्तेष्वकर्मत्वव्यवहारःसिध्यतीत्याह गौण्येति नित्यानामकरणंमुख्य
वृत्त्यैवाकर्मशब्दवाच्यमित्याह तेषाञ्चेति तत्रकर्मशब्दस्यप्रत्यवायाख्यफलहेतुत्व
गुणयोगात् गौण्येववृत्त्याप्रवृत्तिरित्याह तच्चेति पातनिकामेवंकृत्वाश्लोकाक्ष
राणिव्याचष्टे तत्रेत्यादिना अकर्मणिचेत्यादिव्याकरोति तथेति सबुद्धिमानि
त्यादिपूर्ववत् परकीयंव्याख्यानंव्युदस्यति नैतदिति नित्यंकर्माकर्मनित्याक
रणंकर्मेतिज्ञानात् दुरितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्भगवद्वचनं वृत्तिकारमतेबाधितं स्यादि
त्यर्थः धर्मेणपापमपनुदतीतिश्रुतेर्नित्यानुष्ठानात् दुरितनिवर्हणप्रसिद्धेस्त
दनुष्ठानस्यफलान्तराभावात्तदकर्मेति ज्ञात्वानुष्ठानेक्रियमाणेकथमशुभक्षयोनेति
शङ्कते कथमिति क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिःपरमामतेतिस्मरणात् कर्मणात्य
न्तिकाशुभक्षयाभावेप्यङ्गीकृत्य परिहरति नित्यानामिति नित्यानुष्ठानादशुभक्ष
येपिनास्मिन्प्रकरणेतद्विवक्षितं यत्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभादितिज्ञानादशुभक्षयस्य
प्रतिज्ञातत्वान्नचतज्ज्ञानफलाभावविषयमेषितव्यमित्याह नत्विति अशुभस्य
फलाभावाज्ञानकार्य्यत्वाभावात् नफलाभावज्ञानाच्छ्रेयःसिध्यतीत्यर्थः किञ्चाती
न्द्रियोर्थःशास्त्रान्निश्चीयते नचनित्यकर्मणांफलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरित्यत्र शा
स्त्रमस्तीत्याह नहीति नित्याकरणंकर्मेतिज्ञानमपिनाशुभनिवृत्तिफलत्वेनचोदि
तमस्तीत्याह नित्यकर्मेति भगद्वचनमेवात्रप्रमाणमित्याशंक्याह नचेति साधारण
मेवयत्ज्ञात्वेत्यादिभगवतोवचनंनतुनित्यानांफलाभावंज्ञात्वेतिविशेषविषयमित्यर्थः
अशुभमोक्षणासम्भवप्रदर्शनेनकर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणन्यायेनाकर्मणिकर्मदर्श
नंनिराकरोति एतेनेति नामादिषुफलायब्रह्मदृष्टिवदकर्मण्यपिफलार्थंकर्मदृष्टिवि
धानाच्चाशुभमोक्षणानुपपत्तिरित्याशंक्याह नहीति अत्रहि श्लोकेनित्यस्यकर्त्तव्य
तामात्रंपरमतेविवक्षितमतश्चाकर्मणिकर्मदर्शनंविधीयते तत्फलायेतिकल्पनाप्र

आनन्दगिरिकृतटीका।

रस्यसिद्धान्तविरुद्धेत्याह नित्यस्यत्विति परमतेपिनित्यस्य कर्त्तव्यमात्रमत्रश्लोकेन
विवक्षितंकिन्तुनित्यानुष्ठानेप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थंनित्याकरणात्प्रत्यवायोभवतीतिज्ञानमपि
कर्त्तव्यत्वेनात्रविवक्षितमेवेत्याशंक्याह नचेति नतावत्प्रवृत्तिरस्यविज्ञानस्यफलंनि
योगादेवतदुपपत्तेर्नापिफलान्तरमनुपलम्भादतोऽफलत्वादकरणात् प्रत्यवायोभ
वतीति ज्ञानं नात्रकर्त्तव्यत्त्वेन विवक्षितमित्यर्थः किञ्चाकरणेकर्मदृष्टिविधावकर
णस्यालम्बनत्वेनप्रधानत्वात् ज्ञेयत्वं वक्तव्यं तच्च तुच्छत्वादनुपपन्नमित्याह नापीति
अकरणस्यासतो नामादिवदाश्रयत्वेन दर्शनासम्भवेपि सामानाधिकरण्येनेदं रज
तमितिवद्दर्शनंभविष्यतीत्याशंक्याह नापिकर्मेति आदिशब्देनसर्व्वोत्कर्षादिगृह्यते
फलवत्त्वंस्तुतिर्व्वासम्यग्ज्ञानस्ययुक्तंनमिथ्याज्ञानस्यानुपपत्तेरित्यर्थः स्वप्नेमिथ्याज्ञा
नमपिफलवदुपलब्धमित्यशंक्यमिथ्याज्ञानस्याशुभाविरोधित्वान्नतस्मात्तन्निवृत्तिरि
त्याह मिथ्याज्ञानमेवेति अशुभादेवाशुभानिवृत्तौदृष्टान्तेनाह नहीति अविवेकपूर्व्व
कमिदंरजतमितिसदसतोः सामानाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञानंयुक्तं कर्माकर्मणोस्तुवि
वेकेनभासतोसामानाधिकरण्याधीनंज्ञानंसिंहदेवदत्तयोरिवगौणंनमिथ्याज्ञानं
इतिशङ्कते नन्विति कर्म्माकर्म्मेतिदर्शनेफलाभावोगुणःअकर्म्मकर्म्मेतिदर्शनेतुफल
भावोगुणस्तन्निमित्तमिदंज्ञानंगौणमित्याह फलेति यथोक्तज्ञानस्यगौणत्वेपिप्रामा
णिकफलाभावान्नतद्गौणतोचितेतिदूषयति नेत्यादिना कर्म्माकर्मेत्यादिगौणविज्ञा
नोपन्यासव्याजेननित्यकर्म्मकर्त्तव्यतया विवक्षितत्वाद्गौणज्ञानस्याफलत्वमदूषणमि
त्याशंक्याह नापीति ज्ञानादशुभमोक्षणस्यश्रुतस्यहानिरश्रुतस्यनित्यानुष्ठानस्य
कल्पनेत्यनेनव्यापारगौरवेणनकश्चिद्विशेषःसिध्यतीत्यर्थः उक्तमेवप्रपञ्चयति स्वश
ब्देनेति नरकपातःस्यादतोविधेरेवानुष्ठेयानितानीतिशेषः यथोक्तवाचकशब्दप्र
योगादेवापेक्षितार्थसिद्धिसम्भवेभगवतोव्याजवचनकल्पनमनुचितमित्याह तत्रेति
प्रकृतेश्लोकेवृत्तिकृतांव्याख्यानेन परमाप्तस्यैवभगवतोविप्रलम्भकत्वमापादितमि
तितदीयंव्याख्यानमुपेक्षितव्यमितिफलितमाह तदेवमिति नित्यकर्म्मानुष्ठानसिद्ध्य
र्थंव्याजरूपमितिभगवद्वचनमुचितमित्याशंक्यस्वशब्देनापीत्यादिप्रागुक्तपरिपाट्या
पितदनुष्ठानबोधनसम्भवान्मैवमित्याह नचैतदिति वस्तुशब्देननित्यकर्मानुष्ठानमु
च्यते यथात्मप्रतिपादनंसुबोधत्वसिद्ध्यर्थंपौनःपुन्येनक्रियते तथानित्यानामपिकर्म्म
णामनुष्ठानंकर्म्मण्यकर्मेत्यादिशब्दान्तरेनोच्यमानंसुबोधस्यादितिभगवतःशब्दान्त

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रं युक्तमित्याशंक्यतस्यनित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावान्मैवमित्याह नापीति किञ्चपूर्व्वमेवनित्यानुष्ठानस्यस्पष्टमुपदिष्टत्वान्नतस्यसुबोधनार्थंशब्दान्तरमपेक्षितमित्याह कर्मण्येवेति कर्माकर्मादिविज्ञानव्याजेननित्यकर्मानुष्ठानकर्त्तव्यतायांतात्पर्यमित्येतन्निराकृत्यकर्माकर्मादिदर्शनंगौणमितिपक्षेदूषणान्तरमाह सर्व्वत्रचेति लोकेवेदेचयथाप्रशस्तंदेवतादितत्त्वं यच्चकर्त्तव्यमनुष्ठानार्हमग्निहोत्रादितदेवबोद्धव्यमित्युच्यते ननिष्फलंकाकदन्तादिकर्मण्यकर्मदर्शनं अकर्मणिचकर्मदर्शनंगौणत्वादेवाप्रशस्तमकर्त्तव्यञ्चनातस्तद्बोद्धव्यमिति वचनमर्हतीत्यर्थः किञ्चकर्मादेर्मायामात्रत्वाद्गौणमपितद्विषयंज्ञानंमिथ्याज्ञानमिति नतस्यबोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह नचेतिं मिथ्याज्ञानस्यबोद्धव्यत्वाभावेपितद्विषयस्यबोद्धव्यतासिध्येदित्याशंक्यवस्तुभासत्वान्मैवमित्याह तत्प्रत्युपस्थापितञ्चेति यत्पुनरकरणस्यप्रत्यवायहेतुत्वंअकरणेगौण्यावृत्त्याकर्मशब्दप्रयोगेनिमित्तमिति तद्दूषयति नापीति अकरणात्प्रत्यवायोभवतीत्यत्रश्रुतिस्मृतिविरोधमभिधाययुक्तिविरोधमभिदधाति असतइति असतःसद्रूपेणभवनमभवनञ्चनिःस्वरूपत्वादनुपपन्नं निरस्तसमस्ततत्त्वस्यकिञ्चित्त्वाभ्युपगमेसर्व्वप्रमाणानामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याह तत्रेति यत्तुनित्यानांफलराहित्यंतत्राकर्मशब्दप्रयोगेनिमित्तमिति तन्निरस्यति नचेति नकेवलं विध्युद्देशे स्वफलाभावान्नित्यानां विध्यनुपपत्तिरपितुधात्वर्थस्यक्लेशात्मकत्वात्तत्र श्रुतफलभावेनैवविधिरवकाशमासादयेदित्याह दुःखेति दुःखरूपस्यापिधात्वर्थस्यसाध्यत्वेनकार्य्यत्वात्तद्विषयोविधिःस्यादितिचेन्नेत्याह दुःखस्यचेति स्वर्गादिफलाभावेपि नित्यानामकरणनिमित्तनिरयनिवासार्थंदुःखरूपाणामपि स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशंक्याह तदकरणेचेति फलान्तराभावेपिमोक्षसाधनत्वात्मुमुक्षुणानित्यानिकर्माणिअनुष्ठेयानि इत्याशंक्याह स्वाभ्युपगमेति वृत्तिकारव्याख्यानामभ्भवेफलितमुपसंहरति तस्मादिति कोसौयथाश्रुतार्थःश्लोकस्येत्याशंक्याह तथाचेति १८

स्वामिकृतटीका ।

तदेवकर्मादीनांदुर्व्विज्ञेयत्वंदर्शयन्नाह कर्मणीति परमेश्वराराधनलक्षणेकर्मणिकर्मविषयेअकर्मकर्मेदंनभवतीतियःपश्येत्तस्यज्ञानहेतुत्वेन बन्धकत्वाभावात् अकर्मणिचविहिताकरणेकर्मयःपश्येत्प्रत्यवायोत्पादकत्वेनबन्धहेतुत्वात्

यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः १९

स्वामिकृतटीका

मनुष्येषुकर्मकुर्व्वाणेषु सबुद्धिमान्व्यवसायात्मकवुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठ तंप्रस्तौति सयुक्तोयोगी तेनकर्म्मणाज्ञानयोगावाप्तेःसएवकृतत्स्नकर्म्मकर्त्ताचसर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेचतस्मिन्कर्मणिसर्व्वकर्मफलानामन्तर्भावात् तदेवमारुरुक्षोःकर्मयोगाधिकारावस्थायां नकर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्तःएवकर्मयोगःस्पष्टीकृतस्तत्प्रपञ्चरूपत्वाच्चास्यप्रकरणस्यनपौनरुक्त्यदोषः अनेनैवयोगारूढावस्थायांयस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिना यः कर्म्मानुपयोग उक्तस्तस्याप्यर्थात् प्रपञ्चकृतोवेदितव्यः तदारुरुक्षोरपिकर्म्मबन्धकंनभवति तदारूढस्यकुतो बन्धकं स्यादित्यत्रापिश्लोकोयुज्यते यद्वाकर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे वर्त्तमानेऽप्यात्मनो देहादिव्यतिरेकानुभवेनअकर्मस्वाभाविकंनैष्कर्म्म्यमेव यः पश्येत् तथाअकर्मणिचज्ञानरहिते दुःखबुद्ध्याकर्मणांत्यागे कर्म यः पश्येत्तस्यप्रयत्नसाध्यत्वेन मिथ्याचारत्वात् तदुक्तं कर्मेन्द्रियाणि संयम्येत्यादिना य एवंभूतः सतु सर्व्वेषुमनुष्येषु बुद्धिमान् पण्डितः तत्र हेतुर्यतः कृत्स्नानिसर्व्वाणियदृच्छया प्राप्तानिआहारादीनिकर्म्माणिकुर्व्वन्नपि सयुक्तएवअकर्त्रात्मज्ञानेनसमाधिस्थएवेत्यर्थः अनेनैवज्ञानिनःस्वभावादापन्नंकलञ्जभक्षणादिकं न दोषाय अज्ञस्यतुरागतः कृतं दोषायेति विकर्मणोऽपितत्त्वंनिरूपितं द्रष्टव्यं १८

भाषाअनुवाद

अवकर्मण्यकर्मयःपश्येत् इसश्लोकसेश्रुतिकातात्पर्जअर्थजोकहा सोईपांचश्लोकमेस्पष्टकरकेकहते हैं किजिसकेसवसमारम्भकहे कर्मकामसंकल्पवर्जित अर्थात् कामनारहितहैं उसीकोवुधकहे वुद्धिमानलोग पण्डितकहतेहैं जिसमे कर्मअनुष्ठानकेद्वारा शुद्धचितहोनेसे प्रगटहुयेज्ञानअग्निसे सकलकर्मदग्धहोजातेहैं फेरिकर्मबन्धउसकोनहींहोताहै औरज्ञानआरूढअवस्थामे कामकाअर्थ कर्मफल औरउसकेअर्थ यहकर्महमकोकरनाउचितहै परन्तु ज्ञानआरूढपुरुष इनदोनोसेभीरहितहै सोईकहा किजिसकेसवसमारम्भकामनारहित हों सो पण्डित है १९

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित् करोति सः २०

शाङ्करभाष्यं ।

तदेतत् कर्मण्यकर्म्मादिदर्शनं स्तूयते यस्येति यस्ययथोक्तदर्शिनः सर्व्वे यावन्तः समारम्भाः सर्व्वाणिकर्म्माणिसमारभ्यन्तेइति समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्चसङ्कल्पैर्व्वर्ज्जिताः मुधैवचेष्टामात्राअनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेनचेल्लोकसंग्रहार्थंनिवृत्तेनचेत्जीवनमात्रार्थंतंज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणंकर्म्मादावकर्म्मादिदर्शनं ज्ञानंतदेवाग्निस्तेनज्ञानाग्निनादग्धानिशुभाशुभलक्षणानि कर्म्माणियस्यतमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधाःब्रह्मविदः १९

आनन्दगिरिकृतटीका

कर्मण्यकर्मदर्शनंपूर्व्वोक्तंस्तोतुमुत्तरश्लोकं प्रस्तौति तदेतदिति यथोक्तदर्शित्वंपूर्व्वोक्तदर्शनसम्पन्नत्वं समारम्भशब्दस्यकर्मविषयत्वं नरूढ्याकिन्तुव्युत्पत्त्येत्याह समारभ्यन्तइतीति कामसङ्कल्पवर्जितत्वे कथंकर्मणामनुष्ठानमित्याशंक्याह मुधैवेति उद्देश्यफलाभावेतेषामनुष्ठानंयादृच्छिकंस्यादित्याशंक्यप्रवृत्तेननिवृत्तेनवा तेषामनुष्ठानंयादृच्छिकंस्यादिति विकल्पक्रमेणनिरस्यति प्रवृत्तेनेत्यादिना ज्ञानाग्नीत्यादिविभजते कर्म्मादाविति यथोक्तज्ञानंयोग्यमेवदहति नायोग्यमिति विवक्षितत्वात्तस्मिन्नग्निपदं यथोक्तविज्ञानविरहिणामपि वैशेषिकादीनांपण्डितत्वप्रसिद्धिमाशंक्य तेषांपण्डिताभासत्वं विवक्षित्वाविशिनष्टि परमार्थत इति १९

स्वामिकृतटीका ।

कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यनेनश्लोकोक्तस्यार्थापत्तिर्व्वायदुक्तमर्थद्वयं तदेवस्पष्टयति यस्येतिपञ्चभिः सम्यगारभ्यन्तइति समारम्भाःकर्म्माणिकाम्यतइति कामःफलं

भाषा अनुवाद ।

और सर्व्वकर्मतथाकर्मकेफलमेआसक्तिछोडकर नित्यआनन्दरूपआत्मामे सन्तुष्टमनुष्य अप्राप्तवस्तुकीचेष्टा औप्राप्तकापालन इनदोनोसेदूरहैं इसीसेवे कोईकर्ममेप्रवृत्तहोयं परउनकावहकर्मकर्मनहींहै अर्थात् उसके सवकर्मअकर्मताकोप्राप्तहैं सोईकहतेहैं किकर्मकेफलऔसंग जोआसक्ति तिसेछोडि नित्यसुखआत्मसेतृप्त वेपरवाह जोकर्ममेप्रवृत्तभीहै परवह कुछभीनहीं करताहै यहजानो २०

शाङ्करभाष्यं

यस्त्वकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निःकर्मा संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्माणि न प्रवर्त्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः यस्तु प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात् स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव स कुतश्चिन्निमित्तात् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्माकर्मैव सम्पद्यत इत्येतदर्थं दर्शयिष्यन्नाह त्यक्त्वेति त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गञ्च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थो निराश्रय आश्रयरहित आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसाधयिषति दृष्टादृष्टेफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः तेनैवम्भूतेन स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासम्भवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणा परिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निःक्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वान्नैव किञ्चित् करोति सः २०

आनन्दगिरिकृतटीका।

विवेकात् पूर्व्वं कर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्याशंक्याह्नो करोति यस्त्विति विवेकात् पूर्व्वमभिनिवेशेन प्रवृत्तस्य विवेकानन्तरमभिनिवेशाभावात् प्रवृत्त्यसम्भवेऽपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्याभासः सम्भवतीत्यर्थः सत्यपि विवेके तत्त्वसाक्षात्कारानुदयात् कर्मणि प्रवृत्तस्य कथं तत्त्यागः स्यादित्याशंक्याह यस्तु प्रारब्धेति त्यक्त्वेत्यादि समनन्तरश्लोकमवतारयितुं भूमिकां कृत्वा तदवतारणप्रकारं दर्शयति स कुतश्चिदिति लोकसंग्रहादिनिमित्तं विवक्षितं कर्मपरित्यागासम्भवे सति तस्मिन् प्रवृत्तोऽपि नैव करोति किञ्चिदिति सम्बन्धः कर्मणि प्रवृत्तो न करोति कर्मेति कथमुच्यते तत्राह स्वप्रयोजनाभावादिति कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते तत्राह लोकेति प्रवृत्तेरर्थक्रियाकारित्वाभावं पश्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायेन व्यावर्तयति पूर्व्ववदिति कथं तर्हि विवेकिनामविवेकिनाञ्च विशेषः स्यादित्याशंक्य कर्मादौ सङ्गासङ्गाभ्यामित्याह कर्मणीति उक्तेऽर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति ज्ञानाग्नीति एतमर्थं दर्शयिष्यन्निमं

स्वामिकृतटीका।

तस्य कृत्स्नेन वर्जिता यस्य भवन्ति तं पण्डितमाहुः अत्र हेतुर्यतस्तैः समारम्भैः शुद्धे चित्ते सति जातेन ज्ञानाग्निना दग्धानि अकर्मतां नीतानि कर्माणि यस्य तं आरूढावस्थायां तु कामः फलहेतुविषयः तदर्थमिदं कर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यविषयः सङ्कल्पस्ताभ्यां वर्जितां शेषं स्पष्टं १९

निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्व्वपरिग्रहः” शारीरंकेवलंकर्मकुर्व्वन्नाप्नोतिकिल्विषं२१

शाङ्करभाष्यम्

यःपुनःपूर्व्वोक्तविपरीतः प्रागेवकर्मारम्भाद्ब्रह्मणिसर्व्वान्तरे प्रत्यगात्मनिनिष्क्रियेसञ्जातात्मदर्शनःसदृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्व्विवर्ज्जिततया दृष्टादृष्टार्थेकर्मणिप्रयोजनमपश्यन् ससाधनंकर्मसंन्यस्यशरीरयात्रामात्रचेष्टोयतिर्ज्ञाननिष्ठोमुच्यते इत्येतमर्थंदर्शयितुमाह निरिति निराशीर्निर्गताः आशिषो यस्मात्सनिराशीःयतचित्तात्माचित्तमन्तःकरणमात्माबाह्यः कार्य्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौसंयतौ

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्लोकमाहेतियोजनायथोक्तंज्ञानंकूटस्थात्मदर्शनंतेनस्वरूपभूतंसुखंसाक्षादनुभूयकर्मणितत्फलेचासङ्गमपास्यविषयेषुनिरपेक्षस्तिष्ठतेविद्वानित्याह त्यक्त्वेत्यादिदृष्टसाधनमपेक्षस्यकुतोनिरपेक्षत्वमित्याशंक्यविशिनष्टि निराश्रयइतियदाश्रित्येतियच्छब्देनफलसाधनमुच्यतेआश्रयरहितंइत्यर्थंस्फुटयति इष्टेतितेनज्ञानवतापुरुषेणैवभूतेनत्यक्त्वाकर्मफलासङ्गमित्यादिनाविशेषितेनेत्यर्थःततःससाधनात्कर्मणःसकाशादितियावत् निर्गमासम्भवेहेतुमाह लोकेत्यादिनापूर्व्ववत्ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामिवेत्यर्थःअभिप्रवृत्तोपिलोकदृष्ट्येतिशेषःनैवकरोतिकिञ्चिदितिस्वदृष्टेतिद्रष्टव्यं २०

स्वामिकृतटीका ।

किञ्चत्यक्त्वेति कर्मणितत्फलेचासक्तिंत्यक्त्वानित्यानन्देनतृप्तःअतएवयोगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतोयःस्वाभाविकेविहिते वाकर्मणि अभितः प्रवृत्तोऽपि किञ्चिदपिनैवकरोति तस्यकर्मअकर्मतामापद्यत इत्यर्थः २०

भाषा अनुवाद ।

विक्षेपकारीकर्म्महींकोतो शास्त्रबन्धनकाहेतु कहतेहैं और आपने कर्म्मकीप्रसंशाकरिजनकादिकोदृष्टान्तदेखाय प्रथमअवस्थामेअधिकारऔरज्ञानप्राप्तभयेभीनिरहङ्कारकर्मकरनेसे अदोषकहा इससेसर्व्वथाकर्मकरनाप्राप्तहोता है इससन्देहपरकहतेहैं किजोसर्वकामनापरित्यागकरि निष्कामहोतथामनइन्द्रीशरीर अपनेवशीभूतराखि सकलविषयसेनिवृत्तहैं और शरीरनिर्व्वाहमात्रकेअर्थकर्त्तृत्वअभिमानरहितहो कर्मोंकोकरतेहुयेभी वेमनुष्यकर्मबन्धकोनहीं प्राप्तहोतेहैं अर्थात् कर्मजनितकिल्विषजोपाप सोनहींलगताहै सोईकहाकि निराशीर्यतचितात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः २१

शाङ्करभाष्यं

येन सयतचित्तात्मात्यक्तसर्व्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्व्वः परिग्रहो येन सत्यक्तसर्व्वपरिग्रहः शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं कर्म तत्राप्यभिमानवर्ज्जितं कर्म कुर्व्वन्नाप्नोति नप्राप्नोति किल्विषमनिष्टरूपं पापं धर्मञ्च धर्मोऽपि मुमुक्षोरनिष्टरूपत्वात् किल्विषमेव बन्धापादकत्वात् किञ्च शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्व्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति किञ्चातो यदि शरीरनिर्व्वर्त्त्यं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमित्युच्यते यदा शरीरनिर्व्वर्त्त्यं कर्म शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्जेत शास्त्रीयञ्च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः शारीरं कर्म कुर्व्वन्निति विशेषणात् केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्व्वर्त्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषमित्युक्तं स्यात् तत्रापि वाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्विषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधशास्त्रगम्यं शरीरवाङ्मनोर्वर्त्यमन्यदकुर्व्वंस्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्ज्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषमेवम्भूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्विषप्राप्त्यसम्भवात् किल्विषं संसारं नाप्नोति ज्ञानाग्निदग्धसर्व्वकर्म्मत्वादप्रतिबन्धेन मुच्यत एवेति पूर्व्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः एवं शारीरं केवलं कर्म्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति २१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सत्यपि विक्षेपके कर्मणि कूटस्थात्मानुसन्धानस्य सिद्धे कैवल्यहेतुत्वे विक्षेपाभावे सुतरां तस्य तद्धेतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह यः पुनरिति पूर्व्वोक्तविपरीतत्वं लोकसंग्रहादिनिरपेक्षत्वं तदेव वैपरीत्यं स्फोरयति प्रागेवेति ससाधनसर्व्वकर्मसंन्यासे शरीरस्थितिरपि कथमित्याशंक्याह शारीरेति तर्हि तथाविधचेष्टाविशिष्टचेतस्तया सम्यग्ज्ञानबहिर्मुखस्य कुतो मुक्तिरित्याशंक्य यथोदिष्टायामनादरान्मैवमित्याह ज्ञाननिष्ठ इति इतिदर्शयतुमिमं श्लोकं प्राहेति पूर्व्ववत् आशिषः प्रार्थनाभेदास्तृष्णाविशेषाः आशिषां विदुषो निर्गतत्वे हेतुमाह यतेति चित्तवदात्मनः संयमनं कथमित्याशंक्याह आत्मा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वाङ्मनइतिद्वयोःसंयमनेसत्यर्थसिद्धमर्थमाह त्यक्तेति सर्वपरिग्रहपरित्यागेदेहस्थितिरपिदुःस्थास्यादित्याशंक्याह शारीरमिति मात्रशब्देनपौनरुक्त्यादनर्थकंकेवलंपदमित्याशंक्याह तत्रापीति शारीरं केवलमित्यादौशारीरपदार्थंस्फुटीकर्त्तुमुभयथा सम्भावनयाविकल्पयति शारीरमिति शरीरनिर्वर्त्त्यंशारीरमित्यस्मिन्पक्षेकिंदूषणंशरीरस्थितिमात्रं शारीरमित्यस्मिन्वापक्षेकिंफलमिति पूर्ववादीपृच्छति किञ्चातइति शरीरनिर्वर्त्त्यंशारीरमित्यस्मिन्पक्षेसिद्धान्तीदूषणमाह उच्यतइति शरीरेणयन्निर्वर्त्त्यंतत्किंप्रतिषिद्धंविहितम्वा प्रथमेविरोधःस्यादित्याह यदेति प्रतिषिद्धाचरणेपिनानिष्टप्राप्तिरित्युक्तेप्रतिषेधशास्त्रविरोधःस्यादित्यर्थः द्वितीयेविहितकरणेसत्यनिष्टप्राप्त्यभावादप्राप्तप्रतिषेधःस्यादित्याह शास्त्रीयञ्चेति दृष्टप्रयोजनंशारीर्य्यादिकंकर्म्मादृष्टप्रयोजनंस्वर्गसाधनंज्योतिष्टोमादिकंकर्मेति विभागः शरीरनिर्वर्त्त्यकर्मशारीरमभिमतमितिपक्षेदूषणान्तरमाह शारीरमिति वाचा मनसाचांकर्मणोऽनुष्ठानेसंन्यासिनोभवत्येवकिल्बिषप्राप्तिरित्याशंक्याह तत्रापीति वाङ्मनोभ्यांविहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणेवाकिल्बिषप्राप्तिःसंन्यासिनःस्यादिति विकल्पाद्ये जपध्यानविधिविरोधःस्यादित्युक्त्वा द्वितीयंदूषयति प्रतिषिद्धेति शरीरनिर्वर्त्त्यंकर्मशारीरमिति पक्षमेवंप्रतिक्षिप्यद्वितीयपक्षेलाभंदर्शयति यदात्विति अन्यद्देहस्थितिप्रयोजनात्कर्मणःसकाशादिति शेषः तत्रापि विदुषः स्वेच्छयान प्रवृत्तिरिति सूचयति लोकेति विद्वानुक्तयारीत्यावर्त्तमानोनाप्नोतिकिल्बिषमित्यत्र विवक्षितमर्थमाह एवम्भूतस्येति विधिनिषेधगम्यंकर्मदेहस्थितिहेतुव्यतिरिक्तमकुर्वत इत्यर्थः शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यस्योक्तेन प्रकारेण परिग्रहे शारीरं केवलमिति विशेषणद्वयंनिर्दोषं सिध्यतीति फलितमाह एवमिति २१

स्वामिकृतटीका ।

किञ्चनिराशीरिति निर्गताआशिषः कामनायस्मात् यतंनियतंचित्तमात्मा शरीरंचयस्यत्यक्ताःसर्वेपरिग्रहायेनसःशारीरंशरीरमात्रनिर्वर्त्त्यंकर्त्तृत्वाभिनिवेशरहितं कर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं बन्धं नप्राप्नोति योगारूढपक्षेशरीरनिर्वाहमात्रोपयोगिस्वाभाविकं भिक्षाटनादि कुर्वन्नपि किल्बिषं विहिताकरणनिमित्तदोषं नप्राप्नोति २१

यदृच्छालाभसन्तुष्टोद्वन्द्वातीतोविमत्सरः समःसिद्धावसिद्धौचकृत्वापिननिबध्यते २२

शाङ्करभाष्यं

त्यक्तसर्व्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेःशरीरस्थितिहेतोःपरिग्रहस्याभावात् याचनादिनाशरीरस्थितौ कर्त्तव्यतायां प्राप्तायामयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नंयदृच्छये त्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेःशरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्व्वन्नाह यदृच्छेति यदृच्छालाभसन्तुष्टोऽप्रार्थितोऽयत्नतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन सन्तुष्टः संजातालंप्रत्ययःद्वंद्वातीतो द्वन्द्वैर्हि शीतोष्णादिभिःहन्यमानोऽविषण्णचित्तोद्वन्द्वातीत उच्यते विमत्सरो विगतमत्सरोनिर्व्वैरबुद्धिः समस्तुल्योयदृच्छया लाभस्यापिसिद्धावसिद्धौच य एवम्भूतो यतिरन्नादेःशरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः समोहर्षविषादवर्ज्जितः कर्मादौ अकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्व्वर्त्त्येनैवकिञ्चित् करोम्यहं गुणागुणेषु वर्त्तन्ते इत्येवं सदासम्परिचक्षाण आत्मकर्तृत्वाभावंपश्यन्नैव किञ्चिद्भिक्षाटनादिकं कर्मकरोति लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तुलौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणिकर्त्ता भवति भिक्षाटनादिचेष्टास्वपिचकर्तृत्वाद्यनुसन्धानमेव विदुषः स्वानुभवेनतुशास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्त्तैव स एवंपराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकंकर्मकृत्वापि ननिबध्यते बन्धहेतोःकर्मणःसहेतुकस्य ज्ञानाग्निनादग्धत्वादित्यनुवाद एवैषः २२

आनन्दगिरिकृतटीका।

पूर्व्वश्लोकेनसङ्गतिंदर्शयन्नुत्तरश्लोकमुत्थापयति त्यक्तेति अन्नादेरित्यादिशब्देन पादुकाच्छादनादिगृह्यते याचनादिनेत्यादिपदेनसेवाख्याद्युपादीयतेभिक्षाटनार्थमुद्योगात् प्राक्काले केनापियोग्येननिवेदितं भैक्ष्यमयाचितंअभिशस्तं पतितञ्च

भाषा अनुवाद।

औरयदृच्छालाभसंन्तुष्टकहे मांगेविना आपसेआप प्राप्तजोयथालाभ तिससे जोसन्तुष्टहैं अर्थात्उत्तमअधमअधिकअल्पलाभमेंहर्षविषादरहितहैं औरशीतउष्णहानिलाभसुखदुःखरप्रीतिआदि द्वन्द्वभावरहितहैंतथासिद्धिअसिद्धिमे समभावहैं वेपुरुषकर्मकरतेभी संसारगतिकोनहींप्राप्तहोते अर्थात्कर्मबन्धनमेंनहींपडतेहैं सोईकहा कियदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतोविमत्सरइति २२

शाङ्करभाष्यम् ।

त्यक्त्वाकर्म्मफलासङ्गंइत्यनेनश्लोकेन यःप्रारब्धकर्म्मासन्यदानिःक्रियब्रह्मात्मद र्शनसम्पन्नःस्यात् तदीयात्मनःकर्त्तृकर्म्मप्रयोजनाभावदर्शिनःकर्म्मपरित्यागेप्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवेसति पूर्व्ववत्तस्मिन्कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिञ्चित् क रोतिसइतिचकर्म्माभावःप्रदर्शितःयस्यैवंकर्म्माभावो दर्शितस्तस्यैव गतसङ्गस्येति गतसङ्गस्य सर्वतोनिवृत्तासक्तेर्मुक्तस्यनिवृत्तधर्म्मादिबन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञानेएवअवस्थितं चेतोयस्यसोऽयंज्ञानावस्थितचेतस्तस्य यज्ञाययज्ञनिर्वृत्यर्थमा चरतो निर्व्वर्त्तयतःकर्मसमग्रं सहाग्रेणकर्मफलेनवर्त्तते इतिसमग्रंकर्मतत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः २३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वर्जयित्वा सङ्कल्पमन्तरेणपञ्चभ्यःसप्तभ्योवागृहेभ्यःसमानीतं भैक्ष्यमसंक्लृप्तंसिद्ध मन्नंभक्तजनैः स्वसमीपमुपानीतमुपपन्नंयदृच्छयास्वकीयप्रयत्नव्यतिरेकेणेतिया वत्आदिशब्देन माधुकर्यमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितं तात्कालिकोपपन्नञ्चभैक्ष्यं पञ्चविधंस्मृतमित्यादिगृह्यते चाविष्णुर्नियर्वाक्यमाहेति योजनीयं परोत्कर्षा मर्षपूर्व्विकास्वस्योत्कर्षवाञ्छाविगतायस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्यविवक्षितमर्थमा ह निर्वैरेति संक्षेपतोदर्शितमर्थं विवृणयति यएवम्भूतइति तथापिप्रकृतस्ययते र्भिक्षाटनादौकर्तृत्वंप्रतिभाति तदभावेभिक्षाटनाद्यभावेनजीवनाभावप्रसङ्गा दित्याशंक्याह लोकेति लौकिकैरविवेकिभिःसद्व्यवहारस्नानाचमनभोजना दिलक्षणस्यविदुष्यपिसामान्येनदर्शनात्तदनुसारेणलौकिकैरध्यारोपितकर्त्तृत्व भोक्तृत्वादिर्विद्वानपिलोकदृष्ट्याभिक्षाटनादौकर्त्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः कथन्तर्हि तस्या कर्त्तृत्वंतत्राह स्वानुभवेनेति यदृच्छेत्यादिपादत्रयंव्याख्यायत्यक्त्वेत्यादिचतुर्थपा दंव्याचष्टे सएवमिति भिक्षाटनादिनाप्रातिभासिकेनकर्मणाविदुषोबद्धत्वाभावेपि कर्म्मान्तरेणनिबद्धत्वंभविष्यतीत्याशंक्याह बन्धेति ज्ञानाग्निदग्धत्वादित्येवंशारीरं

स्वामिकृतटीका ।

किञ्चयदृच्छालाभेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभोयदृच्छालाभस्तेनसन्तुष्टः द्वन्द्वा निशीतोष्णादीन्यतीतोऽतिक्रान्तस्तत्सहनशीलइत्यर्थः विमत्सरोनिर्व्वैरः यदृच्छाला भस्यापिसिद्धावसिद्धौच समोहर्षविषादरहितःयएवंभूतःसपूर्व्वोक्तरभूमिकयोर्यथा यथविहितं स्वाभाविकंवा कर्मकृत्वा वन्धंनप्राप्नोति २२

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः। यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते २३

शाङ्करभाष्यं।

कस्मात् पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्य्यारम्भमकुर्व्वन् समग्रं प्रविलीयत इत्युच्यते यतः ब्रह्मेति ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्धविरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तद्वदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति ब्रह्मार्पणमित्यसमस्ते पदे यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्महविस्तथा

आनन्दगिरिकृतटीका

केवलमित्यादावुक्तस्यायमनुवाद इति योजना यथोक्तस्य कर्मणोप्युत्पत्त्यासत्त्वाविरोधाभ्युपगमसूचनार्थोपिशब्दः २२

गतसङ्गस्येत्यादिश्लोकस्यव्यवहितेनसम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति त्यक्तेति अनेन श्लोकेननैवकिञ्चित् करोति स इत्यत्रकर्माभावः प्रदर्शित इति सम्बन्धः कस्यकर्माभावप्रदर्शनमित्याशङ्कायामाह प्रारब्धेतियः प्रारब्धकर्मा सन्योऽवतिष्ठते तस्यकर्माभावः प्रदर्शितश्चेद्विरोधः स्यादित्याशंक्यावस्थाविशेषे तत्प्रदर्शनान्मैवमित्याह यदेति ननु ज्ञानवतः क्रियाकारकफलाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागध्रौव्यात् कर्माभाववचनमप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशंक्याह आत्मन इति लोकसंग्रहादिनिमित्तं प्रागेवोक्तमविद्यावस्थायामिवपूर्व्ववदित्युक्तं एवंवृत्तमनूद्योत्तरश्लोकमवतारयति यस्येति यथोक्तस्यापिविद्यावतो मुक्तस्य भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मानुष्ठानोपलम्भात्ततोबन्धारम्भः सम्भाव्येतेत्याशंक्याह यज्ञायेति धर्माधर्मादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिसंग्रहः तस्य बन्धमत्वं कारणाव्युत्पत्त्याप्रतिपत्तव्यं यज्ञनिर्व्वर्त्यर्थं यज्ञशब्दितस्य भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीतिसम्पत्त्यर्थमिति यावत् ज्ञानमेववाञ्छतो ज्ञानस्यप्रतिबन्धकं कर्मपरिशङ्कितं परिहरति कर्म्मेति समग्रेणेत्यङ्गीकृत्यव्याचष्टे सहेत्यादिना २३

भाषा अनुवाद।

और भी कहते हैं कि गतसंगस्य कहे जिसका देहगेह औ विषयसे संग आसक्ति चली गई औ कामक्रोधसे मुक्त कहे छूट गया है और चित्त ज्ञानरूप परब्रह्ममें स्थित है ऐसे गुणोंसे युक्त मनुष्यके यज्ञरक्षार्थ किम्वा लोकशिक्षार्थ या शरीररक्षार्थ अथवा भगवदाराधनार्थ किये ऊये सम्पूर्ण कर्म वासनासमेत विलीन होजाते हैं २३

ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं।।ब्रह्मैवतेनगन्तव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना२४

शाङ्करभाष्यम्।

यद्धविर्बुद्ध्यागृह्यमाणंतद्ब्रह्मैवास्यतथाब्रह्माग्नाविति समस्तं पदमग्निरपिब्रह्मैव यत्रहूयते ब्रह्मणाकर्त्रा ब्रह्मैवकर्त्रेत्यर्थः यत्तेनहुतं हवनक्रियापितत् ब्रह्मैव यत्तेनगन्तव्यंफलं तदपिब्रह्मैवब्रह्मकर्मसमाधिनाब्रह्मैवकर्मब्रह्मकर्मतस्मिन्समा धिर्यस्यसब्रह्मकर्मसमाधिस्तेनब्रह्मकर्मसमाधिनाब्रह्मैवगन्तव्यंलोकसंग्रहंचिकीर्षु णापिक्रियमाणंकर्मपरमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमर्दितत्वात्तदेवंसति निवृत्तकर्म णोऽपिसर्वकर्मसंन्यासिनःसम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थंयज्ञत्वसम्पादनंज्ञानस्य सुतरामुप पद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञेप्रसिद्धंतदस्याध्यात्मंब्रह्मैवपरमार्थदर्शिनइति अन्यथा

स्वामिकृतटीका

किञ्चगतेति गतसङ्गस्यनिःकामस्यरागादिभिर्मुक्तस्यज्ञानेऽवस्थितं चेतोय स्य यज्ञायपरमेश्वराराधनार्थंकर्माचरतः सतः समग्रंसवासनंकर्मप्रविलीयते अक र्मभावमापद्यते आरूढयोगपक्षेयज्ञाययज्ञरक्षणार्थंलोकसंग्रहार्थंकर्मकुर्वतइत्य र्थः २३

भाषा अनुवाद।

जोयहब्रह्मार्पणोंकरोति धर्मशास्त्रतोवेदकाअर्थकहोहै औतिसमेलिखतेहैं किना भुक्तंक्षीयतेकर्म अर्थात विनाभोगकियेकर्मक्षीणनहींहोता कर्मकाफलभोगना हीपड़ताहै तोइसपरकहतेहैं किसम्पूर्णक्रियाओंकारकतथाफलरूपजोकुछहैत है सोसबब्रह्ममात्र कहेब्रह्मछोड़औरकुछनहीं है ऐसेज्ञानवानब्रह्मज्ञानी ब्रह्मरूपपुरुषके यावतकर्मविलीनहोजातेहैं इसमेंकुछसन्देहनहीं सोईउपनि षदमेकहाहै किब्रह्मविदोब्रह्मैवसर्वंक्रियाकारकफलजातं भवति सोईकहते हैं किब्रह्मकेअर्थऔरब्रह्महीहवि तथाब्रह्मरूपअग्निमेंब्रह्महीनेदियाहै इसप्र कारजोजानताहै अर्थात् होमअग्निस्रुवाहविकर्त्ताक्रियाघृतआदिसवसाग्रीऔर जिसकोदियाजाययहसवजोहै सोब्रह्मव्यतिरेककहेविनाऔरनहीं है ब्रह्मक र्ममेहैसमाधि कहेचित्तवृत्ति जिसकी सोयवब्रह्मकोप्राप्तहोताहै जैसेइनक र्मोंकीकर्ममेगिनती नहीं तैसेहीभगवतआराधनकर्मकोभी कर्ममेंगणनानहीं है ऐसेकर्मजोहैं सोअकर्महीं हैं फेरिइनकाफलभोगनाकहांहै औरजोफलहै तो ब्रह्मयाभगवतप्राप्तिरूपहीहै औरदूसरानहीं २४

शाङ्करभाष्यं

सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यभिजानतः विदुषः सर्वकर्माभावः कारकबुद्ध्यभावाच्च नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसम्प्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसन्धिमच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकारककर्मफलभेदबुद्धिमत्कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिरहितञ्च इदन्तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिमत्कर्म्मातोऽकर्म्मैव तत् तथा च दर्शितं कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् इत्यादिभिस्तथा च दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिस्तथा मतिपूर्वकत्वादीनाम् एवम्विधेन कारकात्मनां कर्म्मणां कार्य्यविशेषस्यारम्भकत्वं दृष्टं तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म सम्पद्यतेऽतः उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति अत्र केचिदाहुर्यद्ब्रह्म तदर्पणादीनि ब्रह्मैव किलार्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्तते किन्त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिर्यथा च नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवं सत्यमेवमपि स्याद्यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान् यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषानुपन्यस्य श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ इति ज्ञानं स्तौति अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता स्यादर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य न च दृष्टिसम्पादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमिति चोच्यते विरुद्धञ्च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति प्रकृतविरोधञ्च सम्यग्दर्शनञ्च प्रकृतं कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदित्यत्रान्ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमित्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणोऽध्यायः तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नं तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः २४

टी० २- त्र्यम्बकराणे

आनन्दगिरिकृतटीका।

नाभुक्तं क्षीयते कर्म्मेति स्मृतिमाश्रित्य शङ्कते कस्मादिति समस्तस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य द्वैतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन बाधितत्वात् ब्रह्मविदो ब्रह्ममात्रस्य कर्म्म प्रविलीयते सर्व्वमिति युक्तमित्याह उच्यत इति ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वं क्रियाकारकफलजातं द्वैतमित्यत्र हेतुत्वेनानन्तरश्लोकमवतारयति यत इति अर्पणशब्दस्य करणाविषयत्वं दर्शयन्नर्पणं ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे सामानाधिकरण्यं साधयति येनेति यद्रजतं सा शुक्तिरितिवत् बाधायामिदं सामानाधिकरण्यमित्याह तस्येति तत्र दृष्टान्तमाह यथेति उक्तेऽर्थे पदद्वयमवतारयति तद्वदुच्यत इति उक्तमेवार्थं स्पष्टयति यथा यदिति समासशङ्कां व्यावर्त्तयति ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थं कथयति यदर्पणेति ब्रह्महविरिति पदद्वयमवतार्य्य व्याचष्टे ब्रह्मेत्यादिना यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते तद्ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह तथेति अस्येति षष्ठी ब्रह्मविदमधिकरोति पूर्ववत् समासमाशङ्क्य व्यावर्त्तयन् पदान्तरमवतार्य्य व्याकरोति तथेति प्रागुक्तासमासवदिति व्यतिरेकः तत्र विवक्षितमर्थमाह अग्निरपीति ब्रह्मणेति पदस्याभिमतमर्थमाह ब्रह्मणेति कर्त्राहूयत इति सम्बन्धः कर्त्तुर्ब्रह्मणः सकाशाद्व्यतिरिक्तो नास्तीत्येतदभिमतमित्याह ब्रह्मैवेति हुतमित्यस्य विवक्षितमर्थमाह यत्तेनेति ब्रह्मैव तेनेत्यादिभागं विभजते ब्रह्मैवेत्यादिना ब्रह्मकर्म्मेत्याद्यवतार्य्य व्याकरोति ब्रह्मेति कर्म्मत्वं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात् प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यं एवं ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्य्यार्थमाह एवमिति निवृत्तकर्म्मणं सन्यासिनं प्रति कथमस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह निवृत्तेति यथा बाह्ययज्ञानुष्ठानासमर्थस्याढ्यस्य सङ्कल्पात्मकयज्ञो दृष्टस्तथा ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनं स्तुत्यर्थं सुतरामुपपद्यते तेन स्तुतिलाभात् कल्पनायाः स्वाधीनत्वाच्चेत्यर्थः ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनमित्यभिनयति यदर्पणादीति केन प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसम्पादनमवगतमित्याशङ्क्य अर्पणादीनां विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानानुपपत्तेरित्याह अन्यथेति ज्ञानस्य यज्ञत्वे सम्पादिते फलितमाह तस्मादिति आत्मैवेदं सर्व्वमित्यात्मव्यतिरेकेण सर्व्वस्यावस्तुत्वं प्रतिपद्यमानस्य कर्म्माभावे हेत्वन्तरमाह कारकेति कारकबुद्धेस्तेष्वभिमानस्याभावेऽपि किमिति कर्म्म न स्यादित्याशङ्क्याह न हीति उक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढयति सर्व्वमेवेति इन्द्रायेत्यादिना शब्देन समर्पितो देवताविशेषः सम्प्रदानकारकमादिशब्दाद्ग्राह्यादि करणकारकं तद्विषयबुद्धिमत्कर्त्ताऽस्मीत्यभिमानपूर्व्वकं मोक्षफलमस्येति फलाभिसन्धिमत् कर्म्म दृष्टमिति योजना

आनन्दगिरिकृतटीका

अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह नेत्यादिना उपमृदिता क्रियादिभेदविषया बुद्धिर्यस्य तत्कर्म तथाकर्तृत्वाभिमानपूर्वको भोक्ष्ये फलमस्येतियोभिसन्धिस्तेनरहितञ्च न कर्मदृष्टमित्यन्वयः तथापिब्रह्मविदोभासमानकर्माभावेकिमायातमित्याशंक्याह इदमिति यदिदंब्रह्मविदोदृश्यमानंकर्मतदृहमस्मिब्रह्मेतिबुद्ध्यानिराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमदतस्यकर्मैवनभवतितत्त्व ज्ञानेसति व्यापकंकारकादिव्यावर्त्तमानंव्याप्यंकर्मापिव्यावर्त्तयति तत्त्वविदःशरीरादिचेष्टाकर्माभासःकर्मव्यापकरहितत्वात् सुषुप्तिचेष्टावदित्यर्थः ज्ञानवतोदृश्यमानंकर्माकर्मैवेत्यत्रभगवदनुमतिमाह तथाचेति ब्रह्मविदोदृष्टंकर्मनास्तीत्युक्तेपितत्कारणानुपमर्हात् पुनर्भविष्यतीत्याशंक्याह तथाचदर्शयिष्यतीति अविद्वानिव विद्वानपिकर्मणिप्रवर्त्तमानोदृश्यतेतथापितस्यकर्माकर्मैवेत्यत्र दृष्टान्तमाह दृष्ट्वेति विद्वत्कर्मापिकर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत् फलारम्भकमित्यपिशङ्कानयुक्तेत्याह तथेति इदंकर्मैवंकर्त्तव्यमस्यचफलंभोक्तव्यमिति मतिस्तत्पूर्व्वकाण्यतत्पूर्वकाणिच कर्माणितेषामवान्तरभेदसंग्रहार्थमादिपदंदार्ष्टान्तिकमाह तथेति सप्तम्याविद्वत्प्रकरणंपरामृष्टंषष्ठ्यौभमानाधिकरणेउक्तेऽर्थेपूर्व्ववाक्यमनुकूलयति अतइति ब्रह्मार्पणमन्त्रस्यस्वव्याख्यानमुक्त्वास्वयूथ्यव्याख्यानमनुवदति अत्रेति प्रसिद्धोद्देशेनाप्रसिद्धविधानस्यन्याय्यत्वादप्रसिद्धोद्देशेनप्रसिद्धविधानंकथमित्याशंक्याह ब्रह्मैवेति किलेत्यस्मिन्व्याख्यानेसिद्धान्तिनोऽसंप्रतिपत्तिंसूचयति कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानाधिकरणरूपेणपञ्चविधेनब्रह्मैवव्यवस्थितंकर्मकरोतीत्यङ्गीकारात्तदप्रसिद्धाभावात्तदनुवादेनार्पणादिष्वविरुद्धस्तद्दृष्टिविधिरित्यर्थः दृष्टिविधिपक्षेसिद्धान्ताद्विशेषंदर्शयति तत्रेति अर्पणादिषुकर्त्तव्यांब्रह्मबुद्धिंदृष्टान्ताभ्यांस्पष्टयति यथेत्यादिना दृष्टिविधानेविधेयदृष्टेर्मानसक्रियात्वेनसम्यग्ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणभङ्गःस्यादित्यभिप्रेत्यपरिहरति सत्यमेवमिति विधित्सितदृष्टिस्तुतिपरमेवप्रकरणं नज्ञानस्तुतिपरमित्याशंक्यप्रकरणपर्य्यालोचनयाज्ञानस्तुतिरेवात्रप्रतिभातीति प्रतिपादयति अत्रत्विति किञ्चब्रह्मार्पणमन्त्रस्यापिसम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यंप्रतिभातीत्याह अत्रचेति नन्वर्पणादिषुब्रह्मदृष्टिंकुर्व्वतामपिब्रह्मविद्यैवात्रविवक्षितेति पक्षभेदासिद्धिरितिचेत्तत्राह येत्विति यथात्र नामादिषु ब्रह्मदृष्ट्यानामादिकमुपास्यंतथार्पणादिषुब्रह्मदृष्टिकरणेमत्यर्पणादिकमेवप्राधान्येनज्ञेयमिति ब्रह्मविद्यायज्ञोक्तेमवाक्येनविवक्षिता नस्यादित्यर्थःकिञ्चब्रह्मैवतेनगन्तव्य

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्य्युपासते ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति २५

आनन्दगिरिकृतटीका।

मिति ब्रह्मप्राप्तिफलाभिधानादपिदृष्टिविधानमश्लिष्टमित्याह नचेति नचार्पणाद्या लम्बनादृष्टिर्ब्रह्मप्रापयत्यप्रतीकालम्बनान्नयतीति न्यायविरोधादितिभावः दृष्टि विधानेपिनियोगबलादेवस्वर्गवदृष्टोमोक्षोभविष्यतीत्याशंक्याह विरुद्धञ्चेति ज्ञा नादेवकैवल्यमुक्तामार्गान्तरापवादिन्याश्रुत्याविरुद्धंमोक्षस्याविद्यानिवृत्तिलक्षण स्यदृष्टस्य नैयोगिकत्ववचनमित्यर्थः दृष्टियोगान्मोक्षोभवति इत्येतत्करणाविरु द्धञ्चेत्याह प्रकृतेति तदेवप्रपञ्चयति सम्यग्दर्शनञ्चेति अन्तेच सम्यग्दर्शनंप्रकृ तमिति सम्बन्धः तत्रहेतुः तस्यैवेति सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्यतेनैवोपसंहारेपिम ध्येकिञ्चिदन्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषयत्वमित्याशंक्याह श्रेयानिति प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषयेसत्यनुपपन्नोदर्शनविधिरितिफलितमाह तत्रेति ब्रह्मार्पणमन्त्रे परकीयव्याख्यानामसम्भवे स्वकीयव्याख्यानंव्यवस्थितमित्युपसंहरति तस्मादिति २४

स्वामिकृतटीका।

तदेवंपरमेश्वराराधनलक्षणंकर्मज्ञानहेतुत्वेनबन्धकत्वाभावादकर्मैव आरू ढावस्थायान्तु अकर्त्रात्मज्ञानबाधितत्वात् स्वाभाविकमपिकर्म अकर्मैवेति कर्मण्य कर्मयःपश्येदित्यनेनोक्तः कर्मप्रविलयःप्रपञ्चितः इदानींकर्मणितदङ्गेषुचब्रह्मैवा नुस्यूतं पश्यतः कर्मप्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणंजुह्वादितद पिब्रह्मैव अर्प्यमाणहविरपिघृतादिकंब्रह्मैव ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन्ब्रह्मणाकर्त्राहुतं होमोऽग्निश्चकर्त्ताचक्रियाचब्रह्मैवेत्यर्थः एवंब्रह्मण्येवकर्मात्मकेसमाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य तेनब्रह्मैवगन्तव्यंप्राप्यंनतु फलान्तरमित्यर्थः २४

भाषाअनुवाद।

पर्व्वोक्तप्रकारयज्ञरूपसेसर्व्वसम्पादित करके प्रसिद्धकरके कहाजो ब्रह्मदर्शन रूपज्ञान सोसकलयज्ञोंकाहेतुकहे उसीकेवास्तेसबयज्ञोंकीजातीहैं अतएवश्रेष्ठ है इसीसेअबइसज्ञानकीप्रसंशाकरके अधिकारीकेभेदसेज्ञानकेउत्पत्तिकीउपा यरूपसबयज्ञोंको ८ श्लोकसेकहतेहैं कितनेकर्मयोगीलोग ब्रह्मबुद्धिरहित हो इन्द्रवरुणआदिदेवतोंकोयज्ञकरिकेबड़ीश्रद्धासेपूजते हैं और कितनेज्ञान योगीब्रह्मरूपअग्निमेब्रह्मयज्ञरूपउपायसे यज्ञआदिसकलकर्मरूप ब्रह्मकोब्रह्मा र्पणविधिसे अर्पणकरकेसबकर्मलीनकरतेहैं सोईब्रह्मयज्ञ है यहजानो २५

शाङ्करभाष्यं

तत्राधुनासम्यग्दर्शनस्ययज्ञत्वंसम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येपियज्ञा उपक्षिप्यन्ते
दैवमेवेत्यादिना दैवमेवदेवाइज्यन्ते येनयज्ञेनासौदैवोयज्ञस्तमेवापरेयज्ञंयोगि
नःकर्म्मिणःपर्य्युपासते कुर्व्वन्तीत्यर्थः ब्रह्माग्नौसत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मविज्ञानमानन्दंब्र
ह्मयत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यआत्मासर्व्वान्तरइत्यादिवचनोक्तमशनायादिसर्व्वसं
सारधर्म्मवर्जितंनेति नेतीति निरस्ताशेषविशेषंब्रह्मशब्देनोच्यते ब्रह्मचतदग्निश्चस
होमाधिकरणत्वविवक्षयाब्रह्माग्निस्तस्मिन् ब्रह्माग्नावपरेऽन्येब्रह्मविदोयज्ञंयज्ञश
ब्दवाच्यआत्माआत्मनामसुयज्ञशब्दस्यपाठात् तमात्मानंयज्ञंपरमार्थतःपरमेवब्रह्म
सन्तंबुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्व्वोपाधिधर्म्मकमाहुतिरूपंयज्ञेनैवात्मनैवोक्तलक्ष
णेनोपजुह्वति प्रतिक्षिपन्ति सोपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकेनपरब्रह्मस्वरूपेणैवय
द्दर्शनंसतस्मिन्होमस्तंकुर्व्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्व दर्शननिष्ठाःसंन्यासिनइत्यर्थः २५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानस्ययज्ञत्वं संपाद्यपूर्व्वश्लोकेस्थिते सत्यधुनातस्यैवज्ञानस्यस्तुत्यर्थंयज्ञान्तर
निर्द्देशार्थमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह तत्रेति सर्व्वस्यश्रेयःसाधनस्यमुख्यगौणवृत्तिभ्यां
यज्ञत्वं दर्शयन्आदौयज्ञद्वयमादर्शयति दैवमेवेति प्रतीकमादायदैवयज्ञंव्याचष्टे
देवाइति सम्यग्ज्ञानाख्यं यज्ञंविभजते ब्रह्माग्नाविति तत्रब्रह्मशब्दार्थंश्रुत्यवष्ट
म्भेनस्पष्टयति सत्यमिति यदजमनृतविपरीतमपरिच्छिन्नंब्रह्मतस्यपरमानन्दत्वे
नपरमपुरुषार्थत्वमाह विज्ञानमिति तस्यज्ञानाधिकरणत्वेनज्ञानत्वमौपचारि
कमित्याशंक्याह साक्षादिति जीवब्रह्मविभागेकथमपरिच्छिन्नत्वमित्याशंक्यवि
शिनष्टि यआत्मेति परस्यैवात्मत्वंसर्व्वस्माद्देहादेरव्याकृतान्तादान्तरत्वेनसाधयति
सर्व्वान्तरइति विधिमुखंसर्व्वमेवोपनिषद्वाक्यंब्रह्मविषयमादिशब्दार्थः निषेधमुखं

स्वामिकृतटीका ।

तदेवंयज्ञत्वेनसम्पादितं सर्व्वब्रह्मदर्शनलक्षणं ज्ञानंसर्व्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्
सर्व्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवंस्तोतुमधिकारिभेदेनज्ञानोपायभूतान्बहून्यज्ञानाह दै
वमित्यादिभिरष्टभिःदेवाइन्द्रवरुणादयइज्यन्तेयस्मिन्एवकारेणेन्द्रादिषुब्रह्मबुद्धि
राहित्यंदर्शितं तदेवंयज्ञमपरेकर्म्मयोगिनः पर्य्युपासते श्रद्धयानुतिष्ठन्ति अपरे
तुज्ञानयोगिनोब्रह्मरूपेऽग्नौयज्ञेनैवोपायेनब्रह्मार्पणमित्याद्युक्तप्रकारेण यज्ञमुप
जुह्वति यज्ञादिसर्व्वकर्माणिप्रविलापयन्तीर्थःसोऽयंज्ञानयज्ञः २५

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति २६

शाङ्करभाष्यं

सोऽयंसम्यग्दर्शनलक्षणोयज्ञोदैवयज्ञादिषुयज्ञेषुप्रक्षिप्यते ब्रह्मार्पणमित्यादि श्लोकैः श्रेयान्द्रव्यमयात्यज्ञात् ज्ञानयज्ञःपरन्तप इत्यादिनास्तुत्यर्थं श्रोत्रादीनिति श्रोत्रादीन्द्रियाण्यन्येयोगिनः संयमाग्निषुप्रतीन्द्रियंसंयमोभिद्यतइति बहुवचनं संयमाएवाग्नयस्तेषुजुह्वतीन्द्रियसंयममेवकुर्व्वन्तीत्यर्थः शब्दादीनविषयानन्ये इन्द्रियाग्निषुजुह्वति इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेष्विन्द्रियाग्निषुजुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणंहोमंमन्यन्ते २६

आनन्दगिरिकृतटीका

ब्रह्मविषयमुपनिषद्वाक्यमशेषमेवार्थतो निबध्नाति अशनायेति ब्रह्मण्यग्निशब्दप्रयोगेनिमित्तमाह सहोमेति बुद्ध्यारूढतयासर्व्वस्यैवाहेतुत्वादिति द्रष्टव्यं यज्ञशब्दस्यात्मनित्वंपदार्थेप्रयोगेहेतुमाह आत्मनामस्विति आधाराधेयभावेनवास्तवभेदंब्रह्मात्मनोर्व्यावर्त्तयति परमार्थतइति कथंतर्हि होमो नहि तस्यैवतत्रहोमःसम्भवतीत्याशंक्याह बुद्ध्यादीति उपाधिसंयोगफलंकथयति अध्यस्तेति उपाध्यध्यासद्वारातद्धर्माध्यासेप्राप्तमर्थंनिर्दिशति आहुतीति इत्थंभूतलक्षणांटतीयामेव व्याकरोति उक्तेति अशनायादिसर्व्वसंसारधर्म्मवर्ज्जितेननिर्व्विशेषेणस्वरूपेणेति यावत् आत्मनोब्रह्मणिहोममेवप्रकटयति सोपाधिकस्येतिअपरइत्यस्यार्थंस्फोरयति ब्रह्मेति २५

स्वामिकृतटीका।

श्रोत्रादीनीति अन्येनैष्टिकाब्रह्मचारिणस्तत्तदिन्द्रियसंयमरूपेष्वग्निषुश्रोत्रादीनिजुह्वति प्रविलापयन्ति इन्द्रियाणिनिरुध्य संयमप्रधानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेषु शब्दादीनन्येगृहस्थाजुह्वति विषयभोगसमयेऽप्यनासक्ताःसन्तोऽग्नित्वेनभावितेषुइन्द्रियेषु हविष्ट्वेनभावितान्शब्दादीन् प्रक्षिपन्तीत्यर्थः २६

भाषा अनुवाद।

ऐसेहीकितनेब्रह्मचारीलोग इन्द्रियोंकासंयमजोविषयोंसेरोकना सोईअग्निरूपहैतिसमेंश्रोत्रघ्राणजिह्वात्वकचक्षु इनज्ञानइन्द्रियोंकोहोमकरतेअर्थात् इन्द्रियोंकोअन्तर्मुखकरकेसंयमसेहरतेहैं और कितनेगृहस्थजनइन्द्रियरूपअग्निमेंहविरूपविषयकहेरूपरसगन्धस्पर्शशब्दमोहोमकरतेहैं तोविषयभोगसमैमेभीयनाशक्तहोके अग्निरूपइन्द्रियोंमे रूपआदिविषयरूपघृतहोमकरतेहैं कहेदग्धकरते निरहङ्कारहोकर फलइच्छारहितहोते हैं २६

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते २७

शाङ्करभाष्यं।

किञ्चसर्व्वाणीति सर्व्वाणीन्द्रियकर्माणिइन्द्रियाणांकर्माणीन्द्रियकर्माणितथा प्राणकर्माणिप्राणोवायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनितानि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौआत्मनिसंयमआत्मसंयमः सएवयोगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौजुह्वति प्रक्षिपन्ति ज्ञानाग्निदीपितेस्नेहेनेवप्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते जुह्वति प्रविलापयन्ति इत्यर्थः २७

आनन्दगिरिकृतटीका।

उक्तस्यज्ञानयज्ञस्यदैवयज्ञादिषुयज्ञेषु ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैरुपक्षिप्यमाणत्वंदर्शयति सोयमिति उपक्षेपप्रयोजनमाह श्रेयानिति सम्प्रति यज्ञद्वयमुपन्यस्यति श्रोत्रादीनीति वाह्यानांकरणानांमनसिसंयमस्यैकत्वात् कथंसंयमाग्निष्विति बहुवचनमित्याशंक्याह प्रतीन्द्रियमिति संयमानांप्रत्याहाराधिकरणत्वेन व्यवस्थितानामनोरूपाणांहोमाधारत्वादग्नित्वंव्यपदिशति संयमाइति विषयेभ्योऽन्तर्बाह्याणीन्द्रियाणिप्रत्याहरन्तीतिसंयमयज्ञंसंक्षिप्यदर्शयति इन्द्रियेति श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषुशब्दादिविषयहोमस्यतत्तदिन्द्रियैस्तत्तद्विषयोपभोगलक्षणस्यसर्व्वसाधारणत्वमाशंक्यप्रतिषिद्धान्वर्ज्जयित्वारागद्वेषरहितोभूत्वाप्राप्तान्विषयान्भुञ्जते तैस्तैरिन्द्रियैरिति विवक्षितंहोमंविशदयति श्रोत्रादिभिरिति २६

यज्ञान्तरंकथयति किञ्चेति इन्द्रियाणांकर्माणिश्रवणवदनादीनिआत्मनि संयमोधारणाध्यानसमाधिलक्षणः सर्व्वमपिव्यापारंनिरुध्य आत्मनिचित्तसमाधानंकुर्व्वन्तीत्याह विवेकेति २७

भाषाअनुवाद

औरवहुतेरेध्यानीपुरुष श्रोत्रादिज्ञानइन्द्रियोंके श्रवणआदिकर्मतथावाक्आदिकर्मइन्द्रियोंकेकार्य्य वचनआदि औरप्राणअपानउदानव्यानसमाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जय येशरीरकीदशवायुवोंकेकर्म जोवहिर्गमनादि हैं सोसव आत्मसंयमयोगअग्निमेहोमकरतेहैं अर्थात्ध्यानकेद्वाराचित्तकीएकाग्रतारूप ज्ञानसेदीपितयोगअग्निमे होमतेलीनकरतेहैं अर्थात् ध्येयकहेध्यानकेविषयको ध्यानकेद्वाराप्रज्वलितज्ञानदीपकीप्रकाशसे वहीध्येयकहे ध्यानयोग्यब्रह्मकोअच्छीतरहजानकर औरउसीमेमनको संयमकहेयुक्तकरिके सकलकर्मकोदूरकरदेते हैं २७

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः २८

शाङ्करभाष्यम्।

द्रव्येति द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषुद्रव्यविनियोगंयज्ञबुद्ध्याकुर्व्वन्तियेते द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञास्तपोयज्ञोयेषांतपस्विनांते तपोयज्ञायोगयज्ञाःप्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणोयोगोयज्ञोयेषांते योगयज्ञास्तथापरेस्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चस्वाध्यायोयथाविधिऋगाद्याभ्यासोयज्ञोयेषांते स्वाध्याययज्ञाःज्ञानयज्ञाशास्त्रार्थपरिज्ञानंयज्ञोयेषांते ज्ञानयज्ञाःस्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चयतयोयतनशीलाःसंशितव्रताः सम्यक्शितानितनूकृतानितीक्ष्णीकृतानिव्रतानियेषांतेसंशितव्रताः २८

स्वामिकृतटीका।

किञ्चसर्व्वाणीति अपरेध्याननिष्ठाबुद्धीन्द्रियाणांश्रोत्रादीनांकर्माणिश्रवणदर्शनादीनि कर्मेन्द्रियाणांवाक्पाण्यादीनांकर्माणिवचनोपादानादीनि प्राणानाञ्चदशानांकर्माणिप्राणस्यवहिर्गमनं अपानस्याधोगमनंव्यानस्यव्यायनाकुञ्चनप्रसारणादीनि समानस्याशितपीतादीनांसमुन्नयनं उदानस्योर्द्ध्वनयनंउद्गारेनागआख्यातः कूर्मउन्मीलनेस्मृतःकृकरःक्षुत्करोज्ञेयोदेवदत्तोविजृम्भने नजहातिमृतञ्चापिसर्व्वव्यापीधनञ्जयः इत्येवंरूपाणिजुह्वति आत्मनिसंयमोध्यानैकाग्र्यंसएवयोगःसएवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेनध्येयविषयेनदीपितेप्रज्वलिते ध्येयंसम्यग्ज्ञात्वा तस्मिन्मनःसंयम्य तानिसर्व्वाणिकर्माणि उपरमयन्तीत्यर्थः २७ किञ्चद्रव्ययज्ञाइत्यादिद्रव्यदानमेवयज्ञोयेषांतेद्रव्ययज्ञाःकृच्छ्रचान्द्रायणादितपएवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाःयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणसमाधिःसएवयज्ञोयेषांते योगयज्ञाःस्वाध्यायेनवेदेनश्रवणमननादिनायत्तदर्थज्ञानंतदेवयज्ञोयेषांते यद्वावेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधायतयःप्रयत्नशीलाःसम्यक् शितंनिशितंतीक्ष्णीकृतंव्रतंयेषांते २८

भाषा अनुवाद।

औरलोकमेकितनेपुरुष द्रव्यदानहींको परमयज्ञजानिद्रव्यदानरूपयज्ञ करते औरवहुतेरेमनुष्यकृच्छ्रचान्द्रायणतथाद्वादशवार्षिकव्रतआदिकमे चित्त लगाय तपरूपयज्ञकरतेहैं फेरिकितनेजन योगशास्त्रोक्तनेतीधौतीऔप्राणायामआदि योगकरके चित्तवृत्तिकेवोधरूपयोगयज्ञमेतत्परहैं औरवहुतेरे वेदशास्त्रकेअध्ययनमननकोस्वकर्मजानितदर्थज्ञानहींको सर्व्वस्वमानि स्वाध्यायज्ञानरूपयज्ञकरतेहैं परन्तु जोइन्द्रीजितऔव्रतमेतत्परहैं तेई येसवयज्ञोंकरसकते हैं२८

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे। प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥ अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ॥

शाङ्करभाष्यं

किञ्च अपानइति अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणंप्राणवृत्तिं पूरकाख्यंप्राणायामंकुर्वन्तीत्यर्थः प्राणेऽपानंतथापरेजुह्वति रेचकाख्यञ्चप्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत् प्राणापानगतीरुद्ध्वा मुखनासिकाभ्यांवायोर्निर्गमनंप्राणस्यगतिस्त द्विपर्य्ययेनाधोगमनमपानस्यते प्राणापानगती एतेरुद्ध्वानिरुध्यप्राणायामपराय णाःप्राणायामतत्पराःकुम्भकाख्यंप्राणायामंकुर्वन्तीत्यर्थः किञ्चअपरइति अपरे नियताहारा नियतः परिमितः आहारोयेषांते नियताहाराःसन्तःप्राणान्वायु भेदान्प्राणभेदेष्वेवजुह्वति यस्ययस्यवायोर्जयःक्रियते इतरान् वायुभेदांस्तस्मिन्त स्मिन्जुह्वति ते तत्रप्रविष्टाइवभवन्ति २९

आनन्दगिरिकृतटीका।

यज्ञषट्कमवतारयति द्रव्येतीति तत्रद्रव्ययज्ञान्पुरुषानुपादायविभजते तीर्थेष्विति तपस्विनांयज्ञबुद्ध्यातपोनुतिष्ठतां नियमवतांइत्यर्थः प्रत्याहारादीत्या दिशब्दे नयमनियमासनध्यानधारणासमाधयोगृह्यन्ते यथाविधिप्राङ्मुखत्वपवित्र पाणित्वाद्यध्ययनविधिमनतिक्रम्येतियावत् व्रतानांतिव्रीकरणमतिदृढत्वं २८

भाषा अनुवाद।

औरकितनेहठयोगाभ्यासीमनुष्य अपानवायुमेप्राणवायुकोपूरकप्राणायामके द्वाराखैंचिकरहोमकरतेहैं अर्थात्पूरकसमैमेप्राणअपानएककरदेतेहैं और कोईकुंभकप्राणायामसेप्राणअपानवायुकोउर्द्ध्वअधोगमनरोंककररेचककालसेअ पानवायुकोप्राणवायुमे औचिलेकरहोमकरतेहै लीनकरदेतेहैं ऐसेही पूरक कुंभकरेचककेद्वारा प्राणायाममेतत्पररहतेहैं औरकोईकोईलोगआहारघटा यइन्द्रीशिथिलकरकेसोईसोईइन्द्रियवृत्तिकालयरूपहोमकरतेहैं अथवापूरक रेचकदोनोश्वासावन्दकरहंसऔसोहं इसकोअनुलोमकरके उलटपुलटरूप अजपामन्त्रकेद्वारातत्त्वमसिमहावाक्यमेकथित जोतत्पद औत्वंपद तिनकेअर्थके अनुसारब्रह्म जीवकीएकताअर्थात्सोब्रह्महमहैं औरहमसोब्रह्महै ऐसीभाव नाकरतेहैं औरकोईप्राणायामहीकोयज्ञकहते अर्थात् उदरकेदोभाग अन्नसे पूर्णकरिऔएकभागपानीसेपूर्णकरिऔरवायुकेसंचारार्थ चतुर्थभागखा लीराखि विधिकेअनुसारपरिमितआहारीजन कुंभककेद्वाराप्राणअपानकीगति रोधकरिप्राणदमनशीलहो सबइन्द्रियोंकोप्राणवायुमेहोमकरतेहैं अर्थात्कुं भकसेसबप्राणएकहोजातेऔरइन्द्रियगणलयकोप्राप्तहोताहै २९

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्राणायामाख्यं यज्ञमुदाहरति किञ्चेति प्राणायामपरायणाः सन्तो रेचकं पूरकञ्च कृत्वा कुम्भकं कुर्व्वन्तीत्याह प्राणेति प्राणापानयोर्गतीश्वासप्रश्वासौ निरुध्य किं कुर्व्वन्तीत्यपेक्षायामाह किञ्चेति प्राणापानगतिनिरोधरूपं कुम्भकं कृत्वा पुनःपुनर्व्वायुजयं कुर्व्वन्तीत्यर्थः आहारस्य परिमितत्वं हितत्वमेध्यत्वोपलक्षणार्थं प्राणानां प्राणेषु होममेव विभजते यस्येति जितेषु वायुभेदेष्वजितानां तेषां होमप्रकारं प्रकटयति तेतत्रेति २९

प्रकृतान्यज्ञानुपसंहरति सर्व्वेपीति यथोक्तयज्ञनिर्व्वर्त्तनानन्तरं क्षीणकल्मषे किं स्यादित्याशंक्याह एवमिति यथोक्तानां यज्ञानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेन विशेषितस्य पुरुषस्य प्रत्यवायं दर्शयति नायमिति पादान्तरेण कथं यथोक्तयज्ञानुष्ठायिनामवशिष्टेन कालेन विहितान्नभुजां ब्रह्मप्राप्तिरित्याशंक्य मुमुक्षुत्वे सति चित्तशुद्धिद्वारेत्याह मुमुक्षवश्चेदिति तत् किमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विवक्षितः तथा च गतिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशंक्य गतिनिर्द्देशसामर्थ्यात् क्रममुक्तिरत्राभिप्रेतेत्याह कालातीति ३०

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अपानेइति अपानेऽधोवृत्तौ प्राणमूर्द्धवृत्तिं पूरकेन जुह्वति पूरककाले प्राणमपानेनैकीकुर्व्वन्ति तथा कुम्भकेन प्राणापानयोरूर्द्धाधोगती रुद्ध्वा रेचककालेऽपानं प्राणे जुह्वति एवं पूरककुम्भकरेचकैः प्राणायामपरायणा अपरे इत्यर्थः किञ्चापरेइति अपरे त्वाहारसंकोचमभ्यस्यन्तः स्वयमेव जीर्य्यमाणेष्विन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियवृत्तिलयं होमं भावयन्तीत्यर्थः यद्वा अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरइत्यनेन पूरकरेचकयोरावर्त्यमानयोर्हंसः सोऽहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाजपामन्त्रेण तत्त्वंपदार्थैक्यं व्यतीहारेण भावयन्तीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे सकारेण वहिर्य्याति हकारेण विशेत् पुनः प्राणस्तत्र स एवाहमहंसइति चिन्तयेदिति प्राणापानगतीरुद्ध्वेत्यनेन श्लोकेन प्राणायामयज्ञा अपरे कथ्यन्ते तत्रायमर्थः द्वौ भागौ पूरयेदन्नैर्जलैरेकं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत् इत्येवमादिवचनोक्तनियत आहारो येषां ते कुम्भकेन प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणसंयमनपरायणाः सन्तः प्राणानिन्द्रियाणि प्राणेषु जुह्वति कुम्भकेन हि सर्व्वे प्राणा एकीभवन्ति तत्रैव क्षीयमाणेष्विन्द्रियेषु होमं भावयन्तीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे यथा यथा सदाभ्यासान्मनसः स्थिरता भवेत् वायुवाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथेति २९

सर्व्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनं ॥३०॥
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ३१

शाङ्करभाष्यम्

सर्व्वइति सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितो कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्व्वर्त्त्य यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टञ्च तदमृतञ्च यज्ञशिष्टामृतं तत् भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितमन्नममृताख्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं मुमुक्षवश्चेत् कालातिक्रमापेक्षयेति शब्दसामर्थ्यात् गम्यते ३०

नायमिति नायं लोकः सर्व्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ३१

स्वामिकृतटीका ।

तदेवमुक्तानां द्वादशानां यज्ञविदां फलमाह सर्व्वेप्येते इति यज्ञान् विन्दन्ति लभन्त इति यज्ञविदो यज्ञज्ञा इति वा यज्ञैः क्षयितं नाशितं कल्मषं यैः यज्ञान् कृत्वा अवशिष्टकालेऽनिषिद्धमन्नममृतरूपं भुञ्जत इति तथा ते सनातनं नित्यं ब्रह्म ज्ञानद्वारेण प्राप्नुवन्ति ३०

तदकरणे दोषमाह नायमिति अयमल्पसुखो पि मनुष्यलोको अयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानरहितस्य नास्ति कुतोऽन्यो बहुसुखः परलोकः अतो यज्ञाः सर्व्वथा कर्त्तव्या इत्यर्थः ३१

भाषा अनुवाद ।

एही पूर्व्वोक्त बारहप्रकार के यज्ञकारीयों को प्राप्यफल कहते हैं कि ऐसी यज्ञरूपक्रिया जिनकी जानी है और इन यज्ञों से जिनके पापक्षय होगये हैं और यज्ञ समाप्त करपीछे शास्त्रविहित अमृत रूप अन्नभोजन करते हैं फेर तत्त्वज्ञान के द्वारा नित्य सत्य ब्रह्म को प्राप्त होते हैं सोई कहा कि सबये यज्ञवित् यज्ञसे नष्टकल्मष कहे निःपापहो यज्ञशिष्ट अमृतभोगी सनातन ब्रह्म को जाते कहे प्राप्त होते हैं ३०

अब यज्ञ न करने में दोष कहते हैं कि देखो यज्ञ न करनेवालों को यह अल्पसुख जो मनुष्यलोक सोई नहीं मिलता है तो परलोक सुख फेरि कहां प्राप्त होना है इससे यज्ञ को निश्चय करना चाहिये कुरुसत्तम यह कैमुतिकन्याय से देखाया है ३१

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥
कर्म्मजान् विद्धि तान् सर्व्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२

शाङ्करभाष्यं ।

एवमिति एवंयथोक्ताबहुविधाबहुप्रकारायज्ञाविततविस्तीर्णाब्रह्मणोवेदस्य मुखेद्वारेवेदद्वारेणावगम्यमाना:ब्रह्मणोमुखेवितता उच्यन्ते तद्यथावाचिहिप्राणंजुहुमइत्यादय:कर्म्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्म्मोद्भवान्विद्धितान् सर्व्वाननात्मजान्निर्व्यापारोह्यात्माअतएवंज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् नमद्व्यापाराइमे निर्व्यापारोहमुदासीनइत्येवंज्ञात्वास्मात् सम्यग्दर्शनात् मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थ: ३२

आनन्दगिरिकृतटीका

तृतीयंपादंव्याचष्टे नायमिति विवक्षितं कैमुतिकन्यायमाह कुतइति साधारणलोकाभावेपुनरसाधारणलोकप्राप्तिर्दूरनिरस्तेत्यर्थ: यथोक्तेऽर्थेबुद्धिसमाधानं कुरुकुलप्रधानस्यअर्ज्जुनस्यअनायासलभ्यमितिवक्तुं कुरुसत्तमेत्युक्तं ३१

उक्तानांयज्ञानांवेदमूलत्वेनोत्प्रेक्षानिबन्धनत्वं निरस्यति एवमिति आत्मव्यापारसाध्यत्वमुक्तकर्म्मणामाशंक्यदूषयति कर्म्मजानिति आत्मनोनिर्व्यापारत्वज्ञाने फलमाह एवमिति कथंयथोक्तानांयज्ञानांवेदस्यमुखेविस्तीर्णत्वमित्याशंक्याह वेदद्वारेणेति आत्मनोऽवगममानत्वमेवोदाहरति तद्यथेति एतद्धस्मवैतत्पूर्व्वेविद्वांसआहुरित्युपक्रमाध्ययनाद्याक्षिप्यहेत्वाकाङ्क्षायामुक्तंवाचिहीति ज्ञानशक्तिम

स्वामिकृतटीका

ज्ञानयज्ञंस्तोतुमुक्तान्यज्ञानुपसंहरति एवंबहुविधाइति ब्रह्मणोवेदस्यमुखे वितता वेदेनसाक्षाद्विहिता इत्यर्थ: तथापितान्सर्व्वानवाङ्मन:कायकर्म्मजनितानात्मस्वरूपमंस्पर्शरहितान्विद्धिजानीहि आत्मन:कर्म्मणोऽगोचरत्वात् एवंज्ञात्वाज्ञाननिष्ठ:सन् संसाराद्विमुक्तोभविष्यसि ३२

भाषा अनुवाद ।

ज्ञानयज्ञकीप्रशंसाकरनेकेअर्थअबसब यज्ञोंकीचर्चाकरिन्यूनअधिकतारतम्य देखावतेहुये कहतेहैं किनानाप्रकारकोयज्ञवेदरूपमुखसेप्रत्यक्षविहित हैं परतौभी मनवचनशरीरकेकर्म्मसेउत्पन्नजोयज्ञहैं सकलआत्मस्वरूपस्पर्शसेरहितजानो अर्थात् उनसेआत्मज्ञाननहींहोता क्योंकिआत्माकर्म्मोंकाअगोचरकहे कर्म्मप्राप्यनहीं है इससेतुमज्ञाननिष्ठहोय संसारसेमुक्त होउगे यहजानो ३२

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप॥ सर्व्वंकर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ३३

शाङ्करभाष्यं

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्ययज्ञत्वं सम्पादितं यज्ञाश्चअनेकविधा उपदिष्टास्तैःसिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानंस्तूयते कथंश्रेयानिति श्रेयान्द्रव्यमयात्द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञःहेपरन्तपद्रव्यमयोहि यज्ञःफलस्यारम्भको नज्ञानयज्ञःफलस्यारम्भकोऽतः श्रेयान्प्रशस्यतरःकथं यतःसर्व्वंकर्म्मसमस्तमखिलंअप्रतिबद्धंपार्थज्ञानेमोक्षसाधनेसर्व्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेपरिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थःयथाकृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनंसर्व्वंतदभिसमेति यत्किञ्चित्प्रजाःसाधुकुर्व्वन्ति यस्तद्वेद यत्सवेदेति श्रुतेः ३३

आनन्दगिरिकृतटीका

द्विपयेक्रियाशक्तिमदुपसंहारोनविवक्षितः प्राणेवावाचंयोह्येवप्रभवःसएवाप्यय इति वाक्यमादिशब्दार्थःज्ञानशक्तिमतां क्रियाशक्तिमतामन्योन्योत्पत्तिप्रलयत्वात्तदभावेनाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः कर्म्मणामात्मव्यापारजन्यत्वाभावेहेतुमाह निर्व्यापारोहीति तस्य च निर्व्यापारत्वं फलवत्त्वाज्ज्ञातव्यमित्याह अतइति एवं ज्ञानमेवज्ञापयन्उक्तंव्यनक्ति नेत्यादिना ३२

कर्म्मयोगेनेकधाभिहिते सर्व्वस्यश्रेयःसाधनस्यकर्म्मात्मकत्वप्रतिपत्तौकेवलंज्ञानमनाद्रियमाणमर्ज्जुनमालक्ष्य वृत्तानुवादपूर्व्वकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्य्यमाह ब्रह्मेत्यादिना सिद्धेति सिद्धपुरुषार्थभूतंपुरुषापेक्षितलक्षणं प्रयोजनंयेषां यज्ञानांतैरनन्तरोपदिष्टैरिति यावत् प्रश्नपूर्व्वकंस्तुतिप्रकारंप्रकटयति कथमित्यादिना ज्ञानयज्ञ

भाषा अनुवाद।

अबज्ञानयज्ञकीश्रेष्ठता कहते हैं किजिसलियेआत्मव्यापाररहितजोद्रव्यमय देवताके अर्थयज्ञहैतिससे ज्ञानयज्ञही श्रेष्ठजानोऔरयदापिज्ञानयज्ञमानसिक व्यापारकेअधीनहै तथापिआत्माकास्वरूपजोज्ञान सोकेवलमनकापरिणाम अर्थात्ब्रह्मरूप होनामात्रहै औरज्ञान कुछमानसव्यापारसे प्रगटनहीहै और ज्ञानकीश्रेष्ठतामेहेतु यह कि फलकेसहित सर्व्वकर्म्मतत्त्वज्ञानकेअन्तर्भूतहैं क्यों किलोगोंकेकियेहुयेसत्कर्म्म ज्ञानकेअनुगामीकहे साथहोतेहैं यह वेदमेकहाहै सोईइसश्लोकमेकहा कि श्रेष्ठहै द्रव्ययज्ञसेज्ञानयज्ञ हेपरन्तप औरसब कर्म्म हे पार्थअर्ज्जुनज्ञानमे परिसमाप्तकहे लीनहोतेहैं इसीसेज्ञानयज्ञश्रेष्ठहै ३३

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वद्रव्ययज्ञात् प्रशस्यतरत्वे हेतुमाह श्रेयानिति द्रव्यसाधनसाध्यादित्युपलक्षणं स्वाध्यायादेरपि ततोपिज्ञानयज्ञस्यश्रेयस्त्वाविशेषात् द्रव्यमयादियज्ञेभ्योज्ञान यज्ञस्यप्रशस्यतरत्वंप्रपञ्चयति द्रव्यमयोहीति फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थ:नफलारम्भको नकस्यचित् फलस्योत्पादक:किन्तु नित्यसिद्धस्यमोक्षस्यअभिव्यञ्जकइत्यर्थ: तस्यप्र शस्यतरत्वेहेत्वन्तरमाह यतइति समस्तंकर्मेत्यग्निहोत्रादिकमुच्यते अखिलम विद्यमानं खिलंशेषोयस्येत्यनल्पंमहत्तरमितियावत् सर्वमखिलमिति पदद्वयोपा दानमसङ्कोचार्थं सर्वंकर्मज्ञानेन्तर्भवतीत्यत्र छान्दोग्यश्रुतिंप्रमाणयति यथेति चतुरायकेहि द्यूतेकश्चिदाय:चतुरङ्क: सन् कृतशब्देनोच्यते तस्मैविजितायकृता यतादर्थ्येनाधरेयास्तस्मादधस्ताद्भाविनस्त्रिद्व्येकाङ्कास्त्रेताद्वापरकलिनामान: संय न्त्यायाः सङ्गच्छन्ति चतुरङ्केकृतायेविद्यमानानामन्तर्भावोभवति महासंख्यायां मयान्तरसंख्यान्तर्भावावश्यम्भावादेवमेनंविद्यावन्तं पुरुषंसर्वंतदाभिमुख्येनसमेति सङ्गच्छति किंतत्सर्वंयद्विदुषिपुरुषेन्तर्भवति तदाह यत्किञ्चिदिति प्रजा:सर्वायत् किमपिसाधुकर्मकुर्वन्ति तत्सर्वमित्यर्थ: एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेवविद्यावन्तंपुरुषं विशिनष्टि यस्तदिति किंतदित्युक्तं तदेवविशदयति यत्सइति सरैक्वोयत्तत्त्वं वेदत त्त्वं योन्योपिजानाति तमेनं सर्वंसाधुकर्माभिसमेतीति योजना ३३

यद्येवंप्रशस्यतरमिदंज्ञानंतर्हिकेनोपायेनतत्प्राप्तिरिति पृच्छति तदेतदिति ज्ञानप्राप्तौप्रत्यासन्नमुपायमुपदिशति उच्यतइति तद्विज्ञानंगुरुभ्योविद्धि गुरवस्तुप्र णिपातादिभिरुपायैरावर्ज्जितचेतसोवदिष्यन्तीत्याह तद्विद्धीति उपदेष्टृत्वमुपदेश कर्त्तृत्वं परोक्षज्ञानमात्रेणनभवतीत्याह उपदेक्ष्यन्तीति तदिति प्रेक्षितं ज्ञानसा धनंगृह्यते येनविधिनेति विशेषदर्शनात् यद्वा येनाचार्य्यावर्ज्जनप्रकारेणतदुपदे शवशादपेक्षितं ज्ञानंलभ्यते तथातज्ज्ञानमाचार्य्येभ्योलभस्वेत्यर्थ:तदेवस्फुटयति आचार्य्यानिति एवमादिनेत्यादिशब्देनशमादयोगृह्यन्तेएवमादिनाविद्धीति पूर्वेण

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञानयज्ञस्तुश्रेष्ठइत्याह श्रेयानिति द्रव्यमयाद्दनात्मव्यापारजन्याद्दैवादियज्ञा त्ज्ञानयज्ञ:श्रेष्ठ: यद्यपिज्ञानस्यापिमनोव्यापाराधीनत्वमस्त्येव तथाप्यात्मस्वरू पस्यज्ञानस्यमन:परिणामेअभिव्यक्तिमात्रंतज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयाद्विशेष:श्रेष्ठ त्वेहेतु: सर्वंकर्माखिलंफलसहितं ज्ञानेपरिसमाप्यते अन्तर्भवतीत्यर्थ:सर्वंतद भिसमेति यत्किञ्चित्प्रजा:साधुकुर्व्वन्तीतिश्रुते: ३३

तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया उपदेक्ष्यन्तितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन: ३४

शाङ्करभाष्यम्

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते तद्विद्धीति तद्विद्धि विजानीहि येन विधि ना प्राप्यत इत्याचार्य्यानभिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचै: प्रपतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कार: तेन कथं बन्ध: कथं मोक्ष: का विद्या का चाविद्येति परिप्रश्नेनसेवया गुरुशुश्रूषयैवमादिना प्रश्रयेणावर्ज्जिता आचार्य्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनोज्ञानवन्तोपि केचिद्यथावत्तद्दर्शनशीलाश्च नभवन्ति अपरेतु भवन्त्यतोविशिनष्टितत्त्वदर्शिन इति ये सम्यग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्य्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतोमतं ३४

आनन्दगिरिकृतटीका।

सम्बन्ध: उत्तरार्द्धंव्याचष्टे प्रश्रयेणेति प्रश्रयोभक्तिश्रद्धापूर्वकोनिरतिशयोऽवनतिविशेष:यथोक्तविशेषणंपूर्वोक्तेनप्रकारेणप्रशस्ततममित्यर्थ: विशेषणस्यपौनरुक्तिपरिहारार्थमर्थभेदंकथयति ज्ञानवन्तोपीति ज्ञानिनइत्युक्त्वापुनस्तत्त्वदर्शिनइति ब्रुवतोभगवतोभिप्रायमाह येसम्यगिति बहुवचनञ्चैतदाचार्य्यविषयंबहुश्रुत:श्रोतव्यंबहुधाचेति सामान्यन्यायाभ्यनुज्ञानार्थंनत्वात्मज्ञानमधिकृत्य आचार्यबहुत्वं विवक्षितं तस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदाचार्यमात्रोपदेशादेवोदयसम्भवात् ३४

स्वामिकृतटीका।

एवंभूतात्मज्ञाने साधनमाह तदिति तज्ज्ञानंविद्धिजानीहि प्राप्नुहीत्यर्थ: ज्ञानिनांप्रणिपातेननमस्कारेण तत: परिप्रश्नेनकुतोऽयंममसंसार:कथंवानिवर्त्तेत इति परिप्रश्नेनसेवयागुरुशुश्रुषयावज्ञानिन:शास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनोऽपरोक्षानुभवसम्पन्नाश्चतेतुभ्यंज्ञानमुपदेशेनसम्पादयिष्यन्ति ३४

भाषा अनुवाद।

जोकहोकि भलाजिसज्ञानकोऐसीप्रशंसाकरतेहो सोकिसप्रकारसेप्राप्तहोय तो ज्ञानकेसाधनकहे उपायकहतेहैं किज्ञानीपुरुषोंकेनिकटजायनमतासे प्रणामकरप्रश्नकरै कि किसकारणसे इमकोयहसंसारभया ओरकैसेनिवृत्तहोगा औरगुरुकीसेवाशुश्रुषाकरनेसेतुमको सोतत्त्वज्ञानमिलैगा औरज्ञानीजोशास्त्रज्ञ तथातत्त्वदर्शीजोहैं वेतुमकोउपदेश देकर तत्त्वज्ञानसंपन्नकरदेयंगे सोईकहतेकिदण्डवत तथाप्रश्न औ सेवाकरनेसे तत्त्वदर्शीज्ञानीलोग तुमकोज्ञानउपदेश करैंगे औरजैसेबन्धऔ मोक्ष तथाज्ञानऔ अज्ञान क्याहै सोकहैंगे ३४

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ३५

शाङ्करभाष्यं

तथा च सतीदमपि समर्थं वचनं यदिति यत्ज्ञात्वा यत्ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव किञ्च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानीमानि भूतानीति अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ३५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विशिष्टैराचार्यैरुपदिष्टे ज्ञाने कार्य्यक्षमे प्राप्ते सति समनन्तरवचनमपि योग्यविषयमर्थवद्भवतीत्याह तथा चेति अतस्तस्मिन् विशिष्टे ज्ञाने त्वदीयमोहापोहहेतौ निष्ठावता भवता भवितव्यमिति शेषः तत्र निष्ठाप्रतिष्ठायै तदेव ज्ञानं पुनर्विशिनष्टि येनेति यज्ज्ञात्वेत्ययुक्तं ज्ञानायोगादित्याशंक्य प्राप्त्यर्थत्वमधिपूर्वस्य गमेरङ्गीकृत्य व्याकरोति अधिगम्येति इतश्चाचार्योपदेशलब्धे ज्ञाने फलवति प्रतिष्ठावता भवितव्यमित्याह किञ्चेति जीवे चेश्वरे चोभयत्र भूतानां प्रतिष्ठितत्वप्रतिनिर्द्देशे भेदवादानुमतिः स्यादित्याशंक्याह क्षेत्रज्ञेति मूलप्रमाणाभावे कथं तदेकत्वदर्शनं स्यादित्याशंक्याह सर्वेति ३५

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञानफलमाह यज्ज्ञात्वेति सार्द्धैस्त्रिभिः यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्बन्धुवधादिनिमित्तं मोहं न प्राप्स्यसि तत्र हेतुर्येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वाविद्याविजृम्भितानि आत्मन्येवाभेदेन द्रक्ष्यसि अथो अनन्तरं आत्मानं मयि परमात्मन्यभेदेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः ३५

भाषाअनुवाद ।

अवसाढे ३ श्लोकसे तत्त्वज्ञानका फल कहते हैं कि तत्त्वज्ञान होनेसे फेरि और बन्धुवधनिमित्त ऐसे मोहको न प्राप्त होउगे कारण यह कि ज्ञानसंपत्ति होनेसे अपने अज्ञानवशते प्रगट जो पिता पुत्र भाई बन्धु तिनको अपने आत्मासे भिन्न न देखोगे औ र साक्षात् परमात्मारूप हमसे और अपने आत्मासे अभेद देखोगे सोई कहते कि जिस ज्ञानको जानिके हे पाण्डव फेरि ऐसे मोहको न पावोगे और जिसमें सम्पूर्ण प्राणीयोंको अपने और मेरेमें देखोगे सो तत्त्वज्ञान महात्मोंसे मिलैगा ३५

अपिचेदसिपापेभ्यः सर्व्वेभ्यः पापकृत्तमः। सर्व्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ३६

शाङ्करभाष्यं।

किञ्चैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यं अपीति अपिचेदसिपापिभ्यः पापकृद्भ्यः सर्व्वेभ्यः सकाशादतिशयेनपापकृत् पापकृत्तमः यद्यपिभवसि सर्व्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेवप्लवं ज्ञानप्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापं सन्तरिष्यसि धर्म्मोपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ३६

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते यथेति यथाएधांसिकाष्ठानि समिद्धः सम्यक्दृप्तोऽग्निर्भस्मसात् भस्मीभावं कुरुते अर्ज्जुन एवं ज्ञानमेवअग्निर्ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथानिर्वीजं करोतीत्यर्थः नहिसाक्षादेव ज्ञानाग्निः तानिकर्म्माणीन्धनवद्भस्मीकर्त्तुं शक्नोति तस्मात् सम्यक्दर्शनं सर्वकर्म्मणां निर्वीजत्वेकारणमित्यभिप्रायः सामर्थ्यात् येनकर्म्मणाशरीरमारब्धं तत् प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैवक्षीयतेऽतोयान्यप्रवृत्तफलानिज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानिज्ञानसहभावीनिचातीतानेकजन्मकृतानिच तान्येवसर्व्वाणिभस्मसात् कुरुते ३७

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानस्यप्रकारान्तरेणप्रशंसांप्रस्तौति किञ्चेति पापकारिभ्यः सर्व्वेभ्यः सकाशादतिशयेनपापकारित्वमेकस्मिन्नसम्भावितमपिज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्ध्यर्थमङ्गीकृत्यब्रवीति अपिचेदिति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यसर्व्वपापनिवर्त्तकत्वेनमाहात्म्यमिदानींप्रकटयति सर्व्वमिति अधर्म्मनिवृत्तेपिधर्म्मरूपप्रतिबन्धान्नज्ञानवतोपिमोक्षः सम्भवतीत्याशंक्याह धर्म्मोपीति इहेत्यध्यात्मशास्त्रं गृह्यते ३६

स्वामिकृतटीका।

किञ्च अपिचेदिति सर्व्वेभ्योऽपिपापकारिभ्योयद्यप्यतिशयेनपापकारीत्वमसि तथापिसर्व्वं पापसमुद्रं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानपोतेनैवसम्यगनायासेनतरिष्यसि ३६

भाषा अनुवाद।

और जोसबपापीमनुष्योंसेभी तुमअधिकपापीहोउ तौभीपापरूपसमुद्रकोज्ञानरूपनौकाकेद्वारा अनायाससेउतरिजावगे तात्पर्य्य यहकिजोतुमनेकहाथाकिपापमेंलगावेंदस्मान् अर्थात् कुटुम्बकेमारनेसेहमैंबड़ाहीपापहोगा औरवन्धवधरूपवृजिनकेहेदुःखसागरकेपारकैसेजायंगे सोयहअज्ञानसेतुमारीभूलसहजउपायआत्मज्ञानसे छूटजायगीऐसेकहिकरश्रीभगवाननेज्ञानकामहात्मकहा ३६

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ३७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानेमत्यपि धर्माधर्म्मयोरुपलम्भात्कुतस्तयोस्ततोनिवृत्तिरित्याशंक्य ज्ञानस्य धर्माधर्म्मनिवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेनदर्शयितुमनन्तरश्लोकमवतारयति ज्ञानमिति यो ग्यायोग्यविभागेननिवर्तकत्वाभिवर्त्तकत्वविभागमुदाहरति यथेति दृष्टान्तानुरूपं दार्ष्टान्तिकमाचष्टे ज्ञानाग्निरिति योग्यविषयेपि दाहकत्वमनन्तरप्रतिबन्धापेक्षये ति विवक्षित्वाविशिनष्टि सम्यगिति दार्ष्टान्तिकंव्याचष्टे ज्ञानमेवेति ननुज्ञानंसा क्षादेवकर्म्मदाहकंकिमिति नोच्यते निर्व्वीजंकरोति कर्मेति किमिति व्याख्यानमि त्याशंक्याह नहीति ज्ञानस्यस्वप्रमेयावरणाज्ञानापाकरणेसामर्थ्यस्यलोकेदृष्टत्वाद् विक्रियब्रह्मात्मज्ञानमपितदज्ञानंनिवर्तयन्तज्जन्यकर्त्तृत्वभूमंकर्म्मबीजभूतं निवर्त यति तन्निवृत्तौचकर्म्माणिनस्यातुंपारयन्ति नतुसाक्षात्कर्म्मणांनिवर्त्तकंज्ञानंश्रज्ञा नस्यैवनिवर्त्तकमिति व्याप्तेस्तन्निवृत्तौतु पुनरपिकर्म्मोद्भवसम्भवादित्यर्थः ज्ञान स्यसाक्षात्कर्म्मानिवर्तकत्वाभावेफलितमाह तस्मादिति सम्यग्ज्ञानंमूलभूताज्ञा ननिवर्तनेनकर्मनिवर्त्तकमिष्टञ्चेदारब्धफलस्यापिकर्म्मणोनिवृत्तिप्रसङ्गात् ज्ञानो दयसमकालमेव शरीरपातः स्यादित्याशंक्याह सामर्थ्यादिति ज्ञानोदयसमस मयमेवदेहापोहे तत्त्वदर्शिभिरुपदिष्टंज्ञानंफलवदितिभगवदभिप्रायस्यबाधितत्व प्रसङ्गादाचार्य्यलाभान्यथानुपपत्त्याप्रवृत्तफलकर्म्मसम्पादकमज्ञानलेशंननाशयति ज्ञानमित्यर्थः कथंतर्हि प्रारब्धफलंकर्मनश्यतीत्याशंक्याह येनेति तर्हि कथंज्ञा नाग्निः सर्व्वकर्माणिभस्मसात् करोतीत्युक्तंतत्राह अतइति ज्ञानादारब्धफलानां कर्म्मणांनिवृत्त्यनुपपत्तेरनारब्धफलानियानिकर्माणि पूर्व्वंज्ञानोदयादस्मिन्नेवज न्मनिकृतानिज्ञानेनचसहवर्त्तमानानि प्राचीनेषुचानेकेषुजन्मसुर्जितानि तानिस र्व्वाणिज्ञानंकारणनिवर्त्तनेन निवर्त्तयतीत्यर्थः ३७

भाषा अनुवाद ।

जोपूर्व्वश्लोकमेकहा किज्ञाननौकासेपापसमुद्रकोउतरिजाउगे सोठीकहै परपापतौवनारहा इससन्देहपरदृष्टान्तदेकर कहतेहैं किहेअर्जुनजैसेप्रज्व लितअग्निकाठसमूहको भस्मकरदेतोहै तैसेही ज्ञानअग्निभीप्रारब्धकर्मकोछो ड औरसम्पूर्ण संचित आगामीकर्मोकोनाशकरतीहै इसमेंकुछसन्देहनकरो ३७

नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते। तत्स्वयंयोगसंसिद्धःकालेनात्मनिविन्दति ३८

शाङ्करभाष्यम्।

यतएवमतः नहीति नहिज्ञानेनसदृशंतुल्यंपवित्रंपावनंशुद्धिकरमिहविद्यते हियस्मात् तत्ज्ञानंस्वयमेवयोगसंसिद्धोयोगेनकर्मयोगेनसमाधियोगेनचसंसिद्धः संस्कृतोयोग्यतामापन्नोमुमुक्षुःकालेनमहताआत्मनिविन्दतिलभत इत्यर्थः ३८

आनन्दगिरिकृतटीका।

नन्वन्येनैवपरमपरिशुद्धिकरेणकेनचिदश्वमेधादिनापरमपुरुषार्थसिद्धेरन्यमात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्याह यतइति पूर्वोक्तेनप्रकारेणज्ञानमाहात्म्यंयतःसिद्धमतस्तेनज्ञानेनतुल्यंपरिशुद्धिकरंपरमपुरुषार्थोपयिकमिहव्यावहारभूमौनास्तीत्यर्थः तत्प्रत्यगात्मविषयंज्ञानंसर्वेषांकिमिति झटिति नोत्पद्यते तत्राह तत् ज्ञानंस्वयमिति महताकालेनयथोक्तेनसाधनेनयोग्यतामापन्नःतदधिकृतः स्वयंतदात्मनिज्ञानंविन्दतीतियोजना सर्वेषांझटिति ज्ञानानुदयोयोग्यतावैधुर्यादिति भावः ३८

स्वामिकृतटीका।

समुद्रवत् स्थितस्यैवपापस्यअतिलङ्घनमात्रंनतु पापस्यनाशइतिभ्रान्तिं दृष्टान्तेनवारयन्नाह . यथैधांसीति एधांसिकाष्ठानिप्रदीप्तोऽग्निर्यथाभस्मीभावंनयति तथात्मज्ञानरूपोऽग्निःप्रारब्धकर्मफलव्यतिरिक्तानिसर्वाणिकर्माणिभस्मीकरोतीत्यर्थः ३७

तत्रहेतुमाह नहीति पवित्रं शुद्धिकरंइहतपोयोगादिपुमध्येज्ञानतुल्यंनास्त्येवतर्हिसर्वेऽपिकिमिति आत्मज्ञानमेवनाभ्यस्यन्तीत्यतआह तत्स्वयमिति सार्द्धेन तदात्मविषयेज्ञानंकालेनमहताकर्मयोगेनसंसिद्धोयोग्यतांप्राप्तःसन् स्वयमेवानायासेनलभते नतुकर्मयोगं विनेत्यर्थः ३८

भाषा अनुवाद।

तिसकाकारणयहहै किसंसारमेतपदानव्रतयज्ञआदिकेबीच ज्ञानकेसमानकोईभीचित्तशुद्धनहींकरतेहैं तोफेरिसवमनुष्य क्योंनहींज्ञानहीकाअभ्यासकरतेइसपरडेढ़श्लोककेकहतेहैं किबहुतकालकर्मयोगकरनेसेशुद्धचित्तहोयसहजमेलोगआत्माकातत्त्वज्ञानलाभकरतेहैं परन्तुनिष्कामकर्मयोगरूपजोभक्तितिसकेबिनातत्त्वज्ञान नहीं होताहै सोईकहाकिनहि ज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहइति३८

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ३९

शाङ्करभाष्यं

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते श्रद्धावानिति श्रद्धावान् श्रद्धालुर्लभते ज्ञानं श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह तत्परो गुरूपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्त्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियो योगी य एवम्भूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिसम्भवात् न तु तथा न च्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्ध्युपायः किंपुनर्ज्ञानलाभात् स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्व्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ३९

आनन्दगिरिकृतटीका।

कर्मयोगेन समाधियोगेन च सम्पन्नस्य ज्ञानोत्पत्तावन्तरङ्गसाधनमुपदिशति येनेति ज्ञानलाभप्रयोजनमाह ज्ञानमिति न केवलं श्रद्धालुत्वमेव सहायं ज्ञानलाभे हेतुरपि तु तात्पर्यमपीत्याह श्रद्धालुत्वेपीति मन्दप्रस्थानत्वं तात्पर्यविधुरत्वं न च तस्योपदिष्टमपि ज्ञानमुत्पत्तुमीष्टे तेन तात्पर्यमपि तत्कारणं भवतीत्याह अतआहेति अभियुक्तो निष्ठावान् उपासनादावित्यादिशब्देन श्रवणादि गृह्यते न केवलं श्रद्धातात्पर्य्ये त्वुभयमेव ज्ञानकारणं किन्तु संयतेन्द्रियत्वमपि तदभावे श्रद्धादेरकिञ्चित्करत्वादित्याशयेनाह श्रद्धावानिति उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह य एवम्भूत इति तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादेर्ज्ञानहेतोरुक्तत्वात् किमि

भाषाअनुवाद

और भी कहते हैं कि श्रद्धावान् कहे आचार्य तथा गुरुके उपदेशमे विश्वास करि आस्तीकबुद्धि हो तत्पर कहे एक उसी उपदेशमे दत्तचित्त हो और इन्द्रियोंको वश राखि कर वह तत्त्वज्ञान लाभ करै हैं इसीसे ज्ञानलाभके पहिले श्रद्धापूर्व्वक चित्तशुद्धिके अर्थ निष्काम भक्तियोग करना उचित है और ज्ञान होनेपर ज्ञानीको फेरि अन्य कोई कर्म करना नहीं है सो ई कहते हैं कि तत्त्वज्ञानी ज्ञानलाभके अनन्तर अचिरात् कहे अल्पकालमे झटपट मोक्षको पावते हैं इसमे सन्देह नहीं ३९

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो नसुखं संशयात्मनः ४०

आनन्दगिरिकृतटीका।

तीदानींहेत्वन्तरमुच्यते तत्राह प्रणिपातादिष्विति तद्विबहिरङ्गमिदंपुनरन्त रङ्गंनचतत्र ज्ञानेनप्रतिनियमोमनस्यन्यथाकृत्वाबहिरन्यथाप्रदर्शनात्मनोमायावित्वस्यसम्भवाद्विप्रलम्भकत्वादेरपि सम्भावनोपनीतत्वादित्यर्थः मायावित्वादेःश्रद्धात्वात्तात्पर्य्यादावपिसम्भवादनैकान्तिकत्वमविशिष्टमित्याशंक्याह नत्विति नहि माययाविप्रलम्भेनवा श्रद्धातात्पर्यसंयमानियोगतो निष्ठातुमर्हतीत्यर्थः उत्तरार्द्धंप्रश्नपूर्व्वकमवतार्य्यव्याकरोति किंपुनरित्यादिना सम्यग्ज्ञानादभ्यासादिसाधनानपेक्षान्मोक्षोभवतीत्यत्रप्रमाणमाह सम्यग्दर्शनादिति शास्त्रशब्दे नतमेवविदित्वा ज्ञानादेवतुकैवल्यमित्यादिविवक्षितं न्यायस्तु ज्ञानादज्ञाननिवृत्ते रज्ज्वादौप्रसिद्धत्वात्आत्मज्ञानादपिनिरपेक्षादज्ञानतत्कार्यप्रक्षयलक्षणोमोक्षः स्यादित्येवंलक्षणं ३९

भाषा अनुवाद।

तत्त्वज्ञानकेअधिकारीकोकहिकरि अबअनधिकारीजोअज्ञानीतिसकालक्षणकहतेहैं कि एकतो शास्त्रश्रीगुरुतथाआचार्य्यकाउपदेशकभीसुनानहीं और जो दैवात् सुनाभी तोसमझानहीं औरजोकुछकिसीतरहससझाभी तो उससे श्रद्धाअर्थात् विश्वासनभईऔरजोकहनेसुननेसेविश्वासभीआई तो यह अर्थकहे प्रयोजन हमारासिद्धहोयकिनहोय इससंशयमेपडगये ऐसेलक्षणोंसेभरेपूरे जो अलक्षणीअज्ञानीलोगहैं उनकामतलबकभीनहींहोता अर्थात् अपनेमनोरथसेभ्रष्टहोते हैं उनीकोनष्टप्राणीकहते हैं परन्तु ऊपरकहे जोअज्ञानीऔ श्रद्धाहीनतथासंशयग्रस्त इनतीनकेमध्यमेसंशययुक्तचित्तमनुष्यअच्छीतरह अपने मनोरथसेभ्रष्टहोताहै क्योंकि उसकोहरकामऔहरबातमेसन्देह लगीरहती है क्याधनउपार्जनक्याविवाहक्यादानधर्म्मक्याअपनासुख खानापहिरनालेनादेनाआदिसबकामोमेसंशयकेमारे क्षणभरभीसुखनहीं फेरिऔरोंकोदेखिकहमकुछनहींकरते यहचिन्ताजुदीशिरपरचढीरहतीहै तोफेरि संशयकेकारणधर्म्म नहोनेसे स्वर्गादिभीनहींमिलता और संसार मे तो धननाशकीसंदेहकरसंसारिकसुखसेहाथधोहीबैठेहैं तो उनकेलोकपरलोककेदोनोसुखचलेगये केवलचिन्ताकेचितामेबैठेधीरेधीरेजरिजरायकेमाटीमेमिलगयेमूर्खतासेहृथाजन्मचलागया सोईकहाकि अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविनश्यतिइति इस्सेतुमसंशयछोडो

शाङ्करभाष्यं

अत्र संशयोऽपि न कर्त्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः कथमित्युच्यते अज्ञश्चेति अज्ञ श्चानात्मज्ञोऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा च विनश्यति अज्ञाश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतः तथापि न तथा यथा संशयात्मा स तु पापिष्ठः सर्वेषां कथं नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति तथा न परलोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य तस्मात् संशयो न कर्त्तव्यः ४०

आनन्दगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति अत्रेति यथोक्तसाधनवानुपदेशमपेक्ष्याचिरेण ब्रह्म साक्षात् करोति साक्षात्कृतब्रह्मत्वेऽचिरेणैव मोक्षं प्राप्नोतीत्येषोऽर्थः सम्प्रत्यापरामृश्यते संशयस्याकर्त्तव्यत्वे हेतुमाह पापिष्ठो हीति उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति कथमित्यादिना अज्ञादश्रद्दधानाच्च संशयचित्तस्य विशेषमादर्शयति नायमिति द्वितीयभागविभजनार्थं भूमिकां करोति अज्ञेति अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनो यत्पापिष्ठत्वं तत् प्रश्नद्वारा प्रकटयति कथमिति लोकद्वयस्य तत्प्रयुक्तसुखस्य चाभावे हेतुमाह तत्रापीति संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वादित्यर्थः संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति ४०

यद्यपि संशयः सर्व्वानर्थहेतुत्वात्कर्त्तव्यो न भवति तथापि निवर्त्तकाभावे तदकरणमस्वाधीनमिति शङ्कते कस्मादिति श्रुतियुक्तिप्रयुक्तमैक्यज्ञानं तन्निवर्त्तकमित्युत्तरमाह ज्ञानेनेति संशयरहितस्यापि कर्माण्यनर्थहेतूनि भवन्तीत्याशंक्याह

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च श्रद्धावानिति श्रद्धावान् गुरूपदिष्टेऽर्थे आस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेन्द्रियश्च तज्ज्ञानं लभते नान्यः अतः श्रद्धादिसम्पत्त्या ज्ञानलाभात् प्राक् कर्मयोग एव शुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः ज्ञानलाभानन्तरन्तु न तस्य किञ्चित्कर्त्तव्यमित्याह ज्ञानं लब्ध्वा तु मोक्षमचिरेण प्राप्नोति ३९

ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह अज्ञश्चेति अज्ञो गुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथञ्चिज्ज्ञाने जातेऽपि तत्राश्रद्दधानश्च जातायामपि श्रद्धायां ममेदं सिध्येन्नवेति संशयाक्रान्तचित्तश्च विनश्यति स्वार्थात् भ्रश्यति एतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति यतस्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः न च परलोको धर्मस्यानिष्पत्तेः न च सुखं संशयेनैव भोगस्याप्यसम्भवात् ४०

योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयं। आत्मवन्तंनकर्माणिनिबध्नन्तिधनञ्जय ४१

शाङ्करभाष्यं

कस्मात् योगेति योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेनयोगेन संन्यस्तानिकर्माणि येनपरमार्थदर्शिनाधर्माधर्माख्यानितं योगसंन्यस्तकर्माणं कथंयोगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नसंशयोयस्यसज्ञानसंछिन्नसंशय:यएवंयोगसंन्यस्तकर्मा तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि न कर्माणिनिबध्नन्ति अनिष्टादिरूपंफलं नारभन्ते हेधनञ्जय ४१

आनन्दगिरिकृतटीका।

योगेति विषयपरत्वेनपूर्वेस्मिपुंसोयोगायोगात् कुतोयोगसंन्यस्तकर्मत्वमित्याशंक्याह आत्मवन्तमिति परमार्थदर्शनतः संशयोच्छित्तौतदुच्छेदकज्ञानमाहात्म्यादेवकर्मणाञ्चनिवृत्तावप्रमत्तस्य प्रातिभासिकानिकर्माणिबन्धहेतवोनभवन्तीत्याह नकर्माणीति कर्मयोगादेवकर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमाशंक्यआद्यंपादंविभजते परमार्थेति तत्त्ववैधसन्यासपक्षेपरोक्षंफलसंन्यासपक्षेत्वपरोक्षमिति विवेक: यथोक्तज्ञानेनसंन्यस्तकर्मत्वमेवसतिसंशये नसिध्यति संशयवतस्तदयोगादिति शङ्कते कथमिति द्वितीयंपादंव्याकुर्मनुपरिहरति आहेत्यादिना पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वादादौद्वितीयंपादंव्याख्याय पश्चादाद्यंपादं व्याचष्टेत्याह एवमिति सर्वमिदंप्रमादवतो विषयपरवशस्य नसिध्यतीत्यभिसन्धाय आत्मवन्तंव्याकरोति अप्रमत्तमितिनकर्माणीत्यादिफलोक्तिंव्याचष्टेगुणचेष्टेति अनिष्टादीत्यादिशब्देन इष्टमिश्रञ्च गृह्यते ४१

भाषा अनुवाद।

दूसरे औतीसरे अध्यायमे कहा जो कर्मनिष्ठाऔ ज्ञाननिष्ठा सोई दोश्लोकसे कहते हैं किजिसनेभगवतआराधनरूपसबकर्म अन्तर्यामीभगवानकोअर्पितकियाहै ऐसामनुष्य अपनेकर्मफलसेकभीबद्धनहीं होता औरहमकोईकर्मनहींकरते ऐसेबोधसेजिसकेदेहगेहमे आत्मबुद्धिरूपसंशय नष्टहोगईहै ऐसेपुरुषकेलोकशास्त्रार्थभिक्षापर्यटन आदिस्वभावसिद्धकर्म कभीभीज्ञानकेप्रतिबन्धकनहीं होतेहैं सोईकहाकि योगजोभगवदाराधनकर्म तिससेदियाहै कर्मोंको संन्यासजिसने औरज्ञानसेअच्छीतरहदूरकियाहै सन्देह जिसने ऐसेआत्मस्वरूपपुरुषको हेधनञ्जय कर्मबन्धन नहीं करसकतेहैं विचार कर देखो ४१

तस्मादज्ञानसंभूतंहृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः छित्त्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीकृष्णार्ज्जुन सम्वादे ज्ञानकर्म्म न्यासयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ४

शाङ्करभाष्यं ।

यस्मात् कर्म्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्म्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्म्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषयेसंशयवान् विनश्यति तस्मादिति तस्मात् पापिष्ठमज्ञानसम्भूतं अज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थंहृदि बुद्धौस्थितंज्ञानासिनाशोकमोहादिदोषहरं सम्यक्दर्शनंज्ञानंतदेवासिःखड्गस्तेन ज्ञानासिनात्मनः स्वस्यआत्मविषयत्वात् संशयस्यनहि परस्यसंशयोऽपरेण छेत्तव्यतांप्राप्तोयेनस्वस्येति विशेष्यतेऽतआत्मविषयोऽपि स्वस्यैवभवति ज्ञानासिनाछित्त्वैनंसंशयंस्वविनाशहेतुभूतं योगंसम्यक् दर्शनोपायंकर्मानुष्ठानमातिष्ठकुर्व्वित्यर्थः उत्तिष्ठचेदानीं युद्धाय भारतेति ४२ इतिश्रीशाङ्करभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४

स्वामिकृताटीका ।

अध्यायद्वयोक्तांपर्व्वापरभूमिकाभेदेनकर्मज्ञानमयींद्विविधांब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति योगेति द्वाभ्यां योगेनपरमेश्वराराधनरूपेणतस्मिन्संन्यस्तानिसमर्पितानि कर्माणियेनतं पुरुषंकर्माणिस्वफलैर्ननिवध्नन्ति ततश्च ज्ञानेनाकर्त्रात्मबोधेनसंछिन्न संशयोदेहाद्यभिमानलक्षणो यस्यतमात्मवन्तमप्रमादिनंकर्माणिलोकसंग्रहार्थानिस्वाभाविकानिवा न निवध्नन्ति ४१

भाषा अनुवाद ।

जबकिभगवदर्पणरूपनिष्कामकर्मयोगऔरज्ञानयोगमाहै तौहेभारत अर्जुन आत्मविषयकअपनेअज्ञानसेउत्पन्न औअन्तःकरणमेटिकेजोशोकमोह आदिमवसंशय उनकोदेह आत्माकाविवेककहे विचाररूपज्ञानखड्गसेकाटिकर उठो औकर्मयोगकाअनुष्ठानकरो औरउपस्थितजोयुद्धसोकरो श्रीकृष्णभारत इससम्बोधनसेयह जनायाकि युद्धतोकास्वधर्महै औरतुमश्रेष्ठभरतवंशमे उत्पन्नहौ श्रीधरस्वामीकहतेहैं किपुरुषोंकोअवस्थाभेदसेकर्ममयऔज्ञानमय येदोप्रकारकीनिष्ठाजिसनेकहा ऐसेसंशयनिवारणभगवानश्रीकृष्णकोमैप्रणाम करता हूं ४२ इति श्रीजगन्नाथ शुक्ल विरचितायां मनभावनीटोकायां चतुर्थोध्यायः ४

आनन्दगिरिकृतटीका

तस्मादित्यादिसमनन्तरश्लोकगतं तत्पदापेक्षितमर्थमाह यस्मादिति सतां कर्म्मणामस्मदादिषु फलारम्भकत्वोपलम्भात् विदुष्यपि तेषां तद्भावमनपबाधमित्याशंक्याह ज्ञानाग्नीति ननुसन्दिहानस्य तत्प्रतिबन्धान्न कर्मयोगानुष्ठानं नापितद्धेतुकज्ञानं तत्रापिसंशयावतारादित्याशंक्याह यस्माच्चेति श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे तस्मादित्यादिना पापिष्ठमिति संशयस्यसर्व्वानर्थमूलत्वेनत्याज्यत्वंसूच्यते विवेकाग्रहप्रसूतत्वादपि तस्यहेयत्वमविवेकस्यानर्थकरत्वप्रसिद्धेरित्याह अविवेकादिति नच तस्यचैतन्यवदात्मनिष्ठत्वादत्याज्यत्वं शङ्कितव्यमित्याह हृदीति शोकमोहाभ्यामभिभूतस्यपुंसोमनसिप्रादुर्भवतः संशयस्य प्रबलप्रतिबन्धकाभावेनैव प्रध्वंसः सिध्येदित्याशंक्याह ज्ञानासिनेति स्वाश्रयस्य संशयस्य स्वाश्रयेनैवज्ञानेन समुच्छेदसम्भवात् किमिति स्वस्येति विशेषणमित्याशंक्याह आत्मविषयत्वादिति स्थाण्वादिविषयः संशयःतद्विषयेणज्ञानेनदेवदत्तनिष्ठेनतन्निष्ठोव्यावर्त्त्यते प्रकृते त्वात्मविषयस्तदाश्रयश्चसंशयःतथाविधेनज्ञानेनअपनीयते तेनविशेषणमर्थवदित्यर्थः तदेवप्रपञ्चयति नहीति आत्माश्रयत्वस्य प्रकृतेसंशयेसिद्धत्वेनाविवक्षितत्वात् तद्विषयस्यतद्विषयेनैवतस्यतेननिवृत्तिर्विवक्षितेत्युपसंहरति अतइति संशयसमुच्छित्त्यनन्तरं कर्त्तव्यमुपदिशति छित्त्वैनमिति अग्निहोत्रादिकं कर्मभगवदाज्ञयाक्रमेणकरिष्यामि युद्धात्पुनरुपरिरंसैवेत्याशंक्याह उत्तिष्ठेति भरतान्वयेमहति क्षत्रियवंशेप्रसूतस्य समुपस्थितसमरविमुखत्वमनुचितमिति मन्वानःसन्नाह भारतेति तदनेनयोगस्यकृत्रिमत्वंभगवतोऽनीश्वरत्वञ्चनिराकृत्य कर्मादावकर्मादिदर्शनादात्मनः सम्यग्ज्ञानात् प्रणिपातादेर्बहिरङ्गाच्चश्रद्धादेरङ्गतादृशोपानर्थनिवृत्त्याब्रह्मभावमभिदधता सर्वस्मादुत्कृष्टेतस्मिन्नसंशयानस्याधिकारादशेषदोषवन्तं संशयंहित्वोत्तमस्यज्ञाननिष्ठापरस्यकर्मनिष्ठेति स्थापितं ४२ इति आनन्दगिरिकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४

स्वामिकृतटीका

तस्मादज्ञानेति यस्मादेवंतस्मादात्मनोऽज्ञानेनसम्भूतं हृदिस्थितमेनंसंशयं शोकादिनिमित्तंदेहात्मविवेकज्ञानखड्गेनछित्त्वाकर्मयोगमातिष्ठआश्रय तत्रच प्रथमंप्रस्तुताययुद्धायोत्तिष्ठ हेभारतेति क्षत्रियत्वेनयुद्धस्यधर्म्यत्वंदर्शितं पुमवस्थाभेदेनकर्मज्ञानमयीद्विधा निष्ठोक्तायेनतं वन्देशौरिंसंशयसंछिदं ४२

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४

पञ्चमाध्यायः

अर्ज्जुनउवाच॥ सन्यासं कर्म्मणां कृष्ण पुनर्योगञ्च शंससि यच्छ्रेय एतयो
रेकं तन्मेब्रूहि सुनिश्चितं १

शाङ्करभाष्यं

कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदित्यारभ्य सयुक्तः कृत्स्नकर्म्मकृत् ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणं शारीरंकेवलंकर्म कुर्व्वन्यदृच्छालाभसन्तुष्टोब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः कर्मजान्विद्धि तान्सर्व्वान्सर्व्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानाग्निः सर्व्वकार्माणियोगसंन्यस्तकर्माणमित्यन्तै र्व्वचनैः सर्व्वकर्मसंन्याससवोचद्भगवान् छित्त्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठेत्यनेन वचनेन पुनर्योगञ्च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान् तयोरुभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्म-

भाषा अनुवाद

कर्मयोग औ सन्न्यास योगमेंअर्ज्जुन को संशय निवारन करिके अवजिते न्द्रियों को मोक्षपरता श्रीभगवान श्रीमद्भगवद्गीताकेपञ्चये अध्याय मेकहैंगे अज्ञान से उत्पन्न भई जो संशय तिस को ज्ञान खड्ग से छेदन करिके निष्काम कर्मयोग करो यह जो भगवान नें पुनर्व्वार कर्म करने को कहा तो पूर्व्वापर कहे आगू पीछू जो कर्मत्याग औ कर्म करने को भगवतकी आज्ञा तिस को विचारते हुये अर्ज्जुन कहते हैं कि हे कृष्ण ३ अध्याय के १७ श्लोक मे जो आपने कहा कि यस्त्वात्मरतिदेव स्यात् और ४ अध्याय के ३३ श्लोकादि मे कहा कि सर्व्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते यह तत्वज्ञानी को सर्व्व कर्म का त्यागरूप सन्न्यास ही कहा और ४ अध्याय के ४२ श्लोक मे तस्मात् ज्ञानसम्भूतं इत्यादि ज्ञानरूप असि से संशय छेदन करिके उठो और युद्ध करो यह कहि के फेरि कर्मयोग की आज्ञा देते हैं परन्तु ये दोनो परस्पर विरुद्ध हैं अर्थात् कर्म का करना और छोडना यह एक पुरुष को एक ही काल मे असम्भव है सो हे कृष्ण सन्न्यास अथवा कर्मयोग इन दोनो मे जो करने से हम कृतार्थ होंय सो एक प्रकार निश्चय करिके कहो और कभी सन्न्यास कभूं कर्मयोग कहि कहि कर हमै सन्देह मे बार बार न डालो १

शाङ्करभाष्य

संन्यासयोः स्थितिगतिवत् परस्परविरोधादेकेन सह कर्त्तुमशक्यत्वात् कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थादेतयोरन्यतरकर्त्तव्यतायां प्राप्तौ सत्यां यत् प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः तत् कर्त्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सयार्ज्जुनउवाच संन्यासंकर्मणांकृष्णेत्यादिना ननुचात्मविदोज्ञानयोगेन निष्ठांप्रतिपादयिष्यन् पूर्व्वोदाहृतैर्व्वचनैर्भगवान् सर्व्वकर्मसंन्यासमवोचन्नत्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्म्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्यप्रशस्यतरत्वबुभुत्सयाप्रश्नोनुपपन्नः सत्यमेवंत्वदभिप्रायेणप्रश्नोनोपपद्यते प्रष्टुःस्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नोयुज्यतएवेतिवदामः कथंपूर्व्वोदाहृतैर्व्वचनैर्भगवता कर्मसन्न्यासस्य कर्त्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्रधान्यमन्तरेणचकर्त्तारं तस्यकर्त्तव्यत्वासम्भवादनात्मविदपिकर्त्तापक्षेप्राप्तोऽनूद्यत इति नपुनरात्मवित्कर्त्तृकत्वमेवसन्न्यासस्यविवक्षितमित्येवंमन्वानस्यार्ज्जुनस्य कर्म्मानुष्ठानकर्म्मसन्न्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्त्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्व्वोक्तेनप्रकारेणतयोःपरस्परविरोधादन्यतरस्यकर्त्तव्यत्वेप्राप्तेप्रशस्यतरञ्चकर्त्तव्यंनेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषयाप्रश्नोनानुपपन्नःप्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापिप्रष्टुरभिप्रायएवमेवेति गम्यते कथंसन्न्यासकर्म्मयोगौनिःश्रेयसकरौ तयोस्तुकर्म्मसन्न्यासात् कर्मयोगोविशिष्यते इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यंकिमनेनात्मवित्कर्त्तृकयोःसन्न्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वातयोरेवकुतश्चिद्विशेषात् कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगस्यविशिष्टत्वमुच्यते आहोस्विदनात्मवित्कर्त्तृकयोःसंन्यासकर्मयोगयोःतदुभयमुच्यतइति किञ्चातोयद्यात्मवित्कर्त्तृकयोःकर्मसन्न्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वंतयोस्तुकर्मसन्न्यासात् कर्मयोगस्यविशिष्टत्वमुच्यते यदिवानात्मवित्कर्त्तृकयोःसन्न्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यतइति अत्रोच्यते आत्मवित्कर्त्तृकयोःसन्न्यासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनंतदीयाच्चसन्न्यासात् कर्मयोगस्यविशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नं यद्यनात्मविदःकर्मसन्न्यासःतत्प्रतिकूलञ्चकर्मानुष्ठानञ्चयःकर्मयोगःसम्भवेतां तदातयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिःकर्मयोगस्यचकर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्येत आत्मविदस्तुसन्न्यासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानंकर्मसन्न्यासाच्चकर्मयोगोविशिष्यतइतिचानुपपन्नमत्राह किमात्मविदःसन्यासकर्मयोगयोरप्यसम्भवआहोस्विदन्यतरस्यासम्भवःयदाचान्यतरस्यासम्भवस्तदाकिंकर्मसंन्यासस्योतकर्मयोगस्येत्यसम्भवेकारणञ्चवक्तव्यमिति अत्रोच्यते आत्मविदोनिवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्य्यय

शाङ्करभाष्यं

ज्ञानमूलस्यकर्म्मयोगस्यासम्भवःस्यात्जन्मादिसर्व्वविक्रियारहितत्वेननिःक्रियमात्मान
मात्मत्वेनयोवेत्तितस्यात्मविदःसम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्यनिःक्रियात्मस्वरूपाव
स्थानलक्षणंसर्व्वकर्म्मसन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्यमिथ्याज्ञानमूलककर्त्तृत्वाभिमान
पुरःसरस्यसक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्यकर्म्मयोगस्येहशास्त्रेतत्रतत्रात्मस्वरूपनिरू
पणप्रदेशेषुसम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावःप्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादा
त्मविदोनिवृत्तमिथ्याज्ञानस्यविपर्ययज्ञानमूलःकर्मयोगोनसम्भवतीति युक्तमुक्तं
स्यात् केषुकेषुपुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्वात्मविदःकर्माभावःप्रतिपाद्यतइ
त्यत्रोच्यते अविनाशितुतदितिप्रकृत्य यएनंवेत्तिहन्तारंवेदाविनाशिनंनित्यमि
त्यादौतत्रतत्रात्मविदःकर्माभावउच्यते ननुचकर्मयोगोप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशे
तत्रतत्रप्रतिपाद्यतएवतद्यथातस्माद्युध्यस्वभारतस्वधर्ममपिचावेक्ष्य कर्मण्येवाधिका
रस्तेइत्यादावतश्चकथमात्मविदःकर्मयोगस्यासम्भवः स्यादिति अत्रोच्यतेसम्यग्
ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् ज्ञानयोगेनसांख्यानामित्यनेनसांख्यानामात्म
तत्त्वविदामनात्मवित्कर्त्तृककर्मयोगनिष्ठातोनिःक्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया
ज्ञानयोगनिष्ठायाःपृथक्करणात् कृतकृत्यत्वेनात्मविदःप्रयोजनान्तराभावात् तस्य
कार्यंनविद्यतइति कर्त्तव्यान्तराभाववचनाच्चनकर्मणामनारम्भात् सन्यासस्तुम
हाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतःइत्यादिवचनाच्चात्मज्ञानाङ्गत्वेनकर्मयोगस्यविधानात्
योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यतइत्यनेनचोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्यकर्मयोगाभाव
वचनात् शारीरंकेवलंकर्मकुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषमितिच शरीरस्थितिकारणा
तिरिक्तस्यकर्मणोवारणात् नैवकिञ्चित् करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित्इत्यनेन
चशरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदःकरोमीति
प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तयासदाकर्त्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदःसम्यग्दर्शनेनवि
रुद्धोमिथ्याज्ञानहेतुकःकर्मयोगःस्वप्नेपिनसम्भावयितुंशक्यते यस्मात्तस्मादनात्मवि
त्कर्त्तृकयोरेवसंन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्चकर्मसंन्यासात्
पूर्व्वोक्तात्मवित्कर्त्तृकसर्व्वकर्मसंन्यासविलक्षणात् सत्येवकर्त्तृत्वविज्ञानेकर्मैकदेश
विषयत्वात् यमनियमादिसहितत्वेनचदुरनुष्ठेयत्वात् सुकरत्वेनचकर्मयोगस्य
विशिष्टत्वाभिधानमित्येवंप्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्व्वोक्तःप्रष्टुरभिप्रायो
निश्चीयतेइति स्थितंज्यायसीचेत्कर्मणस्तेइत्यत्र ज्ञानकर्मणोःसहासम्भवेयच्छ्रे
यएतयोस्तन्मेब्रूहिइत्येवंपृष्टोऽर्जुनेनभगवान्ज्ञानयोगेनसांख्यानांनिष्ठापुनःकर्मयो

शाङ्करभाष्यम्।

गेनयोगिनांनिष्ठाप्रोक्तेतिनिर्णयञ्चकार नचसंन्यसनादेवकेवलात्सिद्धिंसमधिगच्छतीतिवचनात् ज्ञानसहितस्यतस्यसिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्यचविधानात् ज्ञानरहितस्यसन्यासःश्रेयान् किम्वाकर्मयोगःश्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सयार्जुनउवाच संन्यासंपरित्यागंकर्मणांशास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणांशंससि प्रशंससिकथयसीत्येतत् पुनर्योगञ्चतेषामेवानुष्ठानमवश्यंकर्त्तव्यं शंसंसतोमेकतरत् श्रेयइतिसंशयः किंकर्मानुष्ठानंश्रेयः किम्वातद्धानमितिप्रशस्यतरञ्चानुष्ठेयमतश्चयच्छ्रेयःप्रशस्यतरमेतयोःकर्मसन्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानात् श्रेयोवाप्तिर्ममस्यादितिमन्यसे तदेकमन्यतरत् सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवान्मेब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति १।

आनन्दगिरिकृतटीका।

पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धमभिदधानोवृत्तानुवादपूर्वकमर्जुनप्रश्नस्याभिप्रायंप्रदर्शयितुं प्रक्रमते कर्मणीत्यादिना इत्यारभ्यकर्मण्यकर्मदर्शनमुक्त्वातच्छंसाप्रसारितेत्याह सयुक्तइति ज्ञानवन्तंसर्वाणिकर्माणिलोकसंग्रहार्थंकुर्वन्तंज्ञानलक्षणेनाग्निना दग्धसर्वकर्माणं कर्मप्रयुक्तफलसम्बन्धविधुरंविवेकवन्तोवदन्तीति ज्ञानवतो ज्ञानफलभूतंसंन्यासंविवक्षन्विविदिषोःसाधनरूपमपिसंन्यासंभगवान् विवक्षितवानित्याह ज्ञानाग्नीति निराशीरित्यारभ्यशरीरस्थितिमात्रकारणं कर्मशरीरस्थितावपिसङ्गरहितः सन्समाचरन्धर्माधर्मफलभागीनभवतीत्यपि पूर्वोत्तराभ्यामध्यायाभ्यां द्विविधंसंन्यासंसूचितवानित्याह शारीरमिति यदृच्छेत्यादावपिसंन्यासःसूचितः तद्धर्मफलायोपदेशादित्याह यदृच्छेति ज्ञानस्ययज्ञत्वसम्पादनपूर्वकंप्रशंसावचनादपिकर्मसंन्यासोदर्शितो ज्ञाननिष्ठस्येत्याह ब्रह्मार्पणमिति ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थंविहितान्नानाविधान् यज्ञाननूद्य तेषांदेहादिव्यापारजन्यत्ववचनेनात्मनोनिर्व्यापारत्वविज्ञानफलाभिलाषादपियथोक्तमात्मानंविविदिषो. सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारोध्वनित इत्याह कर्मजानिति समस्तस्यैवाशेषवर्जितस्य कर्मणोज्ञानेपर्यवसानाभिधानाद्वजिज्ञासोःसर्वकर्मसन्यासःसूचित इत्याह सर्वमिति तद्विद्धीत्यादिनाज्ञानप्राप्त्युपायंप्रणिपातादिप्रदर्श्य प्राप्ते नज्ञानेनातिशयमाहात्म्यवतासर्वकर्मणांनिवृत्तिरेवेतिवदताच ज्ञानार्थिनःसन्यासेऽधिकारोदर्शितोभवतेत्याह ज्ञानाग्निरिति ज्ञानेनसमुच्छिन्नसंशयं तस्मादेवज्ञानात्कर्मा

आनन्दगिरिकृतटीका

णिसंन्यस्यव्यवस्थितमप्रमत्तंवशीकृतकार्य्यकरणसंघातवन्तंप्रातिभासिकानिकर्माणि
ननिबध्नन्ति इत्यपिद्विविधःसंन्यासोभगवतोक्तइत्याह योगेति कर्माणीत्यारभ्ययो
गसंन्यस्तकर्माणमित्यन्तैरुदाहृतैर्वचनैरुक्तंसंन्यासमुपसंहरतिइत्यन्तैरिति तर्हि
कर्म्मसंन्यासस्यैव जिज्ञासुनाज्ञानवताचादरणीयत्वात् कर्मानुष्ठानमनादेयमाप
न्नमित्याशंक्योक्तमर्थान्तरमनुवदति छित्त्वैनमिति कर्मतत्त्यागयोरुक्तयोरेकेनैवपु
रुषेणानुष्ठेयत्वसम्भवान्नविरोधोऽस्तीत्याशंक्ययुगपद्वाक्रमेणवानुष्ठानमितिविकल्प्या
द्यंदूषयति उभयोश्चेति द्वितीयंप्रत्याह कालभेदेनेति उक्तयोर्द्वयोरेकेनपुरुषेणानु
ष्ठेयत्वासम्भवेकथंकर्त्तव्यत्वसिद्धिरित्याशंक्याह अर्थादिति द्वयोरुक्तयोरेकेन युगप
त्क्रमाभ्यां अनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः अन्यतरस्यकर्त्तव्यत्वेकतरस्येति कुतोनिर्णयो
द्वयोःसन्निधानाविशेषादित्याशंक्याह यत् प्रशस्यतरमिति भगवता कर्मणांसंन्या
सोयोगश्चोक्तो नच तयोःसमुच्चित्यानुष्ठानंतेनान्यतरस्यश्रेष्ठस्यानुष्ठेयत्वेतद्बुभुत्सया
प्रश्नोपपत्तिरित्युपसंहरति इत्येवमिति नायंप्रष्टुरभिप्रायःकर्मसंन्यासकर्मयोग
योर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वादेकस्मिन्पुरुषेप्राप्त्यभावादितिशङ्कते नन्विति
चोद्यमङ्गीकृत्यपरिहरति सत्यमेवमिति कीदृशस्तर्हि प्रष्टुरभिप्रायोयेनप्रश्न
प्रवृत्तिरिति पृच्छति कथमिति एकस्मिन्पुरुषेकर्म्मतत्त्यागयोरस्तिप्राप्तिरिति
प्रष्टुरभिप्रायंप्रतिनिर्देष्टुंप्रारभते पूर्व्वोदाहृतैरिति यथास्वर्गकामोयजेतेतिस्व
र्गकामोद्देशेनयागोविधीयते नतुतस्यैवाधिकारोनान्यस्येत्यपिप्रतिपाद्यते वाक्य
भेदप्रसङ्गात्तथानात्मवित्कर्त्तासंन्यासपक्षेप्राप्तोऽनूद्यते नचात्मवित्कर्त्तृकत्वमेवसं
न्यासस्यनियम्यते वैराग्यमात्रेणाज्ञस्यापिसंन्यासविधिदर्शनात् तस्मात्कर्मतत्त्याग
योरविद्वत्कर्त्तृकत्वमस्तीतिमन्वानस्यार्ज्जुनस्यप्रश्नःसम्भवतीति भावः भवतुसंन्यास
स्यकर्त्तव्यत्वविवक्षातथापिकथंप्रशस्यतरबुभुत्सयाप्रश्नप्रवृत्तिरित्याशंक्याह प्राधान्य
मिति तथापिकथमेकस्मिन्पुरुषेतयोरप्राप्तावुक्ताभिप्रायेणप्रश्नवचनंप्रकल्प्यतेतत्राह
अनात्मविदिति आत्मविदोविद्यासामर्थ्यात्कर्मत्यागध्रौव्यवदितरस्यापिसतिवैरा
ग्येतत्त्यागस्यावश्यकत्वात् तत्कर्त्तासौ प्राप्तोवानूद्यते तथाच कर्मतत्त्यागयोरेक
स्मिन्विदुषिप्राप्तेर्व्यक्तत्वादुक्ताभिप्रायेणप्रश्नप्रवृत्तिरविरुद्धेत्यर्थः संन्यासस्यात्मवित्क
र्त्तृकत्वमेवात्रविवक्षितंकिंनस्यादित्याशंक्यकर्त्रन्तरपर्युदासः संन्यासविधिश्चेत्यर्थभे
दे वाक्यभेदप्रसङ्गान्मैवमित्याह नपुनरिति इतिशब्दोवाक्यभेदप्रसङ्गहेतुद्योतनार्थः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ततः किमित्याशंक्यफलितमाह एवमिति कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्कर्तृकत्वमप्यस्तीत्येवंमन्वानस्यार्जुनस्यप्रशस्यतरविविदिषयाप्रश्नोनानुपपन्नइति सम्बन्धः तयोःसमुच्चित्यानुष्ठानसम्भवेकथं प्रशस्यतरविविदिषेत्याशंक्याह पूर्वोक्तेनेति उभयोश्चेत्यादावुक्तप्रकारेणकर्मतत्त्यागयोर्मिथोविरोधान्नसमुच्चित्यानुष्ठानंसावकाशमित्यर्थः भवतुतर्हि यस्यकस्यचिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति कुतोयथोक्ताभिप्रायेणप्रश्नप्रवृत्तिरित्याशंक्याह अन्यतरस्येति उभयप्राप्तौसमुच्चयानुपपत्तावन्यतरपरिग्रहे विशेषस्यान्वेष्यत्वादुक्ताभिप्रायेणप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः इतश्चाविद्वत्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः कतरःश्रेयानिति प्रष्टुरभिप्रायोभातीत्याह प्रतिवचनेति किंतत्प्रतिवचनं कथम्वातन्निरूपणमिति पृच्छति कथमिति तत्रप्रतिवचनंदर्शयति संन्यासेति तन्निरूपणंकथयति एतदिति तदुभयंनिःश्रेयसकरत्वं कर्मयोगस्यश्रेष्ठत्वञ्चेत्यर्थः गुणदोषविभागविवेकार्थंपृच्छति किञ्चेति अतोऽस्मिन्नाद्यपक्षेकिंदूषणं अस्मिन्वाद्वितीयेपक्षे किंफलमितिप्रश्नार्थः तत्रसिद्धान्तीप्रथमपक्षे दोषमादर्शयति अत्रेत्यादिना तदेवानुपपन्नत्वंव्यतिरेकद्वाराविवृणोति यदीत्यादिना निःश्रेयसकरत्वोक्तिरित्यत्रपारम्पर्येणेतिद्रष्टव्यं विशिष्टत्वाभिधानमिति प्रतियोगिनोऽसहायत्वादस्यच शुद्धिद्वाराज्ञानार्थत्वादित्यर्थः आत्मज्ञस्य कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरसम्भवेदर्शिते चोदयति अत्राहेति चोदयिता निर्द्धारणार्थंविवृणोति किमित्यादिना अन्यतरासम्भवेपिसन्देहात्प्रश्नोत्तरमित्याह यदावेति यस्यकस्यचिदन्यतरस्यासम्भवोभविष्यतीत्याशंक्यकारणमन्तरेणासम्भवोभवन्नतिप्रसङ्गःस्यादिति मन्वानःसन्नाह असम्भवइति आत्मविदःसकारणं कर्मयोगासम्भवंसिद्धान्तीदर्शयति अत्रेति संग्रहवाक्यं विवृण्वन्नात्मविच्चं विवृणोति जन्मादीति तत्र यदुक्तंनिवृत्तमिथ्याज्ञानत्वंतदिदानीं व्यनक्ति सम्यगिति विपर्ययज्ञानमूलस्येत्यादिनोक्तंप्रपञ्चयति निःक्रियेति यथोक्तसंन्यासमुक्त्वाततोविपरीतस्यकर्मयोगस्याभावःप्रतिपाद्यत इतिसम्बन्धः वैपरीत्यंस्फोरयन्कर्मयोगमेव विशिनष्टि मिथ्याज्ञानेति मिथ्याचतदज्ञानञ्चेत्यनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानंतन्मूलोऽहं कर्त्तेत्यात्मनिकर्त्तृत्वाभिमानस्तज्जन्यस्तस्येति यावत् यथोक्तंसंन्यासमुक्त्वा यथोक्तकर्मयोगस्यासम्भवप्रतिपादनेहेतुमाह सम्यग्ज्ञानेति कुत्रतदभावप्रतिपादनंतदाह इहेति उक्तहेतुंकृत्वात्मज्ञस्यकर्मयोगासम्भवेफलितमाह यस्मादिति इह

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शास्त्रे तत्र तत्रेत्यादावुक्तमेवव्यक्तीकर्त्तुं इच्छति केषुकेष्विति तानेवप्रदेशान्दर्श यति अत्रेति आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषुसंन्यासप्रतिपादनादात्मविदः संन्यासो विवक्षितश्चेत्तर्हि कर्मयोगोपितस्यकस्मान्नभवति प्रकरणाविशेषादिति शङ्कते नन्विति आत्मविद्याप्रकरणेकर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति तद्यथेति प्रकरणा दात्मविदोपि कर्मयोगस्यसम्भवेफलितमाह अतश्चेति आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठसिद्धौ ज्ञानादूर्द्ध्वं न्यायविरुद्धं कर्म कल्पयितुमशक्यमितिपरिहरति अत्रोच्यतइति सम्यग्ज्ञान मिथ्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्तिभ्रमसद्भा वयोर्मिथोविरोधात् कर्त्तृत्वादिभ्रममूलंकर्म सम्यग्ज्ञानादूर्द्ध्वं नसम्भवतीत्यर्थः आत्मज्ञस्यकर्मयोगासम्भवेहेत्वन्तरमाह ज्ञानयोगेनेति इतश्चात्मविदोज्ञाना दूर्द्ध्वंकर्मयोगो नयुक्तिमानित्याह कृतकृत्यत्वेनेति ज्ञानवतोनास्तिकर्मेत्यत्रकार णान्तरमाह तस्येति तर्हिज्ञानवताकर्मयोगस्यहेयत्ववज्जिज्ञासुनापितस्यत्याज्यत्वं ज्ञानप्राप्तेःप्रागपि पुरुषार्थसिद्धेरित्याशङ्क्यजिज्ञासोरस्तिकर्मयोगापेक्षा इत्याह न कर्मणामिति स्वरूपोपकार्यङ्गमन्तरेणाङ्गिस्वरूपानिष्पत्तेर्ज्ञानार्थिनाकर्मयोग स्यशुद्ध्यादिद्वाराज्ञानहेतोरादेयत्वमित्यर्थः तर्हिज्ञानवतामपिज्ञानफलोपकारि त्वेन कर्मयोगोम्यग्यतामित्याशङ्क्याह योगारूढस्येति उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्यकर्मा भावेशरीरस्थितिहेतोरपिकर्मणोऽसम्भवान्नतस्यशरीरस्थितिस्तदस्थितौचकुतोजी वन्मुक्तिस्तदभावेचकस्योपदेष्टृत्वंउपदेशाभावेच कुतोज्ञानोदयः स्यादित्याशङ्क्याह शारीरमिति विदुषोपि शरीरस्थितिरास्थिताचेत्तन्मात्रप्रयुक्तेषुदर्शनश्रवणादिषु कर्त्तृत्वाभिमानोपितस्यस्यादित्याशङ्क्याह नैवेति तत्त्ववित्त्वित्यनेनच समाहित चेतस्तयाकरोमीतिप्रत्ययस्यसदैवाकर्त्तव्यत्वोपदेशादितिसम्बन्धः यत्तुविदुषःशरीर स्थितिनिमित्तकर्माभ्यनुज्ञानेतस्मिन्कर्त्तृत्वाभिमानोपिस्यादिति तत्राह शरीरेति आत्मयाथात्म्यविदःतेष्वपिनाहंकरोमीति प्रत्ययस्यनैवकिञ्चित्करोमीत्यादावक र्त्तृत्वोपदेशान्नकर्त्तृत्वाभिमानसम्भावनेत्यर्थः यथोक्तोपदेशानुसन्धानाभावेविदुषो पिकरोमीति स्वाभाविकप्रत्ययद्वारा कर्मयोगःस्यादित्याशङ्क्याह आत्मतत्त्वेति यद्य पिविद्वान्यथोक्तमुपदेशंकदाचिन्नानुसन्धत्ते तथापितत्वविद्याविरोधान्मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तं कर्मवा तस्यसम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः आत्मवित्कर्त्तृकयोःसंन्यासक र्मयोगयोरयोगात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वमन्यतरस्यविशिष्टत्वमित्येतदयुक्तमिति

आनन्दगिरिकृतटीका

सिद्धत्वात् द्वितीयंपक्षमङ्गीकरोति यस्मादित्यादिना तदीयाच्चकर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्यविशिष्टत्वाभिधानमिति सम्बन्धः ननुकर्मयोगेनशुद्धबुद्धेः संन्यासोजायमानस्तस्मादुत्कृष्यते कथंतस्मात् कर्मयोगस्योत्कृष्टत्ववाचोयुक्तिर्युक्तेति तत्राह पूर्वोक्तेति वैलक्षण्यमेवस्पष्टयति सत्येवेति स्वाश्रमविहितश्रवणादौकर्त्तृत्वविज्ञानेसत्येवपूर्वाश्रमोपात्तकर्मैकदेशविषयसंन्यासात् कर्मयोगस्यश्रेयस्त्ववचनंनैतावताब्राह्मणस्यास्ति वित्तमित्यादिस्मृतिविरुद्धमित्याशङ्क्याह यमनियमादीति आनृशंस्यंक्षमासत्यमहिंसादमआर्ज्जवं प्रीतिःप्रसादोमाधुर्यमक्रोधश्च यमादश दानमिज्यातपोध्यानंस्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ व्रतोपवासोमौनञ्चस्नानञ्चनियमादश इत्युक्तैर्यमनियमैरन्यैश्चाश्रमधर्म्मैर्विशिष्टत्वेनानुष्ठातुमशक्यत्वादुक्तसंन्यासात् कर्मयोगस्यविशिष्टत्वोक्तिर्युक्तेत्यर्थः नहिकश्चिदितिन्यायेन कर्मयोगस्येतरापेक्षयासुकरत्वाच्चतस्यविशिष्टत्ववचनं श्लिष्टमित्याह सुकरत्वेनचेति प्रतिवचनवाक्यार्थालोचनात् सिद्धमर्थमुपसंहरति इत्येवमिति संन्यासकर्मयोगयोर्मिथोविरुद्धयोः समुच्चित्यानुष्ठातुमशक्ययोरन्यतरस्यकर्त्तव्यत्वेप्रशस्यतरस्य तद्भावातद्भावस्य चानिर्द्धारितत्वात्तन्निर्द्धारविषयाप्रश्नः स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनयाप्रष्टुरभिप्रायोयथापूर्व्वमुपदिष्टस्तथाप्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि तस्यनिश्चितत्वात् प्रश्नोपपत्तिःसिद्धेत्यर्थः ननुतृतीयेयथोक्तप्रश्नस्य भगवतान्निर्णीतत्वान्नात्र प्रश्नप्रतिवचनयोः सावकाशत्वमित्याशङ्क्यविस्तरेणोक्तमेवसम्बन्धंपुनःसंक्षेपतोदर्शयति ज्यायसीचेदिति सांख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेननिर्णीतत्वान्नपुनःप्रश्नयोग्यत्वमित्यर्थः इतोपिनतयोःप्रश्नविषयत्वमित्याह नचेति एवकारविशेषणज्ञानसहितसंन्यासस्यसिद्धिसाधनत्वंभगवतोभिमतं ङ्कित्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठेतिचकर्मयोगस्य विधानात्तस्यापिसिद्धिसाधनत्वमिष्टंततश्चनिर्णीतत्वान्नप्रश्नस्तद्विषयःसिद्ध्यतीत्यर्थः केनाभिप्रायेणतर्हिप्रश्नःस्यादित्याशङ्क्य ज्ञानसहितसन्न्यासात् कर्मयोगस्यप्रशस्यतरत्वबुभुत्सयेत्याह ज्ञानरहितइति प्रष्टुरभिप्रायमेवंप्रदर्श्यप्रश्नोपपत्तिमुक्त्वाप्रश्नमुत्थापयति सन्न्यासमिति तर्हिद्वयंत्वयानुष्ठेयमित्याशङ्क्यतदशक्यत्वात् प्रशस्यतरस्यानुष्ठानार्थं तदिदमिति निश्चित्यवक्तव्यमित्याह यच्छ्रेयइति काव्यानां प्रतिषिद्धानाञ्चकर्मणांपरित्यागोमयोच्यते नसर्वेषामित्याशङ्क्यकर्मण्यकर्मेत्यादौविशेषदर्शनान्नैवमित्याह शास्त्रीयाणामिति अस्तुतर्हिशास्त्रीयाशास्त्रीययोरशेषयोरपिकर्मणोस्त्यागोनेत्याह पुनरिति तर्हिकर्मत्यागस्तद्योगश्चेत्युभयमादर्शितव्यमित्याशङ्क्य

श्रीभगवानुवाच संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका।

विरोधाच्चैवमित्यभिप्रेत्याह अतइति द्वयोरेकेनानुष्ठानायोगश्चोक्तत्वात्कर्त्तव्य त्वोक्तेश्चसंशयोजायते तमेवसंशयंविशदयति किंकर्मेति प्रशस्यतरवुभुत्साकिमर्थे त्याशंक्याह प्रशस्यतरञ्चेति तस्यैवानुष्ठेयत्वेप्रशंसावकाशत्वमाह अतश्चेति तदे वप्रशस्यतरंविशिनष्टि यदनुष्ठानादिति तदेकमन्यतरंमे [illegible]ब्रूहीतिसम्बन्धः उ भयोवक्तव्येसति किमित्येकंवक्तव्यमितिनियुज्यतेतत्राह सहेति कर्मतत्त्यागयो र्मिथोविरोधादित्यर्थः १

स्वामिकृतटीका।

निवार्य्यसंशयंजिष्णोःकर्मसंन्यासयोगयोः जितेन्द्रियस्ययतेः पञ्चमेमुक्ति मब्रवीत् अज्ञानसम्भूतं संशयंज्ञानासिना छित्त्वाकर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तंतत्र पूर्व्वापरविरोधंमन्वानोऽर्जुनउवाचसंन्यासमिति यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिना सर्व्वंकर्माखिलंपार्थेत्यादिनाच ज्ञानिनः कर्मसंन्यासंकथयसि ज्ञानासिनासंशयं छित्त्वायोगमातिष्ठेतिपुनर्योगञ्चकथयसि नचकर्मसंन्यासःकर्मयोगश्चैकस्यैकदैवा सम्भवतोविरुद्धस्वरूपत्वात्तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुष्ठातव्येसतिममयच्छ्रेयः सुनिश्चितं तदेकंब्रूहि १

भाषा अनुवाद ।

अर्जुनकीइसप्रश्नकाउत्तर श्रीभगवानकहतेहैं किहेअर्जुन हमवेदान्ती तत्वज्ञानीकेप्रति कर्मयोग करनानहींकहते हैं क्योंकि तत्त्वज्ञानीकोकर्म त्यागके उपदेशदेनेसे विरोधपडेगा परन्तुदेहआदिमेआत्मअभिमानीतुमको जोवन्धुवधनिमित्तशोकमोहसे उत्पन्नसंशय तिसकोस्थूलशरीरऔ आत्माकी विवेकरूपज्ञानखड्गसे छेदनकेअनन्तर तत्त्वज्ञानउत्पन्नहोनेका उपायरूपयो निष्कामकर्मयोग सोईअनुष्ठानकरनेकोकहा है देखोनिःकामकर्मकरनेसे चित्त शुद्धहोके तत्त्वज्ञानउत्पन्नहोनेपर ज्ञानकेपरिपाकार्थ ज्ञाननिष्ठाकाअङ्गभूतकर्म केत्यागकोमैंनेकहा है परन्तुज्ञानमार्गमेआरूढपुरुषको कर्मकात्याग औरअना रूढपुरुषकोजोभगवदाराधन निःकामकर्मयोगकहा सोईकहतेहैं किसंन्यासऔ कर्मयोग येदोनोनिःश्रेयसमुक्तिकेकरनेवालेहैं परन्तु दोनोकेबीच संन्याससे कर्मयोगहीअधिकहै जिसहेतु कर्मयोगसेज्ञानप्राप्तहोके तबसंन्यासअर्थात् कर्मकात्याग विहितहै औरपहिलेंहीत्याग नहीं कहागयाहै २

ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षति निर्द्वन्द्वोहिमहाबाहोसुखंबन्धात्प्रमुच्यते ३

शाङ्करभाष्यं।

स्वाभिप्रायमाचक्षाणोनिर्णयायश्रीभगवानुवाच संन्यासइति संन्यासःकर्मणां परित्यागःकर्मयोगश्चतेषामनुष्ठानंतावुभावपिनिःश्रेयसकरौनिःश्रेयसं मोक्षंकुर्वाते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनउभौयद्यपिनिःश्रेयसकरौ तथापि तयोस्तुनिश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात् केवलात् कर्मयोगोविशिष्यते इतिकर्मयोगंस्तौति २

आनन्दगिरिकृतटीका।

प्रश्नमेवमुत्थाप्यप्रतिवचनमुत्थापयति स्वाभिप्रायमिति निर्णयायतद्द्वारेणप रस्यसंशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः एवंप्रश्नेप्रवृत्तेकर्मयोगस्यसौकर्यमभिप्रेत्य प्रशस्यतरत्वमभिवित्सुर्भगवान्प्रतिवचनंकिमुक्तवानित्याशंक्याह संन्यासइति उभयोरपि तुल्यत्वशङ्कांवारयति तयोस्त्विति कथंतर्हिज्ञानस्यैवमोक्षोपायत्वंविवक्ष्यते तत्राह ज्ञानोत्पत्तीति तर्हिद्वयोरपिप्रशस्यत्वमप्रशस्यत्वंवातुल्यत्वमित्याशंक्याह उभाविति ज्ञानसहायस्यकर्मसन्न्यासस्यकर्मयोगापेक्षयाविशिष्टत्वविवक्षयाविशिनष्टि केवलादिति २

स्वामिकृतटीका।

अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच संन्यासइति अयम्भावःनहिवेदान्तवेद्य मात्मतत्त्वज्ञंप्रति कर्मयोगमहंब्रवीमि यतःपूर्वोक्तेनसंन्यासेनविरोधःस्यात् अपितुदेहात्माभिमानिनंत्वांबन्धुवधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनं संशयंदेहात्मविवेकज्ञानासिनाछित्त्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमातिष्ठेति ब्रवीमि कर्मयोगेन शुद्धचित्तस्यात्मतत्त्वज्ञाने जाते सति तत्परिपाकार्थंज्ञाननिष्ठाङ्गत्वेनसंन्यासःपूर्वमुक्तःएवञ्चस त्यङ्गप्रधानयोर्विकल्पायोगात् संन्यासःकर्मयोगश्चेत्येतावुभावपिभूमिकाभेदेनसमुच्चितावेवनिःश्रेयसंसाधयतः तथापितयोर्मध्येकर्मसंन्यासात् सकाशात् कर्मयोगोविशिष्टोभवतीति २

भाषाअनुवाद।

जोसंन्याससेकर्मयोगकोविशेषकहासोईअबकर्मयोगकीप्रसंशाकरतेकहते हैं किजोकर्मकरताहुआभी नकिसीसेवैरकरताऔनकुछचाहताहै तथासुखदु खहानिलाभद्वन्द्वभावसेरहितहै सोईनित्यसन्यासीहै औरसंसारबन्धनसेछूटजाताहै अथवा सन्यासीकेजैसेआचरणकरताहुआजोरागद्वेषरहितकर्मकरताहै सोनित्यसन्यासीकहेनिश्चयसन्यासीऔरसन्यासीतोसन्यासीहीहै क्योंकि कर्मसन्यासयेहहै इहांएकसन्यासीपन्थरहै दूसरासंन्यासपरजानो ३

शाङ्करभाष्यं।

कस्मादित्याह ज्ञेयोज्ञातव्यःसकर्मयोगीनित्यसंन्यासीति योनद्वेष्टिकिञ्चिन्नकाङ्क्षति दुःखसुखेतत्साधनेचैवम्बिधोयःकर्मणिवर्त्तमानोपिसनित्यसंन्यासीति ज्ञातव्यइत्यर्थः निर्द्वन्द्वोद्वन्द्ववर्ज्जितोहियस्मान्महाबाहोसुखंबन्धात्अनायासेनप्रमुच्यते ३

निवर्त्ततैतथैव आनन्दगिरिकृतटीका।

कर्म्महिवन्धकारणंप्रसिद्धं तत्कथंनिःश्रेयसकरं स्यादितिशङ्कते कस्मादितिश्र कर्त्तात्मविज्ञानात् प्रागपिसर्व्वदासौसन्न्यासीज्ञेयोयोरागद्वेषौक्वचिदपिनकरोतीत्याह इत्याहेति यथाननुष्ठीयमानानिकर्म्माणिसन्न्यासिनंननिवध्नन्तिकृतानिच वैराग्येन्द्रियसंयमादिनाफलाभिसन्धिरहितानितथैवानभिसंहितफलानिनित्यनैमित्तिकानियोगिनमपिननिवध्नन्तिनिवर्तयन्ति चसञ्चितंदुरितमित्यभिप्रेत्याहनिर्द्वन्द्वोहीतिकर्मयोगिनोनित्यसंन्यासित्वज्ञानमन्यथाज्ञानत्वान्मिथ्याज्ञानमित्याशंक्याह एवम्विधइति कर्म्मिणोपिरागद्वेषाभावेनसंन्यासित्वंज्ञातुमुचितमित्यर्थः रागद्वेषरहितस्यानायासेनबन्धप्रध्वंससिद्धेश्चयुक्तंतस्यसंन्यासित्वमित्याह निर्द्वन्द्वइति ३

यदुक्तं संन्यासकर्मयोगयोःनिःश्रेयसकरत्वं तदाक्षिपति ननुसंन्यासेति तत्रोत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति इति प्राप्तइति विवेकिनस्तर्हि कथंवदन्तीत्याकाङ्क्षायामाह एकमिति संख्यामात्मसमीक्षामर्हतीति सांख्यंसंन्यासोयोगस्तुकर्मयोगस्तावुभावपिपृथगित्यस्यार्थमाह विरुद्धेति शास्त्रार्थविवेकशून्यत्वंबालत्वं उत्तरार्द्धमवतारयितुंभूमिकांकरोति पण्डितास्त्विति ज्ञानिनोयोगिनश्चेतिशेषः द्वयोरविरुद्धफलत्वमेवप्रश्नपूर्व्वकंप्रकटयति कथमित्यादिना एकंसाधनमनुष्ठितवतोद्वयोरपिफलंभवतीति विरुद्धमित्याशंक्याह उभयोरिति सांख्ययोगयोःसन्न्यासकर्मानुष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारानिःश्रेयसफलत्वान्नविरुद्धफलत्वशंकाइत्यर्थः सांख्ययोगयोरेकफलत्ववचनंप्रकरणाननुगुणमिति शङ्कते नन्विति अप्रकृतमसिद्धमिति परिहरति नैषदोषइति संन्यासंकर्मणामित्यादिनासंन्यासंकर्मयोगञ्चाङ्गी

स्वामिकृतटीका।

कृतइत्यपेक्षयासंन्यासित्वेनकर्मयोगिनंस्तुवंस्तस्यश्रेष्ठत्वंदर्शयति ज्ञेयइति रागद्वेषादिराहित्येनपरमेश्वरार्थंकर्म्माणियोऽनुतिष्ठति सनित्यंकर्मानुष्ठानकालेऽपिसंन्यासीत्येवज्ञेयः तत्रहेतुःनिर्द्वन्द्वोरागद्वेषादिद्वन्द्वशून्योहिशुद्धचित्तोज्ञानद्वारासुखमनायासेनैवसंसारात् प्रमुच्यते ३

शाङ्करभाष्य

ननुसन्न्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोःफलेपिविरोधोयुक्तोन तूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्तइदमुच्यते सांख्ययोगाविति सांख्ययोगौपृथक्विरुद्धभिन्नफलौबालाःप्रवदन्ति नपण्डिताःपण्डितास्तुज्ञानिनएकंफलमविरुद्धमिच्छन्तिकथमेकमपिसांख्ययोगयोःसम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः उभयोर्विन्दतेफलमुभयोस्तदेवहिनिःश्रेयसंफलमतोनफलेविरोधोस्ति ननुसंन्न्यासकर्मयोगशब्देनप्रस्तुत्यसांख्ययोगशब्दयोःफलैकत्वंकथमिहाप्रकृतंब्रवीति नैषदोषःयद्यप्यर्ज्जुनेनसंन्न्यासंकर्मयोगञ्चकेवलमभिप्रेत्यप्रश्नःकृतोभगवांस्तुतदपरित्यागेनैवस्वाभिप्रेतञ्चविशेषंसंयोज्यशब्दान्तरवाच्यतयाप्रतिवचनंददौ सांख्ययोगाविति तावेवसंन्न्यासकर्मयोगौज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतोमतमतोनाप्रकृतप्रक्रियेति ४

आनन्दगिरिकृतटीका

कृतप्रश्नेसन्न्यासःकर्मयोगश्चेत्यादिनातथैवप्रतिवचनेचकथंसांख्ययोगयोरेकफलत्वमप्रकृतंनभवतीत्युच्यते तत्राह यद्यपीति प्रतिवचनमपितदनुरूपमेवभगवतानिरूपितमिति विशेषानुपपत्तिरित्याशंक्याह भगवांस्त्विति तदपरित्यागेनेत्यत्रतत्पदेनप्रष्टाप्रतिनिर्द्दिष्टौकर्मसन्न्यासकर्मयोगावुच्येते सांख्ययोगाविति शब्दान्तरवाच्यतयातयोरेवसन्न्यासकर्मयोगयोरत्यागेनस्वाभिप्रेतञ्चविशेषंसंयोज्यभगवान्प्रतिवचनंसन्ददाविति योजना यदुक्तंस्वाभिप्रेतञ्चविशेषंसंयोज्येति तदेवव्यक्तीकरोति तावेवेति समबुद्धित्वादीत्यादिशब्देनज्ञानोपायभूतःशमादिरादीयते प्रकृतयोरेवसन्न्यासकर्मयोगयोरुपादानेफलितमाह अतइति सांख्ययोगावित्यादिस्लोकव्याख्यानसमाप्तिरितिशब्दार्थः ४

स्वामिकृतटीका।

यस्मादेवमङ्गप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेनक्रमसमुच्चयोऽतोविकल्पमङ्गीकृत्योभयोःकःश्रेष्ठइति प्रश्नोऽज्ञानामेवोचितःनविवेकिनामित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यशब्देनज्ञाननिष्ठावाचिनातदङ्गंसन्न्यासंलक्षयति सन्न्यासकर्मयोगावेकफलौसन्तौपृथक्स्वतन्त्राविति बालाअज्ञाःप्रवदन्ति नतुपण्डिताः तत्रहेतुःअनयोरेकमपिसम्यगास्थितआश्रितवानुभयोःफलमाप्नोति तथाहि कर्मयोगंसम्यगनुतिष्ठन्शुद्धचित्तःसन्ज्ञानद्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंतद्विन्दतीति सन्न्यासंसम्यगास्थितोऽपिपूर्व्वमनुष्ठितस्यकर्मयोगस्यापिपरम्परया यत्फलंकैवल्यंतद्विन्दतीति नपृथक्फलत्वमनयोरित्यर्थः ४

सांख्ययोगौपृथग्बालाःप्रवदन्तिनपण्डिताः एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विन्दतेफलं ४

शाङ्करभाष्य

एकस्यापिसम्यगनुष्ठानात् कथमुभयोःफलंविन्दत इत्युच्यते यदिति यत् सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैःसंन्यासिभिः प्राप्यते स्थानंमोक्षाख्यं तद्योगैरपिज्ञानप्राप्त्युपाय त्वेनेश्वरेसमर्प्यकर्माणिआत्मनःफलमनभिसन्धायानुतिष्ठन्ति येते योगिनःतैरपि परमार्थज्ञानसन्न्यासप्राप्तिद्वारेणगम्यत इत्यभिप्रायोऽत एकंसांख्यञ्चयोगञ्चयः पश्यति सपश्यति फलैकत्वात् सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ५

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रश्नपूर्वकंश्लोकान्तरमवतारयति एकस्यापीति केचिदेवतयोरेकफलत्वंपश्य न्तीत्याशंक्यतेषामेवसम्यग्दर्शित्वंनेतरेषामित्याह एकमिति तिष्ठत्यस्मान्नच्यवते पुनरिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह मोक्षाख्यमिति योगशब्दार्थमाह ज्ञानप्राप्तीति येहि जिज्ञासवःसर्वाणिकर्माणिभगवत्प्रीत्यर्थत्वेनकुर्वन्तितेषांफलाभिलाषमकृत्वा ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिशुद्धिद्वारेणोपायत्वेनानुतिष्ठन्तितेव योगाविवक्ष्यन्ते अच्प्रत्ययस्य मत्वर्थत्वं गृहीत्वोक्तंयोगिनइति सर्वोऽपिद्वैतप्रपञ्चोनवस्तुभूतोमायाविलासत्वा दात्मत्वविक्रियोऽद्वितीयोवस्तुसन्निति प्रयोजकज्ञानंपरमार्थज्ञानंतत्पूर्वकसन्न्यास द्वारेणकर्म्मिभिरपितदेवस्थानंप्राप्यमित्येकफलत्वंसन्न्यासकर्म्मयोरविरुद्धमित्याह तैरपीति फलकत्वंफलितमाह अत इति ५

भाषाअनुवाद

जिसहेतुसंन्यासऔकर्मयोग दोनोप्रधानअङ्गरूपअवस्थाभेदमेपायेजाते हैं इससे इनमेकौनश्रेष्ठऐसापूछना अज्ञानीकोतोउचितहोसकताहै परज्ञानीकोतो नहीं यहीकहतेहैं किज्ञाननिष्ठाजोसांख्य औउसीकाअङ्गरूपसंन्यास तथासं न्याससेलक्षित कर्म्मयोगभीसन्न्यासहै इनदोनोकाफलएकहीहै तोभीदोनोभिन् नहैं यहकेवलअज्ञानीकहतेहैं औपण्डितऐसानहींकहते देखो इनमेएकपक्ष काआश्रयलेनेवालापुरुष दोनोके फलकोप्राप्तहोताहै जैसे लोगनिःकामकर्म्मक रतेशुद्धचित्तहो तत्त्वज्ञानप्राप्तिकेद्वाराउनदोनोकाफलजोकैवल्यसोलाभकरतेहैं ऐसेहीसवकर्म्मत्यागरूपसंन्यासधारीलोगभी परम्परारूपजोकैवल्यमोक्षसोपाव तेहैं तोअलवतादोनोकाफलपृथक्नहींहै सोईकहाकि सांख्यऔयोगकोबालक कहेअज्ञानीजन भिन्नकहते औरपण्डितनहींकहतेहैं एकमेभीअच्छीतरहसं स्थितहोके फलदोनोकाभी पावतेहैं इससेदोनोएकहैं ४

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते
एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ५

शाङ्करभाष्यं

एवंतर्हि योगात् सन्न्यासएवविशिष्यते कथंतर्हि एवमुक्तंतयोस्तु कर्म्मसंन्यासात् कर्म्मयोगोविशिष्यते इतिशृणु तत्र कारणन्त्वयापृष्टंकेवलंकर्मसन्न्यासंकर्मयोगञ्चाभिप्रेत्यतयोरन्यतरःकःश्रेयानिति तदनुरूपंप्रतिवचनंमयोक्तं कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगोविशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य ज्ञानापेक्षस्तु सन्न्यासःसांख्यमिति ममाभिप्रेतः परमार्थयोगस्तुसएवयस्तुकर्मयोगोवैदिकःसचतादर्थ्याद्योगःसन्न्यास इति चोपचर्य्यते कथंतादर्थ्यमित्युच्यते सन्न्यासइति सन्न्यासस्तुपारमार्थिकोहे महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगेनविनायोगयुक्तो वैदिकेनकर्मयोगेनईश्वरसमर्पितरूपेणफलनिरपेक्षेणतेनयुक्तो मुनिर्मननादीश्वररूपस्यमुनिर्ब्रह्मपरमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणत्वात् प्रकृतः सन्न्यासोब्रह्मोच्यते न्यासइतिब्रह्म ब्रह्महिपर इतिश्रुतेः ब्रह्मपरमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणंचिरेणक्षिप्रमेवाधिगच्छतिप्राप्नोत्यतोमयोक्तं कर्मयोगोविशिष्यतइति ६

स्वामिकृतटीका।

एतदेवस्फुटयति यत् सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैःसन्न्यासिभिर्यत्स्थानंमोक्षाख्यं प्रकर्षेणसाक्षात्प्राप्यते योगैरिति अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽत्प्रत्ययोद्रष्टव्यस्तेनकर्म्मयोगिभिरपि तदेवज्ञानद्वारेणगम्यतेऽवाप्यत इत्यर्थः अतःसांख्यञ्चयोगञ्चैकफलत्वेनैकंयः पश्यति सएवसम्यक्पश्यति ५

भाषा अनुवाद

सांख्यऔयोगदोनोमेसेएककेसम्यकअनुष्ठानकरनेसेदोनोकाफलकिसतरह प्राप्तहोता है इससंकापरसांख्यऔयोगकाएकफलत्व प्रकाशकरते हुये कहते हैं किसांख्यकहे ज्ञाननिष्ठसन्न्यासीजोमोक्षपदपावतेहैं सोईपदयोगशब्दवाच्य कर्मयोगीभीज्ञानकेद्वाराप्राप्तहोतेहैं इससेएकहीफलके हेतुरूपसन्न्यासऔयोग को जोएकरूपदेखतेहैं तेईसम्यक्दर्शीहैं सोईकहाकि जोपदसांख्यलोगपावतेसोई योगीपुरुषों कोभिमिलताहै और सांख्ययोगदोनोजोएकदेखतेसोदेखते हैं बाकीसूरदासहैं अथवाजोकोईविरलेऐसेदेखतेहैं तावेनहींवैसेदेखते हैं ५

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ६

आनन्दगिरिकृतटीका

यदि यथोक्तज्ञानपूर्वकसंन्यासद्वारा कर्मिणामपि श्रेयोवाप्तिरिष्टा तर्हि संन्यासस्यैव श्रेयस्त्वं प्राप्तमिति चोदयति एवं तर्हीति संन्यासस्य श्रेष्ठत्वे कर्मयोगस्य प्रशस्तत्ववचनमनुचितमित्याह कथं तर्हीति पूर्वोक्तमेवाभिप्रायं स्मारयन् परिहरति शृणुति कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनं तत्रेति परामृष्टं तदेव कारणं कथयति त्वयेत्यादिना केवलं विज्ञानरहितमिति यावत् तयोरन्यतरः कः श्रेयानिति इति शब्दोऽध्याहर्त्तव्यः त्वदीयं प्रश्नमपेक्ष्य तदनुगुणं प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्रहितात् केवलादेव संन्यासात् योगस्य विशिष्टत्वमिति श्रेयोक्तमित्याह तदनुरूपमिति ज्ञानापेक्षः संन्यासस्तर्हि कीदृगित्याशंक्याह ज्ञानेति तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्दः संन्यासशब्दो वा प्रयुज्यते तत्राह यस्त्विति तादर्थ्यात् परमार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् तदेव तादर्थ्यं प्रश्नपूर्वकं प्रसाधयति कथमित्यादिना कर्मानुष्ठानाभावे बुद्धिशुद्ध्यभावात् परमार्थसंन्यासस्य सम्यग्ज्ञानात्मनोऽनवाप्तिरिति व्यतिरेकमुपन्यस्यान्वयमुपन्यस्यति योगेति पारमार्थिकः सम्यग्ज्ञानात्मकः सामग्र्याभावे कार्य्यप्राप्तिरयुक्तेति मत्वाह दुःखमिति योगयुक्तत्वं व्याचष्टे वैदिकेनेति ईश्वरस्वरूपस्य समर्पणरूपेणेति शेषः ब्रह्मेति व्याख्येयं पदमुपादाय व्याचष्टे प्रकृतइति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह परमात्मेति लक्षणशब्दो गमकविषयः संन्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे तैत्तिरीयकश्रुतिं प्रमाणयति न्यास इति कथं संन्यासे हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते द्वयोरपि परत्वाविशेषादित्याह ब्रह्माहीति ब्रह्मशब्दस्य संन्यासविषयत्वे फलितं वा

भाषा अनुवाद ।

जाने मालूम कि योगीलोगोंको भी शम से संन्यास ही से ज्ञाननिष्ठा होती औ ज्ञान के द्वारा मोक्षपद पावते तो फेर संन्यास से कर्मयोग को अधिक क्यों पीछे कहा उचित है कि प्रथमही से संन्यास करै इस संशययुक्त अर्जुन के प्रति भगवान कहते हैं कि प्रथम कर्मयोग के किये विना हे महाबाहो अर्जुन संन्यास का अभ्यास करना अति कठिन औ दुःख का मूल है क्योंकि चित्तशुद्ध भये विना ज्ञान होना असम्भव है परन्तु कर्म के अनुष्ठान करनेवाले मुनिलोग चित्तशुद्धि के द्वारा संन्यासी हो अर्थात् कर्म छोड़कर अचिरातकहे शीघ्र ही ब्रह्मपद को प्राप्त होते हैं या वे ब्रह्मरूप हो जाते हैं इससे चित्तशुद्धि के पहले निष्काम कर्म करना ही संन्यास से श्रेष्ठ होता है तुमारी समझ मे फेर है ६

योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेन्द्रियः सर्व्वभूतात्मभूतात्माकुर्व्वन्नपिन लिप्यते ७

शाङ्करभाष्यं

यदापुनरयंसम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन योगेति योगेनयुक्तोविशुद्धात्माविशुद्धचित्तो विजितात्माविजितदेहोजितेन्द्रियश्च सर्व्वभूतात्मासर्वेषांब्रह्मादीनांस्तम्बपर्य्यन्तानां भूतानामात्माभूतश्चात्माप्रत्यक्चेतनोयस्यससर्व्वभूतात्मभूतात्मासम्यग्दर्शीत्यर्थः सतत्रैवंवर्त्तमानोलोकसंग्रहायकर्मकुर्व्वन्नपिनलिप्यते योगयुक्तोनकर्मभिर्बध्यतइत्यर्थः ७

आनन्दगिरिकृतटीका

कार्यमाह ब्रह्मेत्यादिना नद्याःस्रोतांसीवनिम्नप्रवणानिकर्म्मभिरतितरांपरिपक्वकषायस्यकरणानिसर्व्वतोव्यावृत्तानितिमिरस्ताशेषकूटस्थप्रत्यगात्मान्वेषणप्रवणानि भवन्तीति मुक्तकर्म्मयोगस्यपरमार्थसंन्यासप्राप्त्युपायत्वेफलितमाह अतइति ६

ननुपारिव्राज्यंपरिगृह्यश्रवणादिसाधनमसकृदनुतिष्ठतोलब्धसम्यग्बोधस्यापि यथापूर्व्वंकर्माण्युपलभन्तेतानिचबन्धहेतूनिभविष्यन्तीत्याशंक्यश्लोकान्तरमवतारय

स्वामिकृतटीका।

यदिकर्म्मयोगिनोऽप्यन्ततःसंन्यासेनैवज्ञाननिष्ठातर्हिआदितएवसंन्यासःकर्त्तुंयुक्तइति मन्वानंप्रत्याह संन्यासस्त्विति अयोगतःकर्म्मयोगंविनासंन्यासःप्राप्तुंदुःखंदुःखहेतुरशक्यइत्यर्थःचित्तशुद्ध्यभावेनज्ञाननिष्ठायाअसम्भवात्योगयुक्तस्तुशुद्धचित्ततयामुनिःसंन्यासीभूत्वाअचिरेणब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षंजानाति अतश्चित्तशुद्धेःप्राक्कर्म्मयोगएवसंन्यासाद्विशिष्यत इति पूर्व्वोक्तंसिद्धंतदुक्तंवार्त्तिककृद्भिःप्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाःसंन्यासिनोऽपिदृश्यन्तेदैवसंदूषिताशया इति ६

भाषा अनुवाद।

जोऐसाकहोकिकर्म्मकेअनुष्ठानसेचित्तशुद्धिप्रभृति परम्पराप्रणालीक्रमसे ब्रह्मज्ञानहोनेकेअनन्तर इसज्ञानीकापूर्व्वकृतकर्म्मप्रतिबन्धकक्योंनहोय इसआशङ्कापरकहते हैं किजोपुरुषयोगयुक्तअर्थात् निष्कामकर्म्मयोगरूपभक्तिअनुष्ठान करताहै औरजिसनेचित्ततथाइन्द्रियगणअपनेवशीभूतकररक्खाहै औरजोअपनेआत्माकोशरीरधारीइसरेप्राणियोंकेआत्मासेभिन्नबुद्धिनकरके सर्व्वभूतमेंटिका जोचेतनरूपआत्मातिसकोअद्वैतकहेएकरूपविचारकरदेखते हैं इसीसेवेलोगशुद्धचित्तभिक्षाकेअर्थ अथवा स्वभावआधीनशौचभिक्षाआदिजोसवकर्मोंकोकरते हुयेभी उनकर्मोंमेलिप्तनहीं होते औरनकर्म्मउनकोलगते हैं ७

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ८

शाङ्करभाष्यम्।

नचासौपरमार्थतः करोतीत्येतन्नैवकिञ्चित् करोमीति युक्तःसमाहितः सन्मन्येत चिन्तयेत् तत्त्वविदात्मनोयाथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थदर्शीत्यर्थः कदाकथम्वा तत्त्वमवधारयन् मन्येतेत्युच्यते पश्यन्निति मन्येतेति पूर्व्वेणसम्बन्धः ८

आनन्दगिरिकृतटीका।

ति यदापुनरिति सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेनयदापुनरयंपुरुषोयोगयुक्तत्वादिविशेषणःसम्यग्दर्शीसम्पद्यते तदाप्रातिभासिकींप्रवृत्तिमनुसृत्यकुर्व्वन्नपिनलिप्यतइति योजना योगेननित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनेतियावत् आदौनित्याद्यनुष्ठानवतोरजस्तमोमलाभ्यामकलुषितंसत्त्वंसिद्ध्यतीत्याह विशुद्धेति बुद्धिशुद्धौकार्य्यकारणसंघातस्यापिस्वाधीनत्वंभवतीत्याह विजितेति तस्य यथोक्तविशेषणवतोजायते सम्यग्दर्शित्वमित्याह सर्व्वभूतेति सम्यग्दर्शिनस्तर्हिकर्मानुष्ठानंकुवत्यंतदनुष्ठानेवाकुतो बन्धविश्लेषसिद्धिरित्याशंक्याह सतत्रेति सम्यग्दर्शनंसर्व्यर्थः ७

कर्माण्यङ्गीकृत्यतैरस्यविदुषोबन्धोनास्तीत्युक्तमिदानींवस्तुतस्तस्य कर्माण्येवन सन्तीत्याह नचेति लोकदृष्ट्याविदुषोपिकर्माणिसन्तीत्याशंक्यस्व दृष्ट्यातदभावमभिप्रेत्याह नैवेति सार्द्धंसमनन्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थापयति कदेत्यादिना चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्व्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेनच तत्तच्चेष्टानिर्व्वर्त्तनावस्थायां तत्तदर्थेषुसर्व्वाप्रवृत्तिरिन्द्रियाणामेवेत्यनुसन्दधानोनैवकिञ्चित्करोमीतिविद्वान्प्रतिपद्यतेइत्यर्थः ८

स्वामिकृतटीका।

कर्म्मयोगादिक्रमेणत्वज्ञानाधिगमेसत्यपितदुपरितनेनकर्म्मणाबन्धःस्यादेवेत्याशंक्याह योगयुक्तइतियोगेनयुक्तःअतएवविशुद्धआत्माचित्तंयस्यअतएवविजितआत्माशरीरंयेनअतएवविजितानीन्द्रियाणियेनततश्चसर्व्वेषांभूतानामात्मभूतआत्मायस्य सलोकसंग्रहार्थंस्वाभाविकंवाकर्म्मकुर्व्वन्नपिनलिप्यते ७

कर्म्म कुर्व्वन्नपिनलिप्यतइत्येतद्विवृणोमित्याशंक्य कर्त्तृत्वाभिमानाभावान्नेत्याह नैवेति द्वाभ्यां कर्मयोगेनयुक्तः क्रमेणतत्त्वविद्भूत्वादर्शनश्रवणादीनिकुर्व्वन्नपीन्द्रि

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषुवर्त्तन्तइतिधारयन् ९

शाङ्करभाष्यं

यस्यैवं तत्त्ववित: सर्व्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मैव पश्यत: सम्यग्दर्शिन स्तस्य सर्व्वकर्मसंन्यासएवाधिकार: कर्मणोभावदर्शनान्नहिमृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्यापानायप्रवृत्तउदकाभावज्ञानेपितत्रैवपानप्रयोजनायप्रवर्त्तते ९

आनन्दगिरिकृतटीका।

यथोक्तस्यविदुषोविध्यभावेपिविद्यासामर्थ्यात् प्रतिपत्तिकर्मभूतंकर्मसंन्यासंफलात्मकमभिलपति यस्येति अज्ञस्येवविदुषोपिकर्मसुप्रवृत्तिसम्भवात् कुत:संन्यासेधिकार:स्यादित्याशंक्याह नहीति ९

स्वामिकृतटीका।

याणीन्द्रियार्थेषुवर्त्तन्तइतिधारयन्बुद्ध्यानिश्चिन्वन् किञ्चिदप्यहंनकरोमीतिमन्यते तत्त्वदर्शनश्रवणस्पर्शनावघ्राणाशनानिचक्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापारा: गति:पादयो:स्वापोबुद्धे:श्वास:प्राणस्यप्रलपनंवागिन्द्रियस्यविसर्ग:पायूपस्थयो: ग्रहणंहस्तयो: उन्मेषनिमेषणेकूर्माख्यप्राणस्येतिविवेक:एतानि सर्व्वाणिकुर्व्वन्नपिअनभिमानात्ब्रह्मवित्नलिप्यते तथाचपारमर्षंसूत्रंतदधिगमेउत्तरपूर्व्वाद्ध्योरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादिति ८। ९

भाषा अनुवाद।

और जोऐसेशङ्काकरोकि कर्मअनुष्ठानकरकेभीउसमेलिप्तकहे आत्मज्ञान होनायहअत्यन्तअसम्भवहै निप्तहोहीगा इसपरदोश्लोकसेकहतेहैं किकर्त्तृत्वअभिमानरहितहोनाअसम्भवनहींहै क्योंकिनिष्कामकर्मयोगरूपभक्तिअनुष्ठानकरनेवालेमनुष्य क्रमसेतत्त्वज्ञानीहोकेदर्शनआदिइन्द्रियव्यापारकरतेभीइन्द्रियसवअपनाअपनाकामकरतीहैं औरहमकुछभीनहींकरतेऐसीबुद्धिउनकीनिश्चयवनीरहतीहै यथादर्शनश्रवणपर्सघ्राणभोजन येज्ञानइन्द्रियोंकेव्यापारऔर गमनवचनविसृजनकहेविष्ठामूत्रत्याग जोकर्मइन्द्रीयोंकेकाम औरग्रहण जोकरकाव्यापार औरस्वप्नबुद्धिव्यापारनिद्राहोना श्वसनप्राणवायुव्यापार औरउन्मेषनिमेषकहे पलकलगनाखुलना जोकूर्मवायुसेहोताहै यहसवइन्द्रियआदिकाकर्म है औरहमद्रष्टासाक्षीरूपहैं यहकुछहमनहींकरते ऐसेहीज्ञानीपुरुष इनकर्मोमेअभिमानशून्यलिप्तनहींहोतेहैं सोईकहादोश्लोकसे किइन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्तेइतिधारयन् यहांतक ८ आठ नव इनदोनोश्लोकका अर्थ एकहीसाथहै ९

ब्रह्मण्याधायकर्माणिसङ्गंत्यक्त्वाकरोतियः लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवाम्भसा १०

शाङ्करभाष्यं।

यस्तुपुनस्तत्त्ववित्प्रवृत्तश्चकर्मयोगे ब्रह्मणीति ब्रह्मणीश्वरेआधायनिक्षिप्य तदर्थंकरोमीतिभृत्यइवस्वाम्यर्थंसर्वाणिकर्माणि मोक्षेपिफलेसङ्गंत्यक्त्वाकरोतियः सर्वकर्माणि लिप्यतेनसपापेनसंबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन १०

केवलंसत्त्वशुद्धिमात्रफलमेवतस्यैवकर्मणःस्यात् यस्मात् कायेनेति कायेन देहेनमनसाबुद्ध्याच केवलैरिन्द्रियैर्ममत्ववर्ज्जितैरपिईश्वरायैवकर्मकरोमीति नफला येति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपिकेवलशब्दःकायादिभिरपिप्रत्येकंसम्बध्यते सर्व्व व्यापारेषुममतावर्ज्जितायेयोगिनःकर्मिणःकर्मकुर्व्वन्तिसङ्गंत्यक्त्वाफलविषयमात्मशुद्ध येसत्त्वशुद्धयइत्यर्थः ११

आनन्दगिरिकृतटीका।

तर्हिविद्यावानिवाविद्यावानपि कर्मणि नप्रवर्त्तेत पापोपहतिसम्भवादित्याशं क्याह यस्त्विति यथाभृत्यःस्वाम्यर्थंकर्माणिकरोति नस्वफलमपेक्षते तथैवयोवि द्वान्मोक्षेपिसङ्गंत्यक्त्वाभगवदर्थमेवसर्वाणिकर्माणिकरोति नसकर्मणाबध्यतेनहि पद्मपत्रमम्भसासम्बध्यतेतद्वदित्यर्थः १०

स्वामिकृतटीका

तर्हियस्यकरोमीत्यभिमानोऽस्तितस्यकर्मलेपोदुर्व्वारः तथाचविशुद्धचित्तत्वात् संन्यासोऽपिनास्तीतिमहत्सङ्कटमापन्नमित्याशंक्याह ब्रह्मणीति ब्रह्मण्याधायप रमेश्वरेसमर्प्यतत्फलेचसङ्गंत्यक्त्वा यःकर्माणि करोति असौपापेनवन्धहेतुतयापा पिष्ठेनपुण्यपापात्मकेनकर्मणानलिप्यते यथापद्मपत्रमम्भसिस्थितमपितेनाम्भसानलि प्यतेतद्वत् १०

भाषा अनुवाद।

और जोमनुष्य हमकर्मकरतेहैं ऐसाअभिमानरखतेहैं तेईकर्ममेलिप्त होतेऔउन्हीकोकर्मवन्धहोताहै फेरिचित्तकीअशुद्धतासेउनकोसंन्यासभीदुर्घट है इससेउनकोमहतरसङ्कटहै जोऐसीशङ्काकरोतो यहउत्तरसुनोकिअ न्तर्यामीईश्वरकीप्रेरणासेहमसवकर्मकरतेहैं ऐसेविचारकरिकेसकलकर्मईश्वर मेसमर्पणकरकेऔकर्मकालमेआशक्तिरहितकर्मकरतेहैं तोउनकोकर्मप्रतिव न्धकनहींहोतेऔरवेकर्मसेलिप्तनहींहैं जैसेपद्मपत्रजलमेनिरन्तररहतेभीज लसेअलगहै सो ईकहाकि ब्रह्ममेकर्मअर्पणकरिसङ्गकहेआशक्तिछोड़िजोकर्मक रैहै सोपापसेनहींलिप्तहोता जैसेकमलकापत्ताजलमेरहतेभीजलसेभिन्नहै १०

कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिन्द्रियैरपि योगिन:कर्मकुर्व्वन्तिसङ्गंत्यक्त्वात्मशुद्धये ११

शाङ्करभाष्यं।

तस्मात्तवैवतवाधिकारइति कुरुकर्मैवयस्मात् युक्तइति युक्तईश्वरायकर्माणि करोमिनममफलायेति एवंसमाहित:सन्कर्मफलंत्यक्त्वापरित्यज्यशान्तिंमोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकींनिष्ठायाम्भवांसत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्व्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेष:यस्तुपुनरयुक्तोऽसमाहित:कामकारेणकरणंकार:कामस्यकार:कामकारस्तेनकामकारेणकामप्रेरिततयेत्यर्थ:ममलाभायेदंकरोमिकर्मेत्येवंफलेसक्तोनिबध्यते अतस्त्वंयुक्तोभवइत्यर्थ: १२

आनन्दगिरिकृतटीका

अविदुषस्तर्हिकृतेनकर्मणाकिंस्यादित्याशंक्याह केवलमितिसत्त्वस्येश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितंकर्मबुद्धिशुद्धिफलमित्यवैवहेतुमाह यस्मादिति केवलशब्दस्यप्रत्येकंसम्बन्धेप्रयोजनमाह सर्व्वव्यापारेष्विति ११

कर्मणश्चित्तशुद्धिफलत्वेतादर्थ्येनकर्मानुष्ठानमेवतवकर्त्तव्यमिति यस्मादित्यस्यापेक्षितंवदन्फलितमाह तस्मादिति युक्त:सन्फलंत्यक्त्वाकर्मकुर्व्वन्मोक्षाख्यांशान्तिंयस्मादाप्नोति तस्मात्त्वयासङ्गंत्यक्त्वाकर्मकर्त्तव्यमितियोजना विपक्षेदोषमाह अयुक्तइति युक्तत्वंव्याकरोति ईश्वरायेति फलंपरित्यज्यकर्मकुर्व्वन्निति शेष: नैष्ठिकींशान्तिरित्येतदेवविशदयति द्वितीयमर्द्धंविभजते यस्त्विति असमाधानेदोषादर्जुनस्यनियोगंदर्शयति अतस्त्वमिति १२

८ व्या० इतश्चसंगंत्यक्त्वाकर्मानुष्ठानंत्वयाकर्त्तव्यमित्याह यस्माच्चेति

स्वामिकृतटीका।

बन्धकत्वाभावमुक्त्वामोक्षहेतुत्वंसदाचारेणदर्शयति कायेनेति कायेनस्नानादिमनसाध्यानादिबुद्ध्यातत्त्वनिश्चयादिकेवलै: कर्माभिनिवेशरहितैरिन्द्रियै:श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणंकर्मफलसङ्गंत्यक्त्वाचित्तशुद्धयेकर्मयोगिन:कुर्व्वन्ति ११

भाषा अनुवाद।

निष्कामकर्मबन्धकनहीं हैं इसकहनेकेबाद अबउत्तममनुष्योंकोकर्मकेद्वारामुक्तिदिखावते हैं किशरीरसेस्नानादिमनसध्यानादिऔबुद्धिसेतत्त्वनिश्चयादितथाकर्ममेआशक्तिरहितऔरफलाभिलाषशून्यहोकर इन्द्रियोंकेद्वाराश्रवणकीर्त्तनआदिचित्तशुद्धिकेअर्थकर्मानुष्ठाईयोगीकर्मकरते हैं सोई कहाकिकायमनबुद्धिसेऔरकेवलइन्द्रियोंसेआत्मशुद्धिकेहेतुसङ्गछोड़ियोगीजनकर्मकरते हैं ११

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीं अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२

शाङ्करभाष्य

यस्तु परमार्थदर्शी स सर्वेति सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धञ्च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादौ अकर्मसन्दर्शनेन संत्यज्येत्यर्थः आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टो यतिः निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजनः सुखमास्त इत्युच्यते वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः क्वास्त इत्याह नवद्वारे पुरे सप्त शीर्षण्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि अर्वाग् द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म सन्न्यस्यास्त इति किं विशेषणेन सर्वो हि देही संन्यस्य सन्न्यासी वा देह एवास्ते तत्रानर्थकं विशेषणमुच्यते यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी स सर्वोऽपि गेहे भूमावासने वास इति मन्यते नहि देहमात्रात्मदर्शिनो देह इव देह आस इति प्रत्ययः सम्भवति देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते परकर्मणाञ्च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सन्न्यास उपपद्यते उत्पन्नविवेकविज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्यासिनोपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुरे आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवास्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात्

स्वामिकृतटीका ।

ननु कथं तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्बध्यत इति व्यवस्था अत आह युक्त इति युक्तः परमेश्वरैकनिष्ठः सन् कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्नात्यन्तिकीं शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति अयुक्तस्तु वहिर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या फले आसक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति १२

भाषा अनुवाद ।

जो ऐसी शङ्का करो कि वही एक कर्म से कोइ तो मुक्त औ कोइ को बन्धय ह कैसी व्यवस्था है तो इसका निवारण करते ऊ ये कहते हैं कि योगी कहे कर्मकारी पुरुष ईश्वर मे एकनिष्ठ हो कर्मफल को त्यागि कर्म अनुष्ठान करि के अत्यन्त शान्तिस्वरूप जो मुक्ति तिसको प्राप्त होते हैं परन्तु अयुक्त कहे कामनाविशिष्ट कर्मफलासक्त वहिर्मुख लोग काम्यकर्म से अवश्य ही बद्ध होते हैं युक्त कहे ईश्वरार्थ कर्म करनेवाले १२

सर्व्वकर्म्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी नवद्वारेपुरेदेही नैवकुर्व्वन्नकारयन् १३

शाङ्करभाष्यं।

यद्यपि कार्य्यकरणकर्म्माण्यविद्ययात्मन्यध्यारोपितानि मनसान्यस्यास्ते इत्युक्तंतथाप्या त्मसमवायितुकर्त्तृत्वं कारयितृत्वञ्चस्यादित्याशंक्याह नैवकुर्व्वन्स्वयंनचकार्य्यकर णानिकारयन्क्रियासुप्रवर्त्तयन्किंयत्तत्कर्त्तृत्वं कारयितृत्वञ्चदेहिनःस्वात्मसम वायिसत् सन्न्यासान्नसंभवति यथागन्तुर्गतिःगमनव्यापारपरित्यागेनस्यात्तद्व त् किंवास्वतएवात्मनोनास्तीत्यत्रोच्यते नास्यात्मनःस्वतःकर्त्तृत्वं कारयितृत्वञ्चो क्तंह्यविकार्य्योयमुच्यते शरीरस्थोपिकौन्तेय नकरोतिनलिप्यतइति ध्यायतीवले लायतीवेतिश्रुतेः १३

आनन्दगिरिकृतटीका

तर्हिफलेसक्तिंत्यक्त्वासर्व्वैरपिकर्मकर्त्तव्यमितिकर्मसन्न्यासस्यनिरवकाशत्व मित्याशंक्याविदुषःसकाशाद्विदुषोविशेषंदर्शयति यस्त्विति सर्व्वकर्मपरित्यागेप्रा प्तंमरणंव्यावर्त्तयति आस्तइति दृष्टिंलभमानोपिशरीरतापेनाध्यात्मिकादिनातप्य मानस्तिष्ठतीति चेन्नेत्याह सुखमिति कार्य्यकरणसंघातपारवश्यंपर्युदस्यति व शीति आसनस्यापेक्षितमधिकरणंनिर्दिशति नवेति देहसम्बन्धाभिमानाभासव त्त्वमाह देहीति मनसासर्वकर्मसंन्यासेपि लोकसंग्रहार्थंबहिःसर्व्वंकर्मकर्त्तव्यमिति प्राप्तंप्रत्याह नैवेति तान्येवसर्व्वाणिकर्माणिपरित्यज्यानिविशिनष्टि नित्यमिति ते षांपरित्यागेहेतुमाह तानीति यदुक्तंसुखमास्तइति तदुपपादयति त्यक्त्वेति जि

भाषाअनुवाद

इनसववातोंसेअशुद्धचित्तमनुष्यकोसन्न्यासकीअपेक्षानिष्कामकर्मकरनाहीं श्रेयहै यहविस्तारपूर्वककहिकर अवशुद्धचित्तपुरुषकोसन्न्यासहीश्रेष्ठहै यह कहतेहैंकिजितचित्तविवेकयुक्तपुरुषवुद्धिकेद्वाराविक्षेपकारकसवकर्मछाड़िकैसेसु खमेरहते तैसेज्ञाननिष्ठयुक्तहोकेभीसुखमेरहते हैं जोकहोकिकहांरहते तो कहते हैं किनवद्वारपुरजोअहङ्कारशून्यशरीर तिसमेआत्मस्वरूपसेस्थितरह तेहैं औरअहङ्कारकेअभावसेआपशारीरककर्मनहींकरते औरममताकेअभा वसेदूसरेसेभी वेकोईकामनहीं करावतेहैं यहशुद्धऔअशुद्धचित्तमनुष्योंकाभेद भगवाननेकहा १३

आनन्दगिरिकृतटीका।

तेन्द्रियत्वं कायवशीकारस्याप्युपलक्षणं द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागेकेति सप्तशीर्षण्यानि शिरोगतानि शब्दाद्युपलब्धिद्वाराणि तथापि कथं नवद्वारत्वमधोगताभ्यां पायूपस्थाभ्यां सहेत्याह अर्वागिति शरीरस्य पुरसाम्यं स्वामिना पौरैश्चाधिष्ठितत्वेन दर्शयति आत्मेत्यादिना यद्यपि देहे जीवनत्वाहङ्कसम्बन्धाभिमानाभासमानवत्तिष्ठते तथापि प्रवासीव परगेहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्यन्नविषीदन्व्यामोहादिरहितस्तिष्ठतीति मत्वाह तस्मिन्निति विशेषणमाक्षिपति किमिति तदनुपपत्तिमेवादर्शयति सर्वो हीति सर्वसाधारणे देहावस्थाने सन्न्यस्य देहे तिष्ठति विद्वानिति विशेषणमकिञ्चित्करमिति फलितमाह तत्रेति विशेषणफलं दर्शयन्नुत्तरमाह उच्यतइति किं अविवेकिनं प्रतिविशेषणानर्थक्यं चोद्यते किं वा विवेकिनं प्रतीति विकल्पाद्यमङ्गीकरोति यद्यपीति अज्ञत्वदेहित्वे हेतुः तदेव देहित्वं स्फुटयति देहेति संघातात्मदर्शिनोपि देहे स्थितिप्रतिभासः स्यादिति चेत्तत्राह न हीति द्वितीयं दूषयति देहादीति गृहादिषु देहस्यावस्थानेनात्मावस्थानभ्रमव्यावृत्त्यर्थं देहे विद्वानास्तइति विशेषणमुपपद्यते विवेकवतो देहेवस्थानप्रतिभाससम्भवादित्यर्थः ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभानेपि वाङ्मनोदेहव्यापारात्मनो कर्मणां तस्मिन्प्रसङ्गाभावात् तत्त्यागेन कृतस्तस्य देहेवस्थानमुच्यते तत्राह परकर्मणामेति ननु विवेकिनो दिगाद्यनवच्छिन्नबाह्याभ्यन्तराविक्रियब्रह्मात्मता मन्यमानस्य कुतो देहेवस्थानमास्थातुं शक्यते तत्राह उत्पन्नेति तत्र हेतुमाह प्रारब्धेति प्रारब्धफलं धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपभुक्तस्य शेषादनुपभुक्ताद्देहादिसंस्कारोनुवर्त्तते तदनुवृत्त्या च तत्रैव देहे विशेषविज्ञानमवस्थानविषयमुपपद्यते अतो विवेकवतः सन्न्यासिनो देहेवस्थानव्यपदेशः सम्भवतीत्यर्थः अविद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणासम्भवेपि विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरति देहएवेति देहे स्वावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययस्तद्विषयश्चाविद्वत्प्रत्ययस्तयोरेवं भेदे विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरन्नेव हेतुं विशदयति विद्वदिति आरोपितकर्तृत्वाद्यभावेपि स्वगतकर्तृत्वादिदुर्वारमित्याशङ्कामनूद्य दूषयति यद्यपीत्यादिना क्रियासु प्रवर्त्तयन्नास्तइति पूर्वेण सम्बन्धः पूर्वस्यापि शतुरेवमेव सम्बन्धः कर्तृत्वं कारयितृत्वञ्चात्मनो नेत्यत्र विचारयति किमिति यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वञ्च तत्किं देहिनः स्वात्मसमवायि सदेव सन्न्यासान्न भवतीत्युच्यते यथा गच्छतो देवदत्तस्य स्वगतैव गतिः तत्स्थित्या त्यागान्न भवति अथवा स्वाभाव्येन कर्तृत्वं कारयितृत्वञ्चात्मनो नास्तीति वक्तव्यमाद्ये सक्रियत्वं द्वितीये कूटस्थत्व

नकर्त्तृत्वंनकर्म्माणि लोकस्यसृजतिप्रभुः नकर्मफलसंयोगं स्वभावस्तुप्रवर्त्तते १४

आनन्दगिरिकृतटीका

मित्यर्थः द्वितीयंप्रश्नमाशंक्योत्तरमाह अतेति उक्तेऽर्थेवाक्योपक्रममनुकूलयति उक्तंश्चेति तत्रैववाक्यशेषमपिसम्पादयति शरीरस्थोपीति स्मृत्युक्तेर्थेश्रुतिमपिद्र्शयति ध्यायतीवेति उपाधिगतैवसर्व्वाविक्रियानात्मनिस्वतोस्तीत्यर्थः १३

स्वामिकृतटीका।

एवंतावत् चित्तशुद्धिशून्यस्यसंन्यासात् कर्मयोगोविशिष्यतइत्येतत्प्रपञ्चितं इदानींशुद्धचित्तस्यसंन्यासःश्रेष्ठइत्याह सर्व्वकर्म्माणीति वशीजितचित्तःसर्व्वकर्म्माणिविक्षेपकानिमनसाविवेकयुक्तेनसंन्यस्यसुखंयथाभवत्येवंज्ञाननिष्ठःसन्नास्ते क्वास्तइत्यतआह नवद्वारे नेत्रेनासिकेकर्णौमुखञ्चेति सप्तशिरोगतानि अधोगतेद्वेपायुपस्थरूपेइत्येवं नवद्वाराणियस्मिन्पुरेपुरवदहङ्कारशून्येदेहेदेहीअवतिष्ठते अहङ्काराभावादेवस्वयंतेनदेहेननैवकुर्व्वन्ममकाराभावात्नकारयन्निति अशुद्धचित्ताद्व्यावृत्तिरुक्ताअशुद्धचित्तोहिसंन्यस्यपुनःकरोति कारयतिच नत्वयंतथा अतः सुखमास्तइत्यर्थः १३

भाषा अनुवाद

ईश्वरजिसकोइसलोकसे श्रेष्ठलोककोलेजानेकीइच्छाकरतेहैं उससेसत्कर्म करावतेऔरजिसेअधोलोकलेजानेकीइच्छाकरतेउससेकुकर्मकरवावतेहैं यह श्रुतिमेकहाहै तोपरमेश्वरकीप्रेरणासे पराधीनजोमनुष्यसोकैसे वेकर्मत्यागकरनेशक्तैंएक दूसरेजोपरमेश्वरंहीकोप्रेरणासेशुभअशुभकर्ममेलोगप्रवृत्तहोतेहैं तो ईश्वरभीविषमदृष्टिऔनिर्दयहै फेरिकर्मोकाकरवावनेवालाभीवहीहै तौउसको भीपुन्यपापसम्बन्धक्योंनहोय जोयहशङ्काकरोतोइसकासिद्धान्त यहदोश्लोकसेकहतेहैं किप्रभुजोईश्वरसोमनुष्योंकोकर्त्तृत्वअथवाकर्मसृजननहींकिया किन्तमनुष्योंकोपूर्व्वकर्मसंस्काररूपजोअज्ञान सोइकर्त्तृत्वादिमेप्रवृत्तकरैहै इसीसेअपनीअनादिअविद्यासेकामनावशहोप्रवृत्तियुक्तपुरुषकोईश्वरभीकर्ममेनियुक्तकरतेहैं औरईश्वरकुछआपसेउसकोप्रवृत्तिनहींदेतेहैं सोईकहाहैकिकर्त्तृत्वऔकर्मतथाफलयोगप्रभुनेनहींकिया लोगपूर्वसंस्काररूपस्वभावअर्थात्मायासेप्रवृत्तहैं १४

शाङ्करभाष्यं

किञ्चनकर्त्तृत्वमिति नकर्त्तृत्वंस्वतःकुर्व्विति नापिकर्माणि रथघटप्रासादादीनिईप्सिततमानिलोकस्यसृजत्युत्पादयतिप्रभुरात्मानापिरथादिकृतवतस्तत्फलेन संयोगंनकर्मफलसंयोगंयदिकिञ्चिदपि स्वतोनकरोतिनकारयतिच देहीकस्तर्हि कुर्व्वन् कारयंश्चप्रवर्त्ततइत्युच्यते स्वभावस्तुस्वोभावःस्वभावोऽविद्यालक्षणाप्रकृतिः मायाप्रवर्त्तते दैवीहीत्यादीतिवक्ष्यमाणा १४

आनन्दगिरिकृतटीका

आत्मनोयदुक्तंकारयितृत्वंनास्तीति तत्प्रपञ्चयति नेत्यादिना यद्यपिलोकस्य कर्त्तृत्वंनसृजतीतिनास्तीति कारयितृत्वं तथापिरथशकटादीनिकुर्व्वन्भवतिकर्त्ते त्याशंक्याह नकर्माणीति तथापिभोजयितृत्वेनविक्रियावत्त्वंदुष्परिहारमित्याशंक्याह नकर्म्मेति कस्यतर्हि प्रवर्त्तकत्वंतदाह स्वभावस्त्विति कुर्व्वितिकर्त्तृत्वंलोकस्य नसृजत्यात्मेतिसम्बन्धः रथादीनांकर्मत्वंसाधयति ईप्सितेति आत्मनोदेहादिस्वामित्वेनप्रभुत्वं रथादिकृतवतोलोकस्य रथादिफलेनसम्बन्धमपि नसृजत्यात्मेत्यात्मनो भोजयितृत्वंप्रत्याचष्टे नापीति चतुर्थपादंशङ्कोत्तरत्वेनावतारयति यदीत्यादिना स्वभावशब्दस्तर्हीत्याशंक्यव्याकरोति अविद्यालक्षणेति प्रकृतेर्व्विद्यावत्वंव्युदसितुं मायेत्युक्तं साचसप्तमेवक्ष्यते तेनप्रधानविलक्षणेत्याह दैवीहीति १४

स्वामिकृतटीका ।

ननुएषएवसाधुकर्मकारयतितं यमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषतेएषएवासाधुकर्म कारयतितं यमेभ्योलोकेभ्यअधोनिनीषतइत्यादिश्रुतेःपरमेश्वरेणैवशुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्त्तृत्वेन प्रयुज्यमानोऽस्वतन्त्रः पुरुषः कथंतानिकर्माणित्यजेत् ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गेप्रयुज्यमानः शुभान्यशुभानिचत्यक्ष्यतीतिचेत् एवंसतिवैषम्यनैर्घृण्याभ्यामीश्वरस्यापिप्रयोजककर्त्तृत्वात् पुण्यपापसम्बन्धःस्यादित्याशंक्याह नकर्त्तृत्वमिति द्वाभ्यां प्रभुरीश्वरोजीवलोकस्यकर्त्तृत्वादिकं नसृजति किन्तुजीवस्यस्वभावोऽविद्यैवकर्त्तृत्वादिरूपेणप्रवर्त्तते अनाद्यविद्याकामवशात् प्रवृत्तिस्वभावमेवलोकमीश्वरः कर्मसुनियुङ्क्ते नतुस्वयमेवकर्त्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः १४

नादत्ते कस्यचित्पापं नचैव सुकृतं विभुः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः १५

शाङ्करभाष्यं।

परमार्थतस्तु नेति नादत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं न चैवादत्ते सुकृतं विभुः भक्तैः प्रयुक्तं विभुः किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकञ्च सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह अज्ञानेनावृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः १५

आनन्दगिरिकृतटीका।

कर्तृत्वभोक्तृत्वैश्वर्य्याण्यात्मनोऽविद्याकृतानीत्युक्तमिदानीमीश्वरे संन्यस्तसमस्तव्यापारस्य तदेकशरणस्य दुरितं सुकृतञ्चातदनुग्रहार्थं भगवानादत्ते मदेकशरणो मत्प्रीत्यर्थं कर्म कुर्वाणो दुष्कृताद्यानोदनेनानुग्राह्यो मयेति प्रत्ययभाक्त्वादित्याशंक्य सोपि परमार्थतो नास्यास्तु विक्रियत्वादित्याह परमार्थतस्त्विति कथं तर्हि भक्तानामनुग्राह्यत्वमीश्वरस्यानुगृहीतृत्वमिति प्रसिद्धिस्तत्राह अज्ञानेनेति पूर्व्वार्द्धगतान्यक्षराणि व्याख्याय आकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरार्द्धमवतार्य्य व्याचष्टे किमर्थमित्यादिना १५

स्वामिकृतटीका।

कोऽपि सन्प्रभुः कस्यचित्पापं सुकृतञ्च नैवादत्ते न भजते तत्र हेतुः विभुः परिपूर्णः आप्तकाम इत्यर्थः यदि हि स्वार्थकामनया कारयेत्तर्हि तथा स्यात् न त्वेतदस्ति आप्तकामस्यैवाचिन्त्यनिजमायया तत्तत्पूर्व्वकर्मानुसारेण प्रवर्त्तकत्वात् ननु भक्ताननुगृह्णतोऽभक्तान्निगृह्णतश्च वैषम्योपलम्भात् कथमाप्तकामत्वमित्यत आह अज्ञानेनेति निग्रहोऽपि दण्डरूपोऽनुग्रह एवेत्येवमज्ञानेन सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवम्भूतं ज्ञानमावृतं तेन हेतुना जन्तवो जीवा मुह्यन्ति भगवति वैषम्यं मन्यन्त इत्यर्थः १५

भाषा अनुवाद।

जिस हेतु भगवान न कुछ करते और न किसी से कुछ करवावते हैं वे तो विभु कहे व्यापक तथा पूर्णकाम हैं इससे भक्त अभक्त किसी के पुन्य पाप के भागी नहीं हैं परन्तु परमेश्वर की अचिन्त्य जो माया सोई पूर्व्वकर्म के अनुसार ऊंच नीच कर्म मे लोगों को प्रवृत्ति देती और अज्ञान से ज्ञान आवृत्त है तिससे सब मोहित होते हैं जो कहो कि पूर्णकाम को फेरि भक्तों पर अनुग्रह औ अभक्तों का निग्रह क्यों करते हैं तो कहते हैं कि परमेश्वर का निग्रह रूप दण्ड अनुग्रह है अर्थात् दण्ड होने से पापों का पाप दूर हो जायगा ऐसे दण्ड रूप अनुग्रह का न जानना जो अज्ञान सोई परमेश्वर विषयक ज्ञान को आवृत करता है तो फेरि जीव मोहित होय अपने अज्ञान से परमेश्वर मे विषमदृष्टि करते हैं १५

ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परं १६
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छन्त्यपुनरावृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७

शाङ्करभाष्यं।

ज्ञानेनइति ज्ञानेनतुयेनअज्ञानेनावृत्ताःमुह्यन्तिजन्तवः तदज्ञानंयेषांजन्तूनां विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनोभवति तेषांजन्तूनामादित्यवत् यथादित्यः समस्तंरूपजातंअवभासयति तद्वत् ज्ञानंज्ञेयम्वस्तुसर्वंप्रकाशयतितत् परमार्थतत्त्वं १६ यत्परंज्ञानंप्रकाशितं तद्बुद्धय इति तस्मिन्गताबुद्धिर्येषांतेतद्बुद्धयःतदात्मानस्तदेवपरंब्रह्मआत्मायेषांतेतदात्मानःतन्निष्ठाइति तन्निष्ठानिष्ठाभिनिवेशस्तात्पर्यंसर्वाणिकर्माणिसन्न्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानंयेषांतेतन्निष्ठास्तत्परायणाश्चतदेवपरमायनंपरागतिर्येषांभवतितेतत्परायणाःकेवलात्मरतयइत्यर्थः तेगच्छन्त्येवम्विधाअ

भा० येषांज्ञानेननाशितआत्मनो अज्ञानं

आनन्दगिरिकृतटीका।

वृ० तर्हिसर्वेषाममाद्यज्ञानत्वात् व्यामोहाभावाद्यकुतः संसारनिवृत्तिरितितत्राह ज्ञानेनेति सर्वमितिपूर्णत्वमुच्यतेज्ञेयस्यैववस्तुनस्तत्परमिति विशेषणं तद्याचष्टे परमार्थतत्त्वमिति १६

स्वामि कृतटीका

ज्ञानिनस्तुनमुह्यन्तीत्याह ज्ञानेनेति आत्मनोभगवतोज्ञानेनयेषांतद्विषयोमलम्भकमज्ञानंनाशितंतज्ज्ञानंतेषामज्ञानंनाशयित्वा तत्परंपरिपूर्णमीश्वरस्वरूपंप्रकाशयति यथादित्यस्तमोनिरस्यसमस्तंवस्तुजातंप्रकाशयतितद्वत् १६

भाषा अनुवाद।

औरज्ञानसेजिनकाअज्ञाननाशहोगयाहै ऐसेज्ञानीपुरुषोंको परजोभगवत्स्वरूप सोप्रकाशमानहै जैसेसूर्यकेप्रकाशसेअन्धकारदूरहोवस्तुसवप्रकाशितहोतीहैं लोगकेवलअपनेमोहसेईश्वरमेंमोहकल्पनाकरतेहैं १६

ऐसेजोपरमेश्वरतिनकेउपासकोंकोप्राप्तजोफलहोताहै सोकहतेहैं कि भगवतकीभक्तिसेअवश्यही संसारसागरकोउतरजायंगे ऐसीजिनकेनिश्चयरूपबुद्धिहै औरतैसेहीभगवद्भक्तिमेंसम्पन्नऔतत्परहैं औरपरमेश्वरहीजिनकेपरमअवलम्बहैं सोईजनईश्वरकेप्रसादसेनिःपापहोमुक्तिपदपाय आवागमनसेरहितहोतेहैं सोईकहाकिईश्वरमेंबुद्धिऔईश्वरमेंआत्माऔईश्वरमेंनिष्ठा तथाईश्वरमेंपरायणपुरुषज्ञानसेनिर्धूतकल्मष अपुनरागमनपदमोक्षप्राप्तहोतेहैं

शाङ्करभाष्यं

पुनरावृत्तिं पुनर्देहसम्बन्धं गच्छन्ति ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो निर्नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यतय इत्यर्थः १७

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्तीत्युच्यते विद्येति विद्याविनयसम्पन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विद्यात्मनोबोधो विनयश्च उपशमः ता

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विदुषां विविदिषूणां चान्तरङ्गाणि विद्यापरिपाकसाधनानीत्युपदिदिक्षुरुत्तरश्लोकस्यापेक्षितं पूरयति यत्परमिति तस्मिन् परमार्थतत्त्वे परस्मिन् ब्रह्मणि बाह्यं विषयमपोह्य गता प्रवृत्ता श्रवणमनननिदिध्यासनैरसकृदनुष्ठितैर्बुद्धिः साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तथेति प्रथमविशेषणं विभजते तस्मिन्निति तर्हि बाह्यो जीवो बोद्धव्यं ब्रह्मेति जीवब्रह्मभेदाभ्युपगमो नेत्याह तदात्मान इति कल्पितं बोद्धृबोद्धव्यत्वं वस्तुतस्तु न भेदोऽस्तीत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे तदेवेति ननु देहादावात्माभिमानमपनीय ब्रह्मण्येवाहमस्मीत्यवस्थानं तत्तदनुष्ठीयमानकर्म्मप्रतिबन्धान्न सिध्यतीत्याशंक्य विशेषणान्तरमादत्ते तन्निष्ठा इति तन्निष्ठाशब्दार्थं दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह निष्ठेत्यादिना तथापि पुरुषार्थापेक्षाप्रतिबन्धात् कथं यथोक्ते ब्रह्मण्येवावस्थानं सेद्धुं पारयन्ति तत्राह तत्परायणाश्चेति यथोक्तानामधिकारिणां परमपुरुषार्थस्योक्तब्रह्मानतिरेकान्नान्यत्रासक्तिरिति तात्पर्य्यार्थमाह केवलेति ननु यथोक्तविशेषणवतां वर्त्तमानदेहपातेऽपि देहान्तरपरिग्रहव्यग्रतया कुतो यथोक्ते ब्रह्मण्यवस्थानमास्थातुं शक्यते तत्राह ते गच्छन्तीति सति संसारकारणे दुरितादौ संसारप्रसरस्य दुर्व्वारत्वान्न पुनरावृत्तिसिद्धिरित्याशंक्याह ज्ञानेति उक्तविशेषणसम्पत्त्या दर्शितफलशालित्वमाश्रमान्तरेष्वसम्भावितमिति मत्वा नो विशिनष्टि यतय इति १७

स्वामिकृतटीका ।

एवंभूतेश्वरोपासकानां फलमाह तदिति तस्मिन्नेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका येषां तस्मिन्नेव आत्मा प्रयत्नो येषां तस्मिन्नेव निष्ठा तात्पर्य्यं येषां तदेव परमायनमाश्रयो येषां ते तत्प्रसादलब्धेनात्मज्ञानेन निर्धूतं निरस्तं कल्मषं येषां तेऽपुनरावृत्तिं मुक्तिं यान्ति १७

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः १८

शाङ्करभाष्यम् ।

यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनो विद्याविनयसम्पन्ने उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके मध्यमायां च राजस्यां गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः १८

आनन्दगिरिकृतटीका

यदपुनरावृत्तिसाधनं तत्त्वज्ञानं तदेव प्रश्नद्वारेण विवृणोति येषामित्यादिना विद्या वेदार्थविज्ञानमित्यङ्गीकृत्य विनयं व्याचष्टे विनय इति उपशमो निरहङ्कारत्वमनौद्धत्यं पदार्थमेवमुक्त्वा वाक्यार्थं दर्शयति विद्वानिति गवीत्याद्यनूद्य वाक्यार्थं कथयति विद्येति हस्त्यादौ पण्डिताः समदर्शिन इत्युत्तरत्र सम्बन्धः तत्र तत्र प्राणिप्रभेदेषु तत्तद्गुणैस्तन्निमित्तसंस्कारैश्च संस्पृष्टत्वसम्भवान्न ब्रह्मणः समत्वमित्याशंक्याह सत्त्वादीनीति तज्जैश्चेत्यत्र तच्छब्देन सत्त्वमेव गृह्यते सात्त्विकसंस्कारैरिव राजससंस्कारैरपि सर्वथैवासंस्पृष्टं ब्रह्मेत्याह तथेति राजसैरिव तामसैरपि संस्कारैर्ब्रह्मात्यन्तमेवास्पृष्टमित्याह तथा तामसैरिति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं कूटस्थत्वमसङ्गत्वञ्चोक्तेऽर्थे हेतुरिति मत्वा समशब्दार्थमाह सममिति समदर्शित्वमेव पाण्डित्यं तद्व्याचष्टे ब्रह्मेति १८

स्वामिकृतटीका ।

कीदृशास्ते ज्ञानिनो येऽपुनरावृत्तिं मुक्तिं गच्छन्तीत्यपेक्षायामाह विद्येति विषमेष्वपि समं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिता ज्ञानिन इत्यर्थः तत्र विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च शुनोयः पचति तस्मिंश्चेति कर्मणो वैषम्यं गवि हस्तिनि शुनि चेति जातितो वैषम्यं दर्शितं १८

भाषानुवाद ।

तो वे तत्त्वज्ञानी जो मुक्तिलाभ करते कैसे होते हैं सो ईश्वर कहते हैं कि विषमवस्तु में समज्ञान अर्थात् सकल वस्तु में ब्रह्मरूप देखते हैं जैसे कि विद्या औ विनय से युक्त ब्राह्मण औ गऊ हाथी कुत्ता तथा चाण्डाल इन सब में पण्डित कहे ज्ञानी पुरुष समदर्शी होते हैं अर्थात् सब में आत्मारूप ईश्वर को एकरूप से देखते हैं १८

इहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः १९

शाङ्करभाष्यं

नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः समासमाभ्यां विषमसमे पूजात इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः कथं इहेति इहैव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषं यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभासते तथापि तद्दोषैरसंस्पृष्टमिति निर्दोषं हि दोषवर्जितं हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेरतः समं ब्रह्मैकं च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात् तेषां देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयन्तु तत् सूत्रं समासमाभ्यां विषमसमे पूजात इति पूजाविषयत्वविशेषणात् दृश्यते हि ब्रह्मवित् षडङ्गवित् चतुर्वेदवित् इति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तं

आनन्दगिरिकृतटीका।

सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु चासमत्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमिति शङ्कते नन्विति सर्वत्र समदर्शिनः तच्छब्देन परामृश्यन्ते तेषां दोषवत्त्वादभोज्यान्नत्वमित्यत्र प्रमाणमाह समासमाभ्यामिति समानामध्ययनादिभिः समानधर्मकाणां वस्त्रालङ्कारादिपूजया विषमे प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्यसमानाञ्चासमानधर्मकाणां कस्यचिदेकवेदत्वमपरस्य द्विवेदत्वमित्यादि धर्मवतां प्रागुक्ततया पूजया समे प्रतिपत्ति

भाषा अनुवाद।

यहां पुनि जो सन्देह होय कि विषम में समदृष्टि होना ही निषिद्ध है फेर सब में समदृष्टि मनुष्य पण्डित कैसे है और गौतम ने कहा कि विषम में सम पूजन औ सम में विषम पूजन करने वाले लोक परलोक से भ्रष्ट होते हैं इस शङ्का को निवारण करते हुये कहते हैं कि जिनका मन समभाव में स्थित है उनो ने इहांई स्वर्ग जय कर लिया है क्योंकि सर्व में समान रूप निर्दोष ब्रह्म परिपूर्ण हो रहा है ऐसा जो जानते हैं ते ब्रह्म में स्थित कहे ब्रह्मरूप होने निर्दोष हैं और गौतम की बात अज्ञान अवस्था की पहली अवस्था की है १९

आनन्दगिरिकृतटीका।

विशेषेपूजयितापूरुषविशेषंज्ञात्वाप्रतिपत्तिमकुर्व्वन्धनाद्धर्माद्धीयते तेनसात्त्वि
केराजसतामसयोश्चसमबुद्धिंकुर्व्वन्प्रत्यवैतीत्यर्थः उत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति
नतेदोषवन्तइति स्मृत्यवष्टम्भेनसर्व्वसत्त्वेषु समत्वदर्शिनांदोषवत्त्वमुक्तंकथंनास्ती
तिप्रतिज्ञामात्रेणसिध्यतीतिशङ्कते कथमिति स्मृतेर्गतिमग्रेवदिष्यन्निर्दोषत्वंस
मत्वदर्शिनांविशदयति इहैवेति सर्व्वेषां चेतनानां साम्येप्रवणमनसां ब्रह्मलोक
गमनमन्तरेणाप्यस्मिन्नेव देहेपरिभूतजन्मनामशेषदोषराहित्येहेतुमाह निर्दो
षंहीति वर्त्तमानोदेहः सप्तम्यापरिगृह्यते तानेवसमदर्शिनोविशिनष्टि येषा
मिति ननुब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं दोषवत्सु श्वपाकादिषु तद्दोषैर्दोषवत्त्वोपल
म्भसम्भवात्तत्राह यद्यपीति यस्मात् तन्निर्दोषंतस्मात्तस्मिन्ब्रह्मणि स्थितैर्निर्दो
षैः सर्गोजित इति सम्बन्धः ब्रह्मणो गुणभूयस्त्वादल्पीयान् दोषोपिस्यादित्या
शंक्याह नापीति चेतनस्यसगुणविशेष विशिष्टत्वमनिष्टं निर्गुणत्वश्रवणादित्य
युक्तं बुद्धिसुखादीनांपरिशेषादात्मधर्म्मत्वस्यकैश्चिन्निश्चितत्वादित्याशंक्याह वक्ष्य
तिचेति आत्मनोनिर्गुणत्ववाक्यशेषंप्रमाणयति अनादित्वादिति चकारोवक्ष्य
तीत्यनेनसम्बन्धार्थः गुणदोषवशादात्मनोभेदाभावेपिभेदोन्त्यविशेषेभ्योभविष्यतीति
प्रसङ्गादाशंक्यदूषयति नापीति प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धौतद्धेतुत्वेनतेषांसत्त्वंतेषा
ञ्चसत्त्वेप्रतिशरीरमात्मनोभेदसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वमभिप्रेत्यहेतुमाह प्रति
शरीरमिति आत्मनोभेदकाभावेफलितमाह अतइति समत्वमेवव्याकरोति एक
त्वेति ब्रह्मणोनिर्विशेषत्वेनैकत्वाज्जीवानाञ्चभेदकाभावेनैकत्वस्योक्तत्वादेकल
क्षणत्वादेकत्वंजीवब्रह्मणोरेष्टव्यमित्याह तस्मादिति जीवब्रह्मणोरेकत्वेजीवानां
ब्रह्मवन्निर्द्दोषत्वंसिध्यतीत्याह तस्मान्नेति तच्छब्दार्थमेवस्फोरयति देहादीति यदि
सर्व्वसत्त्वेषुसमत्वदर्शनमदुष्टमिष्टं तर्हिकथंगौतमसूत्रमित्याशंक्याह देहादिसंघातेति
सूत्रस्यतथोक्ताभिमानवद्विषयत्वेगमकमाह पूजेति यदिचतुर्व्वेदानामेवसतांपूज
नावैषम्यंयदिवाचतुर्व्वेदानांषडङ्गविदांब्रह्मविदाञ्चपूजयासाम्यंतदातेषामुक्तपूजा
विषयाणांकेषाञ्चिन्मनोविकारसम्भवेकर्त्ताप्रत्यवैतीत्यविद्वद्विषयत्वं सूत्रस्यप्रतिभा
तीत्यर्थः तत्रैवचानुभवमनुकूलत्वेनोदाहरति दृश्यतेहीति देहादिसंघाताभिमानव
तां गुणदोषसम्बन्धसम्भवात्तद्विषयंसूत्रमित्युक्तमिदानींब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां
गुणदोषासम्बन्धान्नतद्विषयंसूत्रमित्यभिप्रेत्याह ब्रह्मणीति १९

नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्यनोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः२०

शाङ्करभाष्यं।

कर्म्मविषयञ्चसमासमाख्यामित्यादि इदन्तु सर्व्वकर्म्मसंन्यासिविषयंप्रस्तुतं स र्व्वकर्म्माणि.मनसेत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः यस्मान्निर्दोषं समंब्रह्मात्मातस्मात् नेति नप्रहृष्येत् नहर्षं कुर्य्यात् प्रियमिष्टंप्राप्यलब्ध्वानोद्विजेत् प्राप्यैवचाप्रियमनिष्टं ल ब्ध्वादेहमात्रात्मदर्शिनांहि प्रियाप्रियप्राप्तीहर्षविषादौकुर्व्वाते नकेवलात्मदर्शिनः तस्यप्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् किञ्चसर्व्वभूतेष्वेकःसमोनिर्द्दोषआत्मेति स्थिरानिर्व्वि चिकित्साबुद्धिर्यस्य सस्थिरबुद्धिरसंमूढःसंमोहवर्ज्जितश्चस्यात् यथोक्तब्रह्मवित् ब्रह्म णिस्थितोऽकर्म्मकृत् सर्व्वकर्म्मसन्यासीर्थः २०

आनन्दगिरिकृतटीका।

इतश्चनेदंसूत्रंब्रह्मविद्विषयमित्याह कर्मीति तत्रैवपूजापरिभवसम्भवादित्यर्थः ननुयत्रसमत्वदर्शनंतत्रैवत्विदंस्त्वंनतुकर्म्मिणिवेतिविभागोस्तितत्राह इदंत्विति समत्वदर्शनस्यसन्यासिविषयत्वेतेनप्रस्तुतत्वेहेतुमाह सर्व्वकर्माणीति अध्यायपरिस माप्तेःसर्व्वकर्माणीत्यारभ्यतत्रतत्रसर्व्वकर्म्मसन्यासाभिधानात्तद्विषयमिदंमसत्वदर्श नंगम्यते तत्रचनिरहङ्कारेनिरवकाशंसूत्रमित्यर्थः ननुइष्टानिष्टप्राप्तिभ्यांहर्षवि षादौविद्वानपिकुर्व्वन्निर्दोषेब्रह्मणिकथंस्थितिं लभेतेत्याशंक्याकांक्षितंपूरयन्नुत्तरश्लो

स्वामिकृतटीका।

ननुविषमेषुसमदर्शननिषिद्धंकुर्व्वन्तोपिकथंतेपण्डिताः यथाहगौतमःसमास माभ्यांविषमेसमेपूजातइति अस्यार्थःसमायपूजायांविषमेप्रकारेकृते सति विषमा यचसमेप्रकारेकृते सति सपूजकइहलोकात् परलोकाच्चहीयतइति तत्राह इहै वेति इहैवजीवद्भिरेव तैःसृज्यतइतिसर्गसंसारोजितोनिरस्तःकैःयेषांमनःसाम्ये समत्वेस्थितं तत्रहेतुः हियस्माद्ब्रह्मसमंनिर्द्दोषञ्चतस्मात्तेसमदर्शिनोब्रह्मण्येवस्थिताः ब्रह्मभावंप्राप्ताइत्यर्थः गौतमोक्तस्तुदोषोब्रह्मभावप्राप्तेःपूर्व्वमेव पूजातइति पूजका वस्थाश्रवणात् १६

भाषा अनुवाद।

अत्रब्रह्मभावप्राप्तपुरुषका लक्षणकहतेहैं किब्रह्मज्ञानीहोके जोब्रह्ममेंस्थित हैं वेकोई प्रियवस्तुपायके हर्षितनहींहोतेहैं औरअप्रियप्राप्तहोनेसेभी विषादन हींकरतेहैं क्योंकि वेलोग स्थिरबुद्धिऔमोहरहितहैं तथाब्रह्मवित् ब्रह्मरूपहैं २०

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविन्दत्यात्मनियत्सुखं सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमक्षयमश्नुते२१

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्चब्रह्मणिस्थितःबाह्येबाह्यस्पर्शेषुबाह्याश्च तेस्पर्शाश्चबाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इतिस्पर्शाः शब्दादयोविषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेषु असक्तआत्मान्तःकरणंयस्यसोयमस क्तात्माविषयेषुप्रीतिवर्जितः सविन्दतिलभते आत्मनियत्सुखंतद्विन्दतीत्येतत् सब्र ह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणियोगःसमाधिर्ब्रह्मयोगस्तेनब्रह्मयोगेनयुक्तःसमाहितस्तस्मि न्व्यापृतआत्मान्तःकरणंयस्य सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमक्षयमश्नुतेप्राप्नोति तस्मा द्बाह्यविषयप्रीतेःक्षणिकायाइन्द्रियाणिनिवर्त्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः २१

आनन्दगिरिकृतटीका

क्तमुत्थापयति यस्मादिति आत्मज्ञाननिष्ठावतोविदुषोहर्षविषादनिमित्ताभा वान्नतावुचितावित्याह स्थिरबुद्धिरिति ननुहर्षविषादनिमित्तत्वंप्रियाप्रिययोःसिद्ध मिति कथंतत्प्राप्त्याहर्षोद्वेगौनकर्त्तव्याविति नियुज्यते तत्राह देहेति विदुषोपि प्रियाप्रियप्राप्तिसामर्थ्यादेवहर्षविषादौदुर्वाराविल्याशंक्याह नकेवलेति अद्विती यदर्शनशीलस्यव्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्योगान्नतन्निमित्तौहर्षविषादावित्यर्थः इ तोपिविदुषोहर्षविषादावसम्भावितावित्याह किञ्चेति निर्दोषेब्रह्मणिप्रागुक्तेदृढप्र तिपत्तिःसंमोहेन हर्षादिहेतुनारहितोयथोक्तेसर्वदोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीति विद्यावानशेषदोषशून्येतस्मिन्नेवब्रह्मणिस्थितस्तदनुरोधात् कर्माण्यस्पृश्यमानोनै वहर्षविषादभागीभवितुमलमित्यर्थः २०

स्वामिकृतटीका ।

ब्रह्मप्राप्तस्यलक्षणमाह नप्रहृष्येदिति ब्रह्मविद्भूत्वाब्रह्मण्येवःस्थितःसप्रि यंप्राप्यनप्रहृष्येत्नप्रहृष्टोहर्षवान्स्यात् अप्रियंप्राप्यचनोद्विजेत् नविषीदतीत्यर्थः यतःस्थिरबुद्धिःस्थिरानिश्चलाबुद्धिर्यस्यतत् कुतःयतोऽसंमूढःनिवृत्तमोहः २०

भाषा अनुवाद

मोहनिवृत्तमानहोनेसे बुद्धिस्थिरहोतीहै इसकाहेतुकहतेहैं किबाह्यइन्द्रि योंकेविषयमे अनासक्तचित्तपुरुष अपनेअन्तःकरणमे विक्षेपरहितशान्तियुक्तजो सात्विकसुख सोअनुभवकरते और वहीपुरुषशान्तिसुखप्राप्तहोके ब्रह्मयोगयुक्त आत्माकहेसमाधिकेद्वारा परमात्माकेसाथएकताप्राप्तिरूप जोअक्षयसुखसोभी लाभकरतेहैं २१

येहिसंस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएवते आद्यन्तवन्तःकौन्तेयनतेषुरमतेबुधः २२

शाङ्करभाष्यं।

इतश्चनिवर्त्तयेत् येहीति येहियस्मात् संस्पर्शजाविषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्योजा ताभोगाभुक्तयोदुःखयोनयएवतेऽविद्याकृतत्वात् दृश्यन्तेह्याध्यात्मिकादीनिदुःखा नितन्निमित्तान्येवयथेहलोकेतथापरलोकेपीतिगम्यते एवशब्दात्नसंसारेसुखस्यग न्धमात्रमप्यस्तीतिबुद्ध्वाविषयमृगतृष्णिकायां इन्द्रियाणिनिवर्त्तयेन्नकेवलंदुःखयोन

आनन्दगिरिकृतटीका

शब्दादिविषयप्रीतिप्रतिबन्धान्न कस्यचिदपिब्रह्मणिस्थितिःसिध्येदित्याशं क्याह किञ्चेति नकेवलंपूर्वोक्तरीत्याब्रह्मणिस्थितोहर्षविषादरहितः किन्तुविद्या न्तरेणापीत्यर्थः यावद्यावद्विषयेषुरागरूपमावरणं निवर्त्तते तावत्तावदात्मस्वरू पसुखमभिव्यक्तंभवतीत्याह बाह्येति नकेवलमसक्तात्माशमवशादेवसुखंविन्दते किन्तुब्रह्मसमाधिनासमाहितान्तःकरणः सुखमनन्तंव्याप्नोतीत्याह सब्रह्मेति त त्पूर्वार्द्धंव्याचष्टे बाह्यास्वेति समाधानाधीनसम्यग्ज्ञानद्वारानिरतिशयसुखप्राप्ति मुत्तरार्द्धव्याख्यानेन कथयति ब्रह्मणीत्यादिना शब्दादिविषयविमुखस्यानन्तसु खाप्तिसम्भवात्तदर्थिना प्रयत्नेन विषयवैमुख्यं कर्त्तव्यमिति शिष्यशिक्षार्थमाह त स्मादिति २१

स्वामिकृतटीका

मोक्षनिष्टत्तप्रावुद्धिस्थैर्य्यहेतुमाह बाह्येति इन्द्रियैःस्पृश्यन्तइतिस्पर्शा विषयाः बाह्येन्द्रियविषयेष्वसक्तात्माअनासक्तचित्त.आत्मन्यन्तःकरणेयदुपशमात्मकंसात्त्वि कंसुखंतद्विन्दतिलभते सचोपशमसुखंलब्ध्वाब्रह्मणियोगेनसमाधिनायुक्तस्तद ैक्यंप्राप्तआत्मायस्य सोऽक्षयंसुखमश्नुतेप्राप्नोति २१

भाषा अनुवाद।

प्रियजोविषयभोगतिनकेनिवृत्तहोनेसेफेरिमुक्तिपुरुषार्थअर्थात्परमप्रियकैसेहै इससंशयपरकहतेहैं किजोस्पर्शआदिविषयऔरउनविषयोंमेप्रगट जोसुखसो भोगसमयमेस्पर्शकहे औरकाअधिकसुखदेखि इच्छाकीटद्धिऔआयुदीर्धोभर है औरभोगपीछेकछुनहींहैं खालीचिन्तामात्रकरतेहैं इनसबहेतुवोंसेविषय केवलदुखकेकारणहैं औरउनकाआदिअन्तभीहै इससेकौन्तेय विवेकीलोगउ सविषयसुखभोगमे नहींरमितहोतेहैं २२

शाङ्करभाष्यं

यस्मादाद्यन्तवन्तश्च आदिर्विषयेन्द्रियतत्संयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः कौन्तेय न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेकी अवगतपरमार्थतत्त्वोऽत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पश्वादीनां २२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रैव हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमुदाहरति इतश्चेति विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणीतिशेषः वैराग्यार्थमेव वैषयिकानि सुखानि दूषयति येहीति ननु विषयेन्द्रियसंप्रयोगसंभूतेषु भोगेषु जन्तूनामभिरुचिदर्शनात्कुतस्तेषां दुःखयोनित्वमित्याशंक्याविवेकिनां तेष्वासङ्गेऽपि न विवेकिनामित्याह आद्यन्तवन्त इति यस्मादाधिव्याधिजरामरणादिसहितेभ्यः समागमनादिलक्षणरूपभागिभ्यश्च विषयेन्द्रियसम्बन्धेभ्यो भोगाः सुखलवानुभवा जायन्ते तस्मात्ते दुःखहेतवो भवन्तीति योजना अविद्याकार्यत्वाद्दुःखानां कुतो भोगजन्यत्वमित्याशंक्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वात्तन्निबन्धनत्वं दुःखानां युक्तमित्यभिप्रेत्याह अविद्येति भोगानां दुःखयोनित्वे मानमनुभवमुपन्यस्यति दृश्यन्ते हीति ऐहिकानां भोगानां दुःखनिमित्तत्वेऽपि नामुष्मिकाणां तथात्वमनुभवादित्याशंक्यावधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह यथेति पूर्वार्द्धस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह नेत्यादिना इतश्च विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्त्तयितव्यानीत्याह न केवलमिति आद्यन्तवत्त्वे मध्यक्षणवर्त्तित्वेन क्षणभङ्गुरत्वादुपेक्षणीयत्वं भोगानां सिध्यति अस्ति हि तेषां क्षणभङ्गुरत्वं क्षणिकविषयाकारमनोवृत्तिव्यङ्ग्यत्वादिति मन्वानः सन्नाह अत इति बुद्धिपूर्व्वकारिणां विवेकवतां भोगेषु प्रेक्षोपलब्धेश्च तेषामाभासत्वं प्रतिभातीत्याह न तेष्विति प्रतीकोपादानमाद्यमिदं पुनर्व्याख्यानमिति न पुनरुक्तिः ननु केषाञ्चिद्भोगेष्वभिरुचिरुपलभ्यते तत्राह अत्यन्तेति २२

स्वामिकृतटीका ।

ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्तेः कथं मोक्षः पुरुषार्थः स्यात्तत्राह येहीति संस्पृश्यन्त इति संस्पर्शा विषयास्तेभ्यो जाता ये भोगाः सुखानि ते हि वर्त्तमानकालेऽपि स्पर्द्धासूयादिव्याप्तत्वाद्दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः तथादिमन्तोऽन्तवन्तश्च अतो विवेकी तेषु न रमते २२

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः २३

शाङ्करभाष्यं

अयञ्च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्य्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्त्तव्यमित्याह भगवान् शक्नोतीति शक्नोत्युत्सहते इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्व्वं शरीरविमोक्षणात् आमरणात् इत्यर्थः मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगः अनन्तनिमित्तवान् हि स इति यावन्मरणं तावन्न विस्रम्भणीय इत्यर्थः कामः इन्द्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्य्यमाणे चानुभूते सुखहेतौ या गृद्धिः तृष्णा स कामः क्रोधश्चात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्य्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः तौ कामक्रोधौ उद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः रोमाञ्चन हृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसन्दष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगः तं कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते सोढुं सहितुं शक्तः स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः २३

आनन्दगिरिकृतटीका।

उत्तरश्लोकस्य तात्पर्य्यमाह अयञ्चेति श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं कष्टतमत्वे हेतुस्तत्रैव हेत्वन्तरमाह सर्व्वेति प्रयत्नाधिक्यस्य कर्त्तव्यत्वे हेतुं सूचयति दुर्निवार्य्य इति प्रसिद्धं हि कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य दुर्निवारत्वं येन मातरमपि चाधिरोहति पितरमपि हन्ति तमवश्यं परिहर्त्तव्यं दर्शयति शक्नोतीति यथोक्तं वेगं बहिरनर्थरूपेण परिणामात् प्रागेव देहान्तकत्यन्तं यः सोढुं क्षमते तं स्तौति स युक्त इति मरणसीमाकरणस्य तात्पर्य्यमाह मरणेति प्रसिद्धो हि शब्दः तत्र हेतुमाह अनन्तेति व्याध्युपहतानां दृष्टानाञ्च कामादिवेगो न भवतीत्याशङ्क्याह इति यावदिति कामक्रोधोद्भवं वेगं व्याख्यातुमादौ कामं मनोविकारविशेषत्वेन व्याचष्टे काम इति कथमस्य मनोविकारविशेषत्वं तदाह इन्द्रियेति कामो गृद्धिस्तृष्णेति पर्य्यायाः सन्तः शब्दा मनोविकारविशेषे

भाषा अनुवाद।

इससे मुक्तिही परम पुरुषार्थ है और कामक्रोधसे उत्पन्न जो क्षोभ सो ई मुक्तिका प्रति पक्ष हैं अतएव उस वेगको जो महिसकै सो मुक्तिभागी होय गाय ह्वोकहते हैं कि शरीर रहते अथवा शरीर सामर्थ्य रहते ज्ञ ये जो कामक्रोधके वेगका सहिलने सकै सोई नरयुक्त है आत्मरूप और सुखी हैं २३

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४

शाङ्करभाष्यं

कथम्भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह भगवान् यइति योऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखस्तथान्तरेवात्मन्यारामः क्रीड़ा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव यईदृशः सयोगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति २४

आनन्दगिरिकृतटीका।

पर्यवस्यन्तीत्यर्थः क्रोधश्च मनोविकारविशेषस्तद्दित्याह क्रोधश्चेति तमेव क्रोधं स्पष्टयति आत्मनइति एवंकामक्रोधौ व्याख्यायतयोरुत्कटत्वावस्थात्मनोवेगस्तताभ्यामुत्पत्तिमुपन्यस्यति ताविति यथोक्तवेगावगमोपायमुपदिशति रोमाञ्चनहृष्टनेत्रेत्यादिना उभयविधवेगंयोजीवन्नेवसोढुं शक्नोति तंपुरुषधौरेयत्वेनस्तौति तमित्यादिना २३

स्वामिकृतटीका।

तस्मान्मोक्ष एव परमः पुरुषार्थस्तस्य च कामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षोऽतस्तत्सहनसमर्थ एव मोक्षभागित्याह शक्नोतीहैवेति कामात् क्रोधाच्चोद्भवति यो वेगः मनोनेत्रादिक्षोभलक्षणस्तमिहैव तदुद्भवसमय एव योनरःसोढुं प्रतिरोद्धुं शक्नोति तदपिनक्षणमात्रं किन्तु शरीरविमोक्षणात् प्राग्देहपातादित्यर्थः यएवम्भूत सएव युक्तः समाहितः सुखी च भवति नान्यः यद्वा मरणादूर्द्ध्वं विलसन्तीभिर्युवतिभिरालिङ्ग्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोपि यथा प्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः सहते सएव युक्तः सुखी चेत्यर्थः तदुक्तं वशिष्ठेन प्राणे गते यथा देहः सुखदुःखे न विन्दति तथा चेत् प्राणयुक्तोऽपि सकैवल्याश्रमे वसेदिति २३

भाषाअनुवाद

और केवल काम क्रोध का वेग जीतनेहीं से मुक्त नहीं होय है और भी कहते हैं कि जो अपने अन्तरात्मा में सुखी और विषयभोग में सुखी नहीं है और जो पुरुष आत्मारामहो के आत्माहीमें विहार करता औ बाहर के व्यापार से विरत तथा अन्तःप्रकाश है अथवा आत्माहीमें दृष्टि औ नृत्य गीत आदिक विषयों में दृष्टि नहीं रखता है सो ई योगी इहकहे जीवतेही ब्रह्मरूप ब्रह्म में लीन होता है २४

लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीणकल्मषाः छिन्नद्वैधायतात्मानःसर्व्वभूतहितेरताः २५

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चलभंतइति लभंतेब्रह्मनिर्वाणंमोक्षंऋषयःसम्यग्दर्शिनःसन्न्यासिनःक्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाःछिन्नद्वैधाःछिन्नसंशयाःयतात्मानःसंयतेन्द्रियाःसर्व्वभूतहितेरताःसर्व्वेषांभूतानांहितेआनुकूल्येरता अहिंसकाइत्यर्थः २५

आनन्दगिरिकृतटीका

आनस्यात्यंतरङ्गत्वमात्मनिष्ठत्वं दर्शयन्प्रकृतंब्रह्मविदमेवविशिनष्टि कथंभूतश्चेति यथांतरेवसुखंनबाह्यैर्विषयैस्तथांतरेवज्योतिर्नश्रोत्रादिभिरतो विषयांतरविज्ञानरहित इत्याह तथेति यथोक्तविशेषणसमाधिमान्जीवन्नेवमुक्तिमधिगच्छतीत्याह सयोगीति आत्मन्यंतरेवसुखमितिबाह्यविषयनिरपेक्षत्वं विवक्षितमंतरारामत्वञ्चइन्द्रियादिविषयापेक्षामंतरेण क्रीडाप्रयुक्तफलभाक्त्वमभिमतमिन्द्रियादिजन्यप्रकाशशून्यत्वमात्मज्योतिष्ट्वमिष्टंयथोक्तविशेषणसम्पन्नः समाहितश्चजीवन्नेवब्रह्मभावंप्राप्नोतिब्रह्मणिपरिपूर्णेनिर्वृतिं सर्व्वानर्थनिष्टत्त्युपलक्षितां स्थितिमनतिशयानन्दाविर्भावलक्षणाम् प्राप्नोतीत्याह यद्वेत्यइति २४

मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह किञ्चेति यज्ञादिनित्यकर्म्मानुष्ठानात्पापादिलक्षणंकल्मषंक्षीयते ततश्चश्रवणाद्यावृत्तेः सम्यक्दर्शनंजायते ततोमुक्तिरप्रयत्नेनभवतीत्याह लभन्तइति ज्ञानप्राप्त्युपायान्तरंदर्शयति छिन्नेति श्रवणादिनासंशयनिरसनं कार्यकारणनियमनञ्च दयालुत्वेनाहिंसकत्वमित्येतदपिसम्यक्ज्ञानप्राप्तौकारणमित्यर्थः अक्षरव्याख्यानंस्पष्टत्वान्नव्याख्यायते २५

स्वामिकृतटीका ।

नकेवलंकामक्रोधवेगसम्बरणमात्रेणमोक्षंप्राप्नोति अपितुयोऽन्तरिति अंतरात्मन्येवसुखंयस्यनतुविषयेषुअंतरेवारामःक्रीडायस्यनबहिः अन्तरेवज्योतिर्द्दृष्टिर्यस्यनगीननृत्यादिषुसएवंब्रह्मणिभूतःस्थितः सन्ब्रह्मनिर्वाणं लयमधिगच्छति प्राप्नोति २४

भाषानुवाद ।

मुक्तिकाहेतुजोज्ञानतिसकीसाधनउपायप्रकारान्तरकहे दूसरीतरहसेकहतेहैं किञ्चविकहेसम्यक्दर्शीसन्न्यासीलोग जोयज्ञआदिनित्यनैमित्तिककर्म्मकरिक्षीणकल्मषकहेनिःपापऔनिःपापहोकेश्रवणआदिसेज्ञानकेद्वाराछिन्नद्वैधकहेसंशयरहितहोगयेहैंऔरजिनकाचित्तऔइन्द्रियगणवशीभूतहैंऔप्राणियोकेहितकारीदयालुस्वभावअर्थात् हिंसारहितहैं वेईब्रह्ममेलयरूपमोक्षपातेहैं २५

कामक्रोधविमुक्तानांयतीनांयतचेतसां अभितोब्रह्मनिर्व्वाणंवर्त्ततेविदितात्मनां २६

शाङ्करभाष्यं।

किञ्चकामेति कामक्रोधविमुक्तानांकामश्चक्रोधश्चकामक्रोधौताभ्यांविमुक्तानांय तीनांसन्यासिनांयतचेतसांसंयतान्तःकरणानां अभितउभयतोजीवतांमृतानाञ्चब्र ह्मनिर्व्वाणंमोक्षोवर्त्तते विदितात्मनांविदितोज्ञातआत्मायेषांतेविदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः २६

सम्यग्दर्शननिष्ठानांसंन्यासिनांसद्योमुक्तिरुक्ताकर्म्मयोगश्चईश्वरार्पितसर्व्वभावे नेश्वरेब्रह्मण्याधायक्रियमाणःसत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्व्वकर्म्मसंन्यासक्रमेणमोक्षार्येति भगवान्पदेपदेऽब्रवीद्वक्ष्यतिच अथइदानींध्यानयोगंसम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरे णवक्ष्यामीति तस्यसूत्रस्थानीयान्श्लोकानुपदिशतिस्मभगवान्वासुदेवः स्पर्शानिति स्पर्शान्शब्दादीन्कृत्वाबहिर्व्वाह्यान्श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौप्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिन्तायतःशब्दादयोबाह्याबहिरेवकृताभवन्तितानेवंबहिःकृत्वाचक्षुश्चै वान्तरेभ्रुवोःकृत्वेत्यनुषज्यते तथाप्राणापानौनासाभ्यन्तरचारिणौसमौकृत्वा २७

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्व्वंकामक्रोधयोर्वेगःसोढव्योदर्शितःसम्प्रति तावेवत्याज्यावित्याह किञ्चेति ननु दर्शितविशेषवतांमृतानामेवमोक्षोनतुजीवतामिति चेन्नेत्याह अभितइति अस्मदा दीनामपितर्हिप्रभूतकामादिप्रभावविधुराणांकिमिति मोक्षोनभवतीत्याशंक्यसम्य गुज्ञानवैशेष्याभावादित्याह विदितेति उक्तेर्थेश्लोकाक्षराणामन्वयमाचष्टेकामक्रोधे त्यादिना २६

स्वामिकृतटीका।

किञ्चलभन्तइति ऋषयःसम्यग्दर्शिनःक्षीणंकल्मषंयेषांछिन्नंद्वैधंसंशयोयेषां यतःसंयतआत्माचित्तंयेषांसर्व्वेषांभूतानांहितेरताः येकृपालवस्तेब्रह्मनिर्व्वाणंमो क्षंलभन्ते २५ किञ्चकामेत्यादि कामक्रोधाभ्यांविमुक्तानांयतीनांसन्यासिनां संयतचित्तानांज्ञातात्मतत्त्वानामभितउभयतोजीवतांमृतानाञ्चनदेहान्तएवतेषांब्र ह्मणिलयोऽपि तुजीवतामपिवर्त्ततइत्यर्थः २६

भाषा अनुवाद।

औरकामक्रोधसेविमुक्तज्ञानीजनसन्यासीयतचित्तलोगविदितहैं आत्माजि नकोते जीवितऔमृतदोनोअवस्थामेमुक्तहैं ऐसानहींकि देहान्तमेंमुक्तिपावेंगे वेजीवतेभी ब्रह्मकेसाथएकरूपहोयजीवन्मुक्तऐसेप्रसिद्धहोते हैं २६

स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरेभ्रुवोः प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यन्तरचारिणौ २७

आनन्दगिरिकृतटीका।

इत्तमनूद्योत्तरश्लोकत्रयस्यतात्पर्य्यार्थमाह सम्यग्दर्शनेति ईश्वरार्पितसर्व्वभावेनेति भगवति परस्मिन्नीश्वरेसमर्पितःसर्व्वेषांदेहेन्द्रियमनसांभावश्चेष्टाविशेषोन क्वचिदपिवहिस्तेषांव्यापारस्तेनेत्यर्थः कर्मयोगस्यतत्फलस्यचाभिधानानन्तरमित्यथशब्दार्थः स्वतोबाह्यानांविषयाणांकुतोबहिष्करणमित्याशंक्याह श्रोत्रादीति तेषांबहिष्करणंकीदृगित्याशंक्याह तानिति २७

स्वामिकृतटीका।

सयोगीब्रह्मनिर्व्वाणमित्यादिषुयोगीमोक्षमवाप्नोतीत्युक्तंतमेवयोगंसङ्क्षेपेणाह स्पर्शानिति द्वाभ्यां बाह्याएवस्पर्शारूपरसादयोविषयाश्चिन्तिताःसन्तोऽन्तःप्रविशन्तितांस्तच्चिन्तात्यागेनवहिरेवकृत्वाचक्षुर्भ्रुवोरन्तरेभ्रूमध्यएवकृत्वाअत्यन्तंनेत्रयोर्निमीलनेनिद्रयामनोलीयते उन्मीलनेचवहिःप्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थमर्द्धनिमीलनेनभ्रूमध्येदृष्टिंनिधायेत्यर्थ उच्छासनिश्वासरूपेणनासिकयोरभ्यन्तरेचरन्तौप्राणापानावूर्द्ध्वाधोगतिरोधेनसमौकृत्वाकुम्भकंकृत्वेत्यर्थः यद्वा प्राणोऽयंयथान वहिर्निर्यातितथावाअपानोऽन्तर्नप्रविशति किन्तुनासामध्यएवद्वावपियथाचरतस्तथामन्दाभ्यामुच्छासनिश्वासाभ्यांसमौकृत्वेति २७

यतइति अनेनोपायेनयताःसंयताइन्द्रियमनोबुद्धयोयस्यमोक्षएवपरमयनंप्राप्यंयस्यअतएवविगतादिच्छाभयक्रोधायस्यएवंभूतोयोमुनिः ससदाजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थः २८

भाषा अनुवाद।

इसीअध्यायके २४ श्लोकमेकहाकियोगीमोक्षपातेहैं सोईफेरिसंक्षेपमेकहतेहैं किशब्दस्पर्शआदिबहिर्विषयोंकोबाहरकरिकेऔचक्षुकोहेदृष्टिकोभौंहकेमध्यमेराखिप्राणअपानवायुकोसमकरिकेकुंभकप्राणायामकरैभ्रूमध्यमेदृष्टिइसलियेकहाकिनेत्रबन्दकरनेसेनिद्रावशहोमनलयकहेलीनहोजाता औरखुलेरहनेसेमनविषयोंपरधावताहै अधखुलेरखनेसेभ्रूकेबीचनिकटदृष्टिरहतीहै औदोनोवायुसमकरनेसेनासिकारन्ध्रमेसञ्चारकरतीहैं जिसमेप्राणवायुबाहरऔअपानभीतरसञ्चार नकरै इसवास्तेयोगीकुंभकप्राणायामयोगकरै २७

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः २८

शाङ्करभाष्यं ।

यतेन्द्रियइति यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानिसंयतानिइन्द्रियाणिमनोबुद्धिश्चयस्य सयतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मननात् मुनिःसंन्यासीमोक्षपरायणः एवंदेहसंस्थानोमोक्षपरायणोमोक्षएवपरमयनंपरागतिर्यस्यसोयंमोक्षपरायणोमुनिर्भवेत् विगतेच्छाभयक्रोधइच्छाचभयञ्चक्रोधश्चइच्छाभयक्रोधास्तेविगतायस्मात् सविगतेच्छाभयक्रोधः यएवंवर्त्ततेसदासंन्यासीमुक्तएवसनतस्यमोक्षेऽन्यःकर्त्तव्योऽस्ति २८

एवंसमाहितचित्तेनकिंविज्ञेयमिति चोद्यते भोक्तारमिति भोक्तारंयज्ञानां तपसाञ्चकर्तृरूपेण देवतारूपेणच यस्तंसर्व्वलोकमहेश्वरं सर्व्वेषां लोकानां महान्तंईश्वरंसर्व्वलोकमहेश्वरंसुहृदंसर्व्वभूतानांसर्व्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणंसर्व्वभूतानांहृदयेशयंसर्वकर्म्मफलाध्यक्षंसर्व्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिंसर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति २६

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ५

आनन्दगिरिकृतटीका

विषयप्रावण्यंपरित्यज्यचक्षुरपिभ्रुवोर्मध्येविक्षेपपरिहारार्थंकृत्वाप्राणापानौनासाभ्यन्तरचरणशीलौसमौन्यूनाधिकवर्जितौ कुम्भकेननिरुद्धौकृत्वाकरणानिसर्व्वाण्येवंसंयम्यप्राणायामपरोभूत्वाकिंकुर्यादित्यपेक्षायामाह यतेन्द्रियेति इन्द्रियादिसंयमंकृत्वामोक्षमेवापेक्षमाणोमननशीलःस्यादित्यर्थः ज्ञानातिशयनिष्ठस्यसर्व्वदेच्छादिशून्यस्यसंन्यासिनोमुक्तेरनायाससिद्धत्वान्नतस्यकिञ्चिदपिकर्त्तव्यमस्तीत्याह विगतेति पूर्व्वार्द्धाक्षराणि व्याकरोति यतेत्यादिना द्वितीयार्द्धाक्षराणिव्याचष्टे विगतेत्यादिना २८

अधिकारिणोयथोक्तस्य कर्त्तव्याभावेज्ञातव्यमपिनास्तीत्याशंक्य परिहरति एवमित्यादिना प्रसिद्धंभोक्तारंव्यवच्छिनत्ति सर्वलोकेति ततोऽस्यबन्धविपर्य्ययावितिन्यायेनसर्वफलदातृत्वंदर्शयति सुहृदमिति उक्तेश्वरज्ञानेफलंकथयति ज्ञा

भाषा अनुवाद ।

औरइसीउपायसे जिसकीइन्द्री औमनबुद्धिआदिवशीभूतहैं औरमुक्तिप्राप्तिकेयोग्यहै औरजिसनेइच्छाभयक्रोधकोदूरकियाहै ऐसेगुणोंसेसदायुक्त जो मुनि सोजीवनकालमेभी मुक्तअर्थात्बद्धकर्म्मरहितजीवन्मुक्तहै २८

भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरं सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशान्तिमृच्छति२९
इतिश्रीभगवद्गीतायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसम्वादेसंन्यासयोगोनामपञ्चमोऽध्यायः ५

आनन्दगिरिकृतटीका।

त्वेति यज्ञेषु तपःसुचद्विधाभोक्तृत्वंव्यनक्ति कर्त्तृरूपेणेति हिरण्यगर्भादिव्यवच्छेदार्थंविशिनष्टि महान्तमिति स्वपरिकरोपकारिणं राजानं व्यावर्त्तयति प्रत्युपकारेति ईश्वरस्यताटस्थ्यंव्युदस्यति सर्वभूतानामिति तर्हितत्तत्कर्मव्यवस्थितकर्मतत्फलसंसर्गित्वंस्यादित्याशंक्याह सर्वकर्मेति नचतस्यबुद्धितद्वृत्तिमत्त्वंघोपिवस्तुतोस्तीत्याह सर्वप्रत्ययेति यथोक्तेश्वरपरिज्ञानफलमभिदधाति मांनारायणमिति तदेवंकर्मयोगस्यामुख्यसंन्यासापेक्षयाप्रशस्तत्वेपि ततोमुख्यसंन्यासस्याधिक्यात्तद्वतो बुद्धिशुद्ध्यादियुक्तस्यकामक्रोधोद्भवंवेगमिहैवसोढुंशक्तस्यशमदमादिमतो योगाधिकृतस्यत्वंपदार्थाभिज्ञस्यपरमात्मानंप्रत्यक्त्वेनजानतोमुक्तिरितिसिद्धं २९

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ५

स्वामिकृतटीका।

नन्वेवमिन्द्रियादिसंयममात्रेणकथंमुक्तिःस्यान्नतावन्मात्रेणकिन्तुज्ञानद्वारेणेत्याह भोक्तारमिति यज्ञानांतपसाञ्चैव ममभक्तैःसमर्पितानांयदृच्छयाभोक्तारंपालकमितिवासर्वेषांलोकानांमहान्तमीश्वरंसर्वभूतानांसुहृदंनिरपेक्षोपकारिणमन्तर्यामिणंमांज्ञात्वामत्प्रसादेनशान्तिंमोक्षमृच्छति प्राप्नोति विकल्पशङ्कापोहेनयेनैवंयोगसांख्ययोः समुच्चयःक्रमेणोक्तःसर्वज्ञंनौमितंगुरुं २९

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायांपञ्चमोऽध्यायः ५

भाषा अनुवाद।

जोकहोकिइन्द्रीमात्रवशकरनेसेपुरुषकैसेमुक्तहोय तिसपरकहतेकि हांमुक्तिज्ञानहींकेद्वाराहोतीहै देखोहमारेभक्तोंसेसमर्पितयज्ञऔतपकेअयाचितरूपभोक्ताऔप्रतिपालकसर्वलोकमेश्रेष्ठ ईश्वरसबसेनिरपेक्षअन्तर्यामीरूपहमकोजानिकैयोगीलोगमेरीअनुग्रहसेशान्तिकहेमोक्षपावतेहैं २९

श्रीधरस्वामीकहतेकिजोअर्जुनकोकर्मयोगऔज्ञानयोगकीपृथकशङ्कानिवारणकरजिसनेक्रमसेदोनोकोएककहाहै सोईजगतगुरुश्रीकृष्णकोप्रणामकरतेहैं

इतिश्रीजगन्नाथशुक्लविरचितायां रत्नभावनीटीकायांपञ्चमोध्यायः ५

षष्ठोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच अनाश्रितःकर्मफलंकार्य्यंकर्मकरोतियः ससंन्यासीचयो
गीचननिरग्निर्नचाक्रियः १

शाङ्करभाष्यं।

अतीतानन्तराध्यायान्तेध्यानयोगस्यसम्यग्दर्शनंप्रत्यन्तरङ्गस्यसूत्रभूताःश्लोकाः स्पर्शान्कृत्वाबहिरित्यादयउपदिष्टास्तेषांवृत्तिस्थानीयोयंषष्ठोध्यायआरभ्यते तत्र ध्यानयोगस्यबहिरङ्गंकर्मेति यावद्ध्यानयोगारोहणासमर्थस्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्त्तव्यंकर्मेति अतस्तत् स्तौति अनाश्रितइति ननुकिमर्थंध्यानयोगारोहणसीमा करणंयावतानुष्ठेयमेवविहितंकर्मयावज्जीवंनाकरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यतइति विशेषणादारूढस्यचशमेनैवसम्बन्धकरणादारुरुक्षोरारूढस्यचशमःकर्मचोभयंकर्त्तव्य

भाषा अनुवाद।

श्रीधरस्वामीछठयेअध्यायकेआरम्भमेवर्णनकरते हैं किमनुष्योंकोचित्तशुद्ध होनेसेभीध्यानकेविनाकेवलसन्यासमात्रसेमुक्तिनहींमिलतीहै इसीहेतुसेश्रीभग वानछठयेंअध्यामेध्यानयोगविस्तारकरिकहते हैं किपञ्चमअध्यायकेअन्तभागमेसं क्षेपसेकहागयाजोध्यानयोगसोई विस्तारकरनेकोछठयेंअध्यायकाआरम्भअर्थात् सर्व्वकर्माणिमनसासन्यस्यास्तेसुखंवशी इस ५ अध्यायके १३ श्लोकसेसवकर्मत्या गपूर्व्वकज्ञाननिष्ठाकीप्रशंसाकरनेसेऔरकर्मअनुष्ठानक्लेशकारीहै इससेहठात् कर्मत्यागकीअवस्थाविनाभीकर्मकात्यागमनुष्योकेमनमेहोयउठैहै तिसकेनिवा रनकेअर्थकर्मछोड़नेसेकर्मकरनाश्रेष्ठहै यहबातहिवरूयोगकीदढ़ करतेहुये भगवानकहते हैं कि

अनाश्रितकहेकर्मफलकीआकाङ्क्षारहितहोयकरसवकर्मअवश्यहीकर्त्तव्यहैं इस विचारसेजोविहितकर्मकाअनुष्ठानकरैसोईसंन्यासीऔसोईयोगीहै नहींतोनिर ग्निकहेअग्निसाध्ययज्ञादिकर्मत्यागीऔअक्रियअर्थात् वेअग्निकेकर्मकुआंतालवाव डीवन नतयादानादिकर्मत्यागीहोनेलोगअपनेकोयोगीसमझैंगे किन्तुवैतानहीं है तात्पर्य्ययहकिफलकीत्यागउचितकर्मकात्यागनहीं अर्थात्उपरलिखेसवकर्मवि धिपूर्व्वकरनाहीचाहिये सोईकहाअनाश्रितःकर्मफलंकार्य्यंकर्मकरोतियः १

शाङ्करभाष्यं

त्वेनाभिप्रेतञ्चेत् स्यात्तदारुरुक्षोरारूढस्येति शमकर्मविषयभेदेनविशेषणंविभा
गकरणञ्चानर्थकंस्यात् तत्राश्रमिणांकश्चित् योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्चकश्चिदन्ये
नारुरुक्षवोनचारूढास्तानपेक्ष्यारुरुक्षोरारूढस्यचेति विशेषणंविभागकरणञ्चोप
पद्यतएवेतिचेन्नतस्यैवेति वचनात् पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति यआसीत्
पूर्व्वंयोगमारुरुक्षुस्तस्यैवारूढस्यशमएवकर्त्तव्यंकारणंयोगफलंप्रत्युच्यत इत्यतोनयाव
ज्जीवंकर्त्तव्यत्वप्राप्तिःकस्यचिदपिकर्मणायोगविभ्रष्टवचनाच्चगृहस्थस्यचेत् कर्मिणोयो
गोविहितःषष्ठेध्याये सयोगविभ्रष्टोपिकर्मगतिंकर्मफलंप्राप्नोतीति तस्यनाशाशङ्कानु १
पपन्नास्यादवश्यंहिकृतंकर्मकाम्यंनित्यम्वामोक्षस्यनित्यत्वादनारभ्यत्वेपिस्वंफलमार
भतएवनित्यस्यचकर्मणोवेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेनभवितव्यमित्यवोचामान्यथावेद
स्यानर्थक्यप्रसङ्गादिति नचकर्मणिसत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत् कर्मिणोविभ्रंशका
रणानुपपत्तेः कर्मकृतमीश्वरेसंन्यस्यत्यतःकर्त्तारिकर्मफलंनारभतइतिचेन्नेश्वरेस
न्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेर्मोक्षायैवेतिचेत् स्वकर्मणांकृतानामीश्वरेन्यासो
मोक्षायैवनफलान्तराययोगसहितःयोगाच्चविभ्रष्टइत्यतस्तंप्रतिनाशाशङ्कायुक्तैवेति
चेन्नैकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहोब्रह्मचारिव्रतेस्थित इतिकर्मसंन्यास
विधानात् नचात्रध्यानकालेस्त्रीसहायत्वाशङ्कायेनैकाकित्वंविधीयते नचगृहस्थस्य
निराशीरपरिग्रहइत्यादिवचनमनुकूलंउभयभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च अनाश्रितइत्यनेन
कर्मिणएवसंन्यासित्वंयोगित्वञ्चोक्तंप्रतिषिद्धञ्चनिरग्नेरक्रियस्यचसन्यासित्वंयोगि
त्वञ्चेति चेन्नध्यानयोगंप्रति बहिरङ्गस्यसतःकर्मणःफलाकांक्षासंन्यासस्तुतिपरत्वा
न्नकेवलंनिरग्निरक्रियएवसंन्यासीयोगीच किंतर्हिकर्म्यपिकर्मफलासङ्गंसंन्यस्यकर्म
योगमनुतिष्ठन्सत्त्वशुद्ध्यर्थंसंन्यासीयोगीचभवतीतिस्तूयते नचैकेनवाक्येनकर्मफला
सङ्गसंन्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते नचप्रसिद्धंनिरग्नेरक्रियस्यपरमा
र्थसंन्यासिनःश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषुविहितंसंन्यासित्वंयोगित्वञ्चप्रति
षेधति भगवान्स्ववचनविरोधाच्च सर्व्वकर्माणिमनसासंन्यस्यनैवकुर्व्वन्नकारयन्नास्ते
मौनीसन्तुष्टोयेनकेनचिदनिकेतःस्थिरमतिर्व्विहायकामान्यःसर्व्वान्पुमांश्चरतिनि
स्पृहःसर्व्वारम्भपरित्यागीतिच तत्रतत्रभगवतास्ववचनानिदर्शितानितैर्व्विरुध्येतचतु
र्थाश्रमविप्रतिषेधस्तस्मात् मुनेर्योगमारुरुक्षोःप्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिक
र्मफलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वंबुद्धिशुद्धिद्वारेणप्रतिपद्यत

शाङ्करभाष्यं ।

इति ससंन्यासीचयोगीचेतिस्तूयते अनाश्रितइति अनाश्रितोनआश्रितोऽनाश्रितः
किंकर्म्मणःफलंकर्म्मफलंयत्तदनाश्रितःकर्म्मफलंतृष्णारहितइत्यर्थः योहिकर्म्मफलेतृ
ष्णावान्सकर्मफलमाश्रितोभवति अयन्तुतद्विपरीतोऽतोनाश्रितःकर्मफलंएवम्भूतः
सन्कार्य्यंकर्त्तव्यंनित्यंकाम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकंकरोति निर्व्वर्तयतियःकश्चित्
यईदृशःकर्म्मीसकर्म्यन्तरेभ्योविशिष्यतइत्येवमर्थमाह ससंन्यासीचयोगीचेति संन्या
सःपरित्यागःसयस्यास्तिससंन्यासीचयोगीचयोगश्चित्तसमाधानंसयस्यास्तिसयोगी
चेत्येवंगुणसम्पन्नोयंमन्तव्योनकेवलंनिरग्निरक्रियएवसंन्यासीयोगीचेति मन्तव्यः
निर्गताअग्नयःकर्माङ्गभूतायस्मात् सनिरग्निरक्रियश्चअनग्निसाधनाअप्यविद्यमा
नाक्रियास्तपोदानादिकायस्यासावक्रियःननुचनिरग्नेरक्रियस्यैवश्रुतिस्मृतियोगशा
स्त्रेषुसंन्यासित्वंयोगित्वञ्चप्रसिद्धं कथमिहसाग्नेःसक्रियस्यसंन्यासित्वंयोगित्वञ्चाप्र
सिद्धमुच्यते इति नैषदोषःकयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्यसम्पिपादयिषितत्वात्तत् कथं
कर्मफलसंकल्पसंन्यासात्संन्यासित्वंयोगाङ्गत्वेनचकर्मानुष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्प
स्यवाचित्तविक्षेपहेतोःपरित्यागाद्योगित्वञ्चेति १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरंतद्योग्यताहेतुकर्मणःस्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह श्री
भगवानिति पूर्व्वोत्तराध्याययोःसङ्गतिमभिदधानोवृत्तमनूद्याध्यायान्तरमवतार
यति अतीतेति सम्यग्दर्शनप्रकरणेध्यानयोगस्यप्रसङ्गाभावंव्युदस्यति सम्यगिति
संग्रहविवरणयोरतीतानन्तराध्याययोर्युक्तंहेतुहेतुमत्त्वमितिभावः अध्यायसम्बन्ध
मभिधायानाश्रितःकर्मफलमित्यादिश्लोकद्वयस्यतात्पर्य्यमाह तत्रेति कर्मयोगस्यसन्या
सहेतोर्मर्य्यादांदर्शयितुंसाङ्ख्ययोगंविचारयितुमध्यायेप्रवृत्तेसतीति सप्तम्यर्थःसं
न्यासिनाकर्त्तव्यंकर्मेत्येवंप्रतिभासंव्युदस्यति गृहस्थेनेति कर्त्तव्यत्वंस्तुतियोग्यत्वम
तःशब्दार्थःसमुच्चयवादीसीमाकरणमाक्षिपति नन्विति यावज्जीवश्रुतिवशात् ध्या
नारोहणसामर्थ्येसत्यपिकर्मानुष्ठानस्यदुर्व्वारत्वादिति हेतुमाह यावतेति भार्य्यावि
योगादिप्रतिबन्धाद्यावज्जीवश्रुतिचोदितकर्मानुष्ठानवत्वैराग्यप्रतिबन्धादपितदन
नुष्ठानसम्भवाद्भगवतोविशेषवचनाच्च नयावज्जीवंकर्मानुष्ठानप्रसक्तिरितिपरिहरति
नारुरुक्षोरिति उक्तमेवार्थंव्यतिरेकद्वारेणविवृणोति आरुरुक्षोरित्यादिना आरो
ढुमिच्छतीत्यारुरुक्षुरवारोहणेच्छाविशेषणमारोहणंकृतवानित्यपुनरिच्छाविष

आनन्दगिरिकृतटीका

यभूततमारोहणं विशेषणमेवं शमकर्मविषययोर्भेदेन विशेषणं मर्य्यादाकरणानङ्गी
करणे विरुद्धमापद्येत तयोरेवं विभागकरणञ्च भगवतः श्रीमानङ्गीकारेण युज्येतेत्य
र्थः विशेषणविभागकरणयोरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते तत्रेति व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः
षष्ठीनिर्द्धारणे भवत्वधिकारिणां वैविध्यं तथापि प्रकृते विशेषणादौ किमायातमित्याशं
क्य तृतीयापेक्षया तदुपपत्तिरित्याह तानपेक्षेति आरुरुक्षोरारूढस्य च भेदे तस्यैवे
ति प्रकृतपरामर्शानुपपत्तिरिति दूषयति न तस्येति यद्यनारुरुक्षुं पुरुषमपेक्ष्यारुरु
क्षोरिति विशेषणं तस्य च कर्मारोहणकारणमनारूढञ्च पुरुषमपेक्ष्यारूढस्येति वि
शेषणं तस्य च शमः संन्यासो योगफलप्राप्तौ कारणमिति विशेषणविभागकरणयोरुप
पत्तिस्तदारुरुक्षोरारूढस्य च भिन्नत्वात् प्रकृतपरामर्शिनः तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्नयु
क्तमित्यं विशेषणाद्युपपादनमित्यर्थः किञ्च योगमारुरुक्षोस्तदारोहणे कारणं क
र्मेत्युक्त्वा पुनर्योगारूढस्येति योगशब्दप्रयोगात् यो योगं पूर्व्वमारुरुक्षुरासीत्तस्यैवा
पेक्षितं योगमारूढस्य तत्फलप्राप्तौ कर्मसंन्यासः शमशब्दवाच्यो हेतुत्वेन कर्त्तव्य इति
वचनादारुरुक्षोरारूढस्य चाभिन्नत्वप्रत्यभिज्ञानान्न तयोर्भिन्नत्वं शङ्कितुं शक्यमित्याह
पुनरिति यत्तु यावज्जीवश्रुतिविरोधात् योगारोहणसीमाकरणं कर्मणोऽनुचितमि
ति तत्राह अत इति पूर्व्वोक्तरीत्या कर्मतत्त्यागयोर्विभागोपपत्तौ श्रुतेरन्यविषया
त्वात् योगमारूढस्य मुमुक्षोर्जिज्ञासमानस्य नित्यनैमित्तिककर्मस्वपि परित्यागसि
द्धिरित्यर्थः इतश्च यावज्जीवं कर्मकर्त्तव्यत्वं न भवतीत्यर्थः ननु योगभ्रष्टशब्देन गृह
स्थस्यैवाभिधानात्तस्यैवास्मिन्नध्याये योगविधानाद्योगारोहणयोग्यत्वे सत्यपि यावज्जी
वं कर्म कर्त्तव्यमिति नेत्याह गृहस्थस्येति तेनापि मुमुक्षुणाकृतस्य कर्मणो मोक्षाति
रिक्तफलानारम्भकत्वाद्योगभ्रष्टोऽसौ छिन्नाभ्रमिव नश्यतीति शङ्कावकाशेत्याशंक्या
ह अवश्यंभावीति अपौरुषेयान्निर्द्दोषाद्वेदात् फलदायिनी कर्म्मणः स्वाभाविकी
शक्तिरवगता शक्यभावस्य च स्वतः सिद्धत्वान्न कर्म्मफलवत्त्वमिति मोक्षातिरिक्तस्यैव फल
स्य कर्मारम्भकमिति कर्म्मी योगभ्रष्टोऽपि कर्म्मगतिं गच्छतीति निरवकाशाशङ्केत्यर्थः
ननु मुमुक्षुणा काम्यप्रतिषिद्धयोरकरणात् कृतयोश्च नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वात्
कथं तदीयस्य कर्म्मणो नियमेन फलारम्भकत्वं तत्राह नित्यस्य चेति चकारेण नैमित्ति
कं कर्मानुकृष्यते वेदप्रमाणकत्वेऽपि नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वे दोषमाह अन्यथेति इति
कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलारम्भकत्वध्रौव्यात् गृहस्थो योगभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं गच्छतीति न

 स्याह। योगेति। संन्यासिनो योगभ्रष्टस्य विनाशशंकावचनान्न यावज्जीवं कर्मकर्त्तव्यमि

आनन्दगिरिकृतटीका।

तस्यनाशाशङ्कितिशेषः इतोपिगृहस्थोयोगभ्रष्टशब्दवाच्योनभवतीत्याह नचेति ज्ञा
नंकर्मचेत्युभयं ततोभ्रष्टोयंनश्यतीतिवचनंगृहस्थेकर्मिणिसति नार्थवद्भवितुमलंतस्य
कर्मनिष्ठस्यकर्मणोविभ्रंशहेत्वभावात् तत्फलस्यावश्यकत्वादित्यर्थः कृतस्यकर्म
णोमुमुक्षुणाभगवति समर्पणात् कर्तरिफलानारम्भकत्वादस्तिविभ्रंशकारण
मितिशङ्कते कर्मेति राजाराधनबुद्ध्याधनधान्यादिसमर्पणस्याधिकफलहेतुत्वोप
लम्भादीश्वरेसमर्पणंनभ्रंशकारणमिति दूषयति नेत्यादिना अधिकफलहेतु
त्वेपिमोक्षहेतुत्वमिष्यतामिति शङ्कते मोक्षायेति तदेवचोद्यंविवृणोति स्वकर्मणा
मिति सहकारिसामर्थ्यात्तस्यफलान्तरंप्रत्युपायत्वासिद्धिरितिहेतुंसूचयति यो
गेति ध्यानसहितस्यसंन्यासस्यमोक्षोपयिकत्वेकुतोयोगभ्रष्टमधिकृत्यनाशाशङ्केत्या
शंक्याह योगाश्चेति सहकार्यभावेसामग्र्यभावात्फलानुपपत्तेर्युक्ता नाशाशङ्केत्य
र्थः ध्यानसहितमीश्वरेकर्मसमर्पणंमोक्षायेत्यत्रप्रमाणाभावात्गृहस्थोयोगभ्रष्ट
शब्दवाच्योनभवतीतिदूषयति नेति गृहस्थस्ययोगभ्रष्टशब्दवाच्यत्वाभावेहेत्वन्त
रमाह एकाकीति नखल्वेतानिविशेषणानिगृहस्थसमवायीनिसम्भवन्ति तेनतस्य
ध्यानयोगविध्यभावात् नतंप्रतियोगभ्रष्टशब्दवचनमुचितमित्यर्थः एकाकित्ववचनं
गृहस्थस्यापिध्यानकालेस्त्रीसहायत्वाभावाभिप्रायेणभविष्यतीत्याशंक्य अग्निहोत्रा
दिवद्ध्यानस्यपत्नीसाध्यत्वाभावादप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गान्मैवमित्याह नचात्रेति विशे
षणान्तरपर्यालोचनयापिनायमेकाकिशब्दोगृहस्थपरोभवितुमर्हतीत्याह नचेति कि
ञ्च गृहस्थस्यैवैकाकित्वादिविवक्षित्वाध्यानयोगविधौतंप्रत्युभयभ्रष्टप्रश्नोनोपपद्यतइ
त्याह उभयेति नहिगृहस्थंप्रतिउभयस्मात्ज्ञानात्कर्मणश्चविभ्रष्टत्वमुपेत्यप्रष्टुंयुज्य
तेतस्यज्ञानात्भ्रंशेपिकर्मणस्तदभावादनुष्ठीयमानकर्मभ्रंशेपिप्रागनुष्ठितकर्मवशात्
फलप्रतिलम्भादतोयथोक्तप्रश्नालोचनयानगृहस्थंप्रतिध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः न
नुभगवतासंन्यासस्यप्रतिषिद्धत्वात्गृहस्थस्यैव योगविधानात्तस्यैवयोगभ्रष्टशब्दवाच्य
त्वमितिशङ्कते अनाश्रितइत्यनेनेति भगवद्वाक्यंनप्रतिषेधपरमिति परिहरति न
ध्यानेति स्तुतिपरत्वमेवस्फोरयति नकेवलमिति सत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन्नितिसम्बन्धः
वाक्यस्योभयपरत्वमाशंक्यवाक्यभेदप्रसङ्गान्मैवमित्याह नचेति इतोपिभगवतःसं
न्यासाश्रमप्रतिषेधोभिप्रेतोनभवतीत्याह नचप्रसिद्धमिति तस्यप्रसिद्धंसंन्यासित्वंयो
गित्वञ्चेति सम्बन्धः प्रसिद्धत्वमेवव्याकरोति श्रुतीति इतोपिसंन्यासाश्रमंभगवान्

शाङ्करभाष्यं।

गौणमुभयंनपुनर्मुख्यसंन्यासित्वंयोगीत्वञ्चाभिमतमित्येतमर्थंदर्शयितुमाह यं संन्यासमिति यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणंपरमार्थसंन्यासंसंन्यासमितिप्राहुःश्रुतिस्मृतिविदोयोगंकर्मानुष्ठानलक्षणंतंपरमार्थसंन्यासंविद्धिजानीहिहेपाण्डवकर्मयोगस्यप्रवृत्तिलक्षणस्यतद्विपरीतेननिवृत्तिलक्षणेनपरमार्थसंन्यासेनकीदृशं

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रतिषेधतीत्याह स्ववचनेति विरोधमेवसाधयति सर्व्वकर्म्माणीत्यादिना अनाश्रित इत्यादिवाक्यस्ययथाश्रुतार्थत्वानुपपत्तेःस्तुतिपरत्वमुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति कर्म्मफलसंन्यासित्वमवमुनिशब्दार्थःस्तुतिपरंवाक्यमक्षरयोजनार्थमुदाहरति अनाश्रितइति कर्म्मफलेभिलाषोनास्तीत्येतावताकथंतदनाश्रितत्ववाचोयुक्तिरित्याशंक्यव्यतिरेकमुखेनविशदयति योहीति कार्य्यमित्यादिव्याकरोति एवम्भूतःसन्निति कथंकर्म्मिणःसंन्यासित्वंयोगित्वञ्चकर्म्मित्वविरोधादित्याशंक्याह यद्वेदशइति स्तुतेरविवक्षितत्वान्नानुपपत्तिश्चोदनीयेति मन्वानःसन्नाह इत्येवमिति ननिरग्निरित्यादेरर्थमाह नकेवलमिति अग्नयोगार्हपत्याहवनीयान्वाहार्य्यपचनप्रभृतयः नन्वनग्नित्वेसिद्धमक्रियत्वमग्निसाध्यत्वात्क्रियाणां तथाचननिरग्निरित्येतावतैवापेक्षितसिद्धेर्नचाक्रियइत्यनर्थकमर्थपुनरुक्तेरिति तत्राह अनग्नीति उत्तरश्लोकस्यतात्पर्यंदर्शयितुंव्यावर्त्त्यामाशङ्कांदर्शयति ननुचेति प्रसिद्धंपरित्यज्याप्रसिद्धिरूपादीयमानाप्रसिद्धिविरुद्धेतिचोद्यंदूषयतिनैषदोषइति उभयस्यसाग्नौसक्रियेच संन्यासित्वस्ययोगित्वस्यचेत्यर्थः गुणवृत्त्योभयसम्पादनंप्रश्नपूर्वकंप्रकटयति तत्कथमित्यादिना १

स्वामिकृतटीका।

चित्तेशुद्धेऽपिनध्यानंविनासंन्यासमात्रतः मुक्तिःस्यादितिषष्ठेऽस्मिन्ध्यानयोगोवितन्यते पूर्वाध्यायान्ते संक्षेपेणोक्तंयोगंप्रपञ्चयितुंषष्ठाध्यायारम्भस्तत्रतावत्सर्व्वकर्माणिमनसासंन्यस्येत्यारभ्य संन्यासपूर्वकायाज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानाद्दुःखरूपत्वाच्चकर्मणःसहसासंन्यासातिप्रसङ्गंप्राप्तंवारयितुं संन्यासादपिश्रेष्ठत्वेनकर्म्मयोगंस्तौतिअनाश्रितइतिद्वाभ्यां कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणःसन्नवश्यंकार्यतयाविहितंकर्मयःकरोतिसएवसंन्यासीयोगीच नतुनिरग्निरग्निसाध्येष्टाख्यकर्मत्यागीनचाक्रियोऽनग्निसाध्यपूर्त्ताख्यकर्मत्यागीच १

यंसन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपाण्डव नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन २

शाङ्करभाष्यं।

सामान्यमङ्गीकृत्यतद्भावउच्यतइत्यपेक्षायामिदमुच्यते अस्तिपरमार्थसंन्यासेनसाद
श्यंकर्त्तृद्वारकंकर्मयोगस्ययोहिपरमार्थसंन्यासी सत्यक्तसर्वकर्मसाधनतयासर्वकर्म
तत्फलविषयंसङ्कल्पंप्रवृत्तिहेतुकामकारणंसंन्यस्यतिअयमपिकर्मयोगीकर्मकुर्वा
णएवफलविषयंसङ्कल्पंसंन्यस्यतीत्येतमर्थंदर्शयन्नाह नहियस्मादसन्न्यस्तोसङ्कल्पो
संन्यस्तोऽपरित्यक्तःफलविषयसङ्कल्पोभिसन्धिर्येनसोऽसंन्यस्तसङ्कल्पः कश्चनकश्चि
दपिकर्म्मीयोगीसमाधानवान्भवतिनसम्भवतीत्यर्थःफलसङ्कल्पस्यचित्तविक्षेपहेतु
त्वात्तस्माद्यःकश्चनयोगीकर्म्मीसंन्यस्तफलसङ्कल्पोभवेत् सयोगीसमाधानवान्भवति
नविक्षिप्तचित्तोभवतिचित्तविक्षेपहेतोःफलसङ्कल्पस्यसंन्यस्तत्वात् इत्यभिप्रायःयो
गाङ्गत्वेनकर्म्मानुष्ठानात्कर्मफलसङ्कल्पस्यवाचित्तविक्षेपहेतोःपरित्यागात्योगि
त्वञ्चेतिसंन्यासित्वञ्चेत्यभिप्रेतमुच्यते एवंपरमार्थसंन्यासकर्मयोगयोःकर्त्तृद्वारकंसं
न्याससामान्यमपेक्ष्ययंसंन्यासमिति प्राहुर्योगंतंविद्धिपाण्डवेतिकर्मयोगस्यस्तुत्यर्थं
संन्यासत्वमुक्तं २

आनन्दगिरिकृतटीका।

सम्भवति मुख्ये संन्यासित्वादौकिमिति गौणमुभयमभीष्टमित्याशंक्यमुख्यस्यक
र्मण्यसम्भवाद्गौणमेवस्तुतिसिद्ध्यर्थंतदिष्टमित्याह नपुनरिति चित्तव्याकुलत्वहेतु
कामनात्यागाच्चित्तसमाधानसिद्धेर्योगित्वंकर्मिणोपियुक्तं संन्यासित्वंतुतस्यविरुद्धमि
तिशङ्कमानंप्रत्युक्तार्थेश्लोकमवतारयति इत्येतमिति परमार्थसंन्यासंप्राहुरिति
सम्बन्धःइतीत्थंसंन्यासस्यप्रामाणिकाभ्युपगतत्वादितीति शब्दोयोज्योयोगंफलद

भाषा अनुवाद

यहसुनिअर्जुननेपूछा किहेकृष्ण किसकारणसे वैमनुष्ययोगीऔसंन्यासीन
हीहैं इसपरकर्मयोगकोसंन्यासप्रतिपादनकरतेहुयेकहतेहैं किहेपाण्डवअ
र्जुन संन्याससमानहीकोजोसवश्रुतियोंनेश्रेष्ठकहाहै सोईफलसंन्यासरूपकर्मको
भीजानो जोकहोकिकैसेजानेतौकहतेहैं किइतिशब्दसेकहेजोहेतु सोयोगमे
भीहैं सोईडेढ़श्लोकसेकहतेहैं किकर्मनिष्ठ या ज्ञाननिष्ठजोहोय परफलकीइ
च्छात्यागविनायोगीनहीहै इससेफलकामनामेजिसकाचित्तविक्षिप्तनहीहै सोई
योगीऔसंन्यासीहै सोईकहानह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन २

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ३

आनन्दगिरिकृतटीका

णांपरित्यज्यसमाहितचेतस्तयेतिशेषः यदुक्तंसंन्यासित्वंयोगित्वञ्चगृहस्थस्यगौणमिति तदुत्तरार्द्धयोजनयाप्रकटयितुमुत्तरार्द्धमुत्थापयति कर्मयोगस्येति कर्मयोगस्यपरमार्थसंन्यासेनकर्त्तृद्वारकंसाम्यमुक्तंव्यक्तंकरोति योहीति त्यक्तानिसर्वाणिकर्माणिसाधनानिचयेनसतथोक्तस्तस्यभावस्तत्तातयासर्वकर्मविषयंतत्फलविषयञ्चसंकल्पंत्यजतीत्यर्थः संकल्पत्यागेतत्कार्यकामत्यागः तत्त्यागेतज्जन्यप्रवृत्तित्यागश्चसिध्यतीत्यभिसन्धायविशिनष्टि प्रवृत्तीति कर्मिण्यपियथोक्तसंकल्पसंन्यासित्वमस्तीत्याह अयमपीति तदपरित्यागेव्याकुलचेतस्तयाकर्मानुष्ठानस्यैवदुःशकत्वादित्यर्थः उक्तमेवसाम्यंव्यक्तीकुर्वन्व्यतिरेकंदर्शयति इत्येतमिति फलसंकल्पापरित्यागेकिमिति समाधानवत्ताभावस्तत्राह फलेति व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेनोपसंहरति तस्मादिति हिशब्दार्थस्ययस्मादित्युक्तस्यतस्मादित्यनेनसम्बन्धः कर्मिणांप्रतियथोक्तविधौ हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयविधौहेतुमाह चित्तविक्षेपेति पूर्वश्लोकेपूर्वोत्तरार्द्धाभ्यामुक्तमनुवदति एवमिति २

स्वामिकृतटीका।

कुतइत्यपेक्षायांकर्मयोगस्यैवसंन्यासत्वंप्रतिपादयन्नाह यमिति यंसंन्यासंप्राहुः प्रकर्षेणश्रेष्ठत्वेन ज्ञःसन्न्यासएवात्यरेचयदित्यादिश्रुतयइतिकेवलात्फलसन्न्यासाद्धेतोर्योगमेवतंजानीहि कुतइत्यपेक्षायामितिशब्दोक्तोहेतुर्योगेऽप्यस्तीत्याह नहीति नसन्न्यस्तःफलसङ्कल्पोयेनसकर्मनिष्ठोज्ञाननिष्ठोवाकश्चिदपियोगीनहिभवति अतःफलसङ्कल्पत्यागादेव चित्तविक्षेपाभावात् योगीचभवत्येवसइत्यर्थः २

भाषाअनुवाद

तौफेरिजावत्जीवनकहेजिन्दगीभरकर्मयोगहीकरनाचहिये जोऐसीशङ्काकरोतोकर्मयोगकीअवधिकहते हैं किज्ञानयोगमेआरूढहोनेकीइच्छाकरनेवालेपुरुषोंकोउसराहकेचढ़नेमेकर्महीकारणरूपकहाहै क्योंकिनिष्कामकर्मचित्तशुद्धिकरताहै औरज्ञानयोगआरूढकहेज्ञानीकोशमकहेविक्षेपकारीकर्मसकलकात्यागहीउचितहै जिसलियेत्यागज्ञानपरिपाककाकारणरूपकहाहै ३

शाङ्करभाष्यं

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगी बहिरङ्गसाधनमिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वा
धुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति आरुरुक्षोरिति आरुरुक्षोरारोढु
मिच्छतः अनारूढस्य ध्यानयोगे, वस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः कस्य तस्यारुरुक्षोर्मुनेः कर्मफल
संन्यासिन इत्यर्थः किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते योगारूढस्य पुनस्तस्यै
व शम उपशमः सर्व्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः यावद्या
वत् कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते तथा सति
सझटिति योगारूढो भवति तथा चोक्तं व्यासेन नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैक
ता समता सत्यता च शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्य इति ३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

परमार्थसंन्यासस्य कर्मयोगान्तर्भावे कर्मयोगस्यैव सदा कर्त्तव्यत्वमापद्येत तेनेत
रस्यापि कृतत्वसिद्धेरित्याशङ्क्योक्तानुवादपूर्व्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह ध्यानयोगस्ये
ति भाविन्याष्टत्त्यामुनेर्योगमारोढुमिच्छोरिष्यमाणस्य योगारोहणस्य कर्म हेतुश्चेद
पेक्षितं योगमारूढस्यापि तत्फलप्राप्तौ तदेव कारणं भविष्यति तस्य कारणत्वेऽकृप्रश
क्तित्वादित्याशंक्याह योगारूढस्येति अनारूढस्येत्येतस्यैवार्थं स्फुटयति ध्यानेति मुनि
त्वं कर्मफलसंन्यासिन्यौपचारिकमित्याह कर्मफलेति साधनं चित्तशुद्धिद्वारा ध्यानयो
गप्राप्तीच्छायामिति शेषः तस्येति प्रकृतस्य कर्मिणो ग्रहणं एवकारो भिन्नक्रमः शमशब्दे
न सम्बध्यते कस्मान्न योगव्यवच्छेदेन शमो हेतुरिति तत्राह योगारूढत्वस्येति सर्व्वव्या
पारोपरमरूपोपशमस्य योगारूढत्वे कारणत्वं विवृणोति यावद्यावदिति सर्व्वकर्मनि
वृत्तावायासाभावाद्वशीकृतस्येन्द्रियग्रामस्य चित्तसमाधाने योगारूढत्वं सिध्यतीत्यर्थः
सर्व्वकर्मोपरमस्य पुरुषार्थसाधनत्वे पौराणिकीं सम्मतिमाह तथा चेति एकता सर्व्वे
षु भूतेषु वस्तुनोऽद्वैताभावोपलक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिः समता तेष्वेवौपाधिकविशेषे
पि स्वतो निर्व्विशेषत्वधीः सत्यता तेषामेव हितवचनं शीलं स्वभावसम्पत्तिः स्थितिः स्थैर्यं
दण्डनिधानमहिंसनं आर्जवमवक्रत्वं क्रियाभ्यः सर्व्वाभ्यः सकाशादुपरतिश्चेत्येतदुक्तं स
र्व्वं यथा यादृशमेतादृशं नान्यद्ब्राह्मणस्य वित्तं पुरुषार्थसाधनमस्ति तस्मादेतदेवास्य निर
तिशयं पुरुषार्थसाधनमित्यर्थः ३

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि यावज्जीवं कर्मयोग एव प्राप्त इत्याशंक्य तस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति ज्ञा
नयोगमारोढुं प्राप्तुमिच्छोः पुंसस्तदारोहे कारणं कर्म्मोच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात्

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते सर्व्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ४

शाङ्करभाष्यं

अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते यदेति यदा समाधीयमानचित्तो भवति योगी हीन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणामार्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जते अनुषङ्गं कर्त्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः सर्व्वसङ्कल्पसंन्यासी सर्व्वान् सङ्कल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून् संन्यसितुं शीलं अस्येति ससर्व्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत्तदा तस्मिन् काले योगारूढ उच्यते सर्व्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात् सर्व्वांश्च कामान् कामात्मकान् सर्व्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः संकल्पमूला हि सर्व्वे कामाः संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसम्भवाः काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्त्वं हि जायसे नत्वां सङ्कल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसि इत्यादिस्मृतेः सर्व्वकामपरित्यागे च सर्व्वकर्म्मसंन्यासः सिद्धो भवति स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत्कर्म्म कुरुते इत्यादिश्रुतिभ्यो यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत् कामस्य चेष्टितमित्यादिस्मृतिभ्यश्च न्यायाच्च न हि सर्व्वसंकल्पसन्न्यासे कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तः तस्मात् सर्व्वसङ्कल्पसन्न्यासीति वचनात् सर्व्वान् कामान् सर्व्वाणि कर्म्माणि च त्याजयति भगवान् ४

आनन्दगिरिकृतटीका

योगप्राप्तौ कारणकथनानन्तरं तत्प्राप्तिकालं दर्शयितुं श्लोकान्तरमवतारयति अथेति समाधानावस्था यदेत्युच्यते अतएवोक्तं समाधीयमानचित्तो योगीति शब्दादिषु कर्मसु चानुषङ्गस्य योगारोहणप्रतिबन्धकत्वात्तदभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति द्योतयितुं हीत्युक्तं सर्व्वेषामपि सङ्कल्पानां योगारोहणप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य सर्व्वसङ्कल्पसंन्यासीत्यत्र विवक्षितमर्थमाह सर्व्वानिति सर्वसङ्कल्पसंन्यासेऽपि सर्व्वेषां

स्वामिकृतटीका।

ज्ञानयोगमारूढस्य तु तस्यैव ज्ञाननिष्ठस्य शमो विक्षेपककर्मोपरमो ज्ञानपरिपाके कारणमुच्यते ३

भाषानुवाद।

जो पूछो कि वह ज्ञानयोग आरूढ़ पुरुष जिसको विक्षेपकारी कर्म का त्याग कहा गया कैसा होता है तो कहते हैं कि जब इन्द्रियों के भोग जो विषय तिनमें और भोग के साधनभूत कर्मों में आसक्त न होय और कर्म संकल्प को छोड़ि सके तब उसको जोगारूढ़ कहते हैं ४

उद्धरेदात्मनात्मानंनात्मानमवसादयेत् आत्मैवह्यात्मनोबन्धुरात्मैवरिपुरात्मनः ५

शाङ्करभाष्यं

यदैवंयोगारूढस्तदातेनात्मानोद्धृतोभवति संसारादनर्थजातादतः उद्धरेदिति
उद्धरेत् संसारसागरेनिमग्नमात्मनात्मानंततउत् ऊर्द्धंहरेत् उद्धरेत् योगारूढता

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कामानांकर्मणाञ्चप्रतिबन्धकत्वसम्भवेकुतोयोगप्राप्तिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्व
सङ्कल्पपरित्यागेयथोक्तविध्यनुष्ठानमयत्नसिद्धमिति मन्वानःसन्नाह सङ्कल्पेति मू
लोन्मूलनेचतत्कार्यनिवृत्तिरयत्नसुलभेतिभावः तत्रप्रमाणमाह सङ्कल्पमूलइति
तत्रान्वयव्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तमुपपादयति कामेति सर्वसङ्कल्पाभावेकामाभा
ववत्कर्माभावस्यसिद्धत्वेपिकर्मणां कामकार्यत्वात्तन्निवृत्तिप्रयुक्तामपि निवृत्तिमुप
न्यस्यति सर्वकामेति यदुक्तंकर्मणांकामकार्यत्वंतत्रश्रुतिस्मृतीप्रमाणयति सयथेति
सपुरुषःस्वरूपमजानन्यत्फलकामोभवति तत्साधनमनुष्ठेयतयाबुद्धौधारयतीति
तत्क्रतुर्भवति यच्चानुष्ठेयतयागृह्णाति तदेवकर्मबहिरपिकरोतीति कामाधीनंक
र्मोक्तमितिश्रुत्यर्थः कामजन्यंकर्मेत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति द्योतयितुंस्मृतौहि
शब्दः न्यायमेवदर्शयति नहिसर्वसङ्कल्पेति स्वापादावदर्शनादित्यर्थः नित्य
नैमित्तिककर्मानुष्ठानंदूरनिरस्तमिति वक्तुमपिशब्दः श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमुप
संहरति तस्मादिति ४

स्वामि कृतटीका

कीदृशोऽयंयोगारूढोयस्यशमःकारणमुच्यतइत्यवाह यदेति इन्द्रियार्थेष्वि
न्द्रियभोगेषु तत्साधनेषुचकर्मसु यदा नानुषज्जतेआसक्तिंनकरोति तत्रहेतुःआ
सक्तिमूलभूतान्सर्व्वान्भोगविषयान्कर्मविषयांश्चसङ्कल्पान् संन्यासितुंत्यक्तुंशी
लंयस्यसतदायोगारूढउच्यते ४

भाषा अनुवाद ।

देखोविषयोंकीइच्छानिवृत्तिहोनेसेमोक्षऔविषयोंमेआसक्तिसेबन्धहोताहै यह
विचारिरागद्वेषादिस्वभासेरहितहोना उचितसोईकहतेहैं किविवेकयुक्तआपही
अपनेआत्मकोबुद्धिकेद्वारासंसारसेउद्धारकरैगा औरअधोगतिकोनलेजायगा जिस
हेतुकामनासेनिवृत्तजोआत्माकहेमन सोईअपनाबन्धुरूपउपकारीहै औरकाम
कीकामनामेआसक्तजोमन सोशत्रुरूपअपकारीहै तोअपनाशत्रुमित्रआपहीहै ५

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः। अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्तेतात्मैव शत्रुवत्॥ ६

शाङ्करभाष्यं।

मापादयेदित्यर्थः नात्मानमवसादयेन्नाधो नयेत् आत्मैव हि यस्मात् आत्मनो बन्धुर्न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति बन्धुरपि तावन्मोक्षंप्रति प्रतिकूल एव स्नेहादिबन्धना यतनत्वात्तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽप कारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ५

आत्मैवात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किंलक्षण आत्मा आत्मनो बन्धुः किंल क्षणो वा आत्मात्मनो रिपुरित्युच्यते बन्धुरिति बन्धुरात्मात्मनस्तस्य तस्यात्मनः स्वा

आनन्दगिरिकृतटीका।

योगारूढस्य किं स्यादित्याशंक्याह यदेवमिति योगारोहस्य दृष्टादृष्टोपायैरव श्यकर्त्तव्यतायै मुक्तिहेतुत्वं तद्विपर्ययस्याधःपतनहेतुत्वञ्च दर्शयति अत इति तत्र हेतुमाह आत्मैवहीति उद्धरणापेक्षामात्मनः सूचयति संसारेति संसारादुद्धरणं कीदृगित्याशंक्याह योगारूढतामिति योगप्राप्ताप्तावनास्थातु नकर्तव्येत्याह नात्मान मिति योगप्राप्त्युपायस्येनानुष्ठीयते तदा योगाभावे संसारपरिहारासम्भवादात्मा धो नीतः स्यादित्यर्थः नन्वात्मानं संसारे निमग्नं तदीयो बन्धुस्तस्मादुद्धरिष्यति नेत्या ह आत्मैवहीति कुतोऽवधारणमन्यस्यापि प्रसिद्धस्य बन्धोः सम्भवात्तत्राह नहीति अन्यो बन्धुः सन्नपि संसारमुक्तये न भवतीत्येतदुपपादयति बन्धुरपीति स्नेहादीत्या दिशब्दात्तदनुगुणप्रवृत्तिविषयत्वं गृह्यते आत्मातिरिक्तस्यापि शत्रोरपकारिणः सुप्रसिद्धत्वादवधारणमनुचितमित्याशंक्याह योन्य इति ५

स्वामिकृतटीका।

अतो विषयासक्तित्यागे मोक्षं तदासक्तौ च बन्धं पर्य्यालोच्य रागादिस्वभावं त्यजेदि त्याह उद्धरेदिति आत्मना विवेकयुक्तेनात्मानं संसारादुद्धरेत् नत्ववसादयेदधो नये त् हि यत आत्मैव मनः सङ्गाद्युपरत आत्मनः स्वस्य बन्धुरुपकारकः रिपुरपकारकः ५

भाषा अनुवाद।

अब आत्माहीं तो किसी मनुष्य का बन्धु और किसी का रिपु है इस अपेक्षा पर कहते हैं जिसने अपने आत्मा से आत्मा को जीता अर्थात् विज्ञानमय आत्मा करके कार्य्य कारणमिलित रूप जो आत्मा स्थूल सूक्ष्म शरीरादि वशीभूत होतो है सोई विज्ञान मय जीव अपना बन्धु है और अनात्मा कहे शरीरादि अवशीकृत जो है सोई आप अ पना शत्रु तुल्य है ६

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ७

शाङ्करभाष्यं ।

तस्य बन्धुर्येनात्मनात्मैव जितः आत्मा कार्य्यकारणसंघातो येन जितो वशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः अनात्मनस्तु अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्त्तेत शत्रुवत् यथानात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथात्मात्मनोऽपकारे वर्त्तेत इत्यर्थः ६

जितात्मन इति जितात्मनः कार्यकरणादिसंघात आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्त्तत इत्यर्थः किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयोः पूजापरिभवयोः समः स्यादित्या ध्याहारः ७ भा० प्रसन्नांतःकरणस्यसतःसन्यासिनः

आनन्दगिरिकृतटीका

उक्तमनूद्य प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति आत्मैवेत्यादिना एकस्यैवात्मनो मिथो विरुद्धं बन्धुत्वं रिपुत्वञ्च लक्षणभेदमन्तरेणायुक्तमिति चोदिते वशीकृतसंघा तस्यात्मानं प्रति बन्धुत्वमितरस्य शत्रुत्वमित्यविरोधं दर्शयति बन्धुरित्यादिना वशी कृतसंघातस्य विक्षेपाभावादात्मनि समाधानसम्भवादुपपन्नमात्मानं प्रति बन्धुत्वमि ति साधयति तस्येति अवशीकृतसंघातस्य पुनर्विक्षेपोपपत्तेरात्मनि समाधानायोगा दात्मानं प्रति शत्रुभावे प्रसिद्धशत्रुवत् आत्मैव शत्रुत्वेन वर्त्तेतेत्युत्तरार्द्धं व्याकरोति अ नात्मन इति दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति उक्तदृष्टान्तवशाद्वशीकृतसंघातः स्वस्य हिताना चरणादात्मानं प्रति शत्रुरेवेति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ६

स्वामिकृतटीका ।

कथम्भूतस्यात्मैव बन्धुः कथं भूतस्य चात्मैव रिपुरित्यपेक्षायामाह बन्धुरिति येना त्मनैवात्मा कार्य्यकरणसंघातरूपो जितो वशीकृतस्तस्य तथाभूतस्यात्मन आत्मैव ब न्धुः अनात्मनोऽजितात्मनस्तु आत्मैवात्मनः शत्रुत्वे शत्रुवदपकारित्वे वर्त्तेत ६

भाषा अनुवाद ।

जितात्मा पुरुषको जो अपने आत्मा से जन्तुता है सो खुलासा करके कहते हैं कि जिसने आत्मा जो शरीर आदि तिसको जीता अर्थात् अपने आधीन किया केवल उस प्रीति विरोध आदिसे रहित मनुष्यका मन शीत उष्ण सुख दुःख आदिमें समाहित कहे सावधान रहता है अर्थात् वही आत्मनिष्ठ है अथवा उसीका हृदय परमात्मामें समा हित अर्थात् विक्षेप रहित निश्चल होता किसीका और का है नहीं न होसकता है ७

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोविजितेन्द्रियः युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाश्मकाञ्चनः ८

शाङ्करभाष्यं।

ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माज्ञानंशास्त्रोक्तपदार्थानांपरिज्ञानं विज्ञानन्तु शास्त्रतोज्ञातानांतथैवस्वानुभवकरणंताभ्यांज्ञानविज्ञानाभ्यांतृप्तः सञ्जातालंप्रत्यय आत्मान्तःकरणंयस्यसज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोऽप्रकम्प्योभवतीत्यर्थः विजितेन्द्रियश्चयईदृशोयुक्तःसमाहितइति सउच्यतेकथ्यते सयोगीसमलोष्टाश्मकाञ्चनःलोष्टाश्मकाञ्चनानिसमानियस्यसःसमलोष्टाश्मकाञ्चनः ८

आनन्दगिरिकृतटीका।

कथंसंयतकार्यकरणस्यबन्धुरात्मेति तत्राह जितात्मनइति जितकार्यकरणसंघातस्यप्रकर्षेणोपरतबाह्याभ्यन्तरकरणस्यपरमात्माविक्षेपेण पुनःपुनरनभिभयमानोभिरन्तरंचित्तेप्रथतइत्यर्थः जितात्मानंसंन्यस्तसमस्तकर्माणमधिकारिणंप्रदर्श्ययोगाङ्गानिदर्शयति शीतेति समःस्यादित्यध्याहारः पूर्वार्द्धंव्याचष्टे जितेत्यादिना नकेवलंतस्यपरमात्मासाक्षादात्मभावेनवर्त्ततेकिन्तुशीतोष्णादिभिरपिनासौचाल्यतेतत्त्वज्ञानादित्युत्तरार्द्धंविभजते किञ्चेति तेषुसमःस्यादितिसम्बन्धः ७

चित्तसमाधानमेवविशिष्टफलञ्चेदिष्टं तर्हिकथमतःसमाहितोव्यवह्रियते तत्राह ज्ञानेति परोक्षापरोक्षाभ्यांज्ञानविज्ञानाभ्यांसंजातोलंप्रत्ययोऽक्रियोहर्षविषादकामक्रोधादिरहितोयोगीयुक्तःसमाहितइति व्यवहारभागीभवतीति पादत्रयव्याख्या

स्वामिकृतटीका।

जितात्मनःस्वस्मिन्बन्धुत्वंस्पष्टयति जितात्मनइति जितआत्मायेनतस्यप्रशान्तस्यरागादिरहितस्यैवपरंकेवलमात्माशीतोष्णादिषु सत्स्वपिसमाहितआत्मनिष्ठोभवति नान्यस्य यद्वा तस्यहृदिपरमात्मासमाहितःस्थितोभवति ७

भाषा अनुवाद।

योगआरूढ़पुरुषकेलक्षणऔश्रेष्ठताकहतेहैं किज्ञानकहेशास्त्रमेंअथवागुरूकेउपदेशसेजोहोय औरविज्ञानजोअनुभवसिद्धअर्थात्हमसोईब्रह्महैं यहप्रत्यक्षज्ञान इनदोनोंसेजिसकाआत्माकहे चित्तसन्तुष्टहै औरजिसनेइन्द्रियगणकोजीताहै तथाढेलापत्थरसोना ये जिसकोसमानअर्थात्लेनेछोड़नेकीबुद्धिजिसमेनहींहै ऐसाजोनिरपेक्षनिर्विकार कूटस्थकहेअचलकेतुल्यनिश्चलपुरुषसोइयुक्तयोगीकहेयोगारूढ़है ८

सुहृन्मित्रार्य्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्व्विशिष्यते ९

शाङ्करभाष्यम्।

किञ्चसुहृदिति सुहृदित्यादिश्लोकार्द्धमेकपदं सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्त्तामित्रंस्नेहवान्अरिःशत्रुःउदासीनोनकस्यचित् पक्षंभजतेमध्यस्थोयोविरुद्धयोरुभयोर्हितैषीद्वेष्यःआत्मनोऽप्रियोबन्धुःसम्बन्धीत्येतेषु साधुषुशास्त्रानुवर्त्तिष्वपिचपापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्व्वेष्वेतेषु समबुद्धिःकःकिंकर्म्मेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः विशिष्यते विमुच्यतइतिवापाठान्तरं योगारूढानांसर्व्वेषामयमुत्तमइत्यर्थ. ९

आनन्दगिरिकृतटीका

नेनदर्शयति ज्ञानमित्यादिना सचयोगीपरमहंसपरिव्राजकःसर्व्वतोपेक्षाबुद्धिरनतिशयवैराग्यभागीतिकथयति सयोगीति ८

योगारूढस्यप्रशस्तत्वमभ्युपेत्ययोगश्याङ्गान्तरंदर्शयति किञ्चेति पदच्छेदःपदार्थोक्तिरिति व्याख्यानाङ्गंसम्पादयति सुहृदितीति अरिर्नामपरोक्षमपकारकःप्रत्यक्षमप्रियोद्वेष्यइतिविभागः समबुद्धिरितिव्याचष्टे कःकिमिति प्रथमोहिप्रश्नोजातिगोत्रादिविषयःद्वितीयोव्यापारविषयः उक्तप्रकारेणाव्यापृतबुद्धित्वेसर्व्वोत्कर्षोवासर्वपापविमोक्षोवासिध्यतीत्याह विशिष्यतइति पाठद्वयेपिसिद्धमर्थंसंगृह्यकथयति योगारूढानामिति ९

स्वामिकृतटीका।

योगारूढस्यलक्षणंश्रैष्ठ्यंचोक्तमुपसंहरति ज्ञानेति ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यांतृप्तोनिराकांक्षआत्माचित्तंयस्यअत.कूटस्थोनिर्व्विकारःअतएवविजितानीन्द्रियाणियेन अतएवसमानिलोष्टादीनियस्यअतत्खण्डपाषाणसुवर्णेषु हेयोपादेयबुद्धिशून्यःसयुक्तोयोगारूढइत्युच्यते ८

भाषा अनुवाद।

औरशत्रुमित्रआदिमेजोसमदर्शीमनुष्यसोयोगीसेभीअधिकहै यहकहतेहैं किसुहृदकहेस्वभावहीसेहितकारीऔमित्रजोस्नेहवशतेउपकारीऔअरिकहेघातकजोशत्रुऔउदासीनअर्थात्उपकारअपकारदोनोसेअलगनिरपेक्षजोहै औमध्यस्थकहे पक्षपातविनादोनोओरहितकारीऔद्वेष्यअर्थात् निःप्रयोजनशत्रुजोअकारणक्रोधीऔबन्धुजिनसेकुछसम्बन्धहै औ साधुकहे सुशीलसुन्दरआचरणजिनकाहै तथा पापजोदुराचारी इनसबकेविषेजिसकीबुद्धिसमानकहे प्रीतिविरोधरहितहै सोविशिष्टकहे योगीसेअधिकहै ९

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १०

शाङ्करभाष्यं।

अत एवमुत्तमफलप्राप्तये योगीति योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततं सर्वदात्मानमन्तःकरणं रहस्येकान्ते योगी गिरिगुहादौ स्थितः सन्नेकाकी असहायो रहसि स्थित एकाकी चेति विशेषणात् संन्यासं कृत्वेत्यर्थः यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽपरिग्रहश्च परिग्रहरहित इत्यर्थः संन्यासित्वेपि सति त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीतेत्यर्थः १०

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तविशेषणवतो योगारूढेपूत्तमत्वे योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्यङ्गाभिधानान्तरं प्रधानमभिदधाति अत एवमिति आदरनैरन्तर्य्यदीर्घकालत्वं विशेषणत्रयं योगस्य सूचयति सततमिति तस्यैव पञ्चाङ्गान्युपन्यस्यति रहसीत्यादिना सर्वदेत्यादरदीर्घकालयोरुपलक्षणं प्रत्यगात्मानं व्यावर्त्तयति अन्तःकरणमिति गिरिगुहादावित्यादिशब्देन योगप्रतिबन्धकदुर्ज्जनादिविधुरो देशो गृह्यते विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह रहसीति योगं युञ्जानस्य संन्यासिनो विशेषणान्तराणि दर्शयति यतेति सति संन्यासित्वे किमित्यपरिग्रहग्रहणमर्थपुनरुक्तेरित्याशंक्य कौपीनाच्छादनादिष्वपि शक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याह संन्यासित्वेपीति १०

स्वामिकृतटीका।

सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धियुक्तस्तु ततोऽपि श्रेष्ठ इत्याह सुहृदिति सुहृत्स्वभावेनैव हिताशंसी मित्रं स्नेहवशेनोपकारकः अरिर्घातुकः उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थो विवदमानयोरुभयोरपि हिताशंसी द्वेष्यो द्वेषविषयः बन्धुः सम्बन्धी साधवः सदाचाराः पापा दुराचाराः एतेषु समा रागद्वेषशून्या बुद्धिर्यस्य स तु विशिष्टः ९

भाषाअनुवाद

योगी केलक्षणकहिकर अब उसका अङ्गरूप जो योग सो इस श्लोक से लेकर इस अध्याय के स योगी परमो मतः इस ३२ श्लोक तक कहते हैं कि योग आरूढ पुरुष सङ्ग रहित होय जिसके अन्तःकरण औ शरीर वशीभूत हैं सो निराकांक्ष सर्व परिग्रह रहित पुरुष एकान्त में अकेला सावधान बैठिकर अपने आत्मा कहे मन को निरन्तर भगवत के मनन में युक्त करै १०

शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरं॥

शाङ्करभाष्यं।

अथेदानींयोगंयुञ्जतआसनाहारविहारादीनांयोगसाधनत्वेननियमोवक्तव्यः प्राप्तयोगस्यलक्षणंतत्फलादिचेत्यतआरभ्यते तत्रासनमेवतावत् प्रथममुच्यते शुचा विति शुचौशुद्धेविविक्तेस्वभावतःसंस्कारतोवादेशेस्थानेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमचलनमात्मनःआसनंनात्युच्छ्रितंनाप्यतिनीचंतच्चचैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनंकुशाश्चउत्तरेयस्मिन्नासनेतदासनंचैलाजिनकुशोत्तरंपाठक्रमात् विपरीतोत्रअनुक्रमश्चैलादीनां ११

आनन्दगिरिकृतटीका

योगंयोगाङ्गानिचोपदिश्योत्तरसन्दर्भस्यतात्पर्य्यमाह अथेति योगस्वरूपकतिपयतदङ्गप्रदर्शनानन्तर्य्यमथशब्दार्थःविहारादीनामित्यादिशब्देनयथोक्तामनादिगतावान्तरभेदग्रहणंतत्फलादिचेत्यादिशब्देनयोगफलं सम्यग्ज्ञानञ्चतत्फलंकैवल्यंततोभ्रष्टस्यात्यन्तिकाविनष्टत्वमित्यादिगृह्यते एवंसमुदायतात्पर्य्येदर्शिते किमासीनःशयानस्तिष्ठन्गच्छन्कुर्वन्वा युंजीतेत्यपेक्षायामनन्तरश्लोकतात्पर्यमाह तत्रेति निर्द्धारणेसप्तमी प्रथमंयोगानुष्ठानस्यप्रधानमासीनःसम्भवादितिन्यायादितियावत् विविक्तत्वंद्वेधाविभजते स्वभावतइति आसनस्यास्थैर्य्येतत्रोपविश्ययोगमनुतिष्ठतःसमाधानायोगात् योगासिद्धिरित्यभिसन्धायविशिनष्टि अचलनमिति आस्यतेस्मिन्निति व्युत्पत्तिमनुसृत्याह आसनमिति आत्मनइति परकीयासनव्युदासार्थं

स्वामिकृतटीका।

एवंयोगारूढस्यलक्षणमुक्त्वेदानींतस्यसाङ्गंयोगंविधत्ते योगीत्यादिना सयोगीपरमोमतइत्यन्तेनग्रन्थेन योगीयोगारूढआत्मानंमनोयुञ्जीतसमाहितं कुर्य्यात् सततंनिरन्तरंरहसिएकान्तेस्थितःसन्एकाकीसङ्गशून्यः यतंसंयतंचित्तमात्मादेहश्चयस्यनिराशीर्निराकाङ्क्षःअपरिग्रहःपरिग्रहशून्यश्च १०

भाषा अनुवाद

उसीयोगकासासनऔनियमआदिदिखावते हुये दोश्लोककहतेहैं किपवित्रस्थानमेंअपनेआसनपरबैठनेकेअनन्तर योगअभ्यासकरै आसनकैसाचहिये किजोअचलऔनबहुतउंचा नअतिनीचाहोय और चेलकहेवस्त्रअजिनव्याघ्रचर्मअर्थात् नीचेकुश तबचर्म उपरवस्त्र ऐसाआसनकरै ११

तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेन्द्रियक्रियः उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२

शाङ्करभाष्यं

प्रतिष्ठाप्यकिं तत्रेति तत्रतस्मिन्नासनेउपविश्ययोगंयुञ्ज्यात् कथंसर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेन्द्रियक्रियःसकिमर्थंयोगंयुञ्ज्यादित्याह आत्मवि शुद्धयेअन्तःकरणस्यशुद्ध्यर्थमित्येतत १२

२भा०चित्तंचइंद्रियाणिचचित्तेंद्रियाणितेषांक्रियासंयतायस्यसयतचित्तेंद्रियक्रियः

आनन्दगिरिकृतटीका।

पतनभयपरिहारार्थंनात्युच्छ्रितमित्युक्तंनाप्यतिनीचमिति भूतलपाषाणादिसंश्लेषेवात क्षोभाग्निमान्द्यादिसम्भावितदोषनिरासार्थं चैलंवस्त्रमजिनंचर्मपशूनां तच्चत्वगस्य कुशादर्भास्तेचोत्तरेयस्मिन्नुपरिष्टादारभ्य तत्तथोक्तं प्रथमंचैलंततोऽजिनंततस्तकु शाइति प्रतिपन्नक्रममापातिकंक्रममतिक्रम्यादौकुशास्ततोऽजिनंततश्चैलमितिक्रमं विविच्यित्वाह विपरीतोवेति ११

यथोक्तमासनंसम्पाद्यकिंकर्त्तव्यमिति प्रश्नपूर्वकंकर्त्तव्यंतन्निर्दिशति प्रतिष्ठाप्ये ति योगंयुञ्जानस्येतिकर्त्तव्यताकलापंपृच्छति कथमिति सर्वेभ्योविषयेभ्यःसका शात् प्रत्याहृत्यमनसोयदेकस्मिन्ने वध्येयेविषयेसमाधानंयच्चित्तस्येन्द्रियाणाञ्चबा ह्यक्रियाणां संयमनंतदुभयंकृत्वायोगमनुतिष्ठेदित्याह सर्वेति आसनेयथोक्तेस्थि त्वायथोक्तयारीत्यायोगानुष्ठानस्यप्रश्नपूर्वकंफलमाह सकिमर्थमित्यादिना १२

स्वामिकृतटीका।

आसननियमंदर्शयन्नाह शुचाविति द्वाभ्यां शुद्धेस्थानेआत्मनःस्वस्यासनंस्थाप यित्वा कीदृशंस्थिरमचञ्चलंनात्युच्छ्रितंनचातिनीचंचैलंवस्त्रंअजिनंव्याघ्रादिचर्म्म चै लाजिनेकुशेभ्यउत्तरेयस्यकुशानामुपरिचर्म्मतदुपरिवस्त्रमास्तीर्य्येत्यर्थः ११

तत्रतस्मिन्नासनेउपविश्यएकाग्रंविक्षेपरहितंमनःकृत्वायोगंयुञ्ज्यादभ्यसेत् य तासंयताचित्तस्येन्द्रियाणांञ्चक्रियायस्यआत्मनोमनसोविशुद्धयउपशान्तये १२

भाषा अनुवाद।

और जिसका चित्त औ इन्द्रिय निष्कृय कहे व्यापार रहितहैं सो मन की शान्तिकहे शुद्धिके अर्थ उक्तआसन पर बैठनेके बाद मनको एकाग्र विक्षे परहित करके योग अभ्यास करै १२

समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंस्थिरः संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन् १३

शाङ्करभाष्यं

आह्यसाधनमासनमुक्तंअधुनाशरीरस्यधारणंकथमित्युच्यते सममिति समंकाय शिरोग्रीवंकायश्चशिरश्चग्रीवाचकायशिरोग्रीवंतत् समंधारयन् अचलंअसमंधार यतश्चलनंनसम्भवत्यतोविशिनष्टि अचलमिति स्थिरःस्थिरोभूत्वेत्यर्थःस्वंनासिकाग्रं संप्रेक्ष्यसम्यक्प्रेक्षणंदर्शनंकृत्वेवेतीवशब्दोलुप्तोद्रष्टव्यो नहिस्वनासिकाग्रसंप्रेक्षण मिहविधित्सितं किंतर्हिचक्षुषोर्दृष्टिसन्निपातः सचान्तःकरणसमाधानापेक्षोविव क्षितः स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेवचेद्विवक्षितं मनस्तत्रैवसमाधीयेत नात्मनिआत्म निहिमनसःसमाधानंवक्ष्यत्यात्मसंस्थंमनःकृत्वेति तस्मादिवशब्दलोपेनाक्ष्णोर्दृष्टि सन्निपातएवसंप्रेक्ष्येत्युच्यते दिशश्चानवलोकयन् दिशाञ्चावलोकनमकुर्वन्नित्येव मन्तराकुर्वन्नित्येतत् १३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तमनूद्यानन्तरश्लोकस्यापुनरुक्तमर्थमाह आह्येति समत्वमृजुत्वंकायःश रीरमध्यं अचलमिति विशेषणमवतार्य्यतस्यतात्पर्य्यमाह सममिति कार्यकर णयोर्विषयपारवश्यशून्यत्वमचलत्वंस्थैर्यं किमितीवशब्दलोपोऽवकल्प्यते स्वना सिकाग्रसंप्रेक्षणमेवयोगाङ्गत्वेनाविवक्षितंकिंनस्यादित्याशंक्याह नहीति तर्हि किमत्रविवक्षितमिति प्रश्नपूर्वकमाह किंतर्हीति दृष्टिसन्निपातोदृष्टेश्चक्षुषोरूप प्रवृत्तिराहित्यं कथमसावनायासेनसिध्यति तत्राह सचेति समाधानस्यप्राधान्ये नाविवक्षितत्वात्दृष्टेर्बहिर्विषयत्वेनतद्भ्रंसङ्गात्तस्याविषयेभ्योव्यावृत्तस्यान्तरेच सन्निपातोविवक्षितोभवतीत्यर्थः तथापिकथंस्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमश्रुतमविवि क्षितमित्याशंक्याह स्वनासिकेति तत्रैवमनःसमाधानेकाहानिरित्याशंक्यवाक्यशे षविरोधान्मैवमित्याह आत्मनिहीति किंतर्हिसंप्रेक्ष्येत्यादौविवक्षितमित्याशंक्या

भाषाअनुवाद ।

अबचित्तकीएकाग्रताकेउपयोगी जोदेहधारणादिसोदोश्लोकसेकहते हैं कि कायकहेशरीरकामध्यभाग औशिरग्रीवाअर्थात् मूलआधारसेलेमस्तकपर्यन्तश रीर कोअतियत्नसेसीधीराखिकेऔनिश्चलकरके धारणाकेबाद अपनीनासिका केअग्रभगमे अर्द्धउन्मीलनपूर्वक दोनोदृष्टीलगाय समाहितसावधानहोय और दिशोंमेदृष्टिनदेय १३

प्रशान्तात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तआसीतमत्परः॥१४

शाङ्करभाष्यं

किञ्चप्रशान्तेति प्रशान्तात्माप्रकर्षेणशान्तआत्मान्तःकरणंयस्यसोयंप्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभयःब्रह्मचारिव्रतेस्थितःब्रह्मचारिणोव्रतंब्रह्मचारिव्रतंब्रह्मचर्यंगुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादितस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाताभवेदित्यर्थः किञ्चमनःसंयम्य मनसोवृत्तीरुपसंहृत्येत्येतत् मच्चित्तोमयिपरमेश्वरेचित्तंयस्यसोयंमच्चित्तोयुक्तःसमाहितःसन्नासीतोपविशेत्मत्परोऽहंपरोयस्यसोयंमत्परोभवति कश्चित् रागी स्त्रीचित्तोनतुस्त्रियमेवपरत्वेनगृह्णाति किं तर्हिराजानंमहादेवंवा अयन्तुमच्चित्तोमत्परश्च १४

आनन्दगिरिकृतटीका

ह तस्मादिति दक्षिणोत्तरचक्षुषोर्यावृष्टिस्तस्याबाह्याद्विषयाद्व्यावृत्यमुख्येनान्तरेव सन्निपतनमतस्स्वकीयंनासिकाग्रंनासिकान्तंसंप्रेक्ष्येति विवक्षितमित्यर्थः तत्रैवोत्तरमपिविशेषणमनुकूलमित्याह दिशश्चेति अनवलोकयन्नासीदित्युत्तरसम्बन्धः अंत अन्तरादिशामवलोकनमपियोगप्रतिबन्धकमिति तत्प्रतिषेधः १३

योगंयुञ्जानस्यविशेषणान्तराणिदर्शयति किञ्चेति अन्तःकरणस्यप्रशान्तिः रागद्वेषादिदोषराहित्यंतस्याश्चप्रकर्षोरागादिहेतोरपिनिवृत्तिःविगतभयत्वंसर्वकर्मपरित्यागेशास्त्रीयनिश्चयवशान्निःसन्दिग्धबुद्धित्वं भिक्षाभुक्त्यादीत्यादिशब्देन त्रिषवणस्नानशौचाचमनादिगृह्यते विशेषणान्तरमाह किञ्चेति उपसंहृत्ययोगनिष्ठोभवेदितिशेषः मनोवृत्त्युपसंहारेध्यानमपिनसिध्येत्तस्यतद्वृत्त्यावृत्तिरूपत्वा

स्वामिकृतटीका।

चित्तैकाग्र्योपयोगिनींदेहादिधारणांदर्शयन्नाह सममिति द्वाभ्यां कायइति देहस्यमध्यभागोविवक्षितःकायश्चशिरश्चग्रीवाचकायशिरोग्रीवंमूलाधारादारभ्यमूर्द्धाग्रपर्यन्तंसमंभवक्रंनिश्चलंधारयन्स्थिरोदृढप्रयत्नोभूत्वेत्यर्थः स्वीयं नासिकाग्रंसंप्रेक्ष्यचार्द्धनिमीलितनेत्रइत्यर्थः इतस्ततोदिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः १३

भाषाअनुवाद।

जिसकाचित्तप्रशान्तऔर जोनिर्भयऔब्रह्मचर्य्यव्रतमेंस्थितहोकेअपनेमनको संवतरफसेखींच मेरेमेंलगायाहै औरजिसकोमहींपरमपुरुषार्थरूपकहे इष्टहौं ऐसामत्परायणपुरुष उक्तमतयोगमेंसमाहितसावधानरहताहै १४

युञ्जन्नेवंसदात्मानंयोगीनियतमानसः शान्तिंनिर्व्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति"

शाङ्करभाष्यं।

अथेदानींयोगफलमुच्यते युञ्जन्निति युञ्जन्समाधानंकुर्वन्नेवंयथोक्तेनविधानेनसदायोगीनियतमानसःनियतंसंयतंमानसंमनोयस्यसयंनियतमानसः सशान्तिमुपरतिंनिर्व्वाणपरमांनिर्व्वाणंमोक्षस्तत्परमानिष्ठायस्याःशान्तेःसानिर्व्वाणपरमातांनिर्व्वाणपरमांमत्संस्थांमदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति १५

आनन्दगिरिकृतटीका।

द्वितीयाशंक्याह मच्चित्तइति विषयान्तरविषयमनोवृत्त्युपसंहारेणात्मन्येवतन्नियमनान्नध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः मच्चित्तत्वेनैवमत्परत्वसिद्धत्वात् मत्परइति पृथक् विशेषणमनर्थकमित्याशंक्याह भवतीति अन्तःकरणशुद्धिर्य्योगस्यावान्तरफलं १४

संप्रतिपरमफलकथनपरत्वेनानन्तरश्लोकमादत्ते अथेति योगस्वरूपंतदङ्गमासनंमतिसत्कर्त्तृविशेषणमित्यस्यार्थस्यप्रकथनानन्तरमित्यथशब्दार्थः आत्मानं युञ्जन्निति सम्बन्धःआत्मशब्दोमनोविषयःयथोक्तोविधिरासनादिः उक्तविशेषणवद्द्योतनार्थंसदेत्युक्तंयोगीध्यायीसंन्यासीत्यर्थः मनःसंयमस्ययोगंप्रत्यसाधारणत्वं दर्शयति नियतेति शान्तिशब्दितोपरतेःसर्व्वसंसारनिवृत्तिपर्य्यवसायित्वंमत्वा विशिनष्टि निर्व्वाणेति यथोक्तायामुक्तेर्ब्रह्मस्वरूपावस्थानादनर्थान्तरत्वमाह मत्संस्थामिति मदधीनांमदात्मिकामित्यर्थः १५

स्वामिकृतटीका।

प्रशान्तेति प्रशान्तआत्माचित्तंयस्यविगताभीर्भयंयस्यब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्येस्थितःसन् मनःसंयम्यप्रत्याहृत्यमय्येवचित्तंयस्य अहमेवपरःपुरुषार्थोयस्यसमत्परःएवंयुक्तोभूत्वातिष्ठेत् १४

भाषा अनुवाद।

अबयोगाभ्यासकरनेकाफलकहतेहैं किपूर्व्वोक्तप्रकारसेसदाआत्मामेमनकोयुक्तकरतेनियतकहे निरुद्धहै मानसअर्थात्चित्तजिसका सोईशान्तिकहे संसारनिवृत्तिकोप्राप्तहोताहै वहशान्तिकिसरूपकीहै सोकहतेहैं किजिससे परमनिर्व्वाणप्राप्तहोयहै सोईशान्तिऔरमत्संस्थाकहे मेरेरूपमेअवस्थिति सोभीउसकोमिलैहै १५

नात्यश्नतस्तुयोगोऽस्तिनचैकान्तमनश्नतः नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुन १६

शाङ्करभाष्यं ।

इदानींयोगिनआहारादिनियमउच्यते नात्यश्नतइति नअत्यश्नतआत्मसं मितमन्नपरिमाणमतीत्यश्नतःअत्यश्नतोनयोगोऽस्तिनचएकान्तमनश्नतोयोगोऽस्तिय दुहवाआत्मसंमितमन्नंतदवति तन्नहिनस्तियद्भूयोहिनस्तितद्यत्कनीयोनतद वतीति श्रुतेः तस्मात् योगीनात्मसंमितादन्नादधिकंन्यूनंवाश्नीयादथवायोगिनोयो गशास्त्रेपरिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्नतोयोगोनास्ति उक्तंहिअर्द्धमशनस्य सव्यञ्जनस्यतृतीयमुदकस्यतुवायोःसञ्चरणार्थन्तुचतुर्थमवशेषयेदित्यादिपरिमाणं तथानचातिस्वप्नशीलस्ययोगोभवति नैवचातिमात्रंजाग्रतोयोगोभवति चार्जुन १६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आहारादीत्यादिशब्देनविहारजागरितादिचोच्यते आत्मसंमितमन्नपरिमाण मष्टग्रासादिआहारनियमेशतपथश्रुतिं प्रमाणयति यदितितदन्नंभुज्यमानंयदुहवा इति प्रसिद्धाश्रुत्यानुदितमवत्यनुष्ठानयोग्यतामापाद्यानुष्ठानद्वारेणभोक्तारंरक्षति नपुनस्तदन्नमस्यानर्थायभवतीत्यर्थः यत्पुनरात्मसंमितात्भूयोधिकतरंशास्त्रमतिक्र म्यभुज्यतेतदात्मानंहिनस्तिभोक्तुरनर्थायभवति यच्चान्नंकनीयोऽल्पतरंशास्त्रनिश्च याभावाद्द्युते तदन्नमनुष्ठानयोग्यतादिद्वारानरक्षितुंक्षमतेतस्मादत्यधिकमत्यल्पं चान्नंयोगमाकाङ्क्षतात्याज्यमित्यर्थः श्रुतिसिद्धमर्थंनिगमयति तस्मादिति नेत्यादे र्व्याख्यानान्तरमाह अथवेति किंतदन्नपरिमाणंयोगशास्त्रोक्तंयदधिकंन्यूनस्वाभिव्य वहरतोयोगानुपपत्तिरित्याशंक्याह उक्तंहीति पूरयेदशनेनार्द्धंतृतीयमुदकेनतु वायोःसञ्चरणार्थायचतुर्थमवशेषयेदिति वाक्यमादिशब्दार्थः यथानात्यन्तमश्न

स्वामिकृतटीका ।

योगाभ्यासफलमाह युञ्जन्नेवमिति एवमुक्तप्रकारेणसदाआत्मानंमनोयु ञ्जन्समाहितंकुर्वन्नियतंनिरुद्धंमानसंचित्तंयस्यसशान्तिंसंसारोपरमंप्राप्नोति क थंभूतांनिर्वाणंपरंप्राप्यंतस्यांतांमत्संस्थांमद्रूपेणावस्थितिं १५

भाषा अनुवाद ।

योगाभ्यासीकोआहारशयनआदिकानियमकहतेहैं किहेअर्जुन अत्यन्तअ धिकआहारीऔरअन्ननिराहारी इनदोनोकोभीयोगजोसमाधिसोनहींहोसकती है औरअतिनिद्राकरनेवाला तथानिद्रात्यागी इनकोभीसमाधिनहींहोतीहै १६

युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्म्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहा १७

शाङ्करभाष्यं

कथंपुनर्योगोभवतीत्युच्यते युक्तेति युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्याह्रिय तइत्याहारोऽन्नंविहरणंविहारःपादक्रमस्तौयुक्तौनियतपरिमाणौयस्यसयुक्ताहार विहारस्तस्ययुक्तचेष्टस्य तथान्याचयुक्तानियताचेष्टायस्यकर्म्मसु तथायुक्तस्वप्नावबोध स्ययुक्तौस्वप्नश्चावबोधश्चतौनियतकालौयस्यतस्ययुक्ताहारविहारस्यकर्मसुयुक्तस्व प्नावबोधस्ययोगिनोयोगोभवति दुःखहा दुःखानिसर्व्वाणिहन्तीति दुःखहासर्व्वसं सारदुःखक्षयकृद्योगोभवति इत्यर्थः १७

आनन्दगिरिकृतटीका।

तोऽनश्नतश्चयोगोनसम्भवति तथात्यन्तंस्वपतोजाग्रतश्चनयोगःसम्भवतीत्याह त थेति १६

आहारनिद्रादिनियमविरहिणोयोगव्यतिरेकमुक्त्वातन्नियमवतोयोगान्वयं व्याचष्टे कथंपुनरित्यादिना अन्नस्यनियतत्वमर्द्धमशनस्येत्यादिविहारस्यनियतत्वं योजनान्नपरंगच्छेदित्यादिकर्म्मसुचेष्टायानियतत्वंवाङ्नियमादिरात्रौप्रथमतोदश घटिकापरिमिते कालेजागरणंमध्यतःस्वपनंपुनरपिदशघटिकापरिमिते जागरण मितिस्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वमेवंप्रयतमानस्ययोगिनोभवति योगस्यफलमाह दुःखहेति सर्व्वाणीत्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नानीत्यर्थः यथोक्तयोगमन्तरेणापिस्वाभ्य सादौदुःखनिवृत्तिरस्तीतिविशिनष्टि सर्व्वेति विशुद्धविज्ञानद्वारेतिशेषः १७

स्वामिकृतटीका

योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नात्यश्नतइति द्वाभ्यां अत्यन्तमधिकं भुञ्जानस्यएकान्तमत्यन्तमभुञ्जानस्यापियोगःसमाधिर्नभवति तथातिनिद्राशील स्यातिजाग्रतश्चयोगोनैवास्ति १६

तर्हिकथम्भूतस्ययोगोभवतीत्यतआह युक्ताहारेति युक्तोनियतआहारोविहा रश्चगतिर्यस्यकर्म्मसुकार्य्येषुयुक्तानियताचेष्टायस्ययुक्तौनियतौस्वप्नावबोधौनिद्राजा गरौयस्यतस्यदुःखनिवर्त्तकोयोगोभवति सिद्ध्यति १७

भाषा अनुवाद।

तोफेरिकैसेपुरुषकोसमाधिहोसकतीहै इसअपेक्षापरकहतेहैं किनियतकु पथ्याहारऔविहारहै जिसका तथाकर्मोंमेंपरिमितचेष्टाकहेव्यापारहै जिसका औरयथाउचितहै सोवनाजागनाजिसका उसीकोयोगकहे समाधिहोतीहै औ रदुखदूरकरतीहै अर्थात् संयमकरनेसेसमाधिऔसमाधिसेदुखदूरहोताहै १७

यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निस्पृहःसर्व्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा १८

शाङ्करभाष्यं।

अथाधुनाकदायुक्तोभवतीत्युच्यते यदेति यदाविनियतंचित्तंविशेषेणनियतंसंयतमेकाग्रतामापन्नंचित्तंहित्वाबाह्यचिंतामात्मन्येवकेवलेऽवतिष्ठते स्वात्मनिस्थितिं लभतइत्यर्थःनिस्पृहः सर्व्वकामेभ्योनिर्गताहष्टादृष्टविषयेभ्यःस्पृहातृष्णायस्ययोगिनःस्युक्तःसमाहितइत्युच्यतेतदातस्मिन्काले १८

योगिनःसमाहितंयच्चित्तंतस्योपमोच्यते यथेति यथादीपःप्रदीपोनिवातस्थोनिवातेवातवर्जितेस्थानेस्थितोनेङ्गतेनैजतिनचलति साउपमाउपमीयतेऽनयेत्युपमायोगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिःस्मृताचिन्तितायोगिनोयतचित्तस्यसंयतान्तःकरणस्ययुञ्जतोयोगमनुतिष्ठतआत्मनःसमाधिमनुतिष्ठतइत्यर्थः १६

आनन्दगिरिकृतटीका

सफलस्यसाङ्गस्ययोगस्योक्त्यनन्तरं यदाइत्यादावुक्तकालानुवादेनयुक्तंलक्षयितुमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिंदर्शयति अथाधुनेति विशेषेणसंयतत्वमेवसंक्षिपति एकाग्रतामिति आत्मन्येवेत्येवकारार्थंकथयति हित्वेति केवलत्वमद्वितीयत्वं तस्यात्मस्थितिंविवृणोति स्वात्मनीति चित्तस्यहिकल्पितस्यात्मैवतत्त्वं तत्पुनरन्यतःसर्व्वतोनिवारितमधिष्ठानेनिमग्नंतिष्ठतीतिभावः तस्यामवस्थायांसर्व्वेभ्योविषयेभ्योव्यावृत्ततृष्णोयुक्तोव्यवह्रियतइत्याह निस्पृहइति १८

स्वामिकृतटीका।

कदानिष्पन्नयोगःपुरुषोभवतीत्यपेक्षायामाह यदेति विनियतंविशेषेणनिरुद्धंसच्चित्तमात्मन्येव यदानिश्चलंतिष्ठति तदाप्राप्तयोगइत्युच्यते १८

भाषा अनुवाद।

कौनसमयमेयोगसम्पन्नअर्थात् समाधिसिद्धहोगा सोकहतेहैं किजबपुरुषकाचित्तएकाग्रकहे अच्छीतरह सबओरसेवशकरअर्थात्बाह्यकहे बाहरकेसकलविषयोंकोछोडिकर केवलआत्मामेनिश्चलरूपसेलगैअर्थात् अपनेआत्मामेस्थितिकरै औरसबमनोरथकीइच्छानरहेअर्थात्देखीसुनीजोसंसारिकविषय तिनकीकामनाभिस्पृहाकहे तृष्णानउठै तबवहयोगसिद्धकहे युक्तसमाहितकहाजाताहै सोईकहाकि यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठतेइति १८

यथादीपोनिवातस्थोनेङ्गतेसोपमास्मृता योगिनोयतचित्तस्ययुञ्जतोयोगमात्मनः१९

शाङ्करभाष्यं ।

एवंयोगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतंनिवातप्रदीपकल्पंसत् यथेति यत्रयस्मिन्का लेउपरमते चित्तंउपरतिं गच्छति निरुद्धंसर्व्वतोनिवारितप्रचारंयोगसेवयायो गानुष्ठानेनयत्रचैवयस्मिंश्चकालेश्चात्मनासमाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेनआत्मानंपरं चैतन्यंसर्व्वतोज्योतिःस्वरूपंपश्यन्नुपलभमानःस्वेएवात्मनितुष्यति तुष्टिंभजते २०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उपमायोगिनश्चित्तस्थैर्य्यस्योदाहरणमित्यर्थः उपमाशब्दस्यप्रदीपविषयत्व सिद्ध्यर्थंकरणव्युत्पत्तिंदर्शयति उपमीयत इति योगिनोयथोक्तविशेषणवतश्चित्तस्थै र्य्यस्येतिशेषः १९

द्विविधःसमाधिःसंप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिभेदेनकथञ्चित् ज्ञाय मानःसंप्रज्ञातःसमाधिःकथमपिपृथग्ज्ञायमानासैवसत्त्ववृत्तिरसंप्रज्ञातःसामाधि स्तत्रसामान्येनसमाधिलक्षणमभिधायासंप्रज्ञातस्यसमाधेरधुनालक्षणंविवक्षन्ना

स्वामिकृतटीका ।

आत्मैकाकारतयावस्थितस्यचित्तस्योपमानमाह यथेति वातशून्येदेशेस्थितो दीपोयथानेङ्गतेनचलतिसाउपमादृष्टान्तःकस्यआत्मविषयंयोगंयुञ्जतोऽभ्यस्यतोयो गिनो यतं नियतं चित्तं यस्यनिष्कम्पतयाप्रकाशकतयाचाचञ्चलं तच्चित्तं तद्वत्तिष्ठ तीत्यर्थः १९

भाषा अनुवाद ।

आत्माकाराकारितरूपअवस्थितचित्तकहे आत्मारूपताकोप्राप्तजोचित्त तिस कादृष्टान्तकहतेहैं किजैसेनिर्व्वातस्थानमेदीपशिखाहलचलनहींहोतीसोईउप माकहे दृष्टान्तजानो यहकिसकादृष्टान्तहै जोपूछौतोकहतेहैं किआत्मविषय कयोगाभ्यासीयोगीपुरुषजिसकाचित्तवशीभूतहै उसीकाचित्तनिर्व्वातस्थानस्थित दीपशिखाकेसमानआत्मामेस्थिरहै यहांचित्तशब्दकाअर्थअन्तःकरणहै सोअन्तः करणवृत्तिभेदसेचारिप्रकारकाहै सङ्कल्पात्मककहे सङ्कल्परूपअन्तःकरणकी वृत्तिकहे स्वभावकोमनकहतेहैं औरनिश्चयात्मकअन्तःकरणकीवृत्तिकोबुद्धिक हते औरअनुसन्धानकहे किसीवस्तुकेजाननेकेलिये तद्वस्तुरूपहोरहनाअनुस न्धानात्मकअन्तःकरणवृत्तिकोचित्तकहतेहैं औरअभिमानयुक्तअन्तःकरणअहङ्का रकहाजाताहै १९

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २०

शाङ्करभाष्यं ।

किञ्च सुखमिति सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं अनन्तमित्यर्थः यत्तद्बुद्धिग्राह्यंबुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यतइति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितमित्यर्थः वेत्ति यदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन् काले नचएव अयंविद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मात् नैव चलति तत्त्वतः तत्त्वस्वरूपान्न प्रच्यवतइत्यर्थः २१

आनन्दगिरिकृतटीका

ह एवमिति कालेसमाध्युपलक्षिते एवकारस्तुष्यतीत्यनेनसम्बध्यते चकारस्यसम्बन्धमाह यस्मिंश्चेति कालस्तुपूर्ववत्कर्मकारकत्वेननिर्दिष्टमात्मानंतत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे परमिति आत्मनीत्यस्यत्वंपदार्थविषयत्वमाह स्वएवेति परमात्मानंप्रतीच्येवतद्भावेनापरोक्षीकुर्वन्नतुष्टिहेत्वभावात्तुष्यत्येवेत्यर्थः तस्मिन्कालेयोगसिद्धिर्भवतीतिशेषः २०

स्वामिकृतटीका ।

यंसन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपाण्डवेत्यादौ कर्मैवयोगशब्देनोक्तं नात्यश्नतस्तु योगोऽस्तीत्यादौतुसमाधिर्योगशब्देनोक्तस्तत्रमुख्योयोगःकइत्यपेक्षायांसमाधिमेवस्वरूपतःफलतश्चलक्षयन्सएवमुख्योयोगइत्याह यत्रेति सार्द्धैस्त्रिभिः यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेयोगाभ्यासेननिरुद्धंचित्तमुपरतंभवतीति योगस्यस्वरूपलक्षणमुक्तं तथाचपातञ्जलसूत्रं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधइतिइष्टप्राप्तिलक्षणेनफलेनतमेवलक्षयतियत्रचयस्मिन्नवस्थाविशेषेआत्मनाशुद्धेनमनसाआत्मानमेवपश्यति नतुदेहादिपश्यं आत्मन्येवतुष्यति नतुविषयेषुयत्रेत्यादीनांतंयच्छब्दानांयोगसंज्ञितंविद्यादिति चतुर्थेनान्वयः २०

भाषा अनुवाद ।

यत्सन्यासमितिप्राहुर्योगंतद्विद्धिपाण्डव इसीअध्यायकेदूसरेश्लोकसेयोगहीकोकर्मकहाहै औरनात्यश्नतस्तुयोगोस्ति इससोलहेंश्लोकमेंयोगशब्दसेसमाधिकहा तोइनमेमुख्ययोगकिसकोकहैं इसअपेक्षामेफलऔस्वरूपतथालक्षणक्रमसेसमाधिहीमुख्यहै यहसाढेतीनिश्लोकसेकहते हैं किजिसअवस्थामेयोगाभ्याससेनिरुद्धकहेएकाग्रचित्तहोताहै औरजिसअवस्थामे आपअपनेस्वरूपकोदेखतेऊ येसन्तुष्टहोताहै ऐसीजोसमाधिकहेचित्तवृत्तिकोएकाग्रता सोईयोगहै सोईपातञ्जलसूत्रमेकहा कियोगश्चित्तवृत्तिनिरोधः योगचित्तवृत्तिकारोकनाहै २०

सुखमात्यन्तिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं वेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्चलतितत्त्वतः २१
यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यते नाधिकंततः यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते २२

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च यंलब्ध्वेति यंलब्ध्वायमात्मलाभंलब्ध्वाप्राप्यचअपरमन्यल्लाभान्तरंततोधि कमस्तीति नमन्यते नचिन्तयति किञ्चयस्मिन्नात्मतत्त्वेस्थितोदुःखेनशस्त्रनिपाता दिलक्षणेनगुरुणामहतापिनविचाल्यते २२

आनन्दगिरिकृतटीका

योगसिद्धिकालंप्रकारान्तरेणप्रकटयति किञ्चेति बुद्धिशब्दःस्वानुभवविषयः इन्द्रियनिरपेक्षस्वानुभवगम्यत्वोक्तेरतीन्द्रियमिति पुनरुक्तमित्याशंक्याह अविषये तिपदच्छेदः नचेत्यादि अपेक्षितपूरणंआत्मस्वरूपइति तस्मात्तत्त्वतइति सम्बन्धः नैवेत्येवकारसंबन्धोक्तिःचकारःसमुच्चयासम्बन्धनीयः यत्रेति पूर्ववत् सम्बन्धः २१

प्रकारान्तरेणप्रकृतंयोगंविशिनष्टि किञ्चेति आत्मलाभान्नपरंविद्यतेइति स्मृत्याव्याचष्टे यमात्मलाभमिति लाभान्तरंपुरुषार्थभूतंतत्तस्मादात्मलाभादिति यावत् तंविद्यादित्युत्तरत्रसम्बन्धः यस्मिन्नित्याद्यवतारयति किञ्चेति अपरिपक्व

स्वामिकृतटीका ।

आत्मन्येवतोषेहेतुमाह सुखमिति यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्तत् किमपिनि रतिशयमात्यन्तिकंनित्यंसुखंवेत्ति ननुतदाविषयेन्द्रियसम्बन्धाभावात् कुतःसुखं स्यात्तत्राह अतीन्द्रियंविषयेन्द्रियसम्बन्धातीतंकेवलंबुद्ध्यैवात्माकारयाग्राह्यंअतए वच यत्रस्थितःसंस्तत्त्वतआत्मस्वरूपान्नैवचलति २१

भाषाअनुवाद

आत्मसन्तोषकाहेतुकहतेहैं किजिसअवस्थाविशेषमे योगीजन कोईनिरति शयकहेअत्यन्तनित्यसुखरूपका अनुभवकरतेहैं जोकहोकिउसअवस्थामेतोविष यसम्बन्धकाअभावहै तोसुखकासम्भवकैसेहोय तिसपरकहतेहैं किविषयइन्द्रि यसम्बन्धमेरहितजोकेवलआत्माकाररूपबुद्धिसेग्रहणकेयोग्यहै इसीसेउसमेंस्थि तहो योगीआत्मस्वरूपसेविचलित नहींहोते हैं २१

उसीकाअचलत्वप्रतिपादनकरतेहैं किआत्मआनन्दसुखजोआत्मस्वरूपला भ लचितकहेपायकरिकेऔरलाभकोफिरउससेअधिक नहींगिनते अर्थात् बडे दुःखभीशीतउष्णआदिउसकाकुछनहींकरसकते हैं औरकाक्यालेखाहै २२

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं सनिश्चयेन योक्तव्योयोगोनिर्व्विण्णचेतसा २३

शाङ्करभाष्यं।

यत्रोपरमतेइत्याद्यारभ्ययावद्भिर्व्विशेषणैर्विशिष्टआत्मावस्थाविशेषोयोग उक्तः तमिति तंविद्यात्विजानीयात्दुःखसंयोगवियोगंदुःखैःसंयोगोदुःखसंयोगस्तेनवियोगोदुःखसंयोगवियोगस्तंदुःखसंयोगवियोगंयोगइत्येवसंज्ञितंविपरीतलक्षणेनविद्यात्विजानीयादित्यर्थः योगफलमुपसंहृत्यपुनरन्वारम्भेणयोगस्यकर्त्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोर्योगस्यसाधनविधानार्थंसयथोक्तफलोयोगोनिश्चयेनाध्यवसायेनयोक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसाननिर्विण्णं अनिर्विण्णं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः २३

आनन्दगिरिकृतटीका

योगोयथादर्शितेनदुःखेनप्रच्याव्यतेनचैवंविचाल्यते यस्मिंस्थितोयोगीतंयोगंविद्यादिति पूर्ववत् २२

तंविद्यादित्याद्यपेक्षितं पूरयन्नवतारयति यत्रेति तमित्यात्मावस्थाविशेषं पराम्रशति दुःखसंयोगस्यवियोगोवियोगसंज्ञितोयुज्यते सकथंयोगसंज्ञितःस्यादित्याशंक्याह विपरीतेति इयंहियोगावस्थासमुत्थातनिखिलदुःखभेदेति दुःखसंयोगाभावोयोगसंज्ञामर्हतीत्यर्थः उपसंहृतयोगफले किमितिपुनर्योगस्यकर्त्तव्यत्वमुच्यतेतत्राह योगफलमिति प्रकारान्तरेणयोगस्यकर्त्तव्योपदेशारम्भोन्वारम्भः योगंयुञ्जानस्तत्क्षणादुक्तांसंसिद्धिमलभमानःसंशयानोनिवर्त्ततेति तन्निरुत्य

स्वामिकृतटीका।

अचलत्वमेवोपपादयति यमिति यतोयमात्मस्वरूपंलब्ध्वाततोऽधिकंलाभं नमन्यते तस्यैवनिरतिशयसुखत्वात् यस्मिंश्चस्थितोमहतापिशीतोष्णादिदुःखेनन विचाल्यते नाभिभूयते एतेनानिष्टनिवृत्तिफलेनापियोगस्यलक्षणमुक्तं द्रष्टव्यं २२

भाषा अनुवाद।

ऐसीदुखसंयोगकेअभावअवस्थाविशेषको योगसंज्ञाजानो दुखशब्दसेविषयसुखजोहैं उनकोग्रहणकरतेहैं अर्थात्जिसअवस्थामे दुखकालेशमात्रभीनहींहै सोईअवस्थायोगहै इससेथिरचित्तहोकरनिश्चयसे योगअभ्यासकरनाअवश्यहीकर्त्तव्यहै निर्वेदशब्दकाअर्थतो यत्नकरनेमेशैथिल्यहैं सोईकहाकि अनिर्विण्णचित्तहोय अर्थात् शैथिल्यछोडि यत्नपूर्वकअभ्यासकरैविषयसुखभीदुखहै २३

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः मनसैवेन्द्रियग्रामंविनियम्यसमन्ततः२४

शाङ्करभाष्यं।

किञ्च सङ्कल्पेति सङ्कल्पप्रभवान्सङ्कल्पःप्रभवोयेषां कामानां तेसङ्कल्पप्रभवाःकामास्तान्कामांस्त्यक्त्वापरित्यज्यसर्वानशेषतोनिर्लेपेन किञ्चमनसैवविवेकयुक्तेनइन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्यनियमनंकृत्वा समन्ततःसमन्तात् २४

आनन्दगिरिकृतटीका।

र्थंपुनःकर्त्तव्योपदेशोऽर्थवानिति मत्वाह निश्चयेति तयोःसाधनत्वविधानमेवाचरयोजनयासाधयति सयथेति इहजन्मनिजन्मान्तरेवासेत्स्यतीत्यध्यवसायेनयोक्तव्यःकर्त्तव्यः २३

इतश्चयोगस्यकर्त्तव्यत्वमितिप्रतिजानीते किञ्चेति केनक्रमेणकर्त्तव्यत्वमित्यपेक्षायामाह सङ्कल्पेति सङ्कल्पःशोभनाध्यासः सर्वानित्युक्त्वापुनरशेषतइति पुनरुक्तिरित्याशंक्याह निर्लेपेनेति यथाशेपोनभवति तथासर्वेषां कामानां शोभनाध्यासाधीनानां त्यागस्ययोगानुष्ठानशेषत्ववद्विवेकयुक्तेनमनसाकरणसमुदायस्यसर्वतोनियमनमपितच्छेषत्वेनकर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति २४

स्वामिकृतटीका।

तमिति यएवंभूतोऽवस्थाविशेषस्तंदुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितंविद्यात्दुःखशब्देनदुःखमिश्रितंवैषयिकंसुखमपिगृह्यते दुःखस्यसंयोगेनसंस्पर्शमात्रेणापिवियोगोयस्मिंस्तमवस्थाविशेषंयोगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यंजानीयात् परमात्मनिक्षेत्रज्ञस्ययोजनंयोगःयद्वादुःखस्यसंयोगेन वियोगएवशब्देकातरशब्दवद्विरूढलक्षणयायोगउच्यते कर्म्मणितुयोगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिकइतिभावःयस्मादेवंमहाफलोयोगस्तस्मात्सएवयत्नतोऽभ्यसनीयइत्याह सइति सार्द्धेन सयोगोनिश्चयेनशास्त्राचार्य्योपदेशजनितेनयोक्तव्योऽभ्यसनीयःयद्यपिशीघ्रंनसिध्यति तथाप्यनिर्विण्णेननिर्वेदरहितेनचेतसायोक्तव्यःदुःखबुद्ध्याप्रयत्नशैथिल्यंनिर्वेदः २३

भाषा अनुवाद

सङ्कल्पसेप्रभवकहे प्रगटजो योगकेप्रतिकूलकहेविरोधी बाधकरूप सकल कामना उनकोवासनासमेत त्यागकरिकेविषयोंके दोषदेखताहुआ पुरुष मनके द्वारा सर्वत्रधावमानइन्द्रियोंको सबओरसेदमनकरिके योगाभ्यासकरै अथवा सर्वत्रधावतीहुई इन्द्रियोंको मनहीसेरोंककर योगकरै यहअठश्लोकसेकहा २४

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् २५

शाङ्करभाष्यं

शनैरिति शनैः शनैर्न सहसा उपरमेत् उपरतिं कुर्य्यात् कया बुद्ध्या किंविशिष्टया धृतिगृहीतया धृत्या धैर्य्येण गृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः आत्मनि संस्थितं आत्मैव सर्वं न ततोऽन्यत् किञ्चिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् एष योगस्य परमो विधिः तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्त्तुं प्रवृत्तो योगी २५

आनन्दगिरिकृतटीका

कामत्यागद्वारेणेन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य किं कुर्यादिति शङ्कितारं प्रत्याह शनैः शनैरिति सहसा विषयेभ्यः सकाशादुपरमे मनसो नस्वास्थ्यं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह नसहसेति तत्र साधनं धैर्ययुक्ता बुद्धिरित्याह कयादृत्यादिना भूम्यादीरव्याकृतपर्यन्ताः प्रकृतीरष्टौ पूर्व्वपूर्व्वधारणं कृत्वोत्तरक्रमेण प्रविलापयेदिति भावः अव्यक्तमात्मनि प्रविलाप्य आत्ममात्रनिष्ठं मनो विधाय चिन्तयितव्याभावादति स्वस्थो भवेदित्याह आत्मेति तत्र संस्थितिमेव मनसो विवृणोति आत्मैवेति योगविधिमुपक्रम्य किमिदमुक्तमित्याशंक्याह एष इति यस्मनसो नैश्चल्यमिति शेषः ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषवशात् अत्यन्तचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य कुतो नैश्चल्यं नैश्चिन्त्यञ्चेति तत्रेति योगप्रारम्भः सप्तम्यर्थ एव शब्देन मनसैवेत्यादि उक्तप्रकारो गृह्यते २५

स्वामिकृतटीका

किञ्च सङ्कल्पेति सङ्कल्पात् प्रभवो येषां तान् योगप्रतिकूलान् सर्वान् कामानशेषतः सवासनांस्त्यक्त्वा मनसैव विषयदोषदर्शिना सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रियसमूहं विशेषेण नियम्य योगी योक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः २४

भाषाअनुवाद।

औरजो मन पूर्व्वजन्मकृतकर्मके संस्कारसे चलविचल होय तौभी धारणा जो धैर्यरूप बुद्धिशक्ति तिससे थिरकरै यह कहते हैं कि धारणासे वशीभत जो बुद्धि तिससे मनको आत्मामें अच्छीतरह स्थापनकरिके उपरमकरै अर्थात् फेरि न कुछ चिन्तनकरै परन्तु यहभी सनैः सनैः कहे धीरे धीरे धैर्यवती बुद्धिके द्वारा क्रमसे मनको आत्मामें थिरकरै सहसा न करै अर्थात् जलदी न करै तो आत्मा स्वरूप आनन्द पावे २५

यतोयतोनिश्चलति मनश्चञ्चलमस्थिरं ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् २६

शाङ्करभाष्यं

यतइति यतोयतोयस्माद् यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निश्चलति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थंचलमतएवास्थिरंततस्ततस्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्यतत्तन्निमित्तंयाथात्म्यनिरूपणेनाभासीकृत्यवैराग्यभावनयाचैतन्मनआत्मन्येववशंनयेत् आत्मवश्यतामापादयेत् २६

एवंयोगाभ्यासबलाद्योगिनआत्मन्येवप्रशाम्यति मनःप्रशान्तेति प्रशान्तमनसंप्रकर्षेणशान्तंमनोयस्यसप्रशान्तमनास्तंप्रशान्तमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमंनिरतिशयमुपैत्युपगच्छति शान्तरजसंप्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थःब्रह्मभूतंजीवन्मुक्तंब्रह्मैवसर्वमित्येवंनिश्चयवन्तंब्रह्मभूतमकल्मषंधर्म्माधर्म्मादिवर्जितं २७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वाभाविकोदोषोमिथ्याज्ञानाधीनोरागादिःशब्दादेर्मनसोनियमनंकथमित्याशंक्याह तत्तन्निमित्तमिति याथात्म्यनिरूपणंक्षयिष्णुत्वदुःखसंमिश्रत्वाद्यालोचनंतेनतत्तत्र वैराग्यभावनयातत्तदाभासीकृत्य ततस्ततोनियम्यैतन्मनइतिसम्बन्धः २६

स्वामिकृतटीका ।

यदितुप्राक्तनकर्म्मसंस्कारेणमनोविचलेत्तर्हिधारणयास्थिरीकुर्य्यादित्याह शनैरिति धृतिधारणातयागृहीतयावशीकृतयाबुद्ध्याआत्मसंस्थमात्मन्येवसम्यक्स्थितंनिश्चलंमनःकृत्वाउपरमेत् तत्तुशनैरभ्यासक्रमेणनतुसहसाउपरमस्वरूपमाह नकिञ्चिदपिचिन्तयेत्निश्चलेमनसिस्वयमेवप्रकाशमानपरमानन्दनिष्टोभूत्वाआत्मध्यानादपिननिवर्त्तेतइत्यर्थः २५

एवमपिरजोगुणवशाद्यदिमनःप्रचलेत्तर्हिपुनःप्रत्याहारेणवशीकुर्य्यादित्याह यतोयतइति स्वभावतश्चञ्चलंधार्य्यमाणमप्यस्थिरंमनोयंयंविषयंप्रति निर्गच्छति ततस्ततःप्रत्याहृत्य आत्मन्येवस्थिरंकुर्य्यात् २६

भाषाअनुवाद ।

फिरिभीजोरजोगुणवशते मनविचलितहोय तौफेरिउसकोअपनेवशकरनायहकहतेहैं किस्वभावहीसेचञ्चलमनधारणाकीइच्छाकरतेभीजोचञ्चलहोयतौजिसजिसविषयमेंगमनकरै उसीउसीविषयसेखैञ्चिकरिआत्माहीमेंथिरकरै २६

प्रशान्तमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमं उपैतिशान्तरजसंब्रह्मभूतमकल्मषं २७
युञ्जन्नेवंसदात्मानंयोगीविगतकल्मषः सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तंसुखमश्नुते २८

शाङ्करभाष्यं।

युञ्जन्निति युञ्जन्नेवंयथोक्तेनक्रमेणयोगीयोगान्तरायवर्जितःसदासर्व्वदात्मानंयुञ्जन्विगतकल्मषोविगतपापः सुखेनानायासेनब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणापरेण संस्पर्शोयस्यतद्ब्रह्मसंस्पर्शंसुखमत्यन्तमुत्कृष्टं सुखं निरतिशयंसुखमश्नुतेव्याप्नोति २८

भा॰ अंतंअतीत्यवर्त्ततेइतिअत्यंतं

आनन्दगिरिकृतटीका।

मनसोवशीकरणेनोपशमेकिंस्यादित्याह एवमिति योगाभ्यासोविषयविवेकद्वारामनोनिग्रहाद्याष्टत्तिःप्रशान्तमात्मन्येवप्रलीनमितियावत् मनस्तद्वृत्त्योरभावे स्वरूपभूतसुखाविर्भावस्यस्वापादौप्रसिद्धिंद्योतयितुं हिशब्दः मोहादिक्लेशप्रतिबन्धाद्योगिनियथोक्तसुखाप्राप्तिमाशंक्यमनोविलयसुपेत्यपरिहरति प्रशान्तेति तस्याप्रमादादिविलक्षणत्वमाह ब्रह्मभूतमिति अस्मदादेरपिस्वतोब्रह्मभूतत्वेनतुल्यं जीवन्मुक्तत्वमित्याशंक्याह ब्रह्मैवेति धर्माधर्मप्रतिबन्धादयुक्तायथोक्तसुखप्राप्तिरित्याशंक्योक्तं अकल्मषमिति २७

स्वामिकृतटीका।

एवंप्रत्याहारादिभिःपुनःपुनर्मनोवशीकुर्वन्तं रजोगुणक्षयेसति योगसुखं प्राप्नोतीत्याह प्रशान्तेति एवमुक्तप्रकारेणशान्तरजो।यस्यतंअतएवप्रशान्तंमनोयस्य तमेनं निष्कल्मषं ब्रह्मत्वं प्राप्तं योगिनमुत्तमं सुखं समाधिसुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति २७

भाषा अनुवाद।

इसप्रकारमनऔइन्द्रीवशकारीपुरुषको रजोगुणकीक्षयहोनेसे परेयोगसुख प्राप्तहोताहै सोईकहतेहैं किपूर्वोक्तरीतिसे जिसकारजोगुणनाशभया औअक्षीतरहमनभीशान्तभयाहै सोईपापरहितप्रक्षीणमोह तथाब्रह्मभावकोप्राप्त योगी उत्तमसमाधिसुखको अनायासपावताहै २७

अबयोगीजनकीकृतार्थताकहतेहैं किइसीप्रकारसर्वदामनवशीभूतकारीपुरुष जिसकासम्पूर्णपापदूरभयाहै सोईयोगीअनायासब्रह्मसंस्पर्शअर्थात्अविद्यानिहत्तिकारी जोप्रत्यक्षब्रह्मज्ञान सर्वोत्तमसुख सोपावतेअर्थात्जीवन्मुक्तहोतेहैं२८

सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः २९

शाङ्करभाष्यं

इदानींयोगस्ययत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्श्यते सर्वेति सर्वभूतस्थंसर्वेषु भूतेषु स्थितंस्वमात्मानंसर्वभूतानि चात्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानिच सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानि ईक्षतेपश्यति योगयुक्तात्मासमाहितान्तःकरणःसर्वत्रसमदर्शनःसर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषंविक्रियारहितं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनंज्ञानंयस्य ससर्वत्रसमदर्शनः२९

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तमंसुखंयोगिनोभवतीत्युक्तंतदेवस्फुटयति युञ्जन्निति क्रमोयथोक्तोमनसेन्द्रियग्राममित्यादि योगान्तरायोरागद्वेषादिसदात्मानं युञ्जन्निति सम्बन्धः २८ पापपदमुपलक्षणंपुण्यस्यापिसंस्पर्शस्तादात्म्यमैकरसंउत्कर्षोविषयासंस्पर्शोयोगमनुतिष्ठतोब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थनिवृत्तिनिरतिशयसुखप्राप्तिलक्षणोद्विविधोमोक्षोहेतुनाकेनस्यादिति शङ्कमानंप्रत्याह इदानीमिति स्वमात्मानमीक्षतइति सम्बन्धः सर्वभूतान्यपि तद्विशेषणत्वेनपश्यति चेन्नशुद्धेस्तुज्ञानमिति नाविद्यानिवृत्तिरित्याशंक्याह सर्वभूतानीति उक्तेदर्शनेचित्तसमाधानमुपायंदर्शयति योगेति विषमेषु उपाधिषु तदनुरोधाद्विषममेवदर्शनं उपदर्शितदर्शनप्रतिबन्धकं प्रत्युदस्यति सर्वत्रेति २९

स्वामिकृतटीका ।

ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह युञ्जन्निति एवमनेनप्रकारेणसर्व्वदाआत्मानंमनो युञ्जन्वशीकुर्वन् विशेषेण सर्वात्मनाविगतं कल्मषंयस्य सयोगीसुखेनानायासेन ब्रह्मणः संस्पर्शोऽविद्यानिवर्त्तकः साक्षात्कारस्तदेवात्यन्तं सर्वोत्तमं सुखमश्नुते जीवन्मुक्तोभवतीत्यर्थः २८

भाषा अनुवाद ।

ब्रह्मसाक्षात्काररूपअपरोक्षज्ञानकैसाहोता सोदेखावतेहैं कियोगयुक्तात्मा पुरुष ब्रह्मसेलेस्थावरपर्यन्तमे समदर्शीसर्वभूतकहे प्राणीमात्रमे अपनेकोदेखता औरयावत्जीवोंकोभी अपनेमेदेखताहै अर्थात् अविद्याकृतदेहादिभेद दूरहो ब्रह्ममयज्ञानवान सर्वत्रसमदर्शीहोताहै अर्थात् ईश्वरछोडऔरनहींदेखता २९

योमांपश्यतिसर्व्वत्रसर्व्वञ्चमयिपश्यति तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यति ३०

शाङ्करभाष्यं ।

एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते योमामिति योमांपश्यति वासुदेवंसर्व्वस्यात्मानंसर्व्वत्रसर्व्वेषुभूतेषुपश्यति सर्व्वञ्चब्रह्मादिभूतजातंमयिसर्व्वात्मनिपश्यतितस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनःअहमीश्वरोनप्रणश्यामिनपरोक्षतांगमिष्यामि सचमेनप्रणश्यतिसचविद्वान्मेममवासुदेवस्यनप्रणश्यति नपरोक्षोभवति तस्यचममचैकात्मकत्वात् स्वात्माहिनामात्मनःप्रियएवभवति ३०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तस्यैकत्वज्ञानस्यफलविकल्पत्वशङ्कांशिथिलयति एतस्येति तत्रैकत्वदर्शनमनुवदति योमामिति तत्फलमिदानीमुपन्यस्यति तस्येति ज्ञानानुवादभागंविभजतेयोमामितितत्फलोक्तिभागंव्याचष्टे तस्यैवमिति अनेकत्वदर्शिनोपीश्वरोनित्यत्वान्नप्रणश्यतीत्याशंक्याह नेति अहंपरमानन्दोनतंप्रति परोक्षोभवामीत्यर्थः सचेत्यादिव्याचष्टे विद्वानिति विद्वानिवाविद्वानपीश्वरस्यननश्यतीत्याशंक्योक्तं नेत्यादिना अविदुषस्स्वरूपेणमतोपिव्यवहितत्वादविद्ययानष्टप्रायतेत्यर्थः ईश्वरस्यविदुषश्चपरस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह तस्यचेति आत्मैकत्वेपिकथंमिथोऽपरोक्षत्वंतत्राह स्वात्मेति ३०

स्वामिकृतटीका ।

ब्रह्मसाक्षात्कारमेवदर्शयति सर्वभूतस्थमिति योगेनाभ्यस्यमानेनयुक्तात्मासमाहितचित्तःसर्वत्रसमंब्रह्मैवपश्यतीति तथासस्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यंसर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्ववस्थितं पश्यति तानिचआत्मन्यभेदेनपश्यति २९

एवंभूतात्मज्ञानेचसर्वभूतात्मतयामद्गमनंमुख्यकारणमित्याह योमामिति मांपरमेश्वरंसर्वत्रभूतमात्रेयःपश्यति सर्वंचप्राणिमात्रंमयियःपश्यति तस्याहंनप्रणश्यामिअदृश्योनभवामि सचममादृश्योनभवति प्रत्यक्षोभूत्वाकृपादृष्ट्यातंविलोक्यानुगृह्णामीत्यर्थः ३०

भाषा अनुवाद ।

अबपूर्वोक्तज्ञानोको जोफलहोतासःकहते हैं किसाक्षात्परमेश्वरजोमैतिसको यावद्व्यमःत्रसवमे औरसकलजोकुछहै सोमेरेमे जोदेखताहै तोउसकोहमअदृश्यनहीहोते औरहमकोवहभोअदृश्यनहीहोताअर्थात् हमप्रत्यक्षहोयकरकृपादृष्टिसेउसपरअनुग्रहकरतेहैं ३०

सर्व्वभूतस्थितं योमांभजत्येकत्वमास्थितः सर्व्वथावर्त्तमानोपिसयोगीमयिवर्त्तते ३१

शाङ्करभाष्यं ।

यस्मात्त्वाहमेवससर्व्वात्मैकत्वदर्शीइत्येतत्पूर्व्वश्लोकार्थंसम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलंमोक्षोभिधीयते सर्व्वेति सर्व्वथासर्व्वप्रकारैर्व्वर्त्तमानोपिसम्यग्दर्शीयोगीमयिवैष्णवेपरमेपदेवर्त्तते नित्यमुक्तएवसःनमोक्षंप्रतिकेनचित् प्रतिबध्यतइत्यर्थः ३१

किञ्चान्यत् आत्मेति आत्मौपम्येन आत्माखयमेवउपमीयत इति उपमातस्याः उपमायाः भावऔपम्यं तेनआत्मौपम्येनसर्व्वत्रसर्व्वभूतेषु समंतुल्यंपश्यति योऽर्जुन सचकिंसमंपश्यतीत्युच्यते यथाममसुखमिष्टं तथासर्व्वप्राणिनां सुखमनुकूलं वाशब्दश्चार्थे यद्विवायद्वदुःखंममप्रतिकूलमनिष्टं यथातथासर्व्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखेअनुकूलप्रतिकूले तुल्यतयासर्वभूतेषु समंपश्यति नकस्यचित् प्रतिकूलमाचरत्यहिंसकइत्यर्थः यएवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः सयोगीपरमउत्कृष्टोमतोऽभिप्रेतः सर्व्वयोगिनां मध्ये ३२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विद्वदीश्वरयोरेकत्वानुवादेनविद्याफलंविवृणोति यस्माद्वेति तस्मादेकत्वदर्शनार्थंप्रयतितव्यमिति शेषः पूर्व्वार्द्धेनानूद्योत्तरार्द्धेनफलविधिरिति मत्वाह इत्येतदिति रागादिरहितस्ययमनियमादिसंस्कारवतःस्वैरप्रवृत्त्यसम्भवेपि तामङ्गीकृत्यज्ञानंस्तौति सर्व्वथेति प्रतिभासतोपियथेष्टचेष्टाङ्गीकारेकृतोज्ञानवतोनित्यमुक्तत्वंप्रातीतिकदुराचारप्रतिबन्धादित्याशंक्याह नमोक्षमिति ३१

स्वामिकृतटीका ।

नचैवंभूतोविधिकिङ्करःस्यादित्याह सर्व्वस्थितमिति सर्व्वभूतेषुस्थितंनामाभेदमास्थितआश्रितोयोभजति सयोगीज्ञानीसन् सर्व्वथाकर्म्मपरित्यागेनापिवर्त्तमानोमय्येववर्त्तते मुच्यते नतुभ्रश्यतीत्यर्थः ३१

भाषा अनुवाद ।

एवंभूतपुरुष विधिकहे कर्मकेअधीननहींहै सोकहते हैं किसर्व्वभूतमेवर्त्तमानजोमै तिसकोएकबुद्धिकहे एकमोहिंछोडऔरबुद्धिनहींहैजिसकेसो मेरेहीकोआश्रयकरिकेभजताहै सोयोगीतत्त्वज्ञानीसकलकर्म्मपरित्यागकरिकेसर्व्वथावर्त्तमानकहे जीवितदशामेभी मेरेमेप्राप्तहै अर्थात्सायुज्यगतिकोप्राप्तहै ३१

आत्मौपम्येनसर्व्वत्रसमंपश्यतियोऽर्जुन सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपरमोमतः ३२

शाङ्करभाष्यं।

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःसम्पाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुः ध्रुवंतत्प्राप्त्युपायमर्जुनउवाच योयमिति योयं योगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येनसमत्वेन हे मधुसूदन एतस्य योगस्याहं नपश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किंस्थिरामचलांस्थितिंप्रसिद्धमेतत् ३३

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वैराचरणस्याप्रतिबन्धकत्वकथनात् परपीडनस्य योगिनःसम्यग्दर्शनंप्रत्यप्रतिबन्धकत्वप्रसक्तावुक्तं किञ्चेति अन्यदपि किञ्चिदुच्यते परमयोगिनोनिर्दिशद्वारायोगमाहात्म्यमित्यर्थः उपमैवौपम्यमात्माच तदौपम्यञ्चतेनसर्व्वभूतेषु यःसमंपश्यतीत्युक्तं तदेवसमदर्शनं प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति किमित्यादिना विकल्पार्थत्वं वारयति वाशब्द इति उपदर्शितसमदर्शनफलमभिलपति नकस्यचिदिति किमपेक्षया तस्यपरमत्वंतत्राह सर्व्वेति ३२

मनसश्चंचलमस्थिरमित्युपश्रुत्य निर्विशेषेचित्तस्थैर्यंदुःशक्यमिति मन्वानस्तदुपायबुभुत्सया पृच्छतीति प्रश्नमुत्थापयति एतस्येति तत्प्राप्त्युपायंशुश्रूषुरिति मन्वानः मनसश्चंचलत्वेपि तन्निग्रहद्वारायोगस्थैर्यं सम्पाद्यतामित्याशंक्याह प्रसिद्धमिति प्रसिद्धमिति सम्बन्धः ३३

स्वामिकृतटीका।

एवञ्चमां भजतां योगिनांमध्ये सर्वभूतानुकम्पीश्रेष्ठइत्याह आत्मौपम्येनेति आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन यथाममसुखं प्रियंदुःखञ्चाप्रियंतथान्येषामपीति सर्व्वत्रसमंपश्यन्सुखमेवसर्व्वेषायोवाञ्छति नतुकस्यापिदुःखं सयोगीश्रेष्ठोममाभिमत इत्यर्थः ३२

भाषा अनुवाद।

और ऐसेयोगीजनोंकेबीचमे जीवोंपरअनुग्रहकरनेवालाश्रेष्ठहै सोकहते हैं किहेअर्जुन जोअपनीउपमाकरके औरसवमेभी अपनेसमानसुखयादुखतथाप्रियअप्रियदेखताहै औरसवकोभीसुखकीइच्छाकरताऔदुखनहीदेखसकताहै सोईयोगीयोगीजनोंकेवीचमेश्रेष्ठहै ३२

अर्जुन उवाच योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ३३
चञ्चलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करं ३४

शाङ्करभाष्यं

चञ्चलमिति चञ्चलं हि मनःकृष्णइति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपंभक्तजन पापादिदोषाकर्षणात् कृष्ण हियस्मान्मनः चञ्चलं नकेवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि चप्रमथनशीलंप्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणिचविक्षिपति परवशीकरोति किञ्च बलवत्प्रबलं नकेनचिन्नियन्तुं शक्यंदुर्निवारत्वात् किञ्चदृढंतन्तुनागवदच्छेद्यंतस्ये वम्भूतस्यमनसोहं निग्रहं रोधं मन्येवायोरिव यथावायोर्दुष्करोनिग्रहस्ततोपिमन सोदुष्करंमन्यइत्यभिप्रायः ३४

आनन्दगिरिकृतटीका।

मनसश्चञ्चलत्वेपि कृष्णपदपरिनिष्पत्तिप्रकारंसूचयति कृष्णइतीति कथं कर्षकत्वमाप्तकामस्य भगवतःसम्भवतीत्याशंक्याह भक्तेति ऐहिकामुष्मिकसर्वस म्पदामाकर्षणशीलत्वाच्चेति द्रष्टव्यं प्रमथ्नातिक्षोभयति तदेवक्षोभकत्वंप्रकट

स्वामिकृतटीका

उक्तलक्षणस्य योगस्यासम्भवंमन्वानोऽर्जुनउवाच योऽयमिति साम्येनमनसो लयविक्षेपशून्यतया केवलात्माकारावस्थानेन योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तएतस्य योग स्यस्थिरां दीर्घकालां स्थितिं नपश्यामि मनसश्चंचलत्वात् ३३

भाषा अनुवाद।

ऐसेयोगकेलक्षणभगवानसेसुनिकरि असम्भवजानिअर्जुनकहतेहैं किमन कीलयऔविक्षेपशक्तिदूरकरि केवलआत्मामेजोअवस्थानकहे समभावसेमनका थिरहोरहना रूपयोग जोआपनेकहा सोहेमधुसूदनमनकीचञ्चलताईकेहेतुसे हमकोइसयोगकीदीर्घकालअवस्थितिकहे थिररहनानहींदेखपड़ताहै ३३

औरवहीचञ्चलताकोविस्तारकरिकहतेहैं किहेकृष्णयहमनस्वभावहीसे चञ्चलऔप्रमाथीअर्थात्देहइन्द्रियोंकोविक्षिप्तकारी औरबलवानकहेविचारसे इसकाजीतनाअसाध्यहै तथादृढकहे विषयवासनासेबद्ध इसमनकोविषयोंसेभि न्नकरनाअतिदुष्करकहेकठिनहै इससेजैसेआकाशमेवायुकोनिश्चलकरनाकठि नतैसेइसमनकाभीनिग्रहकहे थिरकरनाहमकोअतिअसाध्यबोधहोताहै ३४

श्रीभगवानुवाच असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलं अभ्यासेनतुकौन्तेय वैराग्येणचगृह्यते ३५

शाङ्करभाष्यं।

श्रीभगवानुवाच एवमेतद्यथाब्रवीषिअसंशयंनास्तिसंशयोमनोदुर्निग्रहंचञ्चलमित्यत्र हेमहाबाहो किन्तुअभ्यासेनतुअभ्यासोनामचित्तभूमौकस्याञ्चित् समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्यवैराग्येणचगृह्यते वैराग्यंनामदृष्टादृष्टेष्टभोगेषुदोषदर्शनाभ्यासात् वैतृष्ण्यंविषयेषुवितृष्णावैराग्यं तेनचवैराग्येणगृह्यते विक्षेपरूपःप्रचारश्चित्तस्यैवंतन्मनोगृह्यते निरुध्यतइत्यर्थः ३५

आनन्दगिरिकृतटीका

यति विक्षिपतीति दुर्निवारत्वमभिप्रेताद्विषयादाक्रष्टुमशक्यत्वं विशेषणान्तरमाह किञ्चेति अच्छेद्यत्वंविशेषणान्तरमाह किञ्च दृढमिति तन्तुनागोवरुणपाशशब्दितोजलचारीपदार्थोऽत्यन्तदृढतयाछेत्तुमशक्यत्वेनप्रसिद्धोविवक्षितः वायोरिवेत्युक्तंव्यनक्ति यथेति ३४ ते

प्रश्नमङ्गीकृत्यप्रतिवचनमुत्थापयति श्रीभगवानिति कुतसंशयराहित्यंतत्राह मनइति कथंतर्हिमनोनिरोधोभवति तत्राह किन्त्विति अभ्यासस्वरूपंसामान्ये

स्वामिकृतटीका।

एतत्स्फुटयति चञ्चलमिति चञ्चलंस्वभावेनैवचपलंकिञ्चप्रमाथिप्रमथनशीलंदेहेन्द्रियक्षोभकरमित्यर्थः किञ्चबलवद्विचारेणापि जेतुमशक्यं किंचदृढंविषयवासनानुबन्धतयादुर्भेद्यंअतोयथाकाशेदोधूयमानस्यवायोःकुम्भादिषु निरोधनमशक्यं तथाहं तस्यमनसोनिग्रहं निरोधंसुदुष्करंसर्वथाकर्त्तुमशक्यंमन्ये ३४

भाषा अनुवाद।

अर्जुनकीकहीमनकीचञ्चलताअङ्गीकारकरि भगवानउसकेनिग्रहकरनेकी उपायकहतेहैं किहेमहाबाहो हांमनकीचञ्चलतानिग्रहकरनाकठिन यहजोतुमकहतेहौसोनिःसन्देहठीकहै परतौभीहेकौन्तेय अभ्यासकेद्वारामनपरमात्माकारवृत्तिमे विषयोंकीवैराग्यवशते निग्रहीतहोसकैहै अभ्यासमेलयऔरवैराग्यसेनिक्षेप येदोनोदूरहोय यहमननिर्वृत्तिहोय अर्थात्औरविषयोंकोछोडकरपरमात्माकारतापायकर थिरहोताहै क्योंकियोगशास्त्रमेकहाहै किवृत्तिशून्यमनकीब्रह्माकाराकारितरूपस्थितिहोतीहै उसीकोनिर्विकल्पकसमाधिकहतेहैं ३५

असंयतात्मनायोगोदुष्प्राप्य इतिमेमतिः वश्यात्मनातुयततानक्योवाप्तुमुपायतः ३६

शाङ्करभाष्यं।

यःपुनरसंयतात्मातेन असंयतेति असंयतात्मनाअभ्यासवैराग्याभ्यांअसंयत आत्माअन्तःकरणं यस्यसोयमसंयतात्मातेनासंयतात्मनायोगोदुःप्रापोदुःप्राप्यइति मेमतिःयस्तुपुनर्वश्यात्माअभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादितआत्मामनोयस्यसोयंव श्यात्मातेनतुयतताभूयोपिप्रयत्नंकुर्वताशक्योवाप्तुंयोगउपायतोयथोक्तादुपायात्३६

आनन्दगिरिकृतटीका

ननिदर्शयति अभ्यासोनामेति कस्याञ्चिच्चित्तभूमावित्यविशेषितोध्येयोविषयोनि र्दिश्यते समानप्रत्ययावृत्तिर्विजातीयप्रत्ययान्तरितेतिशेषः चित्तस्येति षष्ठीप्रत्यय स्यतद्विकारत्वद्योतनार्थं वैराग्यस्वरूपंनिरूपयति वैराग्यमिति तेपुवैतृष्ण्यं वैराग्यंनामेतिसम्बन्धः तत्रहेतुंसूचयति दोषेति विषयेषु वितृष्णाविषयेषुदो षदर्शनमभ्यस्यते तेनवैतृष्ण्यंजायते तेननिगृह्यमाणंनिर्दिशति विक्षेपेति तस्मि न्गृहीतेनिरुद्धेमनोनिरोधेऽस्यकिंस्यादित्यपेक्षायामाह एवमिति अभ्यासहेतुकवै राग्यद्वारा चित्तप्रचारनिरोधे निरुद्धवृत्तिकं मनोविषयविमुखमन्तर्निष्ठं भव तीत्यर्थः ३५

स्वामिकृतटीका।

तदुक्तंचञ्चलत्वादिकमङ्गीकृत्यैवमनोनिग्रहोपायंश्रीभगवानुवाच असंशयमिति च ञ्चलत्वादिना मनोनिरोद्धमशक्यमितियद्वदसिएतन्निःसंशयमेव तथापितुअभ्यासे नपरमात्माकारवृत्त्याविषय वैतृष्ण्येनचगृह्यतेअभ्यासेनलयप्रतिबन्धाद्वैराग्येणच विक्षेपप्रतिबन्धादुपरतवृत्तिकंसत् परमात्माकारेणपरिणतंतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिर भिधीयतइति ३५

भाषा अनुवाद।

औरसंयतआत्माको योगप्राप्तिसुलभहै यहकहतेहैं किउक्तरीतिसेअभ्या सऔवैराग्यकेद्वारा जिसकाचित्तवशनहींहै उसकोयहयोगदुःप्रापहै औरजि सकाचित्तवशीभूतहै औरजोपूर्वकथितउपायसेयत्नकरताहै वहमेरेमतसेयो गप्राप्तहोसकताहै असंयतात्मावहहै जिसकाचित्तवशीभूतनहींहै ३६

अर्जुनउवाच अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः अप्राप्ययोगसंसिद्धिं कांगतिंकृष्णगच्छति ३७

शाङ्करभाष्यम्।

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्म्माणि संन्यस्तानियोगसिद्धिफलंच मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं नप्राप्तमिति योगीयोगमार्गान्मरणकालेचलितचित्तइति तस्यनाशमाशंक्यार्जुनउवाच अयतिरिति अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गेश्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्यायोगतोयोगादन्तकालेपिचलितं मानसं मनोयस्य सचलितमानसोभ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्ययोगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हेकृष्ण गच्छति ३७

आनन्दगिरिकृतटीका

संयतात्मनोयोगप्राप्तिःसुलभेत्युक्त्वाव्यतिरेकंदर्शयति यःपुनरिति व्यतिरेकोपन्यासपरंपूर्वार्द्धमनूद्यव्याकरोति असंयतेति पूर्वोक्तान्वयव्याख्यानपरमुत्तरार्द्धंव्याचष्टे यस्त्वित्यादिना अन्तःकरणस्यस्ववशत्वेसिद्धेपिवैराग्याद्यनावृत्तावता भवितव्यमित्याह यततेति उपायवैराग्यादिपूर्व्वकोमनोनिरोधः ३६

प्रश्नान्तरमुत्थापयति तत्रेत्यादिना मनोनिरोधस्यदुःखसाध्यत्वेमार्गात्परिच्युते सति भ्रष्टापुनरवकाशंप्रतिलभ्यो वाचेति सम्बन्धः लोकद्वयप्रापककर्म्मसन्न्यासेक

स्वामिकृतटीका।

एतावांस्त्विह निश्चयइत्याह असंयतेति उक्तप्रकाराभ्यासवैराग्याभ्यां फलसंयतआत्माचित्तंयस्यतेनयोगोदुःप्राप्यःप्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्योवशवर्त्तीआत्माचित्तंयस्य तेनपुरुषेण पुनस्तानेनैवोपायेनप्रयत्नं कुर्वता योगःप्राप्तुं शक्यः ३६

भाषाअनुवाद

अभ्यासवैराग्यकेअभावसे या औरकोईप्रकारउपायसेजिसकोतत्त्वज्ञाननभया ऐसामनुष्यकौनफलपायसकताहै औकिसगतिकोजाताहै यहप्रश्नअर्जुनकरतेहैं किहेकृष्ण जोप्रथमकपटरहितश्रद्धायुक्तहो योगमेप्रवृत्तभया परन्तु तिसपीछेयत्ननकियाअर्थात्अभ्यासमेशिथिलकहे ढीलारहा औरजिसकामनविषयमेमग्नरहाकहे विषयमेंविरागनभया ऐसामनुष्ययोगसंसिद्धि जोज्ञानरूपफल तिसकोनप्राप्तहोके किसरूपगतिकोपायसकताहै अर्थात्कौनगतिकोजाताहै३७

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८

शाङ्करभा।

कच्चिदिति कच्चित् किंनोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गात् योगमार्गाच्च विभ्रष्टःसन् छिन्नाभ्रमिव नश्यति किंवा न नश्यति अप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो विमूढःसन् ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ३८

आनन्दगिरिकृतटीका।

तोयोगिनो नाशाशङ्केत्याशंक्याह योगाभ्यासेति तथापियोगानुष्ठानपरिपाकपरिप्राप्तिसम्यग्दर्शनसामर्थ्यान्मोक्षोपपत्तौकृतस्तस्यनाशाशंकेति चेन्मैवमनेकान्तरायवत्त्वाद्योगस्येह जन्मनिप्रायेणसंसिद्धेरसिद्धिरित्यभिसन्धायाह योगसिद्धीति अभ्युदयनिःश्रेयसबहिर्भावोनाशोयोगमार्गेतत्फलस्यसम्यग्दर्शनादिति शेषः तर्हितत्तोबहिर्मुखत्वमेवात्यन्तिकंसंवृत्तमित्याशंक्याह श्रद्धयेति तर्हियोगमार्गमाश्रयतेनेत्याह योगादिति मरणकालेव्याकुलेन्द्रियस्यज्ञानसाधनानुष्ठानावकाशाभावाद्युक्तं ततश्चलितमानसत्वमित्याशंक्याह भ्रष्टेति गम्यतइतिगतिःपुरुषार्थःसामान्यप्रश्नमन्तर्भाव्यविशेषप्रश्नोद्रष्टव्यः ३७

स्वामिकृतटीका।

अभ्यासवैराग्याभावेनकथञ्चिदप्राप्तसम्यग्ज्ञानःकिंफलंप्राप्नोतीत्यर्जुनउवाच अयतिरिति प्रथमंश्रद्धयोपेतएवयोगेप्रवृत्तःनतुमिथ्याचारतयाततःपरन्त्वयतिः सम्यक्नयततेशिथिलाभ्यासइत्यर्थः तथायोगाच्चलितं मानसंविषयप्रवणं चित्तं यस्यमन्दवैराग्यइत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्यसंसिद्धिं फलं ज्ञानमप्राप्य कांगतिं प्राप्नोति ३७

भाषा अनुवाद

पूर्वोक्तप्रश्नकीअभिप्रायकोविस्तारसेअर्ज्जुनकहतेहैं किनतोनिष्कामकर्म्मकरिईश्वरकोसमर्पणकिया औरनकाम्यकर्म्महीकाअनुष्ठानकिया तोस्वर्गादिफलसेभीरहितरहा औरयोगकीअसम्पन्नताकरके अपूर्णतासे मोक्षभीनमिली तोफेरिहेमहाबाहोवहअप्रतिष्ठितकहे प्रतिष्ठारहितमनुष्य दोनोंओरसेभ्रष्टहोछिन्नमेघकेसमान क्यानष्टतोनहींहोजाताहै जैसे मेघदलसेभिन्नभयामेघ औरमेघकोनप्राप्तहोके अन्तरिक्षहीमेविलायजाताहै याउसकीभीकोईगतिहै ३८

एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्हस्यशेषतः त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेत्तानह्युपपद्यते ३९

शाङ्करभाष्यं

एतदिति एतन्मेममसंशयंकृष्णछेत्तुमपनेतुमर्हसि अशेषतःत्वदन्यःत्वत्तोऽन्यःऋषिर्देवोवाछेत्तानाशयिता संशयस्यास्य नहि यस्मादुपपद्यते नसम्भवतिअत स्त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ३९

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रश्नमेवविवृणोति कच्चिदिति प्रशस्तप्रश्नार्थत्वंकच्चिदित्यस्याङ्गीकृत्यव्याचष्टे किमिति उभयविभ्रष्टत्वंस्पष्टयति कर्मेत्यादिना वायुनाछिन्नंविशकलितमभ्रं यथानश्यति तद्वदित्याह छिन्नेति नाशाशङ्कानिमित्तमाह निराश्रयइति कर्ममार्गस्यपावष्टम्भाभावेपिज्ञानमार्गोवष्टम्भस्तस्यभविष्यतीत्याशंक्याह विमूढःसन्निति नहिकर्मिणं प्रतीयमाशङ्कायुक्ताभिलाषंत्यक्त्वेश्वरेसमर्प्यैवाकर्मानुतिष्ठतोनिरूपचारेणतद्भ्रंशवचनासम्भवात् सर्व्वकर्मसंन्यासिनस्तुविहितानांत्यागात् ज्ञानोपायाच्चविच्युतेरनर्थप्राप्तिशङ्कायुक्तेति भावः ३८

यथोपदर्शितसंशयापाकरणार्थमर्जुनोभगवन्तं प्रेरयन्नाह एतदिति मत्तोन्यःकश्चिदृषिर्व्वादेवोवात्वदीयंसंशयंछेत्स्यतीत्याशंक्याह त्वदन्यइति अन्यस्यसंशयच्छेत्तुरभावेफलितमाह अतइति ३९

स्वामिकृतटीका

प्रश्नाभिप्रायंविवृणोति कच्चिदिति कर्मणामीश्वरेऽर्पितत्वादननुष्ठानाच्चतावत्कर्मफलंस्वर्गादिकंनप्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्चमोक्षंनप्राप्नोति एवमुभयस्माद्भ्रष्टःअप्रतिष्ठोनिराश्रयःअतएवब्रह्मप्राप्त्युपायेपथिमार्गेविमूढःसन्कच्चित्किंननश्यति किंवानश्यतीत्यर्थः नाशेदृष्टान्तःयथाछिन्नमभ्रंपूर्व्वस्मादभ्राद्विश्लिष्टमभ्रान्तमप्राप्तंसन्मध्यएवविलीयते तद्वदित्यर्थः ३८

भाषाअनुवाद।

जिससेआपसर्वज्ञहो इससेआपकोछोडऔरकोई इसहमारीसंशयकादूरकरनेवालानहीहै अर्जुनयहीकहतेहैं किहेकृष्णमेरीइससन्देहकोआपहीकेछेदनकरनेयोग्यहो औरआपकेविनादूसराइसन्देहकानिवृत्तिकर्त्तानहीहै सोइससन्देहकोकृपाकरमेरेमनसेदूरकरो ३९

श्रीभगवानुवाच पार्थनैवेह नामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते नहि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ४०

शाङ्करभाष्यं

पार्थेति हेपार्थनैवइहलोकेनामुत्रपरस्मिन्वालोकेविनाशस्तस्यविद्यते नास्ति नाशोनामपूर्व्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः स तस्ययोगभ्रष्टस्यनास्तिनहियस्मात्कारणात् कल्याणकृत् शुभकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हेतात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणे ति पिता तातउच्यते पितैवपुत्रइति पुत्रोपि तातउच्यते शिष्योपिपुत्रतुल्यउच्यते यतोनगच्छति ४०

आनन्दगिरिकृतटीका।

योगिनोनाशाशङ्कां परिहरन्नुत्तरमाह भगवानिति यदुक्तमुभयभ्रष्टोयो गीनश्यतीति तत्राह पार्थेति तत्रहेतुमाह नहीति योगिनोमार्गद्वयादिभ्रष्टस्यै हिकोनाशःशिष्टगर्हालक्षणोनभवतीति श्रद्धादेःसद्भावात्तथापिकथमामुष्मिकना शशून्यत्वमित्याशंक्यतद्रूपनिरूपणपूर्व्वकंतदभावंप्रतिजानीते नाशोनामेति तत्रहे तुभागंविभजते नहीत्यादिना उभयभ्रष्टस्यापिश्रद्धेन्द्रियसंयमादेःसामिकृतयत्र गादेश्चभावादुपपन्नंशुभकृत्त्वं तातेतिकथंपुत्रस्थानीयःशिष्यःसम्बोध्यते पितुरेवता तशब्दत्वादित्याशंक्याह तनोतीति तेनपुत्रस्थानीयस्यशिष्यस्यतातेति सम्बोधनमवि रुद्धमित्यर्थः नगच्छतिकुत्सितां गतिं कल्याणकरत्वादिति नाशाभावः ४०

स्वामिकृतटीका।

त्वयैवसर्वज्ञेनायं ममसन्देहोनिरसनीयःत्वत्तोऽन्यस्तु एतत्सन्देहनिवर्त्तकोना स्तीत्याह एतदिति एतत् एतत्छेत्तानिवर्त्तकः स्पष्टमन्यत् ३९

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच पार्थेति सार्द्धैश्चतुर्भिः इहलोकेनाशउभयभ्रंशात्

भाषा अनुवाद।

अर्जुनकोइसप्रश्नकाउत्तर श्रीभगवानसाढेचारिश्लोकसेकहतेहैं किहेपा र्थ उसश्रधावान्योगाभ्यासीकोयोगभ्रष्टहोनेसे यहलोकनाशकहे इसलोकमेपातक औरपरलोकमेनरकप्राप्ति येदोनोनहींहोतेहैं जिसहेतुकिसीकल्याणकृतकहे शुभआचरणकरनेवालापुरुष तातकहे हेभाईअर्जुन दुर्गतिकोनहींप्राप्तहोताहै तातशब्दसेलोकरीतिदेखावतेभये भगवाननेस्नेहपूर्वकअर्जुनकोसम्बोधनकरिया हाहै तातकाअर्थपिताऔपुत्रहै और शिष्यभी पुत्रकेतुल्यहै ४०

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वाशाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योग भ्रष्टोऽभिजायते ४१

शाङ्करभाष्यं

किमस्यभवति प्राप्येति योगमार्गेषु प्रवृत्तःसंन्यासीसामर्थ्यात् प्राप्यगत्वापु ण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकांस्तत्रचउषित्वावासमनुभूयशाश्वतीर्नित्याःसमाः सम्वत्सरान्तद्भोगक्षयेशुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहेगृहेयो गभ्रष्टोऽभिजायते ४१

अथेति अथवाश्रीमतांकुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणांकुलेभवति जा यते धीमतांबुद्धिमतां एतद्धिजन्म यद्दरिद्राणांयोगिनांकुलेदुर्लभतरंदुःखेनलभ्यत रंपूर्वमपेक्ष्यलोकेजन्मयदीदृशं यथोक्तविशेषणेकुलेयस्मात् ४२

आनन्दगिरिकृतटीका।

योगभ्रष्टस्यलोकद्वयेपि नाशाभावेकिंभवतीति पृच्छति किंत्विति तत्रश्लोके नोत्तरमाह प्राप्येति कथंसंन्यासीति विशेष्यते तत्राह सामर्थ्यादिति कर्माणि व्यापृतस्यकर्मिणोयोगमार्गप्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तत्प्रवृत्तावपि फलाभिलाषविकलस्येश्वरे समर्पितसर्वकर्मणस्तद्भ्रंशाशङ्कानवकाशादित्यर्थः समानां नित्यत्वंमानुषसमावि लक्षणत्वं वैराग्याभावविवक्षयाविभूतिमता गृहे जन्मेति विशिष्यते ४१

स्वामिकृतटीका

पातित्यंअमुत्रपरलोकेनाशोनरकप्राप्तिस्तदुभयं तस्यनास्तिरवयतःकल्याणकृत्शुभ कारीकश्चिदपिदुर्गतिंनगच्छति अयञ्चशुभकारी श्रद्धयायोगेप्रवृत्तत्वात्तातेति लोकरीत्याउपलालयन् सम्बोधयति ४०

तर्हिकमसौप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति पुण्यकारिणामश्वमेधादियाजि नांलोकान्प्राप्यतत्रशाश्वती सम बहून् संवत्सरानुषित्वा वाससुखमनुभूयशुचीनां सदाचाराणां श्रीमतां धनिनां गेहे सयोगभ्रष्टोजन्मप्राप्नोति ४१

भाषा अनुवाद।

तौफेरिवेयोगभ्रष्टलोगकिसगतिकोजातेहैं इसअपेक्षापरकहतेहैं किजि सस्वर्गआदिलोकको अश्वमेधआदियज्ञकरिके मनुष्यजातेहैं पुण्यकर्मकारीयो गभ्रष्टपुरुषभी उसीउत्तमलोकमेजायकर बहुतवरसतकतहांवसि सुखभोगक रिके फेरिसत्कर्मकारीधनीलोगोंकेघरमे आयजन्मग्रहणकहतेहैं ४१

अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमतां एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशं ४२
तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्व्वदैहिकं यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनन्दन ४३

शाङ्करभाष्यं।

तत्रेति तत्रयोगिनांकुलेतंबुद्धिसंयोगं बुद्ध्यासंयोगं बुद्धिसंयोगं लभतेपौर्व्वदैहिकंपूर्व्वस्मिन्देहेभवंपौर्व्वदैहिकंयततेच यत्नंकरोति ततस्तस्मात् पूर्व्वकृतात् संस्काराद्भूयोबहुतरंसंसिद्धिनिमित्तंहेकुरुनन्दन ४३

आनन्दगिरिकृतटीका

श्रद्धावैराग्यादिकल्याणाधिक्ये पक्षान्तरमाह अथवेति योगिनामिति कर्म्मिणांग्रहणंमाभूदिति विशिनष्टि धीमतामिति ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां कुलेजन्मदुर्लभंप्रमादकारणाभावादित्याह एतद्धीति किमपेक्ष्यास्यजन्मनोदुःखलभ्यादपि दुःखलभ्यतरत्वंतदाह पूर्व्वमिति यद्यपिविभूतिमतां शुचीनांगृहेजन्मदुःखलभ्यंतथापितदपेक्षयाइदंजन्मदुःखलभ्यतरं यदीदृशंशुचीनां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेतेकुले लोकेजन्मलक्षणमित्यर्थः यदुक्तमतरं जन्मोक्तंतस्योत्तमत्वेहेत्वन्तरमाह यस्मादिति ४२

स्वामिकृतटीका।

अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशेगतिविशेषमुक्त्वा चिराभ्यस्तयोगभ्रंशेपक्षान्तरमाह अथवेति योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनामेवकुलेजायते ननुपूर्व्वोक्तानामनारूढयोगानांकुलेएतज्जन्मस्तौति ईदृशंजन्म एतद्धिलोकेदुर्लभतरंमोक्षहेतुत्वात् ४२

भाषा अनुवाद।

थोड़ेदिनयोगाभ्यासकरिकेयोगसेभ्रष्टहुयेपुरुषकीगतिकहिचुके अबबहुतकालअभ्यासकरकेभ्रष्टहुये योगीकीगतिकहतेहैं किअथवासतपात्रधनियोंकेघरजन्मलेनेसे औरजोदरिद्रबुद्धिमानयोगाभ्यासियोंकेकुलमेंजन्मग्रहण सोउत्तमहै ऐसाजन्मलोकमेंअतिदुर्लभहै सोचिरकालयोगाभ्यासीयोगभ्रष्टहोय ऐसेहीघरमेंउत्पन्नहोतेहैं ४२

सोईजन्मग्रहणकेवादिक्याहोताहै यह डेढश्लोकसेकहतेहैं किहेकुरुनन्दन तेईदोनोंप्रकारकेयोगभ्रष्टलोग जन्मधारणकरिकेभी पूर्व्वदेहकेअभ्याससे ब्रह्मविषयकबुद्धिसंयोगयुक्तहोतेहैं औरफेरिभी मोक्षकीसिद्धिकेलियेअधिकयत्नकरतेहैं ४३

पूर्व्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसः जिज्ञासुरपियोगस्यशब्दब्रह्मातिवर्त्तते ४४

शाङ्करभाष्यं।

कथंभूतंपूर्व्वदेहबुद्धिसंयोगंइति तदुच्यते पूर्व्वेति यःपूर्व्वजन्मनिकृतोऽभ्यासः सपूर्व्वाभ्यासस्तेनैवबलवताह्रियतेसंसिद्धौ हियस्मादवशोऽपिसःयोगभ्रष्टःनकृतंचेत् योगाभ्यासजात् संस्कारात् बलवत्तरमधर्मादिलक्षणंकर्मतदायोगाभ्यासजनितेनसंस्कारेणाह्रियतेऽधर्मश्चेद्बलवत्तरःकृतस्तेनयोगजोऽपिसंस्कारोऽभिभूयतएवतत्क्षयेतुयोगजःसंस्कारःस्वयमेवकार्य्यमारभते नदीर्घकालस्थस्यापिविनाशस्तस्यास्तीत्यतोजिज्ञासुरपियोगस्यस्वरूपंज्ञातुमिच्छन् योगमार्गेप्रवृत्तःसंन्यासीयोगभ्रष्टःसामर्थ्यात् सोऽपिशब्दब्रह्मवेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्त्तते कर्मानुष्ठानलक्षणमतिक्रामति अपाकरिष्यति किमुतबुद्ध्वा योगंतन्निष्ठोऽभ्यासंकुर्य्यात् ४४

आनन्दगिरिकृतटीका

बुद्ध्येत्यात्मविषयेतिशेषः पूर्व्वस्मिन्देहेभवंतत्रानुष्ठितसाधनविशेषयुक्तमित्यर्थः तर्हि यथोक्तजन्मनिसाधनानुष्ठानमन्तरेणैवबुद्धिसम्बन्धः स्यादित्याशंक्याह यततेचेति प्रयत्नःश्रवणाद्यनुष्ठानविषयः ४३

स्वामिकृतटीका।

ततःकिमतआह तत्रेति साद्धेन सतत्रद्विप्रकारेऽपिजन्मनिपूर्व्वदेहभवंपौर्व्वदैहिकं तमेवब्रह्मविषययाबुद्ध्या संयोगंलभते ततश्चभूयोऽधिकंसंसिद्धौमोक्षेप्रयत्नं करोति ४३

भाषा अनुवाद।

वहपूर्व्वदेहकाबुद्धिसंस्कारकैसाहै औरउसकाकारणयहहै किसोईपूर्व्वदेहकीअभ्याससेअवशअर्थात् जोकोईकारणयाविभवलते इच्छानभीहोय तौभीमोक्षसिद्धिकेअर्थ पूर्व्वसंस्कारकेजोरसेअवशकीनाईं यत्नकरते हैं अर्थात् विषयोंसेविमुखहोब्रह्मनिरतहोतेहैं औरइसतरहपूर्व्वअभ्यासकेकारणसेमुक्तिकेअर्थ यत्नकारीमनुष्यजिसक्रमसेमुक्तहोतेहैं सो कैमुक्तिकन्यायसे डेढ़श्लोककेद्वाराकहतेहैं किजिज्ञासुकहेयोगस्वरूपजाननेकीइच्छाकरनेवाला कुछकेवलयोगहीकोनहींप्राप्तहोता किन्तुयोगप्रविष्टमनुष्यपापवशते योगभ्रष्टहोयभीशब्दब्रह्म जोवेदतिसकोअतिवर्त्तनकरता अर्थात् वेदोक्तफलकीअपेक्षा अधिकफलप्राप्तहोयकेफेरिमुक्तहोताहै इतनाहीं नहीं इससेभीअधिक इसीको कैमुतिकन्यायकहतेहैं ४४

शाङ्करभाष्यं ।

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति प्रयत्नादिति प्रयत्नात् प्रयतमानादधिकतरं यतमान इत्यर्थः तत्र योगी विद्वान् संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किञ्चित् किञ्चित् संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः ततो लब्धसम्यग्दर्शनः सन् याति परां प्रकृष्टां गतिं ४५

आनन्दगिरिकृतटीका

यदि पूर्व्वसंस्कारोऽस्येच्छामुपनयन् प्रवर्त्तयति तथा चाप्रवृत्तिरनिच्छया स्यादित्याशंक्याह पूर्व्वेति स हि योगभ्रष्टः समनन्तरजन्मकृतसंस्कारवशादुत्तरस्मिन् जन्मनि अनिच्छन्नपि योगं प्रत्येवाकृष्टो भवतीत्यर्थः तत्र कैमुतिकन्यायं सूचयति जिज्ञासुरिति पूर्व्वार्द्धं विभजते पूर्व्वेति तस्मान्नेच्छया तस्य प्रवृत्तिरिति शेषः योगभ्रष्टस्याधर्म्मादिप्रतिबन्धेऽपि तर्हि पूर्व्वाभ्यासवशाद् बुद्धिसम्बन्धः स्यादित्याशंक्याह नेत्यादिना यदि योगभ्रष्टेन योगाभ्यासजनितसंस्कारप्राबल्यात् प्रबलतरं धर्म्मप्रभेदरूपं कर्म्म न कृतं स्यात्तदा तेन संस्कारेणावशीकृतः सन्निच्छादिरहितोऽपि बुद्धिसम्बन्धभाग्भवतीत्यर्थः विपक्षे योगसंस्कारस्याभिभूतत्वान्न कार्य्यारम्भकत्वमित्याह अधर्म्मश्चेदिति योगजसंस्कारस्याधर्म्माभिभूतस्य कार्य्यकर्त्तृत्वं वाभिभावकप्राबल्ये प्रणाशः स्यादित्याशंक्याह ततः क्षयेत्विति कालव्यवधानान्निवृत्तिं शङ्कित्वोक्तेनेति दृष्टजन्मोकाद्दृष्टान्तस्य त्यासंस्कारस्य दीर्घतायाः समधिगतत्वादिति भावः कैमुतिकन्यायोक्तिपरमुत्तरार्द्धं विभजते जिज्ञासुरपीत्यादिना अत्रापि संन्यासीति विशेषणं पूर्व्ववदवधेयमित्याह सामर्थ्यादिति न हि कर्म्मी कर्म्ममार्गप्रवृत्तस्ततो भ्रष्टः शङ्कितुं शक्यते अतः संन्यासोपवृंहितैर्विशेषणैर्विशिष्टो योगभ्रष्टोऽभीष्ट सोऽपि वैदिकं कर्म्म तत्फलञ्चातिवर्त्तते किमुत योगं बुद्धा तन्निष्ठः सदाभ्यासं कुर्व्वन् कर्म्म तत्फलञ्चातिवर्त्तते किमिति वक्तव्यमिति योजना योगनिष्ठस्य कर्म्मतत्फलातिवर्त्तनं ततोऽधिकफलावाप्तिर्विवक्ष्यते ४४

स्वामिकृतटीका ।

तत्र हेतुः पूर्व्वेति तेनैव पूर्व्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपि कुतश्चिदन्तरायादनिच्छन्नपि स क्रियते विषयेभ्यः परावृत्य ब्रह्मनिष्ठः क्रियते तदेवं पूर्व्वाभ्यासवशेन प्रयत्नं कुर्व्वन् शनैर्मुच्यत इतीममर्थं कैमुत्यन्यायेन स्पष्टयति जिज्ञासुरिति सार्द्धेन योगस्य स्वरूपं जिज्ञासुरेव केवलं न तु प्राप्तयोगः एवंभूतो योगे प्रविष्टमात्रोऽपि पापवशाद्योगभ्रष्टोऽपि शब्दब्रह्म वेदमतिवर्त्तते वेदोक्तकर्म्मफलान्यतिक्रामति तेभ्योऽधिकं फलं प्राप्य मुच्यत इत्यर्थः ४४

प्रयत्नात्यतमानस्तुयोगीसंशुद्धकिल्बिषः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिं ४५

शाङ्करभाष्यं ।

यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्यइति तपस्विभ्योऽधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिज्ञानमत्रशास्त्रार्थपाण्डित्यं तद्वद्भ्योपिमतो [illegible] ऽधिकः श्रेष्ठःइति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्मतद्वद्भ्योऽधिकोयोगीविशिष्टःतस्माद्योगीभवार्जुन ४६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगनिष्ठस्यश्रेष्ठत्वे हेत्वन्तरं वक्तुं उत्तरश्लोकमवतारयति कुतश्चेति मन्दप्रयत्नोपि क्रमेणमोचनतेचेदधिकप्रयत्नस्यकेव हेतोः किञ्चित्करत्वमित्याशंक्य हेत्वन्तरमेव प्रकटयति प्रयत्नादिति तत्रयोगविषयेप्रयत्नातिरेकेमतीत्यर्थःततःसञ्चितसंस्कारसमुदायादिति यावत् समुत्पन्नसम्यग्दर्शनवशात्प्रकृष्टागतिःसन्नगामिनाल्भ्यते तेनशीघ्रं मुक्तिमिच्छन्नधिकप्रयत्नोभवेदल्पप्रयत्नस्तुचिरेणैवमुक्तिभागीत्यर्थः४५

सम्यग्ज्ञानद्वारामोक्षहेतुत्वं योगस्योक्तमनूद्य योगिनःसर्वाधिकत्वमाह यस्मादिति योगस्यसर्वस्मादुत्कर्षादवश्यकर्त्तव्यत्वाय योगिनःसर्वाधिक्यंसाधयति तपस्विभ्यइति योगिनोज्ञानिनश्चपर्यायत्वात् कथंतस्यज्ञानिभ्योधिकत्वमित्याशंक्याह ज्ञानमिति योगिनःसर्वाधिकत्वेफलितमाह तस्मादिति ४६

नन्वादित्योविराडात्मासूत्रंकारणमक्षरमित्येतेषामुपासकाःसन्तियोयोगिनोगम्यन्तेतेषांकतमःश्रेयानिष्यतेतत्राह योगिनामिति योभगवन्तंसगुणंनिर्गुणंवा यथोक्तेनचेतसाश्रद्दधानःसन्ननवरतमनुसन्धत्तेसयुक्तानांमध्येऽतिशयेनयुक्तः श्रेया

स्वामिकृतटीका ।

यदैवंमन्दप्रयत्नोऽपियोगीपरांगतिंयाति तदायस्तुयोगीप्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकंयोगेयतमानोयत्नं कुर्वन्योगेनैवसंशुद्धकिल्बिषोविधूतपापः सोऽनेकेषुजन्मसपचितेनयोगेनसंसिद्धःसम्यग्ज्ञानीभूत्वा ततः श्रेष्ठांगतिंयातीतिकिम्वक्तव्यमित्यर्थः ४५

भाषा अनुवाद ।

जिसहेतुमन्दयत्नकारीयोगी श्रेष्ठगतिकोप्राप्तहोतेहैं तोउत्तरोत्तरयोगमेजो अधिकयत्नकरते वेयोगसेनिःपापहोअनेकजन्मसंसिद्धअर्थात् सम्यकज्ञानीहोय श्रेष्ठगतिपावेंगे इसमेंऔरकुछकहना या सन्देहक्याबाकीहै सोईकहाकि अच्छीतरहसेयत्नकरतायोगी संशुद्धकिल्बिष निःपाप अनेकजन्मसंसिद्धहोय फेरि परमगतिको याताहै ४५

तपस्विभ्योऽधिकोयोगी ज्ञानिभ्योऽपिमतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६ योगिनामपिसर्व्वेषांमद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान्भजतेयोमांसमेयुक्ततमोमतः ४७ इति श्रीभगवद्गीतायांध्यानयोगोनामषष्ठोऽध्यायः ६

शाङ्करभाष्यं।

योगिनामिति योगिनापिसर्व्वेषांरुद्रादिध्यानपराणांमध्येमद्गतेनमयिवासुदेवेसमाहितेनान्तरात्मनान्तःकरणेनश्रद्धावान्श्रद्दधानःसन्भजते सेवते योमांसमेममयुक्ततमोऽतिशयेनयुक्तोमतोऽभिप्रेतइति ४७ इति श्रीभगवद्गीताभाष्येषष्ठोध्यायः ६

आनन्दगिरिकृतटीका।

नीश्वरस्याभिप्रेतःनहितदीयोभिप्रायोन्यथाभवितुमर्हतीत्यर्थः तदनेनाध्यायेनकर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्य्यादांदर्शयतासाङ्ख्ययोगंविट्टणुवतामनो निग्रहोपायोपदेशेनयोगभ्रष्टस्यात्यन्तिक नाशशङ्काञ्चशिथिलयतात्वंपदार्थाभिज्ञस्यज्ञाननिष्ठत्वोत्तयावाक्यार्थज्ञानान्मुक्तिरितिसाधितं ४७ इति आनन्दगिरिकृतठीकायांषष्ठोऽध्यायः

स्वामिकृतटीका।

यस्मादेवंतस्मात्तपस्विभ्यइति कृच्छ्चान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्योऽपिज्ञानिभ्यःशास्त्रविज्ञानवद्भ्योऽपिकर्म्मिभ्यइष्ठापूर्त्तादिकर्मकारिभ्योपियोगिश्रेष्ठोममाभिमतःतस्मात्त्वंयोगीभव ४६ योगिनामपियमनियमादिपराणांमध्येमद्भक्तःश्रेष्ठइत्याह योगिनामपीति मद्गतेनमय्यासक्तेनान्तरात्मनामनसायोमांपरमेश्वरंश्रद्धायुक्तःसन्भजते सयोगयुक्तेभ्यःश्रेष्ठोममसम्मतः अतोमद्भक्तोभवेति भावः आत्मयोगमवोचद्योभक्तियोगशिरोमणिं तंवन्देपरमानन्दंमाधवंभक्तसेवधिं ४७ इति षष्ठोऽध्यायः ६

भाषा अनुवाद।

जिसकारणसेऐसाहै किकृच्छ्रचान्द्रायणआदितपमेनिरतओशास्त्रमेजोज्ञानी इनमेभीयोगीअधिकहै तथायज्ञ कुवांतालवागदानकर्मकारीजोकर्मीतिससेभीअधिकहै हमारेमतमेयोगी इससेहेअर्जुनतुमयोगीहोउ ४६ योगियोंकेमध्यअर्थात् यमनियमपरायणलोगोंकेबीचमेमेराभक्तहोश्रेष्ठहै यहकहते हैं किमैजोपरमेश्वर सोमद्गतअर्थात् मेरेमेमनलगयश्रद्धासेजोहमकोभजैहै मेरेमतमे सोईश्रेष्ठइससेअर्ज्जुनतुममेरेभक्तहोउ॥ श्रीधरस्वामीप्रभुकोप्रणामकरतेहैं किपरमानन्दभक्तसेवितलक्ष्मीपतिकीमैवन्दनाकरताहूं जिसनेभक्तियोगशिरोमणिरूपआत्मयोगउपदेशकियाहै ४७ इति मनभावनीटीकायांषष्ठोध्यायः ६

श्रीमद्भगवद्गीता

सप्तमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच । मय्यासक्तमनाः पार्थ योगंयुञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथाज्ञास्यसितच्छृणु ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यं ।

योगिनामपिसर्व्वेषांमद्गतेनान्तरात्मनाश्रद्धवान्भजते योमांसमेयुक्ततमोमत इति प्रश्नबीजमुपन्यस्यस्वयमेवईदृशंमदीयंतत्त्वमेवंमद्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्विव क्षुर्भगवानुवाच मयीति मयिवक्ष्यमाणविशेषणेपरमेश्वरेआसक्तंमनोयस्यमम य्यासक्तमनाःहेपार्थ योगंयुञ्जन्मनःसमाधानंकुर्व्वन्मदाश्रयोऽहमेवपरमेश्वरआ श्रयोयस्यसमदाश्रयोयोहिकश्चित्पुरुषार्थेनकेनचिदर्थीभवतिस तत्साधनंकर्माग्नि होत्रादितपोदानंवाकिञ्चिदाश्रयंप्रतिपद्यतेअयन्तुयोगीमामेवाश्रयं प्रतिपद्यतेहि त्वान्यत्साधनान्तरंमय्येवासक्तमनाःभवतियस्त्वमेवम्भूतःसन्असंशयंसमग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्य्यादिगुणसम्पन्नंमांयथायेनप्रकारेणज्ञास्यसिसंशयमन्तरेणैव मेवभगवानिति तच्छृणूच्यमानंमया १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्म्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानत्वंपदार्थप्रधानत्वाप्रथमषट्कंव्याख्याय मध्यम षट्कमुपास्यनिष्ठंतत्पदार्थनिष्ठंवा व्याख्यातुमारभमाणःसमनन्तराध्यायमवतार

भाषाअनुवाद

अवइसअध्यायमे भजनीयईश्वरकास्वरूपकहतेहैं किजोपूर्व्वअध्यायकेअन्त मेकहा किमदात्मकहोयजोमेरीभजनकरैहै सोउत्तमहै इसपरजोशंकाहोकि सोभगवानकैसेहैं जिनकीभक्तिकरनाचाहिये इसअभिप्रायपर अपनेस्वरूपका निरूपणकरनेकेअर्थश्रीकृष्णअर्जुनसेकहतेहैं किहेअर्जुन मेरेमे जिसकामनल गाहै औरमैहींहौंअवलम्बजिसके ऐसाअनन्यशरणागतहोय योगाभ्यासकरने केअनन्तर संशयरहित समग्रकहेविभूतिबलऐश्वर्यसहित मेरेरूपकोजैसे जानि सकैगा सोईमेरेबचन तुमश्रवणकरो १

आनन्दगिरिकृतटीका

यति योगिनामिति अतीताध्यायान्तेनान्तरात्मनायोभजतेमामिति प्रश्नबीजंप्र दर्श्य कीदृशंभगवतस्तत्त्वंकथम्वामद्गतान्तरात्मास्यादित्यर्जुनस्य प्रश्नद्वयेजातेस्वयमेव भगवान्अपृष्टमेव तदुक्तं इच्छन्नुक्तवानित्यर्थः परमेश्वरस्यवक्ष्यमाणविशेषणंसकलज गदायतनत्वादिनानाविधविभूतिभागित्वंतत्रासक्तिर्मनसोविषयान्तरपरिहारेणत न्निष्ठत्वं मनसोभगवत्येवासक्तौहेतुमाह योगमिति विषयान्तरपरिहारेणहि गोचरमालोच्यमनोभगवत्येवप्रतिष्ठितोभवतीत्यर्थः तथापि स्वाश्रयेपुरुषोमनः स्थापयतिनान्यत्रेत्याशंक्याह मदाश्रयइति योगिनोयदीश्वराश्रयत्वेनतस्मिन्नेवा सक्तमनस्त्वमुपन्यस्तंतदुपपादयति योहीति ईश्वराख्याश्रयस्यप्रतिपत्तिमेवप्रकट यति हित्वेति अस्तुयोगिनस्तदाश्रयप्रतिपत्त्रामनसस्तव्येवासक्तिस्तथापिममकि मायातमित्याशंक्यद्वितीयार्द्धंव्याचष्टे यस्त्वमेवमिति एवम्भूतोयथोक्तध्यानोनिष्ठपुरु षवदेवमय्यासक्तमनायस्त्वंसत्यंतथाविधः सन्नसंशयमविद्यमानःसंशयोयत्रज्ञानेतद्य थास्यात्तथामांसमग्रंज्ञास्यसीतिसम्बन्धः समग्रमित्यस्यार्थमाह समस्तेति विभूति र्नानाविधैश्वर्योपायसम्पत्तिःबलंशरीरगतं सामर्थ्यंशक्तिर्मनोगतंप्रागल्भ्यं ऐश्वर्य मीशितव्यविषयमीशनसामर्थ्यं आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयोगृह्यन्ते असंशय मितिपदस्य क्रियाविशेषणत्वंविशदयन्क्रियापदेनसम्बन्धंकथयति संशयमिति विनासंशयंभगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेवस्फोरयति एवमेवेति भगवत्तत्त्वे ज्ञातव्येकथं ममज्ञानमुदेष्यति नहित्वामृतेतदुपदेष्टाकश्चिदस्तीत्याशंक्याह तच्छृण्विति १

ज्ञास्यसीत्युक्त्या परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थंतदुक्तिप्रकारमेव विवृणो तितञ्चेति इदमपरोक्षंज्ञानंचैतन्यं तस्यमविज्ञातस्य प्रतिलम्भेकिंस्यादित्याशं क्याह यज्ज्ञात्वेति इदमाचैतन्यस्यपरोक्षत्वंव्यावर्त्तते तदेव सविज्ञानमिति

स्वामिकृतटीका

विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वंसयोगंसमुदाहृतं भजनीयमथेदानीमैश्वरंरूपमीर्य ते पूर्वाध्यायान्तेमद्गतेनान्तरात्मनायोमांभजतेसमेयुक्ततमोमतइत्युक्तं तत्रकीदृ शस्त्वंयस्यभक्तिःकर्त्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच मयी ति मयिपरमेश्वरेआसक्तमभिनिविष्टं मनोयस्यसः मदाश्रयोऽहमेवाश्रयोयस्य अनन्यशरणःसन् योगंयुञ्जन्नभ्यस्यन्नसंशयंयथाभवत्येवं मांसमग्रंविभूतिबलैश्वर्या दिसहितं यथाज्ञास्यसितदिदंमयावक्ष्यमाणंशृणु १

ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः यज्ज्ञात्वानेहभूयोऽन्यज्ज्ञातव्य मवशिष्यते २

शाङ्करभाष्यं

तत्रमद्विषयंज्ञानमिति ज्ञानंतेतुभ्यमहंसविज्ञानं विज्ञानसहितंसानुभव संयुक्तमिदंवक्ष्यामिकथयिष्याम्यशेषतःकार्त्स्नेनतज्ज्ञानंविवक्षितंस्तौतिश्रोतुरभि मुखीकरणाययत्ज्ञात्वायत्ज्ञानंज्ञात्वानेहभूयःपुनःज्ञातव्यंपुरुषार्थसाधनमवशि ष्यते नावशेषोभवतीतिर्तत्त्वज्ञोयःससर्वज्ञोभवतीत्यर्थः २

अतोविशिष्टफलत्वात्दुर्लभतरंज्ञानंकथमित्युच्यते मनुष्याणामिति मनु ष्याणांमध्येमहत्स्वनेकेषुकश्चिद्यतति सिद्धयेसिद्ध्यर्थंयततिप्रयत्नंकरोति तेषांयत तामपिसिद्धानांसिद्धाणर्बाहिते येमोक्षायमोक्षमार्गेयतन्तेतेषांकश्चिदेवमांवेत्तितत्त्व तोयथावत् ३

नन्दगिरिकृतटीका

विशेषणेनस्फुटयति अशेषतःअनवशेषेण तद्वेदनफलोपन्यासेन श्रोतारंतत्श्रवण प्रवणंकरोतितज्ज्ञानमिति एकविज्ञानेनसर्व्वविज्ञानश्रुतिमाश्रित्योत्तरार्द्धता त्पर्यमाह यज्ज्ञात्वेति २

भगवत्तत्त्वज्ञानस्यविशिष्टफलत्वमुक्त्वाफलितमाह अतइति ज्ञानस्यदुर्ल भत्वंप्रश्नपूर्व्वकंप्रकटयति कथमित्यादिना महत्स्वशब्दस्य बहुवाचकत्वमुपेत्य व्याकरोति अनेकेष्विति सिद्धयेसत्त्वशुद्धिद्वाराज्ञानोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः सिद्ध्यर्थंयत मानानां कथंसिद्धत्वमित्याशंक्याह सिद्धाएवेति सर्व्वेषामेवतेषांज्ञानोदयात्तस्य सुलभत्वमित्याशंक्याह तेषामिति ३

स्वामिकृतटीका।

वक्ष्यमाणंस्तौति ज्ञानमिति ज्ञानंशास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितमिदं मद्विषयमशेषतःसाकल्येनवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाइहश्रेयोमार्गेवर्त्तमानस्य पुनरन्यज्ज्ञा तव्यमवशिष्टं नभवति तेनैव कृतार्थोभवतीत्यर्थः २

भाषा अनुवाद।

अबभगवानजोकहतेहैं उसीकीप्रसंशाकरतेहैं किविज्ञानजो अनुभवऔर ज्ञानजोशास्त्रसेमेरेविषयमेहोताहै येदोनोमैंतुमारेप्रतिकहूंगा जो जानिकर मुक्तिमार्गमे आरूढ़पुरुषको औरफेरिकुछजाननाबाकीनहीं रहताहै इसीसेवे कृतारथ होतेहैं २

मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यतति सिद्धये यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्ति तत्त्वतः ३

शाङ्करभाष्यं।

अतःश्रोतारंप्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह भूमिरिति भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते नस्थूलाभिन्नाप्रकृतिरष्टधेति वचनात् तथाबादयोपितन्मात्राण्येवोच्यन्ते अपोऽनलोवायुःखंमनोमनइति मनसःकारणमहङ्कारोगृह्यते बुद्धिरित्यहङ्कारकारणंमहत्तत्त्वं अहङ्कारइत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तं यथाविषसंयुक्तमन्नंविषमुच्यते एवमहङ्कारवासनावदव्यक्तंमुलकारणमहङ्कारइत्युच्यते प्रवर्त्तकत्वादहाङ्कारस्याहङ्कारएवहिसर्व्वस्यप्रवृत्तिबीजंदृष्टंलोकेइतीयंयथोक्ताप्रकृतिर्मेममैश्वरीमायाशक्तिरष्टधाभिन्नाभेदमागता ४

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानार्थंप्रयत्नस्यतद्द्वाराज्ञानलाभस्यतदुभयद्वारेणमुक्तेश्चदुर्लत्वाभिधानस्यश्रोतृप्ररोचनंफलमितिमत्वाह श्रोतारमिति आत्मनःसर्व्वात्मकत्वेनपरिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरांप्रकृतिमुपन्यस्यति आहेति भूमिशब्दस्यव्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवीविषयत्वंव्यावर्त्तयति भूमिरितीति तत्रहेतुमाह भिन्नेति प्रकृतिसम‑भिव्या

स्वामिकृतटीका

मद्भक्तिंविनातुमज्ज्ञानंदुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति असंख्यातानांजीवानांमध्येमनुष्यव्यतिरिक्तानांश्रेयसि प्रवृत्तिरेवनास्ति मनुष्याणान्तुसहस्रेषुमध्येकश्चिदेवपुण्यवशात्सिद्धयेआत्मज्ञानायप्रयतते प्रयत्नंकुर्व्वतामपिसहस्रेषुप्राक्तनपुण्यवशादात्मानंवेत्तितादृशानांचात्मज्ञानंसहस्रेषुकश्चिदेवमांपरमात्मानंमत्प्रसादेनतत्त्वतोवेत्ति तदेवमतिदुर्लभमप्यात्मतत्त्वं तुभ्यमहंवच्यामीत्यर्थः ३

भाषाअनुवाद।

हमारीभक्तिबिना हमैजाननेमकैयहअति दुर्लभहै सोईकहते हैं किअसंख्यजीवोंकेमध्यमे मनुष्यछोडिऔरकिसीकोमोक्षकेविषयमेप्रवृत्तिनहीहोतीहै औरहजारमनुष्यकेवीच कोईएकपुन्यकेप्रभावसेआत्मज्ञानकेहेतुयत्नकरताहै ऐसेहीयत्नकारीहजारकेमध्य कोईएकअतिउत्तमपुन्यवशते अपनेकोजानिसकैहै औरऐसेआत्मज्ञानीहजारकेवीचमे कोईएकमेरीकृपासे परमात्मस्वरूपमुझे यथार्थरूपसेजानैहै सोई अति कठिनज्ञानहमतुमसेकहैंगे३

भूमिरापोऽनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच अहङ्कारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ४

आनन्दगिरिकृतटीका।

द्वारात् गन्धतन्मात्रंस्थूलपृथिवीप्रकृतिस्तत्रविकारोभूमिरित्युच्यते नविशेषइत्यर्थः भूमिशब्दवदबादिशब्दानामपिसूक्ष्मभूतविषयत्वमाह तथेति तेषामपिप्रकृतिसमानाधिकृतत्वाविशेषात्तन्मात्राणांपूर्व्वपूर्व्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकाराणांनविशेषसिद्धिरित्यर्थः मनःशब्दस्यसङ्कल्पविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशंक्याह मनइतीति नखल्वहङ्काराभावेसङ्कल्पविकल्पयोरसम्भवात्तदात्मकंमनःसम्भवतीत्यर्थः निश्चयलक्षणाबुद्धिरित्युपगमाद्बुद्धिशब्दस्यनिश्चयात्मककरणविषयत्वमाशंक्याह बुद्धिरितीति नहिहिरण्यगर्भसमष्टिबुद्धिरूपमन्तरेणव्यष्टिबुद्धिःसिध्यतीत्यर्थः अहङ्कारस्याभिमानविशेषात्मकत्वेनान्तःकरणप्रभेदत्वंव्यावर्त्तयति अहङ्कारइति अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः कथंमूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वमित्याशङ्क्योक्तमर्थंदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेत्यादिना मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वेहेतुमामाह प्रवर्त्तकत्वादिति तस्यप्रवर्त्तकत्वंप्रपञ्चयति अहङ्कारएवेति सत्येवाहङ्कारे ममकारोभवति तयोरभावे सर्व्वाप्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः उक्तांप्रकृतिमुपसंहरति इतीयमिति इयमित्यपरोक्षासाक्षिदृश्येतियावत् ऐश्वरीतद्राश्रया तदैश्वर्य्योपाधिभूताप्रक्रियते महदाद्याकारेणेति प्रकृतिस्त्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमितिमतं व्युदस्यति मायेति तस्यास्तत्कार्य्याकारेण परिणामयोग्यत्वं द्योतयति शक्तिरिति अष्टधेति अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ४

भाषा अनुवाद।

इनवातोंसेश्रोताअर्ज्जुनकोउत्साहयुक्तकरके अवप्रकृतिजोमाया तिसकेद्वारा सृष्टिआदिकाकर्त्तृत्वजोअङ्गीकारकियाहैईश्वरत्व उसकानिरूपण उत्तमअधमभेदक्रमसेदोश्लोकसेकर्त्तेहैं किभूमिआदिपञ्चभूतऔरमन शब्दमेमनकाकारणरूपअहङ्कार तथाबुद्धिकाकारणमहत्तत्त्व औअहङ्कारकाकारणभूतजोअविद्याकहेअज्ञान इसप्रकारसेमेरीप्रकृतिमायाआठप्रकारकीहै अथवा पञ्चभूतसेरूपादिमात्राऔरअहङ्कारसे कार्यरूपइन्द्रीऔमनबुद्धियेआठप्रकारजानो यद्यपिइनांचौविशभेदोंको इनआठकेअन्तर्भूतकरिमायाकेआठहीप्रकारकहा तौभी क्षेत्राध्यायजोतेरहवां तहांप्रकृतिकेचौविशही तत्त्वरूपविभागकहैंगे ४

अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धिमेऽपरां जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्य्यतेजगत् ५

शाङ्करभाष्यं ।

अपरेति अपरा नपरानिकृष्टाशुद्धानर्थकरीसंसारूपाबन्धनात्मिकेयमितो न्यांयथोक्तायास्तुअन्यांविशुद्धांप्रकृतिंममात्मभूतांविद्धि मेपरांप्रकृष्टांजीवभूतांक्षेत्रज्ञ लक्षणांप्राणधारणनिमित्तभूतां हेमहाबाहो ययाप्रकृत्यादूदंधार्यतेगजदन्तःप्रवि ष्टया ५

आनन्दगिरिकृतटीका

अचेतनवर्गमेकीकर्त्तुंप्रकृतेरष्टधापरिणाममभिधायविकारावच्छिन्नंकार्यक ल्पंचेतनवर्गमेकीकर्त्तुंपुरुषस्यचैतन्यस्याविद्यायातयवच्छिन्नस्यापिप्रकृतित्वंकथयितु मुक्तांप्रकृतिमनूद्यदर्शयति अपरेति निकृष्टत्वंस्पष्टयति अनर्थकरीति अनर्थक

स्वामिकृतटीका ।

एवंश्रोतारमभिमुखीकृत्येदानींप्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वंप्रति ज्ञातंनिरूपयिष्यन्परापरभेदेनप्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति द्वाभ्यां भूम्यादीनिपञ्च भूतसूक्ष्माणि मानःशब्देनतत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देनतत्कारणंमहत्तत्वं अहङ्कारशब्देनतत्कारणमविद्या इत्येवमष्टधाभिन्ना यद्वाभूम्यादिशब्दैःपञ्चमहा भूतानिसूक्ष्मैःसहैकीकृत्यगृह्यन्ते अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारस्तेनैवतत्कार्याणीन्द्रि याण्यपिगृह्यन्ते बुद्धिरितिमहत्तत्त्वंमनःशब्देनतुमनसैवोन्नेयमव्यक्तस्वरूपंप्रधा नमित्यनेनप्रकारेणमेप्रकृतिर्मायाख्याशक्तिरष्टधाभिन्नाविभागंप्राप्ता चतुर्विंशतिभे दभिन्नाप्यष्टस्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधाभिन्नेत्युक्तं तथाचक्षेत्राध्यायेइमामेवप्रकृतिंच तुर्विंशतितत्त्वात्मनाप्रपञ्चयिष्यति । महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेवच इन्द्रि याणिदशैकञ्चपञ्च चेन्द्रियगोचरा इति ४

भाषा अनुवाद ।

अपरकहेआठप्रकारनिकृष्टप्रकृतिकहिकर अवपरकहेउत्कृष्टप्रकृतिको कहते हैं किहेमहाबाहो यहपूर्वकहीजोअष्टप्रकारकीप्रकृति सोअपरकहे नि कृष्टहै क्योंकि वहजड़औउत्तमप्रकृतिकेअधीनहै किन्तुऔरपरकहेउत्कृष्टमे रीप्रकृति व्यवहारिकजीवस्वरूप इसप्रकृतिसेभिन्नजानो जोइसजगत्कोधारण करतीहै अर्थात्इसकेउत्कृष्टतामे कारणयह किचेतनस्वरूपवचैतन्यशक्तिका तृकस्वकर्मद्वारा यहसंसारस्थित है जीवस्वरूपविनाजगतधारणकैसेहो ५

एतद्योनीनिभूतानि सर्व्वाणीत्युपधारय अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा ६

शाङ्करभाष्यं।

एतदिति एतद्योनीन्येतेपरापरेक्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृतीयोनीयेषांभूतनांतान्येतद्योनीनिभूतानिसर्व्वाणीत्येवमुपधारयजानीहि यस्मान्ममप्रकृतीयोनिःकारणंसर्व्वभूतानांअतोऽहंकृत्स्नस्यसमस्तस्यजगतःप्रभवःउत्पत्तिःप्रलयोविनाशस्तथाप्रकृतिद्वयद्वारेणाहंसर्व्वज्ञईश्वरोजगतःकारणमित्यर्थः६

आनन्दगिरिकृतटीका

रत्वमेवस्फोरयति संसारेति कथञ्चिदप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः अन्यामत्यन्तविलक्षणामितियावत् अन्यत्वमेवस्पष्टयति विशुद्धामिति प्रकृतिशब्दस्याव्यप्रयुक्तस्यार्थान्तरमाह ममेति प्रकृष्टमेवभोक्तृत्वेनस्पष्टयति जीवभूतामिति प्रकृत्यन्तरादस्याःप्रकृतेरवान्तरविशेषमाह ययेति नहिजीवरहितंजगद्धारयितुंशक्यमित्याशयेनाह अन्तरिति ५

उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानंप्रमाणयति एतद्योनीति प्रकृतिद्वयस्यजगत्कारणत्वेकथमीश्वरस्यजगत्कारणत्वंतदुपगतमित्याशङ्क्याह अहमिति एतद्

स्वामिकृतटीका।

अपरामिमांप्रकृतिमुपसंहरन्परांप्रकृतिमाह अपरेयमिति अष्टधा याप्रकृतिरुक्ताइयमपरानिकृष्टाजडत्वात्परार्थत्वाच्चइतःशकाशात्परांप्रकृष्टामन्यांजीवभूतांजीवस्वरूपांमेप्रकृतिंजानीहि परत्वेहेतुःयया चेतनयाक्षेत्रज्ञस्वरूपयास्वकर्मद्वारेणेदञ्जगद्धार्यते ५

भाषा अनुवाद।

प्रकृतिकेपरऔअपर येदोभेददेखायकै अबप्रकृतिकेद्वारासृष्टिआदिकेआपहीकारणहैं सोईकारणत्वकहतेहैं किहेधनञ्जय क्षेत्रक्षेत्रज्ञकहेजीव यहजोदोप्रकारकीप्रकृतिहैयोनिकहेकारणजिनका ऐसेस्थावरजङ्गमयावत्भूत इसीकारणसेउत्पन्नहैं यहजानो औरविशेषयहीहै किजड्रूपनिकृष्टप्रकृतिदेहरूपअनेकरूपपावतीहै औरमेराअंशजोचैतन्य सोभोक्तारूपशरीरमेंप्रवेशकरकेअपनेकर्मकेअनुसार अनेकदेहधारणकरतारहताहै औरयहप्रकृतिहमोसेउत्पन्नहै औइसकारणभोहमकोजानोकिसम्पूर्णजगतकेप्रभवकहेउत्पन्नकरनेवाले औप्रलयकहेसंहारकर्त्ताभी हमहीं हैं ६

शाङ्करभाष्यं ।

यस्मादेतत्ततः मत्तः इति मत्तः परमेश्वरात् परतरं अन्यत् कारणान्तरं किञ्चिन्नास्ति न विद्यते अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः हे धनञ्जय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वमिदं जगत् प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः दीर्घतन्तुषु पटवत् सूत्रे च मणिगणा इव ७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योनीत्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतावेतच्छब्दस्याव्यवधानात् प्रवृत्तिमाशंक्य व्याकरोति एतदिति सर्व्वाणि चेतनाचेतनानि जनिमन्तीत्यर्थः सर्व्वभूतकारणत्वेन प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतञ्चेत्कथमहमित्युक्तमित्याशंक्याह यस्मादिति मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितयास्थिते इत्यर्थः तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरश्चेति जगतोऽनेकविधकारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशंक्याह प्रकृतीति अपरप्रकृतिरचेतनत्वात् परप्रकृतेश्चेतनत्वेपि किञ्चिज्ज्ञत्वादीश्वरस्यैव सर्व्वज्ञस्य सर्व्वकारणत्वं युक्तमित्याह सर्व्वज्ञेति ६

प्रधानात् परतोऽक्षरात् पुरुषवत् परमात्मनोपि परादन्यत् परं स्यादित्याशंक्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वरस्योक्तमुपजीव्य परिहरति यस्मादिति नान्यदस्ति परमित्यत्र हेतुमाह मयीति परतरशब्दार्थमाह अन्यदिति स्वातन्त्र्यव्यावृत्त्यर्थमन्तरशब्दः निषेधफलं कथयति अहमेवेति सर्व्वजगत्कारणत्वेन सिद्धमर्थं द्वितीयार्द्धव्याख्यानेन विशदयति यस्मादिति अतो दीर्घेषु तिर्यक्षु च पटघटितेषु तन्तुषु पटस्यानुगतिरवगम्यते तद्वन्मय्येवानुगतं जगदित्याह दीर्घेति यथा च मणयः सूत्रेऽनुस्यूतास्तेनैव ध्रीयन्ते तदभावे विप्रकीर्यन्ते तथा मय्येवात्मभूते न सर्व्वं व्याप्तं ततो निष्कृष्टं विनष्टमेव स्यादिति श्लोकोक्तं दृष्टान्तमाह सूत्रे इति ७

स्वामिकृतटीका ।

अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन् स्वस्य तद्द्वारा सृष्ट्यादिकारणत्वमाह एतदिति एते चेतनाचेतनस्वरूपे प्रकृती योनी कारणभूते येषां तानि एतद्योनीनि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्व्वाणि भूतानीति उपधारय बुध्यस्व तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतना तु मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्म्मणा तानि धारयति ते च मदीये प्रकृती मत्तः सम्भूते अतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमहमित्यर्थः तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्त्तापि अहमेवेत्यर्थः ६

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय मयि सर्व्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ७

शाङ्करभाष्यं।

केन केन धर्म्मेण विशिष्टे त्वयि सर्व्वमिदं प्रोतमित्युच्यते रस इति रसोऽहमपां यः सारः रसस्तस्मिन् रसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः एवं सर्व्वत्र यथाऽहमप्सु रस एवं प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः ओङ्कारः सर्व्ववेदेषु तस्मिन् प्रणवभूते मयि सर्व्ववेदाः प्रोताः तथा खे आकाशे शब्दः सारभूतः तस्मिन् मयि खं प्रोतं तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः पौरुषं यतः पुंबुद्धिः नृषु तस्मिन् मयि पुरुषाः प्रोताः ८

आनन्दगिरिकृतटीका।

अबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्त्वय्येव सर्व्वं प्रोतमित्ययुक्तमिति मत्वा पृच्छति केनेति तत्रोत्तरमुत्तरग्रन्थेन दर्शयति उच्यत इति सारो मधुरो हेतुरिति यावत् रसोऽहमिति कथं तत्राह तस्मिन्निति अप्सु योरसः सारस्तस्मिन्मयि मधुररसैकारणभूते प्रोता आप इति वदुत्तरत्र सर्व्वत्र व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्याह एवमिति उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रभास्मीत्यादि व्याचष्टे यथेति चन्द्रादित्ययोर्या प्रभा तद्भूते मयि तौ प्रोतावित्यर्थः तत्र वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निति प्रणवभूते तस्मिन् वेदानां प्रोतत्ववदाकाशे सारभूतः शब्दस्तद्रूपे परमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह तथेति पौरुषं नृष्विति भागं पूर्ववद्विभजते तथेत्यादिना पुरुषत्वमेव विशदयति यत इति पुंस्त्वसामान्यात्मके परस्मिन्नीश्वरे प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानत्वेन तत्स्वभावत्वादित्यर्थः ८

स्वामिकृतटीका।

यस्मादेवं तस्मान्मत्त इति मत्तः सकाशात्परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणं किञ्चिदपि नास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह मयीति मयि सर्व्वमिदं जगत् प्रोतं ग्रथितमाश्रितमित्यर्थः दृष्टान्तः स्पष्टः ७

जगत्स्थितिहेतुत्वमेव प्रपञ्चयति रसोऽसहमिति पञ्चभिः अप्सु रसोऽहं रसतन्मात्रस्वरूपया विभूत्या आश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि चन्द्रे सूर्ये च प्रकाशरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थः अन्यत्राप्येवं द्र

भाषा अनुवाद

हे धनञ्जय इसी से हम से और कोई भी जगत की सृष्टि औ संहार का श्रेष्ठ स्वतन्त्र कारण नहीं है और स्थिति के भी हेतु हम हैं यह कहते हैं कि मेरे ही में यह समस्त जगत ग्रथित है जैसे सूत में मणिगण पोहे रहते औ कपड़े में सूत ओत प्रोत रहते हैं ७

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः सर्व्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ८

शाङ्करभाष्यं ।

पुण्यइति पुण्यः सुरभिगन्धः पृथिव्याञ्चाहं तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमबादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थमपुण्यत्वन्तु गन्धादीनामविद्याधर्म्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्नौ तथा जीवनं सर्व्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्व्वाणि भूतानि तज्जीवनं तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन् तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ९

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मयि सर्व्वमिदं प्रोतमित्यस्यैव परिपूरणार्थं प्रकारान्तरमाह पुण्यइति पृथिव्यां पुण्यशब्दितो यः सुरभिगन्धः सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निति कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं तत्राह पुण्यत्वमिति यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं पुण्यत्वं दर्शितं तदबादिषु रसादेः स्वाभाविकपुण्यत्वस्योपलक्षणार्थमित्याह पृथिव्यामिति प्रथमोत्पन्नाः पञ्चापि गुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरेव भोग्यत्वादिति भावः कथं तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिभानं तत्राह अपुण्यत्वन्त्विति तदेव स्फुटयति संसारिणामिति गन्धादयः स्वकार्यै र्भूतैः सह परिणममानाः प्राणिनां पापादिवशादपुण्याः संपद्यन्त इत्यर्थः यश्चाग्नौ तेजः तद्भूते मयि प्रोतोऽग्निरित्याह तेजइति जीवनभूते च मयि सर्व्वाणि भूतानि प्रोतानीत्याह तथेति जीवनशब्दार्थमाह येनेति अन्नरसेनामृताख्येनेत्यर्थः तपश्चास्मीत्यादेस्तात्पर्य्यमाह तस्मिन्निति चित्तैकाग्र्यमनाशकादि वा तपस्तदात्मनीश्वरे प्रोतास्तपस्विनो विशेषणाभावे विशिष्टस्य वस्तुनो भावादित्यर्थः ९

स्वामिकृतटीका ।

एवं सर्व्वेषु वेदेषु वैखरीरूपेषु तन्मूलभूत ओङ्कारोऽस्मि खे आकाशे शब्दः शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि नृषु पुरुषेषु पौरुषमुद्यमोऽस्मि उद्यमे पुरुषास्तिष्ठन्ति ८

भाषा अनुवाद

इस श्लोक से ले कर पांच श्लोक तक जगत की स्थिति का कारण विस्तार करि कहते हैं कि हे कुन्तीपुत्र अर्ज्जुन जल में रसरूप औ चन्द्र सूर्य में प्रकाशरूप और वेद में मूलभूत प्रणव ओंकाररूप मैं ही हूं तथा आकाश में शब्दरूप औ पुरुषों में पौरुष कहे उद्यमरूप भी मैं ही यह जानो ८

पुण्योगन्धःपृथिव्याञ्चतेजश्चास्मिविभावसौ जीवनंसर्व्वभूतेषुतपश्चास्मितपस्विषु ९
बीजंमांसर्व्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनं बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेजस्तेजस्विनामहं १०

शाङ्करभाष्यं

बीजमिति बीजंप्ररोहकारणंमांविद्धिसर्व्वभूतानां हेपार्थ सनातनंचिरन्तनं किञ्चबुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्यबुद्धिमतांविवेकशक्तिमतामस्मि तेजःप्रागल्भ्यं तद्वतांतेजस्विनामहं १०

आनन्दगिरिकृतटीका

ननुसर्व्वाणिभूतानिस्वकारणेप्रोतानि कथंतेषांत्वयिप्रोतत्वं तत्राह बीजमिति बीजान्तराद्यपेक्षयानवस्थांवारयति सनातनमिति चैतन्यस्याभिव्यञ्जकं तत्त्वनिश्चय सामर्थ्यंबुद्धिस्तद्वतांयाबुद्धिस्तद्रूपे मयिसर्व्वेबुद्धिमन्तःप्रोताभवन्तीत्याह किञ्चेति प्रागल्भ्यवतांयत्प्रागल्भ्यंतद्रूपे मयितद्वन्तःप्रोताइत्याह तेजइति तद्धि प्रागल्भ्यंप रतिरस्काराभिभवसामर्थ्यंपरैरप्रधृष्यत्वं १०

स्वामिकृतटीका ।

किञ्चपुण्यइति पुण्योऽविकृतो गन्धोगन्धतन्मात्रंपृथिव्याश्रयभतोऽहमित्यर्थः यद्वाविभूतिरूपेणाश्रयत्वस्यविवक्षितत्वात् सुरभिगन्धस्यैवोत्कृष्टतयाविभूतित्वात् पुण्योगन्धइत्युक्तं तथाविभावसौअग्नौयत्तेजोदुःसहादीप्तिस्तदहं सर्व्वभूतेषुजीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः तपस्विषुवानप्रस्थादिषुद्वन्द्वसहनरूपंतपोऽस्मि ९

किञ्चबीजमिति सर्व्वेषांचराचराणांभूतानां बीजं सजातीयोत्पादनसा मर्थ्यं सनातनंनित्यंउत्तरोत्तरसर्व्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेवबीजंमद्विभूतिंविद्धि नतु प्रकृति

भाषा अनुवाद

औरपवित्रगन्धरूपमात्रापृथिवीमे और तेजरूपअग्निमे तथा जीवनरूपसव भूतकहेप्राणियोंमे औतपस्वियोंमेतपरूपमैंहूं अर्थात्मेरीहीविभूति है ९

औरहेपार्थ स्थावरजङ्गमजोकुछभूतमात्रहै उसकासनातनकहेउत्तरोत्तर समस्तकार्यमेअनुगतकहेप्राप्तअनाशीबीजरूपहमैंजानो अर्थात्समानजातीयकार्य उत्पादनसामर्थ्यरूपजोकारण सोभीमेरीहीविभूतिजानो परन्तुसामान्यबीजजै सेअंकुरहोनेपरनष्टहोतेहैं तैसेमेराविभूतिरूपबीजनाशनहीं होता इसीसेस नातनहै औरबुद्धिमानोकीबुद्धिकहेविवेकशक्तिमैहींहों और तेजस्वियोंके तेज कहेप्रगल्भताप्रतापरूपअर्थात् ढीठेपनकेवोलभीमहींहूं यहजानो १०

बलंबलवतांचाहंकामरागविवर्जितं धर्म्माविरुद्धोभूतेषु कामोऽस्मिभरतर्षभ ११

शाङ्करभाष्यं।

बलमिति बलंसामर्थ्यमोजोबलवतामहंतच्चबलं कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्चकामरागौकामस्तृष्णाऽसन्निकृष्टेषुविषयेषुरागोरञ्जना प्राप्तेषुविषयेषुता भ्यांकामरागाभ्यांविवर्जितंदेहादिधारणमात्रार्थंबलंसत्त्वमहमस्मि नतु यत् संसा रिणांतृष्णारागकारणं किञ्चधर्म्माविरुद्धोधर्म्मेणशास्त्रार्थेनअविरुद्धोयःप्राणिषुभू तेषुकामोयथादेहधारणमात्राद्यर्थोऽशनपानादिविषयःकामोऽस्मिहेभरतर्षभ ११

आनन्दगिरिकृतटीका

यच्चबलवतांबलंतच्चतेमयितेषांप्रोतत्वमित्याह बलमिति कामक्रोधादिपूर्वक स्यापिबलस्यानुमतिं वारयति तच्चेति कामरागयोरेकार्थत्वमाशंक्यार्थभेदमावेद यति कामस्तृष्णेत्यादिना विशेषणसामर्थ्यसिद्धंव्यावर्त्यंदर्शयति नत्विति शास्त्रा र्थाविरुद्धकामभूतेमयि तथाविधकामवतांभूतानांप्रोतत्वंविवक्षित्वाह किञ्चेति ध र्म्माविरुद्धंकाममुदाहरति यथेति ११

स्वामिकृतटीका

व्यक्तिर्विनश्यत् तथाबुद्धिमतांबुद्धिःप्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां प्रगल्भानांतेजःप्रा गल्भ्यमहं १०

किञ्च बलमिति कामोऽप्राप्तेषुवस्तुष्वभिलाषोराजसःरागःपुनरभिलषितेऽ र्थेप्राप्तेऽपिपुनरधिकेऽर्थेचित्तरञ्जनात्मकस्तृष्णापर्यायस्ताभ्यामस्ताभ्यांविवर्जितं बल वतांबलमस्मि सात्त्विकंस्वधर्म्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः धर्म्मेणाविरुद्धःस्वदारेषु पुत्रोत्पादनमात्रोपयोगी कामोऽहमिति ११

भाषाअनुवाद।

औरकामरागविवर्जितअर्थात्कामकहेअप्राप्तविषयमे अभिलाषस्वरूपजोर जोगुणकाकार्यइच्छा औररागकहेअभिलषितअर्थपायकेउससेभीअधिकके अर्थ जोचित्तकाअनुरागकहेतमोगुणकाकार्यतृष्णारूपइच्छाहै इनदोनोकोछोड़िऔ रयावतबलवानोंकाबलभीमैहों अर्थात्सात्विकस्वधर्म्मानुष्ठानकीसामर्थ्यमैहूं और हेभरतर्षभ भरतवंशमेश्रेष्ठअर्जुन धर्म्मअविरुद्धअर्थात्स्वभार्यामेपुत्रमात्रउत्पन्नक रनेकेअर्थउपयोगीजोकामभोग सोभीमैहींहूं धर्म्मअविरुद्धकहनेसेवधआदि का मका निषेधआया ११

येचैवसात्त्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषुते मयि १२

शाङ्करभाष्यं

किञ्च येचैवेति येचैवसात्त्विकाःसत्त्वनिर्वृत्ताःभावापदार्थाराजसारजोनिर्वृत्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्चयेकेचित्प्राणिनांस्वकर्म्मवशात् जायन्तेभावाः तान्मत्तएवजायमानानित्येवंविद्धि सर्व्वान्समस्तानेव यद्यपितेमत्तोजायन्ते तथापिनत्वहंतेषुतदधीनस्तद्वशो यथासंसारिणस्ते पुनर्म्मयिमद्वशामदधीनाः १२

एवम्भूतमपिपरमेश्वरंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंसर्व्वभूतात्मानंनिर्गुणंसंसारदोषबीजप्रहाणकारणंमांनाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशंदर्शयति भगवान्तच्चकिंनि

आनन्दगिरिकृतटीका

चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानांभावानां ईश्वरात्मत्वाभिधानादन्येषामतदात्मत्वप्राप्तावुक्तं किञ्चेति प्राणिनांवैविध्येहेतुं दर्शयन्वाक्यार्थमाह येकेचिदिति तर्हिपितुरिवपुत्राधीनत्वंततोजायमानानांतदधीनत्वंतत्रापिस्यादिति विक्रियावत्त्वदृष्यत्वप्रसक्तिरित्याशंक्याह यद्यपीति ममपरमार्थत्वात्तेषांकल्पितत्वान्नतद्गुणदोषौमयिस्यातामित्यर्थः तेषामपित्वद्वदेवस्वतन्त्रतासम्भवात् किमितिकल्पितत्वमित्याशंक्याह तेपुनरिति त्रिविधानांभावानांनस्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेनतदधीनत्वात्तत्राचकल्पितस्याधिष्ठानसत्ताप्रतीतिभ्यामेवतद्वत्त्वात्तन्मात्रत्वसिद्धिरित्यर्थः १२

स्वामिकृतटीका

किञ्च येचैवेति येचान्येपिसात्त्विकाभावाःशमदमादयःराजसाश्चहर्षदर्पादयःतामसाश्चयेशोकमोहादयःप्राणिनांस्वकर्म्मवशाज्जायन्तेतान्सर्व्वान्मत्तएवजातान्विद्धि मदीयप्रकृतिगुणत्रयकार्यत्वात्एवमपितेष्वहं न वर्त्ते जीववत्तदधीनोऽहंनभवामीत्यर्थः तेतुमदधीनाःसन्तो मयिवर्त्तन्तइत्यर्थः १२

भाषा अनुवाद

औरजोसात्त्विकभावअर्थात् शमदमआदि औरराजसभावकहेहर्षगर्वआदि औतामसभावजोशोकमोहादि येसबप्राणीमात्रकोस्वकर्म्म बशसे जन्मेहैं सोमेरेसेउत्पन्नजानोजिसहेतु वैमेरीमायाकेतीनगुणोंकेकार्यहैं किन्तुतौभीउनमेहमवर्त्ततेनहीं अर्थात् जीवकेसमानहमगुणोंकेअधीनहोतेनहीं वल्कियेगुणमेरे अधीनहोयमेरेमेंरहतेहैं सोईकहाकिवेमेरेमेहैं औरमैंउनमेनहीं हौं जैसेसंसारीमेरेअधीनहै यह जानो १२

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं १३

शाङ्करभाष्यं ।

मित्तं जगतोऽज्ञानमुच्यते त्रिभिरिति त्रिभिर्गुणमयैर्भावैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगत् मोहितमविवेकतामापादितं सत् नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणञ्चाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः १३

कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्तीत्युच्यते दैवीति दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हि यस्मात् एषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया तत्रैवं सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतचित्तमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति संसारबन्धनात् मुच्यन्त इत्यर्थः १४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धत्वादौ च कुतो जगतस्तदात्मकस्य संसारित्वमित्याशंक्य तदज्ञानादित्याह एवम्भूतमपीति यद्यप्रपञ्चोऽविक्रियश्चात्मं कस्मात् स्वामात्मभूतं स्वयंप्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जानातीति मत्वाशङ्कते तत्रेति श्लोकेनोत्तरमाह उच्यत इति एभ्यः परमित्यप्रपञ्चकत्वमुच्यते अव्ययमिति सर्वविक्रियाराहित्यं १३

स्वामिकृतटीका ।

एवंभूतमीश्वरं त्वामेवं जनः किमिति न जानातीत्यत आह त्रिभिरिति त्रिभिस्त्रिविधैरेभिः पूर्वोक्तैर्गुणमयैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैर्भावैः स्वभावैर्मोहितमिदं जगत् अतो मां नाभिजानाति कथंभूतं एभ्यो भावेभ्यः परं एभिरस्पृष्टं एतेषां नियन्तारं अत एवाव्ययं निर्विकारमित्यर्थः १३

भाषाअनुवाद

जो कहो कि ऐसे परमेश्वर को किस कारण से लोग नहीं जानते हैं इस पर कहते हैं कि पूर्वोक्त यही तीनि प्रकार काम लोभ आदि गुणविकार स्वभाव वश ते अविवेकता को प्राप्त प्राणी मोहित होय हमको नहीं जानते हैं और आपकैसे हैं इस अपेक्षा से कहते हैं कि हम ये तीन भाव से परे कहे संस्पर्शरहित और इन सब भावों के नियन्ता हैं सो से अव्यय कहे निर्विकार भे हौं १३

दैवीह्येषागुणमयीममममायादुरत्यया मामेवयेप्रपद्यन्तेमायामेतांतरन्तिते १४
नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यन्तेनराधमाः माययापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः१५

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तानादिसिद्धमायापारवश्यपरिवर्जनायोगाज्जगतोनकदाचिदपितत्त्वबोधसमुदयसम्भावनेत्याशंकते कथंपुनरिति भगवदेकशरणतयातत्त्वज्ञानद्वारेणमायातिक्रमःसम्भवतीतिपरिहरति उच्यतइति कथंदुरत्ययत्वेनतदत्ययःस्यादितितत्राह मामेवेति प्रधानस्येवस्वातन्त्र्यंमायायाव्युदस्यति दैवस्येति स्वातन्त्र्येमायात्वानुपपत्तिंहिशब्दद्योतितांहेतुंकरोति यस्मादिति अनुभवसिद्धासानाकस्मादपलापमर्हतीत्याह एषेति जगतस्तत्त्वप्रतिबन्धीभूता गुणाःसत्वादयो ममेति प्रागुक्तमेवमायायाःसम्बन्धमनूद्यविधित्सितंदुरत्ययत्वंविभजते दुःखेनेति मामेवेत्यादिव्याचष्टतत्रेति तस्मिन्मायारूपेयथोक्तरीत्यादुरत्ययेसतीतियावत्मामेवेत्येवकारेण मायायावेद्यकोटिनिवेशाभावोविवक्ष्यते सर्वात्मनाकर्मानुष्ठानादिव्यग्रतामन्तरेणेत्यर्थः मायातिक्रमेमोहातिक्रमोभवतीतिमत्वाविशिनष्टि सर्वेति मायातत्प्रयुक्तमोहयोरतिक्रमेपि कथंपुरुषस्यपुरुषार्थसिद्धिरित्याशंक्याह संसारेति १४

स्वामिकृतटीका।

केतर्हित्वांजानन्तीत्यतआह दैवीति दैवीअलौकिकीअत्यद्भुतेत्यर्थःगुणमयीसत्वादिगुणविकारात्मिकाममपरमेश्वरस्यशक्तिर्मायादुरत्ययादुस्तराहि प्रसिद्धमेतत्तथापिमामेवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्याभक्त्या ये प्रपद्यन्तेभजन्ति मायामेतांसुदुस्तरामपि तेतरन्ति ततोमांजानन्तीति भावः १४

भाषा अनुवाद।

जोकहोकितुमकोफेरिकौनजानैहैंवाकैइसप्रकहतेहैं किदैवीकहेअद्भुतऔसत्वआदिगुणविकारात्मकमेरीशक्तिजोदुस्तरमायाहै इसकोजो अव्यभिचारिणीभक्तिसेहमैभजे सोईहमारीमायाकेपारहोके हमकोजानिथकैहै १४

तौफेरिसबमनुष्यतुमकोकाहेनहींभजतेहैं जोयह कहो तो उत्तरसुनोकिमनुष्योंकेमध्यमेजोअधमहैं तेईमेरीभजननहीं करतेहैं कारणयह किवेलोग पापपरायणऔमायासेअपहृतज्ञान अर्थात्शास्त्रयाआचार्यकेद्वारा ज्ञानहोनेसेभीमैंउनकोनिस्तारकर्ताहूं औरसोरहेंअध्यायमेचौथेश्लोकसेकहैंगे जोआसुरभावउसकोप्राप्तहोयनेरीभक्तिनहींकरतेहैं १५

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६

शाङ्करभाष्यं

यदि त्वां प्रपन्नाः मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इत्युच्यते न मामिति न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः नराणां मध्ये अधमा निकृष्टास्ते च मायया अपहृतज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः १५

येपुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः चतुर्विधेति चतुर्विधाश्चतुःप्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो हे अर्जुन आर्त्तः आर्त्तिपरिगृहीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूतः अभिभवं आपन्नो जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्ववित् हे भरतर्षभ १६

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवन्निष्ठाया मायातिक्रमहेतुत्वे तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति पृच्छति यदीति पापकारित्वेनाविवेकभूयस्तया हिंसानृतादिभूयस्त्वाद्भूयसां जन्तूनां न भगवन्निष्ठत्वसिद्धिरित्याह उच्यत इति मौढ्यं पापकारित्वे हेतुरत एव निकृष्टा संमुषितमिव तिरस्कृतं ज्ञानं स्वस्वरूपचैतन्यमेषामिति तथा १५

केषां तर्हि तन्निष्ठता सुकरेति तत्राह येपुनरिति ते भजन्ते भगवन्तमिति

स्वामिकृतटीका

किमिति तर्हि सर्वे त्वामेव न भजन्तीत्यत आह न मामिति नरेषु येऽधमास्ते मां न प्रपद्यन्ते न भजन्ति अधमत्वे हेतुः मूढा विवेकशून्याः तत्कुतो दुष्कृतिनः पापशीला अतो मयापहृतं निरस्तं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां जातमपि ज्ञानं येषां ते तथा अतएव दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव चेत्यादिना वक्ष्यमाणमासुरं भावं स्वभावं प्राप्ताः सन्तो न मां भजन्ति १५

भाषा अनुवाद

सत् कर्म्मकारी मनुष्य ही मेरी भजन करते हैं और वे भी पुण्य के न्यून अधिकता से चारि प्रकार के हैं सो ईकहते हैं कि हे अर्जुन जो पूर्व जन्म अवधि पुन्यवान हैं ते ई हमको भजते हैं चारि प्रकार भक्त ये हैं प्रथम आतुर कहे रोगग्रस्त दूसरा जिज्ञासु कहे आत्मज्ञान की इच्छा हैं जिसै तीसरा अर्थार्थी अर्थात् लोक या परलोक का भोग साधन अर्थ कांक्षी चौथा ज्ञानी है पर ये चारो पूर्व्व पुण्य के प्रभाव होने से भजते हैं नहीं तो और और देवतों की भक्ति करि अपना कामनिका रलेते पर वह कामकामन हीहै १६

तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियः १७

शाङ्करभाष्यं

तेषामिति तेषांचतुर्णांमध्येज्ञानीतत्वविन्नित्ययुक्तो भवत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतःसएकभक्तिर्विशिष्यतेविशेषमाधिक्यमापद्यते अतिरिच्यत इत्यर्थः प्रियोहियस्मादहमात्माज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थंप्रियःप्रसिद्धंहिलोके आत्मा प्रियोभवति इतितस्मात्ज्ञानिनआत्मत्वाद्वासुदेवःप्रियोभवतीत्यर्थःसचज्ञानी ममवा सुदेवस्यात्मैवेति ममात्यर्थंप्रियः १७

आनन्दगिरिकृतटीका

शेषः येत्वां भजन्ते तेकिंसर्वेमायांतरन्तिनेत्यंप्रार्थनावैचित्र्यादित्याह चतुर्विधाइति आपन्नास्तन्निवृत्तिमिच्छन्तीतिशेषः तत्वविदितिशब्दज्ञानवानात्मतत्वसाक्षात्कार मावार्थमुमुक्षुरित्यर्थः १६

चतुर्विधानांतेषांसुकृतिनांभगवदभिमुखानांतुल्यत्वमाशंक्याह तेषामितितस्य विशिष्यमाणत्वेहेतुमाह प्रियोहीति नित्ययुक्तत्वंभगवत्यात्मनि सदासमाहितचेत स्त्वं असारेसंसारेभगवानेवसारःसोहमस्मीत्येकस्मिन्नद्वितीयेवस्तुन्यादत्यन्तमभिन्नेभ गवति भक्तिःस्नेहविशेषोयस्येत्येकभक्तिःतस्याधिक्यहेतु विवृणोति प्रियोहीत्यादिना भगवतोज्ञानिनंप्रतिपरस्परंप्रेमास्पदत्वेप्रसिद्धिंप्रमाणयति प्रसिद्धंहीति आत्मनोज्ञा निनंप्रति प्रियत्वेपिभगवतोवासुदेवस्यकथंतंप्रतिप्रियत्वमित्याशंक्याह तस्मादिति

स्वामिकृतटीका।

सुकृतिनस्तुमांभजन्त्येवतेचसुकृततारतम्येनचतुर्विधाइत्याह चतुर्विधाइतिपूर्व जन्मसुयेकृतपुण्यास्तेमांभजन्तितेचतुर्विधाःआर्त्तोरोगाद्यभिभूतःसयदि पूर्वं कृतपु ण्यस्तर्हिमांभजतिअन्यथाक्षुद्रदेवताभजनेनसंसरति एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यंजिज्ञासु रात्मज्ञानेच्छुःअर्थार्थीअत्र परत्रच भोगसाधनभूतार्थप्रेप्सुः ज्ञानीचात्मवित् १६

भाषा अनुवाद।

परन्तुइनकेमध्यमेज्ञानीभक्तश्रेष्ठहै सोईकहते हैं किज्ञानीपुरुषनित्ययुक्तअ र्थात्सर्वदाहीमेरेमेनिष्ठरहताहैऔर केवलहमाराहीएक भक्तऔर ज्ञानीकोश रीरआदिमेअहंबुद्धिकाअभावरहनेसेमनकीविक्षेपशक्तिकेअभावसे नित्ययुक्तत्व उसकोहै औरइसज्ञानीकोहमअत्यन्तप्रियहैं और वहभीहमकोअतिप्रियहै इन कारणोंसेज्ञानीभक्तउत्तमहै १७

उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं १८

शाङ्करभाष्यं।

न तर्हि आर्त्तादयस्त्रयो वासुदेवस्याप्रियाः न किं तर्हि उदाराः इति उदाराः उत्कृष्टाः सर्व्व एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवतीति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः तत्कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स च ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान् वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः १८

आनन्दगिरिकृतटीका

अहं ज्ञानी नो निरुपाधिकप्रेमास्पदं परमपुरुषार्थत्वेनात्मत्वेन च गृहीतत्वादित्यर्थः ज्ञानिनोऽपि भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति स चेति १७

ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते न तर्हीति तेषां भगवन्तं प्रति प्रियतमत्वं विवक्षितमित्याह नेति अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनमिति पृच्छति किं तर्हीति सर्व्वेषां भगवदभिमुखत्वादुत्कर्षेऽपि ज्ञानिनिः तदतिरेकमङ्गीकृत्य विशेषणमित्याह उदारा इति किं तत्र प्रमाणमित्याशंक्य ईश्वरज्ञानमित्याह मे मम मतमिति ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र हेतुमाह आस्थित इति सर्व्वशब्दस्य ज्ञानिव्यतिरिक्तविषयत्वमाह त्रयोऽपीति ज्ञानिव्यति

स्वामिटीका।

तेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह तेषामिति तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः तत्र हेतवः नित्ययुक्तः सदा मन्निष्ठः एकस्मिन् मय्येव भक्तिर्यस्य सः ज्ञानी नो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकान्तभक्तित्वञ्च सम्भवति नान्यस्य अत एव तस्याहमत्यन्तप्रियः स च मम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः स उत्तम इत्यर्थः १७

भाषा अनुवाद।

तो क्या वाकी तीनि प्रकार के भक्त संसार गति को प्राप्त होते हैं ऐसी शङ्का को बार बार निषेध करि कहते हैं कि नहीं नहीं भक्त भी उदार कहे महान हैं अर्थात् मोक्ष पावने के योग्य हैं परन्तु मेरी यह अभिप्राय है कि ज्ञानी भक्त मेरा ही स्वरूप है जिसके तु वह मद् एकचित्त है इससे सर्व्वोत्तम गतिरूप हमको आश्रय करके और कोई फल की इच्छा नहीं रखता है १८

बहूनांजन्मनामन्ते ज्ञानवान्मांप्रपद्यते वासुदेवःसर्व्वमिति समहात्मासुदुर्लभः १९

शाङ्करभाष्यं ।

ज्ञानीपुनरपिस्तूयते बहूनामिति बहूनांजन्मनांज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणांअन्तेसमाप्तौज्ञानवान्प्राप्तपरिपाकज्ञानोमांवासुदेवंप्रत्यगात्मानंप्रत्यक्षतःप्रतिपद्यते कथंवासुदेवःसर्व्वमिति यएवंसर्व्वात्मानंमांप्रतिपद्यते समहात्मानतत्समोन्योऽस्त्यधिकोवातःसुदुर्लभोमनुष्याणांसहस्रेष्वित्युक्तं १९

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रिक्तानांभगवदभिमुखत्वेपिज्ञानाभावापराधान्नभगवत्प्राप्तिरिति विषयतेत्याशंक्याह न केवलमिति कर्त्तर्हिज्ञानवति सति विशेषस्तत्राह ज्ञानीत्विति तमेवविशेषं प्रश्नपूर्व्वकंप्रकटयति कस्मादित्यादिना सर्व्वमात्मानं पश्यतोपिअपक्षपातिनःतस्यतवकथंयथोक्तो निश्चयःस्यादित्याशंक्याश्रितइत्येतत्व्याकरोति आरोढुमिति आरोहेहेतुंसूचयति सचज्ञानीतिआरोढुंप्रवृत्तमेवस्फुटयति मामेवेति १८

उत्तरश्लोकस्यगतार्थत्वंपरिहरति ज्ञानीति ज्ञानार्थसंस्कारोवासनातत्तज्जन्मनि पुण्यकर्म्मानुष्ठानजनिताबुद्धिशुद्धिस्तदाश्रयाणां तद्वतामनन्तानांजन्मनामिति यावत् ज्ञानवत्त्वंप्राक्तनेष्वपिजन्मसुसम्भावितमित्याशंक्याह प्राप्तेति ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्तिंप्रश्नद्वाराविवृणोति कथमिति यथोक्तज्ञानस्यतद्वतश्चदुर्लभत्वंसूचयति यएवमिति महत् सर्व्वोत्कृष्टमात्मशब्दितं चित्तमस्येति महात्मत्वेफलितं हेतुमाह अतइति तत्रवाक्योपक्रमानुकूल्यंकथयति मनुष्याणामिति १९

स्वामिकृतटीका ।

तर्हिइतरेत्रयस्त्वद्भक्ताःकिंसंसरन्ति नहिनहीत्याह उदाराइति सर्व्वेऽप्येते उदारामहान्तःमोक्षभाजएवेत्यर्थःज्ञानीतुपुनरात्मैवेति मेमतंनिश्चयःहियस्मात् स ज्ञानीयुक्तात्मामदेकचित्तःसन्मविद्यते उत्तमायस्यास्तामनुत्तमांसर्व्वोत्तमांगतिं मामेवाश्रितआश्रितवान् मत्व्यतिरिक्तमन्यत्फलंनमन्यतइत्यर्थः १८

भाषा अनुवाद ।

ऐसेभक्तअतिदुर्लभहैं यहकहते हैं अनेकजन्मसेकुछकुछपुण्यसंचितकरके इकट्ठीहोनेसे शेषजन्ममेतत्त्वज्ञानीहोयकरयहजोचराचरात्मककहे स्थावरजंगमरूप ब्रह्माण्ड सोसम्पूर्णएकवासुदेवमात्रहै इसप्रकारसर्व्वत्रआत्मदृष्टिकेद्वारा हमको भजताहै अपरिच्छिन्नकरके अबाधितदृष्टिसे ऐसामहात्माज्ञानीदुर्लभहै १९

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियतास्वया २०

शाङ्करभाष्यं

आत्मैवसर्व्वोवासुदेवइत्येवमप्रतिपत्तौकारणमुच्यते कामैरिति कामैस्तैस्तैः पुत्रपश्वस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञानाअपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्ते अन्यदेवताःप्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्यादेवतास्तं तंनियमंदेवताराधनेप्रसिद्धोयोयोनियमस्तंतमास्थायाश्रित्यप्रकृत्यास्वभावेनजन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेणनियतनियमिताःस्वयाआत्मीयया २०

आनन्दगिरिकृतटीका।

किमिति तर्हिसर्व्वेषांप्रत्यग्भूते भगवति यथोक्तज्ञानंनोदेतीत्याशंक्य नमामित्योक्तां हृदिनिधायज्ञानानुदयेहेत्वन्तरमाह आत्मैवेति कामैर्नानाविधैरपहृतविवेकविज्ञानस्यदेवतान्तरनिष्ठत्वमेवप्रत्यग्भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावेकारणमित्याह कामैरिति देवतान्तरनिष्ठत्वेहेतुमाह तंतमिति प्रसिद्धोनियमोजपोपवासप्रदक्षिणनमस्कारादिः नियमविशेषाश्रयणेकारणमाह प्रकृत्येति २०

स्वामिकृतटीका।

एवंभूतोमद्भक्तोऽतिदुर्लभइत्याह वहूनामिति वहूनांजन्मनांकिञ्चित्पुण्योपचयेनअन्तेचरमेजन्मनिज्ञानवान्सन्सर्व्वमिदंचराचरंवासुदेवइति सर्व्वात्मदृष्ट्या मांप्रपद्यते भजति अतःसमहात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिःसुदुर्लभः १९

तदेवंकामिनोऽपिसन्तःकामप्राप्तयेपरमेश्वरमेवयेभजन्तितेकामान्प्राप्यशनैर्मुच्यन्तइत्युक्तंयेत्वत्यन्तंराजमास्तामसाश्चकामाभिभूताःक्षुद्रदेवताःसेवन्ते ते संसरन्तीत्याह कामैरिति चतुर्भिः येतुतैस्तैःपुत्रकीर्त्तिशत्रुजयादिविषयैःकामैरपहृत

भाषा अनुवाद।

सतोगुणीकामनाकरिकैजोमनुष्यपरमेश्वरहीकोभजतेहैं तोकामनाप्राप्तहोय क्रमसेमुक्तहोतेहैं परन्तुजोरजोगुणतमोगुणकाआलम्बनकरकेकामनाकेवशहोयऔर २ देवतोंकीउपासनाकरतेहैं तेईसंसारगतिकोपावतेहैं इसश्लोकसेचौथेश्लोकतक कहते हैं किजोपुत्रकलत्रधनशत्रुनाशआदिमनोरथसेहतवुद्धिहो भूतप्रेतपिशाचयक्षक्षुद्रकहेनीचदेवतोंकोपूजतेहैं वे नियमउपवासवलिदानअङ्गीकारकरिकेअपनीकामनाकीवासनाकेवशहोय प्रकृत्याकहे स्वभावहीसेउनदेवतोंकीसेवाकरतेहैं २०

योयोयांयांतनुंभक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहं २१
सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् २२

शाङ्करभाष्यं

तेषाञ्चकामिनांयोयइति योयःकामीयांयांदेवतातनुं श्रद्धयासंयुक्तो भक्तश्चसन्नर्च्चितुंपूजयितुमिच्छति तस्यतस्यकामिनोऽचलांस्थिरांश्रद्धांतामेवविदधामिस्थिरीकरोमिययेवंपूर्व्वंप्रवृत्तःस्वभावतोयोयोयांदेवतातनुंश्रद्धयार्च्चितुमिच्छतीति २१

सतयेति सतयामद्विहितयाश्रद्धयायुक्तःसन्तस्यादेवतायाःतन्वाआराधनमीहतेचेष्टतेलभतेचततःतस्याआराधितायादेवतातन्वाःकामानीप्सितान्मयैव परमेश्वरेणसर्व्वज्ञेनकर्म्मफलविभागज्ञतयाविहितान्निर्म्मितांस्तान्हि यस्मात्तेभगवताविहितास्तस्मात्ताञ्च्…

आनन्दगिरिकृतटीका

तत्तद्देवताप्रसादात्कामिनामपिसर्व्वेश्वरेसर्व्वात्मकेवासुदेवे क्रमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशंक्याहतेषांचेति स्वभावतोजन्मान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः भगवद्विहितयास्थिरयाश्रद्धयासंस्काराधीनयादेवताविशेषमाराधयतोपि भगवदनुग्रहादेवफलप्राप्तिरित्याहयोयोयामिति ईहतेनिर्वर्त्तयतीत्यर्थः ५३

स्वामिकृतटीका।

विवेकाःसन्तोन्याःक्षुद्राभूतप्रेतयक्षादिदेवताभजन्ति किंकृत्वातत्तद्देवताराधने योयोनियमउपवासादिलक्षणस्तंतंनियमंस्वीकृत्यतत्रापिचस्वीययाप्रकृत्यापूर्व्वाभ्यासवासनयानियतावशीकृताःसन्तोदेवताविशेषंभजन्ति २०

तेषांमध्येयोयइति योयोभक्तोयांयांतनुंदेवतारूपांमदीयामेवमूर्त्तिंश्रद्धयाअर्च्चितुंइच्छतिप्रवर्त्ततेतस्यतस्यभक्तस्यतत्तन्मूर्त्तिविषयांतामेवश्रद्धामचलां दृढामहमन्तर्यामीविदधामिकरोमि २१

भाषा अनुबाद

भक्तोंकेबीचजोजोभक्तमेरीमूर्त्तिविशेषकोयानेजिसमूर्त्तिकोअर्थात्देवता रूपकोश्रद्धासेपूजनेमेप्रवृत्तहोतेहैं उसीउसीभक्तकीभावनाके अनुसार वहइच्छाअन्तर्यामीरूपसेमैपूरीकर्ताहैंअर्थात्सोईभक्तिधारणकर उनकादृष्ट सिद्ध करताहूं २१ सो मेराभक्तउसअपनीश्रद्धासेउसीदेवकीपूजाकरताहै और कामनोंकोपावताहैं परवेकामनामैहीदेताहूं क्योंकिमैसर्व्वदेवमय हौ और देवतामेरेआधीनहैं २२

अन्तवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसां देवान्देवयजोयान्तिमद्भक्तायान्तिमामपि २३

शाङ्करभाष्यं ।

हिताःकामास्तस्मात्तानवश्यंलभन्ते इत्यर्थः हितानितिपदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितंकल्प्यंस्यात्नहिकामाःहिताःकस्यचित् २२

यस्मादन्तवत्साधनव्यापाराअविवेकिनःकामिनश्चतेअतः अन्तवदिति अन्तवद्विनाशितुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानांदेवान्देवयजोयान्ति देवान्यजन्तिइतिदेवयजःतेदेवान्यान्तिमद्भक्तायान्तिमामपिएवं समानेप्यायासे मामेवन प्रतिपद्यन्ते अनन्तफलायाहोखलुकष्टंवर्ततइत्यनुक्रोशंदर्शयति भगवान् २३

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आराधितदेवताप्रसादात्फलप्राप्तौकिमीश्वरेणेत्याशंक्यतस्यसर्वज्ञस्य सर्वकर्मफलविभागाभिज्ञस्यतत्तद्देवताधिष्ठातृत्वात्तस्यैवफलदातृत्वमित्याह सर्वज्ञेनेति एकोबहूनांयोविदधातिकामानित्यादिश्रुतिमाश्रित्य हितानिति पदद्वयंव्याचष्टे यस्मादिति हितानीत्येकंपदमितिपक्षंप्रत्याह हितानिति मुख्यत्वसम्भवे किमित्यौपचारिकत्वमित्याशंक्याह नहीति २२

प्रेक्षापूर्वकारिणांकामानांहितत्वाभावेहेतुमाह यस्माद्धीति किञ्च ये कामिनस्तेनविवेकिनस्तत्श्चाविवेकपूर्वकत्वात्कामानांकुतोहितत्वाशङ्केत्याह अविवेकिन इति कामानामनन्तफलत्वेनहितत्वमाशंक्याह अतइति तेषामविवेकपूर्वकत्वमतः

स्वामिकृतटीका ।

ततश्च सतयेति सभक्तस्तयाहृद्या श्रद्धयातस्यास्तनोराराधनमीहते करोति ततश्चकामाःयेसङ्कल्पितास्तांश्चत तोदेवताविशेषाल्लभतेकिन्तुमयैवतत्तद्देवतान्तर्यामिनाविहितान्निर्मितान्हिस्फुटमेतत्तत्तदेवतानामपिमदधीनत्वान्मूर्त्तित्वाच्चेत्यर्थः २२

भाषाअनुवाद ।

अवकहतेहैं कियद्यपिदेवतामेरीहीमूर्त्तिहैं औरउनकीपूजाभी मेरीही पूजाहै तथाकर्म्मफलदाताभीहमहीहैं परतौभीउनअल्पवुद्धियोंकोअन्तवन्त कहेविनाशीफलहोताअर्थात्स्वर्गआदिसांसारिक सुखकुछदिनकेलियेहोताहैं क्योंकिसाक्षात्मेरीउपासनानहींकियाहै औरजोजिसदेवताकोआरधै है सोउसीकोप्राप्तहोता औरमेरेभक्तजन्मनाशरहितहोयके मेरेहीकोप्राप्तहोताहै २३

अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यन्तेमामबुद्धयः परंभावमजानन्तोममाव्ययमनुत्तमं २४

शाङ्करभाष्यं।

किंनिमित्तंत्वामेवनप्रपद्यन्तेइत्युच्यतेअव्यक्तमिति अव्यक्तमप्रकाशंव्यक्तिमापन्नंप्रकाशंगतंइदानींमन्यन्ते मांनित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनःपरंभावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनोममाव्ययंव्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयंभावमजानन्तोमन्यन्तइत्यर्थः २४

आनन्दगिरिकृतटीका।

शब्दार्थःतुशब्दोवधारणार्थः कामफलस्यनाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वंजन्तूनामित्याशंक्य प्रज्ञामान्द्यादित्याह अल्पेति किंतर्हिसाधनसनन्तफलायेत्याशंक्य भगवद्भक्तिरित्याह मद्भक्ताइति अक्षरार्थमुक्त्वाश्लोकस्यतात्पर्यार्थमाह एवमिति देवताप्राप्तौभगवत्प्राप्तौचेतिशेषः मामेवेत्यादौदेवताविशेषंप्रतिपद्यन्ते अन्तवत्फलार्थितवक्तव्यं उक्तवैपरीत्येकारणमविवेकातिरिक्तंनास्तिइत्यभिप्रेत्याह अहोखल्विति२३

भगवद्भजनस्योत्तमफलत्वेपिप्राणिनांप्रायेणतन्निष्ठत्वाभावे प्रश्नपूर्व्वकंनिमित्तं निवेदयति किंनिमित्तमित्यादिना अप्रकाशंशरीरग्रहणात्पूर्व्वमितिशेषः इदानीं

स्वामिकृतटीका।

तदेवं यद्यपिसर्व्वाअपिदेवताममैवतनवोऽतस्तदाराधनमपिवस्तुतो मदाराधनमेवतत्तत्फलदातापिचाहमेवतथापिसाक्षान्मद्भक्तानाञ्चतेषाञ्चफलवैषम्यंभवतीत्याह अन्तवदिति अल्पमेधसांपरिच्छिन्नदृष्टीनांमयादत्तमपितत्फलमन्तवत्विनाशिभवतितदेवाहदेवान्यजन्तीति देवयजस्तेदेवानन्तवतोयान्तिमद्भक्तास्तु मामनाद्यनन्तंपरमानन्दंप्राप्नुवन्ति २३

भाषा अनुवाद

औरजोऐसीशङ्काकरो किध्यानपूजाआदिप्रयत्नतोसमान और फलमेंवैषम्यकहेबडाअन्तरहै तोफेरिसवदेवतोंकोत्यागकरिकेतुमहींकोक्योंन सबभजें इसपरकहतेहैं किअल्पबुद्धिमनुष्य प्रपञ्चरहितहमकोमनुष्यमत्स्यकूर्मस्वरूप ठहरातेहैं इसकाकारणयह किवेलोगमेरेश्रेष्ठरूपकोनहींजानतेहैं सोई रूपप्रकाशितकरतेहैं किजोअव्ययकहेनाशरहित औरजिससेऔरकोई उत्तमनहीं है परन्तु संसारकीरक्षाकेअर्थलीलासेविशुद्धसत्त्वप्रधानजोमें तिसकोकर्मसेउत्पन्नभौतिककहेपञ्चभूतमयदेहधारीऔर देवताकेसमानजानिकेहमारेप्रति अधिकआदरनहींकरतेहैं बलुशीघ्रफलदाताऔरदेवतोंको भजतेहैं वेई अन्तवन्तफलपावते २४

नाहंप्रकाशःसर्व्वस्ययोगमायासमावृतः मूढोयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययं२५

शाङ्करभाष्यं ।

तदज्ञानंकिंनिमित्तं इत्युच्यते नाहमिति नाहंप्रकाशःसर्व्वस्य लोकस्य केषा ञ्चिदेवमद्भक्तानांप्रकाशोहमित्यभिप्रायःयोगमायासमावृतःयोगोगुणानां युक्तिर्घट नंसैवमायायोगमायातयायोगमाययासमावृतः संछन्नइत्यर्थःअतएव मूढलोकोयं नाभिजानातिमामजमव्ययं २५

आनन्दगिरिकृतटीका

लीलाविग्रहपरिग्रहावस्थायामित्यर्थः प्रकाशस्तर्हि कादाचित्कत्वंभगवतिप्राप्तं नेत्याह नित्येति कथंतर्हिभगवन्तमागन्तुकप्रकाशंमन्यन्तेतत्राबुद्धयइत्युत्तरंतद्विट णोति परमिति परमनुत्तममिति विशेषणद्वयंसोपाधिकनिरुपाधिकभावार्थं २४

अविवेकरूपमज्ञानंभगवन्निष्ठाप्रतिबन्धकमुक्तंतस्मिन्नपिनिमित्तंप्रश्नपूर्व्वकम नाद्यज्ञानमुपन्यस्यति तदज्ञानमित्यादिना त्रिभिर्गुणमयैरित्यत्रौपाधिकरूपस्या प्रतिपत्तौकारणमुक्तमत्र तु सोपाधिकस्यापितद्विशेषंगृहीत्वा व्याचष्टे नाहमिति तर्हिभगवद्भक्तिरनुपयुक्तेत्याशंक्याह केषाञ्चिदिति सर्व्वस्यलोकस्य न प्रकाशोहमि त्यत्रहेतुमाह योगेति अनाद्यनिर्व्वाच्याज्ञानाच्छन्नत्वादेवमद्विषये लोकस्यमौढ्यंत तश्चमदीयस्वरूपविवेकाभावान्मन्निष्ठत्वराहित्यमित्याह अतएवेति २५

स्वामिकृतटीका ।

ननुचसमानेप्रयासेमहतिचफलविशेषेसतिसर्व्वेऽपिकिमितिदेवतान्तरं हित्वा त्वामेवनभजन्ति तत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तंप्रपञ्चातीतंमांव्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकू र्म्मादिभावंप्राप्तमल्पबुद्धयोमन्यन्ते तत्रहेतुःममपरंभावंस्वरूपमजानन्तःकथंभूतंअ व्ययंनित्यं नविद्यते उत्तमोभावोयस्मात्तं मद्भावंअतोजगद्रक्षणार्थं लीलयाविष्कृ तनानाविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्तिंमां परमेश्वरं कर्म्मनिर्मितभौतिकदेहं देवतान्तरसमं पश्यन्तोमन्दमतयोमांनातीवाद्रियन्ते प्रत्युतक्षिप्रफलदंदेवतान्तरमेवभजन्तेतेचोक्त प्रकारेणान्तवत्फलंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः २४

भाषा अनुवाद

मूढलोगोंकेअज्ञानमे कारणकहतेहैं किउनलोगोंकेसामने हमप्रगट नहीं होते परन्तुअपनेभक्तोंकेसामनेप्रगटहोते हैं क्योंकि मूढ़लोगमेरीयोगमायासे आवृतहैं तौफेरिकहोकैसेअव्ययस्वरूपहमकोजानिसकै २५

वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचार्ज्जुन भविष्याणिचभूतानिमान्तुवेदनकश्चन २६

शाङ्करभाष्यं ।

यथायोगमायया समावृतंमांलोकोनाभिजानातिनासौयोगमाया मदीयासती ममेश्वरस्यमायाविनोज्ञानंप्रतिबध्नातियथान्यस्यापिमायाविनोमायाज्ञानं तद्वत् यत एवमतःवेदाहमिति अहन्तुवेदजानेसमतीतानिसमतिक्रान्तानि भूतानितथा वर्तमानानिचार्ज्जुन भविष्याणिचभूतानिवेदाहंमान्तुवेदनकश्चन मद्भक्तंमच्छरणा मेकंमुक्त्वामत्तत्ववेदनाभावादेवन मांभजते २६

आनन्दगिरिकृतटीका

माययाभगवानावृतश्चेत्तस्यापिलोकस्येवज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशंक्याह यथे ति नहीयंमायामायाविनोविज्ञानंप्रतिबध्नाति मायात्वात्लौकिकमायावत् अथवा नेश्वरोमायाप्रतिबद्धज्ञानोमायावित्वात् लौकिकमायाविवदित्यर्थः भगवतोमाया प्रतिबद्धज्ञानत्वाभावेनसर्व्वज्ञत्वमप्रतिबद्धंसिद्धमित्याह यतइति लोकस्य मायाप्रतिब द्धविज्ञानत्वादेवभगवदाभिमुख्यशून्यत्वमित्याह मांत्विति कालत्रयपरिच्छिन्नंसम स्तवस्तुपरिज्ञानेप्रतिबन्धोनेश्वरस्यास्तीति द्योतनार्थस्तुशब्दः मांत्विति लोकस्य भगवत्तत्त्वज्ञानेप्रतिबन्धंद्योतयति तर्हित्वद्भक्तिर्विफलेत्याशंक्याह मद्भक्तमिति तर्हि

स्वामिकृतटीका

तेषांस्वाज्ञानेहेतुमाह नाहमिति सर्व्वस्यलोकस्यनाहंप्रकाशःप्रकटोन भवामि किन्तुमद्भक्तानामेवयतोयोगमाययासमावृतःयोगयुक्तिर्मदीयः कोऽप्यचिन्त्यःप्रज्ञा विलासःसएवमायाअघटमानघटनापटीयस्त्वात्तयासंछन्नअतएवमत्स्वरूपज्ञाने मूढःसन्नयंलोकोऽजमव्ययञ्चमां नजानातीति २५

भाषा अनुवाद ।

मेरेसर्व्वोत्तमस्वरूपकोअज्ञानीलोगनहींजानते यहजोपूर्व्वमेकहा सोईस्वस्व रूपकीउत्तमताऔअनावृतत्वज्ञानरूपसेदेखावतेहुयेऔरोंकीअज्ञानताकहते हैंकिजिसहेतुहेअर्जुन हममायाकेआश्रयहैंइससेभूतकालवर्त्तमानकाल औभवि ष्यतकालइनतीनोकाल केवर्तीचराचरसबकोहमजानतेहैंक्योंकिमायाअपनेआश्र यकोमोहनहींकरसकतीहै परन्तुमेरीमायासेमोहितकोईभी हमैनहींजानिसक्ते है मायाअपनेआश्रयकेअधीन तथा औरोंकोमोहतीहै यह प्रसिद्ध है २६

इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वन्द्वमोहेनभारत सर्व्वभूतानिसम्मोहंसर्गेयान्ति परन्तप२७

शाङ्करभाष्यं ।

केनपुनर्स्त्वत् वेदनप्रतिबन्धेनप्रतिबद्धानिसन्तिजायमानानिसर्व्वभूतानित्वांनवि न्दन्तिइत्यपेक्षायामिदमाह इच्छेति इच्छाद्वेषसमुत्थेनइच्छाचद्वेषश्च इच्छाद्वेषौताभ्यांसमुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थेनकेनेतिविशेषापेक्षायामिदमाह द्वन्द्वमोहेनेति द्वन्द्वनिमित्तोमोहोद्वन्द्वमोहस्तावेवइच्छाद्वेषौशीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौयथाकालंसर्व्वभूतैःसंबध्यमानौद्वन्द्वशब्देनाभिधीयेतेतत्रयदाइच्छाद्वेषौसुखदुःखतद्धेतुसंप्राप्त्यालब्धात्मकौभवतस्तदातौसर्व्वभूतानां प्रज्ञायाःस्ववशापा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सर्व्वोपित्वभक्तिद्वारात्वांज्ञास्यतिनेत्याह मत्तस्त्वेति विवेकवतोमद्भजनंनतु विवेकशून्यसर्वस्यापीत्यर्थः २६

भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकंमूलाज्ञानातिरिक्तंप्रश्नद्वारेणोदाहरति केनेत्यादिना पुनःशब्दात् प्रतिबन्धकान्तरविवक्षागम्यते अपरोक्षमवान्तरप्रतिबन्धकमिदमागृह्यते विशेषमाकाङ्क्षापूर्व्वकंनिक्षिपति केनेति विशेषापेक्षायामितिद्वन्द्वशब्देनगृहीतयोरपिइच्छाद्वेषयोर्ग्रहणं द्वन्द्वशब्दार्थोपलक्षणार्थमित्याह तावेति

स्वामिकृतटीका ।

सर्व्वोत्तमंमत्स्वरूपमजानन्तइत्युक्तंतदेव स्वस्य सर्व्वोत्तमत्वमंनावृतज्ञानशक्तित्वेनदर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह वेदाहमिति समतीतानि विनष्टानि वर्त्तमानानिच भावीनिच त्रिकालवर्त्तीनिभूतानि स्थावरजङ्गमानि अहंवेदजानामिमायाश्रयत्वान्ममतस्याःस्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात्मान्तुकोऽपि नवेत्ति मन्मायामोहितत्वात्प्रसिद्धंहिलोकेमायाःस्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वञ्चेति २६

भाषाअनुवाद

मायासेमोहितजीवोंकोपरमेश्वरविषयकज्ञानकाअभाव जो कहा सोईश्वज्ञानकीदृढतासेकारणकहतेहैं किहेभारतसृष्टिकहेस्थूलदेहधारणहोनेसे जोदेहकेअनुकूलविषयमेंइच्छा औरउसदेहकेप्रतिकूलसेजोद्वेष औरउनदोनोइच्छाऔद्वेषसेउत्पन्न जोसुखदुःखआदि तिससेभयाजोविवेककानाश इससेप्राणीमोहकोप्राप्तहैं अर्थात् हमसुखीहमदुःखीऐसीनिश्चयरखतेहैं इसीसेयेअज्ञानीहमकोनहींभजतेहैं २७

येषामन्तगतंपापंजनानांपुण्यकर्म्मणां　तेद्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताभजन्तेमांदृढव्रता: २८

शाङ्करभाष्यं

द्वन्द्वानिमित्तेनमोहेनभारत । सर्वभूतानिसंमोहंसर्गेयान्तिपरन्तप ॥ द्वन्द्वाटेणपरमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणंमोहंजनयत:नहीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्ययथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यतेबहिरपिकिमुवक्तव्यंताभ्यामाविष्टबुद्धे:संमूढस्यप्रत्यगात्मनिबहुप्रतिबन्धेज्ञानंनोत्पद्यतइत्यतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वन्द्वमोहेनभारतभरतान्वयसर्व्वभूतानिसंमोहितानिसन्तिसंमोहंसंमूढतांसर्गेजन्मनिउत्पत्तिकालइत्येतत् यान्तिगच्छन्तिहेपरन्तपमोहवशान्येवसर्वभूतानिजायमानानिजायन्तइत्यभिप्राय: २७

यतएवमतस्तेनद्वन्द्वमोहेनप्रतिबद्धप्रज्ञानानिसर्व्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतंनजानन्तिअतएवात्मभावेनमान्तुनभजन्ते केपुनरनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ता:सन्त:त्वाविदित्वायथाशास्त्रमात्मभावेनभजन्तइत्यपेक्षितमर्थंदर्शयितुमुच्यते　येषा

आनन्दगिरिकृतटीका

तयोरपर्य्यायमेकत्वानुपपत्तिंगृहीत्वाविशिनष्टियथाकालमिति नचतयोरनधिकरणंकिञ्चिदपिभूतंसंसारमण्डलेसम्भवतीत्याह सर्व्वभूतैरिति　तथापिकथंतयोर्मोहहेतुत्वमित्याशंक्याह तद्वेति तयोराश्रय: सप्तम्यर्थ: उक्तकेवाद्येकैमुतिकन्यायेनप्रपञ्चयति नहीति पूर्व्वभागानुवादपूर्व्वकमुत्तरभागेन फलितमाह अतइति प्रत्यगात्मन्यहङ्कारादिप्रतिबन्धप्रभावतोज्ञानोत्पत्तेरसम्भवोऽत:शब्दार्थ कुलप्रयुक्तमहिम्नाखरूपशत्याचयुक्तस्येयथोक्तप्रतिबन्धप्रतिविधानसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं भारत परन्तपेतिसम्बोधनद्वयतत्त्वज्ञानप्रतिबन्धं प्रकृतमवान्तरकारणमुपसंहरतिमोहेति२७

स्वामिकृतटीका ।

तदेवंमायाविषयत्वेनजीवानांपरमेश्वराज्ञानमुक्तंतस्येशाज्ञानस्यदृढत्वे कारणमाह इच्छेति इच्छतइति सर्ग:सर्गेस्थूलदेहोत्पत्तौसत्यांतदनुकूलेइच्छातत्प्रतिकूलेचद्वेषस्ताभ्यांसमुत्थ:समुद्भूतोय:शीतोष्णसुखदु:खादिद्वन्द्वनिमित्तोमोहोविवेकभ्रंशस्तेनसर्व्वाणिभूतानिसम्मोहंयान्ति अहमेवसुखीदु:खीचेतिगाढतरमभिनिवेशं प्राप्नुवन्तिअतस्तानिमज्ज्ञानाभावान्मांनभजन्तीति भाव: २७

भाषा अनुवाद ।

तौभीकोईकोई जोतुमारीभजनकरतेहैं इसशङ्कामेकहतेहैं कि जोपुण्यकर्मआचरणभीनहैं उनके सर्व्वप्रतिबन्धकस्वरूप सबपापनष्टहोगयेहैं वेलोगसुखदुखआदिद्वन्द्वसेमुक्त औएकाग्रचित्तहोयहमकोभजतेहैं २८

जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतन्तिये तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्म्मचाखिलं२६

शाङ्करभाष्यं

मिति येषान्तुपुनरन्तगतंसमाप्तप्रायंक्षीणंपापंजनानांपुण्यकर्म्मणां पुण्यंकर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणंविद्यते तेपुण्यकर्म्माणस्तेषांपुण्यकर्म्मणां ते द्वन्द्वमोहनिर्म्मुक्तायथोक्तेनद्वन्द्वमोहेननिर्म्मुक्ताभजन्ते मांपरमात्मानंदृढव्रताएवमेवपरमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवंसर्व्वपरित्यागव्रतेननिश्चितविज्ञानाद्दृढव्रताउच्यन्ते २८

आनन्दगिरिकृतटीका

जायमानभूतानांमोहपरतन्त्रत्वेफलितमाह यतइतिभगवत्तत्त्ववेदनाभावेतन्निष्ठत्ववैधुर्य्यंफलतीत्याहअतएवेति यदिसर्व्वाणिभूतानिजन्मप्रतिपद्यमानानिसंमूढानिसन्तिभगवत्तत्त्वपरिज्ञानशून्यानिभगवद्भजनपराङ्मुखानितर्हिशास्त्रानुरोधेनभगवद्भजनपराङ्मुखानितर्हि शास्त्रानुरोधेनभगवद्भजनमुच्यमानमधिकार्य्यभावादनर्थकमापद्येतेति शङ्कते केपुनरिति अनेकेषुजन्मसुसुकृतवशादपाकृतदुरितानांद्वन्द्वप्रयुक्तमोहविरहिणांब्रह्मचर्य्यादिनियमवतांभगवद्भजनाधिकारित्वा न्नशास्त्रविरोधोस्तीति परिहरति उच्यतइति तुशब्दद्योत्यमर्थमाह पुनरिति मुक्तेर्ब्बीजसिद्ध्यर्थंसमाप्तप्रायमित्युक्तं प्रकृतोपयोगंपुण्यस्यकर्म्मणोदर्शयितुंविशिनष्टि सत्त्वेति उभयविधशुद्धेद्वन्द्वनिमित्तमोहनिवृत्तफलमाह ते द्वन्द्वेति मोहनिवृत्तेर्भगवन्निष्ठापर्यन्तत्वमाह भजन्तइति तेषांनानापरिग्रहवतांभगवद्भजनप्रतिहतिमाशंक्याह दृढेति २८

स्वामिकृतटीका

कुतस्तर्हिकेचनत्वांभजन्तोदृश्यन्तेतत्राह येषामिति येषान्तुपुण्याचरणशीलानांसर्व्वप्रतिबन्धकंपापमन्तगतं नष्टंते द्वन्द्वनिमित्तेनमोहेनविनिर्म्मुक्ताःदृढव्रताः एकान्तिनःसन्तोमांभजन्ति २८

भाषा अनुवाद

औरऐसेजोमेरेभक्तजनतेईजानतेजोगवस्त, कोअच्छीतरहजानिकेकृतार्थहोते हैं यहकहतेहैं किजरामरणनिवारणार्थमेरीआश्रयलेजोमनुष्ययत्नकरतेहैं वेपरब्रह्मकोजानिशकैहै औरसम्पूर्णअध्यात्मविद्याजानैहैं आर्थात्अध्यात्मज्ञानसेप्राप्तय्य सोईदेहादिसेभिन्नशुद्धआत्माकोभीजानतेहैं औरतत्त्वज्ञानकेसाधनरूपकर्म्मभीजानिशकतेहैं २६

साधिभूताधिदैवंमांमाधियज्ञञ्चयेविदुः प्रयाणकालेपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः ३०
इतिश्रीभगवद्गीतायांयोगशास्त्रेकृष्णार्जुनसंवादेविज्ञानयोगोनामसप्तमोध्यायः ७

शाङ्करभाष्यं

ते किमर्थंभजन्तइत्युच्यते जरेति जरामरणमोक्षायजरामरणयोर्मोक्षार्थं मांपरमेश्वरंआश्रित्यमत्समाहितचित्ताःसन्तोयतन्तिप्रयतन्तेयेते यद्ब्रह्मपरंतद्विदुः कृत्स्नंसमस्तमध्यात्मंप्रत्यगात्मविषयंवस्तुतद्विदुःकर्म्मचाखिलंसमस्तंविदुः २९

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनफलंप्रश्नद्वारादर्शयति ते किमर्थमिति जरामरणादिलक्षणोयोबन्धस्तद्विश्लेषार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः सम्प्रति सगुणस्यसप्रपञ्चस्यमध्यमानुग्रहार्थं ध्येयत्वमाह मामाश्रित्येति जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थंनिर्गुणं निःप्रपञ्चंमामुत्तमाधिकारिणोजानन्तीत्युक्तंमामेवयेप्रपद्यन्तइत्यादावित्याह जरेति मध्यमाधिकारिणंप्रत्याह मामिति परमेश्वराश्रयणंनामविषयविमुखत्वेनभगवदेकनिष्ठत्वमित्याहमत्समाहितेति प्रयतनंभगवन्निष्ठासिद्ध्यर्थंबहिरङ्गानांयज्ञादीनामन्तरङ्गानाञ्चश्रवणादीनामनुष्ठानं प्रागुक्तंजगदुपादानंपरंब्रह्म कथंब्रह्मविदुरित्यपेक्षायांसमस्ताध्यात्मवस्तुत्वेनसकलकर्मत्वेनचतद्विदुरित्याहकृत्स्नमिति २९

स्वामिकृतटीका

एवञ्चमांभजन्तस्तेसर्वविज्ञेयविज्ञायकृतार्थाभवन्तीत्याह जरेति जरामरणयोर्निरसनार्थंमामाश्रित्ययेप्रयतन्तेते तत् परंब्रह्मविदुःकृत्स्नमध्यात्मञ्च [illegible]ये नतत्प्राप्त्यंतंदेहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानञ्चजानन्तीत्यर्थःतत्साधनभूतमखिलंभरहस्यंकर्म्मचजानन्तिइत्यर्थः २९

भाषा अनुवाद

और ऐसेमेरेभक्तोंकोयोगसेभ्रष्टहोनेकीशङ्कानहींहै यहीइसश्लोकसे कहते हैं किमधिभूतअधिदैवअधियज्ञसहितजोहमकोजानतेहैं तेईमरणसमयमेभीहमकोजानिशकैंहैं उसतेंलाभीव्याकुलहोयहमकोनहीं भूलतेहैं इससेमेरेभक्तकोयोगभ्रष्टहोनेकाडरनहीहै श्रीधरस्वामीअध्यायभरकाअर्थकहतेहैं कृष्णकेभक्तहीयत्नसेज्ञानलाभकरतेहैं यहीविज्ञानयोगनामक सप्तमअध्याय भगवाननेप्रकाशित किया ३०

इति श्रीजगन्नाथशुक्लविरचितायांमनभावनीटीकायांसप्तमोध्यायः ७

शाङ्करभाष्यं।

साधीति साधिभूताधिदैवं अधिभूतं चाधिदैवञ्च अधिभूताधिदैवं तेन सह अधिभूताधिदैवेनवर्त्ततेइति साधिभूताधिदैवंमांयेविदुःसाधियज्ञञ्चसह अधियज्ञेनसाधियज्ञंयेविदुःप्रयाणकालेमरणकालेऽपिचतेमांविदुःयुक्तचेतसःसमाहितचित्ताइति ३०

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्येसप्तमोऽध्यायः ७

आनन्दगिरिकृतटीका।

न केवलंभगवन्निष्ठानांसर्व्वाध्यात्मककर्म्मात्मकब्रह्मवित्त्वमेव किन्त्वधिभूतादिसहितंतद्वेदित्वमपि सिध्यतीत्याहसाधिभूतेति अध्यात्मं कर्म्माधिभूतमधिदैवमधियज्ञञ्चेतिपञ्चकंकर्मतद्ब्रह्मयेविदुस्तेषांयथोक्तज्ञानवतां समाहितचेतसामापदवस्थायामपिभगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतंतिष्ठतीत्याह प्रयाणेति अपिचेतिनिपाताभ्यां तस्यामवस्थायांकरणग्रामस्यव्यग्रतयाज्ञानासम्भवेऽपिमयि समाहितचित्तानामुक्तज्ञानवतांभगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नलभ्यमिति द्योत्यतेतदनेन सप्तमेनोक्तमधिकारिणांप्रतिज्ञेयंनिरूपयतातदर्थमेवसर्व्वात्मकत्वादिकमुपदिशता प्रकृतिद्वयद्वारेणसर्व्वकारणत्वादिति च वदतातत्पदवाच्यंतल्लक्ष्यञ्चोपक्षिप्तं ३०

इतिआनन्दगिरिकृतटीकायांसप्तमोऽध्यायः७

स्वामिकृतटीका।

नचैवंभूतानांयोगभ्रंशशङ्कापीत्याहसाधिभूतेति अधिभूतादिशब्दानामर्थंश्रीभगवानेवोत्तराध्यायेव्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवेन च सहअधियज्ञेन च सह मांयेजानन्तितेयुक्तचेतसोमय्यासक्तमनसःप्रयाणकालेऽपिमरणसमयेऽपिमांविदुर्जानंतिनतुतदापिव्याकुलीभूयमांविस्मरन्ति अतोमद्भक्तानां न योगभ्रंशशङ्केतिभावःकृष्णभक्त्यैवयत्नेनब्रह्मज्ञानमवाप्यते इतिविज्ञानयोगाख्येसप्तमेसम्प्रकाशितं ३०

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायांसप्तमोध्यायः ७

अष्टमोऽध्यायः

अर्जुनउवाच किन्तद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुरुषोत्तम अधिभूतञ्चकिं प्रोक्तमधि
दैवंकिमुच्यते १

शाङ्करभाष्यं।

तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमित्यादिनाभगवतार्जुनस्यप्रश्नबीजानिउपदिष्टानि अतस्तत्प्र
श्नार्थंअर्जुनउवाच १

आनन्दगिरिकृतटीका।

सप्तमाध्यायान्तेयेषांत्वन्तगतंपापमित्यादिनायेषां ब्रह्मादीनामनुसन्धानमुक्तंप्र
यप्रयाणकालेभगवतः स्मरणंदर्शितंतदिदंजिज्ञासमानःसन्पृच्छतीति प्रश्नसमुदाय
मवतारयतिते ब्रह्मेति प्रश्नबीजानितद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनिवस्तूनीति यावत्
बुभुत्सितविषयप्रतिवचनानन्तरंतेषां प्रश्नद्वारानिर्णयार्थमाहअतइति यदुक्तंतेब्रह्म
तद्विदुरितितत्किंसोपाधिकं निरुपाधिकंवा ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापिसम्भवादितिम
त्वाहकिंतदिति यच्चोक्तंकृत्स्नमध्यात्ममिति तत्रात्मानंदेहमधिकृत्यतस्मिन्नधिष्ठाने
तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देनश्रोत्रादिकरणग्रामोवाप्रत्यग्भूतंब्रह्मैववा विवक्षितमित्याहकि
मध्यात्ममिति विज्ञानंयज्ञंतनुतेकर्माणितनुतेपिचेतिश्रुतौ कर्मणोद्वैविध्यनिर्द्धार
णात्कर्मचाखिलमित्यत्रकर्मगृहीतमिति पृच्छतिकिमिति चराचराभ्यां कार्य्यका

भाषा अनुवाद।

सप्तमअध्यायमेजोसंक्षेपसेकहाकिभगवद्भजनमेएकचित्तभक्तजनब्रह्मकर्मऔ
अधिभूतआदिसातपदार्थजानिसकैहै सोईजोसप्तमअध्यायमेकहा ब्रह्मकर्मादि
तिसकोभगवानअष्टमअध्यायमेप्रकाशरूपसेकहैंगेसोयहकिसप्तमेंअध्यायकेअन्तमे
प्रसङ्गवशभगवाननेकहाजोब्रह्मऔअध्यात्मसातपदार्थतिनकेज्ञानेच्छुक अर्जुनदो
श्लोकसेप्रश्नकरतेहैंकिहे पुरुषोत्तमआपनेकहाजोब्रह्मसोकिसरूपकाहै औरअ
ध्यात्महींवाकिसप्रकारकाजानैंतथाकर्महोताक्याहैऔरअधिभूतयाअधिदैव किस
कोकहतेहै यह प्रश्नकिया १

अधियज्ञः कथंकोऽत्रदेहेऽस्मिन्मधुसूदन प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसिनियतात्मभिः २

शाङ्करभाष्यं

एषांप्रश्नानांयथाक्रमंनिर्णयायआक्षरमिति अक्षरंनक्षरतीतिपरमात्माएतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गीति श्रुतेः ओंकारस्यचोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेणविशेषणात्तदग्रहणंपरममिति चनिरतिशयेब्रह्मण्यक्षरेउपपन्नतरं विशेषणंतस्यैव परस्य ब्रह्मणःप्रतिदेहंप्रत्यगात्मभावःस्वभावोइति स्वोभावःस्वभावोऽध्यात्मंउच्यते आत्मानंदेहमधिकृत्यप्रत्यगात्मतयाप्रवृत्तंपरमार्थब्रह्मावसानं वस्तुस्वभावोध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते भूतभावोद्भवकरःभूतानांभावोभूतभावस्तस्योद्भवोभूतभावोद्भवस्त

आनन्दगिरिकृतटीका

रणाभ्यांअतीतस्यभगवतोनकिञ्चिदवेद्यमस्तीति सूचयति पुरुषोत्तमेति साधिभूताधिदैवमित्यत्राधिभूतशब्देनपृथिव्यादिपुभूतेषुवर्त्तमानंकिञ्चिदेवगृह्यते किम्वासमस्तमेवकार्यमिति निर्द्धारविषयाप्रकृतिअधिभूतमिति अधिदैवमितिचदैवतविषयमनुध्यानंवादैवतेष्वादित्यमण्डलादिपुवर्त्तमानं चैतन्यंवा जिघृक्षितमिति प्रश्नान्तरंप्रस्तौतिअधिदैवमिति १

साधियज्ञञ्चेत्यत्राधियज्ञशब्देनयज्ञमधिकृतोविज्ञानात्मावापरदेवतावेतिप्रश्नान्तरंप्रतिकरोति अधियज्ञइति सचकथंकेनप्रकारेण ब्रह्मत्वेनचिन्तनीयःकिंतादात्म्येनकिम्वात्यन्ताभेदेनेत्याह कथमिति सर्व्वथापिसकिमस्मिन्देहेवर्त्ततेततो

स्वामिकृतटीका ।

ब्रह्मकर्म्माधिभूतादिविद् कृष्णैकचेतसः इत्युक्तंब्रह्मकर्म्मादिस्पष्टमष्टमउच्यते पूर्व्वाध्यायान्तेभगवतोपक्षिप्तानांब्रह्माध्यात्मादिसप्तपदार्थानांतत्त्वं जिज्ञासुरर्जुनउवाचकिंतद्ब्रह्मेति द्वाभ्यां स्पष्टोऽर्थः १

भाषा अनुवाद ।

औरशरीरकेद्वाराजोयज्ञादिकर्म्मकियेजायहैं उनका अधियज्ञ कहे अधिष्ठाता औरकर्मफलदाताकोहै अधियज्ञकास्वरूप पूंछिकरके अबउसका अधिष्ठानभूतवस्तु पूंछतेहैं किहे मधुसूदनयहअधियज्ञपुरुषइसदेहमेकिसप्रकारसेस्थितहोकेयज्ञादिकर्मोकानियोगकहे अवधारणऔरयज्ञफलप्रदानकरतेहैं और अंतकालमेसंयतचित्तपुरुषतुमकोकिसउपायसेजानतेहैं यहांयज्ञशब्दसे सबकर्मोकाग्रहणहै यहजानो २

श्रीभगवानुवाच अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ३

शाङ्करभाष्यं।

करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः द्रव्यस्य त्यागः स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दितः इत्यर्थः इत्येतस्माद्बीजभूतात् वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतानि उद्भवन्ति ३

आनन्दगिरिकृतटीका

बहिर्वा देहे चेत् सकोलनु बुद्ध्यादितद्व्यतिरिक्तो वेति जिज्ञासया ब्रूते कोऽत्रेति अधियज्ञः कथं कोवेति न प्रश्नभेदकः कथमिति किन्तु प्रकारभेदविवक्षयेति द्रष्टव्यं यत्तु समाहितचित्तानामुत्क्रमणकालेऽपि भगवदनुसन्धानं सिध्यतीति तदयुक्तमुत्क्रमणदशायां करणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह प्रयाणेति २

स्वामिकृतटीका।

किञ्च अधियज्ञ इति अत्र देहे यो यज्ञो वर्त्तते तस्मिन् कोऽधिष्ठाता प्रयोजकः फलदाता च क इत्यर्थः स्वरूपं दृष्ट्वाधिष्ठानप्रकारं पृच्छति कथं केन प्रकारेण असौ अत्र देहे स्थितः यज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः यज्ञ ग्रहणं सर्वकर्मणामुपलक्षणार्थं अन्तकाले च नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनोपायेन ज्ञेयोऽसि २

भाषा अनुवाद।

श्रीकृष्णभगवान् इस श्लोकसे लेकर तीन श्लोकके द्वारा अर्जुनको प्रत्येक प्रश्नका सिद्धान्तरूप उत्तर कहते हैं कि न क्षरति गच्छति इति अक्षरं अर्थात् जिसका गमन औ नागमन नहीं है सोई अक्षर ब्रह्म है जो कहो कि जीव चैतन्य भी अक्षर होय अबिनाशी कहते हैं कि नहीं जो परम अक्षर कहे जगतका मूलकारण है सोई ब्रह्म जानो क्योंकि श्रुति में भी कहा है कि हे गार्गि वेद इसी ब्रह्मा रहाही को से ईब्रह्म कहते हैं यह बात प्रसिद्ध है और उसी ब्रह्मका अंश जो जीवरूप होनेसे नाम स्वभाव और देह आदिक अङ्गीकार करिके भोक्तारूप से वर्त्तमान है उसी जीवको अध्यात्म कहा है और भूतको जरायुज आदिकोंकी उत्पत्ति और उद्भव शब्द का यह अर्थ है कि सर्व लेवपी अर्पी से अन्न औ अन्नसे प्रजा ऐसे क्रमसे उत्तमरूप जो वृद्धि सो भूतोंका भाव और उद्भवकारी जो विसर्ग अर्थात् सर्व कर्मका उपलक्षणरूप देवतोंको उद्देश करि द्रव्यत्यागरूप जो यज्ञ सोई कर्म है ३

आनन्दगिरिकृतटीका।

व्याख्यातप्रश्नसप्तकस्य प्रतिवचनं भागवतमवतारयति एषामिति क्रमेण कृतानां प्रश्नानां क्रमेणैव प्रतिवचने प्रष्टुरभीष्टं प्रतिपत्तिसौकर्यञ्च सिध्यतीति बुद्ध्यमानो विशिनष्टि यथाक्रममिति तत्र प्रश्नत्रयं निर्णेतुं भगवद्वचनमुदाहरति अक्षरमिति किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नस्य प्रतिवचनमक्षरं ब्रह्म परममिति तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिके परस्मिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्वसम्बन्धात् प्रवृत्तिं व्युत्पादयति अक्षरमित्यादिना कथं पुनरक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि दृष्टप्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्रीयते व्युत्पत्तेरर्थान्तरेऽपि सम्भवादित्याशंक्याद्यावापृथिव्यादिविषयनिरङ्कुशप्रशासनस्य परस्मादन्यस्मिन्नसम्भवात्तथाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुतमक्षरं ब्रह्मैवेत्याह एतस्येति रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादोंकारे वर्णसमुदायात्मन्यक्षरशब्दस्य रूढ्या प्रवृत्तिराश्रयितुमुचितेत्याशंक्याह ओंकारस्येति प्रतिवचनोपक्रमे प्रक्रान्तमोङ्काराख्यमक्षरमेवोत्तरत्र विशेषितं भविष्यतीत्याशंक्य परमविशेषणविरोधात् न तस्य प्रक्रमः सम्भवतीत्याह परममिति चेति किमध्यात्ममिति प्रश्नस्योत्तरं स्वभावोऽध्यात्ममित्यादि तद्व्याचष्टे तस्यैवेति स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणग्रामः स चात्मनि देहेऽहंप्रत्ययवेद्ये वर्त्तत इति अमुं प्रतिभासं व्यावर्त्तयन् स्वभावपदं गृह्णाति स्वो भाव इति एवं विग्रहपरिग्रहे स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते इत्यस्यायमर्थो निष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्व्वकं कथयति स्वभाव इति तस्यैव परस्येत्यादिनोक्तं न विस्मर्त्तव्यमिति विशिनष्टि परमार्थेति परमेव हि ब्रह्म देहादौ प्रविश्य प्रत्यगात्मभावमनुभवति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरित्यर्थः किं कर्मेति प्रश्नस्योत्तरमुपादत्ते भूतेति भूतान्येव भावास्तेषामुद्भवः समुत्पत्तिस्तां करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति भूतानामिति भावः सद्भावो वस्तुभावोऽत एव भूतवस्तूत्पत्तिकर इति वक्ष्यति वैदिकं कर्मोक्तविशेषणं कर्मशब्दितमिति विसर्गशब्दार्थं दर्शयन् विशदयति विसर्ग इत्यादिना कथं पुनर्यथोक्तस्य यज्ञस्य सर्वेषु भूतेषु सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुत्वेन तदुद्भवकरत्वमित्याशंक्याग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिस्मृतिमनुसृत्याह एतस्माद्धीति ३

स्वामिकृतटीका

प्रश्नक्रमेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच अक्षरमिति त्रिभिः न क्षरति न चलतीत्यक्षरं ननु जीवोऽप्यक्षरस्तत्राह परमं यदक्षरं जगतां मूलकारणं तद्ब्रह्म एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीति श्रुतेः स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतया जीवरूपेण भवनं स्वभावः स ए

अधिभूतंक्षरोभावःपुरुषश्चाधिदैवतं अधियज्ञोऽहमेवात्रदेहेदेहभृताम्बर ४

शाङ्करभाष्यं।

अधिभूतमिति अधिभूतंप्राणिजातमधिकृत्यभवतीतिकोसौक्षरः क्षरतीतिक्ष रोविनाशीभा[illegible]किञ्चिज्जनिमदस्तित्यर्थःपुरुषःपूर्णमनेनसर्व्वमितिपुरि शयना द्वापुरुषःआदित्यान्तर्गतोहिरण्यगर्भःसर्व्वप्राणिकरणानामनुग्राहकःसोधिदैवतं अ धियज्ञःसर्व्वयज्ञाभिमानिनीदेवताविष्णुर्व्वायज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः सहिविष्णुरह मेवात्रास्मिन् देहे योयज्ञस्तस्याहमधियज्ञःयज्ञोहिदेहनिर्व्वर्त्त्यत्वेनदेहसमवायी तिदेहाधिकरणो भवति देहभृताम्बर ४

स्वामिटीमहक्का।

वात्मानं देहमधिकृत्यभोक्तृत्वेनवर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यतइत्यर्थः भूतानां जराय्वादीनांभावःसत्ताउत्पत्तिःउद्भवश्चआदित्याज्जायतेवृष्टिरितिक्रमेणवृद्धिरुत्कृष्टत्वेन भवनमुद्भवःतौभूतभावोद्भवौकरोति योविसर्गोदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरूपोयज्ञः स र्व्वकर्म्मणामुपलक्षणमेततसचकर्मशब्दवाच्यः ७

भाषा अनुवाद

औरक्षरकहेविनश्वरजोदेहआदिसोप्राणीमात्रकोअधिकारकरके स्थितकरै है इससेअधिभूतकहावैहै औरपुरुषकहतेहैं सूर्यमण्डलवर्त्तीविराटकोजो अ पने अंशरूपसमस्तदेवतोंकेअधिपतिहैं वेईअधिदैवहैंअधिदैवकहते अधिष्ठात्री देवताकोयहश्रुतिमेंकहाहै किसोईविराटपुरुष प्रथमशरीरधारीसकलभूतोंके आदिकर्त्ताऔब्रह्माकेभीपूर्व्ववर्त्तमानथे औरइसशरीरमेंअन्तर्यामीरूपसे वर्त्तमान हमकोअधियज्ञकीअधिष्ठात्रीदेवता तथाकर्मफलदाताजानो इसमेंअधियज्ञकिसरू पस्थितकरतेइसप्रश्नकाउत्तरभया क्योंकियहीअन्तर्यामीकीअसङ्गआदि गुणके द्वा रा जीवकेसाथभिन्नतापूर्व्वकदेहकेबीचवर्त्तमानतालोकमेंप्रसिद्धहै सोश्रुतिभीकह तीहैकिमित्रभावसे एकस्थानमेंरहनेवालेजोजीवऔअन्तर्यामीरूपदोनोसुन्दर पक्षयुक्तशरीररूप एकवृक्षपरस्थितकियेहैं तिनकेमध्यएकफलभोगीऔदूसरा सा क्षीमात्रकहेदेखनेवालाहै औरहेदेहभृतांवरनरश्रेष्ठअर्जुन इससम्बोधन सेयह जनायाकि तुमभीअपनीप्रवृत्तिरूपकर्मोंकेअन्वयव्यतिरेकानुरूप सिद्धिअसिद्धिमे नकहीअन्तर्यामीकेअधीनहो तौसुतरांअन्वयतिरेककेद्वारा इसअन्तर्यामीकोतुम आपअपनेसेजानवेयोग्यहो ४

अन्तकालेचमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरं यःप्रयाति समद्भावंयाति नास्त्यत्रसंशयः ५

आनन्दगिरिकृतटीका

संप्रतिप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह अधिभूतमिति अधिभूतञ्चकिंप्रोक्तमित्यस्यप्रतिवचनमधिभूतंक्षरोभावइति तत्राधिभूतपदमनूद्यवाच्यमर्थंकथयति अधिभूतमित्यादिना तस्यनिर्देशमन्तरेणनिर्ज्ञातुमशक्यत्वात्प्रश्नद्वारा तन्निर्दिशति कोसाविति कार्यमात्रमत्रसंगृहीतमितिवक्तुमुक्तमेवव्यनक्ति यत्किञ्चिदिति अधिदैवंकिमिति प्रश्ने पुरुषश्चेत्यादिप्रतिवचनं तत्रपुरुषशब्दमनूद्यमुख्यमर्थंतस्योपन्यस्यति पुरुषइति तस्यैव सम्भावितमर्थान्तरमाहपुरिशयनाद्वेति वैराजंदेहमासाद्यमादित्यमण्डलादिषुदेवत्वेपुयोन्तरवस्थितोलिङ्गात्माव्यष्टिकरणानुग्राहकोत्र पुरुषशब्दार्थःसचाधिदैवतमितिस्फुटयति आदित्येति अधियज्ञःकथमित्यादिप्रश्नपरिहरन्नधियज्ञशब्दार्थमाह अधियज्ञइति कथमुक्तायांदेवतायामधियज्ञशब्दःस्यादित्याशंक्यश्रुतिमनुसरन्नाह यज्ञोवेइति परैवदेवताधियज्ञशब्देनोच्यते साच ब्रह्मणःसकाशादत्यन्ताभेदेन प्रतिपत्तव्येत्याह सहिविष्णुरिति शास्त्रीयव्यवहारभूमिरवेत्युक्त्वा देहसामानाधिकरण्याद्वाक्यस्यव्याख्यानं अस्मिन्निति किमधियज्ञोबहिरन्तर्वा देहादिति सन्देहो माभूदित्याह देहइति ननुयज्ञस्यदेहाधिकरणत्वाभावात्कथंतथाविधयज्ञोनिदेवतात्वंभगवतोविवक्ष्यतेतत्राह यज्ञोहीति एतेनतस्यबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वमुक्तमवधेयं नहिपरादेवतादर्शितरीत्यादियज्ञाख्यताबुद्ध्यादिष्वन्तर्भावमनुभावयितुमलंदेहान्बिभ्रतीति देहभृतःसर्वेप्राणिनस्तेषामेषवरःश्रेष्ठःयुक्तंहिभगवतासाक्षादेवप्रतिज्ञांसम्वादंविदधानस्यार्जुनस्यसर्वेभ्यःश्रैष्ठ्यं ४

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अधिभूतमिति क्षरोविनश्वरोभावःदेहादिपदार्थः भूतंप्राणिमात्रमधिकृत्यभवतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषोवैराजःसूर्यमण्डलवर्त्तीस्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते आधिदैवतमाधिष्ठात्रीदेवता सवैशरीरीप्रथमःसवैपुरुष उच्यतेआदिकर्त्ता सभूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत इति

भाषा अनुवाद

औरतुमअन्तकालमेकैसेजानेजातेहौ इसविषयमेअन्तसमयज्ञानकीउपाय औउसकाफलदेखावतेहैं किउक्तजोअन्तर्यामिस्वरूपपरमेश्वरमै सोमेरेकोस्मरणपूर्व्वकदेहत्यागकरिके जोप्रकृष्टरूपसेअर्चिरादिकहे सूर्यमण्डलमेहोयके उत्तरायणराहसेगमनकरतेहैं वेमेरेस्वरूपकोप्राप्तहोतेहैं इसमेसंशयनहीहै मेरास्मरणहीतत्त्वज्ञानकीउपायहै औमेरेरूपताकीप्राप्तहीफलहै ५

यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यन्तेकलेवरं तंतमेवैति कौन्तेयसदातद्भावभावितः ६

शाङ्करभाष्यं

अन्तकालइति अन्तकालेचमरणकालेमामेवपरमेश्वरंविष्णुंस्मरन्मुक्त्वापरित्यज्यकलेवरंशरीरंयःप्रयातिगच्छति समद्भावंवैष्णवंतत्त्वंयाति नास्तिनविद्यतेअत्रास्मिन्नर्थेसंशयोयाति वानवेति ५

आनन्दगिरिकृतटीका

यत्तुप्रयाणकालेचेत्यादिचोदितंतत्राह अन्तकालेचेति मामेवेत्यवधारणेनअध्यात्मादिविशिष्टत्वेनस्मरणंव्यावर्त्यते विशिष्टस्मरणेहिचित्तविक्षेपान्नप्रधानस्मरणमपिस्यान्नचमरणकालेकार्यकरणपारवश्याद्भगवदनुस्मरणासिद्धिःसर्वदैवनैरन्तर्येणआदरधियाभगवति समर्पितचेतसःतत्कालेपिकार्यकरणजातमगणयतोभगवदनुसन्धानसिद्धेःशरीरेतस्मिन्नहंममाभिमानाभावादितियावत् प्रयातीत्यत्रप्रकृतशरीरमपादानं ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह नास्तीति व्यासेध्यंसंशय मेवाभिनयति याति वेति ५

स्वामिकृतटीका।

श्रुतेः अत्रास्मिन्देहे स्थितोहमेवाधियज्ञोयज्ञस्याधिष्ठात्रीदेवतायज्ञादिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाताचकथमित्यस्यत्वुत्तरमनेनैवोक्तं द्रष्टव्यमन्तर्यामिनोऽमत्तादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येनदेहान्तर्वर्त्तित्वप्रसिद्धत्वात् तथाचश्रुतिः द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्यनश्नन्नन्योऽपिचकाशीति देहभृतांमध्येश्रेष्ठइति सम्बोधयन्त्वमप्येवंभूतमन्तर्यामिणंपराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांबोद्धमर्हसीति सूचयति ४

प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसीत्यनेनपृष्टमन्तकालेज्ञानोपायंतत्फलञ्चदर्शयति अन्तकालइति मामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपंपरमेश्वरंस्मरन्देहंत्यक्त्वायःप्रकर्षे

भाषाअनुवाद

अन्तकालमेमेरास्मरणकरकेमेरीप्राप्तिहोयकेवलयहीनहीं सोईकहतेहैं कि हेकुन्तीपुत्रअर्जुन अन्तकालमे जोकोई जिसदेवताका याऔरकिसीविषयकाध्याकरदेहछोडैहै सोउसीकोप्राप्तहोता जिसकाध्यानकियाहै देखोसर्व्वदाजिसकाचिन्तनकरतेरहो तोअन्तकालमेभीअन्तःकरणमेउसीकासंस्काररहता और नयीअपूर्व्ववस्तुकास्मरणहोनाकठिनहै ६

तस्मात् सर्व्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ७

शाङ्करभाष्यं ।

नमद्विषयएवायंनियमः किंतर्हि यं यमिति यंयंवापियंयंभावं देवताविशेषंस्म रंश्चिन्तयन्त्यजति परित्यजति अन्तेप्राणवियोगकाले कलेवरं तंतमेवस्मृतंभाव मेवैति नान्यंकौन्तेय सदासर्व्वदातद्भावभावितस्तस्मिन्भावस्तद्भावःसभावितःस्म र्यमाणतयाभ्यस्तोयेनसतद्भावभावितःसन् ६

यस्मादेवमन्त्याभावनादेहान्तरप्राप्तौकारणं तस्मादिति तस्मात् सर्व्वेषुकालेषु मामनुस्मरयथाशास्त्रंयुध्यचयुद्धञ्चस्वधर्म्मंकुरु मयिवासुदेवेऽर्पितेमनोबुद्धियेस्यतव सत्वंमय्यर्पितमनोबुद्धिःसन्मामेवयथास्मृतमेष्यसिआगमिष्यसिअसंशयोनसंशयोत्र विद्यते ७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अन्तकालेभगवन्तमनुध्यायतोभगवत्प्राप्तिनियमवदन्यमपितत्कालेदेवादिविशे षंध्यायतोदेहंत्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीति दर्शयति नेत्यादिना कथंपुनरन्त कालेपरवशस्यनियतविषयस्मृतिर्भवितुमुत्सहते तत्राह सदेति देवादिविशेषस्त स्मिन्नितिसप्तम्यर्थः भावोभावनावासनासभावोभावितःसंपादितोयेनपुंसासतथावि धःसन्यंयंभावंस्मरति तन्तमेवदेहत्यागादूर्द्ध्वंगच्छतीति सम्बन्धः ६

स्वामिकृतटीका ।

शुअर्चिरादिमार्गेणउत्तरायणपथायाति समद्भावंमद्रूपतांयाति अत्रसंशयोनास्ति स्मरणंज्ञानोपायोमद्भावापत्तिश्चफलमित्यर्थः ५

नकेवलंमांस्मरन्मद्भावंप्राप्नोतीतिनियमःकिंतर्हि यंयमिति यंयंभावंदेवता न्तरम्वाअन्यमपिवाअन्तकालेस्मरन्देहंत्यजति तंतमेवस्मर्य्यमाणंभावंप्राप्नोतिअ न्तकालेभावविशेषस्मरणेहेतुःसदातद्भावभावितइति सर्व्वदातस्यभावोभावनानु चीन्तनंतेनभावितोवासितचित्तः ६

भाषाअनुवाद ।

पूर्ववासनाहीजिसलियेमरणकालकेस्मरणमेंहेतुहै औरअन्तसमयविवशप्रा णीकोअपूर्ववस्तुकास्मरणअसंभवहै इससेसर्व्वदाहमकोचिन्तनकरोपरन्तुमेराचि न्तनभीचित्तशुद्धविनादुर्लभहै सोतुमचित्तशुद्धिकेअर्थयुद्धरूपस्वधर्म्मकाअनुष्ठानक रो औरतुमारासंकल्पात्मकमन तथाव्यवसायात्मिकाबुद्धिमेरेमेंअर्पितभईहै इससे अनायासहमकोप्राप्तहोउगे इसमेंसंशयनहीहै ७

अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानुचिन्तयन् ८

शाङ्करभाष्यं

किञ्च अभ्यासेति अभ्यासयोगयुक्तेनमयिचित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिन् तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणोविलक्षणप्रत्ययान्तरितोभ्यासःसचाभ्यासोयोगस्तेनयुक्तंतत्रैवव्यापृतंप्रवृत्तंयोगिनश्चेतस्तेनचेतसानान्यगामिनानान्यत्रविषयान्तरेगन्तुंशीलमस्येति नान्यगामि तेननान्यगामिनापरमंनिरतिशयंपुरुषंदिव्यंदिविसूर्यमण्डलेभवंदिव्यंयाति गच्छति हेपार्थ अनुचिन्तयन्शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येतत् ८

आनन्दगिरिकृतटीका

संततभावनाप्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्तान्यप्रत्ययहेतुरित्यङ्गीकृत्यानन्तरश्लोकमवतारयति यस्मादिति विशेषणत्रयवतो भगवदनुस्मरणस्यभगवत्प्राप्तिहेतुत्वंभातितस्मादित्युच्यतेसर्वेषुकालेष्वादरनैरन्तर्याभ्यां सहेति यावत्भगवदनुस्मरणे विशेषणत्रयसाहित्यंयथाशास्त्रमिति,द्योत्यते भगवदनुसन्धानंकर्त्तव्यमुक्त्वातेनसह स्वधर्ममपिकुरुयुद्धमित्युपदिशता भगवतासमुच्चयोज्ञानकर्मणोरङ्गीकृतोभातीत्याशंक्याह मयीति मनोबुद्धिगोचरंक्रियाकारकफलजातंसकलमपिब्रह्मैवेतिभावयन् युद्धस्वेतिब्रुवताक्रियादिकलापस्यब्रह्मातिरिक्तस्याभावाभिलापान्नावसमुच्चयोविवक्षितइत्यर्थः उक्तरीत्यास्वधर्ममनुवर्त्तमानस्यप्रयोजनमाह मामेवेति उक्तसाधनवशात्फलप्राप्तौप्रतिबन्धाभावंसूचयति असंशयइति ७

स्वामिकृतटीका।

तस्मादिति यस्मात्पूर्ववासनैवान्तकालेस्मृतिहेतुर्नतुतदाविवशस्यस्मरणोद्यमःसम्भवति अस्मात् सर्वदामामनुस्मरअनुचिन्तयन्ततस्मरणमाह चित्तशुद्धिंविनानभवति अतोयुध्यचयुध्यस्वचितशुद्धयेयुद्धादिकंस्वधर्ममनुतिष्ठेत्यर्थःएवंमय्यर्पितंमनः संकल्पात्मकंबुद्धिश्चव्यवसायात्मिकायेनत्वयासत्वमनायासेनमामेवप्राप्स्यसिअसंशयःसंशयोऽत्रनास्ति ७

भाषा अनुवाद

औरस्मरणमेपरमकारणअभ्यासकोदिखावतेहुयेकहतेहैं किअभ्यासकहे समानजातीयकीप्रतीतिकाप्रवाहजोधारावहयोगहै अर्थात् उपायहै उससेएकाग्रहोयजिसकीबुद्धिअन्यविषयमेनजाय ऐसामनुष्यबुद्धिकेद्वाराप्रकाशरूपपरमेश्वरकोनिरन्तरचिन्तनकरिके हे पार्थ उसपरमेश्वरकोप्राप्तहोताहै ८

शाङ्करभाष्यं

किंविशिष्टञ्चपुरुषंयातीत्युच्यते कविमिति कविंक्रान्तदर्शिनंसर्व्वज्ञं पुराणंचिरन्तनमनुशासितारंसर्व्वस्यजगतःप्रशासितारंअणोःसूक्ष्मादप्यणीयांसंसूक्ष्मतरंअनुस्मरेदनुचिन्तयेत्यःकश्चित्सर्व्वस्यकर्म्मफलजातस्यधातारंविचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारंविभज्यदातारमचिन्त्यरूपं नास्यरूपंनियतंविद्यमानमपि केनचित्चिन्तयितुंशक्यते इत्यचिन्त्यरूपस्तंआदित्यवर्णमादित्यस्येवनित्यचैतन्यप्रकाशोवर्णोयस्य तमादित्यवर्णंतमसःपरस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परं तमनुचिन्तयन्याति इति पूर्व्वेणैवसम्बन्धः ९

आनन्दगिरिकृतटीका

इतश्च पूर्व्वश्लोकोक्तार्थानुष्ठायी भगवन्तमन्तकालेप्राप्नोतीत्याह किञ्चेति अभ्यासंविजभते मयीति नहि चित्तसमर्पणस्यविषयभूतंभगवतोऽर्थान्तरं वस्तुसदस्तीतिमन्वानोविशिनष्टि चित्तेति अन्तरालकालेपिविजातीयप्रत्ययैर्विच्छिद्यविच्छिद्यजायमानेष्वपिसजातीयप्रत्ययावृत्तिरयोगिनोपिस्यादित्याशंक्याह विलक्षणेति अभ्यासाख्येनयोगेन युक्तत्वंचेतसोविशेषणोति तत्रैवेति तृतीययापराम्रष्टो ऽभ्यासयोगःसप्तम्यापिपराम्रश्यते ननुप्राकृतानां चेतस्तथेत्याशंक्यविशिनष्टि योगिनइति तच्चेच्चेतोविषयान्तरंपराम्रशेत्तर्हिपरमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुःस्यादित्याशंक्याह नान्यगामिनेति ग्रामादिकंविषयान्तरपारवश्यमभ्यनुज्ञातुंताच्छील्यप्रत्ययान्तेनतात्पर्यादपराम्रष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः तदेवपुरुषस्यनिरतिशयत्वंयदपरामृष्टाखिलानर्थत्वमनतिशयानन्दत्वंतच्च प्रागेवव्याख्यातंनेहव्याख्यानमपेक्षतेयश्चासावादित्येइत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह दिवीति तत्रविशेषतोऽभिव्यक्तिरेवभवनंपूर्व्वोक्तेनचेतसायथोक्तंपुरुषमनुचिन्तयन् यातितमेवेतिसम्बन्धः अनुचिन्तयन्नित्यत्रानुशब्दार्थंव्याचष्टे शास्त्रेति चिन्तयन्नितिव्याकरोतिध्यायन्निति ८

स्वामिकृतटीका।

सन्ततस्मरणस्यचाभ्यासोऽन्तरङ्गसाधनमिति दर्शयन्नाह अभ्यासयोगेति अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहःसएवयोगउपायस्तेनयुक्तेनैकाग्रेण अतएवनान्यंविषयंगन्तुंशीलंयस्यतेनचेतसादिव्यंद्योतनात्मकंपरमेश्वरमनुचिन्तयन्हेपार्थतमेवयातीति ८

कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्व्वस्यधातारमचिन्त्य रूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ९

आनन्दगिरिकृतटीका

किंविशिष्टपुरुषमनुचिन्तयन्नितिसम्बन्धः चकारात्कयावानाडीतत्क्रामन्नित्यनुकृष्यतेतवध्यानद्वाराप्राप्यस्यपुरुषस्यविशेषणानिदर्शयति उच्यतइति क्रान्तदर्शित्वमतीतादेरशेषस्यवस्तुनोदर्शनशालित्वं तेननिष्पन्नमर्थमाह सर्व्वज्ञमिति चिरन्तनमादिमतःसर्व्वस्यकारणत्वादनादिमित्यर्थः सूक्ष्ममाकाशादिततःसूक्ष्मतरंतदुपादानत्वादित्यर्थःयोयथोक्तमनुचिन्तयेत्सतमेवानुचिन्तयन्यातीतिपूर्व्वेणैव सम्बन्धइति योजना ननुविशिष्टजात्यादिमतोयथोक्तमनुचिन्तनंफलवद्भवति नत्वस्मदादीनामित्याशंक्याह यःकश्चिदिति फलमतउपपत्तेरितिन्यायेनाह सर्व्वस्येति एतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतिमाश्रित्याह अचिंत्यरूपमिति नहिपरस्यकिञ्चिदपिरूपादिवस्तुतोऽस्तिअरूपवदेवहीतिन्यायात्कल्पितमपिनास्मदादिभिःशक्यते चिन्तयितुमित्याह नास्येति मलकारणादज्ञानात्तत्कार्याच्चपुरस्तादुपरिष्टाद्व्यवस्थितं परमर्थतोऽज्ञानतत्कार्यास्पृष्टमित्याह तमसइति ९

स्वामिकृतटीका।

पुनरप्यनुचिन्तनीयंपुरुषंविशिनष्टि कविमितिद्वाभ्यां कविंसर्व्वज्ञंसर्व्वविद्यानिर्म्मातारं पुराणमनादिसिद्धंअनुशासितारंनियन्तारंअणोःसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मंआकाशकालदिग्भ्योऽप्यतिसूक्ष्मतरंसर्व्वस्यधातारंपोषकंअपरिमितमहिमत्वादचिन्त्यरूपंमलीमसयोर्म्मनोबुद्ध्योरगोचरंआदित्यवत् स्वरूपप्रकाशात्मकोवर्णःस्वरूपंयस्यतंतमसःप्रकृतेःपरस्ताद्वर्त्तमानंवेदाहमेतंपुरुषंमहान्तमादित्यवर्णंतमसःपरस्तादितिश्रुतेः ९

भाषा अनुवाद।

फेरिभीचिन्तनीयपुरुषकास्वरूपदोश्लोकसेकहतेहैं किकविकहेसर्व्वज्ञसकलविद्योंकेनिर्म्माणकर्त्तापुराणकहेअनादिसिद्ध अनुशासिताकहेसमस्तजगतके नियन्ता औअणोरणीयांसकहे सूक्ष्मसेभीसूक्ष्म आकाशकालदिशोंसेभीसूक्ष्मऔसर्वकेधाताकहेपोषणकर्ताअपरिमितमहिमासेअचिन्त्यरूप अर्थात् मलयुक्तमनबुद्धिकेअगोचरकहेअदृश्य औआदित्यवर्णतथातमजोप्रकृतिमाया तिससेपर ऐसेसे रूपकोजोस्मरणकरैहैं ९

शाङ्करभाष्यं

किञ्च प्रयाणकालइति प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन प्रचलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो भजनं भक्तिः तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनितं स्वचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्द्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तः सन् स एवं बुद्धिमान् योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तं परं पुरुषमुपैति प्रपद्यते दिव्यं द्योतनात्मकं १०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च भगवदनुस्मरणं सफलत्वादनुष्ठेयमित्याह किञ्चेति कदा तदनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोऽभ्यर्थ्यते तत्राह प्रयाणकालइति कथं तदनुस्मरणमित्युपकरणकलापमपेक्ष्यमाणं प्रत्याह मनसेति योनुस्मरेत् स किमुपैति तत्राह सतमिति मरणकाले क्लेशबाहुल्येपि प्राचीनाभ्यासप्रसादासादितबुद्धिवैभवो भगवन्तमनुस्मरन् यथास्मृतमेव देहाभिमानविगमानन्तरमुपगच्छतीत्यर्थः भगवदनुस्मरणस्य साधनं मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुत्युपदिष्टमाचष्टे मनसेति तस्य चञ्चलत्वान्न स्थैर्यमीश्वरे सिध्यति तत् कथं तेन तदनुस्मरणमित्याशंक्याह अचलेनेति ईश्वरानुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्त्तितं विषयविमुखं तस्मिन्नेवानुस्मरणयोग्यं पौनःपुन्येन प्रवृत्तया निश्चलीकृतं ततश्चलनविकलं तेनेति व्याचष्टे प्रचलनेति संप्रत्यनुस्मरणाधिकारिणं विशिनष्टि भक्त्येति परमेश्वरे परेण प्रेम्णा सहितो विषयान्तरविमुखोनुस्मर्त्तव्य इत्यर्थः योगबलमेव स्फोरयति समाधिजेति योगः समाधिः चित्तस्य विषयाकारवृत्तिनिरोधेन परस्मिन्नेव स्थापनं तस्य बलं संस्कारप्रचयोध्येयैकाग्र्यकरणं तेन तत्रैव स्थैर्यमित्यर्थः चकारसूचितमन्वयमन्वाचष्टे तेनचेति यत्तु कया नाड्योत्क्रामन्यातीति तत्राह पूर्व्वमिति चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु व्यापृतं तेभ्यो विमुखीकृत्य हृदये पुण्डरीकाकारे परमात्मस्थाने यत्नतः स्थापनीयं अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे इत्यादिश्रुतेस्तत्र चित्तं वशीकृत्य आदावनन्तरं कर्त्तव्यमुपदिशति तत इति इडापिङ्गले दक्षिणोत्तरे नाड्यौ हृदयान्निःसृते निरुध्य तस्मादेव हृदयाग्रादूर्द्ध्वगमनशीलया सुषुम्नया नाड्या हार्दं प्राणमानीय कण्ठावलम्बितं स्तनसदृशं मांसखण्डं प्राप्य तेनाध्वना भ्रुवोर्मध्ये तमावेश्य अप्रमादवान् ब्रह्मरन्ध्राद्विनिःक्रम्य कविं पुराणमित्यादिविशेषणं परमपुरुषमुपगच्छतीत्यर्थः भूमिजयक्रमेणेत्यत्र भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां जयो वशीकरणं तस्य तस्य भूतस्य स्वाधीनचेष्टावैशिष्ट्यं तद्द्वारेणेत्येतदुच्यते सतमित्यादि व्याचष्टे सएवमिति १०

प्रयाणकालेमनसाऽचलेनभक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैति दिव्यं १०

शाङ्करभाष्यं।

योगमार्गानुगमनेनैवब्रह्मविद्यासंस्कारेणापिब्रह्माप्यतइत्येवंप्राप्तइदमुच्यते पुनरपिवक्ष्यमाणेनोपायेनप्रतिपित्सितस्यब्रह्मणोवेदविद्वदादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानंकरोति भगवान् यदक्षरमिति यदक्षरंनक्षरतीति अक्षरंअविनाशिवेदविदो वेदार्थज्ञावदन्तितद्वाएतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदन्तीतिश्रुतेः सर्व्वविशेषनिवर्त्तकत्वेनाभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादिविशन्तिप्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौसत्यांयद्यतयोयतनशीलाः संन्यासिनोवीतरागाविगतोरागोयेभ्यस्तेवीतरागाःयच्चाक्षरमिच्छन्तोज्ञातुमिति वाक्यशेषःब्रह्मचर्य्यंगुरौचरन्तीति तत्तेपदंयदक्षराख्यंब्रह्माख्यंपदं पदनीयं तेतुभ्यंसंग्रहेणसंग्रहःसंक्षेपःतेनसंक्षेपेणप्रवक्ष्येकथयिष्यामिसयोहवैतद्भगवन् मनुष्येषुप्रा‥‥र्यमोङ्कारमभिध्यायीत कतमम्वावसतेनलोकंजयतीति तस्मै सहोवाचएतद्वैसत्यकामपरञ्चापरञ्चब्रह्मयदोङ्कारइत्युपक्रम्ययःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेणपरंपुरुषमभिध्यायीत प्रणवोधनुःशरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेदित्यादिना वचनेनअन्यत्रधर्म्मादन्यत्राधर्म्मादिति चोपक्रम्य सर्व्वेवेदायत्पदमामनन्तितपांसिसर्व्वाणिचयद्वदन्ति यदिच्छन्तोब्रह्मचर्य्यंचरन्तितत्तेपदंसंग्रहेणब्रवीम्योमित्येतदित्यादिभिश्चवचनैः परस्यब्रह्मणोवाचकरूपेणप्रतिमावत् प्रतीकरूपेणचपरब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेनमन्दमध्यमबुद्धीनांविवक्षित

स्वामिकृतटीका

सप्रपञ्चप्रकृतिं भित्त्वायस्तिष्ठति एवंभूतंपुरुषंअन्तकालेभक्तियुक्तोनिश्चलेनविक्षेपरहितेनमनसायोऽनुस्मरेत् मनोनैश्चल्येहेतु योगबलेनसम्यक् सुषुम्नामार्गेणभ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यइति सतं परंपुरुषंपरात्मस्वरूपंदिव्यंद्योतनात्मकंप्राप्नोति १०

भाषा अनुवाद

प्रपञ्चसहितप्रकृति कोभिन्नकरिकै जोस्थितहै ऐसेपुरुषकोभक्तियुक्त जोपुरुषविक्षेपरहितनिश्चलमनसे आसन्नकालमेधारावाहिकचित्तवृत्तिसेस्मरणकरैहै उस केस्मरणविषयकमनकीस्थिरताका कारणयहीहै किसम्पूर्ण योगबलसे सुषुम्नामार्गक्रमसे उसकोप्राणवायुभ्रूमध्यमेप्रविष्ट होतीहै ऐसापुरुषपरमात्मारूपप्रकाशात्मकंपुरुष कोप्राप्तहोता है १०

शाङ्करभाष्यम् ।

अथोङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि अधिकृतं कविं पुराणमनु
शासितारं यदक्षरं वेदविदो वदन्तीति चोपन्यस्तस्य च परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रति
पत्त्युपायभूतस्योङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यं ११

आनन्दगिरिकृतटीका ।

येन केन चिन्मन्त्रादिना ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सत्यभिधा
नत्वेन नियन्तुं स्मर्तव्यत्वेन प्रकृतपरमपुरुषस्य वैविद्यवृद्धप्रसिद्ध्या प्रामा
णिकत्वमाह पुनरपीति उपायो वक्ष्यमाण ओङ्कारः अविषये प्रतीचि ब्रह्म
णि वेदार्थविदामपि कथं वचनमित्याशंक्य अविषयत्वमित्येतावतैवेति मत्वा श्रु
तिमुदाहरति तद्धेति तथापि तस्मिन्नविषये सर्वविशेषशून्ये वचनमनुचितमित्या
शंक्याह सर्वेति न केवलं विद्वदनुभवसिद्धं यथोक्तं ब्रह्म किन्तु मुक्तोपसृप्यतया मुक्ताना
मपि प्रसिद्धमित्याह किञ्चेति केषां पुनः सन्यासित्वं तदाह वीतरागा इति ज्ञाना
र्थं ब्रह्मचर्य्यविधानादपि ब्रह्म ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धमित्याह यदिति कथं तर्हि यथोक्तं ब्र
ह्म मया ज्ञातुं शक्यमित्याकुलितचेतसमर्जुनं प्रत्याह तत्ते पदमिति वक्ष्यमाणेनो
पायेनेत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन्नोङ्कारद्वारा ब्रह्मोपासनं श्रुत्युक्तमनुक्रामति स यो हेति सत्य
कामेनाभिध्यानफलं जिज्ञासुना भगवन्निति पिप्पलादः सम्बोध्याभिमुखी क्रियते
निपातौ तु प्रसिद्धमर्थमवद्योतयन्तावभिध्यानस्य फलत्वेन कर्त्तव्यत्वमावेदयतः मनुष्येषु
मध्ये स यो धिकृतो मनुष्यस्तत्प्रसिद्धमभिध्यानं यथा सिध्यति तथा सर्ववेदसारभूतमोङ्का
रमाभिमुख्येन ध्यायीत तच्चाभिध्यानमाप्रायणादिति न्यायेन मरणान्तमनुष्ठेयं
स चैवमनुतिष्ठन्प्रकृतेनाभिध्यानेन लोकानां जेतव्यानां बहुत्वात् कतमं लोकं जयती
ति प्रश्नं पृष्टवते सत्यकामाय पिप्पलादनामा किलाचार्यः प्रतिवचनं प्रोवाच तत्र प्रथमं अ
भिध्येयमोङ्कारं परापरब्रह्मत्वेन सज्जीकरोति एतद्वा इति त्रिमात्रेणाकारोकारमकारा
त्मकेनेति यावत् यो भिध्यायीत तमेव यथाभिध्यातं पुरुषमधिगच्छतीत्यादि वच
नेनोपासनमोङ्कारस्योक्तमित्यर्थः प्रश्नश्रुतिवत् कठवल्लीचतवैवार्थप्रवृत्तेत्याह अ
न्यत्रेति अव्यवधानेनोपनिपदां व्यवधानेन च कर्म्मश्रुतीनां परस्मिन्नात्मनि पर्य्यवसा
नं दर्शयति सर्वइति तपसामपि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्य्यवसानमित्याह
तपांसीति तस्यैव च ज्ञानार्थमष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहितमित्याह यदिच्छन्त
इति तस्य पदनीयस्य ब्रह्मणः संक्षेपेण कथमोङ्कारद्वारकमिति कथयति ओमि
त्येतदिति उदाहृतवचनानां तात्पर्यं दर्शयति परस्येति तस्य वाचकरूपेणावाल

यदक्षरंवेदविदो वदन्तियद्यतयोवीतरागाः यदिच्छन्तोब्रह्मचर्यंचरन्ति तत्तेप
दंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये ११ विंशति

आनन्दगिरिकृतटीका

स्यैवप्रतीकरूपेणवाविवक्षितस्योङ्कारस्योपासनंयथोक्तंवचनैरुक्तमितिसम्बन्धः ननु परस्मिन्ब्रह्मणि तत्त्वमस्यादिवाक्यादेव प्रतिपत्तिरधिकारिणोभविष्यतिकिमित्यु पासनमोङ्कारस्योपन्यस्यतेतत्राह परेति यद्यपिविशिष्टस्याधिकारिणोविनैवोपा सनमुपनिषद्भ्योब्रह्मणिप्रतिपत्तिरुत्पद्यतेतथापि मन्दानांमध्यमानाञ्चत ईहितुत्वे नोंकारोविवक्षितःतच्चोपासनं ब्रह्मदृष्ट्याश्रुतिभिरुपदिष्टमित्यर्थः तस्यक्रममुक्ति फलत्वादनुष्ठेयत्वंसूचयति कालान्तरेति भवत्वेवंश्रुतीनांप्रवृत्तिस्तावताप्रकृतेकिमा यातमित्याशंक्याह उक्तंयदिति तदेवेहापिवक्तव्यमित्युत्तरेणसम्बन्धः उपासनमेवो पास्योपन्यासद्वारास्फोरयति कविमित्यादिना पूर्वोक्तरूपेणेत्यभिधानत्वेनप्रतीक त्वेनचेत्यर्थःश्रौतस्योपासनस्यानुद्यमानस्यसोपस्करत्वंसङ्गिरते योगेति११

स्वामिकृतटीका।

केवलाभ्यासयोगादपिप्रणवाभ्यासमन्तरङ्गंविधित्सुःप्रतिजानीते यदक्षरमिति यदक्षरंवेदार्थज्ञावदन्तिएतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचन्द्रमसौविधृतौतिष्ठ तइतिश्रुतेःवीतोरागोयेभ्यस्तेवीतरागायतयःप्रयत्नवन्तोयद्विशन्ति यच्च ज्ञातुमिच्छ न्तोगुरुकुलेब्रह्मचर्यंचरन्तितत्तेतुभ्यंपदंपद्यतेगम्यतइति पदंप्राप्यंसंग्रहेणसंक्षेपेण प्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायंकथयिष्यामीत्यर्थः ११

भाषाअनुवाद

तिसप्रकारापुरुषकीप्राप्तिकाहेतुजोअभ्यासयोगतिसकीअपेक्षाप्रणवअभ्यासको अंतरङ्गकहेश्रेष्ठसाधनकहनेकीइच्छारखते हुये भगवानउसकेकहनेकीप्रति ज्ञाकरते हैं किहेगार्गि यहीअक्षरस्वरूपपरब्रह्मकीशिक्षाक्रमसेसूर्यऔचन्द्रमेनि युक्तहोयस्थिति करतीहै अर्थात् अक्षरस्वरूपब्रह्मकीशिक्षाचन्द्रऔसूर्यकरते हैं यहश्रुतिकेकहनेसे वेदवितलोगजिसकोअक्षरकहते हैं औरजिसकेरागआदिगत होगयेहैं ऐसायती कहेयत्नकारीपुरुष जिसमेंप्रवेशकरते औरजिसकेजाननेके अर्थगुरुकुलमेंवासकरिब्रह्मचर्यकरते है सोईब्रह्मपदतुमकोअबमैंसंक्षेपसेकह ताहूं ११

सर्व्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यच मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणां १२

शाङ्करभाष्यं

प्रसक्तानुप्रसक्तञ्चयत्किञ्चिदित्येवमर्थउत्तरोग्रन्थआरभ्यते सर्व्वेतिसर्व्वद्वाराणिस र्व्वाणिचतानिद्वाराणिच सर्व्वद्वाराणिउपलब्धौतानिसर्व्वाणिसंयम्यसंयमनंकृत्वाम नोहृदिहृदयपुण्डरीकेनिरुध्यनिरोधंकृत्वानिःप्रचारतामापाद्यतत्रवशीकृतेनमन साहृदयादूर्द्ध्वगामिन्यानाड्याऊर्द्ध्वमारुह्यमूर्द्ध्नमारुह्यमूर्द्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितः प्रवृत्तोयोगधारणांधारयितुं १२ तत्रैवचधारयन् ओमिति ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मब्रह्मणोभिधानभूतमोङ्कारंव्याहरन्नुच्चरंस्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचि

आनन्दगिरिकृतटीका।

तर्हिकथमनन्यचेताःसततमित्यादिवक्ष्यतेतत्राह प्रसक्तेति ओङ्कारोपासनंप्र सक्तंतदनन्तरंतत्फलमनुप्रसक्तंतद्द्वाराचापुनरावृत्त्यादिवक्तव्यकोटिनिविष्टमित्य र्थः उक्तार्थेसमनन्तरग्रन्थमुत्थापयति इत्येवमर्थइति श्रोत्रादीनांज्ञानद्वारत्वंतत्राह उपलब्धाविति तेषांसंयमनंविषयेषुप्रवृत्तानांदोषदर्शनद्वारातेभ्योवैमुख्यापादनंको यंमनसोहृदयेनिरोधस्तत्राह निःप्रचारमिति मनसोविषयाकारवृत्तिंनिरुध्यहृ दिवशीकृतस्यकार्य्यंदर्शयति तत्रेति ऊर्द्ध्वगामित्वमपिहृदयादितिसम्बध्यते सर्व्वाण्युप लब्धिद्वाराणिश्रोत्रादीनिसंनिरुध्यवायुमपिसर्व्वेभ्योनिगृह्यहृदयमानीयततोनिर्ग तयासुषुम्नयाकण्ठभ्रूमध्यललाटक्रमेण प्राणंमूर्द्ध्न्याधाययोगधारणामारूढोब्रह्म व्याहरन्मांचतदर्थमनुस्मरन् परमांगतिंयातीतिसम्बन्धः १२

स्वामिकृतटीका।

प्रतिज्ञातमुपायंमाहमाह सर्व्वेतिद्वाभ्यां सर्व्वाणीन्द्रियद्वाराणिसंयम्यप्रत्याहृ त्यचक्षुरादिभिर्व्वाह्यविषयग्रहणमकुर्व्वन्नित्यर्थःमनश्चहृदिनिरुध्य वाह्यविषयस्मर णमप्यकुर्व्वन्नित्यर्थःमूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्येप्राणमाधाययोगस्यधारणां स्थैर्यमास्थितआश्रित वान्सन् १२

भाषा अनुवाद।

ब्रह्मपदप्राप्तिकीअङ्गसमेतउपायकोदोश्लोकसेकहतेहैं किइन्द्रियोंकोप्रत्याहर णपूर्व्वकअर्थात् चक्षुआदिसेवाह्यरूपादिविषयोंकाग्रहणछोडिमनकोहृदयमेरोध करकेअर्थातविषयोंकास्मरणत्यागकरतेहुयेभौंहकेमध्यस्थकुटीदेशमेवायुकोस्थाप नकरनेकेअनन्तर योगकाधारणरूपजोधैर्य उसकाअवलंबनकरके १२

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् १३
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४

शाङ्करभाष्यं।

त्यजन्यः प्रयाति म्रियते स त्यजन् परित्यजन्देहं शरीरं त्यजन्देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः स एवं त्यजन्प्रयाति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिं १३ किञ्च अनन्येति अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य मे। यमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते नित्यश इति दीर्घकालत्वमुच्यते न षण्मासं संवत्सरं वा किं तर्हि यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः तस्य योगिनो हं सुलभः सुखेन लभ्यः पार्थ नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि सदा समाहितो भवेत् १४

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तयोगधारणार्थं प्रवृत्तो मूर्द्ध्नि प्राणमाधाय धारयन्हि किं कुर्यादित्याशङ्क्यानन्तरश्लोकमवतारयति तत्रेति एकञ्च तदक्षरं चेति एकाक्षरमोमित्येवंरूपं तत्कथं ब्रह्म इति यः प्रयातीति मरणमुक्त्वा त्यजन्देहमिति ब्रुवता पुनरुक्तिराशङ्किताख्यादित्याशङ्क्य विशेषणार्थमित्याहेति देहेति एवमोंकारमुच्चारयन्नर्थं चाभिध्यायन्ध्याननिष्ठः स पुमानित्यर्थः परमामिति गतिविशेषणं क्रममुक्तिविवक्षया द्रष्टव्यं १३

टी० १ ब्रह्मेति विशिष्यते स्वामिकृतटीका।

ओमिति ओमित्येकं यदक्षरं तदेव ब्रह्मवाचकत्वात् ब्रह्मप्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म तद्व्याहरन्नुच्चारयन् तद्वाच्यञ्च मामनुस्मरन्नेवं देहं त्यजन्यः प्रकर्षेण याति अर्चिरादिमार्गेण स परमां श्रेष्ठां मद्गतिं प्राप्नोति १३

भाषा अनुवाद।

ओंकाराख्य एक जो अक्षर सो ब्रह्म का वाचक अथवा ब्रह्म प्रतीक कहे प्रतिमा के समान इन दोनो हेतु से ब्रह्म है ऐसे प्रणव कहे ओंकार के उच्चारणपूर्वक तद्वाच्यरूप हम को स्मरण करि देहत्याग करते जो मनुष्य अर्चिरादि मार्ग अर्थात् चन्द्रसूर्यमार्ग से गमन करते हैं तेई सर्वोत्तम मेरी गति को पावते हैं १३ ऐसे ही अन्तकाल में धारणक्रम से नित्य अभ्यासकारी पुरुष को मेरी प्राप्ति होती और को नहीं एतावता पूर्ववचन ही को स्मरण करावते हैं कि हे पार्थ जिस मनुष्य का चित्त भगवत को छोड़ि और में नहीं है ऐसा अनन्यचित्त होय जो निरन्तर या प्रतिदिन हम को स्मरण करै है उसी समाहित पुरुष को हम अनायास मिलते हैं और को नहीं प्राप्त होते हैं यह जानो १४

मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवन्तिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः १५

शाङ्करभाष्यं ।

तवसौलभ्येनकिंस्यादित्युच्यते शृणुतन्ममसौलभ्येनयद्भवति मामुपेत्येति मामु
पेत्यमामीश्वरमुपेत्यमत्भावमापद्यपुनर्जन्मपुनरुत्पत्तिंनप्राप्नुवन्तिकिंविशिष्टंपुनर्ज
न्मनप्राप्नुवन्तितद्विशेषणमाह दुःखालयंदुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयं
आलीयन्ते यस्मिन् दुःखानितंदुःखालयंजन्मनकेवलंदुःखालयमशाश्वतमनवस्थित
स्वरूपञ्चनाप्नुवन्तीदृशंपुनर्जन्ममहात्मानोयतयःसंसिद्धिंमोक्षाख्यांपरमांप्रकृष्टांग
ताःप्राप्ताः १५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननुवायुनिरोधविधुराणांउदीरितयारीत्यास्वेच्छाप्रयुक्तोत्क्रमणासम्भवाद्दु
र्लभापरमागतिरापतेदिति तत्राह किञ्चेति इतश्चभगवदनुस्मरणेप्रयतितव्यमि
त्यर्थःसततंनित्यशइति विशेषणयोरपुनरुक्तत्वमाह सततमित्यादिना उक्तमेवा
पौनरुक्त्यंव्यक्तीकरोति नेत्यादिना जितासुरिच्छयादेहंत्यजति तदितरस्तुकर्म्म
क्षयेणैवेति विशेषंविवक्षन्नाह यतइति १४

अनन्यचेतसंसमाहितचेतसंप्रतीश्वरस्यसौलभ्यमेवमित्युच्यते किंत्वांप्राप्तास्त्व
य्येवावतिष्ठन्ते किम्वापुनरावर्त्तन्तेचन्द्रलोकादिवेति सन्देहात् पृच्छति तत्रेति त
त्रोत्तरश्लोकेननिश्चयंदर्शयति उच्यतइति ईश्वरोपगमनंनसामीप्यमात्रमितिं व्या
चष्टे मद्भावमिति पुनर्जन्मनोऽनिष्टत्वंप्रश्नद्वारास्पष्टयति किमित्यादिना महात्म
त्वंप्रकृष्टसत्त्ववैशिष्ट्यंयतयस्तस्मिन्नेवेश्वरेसमुत्पन्नसम्यग्दर्शिनोभूत्वेतिशेषः १५

स्वाटीमस्तका ।

एवञ्चान्तकालेधारणया मत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवशतएवभवति नान्यस्येति पूर्व्वो
क्तमेवानुस्मारयति चनन्येति नास्त्यन्यस्मिन्चेतोयस्यतथाभूतःसन्योमांसततंनि
रन्तरंनित्यशःप्रतिदिनंस्मरति तस्यनित्ययुक्तस्यसमाहितस्याहंसुखेनलभ्योऽस्मि ना
न्यस्येति १४

भाषा अनुवाद

जोतुमस्वभक्तकोऐसेअनायासमिलते हो तोफेरिउसकाक्याहोताहै इसशङ्काप
रकहते हैं किपूर्वोक्तमहात्मालोगमेरीभक्तिसेमेरेकोप्राप्तहोयदुःखकाभवनऔ
अनित्यजोजन्म तिसकोफेरिनहींप्राप्तहोते हैं क्योंकि वेपरमसिद्धिकोप्राप्तभयेअ
र्थात्जीवन्मुक्तहोय जन्ममरणसंसारदुःखेछूटिजाते हैं १५

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन मामुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मनविद्यते १६

शाङ्करभाष्यं

येपुनर्मांनप्राप्नुवन्तिते पुनरावर्त्तन्तेकेपुनस्त्वत्तोन्यत् प्राप्ताः पुनरावर्त्तन्तइत्युच्यते आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनाद्भवन्तियस्मिन्भूतानीतिभुवनं ब्रह्मभुवनंब्रह्मलोकइत्यर्थः आब्रह्मभुवनात् सहब्रह्मभुवनेनलोकाः सर्व्वेपुनरावर्त्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाःहे अर्जुन मामेकमुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मपुनरुत्पत्तिर्नविद्यते १६

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवन्तमुपगतानामपुनरावृत्तौततोविमुखानामनुपजातमर्थ्यगिधयांपुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह येपुनरिति अपामसोममस्ता अमृमभूमेतिश्रुतेः स्वर्गादिगतानामपिममानैवानावृत्तिरिति आशङ्कते केपुनरिति अर्थवादश्रुतौकर्मिणामस्त तत्वस्यापेक्षिकत्वविवक्षित्वापरिहरति उच्यतइति एतेनभूरादिलोकचतुष्टयंप्रविष्टानांपुनरावृत्तावपिजनादिलोकत्रयंप्राप्तानामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिरप्रासाणिकत्वादेवहेयेत्यवधेयं तर्हितद्वदेवेश्वरंप्राप्तानामपिपुनरावृत्तिःस्यादिति नेत्याह मामिति यावत्संपातश्रुतिवदीश्वरंप्राप्तानांनिवृत्ताविद्यानांपुनरावृत्तिरप्रमाणिकीत्यर्थः १६

स्वामिकृतटीका

यद्येवंत्वंसुलभोऽसिततः किमतआह मामिति उक्तलक्षणमाहात्मानोमहात्मानोमां प्राप्यपुनर्दुःखाश्रयमनित्यञ्चजन्मनप्राप्नुवन्तियतस्तेपरमांसिद्धिं मोक्षमेवप्राप्ताःपुनर्जन्मनोदुःखानाञ्चालयंस्थानंमामुपेत्यनप्राप्नुवन्तीतिवा १५

तदेवंसर्व्वेष्वपिलोकेषुपुनरावृत्तिंदर्शयन्निर्धारयति आब्रह्मभुवनादिति ब्रह्मणोभुवनंवासस्थानंब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्यसर्व्वेलोकाः पुनरावर्त्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापिविनाशित्वात् तत्प्राप्तानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यंभाविपुनर्जन्म यएवंक्रमम्

भाषा अनुवाद।

इसतरह औरऔर लोकमेभीउनभक्तोंकोपुनर्जन्मकाअभावदेखायकरऔपुनरावृत्तिनिर्धारणकरतेहैं किहेअर्जुन ब्रह्माकेलोकपर्य्यन्तप्राप्तहोंकेभीप्राणीपुनर्व्वार संसारगामीहोते हैं क्योंकिब्रह्मलोककाभीएकदिननाशहै औरक्रममुक्तिजोकहा है सोकिसीविरलेकोउपासनाकेद्वारा ब्रह्मलोकमेंजायज्ञानप्राप्तहोयब्रह्माकेसाथ मुक्तिमिलतीहै परन्तुहे कौन्तेयमद्रूपप्राप्तमेरेभक्तकापुनर्जन्मतोनहींहोताहै १६

सहस्रयुगपर्य्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः १७

शाङ्करभाष्यं ।

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात् पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात् कथं सहस्रेति सहस्रयुगपर्य्यन्तं सहस्राणि युगानि पर्य्यन्तः पर्यवसानं यस्याह्नस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेः विराजो विदुः रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहःपरिमाणमेव केचिद्विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः १७

आनन्दगिरिकृतटीका

यस्य स्वाभाविकीत्वं गप्रयुक्ता च शुद्धिस्तस्यैवोर्ध्वं बुद्धिरुदेतीति मत्वा संबुद्धिद्वयं ब्रह्मलोकसहितानां पुनरावृत्तौ हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति ब्रह्मेति उक्तमेव हेतुमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति कथमित्यादिना यथोक्ताहोरात्रावयवमासर्त्वयनसम्वत्सरावयवं गतसंख्यायुरवच्छिन्नत्वात् प्रजापतेस्तदन्तर्वर्त्तिनामपि लोकानां यथायोग्यकालपरिच्छिन्नत्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे सहस्रेत्यादिना १७

स्वामिकृतटीका ।

निष्कामानिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्ते तमेव तल्लोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा सह मोक्षो नान्येषां तथा च ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं परस्यान्ते ब्रह्मणः परस्यायुषोऽन्ते कृतात्मानो ब्रह्मभावापादितमनोवृत्तयः कर्मद्वारेण येषां ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तेषां न मोक्ष इति परिनिष्ठितिः मामुपेत्य वर्त्तमानानां तु पुनर्जन्म नास्त्येवेति १६

भाषा अनुवाद

और जो क हेरि कितपक्षी दामोक्षिगत राग और समा गेलो गणे लोकके उपर गो करहितस्थानको स्थानक रिवास करते हैं इसपुराणके वचनसे महर्लोक आदि लोकोंको और लोकसे उत्तमता मालूम होती है परन्तु विनाशता सबका है इसवचनसे सब कोअपक्षष्टता ही है चाविशेषयही कि वे लोक बहुत दिनतक स्थिर रहते हैं और ब्रह्माको अपने वरसे सौ वर्षको आयुर्दा है और लोक अर्थात् स्वर्ग मर्त्य पाताल ये ब्रह्मा के प्रतिदिनमें उत्पन्न और प्रतिरात्रिमें प्रलय होते हैं ब्रह्माका एक दिन मनुष्य के हजार चतुर्युग का होता और उतनी ही रात्रि है और मनुष्य का एक वर्ष देवतों का रातिदिन है इसहिसाबसे देवतों के बारह हजार वर्ष में चारियुग होते हैं जो यह जानते सोई सर्वज्ञ है और जो चन्द्र सूर्य की गति को राति दिन जानते वे नहीं जानते हैं १७

शाङ्करभाष्यं।

यतएवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्त्तिनो लोकाः प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते अव्यक्तेति अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था तस्मादव्यक्तात् व्यक्तयो व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्व्वाः प्रजाः प्रभवन्त्यभिव्यज्यन्ते अहरागमे ऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे कालेब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्व्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्व्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके १८

आनन्दगिरिकृतटीका।

अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह यतइति यत्प्रजापतेरहस्तद्युगसहस्रपरिमितं या च तस्य रात्रिः सापि तथेति कालविदामभिप्रायमनुसृत्य ब्राह्मस्याहोरात्रस्य कालपरिमाणं दर्शयित्वा तत्रैव विभज्य कार्य्यं कथयति प्रजापतेरिति अव्यक्तमव्याकृतमिति शङ्कां वारयति अव्यक्तमित्यादिना जातिप्रतियोगिभूता व्यक्तीर्व्याचष्टे स्थावरेति असदुत्पत्तिप्रसक्तिं प्रत्यादिशति अभिव्यज्यन्त इति पूर्व्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकं स्वापावस्थं ब्रह्मप्रजापतिशब्दितं तस्मिन्निति यावत् १८

स्वामिकृतटीका।

ननु तपश्चिन्तोदानशीलानीतराणामित्रिलक्षणः त्रैलोक्यस्योपरिस्थं लोकं शोकवर्जितं इत्यादिपुराणादावुक्तेस्तल्लोका सकाशात् महर्लोकादीनामुत्कृष्टत्वं गम्यते विनाशित्वे च सर्व्वेषामविशिष्टे कथमसौ विशेषः स्यादित्याशंक्य बहुकालपर्यन्तस्थायित्वनिमित्तोऽसौ विशेष इत्याशयेनाह सहस्रेत्यादि एतत्पर्यन्तब्रह्मणोऽहन्यहनि त्रिलोक्या उत्पत्तिर्निशि निशि च प्रलयो भवतीति दर्शयितुं ब्रह्मणोऽहोरात्रयोः प्रमाणमाह सहस्रेति सहस्रं युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत् ब्रह्मणो यदहस्तद्दिव्ययुगसहस्रं सहोरात्रं युगसहस्रान्तां रात्रिञ्च ये विदुस्तएव सर्व्वज्ञा जनाः अहोरात्रविदः ये पुनः केवलं चन्द्रादित्यगत्यैव जानन्ति ते तथाहोरात्रविदो न भवन्ति अल्पदर्शित्वात् युगशब्देनात्र चतुर्युगमभिप्रेतं चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते इति विष्णुपुराणोक्तेः ब्रह्मण इति च महर्लोकादिवासिनामुपलक्षणार्थं तत्रायं कालगणनाप्रकारः मनुष्याणां यद्वर्षं तद्देवानामहोरात्रं तादृशैरहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनया द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं भवति चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनं तावत् प्रमाणैव रात्रिस्तादृशैश्चाहोरात्रैः पक्षमासादिक्रमेण वर्षशतं ब्रह्मणः परमायुरिति १७

अव्यक्ताद्व्यक्तय: सर्व्वा:प्रभवन्त्यहरागमे रात्र्यागमेप्रलीयन्तेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञके १८

शाङ्करभाष्यं

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थंबन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थंअविद्यादिक्लेशमूलकर्म्माशयवशाच्चावशोभूतग्रामोभूत्वाप्रलीयतइत्यत: संसारेवैराग्यप्रदर्शनार्थञ्चेदमाह भूतग्रामइति भूतग्रामोभूतसमुदाय:स्थावरजङ्गमलक्षणोय:पूर्व्वस्मिन्कल्पेआसीत्सएवायंनान्योभूत्वापुन: अहरागमेप्रलीयते पुन: पुन:रात्र्यागमेऽह्न:क्षयेऽवशोऽस्वतन्त्रएवपार्थप्रभवतिजायतेसएवअहरागमे १९

आनन्दगिरिकृतटीका

ननुप्रबोधकालेब्रह्मणोयोभूतग्रामोभूत्वातस्यैवस्वापकालेविलीयते तस्मादन्योभूयोभूयोब्रह्मणोऽहरागमेभूत्वापुनरात्र्यागमेपरवशोविनश्यति तदेवंप्रत्यवान्तरकल्पंभूतग्रामविभागोभवेदित्याशंक्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह अकृतेति प्रतिकल्पंप्राणिनिकायस्याभिन्नत्वेसतिअकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात्तत्परिहारार्थंभूतग्रामस्यप्रतिकल्पमैक्यमास्थेयमित्यर्थ: यदिस्थावरजङ्गमलक्षणप्राणिकायस्यप्रतिकल्पमन्यथात्वंतदैकस्यबन्धमोक्षान्वयिनोभावात्काणइयात्मनोबन्धमोक्षार्थस्यशास्त्रस्यप्रवृत्तिरफलाप्रसज्येतअतस्तत्साफल्यार्थमपिप्रतिकल्पंप्राणिवर्गस्य नवीनत्वानुपपत्तिरित्याह बन्धेति कथंपुनर्भूतसमुदायोऽस्वतन्त्र: सन्नेवशोभूत्वाप्रविर्लीयतेतत्राह

स्वामिकृतटीका ।

तत:किमतआह अव्यक्तादित्य दिकार्य्यस्याव्यक्तरूपंकारणात्मकंतस्माद्व्यक्तात् कारणरूपात्व्यज्यन्तइतिव्यक्तयश्चराचराणिभूतानिप्रादुर्भवन्तिकदा अहरागमेब्रह्मणोदिवसस्योपक्रमेतथारात्रेरागमेब्रह्मणयनेतस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके कारणरूपे प्रलयंयान्ति यद्वा तेऽहोरात्रविदइत्येतन्नविधीयते किन्तुतेप्रसिद्धाअहोरात्रविदोजनाब्रह्मणोयदहर्विदुस्तस्यागमेऽव्यक्ताद्व्यक्तय:प्रभवन्ति याञ्चरात्रिं विदुस्तस्यागमेरागमेप्रलीयन्तइति द्वयोरन्वय: १८

भाषा अनुवाद

जिससेकालगतिकेपराधीनसबलोकहैं इससेपुनरावृत्तिहोतीहै सोईकहते हैं किकार्यरूपजगतकेअव्यक्तकहेसूक्ष्मरूपकारणस्वरूपहीकोप्रकृतिकहतेहैं उसीकारणरूपप्रकृतिसेब्रह्माकेदिनमेचराचरसकलउत्पन्नहोतेऔररात्रिआनेसेफेरिउसीप्रकृतिमेलयपातेहैं १८

भूतग्रामःसएवायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते रात्र्यागमेऽवशःपार्थप्रभवत्यहरागमे १९

शाङ्करभाष्यं

यदुपन्यस्तमक्षरंतस्यप्राप्त्युपायोनिर्दिष्टओमित्येकाक्षरंब्रह्मेत्यादिनाथेदानीमक्षरस्यैवस्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमुच्यते परइति अनेनयोगमार्गेणेदंगन्तव्यमितिपरस्तस्मादितिपरोव्यतिरिक्तोभिन्नः कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तादव्यक्तात् तुशब्दोऽव्यक्तादक्षरस्यविवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थःभावोऽक्षराख्यंपरंब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेसत्यपिसालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीतितद्विनिवृत्त्यर्थमाह अन्यइति अन्योविलक्षणःसचाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरःपरस्तस्मादित्युक्तःकस्मात्पुनःपरः पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तादन्योविलक्षणोभावइत्यभिप्रायः सनातनश्चिरन्तनोयः सभावः सर्व्वेषुभूतेषुब्रह्मादिषुनश्यत्सुनविनश्यति २०

आनन्दगिरिकृतटीका।

अविद्यादीति आदिशब्देनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशागृह्यन्ते यथोक्तंक्लेशपञ्चकंमूलमतिलभ्यकल्पंप्रतिलभ्यधर्म्माधर्म्मात्मकंकर्म्मराशिरुद्भवतितद्वशादेवास्वतन्त्रोभूतसमुदायोजन्मविनाशावनुभवतीत्यर्थःप्राणिनिकायस्यजन्मनाशाभ्यामोक्षंर्थसिद्धमर्थमाह इत्यतइति संसारेविपरिवर्त्तमानानांप्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेवजन्ममरणप्रबन्धसम्बन्धात् अलमनेनसंसारेणेति वैराग्यंतस्मिन्प्रदर्शनीयं तदर्थञ्चदशूतानामहोरात्रमाद्युक्तिवचनमित्यर्थःसमनन्तरवाक्यमिदमापरास्यन्नेते रात्रावित्यमनुभवतोऽहरागमेचप्रभवंप्रतिपद्यमानस्यप्राणिवर्गस्यतुल्यंपारवश्यमित्याशयवानाह अवशइति १९

स्वामिकृतटीका।

तत्रचकृतनाशाकृताभ्यागमशङ्कांवारयन् वैराग्यार्थंसृष्टिप्रलयप्रवाहस्य नित्यत्वं दर्शयति भूतग्रामइति भूतानांचराचरप्राणिनांग्रामःसमूहोयःप्रागासीत्सएवायमहरागमेभूत्वाभूत्वारात्र्यागमेप्रलीयते प्रलीयपुनरप्यहरागमेऽवशःकर्म्मादिपरतन्त्रःसन्प्रभवतिनान्यइत्यर्थः १९

भाषाअनुवाद

अवविषयोंसेवैराग्यहोनेकेअर्थ सृष्टिऔलयकाप्रवाहदेखावतेहैं किहेपार्थजोचराचरप्राणीमात्रपूर्व्वमेथे तेईअवशकर्म्मकेआधीनवारम्बारहोतेऔजातेहैं जबब्रह्माकादिनभयातबप्रगटे जबरातिआईतोफेरिप्रकृतिमेंलीनहोगये ऐसेही होगभेरलगारहता है १९

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति २०

शाङ्करभाष्यं

अव्यक्त इति योसावव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तंभावंआहुः परमाम्प्रकृष्टांगतिंयंभावंप्राप्यगत्वाननिवर्त्तन्तेसंसारायतद्धाम्स्थानंपरमंप्रकृष्टंममविष्णोःपरमंपदमित्यर्थः २१

आनन्दगिरिकृतटीका

अक्षरंब्रह्मपरममित्युपक्रम्यतदनुपयुक्तं किमिदमन्यदुक्तमित्याशंक्यदृष्टमनूद्यानन्तरग्रन्थसङ्गतिमाह यदुपन्यस्तमिति अक्षरस्वरूपेनिर्दिदिक्षितेतस्मिन् पूर्वोक्तयोगमार्गस्यकथमुपयोगःस्यादित्याशंक्यतत्प्राप्त्युपायत्वेनेत्याह अनेनेति गन्तव्यमिति योगमार्गोक्तिरुपयुक्तेतिशेषः पूर्वोक्तादव्यक्तादितिसम्बन्धः परशब्दस्यव्यतिरिक्तविषयत्वेतुशब्देनवैलक्षण्यमुक्त्वापुनरन्यशब्दप्रयोगात्पौनरुक्त्यमित्याशंक्याह व्यतिरिक्तत्वइति तुनाद्योतितंवैलक्षण्यमन्यशब्देनप्रकटितंयतोभिन्नेष्वपि भावभेदेषु सालक्षण्यमालक्ष्यते ततश्चाव्यक्ताद्भिन्नत्वेपिब्रह्मणस्तेनसादृश्यमाशङ्कते तन्निवृत्त्यर्थमन्यपदमित्यर्थः यद्वापरशब्दस्यप्रकृष्टवाचिनोभावविशेषणार्थत्वेपुनरुक्तिशङ्कैवनास्तीति द्रष्टव्यःअनादिभावस्याक्षरस्याविनाशित्वमर्थसिद्धंसमर्थयतेयः सभावइति सर्वेहिविनशद्विकारजातंपुरुषान्तं विनशति सतुविनाशहेत्वभावान्नविनष्टुमर्हतीत्यर्थः २०

यथोक्तोऽव्यक्तोभावेश्रुतिस्मृतिमाह अव्यक्त इति तस्यपरमगतित्वंसाधयति यं प्राप्येति योसावव्यक्तोभावोसदर्शितःसयेनाक्षरंपुरुषंवेदसत्यमित्यादिश्रुतावक्षर इत्युक्तः

स्वामिकृतटीका।

लोकानांमनित्यत्वं प्रपंच्यपरमेश्वरस्वरूपस्यनित्यत्वंप्रपञ्चयति पर इति द्वाभ्यांतस्माच्चराचरकारणभूतादव्यक्तात्परस्तस्यापि कारणभूतोयोन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तश्चक्षुराद्यगोचरोभावः सनातनोऽनादिः सतुसर्वेषुकार्यकारणलक्षणेषुभूतेषु नश्यत्स्वपिनविनश्यति २०

भाषा अनुवाद।

सकललोककोअनित्यतादिखायअवदोश्लोकसेपरमेश्वरकानित्यत्व विस्तारकरिकेकहतेहैं किसोईचराचरकोकारणरूपप्रकृतिसेपरअर्थात्उसकाभीकारणस्वरूपऔउससेभिन्नचक्षुआदिकाअगोचरभावजोअनादिपुरुष सोयावतकार्यकारणरूपभूतमात्रकानाशहोनेसेभी नष्टनहींहोतेहैं २०

अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुः परमांगतिं यंप्राप्यननिवर्त्तन्तेतद्धामपरमंमम २१

शाङ्करभाष्यं

तल्लभ्येरूपायउच्यते पुरुषइति पुरुषःपुरिशयनात्पूर्णत्वाद्वासपरःपार्थपरो निरतिशयोयस्मात् पुरुषान्नपरंकिञ्चित् सभक्त्यालभ्यस्त्वज्ञानलक्षणयानन्ययाआत्मविषययायस्यपुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानिकार्य्यभूतानिकार्य्यंहिकारणस्यान्तर्वर्त्तिभवतियेनपुरुषेणसर्व्वमिदंजगत्ततंव्याप्तंआकाशेनेवघटादि २२

आनन्दगिरिकृतटीका।

अक्षरंभावंपरमांगतिंपुरुषान्नपरंकिञ्चित् साकाष्ठासापरागतिरित्याद्याःश्रुतयोव दन्तीत्याह योसाविति परमपुरुषस्यपरमगतित्वमुक्तंव्यनक्ति यंभावमिति तद्विष्णोः परमंपदमितिश्रुतिमवसम्वादयति तद्धामेति २१

नन्वव्यक्तादतिरिक्तस्यतद्विलक्षणस्यपरमपुरुषस्यप्राप्तौकश्चिदसाधारणोहेतुरेपित व्योयस्मिन्प्रेक्षापूर्व्वकारीयत्प्रेक्षयाप्रवृत्तोनिर्वृणोति तत्राह तल्लभ्येरिति परस्य पुरुषस्यसर्व्वकारणत्वंसर्व्वव्यापकत्वञ्चविशेषणद्वयमुदाहरति यस्येति निरतिशय त्वंविशदयति यस्मादिति तुशब्दोऽवधारणार्थःभक्तिर्भजनं सेवाप्रदक्षिणप्रणामादि लक्षणान्तांव्यवर्त्तयति ज्ञानेति उक्तायाभक्तेर्विशेषतोवैशिष्ट्यमाह अनन्ययेति को

स्वामिकृतटीका

अविनाशेप्रमाणंदर्शयन्नाह अव्यक्तइति योभावोऽव्यक्तोतीन्द्रियःअक्षरःप्रवेश नाशशून्यइति तथाअक्षरात् सम्भवतीहविश्वमित्यादिश्रुतिष्वक्षरइत्युक्तःतंपरमां गतिं गम्यंपुरुषार्थमाहुःपुरुषान्नपरंकिञ्चित् साकाष्ठासापरागतिरित्यादिश्रुतयः परमगतित्वमेवाह यंप्राप्यनपुनर्निवर्त्तन्तइति तच्चममैवधामस्वरूपंममेत्युपचारेष षष्ठीराहोःशिरइतिवत् अतोऽहमेवपरमागतिरित्यर्थः २१

भाषाअनुवाद

अवपरमेश्वरके अविनाशित्वमेंप्रमाणदर्शायकरकहते हैं किजोभावरूपइन्द्रियअ गोचरप्रवेशनाशशून्यअक्षरस्वरूपपरमेश्वरजिससेइसविश्वकाउद्भवहै औश्रुति जिस कोअक्षरकहतीहैं किपुरुषान्न किञ्चित्परंसाकाष्ठापरागतिजोसवकेपरऔरजि ससेपरकोईनहीं ऐसेश्रुतिजिसको उत्कृष्टगतिकहतीहैं औरजिसकोपायकरफे रिसंसारगति नहींहोतीवहीमेरास्वरूपहै इससे मैंहीपरमगतिहौंयहजानो २१

पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानिभूतानियेनसर्व्वमिदंततं २२

शाङ्करभाष्यं।

प्रकृतानांप्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनांकालान्तरमुक्तिभाजांतत्ब्रह्मप्रतिपत्तयेउत्तरोमार्गोवक्तव्यइति यत्रकालइत्यादिविवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते आवृत्तिमार्गोपन्यासइतरमार्गस्तुत्यर्थः यत्रेति यत्रकालेप्रयाताइति व्यवहितेनसम्बन्धः यत्रयस्मिन् कालेत्वनावृत्तिमपुर्जन्मआवृत्तिंतद्विपरीताञ्चैवयोगिनइतिकर्म्मिणश्चोच्यन्ते कर्म्मिणस्तुगुणतःकर्म्मयोगेनयोगिनामितिविशेषणात् तत्रविभज्यन्तेयोगिनःयत्रकालेप्रयाताम्रतायोगिनोनावृत्तिंयान्तियत्रकालेचप्रयाताम्रता आवृत्तिंयान्तितंकालंवच्यामिभरतर्षभ २३

आनन्दगिरिकृतटीका।

सौपुरुषोयद्विषयाभक्तिस्तत्प्राप्तिपर्य्याप्तेत्याशंक्योत्तरार्द्धंव्याचष्टे यस्येति कथम्भूतानां तदन्तस्थत्वंतत्राह कार्यंहीति समर्पणादिति श्रुतिमाश्रित्याह येनेति २२

ननुज्ञानायत्तापरमपुरुषप्राप्तिःज्ञानञ्चज्ञानंमार्गमपेक्ष्यफलायकल्पते विदुषोगत्युत्क्रान्तिनिषेधश्रुतेः तथाचमार्गोक्तिरयुक्तेत्याशंक्यसगुणशरणानांतदुपदेशोऽर्थवानित्यभिप्रेत्याह प्रकृतानामिति वक्तव्यइति यत्रकालइत्याद्युच्यते इति सम्बन्धः सचेद्वक्तव्यस्तर्हिकिमित्यध्यात्मादिभावेनसविशेषंब्रह्मध्यायतांफलाय्ययेमूर्द्धन्यनाडीसम्बन्धे देवयानेपथ्युपास्यत्वायवक्तव्येकालोनिर्दिश्यते तत्राह विवक्षितेति सोऽर्थोमार्गस्तद्विशेषत्वेनकालोक्तिरित्यर्थः पितृयानमार्गोपन्यासस्तर्हिकिमितिक्रियते तत्राह आवृत्तिमिति मार्गान्तरस्यावृत्तिफलत्वात्स्यचानावृत्तिफलत्वात्तदपेक्षयामहीयानयमितिस्तुतिर्विवक्षितेतिभावः योगिनइति ध्यायिनांकर्म्मिणाञ्चत

स्वामिकृतटीका।

तत्प्राप्तौचभक्तिरन्तरङ्गोपायइत्युक्तमेवेत्याह पुरुषइति सचाहपरःपुरुषोऽनन्ययानविद्यतेन्यःशरणत्वेनयस्यास्तया एकान्तभक्त्यैवलभ्योनान्यथापरत्वमेवाह यस्यकारणभूतस्यान्तर्मध्येभूतानियेनचकारणभूतेनेदंसर्व्वंजगत्ततंव्याप्तं २२

भाषाअनुवाद।

इसपरमेश्वरकीप्राप्तिमेभक्तिहीसबसेबढ़िकैपरमउपायहै इसकोकहते हैं किसोईपरमपुरुषमैअनन्यभक्तिमेअर्थात् जिसमेहमैछोडिऔरकोईभीचिन्तनीयनहींहै ऐसोएकान्तभक्तिसेमैमिलताहूं औरअवप्राप्तव्यपुरुषकीश्रेष्ठताकहते हैं किजिसपुरुषमे येभूतसकलस्थितहैं औरजोकारणरूपसेसमस्तजगतमेव्यापरहाहै सोईमैहूं २२

यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैवयोगिनः प्रयातायान्तितंकालंवक्ष्यामिभरतर्षभ २३

आनन्दगिरिकृतटीका

त्वेणाभिधानमित्याह योगिनइति कथंकर्मिणुयोगिशब्दोवर्त्ततामित्याशंक्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह कर्मिणस्त्विति गुणतोयोगिनइति सम्बन्धः तत्रैववाक्योपक्रमस्यानुकूल्यमाह कर्मयोगेनेति अवशिष्टान्यक्षराणिव्याचक्षाणोवाक्यार्थमाह यत्रेति योगिनोत्रविवक्षिताः येआवृत्तावधिकृतायोगिनः कर्मिणइति विभागः कालप्राधान्येनमार्गद्वयोपन्यासमुपक्रम्यतमेवप्रधानीकृत्यदेवयानंपन्थानमवतारयति तंकालमिति २३

यथोपक्रमंव्याख्याययथार्थंतंव्याख्याति अथवेति कथंतर्हिदेवतानामभिनेत्रीणांग्रहणेकालप्राधान्येननिर्देशोभिप्यते तत्राह भूयसांत्विति मार्गद्वयेपिकालाद्या

स्वामिकृतटीका

तदेवंपरमेश्वरोणसकास्तत्पदंप्राप्यननिवर्त्तन्ते अन्येत्वावर्त्तन्तइत्युक्तं तत्रकेनमार्गेणगतानावर्त्तन्तेकेनवावर्त्तन्तइत्यपेक्षायामाह यत्रेति यत्रयस्मिन्कालेप्रयातायोगिनोऽनावृत्तिंयान्ति यस्मिंश्चकालेप्रयाताआवृत्तिंयान्तितंकालंवक्ष्यामीत्यन्वयः अत्रचरश्मयनुसारीअतस्त्वायनेऽपिदक्षिणइति सूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषमरणस्यत्वविवक्षितत्वात्कालशब्देन कालाभिमानिनीभिरातिवाहिकीभिर्देवताभिःप्राप्योमार्गउपलक्ष्यते अतोऽयमर्थः यस्मिन्कालाभिमानिदेवतोपलक्षितेमार्गेप्रयातायोगिनउपासकाःकर्मिणश्चयथोक्तमनावृत्तिभावत्वञ्चयान्ति तंकालाभिमानिदेवतोपलक्षितंमार्गंकथयिष्यामीति अग्निज्योतिषोःकालाभिमानित्वाभावेऽपिभूयसामहरादिशब्दोक्तानां कालाभिमानिनां साहचर्यादाम्रवनमित्यादिवत् कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धं २३

भाषाअनुवाद

इसप्रकारसेभगवतउपासकपरमपदप्राप्तहोके फेरिसंसारगतिमेनहींआतेहैं यहतीनिश्लोकमेकह अवकौनमार्गसेगमनकरिके फेरिआवनेऔकौनमार्गगामी फेरिनहींआवते यहोप्रकाशरूपमेकहतेहैं किहेअर्जुन योगिजनजिसकालमेगमनकरिआवनेऔरजिससेगमनकरिनहींआवतेसोकालतुमसेकहूंगा यद्यपिदेहत्यागमेउत्तरायणकालश्रेष्ठऔदक्षिणायननिकृष्टहै तौभीआमसमेकहाहै किभगवतभक्तदक्षिणायनमेभीउत्तमगतिकोजातेहैं यहांयोगीकहेकर्मीऔकालसेतदभिमानिनीदेवतालेतेहैं २३

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लःषण्मासा उत्तरायणं तत्रप्रयातागच्छन्तिब्रह्मब्रह्म विदोजनाः २४

शाङ्करभाष्यं।

तंकालमाह अग्निर्ज्योतिरिति अग्निः कालाभिमानिनीदेवतातथाज्योतिर्देवतै वकालाभिमानिनी अथवाअग्निर्ज्योतिषीयथाश्रुतेएवदेवते भूयसान्तुनिर्देशोयत्र कालेतंकालमिति आम्रवनवत् तथाहर्देवताहरभिमानिनीशुक्लपक्षदेवतातथाषण् मासा उत्तरायणं तत्रापिदेवतैवमार्गभूतेतिस्थितोन्यत्रन्यायस्तस्मिन्मार्गेप्रयाताम् तागच्छन्तिब्रह्मब्रह्मविदोब्रह्मोपासकाः ब्रह्मोपासनपराजनाः क्रमेणेति वाक्यशेषोन तिहिसद्योमुक्तिभाजांसम्यग्दर्शननिष्ठानांगतिर्वाक्वचिदस्तिनतस्यप्राणाउत्क्रामन्तीति श्रुतेः ब्रह्मसंलीनप्राणाएवते ब्रह्ममयाब्रह्मभूताएवते २४

आनन्दगिरिकृतटीका

भिमानिन्योदेवताः कालशब्देनोच्यन्ते कालाभिमानिनीनांभूयस्त्वात् कालशब्देनस र्वासांदेवतानामुपलक्षणत्वंविवक्षित्वाकालकथनमित्यर्थः यथाम्राणांभूयस्त्वाद्विद्यमाने ष्वपिद्रुमान्तरेषुआम्रैरेववनंनिर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरणमाह आम्रेति ननुभोगचि ह्नानांभोगभूमीनांवातत्तच्छब्दैरुपादानसम्भवेकिमिति देवताग्रहणमित्याशंक्याति वाहिकास्तल्लिङ्गादितिन्यायेनोत्तरमाह इतिस्थितइति तेषांअग्न्यादीनांसमी पमितिसामीप्ये तत्रेतिसप्तमी ब्रह्मकार्योपाधिकंपरंवाब्रह्मपरम्परयामुक्त्यालम्बन मतएवक्रमेणेत्युक्तानिर्गुणमप्रपञ्चंब्रह्मास्मीति विद्यावतोऽव्यवच्छिन्नन्ति ब्रह्मोपासने ति ननुब्रह्मशब्दस्यमुख्यार्थत्वात्परब्रह्मविदामेवेयंगतिरुच्यते नबादय्यधिकरण विरोधादित्याह नहीति २४

स्वामिकृतटीका।

तत्रानावृत्तिमार्गमाह अग्निरिति अग्निज्योतिःशब्दाभ्यांतेर्चिषमभिसम्भवन्ती

भाषा अनुवाद

और जिसमार्गमेंप्रयाणकरिके फेरिनहींसंसारगतिकोप्राप्तहोतेहैं सोईमा र्गकहते हैं कि अर्चिअभिमानिनीअर्थात् अग्नि या ज्योतिरूपऔर अहकहेदिन औ शुक्लपक्षतथा उत्तरायणजोछमासऔर संवत्सरइनसबकीअभिमानिनीदेवताइ हांलेतेहैं यथाप्रथमजोतिमेंप्रवेशकरिफेरिदिनमेंदिनसेपक्षमेंपक्षसेउत्तरायणछ मासोंमेंउससेसंवत्सरमें संवत्सरसेदेवलोकमेंप्राप्तहोयफेरिभगवतउपासकब्रह्मज्ञ होयसाक्षात् ब्रह्मस्वरूपहोतेहैं निष्कामकर्मकारी इसगतिसेजाते हैं २४

धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासादक्षिणायनं तत्रचान्द्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्त्तते २५

शाङ्करभाष्यं।

धूमइति धूमोरात्रिः धूमाभिमानिनीरात्र्यभिमानिनीचदेवतातथाकृष्णःकृष्णपक्षदेवताषण्मासादक्षिणायनमितिचपूर्ववद्देवतैव तत्रचन्द्रमसिभवंचान्द्रमसंज्योतिस्तत्फलंइष्टादिकारीयोगीकर्म्मीप्राप्यभुक्त्वातत्क्षयादिहनिवर्त्तते पुनः २५

आनन्दगिरिकृतटीका।

प्रकृतंदेवयानंप्रस्थानंस्तोतुंपितृयानमुपन्यस्यति धूमइति तत्रापिमार्गचिह्नानिभोगभूमीश्चव्यवच्छिद्यआतिवाहिकदेवताविषयत्वंधूमादिपदानांविभजते धूमेत्यादिना तत्रेतिसप्तमीपूर्ववदेवसामीप्यार्था इष्टादीत्यादिशब्देनपूर्त्तदत्तेगृह्येते कृतात्ययेऽनुशयवानितिन्यायंसूचयति तत्क्षयादिति आरोहावरोहयोरभ्यासवाचिना पुनःशब्देन संसारस्यानादित्वंसूच्यते २५

स्वामिकृतटीका

तिथ्युक्तार्च्चिरभिमानिनीदेवतोपलक्ष्यते अहरिति दिवसाभिमानिनी शुक्लइति शुक्लपक्षाभिमानिनीउत्तरायणरूपाःषण्मासाइत्युत्तरायणाभिमानिनीएतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानांसम्वत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थं एवंभूतयोमार्गस्तत्रप्रयाताग्ताभवदुपासकाजनाब्रह्मप्राप्नुवन्ति यतस्तेब्रह्मविदः तथाचश्रुतिः तेऽर्च्चिषमभिसम्भवन्तिअर्च्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङादित्यएतिमासेभ्योदेवलोकमिति २४

आवृत्तिमार्गमाह धूमइति धूमाभिमानिनीदेवतारात्रादिशब्दैश्चपूर्ववद्देवताविकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपषण्मासाभिमानिन्यस्तिस्रोदेवताउपलक्ष्यन्ते एताभिरुपलक्षितोयोमार्गस्तत्रप्रयातःकर्मयोगीचान्द्रमसंज्योतिस्तदुपलक्षितंस्वर्गलोकंप्राप्यतत्रेष्टापूर्त्तकर्मफलंभुक्त्वापुनरावर्त्ततेतत्रापिश्रुतिःतेधूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं

भाषा अनुवाद

औरजिसराहसेगमनकरि फेरिसंसारमेआवते सोकहतेहैं किप्रथमधूममेंप्राप्तहो फेरिधूमसेरात्रिमेरात्रिसेकृष्णपक्षमेंकृष्णपक्षसेदक्षिणायनछमासमेतबपितृलोकमे उससेफेरिचन्द्रज्योतिमेप्राप्तहोय योगीफेरिनिवृत्तहोतेहैं इहांभीधूमादिशब्दोंसे तदभिमानिनीदेवतालेतेहैं कामनाकरिकर्मकरियोंकीयहगतिहै किकर्म्मफलभोगकरि फेरिसंसारहोताहै तोनिःकामकर्महीठीकहै १५

शुक्लकृष्णेगतीह्येते जगतःशाश्वते मते एकयायात्यनावृत्तिमन्ययाऽवर्त्ततेपुनः २६

शाङ्करभाष्यम् ।

शुक्लेति शुक्लकृष्णे शुक्लाचकृष्णाचशुक्लकृष्णेज्ञानप्रकाशकत्वात्शुक्ला तदभावा त्कृष्णाएतेशुक्लकृष्णे हिगतीजगतइत्यधिकृतानांज्ञानकर्म्मणोर्न जगतःसर्व्वस्यवैते गतीसम्भवतःशाश्वतेनित्येसंसारस्यनित्यत्वान्नित्येमतेऽभिप्रेते तत्रैकयाशुक्लयायात्य नावृत्तिमावृत्तिमन्ययेतरयावर्ततेपुनःभूयः २६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रात्रावृतानां ब्रह्मविदामब्रह्मप्राप्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थमभिमानिनीदेवताग्रह णायमार्गयोर्नित्यत्वमाह शुक्लेति ज्ञानप्रकाशकत्वाद्विद्याप्राप्यत्वादर्चिरादिप्रका शोपलक्षितत्वाच्चशुक्ला देवयानाख्यागतिस्तदभावाज्ज्ञानप्रकाशकत्वाभावात् धूमा द्यप्रकाशोपलक्षितत्वादविद्याप्राप्यत्वाच्चकृष्णापितृयानलक्षणागतिःतयोर्गत्योःश्रुति स्मृतिप्रसिध्ययोर्हिशब्दः जगच्छब्दस्यज्ञानकर्म्माधिकृतविषयत्वेनसङ्कोचेहेतुमाह नजगतइति अन्यथाज्ञानकर्म्मोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः तयोर्नित्यत्वेहेतुमाह संसार स्येति मार्गयोर्यावत्संसारभावित्वेफलितमाह तत्रेति क्रममुक्तिरनावृत्तिःभूयोभो क्तव्यकर्मक्षयेशेषकर्मवशादित्यर्थः २६

स्वामिकृतटीका ।

रात्रिरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य इतिनामेभ्यः पितृलोकंपितृलोकात्चन्द्रंतेचन्द्रंप्राप्यान्नंभवन्तीत्यादि तदेवंनिवृत्तिकर्म्मसहितो पासनयाक्रममुक्तिः काम्यकर्मभिश्चस्वर्गभोगानन्तरमावृत्तिः निषिद्धकर्मभिस्तुनरक भोगानन्तरमावृत्तिः क्षुद्रकर्मणान्तुजन्तूनांअसकृत्पुनःपुनर्जन्मेति द्रष्टव्यं २५

उक्तमार्गावुपसंहरति शुक्लेति शुक्लाऽर्च्चिरादिगतिः प्रकाशमयत्वात् कृष्णाधू मादिगतिस्तमोमयत्वात् एतेगती मार्गौ ज्ञानकर्माधिकारिणोजगतःशाश्वते अना दीसंमते संसारस्यानादित्वात्तयोरेकयाशुक्लयानावृत्तिंमोक्षंयाति अन्ययाकृष्णाया तुपुनरावर्त्तते २६

भाषाअनुवाद

येदोशुक्लकृष्णदोगती जगतमेसनातनसे चलीआवतीहैं इनमेनिःकामकर्म्मका री ज्ञानी शुक्लकहे प्रकाशमार्गमेगमनकरकेमुक्तहोते औरनानामनोरथकरके यज्ञादिकर्म्मकारीमनुष्य कृष्णकहे अन्धेरीधूममार्गमे गमनकर कर्म्मफलभोग केअनन्तर फेरिसंसारमेआय जन्मग्रहणकरते हैं सोएदोमार्गहैं २६

नैतेसृतीपार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चन तस्मात्सर्व्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन २७

शाङ्करभाष्यं

नैतइति नैतेयथोक्तेसृतीमार्गौ पार्थजानन्संसारायैकान्यामोक्षायचेति योगीन मुह्यतिनकश्चनकश्चिदपि तस्मात्सर्व्वेषुकालेषुयोगयुक्तः समाहितोभावार्जुन २७

शृणुयोगस्यमाहात्म्यंवेदेष्विति वेदेषु सम्यगधीतेषुयज्ञेसुच साद्गुण्येनानुष्ठितेषुतपस्सुचसुतप्तेषुदानेषुचसम्यग्दत्तेषुयदेतेषुपुण्यफलंप्रदिष्टं शास्त्रेणात्येत्तीत्यगच्छति ततसर्व्वंफलजातमिदंविदित्वासप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तंसम्यगवधार्य्यानुष्ठायद्दत्यथायोगीपरं उत्कृष्टमैश्वरंस्थानमुपैतिप्रतिपद्यते आद्यमादौभवंकारणं ब्रह्मेत्यर्थः २८ इतिश्रीभगवद्गीताभाष्येअष्टमोध्यायः ८

आनन्दगिरिकृतटीका

गतेरुपास्यत्वायतद्विज्ञानंस्तौति नैतइति योगस्यमोक्षापेक्षकत्वे फलितमाह तस्मादिति ज्ञानप्रकारमनुवदति संसारायेति मोक्षायक्रममुक्त्यर्थमित्यर्थः योगी ध्याननिष्ठोगतिमपिध्यायन्नैव मुह्यति केवलंकर्म्मदक्षिणमार्गप्रापकंकर्त्तव्यत्वेन न प्रत्येतीत्यर्थः योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वे नित्यकर्त्तव्यत्वंसिद्धमित्युपसंहरति तस्मादिति २७

अध्यायार्थंयोगंस्तौति वेदेष्विति पवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वगुरुमाहित्यमध्ययनस्यसम्यक्त्वमङ्गोपाङ्गोपेतयमनुष्ठानस्यसाद्गुण्यं तपसांशास्त्रोक्तानांसुतप्तत्वंमनोबुद्ध्यादेकाग्रपूर्व्वकत्वंदानस्यचसम्यक्त्वंदेशकालपात्रानुगुणत्वमिदंविदित्वेत्यादेरंशव्द्या

स्वामिकृतटीका।

मार्गज्ञानफलंदर्शयन्भक्तियोगमुपसंहरति नैतेइति एतेसृतीमार्गौ मोक्षसंसारप्रापकौजानन्कश्चिदपियोगीनमुह्यति सुखबुद्ध्यास्वर्गादिफलं नकामयते किन्तुपरमेश्वरनिष्ठएवभवतीत्यर्थः स्पष्टमन्यत् २७

भाषा अनुवाद।

उक्तदोनोमार्गकेज्ञानसेजोफलहोतासोदिखावतेहुयेभक्तियोगकहतेहैंकिहेपार्थमोक्षऔसंसारकोदेनेवालेइनदोनोमार्गकोजानिकर कोईयोगीपुरुष मोहकरिकमोहकोनहींपावता अर्थात्सुखसमझिस्वर्गादिफलकीकामनानहींकरता वन्किपरमेश्वरहीमेनिष्ठाकरताहैइससेअर्जुनतुममेरीभक्तियोगमेयुक्तहोकरहो २७

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् २८ इति श्रीभगवद्गीतासु योगशास्त्रेषु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ८

आनन्दगिरिकृतटीका।

र्थमेवस्फुटयति सप्तेति यद्यपि किं तद्ब्रह्मेत्यादावधियज्ञः कथं कोऽत्रेत्यत्र प्रश्नद्वयं प्रतिभासानुसारेण कैश्चिदुक्तं तथापि प्रतिवचनालोचनायां द्वित्वप्रतीत्यभावात् प्रकारभेदविवक्षयाच शब्दद्वयस्य प्रतिनियतत्वान्न सप्तेति विरुध्यते नचेदं वेदनमापातिकं किं त्वनुष्ठानपर्यन्तमित्याह सम्यगिति प्रकृतोध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते ऐश्वरं विष्णोः परमं पदं तदेवातिष्ठत्यस्मिन्नशेषमिति स्थानं योगानुष्ठानादशेषफलातिशायिमोक्षलक्षणं फलं क्रमेण लब्धुं शक्यमिति भावः तदनेन सप्तप्रतिवचनेन योगमार्गं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः २८ इति आनन्दगिरिकृतटीकायां अष्टमोध्यायः ८

स्वामिकृतटीका

अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयफलमुपसंहरति वेदेषु अध्ययनादिभिः यज्ञेषु अनुष्ठानादिभिः तपःसु कायशोषणादिभिः दानेषु सत्पात्रे ऽर्पणादिभिः यत्पुण्यफलमुपदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वमत्येति ततोऽधिकं योगैश्वर्यं प्राप्नोति किं कृत्वा इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वा ततश्च योगी ज्ञानी भूत्वा परमुत्कृष्टं आद्यं जगन्मूलभूतं स्थानं विष्णोः पदं प्राप्नोति २८ इति स्वामिकृतटीकायामष्टमोध्यायः ८

भाषानुवाद

अध्यायका अर्थस्वरूप आठप्रश्नकी अर्थनिर्णय फलके सहित कहते हैं कि वेदोंमें अध्ययनके द्वारा और यज्ञोंमें अनुष्ठानके द्वारा और तपस्योंमें शरीरशोषणके द्वारा और सर्वदानमें सत्पात्रके अर्पणमें जो उत्तम पुण्यफल सब शास्त्रोंने कहा है उस फलको उल्लंघनकरि अर्थात् उसफलकी अपेक्षा अधिक जानियोगी श्रेष्ठयोगरूप ऐश्वर्यको प्राप्तहोतेहैं अर्थात् परमपदपावते हैं अर्थात् आठप्रश्नसे कहा जो तत्वतिसके जाननेहीसे योगऐश्वर्य पावते और फिरिसे ईश्वरयोगी जन ज्ञानी होयके उत्तम जो भगवतका पद कहे स्थानसो लाभकरते हैं २८ इति श्रीजगन्नाथसुकुलविरचितमनभावनीनामभाषाटीकायां अष्टमोऽध्यायः ८

नवमोध्यायः

श्रीभगवानुवाच इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानंविज्ञानसहितं
यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १

शाङ्करभाष्यं

अष्टमेनाडीद्वारेणधारणायोगसगुणउक्तस्तस्यचफलमग्न्यर्च्चिरादिक्रमेण कालान्तरेब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपंनिर्द्दिष्टं तत्रानेनैवप्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशङ्काव्यावित्त्सयाभगवानुवाच इदमितिइदंब्रह्मज्ञानंवक्ष्यमाणमुक्तञ्चपूर्व्वेष्वध्यायेषुतद्बुद्धौसन्निधीकृत्येदमित्याह तुशब्दोविशेषनिर्द्धारणार्थः इदमेवतुसम्यक्ज्ञानंसाक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनंवासुदेवःसर्व्वमित्यात्मैवेदं सर्वमेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योनान्यदथ येन्यथातोविदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोकाभवन्तीत्यादिश्रुतिभ्यश्चतेतुभ्यंगुह्यतमंगोप्यतमंप्रवक्ष्यामिकथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय किंतज्ज्ञानंकिंविशिष्टंविज्ञानसहितमनुभवयुक्तं यज्ज्ञानंज्ञात्वा प्राप्यमोक्षसेऽशुभात् संसारबन्धनात् १

भाषाअनुवाद

केवलभक्तिहीकेद्वारासे परमेश्वरपायेजाते अर्थात् ईश्वरका तत्वज्ञानभक्तिविना कोईउपायसेसुलभनहींहै यहीअष्टमअध्यायमेंस्थिरकियाहै सोईईश्वरकाअद्भुतऐश्वर्य औरअपनीभक्तिकीसर्वश्रेष्ठमहिमा अबनवेंअध्यायमेंश्रीभगवानआप कहतेहैं कि जिससेपरमेश्वरजानेजांय सोईविज्ञानकहे उपासना तिसके सहित ईश्वरविषयक जोयहज्ञानगुह्यतम अर्थात् शास्त्रोक्तधर्मज्ञानगुह्य कहेगोपनीयहै औरउसकीअपेक्षा देहादिसेभिन्न जोआत्मज्ञान सोगुह्यतरकहे अधिकगोपनीय है फेरिआत्मज्ञानसेभीपरमात्मज्ञान गुह्यतमहै अत्यन्तगोपनीयहै सोअसूयारहित अर्थात् वारवारअपनामाहात्मउपदेशकरतेहुये मेरेमेंदोषदृष्टिरहित तुमहो इससे मैंअबदयाकरि तुमसेकहूंगा किजिसकोजानिकरिके इसअशुभरूपसंसारबन्धनसेछूटिजावोगे १

आनन्दगिरिकृतटीका

अतीतेनानागामिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वंवक्तुं वृत्तंअनुद्रवति अष्टमइति नाडीसुषुम्नाख्याधारणाख्येनाड्नेनयुक्तोयोगः धारणायोगः सगुणः सर्व्वद्वारसंयमनादिगुणस्तेन सहितइत्यर्थः तत्फलोक्त्यर्थमनन्तराध्यायारम्भमाशंक्याह तस्यचेति अग्निर्ज्योतिरित्यादिनोपलक्षितेनक्रमवतादेवयानेनपथेतियावत् ज्ञानान्तरमेवयथोक्तफललाभात् अलमनेनमार्गेणेत्याशंक्याह कालान्तरइति अर्च्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ मुक्तेः मार्गाक्षत्वात्नतस्येत्यादिश्रुतिविरोधःस्यादित्याशयेनशङ्कते तत्रेति वृत्तोर्थःसप्तम्यर्थः उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थमनन्तराध्यायमुत्थापयति तदाशङ्केति संप्रयुक्तत्वेनापरोक्षत्वाभावेपि पूर्व्वोत्तरग्रन्थालोचनयाबुद्धिसन्निधानादिदंशब्देन ब्रह्मज्ञानं गृहीतं इत्याह तद्बुद्धाविति प्रकृतात् नतु ज्ञानस्यवैशिष्ट्यावद्योतीतुशब्दइत्याह तुशब्दइति निपातार्थमेवस्फुटयति इदमेवेति तस्मिन्नर्थेसम्वादकत्वेन श्रुतिस्मृतीदर्शयति वासुदेवइति अद्वैतज्ञानवत्द्वैतज्ञानमपिकेषाञ्चिन्मोक्षहेतुरित्याशंक्याह नान्यदिति द्वैतज्ञानंमोक्षायनक्षममित्यत्रश्रुतिमुदाहरति अथेति अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽथशब्दःअतोद्वैतादन्यथाभिन्नत्वेनेत्यर्थःविदुस्तत्त्वमितिशेषः द्वैतस्य दुर्निरूपत्वेन कल्पितत्वात्तज्ज्ञानंरज्जुसर्पादिज्ञानतुल्यत्वान्नक्षेमप्राप्तिहेतुरितिचकारार्थः असूयागुणेषुदोषाविष्करणंतद्रहिताय ज्ञानंविवक्षतायइत्यर्थः ज्ञानंब्रह्मचैतन्यंतद्विषयम्वाप्रमाणज्ञानंतस्यतेनैवविशेषितत्वानुपपत्तिमाशंक्यव्याकरोति अनुभवेति विज्ञानमनुभवःसाक्षात्कारस्तेनसहितमित्यर्थः उक्तज्ञानंप्राप्तस्य किंस्यादित्याशंक्याह यज्ज्ञानमिति १

स्वामिकृतटीका।

परेशःप्राप्यते शुद्धभक्त्येति स्थितमष्टमे। नवमेतु तदैश्वर्यमत्याश्चर्यंप्रपंच्यते एवंतावत्सप्तमाष्टमयोःस्वीयपरमेश्वरतत्वंभक्त्यैवसुलभं नान्यथेत्युक्तमिदानीमचिन्त्यंस्वकीयमैश्वर्यंभक्तेश्चासाधारणप्रभावंप्रपञ्चयिष्यन्श्रीभगवानुवाच इदमिति विशेषेणज्ञायते अनेनेतिविज्ञानमुपासनंतत्सहितंज्ञानमीश्वरविषयमिदंतुतेऽनसूयवेपुनःपुनःस्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवंपरमकारुणिकेमयि दोषदृष्टिरहिताय तुभ्यं वक्ष्यामि तुशब्दे वैशिष्ट्ये तदेवाह गुह्यतममित्यादिना गुह्यंधर्मज्ञानंततोदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानंगुह्यतरंततोऽपिपरमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमंतज्ज्ञात्वाऽशुभात्संसारबन्धान्मोक्ष्यसे सद्यएवमुक्तोभविष्यसि १

राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्त्तुमव्ययम् २

शाङ्करभाष्यं

तच्च स्तौति राजविद्येति राजविद्याविद्यानांराजादीप्ततिशयत्वात्दीप्यतेह्यीयमतिशयेनब्रह्मविद्यासर्व्वविद्यानांराजगुह्यं तथागुह्यानांराजापवित्रंपावनमिदमुत्तमं सर्व्वेषांपावनानांशुद्धिकारणानामिदंब्रह्मविज्ञानमुत्कृष्टतममनेकजन्मसहस्रसञ्चितमपिधर्म्माधर्मादिसमूलंकर्म्म क्षणमात्राद्भस्मीकरोति यतोऽतःकिं तस्यपावनत्वंवक्तव्यं किञ्चप्रत्यक्षावगमंप्रत्यक्षेणसुखादेरिवावगमोयस्यतत्प्रत्यक्षावगमंचानेकगुणवतोपिधर्म्मविरुद्धत्वंदृष्टं श्येनयागद्रव नतथा आत्मज्ञानंधर्म्मविरोधि किन्तुधर्म्यंधर्म्मादनपेतंएवमपिस्यात्दुःसंपाद्यमित्यतआह सुसुखंकर्त्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानंतत्राल्पायासानांअन्येषांकर्मणांसुखसंपाद्यानामल्पफलत्वं दृष्टं दुष्कराणाञ्चमहाफलत्वंदृष्टमितीदन्तुसुखसंपाद्यत्वात् फलक्षयाद्येतीति प्राप्तेआहाव्ययंनास्यफलतःकर्मवद्व्ययोस्तीतिअव्ययं अतःश्रद्धेयमात्मज्ञानं २

आनन्दगिरिकृतटीका

तदाभिमुख्यसिद्धयेजज्ञानंस्तौति तच्चेति ब्रह्मविद्याविद्यानांराजाश्रेष्ठादित्यत्र हेतुमाह दीप्तीति कुतोब्रह्मविद्यायाःविद्यान्तरेभ्योदीप्तातिशयित्वं तदाह दीप्यतेहीति दृश्यते हिविद्वदन्तरेभ्योलोकेपूजातिरेकोब्रह्मविदामिति भावः उत्कृष्टतमंशुद्धिकारणंब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति अनेकेति तत्रश्रुतिस्मृतिप्रमाणयितव्येनशास्त्रैकगम्यमिदंज्ञानंकिन्तुप्रत्यक्षप्रमेयमित्याह किञ्चेति प्रत्यक्षमवगम्यमानमस्मिन्निति तथा यद्वावगम्यतइति अवगमः फलंप्रत्यक्षोवगमोस्येतिदृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते धर्म्यमित्येतद्व्याकरोति अनपेतमिति धर्मस्येवतस्यक्लेशसाध्यत्वमाशंक्याह एवमपीति रत्नविषयंविवेकज्ञानंसम्प्रयोगादुपदेशापेक्षादनायासेनदृष्टंतथेदंब्रह्मज्ञान

भाषा अनुवाद।

अबअर्जुनकीइच्छाबढावनेकेहेतु जोज्ञानकहैंगेउसकीप्रशंसाकरतेहैं कियह जोज्ञान सोसकलविद्योंका राजाऔरगोपनीयजोकुछहै उसकाभीराजाअर्थात् सबसेश्रेष्ठहै और यहअत्यन्तपावनतथाउत्तमहै औज्ञानियोंकोप्रत्यक्षावगम कहे जिसकाबोध सुलभ है और धर्म्य कहेधर्मसेभिन्ननहींअर्थात् वेदविहितसर्व्वधर्म काफलस्वरूपहै औरसुसुखंकहेअनायाससाधनकियाजायसकै है और जिस हेतुअक्षय फलहै इससे अव्ययअर्थात्नाशरहित है २

अश्रद्दधानाःपुरुषाधर्मस्यास्यपरन्तप अप्राप्यमांनिवर्त्तन्तेमृत्युसंसारवर्त्मनि ३

शाङ्करभाष्यं

येपुनःअश्रद्दधानाइति अश्रद्दधानाःश्रद्धाविरहिताःआत्मज्ञानस्यधर्मस्यास्यस्व रूपेतत्फलेचनास्तिकाःपापकारिणोऽसुराणामुपनिषदंदेहमात्रात्मदर्शनमेवप्रति पन्नाअसन्तःपुरुषाःपरन्तप अप्राप्यमांपरमेश्वरंमत्प्राप्तौनैवाशङ्केति मत्प्राप्तिमार्ग साधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थःनिवर्त्तन्तेनिश्चयेनआवर्त्तन्ते क्व मृत्युसंसारवर्त्म निमृत्युयुक्तःसंसारस्तस्यवर्त्मनरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेववर्त्तन्तइत्यर्थः ३

आनन्दगिरिकृतटीका

मित्याह यथेति अव्ययमिति विशेषणमाशङ्कापूर्व्वकंविवृणोति तत्रेत्यादिना व्यवस्था रभूमिःसम्प्रत्यर्थःज्ञानस्याक्षयफलत्वेफलितमाह अतइति २ आत्मज्ञानाख्येधर्मेश्र द्धावतांतन्निष्ठानांपरमपदप्राप्तिमुक्त्वाततोविमुखानांसंसारप्राप्तिमाह येपुनरिति आत्मज्ञानतत्फलयोर्नास्तिकानेवविशिनष्टि पापेति उक्तानामात्मभरीणांभगवत्प्रा प्तिसम्भावनाभावादप्राप्यमामित्यप्रसक्तंप्रतिषेधःस्यादित्याशंक्याह मत्प्राप्ताविति ३

स्वामिकृतटीका ।

किञ्चराजविद्येति इदंज्ञानंराजविद्याविद्यानांराजाराजगुह्यं गुह्यानाञ्चरा जाविद्यासुगोप्येषुचातिरहस्यंश्रेष्ठमित्यर्थः राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्यापिपरत्वंरा ज्ञांविद्याराज्ञांगुह्यमितिवा उत्तमंपवित्रमिदमत्यन्तपावनं ज्ञानिनांप्रत्यक्षावगम ञ्चप्रत्यक्षःस्पष्टोऽवगमोऽवबोधोयस्यतत्प्रत्यक्षावगमंदृष्टफलंइत्यर्थः धर्म्यं धर्मादनपेतं वेदोक्तसर्व्वधर्मफलत्वात्कर्त्तुञ्चसुसुखं सुखेनकर्त्तुंशक्यमित्यर्थः अव्ययञ्चाक्षयफल त्वात् २ नत्वेवमप्यतिसुकरत्वेन केनामसंसारिणःस्युस्तत्राह अश्रद्दधानाइति अस्य भक्तिसहितज्ञानलक्षणस्यधर्म्यस्येतिकर्मणिषष्ठीइमंधर्ममश्रद्दधानाआस्तिक्येनास्वीकु र्व्वन्तउपायान्तरैर्मत्प्राप्तयेकृतप्रयत्नाअपि मामप्राप्यमृत्युयुक्तेसंसारवर्त्म निनिव र्त्तन्ते मृत्युव्याप्तसंसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ३

भाषा अनुवाद

जोइसज्ञानसेऐसासुखसुलभहै तोफिरिकौनऐसाअभागीजनजोसंसारी होगा इसशङ्कापरकहतेहैं कियहीभक्तिसहितज्ञानस्वरूपधर्मको नकरिकेदूसरीउपाय से मेरीप्राप्तिकेलिये जोलोगयत्नकरतेहैं वेमनुष्य हमकोनपायकेमृत्युयुक्तसंसार मार्गमेप्रवृत्तहोते अर्थात् मृत्युकेअर्थ संसारमेवारवार आतेऔरजाते हैं ३

मयाततमिदंसर्व्वंजगदव्यक्तमूर्त्तिना मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ४

शाङ्करभाष्यं ।

इतिज्ञानंस्तुत्वार्ज्जुनमभिमुखीकृत्याह मयेति मयाममयःपरोभावस्तेनततंव्याप्तं सर्व्वमिदंजगदव्यक्तमूर्त्तिना नव्यक्तामूर्त्तिःस्वरूपंयस्यममसोऽहमव्यक्तमूर्त्तिस्तेन मयाव्यक्तमूर्त्तिनाकरणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थःतस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्त्तौ स्थितानि मत्स्थानिसर्व्वभूतानिब्रह्मादीनिस्तम्बपर्यन्तानि नहिनिरात्मकंकिञ्चिद्भूतंव्यवहारायाव कल्पतेऽतोमत्स्थानिमयात्मनात्मवत्त्वेनस्थितानि अतोमयिस्थितानीत्युच्यते तेषांभूतानांमहमेवआत्माइत्यतस्तेषुस्थितइतिमूढबुद्धीनामवभासतेऽतोब्रवीमि नचाहंतेषु भूतेष्ववस्थितोमूर्त्तवत्संश्लेषाभावेनाकाशस्याप्यन्तरतमोह्यहं ४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्तुतिनिन्दाभ्यांज्ञाननिष्ठांमहीकृत्यज्ञानंव्याख्यातुमारभते स्तुत्वेति सोपाधिकस्य व्याप्तत्वस्याभवमभिप्रेत्यविशिनष्टि ममेति अनवच्छिन्नस्यभगवद्रूपस्यनिरुपाधिकत्वमेव साधयति करणेति व्याप्यव्यापकत्वेनजगतोभगवतश्चपरिच्छेदमाशंक्याह तस्मिन्निति तथापिभगवतोभूतानाञ्चाधाराधेयत्त्वेनभेदःस्यादित्याशंक्याह नहीति निरात्मकस्यव्यवहारानर्हत्वेफलितमाह अतइति ईश्वरस्यभूतात्मत्वे तेषुस्थितिःस्यादित्याशंक्याह तेषामिति तस्यतेषुस्थित्यभावंव्यवस्थापयति मूर्त्तवदिति ४

स्वामिकृतटीका ।

तदेवंवक्तव्यतयाप्रस्तुतस्यज्ञानस्यश्रुत्याश्रोतारमभिमुखीकृत्यतदेवज्ञानं कथयति मयेति द्वाभ्यां अव्यक्ताअतीन्द्रियामूर्त्तिःस्वरूपंयस्यताद्दशेनमयाकारणभूतेनसर्व्वमिदं जगत्ततंव्याप्तंतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतेः अतएवकारणभूतेमयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानिसर्व्वाणिभूतानिचराचराणि एवमपिघटादिषुस्वकार्येषुमृत्तिकेवतेषु भूतेषुनाहमवस्थित आकाशवदसङ्गत्वात् ४

भाषा अनुवाद

इसप्रकारसेअवसरप्राप्तजोज्ञानकाउसतिसकेश्रोताअर्ज्जुनकोउत्साहयुक्तकरिके सोईज्ञानदोश्लोकमेकहतेहैं किजिसकास्वरूपअव्यक्तकहे इन्द्रियोंका अगोचर ऐसाकारणरूपजोमै सोमेरेसेसम्पूर्णजगतव्याप्तहै क्योंकिश्रुतिकहतीहै कि सोई ब्रह्मसंसारसृष्टिकरिके उसकेवीचजीवरूपहोयप्रविष्ट है इसकारणचराचरात्मक भूतमात्रकारणरूपमेरेहीमेस्थितहैं परन्तुऐसाहैतौभीस्वकार्यघटादिमेमृत्तिकाके तुल्य मैभूतोंमेनहींहूं जिसहेतुमैआकाशकेसमानसंगरहित अर्थात्अलग हौं ४

नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरं भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ५

शाङ्करभाष्यं।

नह्यसंसर्गिवस्तुक्वचिदाधेयभावेनावस्थितंभवत्यतएवासंसर्गित्वान्मम नचेति नच मत्स्थानिभूतानिब्रह्मादीनिपश्यमेयोगंयुक्तिःघटनंमेममैश्वरंयोगमात्मनः ईश्वरस्येदमैश्वरंमाहात्म्यमित्यर्थः तथाचात्मनोयाश्रुतिरसंसर्गित्वादसङ्गतांदर्शयत्यसङ्गोनहि सज्जतइदञ्चाश्चर्यमन्यत्पश्यभूतभृदसङ्गोपिसन्भूतानिबिभर्त्ति नचभूतस्थोयथोक्तेन न्यायेनदर्शितत्वात्भूतस्थत्वानुपपत्तेःकथंपुनरुच्यते असौममात्मेतिविभज्यदेहादिसंघातंतस्मिन्नहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन् व्यपदिशति ममात्मेति नपुनरात्मनआत्मा अन्यइति लोकवदजानंस्तथाभूतभावनोभूतानिभावयति उत्पादयतिवर्द्धयतिवा भूतभावनः ५

आनन्दगिरिकृतटीका

संश्लेषाभावेपिकिमितिनाधेयत्वमतआह नहीति परमेश्वरस्यभूतेषुस्थित्यभावेपि भूतानांतत्रस्थितिरास्थितेतिकुतोऽसङ्गत्वंतत्राह अतएवेति नचेत्तत्रचकारोऽवधारणार्थः भूतानामीश्वरेणैवस्थितिरित्यत्रहेतुमाह पश्येति आत्मनोऽसङ्गत्वस्वरूपमित्यत्रप्रमाणमाह तथाचेति असङ्गश्चेदीश्वरस्तर्हिकथंमत्स्थानिभूतानीत्युक्तंकथञ्च तथोक्तांश्चमत्स्थानीतितद्विरुद्धमुदीरितमित्याशंक्याह इदञ्चेति तर्हिभूतसम्बन्धः स्यादितिनेत्याह नचेति यथोक्तेनन्यायेनअसङ्गत्वेनेतियावत् असङ्गतयावस्तुतोभूतासम्बन्धेपिकल्पनयातदविरोधान्नमिथोविरोधोऽस्तीतिभावः आत्मनःसकाशादात्म

भाषा अनुवाद।

औरदेखोकि हमसबसेअलगहैं इसहेतुस्थावरजङ्गमभूतहमारेमेनहींस्थित हैं औरजोशङ्काकरोकि पीछेतुमनेअपनासर्व्वव्यापित्वऔसबकेआश्रय यहकहाहै तोकहतेहैं किहमारीअघटघटनारूपचातुरीदेखोकिमेरीयोगमायाकेविभववल सेमेरीचातुरीबूझनेकेअयोग्यहैपरमेराकहनातोकिसीअंशमेविरुद्ध नहीं है और आचार्यलोगभीभूतभावनपालनकर्त्ताकहतेहैं तौभीहमाराउत्कृष्टरूपभूतभावननहीं है जैसेजीव देहधारणऔपालनकरतेहुये अहङ्कारसेदेहकेसाथमिलते हैं तैसेनिरहङ्कारहेतुसे भूतोंका लालनपालनकरतेहुयेभी हम उनसे पृथकहैं यहीमेराऐश्वर्यं है किजैसे आकाश औवायुसवमेरहते औजुदेहैं ५

यथाकाशस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहान् तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ६

शाङ्करभाष्यं।

यथोक्तेनश्लोकद्वयेनउक्तमर्थंदृष्टान्तेनोपपादयन्नाह यथेति यथालोकेआकाशस्थितः आकाशेस्थितोनित्यंसदावायुःसर्वत्रगच्छतीतिसर्वत्रगःमहान्परिमाणतस्तथाकाशवत् सर्वगते मय्यसंश्लेषेणैवस्थितानि मत्स्थानीत्येवमुपधारय जानीहि ६

आनन्दगिरिकृतटीका।

नोऽन्यत्वायोगात् कुतःसम्बन्धोक्तिरित्याशंक्याह असार्विति यथालोकोवस्तुतत्वमजानन्भेदमारोप्य ममायमितिसम्बन्धमनुभवतिनतथेहसम्बन्धव्यपदेशःआत्मनि स्वतोभेदाभावादतोभेदेसत्येवलोकेसम्बन्धबुद्धिदर्शनमनुसरन्भगवानात्मनोदेहादिसंघातं विभज्याहङ्कारं तस्मिन्नारोप्य असौममात्मेतिभेदं व्यपदिशति तथाचसंघातस्यममेति व्यपदेशात्ततोनिकृष्टस्यस्वरूपस्यात्मशब्देननिर्देशान्नभूतस्थोमावित्यर्थः पूर्वोक्तासंगत्वाङ्गीकारेणैवात्माभूतानिभावयतीत्याह तथेति ५

सृष्टिस्थितिसंहाराणामसङ्गात्माधारत्वंमयाततमिदमित्यादिश्लोकद्वयेनोक्तोर्थ

स्वामिकृतटीका

किञ्च नचेति नचमयिस्थितानिभूतानिअसङ्गत्वादेवमम ननुतर्हि व्यापकत्वमाश्रयत्वञ्च पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याशंक्याह पश्येति मेऐश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिंअघटनघटनाचातुर्थ्यमिदंपश्य मदीययोगमायावैभवस्याऽवितर्क्यत्वान्नकिञ्चित्विरुद्धमित्यर्थः अन्यदप्याश्चर्यंपश्येत्याह भूतेति भूतानिबिभर्त्तिधारयतीतिभृत्भूतभृत्भूतानिभावयतिपालयतीतिभूतभावनः एवंभूतोऽपिममात्मापरंस्वरूपंभूतस्थोनभवतीति अयंभावः यथा देहंबिभ्रत्पालयंश्चजीवोऽहङ्कारेणततसंश्लिष्टस्तिष्ठति एवमहं भूतानिधारयन्पालयन्नपितेषु नतिष्ठामि निरहङ्कारत्वादिति ५

भाषाअनुवाद

अनमिलवस्तु भीआधारआधेयअर्थात् रहनेकोजगह औररहनेवालीवस्तुहोसकेहै यहदृष्टान्तदेखायकरकहतेहैं किआकाशकेविनाकिसीवस्तुकेरहनेकाअसम्भवहैं इससेआकाशमेंस्थित जोवायु सोसर्व्वगतऔरमहानहोकेभीआकाशकेसाथमिलनेकीकोई उपायनरहनेसे जैसेआकाशकेसाथ नहींमिलतीहै तैसेभूतमेंरेमेंरहते भीअलगजानो अर्थात्जैसेआधाररूपआकाशमेंरहिकर वायुनिर्लिप्तहै तैसेभूतोंकेरहतेहुयेभी आधारस्वरूप ब्रह्म निर्लिप्तहै अर्थात् सबसे अलगहै ६

सर्व्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं ७

शाङ्करभाष्यं

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्व्वभूतानि सर्व्वाणि भूतानि स्थितिकाले तानि सर्व्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये ब्राह्मे प्रलयकाले पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्व्ववत् ७

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दृष्टान्तेनोपपादयन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना सदेत्युत्पत्तिस्थितिसंहारकालो गृह्यते आकाशादेर्महतोऽन्याधारत्वं कथमित्याशंक्याह महानिति यथा सर्व्वगामित्वात् परिमाणतो महान् वायुराकाशे सदा तिष्ठति तथा आकाशादीनि महान्त्यपि सर्व्वाणि भूतान्याकाशकल्पे पूर्णे प्रतीच्यसङ्गे परस्मिन्नात्मनि संश्लेषमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ६

आकाशे वाय्वादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोऽन्यत्र तिष्ठेयुरित्याशंक्याह एवमिति प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्त्तयति त्रिगुणात्मिकामिति साचापरेयमिति प्रागेव सूचितेत्याह अपरामिति तस्या ईश्वराधीनत्वेनात्मातन्त्र्यमाह मदीयामिति प्रलयकाले भूतानि यथोक्तां प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकालेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तिरीश्वराधीनत्वं भूतसृष्टेर्न स्यादित्याशंक्याह पुनरिति ७

स्वामिकृतटीका ।

असंश्लिष्टयोरपि आधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह यथेति अवकाशं विनावस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्व्वत्र गो[illegible]चारोऽपि नाकाशेन संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात् तथा सर्व्वाणि भूतानि म[illegible]नि जानीहि ६

तदेवमसङ्गस्यैव योगमायया स्थितिहेतुत्वमुक्तं तयैव सृष्टिप्रलयहेतुत्वञ्चाह सर्व्वेति कल्पक्षये प्रल[illegible] सर्व्वाणि भूतानि मदीयां प्रकृतिं यान्ति त्रिगुणात्मिकायां मायायां लीयन्ते पुनः कल्पादौ सृष्टिकाले तानि विसृजामि विशेषेण सृजामि ७

भाषा अनुवाद ।

इससे असङ्गरूप ईश्वरकी योगमायासे चराचरकी स्थिति ईश्वरमे कही गई अब सोई योगमायासे सृष्टि औ पालनके भी हेतु ईश्वर हैं यह कहते हैं कि प्रलके समयमे सकल भूत सत्वरजतमगुणमयी मेरी प्रकृतिमे लीन होते फेरि सृष्टिके समयमे स्थूल सूक्ष्म नानारूप भूतोंको मै सिर्जन करता हूं हे कौन्तेय अर्जुन ७

प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनः भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ८

शाङ्करभाष्यं

एवमेविद्यालक्षणां प्रकृतिमिति प्रकृतिंस्वांस्वीयामवष्टभ्यवशीकृत्यविसृजामि पुनःपुनःप्रकृतितोजातंभूतग्रामंभूतसमुदायंइमंवर्त्तमानंकृत्स्नंसमग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैःपरवशीकृतंप्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् ८ तर्हितस्यैवपरमेश्वरस्यतंभूतग्रामंविषमंविदधतःतन्निमित्ताभ्यांधर्माधर्माभ्यांसम्बन्धःस्यादितीदमाह भगवान् नचमामिति नचमामीशंतानिभूतग्रामस्यविषमविसर्गनिमित्तानिकर्माणिनिबध्नन्ति धनञ्जय तत्रकर्मणामसम्बन्धत्वेकारणमाह उदासीनवदासीनंयथोदासीनउपेक्षकःकश्चित् तद्वदासीनमात्मनोऽविक्रियत्वमसंसक्तंफलसङ्गरहितमभिमानवर्जितमहङ्करोमीति तेषु कर्मस्वतोऽन्यस्यापिकर्तृत्वाभिमानाभावःफलसङ्गाभावश्चाबन्धकारणमन्यथा कर्मभिर्बध्यतेमूढःकोशकारवदित्यभिप्रायः ९

आनन्दगिरिकृतटीका

तर्हिकीदृशीप्रकृतिः साचकथंसृष्टावुपयुक्तेत्याशंक्याह एवमिति संसारस्यानादित्वद्योतनार्थंपुनःपुनरित्युक्तं भूतसमुदायस्यविद्यास्मितादिदोषपरवशत्वेहेतुमाह स्वभाववशादिति ८

स्वामिकृतटीका

नन्वसङ्गोनिर्विकारश्चत्वंकथंसृजसीत्याशङ्क्यायामाह प्रकृतिमित्यादि स्वांस्वाधीनांप्रकृतिमवष्टभ्य अधिष्ठाय प्रलयेलीनं चतुर्विधमिमंसर्वंभूतग्रामंकर्मादिपरवशंपुनःपुनर्विविधंसृजामिविशेषेणसृजामीत्यर्थः कथंप्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्ततत्स्वभाववशात् ८

नन्वेवंनानाविधानिकर्माणिकुर्वतस्तवजीववद्बन्धःकथंनस्यादित्यतआह नचमामिति तानिविश्वसृष्ट्यादीनिकर्माणिमांननिबध्नन्ति कर्मासक्तिर्हिबन्धहेतुःसाचाप्तकामत्वान्ममनास्ति अतउदासीनवद्वर्त्तमानस्यमेवबन्धंनोपपादयन्ति उदासीनत्वेकर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वेचोदासीनत्वानुपपत्तेरुदासीनवत् स्थितमित्युक्तं ९

भाषा अनुवाद।

जोकहोकितुमजोअसङ्गनिर्विकारसोकैसेसृष्टिकरतेहो इसअपेक्षापरकहतेहैं किमैंआपनेअधीनप्रकृतिको अंगीकारकरि प्राचीनकर्मोंकेस्वभाववशपराधीनभयेकर्मकेवश भूतसकलकोंमैंहीं फेरिनानारूपसिर्जनकरताहूंताहूं ८

नचमांतानिकर्माणिनिबध्नन्तिधनञ्जय　उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्म्मसु ९

शाङ्करभाष्यं

तत्रभूतग्राममिमंविसृजाम्युदासीनवदासीनमितिचविरुद्धमुच्यते　तत्परिहारार्थमाह मयेति　मयासर्व्वतोदृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाध्यक्षेणममायात्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणाप्रकृतिःसूयतेउत्पादयतिसचराचरंजगत्　तथाचमन्त्रवर्णा एकोदेवःसर्व्वभूतेषुगूढःसर्व्वव्यापीसर्वभूतान्तरात्मा　कर्म्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेति　साक्षिमात्रेणहेतुनानिमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन　कौन्तेय जगत्सचराचरंव्यक्ताव्यक्तात्मकंविपरिवर्त्तते सर्व्वावस्थासुदृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ताहि जगतःसर्व्वाप्रवृत्तिरहमिदंभोक्ष्येपश्यामीदंशृणोमीदंसुखमनुभवामि　दुःखमनुभवामि तदर्थमिदंकरिष्याम्येतदर्थमिदंकरिष्य इदंज्ञास्यामीत्याद्यवगतिनिष्ठाऽवगत्यवसानैवयोअस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्नित्यादयश्चमन्त्रा एतमर्थंदर्शयन्ति ततश्चैकस्यदेवस्य सर्व्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्यपरमार्थतःसर्व्वभोगानभिसम्बन्धिनोऽन्यस्यचेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात् किंनिमित्तेयंसृष्टिरित्यत्रप्रश्नप्रतिवचनेनुपपन्ने　कोऽद्धावेदकइह प्रावोचत्कुतआयाताःकुतइयंविसृष्टिरित्यादिमन्त्रवर्णेभ्योदर्शितञ्चभगवता　अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यन्तिजन्तवइति　१०

आनन्दगिरिकृतटीका।

यदिप्राकृतंभूतग्रामंस्वभावादविद्यातन्त्वंविषमंविदधामि तर्हितववैषम्यसृष्टिप्रयुक्तंधर्म्मादिमत्त्वमित्यनीश्वरत्वापत्तिरितिशङ्कते तर्हीति　तत्रेति सप्तम्यापरमेश्वरोनिरूच्यते　ईश्वरस्यफलसङ्गाभावात् कर्त्तृत्वाभिमानाभावाच्चकर्म्मासम्बन्धवदीश्वरादन्यस्यापितदुभयाभावोधर्म्माद्यसम्बन्धे कारणमित्याह अतोन्यस्येति　यदिकर्म्मसुकर्त्तृत्वाभिमानोवाकस्यचित्कर्म्मफलसंयोगोवास्यात्तत्राह अन्यथेति　९

भाषाअनुवाद

औरजोकहोकिइसप्रकार नानप्रकारकर्मकारीजोतुम तोतुमाराभी जीवके समानवन्धनक्योंनहोय तोइसपरकहतेहैं　कि वेकर्महमकोबन्धनहींकरसकते क्योंकिकर्ममेजोआसक्तिसोई बन्धनकाकारणहै　औरहमपूरणकामहैं इससेवहआसक्ति हमकोनहींहै हमतोउदासीनके समानवर्त्तमानहैं इससेउदासीनकेसमानकर्मकरोकुछडरनहींहै कोईकर्म तुम कोभीनलगेंगे हे धनंजयअर्ज्जुन　९

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते १०

आनन्दगिरिकृतटीका

ईश्वरे स्रष्टृत्वमौदासीन्यत्वञ्च विरुद्धमिति शङ्कते तत्रेति पूर्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतारयति तदिति तृतीयाद्वयं सामानाधिकरण्यमित्यभ्युपेत्य व्याचष्टे मयेत्यादिना प्रकृतिशब्दार्थमाह ममेति तस्याश्चापि स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति त्रिगुणेति पराभिप्रेतं प्रधानं व्युदस्यति अविद्येति साक्षित्वे प्रमाणमाह तथाचेति मूर्तित्वात्मनो भेदं वारयति एकइति अखण्डजाड्यं प्रत्याह देवइति आदित्यवत्तादृश्यं प्रत्यादिशति सर्वभूतेष्विति किमिति तर्हि सर्वैर्नोपलभ्यते तत्राह गूढइति बुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति सर्वव्यापीति तर्हि नभोवदनात्मत्वं नेत्याह सर्वभूतेति तर्हि तत्तत्कर्मतत्फलसम्बन्धित्वं स्यात्तत्राह कर्मेति सर्वाधिष्ठानत्वमाह सर्वेति सर्वेषु भूतेषु सत्तास्फूर्त्तिप्रदत्वेन संनिधिर्व्वासो च्यते न केवलं कर्मणामेवायमध्यक्षोपि तु तद्द्रष्टामपीत्याह साक्षीति दर्शनकर्तृत्वशङ्कां शातयति चेतेति अद्वितीयत्वं केवलत्वं धर्माधर्मादिराहित्यमाह निर्गुणइति किंबहुना सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः उदासीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्वमात्रं निमित्तीकृत्य जगदेतत्पौनःपुन्येन सर्गसंहारावनुभवतीत्याह हेतुनेति कार्य्यवत्कारणस्यापि साक्ष्यधीना प्रवृत्तिरितिवक्तुं व्यक्ताव्यक्तात्मकमित्युक्तं सर्वावस्थास्वित्यनेन सृष्टिस्थितिसंहारावस्था गृह्यन्ते तथापि जगतः स्वर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकी नेश्वरायत्तेत्याशंक्याह दृशीति नहि दृशाव्याप्यत्वं विना जडवर्गे कापि प्रवृत्तिरिति हिशब्दार्थः तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति अहमित्यादिना भोग्यस्य विषयोपलम्भाभावासम्भवान्नानाविधां विषयोपलब्धिं दर्शयति पश्यामीति भोगफलमिदानीं कथयति सुखमिति विहितप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तं सुखदुःखञ्चेत्याह तदर्थमिति नच विमर्शपूर्व्वकं विज्ञानं विनानुष्ठानमित्याह इदमिति इत्याद्या प्रवृत्तिरितिसम्बन्धः साच प्रवृत्तिः सर्वाध्यक्षत्वमुररीकृत्य वक्तव्येति इत्युक्तं निगमयति अवगतीति तत्रैव च प्रवृत्तेरवसानमित्याह अवगतिरवसानइति परस्याध्यक्षत्वमात्रेण जगत्स्रष्टृत्वे प्रमाणमाह योऽस्येति अस्य जगतो योध्यक्षो निर्विकारः सपरमे प्रकृष्टे हार्दव्यो

भाषाअनुवाद

सोई कहते हैं कि अधिष्ठाता कारणस्वरूप मेरे बलसे यह प्रकृति चराचर विश्व को वारवार उत्पन्न करती है तात्पर्य यह कि मेरी सान्निध्यसे प्रकृति सृष्टि करने को समर्थ होती है इससे हमको कर्तृत्व औ उदासीनत्व दोनों असङ्गत नहीं हैं क्योंकि यह माया हमारे सहारे बिन असमर्थ है अर्थात् आपअकेली कुछ नहीं कर सकती है १०

अवजानन्तिमांमूढा मानुषीन्तनुमाश्रितं परंभावमजानन्तो ममभूतमहेश्वरं ११

शाङ्करभाष्यं

एवंमांनित्यशुद्धमुक्तस्वाभावंसर्व्वजन्तूनामात्मानमपिसन्तं अवेति अवजानन्त्यव ज्ञांपरिभवंकुर्व्वन्ति मांमूढाअविवेकिनोमानुषींमनुष्यसम्बन्धिनींतनुंदेहमाश्रितंम नुष्यदेहेनव्यवहरन्तमित्येतत्परंप्रकृष्टंभावंपरमात्मतत्वमाकाशकल्पमाकाशादप्य न्तरतममजानन्तोममभूतमहेश्वरंसर्व्वभूतानांमहान्तमीश्वरंस्वमात्मानंततश्चतस्य म मावज्ञानभावनेनहताःवराकास्ते ११

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मिश्रितोनिर्विकारःनएवमेप्रकृष्टेहार्दैर्व्योम्निस्थितोदुर्व्विज्ञेयइत्यर्थः ईश्वरस्यसाक्षि त्वमात्रेणस्रष्टृत्वे स्थिते फलितमाह तत्रश्चेति किंनिमित्तापरस्येयंसृष्टिर्नताबद्भो गार्थापरस्यपरमार्थतो भोगासम्बन्धित्वात्तस्यसर्व्वसाक्षीभूतचैतन्यमात्रत्वान्नचान्यो भोक्ता चेतनान्तराभावादीश्वरस्यैकत्वादचेतनस्याभोक्तृत्वान्नचसृष्टिरपवर्गार्थतद्वि रोधित्वान्नैवंप्रश्नोवा तदनुरूपंप्रतिवचनंवायुक्तं परस्यमायानिबन्धनेसर्गेतस्यानव काशत्वादित्यर्थः परस्यात्मनोदुर्विज्ञेयत्वेश्रुतिमुदाहरति कोऽद्धेति तस्मिन्प्रवक्तापि संसारमण्डलेनास्तीत्याह कइहेति जगतःसृष्टिकर्त्तृत्वेनपरस्यज्ञेयत्वमाशंक्यकूट स्थात्ततोनसृष्टिर्जातेत्याह कुतइति नहीयंविविधासृष्टिरन्यस्मादपिकस्माश्चिदुपप द्यतेअन्यस्यवस्तुनोभावादित्याह कुतइति कथं तर्हिसृष्टिरित्याशंक्याज्ञानाधीनेत्या ह दर्शितञ्चेति १० सर्व्वाध्यक्षःसर्व्वभूताधिवासोनित्यमुक्तश्चेत्त्वंतर्हिकिमितित्वा

स्वामिकृतटीका

तदेवोपपादयति मयेति मयाअध्यक्षेणअधिष्ठात्रानिमित्तभूतेनप्रकृतिःसचरा चरंविश्वंसूयतेजनयति अनेनमदधिष्ठानेनहेतुनाइदंजगद्विपरिवर्त्ततेपुनःपुनर्जाय ते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात् कर्त्तृत्वमुदासीनत्वञ्चाविरुद्धमितिभावः १०

भाषा अनु ॰ ॰

औरजोकहोकिऐसेजोपरमेश्वरतुम तोतुमकोकोईकोईआदरनहींक्योंकरते हैं तोटोश्लोकमेंकहतेहैं किसर्वभूतकेईश्वरजोहम सोहमरा परमतत्त्व जोलोग नहींजानतेंतेईमूढ हमरानिरादरकरतेहैं इसमेकारणयहहै किहमविशुद्धस त्स्वरूपहोयकेभी अपनेभक्तोंकीइच्छावशतें मनुष्यकेसमानशरीरधरतेंऔतैसेही कर्म्मभीकरतेहैं इसीसेलोग अपनेसमान हमकोभीमानतेहैं ११

शाङ्करभाष्यं ।

कथंमोघाशेति मोघाशाहथाआशा आशिषो येषां ते मोघाशास्तथा मोघकर्माणो यानिचाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानिकर्माणि तानिचतेषांभगवत्परिभवात् स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येवनिःफलानिकर्माणिभवन्तीति मोघकर्माणस्तथा मोघज्ञानाः मोघंनिःफलंज्ञानंयेषांते मोघज्ञानाःज्ञानमपितेषांनिःफलमेवस्यात् विचेतसो विगतविवेकाश्चतेभवन्तीत्यभिप्रायः किञ्चतेभवन्तिराक्षसींरक्षसांप्रकृतिंस्वभावं आसुरीमसुराणाञ्चप्रकृतिंमोहनींमोहकरींदेहात्मवादिनीं श्रिताआश्रिताःछिन्धिभिन्धिपिबखादपरस्वमपहरेत्येवंवदनशीलाःक्रूरकर्माणोभवन्तीत्यर्थः असुर्यानाम तेलोकाइतिश्रुतेः १२ येपुनःश्रद्दधानाःभगवद्भक्तिलक्षणेमोक्षमार्गेप्रवृत्ताःमहा

आनन्दगिरिकृतटीका

मेवात्मत्वेनभेदेनवासर्वैर्नभजन्तेतत्राहएवमिति विपर्य्यस्तबुद्धित्वं भगवदवज्ञायांकारणमित्याह मूढाइति भगवतोमनुष्यदेहसम्बन्धात्तस्मिन्विपर्यासःसम्भवतीत्याह मानुषीमिति अस्मदादिवद्देहतादात्म्याभिमानंभगवतोव्यावर्त्तयति मनुष्येतिभगवन्तमवजानतामविवेकमूलाज्ञानं हेतुमाह परमिति ईश्वरावज्ञानात्किंभवतीत्यपेक्षायां तदवज्ञानप्रतिबन्धबुद्धयःशोच्याभवन्तीत्याह ततश्चेति भगवदवज्ञानादेव हेतोरवजानन्तस्ते जन्तवोवराकाः शोच्याःसर्वपुरुषार्थबाह्याःस्युरितिसम्बन्धः तत्र हेतुंसूचयति तस्येति प्रकृतस्यभगवतोऽवज्ञानमनादरणंनिन्दनंस्वातस्यभावनंपानःपुन्यं तेनकृतात्तज्जनितदुरितप्रभावात्प्रतिबद्धबुद्धयइत्यर्थः ११

भगवन्तमवजानतांप्रश्नपूर्वकंशोच्यत्वंविशदयति कथमिति भगवन्निन्दापराणांनकाचिदपिप्रार्थनार्थवतीत्याह इथेति ननुभगवन्तंनिन्दतोऽपिनित्यंनैमित्तिकस्वाकर्मानुतिष्ठन्तितदनुष्ठानाच्चतेषांप्रार्थनाःसार्थाभविष्यन्तीतिनेत्याहतथेति परिभवस्तिरस्करणंअवज्ञानमनादरणं तेषामपिशास्त्रार्थविज्ञानवत्तांतद्वाराप्रार्थनार्थवत्त्वमित्याशंक्याह तथामोघेति .तथापियौक्तिकविवेकवशात्तत्प्रार्थनासाफल्यमित्याशंक्याह विचेतसइति नकेवलमुक्तविशेषणवत्त्वमेवतेषांकिन्तुवर्त्तमानदेहपतादनन्तरंतत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्चनिश्चितेत्याह किञ्चेति मोहकारीमिति प्रकृतिद्वये

स्वामिकृतटीका ।

नन्वेवंभूतंपरमेश्वरंत्वांकिमिति केचिन्नाद्रियन्तेतत्राह अवजानन्तीतिद्वाभ्यां सर्वभूतमहेश्वररूपंमदीयंपरंभावंतत्त्वमजानन्तो मूढामूर्खा मामवजानन्ति मामवमन्यन्ते अवज्ञानेहेतुःशुद्धसत्त्वमयीमपितनुंभक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवन्तमिति ११

मोघाशामोघकर्म्माणोमोघज्ञानाविचेतसः राक्षसीमासुरीञ्चैवप्रकृतिंमोहनीं श्रिताः १२

शाङ्करभाष्यं

त्मानइति महात्मानस्तुअक्षुद्रचित्तामामीश्वरंपार्थदैवींदेवानांप्रकृतिं शमदमद याश्रद्धादिलक्षणामाश्रिताःसन्तोभजन्तिसेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ताज्ञात्वामां भूतादिंभूतानांआश्ययमादिकारणं वियदादीनांप्राणिनांचादिकारणमाश्ययमव्य यम् १३

आनन्दगिरिकृतटीका

पितुल्यंविशेषणं छिन्विभिनिस्पिवस्वादेतिप्राणिहिंसारूपोरक्षसां स्वभावोऽसुराणां स्वभावस्तुनदेहिनोजुङ्धि परस्वमेवापहरेत्यादिरूपःमोहोमिथ्याज्ञानं उक्तमेव स्फुटयति छिन्धीति १२ केपुनर्भगवन्तंभजन्ते तानाह येपुनरिति महान् प्रकृष्टोयज्ञादिभिःशोधितआत्मासत्त्वं येषामितिव्युत्पत्तिमाश्रित्याह अक्षुद्रेति तुश ब्दोऽवधारणे प्रकृतिंविशिनष्टि शमेति अनन्यस्मिन्प्रत्यगभूतेमयिव्यतिरिक्ते मनो येषामिति व्युत्पत्याव्याकरोति अनन्यचित्ताइति अज्ञातेसेवानुपपत्तेः शास्त्रोपप त्तिभ्यामादौज्ञात्वाततःसेवन्तेइत्याह ज्ञात्वेति अव्ययमविनाशिनं १३ भजनप्र

स्वामिकृतटीका।

किञ्च मोघाशाइति मत्तोऽन्यद्दैवतान्तरंक्षिप्रंफलंदास्यतीत्येवंभूता मोघानिः फलैवाशायेषांतेअतएवमद्विमुखत्वान्मोघानिनिःफलानिकर्म्माणियेषांते मोघमेव ज्ञानाकुतर्काश्रितंशास्त्रज्ञानंयेषांतेअतएवविचेतसाविक्षिप्तचित्ताःसर्वत्रहेतुः राक्ष सींतामसींहिंसादिप्रचुरां आसुरीञ्चराजसींकामदर्पादिवहुलांमोहनीं बुद्धिभ्रं शकरींप्रकृतिंस्वभावंश्रिताःआश्रिताःसन्तो मामवजानन्तीतिपूर्वेणैवान्वयः १२ केतर्हित्वामाराधयन्तीत्यतआह महात्मानइति महात्मानःकामाद्यनभिभूतचि त्ताःअतएवअभयंसत्त्वसंशुद्धिरित्यादिनावक्ष्यमाणांदैवींप्रकृतिंस्वभावमाश्रिताःअत एवमद्व्यतिरेकेणनास्त्यन्यस्मिन्मनोयेषांतेतुभूतादिंजगत्कारणंअव्ययंनित्यञ्चमां ज्ञा

भाषा अनुवाद

औरजोमनुष्यहमसेभिन्नऔरदेवतासे शिघ्रफलदेयंगेऐसीनिःफलआशा करतेहैं औरहमसेविमुखजेफलकेहेतुकर्म्मकरैहैं औरजिनके शास्त्रसेजोज्ञा नसोनानाकुतर्कयुक्तहै वेइसकलविचेतसकहेविक्षिप्तचितलोग अनर्थकेहेतुहिंसा दितामसकर्म्मतथाकामअभिमानसेभरीपूरीजोराजसीवुद्धितिसकेआश्रितहोयहम कोनजानिहमारानिरादरकरतेहैं अभिमानकरते औरजीवमारते हैं १२

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं १३
सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४

शाङ्करभाष्यं।

कथं सततमिति सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्त्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियोपसंहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणैः धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रताः दृढं स्थिरं अचाल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते १४ ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते ज्ञानेति ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरं चान्ये ऽन्यामुपासनां परित्यज्य उपासते तच्च ज्ञानमेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते केचिच्च पृथक्त्वेन आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुरादित्यादिरूपे

आनन्दगिरिकृतटीका

कारं पृच्छति कथमिति तत्प्रकारमाह सततमिति सर्वदेति श्रवणावस्थां गृह्णन्ते कीर्त्तनं वेदान्तश्रवणं प्रणवजपश्च व्रतं ब्रह्मचर्यादि नमस्यन्तो मां प्रति चेतसा प्रह्वीभवन्तो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सन्तः सदा संयुक्ताः १४

स्वामिकृतटीका

त्वा भजन्ति १३ तेषां भजनप्रकारमाह सततमिति द्वाभ्यां सततं सर्वदा स्तोत्रमन्त्रादिभिः कीर्त्तयन्तः केचिन्मामुपासते सेवन्ते दृढानि व्रतानि नियमा येषां ताहशाः सन्तो यतन्तश्च ऐश्वर्यज्ञानादिषु प्रयत्नं कुर्वन्तः केचिद्भक्त्या नमस्यन्तश्च प्रणमन्तः अन्ये नित्ययुक्ता अनवरतं अवहिताः सेवन्ते भक्त्येति नित्ययुक्ता इति च कीर्त्तनादिष्वपि द्रष्टव्यं १४

भाषाअनुवाद

तौ तुमारी आराधना कौन करते हैं जो यह पूछो तौ कहते हैं कि कामादिकसे जिनका चित्त अवश नहीं ऐसे जो महात्मा लोग वे दैवीप्रकृति के आश्रित होते हैं इसी से हमको छोडि और मे जिनका मन नहीं है ते मनुष्य हमको समस्त भूत के आदि कहे जगत के कारण नित्यस्वरूप जानिकै भक्तिपूर्वक आराधन करते हैं १३ अब भक्तों के भजन का प्रकार दो श्लोक से कहते हैं कि सर्वदा स्तोत्र औ मंत्र से कोई मेरा कीर्त्तन करते हुये मेरी उपासना करते हैं और कोई दृढ़ नियम करके ऐश्वर्य औ ज्ञान मे यत्न करते हुये मेरे उपासक होते हैं और कोई भक्तिपूर्वक प्रणत होय मेरा सेवन करते हैं ऐसे नित्ययुक्त कहे सावधान मेरे मे तत्पर होय मेरे भक्त मुझे सेवते हैं १४

ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजन्तोमामुपासते एकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखम् १५
अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाहमहमौषधं मन्त्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतम् १६

शाङ्करभाष्यं

णावस्थितइत्युपासतेकेचिद्बहुधावस्थितःस एव भगवान्सर्वतोमुखोविश्वरूपइति तंविश्वरूपंसर्वतोमुखंबहुधा बहुप्रकारेणोपासते १५ यदिबहुभिःप्रकारैरु पासतेकथंत्वामेवोपासतइत्यतआह अहमिति अहंश्रौतकर्मभेदोऽहमेवाहंयज्ञः स्मार्त्तःकिञ्चस्वधान्नमहंपितृभ्योयद्दीयतेतत्स्वधा तथाअहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यद् द्यतेतदौषधशब्दवाच्यव्रीहियवादिसाधनमथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्न मौषधमिति व्याध्युपशमार्थभेषजंमन्त्रोहंयत्पितृभ्योदेवताभ्यश्च हविर्दीयतेऽहमे वाज्यंहविश्चाहमग्निर्यस्मिन्हूयते सोग्निरहमेवाहंहुतंहवनंकर्म्मच १६

आनन्दगिरिकृतटीका।

उपासनप्रकारभेदप्रतिपित्सयापृच्छति तेकेनेति तत्प्रकारभेदोदीरणार्थं श्लो कमवतारयति उच्यतइति इज्यतेपूज्यतेपरमेश्वरोनेनेतिप्रकृतेज्ञानेयज्ञशब्दः ईश्व रञ्चेति चकारोवधारणे देवतान्तरध्यानत्यागमपिशब्दसूचितंदर्शयति अन्यामिति अन्येचब्रह्मनिष्ठामिति यावत् ज्ञानयज्ञमेवविभजते तच्चेति उत्तमाधिकारिणामुपा सनमुक्त्वा मध्यमानामधिकारिणामुपासनप्रकारमाह केचिच्चेति तेषामेवअहंयज्ञः स्मार्तःकिञ्चस्वधाहंपितृभ्योयद्दीयतेतत्स्वधा तथाममौषधंसर्वप्राणिभिर्यद्द्यते प्र कारान्तरेणोपासनमुदीरयति केचिदिति बहुप्रकारेणाग्न्यादित्यादिरूपेणेतियाव त् १५ भगवदेकविषयमुपासनंतर्हिनसिध्यतीति शङ्कते यदीति प्रकारभेदमादा यध्यायन्तोपिभगवन्तमेवध्यायन्तितस्यसर्वात्मत्वादित्याह अतआहेति क्रतुयज्ञश

[illegible]

भाषाअनुवाद

और चराचरमात्रश्रीकृष्णमें जो आत्मदर्शनसोई ज्ञान औ सोई यज्ञ इसप्रकारज्ञान यज्ञसेकितनेहमकोपूजते हैं देखोकोई अभेदभावसेऔकोई हमभगवानकेदास इस भेदभावसेउपासनाकरतेहैं और कोई हमकोब्रह्मारुद्रआदिरूपसमझकरसेवते हैं १५ अबअपनीसर्वरूपता चारिश्लोकसेकहतेहैं किमैंहींक्रतुकहेवेदोक्तअग्नि ष्टोमआदियज्ञ औ यज्ञकहेधर्मशास्त्रोक्तजोपञ्चयज्ञवालवैश्वदेवादि औ स्वधाक हेश्राद्धऔर औषधअर्थात् फलहोनेसेजोपकिजाय इससेअन्नभीआयगये औ मंत्र औ आज्यकहेघृतआदि औ अग्निकहेयज्ञाग्नि औ होम यहजोकुछ है सो हमहैं १६

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेव च १७
गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं १८

शाङ्करभाष्यम्।

किञ्च पितेति पिता जनयिता हमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्म्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनं ओङ्कार ऋक् साम यजुरेव च१७

किञ्च गतिरिति गतिः कर्म्मफलं भर्त्ता पोष्टा प्रभुः स्वामी साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य निवासो यस्मिन् प्राणिनो निवसन्ति शरणमार्त्तानां प्रपन्नानामार्त्तिहरः सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्ष उपकारी प्रभव उत्पत्तिर्जगतः प्रलयः प्रलीयते यस्मिन् इति प्रलयः तथा

आनन्दगिरिकृतटीका।

ऽद्वयोऽनयोरपौनरुक्त्यं दर्शयन् व्याचष्टे श्रौत इति क्रियाकारकफलज्ञानं भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः १६ इतश्च भगवतः सर्व्वात्मकत्वमनुसन्तव्यमित्याह किञ्चेति पवित्रं पूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या परिशुद्धिकारणं पुण्यं कर्म्मेत्याह पावनमिति वेदितव्यं ब्रह्मणि वेदनसाधनमोङ्कारस्तत्र प्रमाणमृगादि च चकारादथर्व्वाङ्गिरसो गृह्यन्ते १७

स्वामिकृतटीका।

किञ्च ज्ञानेति वासुदेवः सर्व्वमित्येवं सर्व्वात्मदर्शनं ज्ञानं तदेव यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः पूजयन्तोऽप्युपासते तत्रापि केचिदेकत्वेनाभेदभावनया केचित् पृथक्भावनया दासोऽहमिति केचित्तु विश्वतोमुखं सर्व्वात्मकं मां बहुधा ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते १५

सर्व्वात्मतां प्रपञ्चयति अहं क्रतुरिति चतुर्भिः क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञः स्मार्त्तः पञ्चयज्ञादिः स्वधा पितृभ्यो दीयमानमन्नं औषधं ओषधिप्रभवमन्नं भेषजं वा मन्त्रो याज्यपुरोनुवाक्यादिः आज्यं होमादिसाधनं अग्निराहवनीयादिः हुतं होमः एतत्सर्व्वमहमेव१६

भाषानुवाद

और इस जगत के पिता माता तथा धाता कहे कर्मफलदाता औ पितामह तथा वेद्य ज्ञेयवस्तु औ पावन कहे शुद्ध करनेवाले औ ओङ्कार तथा ऋक यजुर साम अथर्व वेद यह समस्त मैं हीं हौं १७ और मैं हीं गति कहे प्राप्य कर्मफलरूप औ भर्ता कहे पोषणकर्त्ता औ प्रभु नियामक तथा साक्षी शुभ अशुभ के द्रष्टा औ निवास भोगस्थान तथा शरण कहे रक्षक एवं सुहृत् कहे हेतुरहित हितकारी प्रभव अर्थात् जगत के उत्पन्नकर्त्ता प्रलय कहे संहर्त्ता स्थानं कहे विश्व के आधार और निधान कहे लयस्थान औ बीज कहे कारण औ अव्यय कहे अविनाशी मैं हीं हौं १८

शाङ्करभाष्यं

स्थानंतिष्ठत्यस्मिन्निति निधानंनिक्षेपःकालान्तरोपभोग्यप्राणिनांबीजंप्ररोहकारणं प्ररोहधर्म्मिणामव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययं नह्यबीजंकिञ्चित् प्ररोहति नि त्यञ्चप्ररोहदर्शनाद्बीजसन्ततिर्नव्येतीत्येवगम्यते १८

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवतासर्व्वात्मकत्वेहेत्वन्तरमाह किञ्चेति गम्यतइति प्रकृतिविलयपर्य्यन्तं कर्म्मफलंगतिरित्याह कर्मेति पोष्टाकर्म्मफलस्यैवप्रदाता कार्य्यकारणप्रपञ्चस्या धिष्ठानमित्याह निवासइति शीर्य्यते दुःखमस्मिन्नितिव्युत्पत्तिमाश्रित्याह शरण मिति प्रभवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्तिमादायोक्तं उत्पत्तिरिति कारणस्यकथमव्यय त्वमित्याशंक्याह यावदिति कारणान्तरेणापिकार्य्यंकदाचिदुदेष्यति किंकारणेत्या शंक्याह नहीति माभूत्तर्हिसंसारदशायामेवंकार्य्योत्पत्तिरित्याशंक्याह नित्यञ्चेति कारणव्यक्तेर्नाशमङ्गीकृत्य तदन्यतमव्यक्तिशून्यत्वंपूर्वकालस्यनास्तीति सिद्धवत्कृत्यवि शिनष्टि बीजेति १८

इतश्चसर्वात्मत्वंभगवतोनविवदितव्यमित्याह किञ्चेति आदित्याज्जायते वृष्टि रिति स्मृतिमवष्टभ्यव्याचष्टे कैश्चिदिति वर्षोत्सर्गनिग्रहावेकस्यैकस्मिन्कालेवि रुद्धावित्याशंक्याह अष्टभिरिति ऋतुभेदेनवर्षस्यनिग्रहोत्सर्गावेककर्त्तृकावविरुद्धावि त्यर्थः यस्यकारणस्यसम्बन्धित्वेनयत्कार्य्यमभिव्यज्यते तदिहसदित्युच्यते कारणस म्बन्धेनानभिव्यक्तंकारणमेवअनभिव्यक्तनामरूपमसदिति व्यवह्रियन्तेतदेतदाह स देति शून्यवादंव्युदस्यति नपुनरिति भगवतोऽत्यन्तासत्वेकार्य्यकारणकल्पनानि रधिष्ठाना नतिष्ठेदित्यर्थः तर्हियथाश्रुतंकार्य्यस्यसत्त्वंकारणस्यचासत्त्वमास्थेयमित्या शंक्य वाशब्देननिषेधति कार्य्येति नर्हिकार्य्यस्यात्यन्तिकंसत्त्वंवाचारम्भणश्रुतेर्नापी

स्वामिकृतटीका

किञ्च पिताहमस्येति धाताकर्मफलविधातावेद्यंज्ञेयंवस्तुपवित्रंशोधकंप्रायश्चि त्तात्मकंवा ओङ्कारःप्रणवःऋगादयोवेदाश्चाहमेव स्पष्टमन्यत् १७ किञ्च गतिरि ति गम्यतइतिगतिः फलंभर्त्तापोषणकर्ताप्रभुर्नियन्तासाक्षीशुभाशुभद्रष्टानिवासो भोगस्थानंशरणंरक्षकःसुहृत् हितकर्त्ताप्रकर्षेणभवत्यनेनेति प्रभवःस्रष्टाप्रलीयतेऽ नेनेतिप्रलयःसंहर्त्ता तिष्ठन्त्यस्मिन्नितिस्थानमाधारः निधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानंल यस्थानं बीजंकारणं तथाप्यव्ययमविनाशि नतुव्रीह्यादिवीजवद्विनश्वरमित्यर्थः १८

तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णाम्युत्सृजामिच अमृतञ्चैवमृत्युश्चसदसच्चाहमर्जुन १९

शाङ्करभाष्यं

किञ्च तपामीति तपाम्यहमादित्योभूत्वा कैश्चित्रश्मिभिस्तपामि अहंवर्षंकैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामिउत्सृज्यपुनर्निगृह्णामिकैश्चिद्रश्मिभिरष्टाभिर्मासैः पुनरुत्सृजामिप्राटपिअमृतञ्चैवदेवानांमृत्युश्चमर्त्यानां सत्यस्ययत्सम्बन्धितयाविद्यानांतद्विपरीतंअसच्चैवाहंअर्ज्जुन नपुनरत्यन्तमेवासद्भगवान्स्वयंकार्यकारणेवासदसतीयेपूर्वोक्तैःनिवृत्तिप्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजन्तउपासते ज्ञानविदस्तेयथाविज्ञानं मामेवप्राप्नुवन्ति १९

येपुनरज्ञाःकामकामाः त्रैविद्या इति त्रैविद्याऋग्यजुःसामविद याज्ञिकाःयेषांतेमांवस्वादिवेदरूपिणंदृष्टासम्भूज्ययज्ञशेषंसोमपाःसोमंपिबन्तीतिसोमपास्तेनैव सोमपानेनतेपूतपापाःशुद्धकिल्बिषायज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वापूजयित्वास्वर्गतिंस्वर्गगमनंस्वरेवगतिः स्वर्गतिस्तांप्रार्थयन्तेयाचयन्तेतेचपुण्यंपुण्यफलमासाद्यसम्प्राप्यसुरेन्द्रलोकं शतक्रतोःस्थानंअश्नन्तिभुञ्जते दिव्यान्दिविभवान्अप्राकृतान्देवभोगान् देवानांभोगांस्तान् २० ते तमिति तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंविस्तीर्णंक्षीणे

आनन्दगिरिकृतटीका

तस्यात्यन्तिकंअसत्त्वंकुतस्तुखल्वित्यादिश्रुतेरित्यर्थः उक्तैर्ज्ञानयज्ञैर्भगवदभिध्यानाभिनिविष्टबुद्धीनांकिंफलमित्याशंक्य सद्योवा क्रमेणवा मुक्तिरित्याह येइति १९

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च तपाम्यहमिति आदित्यात्मनास्थित्वानिदाघकालेतपामिजगतस्तापंकरोमि वृष्टिसमयेचवर्षमुत्सृजामिविमुञ्चामि कदाचित्तुवर्षंनिगृह्णामिआकर्षामिअमृतंजीवनंमृत्युश्चनाशःसत्स्थूलंदृश्यंअसच्चसूक्ष्ममदृश्यंएतत्सर्व्वमहमेवेति एवंमत्वामामेववहुधोपासते इति पूर्व्वेणैवान्वयः १९

भाषाअनुवाद

औरग्रीष्मकालमेसूर्यरूपमैंहींतापदेताहूं औवर्षाकालमेजलवृष्टिभीहमीकरते हैं औतथाकोईसमैमेजलकिरणोंसेखींचते औकभीफेरिजलकोछोडतेभीहमींहैं अमृतकहेजीवन मृत्युकहेमरणऔरसतकहेपृथिवीआदिस्थूलपदार्थऔअसत् कहेसूक्ष्मवस्तु रूपादिमात्राभीहेअर्जुन हमहींकोजानो इसीसेलोगनानारूपहमारी उपासनाकरते हैं १९

त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयन्ते तेपुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक मश्नन्तिदिव्यान्दिविदेवभोगान् २०

शाङ्करभाष्यं ।

पुण्ये मर्त्यलोकमिमंविशन्त्याविशन्ति एवंहियथोक्तेनप्रकारेणत्रयीधर्म्मंकेवलंवैदिकं कर्म्मानुप्रपन्नास्तेगतागतं गतञ्चागतञ्चगतागतंगमनागमनंकामकामाः कामंका मयन्त इतिकामकामा लभन्ते गतागतमेव नतुस्वातन्त्र्यं क्वचिल्लभन्तइत्यर्थः २१

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवद्भक्तानामपिनिःकामानामेवमुक्तिरितिदर्शयितुंसकामानांपुंसां संसार मवतारयति येपुनरिति तिस्रोविद्याअधीयन्तेविदन्तीतिवा तेत्रैविद्या वेदविदस्त दाह ऋगिति वस्वादीत्यादिशब्देनसवनद्वयेशानादित्यारुद्राश्चगृह्यन्तेशुद्धकिल्बिषा निरस्तपापाइतियावत् २० तर्हिस्वर्गप्राप्तेरपिभगवत्प्राप्तितुल्यतामित्याशंक्याह

स्वामिकृतटीका ।

तदेवमवजानन्ति मां मूढाइत्यादिश्लोकद्वयेन क्षिप्रफलाशयादेवतान्तरं यज न्तो मां नाद्रियन्तइत्यभक्ताःदर्शिताः महात्मानस्तुमांपार्थेत्यादिनाचभक्ताउक्तास्तत्रै कत्वेन पृथक्त्वेन वा ये परमेश्वरंनभजन्तितेषांजन्ममृत्युप्रवाहोदुर्वारइत्याह त्रै विद्याइति द्वाभ्यां ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रोविद्यायेषांतेत्रिविद्यास्त्रिविद्याएव त्रैविद्याःस्वार्थेऽण् तिस्रोविद्याअधीयन्तेजानन्तीति वा त्रैविद्यावेदत्रयोक्तकर्म्मपरा इत्यर्थःवेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्म्मामिष्ट्वाममैवरूपंदेवतान्तरमित्यजानन्तोऽपिवस्तुत इन्द्रा दिरूपेणमामेवेष्ट्वासंपूज्ययज्ञशेषंसोमंपिबन्तीतिसोमपास्तेनैव पूतपापाः शोधित कल्मषाःसन्तःस्वर्गतिंस्वर्गंप्रतिगतिंयेप्रार्थयन्तेतेपुन्यफलरूपंसुरेन्द्रलोकंस्वर्गमासा द्य प्राप्य दिविस्वर्गेदिव्यानुत्तमान्देवानांभोगानश्नन्तिभुञ्जते २०

भाषा अनुवाद ।

मूढमेराअनादरकरतेऔमहात्मामेरीभजनकरतेऐसेपूर्व्वमे भक्तअभक्तकेल क्षणकहिके अबमूढोंकाजन्ममृत्युरूपसंसारप्रवाहदुर्निवारहैयहदोश्लोकसेकहते हैं किजोमनुष्यऋक्यजुःसामवेदपढतेवैत्रैविद्यअर्थात्वेदोक्तकर्म्मपरायणयज्ञके द्वा रा सर्व्वरूपजोमैहूंसो मेरीहीपूजाकरिऔरसोमलताकारसपीकरपूतपापहोयस्व र्गाकेस्वर्गलोककोजाते औरपुण्यफलरूपस्वर्गकोप्राप्तहोय वहांके उत्तमदेवभोग्य वस्तुवोंकाभोगकरतेहैं २०

तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशन्ति एवंत्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना गतागतंकामकामालभन्ते २१

शाङ्करभाष्यं

येपुनःनिःकामासंम्यग्दर्शिनःअनन्याइति अनन्याअपृथग्भूताःपरंदेवं नारायणं आत्मत्वेनगताःसन्तश्चिन्तयन्तोमांयेजनाःसंन्यासिनःपर्युपासतेतेषांपरमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानांसतताभियोगिनांयोगक्षेमंयोगोऽप्राप्तस्यप्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयंवहामिप्रापयाम्यहं ज्ञानीत्वात्मैवमेमतंसचममप्रियोयस्मात्तस्मात्तेममात्मभूताःप्रियाश्चेति नन्वेषामपिभक्तानांयोगक्षेमंवहत्येवभगवान् सत्यमेवंवहत्येव किन्त्वयंविशेषोऽन्यमेयेभक्तास्तेस्वात्मार्थंस्वयमपियोगक्षेममीहन्ते अनन्यदर्शिनस्तुनात्मार्थं योगक्षेममीहन्ते नहितेजीवितेमरणेवात्मनोगृद्धिंकुर्व्वन्ति केवलमेवभगवच्छरणास्ते अतोभगवानेवतेषां योगक्षेमंवहतीति २२

आनन्दगिरिकृतटीका।

तेतमिति पुण्येस्वर्गप्राप्तिहेताविति यावत्प्रसिद्धोऽर्थोहिशब्दःत्रयाणां होत्रादीनां वेदत्रयविहितानांधर्म्माणांसमाहारस्त्रिधर्म्मंतदेवत्रैधर्म्यंतदनुप्रपन्नास्तदनुगताइति यावत् कामकामानांगमनागमनद्वाराकामितफलाप्रिश्चेष्टिष्टमेव चेष्टितमित्याशंक्याह गतेति २१ फलमनभिसन्धायत्वामेवाराधयतां सम्यग्दर्शननिष्ठानामत्यन्तनिःकामानांकथंयोगक्षेमंस्यातामित्याशंक्याह येपुनरिति तेषांयोगक्षेमंवहामीत्युत्तरत्रसम्बन्धः येभ्योऽन्योनविद्यतइतिव्युत्पत्तिमाश्रित्याह अपृथगिति कार्यस्यकारणेकर्म्मतादात्म्यंव्यावर्त्तयति परमिति अहमेववासुदेवःसर्व्वात्मानमतोऽन्यत्

स्वामिकृतटीका।

ततश्चतेतमिति तेस्वर्गकामास्तंप्रार्थितंविपुलंस्वर्गलोकंतत्सुखंभुक्त्वाभोगप्रापकेपुण्येक्षीणेसति मर्त्यलोकंविशन्ति पुनरप्येवमेववेदत्रयविहितंधर्म्ममनुगताः कामकामा भोगान्कामयमानागतागतंयातायातंलभन्ते २१

भाषाअनुवाद।

फेरितेईस्वर्गकामीमनुष्य अपनाइष्टविपुल स्वर्गसुखभोगकरिके जबपुण्यक्षीण भई तबफेरिमर्त्त्यलोकमेंआवतेहैं आयकरके फेरिवहीवेदत्रयीविहितधर्म्मकर्म करिके भोगकामनाकारीलोग गमनागमनमात्रलाभकियाकरतेहैं अर्थात्कभी नीचेआतेऔकभीउपरजातेरहतेहैं २१

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं २२

शाङ्करभाष्यं

नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्ता अपि त्वामेव भजन्ते सत्यमेवं ये अन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ति श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्या अन्विता अनुगताः ते ऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं अज्ञानपू

आनन्दगिरिकृतटीका

किञ्चिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा ध्यायन्त इत्याह चिन्तयन्त इति प्राकृतान् व्यावर्त्य मुख्यानविकारिणो निर्दिशति संन्यासिन इति पर्युपासते परितः सर्वतोऽनवच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः नित्याभियुक्तानामित्यनवरतमादरेण ध्याने व्यापृतानामित्याह सततेति योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमं तद्वा पुनरुक्तमर्थमाह योग इति किमर्थं परमार्थदर्शिनां योगक्षेमं वहसीत्याशंक्याह ज्ञानीत्विति अतस्तेषां योगक्षेमं वहामि इति सम्बन्धः सम्यग्दर्शननिष्ठानामेव योगक्षेमं वहति भगवानिति विशेषणममृष्यमाणः शङ्कते नन्विति अन्येषामपि भक्तानां भगवान् योगक्षेमं वहतीत्येतदङ्गीकरोति सत्यमिति तर्हि भक्तेषु ज्ञानिषु च विशेषो नास्तीति पृच्छति किं त्विति तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विवृणोति अयमित्यादिना योगक्षेममुद्दिश्य स्वयमीहन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् आत्मविदां स्वार्थं योगक्षेममुद्दिश्य चेष्टाभावं स्पष्टयति नहीति गृहस्थेरपेक्षकाणामित्येतत् ज्ञानिनां तर्हि सर्वत्राना स्थेत्याशंक्याह केवलमिति तेषां तदेकशरणत्वे फलितमाह अत इति इति शब्दो विशेषणशब्देन सम्बध्यते २२

स्वामिकृतटीका

मद्भक्तास्तु मत्प्रसादेन कृतार्था भवन्तीत्याह अनन्या इति अनन्या नास्ति मद्व्यतिरेकेणान्यत् काम्यं येषां ते तथाभूता ये जना मां चिन्तयन्तः सेवन्ते तेषां तु नित्याभियुक्तानां सर्वदा मदेकनिष्ठानां योगं धनादिलाभं च क्षेमं च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थितमपि अहमेव वहामि प्रापयामि २२

भाषा अनुवाद।

और हमारे भक्तजन मेरी कृपा ही से कृतार्थ होते यह कहते हैं कि जिनके हमसे छोड़ि और कोई कामना नहीं है ते ई अनन्य भक्त हमारी सेवा करते हैं नित्याभियुक्त सर्वदा एक मेरे में तत्पर हैं मन जिनका उनका योगक्षेम अर्थात् योग जो धन आदि लाभ औ क्षेम जो प्राप्त वस्तु का रक्षण सो मैं करता हूं अथवा निर्वाण जो मुक्ति यद्यपि वे नहीं चाहते परम उनको मैं अपनी इच्छा से देता हौं २२

येऽप्यन्यदेवताभक्तायजन्तेश्रद्धयान्विताः तेपिमामेवकौन्तेययजन्त्यविधिपूर्वकं २३
अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच नतुमामभिजानन्तितत्वेनातश्च्यवन्तिते २४

शाङ्करभाष्यं

र्वकंयजन्तइत्यर्थः २३ कस्मात्तेऽविधिपूर्वकंयजन्तइत्युच्यतेयस्मात् अहमिति अहं
हिसर्वयज्ञानांश्रौतानांस्मार्त्तानाञ्चसर्वेषांयज्ञानां देवतात्मत्वेनभोक्ताचप्रभुरेवचमत्
स्वामिकोहियज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवात्रेतिचोक्तंतथानतुमामभिजानन्तितत्त्वेन यथावद
तश्चाविधिपूर्वकमिष्ट्वायागफलात्च्यवन्तिते २४ ये प्यन्यदेवताभक्तिमत्वेनापि

आनन्दगिरिकृतटीका

तत्तद्देवतात्मना परस्यैवात्मनःस्थित्यभ्युपगमाद्देवतान्तरपराणामपि भगवच्छर
णत्वाविशेषात्तदेकनिष्ठत्वमकिञ्चित्करमितिमन्वानःआशङ्कते नन्विति उक्तमङ्गीकृत्य
परिहरति सत्यमित्यादिना देवतान्तरयाजिनांभगवद्याजिभ्योविशेषमाह अविधी
ति तद्व्याकरोति अविधिरिति २३ ननुब्रह्मादिरोऽन्द्रादियागपूर्वकमेवतद्भक्ताप्नवया
जिनोभवन्तीति कथमविधिपूर्वकंतेषांयजनमिति प्रश्नेकस्मादिति देवतान्तरया
जिनांयजनमविधिपूर्व्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेनश्लोकद्वयमुत्थापयति उच्यतइति सर्वेषां
द्विविधानांयज्ञानांब्रह्मादिदेवतात्वेनाहमेवभोक्ता स्वेनात्मनायोगिरूपेण प्रभुत्वाहमेवे
ति प्रसिद्धमेतदितिहिशब्दः प्रभुरेवचेत्युक्तंविवृणोति मत्स्वामिकोहीति तत्रपूर्वा
ध्यायगतवाक्यंप्रमाणयति अधियज्ञोऽहमिति तथापिदेवतान्तरयाजिनांयजनमविधि
पूर्व्वकमिति कुतःसिद्धंतत्राह तथाइति ममैवयज्ञेषुभोक्तृत्वेप्रभुत्वेचसतीतियावत् तथो

भाषा अनुवाद

जोकहो कि विचार सेतोसर्व्वदेवरूपतुमकोछोडि औरदेवताओंकोजो सबरू
पजोतुमारेहैं तोइन्द्रादिकेपूजकलोगभीतुमारेहीउपासकहैं फेरिक्याकारणहै
जोवेविचारे ऊपरनीचेगमनागमनकियाकरतेहैं इसपरकहतेहैं किहां अनन्यानु
क्त जोइन्द्रादिदेवतोंकी आराधनाकरतेहैं सोसत्यहमारीहोतीहै परन्तु वेअविधि
सेअर्थात्मोक्षकीदेनहारविधिकोछोडिकर पूजनकरतेहैं इसीसेपुनःपुनः संसार
पावते हैं २३ पूर्वकथितवाक्यकोविस्तारसेकहतेहैं किदेवतास्वरूपयज्ञफलभोक्ता
महींहों औरप्रभुकहेयज्ञफलदाताभीमैंहीहूं परइसतरहसे वेदेवपूजकलोगयथा
वत्कहेठीकनहींजानतेहैं इसीसेफेरिसंसारगतिकोपावतेहैं औरसर्व्वदेवरूपहम
कोअन्तर्यामीरूपदेखि जोमेराअर्चनकरते वेपुनःसंसारगतिकोनहींपावतेहैं २४

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनो ऽपि माम् २५

शाङ्करभाष्यं।

धिपूर्व्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलमवश्यम्भावि कथं यान्तीति यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान् यान्ति पितॄनग्निष्वात्तादीन् यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवाः मामेव यान्ति समाने ऽप्यायासे मामेव न भजन्ते अज्ञानात्तेन ते अल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः २५

आनन्दगिरिकृतटीका।

र्मोक्तृप्रभ्वोर्भावस्तत्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च मां यथावद्यतो न जानन्ति अतो भोक्त्रादिना ममाज्ञानान्मयि अनर्पितकर्म्माणश्च्यावर्त्तन्ते कर्म्मफलादित्याह अतश्चेति २४

यद्यन्यदेवताभक्ता भगवत्तत्वाज्ञानात् कर्म्मफलाच्च्यवन्ते तर्हि तेषां देवतायजनमकिञ्चित्करमित्याशंक्याह येपीति देवतान्तरयाजिनामनावृत्तिफलाभावेपि तत्तद्देवताश्यागानुरूपफलप्राप्तिर्ध्रौव्यान्नतदकिञ्चित्करमित्यर्थः देवतान्तरयाजिनामावश्यकं तत्फलमागक्ताधापूर्व्वकमुदाहरति कथमित्यादिना नियमोवल्युपहारप्रदक्षिणप्र

स्वामिकृतटीका

ननुच त्वद्यतिरेकेण वस्तुतो देवतान्तरस्याभावादिन्द्रादिसेविनोऽपि त्वद्भक्ता एवेति कथं ते गतागतं लभेरंस्तत्राह येपीति श्रद्धयान्विताः सन्तो ये जना अन्यदेवता इन्द्रादिरूपा यजन्ते ते ऽपि मामेव यजन्तीति सत्यं किन्त्वविधिपूर्व्वकं मोक्षप्रापकं विधिं विना यजन्ति अतस्ते पुनरावर्त्तन्ते २३ एतदेव विवृणोति अहमिति सर्व्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवतारूपेणाहमेव भोक्ता प्रभुश्च स्वामी फलदाता च अहमेवेत्यर्थः एवंभूतं मां ते तत्वेन यथावन्नाभिजानन्ति अतश्च्यवन्ति प्रच्यवन्ति वै पुनरावर्त्तन्ते ये तु सर्व्वदेवतासु मामेवान्तर्यामिनं पश्यन्तो यजन्ति ते तु नावर्त्तन्ते २४

भाषा अनुवाद

अब वही उक्त वाक्य का प्रतिपादन करते हैं कि जो देवव्रत कहे इन्द्रादि देव उपासक हैं वे लोग देवलोक को जाते औ पितृउपासना करने वाले पितृलोक को जाते तथा भूतसेवाकारी अन्त में भूतजोनि पावते हैं और जो मेरी पूजा करे हैं सो मद्याजी अक्षय परमानन्दस्वरूप हमको प्राप्त होते हैं फेरि गमनागमन होता नहीं २५

पत्रं पुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः २६

शाङ्करभाष्यं।

नकेवलंमद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलमुक्तंसुखाराधनश्चाहंकथं पत्रमिति पत्रं पुष्पंफलंतोयमुदकंयोमेमह्यंभक्त्याप्रयच्छति तदहंपत्रादिभक्त्योपहृतंभक्तिपूर्व्वकंप्रापितंभक्त्युपहृतमश्नामिगृह्णामि प्रयतात्मनःशुद्धबुद्धेः २६ यतएवमतःयत् करोसीति यत् करोषियद्दाचरसियाश्नीयंकर्म्मस्वतःप्राप्तंयदश्नासियत् खादसि यद् जुहोषिहवनंनिर्वर्त्तयसिश्रौतंस्मार्त्तंवा यत् ददासिप्रयच्छसिब्राह्मणादिभ्योहिरण्य मयपात्रवस्त्रादि यत्तपस्यसिकौन्तेय तत् कुरुष्वमदर्पणं मत्समर्पणं २७

आनन्दगिरिकृतटीका।

स्त्रीभावादिरित्यर्थः देवतान्तराराधनस्यान्तवत् फलमुक्त्वाभगवदाराधनस्यानन्त फलत्वमाह यान्तीति भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वेदेवतान्तराराधनंत्यक्त्वाभगवदा राधनमेवयुक्तमायासमाम्यात्फलातिरेकाच्चेत्यत्राशंक्याह समानेपीति अज्ञानाधी नत्वेनदेवतान्तराराधनवतां फलतोन्यनतांदर्शयति तेनेति २५ अनन्तफलत्वाद्भ गवदाराधनमेवकर्त्तव्यमित्युक्तंसुकरत्वाच्चतथेत्याह नकेवलमिति भगवदाराधनस्य

स्वामिकृतटीका।

तदेवोपपादयति यान्तीति देवेष्विन्द्रादिषुव्रतंनियमोयेषां तेश्चन्तवतोदेवान्या न्ति अतःपुनरावर्त्तन्तेपितृषुव्रतं येषांश्राद्धादिक्रियापराणांते पितृन्यान्ति भूतेपवि नायकमातृगणादिषुइज्यापूजयेषां तेभूतेज्याभूतानियान्ति मांयष्टुंशीलंयेषांतेम द्याजिनस्तेतुमामक्षयं परमानन्दस्वरूपंयान्ति २५ तदेवंस्वभक्तानामक्षयफल मुक्त्वा अनायासत्वञ्चस्वभक्तेर्दर्शयति पत्रमिति पत्रपुष्पादिमात्रमपिमह्यंभक्त्यायःप्रय च्छति तस्यप्रयतात्मनःशुद्धचित्तस्यनिष्कामभक्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकंभक्त्यातेनोपहृ तंसमर्पितमहमश्नामिप्रीत्यागृह्णामि नहिमहाविभूतिपतेःपरमेश्वरस्यममक्षुद्रदेव तानामिवबहुवित्तसाध्ययागादिभिःपरितोषःस्यात्किन्त्वभक्तिमात्रेणअतोभक्तेनस मर्पितंयत् किञ्चित् पत्रादिमात्रमपितदनुग्रहार्थमेवाश्नामीतिभावः २६

भाषाअनुवाद

अवस्वभक्तकोअक्षयफलत्वऔस्वभक्तिकासुलभत्वदेखावतेहैं जोमनुष्यभक्तिपूर्व्वकपत्रपुष्पफलजलमात्रभी हमैदेयहै वहविमलचित्तभक्तजनका प्रीतिसेदियाहुआपुष्पादि मैअति प्रसन्नहोय ग्रहणकरताहूं इसकाभावयहहै किऔरदेवकेसमानवडीपूजासामग्री हमैनचाहिये हमकेवलभावभक्तिसे प्रसन्नहोतेहैं २६

यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौन्तेयतत्कुरुष्वमदर्पणं २७

शाङ्करभाष्यं

एवंकुर्व्वंस्तवयद्भवति तच्छृणु शुभेति शुभाशुभफलैरेवंशुभाशुभेइष्टानिष्टफलेये षांतानिशुभाशुभफलानिकर्माणि तैःशुभाशुभफलैःकर्मबन्धनैरेवंमत्समर्पणंकुर्व्वन् मोक्ष्यसेसोयंसंन्यासयोगोनामसंन्यासश्चासौमत्समर्पणतयाकर्मकर्त्तृत्वाद्योगश्चासा विति तेनसंन्यासयोगेनयुक्तश्चात्मान्तःकरणंयस्यतव सत्वंसंन्यासयोगयुक्तात्मासन्वि मुक्तःकर्मबन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिन्शरीरे मामुपेष्यस्यागमिष्यसि २८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सुकरत्वमेवप्रश्नपूर्व्वकंप्रपञ्चयति कथमित्यादिना यद्विपुष्यादिकंभक्तिपूर्व्वकंमदर्थमपि तंतेनायंशुद्धचेताःतपस्तोमामाराधयतीत्यहमवधारयामीत्याह पत्रमित्यादिना २६ तदाराधनस्यसुकरत्वेतदेवावश्यकमित्याह यतइति स्वतःशास्त्राद्वतेःप्राप्तंगमनादी तियावत् यदश्नासि यंकिञ्चिद्भोगंभुंक्ते हवनस्य स्वतस्त्वं धारयति श्रौतमिति मत्स मर्पणंतत सर्व्वंमह्यं समर्पयेत्यर्थः २७ किमतोभवति तदाह एवमिति भगवदर्प णबुद्ध्यासर्व्वकर्म कुर्वतोजीवन्मुक्तस्यप्रारब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यमावश्यकमित्याह शुभेत्यादिना भगवदर्पणकारणान्मुक्तिः संन्यासयोगाश्चेति साधनद्वयमङ्गीकरोत यति सोयमिति २८

स्वामिकृतटीका ।

नचफलपुष्पादिकमपियज्ञार्थपशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमेनापादितमर्प णीयंकिन्तर्ह्हियत्करोसीति स्वभावतःशास्त्रतोवायत्किञ्चित् कर्मकरोषि तथाय दश्नासियज्जुहोषि यद्ददासि यच्चतपस्यसितपःकरोषि तत्सर्व्वंमय्यर्पितंयथाभवति एवंकुरुष्व २७ एवञ्च यत् फलंप्राप्स्यसितच्छृणु इत्याह शुभाशुभेति एवं कुर्व्वन् कर्मबन्धनैःकर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टफलैर्मुक्तोभविष्यसि कर्मणांमयिसमर्पित त्वेनतवतत्फलसम्बन्धानुपपत्तेः तश्चविमुक्तःसन्संन्यासयोगयुक्तात्मासंन्यासःकर्मव दर्पणंसएवयोगस्तेनयुक्तश्चात्माचित्तंयस्य तथाभूतस्त्वं मांप्राप्स्यसीत्यर्थः २८

भाषा अनुवाद ।

जिसलियेमैकेवलभावभक्तिसेभक्तपरप्रसन्नहोताहूं इससे हेकौन्तेयकुन्तीपुत्र जो कुछकर्मकरो याआहारकरो यायज्ञकरो यादानकरो सोसबमदर्पणअर्थात् मेरे कोसमर्पणकरो तोवहसबअक्षयफलहोगा औरदोषकिसीतरहकानलगैगा २७

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसेकर्मबन्धनैः संन्यासयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि २८
समोऽहंसर्वभूतेषुनमेद्वेष्योऽस्तिनप्रियः येभजन्तितुमांभक्त्यामयितेतेषुचाप्यहं २९

शाङ्करभाष्यं

रागद्वेषवान् तर्हिभगवान्यतोभक्ताननुगृह्णाति नेतरानीति तन्न समोऽहमिति समःतुल्योऽहंसर्वभूतेषुनमेद्वेष्योऽस्तिनप्रियःअग्निवदहंदूरस्थानांयथाग्निःशीतंनापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाहंभक्ताननुगृह्णामिनेतरान् येभजन्तितुमामीश्वरंभक्त्यामयिते स्वभावतएव नममरागनिमित्तंमयिवर्त्तन्ते तेषुचाप्यहं स्वभावतएववर्त्ते नेतरेषुनैतावतातेषुद्वेषोमम २९

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवतोरागद्वेषवत्वेनानीश्वरत्वमाशंक्यपरिहरति रागेत्यादिना तर्हि भगवज्जनमकिञ्चित्करमित्याशंक्याह अग्निवदिति तत्प्रपञ्चयति यथेति भक्तानभक्तांश्चानुगृह्णतोऽननुगृह्णतश्चभगवतोनकथंरागादिमत्त्वमित्याशंक्याह येभजन्तीति ये त्विवर्णाश्रमादिधर्म्मामाँजन्ति तेतेनैवभजनेनाचिन्त्यमात्मेन परिशुद्धबुद्धयोमयि मत्समीपेवर्त्तन्ते सर्वाभिव्यक्तियोग्यचित्ताभवन्ति तुशब्देऽस्विशेषस्यद्योतनार्थःतेषुच समीपेसमचंतेषामहमपिस्वभावतोवर्त्तमानस्तदनुग्रहपरोभवामि यथाव्यापकमपि सावित्रंतेजःस्वच्छेदर्पणादौप्रतिफलति तथापरमेश्वरोऽवर्जनीयतयाभक्तिनिरस्तसमस्तकल्मषसत्वेषुपुरुषेषुसन्निधत्ते दैवींप्रकृतिमाश्रितामांभजन्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः २९

भाषा अनुवाद

इसप्रकार आचरणकरनेसेजोफलहोगा सोसुनोकिउक्तप्रकारसेकर्मसकलभगवत्समर्पणकरनेसे कर्मबन्धन अर्थात् कर्मजनितइष्टअनिष्टफलप्राप्तिमेंवचिरहोगे औरमेरेमेंसमर्पितजोकर्मसन्यासयोगउसीसेयुक्तचित्तहोके तुम हमकोनिःसन्देहप्राप्तहोउगे २८ भला जोमक्तोंकोइसभांति मुक्तकरतेहो औअभक्तोंकोनहींतो क्या तुमारेमीप्रीति विरोधकृतविषमस्वभावहै इसकेउपरअपनेभावकाअभावकहतेहैं किसकलभूतमें हमसमानरूपसेहैं इसीसेहमारेनकोईप्रियऔरनअप्रियहै औरजोहमारीमक्तिकरताहै सोहमारेमेंवर्त्तमानहै औरमैंभीउसपरअनुग्रहकरतारहताहूं इसकाभावार्थयहहै किजैसे अग्निकेसेवनकरनेवालेका अन्धकार औशीतादिदुखकानिवारणकारीअग्निमेंविषमभावनहींहै औरजैसेकल्पवृक्षअपनेसेवककोसकलपदार्थदेताहै तोइनकोप्रियअप्रियकोईनहीं परन्तुफलजोहै सो मक्तहीकोहै इससेभक्तिहीकी महिमा यहसवजानो २९

अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् साधुरेवसमन्तव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः ३०
क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छान्तिंनिगच्छति कौन्तेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति ३१

शाङ्करभाष्यं।

शृणुमद्भक्तेर्माहात्म्यं अपिचेदिति अपिचेत्यद्यपिसुष्ठुदुराचारः सुदुराचारो ऽतीवकुत्सिताचारोपिभजतेमांअनन्यभाक्नान्यभक्तिःसन् साधुरेवसम्यग्वृत्तएवस मन्तव्यःज्ञातव्यःसम्यग्यथावत्व्यवसितोहियस्मात्साधुनिश्चयःसः ३०

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रकृतांभगवद्भक्तिंस्तुवन्पापीयसामपितत्राधिकारोस्तीति सूचयति शृण्विति सम्य ग्वृत्तएवभगवद्भक्तोज्ञातव्यइत्यत्रहेतुमाह सम्यगिति ३० हेत्वर्थमेवप्रपञ्चयति उ तसृज्येति भगवन्तं भजमानस्यकथंदुराचारतापरित्यक्ता भवतीत्याशंक्याह क्षिप्रमि

स्वामिकृतटीका।

यदितुभक्तेभ्यएवमोक्षंददासिनाभक्तेभ्यस्तर्हितवापिकिंरागद्वेषादिकृतंवैषम्यमस्ति नेत्याह समोहमिति सर्व्वेषुभूतेषुसमःअतोममप्रियश्चद्वेष्यश्चनास्त्येव एवंसत्यपिये मांभजन्ति तेभक्तयामयिवर्त्तन्ते अहमपितेष्वनुग्राहकतयावर्त्तेअयंभावःयथाग्नेःस्व सेवकेष्वेवतमःशीतादिदुःखमपाकुर्व्वतोऽपिनवैषम्यं यथावाकल्पवृक्षस्यतद्वैव भक्तप क्षपातिनोऽपिमम वैषम्यंनास्त्येव किन्तुभक्तेरेवायंमहिमेति २९

भाषा अनुवाद।

और अपनीभक्तिकाअपूर्व्वअचिन्त्यप्रभावदिखावतेहैं कि अत्यन्तदुराचारकहैऔर औरदेवताओंकोभीपासेवहोहै इसरूपएकबुद्धिकाय यद्यपिऔरोंकीभक्तिनकरके केवलपरमेश्वरस्वरूपमहीकोभजैहै तोभीसोसाधुश्रेष्ठहै क्योंकिमेरेमेउत्तमनि श्चयतोकियाहै ३० औरमनुष्यकिसप्रकारउत्तमहै इसशङ्कापरकहतेहैंकि अ त्यन्तदुराचारीभीहमारीभक्तिकरकेस्वधर्म्मचित्तहोताहै अर्थात्चित्तकोतरङ्गनिवृ त्तहोपरमेश्वरमेनिष्ठाअवश्यपावताहै औतुर्त्तधर्म्मात्माहोताऔरशान्तिकोप्राप्तहो ताहै परइसबातकोकुतर्ककर्कशवादीलोगनमानैंगे इसशङ्कासेव्याकुलअर्जुनको भगवानउत्साहदेतेहैं कि हेकौन्तेय नगाराबजायविवादकारीलोगोंकीसमाभेजा यहाथ उठाय तुमनिःशङ्कहोयहप्रतिज्ञाकरो किपरमेश्वरकेभक्तअतिदुराचारहो नेसेभी नष्टनहींहोतेवलुकृतार्थहोतेहैं ऐसीप्रतिज्ञाकरनेपर तुमारीजयऔरवेन ष्टकुतर्कहोयतुमकोगुरूकरमानैंगे सोतुभयहजानो किमेरेभक्तका नाशनहींहै ३१

शाङ्करभाष्यं

उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारताम् अन्तःसम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात् क्षिप्रमिति क्षिप्रं
शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वत् नित्यं शान्तिं चोपशमं निगच्छति प्राप्नोति
शृणु परमार्थं कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तः मयि समर्पिता
न्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ३१ किञ्च मां हीति मां हि यस्मात् पार्थ व्यपाश्रित्य मा
माश्रित्याश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापा योनिः येषां ते पापजन्मानः
के त इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टां गतिं ३२
किं पुनरिति किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयः भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च ते ऋष

आनन्दगिरिकृतटीका

ति सति दुराचारे कथं धर्मचित्तत्वं तदाह शश्वदिति उपशमो दुराचारादुपरमः कि
मिति ते भक्तस्य दुराचारादुपरतिरुच्यते दुराचारोपहतचेतस्तया किमित्यतो न मे भ
तीत्याशंक्याह शृण्विति ३१ इतश्च भगवद्भक्तिर्विधातव्येत्याह किञ्चेति न मे भक्तः प्र
णश्यतीत्यत्र हेतुमाचक्षाणो भक्त्याधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह मां हीति ३२

स्वामिकृतटीका

अपि च मद्भक्तेरयमचिन्त्यः प्रभाव इति दर्शयन्नाह अपि चेदिति अत्यन्तदुराचा
रोऽपि यद्यपृथक्त्वेन पृथग्देवता अपि वासुदेव एवेति बुद्ध्या देवतान्तरभक्तिमकुर्वन्मा
मेव परमेश्वरं भजते तर्हि साधुः श्रेष्ठ एव स मन्तव्यः यतोऽसौ सम्यग्व्यवसितः शोभनम
ध्यवसायं कृतवान् ३० ननु कथं असमीचीनाध्यवसायमात्रेण साधुः स्यात्तत्राह
क्षिप्रमिति सुदुराचारोऽपि मां भजन् शीघ्रं धर्मचित्तो भवति ततश्च शाश्वतीं शान्तिं चि
त्तोपशमं परमेश्वरनिष्ठां नितरां गच्छति प्राप्नोति कुतार्किकाः कदाचिदेतन्नै
तन्मन्येरन्निति शङ्काकुलमर्जुनं प्रोत्साहयति हे कौन्तेय पटहादिमहाघोषपूर्वकं
विवदमानानां सभां गत्वा बाहुमुत्क्षिप्य निःशङ्कं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु कथं मे
परमेश्वरस्य भक्तः सुदुराचारोऽपि न प्रणश्यति अपितु कृतार्थ एव भवतीति ततश्च ते
प्रौढिविजृम्भात् विध्वंसितकुतर्काः सन्तो निःसंशयं त्वामेव गुरुत्वेनाश्रयेरन् ३१
स्वाचारभ्रष्टं मद्भक्तिः पवित्रीकरोतीति किमत्र चित्रं यतो मद्भक्तिर्दुष्कुलानप्यनधि
कारिणोऽपि संसारान्मोचयतीत्याह मां हीति येऽपि पापयोनयः स्युर्निकृष्टजन्मानोऽ
न्त्यजादयो भवेयुः येऽपि वैश्याः केवलं कृष्यादिनिरताः अतः स्त्रियः शूद्राश्चाध्ययनादि
रहितास्तेऽपि मां व्यपाश्रित्य संसेव्य परां गतिं यान्ति हि निश्चितं ३२

मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेपिस्युःपापयोनयःस्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियान्तिपरांगतिं ३२

शाङ्करभाष्यं।

यस्मेति राजर्षयःयतएवमतोऽनित्यंचक्षणभङ्गुरमसुखंचसुखवर्जितंमनुष्यलोकंप्राप्यपु रुषार्थसाधनं दुर्लभमनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व मां ३२

कथंमन्मनाइति मयिमनोयस्यतवसत्वंमन्मनाभव तथामद्भक्तोभव मद्याजीमद्य जनशीलोभव मामेवचनमस्कुरु मामेवेश्वरमेष्यसिआगमिष्यसि युक्त्वा समाधायचि

आनन्दगिरिकृतटीका।

यदिपापयोनिःपापाचारस्त्वद्भक्त्यापरांगतिंगच्छति तर्हिकिमुत्तमजातिनिमि त्तेनसन्ध्यासादिना किम्वासद्वृत्तेनेत्याशंक्याह किंपुनरिति उत्तमजातिमतांब्राह्म णादीनामतिशयेनपरागतिर्येतोलभ्यते अतोभगवद्भजनंतैःएकान्तेनविधातव्यमित्या ह यतइति मनुष्यदेहातिरिक्तेषुपश्वादिदेहेषुभगवद्भजनयोग्यताभावात् प्राप्तेम नुष्यत्वेतद्भजनेप्रयतितव्यंइत्याह दुर्लभमिति ३३ भगवद्भक्तोरित्यस्थावंष्टच्छति कथमिति ईश्वरभजनेइति कर्त्तव्यतांदर्शयति मन्मनाइति एवंभगवन्तंभजमान स्यमसकिंस्यादित्यादिशंक्याह मामेवेति समाधायभगवत्येवेति शेषः एवमात्मा नमित्येतद्विटणोति अहंहीति अहमेवपरमयनंतवेति मत्परायणस्तथाभूतःमामे वात्मानमेष्यसीति सम्बन्धः तदेवंमध्यमाजांध्येयंनिरूप्य नवमेनाधमानामाराध्याभि धानमुखेन निजेनपारमार्थिकेनरूपेणप्रत्यक्त्वेनज्ञानं परमेश्वरस्यपरमाराधनमित्य भिधतासोपाधिकंतत्पदवाच्यं निरुपाधिकञ्च तत्पदलक्ष्यं व्याख्यातं ३४ इति ९

भाषाअनुवाद

ःदुरन्ताचारभ्रष्टोंकोभीजोमेरीभक्तिपवित्रकरतीहैइसमेंक्याआश्चर्य्यहैक्योंकि दे खोमेरीभक्तिअनधिकारियोंकाभी संसारसेमुक्तकरतीहै तोदुराचारीकीमुक्तिमें क्यासन्देहहै सोई कहतेहैं किकोईनिकृष्टजन्मचाण्डालआदिक्योंनहो और स्त्री भीभीवेश्याक्योंनहो वेश्याहीकोवैश्याकहतेस्वार्थमेंअणप्रत्ययकरनेसेवैश्याहोताहै औरशूद्र येभीहमारीभजनकरिउत्तमगतिकोप्राप्त होते हैं यहनिश्चयजानोजो कोई वैश्याकाअर्थवणिकजातिपरलगाते उनकीभूलकितनीवडीहै किवेदब्रह्मकेअ धिकारी तथासंध्याउपासनाकर्मकेअधिकारी तथायज्ञउपवीतधारी द्विजातिशब्द सेप्रसिद्ध वैश्य जोअनधिकारीहैंतोब्राह्मणक्षत्रीभीतैसेहीहैं मनमानाअर्थकरोवेद शास्त्रक्याकरनाहै परभाष्यकारआनन्दगिरि श्रीधरस्वामी वहीअर्थकियाहै ३२

किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमां ३३
मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ३४
इति श्रीभगवद्गीतायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेराजगुह्यनामनवमोध्यायः ९

शाङ्करभाष्यं

त्तमेवमात्मानंमामेवमहंहिसर्वेषांभूतानांआत्मापराचगतिःपरमयनं तंमामेवम्भूतंए
ष्यसीत्यतीतेनपदेनसम्बन्धः मत्परायणःसन्नित्यर्थः ३४ इति भाष्येनवमोध्यायः ९

स्वामिकृतटीका

यदेवंतदासत्कुलाःसदाचारामद्भक्ताःपरांगतिं यान्तीति किंवक्तव्यमित्याह किं पुनरिति पुण्याःसुकृतिनोब्राह्मणाःतथाराजानश्चते ऋषयश्चेति एवंभूताश्चपरांगतिं यान्तीति किंवक्तव्यमित्यर्थः अतस्त्वंइमंराजर्षिरूपंदेहंप्राप्यलब्ध्वामांभजस्व किञ्च अनित्यमध्रुवंअसुखंसुखरहितञ्चेमंमर्त्यलोकंप्राप्य अनित्यत्वाद्विलम्बमकुर्वन् असुखत्वाच्चसुखार्थसुद्यमंहित्वा मामेवभजस्वेत्यर्थः ३३ भजनप्रकारंदर्शयन्नुपसंहरति मन्मनाइति मय्येवमनोयस्यसमन्मनाःत्वंभवतथामनैवमद्भक्तोमेयकोभव मद्याजीमत्पूजनशीलोभव मामेवचनमस्कुरु एवमेभिःप्रकारैर्मत्परायणःसन्नात्मानं मनोमयियुक्त्वासमाधाय मामेवपरमानन्दरूपमेष्यसिप्राप्स्यसिनिजमैश्वर्यमाश्चर्यं भक्तेश्चाद्भुतवैभवं नवमेराजगुह्याख्येकृपयाऽवोचदच्युतः ३४

इति नवमोध्यायः ९

भाषा अनुवाद

अवकिमेरीभक्तिजोअनधिकारीयोंकोंमुक्तिदेतीतोफेरिब्राह्मणक्षत्रियआदि तीनोवर्णजोब्राह्मणक्षत्रीवैश्यपवित्रऔमेरेभक्तउनकोंमुक्तिमेक्याकंदेहहै जिनमेंराजर्षिअर्थात्राजवंशक्षत्रियराजालोगजोदशदिक्पालोंकेअंशसेप्रगटहैं उनकोंक्या कहनाहै सोतुमराजवंशहो इसअनित्यसंसारसुखकोत्यागकरिकेइहलोककेलिये देहपायहमकोभजो ३३ भजनप्रकारदेखावतेकहतेहैं कि मेरेमेंजिसकामनहै ऐसेतुममन्मनाहोउ औरमेरेहीभक्तहोउऔमेरीहीपूजाकरोऔरमेहीकोंप्रणाम करोइसीप्रकारसेमत्परायणहोकेआत्माजोमनतिसकोमेरेमेयोगकहेलगायके परमआनन्दरूपमेरेस्वरूपकोप्राप्तहोउगे इसनवयेंअध्यायमेअपनीभक्तिकाअद्भुत प्रभावराजयोगनामभगवानने प्रकाशकियाहै ३४ इति भाषायांनवमोध्यायः ९

श्रीमद्भगवद्गीता ।

दशमोध्याय:

श्रीभगवानुवाच भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंबच: यत्तेऽहंप्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १

शाङ्करभाष्यं

सप्तमेऽध्यायेभगवतस्तत्त्वंविभूतयश्चप्रकाशिता नवमेच अथेदानीं येषुयेषुभावेषु चिन्त्योभगवांस्तेभावावक्तव्या:तत्त्वञ्चभगवतोवक्तव्यंउक्तमपिदुर्विज्ञेयत्वादित्यतोभगवानुवाच भूयइतिभूयएवभूय:पुन:हेमहाबाहोशृणुमेमदीयंपरमंप्रकृष्टंनिरतिशयवस्तुन:प्रकाशकंबचोवाक्यं यत्परमंतेतुभ्यंप्रीयमाणायमद्वचनात्प्रीयसेत्वमतीवाम्टतमिवपिबंस्ततोवक्ष्यामिहितकाम्ययाहितेच्छया १

आनन्दगिरिकृतटीका

अध्यायद्वयेसिद्धमर्थंसंक्षेपतोनुभाषते सप्तमइति तत्त्वंसोपाधिकं निरुपाधिकञ्च विभूतय:सविशेषनिर्विशेषरूपप्रतिपत्युपयोगिन्य: उत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेनसम्बन्धंवदन्नध्यायान्तरमवतारयति अथेति वक्तव्या:सविशेषध्यानेनिर्विशेषप्रतिपत्तौचशेषत्वेनेतिशेष: ननुसविशेषंनिर्विशेषञ्चभगवतोरूपं प्रागेवततत्रोक्तं तत् किमितिपुनरुच्यतेतत्राह उक्तमपीति तद्यद्यपितत्रतत्रतत्त्वमुक्तं तथापिपुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेय

भाषाअनुवाद

सप्तम ... से लेकर नवमअध्यायपर्यन्त भगवानने अपनीविभूति औ सर्वईश्वरबुद्धिको ... अपनापरमेश्वरत्व औयक्त आदिसकलवस्तु मेंहीहूं और अपनीअनन्य ... परमभक्तअर्जुनसे संक्षेपरूपकहा अवदशमअध्यायमें वहीअपनीविभूतियोंको विस्तारकरिकहतेहुये स्वभक्तिकीअवश्यकर्त्तव्यता श्रीभगवानकहतेहैं कि हेमहाबाहोअर्जुन तुमफेरिहमारेवचनसुनो परमात्माविषयकमेरेवचनअमृतसेश्रवणकरि अतिप्रसन्नप्रीतियुक्तजोतुम सोतुमारीइच्छाकेअनुसार तुमारेहितवचनमैंकहताहूं तुमश्रवणकरो १ कहीहुईवातकाजोपुनर्व्वार कहना तिसमेंहेतु

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्वशः २

शाङ्करभाष्यं

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह नमइति नमे विदुर्न जानन्ति सुरगणाः किंते नविदुः मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं अथवा प्रभवं प्रभवनं उत्पत्तिं वा नापि महर्षयो भृग्वादयो विदुः कस्मात्ते नविदुरित्युच्यते अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणांच सर्वशः

आनन्दगिरिकृतटीका।

त्वादिति यतोमन्यतेऽतइतियोजना प्रकृष्टत्वं वचमःस्पष्टयति निरतिशयेति तदेवव चोविशिनष्टि यत्परममिति सकृदुक्तोर्थमिद्धे रसकृदुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह प्रीय माणायेति ततोवक्ष्यामिइति तुभ्यंइति पूर्व्वेणसम्बन्धः १

हितकाम्ययादुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानं कश्चिदन्योपि परमंवचोमह्यंवक्ष्यति तेनच मम तत्त्वज्ञानं भविष्यत्यतोभगवद्वचनमकिञ्चित्करमिति शङ्कित्वापरिहरति किमर्थमित्या दिना इन्द्रादयोभृग्वादयश्चभगवत्प्रभावं नविन्दन्तीत्यत्रप्रश्नपूर्व्वकं हेतुमाह कस्मादि ति निमित्तत्वेनोपादानत्वेनच यतोदेवादीनां भगवानेवहेतुरतस्तद्विज्ञानाभावेन तस्य

स्वामिकृतटीका।

उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः दशमे ताविनत्यन्ते सर्व्वे स्वरहष्टये एवं तावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयं परमेश्वरतत्त्वं निरूपितं तद्विभूतयश्च रसोऽहमप्सुकौन्तेयेत्यादिनासंक्षेपतोदर्शिताः अष्टमेच अधियज्ञोऽहमेवात्रेत्यादि ना नवमेचाहं क्रतुरहं यज्ञइत्यादिना इदानीं ताएवविभूतीः प्रपञ्चयिष्यन् भक्तेश्चाव श्यकरणीयत्वं वर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच भूयएवेति महन्तोयुद्धादिस्वधर्मानुष्ठाने महत्परिचर्य्याभावाकुशलोवाक्रयस्य तथाहेमहाबाहो भूयएवपुनरपिमेवचःशृणु कथंभूतं परमं परमात्मनिष्ठं मद्वचनाच्च तेनैवप्रीतिंप्राप्नुवते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छ यायदहं भाषिततत् १ उक्तस्यापिपुनर्वचने दुर्ज्ञेयत्वं हेतुमाह नमेविदुरिति मेमम

भाषाअनुवाद

यहकि मेरा तत्त्वजानना अतिकठिन है सोई कहतेहैं कि जन्मरहितहोकेभी जोवि भूतियोंकेद्वारा मेराआविर्भावकहेप्रगटहोना सोदेवताऔर भृगुप्रभृति महर्षि भी नहींजानतेहैं क्योंकि देवताऔ महर्षियोंके उत्पन्नकरनेवाले तथाबुद्धिकेप्रवृत्तिदेन हार आदिभूतकारणरूपहमहैं इसीसे हमारीकृपाबिना हमकोकोईजानने नहीं सकताहै २ अब आत्मज्ञानकाफलकहतेहैं किसबकेकारणरूपहेतु और जिसका

योमामजमनादिञ्चवेत्तिलोकमहेश्वरं असंमूढ:समर्त्येषु सर्व्वपापै:प्रमुच्यते ३
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह:क्षमासत्यंदम:शम: सुखंदु:खंभवोभावोभयञ्चाभयमेवच ४

शाङ्करभाष्यम्।

सर्वप्रकारै: २ किञ्च योमामिति योमामजमनादिञ्चयस्मादहमादिर्हिदेवानांमह र्षीणाञ्चनममान्य:आदिर्विद्यतेऽहमजोऽनादिश्च अनादित्वमजत्वेहेतुस्तं मामजमना दिञ्चयोवेत्तिविजानाति लोकमहेश्वरंलोकानांमहान्तमीश्वरंमसंमूढ:संमोहवर्जि त:समर्त्येषुमनुष्येषुसर्वपापै:सर्वै:पापै:मतिपूर्व्वामतिपूर्वकृतै:प्रमुच्यते प्रमोच्यते ३

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रभावंविदुरित्यर्थ: २ इतश्चकश्चिदेवभगवत्प्रभावंवेत्तीत्याह किञ्चेति कोसौ प्र भावोभगवतो यंवइवोनविदुरित्यपेक्षायांपारमार्थिकंप्रभावंतदधीनफलञ्च कथय ति योमामिति पदद्वयापौनरुक्त्यमाह अनादित्वमिति ३

भगवतोलोकमहेश्वरत्वेहेत्वन्तरमाह इतश्चेति मुमुक्षुभिरात्मध्यत्वसिद्धये ब्र ह्ममोक्षसाधनंपुरस्कृत्याशेषजगत्प्रकृत्यधिष्ठातृत्वलक्षणंसोपाधिकं भगवत्प्रभावम

स्वामिकृतटीका

प्रकटंफलंजन्मरहितस्यापिनानाविभूतिभिराविर्भावंसुरगणापिमहर्षयोपिभ्कृत्वा दयोनजानन्ति तत्रहेतु:अहंहिदेवानांमहर्षीणाञ्चादि:कारणंसर्वश:सर्वै:प्रकारै रुत्पादकत्वेनबुद्ध्यादिप्रवर्त्तकत्वेनच अतोमदनुग्रहंविनामांकोऽपिनजानन्तीत्यर्थ: २
एवंभूतात्मज्ञानेफलमाह योमामिति सर्वकारणत्वादेवनविद्यतेआदि:कारणं यस्य तमनादिं अतएवाजंजन्मशून्यंलोकानांमहेश्वरञ्चमां योवेत्ति समनुष्येषु सम्मोहर हित:सन् सर्वपापै:प्रमुच्यते ३ लोकमहेश्वरतांस्फुटयति बुद्धिरितित्रिभि: बुद्धि:

भाषाअनुवाद

कोईकारणनहीहै ऐसेअनादिऔजन्मरहित सकललोककेमहेश्वर जोमै सोमुझे जोकोईजानैहै तोमनुष्योंकेमध्यसेवहीअच्छीतरह मोहरहितहोके समस्त पापों सेछूटिजायहै ३

अबतीनश्लोकसे अपनीलोकमहेश्वरताप्रकाशकरतेहैं किबुद्धिकहेसारअसार वस्तुविचारकीचातुरी औज्ञानतथाअसंमोहऔक्षमासत्यवचनऔरदमकहेबाहर कीइन्द्रियोंकादमनऔशमकहेमनकानिग्रहऔसुखदुखजन्मनाशऔभयअभय ये सब हमसेहोतेहैं ४ औरअहिंसाशमताकहेप्रीतिविरोधकाअभावऔतुष्टिकहे

अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोऽयशः भवन्तिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाः ५

शाङ्करभाष्यं

इतश्चाहंमहेश्वरोलोकानांबुद्धिरिति बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं तद्वन्तं बुद्धिमानितिहिवदन्तिज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधःअसंमोहःप्रत्युत्पन्नेषुबोद्धव्येषुविवेकपूर्विकाप्रवृत्तिःक्षमा आक्रुष्टस्यताडितस्यवाअविकृतचित्तता सत्यंयथादृष्टस्ययथाश्रुतस्यचात्मानुभवस्यपरबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणावाक्सत्यमुच्यतेदमोबाह्येन्द्रियोपशमःशमोऽन्तःकरणस्योपशमःसुखंआह्लादोदुःखं सन्तापोभवउद्भवःअभावस्तद्विपर्ययःभयञ्चत्रासोऽभयमेवचतद्विपरीतं ४ अहिंसेति अहिंसाअपीडाप्राणिनां समतासमचित्ततातुष्टिःसन्तोषःपर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु तपइन्द्रियसंयमपूर्वकंशरीरपीडनंदानंयथाशक्तिसंविभागःयशोधर्मनिमित्ताकीर्त्तिः अयशस्त्वधर्मनिमित्ताकीर्त्तिःभवन्तिभावायथोक्ताबुद्ध्यादयोभूतानांप्राणिनांमत्तएवेश्वरात् पृथग्विधानानाविधा स्वकर्मानुरूपेण ५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भिधत्ते बुद्धिरिति सूक्ष्मादीत्यादिशब्देनसूक्ष्मतरःसूक्ष्मतमश्चार्थोगृह्यते उक्तसामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थेप्रसिद्धिं प्रमाणयति तद्वन्तमिति आत्मादीतितदवबोधवन्तंहिज्ञानिनंवदन्तिअन्तःकरणस्योपशमोविषयेभ्योव्यावृत्तिरितिशेषः ४

यथाशक्तीति पात्रेश्रद्धयास्वशक्तिमनतिक्रम्यार्थानांदेशकालानुगुण्येनअतिपादनमित्यर्थः उक्तानांबुद्ध्यादीनांसाधारणामीश्वरादुत्पत्तिंप्रतिजानीतेभवन्तीति नानाविधत्वेहेतुमाह स्वकर्मेति ५

स्वामिकृतटीका

सारासारविवेकनैपुण्यंज्ञानमात्मविषयंचसम्मोहोव्याकुलत्वाभावः क्षमासहिष्णुत्वं सत्यंयथार्थभाषणं दमोबाह्येन्द्रियसंयमःशमोऽन्तःकरणसंयमः सुखमनुकूलसंवेदनीयंदुःखञ्चतद्विपरीतंभवउद्भवःअभावस्तद्विपरीतःभयंत्रासःअभयंतद्विपरीतंअस्य श्लोकस्यमत्तएवभवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ४ किञ्च अहिंसेति अहिंसापरपीडानि

भाषाअनुवाद

वेमांगेयथालाभसन्तोषऔतपश्चाजो १७ अध्यायमेकहैंगे औरदानकहेस्वधर्मसेउपार्जितधनसत्पात्रकोदेना औरयशअयशयेनानाप्रकार के भाव सबहमहोसे उत्पन्नहोते हैं ५

महर्षयःसप्तपूर्व्वेचत्वारोमनवस्तथा मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः ६

शाङ्करभाष्यं

किञ्चमहर्षयइति महर्षयःसप्तभृग्वादयःपूर्वेऽतीतकालसम्बन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथासावर्णाइति प्रसिद्धाःते चमद्भावामद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेता मानसामनसैवोत्पादितामया जाताउत्पन्नायेषांमनूनांमहर्षीणाञ्च सृष्टिर्लोकइमाःस्थाव

आनन्दगिरिकृतटीका

कथञ्चिदपितेषामात्मातिरिक्तेशाभावात् मत्तएवेत्युक्तं न केवलंभगवतः सर्व्वप्रकृतित्वमेव किन्तुसर्वज्ञत्वसर्व्वेश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्वमपीत्याह किञ्चेति आद्यास्तथादयोवशिष्ठान्ताःसर्वज्ञाविद्यासंप्रदायप्रवर्त्तकास्तथेति मनूनामपिपूर्वत्वेनाद्यत्वमनूच्यते केते मनवस्तत्राह सावर्णाइति इतिप्रसिद्धाःपौराणेषुप्रजानांपालकाःस्वयमीश्वरास्तेतिशेषः महर्षीणांमनूनाञ्चतुल्यंविशेषणं तेचेति मद्विसर्वज्ञेसर्व्वेश्वरेगताभावनायेषांतेतथा भावनाफलमाह वैष्णवेनेति वैष्णव्याशक्त्याधिष्ठितत्वेनज्ञानैश्वर्यवन्तइत्यर्थः तेषांजन्मनोवैशिष्ट्यमाचष्टेमानसाइति मन्वादीनेवविशिनष्टि येषामिति विद्ययाजन्मनाचसन्ततिभूतामन्वादीनामस्मिन्लोकेसर्व्वाःप्रजाइत्यर्थः ६

स्वामिकृतटीका ।

दृष्टिःममताराग(द्वे)षादिराहित्यंतुष्टिर्दैवलब्धेनसन्तोषःतपःशारीरादि वक्ष्यमाणंदानंन्यायार्जितस्यधनादेःपात्रेऽर्पणंयशःसत्कीर्त्तिःअयशोदुष्कीर्त्तिः एतेबुद्धिज्ञानादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयोनानाविधाभावाःप्राणिनांमत्तःसकाशादेवभवन्ति ५

किञ्च महर्षयइति सप्तमहर्षयोभृग्वादयःसप्तब्रह्माणइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताइत्यादिपुराणप्रसिद्धास्तेभ्योऽपिपूर्व्वेन्येचत्वारोमहर्षयःसनकादयस्तथामनवः स्वायम्भुवादयोमद्भावामदीयोभावःप्रभावोयेषुतेहिरण्यगर्भात्मनोममैवमनसःसङ्कल्पमात्राज्जाताः प्रभावमेवाह येषामिति येषांभृग्वादीनांसनकादीनाञ्चइमाब्राह्मणाद्यालोकेवर्द्धमाना यथायथंपुत्रपौत्रादिरूपाःशिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्चप्रजाःप्रजायन्ते ६

भाषाअनुवाद

औरभृगुआदिसप्तमहर्षि येईपुराणोमे सातब्राह्मणकरकेप्रसिद्धहैं औ इनकेभीपूर्व्वसनकादिचारि ब्राह्मणहैं औरस्वयम्भुआदिचौदहमनु इनसबमेंमेराप्रभावहै औरयेसकलहिरण्यगर्भजोमैंसोमेरीइच्छासेप्रगटेहैं येईसातऋषियोंसेपुत्रपौत्रशिष्यप्रशिष्यक्रमसेप्रजारूपब्राह्मणादिवर्णसकलजन्मेहैं ६ अथयहसबउक्त वि

एतांविभूतिंयोगञ्चममयोवेत्तितत्वतः सोऽविकंप्पेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ७

शाङ्करभाष्यं

रजङ्गमलक्षणाःप्रजाः ६ एतामिति एतांयथोक्तांविभूतिंविस्तारंयोगञ्च युक्तिं चात्मनोघटनमथवायोगैश्वर्यसामर्थ्यंसर्वज्ञत्वञ्चयोगजंयोगउच्यतेममदीयंयोगंयो वेत्तितत्त्वतस्तत्त्वेनयथावदित्येतत्सःअविकंप्पेनाप्रचलितेनयोगेन सम्यक्दर्शनस्थै र्य्यलक्षणेनयुज्यतेसंबध्यते नात्रसंशयःनास्मिन्नर्थेसंशयोस्ति ७

कीदृशेनाविकंप्पेनयोगेनयुज्यतइत्युच्यते अहमिति। अहंपरंब्रह्मवासुदेवा ख्यंसर्वस्यजगतःप्रभवउत्पत्तिर्मत्तएवस्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रिया

आनन्दगिरिकृतटीका

सोपाधिकंप्रभावंभगवतोदर्शयित्वातज्ज्ञानफलमाह एतामिति बुद्ध्याद्युपादान त्वेनविविधाभूतिर्भवनंवैभवंसर्वात्मकत्वंतदाह विस्तारमिति ईश्वरस्यतत्तदर्थसंघाद नसामर्थ्यंयोगस्तदाह आत्मनइति योगस्तत्फलमैश्वर्यंसर्वज्ञत्वंसर्वेश्वरत्वञ्च मदीयं शक्तिज्ञानलेशमाश्रित्यमन्वादयोऽस्मदादयश्च शक्तेजानतेचतदाह अथवेति यथातौवि भूतियोगौतथानिरङ्कुशत्वेनेतिवेदनस्यनिरङ्कुशत्वंदर्शयति यथावदिति सोपाधिकं ज्ञानंनिरुपाधिकज्ञानेद्वारमित्याह सोविकंप्पेनेति उक्तेर्थे प्रतिबन्धाभावमाह ना स्मिन्निति ७ कथंतावकविभूत्यैश्वर्यज्ञानमुक्तयोगस्यहेतुरिति मत्वा पृच्छति कीदृशेनेतिउक्तज्ञानमाहात्म्यात्प्रतिष्ठिताभगवन्निष्ठासिध्यतीत्याह उच्यतइति प्रभ वत्वस्यादिति प्रभवःसर्वप्रकृतिःसर्वात्मेत्याह उत्पत्तिरिति सर्वज्ञात्सर्वेश्वरान्मत्तो निमित्तात्सर्गस्थितिनाशादिभवति मयान्तर्यामिणाप्रेर्यमाणंसर्वं यथास्वं मर्य्यादा मनतिक्रम्यचेष्टतेतदाह मत्तइति इत्थंममसर्वात्मत्वंसर्वप्रकृतित्वंसर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञ

स्वामिकृतटीका।

यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलमाह एतामिति एतांअस्मादिलक्षणांमम विभूतिं योगञ्चैश्वर्यलक्षणंतत्त्वतोयोवेत्तिसःअविकल्पेननिःसंशयेनयोगेन सम्यग्दर्शनेन युक्तोभवति नात्रसंशयः ७

भाषाअनुवाद।

भूतिकहेअपनीसम्पतिके तत्त्वज्ञानकाफलकहतेहैंकियेईश्वरगुरुआदिहमारीविभूति औरऐश्वर्यरूपयोगहैं यहजोमनुष्ययथार्थसेजानैहै सोसंशयरहितसर्वज्ञ सम्यक दर्शनहोयहै ७ अबविभूति औयोगजाननेसे जिसप्रकारसम्यक्ज्ञानप्राप्तिहो

अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्त्तते इतिमत्वाभजन्तेमांबुधाभावसमन्विताः ८
मच्चित्तामद्गतप्राणाबोधयन्तःपरस्परं कथयन्तश्चमांनित्यंतुष्यन्तिचरमन्तिच ९

शाङ्करभाष्यं ।

रूपंसर्वंजगत्प्रवर्त्ततेइत्येवंमत्वाभजन्ते सेवन्तेमांबुधाअवगतपरमार्थतत्वार्थाःभावसमन्विताःभावोभावनापरमार्थतत्वाभिनिवेशस्तेनसमन्विताः संयुक्ताइत्यर्थः ८

किञ्चमच्चित्ताइति मच्चित्तामयिचित्तंयेषांतेमच्चित्तामद्गतप्राणामयि गताः प्राप्ताश्चक्षुरादयःप्राणायेषांतेमद्गतप्राणामय्युपसंहृतकरणाइत्यर्थःअथवामद्गतप्राणा मद्गतजीवनाइत्येतद्बोधयन्तोऽवगमयन्तःपरस्परमन्योन्यंकथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिध

आनन्दगिरिकृतटीका

त्वञ्चमहिमानंज्ञात्वामय्येवनिष्ठावन्तोभवन्तीत्याह इत्येवमिति संसारासारताज्ञानवतांभगवद्भजनेधिकारंद्योतयति अवगतेति परमार्थतत्वेपूर्वोक्तरीत्याज्ञातेप्रेमादरावभिनिवेशाख्यौभवतस्तेनसंयुक्तत्वञ्चभगवद्भजनेभवति हेतुरित्याह भावेति ८

नकेवलमुक्तमेवभगवद्भजनेसाधनान्तरञ्चास्तीत्याह किञ्चेति ईश्वरात्प्रतीचःप्रागुक्तादन्यत्रचित्तप्रचाराहित्यंभगवद्भजनोपायमाह मयीति चक्षुरादीनांभगवत्य

स्वामिकृतटीका ।

यथाचविभूतियोगयोर्ज्ञानेसम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति अहमित्यादिचतुर्भिः अहंसर्वस्यजगतःप्रभवोभृग्वादिमन्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुःमत्तएवच सर्वस्यबुद्धिज्ञानमसंमोहइत्यादिसर्वंप्रवर्त्तते इत्येवंमत्वाअवबुध्यबुधाविवेकिनोभावसमन्विताःप्रीतियुक्तामांभजन्ते ८

भाषा अनुवाद

तोहै सोई चारिश्लोकसेदेखावतेहैं किमैहीं समस्तजगतकाप्रभव अर्थात्भृगुआदिमनुआदि रूप बिभूतिकेद्वारा उत्पत्तिकाहेतुहौंऔरहमीसेबुद्धिऔज्ञानसकल उतपन्नहोते यहीजानिकैविवेकीलोग प्रीतियुक्तहोय हमारी भजनकरतेहैं ८

प्रीतिपूर्व्वकभजनकास्वरूपकहतेहैं किजिसकाचित्तमेरेहीमेंनिरतहै सोमच्चित्तऔरजिसके प्राणकहेसकलइन्द्रियअथवाजीवनमेरेमेंअर्पितहैं वैसेमद्गतप्राणविवेकीजन हमकोबुद्धिऔश्रुतिप्रमाणसेजानतेहैं औरहम्मेंदायस्तुपरमेरीहीचर्चाकरतेहुये सदासन्तुष्टमनमेरेगुणगानमें रममाणपूर्वकामहस असारसंसारकेजालसे मुक्तिपावतेहैं ९ वैसेहीभक्तोंकोहमज्ञानप्रदानकरतेहैं सोईकहतेहैं

तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्व्वकं ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयान्तिते १०

शाङ्करभाष्यं

र्म्मैर्विशिष्टंमांतुष्यन्तिचपरितोषमुपयान्तिरमन्तिचरतिञ्चप्राप्नुवन्तिप्रियसंगत्येव ९

ये यथोक्तैःप्रकारैर्भजन्तेमांभक्ताःसन्तःप्रीतिपूर्व्वकंतेषामिति तेषांसततयुक्तानां नित्याभियुक्तानांभजतांसेवमानानांकिमर्थित्वादिनाकारणेनेत्याह प्रीतिपूर्व्वकंप्रीतिःस्नेहस्तत्पूर्व्वकंमांभजतामित्यर्थःददामिप्रयच्छामिबुद्धियोगंबुद्धिःसम्यग्दर्शनंमत्तत्त्व विषयंतेन योगोबुद्धियोगस्तंबुद्धियोगंयेनबुद्धियोगेनसम्यग्दर्शनलक्षणेनमां परमेश्वरमात्मभूतं आत्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते १०

भाष्य निवृत्तसर्वबाह्येषणानां

आनन्दगिरिकृतटीका

प्राप्तिस्तदगोचरत्वात्तस्येत्याशंक्याह मय्यर्पमंहतेति मदतिरेकेणजीवनेपि नाद रस्तदपिमय्येवार्पितंभक्तानामित्याह अथवेति आचार्येभ्यःश्रुत्वाबादकथयापरस्परं भगवन्तंसब्रह्मचारिणोबोधयन्ति तदपिभगवद्भजनसाधनमित्याह बोधयन्तइति आगमोपपत्तिभ्यांभगवन्तमेवविशिष्टधर्म्माणंशिष्येभ्योगुरवोव्यपदिशन्ति तदपिभग वद्भजनमेवेत्याह कथयन्तइति भक्तानांतुष्टिरतोषवरमतःयातामित्याह तुष्यन्तीति मनोरथपूर्त्यारतिप्राप्तौकामुकसंमतमुदाहरणमाह प्रियेति ९

यदुक्तंसोविकंपेनेत्यादितदर्थंभूमिकांकृत्वातदिदानीमुदाहरति येषामिति नित्याभियुक्तानामनवरतंभगवत्येकाग्रतांसंपन्नानामित्यर्थः पुत्रादित्तोषवयहेत्वर्थि त्वेनत्वागर्भदासत्वेनवाप्रत्यहंजीवनोपायसिद्धयेवाभजनमिति शङ्कित्वादूषयति किमित्यादिना प्रागुक्तांज्ञानाख्यांभक्तिंस्नेहेनकुर्वतामित्यर्थःतेभ्योहंतत्वज्ञानंप्रयच्छा

श्रीधरकृतटीका।

प्रीतिपूर्व्वकंभजनमाह मच्चित्ताइति मय्येवचित्तंयेषांतेमच्चित्ताःमामेवगताः प्राप्ताःप्राणाइन्द्रियाणियेषांतेमद्गतप्राणाःमय्यर्पितजीवनाइतिवाएवंभूताःसन्तोबुधा अन्योन्यंमांन्यायोपेतैःश्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयन्तोबुध्वाचमांकथयन्तःसंकीर्तयन्तःसन्तःनित्यंतुष्यन्तिअनुमोदनेनतुष्टिंयान्ति रमन्तिच निर्वृतिंयान्ति ९

भाषा अनुवाद

किएवम्भूतमेरेमेंसदाआसक्तचित्तऔप्रीति पूर्वकभजनकारीभक्तलोगोंकोमैंसोई बुद्धिरूपयोगकहेउपायदेताहूं औरउसउपायसेवेमेरे भक्त मुझे अनायास प्राप्त होतेहैं १० बुद्धि योगदेकरकेउनअपनेभक्तोंकाफेरिअविद्याकृतसंसार नाश

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजंतमः नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ११

शाङ्करभाष्यं ।

केते येमच्चित्तादिप्रकाराः मांभजन्ते किमर्थंकस्य वातत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोः नाशकंबुद्धियोगंतेषांत्वद्भक्तानांददामीत्याकांक्षायामाह तेषामिति तेषामेवकथंनामश्रेयःस्यादित्यनुकंपार्थंदयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतोजातंमिथ्याप्रत्ययलक्षणंमोहान्धकारंतमोनाशयाम्यात्मभावस्थःआत्मनोभावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेवस्थितःसन् ज्ञानदीपेनविवेकप्रत्ययरूपेणभक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेनब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिनाविरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वताज्ञानदीपेनेत्यर्थः ११

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मोहापहं दर्शनमिति उक्तंबुद्धियोगस्यफलमाह येनेति १० ध्यानजन्यप्रकर्षकाष्ठामापन्नान्तःकरणपरिणामे निरस्ताशेषविशेषभगवद्रूपप्राप्तिहेतौ बुद्धियोगेप्रश्नपूर्वकमज्ञाननिवृत्तिद्वारेणोपयोगंदर्शयति केनइति भगवत्प्राप्तेर्बुद्धिसाध्यत्वेसत्यनित्यत्वापत्तेस्त्वद्भक्तेभ्योबुद्धियोगंददामीत्ययुक्तमितिचेन्न किमर्थमिति तेषांबुद्धियोगंकिमर्थंददामीति संबन्धः भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनाशकोबुद्धियोगस्तेननास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वमित्याशंक्याह कस्येति भक्तानांतत्प्राप्तिप्रतिबन्धकंविविच्यदर्शयति इत्याकांक्षायामिति अविवेकोऽज्ञानंततोजातंमिथ्याज्ञानंतदुभयमेकीकृत्यतमोविवक्ष्यते नचतन्नाशकत्वंजडस्यकस्यचित्तदन्तर्भूतस्ययुक्तंतेनाहंनाशयामीत्युक्तंकेवलचैतन्यस्यज

स्वामिकृतटीका

एवंभूतानांसम्यग्ज्ञानमहंददामीत्याह तेषामिति एवं [illegible]युक्तानां मय्यासक्तचित्तानांप्रीतिपूर्वकंभजतांतंबुद्धिरूपंयोगमुपायंददामि तं[illegible]कंयेनोपायेनते तद्भक्तामांप्राप्नुवन्ति १०

भाषाअनुवाद

करताहूं अवयहकहतेहैं किउनपरअनुग्रहकरनेहीकेअर्थउनकेअज्ञानसे उत्पन्नजोमंसारअन्धकारतिसकोनाशकरताहूं जोकहोकिकिसस्थानमेबैठिऔरकौनप्रकारसे सोअन्धकारदूरकरतेहो तोकहतेहैंकिआत्मभावकहेबुद्धिवृत्तिमेअवस्थानकरके प्रकाशमानतत्वज्ञानस्वरूपदीपकेद्वारा अन्धकारदूरकरताहौं ११

अर्जुनउवाचपरंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान् पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजं विभुं १२

शाङ्करभाष्यं।

यथोक्तांभगवतोविभूतिंयोगञ्चश्रुत्वाअर्जुनउवाच परमिति परंब्रह्म परमात्मा परंधामपरंतेजःपवित्रंपावनंपरमंप्रकृष्टंभवान्पुरुषंशाश्वतंनित्यंदिव्यंदिवि भवमादिदेवंसर्वदेवानामादौभवंदेवमजंविभुंविभावनशीलं १२

आनन्दगिरिकृतटीका।

डबुद्धिस्थेति वाज्ञानाद्यनाशकत्वमात्मनश्चविशिनष्टि आत्मेति तस्याशक्तिनिरोहत्ति विशेषःतत्त्वोत्थबुद्धिस्थतत्त्वाभिव्यक्तिद्वाराकार्यसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुरित्य र्थः बुद्धीन्द्रियोद्भवस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वसद्भावेऽपिबुद्ध्यादिवर्तत्वकिंतिपद्यात्वरमा ह आत्मेति देहाद्यव्यक्तान्तानात्मवर्गानिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह विवेकेति भगवतिस दाविहितयाभक्त्यातस्यज्ञानोदयेऽनुग्रहःमगवत्कृतदर्शनाविचक्रद्वारकं,तदुत्पत्तिमाह सम्यगि ति सम्यग्दर्शनस्यावरणाभिभवित्वंसतत्तेनप्रवृत्तोयंज्ञाय...नत्वाज्ञानमाह ...ज्ञान दीपत्वोत्पत्तिरित्याह ज्ञानदीपेनेति भक्त्याचर्यसहायत्वमादिशब्देनममात्मविशेषः तेनहे तुनाजितसंस्कारवतीयाप्रज्ञानायाविधवर्तितेनिवृत्तप्रायंवक्तिजज्ञानेनिवेकस्वरूपेणसंयोजनेनीते तदाह प्रज्ञाचर्येति नत्वावरणाह्वदेदीपस्योत्पाविषयविषयत्वादित्याह विवेकेति विद्वदर्थे न्योत्थ्यात्सत्त्वचित्तंनाशाद्यभवनुप्रदिनंतद्वैवक्तिदात्तममपरकांतक्षितत्वसत्त्वादर्शनेतिविष येति भास्वतेतिविशेषणंविशदयति नित्येति सदातज्ञचित्तसंयोगंनतत्पूर्वमध्यानंतेनज्ञ

स्वामिकृतटीका।

बुद्धियोगंदत्वाच तस्यानुभवपर्यन्तंतमाविष्कृत्याविद्यातमोनाशयामीत्याह तेषामिति तेषामनुकम्पार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातंतमःसंसाराख्यंनाशयामिकुत्र स्थितःसन्केनवासाधनेनतमोनाशयसीत्यतआह आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौस्थितःसन्भा स्वताविस्फुरताज्ञानलक्षणेनदीपेननाशयामि ११ संक्षेपेणोक्तांविभूतिंविस्तरेण

भाषाअनुवाद

संक्षेपरूपसेकहीगईजोविभूति उसकोविस्तारसेजाननेकीइच्छाकरिके अब अर्जुन भगवानकीस्तुतिकरतेहुये सातश्लोकमेंकहतेहैं किआपपरब्रह्मऔपरमधा मकहेआश्रय औपवित्रहौ इसकारणयहकि नित्यकहे सदावर्तमानपुरुष स्वयंप्रका श आदिदेव औजन्मशून्य सर्वव्यापी तुमको ऋषिलोगकहतेहैं १२

आहुस्त्वामृषयः सर्व्वे देवर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलो व्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे १३

शाङ्करभाष्यं

इदृशं आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वशिष्ठादयः सर्व्वे देवर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलोऽप्येवमाह व्यासश्च स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे मह्यं १३ सर्वमिति सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया चैतद्वृत्तं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रतिवदसि भाषसे हे केशव नहि ते तव भगवन् व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः १४ यतस्त्वं देवादीनामादिरतः स्वयमिति स्वयमेवात्मना

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नितं सम्यग्दर्शनफलं तद्देवभाः तद्वता तत्पर्यन्तेनेत्यर्थः तेनाज्ञाने सकार्ये निवृत्ते भगवद्भावः स्वयमेव प्रकाशो भवतीति मत्वा व्याख्यातमेव पदमनुवदति ज्ञानेति ११ निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकञ्च सर्वात्मत्वादि भगवतो रूपं तद्दीप्तलञ्च श्रुत्वा निरुपाधिकरूपस्य प्राकृतबुद्ध्यनवगाह्यो क्तिपूर्व्वकं मन्दानुग्रहार्थं सर्व्वदा सर्व्वबुद्धिग्राह्यं सोपाधिकं रूपं विस्तरेणाशेषेणेच्छन्पृच्छतीत्याह यथोक्तामिति परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः तस्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादि विशेषणत्रयं धामशब्दस्य स्थानवाचित्वं व्यावर्त्तयन्व्याचष्टे तेज इति तस्य चैतन्यस्य परमत्वं जन्मादिराहित्येन कौटस्थ्यं प्रकृष्टं पावनमत्यन्तशुद्धत्वमुच्यते यदेवं लक्षणं परमं ब्रह्म तद्भवानेव नान्य इत्यर्थः कुतस्त्वमेव मज्ञासिद्धिरित्याशंक्याप्तवाक्यादित्याह पुरुषमिति दिविपरमे व्योम्नि भवतीति दिव्यः सर्व्वप्रपञ्चातीतं दीव्यति द्योतत इति देवः स चादिः सर्व्वमूलत्वादत एवाजस्तं त्वां सर्व्वगतमाहुरिति सम्बन्धः १२ उक्तविशेषणं त्वामृषयः सर्वे यस्मादाहुस्तस्मात्तद्वचनात्तद्यथोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह इदृशमिति ऋषिग्रहणेन गृहीतानामपि नारदादीनां वि

स्वामिकृतटीका

जिज्ञासुर्भगवन्तं स्तुवन्नर्जुन उवाच परं ब्रह्मेति सप्तभिः परं ब्रह्म परं धाम च आश्रयः परमं पवित्रं भवानेव कुत इत्यत आह यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्वयं प्रकाशं आदिदेवं सर्व्वदेवानामादिभूतमित्यर्थः तथा अजं अजन्मानं विभुञ्च व्यापकं त्वामेवाहुः १२ के त इत्याह आहुरिति ऋषयो भृग्वादयः सर्वे देवर्षिश्च नारदः असितश्च देवलश्च व्यासश्च स्वयं त्वमेव साक्षान्मे मह्यं ब्रवीषि १३ अतो ममेदानीं त्वदी

भाषाअनुवाद

कौन ऐसा कहते हैं तो इसपर कहते कि भृगु आदि ऋषि सकल और देवर्षि नारद असित ऋषि देवल व्यासदेव ये सब कहते हैं और आप भी साक्षात् हमसे कहते हो १३

सर्वमेतदृतं मन्येयन्मांवदसिकेशव नहितेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवानदानवाः १४

शाङ्करभाष्यं

मानंवेत्थजानासित्वंकथम्भूतंनिरतिशयज्ञानैश्वर्य्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरंपुरुषोत्तमं भूतानिभावयतीतिभूतभावनःतत्सम्बुद्धौहेभूतभावन भूतेशभूतानामीशहे देवदेव जगत्पते १५ वक्तुमिति वक्तुंकथयितुमर्हस्यशेषेणविद्याह्यात्मविभूतयःआत्मनो

आनन्दगिरिकृतटीका।

शिष्टत्वात् पृथक्ग्रहणंअमितोदेवलस्यपिता किमन्यैस्त्वंस्वयमेवात्मानमुक्तरूपंमह्य मुक्तवानित्याह स्वयञ्चेति १३

ऋषिभिस्तथाचोक्तत्वादुक्तंसर्वं सत्यमेवेति ममनोपेत्याह सर्वमिति किंतदित्या शंक्यात्मरूपमित्याह यन्मामिति देवादिभिःसर्वैरुच्यमानतयातद्रूपेविशिष्टवक्तृग्रह णमनर्थकमित्याशंक्याह नहीति प्रभवोनामप्रभवोनिरुपाधिकस्वभावः यदादेवादी नामपिदुर्विज्ञेयंतवरूपं तदाकाकथामनुष्याणामित्यर्थः १४

कश्चिदेवमहताकष्टेनानेकजन्मसंसिद्धोजानाति त्वदनुगृहीतस्तद्रूपमित्यभिप्रे त्याह यतइति स्वयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः आत्मनाप्रत्यक्त्वेनाविषयतयेतियावत् आत्मानंनिरुपाधिकंरूपं नचतवसोपाधिकमपिरूपमन्यस्यगोचरइतिदर्शयन्नाह नि रतिशयेति पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति क्षराक्षरातीतपूर्णचैतन्यरूपत्वंमन्त्रोऽनेन

स्वामिकृतटीका।

येश्वर्य्येऽसम्भावनानिवृत्तेत्याह सर्वमेतदिति एतद्वयानेवपरंब्रह्मेत्यादिसर्वमपि ऋ तंसत्यंमन्ये यन्मांप्रतित्वंकथयसिनमेविदुःसुरगणाइत्यादितदपिसत्यमेवमन्येइत्याह नहीति हेभगवंस्तवव्यक्तिं देवानविदुःअस्मदनुग्रहार्थमियमभिव्यक्तिरितिनजान न्ति दानवाश्चअस्मन्निग्रहार्थमितिनविदुरेवेति १४

भाषाअनुवाद

इससेअबआपकेऐश्वर्य्यमे असंभावनाबुद्धि निवृत्तहोगई यहकहतेहैं कि हे केशव आपजोकहतेहो किसवरूपहमहैं सोमैंनेसत्यकरि माना औरजोआपनेक हाकिसकलदेवता हमकोनहींजानते वहभी यथार्थकरके मैंनेजानाहै सोई अर्जुन कहते हैं किहेभगवान भक्तों औदेवतोंके अनुग्रहअर्थ जोतुमारे अवतार यहदे वतानहींजानते हैं औरदानवभीयहनहींजानते किहमारेनिग्रहके लियेभगवा नकाशरीरधारणभयाहै १४

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थत्वंपुरुषोत्तम भूतभावनभूतेशदेवदेवजगत्पते १५ वक्तु
मर्हस्यशेषेणदिव्याह्यात्मविभूतयः याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्यतिष्ठसि १६

शाङ्करभाष्यं ।

विभूतयोयास्तावक्तुमर्हसियाभिर्विभूतिभिरात्मनोमाहात्म्यविस्तरैरिमान्लोकांस्त्वं
व्याप्यतिष्ठसि १६

आनन्दगिरिकृतटीका

वोध्यते सर्व्वप्रकृतित्वंसर्व्वकर्तृत्वञ्चकथयति भूतानीति सर्व्वेश्वरत्वमाह भूताना
मिति उक्तंतेसोपाधिकंरूपंदेवादीनामाराध्यतामधिगच्छतीत्याह देवेति जग
तःसर्व्वस्यस्वामित्वेनपालयितृत्वमाह जगदिति १५ यस्मादस्मद्ग्रामगोचरस्त
वात्माजिज्ञासितश्चतस्मात्त्वयैवतद्रूपंवक्तव्यमित्याह वक्तुमिति दिव्यत्वमप्राकृतत्वं
संप्रत्यन्वयमन्वाचष्टे आत्मनइति वक्तव्याविभूतीर्विशिनष्टि याभिरिति यद्द्वारा
लोकान्प्रपूर्य्य त्वावर्त्तसे ताविभूतीरशेषेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः १६

स्वामिकृतटीका ।

किंतर्हि स्वयमिति स्वयमेवत्वमात्मानंवेत्थजानासिनान्यः तदप्यात्मनास्वेनैववे
त्थनसाधनान्तरेणअत्यादरेणबहुधासम्बोधयति हेपुरुषोत्तमउत्तत्वेहेतुगर्भसम्बो
धनानिहेभूतभावनभूतोत्पादकभूतानामीशनियन्तादेवानामादित्यादीनां देवप्रका
शक जगत्पते विश्वपालक १५ यस्मात्तवाभिव्यक्तिंत्वमेववेत्सि नदेवादयस्तस्माद्व
क्तुमिति या आत्मनस्तवदिव्याअद्भुताविभूतयस्ताःसर्व्वावक्तुंत्वमेवार्हसियोग्योऽसि
याभिरिति विभूतीनांविशेषणंस्पष्टार्थं १६

भाषा अनुवाद

तोइसकाफलितअर्थक्याहै इसआकांक्षापरकहते हैं किहेपुरुषोत्तमआपही
अपनेकोजानते हो औरकोईतुमकोनहींजानैहै यहअतिआदरसे वारम्बारसम्बो
धनदेकहते हैं किहेभूतभावनभूतेशदेवदेवजगतत्पते इनसवसम्बोधनोसेश्लोक
काअर्थपुरुषोत्तमत्वसाधनकियाहै १५ जिसहेतुतुमारातत्वऔअभिव्यक्तिकहेप्र
गटहोनातुमकोछोड़िदेवादिभी नहीं जानते इससेतुमारीजोअद्भुतविभूति सोतु
मारेहीकहनेयोग्यहैं किजिनविभूतियोंसेतुमसकललोकमेव्यापरहेहो सोअपनी
उनदिव्यविभूतियोंकोकृपाकरके कहोतोमेरेमनकासन्देहछूटजाय १६

कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वांसदापरिचिन्तयन् केषुकेषुचभावेषुचिन्त्योसिभगवन्मया १७
विस्तरेणात्मनोयोगंबिभूतिञ्चजनार्द्दन भूयःकथयतृप्तिर्हिशृण्वतोनास्तिमेऽमृतं १८

शाङ्करभाष्यं

कथमिति कथंविद्यांविजानीयांअहं हेयोगिन्त्वांसदापरिचिन्तयन् केषुकेषुचभावेषुवस्तुषुचिन्त्योसिध्येयोसि भगवन्मया १७ विस्तरेणेति विस्तरेणात्मनोयोगंयोगैश्वर्यंशक्तिविशेषंविभूतिञ्चविस्तरंध्येयपदार्थानां हेजनार्द्दन अर्द्तेर्गतिकर्मणोरूपं असुराणांदेवप्रतिपक्षभूतानां जनानांनरकादिगमयितृत्वाज्जनार्द्दन अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनंसर्व्वैर्जनैर्याच्यत इति वाभूयःपूर्व्वमुक्तमपिकथयतृप्तिर्हि परितोषोयस्मान्नास्तिमेममशृण्वतःत्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतं १८

भा॰१ प्राणानियोग

आनन्दगिरिकृतटीका

किमर्थंविभूतीः श्रोतुमिच्छतीत्याशंक्यध्यानसौकर्यप्रकारप्रश्नेनफलंकथयति कथमिति योगोनामैश्वर्य्यंतदस्यास्तीति योगी तस्यरूपबुद्धौहेयोगिन्नहंस्वविष्टमतिस्त्वांकेनप्रकारेणसततमनुसन्दधानोविशुद्धबुद्धिर्भूत्वानिरुपाधिकंत्वां विजानीयामिति प्रश्नः प्रश्नान्तरंप्रस्तौति केषुकेष्विति चेतनाचेतनभेदादुपाधिबहुत्वाद्बहुवचनं १७ प्रकृतप्रश्नमुपसंहरति विस्तरेणेति अर्द्तेर्गतिकर्मणोजनार्द्दनेतिरूपं तद्व्युत्पादयति असुराणामिति प्रकारान्तरेणशब्दार्थंव्युत्पादयति

स्वामिकृतटीका

कथनप्रयोजनंदर्शयन्प्रार्थयते कथमिति द्वाभ्यां हेयोगिन्कथंकैर्विभूतिभेदैः सदापरिचिन्तयन्नहंत्वांविद्यांजानीयां विभूतिभेदेनचिन्त्योसित्वंकेषुकेषुपदार्थेषुमया चिन्तनीयोऽसि १७ तदेवंवहिर्मुखेऽपिचित्ते तत्तत्विभूतिभेदेनत्वच्चिन्तैवयथाभवे

भाषा अनुवाद।

इससेअर्जुनअपनेकहनेकाप्रयोजनदेखलायकरप्रार्थनाकरतेहैं कि हेयोगिन्श्रीकृष्ण मैंतुमकोकिसतरह तुमारीविभूतिभेदकेद्वारा निरन्तरभावनाकरिजाननेसकौंगा औरभिन्नभिन्नविभूतिमेचिन्तनीयतुम कौनकौनपदार्थमे मेरीभावनाकेयोग्य हौ अर्थात्किसकिसवस्तुमे तुमैंहमजानैं १७ चित्तकीदृत्तिवहिर्मुखहोनेपरभी उससमैंतुमारीविभूतियोंकेद्वारा जिसप्रकारतुमाराचिन्तनहोय ऐसीउपायविस्तारसेकहो यहअर्जुनपूछतेहैं कितुमारासर्वज्ञत्वऔरसर्वशक्तिमत्त्वआदिस्वरूप जोयोगकाऐश्वर्यऔरसम्पूर्णविभूतिजोहै सोसब हेजनार्दनविस्तारसेपुनर्वारकहो क्योंकिआपकेअमृतस्वरूपवचनश्रवणकरते हुयेभीमेरामनतृप्तनहींहोताहै १८

श्रीभगवानुवाच हन्तते कथयिष्यामिदिव्याह्यात्मविभूतयः प्राधान्यतःकुरु
श्रेष्ठनास्त्यन्तोविस्तरस्यमे १९

शाङ्करभाष्यं ।

हन्ततइति हन्तेदानींतेतवदिव्या दिविभवाआत्मविभूतयःआत्मनोममविभूत
योयास्ताःकथयिष्यामीत्येतत् प्राधान्यतोयत्रयत्रप्रधानायायाविभूतिस्तांतांप्रधानां
प्राधान्यतःकथयिष्याम्यहंकुरुश्रेष्ठ अशेषतस्तुवर्षशतेनापिनशक्यते वक्तुंयतोनास्त्य
न्तोविस्तरस्यमेविभूतीनामित्यर्थः १९ तत्रप्रथममेवतावच्छृणु अहमिति अहमा
त्माप्रत्यगात्मागुडाकेशगुडाकानिद्रातस्याईशोगुडाकेशोजितनिद्रइत्यर्थः घनकेशइति
वा सर्वेषांभूतानां आशयेन्तर्हृदिस्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मानित्यंध्येयस्तदशक्तेनचो
त्तरेषुभावेषुचिन्त्योऽहंचिन्तयितुंशक्यः यस्मादहमेवादिर्भूतानांकारणं तथामध्यञ्च
स्थितिरन्तःप्रलयश्चएवञ्चध्येयोहं २०

आनन्दगिरिकृतटीका

अभ्युदयेति ननुपूर्व्वमेवसप्तमेनवमेचविभूतिरैश्वर्यञ्चेश्वरस्यदर्शितं तत्किमिति श्रोतु
मिष्यते तत्राह भयइति अमृतममृतप्रख्यमित्यर्थः १८

प्रष्टारंविश्रम्भयितुंभगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति हन्तेत्यनुमतिं व्याव
र्त्यजिज्ञासावच्छिन्नंकालंदर्शयति इदानीमिति दिविभवत्त्वमप्राकृतत्वमस्मदगो
चरत्वंवाव्याख्यान्वयंद्योतयति यास्ताइति सर्वविभूतीनांवक्तव्यत्वप्राप्तावुक्तं यत्रेति कि
मित्यनवशेषतोविभूतयोनोच्यन्ते तत्राह अशेषतस्त्विति तत्रहेतु र्यतइति १९

स्वामिकृतटीका

तथाविस्तरेणकथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मनस्तवयोगंसर्व्वज्ञत्वंसर्व्वशक्तित्वा
दिलक्षणंयोगैश्वर्यंविभूतिञ्चविस्तरेणपुनःकथय यतस्त्ववाक्यममृतरूपंशृण्वतोमम
तृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति १८ एवंप्रार्थितःसन्श्रीभगवानुवाच हन्तेति हन्तेत्यनुकम्पा
सम्बोधने दिव्यायामद्विभूतयस्ताःप्राधान्येनतुभ्यंकथयिष्यामि यतोऽवान्तरस्यविभूति
विस्तरस्यमदीयस्यान्तोनास्ति अतःप्रधानभूताःकतिचिद्वर्णयिष्यामि १९

भाषाअनुवाद

जबअर्जुनने ऐसीप्रार्थनाकिया तबभगवानकहते हैं कि हेकुरुश्रेष्ठअर्जुन मेरी
जोदिव्यविभूतीहैं सोतुमकोअच्छीप्रकारसेकहूंगा औरविस्तारसेकहनेकोतो
मेरीविभूतियोंकाअन्तनहींहै इससेप्रधानप्रधानजोहैं सोसबकहूंगा १९

अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः अहमादिश्चमध्यञ्चभूतानामन्तएवच २०
आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान् मरीचिर्मरुतामस्मिनक्षत्राणामहं
शशी २१

शाङ्करभाष्यं

आदित्यं आदित्यानांद्वादशानांविष्णुरात्योहंज्योतिषांरविःप्रकाशयितॄणामंशुमान् रश्मिमान्मरीचिर्नाममरुतांमरुद्देवताभेदानामस्मिनक्षत्राणामहंशशीचन्द्रमाः २१

आनन्दगिरिकृतटीका

विभूतिप्रदर्शनेप्रस्तुते सत्यादावेवपारमार्थिकंपारमेश्वरंरूपंदर्शयितुंशौरि र्जुनस्यमनःसमाधानार्थंअर्थयते तत्रेति सोपाधिकमपिकाल्पनिकंपरस्यरूपंपश्या द्वक्ष्यमाणंश्रोतुश्चित्तसमाधानञ्चकर्तव्यमेवेत्याह तावदिति आशेरतेस्मिन्विद्या कर्मपूर्वप्रज्ञादृत्याशयोहृदयंसर्व्वेषांभूतानांहृदयेन्तःस्थितोयःप्रत्यगात्मासोहमेवेति वाक्यार्थमाह सर्वेषामिति यस्तुमन्दोमध्यमोवा परमात्मानमात्मत्वेनध्यातुंनालंतं प्रत्याह तदशक्तेनेति वक्ष्यमाणादित्यादिषुपरस्यनध्येयत्वमन्यदेवकारणंकिञ्चित्त त्रतत्र ध्येयमित्याशंक्याह यस्मादिति सर्वकारणत्वेनसर्वज्ञत्वेनसर्वेश्वरत्वेनच परस्य ध्येयत्वमत्रेष्टितं नान्यस्यकस्यचित्कारणस्यादित्यादिषुध्येयतेत्यर्थः उक्तध्यानाश क्तोध्योवक्तव्यंविभूतियोगमुपदिशति एवञ्चेति तत्रतत्र प्रधानत्वेनपरस्यध्येयत्वं २०

स्वामिकृतटीका।

तत्रप्रथममैश्वरंरूपंकथयति अहमिति हेगुडाकेश सर्वेषांभूतानामाशयेष्व न्तःकरणेषुसर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियन्तृत्वेनावस्थितःपरमात्माहं आदिर्जन्मध्यं स्थितिः अन्तःसंहारः सर्वभूतानांजन्मादिहेतुश्चाहमेवेत्यर्थः २०

भाषा अनुवाद

अवप्रथमईश्वरकास्वरूपकहतेहैं किहेगुडाकेशजितनिद्रअर्जुन परमात्मारूप मैंतावतभूतमात्रकेअन्तःकरणमेसर्वज्ञत्वआदिगुणोंमेनियन्तारूपस्थितहों औरआ दिमध्यअन्तकहेसर्वभूतोंकेसृष्टिस्थितिसंहारकाहेतुभीमैहीहौंयहजानोगुडाकानि द्राकोकहतेहैंअथवागुडाकहेगुडचियालेघुंघुरालेहैंकेशजिसकेसोगुडाकेशहै २० अवइसश्लोकसेलेकरअध्यायसमाप्तिपर्यन्तअपनीविभूतिकहतेहैं किवारहअदिति केपुत्रोंमेविष्णुनामआदित्यमैहूं औप्रकाशकरूपोंमेसर्वत्रव्यापीरविरूपमैहौंऔस प्तदेवतोंकेवीचमरीचिनामहमैंजानोऔनक्षत्रोंमेचन्द्रमाभी मैहींकोमानो २१

वेदानांसामवेदोऽस्मि देवानामस्मिवासवः इन्द्रियाणांमनश्चास्मि भूतानामस्मिचेतना २२
रुद्राणांशङ्करश्चास्मिवित्तेशोयक्षरक्षसां वसूनांपावकश्चास्मि मेरुःशिखरिणामहं २३
पुरोधसाञ्चमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिं सेनानीनामहंस्कन्दः सरसामस्मिसागरः २४

शाङ्करभाष्यं

वेदानामिति वेदानांमध्येसामवेदोऽस्मि देवानांरुद्रादित्यादीनांवासवइन्द्रोऽस्मि इन्द्रियाणामेकादशानांमनश्चास्मिचक्षुरादीनांसङ्कल्पविकल्पात्मकंमनश्चास्मि भूतानामस्मिचेतना कार्यकारणसंघातेऽभिव्यक्ताबुद्धिवृत्तिश्चेतना २२ रुद्राणामिति रुद्राणामेकादशानां शङ्करश्चास्मि वित्तेशःकुबेरोयक्षरक्षसांयक्षाणांरक्षसाञ्च वसूनामष्टानां पावकश्चास्मिअग्निः मेरुःशिखरिणांशिखरवतामहं २३ पुरोधसामिति

आनन्दगिरिकृतटीका

एवंशब्दार्थमेवदर्शयति आदित्यानामित्यादिना २१ मन्त्रब्राह्मणसमुदायेन ऋगादीनांमध्येसामवेदोऽस्मीति प्रकारान्तरमुदाहरति वेदानामिति संघातेजीवाधिष्ठिते इति यावत् प्रत्यक्संसर्गलब्धासैवचैतन्याभिव्यक्तिरिति शेषः २२ २३

श्रीधरकृतटीका ।

इदानींविभूतीःकथयति आदित्यानामिति यावत्समाप्तिः आदित्यानाञ्चद्वादशादित्यानांमध्येविष्णुर्नामाहं ज्योतिषांप्रकाशकानांमध्येअंशुमान्विश्वव्यापिरश्मियुक्तोरविरहं मरुतांवायुनांमध्ये मरीचिनामाहमस्मि यद्वासप्तमरुद्गणादेवविशेषास्तेषांमध्ये चन्द्रोऽहं अत्रचादित्यानामहंविष्णुरित्यादिषुप्रायशोनिर्धारणेषष्ठीक्वचित् भूतानामस्मिचेतनेत्यादिषुसम्बन्धेषष्ठी तत्रतत्रैवदर्शयिष्यामः विष्णुरित्यादिष्ववताराअपिप्रभावातिशयमात्रविवक्षयाविभूतित्वेननिर्दिश्यते अतःपरञ्चाध्यायस्यस्पष्टार्थत्वेऽपिक्वचित् किञ्चिद्व्याख्यास्यामः २१

वेदानामिति वासवइन्द्रः भूतानांसम्बन्धिनीचेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि २२

भाषाअनुवाद

औरवेदोंमेसामवेद देवतोंमेइन्द्र औइन्द्रियोंकेमध्यमे मनप्रधानइन्द्रीमै हौं तथाभूतकहेप्राणियोंकेविषे चेतना जोज्ञानशक्ति सोमैहौं २२ औरएकादशरुद्रोंमेशङ्कर औयक्षराक्षसोंमेकुबेरमैहौं अष्टवसुवोंकेबीचअग्निऔपर्वतोंमेसुमेरु नामपर्वतहमेजानो २३ औरहेअर्जुन पुरोहितोंमेमुख्यबृहस्पतिहमहैं औसेनापतियोंमेस्वामकार्त्तिकभीहमहैं औरसरसांकहे थिरजलाशयोंकेमध्यसमुद्रहमकोजानो २४ और महर्षियोंमेभृगुमैहौं औरअक्षरतथापदआत्मक

महर्षीणांभृगुरहंगिरामस्म्येकमक्षरं यज्ञानांजपयज्ञोस्मिस्थावराणांहिमालयः २५
अश्वत्थःसर्वद्यक्षाणांदेवर्षीणाञ्चनारदःगन्धर्वाणांचित्ररथःसिद्धानांकपिलोमुनिः २६
उच्चैःश्रवसमश्वानांविद्धिमाममृतोद्भवं ऐरावतंगजेन्द्राणांनराणाञ्चनराधिपं २७

शाङ्करभाष्यम्।

पुरोधसांराजपुरोहितानांमुख्यंप्रधानंमांविद्धिजानीहि हेपार्थवृहस्पतिंसहीन्द्रस्ये तिमुख्यःस्यात्पुरोधाःसेनानीनां सेनापतीनामहंस्कन्दोदेवसेनापतिःसरसांयानिदेव खातानिसरांसितेषांसरसां सागरोस्मि भवामि २४ महर्षीणामिति महर्षी णांभृगुरहंगिरांवाचांपदलक्षणानामेकमक्षरमोङ्कारोस्मि यज्ञानामिति यज्ञानांजप यज्ञोस्मि स्थावराणांस्थितिमतांहिमालयः २५

अश्वत्थइति अश्वत्थःसर्वद्यक्षाणांदेवर्षीणाञ्चनारदःदेवाएवसन्तऋषित्वंप्रा प्ताःमन्त्रदर्शित्वात्तेदेवर्षयः तेषांनारदोस्मिगन्धर्वाणांचित्ररथोनामगन्धर्वोस्मि सिद्धानांजन्मनैवधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयंप्राप्तानांकपिलोमुनिः २६ उच्चैरिति उच्चैःश्रवसमश्वानांउच्चैःश्रवानामाश्वंतंमांविद्धिजानीहिअमृतोद्भवंअमृतनिमित्तम थनोद्भवंऐरावतंइरावत्याअपत्यंगजेन्द्राणांहस्तीश्वराणांतंमांविद्धीत्यनुवर्तते नराणां मनुष्याणाञ्चनराधिपंराजानंमांविद्धिजानीहि २७

आनन्दगिरिकृतटीका

पुरोहितेषुवृहस्पतेर्मुख्यत्वेहेतुमाह सहीति २४ एकमित्योङ्कारस्यब्रह्मप्र तीकत्वेनतदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते जपयज्ञस्ययज्ञान्तरेभ्योहिंसादिराहि

स्वामिकृतटीका

रुद्राणामिति रक्षसामधिक्रूरत्वादिसाम्यात्यक्षैःसहैकीकृत्य निर्देशः तेषांम ध्येवित्तेशःकुबेरोऽस्मिपावकोग्निःशिखरिणांशिखरवतामुच्छ्रितानांमध्येमेरुः २३

पुरोधसामितिपुरोधसांमध्येदेवपुरोहितत्वान्मुख्यंवृहस्पतिंमांविद्धिसेनानीनां

भाषाअनुवाद

वाक्यकेबीचओंकारअक्षरभीमैंहीं औयज्ञोंमे हिंसारहितहेतुसे जपजपयज्ञमैं हौं तथास्थावरोंमे हिमालयगिरि हमहैं २५ औरवृक्षजातियोंमेअश्वत्थकहेपीपर औदेवऋषियोंमेनारदमैहौं औगन्धर्वगणोंमेचित्ररथ औसिद्धकहेआजन्मसेपरमा र्थतत्त्वज्ञानियोंमे कपिलमुनिमैंहौं २६ अश्वकहेघोड़ोंमेउच्चैःश्रवा औगजेन्द्रों मे ऐरावत तथामनुष्योंमेनरपति कहेराजाभीमैंहीहौं २७

आयुधानामहंवज्रं धेनूनामस्मिकामधुक् प्रजनश्चास्मिकन्दर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः २८
अनन्तश्चास्मिनागानां वरुणोयादसामहं पितॄणामर्य्यमाचास्मियमःसंयमतामहं २९

शाङ्करभाष्यं

आयुधानामिति आयुधानामहंवज्रं दधीच्यस्थिसम्भवंमांविद्धि धेनूनांदोग्ध्रीणामस्मिकामधुक्वशिष्ठस्यसर्व्वकामानांदोग्ध्रीसामान्यावाकामधुक् प्रजनःप्रजनयितास्मिकन्दर्पःकामःचास्मि सर्पाणांसर्पभेदानामस्मिवासुकिःसर्पराजः २८ अनन्त इति अनन्तश्चास्मिनागानांनागविशेषाणांनागराजः वरुणो यादसामहमब्देवतानां राजाहं पितॄणामर्यमानामपितृराजश्चास्मि यमःसंयमतांसंयमनंकुर्व्वतामहं २९

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्वेनप्रधान्यमुपेत्याह यक्षानामिति शिखरवतामुच्छ्रितानांपर्व्वतानांमध्येमेरुरहमित्युक्तेपिस्थितिशीलानांतेषामेवहिमवान्पर्व्वतराजोस्मीत्यर्थभेदंगृहीत्वाह स्थितिमतामिति २५ सर्व्वृक्षाणामित्यत्वसर्व्वशब्देनवनस्पतयोगृह्यन्ते २६ २७ प्रजनयतीतिव्युत्पत्तिमाश्रित्याहप्रजनयितेतिसर्पानागाश्चजातिभेदाद्भिद्यन्ते २८२९ ३०

स्वामिकृतटीका

सेनापतीनांमध्ये देवसेनापतिःस्कन्दोऽहमस्मिसरसांस्थिरजलाशयानांमध्ये समुद्रोऽस्मि २४ महर्षीणामिति गिरांवाचांपदात्मिकानांमध्येएकमक्षरमोङ्काराख्यं पदमस्मि २५ अश्वत्थइति देवाएवसन्तोये मन्त्रदर्शनेनऋषित्वंप्राप्तास्तेषांमध्ये नारदोऽस्मिसिद्धानामुत्पत्तितएवाधिगतपरमार्थतत्त्वानांमध्ये कपिलाख्योमुनिरस्मि २६ उच्चैःश्रवसमिति अमृतार्थंक्षीरोदाब्धिमथनादुद्भूतं उच्चैःश्रवसनामाश्व मद्विभूतिंविद्धिअमृताद्भवमित्येतदैरावतेऽपिसंबध्यतेनराधिपंराजानंमांविद्धि २७

आयुधानामिति कामान्दोग्धीतिकामधुक्प्रजनःप्रजोत्पत्तिहेतुःकन्दर्पःकामोऽस्मिनकेवलंसम्भोगमात्रप्रधानःकामोमद्विभूतिरशास्त्रीयत्वात्सर्पाणांसविषाणांराजा वासुकिरस्मि २८ अनन्तइति नागानांनिर्विषाणांराजाअनन्तः शेषोहमस्मि

भाषाअनुवाद

और आयुधोंमेवज्रऔधेनुओंमेकामधेनुऔप्रजाओंका उत्पत्तिकारी जोकन्दर्प सो मैहों तथासर्पोमेवासुकीभीहमैजानो विषधारियोंकोसर्प संज्ञा है २८ नागों मेअनन्तशेषनाग और जलजीवोंमेवरुणराजामैहों औपित्तरोंमे अर्यमातथा दण्डकारियोंमेयमराजहमैहूं नागऔसर्पकेवीचविषरहितकोनागकहते हैं २९

प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणां ३०
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१

शाङ्करभाष्यं

प्रल्हाद इति प्रल्हादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानां कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्व्वतामहं मृगाणाञ्च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाहं वैनतेयश्च गरुत्मान् विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणामहं ३० पवनो वायुः पवतां पावयितॄणां अस्मि रामः शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितॄणां दाशरथी रामोहं झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोहं स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ३१ सर्गाणामिति सर्गाणां सृष्टीनां आदिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलयानां अहमर्जुन भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवादिरन्तश्चेत्याद्युक्तमुपक्रमे इह तु सर्व्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात् प्रधानमस्मि वादोर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रधानमतः सोहमस्मि प्रवक्तृद्वा

आनन्दगिरिकृतटीका

अहमादिश्चेत्यादावुक्तमेव पुनरिहोच्यते तथा च पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह भूतानामिति सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्व्वाणि कार्याणि गृह्यन्ते अध्यात्मविद्येति आत्मन्यन्तःकरणपरिणतिर्विद्या निवर्त्तिका गृहीता प्रवदतामबन्धी वादो वीतरागकथा तत्वनिर्णयावसाना यदा प्रवदतामिति लक्षणया कथाभेदोपादानं तदा निर्द्धारणे षष्ठीत्याह प्रवक्तृणामिति ३१ ३२

स्वामिकृतटीका।

यादसां जलचराणां मध्ये राजा वरुणोऽस्मि पितॄणां राजा अर्य्यमास्मि संयमतां नियमनं कुर्वतां मध्ये यमोऽस्मि २९ प्रल्हाद इति कलयतां वशीकुर्व्वतां गणयतां वा मध्ये कालोहमस्मि मृगेन्द्रः सिंहः पक्षिणां मध्ये गरुडोऽस्मि ३० पवन इति पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा मध्ये वायुरहमस्मि रामो दाशरथिः झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरनाम मत्स्यजातिविशेषोहं स्रोतसां प्रवाहोदकानां मध्ये भागीरथी ३१

भाषाअनुवाद

दैत्योंमे प्रल्हाद मैहों और वशकरनेवालोंमे अथवा संख्यामे काल मैहों मृगजातिमे मृगेन्द्र कहे सिंह मै तथा पक्षियोंमे गरुड मैहों ३० और पवित्र तथा वेगवानोंमे पवन कहे वायु औ शस्त्रधारियोंमे राम दशरथके पुत्र हमको जानो तथा मछलियोंमे मकर नाम मत्स्य मैहों और स्रोत कहे प्रवाहरूप नदियोंमे जान्हवी गङ्गा भी मैहों ३१

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्जुन अध्यात्मविद्याविद्यानांवाद:प्रवदतामहं ३२
अक्षराणामकारोस्मिद्वन्द्व:सामासिकस्यच अहमेवाक्षय:कालोधाताहंविश्वतोमुख:३३

शाङ्करभाष्यं ।

रणबदनभेदानामेववादजल्पवितण्डानामिहग्रहणंप्रवदतामिति ३२

अक्षराणामिति अक्षराणांवर्णानामकारोवर्णोस्मिद्वन्द्व:समासोस्मि सामासिकस्यसमाससमूहस्यकिञ्च अहमेवाक्षयोऽक्षीण:काल:प्रसिद्ध:क्षणाद्याख्य:अथवा परमेश्वर:कालस्यापिकालोस्मि धाताहंकर्मफलस्यविधातासर्व्वजगतोविश्वतोमुख:सर्वतोमुख: ३३

आनन्दगिरिकृतटीका

सर्वंहरामल्दस्यमुक्तमर्थान्तरमाह अथवेति ३३ भाविकर्म्प्रधान्यमित्युक्तमेवस्फुटयति उत्कर्षेति कीर्त्तिधार्म्मिकत्वनिमित्ता ख्याति:श्रीर्लक्ष्मी:कान्ति:शोभावाक्वाणीसर्व्व

स्वामिकृतटीका ।

सर्गाणामिति सृज्यन्तइति सर्गा आकाशादयस्तेषामादिरन्तश्चमध्यञ्चैवाहं अहमादिश्चमध्यञ्चेत्यत्रटस्थादिकडेवंप्रारम्भैश्वर्यमुक्तं अत्रतुसृष्टिस्थितिप्रलयामहाविभूतित्वेनधेयाइत्युच्यतइतिविशेष: अध्यात्मविद्या आत्मविद्याप्रवदतांवादिनांसम्बन्धिन्योवादजल्पवितण्डाख्यास्तिस्र:कथाप्रसिद्धास्तासांमध्येवादोऽहं यत्रद्वाभ्यामपिप्रमाणतस्तर्कतश्चस्वपक्ष:स्थाप्यते परपक्षश्छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते सजल्पोनामयत्रैकःस्वपक्षंस्थापयति अन्य:छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षंदूषयति नतुस्वपक्षंस्थापयति साबितण्डा नामकथा तत्रजल्पवितण्डेविजिगीषमाणयोर्वादिनो:शक्तिपरीक्षामात्रफले वादस्तुवीतरागयो: शिष्याचार्ययोर्वातत्वनिरूपणफल: यतोऽसौश्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थ: ३२ अक्षराणामिति अक्षराणांवर्णानांमध्येअकारोऽस्मितस्यसर्व

भाषाअनुवाद ।

सर्गकहे आकाशादिपदार्थोंमे आकाशजो आदिमध्यअन्तमेसदावर्त्तमानसो मैंहौंअथवासृष्टिमे आदिमध्यअन्तमैंहूं तथाहेअर्जुन विद्योंमे अध्यात्मविद्याऔ प्रवादकरनेवालोंकेवीचवादरूपमैंहौं जिससेसिद्धान्तपक्षथिरहोताहै ३२
औरअक्षरोंकेमध्यमेंअकारअक्षरमैंहूं औरसमासोंकेविषेउभयपदप्रधान द्वन्द्व समासमैंहोंहूं औरअक्षयप्रवाहरूपकालजोसोहमहै औरफलप्रदानकरनेवालोंने विश्वतोमुख कहेसर्वप्रकारऔसबतरफसे सर्वफलविधानकर्त्तामैंहौं ३३

मृत्युः सर्व्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४

शाङ्करभाष्यं।

मृत्युरिति मृत्युर्द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च तत्र यः प्राणहरः सर्व्वहरः स उच्यते सोऽहमित्यर्थोऽथवा परईश्वरः प्रलये सर्व्वहरणात् सर्वहरः सोऽहमुद्भवउत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसम्बन्धेनापि लोकाः कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते ३४ वृहत्सामेति वृहत्साम तथा सम्नां मोक्षप्रतिपादकसामवेदविशेषः प्रधानमस्मि गायत्रीछन्दसामहं गाय

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वप्रकाशिका स्मृतिश्चिरानुभूतस्मरणशक्तिः मेधा ग्रन्थधारणशक्तिः धृतिर्धैर्यं क्षमा मानापमानयोरविकृतचित्तता स्त्रीषु कीर्त्यादीनामुत्तमत्वमुपपादयति यासामिति ३४ वेदानां सामवेदोस्मीत्युक्तं तत्रावान्तरविशेषमाह वृहदिति छन्दसां मध्ये गायत्रीनामयच्छन्दस्तदहमित्ययुक्तं छन्दसामृगभ्यो ऽतिरेकेण स्वरूपाभावादित्याशंक्याह गायत्र्यादीति द्विजातेर्द्वितीयजन्मजननीत्वादित्यर्थः मार्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमास्यस्मि

स्वामिकृतटीका।

वाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात् तथाच श्रुतिः अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिव्यज्यमाना बह्वीनानारूपा भवतीति स्तूयत इति श्रेष्ठं सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः रामकृष्णावित्यादि समासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् अक्षयः प्रवाहरूपः कालो ऽहमस्मि कालः कलयतामहमित्यत्रायुर्गणनात्मकः सम्वत्सरगतात्वायुः स्वरूपकालः उक्तः सच तस्मिन्नायुषि क्षीणे सति क्षीयते अत्र तु प्रवाहात्मको ऽक्षयः काल उच्यत इति विशेषः कर्म्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखो धाता सर्व्वकर्म्मफलविधाताहमित्यर्थः ३३

मृत्युरिति संहारकाणां मध्ये सर्व्वहरो मृत्युरहं भविष्यतां भाविकल्याणानां प्राणिनामुद्भवोऽभ्युदयोऽहं नारीणां मध्ये कीर्त्त्याद्याः सप्त देवतारूपाः स्त्रियोऽहं यासामाभासमात्रयोगेन प्राणिनः श्लाघ्या भवन्तीति ततः कीर्त्त्याद्याः स्त्रियो मद्विभूतयः ३४

भाषा अनुवाद।

संहारकारियों के मध्य में सर्वसंहारकारी मृत्युरूप हम को जानो और होनेवाली वस्तुओं में उद्भव पदार्थ हम हैं और स्त्रियों में सप्तनारी के बीच कीर्त्ति श्री वाणी स्मृति मेधा धृति क्षमा ये रूप मेरे हैं कि जिनको पायकर मनुष्य धन्य होते हैं ३४

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहं मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ३५
द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहं ३६
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ३७

शाङ्करभाष्यं

च्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्री ऋगहमित्यर्थः मासानामिति मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ३५ द्यूतमिति द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तॄणामस्मि तेजस्विनां तेजोऽहं जयोऽस्मि जेतॄणां व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकवतां सात्त्विकानामहं ३६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न्निति मार्गशीर्षो मासः सोऽहं पक्वसस्याढ्यत्वादित्याह मासानामिति वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ३५ द्यूतमुक्तलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमन्यायापदेशेन परा भिप्रेतं निघ्नतां स्वाभिप्रेतं वा संपादयतामित्याह छलस्येति तेजोऽप्रतिहताज्ञा उत्कर्षो जयः व्यवसायः फलहेतुरुद्यमः धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वकार्यं सत्त्वं उशनाः शुक्रः कविशब्दोऽत्र यौगिको न रूढः पौनरुक्त्यात् ३६ ३७

स्वामिकृतटीका

बृहदिति त्वादिन्द्रं हवामहे इत्यस्यामृचि गीयमानं बृहत्सामाहं तेन चेन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रैष्ठं। छन्दोविशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये गायत्री मन्त्रोऽहं द्विजत्वापादकत्वेन सोमाहरणेन च श्रेष्ठत्वात् कुसुमाकरो वसन्तः ३५ द्यूतमिति छलयतामन्योन्यवञ्चनपराणां सम्बन्धि द्यूतमस्मि तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभावोऽस्मि जयिनां जयोऽस्मि व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसाय उद्यमोऽस्मि सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वमहं ३६

भाषाअनुवाद

और सामवेदमें मन्त्रब्राह्मणगद्यपद्यभूतश्रुतियोंके मध्यमें बृहत्साम नाम हमको जानो जिससे इन्द्र गाये जाते हैं और छन्दयुक्त मन्त्रोंके मध्य गायत्री हम हैं और मास महीनोंमे मार्गशीर्ष कहे अगहन मास हम हैं और ऋतुवोंमे वसन्त ऋतु में हैं ३५ छलवस्तुवोंमे द्यूत कहे जुआ मैं हौं और तेजस्वियोंमे तेज जो प्रताप सो मैं तथा जय और व्यवसाय कहे उद्यम भी मैं और सतोगुणी जितने हैं उनमे सतोगुण हम हैं ३६ और वृष्णिवंशियोंमे वासुदेव कृष्ण हम हैं जो तुमको उपदेश करते हैं और पाण्डवोंमे अर्जुन जो तुम सो मैं हूं और मुनियोमे व्यासदेव तथा कवियोंमे उसना शुक्र हम हैं ३७

दण्डोदमयतामस्मिनीतिरस्मिजिगीषतां मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहं ३८
यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरं ३९

शाङ्करभाष्यं

वृष्णीनामिति वृष्णीनांयादवानांवासुदेवोस्मिअयमेवाहंत्वत्सखा पाण्डवानांध
धञ्जयस्त्वमेव मुनीनांमननशीलानांसर्व्वपदार्थज्ञानिनामप्यहंव्यासः कवीनांक्रान्तद
र्शिनामुशनाःकविरस्मि ३७ दण्डइति दण्डोदमयतांदमयितृणामस्मिअदान्ता
नांदमनकारणंनीतिरस्मिजिगीषतांजेतुमिच्छतां मौनञ्चैवास्मिगुह्यानांगोप्यानां
ज्ञानंज्ञानवतामहं ३८ यच्चापीति यच्चापिसर्वभूतानांबीजंप्ररोहकारणंतदहमर्जु
न प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह नतदस्तिभूतंचराचरंवा मयाविनायत्स्या
द्भवेन्मयापकृष्टंपरित्यक्तं निरात्मकंशून्यं हितत्स्यादतोमदात्मकंसर्वमित्यर्थः ३९

आनन्दगिरिकृतटीका

अदान्तानुत्पथान्पथिप्रवर्त्तयतांदण्डो उत्पथप्रवृत्तौनिग्रहहेतुरित्यर्थः नीति
न्यायोधर्म्मस्यजयःपापस्यप्रकाशकः मौनंवाचःसंयमत्वमुत्तमावा चतुर्थाश्रमवृत्तिः श्र
वणादिद्वारापरिपक्वसमाधिजन्यं सम्यग्ज्ञानं ३८ जाड्यमात्रप्रतिविम्बितंचै
तन्यंबीजं किमितिस्थावरंजङ्गमंवा त्वदतिरेकेणनभवति तत्राह मयेति तस्यापि
स्वरूपेणसत्वमाशंक्योक्तं शून्यंहीति आत्मनोपकर्षादित्यर्थः मयेवसच्चिदानन्दस्वरू
पेण सर्वस्यसिद्धेरित्यतःशब्दार्थः ३९ दिव्यानांविभूतीनांपरिमितत्वशङ्कां वार

स्वामिकृतटीका।

वृष्णीनामिति वासुदेवोयोहंत्वामुपदिशामि धनञ्जयस्त्वमेवमद्विभूतिःमुनीनांवे
दार्थमननशीलानांवेदव्यासोस्मि कवीनांशास्त्रदर्शिनामुशनानामाकविःशुक्रः ३७
दण्डइति दमयतांदमनकर्त्तृणांसम्बन्धीदण्डोऽस्मियेनासंयताअपिसंयताभवन्ति
सदण्डोमद्विभूतिःजेतुमिच्छतांसम्बन्धिनीसामाद्युपायरूपानीतिरस्मि गुह्यानां गो
प्यानांगोपनहेतुर्मौनवचनमस्मि नहितूष्णींस्थितस्याभिप्रायोज्ञायतेज्ञानवतांतत्व
ज्ञानिनांयत्ज्ञानं तदहमस्मि ३८ यच्चापीति यदपिसर्वभूतानांबीजंप्ररोहकार

भाषा अनुवाद

दमकरनेवालोंमेदण्डरूपहम तथाजीतनेवालोंकीनीतिहमहैं मानो गुह्यपदार्थों
मेमौन जोसोहम औरज्ञानवानोंमेज्ञानरूपभीहमहैं ३८ औरयावतजीवों
मे जोबीज सोहेअर्जुनहमहैं औरजोमेरेविनाहै सोकुछनहीहै अर्थात्चराचर

नान्तोऽस्तिममदिव्यानांविभूतीनांपरन्तप एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ४०
यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेववा तत्तदेवावगच्छत्वं ममतेजोंशसम्भवं ४१

शाङ्करभाष्यं

नान्तोस्तीति नान्तोस्तिममदिव्यानांविभूतीनांविस्तराणांपरन्तप नहीश्वरस्य सर्वात्मनोदिव्यानांविभतीनांइयत्ताशक्यावक्तुंज्ञातुंवाकेनचित्एषतूद्देशतएकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरोमया ४०

यद्यदिति यत्यत्लोकेविभूतिमद्विभूतियुक्तंसत्वंवस्तुजातंश्रीमदूर्जितमेव वा श्रीः लक्ष्मीःतयासहितंउत्साहोपेतंवा तत्तदेवावगच्छत्वंजानीहिममेश्वरस्य तेजोंशसम्भवंतेजसोंशःएकदेशःसम्भवोयस्य तत्तेजोंशसम्भवमित्यवगच्छ त्वंजानीहि ४१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यति नेत्यादिना तदेवोपपादयति नहीति कथंतर्हि विभूतेर्विस्तरोदर्शितस्तत्राह ए षत्विति ४० अनुक्ताअपिपरस्यविभूतीःसंग्रहीतुंलक्षणमाह यद्यदिति वस्तुप्राणिजा तंश्रीमत्सम्बद्धिमद्वाशोभावद्वाकान्तिमद्वासप्राणंबलवदूर्जितंतदाह उत्साहेति सम्भ वत्यास्मादितिसम्भवःतेजसश्चैतन्यस्येश्वरशक्तेर्वांशस्तेजोंशःसम्भवोस्येतितेजोंशसम्भवं

स्वामिकृतटीका

णंतदहंतवहेतुःमयाविनायत्स्यात् भवेत्तच्चरमचरंवा भूतंनास्त्येवेति ३९ प्रकर णार्थमुपसंहरति नान्तोऽस्तीति अनन्तत्वाद्विभूतीनां ताःसाकल्येनवक्तुंनशक्यन्ते ए षतुविभूतिविस्तरउद्देशतःसंक्षेपतःप्रोक्तः ४०

पुनश्चसाकांक्षंप्रतिकथञ्चित्साकल्येनकथयति यत्यदिति विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीमत्सम्पत्तियुक्तंऊर्जितंकेनापिप्रभावबलादिनागुणेनातिशयितंयद्यत्सत्वं वस्तुमा त्वं तत्तदेवममतेजसःप्रभावस्यांशेनसम्भूतंजानीहि ४१ अथवाकिमेतेनपरिच्छि

भाषाअनुवाद

मेरेविनाभीकुछबाकीनहींहै ३९ जिसहेतुसेहेपरन्तपअर्जुन मेरीदिव्यविभूतियों काअन्तनहींहै इसकेसम्पूर्णकहीनहींजायसकतींहैं इतनीजोकहा सोउद्देशकसे संक्षेपसे मैनेलक्षित करायाहै ४०

यहसुनिअधिकश्रवणकेआकांक्षीअर्जुनसेभगवानसंक्षेपरूपअपनीसर्वरूपता कहतेहैं कि ऐश्वर्ययुक्त अथवाबलयुक्त या प्रभावयुक्त तथाविद्याबुद्धिरूपगुणयुक्त जोवस्तुमात्रहै सोमेरेअंशसेप्रभावसेजानो अर्थात्उसमेंमेराविशेषअंशहै ४१

अथवाबहुनैतेनकिंज्ञातेनतवार्जुन विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ४२

इति श्रीभगवद्गीतायांयोगशास्त्रेविभूतियोगोनामदशमोऽध्यायः १०

शाङ्करभाष्य

अथवेति अथवाबहुनाएतेनैवमादिनाकिंज्ञातेनतवार्जुनस्यात् सावशेषेण अशेष तस्त्वंमिममुच्यमानमर्थंशृणु विष्टभ्यविशेषतस्तम्भनंदृढंकृत्वाइदंकृत्स्नंजगत् एकांशे न एकावयवेनैकपादेनसर्व्वभूतस्वरूपेणेत्येतत्तथाचमन्त्रवर्णपादोस्यसर्व्वाभूतानीति स्थितोहमिति ४२ इति श्रीशाङ्करभाष्येदशमोध्यायः १०

आनन्दगिरिकृतटीका

तदाह तेजसइति ४१ सर्व्वेषांसुगमत्वायावयवस्यविभूतिमुक्त्वा भक्तानुग्रहार्थं साक ल्येनतामाह अथवेति पक्षान्तरपरिग्रहार्थमथवेत्युक्तंबहुनाविस्तीर्णेनैतेनग्रन्थेन सं ज्ञातेनसावशेषेणतवशक्तस्यनकिञ्चित्फलंस्यादित्याह बहुनेति नहिविभूतियुक्तासु ज्ञातासुसर्व्वंज्ञायते कासाञ्चिदेवविभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थःतर्हिकेनोपदेशेनाल्पा क्षरेणसर्वार्थोज्ञातुंशक्यतेतत्राह अशेषतइति विशेषतस्तम्भनंविधरणं सर्व्वभूत स्वरूपेणसर्व्वप्रपञ्चोपादानशक्तुपाधिकेनैकेनपादेनकृत्स्नंजगत्विष्टत्यस्थितोस्मीति सम्बन्धः तत्रैवश्रुतिंप्रमाणयति तथाचेति तदनेनभगवतोनानाविधविभूतीर्ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेनचोपदिश्यान्तेसर्व्वप्रपञ्चात्मकंध्येयंरूपंदर्शयित्वा त्रिपादस्यामृतंदिवीति प्र पञ्चाधिकंनिरुपाधिकंतत्वमुपदिशता परिपूर्णः सच्चिदानन्दैकतानः तत्पदलक्ष्योऽ र्थोनिर्द्धारितः ४२ इति आनन्दगिरिकृतटीकायांदशमोध्यायः १०

स्वामिकृतटीका

त्रविभूतिदर्शनेनसर्व्वत्रसमदृष्टिमेवकुर्वित्याह अथवेति बहुनाप्थग्ज्ञातेनकिंतव कार्यं यस्मादिदंसर्व्वंजगदेकांशेनैकदेशमात्रेणविष्टभ्यधृत्वाव्याप्येतिवा अहमेवावस्थि तः नमद्व्यतिरिक्तंकिञ्चिदस्ति पादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेः इन्द्रियद्वारतश्चित्तेवहि र्भावतिसत्यपि इशदृष्टिविधानायविभूतीर्दशमेऽब्रवीत् ४२ इतिदशमोध्यायः १०

भाषाअनुबाद

अथवाहेअर्जुन इससबबखेडेसेतुमकोक्याप्रयोजनहै सकलवस्तुमेहमको देखोयहक हतेहैंकियावत्पदार्थमेमैव्यापरहाहैं। यहजगतमेराह्रूपहैमोहिछोडिकुछमात्रभी नहीं है४२ इति जगन्नाथसुकुलविरचितमनभानीनामभाषायांदशमोध्यायः१०

श्रीमद्भगवद्गीता।

एकादश अध्यायः

अर्जुनउवाच मदनुग्रहायपरमंगुह्यमध्यात्मसंज्ञितं यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोयं विगतोमम १

शाङ्करभाष्यं।

भगवतोविभूतयउक्तास्तत्रचविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदितिभगवताभिहितंश्रुत्वायज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्त्तुमिच्छन्नर्जुनउवाच मदनुग्रहार्थंपरमंनिरतिशयंगुह्यंगोप्यंअध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं निरतिशयंयत्त्वयोक्तंवचोवाक्यं तेनवचसामोहोयंविगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः १

आनन्दगिरिकृतटीका।

तेनतेनात्मनाभगवदनुसन्धानार्थमुक्ताविभूतीरनुवदति भगवतइति परस्यसोपाधिकंनिरुपाधिकञ्च चिद्रूपंध्येयत्वेनज्ञेयत्वेनचोक्तमित्यर्थः सोपाधिकमैश्वरंरूपमशेषजगदात्मकंविश्वरूपाख्यमधिकृत्याध्यायान्तरमवतारयन्ननन्तरप्रश्नोपयोगित्वेनवृत्तंकीर्त्तयति तत्रचेति यदेतदशेषप्रपञ्चात्मकमखिलस्यैतस्यजगतःकारणंसर्व्वज्ञंसर्व्वैश्वर्यवद्रूपमुक्तंतदिदंश्रुत्वा तस्यसाक्षात्कारंयियाचयिषुरादौष्टवानित्याह श्रुत्वेति मयिकरुणांनिमित्तीकृत्योपकारोनुग्रहस्तदर्थमिति वचसोविशेषणं निरतिशयत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वं अशोच्यानित्यादित्वंपदार्थप्रधानवाक्यंमोहस्तस्यायमित्यात्मसाक्षिकत्वंदर्शयति

स्वामिकृतटीका

विभूतेर्वैभवंप्रोच्यकृपयापरयाहरिः दिदृक्षोरर्जुनस्याथविश्वरूपमदर्शयत् पूर्व्वाध्यायान्तेविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदिति विश्वात्मकंपारमेश्वररूपमु

भाषाअनुवाद

श्रीभगवानकृष्णचन्द्रनेअतिकृपाकरकेअपनीविभूतिकाविभवअर्जुनसेकहा सो सुनिकैदर्शनेच्छुअर्जुनको विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदित्यादिश्लोकसे भगवाननेविश्वात्मकपरमेश्वरस्वरूपप्रसंगवशतेदेखाया तोअर्जुनभगवदुक्तपूर्व्ववचनोंकी प्रशंसाकरतेहुये अवएकादशध्यायकेआरम्भमेचारिश्लोकमेकहतेहैं किअशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादि दूसरेअध्यायकेग्यारहेंश्लोकसेलेकर छठयेंअध्यायतक मेरेशोकनिवृत्तिकेअर्थ परमात्मनिष्ठअतिगोपनीयआत्मअनात्मविचारकेजोवचनआपनेकहा उनसेहमहन्ताओयेशत्रुगणमारनेयोग्यऐसोजोमेरेभ्रम सोमष्टहोगई क्योंकि आत्माकोकर्तृत्वआदिकुछनहींहै यहआपनेकहा सोठीकहीहै १

भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययं २

शाङ्करभाष्यं

किञ्च भवेति भवउत्पत्तिरप्ययःप्रलयोभूतानांतौभवाप्ययौश्रुतौविस्तरशोमयान संक्षेपतस्त्वत्तस्त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्षकमलस्यपत्रंकमलपत्रंतद्वत्अक्षिणीयस्य तव सत्वंकमलपत्राक्षःहेकमलपत्राक्ष महात्म्यमपिचाव्ययमक्षयंश्रुतमित्यनुवर्त्तते २

आनन्दगिरिकृतटीका।

अविवेकबुद्धिरज्ञानविपर्य्यासात्मिकाँसंप्रमादारब्धततद्दार्थनिर्णयार्थमपि भगवदुक्तंवचोमयाश्रुतमित्याहकिञ्चेति त्वत्तोभूतानामुत्पत्तिप्रलयौत्वत्तःश्रुतावित्यर्थः सम्बध्यते महात्मनस्तवभावोमाहात्म्यंपारमार्थिकंसोपाधिकंवा सर्वात्मत्वादिरूपंश्रुतमितिपरिणम्यानुष्टमिंद्योतयितुंअपिचेत्युक्तं २

स्वामिकृतटीका।

एतच्चितंतदिदृष्टत्वःपूर्वोक्तमभिनन्दन्नर्जुनउवाच मदनुग्रहायेतिचतुर्भिः समानुग्रहायशोकनिवृत्तयेपरमंपरमात्मनिष्ठंगुह्यंगोप्यमपिअध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयंयस्त्वयोक्तंवचः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिषष्ठाध्यायपर्य्यन्तंयद्वाक्यंतेनममायंमोहोऽहंहन्ताएतेहन्यन्तइत्यादिलक्षणभ्रमोविगतो विनष्टः आत्मनः कर्त्तृत्वाद्यभावोक्तेः १ किञ्च भवेति भूतानांभवाप्ययौसृष्टिप्रलयौत्वत्तःसकाशात्तेभवतइतिश्रुतौमया अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेत्यादौविस्तरशःपुनःपुनःकमलस्यपत्रेइवसुप्रसन्नेविशालेअक्षिणीयस्यतव हेकमलपत्राक्ष माहात्म्यमपिचाव्ययंअक्षयंश्रुतं विश्वसृष्ट्यादिकर्त्तृत्वेऽपिसर्व्वनियन्तृत्वेपिशुभाशुभकर्म्मकारयितृत्वेपि बन्धमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेपिअविकारावैषम्यामङ्गोदासीन्यादिलक्षणमपरिमितंमहत्वञ्चयुतंअव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यन्तेमामबुद्धयइतिमयाततमिदंसर्व्वमिति नच मांतानिकर्म्माणीति ममोहंसर्वभूतेष्वित्यादिनाच अतस्त्वत्तस्तत्त्वमागमपि जीवानामहंकर्त्तेत्यादिमदीयेमोहोविगतइतिभावः २

भाषा अनुवाद

और भूतोंकीसृष्टितथाप्रलयभीआपहीसेहोती यहभीमैंनेविस्तारसे सुना औरहेकमलपत्राक्ष यहीसब आपकाअव्यय अर्थात् अक्षय माहात्म्यभीआपसे सुना तो अवजीवसकलव्यापकेश्वरनहींहैंयहजाना औरअहंकर्त्ताभोक्ताइत्यादिजोमोह अवनष्टहोगया २ औरजोआपनेसप्तमअध्यायमेंकहाकिभूतसृष्टिसंप्रलय

एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वरं द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ३
मन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययं ४

शाङ्करभाष्यं

एवमितिएवमेतन्नान्यथायथायेनप्रकारेणात्थकथयसित्वमात्मानंपरमेश्वरं तथापिद्र ष्टुमिच्छामितेतवज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिःसंपन्नमैश्वरंवैष्णवंरूपंपुरुषोत्तम ३ मन्यसइति मन्यसेचिन्तयसियदिमयार्जुनेनतच्छक्यंद्रष्टुमितिप्रभोस्वामिन् योगेश्वरयोगिनोयोगास्तेषामीश्वरोयोगेश्वरःहेयोगेश्वरयस्मादहमतीवार्थीद्रष्टुंततः तस्मान्मेमम मदर्थंदर्शयत्वमात्मानमव्ययं ४ एवञ्चोदितोऽर्ज्जुनेन भगवानुवाच पश्यम इति पश्यमेममपार्थरूपाणिशतशोऽथसहस्रशःअनेकशइत्यर्थः तानिचनानाविधानि अनेकप्रकाराणिदिविभवानिदिव्यान्यप्राकृतानिचनानावर्णाकृतीनिचनानानीलपी

आनन्दगिरिकृतटीका।

त्वदुक्तेऽर्थेऽविश्वासाभावात् नतस्मिन्दिदृक्षा किन्तुकृतार्थीबुभूषयाइत्याह एवमेतदिति येनप्रकारेणसोपाधिकेननिरुपाधिकेनचेत्यर्थः यदिममाप्तत्वंनिश्चितमद्वाक्यंतेमानं तर्हिकिमिति मदुक्तंदिदृक्षते कृतार्थीबुभूषयेत्युक्तंमत्वाह तथापीति चतुर्भुजादिरूपनिष्टत्यर्थमाह ऐश्वरमिति तद्याचष्टे ज्ञानेत्यादिना ३

स्वामिकृतटीका।

किञ्च एवमेतदिति भवाप्ययौहिभूतानामित्यादिमयाश्रुतंयथाचेदानीमात्मानं त्वमात्थविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदित्येवंकथयसि हेपरमेश्वर एतदेवमेव अन्यथाविश्वासोममनास्ति तथापिहेपुरुषोत्तमतवैश्वर्यंज्ञानैश्वर्यशक्तिवीर्य्यादिभिः सम्पन्नंत्वद्रूपंकौतूहलादहंद्रष्टुमिच्छामि ३ नचाहंद्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैवत्वयातद्रूपं

भाषाअनुवाद

आदिकामेंकाकारणमें हूं औरदशमअध्यायकेअन्तमेंकहा किविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदिति सोअबभीजोरूपआपअपनाकहतेहोसोऐसाहीहै इसमें हमेंकुछसन्देहनहीहै तौभीहेपुरुषोत्तमज्ञानऐश्वर्य्यबलवीर्य औतेजसेसम्पन्न कहे युक्तुमारेरूपकोअतिआश्चर्यसेमैंदेखनेकीइच्छा करता हूं ३ औरमेरीइच्छा देखनेकीहै इसहेतुआपकोअपनारूपदेखावनाउचितहै यहकुछबातनहीहै परन्तुहेयोगेश्वर जोवहआपकाईश्वरस्वरूपहमारेदेखनेयोग्यहोय औरहमदेख नेसकें तोहेप्रभो वहीअव्ययस्वरूपअपनाहमैंकृपाकरि दिखावोयहअर्ज्जुननेकहा४

श्रीभगवानुवाच पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोऽथसहस्रशः नानाविधानिदिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५

शाङ्करभाष्यं।

तादिप्रकारावर्णाविलक्षणास्तथाआकृतयोऽवयवसंस्थानविशेषायेषांरूपाणांतानिना नावर्णाकृतीनिच ५ पश्यादित्यानिति पश्यआदित्यान्द्वादशवसूनष्टौरुद्रानेका दशाश्विनौद्वौमरुतःसप्तसप्तगणान्एतान्तथाच बहून्यन्यान्यपिग्रदृष्टपूर्वाणिमनुष्य लोकेत्वयात्वत्तोऽन्येनवा केनचित् पश्याश्चर्याणिरूपाण्यद्भुतानि भारत ६

आनन्दगिरिकृतटीका

दृष्टुमयोग्येकृतोदिदृक्षेत्याशंक्याह मन्यसइति प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेश प्रशासनेभ्यःइतिप्रभुः लक्षणयायोगशब्दार्थमाह योगिनइति ततइत्यादिव्याचष्टे य स्मादिति ४ अर्जुनमतिभक्तंसखायंप्रार्थितप्रतिश्रवणेनाश्वासयितुमाह एवमिति ५ दिव्यानिरूपाणिपश्येत्युक्तंतान्येवलेशतोऽनुक्रामति पश्यादित्यानिति तान्मत्त तस्तथापश्येति सम्बन्धः नानाविधानीत्युक्तंतदेवस्फुटयति बहूनीति अदृष्टपूर्वा

स्वामिकृतटीका।

दर्शयितव्योकिं तर्हि मन्यसइति योगिनएवयोगास्तेषामीश्वरमयार्ज्जुनेनतद्रूपंद्रष्टुं श क्यमिति यदिमन्यसेततस्तर्हितद्रूपंपरमात्मानमव्ययंनित्यंममदर्शय ४ एवंप्रार्थितः सन्नत्यद्भुतंरूपंदर्शयिष्यन्सावधानोभवेत्येवमर्ज्जुनमभिमुखीकरोति श्रीभगवानुवाच पश्येति चतुर्भिः रूपस्यैकत्वेऽपिनानाविधत्वाद्रूपाणीति बहुवचनंअपरिमितानि अनेकप्रकाराणिदिव्यान्यलौकिकानिममरूपाणिपश्य वर्णाःशुक्लकृष्णादयः आकृत यःअवयवविशेषाः नानाअनेकावर्णाआकृतयश्चयेषां तानिनानावर्णाकृतीनि ५ तान्येवाह पश्येति आदित्यादीन्ममदेहेपश्यमरुतएकोनपञ्चाशद्देवताविशेषान्अ दृष्टपूर्व्वाणित्वयाचान्येनवापूर्व्वमदृष्टानिरूपाणि ६ किञ्च इहैकस्थमिति ततत्र

भाषाअनुवाद

जबऐसीप्रार्थनाअर्जुननेकिया तबभगवानश्रीकृष्णचन्द्रनेअपनेरूपदेखावनेका मनोरथकरके अर्जुन कोसावधानहोउ यहकहिकरि चारिश्लोकसेकहते हैं कि हेपार्थअर्जुन अपरिमितनानाप्रकारकेअलौकिकमेरेरूपदेखो औरवर्णकहेशुक्ल कृष्णआदिआकृति कहेकरचरणअङ्गसवयथायोगमेरादिव्यरूप नानावर्णनाना आकृति तुमदेखोजोदेखाचाहते हो ५

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौमरुतस्तथा बहून्यदृष्टपूर्व्वाणिपश्याश्चर्याणिभारत ६
इहैकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्याद्यसचराचरं ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ७
नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरम् ८

शाङ्करभाष्यं ।

नकेवलमेतावदेव इहैकस्थमिति इहैकस्थंएकस्मिन्स्थितंजगत् कृत्स्नंसमस्तं पश्याद्येदानींसचराचरंसहचरेणाचरेणवर्त्तते ममदेहेगुडाकेश यच्चान्यज्जयपराजयादियच्छंकसे यद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरिति यदवोचःतदपिद्रष्टुंयदीच्छसि ७

आनन्दगिरिकृतटीका

णिपूर्व्वमदृष्टानि नानावर्णाकृतीनीत्युक्त्वाव्यनक्ति आश्चर्याणीति ६ नकेवलमादित्यवस्वाद्येवमद्रूपंत्वयाद्रष्टव्यं किन्तुसमस्तंजगदपिमद्देहस्थंद्रष्टुमर्हसीत्याह नेत्यादिना सप्तमीद्वयंमिथःसम्बध्यते समासान्तर्गतापिसप्तमीतत्रैवानीता यदीच्छसि तदिहैवपश्येति सम्बन्धः ७ मन्यसेयदीत्युक्तमनूवदति किंत्विति मप्रपञ्चमनवच्छि

स्वामिकृतटीका

परिच्छमतावर्षकोटिभिरपिद्रष्टुमशक्यंकृत्स्नमपिचराचरसहितंजगदिहास्मिन्म मदेहेऽवयवरूपेणैकत्रस्थितमद्याधुनैव पश्य यच्चान्यज्जगदाश्रयभूतंकारणस्वरूपंजग तश्चावस्थाविशेषादिकंजयपराजयादिकञ्चयच्चयदन्यद्द्रष्टुमिच्छसितत्सर्व्वंपश्य ७

भाषाअनुवाद

अबमोईआपकहतेहैं किहेभारत सबआदित्यऔवसुगणरुद्रगणतथाअश्विनीकुमारऔमरुतगण येसबदेवतोंकोमेरीदेहमेंदेखो औरहेअर्जुन जोमेरारूप नतुमने नऔरकिसोनेकभीदेखाहै ऐसाअद्भुतमेरारूपदेखो ६ औरइसब्रह्माण्ड केबीच हरएकस्थानोंमेंभ्रमणकरतेहुये जोसूर्यचन्द्रग्रहनक्षत्रादिसमस्तचराचर जिनकोकोटिवर्षमेंभी कोईनहीदेखिसकैहै सोसबस्थावरजङ्गमसमेतसम्पूर्णजगत इसमेरेशरीरमें अवयवकेस्वरूपदेखो औरहेगुडाकेशअर्जुन जगतकाआश्रय औ संसारकीअवस्था तथाजयपराजयआदिजोकुछऔरदेखाचाहोसोमबमेरेरूप मेदेखो ७ औरजोअर्जुननेकहा किवहरूपमेरेदेखनेजोग्यहोय तोदेखावोइस परकहतेहैं किहेअर्जुन इनअपनेचर्मचक्षुकरकेचमड़ेकीआंखोंसे हमारेउसरूपको नदेखसकोगे इससेहमतुमकोअलौकिकदिव्यज्ञानचक्षुदेतेहैं सोमेराईश्वरस्वरूपअघटनघनासमर्थकादर्शनभलीप्रकारसेकरो ८

सञ्जय उवाच एवमुक्त्वाततोराजन् महायोगेश्वरोहरिः दर्शयामासपार्थाय
परमंरूपमैश्वरं ९

शाङ्करभाष्यं

किन्तु नतुमामिति नतुमांशक्यसेनस्वकीयेनचक्षुषामांविश्वरूपधरंशक्यसेद्रष्टुमनेन
प्राकृतेनस्वचक्षुषास्वकीयेनचक्षुषायेनतुशक्यसेद्रष्टुंदिव्येनतद्दिव्यंददामितेतुभ्यंच
क्षुस्तेनपश्यमेममयोगमैश्वरंईश्वरस्यममैश्वरंयोगंयोगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ८ एवंतं
यथोक्तप्रकारेणोक्त्वाततोनन्तरंराजन्धृतराष्ट्रमहात्मासौयोगेश्वरश्चमहायोगेश्वरो
हरिर्नारायणःदर्शयामासदर्शितवान्पार्थायपृथासुतायपरमंरूपंविश्वरूपमैश्वरं ९
अनेकेति अनेकवक्त्रनयनंअनेकानिवक्त्राणिनयनानिचयस्मिन्रूपेतदनेकवक्त्रन

आनन्दगिरिकृतटीका

त्वंमांस्वचक्षुषानशक्तोपिद्रष्टुमित्याह नत्विति कथंतर्हित्वांद्रष्टुंशक्यमित्याशंक्याह
येनेति दिव्यस्यचक्षुषोवक्ष्यमाणयोगशक्त्यतिशयदर्शनेविनियोगंदर्शयति तेनेति ८
इमंवृत्तान्तंधृतराष्ट्रायसञ्जयोनिवेदितवानित्याह सञ्जयइति तदीयंविश्वरू
पाख्यंरूपंनप्राकृतेनचक्षुषानिरीक्षितुंक्षमंकिन्तुदिव्येनइत्यादियथोक्तप्रकारःअनन्त
रंदिव्यचक्षुषःप्रदानादितिशेषः हरत्यविद्यांसकार्य्यामिति हरिः यदीश्वरस्यमायो
पहितस्यपरमुत्कृष्टंरूपंतद्दर्शयाम्बभूवेत्याह परममिति ९ तदेवरूपंविशिन

स्वामिकृतटीका ।

यदुक्तमर्जुनेनमन्यसेयदितच्छक्यमिति तत्राह नतुमामिति अनेनैवतुस्वीयेनच
र्मचक्षुषामांद्रष्टुंनशक्ष्यसेशक्तोनभविष्यसिअतोदिव्यमलौकिकंज्ञानात्मकंचक्षुस्तुभ्यंद
दामिममैश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिमघटनघटनासामर्थ्यंपश्य ८ एवमुक्त्वाभगवान
र्जुनायस्वरूपंदर्शितवांस्तत्स्वरूपंदृष्ट्वार्जुनः श्रीकृष्णंविज्ञापितवानितीममर्थंषड्भिः
श्लोकैर्धृतराष्ट्रंप्रतिसञ्जयउवाच एवमुक्त्वेति हेराजन्धृतराष्ट्रमहात्मासौयोगेश्वर
श्चहरिःपरममैश्वरंरूपंदर्शितवान् ९ कथंभूतंतदित्यत्राह अनेकवक्त्रनयनमिति

भाषाअनुवाद

इसप्रकारसेकहिकरभगवाननेअर्जुनकोअपनाविराट्रूपदेखाया तौवहरूपदे
खिअर्जुननेश्रीकृष्णकोजैसाजानासोदेखासोईकः श्लोकमेराजाधृतराष्ट्रकेप्रति सञ्ज
यकहतेहैं किहेराजन्धृतराष्ट्र महात्माश्रीकृष्णयोगेश्वरनेअर्जुनसे येसबबातेंक
रकेअपनाऐश्वर्यविशिष्टपरमरूपअर्जुनकोदर्शनकराया ९ अनेकप्रकारका

अनेकवक्त्रनयन मनेकाद्भुतदर्शनं अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् १०
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं सर्व्वाश्चर्यमयंदेवमनन्तंविश्वतोमुखं ११
दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः १२

शाङ्करभाष्यम्।

यनंअनेकाद्भुतदर्शनंअनेकान्यद्भुतानिविस्मापकानियस्मिन्रूपेतदनेकाद्भुतदर्शनंरूपंतथानेकदिव्याभरणंअनेकानिदिव्याभरणानियस्मिंस्तदनेकदिव्याभरणंतथादिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यानिअनेकानिउद्यतानिआयुधानियस्मिंस्तद्दिव्यानेकोद्यतायुधंदर्शयामासेति पूर्व्वेणसम्बन्धः १० किञ्च दिव्येति दिव्यमाल्याम्बरधरंदिव्यानिमाल्यानिपुष्पाणिअम्बराणिवस्त्राणिचध्रियन्तेयेनेश्वरेणतंदिव्यमाल्याम्बरधरंदिव्यगन्धानुलेपनंदिव्यागन्धाअनुलेपनंसर्व्वाश्चर्य्यमयंसर्व्वाश्चर्य्यप्रायंदेवमनन्तंनास्यान्तोस्तीति अनन्तस्तंविश्वतोमुखंसर्व्वभूतात्मत्वात्तंदर्शयामासार्जुनोददर्शेतिवाअध्याह्रियते ११

आनन्दगिरिकृतटीका

ष्टि अनेकेति दिव्याभरणादीनिहारकेयूरादीनिभूषणान्युद्यतानिउच्छ्रितानि १०
उक्तरूपवन्तंभगवन्तंप्रकारान्तरेणविशिनष्टि किञ्चेति अध्याहारोपिपदसंघटनासम्भवात् ११

स्वामिकृतटीका

अनेकानिवक्त्राणिनयनानिचयस्मिंस्तत् अनेकानामद्भुतानांदर्शनंयस्मिंस्तत् अनेकानिदिव्याभरणानियस्मिंस्तत् दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानियस्मिंस्तत् १० किञ्च दिव्येति दिव्यानिमाल्यान्यम्बराणिचधारयतीतितत् तथादिव्योगन्धोयस्यतादृशमनुलेपनंयस्यतत् सर्व्वाश्चर्य्यमयमनेकाश्चर्यप्रायंदेवंद्योतनात्मकंअनन्तमपरिच्छि

भाषाअनुवाद

वहरूपहैसोकहतेहैं किअनेकहैं वक्त्रकहेमुखऔनेत्रतथाअनेकअनेकहैं अद्भुतवस्तुवोंकादर्शनजिसमेऔरअनेकदिव्यआभरणऔदिव्यअनेकआयुधधारणहैं जिसमेऐसारूपभगवाननेअर्जुनकोदेखाया १० औरदिव्यमाल्यकहेपुष्पऔदिव्यअम्बरकहेवस्त्रतथादिव्यगन्धलेपनहैं जिसरूपमेऔरनानाआश्चर्ययुक्ततथाअनन्तअपरिच्छिन्नऔसर्वत्रहैं मुखजिसमेसोरूपदेखाया ११ औरउसरूपकीनिरुपमप्रभाप्रकाशकरतेहैं किआकाशमेजोएककालसहस्रसूर्यकेउदयकीप्रभाहोयउठैतोकदाचितउनमहात्माकीकान्तिकेकोईअंशकीउपमाहोयतोहोयनहींतोउसरूपकीउपमाकोसंसारमेकोईनहींहै १२

तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवदेवस्य शरीरेपाण्डवस्तदा १३

शाङ्करभाष्यं

यापुनर्भगवतोविश्वरूपस्यभास्तस्याउपमोच्यते दिवीति दिव्यन्तरिक्षेतृतीय स्यांवादिविसूर्य्याणांसहस्रंसहस्रंसूर्य्यसहस्रंतस्ययुगपदुत्थितस्ययुगपदुत्थिताभा:सायदिसदृशीस्यात् तस्यमहात्मनोविश्वरूपस्यभासोयदिवास्यात् ततोपिविश्वरूपस्यैवभा:अतिरिच्यत इत्यभिप्राय: १२ किञ्च तत्रैकस्थमिति तत्रतस्मिन्विश्वरूपेएकस्मिन् स्थितमेकस्थंजगत्कृत्स्नंप्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यत्दृष्टवान् देवदेवस्यहरे:शरीरेपाण्डवोर्जुनस्तदा १३ ततइति ततस्तंदृष्ट्वासविस्मयेनावि

आनन्दगिरिकृतटीका

ननुप्रकृतस्यभगवतोरूपस्यदीप्तिरस्तिनवानचेत् काष्ठादिसाम्यंयद्यस्तिकीदृशीसेत्याशंक्याह यापुनरिति सायदिस्यात्तद्भास:सदृशीसेतियोजना असम्भावितान्युपगमार्थोयदिशब्द:स्याच्छब्दोनिश्चयार्थ:साकथंसदृशीसम्भवति नतुभवत्येवेति विवक्षित्वाह यदिवेति १२ नकेवलमुक्तमेवार्जुनोदृष्टवान् किन्तुतत्रैवविश्वरूपेसर्व्वंजगदेकस्मिन्नेव स्थितमनुभूतवानित्याह किञ्चेति तदाविश्वरूपस्यभगवद्रूपस्यदर्शनदशायामित्यर्थ:१३ विश्वरूपधरस्यभगवतस्तस्मिन्नेकीभूतजगतस्तोक्तविशेषणस्यदर्शनानन्तरंकिमकरोदित्यपेक्षायामाह ततइति आश्चर्य्यबुद्धिर्विस्मय:रोमाणांहृष्टत्वंपुलकितत्वंप्रक

स्वामिकृतटीका।

त्वंविश्वत:सर्व्वतोमुखानियस्मिंस्तत् ११ विश्वरूपदीप्तेर्निरुपमत्वमाह दिविसूर्य्येति दिविआकाशेसूर्य्यसहस्रस्ययुगपदुत्थितस्ययदियुगपदुत्थितभा:प्रभाभवेत्तर्हिसामहात्मनोविश्वरूपस्यभास:प्रभाया:कथञ्चित् सदृशीस्यान् अन्योपमानास्त्येवेत्यर्थ:तथाभूतंरूपंदर्शयामासेति पूर्व्वेणैवान्वय: १२ तत:किंवृत्तमित्यपेक्षायामाह तत्रैवेति अनेकधाप्रविभक्तंनानाविभागेनावस्थितंकृत्स्नंजगदेवदेवस्यशरीरेतदवयवत्वेनैकत्रव्यवस्थितंतदापाण्डवोऽर्जुनोऽपश्यत् १३ एवंदृष्ट्वाकिंकृतवानित्यत्राह ततइति ततोदर्शनानन्तरंविस्मयेनाविष्टोव्याप्त:सन् हृष्टान्युत्पुलकितानिरोमाणियस्यसधनञ्जयस्तमेवदेवंशिरसाप्रणम्यकृताञ्जलि:संपुटीकृतहस्तोभूत्वाअभाषतउक्तवान् १४

भाषा अनुवाद

तिसकेवादिव्याभयासोकहतेहैं कितसमय अर्जुनकोनानाप्रकारशरीरके अनेकभागमेंस्थितसमस्तजगतश्रीकृष्णएकअपनेशरीरमेंएकवारगीदेखाया १३

ततःसविस्मयाविष्टो हृष्टरोमाधनञ्जयः प्रणम्यशिरसादेवंकृताञ्जलिरभाषत १४
अर्जुनउवाच पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहे सर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ब्रह्माणमीशं
कमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् १५

शाङ्करभाष्यं।

ष्टोविस्मयाविष्टोहृष्टानिरोमाणयस्यसोयंहृष्टरोमाचाभवद्धनञ्जयःप्रणम्यप्रकर्षेणनम
नंकृत्वाप्रह्वीभूतःसन्शिरसादेवंविश्वरूपधरंकृताञ्जलिर्नमस्कारार्थंसंपुटीकृतहस्तः
सन्नभाषतोक्तवान् १४ कथंयत्त्वयादर्शितंविश्वरूपंतदहंपश्यामीति स्वानुभवमा
विष्कुर्वन्अर्जुनउवाच पश्यामीति पश्याम्युपलभेहेदेवतवदेहेदेवान्सर्वांस्तथाभूत
विशेषसंघान्भूतविशेषाणांस्थावरजङ्गमानांनानासंस्थानविशेषाणांसंघाःभूतविशेषसं
घास्तान्किञ्चब्रह्माणंचतुर्मुखमीशितारंप्रजानांकमलासनस्थंपृथिवीपद्ममध्येमेरुक

आनन्दगिरिकृतटीका।

= अभाषितवान्

र्णभक्तिश्रद्धयोरतिशयः १४ कथंभगवन्तंप्रत्यर्जुनोऽभाषिष्टवानितीति पृच्छति कथ
मिति तत् प्रश्नमपेक्षितंपूरयन्नवतारयति यत्त्वयेति भूतविशेषसंघातेषुदेवताना
मन्तर्भावेपिपृथक्करणमुत्कृष्टाद्ब्रह्मणःसर्वदेवतात्मत्वेपितेभ्योभेदकथनंतदुत्पादक
त्वादिति मत्वाह किञ्चेति ऋषीणामुरगाणाञ्चकिञ्चिद्वैषम्यात्पृथक्त्वंदिव्या
नीत्युभयेषांविशेषणं १५ यत्रभगवद्देहेसर्वमिदंदृष्टंतमेवविशिनष्टि अनेकेति आदि

स्वामिकृतटीका

भाषणमेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः हेदेवतवदेहेदेवानादित्यादीन्पश्या
मितथासर्वान्भूतविशेषाणांजरायुजाण्डजादीनांसंघांश्चतथादिव्यानृषीन्उरगांश्चत

भाषाअनुवाद

तवतोअर्जुनवहआश्चर्यरूपभगवानकारूपदेखिअतिकौतुकयुक्तहोयआनन्दसेपुल
कितभयेऔरमस्तकझुकायप्रणामकरिहाथजोड़ियहवचनबोलतेभये १४ अवस
ञ्जय सबहश्लोकसे अर्जुनकेकहेवचनकहतेहैं किहेकृष्णआपकीशरीरमेआदित्यऔ
तावत्भूतसमूहअर्थात् जरायुजमनुष्यपशुऔरअण्डजपक्षीसर्पआदिऔस्वेदजजुआं
मत्कुणप्रभृति तथाउद्भिज्जलताटृक्षआदियेसबदेवताहैं औरहेदेवदेव तासकल
औनाभिकमलमेब्रह्माबैठेतथाईशमहादेवऔरदिव्यऋषिवशिष्ठआदिऔउरगत
क्षकआदिकोंकोदेखताहूं पद्मासनस्थब्रह्माकिसप्रकार सोकहतेहैं किपृथिवीरूप
नाभिसेउठाजोकमलस्वरूपसुमेरुगिरितिसपरबैठेदेखोंहों १५ औरअनेकउदर

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपं नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप १६ किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् १७

शाङ्करभाष्यं

णिकासनस्थमित्यर्थः ऋषींश्च वशिष्ठादीन् सर्व्वान् उरगांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् दिविभवान् १५ किञ्च अनेकेति अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्व्वत्र अनन्तरूपमनन्तानि रूपाणि अस्येत्यनन्तरूपस्तं अनन्तरूपं नान्तमन्तोऽवसानं न मध्यं मध्यं नाम द्वयोः कोट्योरन्तरं न पुनस्तवादिं तव देवस्य न अन्तं पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप १६ किञ्च किरीटिनमिति किरीटिनं किरीटो नाम शिरोभूषणविशेषः तद्यस्यास्तीति स किरीटी तं किरीटिनं तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं तथा चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं च तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्व्वतो दीप्तिमन्तं सर्व्वतो दीप्तिर्य्यस्यास्तीति सर्व्वतो दीप्तिमांस्तं

आनन्दगिरिकृतटीका

शब्देनमूलमुच्यते नान्तं न मध्यमित्यत्रापि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धं सूचयति नान्तं पश्यामीति १६ विश्वरूपवन्तं भगवन्तमेव प्रकारान्तरेण प्रपञ्चयति किञ्चेति परिच्छिन्नत्वं व्यावर्त्तयति सर्व्वत इति दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्यधिकारिभेदादविरुद्धं पुरतो वा पृष्ठतो वा पार्श्वतो वा नास्य दर्शनं किन्तु सर्व्वत्रेत्याह समन्तत इति दीप्तिमन्तं दृष्टा

स्वामिकृतटीका।

चक्रादीन् तथा ते अदेवादीनामीशं स्वामिनं ब्रह्माणञ्च कथम्भूतं कमलासनस्थं पृथ्वीपद्मकर्णिकायां मेरौ स्थितमित्यर्थः यद्वा त्वन्नाभिपद्मासनस्थमिति १५ किञ्च अनेकेति अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तादृशं त्वां पश्यामि अनन्तानि रूपाणि यस्य तं त्वां सर्व्वतः पश्यामि तव तु अन्तं मध्यमादिञ्च न पश्यामि सर्व्वगतत्वात् १६ किञ्च किरीटिनमिति

भाषा अनुवाद

और अनेक बाहु अनेक उदर अनेक मुख अनेक नेत्र रूप तुमको सर्व्वत्र मैं देखता हूं परन्तु हे विश्वरूप तुमारा आदि मध्य अन्त नहीं देखता हूं १६ और मुकुट गदा चक्र युक्त और तेजपुञ्ज सर्व्वत्र प्रकाशमान अति दुर्निरीक्ष्य चहूं ओर प्रदीप्त अनल अर्क के समान तुमको मैं देखता हूं १७ जिस हेतु तुमारा ऐश्वर्य ऐसा अचिन्त्य है इससे तुम अक्षर जो परब्रह्म

त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यं त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्ता सनात
नस्त्वंपुरुषोमतोमे १८

शाङ्करभाष्यं।

१भा०दुर्निरीक्ष्यंसमंतात्

सर्वतोदीप्तिमन्तंपश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंदुःखेननिरीक्ष्योदुर्निरीक्ष्यस्तंसमन्ततःसर्वत्र
दीप्तानलार्कद्युतिं अनलश्चार्कश्चानलार्कौदीप्तौअनलार्कौदीप्तानलार्कौतयोर्दीप्तान
लार्कयोर्द्युतिरिवद्युतिस्तेजोयस्यतवसत्वंदीप्तानलार्कद्युतिस्तंत्वांदीप्तानलार्कद्युतिंअप्र
मेयंनप्रमेयमप्रमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः १७ इतएवते योगशक्तिदर्शनादनुमिनो
मि त्वमिति त्वमक्षरंनक्षरतीति परमंपरंब्रह्मवेदितव्यंज्ञातव्यंमुमुक्षुभिःत्वमस्यविश्व
स्यसमस्तस्यजगतःपरंप्रकृष्टंनिधानंनिधीयतेअस्मिन्नितिनिधानंपरआश्रयइत्यर्थः कि
ञ्च त्वमव्ययोनचतवव्ययोविद्यतइति अव्ययःशाश्वतधर्मगोप्ताशश्वद्भवःशाश्वतोनित्यो

आनन्दगिरिकृतटीका।

क्तेनस्पष्टयति दीप्तेति १७ सप्रपञ्चेभगवद्रूपेप्रकृते प्रकरणविरुद्धत्वमक्षरमित्या
दिनिरुपाधिकवचनमित्याशंक्याह इतएवेति योगशक्तिरैश्वर्यातिशयःनक्षरतीति
निःप्रपञ्चत्वमुच्यते परमपुरुषार्थत्वात् परमार्थत्वाच्चज्ञातव्यत्वं यस्मिन् द्यौःपृथिवी
त्यादौप्रपञ्चायतनत्वेनवर्णितोनिकृष्टस्यज्ञातव्यत्वश्रवणात् कुतोब्रह्मणोज्ञातव्यत्वंतत्रा
ह त्वमस्येति निःप्रपञ्चस्यब्रह्मणोज्ञेयत्वेहेत्वन्तरमाह किञ्चेति अविनाशित्वा
त्तवैवज्ञातव्यतातिरिक्तस्यनाशित्वेनहेयत्वादित्यर्थःज्ञानकर्मात्मनोधर्मस्यनित्यत्वंवेद
प्रमाणकत्वं धर्मस्थापनार्थायसम्भवामीत्युक्तत्वाद्गोपारक्षिता १८

स्वामिकृतटीका

मुकुटवन्तंगदावन्तंचक्रवन्तंतेजःपुञ्जरूपंतथादुर्निरीक्ष्यंद्रष्टुमशक्यंतत्रहेतुःदीप्तयो
रनलार्कयोर्द्युतिरिवद्युतिर्यस्यतंअतएवाप्रमेयं एवंभूतइतिनिश्चेतुमशक्यंत्वांसमन्त
तःपश्यामि १७ यस्मादेवंतवातर्क्यमैश्वर्यं तस्मात्त्वमिति त्वमेवअक्षरंपरमंपर
ब्रह्माकथमूतंवेदितव्यंमुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यंत्वमेवास्यविश्वस्यपरंनिधानं निधीयतेऽस्मिन्नि
तिनिधानंप्रकृष्टाश्रयःअतएवत्वमव्ययोनित्यः शाश्वतस्यनित्यस्यधर्मस्यगोप्तापालकःस
नातनश्चिरन्तनःपुरुषोमतोमेसम्मतोसि १८

भाषाअनुवाद

मुमुक्षुलोगोंकेजाननेयोग्य औरतुमइसविश्वकेनिधानकहेपरमआश्रयहौ इससेतुम
नाशरहितऔनित्य तथानित्यधर्मकेप्रतिपालक औअनादिपुरुषमेरेमतमेंहौ १८

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं पश्यामित्वांदीप्तहुताशव
क्त्रं स्वतेजसाविश्वमिदंतपन्तं १९ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरंहि व्याप्तं त्वयैकेन
दिशश्चसर्वाः दृष्ट्वाद्भुतंरूप मुग्रंतवेदं लोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् २०

शाङ्करभाष्यं

धर्म्मस्यगोप्ताशाश्वतधर्म्मगोप्तासनातनश्चिरन्तनस्त्वं पुरुषःपरोमतोभिप्रेतोमेमम १८

किञ्च अनादीति अनादिमध्यान्तमादिश्चमध्यञ्चअन्तश्चनविद्यतेयस्यसोयमनादिमध्यान्तस्तंत्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं नतवनीर्यस्यान्तोस्तीत्यनन्तवीर्यस्तंत्वामनन्तवीर्यंतथाअनन्तबाहुमनन्ताबाहवोयस्यतवसत्वमनन्तबाहुस्तंत्वां अनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौनेत्रे यस्यतवसःत्वंशशिसूर्यनेत्रः तंत्वांशशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनंपश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौहुताशश्चतद्वत्वक्त्रं यस्यतवस त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वं समस्तमिदंतपन्तं सन्तापयन्तं १९ द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्योरिदमन्तरंहिअन्तरिक्षंव्याप्तंत्वयैकेनविश्वरूपधरेणदिशश्चसर्वाव्याप्ताःदृष्ट्वाउपलभ्यअद्भुतंविस्मापकं रूपमिदं तव उग्रंक्रूरंलोकत्रयंलोकानांत्रयंलोकत्रयंप्रव्यथितंभीतंप्रचलितंवा हेमहात्मन् अक्षुद्रस्वभाव २० अथाधुना पुरायद्वाजयेम यदिवानोजयेयुरिति अर्जुनस्य संशयः

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवतोरूपंविश्वरूपाख्यंरूपमेवपुनर्विवृणोति किञ्चेति हुतमश्नातीति हुताशोवह्निः १९ प्रकृतभगवद्रूपस्य व्याप्तिंव्यनक्ति द्यावापृथिव्योरितीति तस्यैव भयङ्करत्वमाचष्टे दृष्ट्वेति २० अमीहीत्यादिसमनन्तरग्रन्थस्यतात्पर्यमाह अथेति

स्वामिकृतटीका।

किञ्च अनादीति अनादिमध्यान्तंउत्पत्तिस्थितिलयरहितंअनन्तंवीर्यंप्रभावो यस्यतंअनन्तावाहवोयस्यतंशशिसूर्यौनेत्रेयस्यताहृशंत्वांपश्यामि तथादीप्तोहुताशो

भाषाअनुवाद

औरअनादिमध्यान्तकहे उत्पत्तिस्थितिलयरहित औअनन्तप्रभावतथाअनन्तबाहु औचन्द्रसूर्य हैंनेत्रजिसके ऐसेतुमको हमदेखतेहैं औरअग्निजिसकेमुखमे जाज्वल्यमानहै ऐसेआप अपनेतेजसेइसविश्वकोसन्तप्तकरतेहुये तुमकोमैंदेखोहों १९ औरहेमहात्मन्स्वर्ग औपृथिवीतथाअन्तरिक्ष औरसकलदिशाएकआपहीसेव्याप्तहैं सोयहउग्ररूपआपकादेखिकरके त्रैलोक्यभय खाताहै २०

अमीहित्वांसुरसंघाविशन्ति केचिद्भीताःप्राञ्जलयोगृणन्ति स्वस्तीत्युक्त्वामह र्षिसिद्धसंघा वीस्तुवन्तित्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः २१

शाङ्करभाष्यं ।

आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकंदर्शयामीतिप्रवृत्तोभगवान् तं पश्यन्नाह अमीहीति किञ्चअमीहियुध्यमानायोधारस्त्वांसुरसंघा येऽत्र भूभारावतारायावती र्णावस्वादिदेवसंघामनुष्यसंस्थानास्त्वांविशन्तिप्रविशन्तोदृश्यन्ते तत्रकेचिद्भीताः प्रा ञ्जलयःसन्तोगृणन्तिस्तुवन्तित्वामन्येपलायनेप्यसक्ताःसन्तोयुद्धेप्रत्युपस्थिते उत्पाता दिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तुजगतइत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाःमहर्षीणांचसिद्धाना ञ्चसंघाःस्तुवन्तित्वां स्तुतिभिःपुष्कलाभिःसंपूर्णाभिः २१ किञ्चान्यत् रुद्रेति रुद्रा

आनन्दगिरिकृतटीका

तंभगवन्तं पाण्डवजयमैकान्तिकंदर्शयन्तंपश्यन्नर्जुनोब्रवीतीत्याह तंपश्यन्निति विश्व रूपस्यैव प्रपञ्चनार्थमनन्तरग्रन्थजातमितिदर्शयति किञ्चेति असुरसंघाइति पदं स्थित्वा भूभारभूतादुर्य्योधनादयस्त्वांविशन्तीत्यपिचवक्तव्यं उभयोरपिसेनयोरव स्थितेषु योद्धुकामेष्ववान्तरविशेषमाह अत्रेति समरभूमौसमागतानांद्रष्टुकामा नां नारदप्रभृतीनांविश्वविनाशमाशङ्कमानानां तंपरिजिहीर्षतांस्तुपरेषु भगवद्विष येषुप्रवृत्तिप्रकारंदर्शयति युद्धइति २१

स्वामिकृततीका ।

निर्वक्रपुयस्यतंस्वतेजसाइदंविश्वंतपन्तंसन्तापयन्तंपश्यामि १९ किञ्च द्यावापृथि व्योरिति द्यावापृथिव्योरिदमन्तरमन्तरीक्षंत्वयैवैकेनव्याप्तंदिशश्चसर्व्वाव्याप्ताःअद्भु तमद्दृष्टपूर्व्वंत्वदीयमिदमुग्रंघोरंरूपंदृष्ट्वालोकत्रयंप्रव्यथितमतिभीतं पश्यामीति पू र्वस्यैवानुषङ्गः२० किञ्च अमीहीति अमीसुरसङ्घाभीताःसन्तस्त्वांविशन्तिशरणंप्र विशन्तितेषांमध्येकेचिदतिभीतादूरतएवस्थित्वाकृतसम्पुटकरयुगलाःसन्तोगृणन्ति जयजयरक्षरक्षेति प्रार्थयन्ते स्पष्टमन्यत् २१ किञ्च रुद्रेति रुद्राश्चआदित्याश्चव सवश्च ये चसाध्यानामदेवाःविश्वदेवाःअश्विनौदेवौमरुतोमरुद्गणाश्चउष्मपाः पिबन्ती

भाषाअनुवाद ।

औरयेसम्पूर्णदेवताभयपाय तुमारेशरणागतहैं औरकोईअतिभीतहोय दूर खडे करजोडे जयजयरक्षरक्षपुकारपुकारप्रार्थनाकरतेहैं औरमहर्षितथासिद्धसं घ तुमकोदेखतेस्वस्तिवचनउंचारतेहुये संपूर्णस्तुति सेस्तुतिकरतेहैं २१ औरह

रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्या विश्वेऽश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्तेत्वांविस्मिताश्चैवसर्व्वे २२

शाङ्करभाष्यं

दित्यावसवोये चसाध्यारुद्रादयोगणाःविश्वे श्विनौविश्वे देवाःअश्विनौचदेवौमरुतश्च वायवउष्मपाश्चपितरोगन्धर्व्वयक्षासुरसिद्धसंघाः गन्धर्व्वाहाहाहूहूप्रभृतयोयक्षाः कुबेरप्रभृतयःअसुराविरोचनप्रभृतयःसिद्धाः कपिलादयस्तेषासंघाःगन्धर्व्वयक्षासुरसिद्धसंघास्तेवीक्षन्तेपश्यन्ति त्वात्वांविस्मिताःविस्मयमापन्नाःसन्तएवसर्व्वे २२

यस्मात् रूपमिति रूपंमहदतिप्रमाणंतेतवबहुवक्त्रनेत्रं बहूनिवक्त्राणिमुखानिनेत्राणिचक्षूंषिचयस्मिंस्तद्रूपंबहुवक्त्रनेत्रंहेमहाबाहोबहुबाहूरुपादंबहवोबाहवःऊरवःपादाश्चयस्मिन्रूपेतद्बहुबाहूरुपादंकिञ्चबहूदरंबहूनिउदराणियस्मिन्नितितत्बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंबह्वीभिःदंष्ट्राभिःकरालंविकृतंतद्बहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वा रूपमीदृशं लोकाःलौकिकाःप्राणिनःप्रव्यथिताःप्रचलिता भयेन तथाहं २३

आनन्दगिरिकृतटीका

दृश्यमानस्यभगवद्रूपस्यविस्मयकरत्वेहेत्वन्तरमाह किञ्चेति तएवोक्ताःरुद्रादयः सर्व्वे विस्मयमापन्नास्त्वांपश्यन्तीतिसम्बन्धः २२ लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तमुपसंहरति यस्मादिति ईदृशंयस्मात्तेरूपंतस्मात्वांदृष्ट्वेतियोजना भयेनलौकिकवदहमपिव्यथितोऽस्मीत्याह तथेति २३ अर्जुनस्यविश्वरूप

स्वामिकृतटीका

त्युष्मपाःपितरःउष्मभागाहिपितरइतिश्रुतेःस्मृतिश्चयावदुष्णंभवेदन्नंतावदश्नन्तिवाग्यताः तावदश्नन्तिपितरोयावन्नोक्ताहविर्गुणाः गन्धर्व्वाश्चयक्षाश्चअसुराश्चविरोचनादयःसिद्धसंघाःसिद्धानांसंघाश्चसर्व्वएवविस्मिताःसन्तस्त्वांवीक्षन्तइत्यन्वयः२२

भाषा अनुवाद।

रुद्रगणआदित्यगणवसुगणऔसाध्यगणदेवगणतथाविश्वेदेवाअश्विनीकुमारऔमरुतगणपितृगणउष्मादृव्यपानकरनेवालेपितृगण धर्म्मशास्त्रऔश्रुतिमेंऐसेकहा है कि पितृगणतबतकऔभोजनकरते जबतकअन्नउष्ण है [illegible]

[illegible]

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादं बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहं २३ नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमञ्च विष्णो २४

शाङ्करभाष्यं।

तत्र इदं कारणं नभःस्पृशमिति नभःस्पृशं द्युस्पर्शमित्यर्थः दीप्तं प्रज्वलितं अनेकवर्णं अनेकवर्णं भयङ्करा नानासंस्थानाः यस्मिंस्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतानि आननानि मुखानि यस्मिन् त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमञ्चोपशमं मनस्तुष्टिं हे विष्णो २४

आनन्दगिरिकृतटीका

दर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह तत्रेति २४ दृश्यमाने पि भगवद्रूपे परितोषाद्यभावे

स्वामिकृतटीका।

किञ्च रूपमिति हे महाबाहो महदत्युग्रं ते तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वे प्रव्यथिता अतिभीताः तथाहञ्च प्रव्यथितोऽस्मि कीदृशं रूपं दृष्ट्वा बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिंस्तत् बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिंस्तत् बहून्युदराणि यस्मिंस्तत् बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं रौद्रमित्यर्थः २३ न केवलं भीतोऽहमेतावदेव अपि तु नभ इति नभः स्पृशतीति नभःस्पृक् तं अनेकवर्णं नानाव्याणिनमित्यर्थः दीप्तं तेजोयुक्तं अनेकावर्णा यस्य तं व्यात्तानि विवृतान्याननानि यस्य तं दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य तं एवंभूतं हि त्वा दृष्ट्वा प्रव्यथितोऽन्तरात्मा मनो यस्य सोऽहं धृतिं धैर्यमुपशमञ्च न लभे २४

भाषाअनुवाद।

और हे महाबाहो यह महान् तुमारा रूप जिसमें बहुत मुख नेत्र बाहु उरु पाद उदर हैं और जो बहुत बड़े दांतोंसे अतिकरालक है भयानक है इनको देखके सकल लोक व्यथित हैं और मैं भी पीडित हों २३ और मैं हीं केवल डराहूं यह नहीं ऐसा आकाशको परसकरनेवाला अर्थात् शून्यव्यापी तेजयुक्त नानावर्णविशिष्ट बिस्तारको प्राप्त और जलजलाते हैं विशालक हैं बडे नेत्र जिसके ऐसे तुमको अवलोकन करि हे विष्णो हमारा अन्तरात्मा व्यथायुक्त है और मैं इस रूपको देखते हुये शान्ति व धीरज नहीं धर सकता हूं २४ और हे देवेश तुमारा मुख देखि डरके मारे हमैं दिशा भूलि गई

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि दिशो न जाने न लभे च शर्म्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २५ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६

शाङ्करभाष्यं

कस्मात् दंष्ट्राकरालानीति दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलस्तत्सन्निभानि कालानलसदृशानि दृष्ट्वेत्येतद्दिशः पूर्व्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढोऽस्मि अतो न लभे न चोपलभे च शर्म्म सुखमतः प्रसीद प्रसन्नो भव देवेश जगन्निवास २५ येभ्यो मम पराजयशङ्का प्रागेवासीत् सा चापगता यतः अमी चेति अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनप्रभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति व्यवहितेन संबन्धः सर्व्वैः सहैव संहताश्च अवनिपालसंघैः अवनिं पृथ्वीं पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां संघैः किञ्च भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथासौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैः योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह २६

आनन्दगिरिकृतटीका

कारणान्तरं प्रश्नपूर्व्वकमाह कस्मादिति दृष्ट्वैवेत्येवकारेण प्राप्तिर्व्यावर्त्तते २५

अस्माकं जयं परेषां पराजयञ्चाशंसितत्वान्तं पश्यामीत्याह येभ्य इति तत्र हेतुत्वेन श्लोकमवतारयति यत इति २६ न केवलं दुर्योधनादीनामेव पराजयः किन्तु भीष्मादी

स्वामिकृतटीका।

किञ्च दंष्ट्रेति हे देवेश तव मुखानि दृष्ट्वा भयावेशेन दिशो न जानामि शर्म्म च सुखं न लभे भो जगन्निवास प्रसन्नो भव कीदृशानि मुखानि दृष्ट्वा दंष्ट्राभिः करालानि कालानलः प्रलयाग्निस्तत्सदृशानि २५ यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन् संग्रामे भाविजयप

भाषा अनुवाद

और सुख पावते नहीं हे जगत निवास अब प्रसन्न होउ कैसा मुख देखि डर भया सो कहते कि बडे कराल दांतों से भयानक जो प्रलयाग्नि के समान है २५ और जो कहा कि अन्यत् जो भावी पराजय है सो भी इस मेरी शरीर में देखो सो ई देखि अब अर्जुन पांच श्लोक से कहते हैं कि जयद्रथ प्रभृति राजगण समेत ए धृतराष्ट्र के पुत्र दुर्योधनादि तुमारे मुख में प्रवेश करते हैं और भीष्म द्रोण औ सूतपुत्र कर्ण ए भी तुमारे मुख में प्रवेश करते हैं और यही सब नहीं प्रवेश करते हैं बलु प्रतियोधा अर्थात् हमारे पक्ष के भी शिखण्डी धृष्टद्युम्न प्रभृतिकों के समेत ते प्रवेश करते हैं २६ और ए दुर्योधनादिक धावते हुए ये तुमा

वक्त्राणितेत्वरमाणाविशन्ति दंष्ट्राकरालानिभयानकानि केचिद्विलग्नादशनान्तरेषु संदृश्यन्तेचूर्णितैरुत्तमाङ्गैः २७ यथानदीनांबहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमखाद्रवन्ति तथातवामीनरलोकवीरा विशन्तिवक्त्राण्यभितोज्वलन्ति २८

शाङ्करभाष्यं

किञ्च वक्त्राणीति वक्त्राणिमुखानितेतवत्वरमाणास्त्वरायुक्ताःसन्तोविशन्तिकिंविशिष्टानिदंष्ट्राकरालानिमुखानिभयानकानिभयङ्कराणि किञ्चकेचिन्मुखानि प्रविष्टानांमध्येविलग्नादशनान्तरेषुमांसमिवभक्षितंसंदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैःशिरोभिः २७ कथंप्रविशन्तिमुखानीत्याह यथा नदीनामिति यथानदीनांस्रवन्तीनांबहवोऽनेकेअम्बूनांवेगाअम्बुवेगास्त्वराविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखाःप्रतिमुखाःद्रवन्ति प्रविशन्ति तथातद्वत्तव अमी भीष्मादयोनरलोकवीरामनुष्यलोकपालाविशन्ति वक्त्राण्यभितोज्वलन्ति प्रकाशमानानि २८

आनन्दगिरिकृतटीका।

नमपीत्याह किञ्चेति भगवद्रूपस्योग्रत्वंहेत्वन्तरमाह किञ्चेति प्रविष्टानांमध्ये केचिदिति सम्बन्धः २७ उभयोरपिसेनयोरवस्थितानांराज्ञां भगवन्मुखप्रवेशनं निदर्शनेन विशदयति कथमित्यादिना २८

स्वामिकृतटीका

राजयादिकंममदेहेपश्यतियद्भगवतोक्तं तदिदानींपश्यन्नाह अनेकेति पञ्चभिःअमीधृतराष्ट्रस्यपुत्रादुर्योधनादयःसर्वेऽवनिपालानांजयद्रथादीनांराज्ञांसंघैःसमूहैः सहैव तवबक्त्राणिविशंतीत्युत्तरेणान्वयः तथाभीष्मश्चद्रोणश्चासौसूतपुत्रश्चकर्णःनकेवलंतएवविशन्ति अपितुप्रतियोद्धारोऽस्मदीयायेयोधमुख्याःशिखण्डिधृष्टद्युम्नादयस्तैःसह २६ दंष्ट्राभिःविकृतानिकरालानिभयङ्कराणिवक्त्राणिविशन्तितेषांमध्येकेचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैःशिरोभिरुपलक्षितादन्तसन्धिषुसंश्लिष्टाःसंदृश्यन्ते २७प्रवेशनेदृष्टा

भाषाअनुवाद

हेविकटदन्तकरालमुखमेंप्रवेशकरतेहैं औरतिनकेबीचकोईकोईयोद्धामस्तकचूर्णहुयेतुमारेदांतोकेमध्यसन्धिमेलिपटेसेदेखपडतेहैं २७ अबउनकेप्रवेशकेविषयमें ... कहतेहैं जिसैसेअनेकअनेकमार्गसेनदियोंकेधाराप्रवाह समुद्रके अभि... प्रवेशकरतेहैं तैसेहीएनरलोक... ... २८ ... प्रवेशमें... ...दृष्टान्तकोदिकर

यथाप्रदीप्तंज्वलनंपतङ्गा विशन्तिनाशायसमृद्धवेगाः तथैवनाशायविशन्तिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः २९

शाङ्करभाष्य

ते किमर्थंप्रविशन्तिकथञ्चेत्याह यथेति यथाप्रदीप्तं ज्वलनंअग्निंपतङ्गाःपक्षिणो विशन्तिनाशायविनाशायसमृद्धवेगाःसमृद्धःउद्भूतोवेगोगतिर्येषांतेसमृद्धवेगाः तथैव नाशायविशन्तिःलोकाःप्राणिनस्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः २९ त्वंपुनःलेलिह्यसेआस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तःप्रवेशयन्‌समन्तात्‌ समन्ततोलोकान्‌समग्रान्‌समस्तान्‌वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्य्यसंव्याप्यजगत्‌ समग्रंसहाग्रेणसमस्तमित्येतत्‌ किञ्चभासोदीप्तयस्तवोग्राःक्रूराःप्रतपन्तिप्रतापंकुर्व्वन्ति हेविष्णोव्यापनशील ३० यतएवमुग्रस्वभावोऽतःआख्याहीति आख्याहिकथय मेमह्यंकोभवानेवमुग्ररूपः

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रवेशप्रयोजनं तत्प्रकारविशेषञ्चोदाहरणान्तरेणस्फोरयति तेकिमर्थमित्यादिना २९ योद्धुकामानांराज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारंप्रदर्शतस्वांद्रशायांभगवतस्तद्ग्रासाञ्चप्रवृत्तिप्रकारं प्रत्याययति त्वंपुनरिति भगवत्प्रवृत्तिमेवप्रत्याय तदीयभासां प्रवृत्तिं प्रकटयति किञ्चेति ३०· भगवद्रूपस्यार्जुनेनदृष्टपूर्व्वत्वात्तस्यतस्मिन्न

स्वामिकृतटीका

न्तमाह यथेति नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानांवहवोऽम्बूनांवारीणांवेगाःप्रवाहाःसमुद्राभिमुखाःसंतोयथासमुद्रमेवद्रवन्तिविशन्ति तथाअमीयेनरलोकवीरास्तेऽभितोज्वलन्ति सर्व्वतःप्रदीप्यमानानितववक्त्राणिप्रविशन्ति २८ अवशत्वेनप्रवेशे नदीवेगदृष्टान्तउक्तोबुद्धिपूर्व्वकप्रवेशेदृष्टान्तमाह यथेति प्रदीप्तंज्वलनमग्निंपतङ्गाशलभाबुद्धिपूर्व्वकंसमृद्धोवेगोयेषांतेयथानाशायमरणायैवविशन्ति तथैवलोकाएतेजनाअपि भवन्मुखानिप्रविशन्ति २९ ततःकिमतआह लेलिह्यसेइति ग्रसमानोग्रसन्‌समग्रान्‌ लोकान्‌ सर्व्वान्‌ तान्‌ वीरान्‌ सर्वतोलेलिह्यसेअतिशयेनभक्षयसि कैःज्वलद्भिर्वदनैः किञ्चहेविष्णोतवभासोदीप्तयस्तेजोभिर्विस्फुरणैःसमग्रंजगद्व्याप्यतीव्राः

भाषाअनुवाद

अबवुद्धिपूर्व्वकप्रवेश करनेमेंदृष्टान्त कहतेहैं किजैसेवडेवेगऔउत्साहसेपतङ्ग जोपांखी तेनाशकेनिमित्तदीपशिखामेंजायगिरतेऔमरतेहैं तैसेहीअतिवेगमेयेसववीरमनुष्य नाश केअर्थ तुमारेमुखमे आयकर प्रवेशकरते हैं २९

लेलिह्यसे ग्रसमान: समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्य्य जगत्
समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ३० आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते
देववर प्रसीद विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ३१

शाङ्करभाष्यं

अतिक्रूराकारो नमोऽस्तु ते तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यं नहि यस्मात् प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टां ३१ कालोऽस्मीति कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् लोकानां क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु लोकान्समाहर्त्तुं संहर्त्तुमिह अस्मिन्काले प्रवृत्तः ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्व्वे येभ्यस्तव शङ्का

आनन्दगिरिकृतटीका।

जिज्ञासेत्याशंक्याह यतइति उपदेशं शुश्रूषमाणेनोपदेशकर्त्तुः प्रह्वीभवनं कर्त्तव्यमिति सूचयति नमोऽस्त्विति क्रौर्य्यत्यागं समर्थयते प्रसादमिति त्वमेवमां जानीषे अर्थमित्यमिदानीमर्थयसे मदीयां चेष्टां दृष्ट्वा त्वयैव प्रतिपद्यतेत्याशंक्याह न हीति ३१

यदर्थी च स्व प्रवृत्तिः तत्सर्व्वं भगवानुक्तवानित्याह भगवानिति कालः क्रियाशक्त्युपहितः परमेश्वरः अस्मिन्निति वर्त्तमानयुद्धोपलक्षितत्वं कालस्य विवक्षितं लोकसंहारार्थं त्वत्प्रवृत्ताववि तावद्यतीप्रतिपक्षाणां भीष्मादीनां नत्प्रवृत्तिं विनापि संहर्त्तुं

स्वामिकृतटीका।

सत्यः प्रतपन्ति सन्तापयन्ति ३० यत एवं तस्मात् आख्याहीति भगवानुग्ररूपः क इत्याख्याहि कथय तुभ्यं नमोऽस्तु हे देववर प्रसीद प्रसन्नो भव भवन्तमाद्यं पुरुषं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां किमर्थमेवं प्रवृत्तोऽसीति न जानामि एवंभूतस्य तव प्रवृत्तिं वार्त्तामपि न जानामीति वा ३१ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच

भाषा अनुवाद

और प्रवेश के अनन्तर फेरि क्या होता सो कहते हैं कि तुम भी अति भयानक जिह्वा लहलहावते हुये मानो त्रैलोक्य लीलये को रसना पसारी है अपने तेज से समग्र जगत को सन्तप्त करते भये उन सब वीरों को ग्रास करके भक्षण करने की इच्छा करते हो ३० हे महाराज जिस में तुमारा ऐसा उग्ररूप है इस में आप को है। कहो और हम तुमको प्रणाम करते हैं हे देवश्रेष्ठ तुम मेरे पर प्रसन्न होउ औ आदिपुरुष जो तुम सो मैं तुमको जाना चाहता हूं और एवंभूत जो तुम तुमारी प्रवृत्ति कहे वार्त्ता कुछ भी हम नहीं जान सकते हैं ३१

श्रीभगवानुवाच कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः ऋते
पित्वानभविष्यन्तिसर्व्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषुयोधाः ३२ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठय
शोलभस्व जित्वाशत्रून्भुङ्क्ष्वराज्यंसमृद्धं मयैवैतेनिहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रंभव
सव्यसाचिन् ३३

शाङ्करभाष्यं

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकंप्रतिप्रत्यनीकेषुप्रतिपक्षभूतेषु अनीकेषुयोधाएव
योद्धारः ३२ यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठभीष्मद्रोणप्रभृतयोऽ
तिरथाअजेयादेवैरप्यर्ज्जुनेनजिताइतियशोलभस्व केवलंपुण्यैर्हितत्प्राप्यते जित्वा
शत्रून्दुर्य्योधनप्रभृतीन् भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धंअसपत्नमकण्टकं मयाएवैतेनिहतानि
श्चयेनहताःप्राणैर्वियोजिताः पूर्व्वमेवनिमित्तमात्रंभवत्वं हेसव्यसाचिन् सव्येनवा
मेनहस्तेन शराणांक्षेपात् सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ३३

आनन्दगिरिकृतटीका।

मशक्यत्वादित्याशंक्याह ऋतेपीति ३२ तवौदासीन्येपिप्रतिकूलानीकस्था

स्वामिकृतटीका।

कालइति विभिः लोकानांक्षयकर्त्ताप्रवृद्धोऽत्युत्कटःकालोऽस्मिलोकान्प्राणिनःसं
हर्तुमिहलोकेप्रवृत्तोऽस्मि अतऋतेत्वांहन्तारंविनानभविष्यन्तिजीविष्यन्तिकेते
प्रत्यनीकेषुअनीकानिअनीकानिप्रतिभीष्मद्रोणादीनांसर्व्वासुसेनासुयेयोद्धारोऽवस्थि
तास्तेसर्व्वेऽपि ३२ तस्मादिति यस्मादेवंतस्मात्त्वंयुद्धायोत्तिष्ठदेवैरपिदुर्ज्जयाभीष्मा

भाषाअनुवाद

इसप्रकारअर्ज्जुनसेप्रार्थनाकियेगये श्रीभगवानतोनिश्चलकरकेकहतेहैं किमैंमहान
लोककीक्षयकरनेवालाकालरूपहौंऔरप्राणियोंकासंहारकरनेकीइच्छाकरि इस
लोकमेंप्रवृत्तभयाहौं सोएकतुमकोछोडिऔरकोईहमसेनवंचैगे अर्थात् प्रतिसेना
मेंजोभीष्मद्रोणआदियोद्धाहैं वेसबमरेंगे ३२ जिसहेतुऐसाहोनहारहै इस
सेतुमयुद्धकेअर्थउठो औरदेवतोंसेभीअजयजोभीष्मद्रोणआदितिनसोअर्ज्जुनसेप
राजितभयेइसयशकोलाभकरो औरशत्रुवोंकाविनाशकरिकेसंपूर्णराज्यभोगकरो
औरयेजोतुमारेशत्रु तिनकोयुद्धकेपूर्वहींकालरूपमैंनेयद्यपिहतकरिराखाहै तौ
भी हेसव्यसाचिन्अर्ज्जुन तुमनिमित्तमात्रहोउ सव्यसाचीउसकोकहतेहैं जोवांये
हाथसेयुद्धादिकार्यकरिशकैहै ३३ औरजोपूर्वमेंअर्ज्जुननेशंकाकियाकिहमइन

द्रोणञ्च भीष्मञ्च जयद्रथञ्च कर्णंतथान्यानपियोधवीरान् मयाहतांस्त्वंजहिमाव्य
थिष्ठा युध्यस्वजेतासिरणे सपत्नान् ३४

शाङ्करभाष्यं

द्रोणञ्चेति द्रोणञ्चयेषुयेषुयोधेषुअर्जुनस्याशङ्कासीत् तांस्तान्सर्व्वान्व्यप
दिशतिभगवान् मयाहतानीतितत्रद्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारणंद्रोणोध
नुर्व्वेदाचार्य्यो दिव्यास्त्रसंपन्नःआत्मनश्चविशेषतोगुरुर्गरिष्ठोभीष्मःस्वच्छन्दमृत्युर्दिव्या
स्त्रसंपन्नश्चपरशुरामेणद्वन्द्वयुद्धमगमन्नचपराजितः तथाजयद्रथोपियस्यपितातपश्चर
ति ममपुत्रस्यशिरोभूमौपातयिष्यतियस्तस्यापिशिरःपतिष्यतीति कर्णोपिवासवदत्त
याशक्त्यात्मोघयासम्पन्नः सूर्यपुत्रःकानीनोयतोऽतस्तन्नाम्नैवनिर्द्देशःमयाहतांस्त्वंजहि
निमित्तमात्रेणमाव्यथिष्ठास्तेभ्योभयंमाकार्षीः युद्ध्यस्वजेतासिदुर्योधनप्रभृतीन् रणेयु
द्धेसपत्नान् शत्रून् ३४

आनन्दगिरिकृतटीका

मत्वातिकल्यादेवनभविष्यन्तीत्येवंयस्मान्निश्चितंतस्मात्त्वदौदासीन्यमकिञ्चित्करमि
त्याह यस्मादिति उत्तिष्ठयुद्धायउन्मुखोभवेत्यर्थः यशोलाभमभिनयति भीष्मे
ति किंतेनापुमर्थेनेत्याशंक्याह पुण्यैरिति राज्यभोगेपेक्षितेकिमनपेक्षितेनेत्या
शंक्याह जित्वेति भीष्मादिष्वतिरथेषुकुतोजयाशङ्केत्याशंक्याह मयैवैतइति त
र्हिमृतमारणार्थंनमेप्रवृत्तिस्तत्राह निमित्तेति सव्यसाचिपदंविभजते वामेनेति ३३
मयैवेत्यादिनोक्तंप्रपञ्चयतिद्रोणञ्चेति किमिति कतिचिद्देवावद्रोणादयो

स्वामिकृतटीका।

दयोऽर्जुनेन निर्जिताइत्येवंभूतंयशोलभस्वप्राप्नुहिअयत्नतश्चशत्रून्जित्वासमृद्धंरा
ज्यंभुंक्ष्वएतेचतवशत्रवस्त्वदीययुद्धात्पूर्व्वमेवमयैवकालात्मनानिहतप्रायास्तथापि
त्वंनिमित्तमात्रंभवहेसव्यसाचिन्सव्येनवामेनहस्तेनसाचितुंशरान्सन्धातुंशीलंयस्ये
तिव्युत्पत्त्यावामेनापिवाणक्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यते ३३ नचैतद्भिष्मःकतरन्नोग
रीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरिति यात्राशङ्कासापिनकार्य्येत्याह द्रोणमिति ये

भाषाअनुवाद

कोजीतैगे याचेहमको यहहमनहीजानतेहैं उसकावारणकरतेहुयेकहतेहैं कि
जिनसेतुमकोशङ्काभईथी वेमुझसे हतभयेजो द्रोण भीष्मजयद्रथकर्ण तथाऔर
औरजोवीर उनसवकोतुमजयकरो औरउनसेनडरो तुमअवश्यहीजीतोगे३४

सञ्जय उवाच एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५

शाङ्करभाष्यम्।

एतच्छ्रुत्वेति एतत् श्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन् वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाहोक्तवान् कृष्णं सगद्गदं सह गद्गदया वाचा मन्दशब्दे न भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात् स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात् अश्रुपूर्णनेत्रत्वमति श्लेष्मणा कण्ठावरोधः ततश्च वाचोऽपाटवं मन्दशब्दत्वं यत् स गद्गदस्तेन सह वर्त्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनं क्रियाविशेषणमेतत् भीतभीतः पुनर्भयाविष्टचेताः सन् प्रणम्य प्रह्वीभूत्वाहेति व्यवहितेन सम्बन्धः अत्रावसरे सञ्जयवचनं साभिप्रायं कथं द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतेष्वजेयेषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन् सन्धिं करिष्यतीति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति तदपि नाशृणोत् धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ३५ स्थान इति स्थाने युक्तं किं तव प्रकीर्त्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्त्तने

आनन्दगिरिकृतटीका।

गणयन्ते तत्राहं येभ्येति द्रोणादिषु कृतः शङ्केत्याशंक्य द्वयोः शङ्कानिमित्तत्वमाह तत्रेत्यादिना जयद्रथेपि शङ्कानिमित्तत्वमाह तथेति दिव्यास्त्रसंपन्न इति सम्बन्धः तत्र शङ्कायां कारणान्तरमाह यस्येति कर्णेपि तत्कारणत्वं कथयति कर्णोपीति पूर्ववदेव सम्बन्धः हेत्वन्तरमाह दासवेति साक्षादमोघां पुरुषमेकमत्यन्तसमर्थं घातयित्वैव निवर्त्तते जन्मनापि तस्य शङ्कनीयत्वमाह सूर्येति कुन्तीहि कन्यावस्थायां सम्यक्प्रभावं ज्ञातुमादित्यमाजुहाव ततस्तस्यामेवावस्थायामयमुद्बभूव तदाह कानीन इति एतदेवाभिप्रेत्य कर्णग्रहणमित्याह यत इति उक्तेष्वन्येषु च न त्वया शङ्कितव्यमित्याह सर्वेति ३४

स्वामिकृतटीका

अयस्त्वं शङ्कसे तान् द्रोणादीन् मयैव हतांस्त्वं जहि घातय माव्यथिष्ठा भयं माकार्षीः मया हतान् शत्रून् रणे युद्धे निश्चितं जेतासि जेष्यसि ३४ ततो यद्वृत्तं तदेव धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच एतदिति एतत् पूर्वोक्तश्लोकत्रयात्मकं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः क

भाषाअनुवाद

तिसके वादि शोभया सोसंजय धृतराष्ट्रसे कहते हैं कि एश्रीकृष्णके वचनश्रवण करि कम्पमानकलेवर किरीटी अर्जुन हर्ष औ भयके मारे गदगद कण्ठ अतिहर्षे से हाथ जोडि कृष्णको प्रणाम करके आगे कहैंगे जो सो वातें कहते भये ३५ अब इस श्लोक

अर्जुन उवाच स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ३६

शाङ्करभाष्यं।

नश्चतेन हृषीकेशयज्जगत्प्रहृष्यतिप्रहर्षमुपैतितत्स्थानेयुक्तमित्यर्थः अथवाविषय विशेषणं स्थानइति युक्तोहर्षादिविषयोभगवान्यतईश्वरःसर्व्वात्मासर्व्वभूतसुहृच्चे ति तथाअनुरज्यतेअनुरागञ्चोपैति तच्चविषयइतिव्याख्येयं किञ्चरक्षांसिभीतानि भयाविष्टानि दिशोद्रवन्तिगच्छन्ति तच्चस्थानेविषयेसर्व्वेनमस्यन्तिनमस्कुर्व्वन्तिच सिद्धसंघाः सिद्धानांसमुदायाःकपिलादीनांतच्चस्थाने ३६ भगवतोहर्षादिविष यत्वेहेतुंदर्शयति कस्माच्चेति कस्माच्चेहेतीस्तेतुभ्यंनन्नमेरन्ननमस्कुर्य्युःहेमहात्मनग

आनन्दगिरिकृतटीका।

पराजयाभावात्कथिष्यतिसन्धिमिति बुध्वासञ्जयोराज्ञेदृत्तान्तमुक्तवानित्याह सञ्जयइति पूर्व्वोक्तवचनंकाल्नोऽस्मीत्यादिविश्वरूपदर्शनदशायामर्जुनस्यभगवतासम्वा दवचनं किमिति सञ्जयोराज्ञे व्यजिज्ञापयदित्याशंक्यतदुक्तेस्तात्पर्य्यमाह अत्रेति तमेवाभिप्रायंप्रश्नद्वारा विशदयति कथमित्यादिना तर्हिसञ्जयवचनंश्रुत्वा किमिति राजासन्धिंनकारयामासेति तत्राह तदपीति ३५

स्वामिकृतटीका

स्पमानः किरीटी अर्जुनः कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तःभूयोनमस्कृत्यपुनरप्याह उक्तवान् कथमाह भयहर्षाद्यावेशवशात् गद्गदेनकण्ठकम्पेनसहवर्त्ततइतिसगद्गदंयथा स्यात्तथा किञ्चभीताद्भीतः सम्प्रणम्यअवनतोभूत्वा आह ३५ स्थानेइत्येका दशभिरर्जुनोक्तिःस्थानेइत्यव्ययंयुक्तमित्यस्मिन्नर्थेहेहृषीकेश यतएवंत्वमद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्चातस्तवप्रकीर्त्त्याभाहात्म्यसंकीर्त्तनेन नकेवलमहमेवप्रहृष्यामीति किन्तु जगत्सर्व्वंप्रहृष्यतिप्रकर्षेणहर्षं प्राप्नोतिएतत्स्थाने युक्तमित्यर्थः तथाजगदनुरज्य

भाषाअनुवाद

सेअर्जुनकहतेहैं किहेहृषीकेश जिसहेतुतुमऐसेअद्भुतप्रभावसेयुक्त औभक्तवत्सल हौ इससेतुम्हारामाहात्म्यसंकीर्त्तनकरनेसेकेवलहमनेजोहर्ष पायासोनहीं किन्तु ब्रह्माण्डभरअतिहर्षितऔप्रीतियुक्तहैयहउचितहैऔरइसब्रह्माण्डमेजो सब स ज्जनप्रसन्नऔराक्षससकलडरकेमारेदशदिशामेभागेफिरतेहैं औरयोगतपमन्त्र आदिकेद्वारा सिद्धगणतुमकोप्रणामकरतेहैं यहकुछआश्चर्य्यनहींहै ३६

कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन् गरीयसेब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे अनन्तदेवेशजगन्निवा
स त्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ३७

शाङ्करभाष्यं

रीयसेगुरुतराय यतोब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्त्ताकारणमतस्तस्माआदिकर्त्रे
कथमेतेननमस्कुर्युःअतोहर्षादीनांनमस्कारस्यचस्थानंत्वमर्होविषयइत्यर्थःहेअनन्त
हेदेवेशहेजगन्निवास त्वमक्षरंतत्परंयद्वेदान्तेषुश्रूयतेकिंतत् सदसत् यत्विद्यमानंत
त् सत् असच्चयत् नास्तीतिबुद्धिस्ते उपधानभूतेसदसतीयस्याक्षरस्ययद्द्वारेण सदसदि
त्युपचर्यतेपरमार्थतस्तु सदसतःपरंतत् यदक्षरंवेदविदोवदन्तितत्त्वमेवनान्यदित्यभि

आनन्दगिरिकृतटीका

किंतदर्जुनोभगवन्तंप्रतिमगद्गदंवचनमुक्तवानितितदाह अर्जुनइति विषयवि
शेषणत्वमेवव्यनक्ति युक्तइति भगवतोहर्षादिविषयते युक्तमित्यत्रहेतुमाह यतइति
तवप्रकीर्त्त्याहर्षंवदनुरागञ्चगच्छतिजगदित्याह तवेति तत्रेत्यनुरागगमनंरक्षःसु
जगदेकदेशभूतेषुप्रतिपक्षेषुकुतोजगतोभगवतिहर्षानुरागावित्याशंक्याह किञ्चेति
इतश्चजगतोभगवति हर्षादियुक्तमित्याह स्थानेइति ३६ उक्तार्थेहेत्वर्थत्वेनोत्तर
श्लोकमवतारयति भगवतइति महात्मत्वमक्षुद्रचेतस्त्वंगुरुतरत्वान्नमस्कारादियो
ग्यत्वमाह गुरुतरायेति तत्रैवहेत्वन्तरमाह यतइति महात्मत्वादिहेतूनामुक्तानां

स्वामिकृतटीका।

तेचअनुरागमुपैतिइतियत्तथारक्षांसिभीतानिसन्तिदिशःप्रतिद्रवन्तिपलायन्ते इति
यत्सर्वेयोगतपोमन्त्रादिसिद्धानांसङ्घानमस्यन्तिप्रणमन्तीतियत् एतच्चस्थानेयुक्तमे
वनचित्रमित्यर्थः ३६ तत्रहेतुमाह कस्मादिति हेमहात्मन्हेअनन्तहेदेवेशहेज
गन्निवास कस्माद्धेतोस्ते तुभ्यंननमेरन् नमस्कारंकुर्युःकथंभूताय ब्रह्मणोऽपिगरीयसे
गुरुतरायआदिकर्त्रेचब्रह्मणोऽपिजनकायकिञ्चसद्व्यक्तंअसदव्यक्तञ्चताभ्यांपरं

भाषा अनुवाद

औरसबकेहर्षऔप्रणामकरनेमेंऔरहेतुकहतेहैं किहेमहात्मन्हेअनन्तहे
जगन्निवासश्रीकृष्ण क्योंनयेसबप्रणामकरेंगे किजोतुमब्रह्माकेभीआदिकर्त्ताकहेज
नकऔरगुरुहो औरसत्कहेव्यक्तप्रगटजोजगत्औअसत्जोअव्यक्तप्रकृतिमाया इ
नदोनोंसे परअर्थात्मूलकारणरूप अक्षरकहेअविनाशीजोब्रह्म सोभीतुमहो तो
नवधाभक्तिकेद्वारा जोसबतुमकोप्रणामकरतेहैं सोउचितहै ३७

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं वेत्तासि वेद्यञ्च परञ्च धा
मत्वया ततं विश्वमनन्तरूप ३८

शाङ्करभाष्यं ।

प्रायः ३७ पुनरपिस्तौति त्वमिति त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात् पुरुषः पुरि शयनात्
पुराणश्चिरन्तनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन् जगत् सर्वं महाप्र
लयादाविति किञ्च वेत्तासि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य यच्च वेद्यं वेदनार्हं तच्चासि परञ्च धाम प
रमं पदं वैष्णवं त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तं हे अनन्तरूप अन्तो न विद्यते तव रूपाणां ३८

आनन्दगिरिकृतटीका

फलमाह अतइति तत्रैव हेत्वन्तराणि सूचयति हे अनन्तेति अनवच्छिन्नत्वं सर्वदेव
नियन्तृत्वं सर्वजगदाश्रयत्वञ्च तव नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः तत्रैव हेत्वन्त
रमाह त्वमिति तत्रमानमाह यदिति कथमेकस्यैव सदसद्रूपत्वं तत्राह तइति कथं सतो
मतश्चाक्षरं प्रत्युपाधित्वं तदाह यद्वारेणेति तत्परं यदित्युक्तं तद्याचष्टे परमार्थतस्त्विति
अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुक्तं ३७ सम्प्रति जगत्स्रष्टृत्वादिना
पि तद्योग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति पुनरपीति जगतः स्रष्टा पुरुषो हिरण्य
गर्भ इति पक्षं प्रत्याह पुराणइति स्रष्टृत्वं निमित्तमेवेति तटस्थेश्वरवादिनस्तान् प्र
त्युक्तं त्वमेवेति महाप्रलयादावित्यादिपदमवान्तरप्रलयार्थं ईश्वरस्योभयथाकार
णत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति किञ्चेति वेद्यवेदितृभावेन अद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्याह य
च्चेति मुक्तात्मस्वनस्य ब्रह्मणोर्थान्तरत्वं आशङ्कित्वोक्तं परञ्चेति यत्परमं पदं तदपिच
त्वमेवेति सम्बन्धः तस्य पूर्णत्वमाह त्वयेति व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शङ्कित्वाकल्पि

स्वामिकृतटीका

मूलकारणं यदक्षरं ब्रह्म तच्च त्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वां सर्वेन नमस्यन्तीति नचित्रमि
त्यर्थः ३७ किञ्च त्वमादिदेवइति त्वमादिदेवो देवानामादिः यतः पुराणोऽना
दिः पुरुस्त्वमतएव त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानं तथा विश्वस्य वेत्ता ज्ञाता त्वं यच्च

भाषाअनुवाद

औरसंपूर्णदेवतोंके आदिभूत जो अनादिपुरुष तुम सो इस विश्वके परनिधान कहे
लयस्थान औ विश्वके ज्ञाता औ जो कछु जाननेके योग्य वस्तु हैं सो तुमही औरपरमधा
म जो विष्णुपद सोभी तुमही हौ इससे हे अनन्तरूप कृष्ण तुम इसविश्वमें व्याप्त हौ इनसात
हेतुवोंके द्वाराभी तुमहीं नमस्कारयोग्य हौ। ३८ जिसहेतु तुम सर्वदेवरूप हौ इसमे

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च नमोनमस्तेऽस्तु
सहस्रकृत्वः पुनश्चभूयोऽपिनमोनमस्ते ३९ नमःपुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तुते

शाङ्करभाष्यं।

किञ्च वायुरिति वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽपांपतिः शशाङ्कश्चन्द्रमाः प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः प्रपितामहश्चपितामहस्यापिपिताप्रपितामहोब्रह्मणोपिपितादृत्यर्थः नमोनमस्तेतुभ्यमस्तुसहस्रकृत्वः पुनश्चभूयोपिनमोनमस्तेबहुशोनमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनंकृत्वसुचोच्यते पुनश्चभूयोपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनोदर्शयति ३९ तथानमःपुरस्तादिति नमःपुरस्तात्पूर्वस्यांदिशितुभ्यमथपृष्ठतोपिच नमोस्तुते सर्वतएवसर्वासुदिक्षुसर्वत्रस्थिताय हेसर्व अनन्तवीर्य्यामितविक्रमः अनन्तं वीर्यमस्यअमितोविक्रमोयस्य वीर्य्यंसामर्थ्यंविक्रमःपराक्रमःवीर्यवानपिकश्चित् शस्त्रा

आनन्दगिरिकृतटीका।

तत्वात्तथ्यमेवमित्याह अनन्तेति ३८ तस्यसर्वात्मत्वेहेत्वन्तरमाह किञ्चेति कश्यपादिरित्यादिशब्देनविराट्दक्षादयोगृह्यन्ते पितामहोब्रह्मातस्यपितामहत्वात्मान्तर्यामीचेत्याह ब्रह्मणोपीति सर्वदेवतात्वमेवेत्युक्तफलितमाह नमइति सहस्रकृत्वइति कृत्वसुचोविवक्षितमर्थमाह बहुशइति पुनरुक्तितात्पर्यमाह पुनश्चेति श्रद्धाभक्त्योरतिशयात्कृतेपिनमस्कारेपरितोषाभावोबुद्धेरात्मनोलंप्रत्ययराहित्यंतद्दर्शनार्थं पुनरुक्तिरित्यर्थः ३९ विश्वान्तरेणभगवन्तंस्तुत्वानम

स्वामिकृतटीका

वेद्यंवस्तुजातंपरञ्चधामवैष्णवंपदंतदपित्वमेवासि अतएव हेअनन्तरूपत्वयैवेदंविश्वंततंव्याप्तं एतेश्चसप्तभिर्हेतुभिस्त्वमेव नमस्कार्य्यइत्यर्थः ३८ इतश्चसर्वैस्त्वमेवनमस्कार्य्यःसर्वदेवात्मकत्वादितिस्तुवन्स्वयमपिनमस्करोति वायुरिति वाय्वादिरूपस्त्वमितिसर्वदेवात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तं प्रजापतिःपितामहस्तस्यापिजनकत्वात्प्रपितामहस्त्वंअतस्तेतुभ्यंसहस्रकृत्वः सहस्रशोनमोऽस्तु पुनःसहस्रकृत्वोनमोऽस्तुभूयोऽपिपुनरपिसहस्रकृत्वोनमोनमइति ३९ भक्तिश्रद्धाद्यादरातिशयेनन

भाषाअनुवाद

तुमसबकेनमस्कारयोग्यहौ ऐसेवचनोंसे अर्जुन भगवानकोस्तुतिकरिके अबआपप्रणामकरतेहैं किवायुयमअग्निवरुणचन्द्रप्रजापतिब्रह्मा औप्रपितामहब्रह्माकेभी जनक तुमको मेरेसहस्रसहस्रप्रणामहैं फेरिफेरिभीसहस्रसहस्रप्रणामहैं ३९

सर्वतएवसर्व अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वंसमाप्नोषिततोऽसिसर्वः ४०

शाङ्करभाष्यं ।

दिविषयेनपराक्रमतेमन्दपराक्रमोवा त्वंतुअनन्तवीर्योऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्य्यामि
तविक्रमःसर्वंसमस्तंजगत् प्राप्नोषिसम्यगेकेनात्मनाव्याप्नोषि अतस्तस्मादसिभवसिस
र्वस्त्वयाविनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ४० यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादप
राधाद्धेतोःसखेति सखासमानवयाइतिमत्वाज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्याप्रसभमभिभूयप्र
सह्ययदुक्तं हेकृष्णहेयादवहेसखेतिच अजानताअज्ञानिनामूढेनकिमजानतेत्याह
महिमानंमाहात्म्यंतवेदमीश्वरस्यविश्वरूपंतवेदंमहिमानमजानतेतिवैयधिकरण्येन

आनन्दगिरिकृतटीका

स्कुर्व्वन्नभिमुखीकरोति तथेति यस्यांदिशिसवितोदेति साप्राचीदिगुच्यते तस्यां
व्यवस्थितंसर्व्वंत्वमेव तस्मात्तेतुभ्यंनमोऽस्त्वित्याह नमइति अथशब्दःसमुच्चये पश्चाद
पिस्थितंसर्व्वंत्वमेव तस्मैतेतुभ्यंनमोऽस्त्वित्याह अथेति वि... न्योदिशस्तवम
र्व्वत्रयद्वर्त्तते तद्रूपंत्वमेवतस्मैतुभ्यंप्रह्वीभावःस्यादित्याह ... त्वात फलितंसर्वात्म
त्वसूचयति हेसर्वेति वीर्य्यविक्रमयोर्नपौनरुक्त्यमित्याह वीर्यमित्यादिना वीर्यवतो
विक्रमाव्यभिचारादर्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्याह वीर्यवानिति भगवतिलोकतोविशेषमा
ह त्वंत्विति उक्तंसर्वात्मत्वंप्रपञ्चयति सर्व्वमिति सप्रपञ्चत्वंवारयति त्वयेति ४०

स्वामिकृतटीका ।

मस्कारेषुतृप्तिमनधिगच्छन्पुनरपिबहुशःप्रणमति नमइति हेसर्वसर्व्वात्मन्स
र्व्वासुदिक्षुतुभ्यंनमोऽस्तु सर्व्वात्मत्वमुपपादयन्नाह अनन्तंवीर्यंसामर्थ्यंयस्यतथाअमितो
विक्रमःपराक्रमोयस्यसएवंभूतस्त्वं सर्व्वंविश्वंसम्यगन्तर्वहिश्चसमाप्नोषि व्याप्नोषि
सुवर्णमिवकटककुण्डलादिस्वकार्यंव्याप्यवर्त्तसे ततःसर्व्वस्वरूपोऽसि ४०

भाषाअनुवाद

भक्तिश्रौश्रद्धातथाआदरकीअधिकाईसे भगवतकोनमस्कारकरनेसे तृप्तिनपा
के पुनर्वारऔरभीप्रणामकरतेहैं किहेसर्वात्मन् तुमारेसन्मुखऔपृष्ठभागमेंप्रणा
मकरताहूं औरतुमारेसबओरभी मेरीनमस्कारपहुंचै औरभगवानकीसर्वात्मक
तासिद्धकरनेकीआकांक्षापरकहतेहैं किजिसकीअनन्तसामर्थ्यऔअपरिमितपरा
क्रम एवंभूतजोतुमविश्वकेभीतरवाहरसम्यकव्याप्तहो जैसेसुवर्णनानारूपसेभूषणों
मेंव्याप्तहै औमृत्तिकाघटआदिपात्रोंमेंव्याप्तहै तैसेविश्वमेंआपव्यापरहेहो ४०

सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तं हेकृष्णहेयादवहेसखेति अजानतामहिमानंतवेदंमया
प्रमादात्प्रणयेनवापि ४१ यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि विहारशय्यासनभोज

शाङ्करभाष्यं

सम्बन्धस्तवेदमिति पाठोयद्यस्ति तदासामानाधिकरण्यमेव मयाप्रमादात्विक्षिप्त
चित्ततयाप्रणयेनवापि प्रणयोनामस्नेहस्तन्निमित्तोविश्रम्भस्तेनापि कारणेनयदुक्त
वानस्मि ४१ यच्चेति यच्चअवहासार्थंपरिहासप्रयोजनाय असत्कृतः परिभूतो
सिभवसि क्वचविहारशय्यासनभोजनेषु विहरणंविहारःपादव्यायामःशयनंशय्या
आसनंआस्थायिकाभोजनमदनमित्येतेषुविहारशय्यासनभोजनेषुएकः परोक्षःसन्
असत्कृतोसि परिभूतोसि अथवा हेअच्युत तत्समक्षंतच्छब्दःक्रियाविशेषणार्थः
अन्यथंवाअसत्कृतोमितत्सर्वमपराधजातं क्षामयेक्षमांकारये त्वामहमप्रमेयंप्रमा
णातीतंयतस्त्वं ४२ पितासीति पितासिजनयितासि लोकस्यप्राणिजातस्यचरा

आनन्दगिरिकृतटीका

अज्ञाननिमित्तमपराधंक्षमयति यत इति इदंशब्दार्थमाह विश्वरूपमिति
नहीदमित्यस्यमहिमानमित्यस्यचसामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यत्ययादित्याह तवेति पा
ठान्तरसम्भावनायां सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह तवेत्यादिना यदुक्तवानस्मि तद
हंक्षामयेत्वामितिसम्बन्धः ४१ यदयुक्तमुक्तं तत्क्षन्तव्यमित्येवन किन्तुयत्प
रीहासार्थंक्रीडादिषु त्वयितिरस्करणंकृतंतदपिसोढव्यमित्याह यच्चेति विहरणं
क्रीड़ाव्यायामोवा शयनंतल्पादिकंआसनंआस्थायिकासिंहासनादिरुपलक्षणमेतेषु
विषयभूतेष्विति यावत् एकशब्दोरहसिस्थितमेकाकिनंकथयतीत्याह परोक्षः स

स्वामिकृतटीका।

इदानींभगवन्तंक्षमापयति सखेतिद्वाभ्यां त्वांप्राकृतःसखेत्येवंमत्वाप्रसभंहठा
त्तिरस्कारेणयदुक्तं तत्क्षामयेत्वामित्युत्तरेणान्वयःकिंतत्हेकृष्णहेयादवहेसखेति
चसन्धिरार्षः प्रसभोक्तौहेतुः तवमहिमानमिदञ्चविश्वरूपमजानतामया प्रमादात्
प्रणयेनस्नेहेनवा यदुक्तमिति ४१ किञ्च यच्चेति हेअच्युत यच्चपरिहासार्थंक्री

भाषा अनुवाद

अबदोश्लोककेद्वारा भगवानसेअर्जुनअपनेअपराधक्षमाकरावतेहैं किहेकृष्णहेया
दवहेसखे ऐसेवचनोंसेआपकोअपनासखामानि जोहठसेमैनेतुमारीयहमहिमान
जानिके अथवाभूलसे याप्रणयकहेअतिप्रीतिसे कहा सोमेरोअनजानकीअसावधा
नकी अपराधचूकआपक्षमाकरो ४१ औरहेअच्युत विहारशयनभोजनक्रीडाआ

नेषु एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ४२

शाङ्करभाष्यं ।

चरस्य स्थावरजङ्गमस्य नकेवलंत्वमस्यजगतःपितापूज्यश्चपूजार्हो यतोगुरुर्गरीयान् गुरुतरःकस्मात् गुरुतरस्त्वमित्याह नचत्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योस्ति नहीश्वरद्वयं सम्भवत्यनेकेश्वरत्वेव्यवहारानुपपत्तेःत्वत्समएवतावदन्योनसम्भवति कुतएवान्योऽभ्यधिकःस्यात् कस्माल्लोकत्रयेपिसर्व्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव प्रतिमीयतेयया साप्रतिमा नविद्यतेप्रतिमायस्यतवप्रभावस्य सत्वमप्रतिमप्रभावः हेऽप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः ४३ यतएवं तस्मादिति तस्मात्प्रणम्यनमस्कृत्यप्रणिधायप्रकर्षेण

आनन्दगिरिकृतटीका

न्निति प्रत्यक्षंपरोक्षंवातदभत्करणंपरिभवनंयथास्यात्तथा यन्मयात्वमसत्कृतोसि तत्सर्व्वमितियोजनामङ्गीकृत्याह तत्क्षामइति क्षमाकारयितव्येत्वत्रापरिमितत्वं हेतुमाह अप्रमेयमिति वाचनिकंमदीयमपराधजातं त्वयाक्षन्तव्यमित्युक्तं इदानीं मदीयोऽपराधोनत्वयागृहीतव्यो गृहीतोपिनोढव्यइत्याह यत इति ४२

गुणाधिक्यात्पूजार्हत्वंधर्म्मात्मज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकत्वेनशिक्षयितृत्वात्गुरुत्वं गुरूणामपिब्रह्मादीनांगुरुत्वाद्गरीयस्त्वं तदेवप्रश्नद्वारासाधयति कस्मादिति ईश्वरान्तरंतुल्यंभविष्यतीत्याशंक्याह नहीति ईश्वरभेदेप्रत्येकंस्वातन्त्र्यात्तदैकमत्येऽहेत्वभावान्नानामतित्वे चैकस्यसिसृक्षायामन्यस्यसंजिहीर्षासम्भवाद्व्यवहारलोपादयुक्तमीश्वरनानात्वमित्यर्थः अभ्यधिकाभावंकैमुतिकन्यायेनदर्शयति त्वत्समइति सतत्र हेतुमवतार्य्य व्याकरोति अप्रतिमेत्यादिना ४३ निरतिशयप्रभावत्वंहेतुंकृत्वाप्रति

स्वामिकृतटीका ।

डादिषुतिरस्कृतोऽसि एकःकेवलःसखीन्विना रहसिस्थितइत्यर्थः अथवातत्समक्षं तेषांपरिहसतांसखीनांसमक्षंपुरतोऽपि तत्सर्व्वमपराधजातं त्वमप्रमेयंअचिन्त्यप्रभावं क्षामये क्षमांकारयामि ४२ अचिन्त्यप्रभावत्वमेवाह पितेति न विद्यतेप्रतिमाउपमायस्यसो प्रतिमस्तथाविधः प्रभावोयस्यतव प्रहेअप्रतिमपभावत्वमस्यचराचरस्यलोकस्यपिताजनकोसि अतएवपूज्यश्चगुरुश्चगुरोरपिगरीयांश्चगरुत

भाषाअनुवाद ।

दिमे अथवा सखागणरहितनिर्जनस्थानमे जहांहमऔरतुमकोछोड औरकोईनथा अतीजगहमे अथवा परिहासकरनेवालेमित्रोंकेवीचमे जोहमनेहंसनेकेलियेतिरस्कारआपकाकियाहै सोसबअचिन्त्यप्रभावरूपआपसेहमक्षमाकरवावतेहै ४२

पितासिलोकस्यचराचरस्य त्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकः
कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ४३

शाङ्करभाष्यं

नीचैर्धृत्वा कायंशरीरंप्रसादयेप्रसादंकारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यं त्वं
पुनःपुत्रस्यापराधंपितायथाक्षमतेसर्व्वंसखाइवसख्युरपराधंयथावा प्रियः प्रियाया
अपराधंक्षमते एवमर्हसि हेदेवसोढुंप्रसहितुंक्षन्तुमित्यर्थः ४४ अदृष्टपूर्व्वंनकदा
चिदपिदृष्टपूर्व्वमिदंविश्वरूपंतवमयान्यैर्वा तदहंदृष्ट्वाहृषितोस्मिभयेनचप्रव्यथितंम
नोमेऽतस्तदेवमेममदर्शय हेदेवरूपंयन्मत्सुखंप्रसीदहेदेवेशजगन्निवास जगतोनिवा
सोजगन्निवासः हेजगन्निवास ४५ किञ्च किरीटिनमिति किरीटिनंकिरीटवन्तं

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रसादयेप्रणामपूर्व्वकंत्वामित्याह यतइति प्रसादनानन्तरंभगवताकर्त्तव्यंप्रार्थयते त्वं
पुनरिति प्रियइवप्रियायाइतीवकारोनुषज्जते प्रियायार्हसीतिछान्दसःसन्धिः क्षन्तु
मदपराधजातमितिशेषः ४४ हेतूक्तिपूर्व्वकंविश्वरूपोपसंहारंप्रार्थयते अदृष्टेति
हृषितोहृष्टस्तुष्टइतियावत् भयेनतद्धेतुविकृतदर्शनेनेत्यर्थः ४५ तदेवदर्शयेत्युक्तं किं

स्वामिकृतटीका

रः अतोलोकत्रयेपित्वत्सम एवतावदन्योनास्तिपरमेश्वरादन्यस्याभावात्त्वत्तोऽधिकः
पुनःकुतःस्यात् ४३ यस्मादेवं तस्मादिति तस्मात्त्वामीशंजगतईड्यंस्तुत्यंप्रसाद
यामि कथंकायंप्रणिधायदण्डवन्निपात्यप्रणम्यप्रकर्षेणनत्वा अतस्त्वं ममापराधंसोढुं
क्षन्तुमर्हसि कस्यकइवपुत्रस्यापराधंकृपयापितायथासहतेसख्युर्मित्रस्यापराधंसखा
निरुपाधिबन्धुर्यथासहते प्रियस्यप्रियस्यापराधंतत्प्रियार्थं यथातद्वत् ४४ एवंक्षम
यित्वाप्रार्थयते अदृष्टेतिद्वाभ्यां हेदेवपूर्व्वमदृष्टंतवरूपंदृष्ट्वाहृषितोहृष्टोऽस्मितथाभ
येनचमेमनःप्रव्यथितंप्रचलितंतस्मात्ममव्यथानिवृत्तये तदेवरूपंदर्शय हेदेवेश हे
जगन्निवास प्रसन्नोभव ४५ तदेवरूपंविशेषयन्नाह किरीटिनमिति किरीटवन्तं

भाषा अनुवाद।

अबभगवत्का अचिन्त्यप्रभावकहतेहैं किहेअप्रतिमप्रभाव नहींहैप्रतिमा
कहेउपमा ऐसानिरूपमप्रभावहैजिसका सोतुमइसचराचरात्मकलोकके पिता
कहे उत्पत्तिकरनेवाले औपूजनीय तथागुरुकेभीगुरुहो इसहेतुपरमेश्वरजो तुम
तुमारेसमानकाविलोकीमेकोई नहीं तोअधिककोरिऔरकहांसेहोसकै है ४३

तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायं प्रसादयेत्वामहमीशमीड्यं पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युः प्रियःप्रियायार्हसिदेवसोढुं ४४ अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मिदृष्ट्वा भयेनचप्रव्यथितं मनोमे तदेवमेदर्शयदेवरूपं प्रसीददेवेशजगन्निवास ४५

शाङ्करभाष्यं

तथागदिनंगदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामित्वांप्रार्थयेत्वांद्रष्टुमहंतथैवपूर्ववदित्यर्थः यत एवंतस्मात्तेनैवरूपेणवसुदेवपुत्ररूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोवार्तमानिकेनविश्वरूपेणभव विश्वमूर्तेउपसंहृत्यविश्वरूपंतेनैवरूपेणवसुदेवपुत्ररूपेणभवेत्यर्थः ४६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदित्यपेक्षायामाह किरीटिनमितीति चक्रंहस्तेयस्यतमितिव्युत्पत्तिंगृहीत्वाह चक्रेति मदीयेच्छाफलपर्यन्ताकर्त्तव्येत्याह यतइति चतुर्भुजत्वेकथंसहस्रबाहुत्वंतत्राह वर्त्तमानिकेनेति सतिविश्वरूपेकथंपूर्वरूपभाक्त्वंतत्राह उपसंहृत्येति ४६

स्वामिकृतटीका

गदावन्तंचक्रहस्तञ्चत्वांद्रष्टुमिच्छामियथापूर्वंदृष्टोऽसितथैव अतःहेसहस्रबाहो हे विश्वमूर्त्तेइदंविश्वरूपंउपसंहृत्यतेनैवकिरीटादियुक्तेनचतुर्भुजेनरूपेणभवआविर्भव तदनेन श्रीकृष्णमर्जुनःपूर्व्वमपिकिरीटादियुक्तमेवपश्यतीति गम्यतेयत्तुपूर्वमुक्तंविश्वरूपप्रदर्शनेकिरीटिनंगदिनंचक्रिणञ्चपश्यामीति तद्दृकिरीटाद्यभिप्रायेणयद्वाएतावन्तंकालंयंत्वांकिरीटिनंगदिनंचक्रिणञ्चसुप्रसन्नमपश्यंतमेवेदानींतेजोराशिंदुर्निरीक्ष्यंपश्यामीत्येवमत्रवचनस्यऽर्थःइत्यविरोधः ४६ एवंप्रार्थितःसंभ्रमाश्वासयन्श्री

भाषाअनुवाद ।

इसमेंहेईसस्वामिन् स्तुतिकेयोग्यईश्वरजोआप तिनकोमैंशरीरसेदण्डकेसमान अष्टाङ्गप्रणामकरिप्रसन्नकरवताहूं किजैसेपुत्रकीअपराध कृपाकरिकेपितासहिलेताऔरमित्रकोअपराधमित्रममेनहीधरतातथापत्नीकीअपराधपतिभीप्रीतिसेसह्य करताहैतैसेहीहेदेवपिताओमित्रतथास्वामीरूपआपभी मेरीअनजानबालकसमानप्रीतिपात्रसेवककीअपराधक्षमांकीजिये ४४ इसप्रकारसेक्षमाकरायअब अर्जुनदोश्लोककेद्वाराभगवानसेप्रार्थनाकरतेहैं किहेदेवश्रीकृष्णअदृष्टपूर्वयहआपकारूपदेखिकेमैंअतिप्रसन्नभयाहौं परन्तुभयकेमारेमेरामनथिरनहीहै इससेहे देवेशजगतकेनिवासअबमेरेपरप्रसन्नहोउऔरवहीपूर्वरूपदेखावोयहप्रार्थनाकरताहूं ४५ अबसोईपूर्वरूपकहतेहैं किहेसहस्रबाहोहे विश्वमूर्त्तेसोईकिरीट

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त मिच्छामित्वांद्रष्टुमहं तथैव तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनं स हस्रबाहोभवविश्वमूर्त्ते ४६ श्रीभगवानुवाच मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मेत्वदन्येन नदृष्टपूर्वं ४७

शाङ्करभाष्यं

अर्जुनंभीतमुपलभ्यउपसंहृत्यविश्वरूपंप्रियवचनेनाश्वासयन्श्रीभगवान्मयेति मयाप्रसन्नेनप्रसादोनामत्वय्यनुग्रहबुद्धिस्तद्वताप्रसन्नेनमयातवहेअर्जुन इदंपरंरूपं दर्शितमात्मयोगात्आत्मनऐश्वर्यस्यसामर्थ्यात्तेजोमयंतेजःप्रायंविश्वंसमस्तमनन्तंअ न्तरहितंआदौभवमाद्यंयद्रूपंमेममत्वदन्येनत्वत्तोऽन्येनकेनचिन्नदृष्टपूर्वं ४७ आत्मनोममरूपदर्शनेनकृतार्थएवत्वंसंवृत्तइतिततःस्तौति नवेदेति नवेदयज्ञाध्य यनैर्नदानैश्चतुर्णामपिवेदानामध्ययनैर्यथावत्यज्ञाध्ययनैश्च यज्ञाध्ययनस्यसिद्धत्वा त्पृथक्यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थं तथानदानैःतुलापुरुषादिभिर्नच क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नापितपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैर्घोरैः एवंरूपोयथादर्शितंविश्वरूपंयस्य सोऽहमेवंरूपःशक्योनशक्यः अहंनृलोकेमनुष्यलो

आनन्दगिरिकृतटीका

अर्जुनेनस्थानेहृषीकेशेत्यादिनाकस्यभगवतोवचनमवतारयति अर्जुनमिति भगवत् प्रसादैकोपायलभ्यंतद्दर्शनमित्याशयेनाह मयेति ४७

स्वामिकृतटीका

भगवानुवाच मयेतित्रिभिः हेअर्जुनकिमिति त्वंवित्रस्तनंरूपंदर्शितंआत्मनोममयोगा त्योगमायासामर्थ्यात्परत्वमेवाह तेजोमयंविश्वात्मकमनन्तमाद्यञ्चयन्ममरूपंत्व दन्येन त्वादृशाद्भक्तादन्येन पूर्वंनदृष्टं ४७

भाषाअनुवाद

मुकुटदियेगदाऔचक्रहाथमेंलियेआपकोदेखनेकीइच्छाकरताहूं इससेअबआप इसविश्वरूपकोसंहारकरिकेवैसहीचतुर्भुजरूपस्वरूपधारणकरो ४६ भगवान श्रीकृष्णजबऐसेप्रार्थनाकियेगयेतबअर्जुनकोसमझातेहुयेतीनिश्लोकसेयह कह नेलगे किहेअर्जुनतुमभयकिसलियेकरतेहो मैंतोअतिप्रसन्नहोयअपनी योगमा याकीसामर्थ्यसेयहअपनाअपूर्वउत्तमरूपतुमकोकृपाकरिकेदेखाया औरइसतेजम यविश्वात्मकआदिअन्तरहितमेरेरूपको तुमारेसमानभक्तकेविना किसीऔर भ क्तने कभीभी नहींदेखाहै ४७

नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानै र्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः एवंरूपःशक्योऽहंनृलो
के द्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर ४८ मातेव्यथामाचविमूढभावो दृष्ट्वारूपंघोरमीदृ
ङ्ममेदं व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ४९

शाङ्करभाष्यं।

केद्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर ४८ मातेव्यथेति मातेव्यथामाभूत्तेभयं माचविमूढभावो
विमूढचित्तता दृष्ट्वोपलभ्यरूपंघोरमीदृक्यथावद्दर्शितंममेदंव्यपेतभीर्विगतभयःप्री
तमनाश्चसन्पुनर्भूयस्त्वंतदेवचतुर्भुजंरूपंशङ्खचक्रगदाधरंतवेष्टंरूपमिदंप्रपश्य४९

आनन्दगिरिकृतटीका

तच्छब्देनप्रकृतंदर्शनंपरामृश्यते वेदाध्ययनात्पृथक्यज्ञाध्ययनग्रहणंपुनरुक्तिर
यक्तमित्याशंक्याह नवेदेति नचवेदाध्ययनग्रहणादेव यज्ञविज्ञानमपिगृहीतमध्यय
नस्यार्थावबोधान्तत्वादिति वाच्यंतस्याक्षरग्रहणान्ततयावृद्धैःसाधितत्वादिति भावः
श्लोकपुरणार्थमसंहिताकरणं त्वत्तोन्येनमदनुग्रहविहीनेनेति शेषः ४८

स्वामीकृतटीका

एतद्दर्शनमतिदुर्लभंलब्ध्वात्वंकृतार्थोऽसीत्याह नवेदेति वेदाध्ययनव्यतिरेकेण
यज्ञाध्ययनस्याभावात्यज्ञशब्देनयज्ञविद्याःकल्पसूत्रादयोलक्ष्यन्ते वेदानांयज्ञविद्याना
ञ्चाध्ययनैरित्यर्थः नचदानैःनचक्रियाभिरग्निहोत्रादिभिर्नचोग्रैस्तपोभिश्चान्द्रायणा
दिभिरेवंरूपोऽहंत्वत्तोऽन्येनमनुष्यलोकेद्रष्टुंशक्यःअपितुत्वमेवकेवलंमत्प्रसादेन दृ
ष्ट्वाकृतार्थोऽसि ४८ एवमपिचेत्तवेदंघोरंरूपंदृष्ट्वाव्यथाभवतितर्हितदेवरूपं द

भाषा अनुवाद

औरयहअति दुर्लभदर्शनपायके तुमअबकृतार्थभयेहो सोईकहतेहैं किनवे
दअध्ययनसे नयज्ञअध्ययनकहेयज्ञविद्याजोकल्पसूत्रआदिकर्मकाण्डके अर्थसंग्रह
कियेग्रन्थ तिनसेअर्थात्नयज्ञविद्याध्यायनसेऔरनदानसे नअग्निहोत्रआदिक्रि
येंासे नचान्द्रायणआदिउग्रकहेकठिनतपस्योंकेद्वारा यहमेराऱूप नरलोकमेदेख
नेकेशक्यहै सोहेकुरुप्रवीरअर्जुन तुमकोछोडिऔरकोईनहींनृलोकमे इसरूपको
देखशकाहै सोतुममेरेअनुग्रहसे इसमेरेरूपकादर्शनकरि अपनेको कृतार्थभये
जानो ४८ जोऐसाघोरभयानकरूपदेखि तुमकोल्कशहोताहै तोजिससे तु
मै मेराऱूपदेखिव्यथाऔमूढतानहोय इससेअबतुमविगतभय प्रसन्नचित्तहोय
फेरि हमारासोईवहपूर्वरूप जोदेखाचाहतेहो सोदेखौ यहभगवानेकहा४९

सञ्जयउवाच इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकंरूपंदर्शयामासभूयः आश्वासयामासचभीतमेनं भूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ५० अर्जुनउवाच दृष्ट्वेदंमानुषंरूपं तवसौम्यंजनार्द्दन इदानीमस्मिसंवृत्तः सचेताःप्रकृतिंगतः ५१

शाङ्करभाष्यं

इत्यर्ज्जुनमिति इत्येवमर्ज्जुनंप्रतिवासुदेवस्तथाभूतंवचनंउक्त्वास्वकंवसुदेवगृहे जातंरूपंदर्शयामासदर्शितवान् भूयःपुनराश्वासयामासचाश्वासितवान् भीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यवपुःप्रसन्नदेहोमहात्मा ५० दृष्ट्वेदमिति दृष्ट्वेदंमानुषंरूपंमत्सुखंप्रसन्नंभवसौम्यं जनार्द्दनेत्यर्द्दतेर्गतिकर्म्मणोऽसुराणां देवप्रतिपक्षजनानां प्राणवियोगजनरकाद्यर्थप्रयोजनंसर्व्वैर्जनैर्याच्यत इतिवाग्गुमयितृत्वाज्जनार्द्दनः अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थायइदानीमधुनास्मिसंवृत्तःसंजातःसचेताः किंप्रसन्नचित्तःप्रकृतिंस्वभावंगतस्मास्मि ५१

आनन्दगिरिकृतटीका।

विश्वरूपदर्शनमेवंस्तुत्वायद्यस्माद्दृश्यमानाद्बिभेषि तर्हितदुपसंहराभीत्याह मातेव्यथेति बहुविधमनुभूतत्वमभिप्रेत्य तदेवेत्युक्तं इदमिति ४८

प्रत्यक्षयोग्यत्वंतदिदंवृत्तंराज्ञेसूतोनिवेदितवानित्याह सञ्जयइति तथाभूतंवचनंमयाप्रसन्नेनेत्यादिचतुर्भुजंरूपंकिंतस्यरूपस्यपरिचितपूर्व्वस्यप्रदर्शनेनप्रसन्नदेहत्वेनचार्ज्जुनंप्रत्याश्वासनंभगवतोयुक्तमित्यत्रहेतुमाह महात्मेति ५० एवंभगवदाश्वासितःसन्नर्जुनस्तंप्रत्युक्तवानित्याह अर्जुनइति ५१

स्वामिकृतटीका।

र्शयामीत्याह मा तेइति ईदृक्ईदृशंघोरंमदीयंरूपंदृष्ट्वातेव्यथामाभूत्विमूढभावोविमूढत्वञ्चमाभूत्विगतभयःप्रीतमनाश्चसन्पुनस्त्वंतदेवेदंममरूपंप्रकर्षेणपश्य ४८ एवमुक्त्वाप्राक्तनमेवरूपंदर्शितवानिति सञ्जयउवाच इतीति वासुदेवोऽर्जुनमित्युक्त्वा यथापूर्व्वमासीत्तथैव किरीटगदादियुक्तंचतुर्भुजं स्वीयंरूपं पुनर्दर्शयामास

भाषाअनुवाद

ऐसेवचनकहिकर भगवानने अर्जुनको वहीं पूर्व्वरूपअपनादेखाया यह सञ्जयधृतराष्ट्रसेकहतेहैं किमहात्मावासुदेवयोकृष्णजीने अर्जुनकोसोईचतुर्भुजकिरीटधारी अपनाशान्तस्वरूपफेरिदेखाया औरडरेभयेअर्जुनकोआश्वासदिया ५० तिसकेअनन्तरनिर्भयहोयअर्जुननेकहा किहेजनार्द्दन तुम्हारायहशान्तमनुष्यस्वरूपदेखि मैंअबप्रसन्नचित्तऔसावधानहोयाहौं अबमेरेजीसेभयदूरभई ५१

श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ५२ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि यन्मम ५३ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं

शाङ्करभाष्यं

सुदुर्दर्शमिति सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनाकांक्षिणो दर्शनेप्सवो पि न त्वमिव दृष्टवन्तो न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ५२ कस्मात् नाहमिति नाहं वेदैः ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुमन्यैः शक्यो दृष्टवानसि मां यथा त्वं ५३ कथं पुनः शक्यद्रष्टुं इत्युच्यते भक्त्येति भक्त्या तु किं विशिष्टयेत्याह अनन्यया अपृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथक् न कदाचिदपि भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्यन्नलभ्य

आनन्दगिरिकृतटीका

उपास्यत्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिं उत्थापयति भगवानिति त्वद्व्यतिरिक्तानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति देवा इति ५२ दर्शनोपायाभावात् दुर्दर्शत्वमिति तर्हि दर्शनायोग्यत्वात् द्रष्टुमशक्यत्वमित्याशंक्याह दृष्टवानिति ५३

शं०न०स्यादिति। वेदादिरूपायेषु सत्स्वपि भगवानुरूपो न शक्यो द्रष्टुमित्याह नाहमिति

स्वामिकृतटीका

एनमर्जुनं भीतमेवं प्रसन्नवपुर्भूत्वा पुनराश्वासितवान् महात्मा विश्वरूपः कृपालुरिति वा ५० ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच दृष्ट्वेदमिति सचेताः प्रसन्नचित्त इदानीं संवृत्तो जातोऽस्मि प्रकृतिं स्वास्थ्यं च प्राप्तोऽस्मि शेषं स्पष्टं ५१ स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति यन्मम विश्वरूपं दृष्टवानसि इदं सुदुर्दर्शमत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं अतो देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनमिच्छन्ति केवलं न पुनरिदं पश्यन्ति ५२ तत्र हेतुमाह नाहमिति स्पष्टार्थं ५३ तर्हि केनो

भाषा अनुवाद

तिसके बादि भगवान अपनी कृपा की दुर्लभता देखावते हैं किअ।थ हे हमारा विश्वरूपस्वरूप तुमने देखा इसका दर्शन अतिदुर्लभ है देखो देवतागणभी इस रूपके दर्शनकी इच्छा सर्वदा करते हैं परन्तु इसका दर्शन नहीं पावते हैं ५२ उस अपने रूपके दुर्लभ दर्शनमे कारण कहते हैं कि तुमने जो रूप मेरा देखा वह वेद अध्ययन और तपस्या या दान यज्ञके द्वारा किसीको देखनेको सामर्थ्य नहीं है ५३ तो फेरि कौन उपाय से आप

ञ्चपरन्तप ५४ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तःसङ्गवर्जितः निर्वैरः सर्वभूतेषु

शाङ्करभाष्यं।

तेयया सानन्याभक्तिस्तयाशक्योऽहमेवंविधोविश्वरूपप्रकारो हेअर्ज्जुनज्ञातुं शास्त्रतो नकेवलंज्ञातुं शास्त्रतोद्रष्टुञ्च साक्षात्कर्त्तुं तत्वेनतत्वतःप्रवेष्टुञ्चमोक्षञ्चगन्तुं परन्तप ५४ अधुनासर्वस्यगीताशास्त्रस्यसारभूतोऽर्थोनिःश्रेयसार्थोनुष्ठेयत्वेनसमुच्चित्योच्यते मत्कर्मकृदिति मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्ममत्कर्मतत्करोतीति मत्कर्मकृत् मत्परमःकरोतिभृत्यःस्वामिकर्म नत्वात्मनः परमाप्रेत्यगन्तव्यागतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते अयन्तुमत्कर्मकृन्मामेवपरमांगतिंप्रतिपद्यत इतिमत्परमोऽहंपरमःपरागतिर्यस्य सोयंमत्परमःतथामद्भक्तःमामेवसर्वप्रकारैःसर्वात्मनासर्वोत्साहेन भजतइतिमद्भक्तःसङ्गवर्जितःधनमित्रपुत्रकलत्रबन्धुवर्गेषुसङ्गवर्जितःसङ्गःप्रीतिः स्नेहवर्जितोनिर्वैरोनिर्गतवैरःअतःसर्वभूतेषुशत्रुभावरहितःआत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपियईदृशोमद्भक्तः स मामेत्यहमेव तस्यपरागतिर्नान्या कदाचिद्भवतीति ५५

अयं तवोपदेशः श्रीमद्भगवद्गीतायाः इति ॥

इतिएकादशोध्यायः ११

आनन्दगिरिकृतटीका

केनोपायेनतर्हिद्रष्टुं शक्योभगवानिति पृच्छति कथमिति शास्त्रीयज्ञानद्वारा तद्दर्शनंसफलंसिद्ध्यतीत्याह उच्यतइति नभक्तिमात्रं तत्रहेतुरिति तुशब्दार्थंस्फुटयति किमित्यादिना अनन्यभक्तिमेवव्यनक्ति सर्वैरिति ५४

भक्त्यात्विति विशेषणादन्येषामहेतुत्वमाशंक्याह अधुनेति समुच्चित्यसंक्षिप्य पुञ्जीकृत्येति यावत् मत्कर्मकृदित्युक्तेमत्परमत्वंआर्थिकं इतिपुनरुक्तिरित्याशंक्याह

स्वामिकृतटीका।

पायेनद्रष्टुं शक्यसेतत्राह भक्त्यात्विति अनन्ययामदेकनिष्ठयाभक्त्यातुएवंभूतोविश्वरूपोऽहंतत्वेनपरमार्थतोज्ञातुं शक्यःशास्त्रतोद्रष्टुं प्रत्यक्षतःप्रवेष्टुञ्च तादात्म्येन शक्योनान्यैरुपायैः ५४ अतःसर्वशास्त्रार्थसारंपरमरहस्यंउपदिशत्याह मत्कर्मकृदिति

कथ्य·

भाषाअनुवाद

दर्शनदेसकतेहो जोयहकहोतोकहतेहैं किहेअर्जुन अनन्यकहेमदेकाचित्तभक्तिहीकेद्वारा ऐसेविश्वरूपसेहमप्रगटहोसकतेहैं औरवहभक्तभीहमैजानिसकैहै औरहेपरन्तपअर्जुन शास्त्रसेप्रत्यक्षऔतदात्मरूपप्रवेशअर्थात् उसरूपमेलीन हमकराय सकतेहैं औरकोईभी उपाय नहींहै यहतुमनिश्चयसेजानो ५४

यःसमामेतिपाण्डव ५५ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे विश्वरूपदर्शनो नामैकादशोध्यायः ११

आनन्दगिरिकृतटीका।

करोतीति भगवानेवपरमागतिरिति निश्चयवतस्तत्रैवनिष्ठासिध्यतीत्याह तथेति नतत्रैवसर्वप्रकारैर्भजनंधनादिस्नेहाकृष्टत्वादित्याशंक्याह सङ्गेति द्वेषपूर्वकानिष्टाचरणंवैरं अनपकारिषुतद्भावेपिभवत्येवापकारिष्विति शङ्कित्वाह आत्मनइति एतञ्च सर्वं संक्षिप्यानुष्ठानार्थमुक्तमेवमनुतिष्ठतोभगवत्प्राप्तिरवश्यम्भाविनीत्युपसंहरति अयमिति तदेवंभगवतोविश्वरूपस्यसर्वात्मनःसर्वज्ञस्यसर्वेश्वरस्यमत्कर्मकृदित्यादिन्यायेन क्रममुक्तिफलमभिध्यानमभिवदता तत्पदवाच्योऽर्थो व्यवस्थापितः ५५

इति आनन्दगिरिकृतटीकायांएकादशोध्यायः ११

स्वामिकृतटीका

मदर्थंकर्मकरोतीति मत्कर्मकृत् अहमेवपरमःपुरुषार्थोयस्यसःममैवभक्तआश्रितः पुत्रादिषुसङ्गवर्जितःनिर्वैरश्चसर्वभूतेषुएवम्भूतोयःसमांप्राप्नोतिनान्यःइति देवैरपि सुदुर्दर्शं तपोयज्ञादिकोटिभिः भक्ताय भगवानेवंविश्वरूपमदर्शयत् ५५

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां एकादशोध्यायः ११

भाषाअनुवाद

अवशास्त्रकेअर्थकासारांशपरमरहस्यकहतेहैं किहेपाण्डव मत्कर्मकृतकहे मेरीप्रीतिकेअर्थजोकर्म करै है और मत्परमकहेमहीं हौ परम प्रयोजन जिसको औमद्भक्त कहेमेरेआश्रित यथापुत्रस्त्रीधनमे आशक्तिहीन और भूतकहेप्राणिमात्रमे वैररहितजोहैं सोई हमकोप्राप्तहोतेहैं ५५

इति श्रीजगन्नाथशुक्लविरचितायां मनभावनीटीकायां एकादशोऽध्यायः ११

द्वादशअध्यायः ।

शाङ्करभाष्यं ।

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्व्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्व्वयोगैश्वर्य्यसर्व्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये तु ऐश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्म्मकृदित्यादि अतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्व्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीति अर्ज्जुन उवाच एवमिति एवं सततयुक्ता नैरन्तर्य्येण भगवत्कर्म्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्य्युपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरमिति ये चान्येऽपि त्यक्तसर्व्वैषणाः संन्यस्तसर्व्वकर्म्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्व्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं यद्धि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते अञ्जेर्धातोस्तत्कर्म्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्व्विशेषणैर्व्विशिष्टं तच्चापि पर्य्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥ १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अशोच्यानित्यादिषु विभूत्यध्यायावसानेषु अध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनानुसन्धानमुक्तमिति वृत्तं कीर्त्तयति द्वितीयेति अतिक्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह सर्व्वेति सर्व्वव्यापिप्रपञ्चस्य योगो घटनाजन्मस्थितिभङ्गप्रवेशनियमनाख्यातत्रैश्वर्य्यं सामर्थ्यं तेन सर्व्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्धविधुरया ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गप्राप्तमन्दमध्यमयोरनुग्रहार्थमुक्तमित्यर्थः एकादशे वृत्तमनुद्रवति विश्वरूपेति अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुवदति तच्चेति अतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं स्मारयति मत्कर्म्मकृदिति यथाधिकारं तारतम्योपेतानि साधनानि नियन्तुमध्यायान्तरमवतारयन्नादौ प्रश्नमुत्थापयति अत इति सोपाधिकध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्तत्वादित्यर्थः एवं शब्दार्थमुक्तातमनूद्य सततयुक्ता इति भागं विभजते एवमिति ये भक्ता इत्यनूद्य व्याचष्टे अनन्येति मन्दमध्यमाधिकारिणः सगुणशरणा उक्ता निर्गुणनिष्ठानुत्तमाधिकारिणो निर्दिशति ये चेति यथाविशेषितमनिर्देश्यं सर्व्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थमित्यादिवक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टमित्यर्थः न क्षरत्यश्नुते वेत्यक्षरं अव्यक्तमित्येतद्व्याचष्टे निरस्तेति करणागोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति यद्धीति यथाविशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति शिष्टैश्चेति पू

अर्ज्जुनउवाच एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्य्युपासते येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांके
योगवित्तमाः १ श्रीभगवानुवाच मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते श्रद्धया

शाङ्करभाष्यं ।

श्रीभगवानुवाच येत्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनोनिवृत्तैषणास्तेतावत्तिष्ठन्तु
तान्प्रतियद्वक्तव्यंतदुपरिष्टाद्वक्ष्यामःयेत्वितरे मयीति मयिविश्वरूपे परमेश्वरेआ
वेश्यसमाधायमनःयेभक्ताःसन्तोमांसर्वयोगेश्वराणामधीश्वरंसर्वज्ञंविमुक्तरागादिक्ले
शतिमिरदृष्टिंनित्ययुक्ताअतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेनसततयुक्ताःसन्त
उपासतेश्रद्धयापरयाप्रकृष्टयाउपेताःतेमेममताःअभिप्रेतायुक्ततमाइति नैरन्तर्य्येण
हितेमच्चित्ततयाऽहोरात्रमतिवाहयन्ति अतोयुक्तं तान्प्रतियुक्ततमाइतिवक्तुं २

आनन्दगिरिकृतटीका

वाङ्गतक्रियापदस्यानुषङ्गंसूचयति तदिति सर्व्वेतावदेतेयोगंसमाधिंविन्दन्तीति
योगविदः केपुनरतिशयेनैषांमध्येयोगविदोयोगिनइतिपृच्छति केअतिशयेनेति १

स्वामिकृतटीका ।

निर्गुणोपासनस्यैवंसगुणोपासनस्यचश्रेयःकतरदित्येतन्निर्णेतुंद्वादशोध्यायः
पूर्व्वाध्यायान्तेमत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तइत्येवंभक्तिनिष्ठस्यश्रेष्ठत्वमुक्तंकौन्तेयप्रति
जानीहीत्यादिनाचततत्तत्तस्यैवश्रेष्ठत्वंनिर्णीतंतथातेषांज्ञानीनित्ययुक्त एकभक्तिर्वि
शिष्यतइत्यादिनासर्व्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसीत्यादिनाचज्ञाननिष्ठस्यश्रेष्ठमुक्तं
एवमुभयोःश्रेष्ठविशेषजिज्ञासयाभगवन्तमर्ज्जुनउवाच एवमिति एवंसर्व्वकर्मार्पणा
दिनासततयुक्तास्तन्निष्ठाःसन्तोयेभक्तास्त्वांविश्वरूपंसर्व्वज्ञंसर्व्वशक्तिंपर्युपासते ध्याय
न्ति येचाप्यक्षरंब्रह्मअव्यक्तंनिर्विशेषमुपासते तेषामुभयेषांमध्येकेऽतिशयेनयोगवि

भाषाअनुवाद

एकादशअध्यायकेअन्तिमश्लोकसेऔनवमअध्यायकेएकतिसश्लोकादिसेभीसगु
णभगवद्भक्तकोश्रेष्ठकहाऔरतेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतेइत्यादिसप्तम
अध्यायकेसतरहेंश्लोकसे औसर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसन्तरिष्यसिइत्यादिचतुर्थअध्याय
केछत्तिसश्लोकादिसेभीज्ञानीहींकोश्रेष्ठकहासोसगुणनिर्गुण उपासनासेकौनउपस
नाश्रेयहै अर्थात्जोभक्तसर्वज्ञविश्वरूपसर्वशक्तिमानरूप तुमकोध्यानकरताहै सो
कि जोअव्यक्तऔनिर्विशेषअविनाशीब्रह्मकीउपासनाकरताहै सोइनदोनोकेमध्यमे
कौनभक्तअतिशययोगवित् अर्थात्श्रेष्ठहै यहअर्जुनभगवानसेपूछतेभये १

परत्वेप्रेतास्तेमेयुक्ततमोमताः २ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्य्युपासते सर्व्वत्रग

शाङ्करभाष्यं ।

किमितरेयुक्ततमानभवन्तिनकिन्तुतान्प्रतियद्वक्तव्यन्तत्शृणुयेतुअक्षरमनिर्देश्य मव्यक्तत्वाद्शब्दगोचरमिति ननिर्देष्टुंशक्यतेअतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं नकेनापि प्रमाणेनव्यज्यतइत्यव्यक्तं पर्युपासतेपरिसमन्तादुपासतेउपासनंनामयथाशास्त्रमुपास्यार्थस्यविषयीकरणेनसामीप्यमुपगम्यतैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेनदीर्घकालं यदासनन्तदुपासनमाचक्षतेअक्षरस्यविशेषणमाह सर्व्वत्रगंव्योमवद्व्याप्यचिन्त्यंचाव्यक्तत्वादचिन्त्यं यद्धिकरणगोचरंतन्मनसापिचिन्त्यंतद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरंकूटस्थंदृश्य

आनन्दगिरिकृतटीका

किमनयोर्योगयोर्मध्येसुशक्योयोगोवाश्रेष्ठइति किम्वामाक्षान्मोक्षहेतुरिति विकल्पक्रमेणोत्तरंभगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति यद्द्वितीयस्तथाविधयोगस्यवक्ष्यमाणत्वात्तन्नप्रष्टव्यतेत्याह येत्वक्षरेति यद्याद्यस्तत्राह येत्विति सर्व्वयोगेश्वराणांसर्व्वेषांयोगमधितिष्ठतांयोगिनामित्यर्थः विमुक्तात्यक्तारागाद्याख्याक्लेशानिमित्तभूतातिमिरशब्दितानाद्यज्ञानकृताद्दृष्टिरविद्यामिथ्याधीर्य्यस्यतमितिविशिनष्टि विमुक्तेति नित्ययुक्तत्वंसाधयति अतीतेति तल्लोक्तायोर्थोमत्कर्मकृदित्यादितस्मिन्निश्चयेनात्मनंयोगमनन्तस्यनियमेनानुष्ठानंतेनेत्यर्थः उपासते मयिस्मृतिंसदाकुर्व्वन्तीत्यर्थःउक्तोपासकानांयुक्ततमत्वंव्यनक्तिनैरन्तर्य्येणेति तदेवस्फुटयति अहोरात्रमिति अह्निचरात्रौचातिमात्रमतिशयेनमामेवविषयान्तरविमुखाश्चिन्तयन्तीत्यर्थः २

स्वामिकृतटीका ।

दोऽतिश्रेष्ठाइत्यर्थः १ तत्रप्रथमाःश्रेष्ठाइत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच मयीति मयिपरमेश्वरेसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टेमनआवेश्य एकाग्रंकृत्वानित्ययुक्तामदर्थकर्मानुष्ठानादिनामन्निष्ठाःसन्तःश्रेष्ठयाश्रद्धयायुक्तायेमामाराधयन्तितेयुक्ततमाममाभिमताः २

भाषाअनुवाद ।

तिनदोनोकेबीचमेसगुणउपासनासुखसाध्यहै इसहेतुसेभगवानसगुणउपासकभक्तकोश्रेष्ठकहतेहुयेउत्तरदेतेहैं किसर्वज्ञत्वआदिगुणविशिष्टपरमेश्वरस्वरूपमेरेमेमनकोएकाग्रकरिकेश्रद्धापूर्वकमत्प्रीत्यर्थकर्मअनुष्ठानकरनेसेमेरेमेनिष्टकहेयुक्तहोयजोहमारीआराधनाकरताहै सोईहमारेमतसेयुक्ततमकहेअतिश्रेष्ठहै सोतुमतत्प्रीत्यर्थकर्मकरो २ औरअक्षरब्रह्मका लक्षणऔस्वरूपकहतेहैंकिब्रह्म

मचिन्त्यञ्चकूटस्थमचलंध्रुवं ३ सन्नियम्येन्द्रियग्रामंसर्व्वत्रसमबुद्धयः तेप्राप्नुवन्ति

शाङ्करभाष्यं

मानगुणमन्तर्दोषंवस्तुकूटरूपंकूटसाक्ष्यमित्यादौकूटशब्दःप्रसिद्धोलोके तथा चावि द्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषंमायाप्रकृत्यादिशब्दवाच्यतयामायान्तुप्रकृतिंविद्यान्मा यिनन्तुमहेश्वरंममभायादुरत्ययेत्यादौप्रसिद्धंयत्तत्कूटंतस्मिन्कूटेस्थितं तदध्यक्षत याअथवाराशिरिवस्थितंकूटस्थमतएवाचलंयस्मादचलंतस्माद्ध्रुवंनित्यमित्यर्थः ३

आनन्दगिरिकृतटीका

वक्ष्यामस्तदुपरिष्टादित्युक्तंप्रश्नपूर्व्वकंप्रकटयति किमित्यादिना पूर्व्वेभ्यःफलतो विशेषार्थस्तुशब्दः अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वेहेतुरित्याह अव्यक्तत्वादिति यतोऽव्यक्त मतोऽनिर्देश्यमिति योजना निरुपाधिकेऽक्षरेकथमुपासनेति पृच्छति उपासनमिति शास्त्रतोऽक्षरंज्ञात्वातदुपेत्यात्मत्वेनोपगम्योपासतेतथैवतिष्ठन्तिपूर्णञ्चिदेकतानमक्ष रमात्मानमेवसदाभावयन्तीत्येतदिहविवक्षितमित्याह यथेति अव्यक्तत्वमेवाचिन्त्य त्वेपिहेतुरित्याह यद्धीतिकूटस्थशब्दस्योक्तार्थत्वंवृद्धप्रयोगतःसाधयति कूटरूपमिति आदिपदमनृतार्थं प्रकृतेकिलादनृतंकूटशब्दितमित्याह तथाचेतिउक्तनीत्याकूटशब्द स्यानृतार्थत्वेयदनेकस्यसंसारस्यबीजन्निरूप्यमाणंनानाविधदोषोपेतंतद्धीदं तद्व्या कृतंमायान्तुप्रकृतिंममयेत्यादौमायाशब्दिततयाप्रसिद्धमविद्यादितदिह कूटशब्दि तमित्यर्थः तत्रावस्थानंकेनरूपेणेत्याशङ्कायामाह तदध्यक्षतयेति कूटस्थशब्दस्यनिःक्रि यत्वमर्थान्तरमाह अथवेतिपूर्व्वमुपजीव्यानन्तरविशेषणद्वयप्रवृत्तिमाह अतएवेति ३

टी०४ त्वंसाधयति आभे..ति

स्वामिकृतटीका।

तर्हीतरेकिंनश्रेष्ठाइत्यतआह येत्वितिद्वाभ्यां येत्वक्षरंपर्युपासतेध्यायन्ति तेऽपि मामेवप्राप्नुवन्तीतिद्वयोरन्वयः अक्षरस्यलक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यशब्देन निर्दिष्टमशक्यंयतोऽव्यक्तंरूपादिहीनंसर्व्वत्रगंसर्व्वव्यापिअव्यक्तत्वादेवाचिन्त्यं कूटस्थं कूटेमायाप्रपञ्चेऽधिष्ठानत्वेनावस्थितंअचलंस्पन्दनरहितंअतएवध्रुवंनित्यं वृद्ध्यादिर हितंस्पष्टमन्यत् ३ ननुतेऽपित्वामेवप्राप्नुवन्ति तर्हीतरेषां युक्ततमत्वं कुत

भाषा अनुवाद

अनिर्देश्यअर्थात्यहहै ऐसाहै इसकहनेके अयोग्यहै क्योंकिअव्यक्तकहेरूपादि रहितहै औसर्वव्यापी तथानिराकारहेतुसेअचिन्त्यऔकूटस्थअर्थात्कूटजोमाया प्रपञ्चब्रह्माण्ड तिसकाअधिष्ठानकहेआश्रयरूपस्थितहैऔरअचलकहेव्यापाररहि त तथाध्रुवकहेअचलनित्यहानिवृद्धिशून्यहैतीनचारिकेश्लोककाअर्थएकसाथहै ३

मामेवसर्वभूतहितेरताः ४ क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ता

शाङ्करभाष्यं

संनियम्येति संनियम्यसम्यक्नियम्यसंहृत्यइन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायंसर्वत्रसर्वस्मि न्कालेसमबुद्धयःसमातुल्याबुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौतेसमबुद्धयःतेयएवम्विधाःते प्राप्नुवन्तिमामेवसर्वभूतहितेरताः नतेषांवक्तव्यंकिञ्चित् मांतेप्राप्नुवन्तिइति ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमित्युक्तत्वात् नहिभगवत्स्वरूपाणांसतांयुक्ततमायुक्ततमत्वंवा वाच्यं ४

किन्तुक्लेशोधिकतरोयद्यपिमत्कर्मादिपराणांक्लेशोधिकतरस्त्वक्षरात्मनांपरमार्थदर्शिनांदेहाभिमान परित्यागनिमित्तःअव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्तेआसक्तंचित्तं येषां तेअव्यक्तासक्तचेतसस्तेषांअव्यक्तासक्तचेतसां अव्यक्ताहियस्माद्गतिरक्षरात्मिका दुःखंदेहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यते अतःक्लेशोधिकतरः ५

आनन्दगिरिकृतटीका

कथमक्षरमुपासतेतदुपासनेवाकिंस्यादितितदाह संनियम्येति तुल्यात्हर्षविषादरागद्वेषादिरहितासम्यक् ज्ञानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात्परम्परापेक्षयोरसम्भवम्विवक्षित्वाह तेयइति सर्वेभ्योभूतेभ्योहितमेवचिन्तयन्तस्तदेवाचरन्तिज्ञानवतां यथाज्ञानम्भगवत्प्राप्तेरर्थसिद्धत्वादनुवादमात्रमित्याह नत्विति ज्ञानिनोभगवत्प्राप्तिःसिद्धैवेत्यत्रप्रमाणमाह ज्ञानीत्विति ज्ञानवताम्भगवत्प्राप्तौतएवयुक्ततमावक्तव्याःकथंसगुणब्रह्मोपासकानुयुक्ततमानुक्तवानसीत्याशंक्याह नहीति ४ सगुणोपासकेष्वपिकथमित्याह किन्त्विति अक्षरोपासनस्यदुष्करत्वादुपासनान्तरस्यसुकरत्वादित्यभिप्रेत्याह क्लेशइति अधिकएवेतरेभ्योद्वैतदर्शिभ्यःकामिभ्यइतिशेषः तेषांक्लेशस्या

स्वामिकृतटीका।

इत्यपेक्षायांक्लेशाक्लेशकृतंविशेषमाह क्लेशइतिद्विभिः अव्यक्तेनिर्विशेषेक्षरेआसक्तंचेतोयेषांतेषांक्लेशोधिकतरः हियस्मादव्यक्तविषयागतिर्निष्ठादेहाभिमानिभिर्दुःखंयथाभवतिएवमवाप्यतेदेहाभिमानिनांनित्यंप्रत्यक्प्रवणत्वस्यदुर्घटत्वादितिभावः ५

भाषा अनुवाद

जोनिर्गुणके उपासकोंकोक्लेशअधिकहैतोफेरिक्यानिर्गुणकेउपासकश्रेष्ठनहींहैं इसशंकापरदोश्लोककेकहतेहैं किजोसमदर्शी जन इन्द्रियगणकोअपनेवशीभूतकरके अक्षरकहेअविनाशीब्रह्मकाध्यानकरतेहैं सोसकलभूतोंकेहितकारीनिर्गुण उपासकमनुष्यभी हमकोप्राप्तहोतेहैं ४ जोनिर्गुणोपासकभी तुमकोप्राप्तहोतेहैं

हिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यते ५ येतुसर्व्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः अन
न्येनैवयोगेनमांध्यायन्तउपासते ६ तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसागरात् भवामि

शाङ्करभाष्यं।

अक्षरोपासकानांयद्वर्त्तनंतदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः येत्विति येतुसर्व्वाणिकर्माणिमयीश्वरे
संन्यस्यमत्परामहंपरोयेषांते मत्पराःसन्तःअनन्येनैवअविद्यमानमन्यदालम्बनंवि
श्वरूपंदेवमात्मानंमुक्त्वायस्यसोनन्यस्तेनानन्येनैवकेवलेनयोगेन समाधिनामांध्याय
न्तश्चिन्तयन्तउपासते ६ तेषांकिं तेषामिति तेषांमदुपासनैकपराणांअहमीश्वरः

आनन्दगिरिकृतटीका।

धिकत्वेहेतुमत्वाविशिनष्टि देहेति अव्यक्तमत्यन्तसूक्ष्मंनिर्व्विशेषमक्षरन्तस्मिन्ना
सक्तमभिनिविष्टञ्चेतोयेषान्तेषामितियावत् अक्षरोपासकानांक्लेशस्याधिकतरत्वे
भगवानेवहेतुमाह अव्यक्तेति दुःखंदुःखेनकृच्छ्रेणेतियावत्अतोदेहाभिमानत्यागादि
त्यर्थः५ तेकथंवर्त्तते तत्राह अक्षरेति यद्यक्षरोपासकामामेवाप्नुवन्तीति विशिष्यन्ते
तर्किंसगुणोपासकास्त्वांनाप्नुवन्ति नतेषामपिक्रमेणमत्प्राप्तिरित्याह येत्विति तुशब्दः
शङ्कानिरासार्थः ६ तेषाम्भगवद्ध्यायिनांकिंफलतीति शङ्कामनुभाष्य फलमाह तेषा

स्वामिकृतटीका

मद्भक्तानान्तुमत्प्रसादादनायासेनैवसिद्धिर्भवतीत्याह येत्विति द्वाभ्यां येमयि
परमेश्वरेसर्व्वाणिकर्माणिसंन्यस्यसमर्प्य मत्पराभूत्वा मांध्यायन्तोऽनन्येननविद्यतेऽ
न्योभजनीयोयस्मिन्स्तेनैवैकान्तभक्तियोगेनोपासतइत्यर्थः ६ एवंमय्यावेशितं

भाषाअनुवाद

तोसगुणोपासकयुक्तकहेश्रेष्ठजोआपनेकहा सोकैसेसंभवहै इसशंकाको निवारण
करतेहुये तीनिश्लोकसेक्लेशहेतुकविशेषकहतेहैं किअव्यक्तनिर्विशेषअक्षरब्रह्ममे
जिसकाचित्तआशक्तभया उसकोअधिकक्लेशहोयहैक्योंकिअव्यक्तब्रह्मविषयक जो
निष्ठा सोदेहाभिमानीमनुष्यकोअतिदुखसेप्राप्तहोतीहैं कारणयह किस्थूलशरी
रमेआत्मबुद्धिविशिष्टमनुष्योंकेमनकोअन्तर्मुखवृत्तिकाप्रत्यक्चैतन्यमेनिमग्नहोना
सर्वथादुष्करहै ५ परन्तुमेरेभक्तमेरीउपासे अनायाससेसिद्धहोतेहैं यह
दोश्लोकसेद्वा । कहतेहैं किजोमनुष्य परमेश्वरस्वरूपमेरेकोसकलकर्मअर्पणापू
र्वकमत्परायणकहे अनन्यभावसेमेरेमेतत्परहोतेहैं तेमेराध्यानउपासनाकरतेहैं
अनन्यभावकहे नहींहै अन्यवस्तुमेभावप्रीति जिसमे ६ इसप्रकारसेजिनोनेमेरे

नचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसां ७ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय निवसि
ष्यसिमय्येवअतऊर्द्ध्वंनसंशयः ८ अथचित्तंसमाधातुं न शक्नोषिमयिस्थिरं अभ्या।

शाङ्करभाष्यं

समुद्धर्त्ताकुतइत्याह मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तःसंसारोमृत्युसंसारःसएवसागर
वत्सागरोदुरुत्तरत्वात् तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहंतेषांसमुद्धर्त्ताभवामिनचिरा
त् किंतर्हिक्षिप्रमेव हेपार्थमय्यावेशितचेतसांमयिविश्वरूपेआवेशितंसमाहितंचेतो
येषांते मय्यावेशितचेतसस्तेषां ७ यतएवंतस्मात् मय्येवेति मय्येवविश्वरूप
ईश्वरेमनःसङ्कल्पविकल्पात्मकमाधत्स्वस्थापयमय्येवव्यवसायंकुर्वतींबुद्धिंआधत्स्वनि
वेशय ततस्तेनकिंस्यादितिशृणुनिवसिष्यसिनिवत्स्यसिनिश्चयेनमदात्मनामयिनिवा
संकरिष्यस्येवअतःशरीरपातादूर्द्ध्वंनसंशयः संशयोनकर्त्तव्यः ८ अथेति अथएवं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मित्यादिना समुद्धर्त्तासम्यगुद्धर्ताज्ञानावष्टम्भदानेनेत्यर्थः मृत्युरज्ञानंमरणाद्यनर्थ
हेतुत्वात्तेनकार्य्यंतयायुक्तःसंसारः ७ भगवदुपासनाविशिष्टफलेत्येवंयतःसिद्धमतोभ
गवन्निष्ठायांप्रयतितव्यमित्याह यतइति असंहिताकरणंश्लोकपूरणार्थं मनोबुद्ध्यो
र्भगवत्यस्थापनेप्रश्नपूर्वकंफलमाह ततइति भगवन्निष्ठस्यतत्प्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं
सूचयति संशयोनेति ८ तत्प्रदर्शनपूर्वकंभगवत्प्राप्तावुपायान्तरमाह अथेत्या

स्वामिकृतटीका ।

चेतोयैस्तेषांमृत्युयुक्तात् संसारसागरादहंसम्यगुद्धर्त्ताअचिरेणभवामि ७ यस्मा
देवंतस्मान्मय्येवेति मय्येवसंकल्पविकल्पात्मकंमनआधत्स्व स्थिरीकुरुबुद्धिमपि
व्यवसायात्मिकांमय्येवनिवेशय एवंकुर्वन्मत्प्रसादेनलब्धज्ञानः सन्नतऊर्द्ध्वंदेहान्ते
मय्येवनिवसिष्यसिनिवत्स्यसिमदात्मनावासंकरिष्यसिनात्र संशयः तथाचश्रुतिः
देहान्तेदेवपरंब्रह्मतारकंव्याचष्टे इति ८ अत्राशक्तंप्रति सुगमोपायमाह

भाषाअनुवाद

मेचित्तलगायाहै उनका हेपार्थतत्कालइसमृत्युसंसारसागरसेउद्धारकरनेवालामै
हौंअर्थात् एकाग्रचित्तभक्तजनोंको मैसंसारदुखसेउद्धारकर्त्ताहूं ७ इससेसंक
ल्पविकल्पात्मकमनकोमेरेमेथिरकरोऔरव्यवसायात्मिकाबुद्धिकोभीमेरेमेलगावो
तोदेहकेअन्तमेमेरीकृपासे तत्त्वज्ञानकोप्राप्तहोयपरमात्मारूपमेरेमेस्थितिकरहैवा
सकरोगे इसमेकुछसंशयनहींहै सोईश्रुति कहतीहै किसगुणउपासककोदेहान्त
होनेपर वहउपास्यदेवपरब्रह्मकाउपदेशकरिकेअपरोक्षकरैसाक्षातकरदेयहै ८

सयोगेनततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ९ अभ्यासेऽप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमोभव
मदर्थमपिकर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्त्तुं

शाङ्करभाष्यं

यथावोचाम तथामयिचित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलंकर्त्तुं नशक्नोषिचेत्ततःप
श्चादभ्यासयोगेनचित्तस्यैकस्मिन्नालम्बनेसर्वतःसमाहृत्यपुनःपुनःस्थापनमभ्यासस्तत्
पूर्वकोयोगःसमाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेनमांविश्वरूपमिच्छप्रार्थयस्वआप्तुंप्रा
प्तुंहेधनञ्जय ९ अभ्यासेपीति अभ्यासेप्यसमर्थोसिअशक्तोसितर्हिमत्कर्मपरमोभव
मदर्थंकर्ममत्कर्मतत्परमोभवमत्कर्मप्रधानइत्यर्थःअभ्यासेनविनामदर्थमपि कर्माणि
केवलंकुर्वन्सिद्धिंसत्त्वशुद्धिंयोगंज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि १० अथैतदिति

आनन्दगिरिकृतटीका

दिना ९ एकमालम्बनंस्थूलंप्रतिमादिसमाधानं तयोरभ्यन्तरेविश्वरूपे चित्तैका
ग्र्यंइतामिनिवेशादभ्यासाधीनेयोगेपिसामर्थ्याभावेपुनरुपायान्तरमाह अभ्यासेपी
ति अभ्यासयोगेनविनाभगवदर्थंकर्माणिकुर्वाणस्यकिंस्यादित्याशंक्याह अभ्यासेनेति
सिद्धिःब्रह्मभावःअपिरिह अवधिसूचनार्थः १० भगवत्कर्मपरत्वमप्यशक्यमिति

स्वामिकृतटीका

अथेति स्थिरंयथाभवत्येवंमयिचित्तंधारयितुंयदिशक्तोनभवसितर्हिविक्षिप्तंचित्तंपुनः
पुनःप्रत्याहृत्य मदनुस्मरणलक्षणोयोऽभ्यासयोगस्तेनमांप्राप्तुमिच्छ प्रयत्नंकुरु ९
यदिपुनर्नैवंतत्राह अभ्यासइति यदिपुनरभ्यासेऽप्यशक्तोसि तर्हिमत्प्रीत्यर्थानि
यानिकर्माणिएकादश्युपवासव्रतपूजापरिचर्य्यानामसंकीर्त्तनादीनितदनुष्ठानमेव
परमंयस्यताहृशोभव एवंभूतानिकर्माण्यपिमदर्थंकुर्वन् मोक्षंप्राप्स्यसि १०
अत्यन्तंभगवद्धर्मपरिनिष्ठायामप्यशक्तस्यपक्षान्तरमाह अथेति यद्येतदपिकर्त्तुं

भाषा अनुवाद

औरसगुणउपासनामेअशक्तपुरुषको सुगमउपायकहतेहैं किजोचित्तकोमेरेमे
थिरकरनेनशकै तोहेधनञ्जयअर्जुनविषयमेविक्षिप्तचित्तकोविषयोंसे पुनःपुनःफेरि
करमेरेस्मरणकीअभ्याससे हमैप्राप्तहोनेकीयत्नकरै ९ औरजोअभ्यास करनेमे
समर्थनहोउ तोमत्प्रीत्यर्थएकादशीउपवासव्रतपूजाऔनामकाकीर्त्तनआदिकर्म
तोधर्म्महैं उनमेतत्परहोउ क्योंकिमत्प्रीत्यर्थकर्मकरनेसेभी मुक्तिकोप्राप्तहोउगे१०
औरइसभगवद्धर्ममेभीअसमर्थपुरुषको दूसरीउपायकहतेहैं किजोमत्प्रीत्यर्थ

मद्योगमाश्रितः सर्व्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ११ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्
ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ध्यानात् कर्म्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् १२

शाङ्करभाष्यं ।

अथपुनरेतदपियदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्त्तुमशक्तोसिमद्योगमाश्रितोमयिक्रियमा णानिकर्माणिसंन्यस्ययत्करणंतेषामनुष्ठानंमद्योगस्तमाश्रितःसन्सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषांकर्मणांफलसंन्यासंसर्वकर्मफलत्यागंततोऽनन्तरं कुरुयतात्मवान्सन्नित्यर्थः ११

इदानीं सर्व्वकर्म्मफलत्यागंस्तौति श्रेयोहि प्रशस्यतरंज्ञानंकस्मात्‌अविवेकपूर्व्वका दभ्यासात्तस्मादपिज्ञानात्‌ज्ञानपूर्व्वकंध्यानंविशिष्यते ज्ञानवतोध्यानादपि कर्म्मफल त्यागोविशिष्यतइतिअनुषज्यते एवंकर्म्मफलत्यागात्पूर्व्वंविशेषणवतःशान्तिरुपशमः

आनन्दगिरिकृतटीका

शङ्कते अथेति बहिर्विषयाकृष्टचेतस्त्वादित्यर्थः तर्हिभगवत्प्राप्त्युपायत्वेनसंयतचि त्तोभूत्वा कर्मफलसंन्यासंकुर्वित्याह मद्योगमिति ११

स्वामिकृतटीका ।

नशक्नोषितर्हिमद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रितःसन्सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामावश्यकाना मग्निहोत्रादिकर्मणांफलानियतचित्तोभूत्वापरित्यज एतदुक्तंभवतिमया तावदी श्वराज्ञयाथथाशक्तिकर्माणिकर्त्तव्यानिफलंतावद्दृष्टमदृष्टम्वापरमेश्वराधीनमित्येवंम यिभावमारोप्यफलाशक्तिंपरित्यज्यवर्त्तमानोमत्प्रसादेनकृतार्थो भविष्यसीतितात्प र्यं ११ तमिमंफलत्यागंस्तौति श्रेयइति सम्यग्ज्ञानरहिताद्भ्यासाद्युक्तिसहितोपदे

भाषाअनुवाद

कर्मभीनकरिशकै तोएकमेरीशरणहोय औचित्तवशीभूतकरिकैयावत्कर्मफल कापरित्यागकरै इसकातात्पर्ययहहै कि अन्तर्यामीरूपईश्वरकीप्रेरणासे हमैक र्मकर्तव्यहैं औरइनकर्मोंकादृष्टअदृष्टफलपरमेश्वरकेआधीनहै ऐसाभावमेरेमे आरोपकरिकै फलकीइच्छात्यागपूर्वककर्म करनेसेमेरीकृपासे कृतार्थहोउगे ११

औरउक्तफलत्यागकीप्रसंसाकरतेहैं किसगुणकीउपासनामें सम्यकज्ञानरहि तजोअभ्यास तिसमें युक्तिसहितउपदेशपूर्वकयहसगुणउपासनाकाअङ्गभूतजोपरो क्षज्ञान सोश्रेष्ठहै औरउसज्ञानसेभीध्यानअधिकहै औरतिससेभीकर्मफलकात्या गश्रेष्ठहै क्योंकिकर्मऔकर्मफलमें आसक्ति निवृत्त होनेपरमेरीअनुग्रहसेशीघ्र संसारकी शान्ति होतीहै १२

शाङ्करभाष्यं

सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेवस्यान्नतु कालान्तरमपेक्षते अज्ञस्य कर्म्मणि प्रवृत्तस्य पूर्व्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्व्वकर्म्मणां फलत्यागः श्रेयःसाधनमुपदिष्टं नप्रथममेवातस्य श्रेयोहि ज्ञानमभ्यासादुत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्व्वकर्म्मफलत्यागः स्तूयते सम्पन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् केनसाधर्म्येण स्तुतिः यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्त इति सर्व्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धं कामाश्च सर्व्वे श्रौतस्मार्त्तसर्व्वकर्म्मणां फलानि तत्त्यागे च विदुषो ध्याननिष्ठस्यानन्तरैव शान्तिरिति सर्व्वकामत्यागसामान्यमज्ञस्य सर्व्वकर्म्मफलत्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात् सर्व्वकर्म्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इदानीन्तना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते एवं कर्म्मफलत्यागात् कर्म्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वमभिहितं अत्र चात्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतःसमाधानलक्षणो योग उक्त ईश्वरार्थं कर्म्मानुष्ठानादि चार्थे तदप्यशक्तोऽसीत्यज्ञानकार्य्यसूचनान्नाभेददर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्म्मयोग उपपद्यते इति दर्शयति तथा कर्म्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् ते प्राप्नुवन्ति मामेवेत्यक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वेतरेषां पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवां स्तेषामहं समुद्धर्त्तेति यदि हीश्वरस्यात्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षरस्वरूपा एवते इति समुद्धरणकर्म्मवचनन्तान् प्रत्यपेशलं स्याद्यस्माच्चार्ज्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवां स्तस्य सम्यग्दर्शनान्वितं कर्म्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति नचात्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्वा कस्यचिद्गुणभावं जिगमिषति कश्चित् विरोधात् तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां त्यक्तसर्व्वैषणानां अद्वेष्टा सर्व्वभूतानामित्यादिधर्म्मपूगं साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्त्तते १२

आनन्दगिरिकृतटीका।

उत्तरश्लोकतात्पर्य्यमाह इदानीमिति ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः अभ्यासो ज्ञानार्थं श्रवणाभ्यासो निश्चयपूर्व्वको ध्यानाभ्यासो वा तस्य विशिष्यमाणत्वे साक्षात्कारो हेतुस्त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतुमाह एवमिति प्रोक्तानुभगवानिति तस्मिन् कर्म्मसंन्यासपूर्व्वकमित्यर्थः पूर्व्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुंसो यथोक्तत्यागादित्यर्थः अनन्तरमेवेत्युक्तं व्यनक्ति नत्विति ननु कर्म्मफलत्यागस्य सद्यःशान्तिकरत्वे सम्यग्धीरेव तथेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिर्व्विरुध्येत तत्राह अज्ञस्येति दीर्घेण कालेनादरनैरन्तर्य्यानुष्ठिताद्बुद्धिशानाद् (?) धुसाक्षात्कारद्वारा संसारदुःखोपशान्तेस्तथाविधाद्ध्यानात्त्यागस्य विशिष्टत्वोक्ते

आनन्दगिरिकृतटीका

स्तदीयस्तुतिरवेत्याह अतश्चेति तत्रहेतुमाह सम्पन्नेति सम्पन्नानिप्राप्तानिसाधनान्यक्षरोपासनादीनितेषांमध्ये पूर्वपूर्वस्यानुष्ठानाशक्तावुत्तरोत्तरस्यअनुष्ठेयत्वेनोपदेशात्त्यागेचोपदेशपर्य्यवसानादित्यर्थः त्यागेविशिष्टत्ववचनस्यकेनसाधर्म्येणतंप्रतिस्तुतित्वमितिपृच्छति केनेतिउत्तरमाह यदेति अमृतत्वमुक्तंअथमर्त्योमृतोभवतीतिशेषादितिशेषः कामप्रहाणस्यामृतत्वार्थत्वमथाकामयमानइत्यादावपिसिद्धमित्याह तदिति कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वेपिकथंकर्मफलत्यागस्यतद्धेतुत्वमित्याशंक्याह कामाश्चेतिकर्मफलत्यागादेवशान्तिश्चेत्ज्ञाननिष्ठापेक्षितेत्याशंक्याह तत्त्यागेचेतितथापिकथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिरित्याशंक्याह इतिसर्व्वेति विद्यावतस्त्यागवदविदुस्त्यागस्यापित्यागत्वाविशेषाद्विशिष्टत्वोक्तिर्युक्तेतिस्तुतिमुपसंहरति इति तत्सामान्यादिति किमर्थास्तुतिरित्याशंक्यत्यागेरुचिमुत्पाद्यप्रवर्त्तयितुमित्याह प्ररोचनार्थेति तांस्तुतिंदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेति फलत्यागःश्रेयोहेतुश्चेत्कर्मत्यागादपिफलत्यागसिद्धेरलंकर्मानुष्ठानेनेत्याशंक्याह एवंकर्मेति फलाभिलाषंत्यक्त्वाकर्मानुष्ठानस्यार्पितस्येश्वरेश्रेयोहेतुतयाविवक्षितत्वान्नानुष्ठानानर्थक्यमित्यर्थः सम्प्रत्यद्वेष्टेत्याद्यवतारयितुंवृत्तंकीर्त्तयति अत्रचेति तयोश्चेदात्यन्तिकोऽभेदोनतर्हिईश्वरेमनःसमाधानरूपोयोगोऽत्यन्ताभेदेध्यातृध्येयत्वाभावात् नचात्यन्ताभेदेकर्मानुष्ठानंतत्फलत्यागोवाअपरस्यतद्योगादित्यर्थः भगवदुक्तिसामर्थ्यादपिकर्मयोगादिनाभेददृष्टिमतोभवतीत्याह अथेति अक्षरोपासकस्यकर्मयोगवत् कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिरपिदर्शितेत्याह तथेति अक्षरोपासकासम्यग्धीनिष्ठायथाज्ञानंभगवन्तमेवाप्नुवन्तिनतथाकर्मिणःसाक्षात्तदाप्ताअपितेतथाचकर्मिणोनाक्षरोपासनासिद्धिरित्यर्थः इतश्चाक्षरोपासनंकर्मानुष्ठानंनचैवावयुक्तमित्याह अक्षरेति नन्वक्षरोपासकवदन्येषामपिईश्वरात्मताविशेषात् कुतस्तदधीनत्वंतत्राह यदीति कर्मयोगस्याक्षरोपास्तेश्चयुगपदेकत्रायोगेहेत्वन्तरमाह यस्माच्चेति कुरुकर्म्मेवेत्यादावितिशेषः किञ्चाक्षरोपासकोवाक्यादीश्वरमात्मानञ्चेति नासौक्रियायांगुणत्वेनकर्तृत्वमनुभवति गुणत्वेश्वरत्वयोरेकत्वव्याघातादतोपिनाक्षरोपासनंकर्मानुष्ठानञ्चैकत्रयुक्तमित्याह नचेति अक्षरोपास्तिकर्मयोगयोरेकत्रायोगेफलितमाह तस्मादिति अज्ञानांकर्मिणांवक्ष्यमाणधर्मजातस्य साकल्येनायोगादक्षरनिष्ठानामेवेदमुच्यते अविरुद्धांशस्यतुसर्व्वार्थत्वमिष्टमेवेत्यर्थः १२

अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच निर्ममोनिरहङ्कारःसमदुःखसुखःक्षमी१३

शाङ्करभाष्यं

अद्वेष्टेति अद्वेष्टा सर्वभूतानांनद्वेष्टात्मनिदुःखहेतुमपिनकिञ्चिद्द्वेष्टिसर्वाणिभूतान्यात्मत्वेनहियस्मात्पश्यति मित्रभावोमैत्रोमित्रतयावावर्त्ततेइतिमैत्रःकरुणएवचकरुणाकृपादुःखितेषुदयातद्वान्करुणःसर्वभूताभयप्रदःसंन्यासीत्यर्थः निर्ममोममेतिप्रत्ययवर्ज्जितोनिरहङ्कारोनिर्गताहंप्रत्ययःसमदुःखेति समदुःखसुखःसमेदुःखसुखेद्वेषरागयोरप्रवर्त्तकेयस्यसमदुःखसुखःक्षमीक्षमावानाकृष्टोभिहतोवाऽविक्रियएवास्ते १३ सन्तुष्टइति सन्तुष्टःसततंनित्यंदेहस्थितिकारणस्यलाभेऽलाभेचउत्पन्नालंप्रत्ययःतथागुणवल्लाभेविपर्य्ययेचसन्तुष्टः सततंयोगीसमाहितचित्तःयतात्मासंयतस्वभावोदृढनिश्चयोदृढःस्थिरोनिश्चयोऽध्यवसायोयस्यात्मतत्त्वविषये सदृढनिश्च

आनन्दगिरिकृतटीका

सर्वेषांभूतानांमध्येयोदुःखहेतुः तंविद्वानपिद्वेष्ट्येवेत्याशंक्याह आत्मनइति तत्र हेतुः सर्वाणीति सर्वभूतानामित्युभयतःसम्बध्यते ममप्रत्ययवर्जितोदेहेपीतिशेषःत्रतस्याध्यायकृताहङ्कारः निष्क्रान्तत्वमाह निर्गतेति १३

स्वामिकृतटीका

शपूर्वकंज्ञानंश्रेष्ठंतस्मादपितत्पूर्वकंध्यानंविशिष्टं ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलंध्यायमानइति श्रुतेःतस्मादुक्तलक्षणःकर्मफलत्यागःश्रेष्ठःतस्मादेवंभूतत्यागात्कर्मसुतत्फलेषुचाशक्तिनिवृत्त्या मत्प्रसादेन समनन्तरमेव संसारशान्तिर्भवति १२

एवंभूतस्यभक्तस्यक्षिप्रमेवपरमेश्वरप्रसादहेतून्धर्म्मानाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः सर्वभूतानांयथायथमद्वेष्टामैत्रःकरुणश्चउत्तमेषु द्वेषशून्यःसमेषुमित्रतयावर्त्तते इतिमैत्रःहीनेषुकृपालुरित्यर्थः निर्ममोनिरहङ्कारश्चकृपालुत्वादेवान्यैःसमेसुखदुःखेयस्यसःक्षमीक्षमाशीलः १३ सन्तुष्टइति सततलाभेऽलाभेचसन्तुष्टःसुप्रसन्नचित्तःयोगी

भाषाअनुबाद

अबपूर्वउक्तभक्तकेऊपरशीघ्रभगवतकीकृपाहोनेकाहेतुरूपसकलधर्म आठश्लोकमेकहतेहैं किसाधारणसे सबजीवोंकेसाथनिर्वैरऔरसबकामित्रतथादयावान अर्थात् समानसेमैत्री औहीनपरकृपाऔरममताविहीनअहङ्कारशून्य औकृपालुतासेऔरकासुखदुखदेखि अपनेसुखदुखकेसमानजोजानैहै ऐसापुरुषअपनेसुखदुखमे समबुद्धि औक्षमाशीलमनुष्यपर मेरी शीघ्रप्रसन्नता होतीहै १३

सन्तुष्टःसततंयोगीयतात्माहढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः १४
यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः१५

शाङ्करभाष्यं।

योमय्यर्पितमनोबुद्धिः संकल्पात्मकंमनोऽध्यवसायलक्षणाबुद्धिस्तेमय्येवार्पितेस्थापि तेमनोबुद्धीयस्य संन्यासिनः समय्यर्पितमनोबुद्धिर्यईदृशोमद्भक्तः समेप्रियः १४

प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियइतिसप्तमेध्यायेसूचितं तदिहप्रपंच्यते यस्मादिति यस्मात्संन्यासिनोनोद्विजतेनोद्वेगंगच्छति नसन्तप्यतेनसंक्षुभ्यतेलो कोलोकात्नोद्विजतेचयःहर्षामर्षभयोद्वेगैःहर्षश्चामर्षश्चभयञ्चोद्वेगश्चतैः हर्षामर्षभ योद्वेगैर्मुक्तोहर्षःप्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षोरोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्गः त थाऽमर्षोऽभिलषितप्रतिघाते असहिष्णुता भयन्त्रासः उद्वेगउद्विग्नता तैर्मुक्तोयः सचमेप्रियः १५

आनन्दगिरिकृतटीका।

अद्वेष्टृत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानतोविशेषणान्तरमाह सन्तुष्टइति सततमिति सर्वत्र सम्बध्यते कार्य्यकारणसंघातः स्वभावशब्दार्थःस्थिरत्वंकुतर्कादिनानभिभवनीयत्वंम द्भक्तोमद्भजनपरोज्ञानवानिति यावत् १४

ज्ञानवतोभगवत्प्रियत्वेप्रमाणमाह प्रियोहीति किमर्थंतर्हिपुनरुच्यते तत्राह तदिति उद्वेगादिराहित्यमपिज्ञानवतोविशेषणमित्याह यस्मादिति नकेवलमु द्वेगंप्रत्युपादानत्वमेवसंन्यासिनोनानुपपन्नं किन्तुतत्कर्तृत्वमपीत्याह तथेति अस

स्वामिकृतटीका।

अप्रमत्तःयतात्मासंयतस्वभावःदृढोमद्विषयेनिश्चयोयस्यमय्यर्पितेमनोबुद्धीयेनएवं भू तोयोमद्भक्तःसमेप्रियः १४ किञ्च यस्मादिति यस्मात्सकाशात्लोकोजनो

भाषाअनुवाद

औरहानिलाभमेंप्रसन्नचित्त तथाअप्रमत्तवशीभूतस्वभाव औसतविषयमेंदृढ़ निश्चय औरमेरेमेंअर्पणकियाहै मनबुद्धिजिसनेऐसाजोमेराभक्त सोहमेंअति प्रियहै १४ औरजिसपुरुषसे लोगभयकेद्वारा उद्वेगकरकेचित्तक्षोभनहींपाव ते औरजिसकोलोगोंसेउद्वेगनहींहोताहै औरजोइष्टहोनेसेप्रसन्न औअनिष्ट होनेसेअप्रसन्न तथाआमर्षकाहे दूसरेकीलाभ नदेखिसकना यहजिसकेनहींहै औरभयउद्वेगसेरहित जोमेराभक्त सोमोंहिप्रियहै १५

अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगतव्यथः सर्व्वारम्भपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः १६

शाङ्करभाष्यं

अनपेक्षइति देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षायस्यनास्ति सविषयेष्वनपेक्षो निःस्पृहःशुचिर्बाह्याभ्यन्तरेणचशौचेनसम्पन्नोदक्षःप्रत्युपपन्नेषु कार्य्येषुसद्योयथावत् प्रतिपत्तुंसमर्थः उदासीनइति उदासीनोनकस्यचिन्मित्रादेःपक्षंभजते यःसउदा सीनोयतिर्गतव्यथोगतभयःसर्व्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्तइतिआरम्भा इहामुत्रफ लभोगार्थानिकामहेतूनिकर्माणिसर्व्वारम्भास्तान्परित्यक्तुंशीलमस्येति सर्व्वारम्भप रित्यागी योमद्भक्तःसमेप्रियः १६ किञ्चयोनहृष्यतीष्टप्राप्तौनशोचति प्रियवियोगे नचाप्राप्तंकांक्षति शुभाशुभेपुण्यपापेकर्मणीपरित्यक्तुंशीलमस्येति शुभाशुभपरित्या गी भक्तिमान् यः समेप्रियः १७ समइति समःशत्रौमित्रेचतथामानापमानयोः

आनन्दगिरिकृतटीका

हिशूतापरकीयप्रकर्षस्येतिशेषः त्रासस्तस्करादिदर्शनाधीनः उद्विग्नत्वमचेतना चेतनाधीनस्यलोकादिति यावत् १५

निरपेक्षत्वादिकमपिज्ञानिनोविशेषणमित्याह अनपेक्षइति आदिपदमपे क्षणीयसर्व्वसंग्रहार्थं प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्तिंकर्त्तव्येषु कर्त्तुम्चेत्यर्थः परैस्ताडितस्या पिगताव्यथाभयमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह गतेति १६ नचक्षमीत्यनेनपौनरुक्त्यं

स्वामिकृतटीका

नोद्विजते भयशङ्कयाक्षोभंनप्राप्नोतियस्मल्लोकान्नोद्विजतेयश्चस्वामाविकैर्हर्षादि भिर्मुक्तः तत्रहर्षःस्वस्येष्टलाभेउत्साहःअमर्षःपरस्यलाभेऽसहनंभयंत्रासःउद्वेगो भयादिनिमित्तश्चित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तोयोमद्भक्तःसमेप्रियः १५

किञ्च अनपेक्षइति अनपेक्षोयदृच्छयोपस्थितेऽप्यर्थेनिस्पृहःशुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौ चसम्पन्नःदक्षोऽनलसःउदासीनःपक्षपातरहितःगतव्यथआधिशून्यः सर्व्वान्दृष्टादृ ष्टार्थानारम्भानुद्यमान्परित्यक्तुंशीलंयस्यसः एवंभूतःसन्योमद्भक्तःसमेप्रियः १६

भाषाअनुवाद

औरजिसकोअनायासप्राप्तधनकीभी इच्छानहीं औरभीतरवाहरशुचिकहेपवित्र औदक्षकहेआलस्यरहिततथापक्षपातवर्जितऔगतव्यथकहेआधिव्याधिशून्यऔस र्वआरम्भकहेउद्यमकात्यागीऐसाभक्तमेराप्रियहैआधिमनकीचिन्ता औरव्याधिरो गकोकहतेहैं १६ औरजोप्रियवस्तुपायकेसन्तुष्टऔअप्रियपायकेअसन्तुष्टनहोय

योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः १७
समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसङ्गविवर्जितः १८

शाङ्करभाष्यं ।

पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समःसर्व्वत्रचसङ्गवर्जितः १८

किञ्चतुल्यनिन्देतितुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दाचस्तुतिश्चनिन्दास्तुतीतुल्येयस्यसतुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनीमौनवान्संयतवाक्सन्तुष्टोयेनकेनचित् शरीरस्थितिमात्रेणतथाचोक्तं येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितःयत्रक्कचनशायीस्यात्तन्देवाब्राह्मणंविदुरिति किञ्चअनिकेतोनिकेतआश्रयोनिवासोनियतोनविद्यतेयस्य सोयमनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियः १९ नागरइत्यादिस्मृत्यंतरात् स्थिरमतिःस्थि परमार्थवस्तुविषयामतिर्यस्यस —

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रत्युत्पन्नायामपिव्यथायामपकर्त्तृष्वनपकर्त्तृत्वं चमित्यत्वमित्यभ्युपगमाद्वेषहर्षादिराहित्यमपिज्ञानिनोलक्षणमित्याह किञ्चेति सर्व्वारम्भपरित्यागीत्यनेन विहितकाम्यत्यागस्योक्तत्वाद्विहितादन्यत्रमासङ्कोचीति विशिनष्टि शुभाशुभइति वैषम्यबुद्ध्यभावादपिज्ञानिनोविशेषणमित्याह समइति १७ समइति अद्वेष्टेत्यादिनाद्वेषादिविशेषाभावउक्तः सम्प्रतिसर्व्वत्रैवाविकृतचित्तत्वमुच्यतेसर्व्वत्रचेतनेस्त्रियादावचेतनेचचन्दनादावित्यर्थः १८ वाग्यतत्वादिविशेषणमपि ज्ञाननिष्ठस्यास्तीत्याह किञ्चेति

स्वामिकृतटीका

किञ्चयइति प्रियंप्राप्ययोनहृष्यति अप्रियंप्राप्ययोनद्वेष्टिइष्टार्थनाशेसतियोनशोचति अप्राप्तमर्थंयोनकांक्षति शुभाशुभेपुण्यपापेपरित्यक्तुंशीलंयस्यसःएवंभूतोभूत्वायोमद्भक्तिमान् समेप्रियः १७ किञ्च समइति शत्रौमित्रेचसमएकरूपःमानापमानयोरपितथासमएवहर्षविषादशून्यइत्यर्थः शीतोष्णयोःसुखदुःखयोश्चसमःसङ्गविवर्जितः क्कचिदप्यनासक्तः १८ किञ्च तुल्यानिन्दास्तुतिर्यस्य सःमौनी

भाषा अनुवाद ।

औरइष्टकेनाशहोनेपरभीशोचतानहीं औरकिसीअप्राप्तवस्तुकीआकांक्षाजिसकेनहींहै औरशुभअशुभकहेपुण्यपापकाभीत्यागीकहेत्यागकाअधिकारीहै ऐसाभक्तियुक्तमनुष्यहमैंप्रियहै १७ औरशत्रुमित्रदोनोकेप्रतिसमानकहेप्रीतिविरोधरहित औरमानअपमानमेभी हर्षविषादरहितहै औरशीतउष्णसुखदुखमेएकरूपहै तथासङ्गवर्जितकहे विषयोंमेआशक्तिरहितजोहै १८ औरनिन्दास्तुति

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनीसन्तुष्टोयेनकेनचित् अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः १९

येतुधर्म्यामृतमिदंयथोक्तंपर्य्युपासते श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेऽतीवमेप्रियाः २०

इति श्रीम० भ० गी० द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

शाङ्करभाष्यं।

अद्वेष्टासर्व्वभूतानामित्यादिनाक्षरस्योपासकानांनिवृत्तसर्व्वैषणानांसंन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानान्धर्म्मजातंप्रक्रान्तमुपसंह्रियतइति येत्विति येतुसंन्यासिनोध र्म्मामृतन्धर्मादनपेतंधर्म्यञ्चतदमृतञ्चतदमृतत्वहेतुत्वादिदं यथोक्तमद्वेष्टासर्व्वभूता नामित्यादिना पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्तिश्रद्दधानाःसन्तोमत्परमायथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमोनिरतिशयोगतिर्येषान्तेमत्परमामद्भक्ताश्च उत्तमाम्परमार्थज्ञानलक्षणांभ क्तिमाश्रितास्तेऽतीवमेप्रियाः प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमितियत्सूचितं तद्व्याख्यायेहोप संहृतं भक्तास्तेतीवमेप्रियाइति यस्माद्धर्मामृतमिदंयथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतोविष्णोः परमेश्वरस्यातीवमेप्रियोभवति तस्मादिदंधर्मामृतंमुमुक्षुणायत्नतोनुष्ठेयंविष्णोः प्रियंपरन्धामजिगमिषुणेतिवाक्यार्थः २० इतिश्रीशाङ्करभाष्येद्वादशोध्यायः १२

आनन्दगिरिकृतटीका

निन्दादोषसङ्कीर्त्तनंस्तुतिर्गुणगणनंदेहस्थितिमात्रफलेनान्नादिनाज्ञानिनः सन्तुष्ट त्वेस्मृतिंप्रमाणयति तथाचेति नियतनिवासराहित्यमपिज्ञानवतोविशेषणमित्याह किञ्चेति नकुड्यानोदकेसङ्गोनचैलेनत्रिपुष्करे नासनेवसनेनान्नेयस्यवैमोक्षवित्तु स इतिस्मृतिमुक्तार्थेप्रमाणयति नेत्यादिना १९

पुनःपुनर्भक्तेर्ग्रहणमपवर्गमार्गस्यपरमार्थज्ञानस्योपायार्थं अद्वेष्टेत्यादिधर्म्म जातंज्ञानवतोलक्षणमुक्तं तदुपपादितमनूद्योपसंहारश्लोकमवतारयति अद्वेष्टेत्या दिना चतुर्थपादस्यतात्पर्यमाह प्रियोहीति यद्यपियथोक्तंधर्म्मजातंज्ञानवतोल क्षणं तथापिजिज्ञासूनांज्ञानोपायत्वेनयत्नादनुष्ठेयमितिवाक्यार्थमुपसंहरति यस्मा

स्वामिकृतटीका।

संयतवाक्येनकेनचित्यथालब्धेनसन्तुष्टःअनिकेतोनियतवासशून्यःस्थिरमतिः व्य वस्थितचित्तः एवंभूतोमद्भक्तिमान्यःसनरोममप्रियः १९

भाषाअनुवाद।

जिसकोतुल्यहै औजोमौनीकहेविरुद्धवचन तथावकवादरहितहो जोकुछयथाला भसेसन्तुष्टहै अनिकेतकहेनिवासस्थानशून्य तथास्थिरमतिअर्थात्वशीभूतचित्तहै ऐसेगुणयुक्तनरमेरेपरमप्रियहैं १९

आनन्दगिरिकृतटीका।

दिति तदेवंसोपाधिकाभिध्यानपरिपाकान्निरुपाधिकमनुसन्दधानस्याद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादि धर्मविशिष्टस्यमुख्यस्याधिकारिणःश्रवणाद्यावर्त्तयतस्तत्वसाक्षात्कारसम्भवात्ततोमुक्त्युपपत्तेस्तद्धेतु वाक्यार्थधीविषयोन्वययोग्यस्तत्पदार्थोनुसन्धेयइतिसिद्धं २० इति आनन्दगिरिकृतटीकायां द्वादशोध्यायः १२

स्वामिकृतटीका।

उक्तंधर्मजातंसफलमुपसंहरति येत्विति यथोक्तमुक्तप्रकारंधर्मंमेवामृतंअमृतत्वसाधनत्वात्धर्म्यामृतमितिकेचित्पठन्ति येतदुपासते अनुतिष्ठन्तिश्रद्दधानाःश्रद्धांकुर्वन्तोमत्परमास्सन्तोमद्भक्तास्तेऽतीवमेप्रियाइति दुःखमव्यक्तवर्त्मं तद्वज्ज्वविभ्रमतोबुधः सुखंकृष्णपदाम्भोजंमुक्तिसत्पथवान्भजेत् २० इतिद्वादशोध्यायः १२

भाषा अनुवाद

यहीसबपूर्वोक्तधर्म अमृतकहेमुक्तिरूपहैं इनकोयथोक्तरूपसे जोश्रद्धायुक्तउपासनाकरतेहैं औरमत्परताकहेमेंहीहौंपरमपरायणजिनको ऐसेमेरेभक्तमुझे अतिशयप्रियहैं २०

इतिजगन्नाथसुकुलविरचितभाषाटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२

त्रयोदशोऽध्याय

शाङ्करभाष्यं

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिकाष्टधाभिन्नापरा संसारहेतुत्वा त्परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा ईश्वरात्मिका याभ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वरो जगदुत्पत्ति स्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत ईश्व रस्य तत्त्वनिर्द्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते अतीतानन्तराध्याये च अद्वेष्टा सर्व्वभूताना मित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्त्त न्त इत्येतदुक्तं केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ताः यथोक्तधर्माचरणात् भगवतः प्रिया भवन्ती त्येवमर्थश्चायमध्याय आरभ्यते प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्व्वकार्य्यकरणविषयाका रेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्त्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोयं संघात इदं शरीरं तदेतत् भगवानुवाच इदमिति इदं इति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरी रमिति हे कौन्तेय क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्म्मफलनिर्व्वृतेः क्षेत्र मितीति शब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते एतत् शरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेनऔपदेशिके नवा वेदनेन विषयीकरोति विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इतीति श ब्दः एवं शब्दपदार्थक एव पूर्व्ववत् क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः के तद्विदः तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः १

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रथममध्यमयोः षट्कयोस्त्वंतत्पदार्थावुक्तावन्तिमस्तु षट्को वाक्यार्थनिष्ठः सम्य ग्धीप्रधानोऽधुनारभ्यते तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमषट्काद्यमवतितारयिषुर्व्वृत्तं कीर्त्तयति सप्तम इति प्रकृतिद्वयस्य स्वातन्त्र्यं वारयति ईश्वरस्येति भूमिरित्यादिनो क्तामसत्त्वादिरूपां प्रकृतिरपरेत्यत्र हेतुमाह संसारेति इतस्त्वन्यामित्यादिनोक्तां प्रकृ तिमनुक्रामति पराचेति परत्वे हेतुं सूचयति ईश्वरात्मिकेति किमर्थमीश्व रस्य प्रकृतिद्वयमित्याशंक्य कारणत्वार्थमित्याह याभ्यामिति वृत्तमनूद्य वर्त्तिष्यमा णाध्यायारम्भप्रकारमाह तत्रेति व्यवहितेन सम्बन्धमुक्त्वाऽव्यवहितेन तं विवक्षुर व्यवहितमनुवदति अतीतेति निष्ठोक्तेति सम्बन्धः निष्ठामेव व्याचष्टे यथेति वर्त्त न्ते धर्मजातमनुतिष्ठन्ति तथा पूर्व्वोक्तेन प्रकारेण सर्व्वमुक्तमिति योजना अव्यवहित मेवमनूद्य तेनोत्तरस्य सम्बन्धं सङ्गिरते केनेति तत्त्वज्ञानोक्तेरुक्तार्थेन समुच्चयार्थस्य

श्रीभगवानुवाच इदंशरीरंकौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्योवेत्तितंप्राहुः क्षेत्रज्ञइति तद्विदः १

आनन्दगिरिकृतटीका।

कारः जीवानांसुखदुःखादिभेदभाजांप्रतिक्षेत्रम्भिन्नानांनाचरेणैक्यमित्याशंक्यसं सारस्यआत्मधर्मत्वंनिराकृत्य संघातनिष्ठत्वंवक्तुं संघातोत्पत्तिप्रकारमाह प्रकृतिश्चे ति भोगश्चापवर्गश्चार्थौतयोरेवकर्त्तव्यतयेति यावत् नन्वनन्तरश्लोकेशरीरनि र्द्देशात्तस्योत्पत्तिर्व्वक्तव्या किमितिसंघातस्योच्यतेतत्राह सोयमिति उक्तेर्थेभगव द्वचनमवतारयति तदेतदिति तत्वद्रष्टृत्वेनसंघातदृश्यादन्यमात्मानंनिर्द्दिशति इद मिति उक्तंप्रत्यक्षदृश्यविशिष्टंकिञ्चिदितिशेषः शरीरस्यात्मनोन्यत्वंक्षेत्रनामनि रुक्तया ब्रूते क्षतेति क्षयोनाशःक्षरणमपक्षयः यथाक्षेत्रेबीजमुप्तंफलति तद्वदित्या ह क्षेत्रवद्वेति क्षेत्रपदादुपरिस्थितमिति पदंक्षेत्रशब्दविषयमन्यथा वैयर्थ्यादित्याह इतिशब्दइति क्षेत्रमित्येवमनेनक्षेत्रशब्देनेत्यर्थः दृश्यंदेहमुक्त्वाततोतिरिक्तंद्रष्टा रमाह एतदिति स्वाभाविकंमनुष्योहमिति ज्ञानंऔपदेशिकं देहोनात्मादृश्यत्वा दित्यादिविभागशःस्वतोतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः क्षेत्रमित्यत्रेतिशब्दवदत्रापीतिशब्दस्यक्षे त्रज्ञशब्दविषयत्वमाह इतिशब्दइति क्षेत्रज्ञइत्येवंक्षेत्रज्ञशब्देनतंप्राहुरितिस म्बन्धंप्रयत्नप्रश्नपूर्व्वकमाह केइत्यादिना १ दृश्यानादुःखादीनांभेदकानां

भाषानुवाद

अवइसतेरहेंअध्यायमे तत्त्वज्ञानवर्णनकियाजाताहै किहेपार्थमृत्युयुक्तसं सारसागरसे सगुणउपासकअपनेभक्तोंको मैउद्धारकरताहूं इत्यादिद्वादशअध्याय केसप्तमश्लोकमे भगवतअङ्गीकृतजोसंसारोद्धरण सोतत्त्वज्ञानकेविनाअसम्भवहै इ सहेतुतत्त्वज्ञानउपदेशकरणार्थ भगवानयहप्रकृतिपुरुषविवेकअध्यायका आरम्भक रतेहैं जोप्रकृतिपुरुषविवेकसप्तमअध्यायकेपञ्चमश्लोकमे पराअपराप्रकृतिद्वयरू पकहाहै जिसप्रकृतिकेद्वारा अविवेकवशतेयहचेतनकाअंशजीवभावकोप्राप्तहोय संसारीहोताहैं औरजिसप्रकृतिद्वयसेजीवोंकेउपभोगार्थ परमेश्वरसृष्टिआदिमे प्रवृत्तहोतेहैं सोईक्षेत्रपदवाच्यपरस्परभिन्नस्वरूपद्वयप्रकृतिको स्वरूपसेनि रूपणकरनेकेलिये भगवानश्रीकृष्णकहतेहैं किहेकौन्तेय क्षेत्रऔरक्षेत्रज्ञदोनो केविचारकारीलोग इसभोगायतनभोगसाधनशरीरकोक्षेत्रकहतेहैं क्योंकियह शरीरसंसारवृक्षकेअंकुरहोनेकीभूमिहै औरजोशरीरकोजानताअर्थात्हमह

क्षेत्रज्ञञ्चापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम २

शाङ्करभाष्यं।

एवंक्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौकिमेतावन्मात्रेणज्ञानेनज्ञातव्याविति नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति क्षेत्रज्ञंयथोक्तलक्षणञ्चापिमांपरमेश्वरमसंसारिणंविद्धिजानीहि योऽसौसर्वक्षेत्रेष्वेकःक्षेत्रज्ञोब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तंनिरस्तसर्वोपाधिभेदंसदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरंविद्धीत्यभिप्रायः हेभारत यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेणनज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोःयत्ज्ञानंक्षेत्रक्षेत्रज्ञौयेनज्ञानेनविषयीक्रियेतेतत्ज्ञानंसम्यक्ज्ञान

स्वामिकृतटीका

भक्तानामहमुद्धर्त्ता संसारादित्यवादियत् त्रयोदशेऽथतत्सिद्धौतत्त्वज्ञानमुदीर्य्यते तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसागरात् भवामिनचिरात्पार्थेतिपूर्वंप्रतिज्ञातं नचात्मज्ञानंविनासंसारोद्धरणंसम्भवतीतितत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकाध्यायआरभ्यते तत्रयत्सप्तमाध्यायेअपरापराचेतिप्रकृतिद्वयमुक्तं ययोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्यचिदंशस्यायंसंसारःयाभ्याञ्चजीवोपभोगार्थमीश्वरस्यसृष्ट्यादिषुप्रवृत्तिस्तदेवप्रकृतिद्वयंक्षेत्रक्षेत्रज्ञपदवाच्यं परस्परविभक्तंतत्त्वतोनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच इदमिति इदंभोगायतनंशरीरंक्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्यप्ररोहभूमित्वात् एतद्योवेत्ति अहंममेतिमन्यते तंक्षेत्रज्ञंप्राहुः कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात्तद्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः १

भाषा अनुवाद

मारा यहविचारताहै उसकोक्षेत्रऔक्षेत्रज्ञविवेकीजन क्षेत्रज्ञ कहतेहैं जिसहेतुक्षेत्रज्ञकिसान केसमान इसदेहरूपक्षेत्रका फलभोगकरताहै १

क्षेत्रज्ञका व्यावहारिक स्वरूपकहा अवपारमार्थिकअसंसारिस्वरूपकहतेहैं किहेभारतअर्जुन सोईक्षेत्रज्ञसंसारीजोजीव तिसैयावत्क्षेत्रकाआधाररूपहमकोजानो क्योंकिसामवेदकेतत्त्वमसिमहावाक्यकालक्ष्यअर्थचिदंशकरकेमेरेहीरूपकाप्रतिपादनकियाहै औरक्षेत्रतथाक्षेत्रज्ञ इनदोनोंकाजोपृथकरूपज्ञान सोईमेरेमतसेमुक्तिकाहेतुहै औरसवज्ञान प्रतिबन्धकेकारणहैं तथाहि सोईकर्मजोवन्धकाहेतुनहो औरसोईविद्याजोमुक्तिकीहेतुहोय वाकीकर्मसवपरिश्रमकेहेतु औरविद्यासकलशिल्पनैपुण्यमात्र अर्थात् कारीगरीकीचातुरीहैं यहजानो २

शाङ्करभाष्यं

मिति मतमभिप्रेतमित्यभिप्रायोममेश्वरस्य विष्णोः ननु सर्व्वक्षेत्रेष्वेक एव ई
श्वरोनान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ताविद्यते चेत्ततईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं
ईश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोन्यस्याभावात् संसाराभावप्रसङ्गस्तच्चोभयम
निष्टंबन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च प्रत्यक्षेणता
वत्सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसारउपलभ्यतेजगद्वैचित्र्योपलब्धेश्चधर्माधर्मनिमित्तः
संसारोनुमीयतेसर्व्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वेनज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः दूर
मेतेविपरीतेविषूचीअविद्यायाचविद्येतिज्ञाताज्ञानेतथाचतयोर्व्विद्याविपययोःफल

अविद्या ज्ञानकर्मणोः

आनन्दगिरिकृतटीका

यावद्देहभाविनामनात्मधर्मत्वमिद्रयेद्रष्टारंदेहादन्यमुक्त्वासांख्यानामिवतावन्मात्रेण
मुक्तिनिवृत्तयेतस्यसर्व्वदेहेष्वैक्योक्तिपूर्व्वकं स्वेनपरमार्थेनात्तरेणैक्यंवृत्तमनूद्यप्रश्न
द्वारादर्शयति एवमित्यादिना यथोक्तलक्षणंदृश्याद्देहान्निष्कृष्टंद्रष्टारमित्यर्थः चापी
ति निपातौजीवस्याक्षरत्वज्ञानस्यदेहादन्यत्वज्ञानेनसमुच्चयार्थौभिन्नक्रमौनक्षेत्रज्ञं
सांख्यवद्दृश्यादन्यदेवविद्धि किन्तुमाञ्चापिविद्धीति सम्बध्यते यःसर्व्वक्षेत्रेषुएकःक्षे
त्रज्ञःतंमामेवविद्धीति सम्बन्धंसूचयति सर्वेति तत्तत्क्षेत्रोपाधिकभेदभाजःतत्तच्छ
ब्दधीगोचरस्यकथंतद्विपरीतब्रह्मत्वधीरित्याशंक्याह ब्रह्मादितिउत्तरार्द्धंविभजतेय
स्मादिति तदेवविशिनष्टि क्षेत्रेति नचभेदविषयत्वान्नसम्यग्ज्ञानंतदितियुक्तंतस्यवि
वेकज्ञानस्यवाक्यार्थज्ञानद्वारामोक्षोपायिकत्वेनसम्यक्त्वसिद्धिरिति भावःजीवेश्वरयो
रेकत्वमुक्तमाक्षिपति नन्विति जीवेश्वरयोरेकत्वेजीवस्येश्वरेवातस्यजीवेऽवान्तर्भावो
नाद्योजीवस्यपरस्मादन्यस्याभावेसंसारस्यनिरालम्बनत्वानुपपन्त्यापरस्यैवतदाश्रय
त्वप्रसङ्गादित्यर्थः अनश्नन्नन्योअभिचाकशीति श्रुतेर्नतस्यसंसारितेत्याशंक्यद्वितीयंदूष
यति ईश्वरेति जीवेचेदीश्वरोऽन्तर्भवति तदापिततोन्यसंसार्य्यभावात्तस्यचसंसारानि
ष्टः संसारोजगत्यस्तंगच्छेदित्यर्थः प्रसङ्गद्वयस्येष्टत्वंनिराचष्टे तच्चेतिसंसाराभावेतयो
रन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीत्यादिबन्धशास्त्रस्यतद्धेतुकर्मविषयकर्मकाण्डस्यचानर्थक्यमीश्व
राश्रितेचसंसारेतदभोक्तृत्वश्रुतेश्चसंसारेतदभोक्तृत्वश्रुतेः ज्ञानकाण्डस्यमोक्षतद्धेतु
ज्ञानार्थस्यानर्थक्यमतोनप्रसङ्गयोरिष्टतेत्यर्थः संसाराभावप्रसङ्गस्यानिष्टत्वेहेत्वन्तर
माहप्रत्यक्षादीतितत्रप्रत्यक्षविरोधंप्रत्यक्षेणेतिआदिशब्दोपात्तमनुमानविरोधमाह

प्रत्यक्षयति

शाङ्करभाष्यं

भेदोपिविरुद्धोनिर्दिष्टः श्रेयश्चप्रेयश्चेतिविद्याविषयः श्रेयःप्रेयस्त्वविद्याकार्य्यमिति तथा चव्यासः द्वाविमावथपन्थानावित्यादि इमौद्वावेवपन्थानावित्यादिचेहचद्वेनिष्ठे उक्ते अविद्याचसहकार्य्येण विद्ययाहातव्येतिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यतेश्रुतयस्तावदिह चेदवेदीदथसत्यमस्तिनचेदिहावेदीन्महतीविनष्टिस्तमेवंविद्वानमृतइहभवतिनान्यः पन्थाविद्यतेऽयनायआनन्दंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन अविदुषस्त्वथतस्यभयंभव त्यविद्यायामन्तरेवर्त्तमानाब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति अन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवंसदेवानामात्मविद्यःसइदंसर्व्वंभवतियदाचर्म्मवदित्याद्याः सहस्रशः स्मृतयश्च अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यन्तिजन्तवः इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्येस्थितंमनः समंपश्यन्हिसर्व्वत्रइत्याद्याः न्यायतश्चसर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानंज्ञात्वा मनुष्याःपरिवर्जयन्ति अज्ञानतस्तत्रपतन्तीति केचित्ज्ञानेफलंपश्य यथाविशि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

जगदिति विमतंविचित्रहेतुकंविचित्रकार्य्यत्वात्प्रसादादिवदित्यर्थःप्रत्यक्षानुमानागमविरोधादयुक्तमैक्यमित्युपसंहरति सर्व्वमिति ऐक्येपिसंसारित्वमविद्यातोऽसंसारित्वमिति विभागान्नानुपपत्तिरित्युत्तरमाह नेत्यादिना तयोःस्वरूपतोविलक्षणत्वेश्रुतिमाह दूरमिति अविद्यायाचविद्येतिप्रसिद्धेएतेविद्याविद्येदूरंविपरीतेअत्यन्तविरुद्धे इत्यर्थःविषूचीनानागतीभिन्नफलेइत्यर्थः स्वरूपतोविरोधवत्फलतोपि सोस्तीत्याह तथेतिफलभेदोक्तिमेवव्यनक्तिविद्येतितयोर्द्विधाविलक्षणत्वेवेदव्यासस्यापिसम्मतिमाहतथाचेति उक्तेर्थेभगवतोपिसंमतिमुदाहरति इहचेति द्वयोरपिनिष्ठयोस्तुल्यमुपादेयत्वमितिशङ्कांशातयति अविद्याचेति अविद्यासकार्य्याहातव्येत्यत्रश्रुतिरुदाहरति श्रुतयस्तावदितिइहेतिजीवदवस्थोच्यतेचेच्छब्दोविद्योदयदौर्लभ्यद्योती अवेदीदहंब्रह्मेतिविदितवानित्यर्थः अथविद्यानन्तरमेवसत्यमवितथंपुनरावृत्तिवर्जितंकैवल्यंस्यादित्याह अथेति अविद्याविषयेपिश्रुयिमाह नचेदिति जन्ममरणादिरूपासंसृतिर्विनष्टिःतस्याःमहत्त्वंसम्यग्ज्ञानंविनानिवर्त्तयितुमशक्यत्वं विद्याविषयेश्रुत्यन्तरमाह तमेवमितिपरमात्मानंप्रत्यक्त्वेनयःसाक्षात्कृतवान्सदेहेजीवन्नेवमुक्तोभवतीत्यर्थः विद्यांविनापिहेत्वन्तरतोमुक्तिमार्गंस्याह नेतिभयहेतुमविद्यान्निराकुर्वन्तच्कार्यंभयमपिनिरस्यतिविद्वानितिअत्रवाक्यान्तरमाह विद्वानितिअविद्याविषयेवाक्यान्तरमाह अविदुषइति प्रतीच्यकारेस्वल्पमपिभेदंमन्यमानस्यभेददृष्टानन्तरमेवसंसारध्रौव्य

शाङ्करभाष्यं

ष्टं तथाच देहादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्वान् रागद्वेषादियुक्तो धर्म्माधर्मानुष्ठानकृत् जायते म्रियते चेत्यवगम्यते देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षया धर्म्माधर्म्मप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्त इति न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतस्तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः सर्व्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतो यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयो न चैतावता पुरुषधर्मः स्थाणौ भवति स्थाणुधर्म्मो वा पुरुषस्य तथा न चैतन्यं धर्म्मो देहस्य देहधर्म्मो वा चैतन्यस्य एवं सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरामृत्युवन्नातुल्यत्वादिति चेत् स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्वाऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्तोऽतो देहधर्म्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेन्नाचैतन्यादिप्रसङ्गाद्यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्म्माः सुखदुःखमोहेच्छादयोऽपि केन च ज्ञातुरात्मनो भवन्ति अविद्याध्यारोपिताज्ञ

आनन्दगिरिकृतटीका

मित्यर्थः तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह अविद्यायामिति तन्मध्ये तत्परवशतया स्थितास्तत्त्वमजानन्तो देहाद्यभिमानवन्तो मूढाः संसरन्तीत्यर्थः विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह ब्रह्मेति अविद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह अन्योसावित्तिभेददृष्टिमनूद्य तं निदानमविद्येत्याह नेति स च मनुष्याणां पशुवद्देवादीनां प्रेष्यतां प्राप्नोतीत्याह यथेति विद्याविषये वाक्यान्तरमाह आत्मविदिति इदं सर्व्वं प्रत्यग्भूतं पूर्णं ब्रह्मेत्यर्थः ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह यदेति न खल्वाकाशं चर्मवन्मानवो वेष्टयितुमीष्टे तथायमात्मानं प्रत्यक्त्वेनाननुभूय न मुच्यत इत्यर्थः आदिशब्देनानुक्ता विद्याविद्याफलभेदार्थाः श्रुतयो गृह्यन्ते तासां भूयस्त्वेन प्रामाण्यं सूचयति सहस्रश इति विद्याविद्याविषये स्मृतिरुदाहरति स्मृतयश्चेति तत्राविद्याविषयं वाक्यमाह अज्ञानेनेति विद्याविषयं वाक्यद्वयं दर्शयति इहेत्यादिना विद्याफलमनर्थध्वस्तिरविद्याफलमनर्थाप्तिरित्येतदन्वयव्यतिरेकाख्यन्यायादपि सिध्यतीत्याह न्यायतश्चेति तत्रैव पुराणसंमतिमाह सर्पानिति उदपानं कूपं यथात्मज्ञाने विशिष्टं फलं स्यात्तथा पश्येति योजना न्यायतश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाख्यं न्यायमुक्तं विवृणोति तथा चेति तत्रादावन्वयमाचष्टे देहादिष्विति अनाद्यनिर्व्वाच्याविद्यावृतश्चिदात्मा देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिमादधाति तद्युक्तो रागादिना प्रेर्य्यते तत्प्रयुक्तश्च कर्मानुतिष्ठति तत्कर्त्ता च यथाकर्म नूतनं देहमादत्ते पुरातनं त्यजतीत्येवमविद्यावत्त्वे संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः

शाङ्करभाष्यं।

रामरणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यो न भवन्तीत्यस्त्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरादिवदिति हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेत्यादितस्मैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारोज्ञेयस्थोज्ञातर्य्यविद्ययाध्यारोपित इति न तेन ज्ञातुः किञ्चित्दुष्यति यथा बालैरध्यारोपितेनाकाशस्य तलमलवत्त्वादिना एवञ्च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि न शंक्यं न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टो यत्तूक्तं न समो दृष्टान्त इति तदसत् कथमविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितं तन्न व्यभिचरति यत्तु ज्ञातर्य्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिरविद्यावत्त्वात् क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेन्न अविद्यायास्तामसत्वात्तामसो हि प्रत्यय आवरणात्मकत्वादविद्या विपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वा अग्रहणात्मको वा विवेकप्रकाशभावे तदभावात्तामसे चावरणात्मके तिमिरादिदोषे सति अग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः अत्राहैवं तर्हि ज्ञातृध

आनन्दगिरिकृतटीका

व्यतिरेकमिदानीं दर्शयति देहादीति श्रुतियुक्तिभ्यां भेदे ज्ञाते रागादिध्वस्त्या कर्मोपरमादशेषसंसारासिद्धिरित्यविद्याराहित्ये बन्धध्वस्तिरित्यर्थः उक्तान्वयादेरन्यथासिद्धिं शिथिलयति इतिनेति उक्तमन्वयादि वादिना केनचिदपि न्यायतो न शक्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथासिद्धिसाधकाभावादित्यर्थः अन्वयादेरनन्यथासिद्धत्वे चोद्यमपि प्राचीनं प्रतिनीतमित्याह तत्रेति ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन स्वरूपभेदे कार्य्यभेदे च स्वारस्येन परापरयोरैक्येपि बुद्ध्याद्युपाधिभेदादाविद्यकमात्मनः संसारित्वं आभासरूपं प्रातिभासिकं सिद्धमतीत्यर्थः आत्मनो ब्रह्मतास्वतश्चेद्देहभिन्नात्मभावेन ब्रह्मतापि भाया दित्याशंक्याह यथेति देहाद्यतिरिक्तस्यात्मनो वैदिकपक्षे स्वतस्तेपि तस्मिन्न हि भिन्नताभात्येव तदतिरिक्तत्वं न भाति किन्त्वविद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं भासते तथात्मनो ब्रह्मत्वे स्वाभाविके पि तस्मिन् ब्रह्मत्वं न भात्यविद्यातोऽब्रह्मत्वमेव तस्य भातीत्यर्थः आत्मनो देहाद्यात्मत्वमाविद्यकं भातीत्युक्तं अनुभवेन स्पष्टयति सर्वेति अतस्मिंस्तद्बुद्धिरविद्याकृतेत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति पुरःस्थिते वस्तुनि वस्तुतः स्थाणावविद्यया पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहादावनात्मन्यात्मधीरविद्यातो निश्चितेत्यर्थः देहात्मनोरैक्यज्ञाने देहधर्मस्य जरादेरात्मन्यात्मधर्मस्य च चैतन्यस्य देहेपि नियमः स्यादित्याशंक्याह नेति स्थाणौ पुरुषत्वं भ्रान्त्या भाती

शाङ्करभाष्यं

र्मोऽविद्या न करणे चक्षुषि तैमिरकत्वादिदोषोपलब्धेर्यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या तदेवचाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य तु संसारित्वं तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमिति तन्न यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनान्न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तस्य तैमिरकत्वादिदोषो ग्रहीतुश्चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्द्धर्मो यथा तथा सर्व्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचित् भवितुमर्हति न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य संवेद्यत्वाच्च ते षां प्रदीपप्रकाशवन्न ज्ञातृधर्मत्वं संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वं सर्व्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्व्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमादात्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णवत् स्वो धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यादविक्रियस्य च व्योमवत् सर्व्वगतस्यामूर्त्तस्यात्मनः केनचित् संयोगवियोगानुपपत्तेः सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादीश्वरवचनाच्च नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति न सर्व्वैरभ्युपगतत्वात् सर्व्वैर्ह्यात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्त्तव्यो भवति

आनन्दगिरिकृतटीका।

त्येतावता पुरुषधर्मः शिरःपाण्यादिर्न स्थाणोर्भवति तद्धर्मो वा वक्रत्वादिर्न पुंसो दृश्यते मिथ्याध्यस्तात्तादात्म्याद्वस्तुतो धर्मान्यतिकरादिति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह तथेति जरादेरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमिति केचित्तान् प्रत्याह सुखेति कामसङ्कल्पादिश्रुतेरनात्मधर्मत्वज्ञानादित्यर्थः किञ्च विमतो नात्मधर्मोऽविद्याकृतत्वाज्जरादिवन्न च हेत्वसिद्धिरतस्मिंस्तद्बुद्धिविषयत्वेन स्थाणौ पुरुषत्ववदविद्याकृतत्वस्योक्तत्वादिति मत्वाह अविद्येति स्थाणौ पुरुषत्ववदाविद्यत्वं देहादेरयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिति शङ्कते नेति तदेव प्रपञ्चयति स्थाण्वित्यादिना ज्ञेयस्य ज्ञेयान्तरेऽध्यासादत्र चोभयोर्ज्ञेयत्वव्यापकव्यावृत्त्या व्याप्याध्यासस्यापि व्यावृत्तिरित्यर्थः देहात्मबुद्धेर्भ्रमत्वाभावे फलितमाह अतइति उपाधिधर्माणां सुखादीनामुपहिते जीवे वस्तुत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति परिहरति नेत्यादिना अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति यदीति सुखादीनामात्मधर्मत्वं चेदुपाधिधर्मत्वादचैतन्यं जरादिकञ्चात्मनो दुर्वारं स्यादित्यर्थः सुखादिरात्मधर्मो नेति पक्षेऽपि नास्ति विशेषहेतुरित्याशङ्क्याह नेति तदेवानुमानं स्मारयति अविद्येति विमतं नात्मधर्मः आगमापायित्वात् सम्मतवदित्यनुमानान्तरमाह हेयत्वादिति आदिशब्दाद् दृश्यत्वजडत्वादिगृह्यते सुखा

शाङ्करभाष्यं ।

कथमभ्युपगत इति मुक्तात्मनः संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवात्मवादिभिरि
ष्यते न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता तथा नः क्षेत्रज्ञानामीश्वरैकत्वे स
ति शास्त्रानर्थक्यं भवतु अविद्याविषये चार्थवत्त्वं यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव
शास्त्राद्यर्थवत्त्वं न मुक्तावस्थायामेवं अद्वैतवादिनामपि ननु आत्मनो बन्धमुक्तावस्थे पर
मार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषामतो हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं
स्यात् अद्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वात् बन्धावस्थायाश्च आत्मनोऽपरमार्थ
त्वे निर्विषयत्वात् शास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेन्नात्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः यदि तावदात्म
नो बन्धमुक्तावस्थे युगपत् स्यातां क्रमेण वा युगपत्तावद्विरोधान्न सम्भवतः स्थितिगती इवै
कस्मिन् क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वे निर्मोक्षप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपर
मार्थत्वप्रसङ्गस्तथा च सत्यभ्युपगमहानिः किञ्च बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणा
यां बन्धावस्थां पूर्वं प्रकल्प्य अनादिमत्यन्तवती च तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षावस्था सा
दिमत्यनन्तवती च तावत् प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपगम्यते न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छ
तो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यमथानित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प

आनन्दगिरिकृतटीका

दोषां जरादिवदात्मधर्मत्वाभावे तस्य वस्तुतोऽसंसारिकत्वे फलितमाह तथेति आरो
पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽस्पर्शे दृष्टान्तमाह यथेति परा भिन्नस्यात्मनः संसारित्वम
ध्यस्तमिति स्थिते यत्परस्य संसारित्वापादनं तदयुक्तमित्याह एवञ्चेति आत्मनि संसा
रस्यारोपितत्वात्तद्भिन्ने परस्मिन्नाशङ्कैव तस्यायुक्तेत्येतदुपपादयति नहीति स्थाणौ पु
रुषनिश्चयवदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिश्चयस्याध्यस्ततेत्ययुक्तं दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषय
त्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातृविषयत्वादित्युक्तमनुवदति यस्त्विति वैषम्यं दूषयति तदसदि
ति तर्हि केन सममिति पृच्छति कथमिति अभीष्टसाधर्म्यं दर्शयति अविद्येति तस्यो
भयत्रानुगतिमाह तत्रेति ज्ञेयान्तरे ज्ञेयस्यारोपनियमात् ज्ञातरि नारोपः स्यादित्या
शंक्याह यस्त्विति नायं नियमो ज्ञातरि जराद्यारोपस्योक्तत्वादित्याह तस्यापीति ज्ञे
यस्यैव ज्ञेयान्तरेऽध्यासनियमस्येति यावत् अतो ज्ञातरि नारोपव्यभिचारशङ्केत्यर्थः
आत्मन्यविद्याध्यासे तत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीनत्वं संसारित्वमपि तथा स्यादि
ति शङ्कते अविद्यावत्त्वादिति काविद्या विपरीतग्रहादिर्वा अनाद्यनिर्वाच्याज्ञानं वा
नाद्यो विपरीतग्रहादेस्तमःशब्दितानिर्वाच्याज्ञानकार्यत्वात्तन्निष्ठस्यात्मधर्मत्वायो

शाङ्करभाष्यं ।

तेऽतोद्वैतिनामपिशास्त्रानर्थक्यदोषोऽपरिहार्य्य एवेति समानत्वान्नाद्वैतवादिना परि
हर्त्तव्योदोषः नचशास्त्रानर्थक्यंयथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वात् शास्त्रस्य अविदुषांहि
फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनंनविदुषांविदुषांहिफलहेतुभ्यामात्मनोन्यत्वदर्शने सति
तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः नह्यत्यन्तमूढउन्मत्तादिरपिजलाग्न्योः छायाप्रकाश
योर्वैकात्म्यंपश्यन्ति किमुतविवेकीतस्मान्नविधिप्रतिषेधशास्त्रन्तावत् फलहेतुभ्या
मात्मनोऽन्यत्वदर्शिनोभवति नहिदेवदत्तत्वमिदंकुर्व्विति कस्मिंश्चित् कर्म्मणिनियु
क्तोविष्णुमित्रोहंनियुक्तइति तत्रस्थोनियोगंशृण्वन्नपिप्रतिपद्यतेनियोगविषयविवे
काग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिस्तथाफलहेत्वोरपि ननुप्राकृतसम्बन्धापेक्षयायुक्तैव
प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषयाफलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेपिसतिइष्टफलहेतोःप्रवर्त्तितो
स्म्यनिष्टफलहेतोश्चनिवर्त्तितोस्मीति यथापितृपुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने

आनन्दगिरिकृतटीका

गादित्याह नेत्यादिना तदेवप्रपञ्चयति तामसोहीति आवरणात्मकत्वंवस्तुनिस
म्यक्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वंविपरीतग्रहणादेरविद्याकार्यत्वंविद्यापोह्यत्वेनसाधयति वि
वेकेति नचकारणाविद्याद्यनिर्वाच्यात्मधर्मःस्यादितियुक्तमनिर्वाच्यत्वादेवतस्या
स्तद्धर्मत्वस्यदुर्वचत्वादितिभावः किञ्चविपरीतग्रहादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यांदोषजन्य
त्वावगमादपिनात्मधर्मतेत्याह तामसेवेति तमःशब्दितात्ज्ञानोत्थं वस्तुप्रकाशप्रतिब
न्धकस्तिमिरकाद्यादिदोषस्तस्मिन्सत्यज्ञानंमिथ्याधीः संशयश्चेतित्रयस्योपलम्भाद
सति तस्मिन्नप्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाधिगमान्नकेव
लात्मधर्मतेत्यर्थः दोषस्यनिमित्तत्वात्भावकार्यस्योपादाननियमादनिर्वाच्याविं
द्यायाश्चासम्मतेरात्मैवविपर्यायादेरुपादानमितिचोदयति अत्राहेति विपरीतग्रहा
देर्दोषोत्थत्वंसप्तम्यर्थः अग्रहादित्रितयमविपर्ययादेः सत्योपादानत्वेसत्यत्वप्रसङ्गा
न्नात्मातदुपादानंकिन्तुदोषस्यचक्षुरादिधर्म्मकत्वग्रहणादिरपिदोषत्वात् करणधर्म्म
त्वंकरणमविद्योत्थमन्तःकरणं नचतद्धेतुरविद्यासिद्धेतिवाच्यमज्ञोहमित्यनुभवात्
स्वापेचपरामर्शात्तदवगमात् कार्यलिङ्गकानुमानादागमाच्चतत्प्रसिद्धेरिति परिहर
ति नेत्यादिना संग्रहीतुञ्चोद्यपरिहारयोश्चोद्यंविवृणोति यत्त्विति अविद्यावत्वे
पिज्ञातुरसंसारित्वादुर्द्दैतदंस्तोरमवदविद्याकिंकरिष्यतीत्याशंक्याह तदेवेति मि
थ्याज्ञानादित्वमेवात्मनःसंसारित्वमिति स्थिते फलितमाह तत्रेति नकरणेच

शाङ्करभाष्यं

सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिर्नव्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेवफलहेतोरात्माभिमानस्यासिद्धत्वात् प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थोहि फलहेतुभ्यामात्मनोन्यत्वं प्रतिपद्यते नपूर्वं तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमितिसिद्धं ननु स्वर्गकामो यजेतकलञ्जन्नभक्षयेदित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौकेवलदेहाद्यात्मदृष्टीनाञ्चातःकर्त्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमितिचेन्न यथाप्रसिद्धितएवप्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शीब्रह्मवित्तावन्नप्रवर्त्तते तथानैरात्म्यवाद्यपिनास्तिपरलोकइतिनप्रवर्त्तते यथाप्रसिद्धस्तुविधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्यानुमितात्मास्तित्वआत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसञ्जाततृष्णःश्रद्दधानतयाचप्रवर्त्तइति सर्वेषांनःप्रत्यक्षमतोनशास्त्रानर्थक्यं विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ

आनन्दगिरिकृतटीका।

ननुषीत्यादिनोक्तमेवपरिहारंप्रपञ्चयति तन्नेत्यादिना तिमिरादिदोषस्तत्कृतोविपरीतग्रहादिश्चनग्रहीतुरात्मनोस्तीत्यत्रहेतुमाह चक्षुषइति तद्गतेनाञ्जनादिसंस्कारेणतिमिरादौपराकृतेदेवदत्तस्य ग्रहीतुदोषाद्यनुपलम्भान्नतस्यतद्धर्मत्वमतो विमतंतत्त्वतोनात्मधर्मोदोषत्वात्तत्कार्यत्वाद्वासम्मतवदित्यर्थः किञ्च विपरीतग्रहादिस्तत्त्वतोनात्मधर्मोवेद्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्याह सर्व्वेद्यत्वाच्चेति किञ्चयद्वेद्यंतत्स्वातिरिक्तवेद्यंयथादीपादिइति व्याप्तेर्विपरीतग्रहादीनामपिवेद्यत्वादतिरिक्तवेद्यत्वेसम्वेदितानसंवेद्यधर्मवान्वेदितृत्वाद्ययथादेवदत्तोनस्वसंवेद्यरूपादिमानित्यनुमानान्तरमाह संवेद्यत्वादेवेति किञ्च विपरीतग्रहादयस्तत्त्वतोनात्मधर्माव्यभिचारित्वात्कृशत्वादिवदित्याह सर्व्वेति उक्तमेवविवृण्वन्नात्मनोविपरीतग्रहादिस्वाभाविकोवागन्तुकोवेति विकल्प्याद्यंदूषयति आत्मनइति अतोनिर्मोक्षोऽविद्यातज्जन्तुस्तेरसद्भावादिति भावः आगन्तुकोपिस्वतश्चेदमुक्तिःपरतश्चेत्तत्राह अविक्रियस्येति विभुत्वादविक्रियत्वादमूर्त्तत्वाच्चात्मव्योमवन्नकेनचित्संयोगविभागावनुभवति नहिविक्रियाभावेव्योम्निवस्तुतःसंयोगविभागावसङ्गत्वाच्चात्मनस्तदसंयोगान्नपरतोपिएतस्मिन्विपरीतग्रहादित्यर्थः तस्यात्मधर्मत्वाभावेफलितमाह सिद्धमिति आत्मनोनिर्द्धर्मकत्वेभगवदनुमतिमाह अनादित्वादिति ईश्वरत्वेसत्यात्मनोऽसंसारित्वेविधिशास्त्रस्याध्यक्षादेश्चानर्थक्यात्तात्त्विकमेवतस्यसंसारित्वमिति शङ्कतेनन्विति विद्यावस्थायामविद्यावस्थायाम्वाशास्त्रानर्थक्यमिति विकल्प्याद्यंप्रत्याह

शाङ्करभाष्यं।

शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न कस्यचिदेव विवेकोपपत्तेरनेकेषु हि प्राणीषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथैवेदानीन्नचेत् विवेकिनमनुवर्त्तन्ते मूढा रागादिदोषतन्त्रत्वात् प्रवृत्तेरभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात् स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः स्वभावस्तु प्रवर्त्तत इति उक्तं तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव न चैवञ्चास्य केवलस्याविद्यातत्कार्य्यञ्च न चा मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थं नह्यूषरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्त्तुं शक्नोति मरीच्युदकन्तथाविद्यापि क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित् कर्त्तुं शक्नोत्यतश्चेदमुक्तं क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि अज्ञा

आनन्दगिरिकृतटीका

नसर्व्वैरिति विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारत्वयोरभावस्य सर्व्ववादिसम्मतत्वात्तत्र शास्त्रानर्थक्यादिचोद्यं भयैवन प्रतिविधेयमित्यर्थः संग्रहवाक्यं विवृणोति सर्व्वैरिति अभिप्रायाज्ञानात् प्रश्ने स्वाभिप्रायमाह कथमित्यादिना तर्हि मुक्तान् प्रति विधिशास्त्रस्याध्यक्षादेश्चानर्थक्यमित्याशङ्क्याह नचेति नहि व्यवहारातीतेषु तेषु गुणदोषाशङ्केत्यर्थः द्वैतिनां मते मुक्तात्मस्विवास्मत्पक्षेपि चैवंवत्स्ये म्वरत्वेतं प्रति च शास्त्राद्यानर्थक्यं विद्यावस्थायामास्थितमिति फलितमाह तथेति द्वितीयं दूषयति अविद्येति तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति यथेति एवमद्वैतिनामपि विद्योदयात् प्रागर्थवत्त्वं शास्त्रादेरिति शेषः द्वैतिभिरद्वैतिनान्नशास्त्यमिति शङ्कते नन्विति अवस्थयोर्व्वस्तुत्वे तन्मते शास्त्राद्यार्थवत्त्वे फलितमाह अत इति सिद्धान्ते तु नावस्थयोर्व्वस्तुतेति वैषम्यमाह अद्वैतिनामिति व्यावहारिकं द्वैतं तत्तन्मतेपि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह अविद्येति कल्पितद्वैतेन व्यवहाराज्ञ तत्स्य वस्तुतेत्यर्थः बन्धावस्थायाः वस्तुत्वाभावे दोषान्तरमाह बन्धेति आत्मनोस्तत्त्वतोवस्थाभेदो द्वैतिनामपि नास्तीति परिहरति नेति अनुपपत्तिं दर्शयितुं विकल्पयति यदीति तत्राद्यं दूषयति युगपदिति द्वितीयेपि क्रमभाविन्योरवस्थयोर्निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वेति विकल्प्याद्ये सदा प्रसङ्गाद्बन्धमोक्षयोरव्यवस्थास्यादित्याह क्रमेति कल्पान्तरन्निरस्यति अन्येति बन्धमोक्षावस्थेन परमार्थे अस्वाभाविकत्वात् स्फटिकलौहित्यवदिति स्थिते फलितमाह तथाचेति अवस्थयोर्व्वस्तुतत्त्वोपगमादित्यर्थः इतश्चावस्थयोर्नवस्तुत्वमित्याह किञ्चेति अवस्थयोर्व्वस्तुत्वमिच्छता तयोर्यौगपद्यायोगाद्वाच्ये क्रमे बन्धस्य पूर्व्वत्वं मुक्तेश्च पाश्चात्यमिति स्थिते बन्धस्यादित्वकृतं दोषमाह बन्धेति तस्याश्चाकृताभ्यागमकृतविनाशनिवृत्तयेऽनादित्वमेष्टव्यमन्तवत्त्वञ्च मुक्त्यर्थमास्थेयं तच्चयदनादिभावरूपं तन्नित्यं यथात्मेति व्याप्तिविरुद्धमित्यर्थः मोक्ष

शाङ्करभाष्यं

नेनाहृतं ज्ञानमिति च अथ किमिदं संसारिणामिव अहमेवं ममैवेदमिति पण्डितानाम पि इष्टं ण्विदं तत् पाण्डित्यं यत् क्षेत्र एवात्मदर्शनं यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुस्त तो न भोगं कर्म्म वा काङ्क्षेयुर्मम स्यादिति विक्रियैव भोगकर्म्मणी अथैवं सति फलार्थित्वा दविद्वान् प्रवर्त्तते विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्य्यकारणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्य्यते इदञ्चान्यत् पाण्डित्यं कस्यचि दस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रज्ञान्यत् क्षेत्रज्ञस्य विषयः अहन्तु संसारी सुखी दुःखीमू

आनन्दगिरिकृतटीका

स्यपायात्यकृतं दोषमाह तथेति साक्षिज्ञानादिसाध्यत्वाददिसाध्यत्वादादिमतीपुन रावृत्त्यनङ्गीकारादनन्त्याच तज्जयत्मादिभावं रूपं तदन्तवद्यथा पटादीति व्याप्त्यन्तर विरुद्धमित्यर्थः किञ्चक्रमभावनोभ्यामवस्थाभ्यामात्मा सम्बध्यते नवा प्रथमे पूर्व्वावस्थ यासहैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरावस्थामपि पूर्व्वावस्थावस्थानादनिर्मोक्षः यदि पू र्व्वावस्थां त्यक्त्वोत्तरावस्थां गच्छति तदापूर्व्वत्यागोत्तराप्तयोरात्मनः सातिशयत्वानि त्यत्वानुपपत्तिरित्याह नचेति आत्मनोवस्थाद्वयसम्बन्धोनास्तीति द्वितीयमनूद्य दूषय ति अथेत्यादिना तर्हि पक्षद्वयेपि दोषाविशेषान्नाद्वैतमतानुरागे हेतुरित्याशंक्याबि द्याविषयेचेत्युक्तं विवृणोति नचेति तदेवस्फुटयति अविदुषांहीति फलं भोक्तृत्वं कर्त्तृ त्वं हेतुः यद्वा फलं देहविशेषो हेतुरदृष्टं तयोरनात्मनो भोक्ताहं कर्त्ताहं मनुष्योहमित्या दावात्मदर्शनमधिकारस्तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः विदुषामपिम नुष्योहमित्यादिव्यवहारात्तद्विषयं शास्त्रं किं न स्यादित्याशंक्याह नेति भोक्तृत्वकर्त्तृ त्वाभ्यां ब्रह्मण्यादिमतो देहधर्माधर्माभ्याञ्चात्मनोन्यत्वं पश्यतो न विधिनिषेधाधिकारि त्वमुक्तफलादावात्मात्मीयाभिमानासम्भवादित्यर्थः आत्मनो देहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहादावात्मधीरित्येतदुपपादयति नहीति विदुषोनविधिनिषेधाधिकारितेत्युक्त मुपसंहरति तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्विषयत्वमपि सम्भाव्यमुभयो रपिशास्त्रश्रवणाविशेषादित्याशंक्याह नहीति तत्रस्थोयस्मिन्देशे देवदत्तः स्थितस्त त्रैवार्त्तमानः सन्नित्यर्थः ननु देवदत्तो नियुक्तो विष्णुमित्रोपि कदाचिन्नियुक्तोस्मीति प्र तिपद्यते समत्वं नियोगविषयान्नियोज्यादात्मनो विवेकाग्रहणान्नियोज्यत्वभ्रान्तिरित्या ह नियोगेति अविवेकिनोनियोज्यधीर्भवतीति दृष्टान्तमुक्त्वा फलेहेतौ चात्मदृष्टिवि शिष्टस्याविदुषः सम्भवत्येव विधिनिषेधाधिकारित्वमेवं दार्ष्टान्तिकमाह तथेति विधि

शाङ्करभाष्यं ।

दोजातोमृतोवियुक्तःक्षीणोहृष्टोऽहंममैवेत्येवमादयः सर्व्वआत्मनिअध्यारोप्यन्तेसंसा
रोपरमस्ममकर्त्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेनध्यानेनचेश्वरं क्षेत्रज्ञंसाक्षात्कृत्वातत्
स्वरूपावस्थानेनेतियएवंबुध्यतेयश्चबोधयतिनासौक्षेत्रज्ञइत्येवंमन्वानोयः सपण्डिता
पसदः संसारमोक्षयोःशास्त्रस्यचार्थवत्त्वंकरोमीत्यात्महा स्वयंमूढोऽन्यांश्चव्यामोह
यतिशास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात् श्रुतहानिमश्रुतकल्पनाञ्चकुर्व्वंस्तस्मादसंप्रदा
यवित्सर्व्वशास्त्रविदपिमूर्खवदुपेक्षणीयः यत्तूक्तमीश्वरस्यक्षेत्रज्ञैकत्वेसंसारित्वंप्रा
प्नोति क्षेत्रज्ञानाञ्चेश्वरैकत्वेसंसारिणोऽभवात्संसाराभावप्रसङ्गइत्येतौदोषौप्रत्युक्तौ

आनन्दगिरिकृतटीका

निषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति वदताशास्त्रानर्थक्यंसमाहितंसंप्रतिशास्त्रस्यविद्वद्वि
षयत्वेनैवार्थवत्वं शक्यसमर्थनमितिशङ्कते नन्विति प्रकृतिरविद्याततोजातोयोदे
हादावभिमानात्मासम्बन्धोविद्योदयात्प्रागनुभूतस्तदपेक्षयाविधिनाप्रवर्त्तितोनिषेधे
ननिवर्त्तितोस्मीति विधिनिषेधविषयामत्याममपिविद्यायांधीर्युक्तैवेत्यर्थः विदुषोपिपू
र्व्वमाविद्यकंसम्बन्धमपेक्ष्यविधिनिषेधविषयान्वियमुक्तामेवव्यक्तीकरोतिदृष्टेति नन्व
विदुषोमिथ्याभिमानवन्नविदुषःसोनुवर्त्तते तथाचाविद्यासम्बन्धापेक्षयाविदुषोय
थोक्ताधीरिति तत्राह यथेति पितापुत्रोभ्रातेत्यादिनांमिथोन्यत्वदृष्टावप्यन्योन्यनियो
गार्थस्यनिषेधार्थस्यचधीर्दृष्टा पितरमधिकृत्यविधौनिषेधेवातस्यतदनुष्ठानाशक्तौपुत्र
स्यतद्विषयाधीरिष्टाअथातः सम्प्रतियदाप्रैष्यन्मन्यतेऽथपुत्रमाह त्वंब्रह्मत्वं यज्ञःत्वंलो
कइत्यादि सम्प्रतिपत्तिश्रुत्याशेषानुष्ठानस्य पुत्रकार्य्यताप्रतिपादनात् पुत्रञ्चाधिकृ
त्यविधिनिषेधप्रवृत्तौ तस्यतदशक्तौ पितुस्तदर्थाधीरुपगता तथाभ्रात्रादिष्वपिद्रष्टव्यं ए
वंविदुषोहेतुफलाभ्यामन्यत्वदर्शनेपि प्राक्कालीनाविद्यकदेहादिसम्बन्धादविरुद्धावि
धिनिषेधार्थाधीरित्यर्थः पुत्रादीनांमिथ्याभिमानान्मिथोनियोगधीर्युक्ता तत्त्वदर्शिनस्तु
तदभावान्नदेहादिसम्बन्धाधीनानियोगधीरिति परिहरति नेत्यादिना किञ्चस
र्व्वापेक्षायज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति सर्व्वापेक्षाधिकरणेसम्यग्ज्ञानस्यादृष्टसाध्यत्वोक्ते
र्व्विधिनिषेधार्थानुष्ठानंसम्यग्ज्ञानात् पूर्व्वमिति कुतोविदुषस्तदनुष्ठानमित्याह प्रति
पन्नेति सत्यदृष्टेःसम्यग्धीदृष्टेरसति चाशुद्धबुद्धेस्तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यांविवि
दिषावाक्याच्चविधिनिषेधानुष्ठानात्पूर्व्वंनसम्यग्धीरित्याह नपूर्व्वमिति विधिनि
षेधयोर्व्विद्वद्विषयत्वायोगेफलितमाह तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तम

शाङ्करभाष्यं।

विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति कथमविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति तथा च दृष्टान्तो दर्शितः मरीच्यम्भसोषरदेशो न पङ्कीक्रियत इति संसारिणोऽभावात् संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तो नन्वविद्यावत्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषमुक्तन्तत्कृतञ्च दुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यते न ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात् ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः यावत्किञ्चित् क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासञ्जयति तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वं न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः यदि हि

आनन्दगिरिकृतटीका।

र्थवत्त्वमाक्षेपसमाधिभ्यां प्रपञ्चयितुमाक्षिपति नन्विति चकारादूर्द्ध्वमप्रवृत्तिरिति सम्बध्यते आत्मनो देहाद्व्यतिरेकं पश्यतां देहाद्यभिमानरूपाधिकारहेत्वभावाद्विधितो यागादावप्रवृत्तिर्निषेधाच्चाभक्ष्यभक्षणादेर्न निवृत्तिरतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे देहादावात्मत्वमनुभवतामपि न ते युक्ते तेषां पारलौकिकभोक्तृप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः विदुषामविदुषाञ्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे फलितमाह अत इति आत्मनो देहाद्व्यतिरिक्तं परोक्षमपरोक्षञ्च देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शास्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह नेत्यादिना प्रसिद्धिरत्र शास्त्राभिमता एतदेव विवृण्वन् ब्रह्मविदो वा नैरात्म्यवादिनो वा परोक्षज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्ती विहवक्ष्यतीति विकल्प्याद्यं दूषयति ईश्वरेति न निवर्त्तते चेत्यपि द्रष्टव्यं द्वितीयं निरस्यति तथेति पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः तृतीयमङ्गीकरोति यथेति विधिनिषेधाधीनां प्रसिद्धिमनुरुन्धानः सन्निति यावत् चकारान्निवर्त्तते चेत्यनुकृष्यते ब्रह्मविदं नैरात्म्यवादिनञ्च त्यक्त्वा देहाद्व्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमपरोक्षञ्च देहाद्यात्मत्वं पश्यतो विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फलमाह अत इति विधान्तरेण शास्त्रार्थानर्थक्यञ्चोदयति विवेकिनामिति दृष्टा हि तेषां विधिनिषेधयोरप्रवृत्तिर्न हि देहादिभ्यो निष्कृष्टमात्मानं दृष्टवतां तयोरधिकारस्तेन तान्प्रति शास्त्रं नार्थवन्न च देहाद्यात्मत्वदृशस्तत्राधिक्रियन्ते तेषां यद्यदाचरतीति न्यायेन विवेकिनोऽनुगच्छतां विध्यादावप्रवृत्तेरतोधिकार्य्यभावाद्विध्यादि शास्त्रस्य तदनुसारिशिष्टाचारस्य चानर्थक्यमित्यर्थः किं सर्व्वेषां विवेकित्वादधिकार्य्यभावादानर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते किम्वा कस्यचिदेव विवेकित्वेपि तदनुवर्त्तित्वादन्येषामप्रवृत्तेरानर्थक्यं चोद्यते तत्र प्रथमं प्रत्याह न कस्यचिदिति

शाङ्करभाष्यं

संसर्गः स्यात् ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः
प्रत्यक्षमुपलभ्यते कथं वा क्षेत्रधर्मः ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ इत्यवधारितेऽ
विद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रविशेषणत्वं क्षेत्रधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरु
द्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात् केवलं अत्राह सा विद्या कस्येति यस्य दृश्यते तस्यैव कस्य दृ
श्यत इत्यत्रोच्यते अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः कथं दृश्यते चेदविद्या तद्वन्त
मपि पश्यसि न च तद्वत्युपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तो न हि गोमत्युपलभ्यमाने गावः

आनन्दगिरिकृतटीका

मनुष्याणां सहस्रेष्विति न्यायेनोक्तमेव स्फुटयति अनेकेष्विति तत्रानुभवानुरोधेन
दृष्टान्तमाह यथेति द्वितीयं दूषयति न चेति किं त्वविवेकिनामप्रवृत्तिरित्याशङ्कां नि
रसितुं सेनादौ तदप्रवृत्तावपि इतरप्रवृत्तेरित्याह अभिचरणादौ चेति अविवेकिनां रा
गादिद्वारा प्रवृत्तावस्मदं सर्वं संग्रहीतुमादिपदं इतश्चाविवेकिनां प्रवृत्त्यभावेऽपि नाज्ञस्या
प्रवृत्तिरित्याह स्वाभाव्याच्चेति प्रवृत्तेः स्वभावाख्याज्ञानकार्यत्वे भगवद्वाक्यमनुकूलयति
स्वभावस्त्विति प्रवृत्तेरज्ञानजन्यत्वे विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकबन्धस्याऽवि
द्यामात्रत्वादविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य सिद्धमिति फलितमाह तस्मादिति दृष्टमेवानुसर
न्नविद्वान् यथा दृष्टस्तद्विषयस्तदाश्रय संसारस्तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसंसारस्याऽवि
द्वद्विषयत्वात्तद्धेतुविधिशास्त्रस्यापि तद्विषयत्वमित्यर्थः नन्वविद्या चेत्क्षेत्रज्ञमाश्रयन्ती
स्वकार्यं संसारमपि तस्मिन्नाधत्ते तर्हि नास्यैव शास्त्राधिकारित्वं नेत्याह नेति अविद्या
देः शुद्धे चेत्क्षेत्रज्ञे वस्तुतोऽसम्बन्धेऽपि तत्तस्मिन्नारोपितं तमेव दुःखीकरोतीत्यत्राह न चेति
तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति न हीति चेत्क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतोऽविद्यासम्बन्धो भगवद्वचोऽपि द्योतक
मित्याह अत इति जीवेश्वरयोरैक्ये किमित्यसावात्मानमहमिति बुध्यमानोऽपि स्व
स्येश्वरत्वमीश्वरोऽस्मीति न बुध्यते तत्राह अज्ञानेनेति आत्मनो वस्तुतः संसारासंस्पर्शे
विद्वदनुभवविरोधः स्यादिति चोदयति अथेति एवमित्यभिजात्यादिवैशिष्ट्यमुक्तं इद
मा च सकलशास्त्रादिपण्डितानामपि प्रतीतं संसारित्वमिति शेषः किं पाण्डित्यं देहादा
वात्मदर्शनं किं वा कूटस्थात्मदृष्टिराहोस्वित् संसारित्वादिधीरिति विकल्प्याद्यं निराकुर्व
न्नाह शृण्विति तस्य वस्तुतोऽसंसारित्वाविरोधि प्रातिभासिकं तु संसारित्वमिष्टमिति
शेषः द्वितीयं दूषयति यदीति न हि कूटस्थात्मविषयं संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुतोऽसं
सारित्वं विरुध्यते कूटस्थात्मधीविरुद्धायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशित्वादित्यर्थः आ

शाङ्करभाष्यं

कस्येति प्रश्नो युक्तोऽर्थवान् भवेत् ननु विषमो दृष्टान्तो गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात् सम्बन्धो
पि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः नतथाविद्यातद्वांश्च प्रत्यक्षौ यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यादप्र
त्यक्षेणाविद्यावताविद्यासम्बन्धे ज्ञाते किन्तव स्यादविद्याया अनर्थहेतुत्वात् परिहर्त्त
व्या स्याद्यस्याविद्या स तां परिहरिष्यतीति ननु ममैवाविद्या जानासि तर्ह्यविद्यावन्त
मात्मानं जानासि न तु प्रत्यक्षेणानुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणं नहि तव ज्ञातु
र्ज्ञेयभूतयाविद्यया तत्काले सम्बन्धं ग्रहीतुं शक्यते अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्त
त्वान्नच ज्ञातुरविद्यायश्च सम्बन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञानञ्चान्यत् तद्विषयं सम्भवत्यनवस्था

आनन्दगिरिकृतटीका

त्मानमक्रियं पश्यतो विक्रुतो भोगकर्मशीनस्यातामित्याशंक्याह विक्रियेति अविक्रिया
त्मबुद्धेर्भोगकर्माकाङ्क्षयोरभावे कस्य शास्त्रे प्रवृत्तिरित्याशंक्याह अथेति फलार्थित्वा
भावाद्विदुषो न कर्मणि प्रवृत्तिरित्येवं स्थिते सत्यनन्तरमविद्वान् फलार्थित्वात्तदुपाये कर्म
णि प्रवर्त्तते शास्त्रेऽधिकारीत्यर्थः विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेपि निषेधाधीननिवृत्तेरपिदु
र्व्वचत्वात्तस्य निवृत्तिनिष्ठत्वासिद्धिरित्याशंक्याह विदुष इति तृतीयमुत्थापयति इद
ञ्चेति सिद्धान्तादविशेषमाशंक्य क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रज्ञात् वस्तुतो भिन्नत्वेन तद्विषयत्वाङ्गीका
रान्नैवमित्याह क्षेत्रज्ञेति अहंधीवेद्यस्यात्मनो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराच्च सिद्धा
न्ताद्भेदोऽस्तीत्याह अहन्त्विति संसारित्वमेव स्फोरयति सुखीति संसारित्वस्य वस्तुत्वे
तदनिवृत्त्या पुमर्थासिद्धिरित्याशंक्याह संसारेति कथं तदुपरमस्य हेतुं विना कर्त्तव्यत्व
मित्याशंक्याह क्षेत्रेति क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निष्कृष्टस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानं कथं संसारोपरति
मुत्पादयेदित्याशंक्याह ध्यानेनेति संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्रहिताद्दीश्वराद
न्यत्वं वक्तव्यमिति वक्तुमिति शब्दः तदेवान्यत्वमुपपादयति यश्चेति मम संसारिणोऽ
संसारीश्वरत्वं कर्त्तव्यमित्येवं यो बुध्यते यो वा तथाविधं ज्ञानं तव कर्त्तव्यमित्युपदिशति
स क्षेत्रज्ञादीश्वरादन्यो ज्ञेयोऽन्यथोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः आत्मा संसारी परस्मादात्मनो
न्यस्तस्य ध्यानाधीनाज्ज्ञानेनेश्वरत्वं कर्त्तव्यमित्येतज्ज्ञानं पाण्डित्यमिति मतं दूषयति ए
वमिति अयमात्मा ब्रह्मेत्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः ननु संसारस्य वस्तुत्वाङ्गी
कारात्तत्प्रतीत्यवस्थायां कर्मकाण्डस्यार्थवत्त्वं संसारित्वनिरासेनात्मनो ब्रह्मत्वे ध्याना
दिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं तत्कथं यथोक्तज्ञानवान् पण्डितापस
दत्वेनाक्षिप्यते तत्राह संसारेति करोमीति मन्यमानो यः स पण्डितापसद इति

शाङ्करभाष्यं

प्राप्तेर्यदि ज्ञातापि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायेतान्यस्तु ज्ञाता कल्प्यः स्यात्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापरिहार्य्या यदि पुनरविद्या ज्ञेयान्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञातापि ज्ञातैव न ज्ञेयं भवति यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिद्दुष्यति नन्वयमेव दोषो यद्दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वं न विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वद्यथात्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितः अविद्याध्यारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपचर्य्यते तथा तत्र तत्र य एनं

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्व्वेण सम्बन्धः कर्मकाण्डे हि कल्पितं संसारित्वमधिकृत्य साध्यसाधनसम्बन्धो यथा प्रदर्शितस्तथा दृष्टं ज्ञानकाण्डमपि तथाविधं संसारित्वं पराकृत्य ऐक्यं क्षेत्रप्रत्यग्ब्रह्मणि पर्य्यवसन्नं दर्शयतीत्यर्थः किञ्चात्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं त्यक्त्वा अब्रह्मत्वं कल्पयन्नात्महा भूत्वा लोकद्वयबहिर्भूतः स्यादित्याह आत्महेति ननु क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धीत्यनेन सर्व्वज्ञोऽन्तर्यामी एको जीवादन्यो निरूच्यते न जीवस्येश्वरत्वमत्र प्रतिपाद्यते तत् कथमित्थमाक्षिप्यते तत्राह स्वयमिति किञ्च तत्त्वमसीतिवत् प्रसिद्धक्षेत्रज्ञानुवादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्वमिहोपदिश्यतः श्रुतं तस्य हानिमश्रुतस्य च जीवेश्वरयोस्तात्त्विकभेदस्य कल्पनां कुर्व्वन् कथं व्यामूढो न स्यादित्याह श्रुतेति ननु केचन व्याख्यातारो यथोक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य क्षेत्रज्ञञ्चापीत्यादिश्लोकं व्याख्यातवन्तः तत् कथमुक्तं पाण्डित्यमास्थातुर्व्यामूढत्वं तत्राह तस्मादिति क्षेत्रज्ञञ्चापीत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैक्यं स्वाभीष्टं स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव चोद्यमनुद्रवति यत्तूक्तमिति तात्त्विकमेकत्वमतात्त्विकं संसारित्वमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव समाधिं स्मारयति एताविति ईश्वरस्य संसारित्वं संसार्य्यभावेन संसाराभावश्चेत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्येऽपि कथं प्रत्युक्ताविति पृच्छति कथमिति कल्पितसंसारस्य कल्पनाधिष्ठानमद्वयं वस्तु वस्तुतो न सम्बन्धमिति परिहरति अविद्येति तद्विषयं कल्पनास्पदमधिष्ठानमिति यावत् कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शे दृष्टान्तं स्मारयति तथा चेति ईश्वरस्य संसारित्वाप्रसङ्गं प्रकटीकृत्य प्रसङ्गान्तरनिरासमनुसारयति संसारिणाइति न तावदविद्या संसारं संसारिणञ्च कल्पयन्ती स्वतन्त्रा तत्त्वव्याघातात् पारतन्त्र्ये चाश्रयान्तराभावात् क्षेत्रज्ञस्य तद्वत्त्वे संसारित्वमिति शङ्कते नन्विति न चाविद्यावत्त्वमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः यन्तु खातदंष्ट्रोरगवदविद्या किं करिष्यतीति तत्राह तत्कृतञ्चेति अविद्या तज्जयोर्यत्वान्नात्मधर्म्मतेत्युत्तरमाह नेत्या

शाङ्करभाष्यं

वेत्तिहन्तारंप्रकृतेः क्रियमाणानिगुणैःकर्म्माणिसर्व्वशःनादत्ते कस्यचित्पापमित्या
दिप्रकरणेषुदर्शितस्तथैवच व्याख्यातमस्माभिरुत्तरेषुचप्रकरणेषु दर्शयिष्यामोहन्त
तस्यात्मनिक्रियाकारकफलात्मतायाःस्वतोऽभावेऽविद्ययाचाध्यारोपितत्वे कर्म्माण्य
विद्वत्कर्त्तव्यान्येवनविदुषामितिप्राप्तं सत्यमेवंप्राप्तमेतदेवचनहिदेहभृताशक्यमित्यत्र
दर्शयिष्यामःसर्व्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणेचसमासेनैवकौन्तेयनिष्ठाज्ञानस्यचापरे
त्यत्रविशेषतोदर्शयिष्यामः अलमिहबहुप्रपञ्चेनेत्युपसंह्रियते २

आनन्दगिरिकृतटीका

दिना तदेवप्रपञ्चयति यावदिति ज्ञेयस्यक्षेत्रधर्म्मत्वेपिक्षेत्रद्वाराक्षेत्रज्ञस्य तत्कृत
दोषवत्तेत्याशंक्याह नचेति क्षेत्रस्यापि ज्ञेयत्वान्नतेन चितोवस्तुतः स्पर्शोस्तीत्युप
पादयति यदीति धर्म्मधर्म्मित्वेनसंसर्गेपिज्ञेयत्वेकाक्षतिरित्याशंक्याह यदीति
आत्मधर्म्मस्यात्मनाज्ञेयत्वेस्वस्यापिज्ञेयत्वापत्तया कर्तृकर्मविरोधःस्यादित्यर्थः कि
ञ्चविमतंनक्षेत्रज्ञाश्रितं तद्वेद्यत्वाद्रूपादिवदित्याह कथञ्चेति किञ्चमहाभूता
नीत्यादिनाज्ञेयमात्रस्यक्षेत्रान्तर्भावान्नाविद्यादेर्द्रष्टृधर्मतेत्याह ज्ञेयंचेति किञ्च
तद्योवेत्तीत्युक्तत्वात् क्षेत्रज्ञस्यद्रष्टृत्वनिर्णयान्नतत्रज्ञेयंकिञ्चित्प्रविशतीत्याह ज्ञा
तैवेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं स्वाभाव्ये सिद्धे सिद्धंक्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति फलित
माह इत्यवधारितइति विरोधाच्चनक्षेत्रज्ञधर्मत्वंअविद्यादेरित्याह सत्त्वेति वि
रुद्धवादित्वेमूलंदर्शयति अविद्येति मात्रपदस्यव्यावर्त्यमानयुक्ताख्यमवष्टम्भान्तर
मिति वक्तुंकेवलपदं ययाविद्ययाविरुद्धमपिनिर्वोढुंशक्यते तस्याःस्वातन्त्र्याभावा
च्चितोन्यस्याविद्यकत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्याविद्यास्वभावतयातदाश्रयत्वव्याघातात्तदा
श्रयजिज्ञासयापृच्छति अत्राहेति आश्रयमात्रंपृच्छतेतद्विशेषोवाप्रथमेप्रश्नस्यानव
काशत्वंमत्वाह यस्येति अविद्यादृश्याद्दृश्याबाद्दृश्यत्वेपारतन्त्र्यात्किञ्चिन्निष्ठ
त्वेनैवतद्दृष्टेर्नाश्रयमात्रंद्रष्टव्यमदृश्यत्वेवा अप्रकाशत्वादसिद्धिरेवस्यादित्यर्थः द्विती
यमालम्बते कस्येति अविद्यायादृश्यमानत्वादाश्रयविशेषस्यात्मनोपिस्वानुभवसिद्ध
त्वात्प्रश्नस्यनिरवकाशतेत्युत्तरमाह नवेति प्रश्नानर्थक्यंप्रश्नद्वारास्फोरयति कथ
मित्यादिना तथापि कथंप्रश्नासिद्धिस्तत्राह नचेति तदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयति नहीति
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यञ्चोदयति नन्विति अज्ञानाश्रयस्यपरोक्षत्वेपिप्रश्नानै
रर्थक्यमित्याह अप्रत्यक्षेणेति अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेपितेनाविद्यासम्बन्धे सिद्धे प्र
ष्टुस्तवप्रश्नानर्थक्यसमाधिर्नकश्चिदित्यर्थःअबुद्धपराभिसन्धिःशङ्कते अविद्यायाइति

आनन्दगिरिकृतटीका।

अविद्यावतस्तत्परिहारान्नान्येनप्रयतितव्यमित्याह यस्येति ममैवाविद्यावत्वात्तत्परि
हारेमयाप्रयतितव्यमितिशङ्कते नन्विति तर्हिप्रश्नानर्थक्यमितिसिद्धान्तीस्वाभिस
न्धिमाह जानासीति आत्मानमविद्यावन्तंजानन्नपितद्विषयाध्यक्षाभावात्पृच्छामीति
शङ्कते जानामीति अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वंवदतातस्याहमविद्यावानविद्याकार्य्यवत्वात्
व्यतिरेकेणमुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिष्टमित्युपेत्यदूषयति अनुमानेनेति आत्मनोवि
द्यासम्बन्धग्रहेकानुपपत्तिरित्याशंक्यज्ञातैवात्मा स्वस्याविद्यासम्बन्धंबुध्यतेऽन्योवाज्ञा
तेतिविकल्प्याद्यंदूषयति नहीति तत्कालेस्वस्याविद्यांप्रतिज्ञातृत्वावस्थायामितियाव
त् अविद्याविषयत्वेनगृहीतत्वात्तत्ज्ञातृत्वे नैवोपयुक्तस्यात्मनस्तस्याःस्वात्मनिकर्मस
म्बन्धत्वज्ञातृत्वमेकस्यकर्मकर्त्तृत्वविरोधादित्याह अविद्ययेति द्वितीयंनिरस्यति नचे
तियोगृहीतामनसम्भवतीतिसम्बन्धःतद्विषयमितिज्ञातुरविद्यायाश्चसम्बन्धस्तच्छब्दा
र्थः अनवस्थामेवप्रपञ्चयति यदीति आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वायोगात्तस्मिन्नविद्यासम्ब
न्धस्याप्रामाणिकत्वान्नित्यानुभवगम्यत्वेस्थितेफलितमाह यदिपुनरिति यदाचैवंतदै
तदध्याहार्यं ज्ञातुरात्मनोनकिञ्चिद्दुष्यतीत्येतदस्यव्याख्यानम्:शङ्कते नन्विति किंज्ञा
तृत्वंज्ञानक्रियाकर्त्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वंवानाद्यस्तदनभ्युपगमात्तत्प्रयुक्तदोषाभावात्द्वि
तीयेज्ञातृत्वस्यौपचारिकत्वान्नतत्कृतोदोषोस्तीत्याहनेत्यादिना असत्यामपिक्रिया
यांक्रियोपचारंदृष्टान्तेनस्फुटयति यथेति आत्मनिवस्तुतोविक्रियाभावेभगवदनुमतिं
दर्शयति यथात्रेति गीताशास्त्रंसप्तम्यर्थःस्वतएवात्मनिक्रियाद्यात्मत्वाभावोभगवताशा
स्त्रेयथोक्तस्तथैवव्याख्यातमस्माभिरिति सम्बन्धः कथंतर्हिक्रियादिरात्मनिभातितत्रा
ह अविद्येति यथावस्तुतोनास्त्यात्मनिक्रियादिरुपचारात्तुभातितयातत्रतत्रातीतप्रक
रणेषु आहोभगवतात्कृतोयत्नइत्याह तथेति नकेवलमतीतेष्वेवप्रकरणेषु वास्तवक्रि
याद्यभावादात्मन्याध्यासिकीतत्धीरुक्ताकिन्तुवक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपितथैवभगवदभि
प्रायदर्शनंभविष्यतीत्याह उत्तरेषु चेति आत्मनिवास्तवक्रियाद्यभावेऽध्यासान्नतस्मि
न्नौकर्म्मकाण्डस्याविद्वदधिकारित्वप्राप्तौ विद्वान्यजेतज्ञाताकर्मारभेतेत्यादिशास्त्रविरो
धःस्यादिति शङ्कते हन्तेति शास्त्रस्यदेहव्यतिरेकविज्ञानाभिप्रायत्वादशनायाद्यती
तात्मधीविधुरस्यैवकर्मकाण्डाधिकारितेत्यङ्गीकरोति सत्यमिति कथमज्ञस्यैवकर्माधि
कारित्वमुपपन्नमित्याशंक्याह एतदेवचेति ज्ञानिनोज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारोनि
ष्ठान्तरेत्वज्ञस्यैवेत्युपसंहारप्रकरणेविशेषतोभविष्यतीत्याह सर्वेति तदेवानुक्रामति
समासेनेति जीवब्रह्मणोरैक्याभ्युपगमेनकिञ्चिदवद्यमिदमित्युपसंहरति अलमिति २

तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत् सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ३

शाङ्करभाष्यं

इदंशरीरमित्यादिश्लोकोपदिष्टस्यक्षेत्राध्यायार्थस्यसंग्रहश्लोकोयमुपन्यस्यते तत्क्षे त्रं यच्चेत्यादिव्याचिख्यासितस्यह्यर्थस्यसंग्रहोपन्यासोन्याय्यइतियन्निर्दिष्टमिदंशरी रंइति तत् क्षेत्रमिति तच्छब्देनपरामृशति यच्चेदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तद्यादृक्याद्दृशं स्वकीयैर्धर्मैः चशब्दःसमुच्चयार्थोयद्विकारियोविकारोयस्य तद्यद्विकारियतोयस्माच्च यत्कार्य्यमुत्पद्यतेइतिवाक्यशेषः सचयःक्षेत्रज्ञोनिर्दिष्टःसयत्प्रभावःयेप्रभावाउपा धिकृताःशक्तयोयस्यसयत्प्रभावश्चतत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं यथाविशेषितंतत्समासे नसंक्षेपेणमेममवाक्यतःशृणु श्रुत्वावधारयेत्यर्थः ३ तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यंप्रविव

आनन्दगिरिकृतटीका।

एवंश्लोकद्वयंव्याख्यायश्लोकान्तरमवतारयति इदमिति कुतसंग्रहोक्तिरुपयुज्यते तत्राह व्याचिख्यासितस्येति प्रतिपत्तिसौकर्य्यार्थंसंग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः वक्ष्यमाणेर्थे

स्वामिकृतटीका

तदेवंसंसारिणःस्वरूपमुक्तमिदानींतस्यैवपारमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह क्षे त्रज्ञमिति तञ्चक्षेत्रज्ञंसंसारिणंजीवंवस्तुतःसर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतंमामेवविद्धि तत्त्वम सीतिश्रुत्युपलक्षितेनभद्रूपस्योक्तत्वात्आदरार्थमेतत्ज्ञानंस्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्य द्विलक्षणयेनज्ञानंतदेवमोक्षहेतुत्वात्ज्ञानंममत्तं अन्यत्तुदृष्टयापाण्डित्यंबन्धहेतुत्वा दित्यर्थः तदुक्तं तत्कर्मयन्नबन्धाय साविद्यायाचमुक्तये आयासायापरंकर्मविद्या न्याशिल्पनैपुण्यमिति २

भाषा अनुवाद

यद्यपियहांचौविसप्रकारकीप्रकृतिकोक्षेत्रकहतेहैं तौभीदेहरूपपरिणामकहे रूपान्तरप्राप्तिकोप्राप्तभईयहीप्रकृतिमेअहंरूपअविवेकहेतुसेसोईप्रकृतिके विवें कके अर्थइसशरीरकोक्षेत्रमानकहा उसीकेविस्तारकीइच्छासेप्रतिज्ञाकरतेहैंकि मेराकियाजुआजोउक्तस्वरूपजडदृश्यआदिस्वभावऔरयादृशइच्छादिधर्म्मयुक्तऔर जैसेइन्द्रियादिविकारमेयुक्त औरजैसेप्रकृतिपुरुषकेसंयोगसेजन्मऔर जिसप्रकार स्थावरजङ्गमभेदसेनानारूपहोयसोईजोक्षेत्रस्वरूपसेजोहैऔरअचिन्त्यऐश्वर्य्यके द्वाराजोजोप्रभावसेसम्पन्नहोयहैसोसबसंक्षेपसेहमसेश्रवणकरोयह भगवानअर्जु नसेकहा ३ किसकेकहेविस्तारबचनकायहसंक्षेपहैइसपरकहतेंकिजोऋषि

शाङ्करभाष्यं ।

क्तंस्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थंऋषिभिरिति ऋषिभिर्वशिष्ठादिभिर्बहुधाबहुप्रका
रंगीतंकथितंछन्दोभिःछन्दांसि ऋगादीनि तैर्मन्त्रच्छन्दोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैःपृथक्
विवेकतोगीतं किञ्चब्रह्मसूत्रपदैश्चएवब्रह्मणःसूचकानिवाक्यानिब्रह्मसूत्राणितैःपद्य
तेगम्यतेज्ञायतेब्रह्मेतितानिब्रह्मसूत्रपदेनमुच्यन्ते तैरेवच क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्य्याथात्म्यं
गीतमिति अनुवर्त्तते आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्माज्ञायते हेतुमद्भि
र्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्नसंशयरूपैर्निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ४

आनन्दगिरिकृतटीका

श्रोतुर्मनःसमाधानार्थंसूचितोवाक्यार्थोपायविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्याह यन्निर्दिष्टमि
ति इदंशरीरमिति यन्निर्दिष्टंतच्छरीरंतच्छब्देनपरामृशति प्रकृतार्थत्वात्तस्येति
योजना तत्क्षेत्रंज्ञातव्यमित्यध्याहारःयच्चेतियेनरूपेणरूपवदिति तदेवक्षेत्रं विशे
ष्यतेतस्यक्षेत्रस्यस्वकीयाधर्म्माजन्मादयस्तैर्विशिष्टस्यज्ञेयत्वेहेयत्वंफलति चशब्दप्रपञ्च
कस्येतरेतरसमुच्चयार्थत्वमाह चशब्दइति विकारित्वेनापिहेयत्वंसूचयति यद्विका
रीति यत्कार्य्यंतत्सर्व्वंयस्मादुत्पद्यतेतत्कारणत्वात्ज्ञातव्यमित्याह यतइति क्षेत्रमिव
क्षेत्रज्ञंज्ञातव्यंदर्शयतिसचेतिज्ञातव्यमिति सम्बन्धःचक्षुराद्युपाधिकृतदृष्टत्वादिशक्ति
वशात्तस्यज्ञानवत्त्वंसूचयति यत्प्रभावइति तेनोक्तेनप्रभावेनतस्यज्ञातव्यतेति शेषः
कथंयथाविशेषितंक्षेत्रंक्षेत्रज्ञोवाशक्योज्ञातुमित्याशङ्क्यभगवद्वाक्यादित्याह तदिति ३
श्लोकान्तरस्यतात्पर्य्यमाह तदित्यादिनाविवक्षितंजिज्ञासितमित्यर्थः स्तुतिफलमा
हश्रोत्रितिनकेवलमाप्तोक्तेरेवक्षेत्रादियाथात्म्यंसम्भावितं किन्तुवेदवाक्यादपीत्याह
छन्दोभिश्चेति ऋगादीनांचतुर्णामपिवेदानांनानाप्रकारत्वंशाखाभेदादिष्टं नकेवलं
श्रुतिस्मृतिसिद्धमुक्तंयाथात्म्यंकिन्तुयौक्तिकञ्चेत्याह किञ्चेतिकानितानिसूत्राणीत्याश

स्वामिकृतटीका

तत्रयद्यपिचतुर्व्विंशतिभेदभिन्नाप्रकृतिःक्षेत्रमित्यभिप्रेतंतथापिदेहरूपेणैव परि
णतायामेवतस्यामहंभावेनाविवेकःस्फुटइतितद्विवेकार्थमिदंशरीरंक्षेत्रमित्युक्तंतदेव
प्रपञ्चयिष्यन्प्रतिजानीतेतदितियदुक्तं मयातत्क्षेत्रंयत्स्वरूपतोजडदृश्यादिस्वभावं
यादृक्यादृशञ्चइच्छादिधर्म्मकंयद्विकारियैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तं यतश्चप्रकृतिपुरु
षसंयोगाद्भवतियदितियैःप्रकारैःस्थावरजङ्गमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः सचक्षेत्रज्ञोयत्
स्वरूपतोयत्प्रभावश्चअचिन्त्यैश्वर्य्ययोगेनयैःप्रभावैःसम्पन्नस्तत्सर्व्वंसंक्षेपतोमत्तःशृणु ३

ऋषिभिर्बहुधागीतंछन्दोभिर्विविधैःपृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४

आनन्दगिरिकृतटीका

क्वाह आत्मेत्येवेति आदिपदेनब्रह्मविदाप्नोतिपरमथयोन्यांदेवतामित्यादीनिविद्या विद्यासूत्राण्युक्तानिआत्मेति च वक्ष्योपादानंतत्रचत्रोपलक्षणंअथातोब्रह्मजिज्ञासेत्या दीन्यपिसूत्राण्यत्रगृहीतान्यन्यथाच्छन्दोभिरित्यादिनापौनरुक्त्यादितिमत्वाविशिन ष्टि हेतुमद्भिरिति ४ च वादियथात्मस्तुत्याप्रलोभितायकिन्तदितिजिज्ञासवेयथो

स्वामिकृतटीका।

के:विस्तरेणोक्तस्यायंसंक्षेपइत्यपेक्षायामाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वशिष्ठादिभि र्योगशास्त्रेषुध्यानधारणादिविषयत्वेनवैराजादिस्वरूपेणबहुधागीतंनिरूपितं वि विधैर्विचित्रैर्नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मादिविषयैःछन्दोभिर्वेदैर्नानापूजनीयदेवतारू पेणगीतंब्रह्मणःसूत्रःपदैश्चब्रह्मसूत्रातेसूच्यतेएभिरितिब्रह्मसूत्राणियतोवा इमानि भूतानिजायन्तइत्यादीनितटस्थलक्षणपराणिउपनिषद्वाक्यानितथाब्रह्मपद्यतेसाक्षा त्ज्ञायतेएभिरितिस्वरूपलक्षणपराणिसत्यं ज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यादीनितैश्चबहुधागी

भाषाअनुवाद

दिकोंनेयोगशास्त्रमेंध्यानधारणादिकाविषयपरमेश्वरकाविराटरूपनानाप्रकार से निरूपणकियाहै औरजोवशिष्टादिकोंनेनित्यनैमित्तिककाम्यकर्म्मआदिविविधप्रका रसेवेदकेद्वाराभिन्न भिन्नअनेकपूजनीयदेवतारूपसे प्रगटकियाहैऔरब्रह्मसूत्रअ र्थात्जिससे ब्रह्मकानिरूपणहोताहैतात्पर्य्ययहकिजिससेमनस्तभूतजन्मतेहैंइत्य दितटस्थलक्षणरूपउपनिषद्वाक्यजोब्रह्मसूत्रऔरजिसकेद्वाराब्रह्मकासाक्षात्का रज्ञानकियाजाताहै एतावतास्वरूपलक्षणअर्थात्सोईब्रह्मसत्यऔसाज्ञानऔआ नन्दरूपईत्यादिश्रुतियोंनेहेतुयुक्तपदकहाअर्थात्हेसौम्यइससृष्टिकेपूर्व्वयहजगत्स तमात्रथाअसतसेसतकैसेजन्मैजोइसहृदयआकाशमें आनन्दरूपआत्मानहोता तोअपानऔप्राणवायुकोचेष्टाकोकरता इमसेयहआत्माहीप्राणियोंकोआनन्दय क्तकरैहै इनसबश्रुतिविशिष्टब्रह्मसूत्रादिकोंसे कहाहैसोईसंक्षेपसेसुनोअथवा नित्यनैमित्तिक प्रायश्चित्तउपासनारूपसाधनचतुष्टयसे सम्पन्नहोनेकेवादिब्रह्म जिज्ञासाकरै इत्यादिवेदव्यासप्रणीतकोब्रह्मसूत्रकहते हैं परमेश्वरकेईक्षितृत्व हेतुसे प्रकृतिको जगत्काकारणनहींकहिसकतेऔरसबश्रुतियोंमेंआत्माकोआन न्दमयत्वकहाहै इससे येआनन्दमयहैं इत्यादियुक्तियोंसे निश्चितहै अर्थजिनसू त्रोंका सोईकहा हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४

महाभूतान्यहङ्कारोबुद्धिरव्यक्तमेवच इन्द्रियाणिदशैकञ्चपञ्चचेन्द्रियगोचराः ५

शाङ्करभाष्यं

स्तुत्याभिमुखीभूतायार्जुनायाह भगवान् महाभूतानिमहान्तिचतानिभूतानिस र्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानिचसूक्ष्माणि नस्थूलानित्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधायि ष्यन्तेऽहङ्कारोमहाभूतकारणमहंप्रत्ययलक्षणोऽहङ्कारसंबुद्धिरध्यवसायलक्षणा त त्कारणमव्यक्तमेवचनव्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिःममायादुरत्ययेत्युक्तंएवश ब्दःप्रकृत्यवधारणार्थःएतावत्येवाष्टधाभिन्नाप्रकृतिः चशब्दोभेदसमुच्चयार्थः इन्द्रिया णिदशश्रोत्रादीनिपञ्चबुद्ध्युत्पादकत्वात्बुद्धीन्द्रियाणिवाक्पाण्यादीनिपञ्चकर्मनिर्व र्त्तकत्वात्कर्मेन्द्रियाणितानिदशैकञ्चकिंतत्मनएकादशंसङ्कल्पाद्यात्मकं पञ्चचे न्द्रियगोचराःशब्दादयोविषयास्तान्येतानिसंख्यातच्चतुर्विंशतितत्त्वानि आचक्षते ५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

देशंचेवंनिर्दिशति स्तुत्येति महत्त्वेहेतुमाह सर्वेति भूतशब्देनस्थूलानामपिविशे षाभावाद्ग्रहेकाहानिरित्याशंक्याह स्थूलानिति अहङ्कारोहंप्रत्ययलक्षणइति म स्वन्धः भूतानांप्रातीतिकत्वेनाभिमानमात्रात्मत्वंमत्वाहंकारंविशिनष्टि महाभूतेति

स्वामिकृतटीका ।

तं किञ्चहेतुमद्भिःसदेवसौम्येदमग्रआसीत्कथमसतःसज्जायेतइति कोह्येवान्यात् कःप्राण्यात्यदेषआकाशआनन्दनस्यात्एषह्येवानन्दयातीत्यादियुक्तिमद्भिःअन्यात्अपानचे ष्टांकःकुर्यात्प्राण्यात्प्राणव्यापारंवाकःकुर्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः विनिश्चितैरुप क्रमोपसंहारैकवाक्यतयाअसन्दिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तं दुः संग्रहंसंक्षेपतस्तुभ्यंकथयिष्यामितत्शृणुइत्यर्थः यद्वाअथातोब्रह्मजिज्ञासे त्यादीनि ब्रह्मसूत्राणिगृह्यन्ते तान्येवब्रह्मपद्यतेनिश्चीयतेएभिरिति पदानितैर्हेतुमद्भिरीक्षते र्नाशब्दं आनन्दमयोभ्यासादित्यादियुक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैःशेषंसमानं ४

भाषाअनुवाद

औरक्षेत्रस्वरूपदोश्लोकसेकहतेहैं किमहाभूतकहे क्षितिजलअग्निवायुआ काश औरइनकाकारणरूपअहङ्कारऔरविज्ञानात्मिकाबुद्धिअर्थात्महत्तत्त्वऔर अव्यक्तकहेमूलप्रकृति औरपांचज्ञानइन्द्रीतथाएकसङ्कल्पविकल्पात्मकमन औरपां चइन्द्रियगोचरकहेशब्दआदितन्मात्रा विशेषरूपसेइन्द्रियग्राह्यविषयअर्थात्श ब्दस्पर्शरूपरसगन्धजोपांचद्रव्यगुणहैंयेइक्षेत्रस्वरूप चौबिसतत्त्वकहेहैं ५

इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतं ६

शाङ्करभाष्यं।

अथेदानींआत्मगुणाइतियानाचक्षतेवैशेषिकास्तेपिक्षेत्रधर्माएवनतुक्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छाद्वेषइति इच्छायज्जातीयंसुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्वंपुनस्तज्जातीय मुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरितिसेयमिच्छान्तःकरणधर्मोज्ञेयत्वा त्क्षेत्रंतथाद्वेषोयज्जातीयमर्थंदुःखहेतुत्वेनानुभूतवान्पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्य मानस्तंद्वेष्टिसोयंद्वेषोज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेवतथासुखमनुकूलंप्रसन्नंसत्त्वात्मकंज्ञेयत्वा त्क्षेत्रमेवदुःखंप्रतिकूलात्मकंज्ञेयत्वात्तदपिक्षेत्रंसंघातोदेहेन्द्रियाणांसंहतिस्तस्या मभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिःतप्तइव लोहपिण्डेग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धाचेतनासा

आनन्दगिरिकृतटीका

महतःपरमित्यादौप्रसिद्धंमहच्छब्दार्थमहङ्कारहेतुमाह अहङ्कारेति ईश्वरशक्ति रित्युक्तेचैतन्यमपिशङ्क्यतेतदर्थमाह समेति अवधारणरूपमर्थमेवस्फुटयति एतावत्ये वेति पञ्चतन्मात्राण्यहङ्कारोमहदव्याकृतमित्यष्टधाभिन्नत्वंमूलप्रकृत्यासह तन्मात्रा दिभेदानांसमुच्चयस्यकारार्थः दशेन्द्रियाण्येवविभज्यव्युत्पादयति श्रोत्रेत्यादिना त द्देवप्रश्नद्वारास्फुटयति किन्तदिति शब्दादिविषयशब्देनस्थूलानिभूतानिगृह्यन्ते उक्तेषुतन्मात्रान्तर्भावंस्मृतिमाह तानीति ५ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः

स्वामिकृतटीका

रात्क्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीतिद्वाभ्यां महाभूतानिभूम्यादीनिपञ्चअहङ्का रस्तत्कारणभूतःबुद्धिर्ज्ञानात्मकंमहत्तत्त्वंअव्यक्तंमूलप्रकृतिः इन्द्रियाणिदशबाह्यानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणिएकञ्चमनःइन्द्रियगोचराश्चपञ्चतन्मात्ररूपाएवशब्दादयआका शादिविशेषगुणतयाव्यक्ताःसन्तइन्द्रियविषयाःपञ्चतदेवंचतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि५

भाषा अनुवाद

औरइच्छाद्वेषसुखदुखऔसंघातकहेशरीरऔचेतनाकहे ज्ञानात्मकअन्तः करणकीवृत्तिजोबुद्धिऔधैर्यायेसबदृश्यहैं इससेयेआत्माकेधर्मनहीहैं अन्तःकर णहीकेधर्महैं तोशरीरधर्महीइनकोकहाचाहिये सोश्रुतिमेंकहाहै किकामनास ङ्कल्पसंशयश्रद्धाअश्रद्धाधैर्यअधैर्यलज्जाबुद्धिभययेसबअन्तःकरणकेव्यापारहैं इस वचनसे इसीअध्यायकेतीसरेश्लोकमेजोकहाक्षेत्रधर्म सोदेखायाहै औरइन्द्रिय आदिविकारसहितक्षेत्र मैनेसंक्षेपरूप तुमसेकहा ६ अवउक्तक्षेत्रसेपृथक

शाङ्करभाष्यं।

च ज्ञेयत्वात् धृतिर्येयावसादंप्राप्तानिदेहेन्द्रियाणिध्रियन्तेसाच ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणंयत उक्तंतदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेनसविकारंसहविकारेणमहदादिनोदाहृतमुक्तंयस्यक्षेत्रभेदजातस्यसंहतिरिदंशरीरं क्षेत्रंइत्युक्तंतत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तं ६

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रकृतिविकृतयःसप्तषोडशकश्चविकारइतिपठन्ति अव्यक्ताहङ्कारादीनान्त्रैगुण्याभिमानादिधर्मकत्वंप्रसिद्धमिति शब्दादीनामेवग्रहणेकर्मेन्द्रियाणां विषयानुक्तेर्वैरूप्यप्रसङ्गात्क्षेत्रनिरूपणस्यचप्रकृतत्वात्स्वरूपनिर्देशेनैवतत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चेतिव्याख्यातमिदानीमिच्छादीनामात्मविकारत्वनिवृत्तयेक्षेत्रविकारत्वनिरूपणेनयद्विकारीत्येतन्निरूपयन्नात्मविकारनिवृत्तिपरत्वेनश्लोकमवतारयति अथेति पर्य्युक्तोक्तिविरोधाद्वैशेषिकमतमितिमत्वोक्तंभगवानिति उपलब्धजातीयस्योपलभ्यमानस्यादानेच्छायांहेतुमाह सुखेति इतिशब्दोहेत्वर्थःसुखहेतुत्वात्तस्मिन्निच्छेत्यर्थः इच्छांसुखतद्धेतुविषयत्वेनव्याख्यायात्मधर्मत्वंतस्याव्युदस्यति सेयमिति तथापिकथंक्षेत्रान्तर्भूतत्वंतत्राह ज्ञेयत्वादिति इच्छावद्द्वेषोऽपिधर्मोबुद्धेरित्याह तथेति कोसौद्वेषोयस्यबुद्धिधर्मत्वं तत्राह यज्जातीयमिति तस्यापीच्छावत्क्षेत्रान्तर्भावमाह सोयमिति इच्छाद्वेषवद्बुद्धिधर्मःसुखमपीत्याह तथेति तस्यापिस्वरूपोक्त्याक्षेत्रान्तःपातित्वमाह अनुकूलमिति दुःखस्यापिस्वरूपोक्त्याक्षेत्रमध्यवर्त्तित्वमाह दुःखमिति देहेन्द्रियात्मवादोव्युदसितुंक्षेत्रान्तर्भूतमेवसंघातंविभजते देहेति विज्ञानवादंप्रत्याह तस्यामिति तप्तलौहपिण्डेवह्नेरभिव्यक्तिवदुक्तसंहतौबुद्धिवृत्तिरभिव्यज्यते तत्रचाग्निरभिव्यक्तोलोहपिण्डमेवाग्निबुद्ध्याग्राहयति तथात्मचैतन्यंबुद्धिवृत्तावभिव्यक्तंतामेवात्मतयाबोधयत्यतस्तदाभासानुविद्धासैवचेतनेत्युच्यते साचमुख्यचेतनंप्रतिज्ञेयत्वादतद्रूपत्वात्क्षेत्रमेवेत्यर्थः धृतिस्वरूपोक्त्याक्षेत्रत्वंतस्यादर्शयति धृतिरित्यादिना नन्वन्येपिसङ्कल्पादयोयेमनोधर्म्माःसन्ति तेकिमित्यक्षेत्रत्वेननोच्यन्तेतत्राह सर्व्वेति तस्योपलक्षणार्थत्वेहेतुमाह यतइति इच्छादिवदस्मिन्नवसरेसङ्कल्पादीनामनिर्दिष्टत्वेसिद्धवत्कृत्यप्रकरणविभागार्थंयत्तोभगवदुक्तंक्षेत्रमुपसंहरत्यतोयुक्तमिच्छादिग्रहणस्यसर्व्वानुक्तबुद्धिधर्मोपलक्षणार्थत्वमित्यर्थः विरक्तस्यज्ञानाधिकारायवैराग्यार्थंक्षेत्रं व्याख्यातमित्यनुवदति यस्येति क्षेत्रभेदजातस्यव्यष्टिदेहविभागस्यसर्व्वस्येत्यर्थः संहतिःसमष्टिःशरीरं ६ ननु उक्तेक्षेत्रे क्षेत्रज्ञोवक्तव्यस्तंहित्वा किमित्यन्यदुच्यतेतत्राह

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवं आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ७

शाङ्करभाष्यं।

क्षेत्रञ्च वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति ज्ञेयं यत्तत्प्र वक्ष्यामीत्यादिना स विशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवानधुना तु तत्‌ज्ञानसाधनगुणममानि त्वादिलक्षणं यस्मिन् सति तत्‌ज्ञेयविज्ञाने योग्योधिकृतो भवति यत्परः संन्यासी ज्ञान निष्ठ उच्यते तममानित्वादिगुणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान् अमानित्वमिति अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनन्तदभावोऽमानित्व मदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावोऽदम्भित्वमहिंसा अहिंसनं प्राणिनामपी डनं क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रियार्जवमृजुभावोऽवक्रतयाचार्य्योपासनं मोक्षसा धनोपदेष्टुराचार्य्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेन सेवनं शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालन मन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचं स्थैर्य्यं स्थिरभावो मोक्ष मार्ग एव कृतव्यवसायित्वमात्मविनिग्रह आत्मन उपकारकस्यात्मशब्दवाच्यस्य कार्यका रणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग एव निरोध आत्मविनिग्रहः ७

स्वामीकृतटीका

इच्छेति इच्छादयः प्रसिद्धाः संघातः शरीरं चेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः धृतिर्धै र्य्यं एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्माः अपितु मनोधर्माः अतः क्षेत्रान्तःपातिन एवोपल क्षणञ्चैतत् सङ्कल्पादीनां तथाच श्रुतिः कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृति रधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व्वं मन एवेति अनेन यादृगिति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मा दर्शिताः एतत् क्षेत्रं सविकारमिन्द्रियादिविकारसहितं संक्षेपेण तुभ्यं मयोक्तमिति क्षेत्रोप संहारः ६ इदानीममानित्वमित्यादिपञ्चभिः कृतलक्षणात् क्षेत्राद्‌व्यतिरिक्तं तया ज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं विस्तरेण वर्णयिष्यन् तत्त्वज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमिति अ मानित्वं स्वगुणश्लाघाराहित्यं अदम्भित्वं दम्भराहित्यं अहिंसा परपीडावर्जनं क्षान्तिः

भाषाअनुवाद।

जो ज्ञेय क्षेत्रज्ञ तिसको विस्तार से वर्णन की इच्छा करि क्षेत्रज्ञ के ज्ञान होने के साधन पांच श्लोक से कहते हैं कि अमानित्व अदम्भित्व अहिंसा कहे मान कपट परपीडा राहि त्य औ क्षान्ति कहे क्षमा औ आर्जव जो सीधापन औ आचार्य्योपासन जो गुरुसेवन और शौच कहे बाहर अन्तर शुद्धि औ भावशुद्ध से अन्तःशुद्धि जानो और स्थैर्य कहे सत्‌मार्ग में प्रवृत्त औ उसी एक में तत्परता तथा आत्मविनिग्रह कहे शरीर संयम करना ७

इन्द्रियार्थेषुवैराग्यमनहङ्कारएवच जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ८

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञेयमिति अनादिमदित्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणंज्ञेयंस्वयमेव भगवान्विवक्षितविशेषणसहितंज्ञेयंयत्तदित्यादिनावक्ष्यतीतिसम्बन्धः किमितिज्ञेयंनोवक्ष्यतेतत्राह यस्येति ज्ञेयंयत्तदित्यतःप्राक्तनग्रन्थस्यतात्पर्यमाह अधुनेति अमानित्वादिलक्षणंविदधातीत्युत्तरत्रसम्बन्धः ज्ञानसाधनसमुदायबोधनंकुत्रोपयुज्यतेतत्राह यस्मिन्निति योग्यमधिकृतमेवविदृणोति यस्यदूति एतत्ज्ञानमितिवचनात्कथमिदंज्ञानसाधनमित्याशंक्याह तमिति तद्विधानस्यवक्तृद्वारादार्व्यं सूचयति भगवानिति अमानित्वादिनिष्ठस्यान्तर्धियोज्ञानमिति नियमार्थमाह अमानित्वमिति मानस्तिरोहितो विलेपःसचात्मन्युत्कर्षारोपहेतुसोस्येतिमानी नमान्यमानीतस्यभावोमानित्वमिति व्याकरोति अमानित्वमित्यादिना प्रतियोगिमुखेनादम्भित्वंविदृणोति अदम्भित्वमिति वाङ्मनोदेहैरपीडनंप्राणिनामहिंसनं तदेवाहिंसेत्याह अहिंसेति परापराधस्यचित्तविकारकारणस्य प्राप्तावेवाविकृतचित्तत्वेनापकारसहिष्णुत्वंक्षान्तिरित्याह क्षान्तिरिति अवक्रत्वमकौटिल्यं यथाहृदयव्यवहारःसदैकरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वंचेत्यर्थः उपनीयतुयःशिष्यमित्यादिनोक्तमाचार्यंव्यवच्छिनत्ति मोक्षेति शुश्रूषादिदूत्यादिपदंनमस्कारादिविषयं बाह्यमाभ्यन्तरञ्चद्विःप्रकारंशौचंक्रमेणविभजते शौचमित्यादिना मनसोरागादिमलानामिति सम्बन्धः तदपनयोपायमुपदिशति प्रतिपक्षेति रागादिप्रतिकूलस्यभावनाविषयेषु दोषदृष्ट्याप्रवृत्तिस्तयेतियावत् स्थिरभावमेवविशदयति मोक्षेति आत्मनोनित्यसिद्धस्यानाधेयातिशयस्यकुतोविनिग्रहस्तत्राह आत्मनदूति ७

स्वामिकृतटीका।

सहिष्णुत्वंआर्जवमवक्रताआचार्य्योपासनंसद्गुरुसेवनंशौचंवाह्यमाभ्यन्तरञ्चतत्रवाह्यंमृज्जलादिनाआभ्यन्तरञ्चरागादिमलक्षालनं तथाचस्मृतिः शौचञ्चद्विविधंप्रोक्तंवाह्यमाभ्यन्तरंतथा मृज्जलाभ्यांस्मृतंवाह्यंभावशुद्धिस्तथान्तरमिति स्थैर्यं सन्मार्गप्रवृत्तस्यतदेकनिष्ठताआत्मविनिग्रहःशरीरसंयमःएतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमिति पञ्च

भाषाअनुवाद

और इन्द्रियार्थजोरूपआदिविषय तिनमेंवैराग्यऔअनहङ्कारता तथाजन्ममृत्युजराव्याधिदुखदोषइनकोवारवारदेखनाकहियेविषयभोगसेनिवृत्तिहो ८

शाङ्करभाष्य

किञ्च इन्द्रियेति इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यमनहङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनं आलोचनं जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारानिःसरणं दोषस्तस्यानुदर्शनं आलोचनं तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनं तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं आलोचनं परिभूतता चेति तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं तथा दुःखेष्वध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेष्वथवा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनं दुःखं जन्म दुःखं जरा दुःखं मृत्युर्दुःखं व्याधयो दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं दुःखानि न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमित्येवं जरादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेन्द्रियविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय एवं ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नकेवलममानित्वादीन्येव ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनानि किन्तु वैराग्यादीन्यपि तथाविधानि सन्तीत्याह किञ्चेति दृष्टादृष्टेष्वनेकार्थेषु रागे तत्प्रतिबन्धं ज्ञानं नोत्पद्यते इति मत्वा व्याकरोति इन्द्रियेति आविर्भूतो गर्वोऽहङ्कारस्तदभावोऽपि ज्ञानहेतुरित्याह अनहङ्कार इति इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमुक्तमुपपादयति जन्मेति प्रत्येकं दोषानुदर्शनमित्युक्तं तत्र जन्मनि दोषानुदर्शनं विशदयति जन्मनीति यथा जन्मनि दोषानुसन्धानं तथा मृत्यौ दोषस्य सर्व्वमर्मनिकृन्तनादेरालोचनं कार्य्यमित्याह तथेति जन्मनि मृत्यौ च दोषानुसन्धानवज्जरादिष्वपि दोषानुसन्धानं कर्त्तव्यमित्याह तथेति व्याधिषु दोषस्यासह्यतारूपस्यानुसन्धानं दुःखेषु त्रिविधेष्वपि दोषानुसन्धानं प्रसिद्धं व्याख्यानान्तरमाह अथवेति यथा जन्मादिषु दुःखान्तेषु दोषदर्शनमुक्तं तथा तेषु एवं दुःखाख्यदोषस्य दर्शनं स्फुटयति दुःखमित्यादिना कथं जन्मादीनां बाह्येन्द्रियग्राह्याणां दुःखत्वं तत्राह दुःखेति जन्मादिषु दोषानुदर्शनकृतं फलमाह एवमिति वैराग्ये सत्यात्मदृष्ट्यर्थं करणानां तदाभिमुख्येन प्रवृत्तिरिति वैराग्यफलमाह तत इति जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ज्ञानहेतुरुक्तिमित्युपसंख्यातमित्याशंक्य वैराग्यादार्धो हेतुत्वादित्याह एवमिति ८ ज्ञानस्यान्तरङ्ग

स्वामिकृतटीका ।

मेनान्वयः ७ किञ्च इन्द्रियार्थेष्विति जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनं पुनः पुनरालोचनं दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा स्पष्टमन्यत् ८ किञ्च असक्तिरिति

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९

शाङ्करभाष्यं

किञ्च असक्तिरिति असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावोऽसक्तिरनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गोनाम सक्तिविशेषएवानन्यात्मभावनालक्षणो यथाऽन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि चाहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते चाहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति क्वेत्याह पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु आदिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमुच्यते नित्यञ्च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता क्व इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानं ९ किञ्च मयि चेति मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवात् परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी सा च ज्ञानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाशुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः अरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशस्तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदे

आनन्दगिरिकृतटीका

मेवं हेत्वन्तरमाह किञ्चेति नन्वसक्तिरेवाभिष्वङ्गाभावस्तथा च पुनरुक्तिरित्याशंक्याभिष्वङ्गोक्तिद्वारा निरस्यति अभिष्वङ्गोनामेति अन्यस्मिन्नेव पुत्रादावैन्यत्वधिया तद्गते सुखादावात्मनि तद्भावनाख्यं सक्तिविशेषमेवोदाहरति उक्तविशेषणयोराकांक्षाद्वारा विषयमाह क्वेत्यादिना उक्तविशेषणयोर्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह तच्चेति सदा हर्षविषादशून्यमनस्त्वमपि ज्ञानहेतुरित्याह नित्यञ्चेति तदेव विभजते इष्टेति तस्य ज्ञानहेतुत्वन्निगमयति तच्चैतदिति ९

स्वामिकृतटीका।

दपुदारादिषु असक्तिः प्रीतित्यागः अनभिष्वङ्गः पुत्रादीनां सुखेदुःखे वा अहमेव सुखी दुःखी चेत्यध्यासातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्व्वदा समचित्तत्वं ९

भाषाअनुवाद।

औरपुत्रदाराधनआदिमे असक्तिकहे प्रीतित्याग औरपुत्रादिमे सुखदुःखदेखि जो मै सुखीअथवा दुःखीहूं ऐसा मानिलेना अभिष्वङ्ग है तिसकात्याग और इष्टअनिष्ट दोनोकीप्राप्तिमे सर्व्वदा समचित्तकहे चित्तकीएकरूपता अर्थात् सावधानचित्तरहै ९

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १०
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ११

शाङ्करभाष्यं.

शसेवित्वं विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्ततआत्मादिभावना विविक्ते उपजाय तेऽतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते अरतिररमणं जनसंसदि तज्जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां कलहोन्मुखितचित्तानां संसत्समवायो जनसंसन्नसंस्का रवतां विनीतानां संसत्तस्य ज्ञानोपकारकत्वात् अतः प्राकृतजनसंसद्यरतिर्ज्ञानार्थत्वा त् ज्ञानं १० किञ्च अध्यात्मेति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्व ज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमस्तस्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानफलालो चने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति एतदमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अज्ञानं यदेतस्मात् यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं द म्भित्वं हिंसा क्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारण त्वादिति ११ यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकांक्षायमाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि ननु

आनन्दगिरिकृतटीका

साधनान्तरमाह किञ्चेति अनन्ययोगमेव संक्षिप्य व्यनक्ति नेत्यादिना उक्तधीद्वा राजातायाभक्तेर्भगवति स्थैर्यं दर्शयति नेति तत्रापि ज्ञानशब्दस्तद्धेतुत्वादित्याह साचे ति देशस्य विविक्तत्वं द्विविधमुदाहरति विविक्तइति तदेव स्पष्टयति अरण्येति उक्तदे शसेवित्वं कथं ज्ञाने हेतुस्तत्राह विविक्तेष्विति आत्मादीत्यादिशब्देन परमात्मा वाक्यार्थ

भाषाअनुवाद

औरपरमेश्वरस्वरूपमेरेमे अनन्ययोग अर्थात् सर्व्वत्र आत्मदृष्टिसे अव्यभिचारि णी एकान्तभक्ति और बिविक्त कहे शुद्ध अथवा चित्तप्रसन्नकारी जो निर्जनदेश वहांकी बास औ संसारी व्यवहारी दुष्टमनुष्यों की सभामें अरुचि १० और आत्माको अधिका रकरिके वर्त्तमान जो ज्ञान तिसमे नित्यभाव अर्थात् तत्त्वमसि महावाक्य के तत्पद औ त्वंपदके अर्थपर विश्वास और तत्वज्ञानका फल जो मुक्ति तिसीको श्रेष्ठरूपसे आलोचन करना इससे अमानित्वं अदंभित्व आदि जो वीस कहे गये सो ई ज्ञानके साधनस्वरूप हैं यह वशिष्ठादिकोने कहा है और इन वीसोंके विपरीत जो मानदंभ हिंसा आदि वीस हैं ते ई ज्ञानके विरोधी है औ अज्ञानके स्वरूप जानो इससे वे सदा वर्जनीय हैं ११

शाङ्करभाष्यं ।

यमानियमाद्यमानित्वादयोनतैर्ज्ञेयाः तेनह्यमानित्वादिकस्यचिद्वस्तुनःपरिच्छेद कंदृष्टं सर्वत्रैवयद्विषयंज्ञानंतदेवतस्यज्ञेयस्यपरिच्छेदकंदृश्यतेनह्यन्यविषयेणज्ञाने नान्यदुपलभ्यते यथाघटविषयेणज्ञानेनाग्निर्नैदोषःज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इतिह्यवोचाम ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च ज्ञेयमिति ज्ञेयंज्ञातव्यंयत्तत्प्रवक्ष्यामिप्र कर्षेणयथावद्वक्ष्यामि किंफलंतदितिप्ररोचनेनश्रोतुरभिमुखीकरणायाह यज्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतत्वमश्नुतेनपुनर्म्रियतइत्यर्थः अनादिमत्आदिरस्यास्तीत्यादिमत्नआ दिमदनादिमत्किंतत्परंनिरतिशयंब्रह्मज्ञेयमिति प्रकृतमत्रकेचित्अनादिमत्प रमितिपदंछिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थेमतुप्आनर्थक्यमनिष्टंस्यादित्यर्थविशेषञ्चद

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञोच्यते नन्वरतिविषयत्वेनाविषयत्वेनाविशेषतोजनसंसन्मात्रं किमितिनगृह्यतेत त्राह तस्यइति सन्तःसङ्गस्तुभेषजमित्युपलम्भादिर्थः १० साधनान्तरमाह किञ्चेति आत्मादीत्यादिशब्दोऽनात्मार्थस्तद्विषयंज्ञानंविवेकस्तन्नित्यत्वंतत्रैवनिष्ठावत्वं विवेक निष्ठोहिवाक्यार्थज्ञानसमर्थोभवति तेषांभावनापरिपाकोनामयत्नेनभावितानांप्रक र्षपर्य्यन्तत्वं तन्निमित्तंतत्त्वज्ञानमैक्यसाक्षात्कारस्तत्फलालोचनं किमर्थमित्याशं क्याह तत्त्वेति प्रवृत्तिःस्यादित्यतस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमर्थवदितिशेषः ज्ञानस्यान्तरङ्ग हेतुमुक्तमुपसंहरति एतदिति किमितितस्यविज्ञेयत्वमित्याशंक्याह परिहरणायेति तत्रहेतुः संसारेति तस्यप्रवृत्तिरुत्पत्तिस्तद्धेतुत्वान्मानित्वादित्याज्यंज्ञातेचत्याज्यत्वं तेनतस्यज्ञेयतेत्यर्थःइतिशब्दःसाधनाधिकारसमाप्त्यर्थः ११ उत्तरग्रन्थमवतारयति

स्वामिकृतटीका

किञ्चमयीति मयिपरमेश्वरेऽनन्ययोगेनसर्वात्मदृष्ट्याऽव्यभिचारिणीएकान्तभ क्तिः विविक्तःशुद्धश्चित्तप्रसादकरस्तंदेशंसेवितुंशीलंयस्यतस्यभावस्तत्त्वंप्राकृतानांजना नांसंसदिसभायामरतीरत्यभावः १० किञ्चअध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्यवर्त्तमानं ज्ञानंतस्मिन्नित्यत्वंनित्यभावःतत्त्वम्पदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थःप्रयोजनं मोक्षस्तस्यदर्शनंमोक्षस्यसर्वोत्कृष्टत्वालोचनमित्यर्थः एतदमानित्वमदम्भित्वमित्या दिविंशतिसंख्याकंयदुक्तमेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं वशिष्टादिभिर्ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽ न्यथाअस्माद्विपरीतंमानित्वादिमत्तदज्ञानमिति ज्ञानविरोधित्वादतःसर्वथात्याज्य मित्यर्थः ११ एभिःसाधनैर्यज्ज्ञेयंतदाह ज्ञेयमितिषड्भिः यज्ज्ञेयंतत्प्रवक्ष्यामि

ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामृतमश्नुते अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते १२

शाङ्करभाष्यं

ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामि ... नसत्तन्नासदुच्यते ... सर्व्वोहिशब्दोर्थप्रकाशनायप्रयुक्तः

भाषाअनुवाद

औरइससबसाधानसेजिसकोजाननाहोताहैतिसकोकृष्णोकसेकहतेहैंकिजोजानवेजोगहैसोईमैंकहूंगा ... अमतकहावताहै यहतोब्रह्मअविषयहेतुसेउनदोनोसेभी भिन्न होहै १२

शाङ्करभाष्यं

श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्केतग्रहणं सव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्यायय ति नान्यथा दृष्टत्वात् तत् यथा गौरश्व इति वा जातितः पचतीति वा क्रियातः शुक्लः कृष्ण इति वा गुणतो धनी गोमानिति च सम्बन्धतो न तु ब्रह्म जातिमत् अतो न सदादिशब्दवाच्यं नापि गुणवत् येन गुणशब्देनोच्यते निर्गुणत्वान्नापि क्रियाशब्दवाच्यं निःक्रियत्वान्नि ष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः न च सम्बन्ध्येकत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च न के नचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्यादिश्रुतिभिश्च १२

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तेति अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिपति नन्विति वस्तुपरिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्व माशंक्याह नहीति परिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वं ज्ञानत्वात् परिच्छेदकत्वमित्यन्योन्याश्र यमित्यभिप्रेत्याह सर्वत्रेति स्वार्थस्यैव ज्ञानं परिच्छेदकमित्येतद्व्यतिरेकद्वारा विशद यति नहीति व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथेति अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्तं प्रतिक्षि पति नैष दोष इति तत्र हेतुत्वेनोक्तं स्मारयति ज्ञानेति तेन ज्ञानशब्दे हेत्वन्तरमाह ज्ञानेति अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमुक्त्वा ज्ञातव्यमवतारयति ज्ञेयमिति प्रश्नद्वारा ज्ञेय प्रवचनस्य फलमुक्त्वा प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रोतुराभिमुख्यमापादयितुं प्ररोचनफलोक्तिप रमनन्तरवाक्यमित्याह किमित्यादिना तदेव विशिनष्टि अनादिमदिति आदिमत्वरा हित्यमव्याकृतस्यापि ततो विशेषं दर्शयति किन्तदिति भोक्तुरपि भोग्यात् परत्वमित्य तो विशिनष्टि ब्रह्मेति अनादीत्येकं पदं मत्परमिति पदच्छेदान्न पुनरुक्तिरिति मतान्त रमध्यापयति अत्रेति एकपदत्वसम्भवे किमिति पदद्वयमित्याशंक्याह बहुव्रीहिणेति आदिरस्य नास्तीति यो बहुव्रीहिणोक्तोऽर्थस्तस्मिन्नादिमत्वनिषेधेनास्ति मतुपोऽर्थवत्त्वमि ति मतुपानर्थक्यमनिष्टं स्यादिति मत्वा पदं छिन्दन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः आदिरस्य नास्ती त्यनादीत्युक्तं मत्परमित्युच्यमाने कोऽर्थः स्यादित्याशंक्याह अर्थेति उक्तव्याख्यानस्यायुक्त त्वान्नायं पुनरुक्तिसमाधिरित्याह सत्यमिति अर्थासम्भवं समर्थयते ब्रह्मण इति तथापि विशिष्टशक्तिमत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह विशिष्टेति तथापि मतुपो बहुव्रीहिणा तुल्यार्थ स्य कथमानर्थक्यं तत्राह तस्मादिति अनादिमत् परं ब्रह्मेत्यत्र पक्षान्तरं प्रतिक्षिप्य स्वप क्षः समर्थितः संप्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यकारणात्मकत्वप्राप्तावुक्तानुवादद्वारा न स दित्याद्यवतारयति अमृतत्वेति सत् कार्यमभिव्यक्तनामरूपत्वादसत् कारणं तद्विपर्यया दिति भावः ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाच्यविषयत्वात् प्रक्रमप्रतिकूलमित्याक्षिपति नन्विति भि

आनन्दगिरिकृतटीका

र्व्विशेषस्यवस्तुनोज्ञेयत्वात्तद्विषयंप्रवचनंप्रक्रमानुकूलमित्युत्तरमाह नेत्यादिना अ
निर्व्वाच्यत्वेनसत्तन्नासदित्युच्यमानेकथमिदमनुरूपमितिपृच्छति कथमिति ब्रह्मा
त्मप्रकाशस्यसिद्धत्वात्तदर्थं विधिमुखेनोपदेशायोगादध्यस्तातद्धर्म्मनिवृत्तयेनिषेधद्वा
रोपदेशस्यवेदान्तेषुप्रसिद्धेरारोपितविशेषनिषेधरूपमिदंप्रवचनमुचितमितिपरिह
रति सर्व्वास्विति ज्ञेयस्यब्रह्मणोविधिमुखोपदेशायोगेहेतुमाह वाचइति ब्रह्मणोऽ
स्तिशब्दावाच्यत्वे नरविषाणवन्नास्तित्वमित्यनिष्टमाशङ्कते नन्विति एवमुत्सर्गेऽपि
ब्रह्मणिकिमायातमित्याशंक्याह अथेति ज्ञेयस्यास्तिशब्दावाच्यत्वेव्याघातश्चेत्याह वि
प्रतिषिद्धञ्चेति अस्तिशब्दावाच्यत्वादवस्तुब्रह्मेत्यत्राप्रयोजकत्वमाह नतावदिति ना
स्तिबुद्धिविषयत्वमेवावस्तुत्वेनिमित्तमतस्तदभावाद्ब्रह्मणोनावस्तुतेत्येतदेव व्यक्तीक
र्त्तुंचोदयति नन्विति सर्व्वासांधियामस्तिधीत्वेननास्तिधीत्वेनवानुगतत्वेन्यतरधीगो
चरत्वाभावेब्रह्मणोनिर्व्वाच्यंदुर्व्वारमितिफलितमाह तत्रेति ब्रह्मणोघटादिवैलक्ष
ण्यादुभयबुद्ध्यविषयत्वेपिनानिर्व्वाच्यतेत्याह नेत्यादिना घटादेरिन्द्रियग्राह्यस्योभय
बुद्धिविषयत्वेपिब्रह्मणस्तदग्राह्यस्यनोभयधीविषयत्वं तथापिनानिर्व्वाच्यत्वं सच्चिदेक
तानस्यशब्दप्रमाणादविषयत्वेनदृष्टत्वादित्युक्तमेवप्रपञ्चयति यद्धीति परोक्तंविरोध
मनुवदिति यत्त्विति श्रुत्यवष्टम्भेननिराचष्टेनविरुद्धमिति सापिविरुद्धार्थत्वानुमानं
बोधकत्वस्याविरोधापेक्षत्वादिति शङ्कते श्रुतेरिति तस्याविरुद्धार्थत्वेनाप्रामाण्येदृ
ष्टान्तमाह यथेति प्राचीनवंशंकरोतीतिपारलौकिकफलयज्ञानुष्ठानार्थंशालानिर्मा
णंप्रस्तुत्यकोहितद्वेदेत्याद्यापरलोकसत्वेसन्दिहानायथाविरुद्धार्थाश्रुतिरप्रमाणमेवं
विदिताविदितान्यत्वश्रुतिरपीत्यर्थः नेयंश्रुतिविरुद्धार्थत्वेनामानतयाहातव्याब्रह्मण्य
द्वितीयेप्रत्यक्त्वप्रतिपादनेनमानत्वादित्युत्तरमाह नविदितेति यत्तुविरुद्धार्थत्वेको
हीत्युदाहृतंतदसदर्थवादस्यविधिशेषस्यस्वार्थेतात्पर्य्यादित्याह यदीति यत्रजात्यादिम
त्वंतत्रवाच्यत्वंयथागवादौनब्रह्मणि जात्यादिमत्त्वमतस्तस्यावाच्यत्वान्निषेधेनैवबोध्य
त्वमित्याह उपपत्तेश्चेति नोच्यतइति निषेधेनैवतस्योपदेशइतिशेषः जात्यादिमतोर्थ
स्यैववाच्यत्वंतत्रैवसङ्गतिग्रहादिति प्रपञ्चयतिसर्व्वोहीति अश्वस्यजात्यादिद्वारेणा
ज्ञातसङ्गतेर्व्वाशब्दस्यनबोधकत्वमदृष्टेरित्याह नान्यथेति जात्यादेःसच्छब्दविषय
त्वमुदाहरति तत्यथेत्यादिना ब्रह्मणस्त्वगोत्रमवर्णमित्यादिश्रुतेः जात्यादिमत्वाभा
वान्नशब्दवाच्यतेत्याह नत्विति केवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेर्गुणद्वाराब्रह्मणोनवाच्यते
त्याह नापीति केवलोनिर्गुणमितिनिःक्रियत्वेमानमाह निष्कलमिति ब्रह्मणोद्वितीय

सर्वतःपाणिपादन्तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति १३

शाङ्करभाष्यं।

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायांज्ञेयस्यसर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेणतदस्तित्वंप्रतिपादयंस्तद्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह सर्वतइति सर्वतःपाणिपादन्तत्सर्वतःपाणयःपादाश्चास्येतिसर्वतःपाणिपादन्तज्ज्ञेयंसर्वप्राणिकरणोपाधिभिःक्षेत्रज्ञास्तित्वंविभाव्यतेतत्त्वं क्षेत्रज्ञश्चक्षेत्रोपाधितउच्यतेक्षेत्रञ्चपाणिपादादिभिरनेकधाभिन्नंक्षेत्रोपाधिभेदकृतंविशेषजातंमिथ्यैवक्षेत्रज्ञस्येतितदपनयनेनज्ञेयत्वमुक्तं नसत्तन्नासदुच्यतेइति उपाधिकृतंमिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमायज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादितथाहिसम्प्रदायविदांवचनमध्यारोपापवादाभ्यांनिःप्रपञ्चंप्रपञ्च्यतेइतिसर्वत्रसर्वदेहावयवत्वेनगम्यमानाःपाणिपादादयोज्ञेयशक्तिसद्भावनिमि

आनन्दगिरिकृतटीका।

त्वस्याशेषोपनिषत्सुसिद्धत्वाद्विशिष्टस्यसम्बन्धस्य तस्मिन्नसिद्धेर्नतद्वारापितस्यवाच्यतेत्याह नचेति ब्रह्मण्यभिधावृत्त्याशब्दाप्रवृत्तौहेत्वन्तरमाह अद्वयत्वादिति ब्रह्मणोवाच्यत्वे श्रुतिमपिसम्वादयति यतइति १२

स्वामिकृतटीका।

श्रोतुरादरसिद्धयेज्ञानफलंदर्शयति यद्वक्ष्यमाणंज्ञात्वाअमृतंमोक्षंप्राप्नोति किंतत् अनादिमत् आदिमन्नभवतीत्यनादिमत्परंनिरतिशयंब्रह्मअनादीत्येतावतैवबहुव्रीहिणाअनादिमत्त्वेसिद्धेऽपिपुनर्मतुप्प्रत्ययश्छान्दसः यद्वाअनादीतिमत्परञ्चेतिपदद्वयंममविष्णोःपरंनिर्विशेषरूपंब्रह्मेत्यर्थःतदेवाह नसदित्यादिविधिमुखेनप्रमाणस्यविषयःसच्छब्देनोच्यते निषेधविषयस्त्वसच्छब्देनोच्यते इदन्तुतदुभयविलक्षणमविषयत्वादित्यर्थः १२

भाषा अनुवाद।

औरजोऐसाकहो किब्रह्मसत्असत्मेभिन्नहैतोयहचराचरात्मकब्रह्माण्डब्रह्महैइत्यादिश्रुतिसेविरुद्धहोयहैयहशङ्काकरि इसब्रह्मकोनानाप्रकारशक्ति औज्ञानक्रियाबलक्रियाआदिस्वभावसिद्ध नानामतमेश्रुतियोंमेकहाजायहैं इसतरहब्रह्मकीसर्वात्मतादिखाय पांचश्लोकमेकहतेहैं किसर्वत्रहस्तपादचक्षुमस्तकमुखहैजिसके सोसर्वत्रश्रीश्रवणइन्द्रियसेयुक्तहोयसबलोककोव्याप्तकरकेस्थितहैं अर्थात्यावत्प्राणीयोंमेवर्त्तमान करचरणआदिउपाधियोंसे व्यवहारकरैहै १३

शाङ्करभाष्यम् ।

त्तस्यकार्यमिति ज्ञेयसद्भावेलिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युपचारत उच्यन्ते तथाव्याख्येयमन्यत् सर्व्व तःपाणिपादंतत् ज्ञेयंसर्वतोक्षिशिरोमुखंसर्वतोक्षीणिशिरांसिमुखानिचयस्यतत्स र्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमत् सर्वत्रश्रुतिमच्छ्रुतिःश्रवणेन्द्रियंतत्यस्यतत्श्रु तिमल्लोकेप्राणिनिकायेसर्वमावृत्यसंव्याप्य तिष्ठति स्थितिंलभते १३

आनन्दगिरिकृतटीका

सर्वविशेषरहितस्यावाङ्मनसगोचरस्यादृष्टेःद्दृष्टेश्चविपरीतस्यप्राप्ते ब्रह्मणः शून्यत्वेप्रत्यक्त्वेनेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुत्वेनकल्पितद्वैतसत्तास्फूर्त्तिप्रदत्वेनेश्वरत्वेनच सत्वंदर्शयन्नादौ देहादीनांप्रवृत्तिमतां रथादिवेतनानांप्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्वात् चेत नाधिष्ठितत्वमनुमिमानस्ततप्रत्यक्चेतनंब्रह्मेत्याह सच्छब्देति तदस्तित्वमितितच्छ ब्दोक्तं यब्रह्मार्थःतदागृह्णेतितच्छब्देनासत्वमुच्यते ननुसर्वदेहेषुपाणिपादमस्येति कथंप्राणीनाञ्चपादानाञ्चदेहस्थत्वेनात्मधर्म्मत्वंतत्राह सर्वेति करणप्रवृत्तीरथादि प्रवृत्तिवत्प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्वाच्चेतिनाधिष्ठातृपूर्विकेत्यर्थः उक्तप्रवृत्त्याचेतनास्ति त्वसिद्धावपिकथंचेतज्ञास्तित्वमित्याशंक्यचेतनस्यैवक्षेत्रोपाधिना क्षेत्रज्ञत्वाच्चेतना स्तित्वं तदस्तित्वमेवेत्याह क्षेत्रज्ञस्येति तस्यक्षेत्रोपाधित्वेपिकथं पाणिपादाक्षिशिरो मुखादिमत्वमित्याशंक्याह क्षेत्रञ्चेति अतश्चोपाधितस्तस्मिन्विशेषोक्तिरितिशेषः कथंतर्हि नसत्तन्नासदितिनिर्विशेषत्वोक्तिरित्याशंक्याह क्षेत्रेति पाणिपादादिमत्व मौपाधिकंमिथ्याचेत्ज्ञेयप्रवचनाधिकारेकथंतदुक्तिरित्याशंक्याह उपाधीति मिथ्या रूपमपिज्ञेयवस्तुज्ञानोपयोगीत्यत्रवृद्धसंमतिमानयतितथाहीति पाणिपादादीनाम न्यगतानामात्मधर्मत्वेनारोप्यव्यपदेशकोहेतुरितिचेत्तत्राह सर्वत्रेति ज्ञेयस्यब्र ह्मणःशक्तिमत्सन्निधिमात्रेण प्रवर्त्तनसामर्थ्यं तत्सत्वं निमित्तीकृत्यस्वकार्यवन्तोभवन्ति पाण्यादयइति कृत्वेतियोजना सर्वतोक्षीत्यादावुक्तमतिदिशति तथेति तत्ज्ञेयंय थासर्वतःपाणिपादमितिव्याख्यातं तथेत्युक्तमेवस्पष्टयति सर्वतइति सर्वतोक्षीत्यादे रुत्तरार्थमाह सर्वतोक्षीति अक्षिश्रवणवत्वमवशिष्टज्ञानेन्द्रियवत्वस्यपाणिपादमु खवत्वञ्चावशिष्टकर्मेन्द्रियवत्वस्य मनोबुद्ध्यादिमत्वस्यचोपलक्षणंएकस्यसर्वत्रपाण्या दिमत्वंसाधयति सर्वमिति १३

स्वामिकृतटीका ।

नन्वेवंब्रह्मणःसदसद्विलक्षणत्वेमति सर्वंखल्विदंब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतिर्वि रुध्येतेत्याशंक्य परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वभाविकोज्ञानबलक्रियाचेत्यादिश्रुतिप्र

सर्वेन्द्रियगुणाभासंसर्वेन्द्रियविवर्जितं असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच १४

शाङ्करभाष्यं

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणानुज्ञेयस्य तद्वत्ताशंकामाभूदित्येवमर्थ:श्लोकारम्भः सर्वेन्द्रियेति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणिचतानीन्द्रियाणिश्रोत्रादीनिबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यान्यन्त:करणेचबुद्धिमनसीज्ञेयोपाधित्वस्यतुल्यत्वात् सर्वेन्द्रियग्रहणेनगृह्यते अपिचान्त:करणोपाधिद्वारेणैवश्रोत्रादीनामपिउपाधित्वमित्यतोऽन्त:करणबहि:करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासतइति सर्वेन्द्रियगुणाभासंसर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिवतज्ज्ञेयमित्यर्थ:ध्यायतीवलेलायतीवेतीतिश्रुतेः कस्मात्पुन:कारणान्नव्यापृतमेवेतिगृह्यतइत्यतआह सर्वेन्द्रियविवर्जितंसर्वकरणरहितमित्यर्थ:अतोनकरणव्यापारैर्व्यापृतंतज्ज्ञेयंयस्त्वयंमन्त्रोऽपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षु:सशृणोत्यकर्णइत्यादि सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमततज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थं नतुसाक्षादेवजवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थ: "अन्धोमणिमविन्दद्दित्यादिमन्त्रार्थवत्तस्यमन्त्रस्यार्थोयस्मात्सर्वकरणवर्जितंज्ञेयंतस्मादसक्तंसर्वसंश्लेषवर्जितंयद्यप्येवंतथापिसर्वभृच्चएवसदास्पदंहि

(सदास्पदं विना सद्बुद्धि: सिद्धा सत् ...)

स्वामिकृतटीका

सिद्धयाअचिन्त्यशक्त्यासर्वात्मत्वंतस्यदर्शयन्नाह सर्वतइति पञ्चभिः सर्वत:सर्वत्रपाणय:पादाश्चयस्यतत् सर्वतोऽक्षीणिशिरांसिमुखानिचयस्यतत् सर्वत:श्रुतिमत्श्रवणेन्द्रियैर्युक्तंसत्लोकेसर्वमावृत्यव्याप्यतिष्ठति सर्वप्राणिप्रवृत्तिभि:पाण्यादिभिरुपाधिभि: सर्वव्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः १३

भाषा अनुवाद

औरचक्षुआदिइन्द्रियोंकेगुणस्वरूप अर्थात् रूपादिविषयमे तिसतिसआकारसे वहीप्रकाशमानहै अथवा इन्द्रियऔरगुणकहेइन्द्रियोंकेविषयरूपादिसमस्तमेसोईप्रकाशकरताहै इससेसर्वइन्द्रीगुणआभासस्वरूपहै औरसम्पूर्णइन्द्रीयोंसेरहितहै सोईश्रुतिकहतीहैं किसोईजोब्रह्म सोहस्तरहितहोकेभीग्रहणकरनेऔपादविनाभीवेगवानतथाचक्षुहीनद्रष्टा औकर्णविहीनश्रोता औरइनविषयसकलकोवेजानतेहैं परउनकोकोईभीनहींजानताहै वहीपरमात्माको वेदसबआदिपुरुषऔपूर्ण तथासर्वव्यापीकहतेहैं औरवेअसक्तकहेसत्तादिगुणरहित औगुणकेभोक्ताअर्थात् सत्तादिगुणसमूहकेप्रतिपालकहैं यहभगवान अर्जुनसेकहा १४

शाङ्करभाष्यं

सर्वंसर्व्वत्रसत्बुद्ध्यनुगमान्नहि मृगतृष्णिकादयोपिनिरास्पदाभवन्त्यतःसर्व्वभृत्स र्वंविभर्त्तीदति स्यादिदञ्चान्यत् ज्ञेयस्यसत्त्वाधिगमद्वारंनिर्गुणंसत्त्वरजस्तमांसिगुणा स्तैर्वर्जितंतत् ज्ञेयं तथापिगुणभोक्तृचगुणानांसत्त्वरजस्तमसांशब्दादिद्वारेणसुख दुःखमोहाकारपरिणतानांभोक्तृचोपलब्धृतत् ज्ञेयमित्यर्थः १४

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आरोपाद्दतेसाक्षादेवज्ञेयस्यपाण्यादिमत्त्वमाशंक्याह उपाधीति इन्द्रियवि शेषणीभूतसर्व्वशब्दात्ज्ञेयोपाधित्वन्यायाविशेषाद्भावबुद्ध्यादेरपिग्रहणमित्याह अ न्तःकरणेचेति श्रोत्रादीनांज्ञेयोपाधित्वस्यमनोबुद्धिद्वारत्वादपि तयोरिहग्रहण मित्याह अपिचेति तयोरपीहोपादानेफलितमाह इत्यतइति अक्षरार्थमुक्त्वावा क्यार्थमाह सर्वेति उपाधिद्वाराकल्पितव्यापारवत्वेमानमाह ध्यायतीति कल्पि तमेवास्यव्यापारवत्वंनवास्तवमित्यत्रभगवतोपिसम्मतिमाकांक्षाद्वारादर्शयति कस्मा दित्यादिना सर्वकरणराहित्येफलितमाह अतइति साक्षादेवज्ञेयस्वेगवद्धिहरणा दिक्रियावत्तायां मान्त्रवर्णिकत्वात्कुतोस्यकरणव्यापारैर्व्यापारैर्व्याप्टतत्वमित्या शङ्कानुवादपूर्व्वकं मन्त्रस्यप्रकृतानुगुणत्वमाह यस्त्विति करणगुणानुगुण्यभजनम न्तरेणसाक्षादेव जवनादिक्रियावत्वप्रदर्शनपरत्वे मन्त्रस्यमुख्यार्थत्वंस्यादित्याशंक्य तदसम्भवान्नैवमित्याह अन्धइति अर्थवादस्यश्रुतेर्यैतात्पर्य्याभावान्नप्रकृतप्रतिकूलेने त्यर्थः सर्वकरणराहित्यंतद्व्यापारराहित्यस्योपलक्षणमित्यङ्गीकृत्योक्तमेवहेतुंकृत्वाव स्तुतःसर्व्ववर्जितत्वमाह यस्मादिति वस्तुतःसर्व्वसङ्गाभावेपिसर्व्वाधिष्ठानत्वमाह य द्यपीति स्वसत्तामात्रेणाधिष्टानतयासर्वं पुष्णातीत्येतदुपपादयति सदिति विम तंसति कल्पितंप्रत्येकंसदनुविद्धधीबोध्यत्वात् प्रत्येकञ्चन्द्रभेदानुविद्धधीबोध्यञ्चन्द्रभे दवदित्यर्थः सर्वंसदास्पदमित्ययुक्तं मृगतृष्णिकादीनां तदभावादित्याशंक्याह न हीति तेषामपिकल्पितत्वेननिरधिष्टानत्वायोगान्निरूप्यमाणे तदधिष्टानंसदेवेति सर्वस्यसति कल्पितत्वमविरुद्धमित्यर्थः सर्वाधिष्टानत्वेनज्ञेयस्यब्रह्मणोऽस्तित्वमुप संहरति अतइति इतश्चज्ञेयंब्रह्मास्तीत्याह स्यादिदञ्चेति नहि तस्योपलब्धृत्व मन्तरामसत्त्वेसिध्यतीत्यर्थः १४

स्वामिकृतटीका

किञ्च सर्वेन्द्रियेति सर्वेषांचक्षुरादीनामिन्द्रियाणांगुणेषुरूपाद्याकारेषुवृत्तिषु

बहिरन्तश्चभूतानामचरंचरमेवच सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचान्तिकेचतत् १५

शाङ्करभाष्यं।

किञ्च बहिरन्तरिति बहिस्त्वक्पर्यन्तंदेहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्यतमेवाव
धिंकृत्वाबहिरुच्यतेंतथाप्रत्यगात्मानमपेक्ष्यदेहमेवावधिंकृत्वान्तरुच्यतेबहिरन्तश्चेत्यु
क्तेमध्येऽभावेप्राप्तइदमुच्यते अचरंमेवचयच्चराचरंदेहाभासमपितदेवज्ञेयं यथारज्जु
सर्पाभासंयद्यपरञ्चरमेवचव्यवहारविषयंसर्वंज्ञेयं किमर्थमिदमितिसर्वैर्न ज्ञेयमि
त्युच्यतेंसत्यं सर्वाभासंतथापिव्योमवत्सूक्ष्ममतःसूक्ष्मत्वात्स्वेनरूपेणतत्ज्ञेयमप्यवि
ज्ञेयमविदुषांत्वात्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिप्रमाणतोहिमविज्ञातंअविज्ञातत
या दूरस्थंवर्षसहस्रकोट्याप्यविदुषामप्राप्यत्वादन्तिकेचतदात्मत्वात् विदुषां १५

आनन्दगिरिकृतटीका

इतोपिज्ञेयंब्रह्मास्तीत्याह किञ्चेति बहिरिति व्याख्येयमादायव्याचष्टे त्वगिति
भूतेभ्योबहिर्बाह्यंविषयाद्यात्मकमित्यर्थः कथमनात्मएवात्मत्वंकल्पनयेत्याह आत्मत्वे
नेति अन्तःशब्दार्थमाह तथेति भूतानाञ्चराचराणामन्तर्मध्ये प्रत्यगभूतमित्यर्थः दि

स्वामीकृतटीका

तत्तदाकारेणाभासतइति तथासर्वेन्द्रियाणिगुणांश्चतत्तद्विषयानाभासयतीतित्था
सर्वेन्द्रियैर्विवर्जितञ्च तथाचश्रुतिः अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःस
शृणोत्यकर्णइत्यादि असक्तःसङ्गशून्यःतथापिसर्वंबिभर्तीतिसर्वभृत्सर्वस्याधारभूतं
तदेवनिर्गुणंसत्वादिगुणरहितंगुणभोक्तृच गुणानांसत्वादीनांभोक्तृपालकं १४

भाषाअनुवाद।

औरजैसेसुवर्णकेकार्यकड़ाकंगनकुण्डलआदिआभूषणोंमेसोनाउपादानकारणरू
पसेभीतरबाहरवर्त्तमानहै औरजैसेजलतरंगमेभीजलछोडिऔरनहींहैं तथाआ
काशजैसेसकलवस्तुकेबहिरन्तरवर्त्तमानहै तैसेहीब्रह्मकेकार्यस्वरूपचराचरादि
भूतसमूहमे अन्तरबाहिरभीसोईब्रह्महीवर्त्तमानहैं क्योंकि तावतकार्यकेकारण
सोईब्रह्महैं परन्तुऐसेहोकरभोरूपादिविहीनहेतुसे यह इतनाऐसेस्पष्टरूपजान
वेयोग्यनहींहै औरयहीब्रह्मअज्ञानियोंकोलक्षयोजनकेसमानदूरहै क्योंकि
विकारसहितजोप्रकृतितिससेपरहै औरज्ञानियोंकोअपरोक्षरूपसेनितयनिकट
है सूक्ष्मताकेकारणअज्ञानियोंकोअविज्ञेय औवेदशास्त्रमार्गसेचलनेवालेज्ञा
नियोंकोविज्ञेयहै अर्थात् जानवेयोग्यहैं आकाशकेसमान इसकोभीजानो १५

शाङ्करभाष्यं।

किञ्चअविभक्तमिति अविभक्तञ्चप्रतिदेहंव्योमवत्तदेकंभूतेषुसर्वप्राणिषुविभक्तमिव चस्थितंदेहेष्वेवविभाव्यमानत्वात्भूतभर्त्तृ चभूतानिबिभर्त्तीतितत्ज्ञेयंभूतभर्त्तृ चस्थितिकालेप्रलयकालेग्रसिष्णुग्रसनशीलंउत्पत्तिकालेप्रभविष्णु चप्रभवनशीलंयथारज्ज्वादिःसर्पादेर्मिथ्याकल्पितस्य १६ किञ्चसर्वत्रविद्यमानंसन्नोपलभ्यतेचेत् ज्ञेयन्तमस्त

आनन्दगिरिकृतटीका।

तीयंपादमवतार्यव्याचष्टे बहिरित्यादिना यन्मयेभूतात्मकंनानाविधदेहात्मना भासमानंतदपिज्ञेयान्तर्भूतंनत्वसदित्यर्थः कथञ्चराचरात्मनोभूतजातस्यज्ञेयत्वंतत्राह यथेति अधिष्ठानेरज्ज्वांकल्पितसर्पादेरन्तर्भाववद्देहाभासस्यापिज्ञेयान्तर्भावान्नासत्वं मध्ये ज्ञेयस्यशङ्कितव्यमित्यर्थः सर्व्वात्मकञ्चेत्ज्ञेयंसर्व्वैरिदमितिकिमितिनगृह्यतेतिशङ्कते यदीति इदमिति ग्राह्यत्वयोग्यत्वाभावान्नेत्याह उच्यतइति सर्व्वस्यात्मनाभासतस्तदयोग्यत्वंकथमित्याशंक्याह सत्यमिति सूक्ष्मत्वेपिकिंस्यादित्याशंक्याहअतइति सूक्ष्मत्वसतीन्द्रियत्वंतस्याविज्ञेयत्वेकुतस्तज्ज्ञानान्मुक्तिस्तत्राहअविदुषामिति विशेषणफलमाह विदुषान्त्विति विदुषांहितेषामात्मत्वेनज्ञातञ्चेत्कथंदूरस्थत्वमित्याशंक्याह अविज्ञाततयेति कथंतर्हितस्यप्रत्यक्त्वन्तत्राह अन्तिकेचेति विद्वदविद्वद्दापेक्षयादूरात्सुदूरेतदिहान्तिकेचेतिश्रुतिः तदर्थोत्रप्रसंगादनूदितइत्यर्थः १५

ज्ञेयस्यास्तित्वेहेत्वन्तरमाह किञ्चेति तद्धिप्रतिदेहंनभोवदेकंतद्धेदेमानाभावात्भिन्नत्वेचघटवदनात्मत्वापातादतोद्वितीयंसर्वत्रप्रत्यग्भूतंज्ञेयंनास्तीत्यतिसाहसमित्याह अविभक्तञ्चेति कथंतर्हिदेहभेदधीरित्याशंक्यकल्पनयेत्याह भूतेष्विति तत्र हेतुः देहेष्विति कार्याणांस्थितिहेतुत्वाच्चज्ञेयमस्तीत्याह भूतेति नि

स्वामिकृतटीका

किञ्च बहिरिति भूतानांचराचराणांस्वकार्य्याणांबहिश्चान्तश्चतदेवसुवर्णमिव कटककुण्डलादीनांजलंतरङ्गानामन्तर्बहिर्जलमिवअचरंस्थावरंचरञ्च जङ्गमं भूतजातंतदेवकारणात्मकत्वात्कार्य्यस्य एवमपिसूक्ष्मत्वात्रूपादिहीनत्वात्तदविज्ञेयंइदंतदिति स्पष्टज्ञानार्हंनभवति एतदविदुषांयोजनलक्षान्तरितमिवदूरस्थञ्च सविकारायाःप्रकृतेःपरत्वात् विदुषांपुनःप्रत्यगात्मत्वादन्तिकेचतत्नित्यसन्निहितं तथा च मन्त्रः तदेजतितन्नैजतितद्दूरेतदन्तिके तदन्तरस्यसर्व्वस्यतदुसर्व्वस्यास्यबाह्यतइति एजतिचलति नैजतिनचलतितत् उ अन्तिके इति च्छेदः १५ किञ्चअविभक्त

अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च १६

शाङ्करभाष्यं।

किं च किं तत् ज्योतिषामपीति ज्योतिषामादित्यादीनामपि तत् ज्ञेयं ज्योतिः आत्मचैतन्यज्योतिषेद्धानि हि आदित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादि श्रुतिभ्यः स्मृतेश्च इहैव यदादित्यगतं तेज इत्यादेः तमसोऽज्ञानात् परमस्पृष्टमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञानादेर्दुःखबुद्ध्यादेरनभिष्वङ्गाप्रामाण्यवसादुक्तं भवनार्थमाह ज्ञानममानित्वादि ज्ञेयं ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तं ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सत् ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानं तु ज्ञेयं तदेतत्त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य धिष्ठितं विशेषेण स्थितं १७ तत्रैव हि एवं विशाव्यते यथोक्तार्थोपसंहारार्थो

आनन्दगिरिकृतटीका

मित्तोपादानतयातेषां प्रलये प्रभवे च कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह प्रलयेति तर्हि कार्य्यका रणत्वस्य वस्तुत्वान्नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह यथेति १६ इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह किञ्चेति हेत्वन्तरमेवश्यो वर्णयितुं शङ्कयति सर्वत्रेति न तत्तमोमन्तव्यमित्याह नेति तर्हि किन्तस्य रूपमिति पृच्छति किं तर्हीति तत्रोत्तरं ज्योतिषामिति सूर्यादीनां बुद्ध्यादीनाञ्च प्रकाशकत्वात् अस्तित्वं ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह ज्योतिषामिति तदेवोपपादयति आत्मेति तत्र श्रुतिद्वयं प्रमाणयति येनेति उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमपि दर्शयति स्मृतेश्चेति ज्ञेयस्यात्मनः तमस्त्वेऽपि तमसा अस्पृष्टत्वमाशङ्क्योक्तं तमसइति उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह ज्ञानादेरिति उक्तस्यानूदितस्य प्रकटीकरणमिति यावत् ज्ञानममानि

स्वामिकृतटीका

किञ्च अविभक्तमिति भूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वविभक्तं कारणात्मनाऽभिन्नं कार्यात्मना विभक्तं भिन्नमिव स्थितं च समुद्रात् जातं फेनादि समुद्रादन्यन्न भवति तत् स्वरूपमेवोक्तं ज्ञेयं भूतानां भर्तृ च पोषकं स्थितिकाले प्रलयकाले च ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं सृष्टिकाले च प्रभविष्णु नानाकार्य्यात्मना प्रभवनशीलं १६

भाषानुवाद

और इस अध्याय के बारहवें श्लोक से कहा जो ज्ञेय पदार्थ ब्रह्मभूतात्म सो स्थावरजङ्गमसमूहमें अविभक्त अर्थात् कारणरूपसे अभिन्न और कार्यरूपसे समुद्र फेनके समान भिन्न वर्त्तमान है और समस्त भूतोंके भर्त्ता अर्थात् स्थितिकालमें प्रतिपालक और प्रलयमें संहारक तथा सृष्टिकालमें स्वयं आप नानाकार्यरूपसे प्रगट होते हैं १६

ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यधिष्ठितं१७

शाङ्करभाष्यं ।

यंश्लोकआरभ्यतेइतिचेवमितिइत्येवंचेवंमहाभूतादिधृत्यन्तंतथाज्ञानममानित्वादित त्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्य्यन्तंज्ञेयञ्चज्ञेयंयत्तदित्यादितमसःपरमुच्यतइत्येवमन्तमुक्तं स मासतः संक्षेपत एतावान्सर्व्वोहिवेदार्थोगीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तोस्मिन्सम्यक्दर्शने कोधिक्रियतइत्युच्यते मद्भक्तोमयीश्वरेसर्व्वज्ञेपरमगुरौवासुदेवेसमर्पितसर्व्वात्मभा वेयत्पश्यति शृणोति स्पृशतिवा सर्व्वमेवभगवान्वासुदेवइत्येवंग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः सन् एतत्यथोक्तंसम्यक्दर्शनंविज्ञायमद्भावायममभावोमद्भावः परमात्मभावस्तस्मैप रमात्मभावायोपपद्यते युज्यते घटते मोक्षंगच्छति १८ तत्रसप्तमेईश्वरस्यद्वे

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्वादिकरणव्युत्पत्तेरतिशेषः ज्ञानगम्यंज्ञेयमितिपुनरुक्तिंशङ्कित्वोक्तं ज्ञेयमिति उक्तविषयस्यबुद्धिस्थतयाप्राकट्यंप्रकटयति तदेतदिति १७

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च ज्योतिषामपीति ज्योतिषांसूर्य्यादीनामपि तत्ज्योतिःप्रकाशकंयेनसू र्य्यस्तपतितेजसेद्धःनतत्रसूर्य्योभाति नचन्द्रतारकं नेमाविद्युतोभान्तिकुतोऽयमग्निस्त मेवभान्तमनुभातिसर्व्वं तस्यभासासर्व्वमिदंविभातीत्यादिश्रुतेः अतएवतमसोऽज्ञा नात्परंतेनासंस्पृष्टमुच्यते आदित्यवर्णंतमसःपरस्तादित्यादिश्रुतेः ज्ञानञ्चतदेव बुद्धिवृत्तावभिव्यक्तं तदेवरूपाद्याकारेणज्ञेयञ्चज्ञानगम्यञ्चतदेवअमानित्वादिलक्ष णेनपूर्वोक्तज्ञानसाधनेनप्राप्यमित्यर्थःज्ञानगम्यंविशिनष्टि सर्व्वस्यप्राणिमात्रस्यहृदिवि शेषेणाप्रच्युतस्वरूपेणनियन्तृतयास्थितं धिष्ठितमितिपाठेअधिष्ठायस्थितमित्यर्थः१७

भाषा अनुवाद

औरसोब्रह्म जोतिरूपजोसूर्यचन्द्रतारागणविद्युतऔअग्नि इनसबकाजोति कहेप्रकाशकहै जिससेयेसबप्रकाशमानहैं औरयेसबजिसब्रह्मकोनहींप्रकाश करिसकतेहैं ऐसेब्रह्मसेयहसमस्तजगतप्रकाशितहै यहश्रुतिकहतीहैं इसी से तमजोअज्ञानतिससेपरहै अर्थात्अज्ञानका लेशभीवहांनहींहै आदित्यवर्ण स्तमसःपरस्तात् इसश्रुतिनेकहाहै औरसोईब्रह्मबुद्धिवृत्तिमे ज्ञानरूपप्रगटहै औरसोईरूपादिआकाररूपसे ज्ञेयकहेज्ञानयोग्यहै औरज्ञानगम्यअर्थात् पूर्वो क्तअमानित्वआदिलक्षण ज्ञानकेसाधनोंसेप्राप्यहै क्योंकि प्राणीमात्रकेहृदयमे नियन्ता अन्तर्यामी चेतनरूपसे स्थितहै इसकोज्ञानदृष्टिसेदेखो १७

इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयञ्चोक्तंसमासतः मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते १८

शाङ्करभाष्यं

प्रकृतीउपन्यस्तेपरापरेक्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणेएतत्योनीनि भूतानीतिचोक्तं क्षेत्रक्षेत्र ज्ञप्रकृतिद्वयंयोनिर्त्वंकथंभूतानामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते प्रकृतिमिति प्रकृतिंपुरुष ञ्चैवेश्वरस्यप्रकृती तौप्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी नविद्यतेआदिर्ययोस्तावनादी

आनन्दगिरिकृतटीका।

तत्रानुभवमनुकूलयति तत्रैवेति त्वमर्थशुद्ध्यर्थंसविकारंक्षेत्रं पदवाक्यार्थविवेक साधनञ्चामानित्वादितत्पदार्थञ्चशुद्धंतद्भावोत्तयर्थमुक्तानितेषांफलमुपसंहरति यथो क्तेति पूर्वार्द्धंविभजते इत्येवमिति वक्तव्यान्तरेसति किमितिज्ञितयमेवसंक्षिप्योपसं हृतंतत्राह एतावानिति उत्तरार्द्धमाकांक्षाद्वारावतारयति अस्मिन्निति ईश्वरेस मर्पितसर्वात्मभावमेवाभिनयति यत्पश्यतीति विज्ञाय लब्ध्वेत्यर्थः १८

प्रकृतिमित्यादि वक्ष्यमाणमनन्तरपूर्वग्रन्थसम्बन्धीत्याशंक्यव्यवहितेनसम्बन्धा र्थंव्यवहितामनुवदति तत्रेति तयोरप्रकृत्योरपिप्रकृत्योरुक्तभूतकारणत्वमित्याह एतदिति भूतानामिवप्रकृत्योरपिप्रकृत्यन्तरापेक्षांभूतयोनित्वेतिशङ्कते क्षेत्रेति तत्राहतात्प्यागमादिवारणाय बन्धस्यनिदानज्ञानार्थमात्मनोविक्रियावत्त्वादिदोषनि रासार्थञ्चप्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं क्षेत्रत्वेनोक्तांप्रकृतिं प्रकृतिविकारभावत्वञ्च दर्शयति अयमर्थइति सत्त्वयोस्तत्स्वभावस्येत्युद्दिष्टंव्याचष्टे प्रकृतिमिति ईश्वरस्याप राप्रकृतिशब्देनोक्ता परातु प्रकृतिर्जीवाख्यापुरुषशब्देन विवक्षितेति व्याकरोति

स्वामिकृतटीका।

उक्तंक्षेत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति इतीति इत्येवंक्षेत्रंमहाभू तादिधृत्यन्तं तथाज्ञानञ्चअमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयञ्च अनादिमत्प रंब्रह्मेत्यादि निष्ठितमित्यन्तं वशिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वमपिमयासंक्षेपेणोक्तं एतद्यपूर्वाध्यायोक्तलक्षणोमद्भवाय ब्रह्मत्वायोपपद्यते योग्योभवति १८

भाषा अनुवाद।

अबअधिकारी औफलसहित कहाजोक्षेत्रादि उसकातात्पर्यकहतेहैं किइस अध्यायकेपंचयेश्लोकसेलेकर औरसत्रहें तक गेयस्वरूप जोवसिष्ठादिऋषियोंनेवि स्तारसेकहाहै सोसबमैंनेसंक्षेपसेकहा सोमेरेभक्त यहजानिकरिके ब्रह्मताकीप्रा प्तिहोनेकेयोग्यहोतेहैं अर्थात्मेरेभावकोपावतेहैं अर्जुनसोतुमजानो १८

प्रकृतिंपुरुषञ्चैवविद्ध्यनादीउभावपि विकारांश्चगुणांश्चैवविद्धिप्रकृतिसम्भवान् १९

शाङ्करभाष्य

नित्यत्वादीश्वरस्यतत्प्रकृत्योरपि युक्तंनित्यत्वेनभवितुंप्रकृतिद्वयत्त्वमेवहि ईश्वरस्येश्वरत्वंयाभ्यांप्रकृतिभ्यांईश्वरोजगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्तेद्वेअनादीसत्यौसंसारस्यकारणंनआदीअनादीइति तत्पुरुषसमासंकेचिद्वर्णयन्ति तेननहिकेवलेश्वरस्यकारणत्वंसिध्यति यदिपुनःप्रकृतिपुरुषावेवनित्यौस्यातांतत्कृतमेवजगन्नेश्वरस्यजगतःकर्त्तृत्वंतदसत्प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावात् ईश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् ..संसारस्यनिर्निमित्तत्वेनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च नित्यत्वेपुनरीश्वरप्रकृत्योःसर्व्वमेतदुपपन्नंभवेत्कथंविकारांश्चगुणांश्चैववक्ष्यमाणान्बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान्गुणांश्चसुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धिजानीहि प्रकृतिसम्भवान्प्रकृतिरीश्वरस्यविकारकारणंशक्तिःगुणात्मिकामाया सासम्भवोयेषांविकाराणांगुणानाञ्चतान्विकारान्गुणांश्चविद्धिजानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिपरिणामान् १९ केपुनस्तेविकारागुणाश्चप्रकृतिसम्भवाः कार्य्येति कार्यकारणकर्त्तृत्वेकार्य्यंशरीरं कारणानितत्स्थानिवयोदशदेहस्यारम्भकाणि भूतानिविषयाश्चप्रकृतिसम्भवाविकाराःपूर्व्वोक्ताइहकार्य्यग्रहणेनगृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिस

भाषाअनुवाद

क्षेत्रस्वरूपऔजोजडअदृश्यआदिऔस्वभावऔजैसाइच्छादिधर्म्मविशिष्टसोसवपूर्व्व हीविस्तारखरूपसेकहचुके अवपूर्व्वअङ्गीकृतयहीक्षेत्रजैसेइन्द्रियआदिविकारसेयुक्त औरजैसेप्रकृतिपुरुषसंयोगसेप्रगटहोयहैं औजिसप्रकारस्थावरजंगम आदिभेदमेंभिन्नभिन्नस्वरूपहोयहै औरसोईक्षेत्रज्ञजोस्वरूपऔजैसेप्रभावविशिष्टहैसोसवप्रकृतिपुरुषकोसंसारहेतुत्व कहनेकेद्वारापांचश्लोकमेंविस्ताररूपकहतेहैं किसोईप्रकृति औपुरुषदोनोअनादिहैं जोइनकाकारणऔरढूंढोगेतोअनवस्थादोषपडेगाअर्थात्उसाकारणतिसकाकारणऔरठिकानानलगैगाइससेसोइप्रकृतिपुरुषकोअनादिजानोतोईश्वरशक्तिप्रकृतिभीअनादिहै औईश्वरकाअंशभूतपुरुषभीअनादिहै औरदेहइन्द्रियआदिविकारतथागुणरूपपरिणामकोप्राप्तजोसुखदुखमोहआदिसोसवप्रकृतिसेहोतेहैंयहजानो परमेश्वरऔतदीयशक्तियोंकोअनादित्वभाष्यकारश्रीशङ्कराचार्य्यनेविस्तारसेकहा इससेइहांग्रन्थबढ़नेकेडरसेमैंनेनहीं कहादेहइन्द्रीसुखदुखसवप्रकृतिहीकेकार्य्यहैं १९ भगवानबोलेकिजोसकलविकारप्र

शाङ्करभाष्यं

भवाः सुखदुःखमोहात्मकाः कारणाश्रयत्वात् कारणग्रहणेनगृह्यन्ते तेषां कार्यकारणानांकर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत् कार्यकारणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुःकारणमारम्भकत्वेनप्रकृतिरुच्यतेएवंकार्यकारणकर्तृत्वेनसंसारस्यकारणंप्रकृतिः कार्यकारणयोःकर्तृत्व इत्यस्मिन्नपिपाठेकार्यं यद्यस्यविपरिणामस्तत्तस्यकार्यंविकारः

आनन्दगिरिकृतटीका

ईश्वरस्येति तयोरनादित्वं व्युत्पादयति नेत्यादिना तत्रयुक्तिमाह नित्यत्वादीश्वरस्येति ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्वं कथमित्याशंक्याह प्रकृतीति तस्यजगज्जन्मादौस्वातन्त्र्यमेवईश्वरत्वं नप्रकृतिद्वयवत्वमित्याशंक्याह याभ्यामिति प्रकृत्योरनादित्वंकुतोऽपयुक्तमित्याशंक्याह तेइति मतान्तरमाह नेत्यादिना तयोर्मूलकारणत्वाभावेकस्यतद्देष्टव्यमित्याशंक्याह तेनहीति प्रकृत्योरेवमूलकारणत्वेश्रुतिस्मृतिसिद्धमीश्वरस्यतथात्वंन स्यादित्याह यदीति प्रकृतिद्वयस्यकार्यत्वपक्षं प्रत्याह तद् सदिति किञ्चप्रकृतिद्वयमनपेक्ष्यईश्वरस्यसंसारहेतुत्वेस्वातन्त्र्यान्मुक्तानामपिततःसंसाराप्तेरनिषेधान्मोक्षशास्त्रप्रामाण्यान्नतस्यैवसंसारहेतुतेत्याह संसारस्येति निर्निमित्तत्वंप्रकृतिद्वयापेक्षास्ततेपरस्यैवनिमित्तत्वमितियावत् किञ्चकार्यत्वेप्रकृत्योस्तदुदयात्पूर्वं बन्धाभावेतद्विश्लेषात्मनोमोक्षस्याभावात् कदाचिदुभयाभावेपुनस्तदप्रसङ्गान्नप्रकृतिद्वयस्यकार्यतेत्याह बन्धेति प्रकृत्योर्मूलकारणत्वेनानुपपत्तिरित्याह नित्यत्वइति स्वपक्षेदोषाभावंप्रश्नपूर्वकंप्रपञ्चयति कथमित्यादिना सम्भवःसत्ताप्रापकोहेतुः प्रकृतेरनादित्वेविकाराणांगुणानाञ्चतत् कार्यत्वादात्मनोनिर्विकारत्वंनिर्गुणत्वञ्चसिध्यतीतिभावः १९ विकाराणांगुणानांप्रकृतेश्चस्वरूपमाकांक्षाद्वारानिर्णेतुमुत्तरश्लोक

स्वामिकृतटीका।

तदेवं तत्क्षेत्रं यच्चयादृक्चेत्येतावत्प्रपञ्चितमिदानीन्तु यद्विकारियतश्चयत्सचयोयत्प्रभावश्चेत्येतत्पूर्वप्रतिज्ञातमेप्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेनप्रपञ्चयतिप्रकृतिमितिपञ्चभिःतत्रप्रकृतिपुरुषयोरादिमत्वेतयोरपिप्रकृत्यन्तरेणभाव्यमित्यनवस्थापत्तिःस्यादतस्तावुभावनादीविद्धि अनादेरीश्वरस्यशक्तित्वात्प्रकृतेरनादित्वं पुरुषोपितदंशत्वादनादिरेव अत्रचपरमेश्वरस्यतच्छक्तीनाञ्चानादित्वं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरतिप्रबन्धेनोपपादितमितिग्रन्थबाहुल्यान्नास्माभिःप्रपञ्च्यते विकारांश्चदेहेन्द्रियादीन्गुणांश्चगुणपरिणामान्सुखदुःखमोहादीन्प्रकृतेःसंभूतान्विद्धि १९

शाङ्करभाष्यं

विकारि विकारणं तयोर्व्विकारविकारिणोः कार्य्यकारणयोः कर्त्तृत्वइति तान्येवकार्यका रणान्युच्यन्ते अथवा षोडशविकाराः कार्यं सप्तप्रकृतिविकृतयः कारणानि तान्येव कार्य्य कारणानि उच्यन्ते तेषां कर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वेनैव पुरुषश्च संसार स्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञः भोक्ता इति पर्यायः सुखदुःखानां भो ग्यानां भोक्तृत्वउपलब्धृत्वे हेतुरुच्यते कथं पुनरनेन कार्यकारणकर्त्तृत्वेन सुखदुःखभो क्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यत इति अत्रोच्यते कार्य्यकारणसुखदुःख रूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य चैतन्यस्यासति तदुपलब्धृत्वे कुतः सं सारः स्यात् यदा पुनः कार्यैः कारणहेतुफलात्मना परिणतया तया प्रकृत्या भोग्यया पुरुष स्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादित्यतो यत् प्रकृतिपु रुषयोः कार्य्यकारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तत् युक्तमु क्तं कः पुनरयं संसारो नाम सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां सम्भोक्तृ त्वं संसारित्वमिति २० यत् पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्व्वार्द्धं पातयति केपुनरिति पुरुषस्यानादित्वकृतबन्धहेतुत्वमाह पुरुषइति पूर्व्वार्द्धं व्याचष्टे कार्य्यमित्यादिना ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्म्मेन्द्रियपञ्चकं मनोबुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशकरणानि तथापि भूतानां विषयाणाञ्चाग्रहणात् कथन्तेषां प्रकृतिकार्यतेत्या शंक्याह देहेतितथापि गुणानामिहाग्रहणान्न प्रकृतिकार्य्यत्वं तत्राह गुणाश्चेति उक्तरी त्यानिःपन्नमर्थमाह एवमिति पाठान्तरमनूद्य व्याख्यापूर्व्वकमर्थभेदायाह कार्येत्यादि ना व्याख्यान्तरमाह अथवेति एकादशेन्द्रियाणि पञ्चविषया इति षोडशसंख्याकविका रो त्र कार्य्यशब्दार्थः महानहंकारो भूततन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः सप्तकारणं तेषां आरम्भकत्वेन कर्त्तृत्वे न हेतुराश्रयो मूलप्रकृतिरित्यर्थः उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह पुरु षश्चेति तस्य परमात्मत्वं व्यवच्छिनत्ति जीवइति तस्य प्राणधारणनिमित्तस्य तदर्थञ्चे तनमाह क्षेत्रज्ञइति तस्यानौपाधिकत्वं वारयति भोक्तेति तयोः संसारकारणत्वमुप पादयितुं शंकयति कथमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोस्तथात्वमित्याह अत्रेति तत्र व्य तिरेकं दर्शयति कार्येति नहि नित्यमुक्तस्यात्मनः स्वतः संसारोऽस्तीत्यर्थः इदानीमन्वय माह यदेति अन्वयादिफलमुपसंहरति अतइति आत्मनो विक्रियस्य संसरणं नोचि तमित्याक्षिपति कः पुनरिति सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः स चाक्रियस्यैव दृष्टः

कार्य्यकारणकर्तृत्वे हेतुःप्रकृतिरुच्यते पुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते २०

आनन्दगिरिकृतटीका

संसारःतथाविधंभोक्तृत्वमस्यसंसारित्वमित्युत्तरमाह सुखेति श्लोकव्याख्यासमाप्ताविति शब्दः २० श्लोकान्तरंप्रश्नोत्तरत्वेनावतारयति यदिति निमित्तंवक्तुमादौसंसारित्वंमस्याविद्यैक्याध्यासादित्याह पुरुषइति यस्मात्प्रकृतिमात्मत्वेनगतस्तस्माद्भुङ्क्तइतियोजना गुणविषयंभोगमभिनयति सुखीति अविद्यायाभोगहेतुत्वात्किंकारणा

स्वामिकृतटीका।

विकाराणांप्रकृतिसम्भवत्वंदर्शयन्पुरुषस्यसंसारहेतुत्वंदर्शयति कार्येति कार्यंशरीरंकारणानिसुखदुःखसाधनानीन्द्रियाणितेषांकर्त्तृत्वतदाकारपरिणामेप्रकृतिर्हेतुरुच्यतेकपिलादिभिः पुरुषोजीवस्तु तत्कृतसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते अयंभावःयद्यप्यचेतनायाःप्रकृतेःस्वतःकर्त्तृत्वंनसंभवति तथापुरुषस्याप्यविकारिणोभोक्तृत्वंनसम्भवति तथापिकर्त्तृत्वंनामक्रियानिर्व्वर्त्तकत्वंतच्चाचेतनस्यापि चेतनादृष्टवशात्चैतन्याधिष्ठितत्वात्सम्भवति यथावह्नेरूर्द्ध्वज्वलनंवायोस्तिर्यग्गमनं वत्सादृष्टवशात्स्तन्यपयसःक्षरणमित्यादिअतःपुरुषसन्निधानात्प्रकृतेःकर्त्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वञ्चसुखदुःखसंवेदनं तच्चचेतनधर्म्मएवेतिप्रकृतिसन्निधानात् पुरुषस्यभोक्तृत्वमुच्यतइति २० तथाप्यविकारिणोजन्मरहितस्यचभोक्तृत्वंकथमित्यताह पुरुषइति

भाषा अनुवाद

सेउत्पन्नहै यहदेखायअवपुरुषकोसंसारहोनेकाहेतुइसश्लोकसेदेखावतेहैं किकार्यंजोशरीरऔरकारणजोसुखदुखकेसाधनस्वरूपकहेकरनेवालीइन्द्रीसव औरइन्द्रियोंकोकर्तृत्वकहेसोसोरूपहोजानाइनसवकोकारणप्रकृतिहै यहकपिलआदिऋषियोंनेकहा औरपुरुषजोजीवसोशरीरइन्द्रीआदिकृतसुखदुखसवकाकारणस्वरूपकहाहै तात्पर्ययहकियद्यपिअचेतनप्रकृतिआपसेकुछनहींकरशकतीऔरविकारीपुरुषकोभीभोक्तृत्वकहेभोगकरनायहअसंभवहैतौभीकर्तृत्वशब्दकाअर्थयहहै किक्रियाकरनाअचेतनप्रकृतिकोभीचैतन्यरूपजीवकेअदृष्टवशतेसम्भवहै जैसेअचेतनहोकेभीअग्निज्वालाकाऊर्धगमनऔवायुकातिर्छागमनऔरवच्चोंको जैसे दूधरक्षणकरैहै तैसेहीपुरुषकीसान्निध्यकहेअवलंवसेप्रकृतिकोकर्त्तृत्वहै औरभोक्तृत्वजोसुखदुखकाज्ञान सोचेतनकाधर्महैइससेप्रकृतिसंनिधानकहेमायाकीनिकटताकोप्राप्तहोय पुरुषकोभीभोक्तृत्वकहाहै२० जोकहोकिअविकारीऔजन्मरहित

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु २१

शाङ्करभाष्यं

किन्निमित्तमित्युच्यतेपुरुषइति पुरुषोभोक्ताप्रकृतिस्थःप्रकृतावविद्यालक्षणायांकार्य
कारणरूपेणपरिणतायांस्थितःप्रकृतिस्थःप्रकृतिमात्मत्वेनगतइत्येवंहियस्माद्तस्माद्भु
ङ्क्तेउपलभतइत्यर्थःप्रकृतिजान्प्रकृतितोजातान्सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान्गुणान्
सुखीदुःखीमूढःपण्डितोऽहमित्येवंसत्यामप्यविद्यायांसुखदुःखमोहेषुगुणेषु भुज्यमा
नेषुयःसङ्गआत्मभावःसंसारस्य सप्रधानंकारणंजन्मनःसयथाकामोभवति तत्क्रतुर्भ
वतीत्यादिश्रुतेःतदेतदाहकारणंहेतुर्गुणसंगःगुणेषुसंगोऽस्यभोक्तुःसदसद्योनिजन्मसु
सतश्चासतश्च योनयःसदसद्योनयस्तासुसदसद्योनिषुजन्मानितानिसदसद्योनिजन्मा
नितेषुसदसद्योनिजन्मसुविषयभूतेषुकारणगुणसंगोऽस्यवासदसद्योनिजन्मस्वस्यसंसार
स्यकारणंगुणसंगइतिसंसारपदमध्याहार्यंसद्योनयोदेवादियोनयःअसद्योनयःपश्वादि
योनयःसामर्थ्यात्सदसद्योनयोमनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धाद्रष्टव्याःएतदुक्तंभवतिप्रकृति
स्थत्वाख्याविद्यागुणेषुचसङ्गःकामःसंसारस्यकारणमिति तच्चपरिवर्जनायोच्यतेऽस्य
चनिवृत्तिकारणंज्ञानवैराग्ये ससन्न्यासेगीताशास्त्रेप्रसिद्धं तच्चज्ञानंपुरस्तादुपन्यस्तं
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयंयत्ज्ञात्वामृतमश्नुतइत्युक्तम्ज्ञान्यापोहेनातद्धर्माध्यारोपेणच २१

आनन्दगिरिकृतटीका

न्येपणयेत्याशंक्याह सत्यामपीति संगस्यजन्मादौसंसारेप्रधानहेतुत्वेमानमाह सयथे
ति उक्तेऽर्थेद्वितीयार्द्धमवतार्य्यव्याचष्टे तदेतदित्यादिना साध्याहारंयोजनान्तरमाह
अथवेति सदसद्योनीर्विविच्यव्याचष्टे सद्योनयइति योनिद्वयनिर्देशान्मध्यवर्त्ति
न्योमनुष्ययोनयोपिध्वनिताइत्याह सामर्थ्यादिति संगस्यसंसारकारणत्वेनाविद्याया

भाषाअनुवाद

जोआत्मा तिसकोभोक्तृत्वकहेभोगनाकैसेसंभवहैकिजिसहेतुसोईपुरुषप्रकृतिस्थ
अर्थात्प्रकृतिकाकार्यजोशरीर तिसमेतदात्मरूपहोवासकरैहै इससेउसशरीर
सेप्रगटजोसुखदुखआदि तिनकोभक्तसेभोगकरैहै जैसेमनुष्यकोईवस्तुवाद्रव्यवाय
अपनीकरमानि फेरिउसकेजानेसेदुखीहोताहै कहोयहांदुखकाकारणअभिमान
छोडऔरक्याहै औसतजोदेवमनुष्यजोनि औअसत्जोपशुपक्षीआदिजोनि तिन
मेजोइसपुरुषकाजीवरूपजन्म सोगुणकहेशुभअशुभकर्मकारीइन्द्रीगण तिनकेसं
सर्गसेहोय है संगहीऊंचीनीचीदेहधारणमे कारणरूपहै यह जानो २१

उपद्रष्टानुमन्ताचभर्त्ताभोक्तामहेश्वरः परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेस्मिन्पुरुषःपरः२२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्तत्कारणत्वमेकस्मादेवहेतोस्तदुपपत्तेरित्याशंक्याह एतदिति अविद्योपादानंसंगो निमित्तमित्युभयोरपिकारणत्वंसिध्यतीत्यर्थः द्विविधहेतूक्तेर्विवक्षितंफलमाह त स्येति संसर्गस्याज्ञानस्यस्वतोनिवृत्तेस्तन्निवर्त्तिकंवाच्यमित्याशंक्याह अस्येति वैराग्ये सतिसंन्यासस्तत्पूर्वकञ्चज्ञानंसःसंगाज्ञाननिवर्त्तकमित्यर्थः उक्तज्ञानेमानमाह गी तेति अध्यायादौचोक्तंज्ञानमुदाहृतमित्याह तच्चेति तदेवज्ञानंयज्ज्ञात्वेत्यादिना नसत्तन्नासतदित्यन्तेनान्यनिषेधेनसर्वतःपाणिपादमित्यादिनाचातद्धर्माध्यासेनोक्त मित्याह यज्ज्ञात्वेति २१ प्रकृतस्यैवमोक्षहेतोर्ज्ञानस्यसाक्षान्निर्देशायोत्तर

स्वामिकृतटीका ।

ह्ययस्मात्प्रकृतिस्थस्तत्कार्यदेहेतादात्म्येनस्थितःपुरुषःअतस्तज्जनितान् सुखदुःखा दीन्भुङ्क्ते अस्यचपुरुषस्यसतीषुदेवादियोनिषुअसतीषुतिर्यगादियोनिषुयानिज न्मानि तेषुगुणसङ्गोगुणैःशुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैःसङ्गःकारणमित्यर्थः २१

भाषा,अनुवाद

उक्तरीतिसे प्रकृतिजो माया तिसकेअविवेकवशतेजीवको अहंकर्त्ता अहं भोक्ता इत्यादिकल्पितमात्रसंसारहै परविचाररूपसे तो इसजीवकोसंसारनहींहै इ सीआशयपरअबपुरुषकास्वरूपकहतेहैं किइसप्रकृतिकाकार्यरूपजोशरीर तिसमे वर्त्तमानहोकेभीजीव प्रकृतिसे भिन्नकहेप्रकृतिकेगुणोंसेयुक्तनहीं उनसेअलगहै क्योंकिईश्वरअंशजीवउपद्रष्टाअर्थात्भिन्नरूपसेसमीपमेरहकरदेखनेवाला साक्षी मात्रहै औरअनुमन्ताअर्थात्समीपसम्बन्धसेअनुग्राहककहेअनुमोदनकर्त्ता मान नेवालाहै सोईश्रुतिकहतीहैं किएकस्वयंप्रकाशरूपजोपरमात्मा सोभूतमात्रमेनि गूढ़भावसेस्थितहै औरसर्वव्यापीतावतप्राणीकाअन्तर्यामीहै औरसकल कर्मका निरन्ताऔभूतमात्रकाअधिष्ठानरूपऔ दृष्टाऔसमस्तभूतोंकाचैतन्यकारीऔअद्वि तीय तथागुणोंसेअतीतकहेअलगहैऔरयहपुरुषईश्वरसम्बन्धरूपसे भर्त्ताकहेपो षणकारीप्रतिपालकहै औरमहेश्वरकहेब्रह्मादिकोंकाभीअधिपतिअर्थात्स्वामीहै सोईश्रुतिहै कियहपुरुषसबकाईश्वरऔरसर्वभूतकाअधिपति तथाभूतमात्रका प्र तिपालक है २२

शाङ्करभाष्यं

तस्यैवपुनःसाक्षान्निर्देशःक्रियते उपद्रष्टेति उपद्रष्टासमीपस्थःसन्द्रष्टा स्वयम
व्यापृतोयथाऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्म्मव्यापृतेषुतटस्थोऽन्योऽव्यापृतोयज्ञविद्याकुश
लःऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत्कार्यकारणव्यापारेषु अव्या
पृतोऽन्योविलक्षणस्तेषांकार्यकारणानांसव्यापाराणां सामीप्येनद्रष्टृत्वादुपद्रष्टा अ
थवादेहचक्षुर्म्मनोबुद्ध्यात्मानोद्रष्टारस्तेषांबाह्योद्रष्टा देहस्ततआरभ्यान्तरतमश्चप्रत्य
क्समीपेआत्माद्रष्टा यतःपरोन्तरोनास्तिद्रष्टा सोऽतिशयसामीप्येनद्रष्टृत्वादुपद्रष्टा
स्यात् यज्ञोपद्रष्टृवद्वासर्व्वविषयीकरणादुपद्रष्टाअनुमन्ताच अनुमोदनमनुमन
नंकुर्व्वत्सुतत्क्रियासुपरितोषस्तत्कर्त्तानुमन्ताचाथवाअनुमन्ताकार्यकारणप्रवृत्ति
षुस्वयमप्रवृत्तोपिप्रवृत्तइवतदनुकूलोविभाव्यतेतेनानुमन्ताअथवाप्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु
तत्साक्षिभूतःकदाचिदपिननिवारयतीत्यनुमन्ताभर्त्ताभरणंनामदेहेन्द्रियमनोबुद्धी
नांसंहतानांचैतन्यात्मपरार्थेननिमित्तभूतेनचैतन्याभासानांयत् स्वरूपावधारणं तच्चै
तन्यात्मकृतमेवेतिभर्त्तात्मेत्युच्यते भोक्ताअग्न्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेणबुद्धेःसुखदुःखमो
हात्मकाःप्रत्ययाः सर्व्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ताइवजायमानाविभक्ताविभाव्यन्त
इतिभोक्तात्मोच्यते महेश्वरःसर्व्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्चमहानीश्वरश्चेति महेश्वरःप
रमात्मादेहादीनां बुध्यन्तानांप्रत्यगात्मत्वेनकल्पितानामविद्ययापरमउपद्रष्टृत्वादि
लक्षणआत्मेति परमात्मासोऽतःपरमात्मेत्यनेनशब्देनचाप्युक्तःकथितः श्रुतौक्वासौअ
स्मिन्देहेपुरुषःपरोऽव्यक्तादुत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइतियोवक्ष्यमाणः क्षे
त्रज्ञञ्चापिमांविद्धीत्युपन्यस्तोव्याख्यायोपसंहृतश्चतमेतंयथोक्तलक्षणमात्मानं २२

आनन्दगिरिकृतटीका

श्लोकमुत्थापयति तस्येति कार्यकारणानांव्यापारवतांसमीपेस्थितःसन्निधिमात्रेण
तेषांसाक्षीत्येवमर्थत्वेनउपद्रष्टेतिपदंव्याचष्टे समीपस्थइति लौकिकस्यैवद्रष्टुरस्यापि
स्वव्यापाराविष्टतयानिःक्रियत्वविरोधमाशंक्याह स्वयमिति स्वव्यापाराद्वृतेसन्निधि
रेवद्रष्टृत्वंदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेति उपद्रष्टेत्यस्यार्थान्तरमाहअथवेति बहूनांद्रष्टृत्वे
पिकस्योपद्रष्टृत्वंतत्राह तेषामिति उपोपसर्गस्यसामीप्यार्थत्वेनप्रत्यगर्थत्वात्तस्यैवसा
मीप्यावसानात् प्रत्यगात्माचद्रष्टाचेत्युपद्रष्टासर्व्वसाक्षीप्रत्यगात्मेत्यर्थः उक्तमेवव्यनक्ति य
तइतियथायजमानस्यऋत्विजाञ्चयज्ञकर्म्मणिगुणाश्चादोषाश्चासर्व्वयज्ञाभिज्ञःसन्नुपद्र
ष्टाविषयीकरोति तथायमात्माचिन्मात्रस्वभावःसर्व्वंगोचरयतीत्युपद्रष्टेति पक्षान्तर

शाङ्करभाष्यं

.य एवमिति य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्मभावेनायमहमिति प्रकृतिञ्च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्त्तितामाभासमापादितां विद्यया सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्त्तमानोपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः अपिशब्दात् किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तस्तथापि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्म्मणामुत्तरकालभाविनाञ्च यानि चातिक्रान्तान्यनेकजन्मकृतानि तेषांफलमदत्वा नाशो न युक्त इति स्युस्त्रीणि जन्मानि कृतविप्रनाशो हि न युक्त इति यथा फलेप्रवृ

आनन्दगिरिकृतटीका

माह यस्मिन्निति अनुमन्ता चेत्येतत् व्याकरोति अनुमन्तेति ये स्वयं कुर्व्वन्तो व्यापारवन्तो भवन्ति तेषु कुर्व्वत्सु सत्सु या स्तेषां क्रियास्तासु पार्श्वस्थस्य परितोषो ऽनुमननन्तच्चानुमोदनं तस्य सन्निधिमात्रेण कर्त्तायः सोऽनुमन्तेत्यर्थः व्याख्यान्तरमाह अथवेति तदेव स्फुटयति कार्य्येति अर्थान्तरमाह अथवेत्यादिना भर्त्तेति पदमादाय भरणं किं नामेति पृच्छति भर्त्तेति तद्रूपं निरूपयन्नात्मनो भर्त्तृत्वं साधयति देहेति भोक्तेत्युक्तेक्रियायाक्ष्वेप्राप्तेभोगश्चिद्वसानतेतिन्यायेंविभजते अम्नीति विशेषणान्तरमादाय व्याचष्टे महेश्वर इति परमात्मत्वमुपपादयति देहादीनामिति अविद्याकल्पितानामिति सम्बन्धः परमत्वं प्रकृष्टत्वं सः पूर्व्वोक्तविशेषणवानितियावत् परमात्मशब्दस्य प्रकृतात्मविषयत्वे श्रुतिमनुकूलयति अत इति तस्य तादर्थ्यं प्रश्नद्वारा प्रत्याचष्टे कोति कस्मात् परत्वन्तदाह अव्यक्तादिति तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यमाह उत्तम इति सोऽस्मिन् देहे परः पुरुष इति सम्बन्धः शोधितार्थयोरैक्यज्ञानं प्रागुक्तं फलोक्त्या स्तौति य एवमित्येवेति २२

स्वामिकृतटीका।

तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकादेव पुरुषस्य संसारो न तु स्वरूपत इत्याशयेन तस्य स्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन् प्रकृतिकार्य्ये देहे वर्त्तमानोऽपि पुरुषः परो भिन्न एव मतङ्गसौर्युज्यत इत्यर्थः तत्र हेतवः यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे स्थित्वा द्रष्टा साक्षीत्यर्थः तथा अनुमन्ता अनुमोदिता वसन्निधिमात्रेणानुग्राहकः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः तथा ऐश्वर्य्येण रूपेण भर्त्ता विधायकः भोक्ता पालक इति च महांश्चासावीश्वरश्चेति ब्रह्मादीनामपि पतिरिति च परमात्मा अन्तर्यामी चेत्युक्तः श्रुत्या तथा च श्रुतिः एष सर्व्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष लोकपाल इत्यादि २२

यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिञ्चगुणैःसह सर्व्वथावर्त्तमानोऽपिनसभूयोऽभिजायते २३

शाङ्करभाष्यं

स्तानामारब्धजन्मनांकर्मणांनचकर्मणां विशेषोऽवगम्यतेतस्मात्त्रिप्रकाराण्यपिकर्मा
णिक्षीणिजन्मान्यारभेरन्संहतानिवासर्व्वाण्येकंजन्मारभेरन्अन्यथाकृतविनाशेसति
सर्व्वत्रानाश्वासप्रसङ्गःशास्त्रानर्थक्यञ्चस्यादित्यतइदमयुक्तमुक्तंनसभूयोभिजायतइति
नक्षीयन्तेचास्यकर्माणिब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतितस्यतावदेवचिरमिषीकातूलवत्सर्व्वक
र्माणिप्रदूयन्तेइत्यादिश्रुतिशतेभ्यउक्तोविदुषःसर्व्वकर्मदाहः इहापिचोक्तोयथैधांसी
त्यादिनासर्व्वकर्मदाहोवक्ष्यतिचोपपत्तेश्चाविद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानिहिकर्माणि
फलारम्भकानिजन्मान्तराङ्कुरमारभन्तेइहापिचसाहङ्काराभिसन्धीनिकर्माणिफला
रम्भकाणिनेतराणीति तत्रतत्रभगवतोक्तंबीजान्यग्न्युपदग्धानिनरोहन्तियथापुनःज्ञा
नदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मासम्पद्यतेपुनरिति अस्तुतावत्ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानांक
र्मणांज्ञानेनदाहोज्ञानसहभावित्वात्नत्विहजन्मनिज्ञानोत्पत्तेःप्राक्कृतानांज्ञानेन
दाहोनत्वतीतानामनेकजन्मान्तरकृतानांदाहोयुक्तः नसर्व्वकर्म्माणीतिविशेषणात्
ज्ञानोत्तरकालभाविनामेवसर्व्वकर्म्मणामिति चेन्नसंकोचत्वेकारणानुपपत्तेः यत्तूक्तं
यथावर्त्तमानशरीरजन्मारम्भकाणिकर्म्माणिनक्षीयन्तेफलदानायप्रवृत्तान्येव सत्य
पिज्ञानेतथाअनारब्धफलानामपिकर्मणांक्षयोनयुक्तइतितदसत्कथंतेषांमुक्तेषुवत् प्र
वृत्तफलत्वात्यथापूर्व्वंलक्ष्यवेधायमुक्तइषुर्धनुषोलक्ष्यवेधोत्तरकालमप्यारब्धवेगक्ष
यात्पतनेनैवनिवर्त्ततेएवंशरीरारम्भकंकर्म्मशरीरस्थितिप्रयोजनेनिवृत्तेप्यासंस्का
रवेगक्षयात्पूर्व्ववद्वर्त्ततएवयथासएवेषुःप्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तोधनुषि प्र
युक्तोप्युपसंह्रियते तथानारब्धफलानिकर्म्माणिस्वाश्रयस्थान्येवज्ञानेननिर्बीजीक्रिय
न्तइति पतितेस्मिन्विद्वच्छरीरेनसभूयोभिजायतइति युक्तमेवोक्तमितिसिद्धं २३

भाषाअनुवाद

ऐसोजोप्रकृतिऔपुरुष तिनकेविवेककेज्ञानवानमनुष्योंकीप्रशंसाकरतेहैं किजो
लोगऐसेउपद्रष्टारूपपुरुषकोजानतेहैं तथाप्रकृतिकोऔप्रकृतिकेगुणरूपपरिणा
मकोप्राप्तकहेरूपान्तरकोप्राप्त सुखदुखसहितकोजानिसकैहैं तेईमनुष्यसंसारमे
रहते सम्पूर्णविधिकोउल्लंघनकरकेभी पुनर्जन्मग्रहणनहींकरतेमुक्तहीहोतेहैं यह
जानो २३ ऐसोजोप्रकृतितिससेभिन्नजोआत्मातिसकेज्ञानहोनेकेविषयमेअनेक

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्तेनप्रकारेणजीवेश्वरादिसर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः साक्षादपरोक्षत्वेनेति
यावत् यथोक्तामनाद्यनिर्व्वाच्यांसर्व्वानर्थोपाधिभूतामित्यर्थः विद्ययाप्रागुक्तैकत्वगोच
रयाप्रकृतिमविद्यारूपांसकार्य्यामभावमापादितांयोवेत्तीति सम्बन्धः सर्व्वप्रकारेण
विहितेननिषेधेनचेत्यर्थः पुनर्नकारोऽन्वयार्थः निपातसूचितंन्यायमाह अपीति नसभू
योभिजायतइत्युक्तमाक्षिपति नन्विति ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरंजन्माभावस्योक्तत्वात्पुनर्दे
हारम्भमुपेत्यनाक्षेपः स्यादित्याशंक्याह यद्यपीति तथापित्रीणिजन्मानीतिसम्बन्धः
वर्त्तमानेदेहेज्ञानात्पूर्व्वोत्तरकालीनानांकर्मणांफलमदत्वानाशायोगाज्जन्मद्वयमाव
श्यकमतीतानेकदेहेष्वपिकृतकर्मणांनाभुक्तंक्षीयतेकर्मेतिस्मृतेः अदत्वाफलमनाशा
दस्तितृतीयमपिजन्मेत्याह प्रागिति फलदानम्विनापिकर्मनाशेदोषमाह कृतेति
नयुक्तइतिकृत्वाफलमदत्वाकर्मनाशोनेतिशेषः विमतानिकर्माणिफलमदत्वा नक्षीय
न्तेवैदिककर्मत्वादारब्धकर्मवदितिमत्वाह यथेति नाशोनज्ञानादितिशेषः नन्वना
रब्धकर्मणांज्ञानान्नाशोयुक्तोऽप्रवृत्तफलवत्त्वादारब्धकर्मणान्तुप्रवृत्तफलवत्वेन बलव
त्त्वान्नज्ञानात्तन्निवृत्तिर्नेत्याह नचेति अज्ञानोत्थत्वेनज्ञानविरोधित्वाविशेषात् प्रवृ
त्ताप्रवृत्तफलत्वमनुपयुक्तमिति भावः कर्मणांफलमदत्वानाशाभावेफलितमाह तस्मा
दिति ननुकर्मणांबहुत्वात्तत्फलेषुजन्मसुकुतस्त्रित्वमारब्धकर्मणांत्रिःप्रकारत्वादिति
चेन्नानारब्धत्वेनैकप्रकारत्वसम्भवात्तत्राह संहतानीति नास्तिज्ञानस्यैकान्तिकफ
लत्वमितिशेषः उक्तकर्मणांजन्मनारम्भकत्वेप्रागुक्तंदोषमनुभाष्यतस्यातिप्रसञ्जकत्व
माह अन्यथेति सर्वेत्यारब्धकर्मस्वपीतियावत् फलजनकत्वानिश्चयोऽनाश्वासः कर्म
णांजन्मनारम्भकत्वेकर्मकाण्डानर्थक्यंदोषान्तरमाह शास्त्रेतिअनारब्धकर्मणांसत्यपि
ज्ञानेजन्मान्तरारम्भकत्वध्रौव्येफलितमाह इत्यतइति श्रुत्यवष्टम्भेनपरिहरति नेत्या
दिना ज्ञानादनारब्धकर्मदाहेभगवतोपिसम्मतिमाह इहापीति ज्ञानाधीनसर्वकर्म
दाहेसर्वधर्मान्परित्यज्येति वाक्यशेषोपिप्रमाणीभवतीत्याह वक्ष्यति चेति ज्ञानाद
नारब्धाशेषकर्मक्षयेयुक्तिरपिवक्तुंशक्येत्याह उपपत्तेश्चेति तामेवविवृणोति अविद्येति
अस्याविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यक्लेशात्मकानिसर्व्वानर्थबीजानितानिनिमि
त्तीकृत्य यानिधर्माधर्मकर्माणि तानिजन्मान्तरारम्भकानि यानिविदुषोविद्यादग्ध
क्लेशबीजस्यप्रतीतिमात्रशरीराणिकर्माणि नतानिशरीरारम्भकाणि दग्धपटवदर्थ
क्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः प्रतीतिमात्रदेहानांकर्माभासानांनफलारम्भकतेत्यस्मि

शाङ्करभाष्यं

अत्रात्मदर्शनेउपायविकल्पाइमेध्यानादयउच्यन्ते ध्यानेनेति ध्यानेनध्यानंनामश
ब्दादिभ्योविषयेभ्यःश्रोत्रादीनिकरणानिमनस्युपसंहृत्यमनश्चप्रत्यक्चेतयितर्येकाग्र
तयायच्चिन्तनंतद्ध्यानंतथाध्यायतीवबकःध्यायतीवपृथिवीध्यायन्तीवपर्वताः इत्युपमो
पादानात्तैलधारावत्सन्ततोविच्छिन्नप्रत्ययोध्यानन्तेनध्यानेनात्मनिबुद्धौ पश्यन्तिआ
त्मानंप्रत्यक्चेतनमात्मनाध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेनकेचित्योगिनः अन्येसांख्येन

आनन्दगिरिकृतटीका

न्वर्थंभगवतोपिसम्मतिमाह इहापीति तत्वज्ञानादूर्द्धंप्रातीतिकज्ञानांकर्मद्वारादे
हानारम्भकत्वेवाक्यान्तरमपिप्रमाणयति बीजानीति ज्ञानानन्तरभाविकर्मणांज्ञा
नेनदाहमङ्गीकरोति अस्त्विति विरोधिग्रस्तानामेवोत्पत्तेरिति हेतुमाह ज्ञानेति
अस्मिन्जन्मनिजन्मान्तरेवाज्ञानात्पूर्वभाविकर्मणां नततोदाहोविरोधिनंविनाप्र
वृत्तेरित्याह नत्विति श्रुतिस्मृतिविरोधान्नैवमितिपरिहरति नेत्यादिना सर्वशब्दश्रु
तेःसङ्कोचंशङ्कते ज्ञानेति प्रकरणादिसंकोचकाभावान्नैवमित्याह नेतिआद्यपदशा
यामुक्तमनुमानमनुवदतियत्त्विति आभासत्वादिदमसाधकमिति दूषयति तदसदिति
व्याप्त्यादिमत्वेकथमाभासत्वमितिपृच्छति कथमिति प्रवृत्तफलत्वोपाधिना,हेतोर्व्या
प्तिभङ्गादाभासत्वधीरित्याह तेषामिति तदेवप्रपञ्चयति यथेत्यादिनाधनुषःसकाशा
दिषुर्मुक्तोबलवत्प्रतिबन्धकाभावेमध्येनपततितथाप्रबलप्रतिबन्धकंविनाप्रवृत्तफलानां
कर्मणांभोगादृतेनक्षयोनचतत्वज्ञानंतादृक्प्रतिबन्धकंउत्पत्तावेवपूर्वप्रवृत्तेनकर्मणा
प्रतिबन्धशक्तित्वादित्यर्थः यत्रज्ञानेनदाह्यत्वंतत्रप्रवृत्तफलत्वमित्यन्वयेपियत्राप्रवृ
त्तफलत्वंतत्रज्ञानदाह्यत्वमिति नव्यतिरेकसिद्धिरित्याशंक्याह सएवेति प्रवृत्तौनि
मित्तभूतोनारब्धोवेगोऽनेनेतिविग्रहःसुखदुःखानिसाभासान्तःकरणनिष्ठानीतियाव
त्विमतानितत्वधीनिमित्तनिवृत्तानितत्कृतकारणनिवृत्तत्वाद्रज्जुसर्पादिवदिति व्य
तिरेकसिद्धिरितिभावः विदुषोवर्त्तमानदेहपातेदेहान्तरेहेत्वभावात्तत्वधीरैकान्ति
कफलेत्युपसंहरति पतितइति२३ ज्ञेयंयत्तदित्यादिनातत्पदार्थस्त्वंपदार्थज्ञानान्तर

स्वामिकृतटीका

एवंप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनंस्तौति यएवमिति एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेणपुरुषंयोवे
त्तिप्रकृतिञ्चगुणैःसुखदुःखादिपरिणामैःसहितांयोवेत्तिसपुरुषःसर्वथाविधिमभिल
ङ्घ्यवर्तमानोऽपिपुनर्नाभिजायते मुच्यते एवेत्यर्थः २३ एवम्भूतविविक्तात्मज्ञानसा

ध्यानेनात्मनिपश्यन्तिकेचिदात्मानमात्मना अन्ये सांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे २४

शाङ्करभाष्यं।

योगेन सांख्यंनामइमेसत्वरजस्तमांसिगुणामयादृश्याअहन्तेभ्योन्यस्तद्व्यापारस्यसाक्षिभूतोनित्योगुणविलक्षणआत्मेति चिन्तनमेषसांख्योयोगस्तेनपश्यन्तआत्मानमात्मनेतिवर्त्तन्तेकर्मयोगेनकर्मैवयोगईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानं घटनरूपत्वंयोगार्थात् योग उच्यते गुणतस्तेनसत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेणचापरे २४

आनन्दगिरिकृतटीका।

मेवमोधितौतयोरैक्यञ्चबेवन्नञ्चापि मामिद्धीत्युक्तमिदानींतद्दृष्टिहेतून् यथाधिकारंकथयति अत्रेति ध्यानाख्यसाधनंकिंरूपमितिपृच्छति ध्यानंनामेति तद्रूपंवदन्नुत्तरमाह शब्दादिभ्यइति एकाग्रतयोपसंहृत्येतिसम्बन्धः यच्चिन्तनंप्रत्यक्चेतयितरिइति पूर्वेणान्वयः किंतच्चिन्तनमित्युक्तेदृष्टान्तद्वाराश्रुत्यवष्टम्भेनध्यानं प्रपञ्चयति तथेति विवक्षितध्यानानुरोधेनेतियावत् आत्मानंपश्यन्तिपरमात्मतयेतिशेषः केचिदित्युत्तमाधिकारिणोगृह्यन्ते मध्यमाधिकारिणोनिर्दिशति अन्यइति सांख्यशब्दितंसाधनंकिन्नामेत्युक्ते विचारजन्यंज्ञानन्तदेवज्ञानहेतुतयायोगतुल्यत्वाद्योगशुद्धिहेतोरनेनगौण्यावृत्त्यायोगशब्दितंकर्मेत्याह सांख्यमिति अधमानधिकारिणःसंगिरतेकर्मेति चित्तैकाग्र्यंयोगःतादर्थ्यंकर्मणःशुद्धिहेतोरस्ति तेनगौण्यावृत्त्या योगशब्दितंकर्मेत्याह गुणतइति अपरेपश्यान्त्यात्मानमात्मनेति पूर्ववदनुषङ्गमङ्गीकृत्याह तेनेति २४ अधमतमानधिकारिणोमोक्षमार्गेप्रवृत्तिंप्रतिलम्भयति अन्येत्विति

स्वामिकृतटीका।

धनविकल्पानाह ध्यानेनेतिद्वाभ्यांध्यानेनात्माकारप्रत्ययावृत्त्याआत्मनिदेहएवआत्मनामनसाएवमात्मानंकेचित्पश्यन्ति अन्येतुसांख्येनप्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेनयो

भाषाअनुवाद

अनेककल्पनारूपसाधनदोश्लोकसेकहतेहैंकिकोईतोध्यानकहेआत्माकाराकारितज्ञानरूपधारावाहिकअन्तःकरणकीवृत्तिसेइसीशरीरमेमनकेद्वाराआत्माकादर्शनकरतेहैं औरकोईसांख्यअर्थात्प्रकृतिपुरुषकाभेदआलोकनकेद्वारादेखतेहैं कोईयमनियमआसनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपअष्टांगयोगकेक्रमसेजानतेहैं औरकितनेएकनिःकामकर्मरूपभक्तियोगअनुष्ठानकरकेशुद्धसतोगुणहोयतत्वज्ञानकेद्वाराआत्माकोदेखतेरहतेहैं यद्यपिध्यानादिययायोग्यक्रमसेएकहीहैं तौभीतौनतौमनिष्ठाकेभेदसेभिन्ननानामतकहाहै २४ औरअबअतिमन्दअधि

अन्येत्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते तेपिचातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २५

शाङ्करभाष्यं।

अन्येत्विति अन्येत्वेतेषु विकल्पेषु अन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा इदमेवचिन्तयेतेत्युक्ता उपासतेश्रद्दधानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेपिचातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयंविवेकरहिता इत्यभिप्रायः किमुवक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतितरन्तीत्यभिप्रायः २५ अत्रक्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यत् ज्ञात्वामृतमश्नुत इत्युक्तं तत् कस्माद्धेतोरितितद्धेतुदर्शनार्थं श्लोकमारभ्यते यावदिति यावद्यत् किञ्चित्सञ्जायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किमविशेषेणेत्याह स्थावरं जङ्गमं स्थावरं जङ्गमञ्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तज्जायते इत्येवं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतो न तावत् रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः सम्बन्धविशेषः संयोगः

आनन्दगिरिकृतटीका।

आचार्याधीनां श्रुतिमेवाभिनयति इदमिति उपासनमेवविवृणोति श्रद्दधाना इति परोपदेशात् प्रवृत्तानामपि प्रवृत्तेः साफल्यमाह तेपीति तेषां मुख्याधिकारित्वं व्यावर्तयति श्रुतीति तेपीत्यादिना सूचितमर्थमाह किमिति २५ ऐक्यधीर्मुक्तिहेतुरिति प्राग्

स्वामिकृतटीका

गेनाष्टाङ्गेनापरे च कर्मयोगेन पश्यन्तीति सर्वत्रानुषङ्गः एतेषाञ्च ध्यानादीनां यथायोगं क्रमसमुच्चये सत्यपि तत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेण विकल्पोक्तिः २४

अतिमन्दाधिकारिणां निस्तारोपायमाह अन्ये त्विति अन्ये तु सांख्ययोगादिमार्गेण एवमुपद्रष्ट्रत्वादिलक्षणमात्मानं साक्षात् कर्तुमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशतः श्रुत्वा उपासते ध्यायन्ति तेपि च श्रद्धया उपदेशश्रवणपरायणाः सन्तो मृत्युं संसारं शनैरतितरन्त्येव २५ तत्र कर्मयोगस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु प्रपञ्चितत्वात् ध्यानयो

भाषा अनुवाद

कारियोंको उपायकहते हैं किसांख्ययोग आदिमार्गसे ऐसे उपद्रष्टारूप आत्माको साक्षात्कारकरनेमें अर्थात् देखनेमें जो अक्षम हैं परन्तु औरकिसी आचार्यका उपदेश श्रवण करिके ध्यानमात्र करते हैं ते उ श्रद्धापूर्वक उपदेशश्रवणमें तत्पर हो क्रमसे मृत्युयुक्त संसारसे अवश्य मुक्त होते हैं यह जानो २५ अत्र तृतीय चतुर्थ पञ्चम अध्यायमें कर्मयोग

यावत्संजायतेकिञ्चित्सत्त्वंस्थावरजङ्गमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ २६

शाङ्करभाष्यं।

क्षेत्रेणक्षेत्रज्ञस्यसम्भवति आकाशवन्निरवयवत्वान्नापिसमवायलक्षणःतन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादित्युच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वरूपयोरितरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणःसंयोगःक्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनोरज्जुशुक्तिकादीनांतद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत्सोयमध्यासस्वरूपःक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगोमिथ्याज्ञानलक्षणोयथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकंप्राक्दर्शितरूपात्क्षेत्रात्मुञ्जादिवेषीकां यथोक्तलक्षणंक्षेत्रज्ञंप्रविभज्यनसत्तन्नासदुच्यतेइत्यनेननिरस्तसर्वोपाधिविशेषंज्ञेयंब्रह्मस्वरूपेणयःपश्यतिक्षेत्रञ्चमायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवदसदेवसदिवावभासतेइतिएवंनिश्चितविज्ञानोयस्तस्ययथोक्तसम्यक्दर्शनविरोधादवगच्छति मिथ्याज्ञानंतस्यजन्महेतोरपगमात्यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिञ्चगुणैःसहइत्यनेनविद्वान्भूयोनाभिजायतइतियदुक्तं तदुपपन्नमुक्तंनसभूयोऽभिजायतइति सम्यक्दर्शनफलमविद्यायानिवर्त्तकंसम्यग्दर्शनंफलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभावउक्तः जन्मकारणञ्चाविद्यानिमित्तकःक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगउक्तः २६

आनन्दगिरिकृतटीका।

क्तमनूद्यप्रश्नपूर्वकंजिज्ञासितहेतुपरत्वेनश्लोकमवतारयति क्षेत्रेति सर्वस्यप्राणिजातस्यक्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धाधीनायस्मादुत्पत्तिस्तस्मात्क्षेत्रज्ञात्मकपरमात्मातिरेकेण प्राणिनिकायस्याभावादैक्यज्ञानादेवमुक्तिरित्याह कस्मादिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धमुक्तमाक्षिपति कःपुनरिति क्षेत्रज्ञस्यक्षेत्रेणसम्बन्धःसंयोगोवासमवायोवेति विकल्पाद्यं दूषयति नतावदिति द्वितीयंनिरस्यति नापीति वास्तवसम्बन्धाभावेपितयोरध्यासस्वरूपःसोस्तीति परिहरति उच्यतइति भिन्नस्वभावत्वेहेतुमाह विषयेति इतरेतरव

भाषाअनुवाद

बिस्तारसेकहा औछठयेंअठयेंअध्यायमेध्यानयोगकाविस्तारकहा औसांख्यकेद्वाराभिन्नकियाजोआत्मा सोईध्यानआदिकाविषयहै इसहेतुसांख्यहीकोअध्यायसमाप्तिपर्यन्तविस्तारकरिकेभगवानकहतेहैं किहेभरतर्षभअर्जुन जोकुछस्थावरजङ्गमआदिवस्तुउत्पन्नहै सोसबक्षेत्रक्षेत्रज्ञदोनोकेयोगसेहै अर्थात्अविवेककृतजोआत्माकाअध्यासहै तिसहेतुसेउत्पन्नमात्रहै यहनिश्चयसेजानो २६

समंसर्व्वेषुभूतेषुतिष्ठन्तंपरमेश्वरं विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यःपश्यतिसपश्यति २७

शाङ्करभाष्यं।

अतस्तस्याअविद्यायानिवर्त्तकंसम्यग्दर्शनमुक्तमपिपुनःशब्दांन्तरेणोच्यते समंसर्व्वे
ष्वित्यादिसममिति समंनिर्विशेषंतिष्ठन्तंस्थितिंकुर्व्वन्तंक्कःसर्वेषुभूतेषुब्रह्मादिस्थाव

आनन्दगिरिकृतटीका

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तद्धर्मस्यक्षेत्रानधिकरणस्यक्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्यस्यक्षेत्रज्ञानाधार स्यचक्षेत्रनिष्ठस्यजाड्यादेरारोपरूपोयोगस्तयोरित्याह इतरेति तन्निमित्तमाह क्षेत्रेतिअविवेकादारोपितसंयोगेदृष्टान्तमाह रज्ज्विति उक्तंसम्बन्धंनिगमयति सो यमिति तस्यनिवृत्तियोग्यत्वंसूचयति मिथ्येति कथंतर्हिमिथ्याज्ञानस्यनिवृत्तिरित्याशं क्याह यथेति योयंविज्ञानमयःप्राणेष्वित्यादि त्वंपदार्थविषयंशास्त्रमनुसृत्य विवेक ज्ञानमापाद्यमहाभूतादिधृत्यन्तात्क्षेत्राद्उपद्रष्टृत्वादिलक्षणंप्रागुक्तं क्षेत्रज्ञंमुञ्जेषी कान्यायेनविविच्यसर्वोपाधिविनिर्मुक्तब्रह्मस्वरूपेणज्ञेयंयोनुभवतितस्यमिथ्याज्ञानम पगच्छतीति सम्बन्धः कथमस्यनिर्विशेषवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्यसविशेषत्वहेतोःसत्त्वादित्या शंक्याह क्षेत्रज्ञेति नज्रुदृष्टान्तोक्तेर्वज्रविधत्वंक्षेत्रस्योच्यते उक्तज्ञानान्मिथ्याज्ञा नापगमेहेतुमाह यथोक्तेति तथापिकथंपुरुषार्थसिद्धिःकालान्तरेतुल्यजातीयमिथ्या ज्ञानोदयसम्भवादित्याशंक्याह तस्येति सम्यग्ज्ञानादज्ञानकार्यनिवृत्त्यामुक्तिरिति स्थितेफलितमाह यएवमिति उत्तरग्रन्थमवतारयितुंव्यवहितंवृत्तंकीर्त्तयति नेत्या दिनाअविद्यानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानंमिथ्याज्ञानंतत्संस्कारश्चादिशब्दार्थःव्यवहितमनू द्याव्यवहितमनुवदति जन्मेति २६ व्यवधानाव्यवधानाभ्यांसर्वानर्थमूलत्वादज्ञानस्य

स्वामिकृतटीका।

गस्यचषष्ठाष्टमयोःप्रपञ्चितत्वात्ध्यानादेश्चसांख्यविविक्तात्मविषयत्वात्सांख्यमेवप्रप ञ्चयन्नाह यावदिति यावदध्यायसमाप्ति यावत्यत्किञ्चित्वस्तुमात्रंसमुत्पद्यते त त्सर्वंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगादविवेककृत्तादात्म्याध्यासाद्भवतीति जानीहि २६

भाषाअनुवाद।

अविवेकसेसंसारकीउत्पत्तिकहिकर अवसंसारकीनिवृत्तिकेअर्थप्रकृतिसेभिन्न स्वरूपजोआत्मा उसकाशोभनदर्शनकहतेहैं कि स्थावरजंगमात्मकसर्व्वभूतमें निर्वि शेषकहेसमानसत्रूपसमभावसेस्थायीपरमात्माकोजोमनुष्यदेखतेहैं औरभूतोंके विनाशमें आत्माकोअविनाशीरूपदेखतेहैं तेहीशोभनदेखतेहैं औरकोईनहीं २७

शाङ्करभाष्यं

शान्तेषुप्राणिषुकम्परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्यपरंपरमश्चासावीश्वरश्चईशनशीलश्चेतिपरमेश्वरस्तं सर्व्वेषुभूतेषुसमन्तिष्ठन्तंतानिविशिनष्टि विनश्यत्स्विति तञ्चंपरमेश्वरमविनश्यन्तंइतिभूतानांपरमेश्वरस्यचात्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थः कथंसर्वेषांहिभावविकाराणांजनिलक्षणोभावविकारोमूलंजन्मोत्तरभाविनोऽन्येसर्वेभावविकाराविनाशान्ताविनाशात्परोनकश्चिदस्तिभावविकारःभावाभावात् सति हिधर्म्मिणिधर्माभवन्त्यतोन्त्यभावविकारानुवादेनपूर्वभाविनःसर्वेभावविकाराःप्रतिषिद्धाभवन्तिसहकार्यैः तस्मात्सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यंतमेवपरमेश्वरस्यसिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वञ्च ... यएवंयथोक्तंपरमेश्वरंपश्यतिसपश्यति ननुसर्वोपिलोकःपश्यति किंविशेषेणेति सत्यंपश्यति किन्तुविपरीतंपश्यत्यतोविशिनष्टिसएवपश्यतीति यथातिमिरदृष्टिरनेकंचन्द्रंपश्यतितमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शीविशिष्यतेसएवपश्यतीति तथैवेहाप्येकमविभक्तंयथोक्तमात्मानंपश्यति सविभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्योविशिष्यते सएवपश्यतीतिइतरेपश्यन्तोपिनपश्यन्तिविपरीतदर्शित्वादनेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः २७

आनन्दगिरिकृतटीका

तन्निवर्त्तकंसम्यग्ज्ञानंवक्तव्यमित्याह अतइति तस्याप्यसकृदुक्तत्वात्तदुक्तार्थप्रदृत्तिर्व्यर्थेत्याशंक्यातिसूक्ष्मार्थस्यशब्दभेदेनपुनःपुनर्वचनमधिकारिभेदानुग्रहायेतिमत्वाह उक्तमिति सर्वत्रपरस्यैकत्वात्नोत्कर्षापकर्षवत्त्वमित्याह सममिति परमत्वमीश्वरत्वञ्चोपपादयति देहेति आत्माजीवस्तमित्यादिनान्वयोक्तिः आश्रयनाशादाश्रितस्यापिनाशमाशंक्याह तञ्चेति अविनश्यन्तमितिविशिनष्टि इतिसम्बन्धः उभयत्रविशेषणद्वयस्यतात्पर्यमाह भूतानामिति नाशानाशाभ्यांवैलक्षण्येपिकथमत्यन्तवैलक्षण्यं सविशेषत्वभिन्नत्वयोस्तुल्यत्वादितिशङ्कतेकथमिति भूतानांसविशेषत्वादिभावेपिपरस्यतदभावादत्यन्तवैलक्षण्यमितिवक्तुंजन्मनोभावविकारेष्वादित्वमाह सर्वेषामिति तत्रहेतुमाह जन्मेति नहिजन्मान्तरेणोत्तरेविकारायुज्यन्ते जन्मवतस्तदुपलम्भादित्यर्थः विनाशानन्तरभाविनोपि विकारस्यकस्यचिदुपपत्तेर्न तस्यान्त्यविकारत्वमित्याशंक्याह विनाशादिति तस्यान्त्यविकारत्वेसिद्धेफलितमाह अतइति तेषांजन्मादीनांकार्याणिकादाचित्कसत्त्वानितदधिकरणानितैः सहेति यावत् परमेश्वरस्यभूतेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यमुक्तमुपसंहरतितस्मादितिनिर्विशेषत्वंसर्वभावविकारविरहित्वं कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वं यःपश्यतीत्यादिव्याचष्टे यएवमिति उक्तविशेषणमीश्वरं

समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरं नहिनस्त्यात्मनात्मानंततोयातिपरांगतिं २८

शाङ्करभाष्यं

यथोक्तस्यसम्यग्दर्शनस्यफलवचनेनस्तुतिकर्त्तव्येतिश्लोकआरभ्यतेसमंपश्यन्नितिस मंपश्यन्नुपलभमानोहियस्मात्सर्वत्रसर्वभूतेषुसमवस्थितंतुल्यतयावस्थितंमीश्वरंअती तानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थःसमंपश्यन्किन्नहिनस्तिहिंसांनकरोति आत्मनास्वे नैवस्वमात्मानंततस्तस्मात्अहिंसनात्यातिपरांप्रकृष्टांगतिंमोक्षाख्यां ननुनैव कश्चित् प्राणीस्वयंस्वमात्मानंहिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तंनहिनस्तीति यथानपृथिव्यामग्निश्चे तव्योनान्तरिक्षइत्यादिनैषदोषःअज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः सर्वोह्यज्ञोत्यन्तप्र सिद्धंसाक्षादपरोक्षादात्मानंतिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेनपरिगृह्य तमपिधर्माधर्मौ

आनन्दगिरिकृतटीका

पश्यन्नेवपश्यतीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनिष्ठस्यतद्दर्शित्वेपि विपरीतदर्शित्वादीश्वरप्रवणस्यैवसम्यग्दर्शित्वमितिविवक्षित्वाविशेषणमितिपरिह रति सत्यमिति उक्तमेवदृष्टान्तेनविवृणोति यथेत्यादिना यःपश्यतीत्यादेरर्थमुपसं हरति इतरइति परवस्तुनिष्ठेभ्योव्यतिरिक्तादित्यर्थः २७ प्रकृतसम्यग्ज्ञानेनकि

स्वामिकृतटीका।

अविवेककृतंसंसारोद्भवमुक्त्वातन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयंसम्यग्दर्शनमाह सम मिति स्थावरजङ्गमात्मकेषुभूतेषु निर्विशेषसद्रूपेणसमंयथाभवत्येवंतिष्ठन्तंपरमा त्मानंयःपश्यतिअतएवतेषुविनश्यत्स्वप्यविनश्यन्तंयःपश्यति सएवसम्यक्पश्यति नान्यइत्यर्थः २७ कुतइत्यतआह समंपश्यन्निति सर्वत्रभूतमात्रेसमंसम्यन्नसप्रच्युतस्वरू

भाषाअनुवाद

और उस शोभनदर्शनहोनेकाकारणक्याहै इसपरकहतेहैं किसोईशोभनदेख नेवालामनुष्ययावत्भूतमात्रमेसम्यकप्रकारसेअक्षरस्वरूपअवस्थितपरमात्माकाद र्शनकरिके आपअपनेकोनष्टनहींकर्त्ता अर्थात्सच्चिदानन्दआत्मास्वरूपको अविद्या अज्ञानसेआवरणकरिके नाशनहींकरताहै तिससेश्रेष्ठगतिमुक्तिरूपकोप्राप्तहोता है औरजोइसपूर्वोक्तरूपसेनहीदेखताहैसोशरीरहीकोआत्माकरिकेदेखनेवाला शरीरकेसहितअपनेकोअवशहीनष्टकर्त्ताहै सोईश्रुतिकहतीहैं किजोउक्तप्रकार सेआत्महाहोताहै सोईमरणकेअनन्तरप्रकाशशून्यअन्धकारसे आवृतजोस्थानत हांकोजाताहै २८ जोकहोकिशुभअशुभकर्मकेकर्त्तृत्वहेतुसेबन्धदेखपड़तेहैं

शाङ्करभाष्यं

हत्वोपात्तमात्मानं हत्वान्यमात्मानमुपादत्ते नवं तच्चैवं हत्वा नासे वन्तमपि हत्वान्यमित्येवं नवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञो यस्तु परमार्थात्मा असावपि सर्वदाऽविद्यया हतइव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे आत्महना एवाविद्वांसो यस्त्वितरो यथोक्तात्मदर्शी स तु उभयथात्मनात्मानं न हिनस्ति ततो याति परां गतिं यथोक्तां फलं तस्य भवतीत्यर्थः २८

सर्वभूतस्थमीशं समं पश्यन्न हि नस्त्यात्मनात्मानमित्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्य भेदभिन्नेष्वात्मसु इत्येतदाशंक्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मित्यपेक्षायां तत्फलोक्त्या तस्यैव स्तुत्या तद्भूतौ पुरुषं प्रवर्त्तयितुं श्लोकान्तरमित्याह यथोक्तस्येति यस्मादित्यस्य ततः शब्देन सम्बन्धः सर्वभूतेषु तुल्यतया स्थितं पूर्वोक्तलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमात्मना यस्मान्न हिनस्ति ततस्तस्मान्मोक्षाख्यां परां गतिं यातीति योजना तत्पादद्वयेन ज्ञानाद् ज्ञानध्वस्तयोः ध्वस्त्यनर्थयोक्ता ज्ञानसिध्या ज्ञानावर्णयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टां गतिं परमपुरुषार्थं परमानन्दमनुभवति विद्वानिति चतुर्थपादार्थः न हिनस्त्यात्मनात्मानमिति यथाश्रुतमादाय चोदयति नन्विति न पृथिव्यामिति प्राप्तिद्वारा निषेधवदन्तरिक्षे न दिवीति प्राप्त्यभावाच्चयन्निषेधो मुख्यो नेष्यते तथेहापि प्राप्तिं विना निषेधो न युक्तिमानित्याह यथेति अज्ञानामात्मनैवात्महिंसा सम्भवाद्विदुषां तदभावोक्तिर्युक्तेति समाधत्ते नैष दोष इति संग्रहवाक्यं विवृणोति सर्वो हीति अनात्मशब्दो देहादिविषयः अविदुषामारोपितात्महन्तृत्वं निगमयति इत्यात्महेति तथापि पारमार्थिकस्यात्मनो हननाभावान्न तेषां सर्वेषां आत्महन्तृत्वमित्याशंक्याह यस्त्विति उक्तरीत्या सर्वेषामविदुषामात्महन्तृत्वं सिद्धमित्युपसंहरति सर्व इति आत्मनैवात्महननमविदुषां दृष्टं तदिह विद्वद्विषये शक्यं निषेद्धुमित्याह यस्त्वितर इति उभयथापीत्यारोपानारोपाभ्यामित्यर्थः ज्ञानादनर्थभ्रमभंशे पूर्वोक्तपरमानन्दप्राप्त्यापरिदृष्टत्वं युक्तमित्याह तत इति २८

स्वामिकृतटीका

पेणावस्थितं परमात्मानं पश्यन् हि यस्मादात्मना स्वेनैवात्मानं न हिनस्ति अविद्यया सच्चिदानन्दरूपमात्मानं तिरस्कृत्य न विनाशयति ततश्च परां गतिं मोक्षं प्राप्नोति यस्त्वेवं न पश्यति स हि देहात्मदर्शी देहेन सहात्मानं हिनस्ति तथा च श्रुतिः असूर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना इति २८

प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमाणानिसर्वशः यःपश्यतितथात्मानमकर्त्तारंसपश्यति २९

शाङ्करभाष्यं ।

कामायान्तुप्रकृतिंविद्यादितिमन्त्रवर्णात्तयाप्रकृत्यैवचनान्येनमहदादिकार्य्यकारणा कारपरिणततया तान्येवकर्माणिवाङ्मनःकायारब्धाणिक्रियमाणानिनिर्वर्त्तमानानि सर्वशःसर्वप्रकारैर्यःपश्यत्युपलभ्यते तथात्मानंक्षेत्रज्ञमकर्त्तारंसर्वोपाधिविवर्ज्जितंपश्यति सपरमार्थदर्शीत्यभिप्रायः निर्गुणस्याकर्त्तुर्निर्विशेषस्याकाशस्येवभेदेप्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः २९ पुनरपितदेवसम्यग्दर्शनंशब्दान्तरेणप्रपञ्चयते यदेति

आनन्दगिरिकृतटीका

श्लोकान्तरंशङ्कोत्तरत्वेनावतारयितुमनुवदति सर्वेति प्रतिदेहं धर्माधर्मादिमत्त्वेनात्मनोभेदभानान्नसम्यक्दर्शनमितिशङ्कते तदिति स्वगुणैःसुखदुःखादिभिः स्वकर्मभिश्चधर्माधर्माख्यैर्वैलक्षण्यात्प्रतिदेहं भेदेतद्विशिष्टेष्वात्मसुकथंसाम्येनदर्शनमित्येतदाशंक्यपरिहरतीत्याह एतदिति प्रकृतिशब्दस्यस्वभाववाचित्वंव्यावर्त्तयति प्रकृतिरिति मायाशब्दस्यसम्वित्पर्य्यायत्वंप्रत्याह त्रिगुणेति उक्तार्थस्यशक्तिर्मायेत्यलश्रुतिसंमतिमाह मायान्त्विति अन्येनकेनचित्क्रियमाणानिनभवन्तिकर्माणीत्येवकारार्थमाह नान्येनेति किन्तदन्यन्निषेध्यमित्युक्ते सांख्याभिप्रेताप्रधानाख्याप्रकृतिरित्याह महदादीति सर्वप्रकारत्वंकाव्यत्वनिषिद्धत्वादिना प्रकारबाहुल्यमात्मानमुक्तविशेषणं सः पश्यतीति पूर्वेणसम्बन्धः सपश्यतीत्ययुक्तं पुनरुक्तेरित्याशंक्याह सपरमार्थेति आत्मानंप्रतिदेहंभिन्नत्वे तेषुसमदर्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कःसमाधिरित्याशंक्याह निर्गुणस्येति २९ प्रकृतेर्विकाराणाञ्चसांख्यवत्पुरु

स्वामिकृतटीका

ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वे नवैषम्ये दृश्यमानेकथमात्मनः समत्वमित्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्यैवदेहेन्द्रियाकारेणपरिणतया सर्वशःसर्वैःप्रकारैःक्रियमाणानिक

भाषाअनुवाद ।

फेरिआत्माकासमत्वकैसेहै इसपरकहतेहैं किजोदेहइन्द्रियआकारमेरूपान्तरकोअर्थात् भिन्नरूपकोप्राप्तप्रकृतिकेद्वारानानाप्रकारक्रियमाणकर्म्महोतेहैं ऐसेजो मनुष्यदेखैहै औअपनेकोअकर्त्तादेखैहै अर्थात्स्थूलशरीरमेअहंबुद्धिसेआत्माकर्त्ताहोताहै औरस्वरूपसेउसकोकर्त्तृत्वनहीं है ऐसजोमनुष्यदेखैहै सोसम्यकदेखैहै सोईकहाहै किय:पश्यतिसपश्यति इति २९ अबप्रकृतिकेसकलकार्य्यभूतऔति

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ३०

शाङ्करभाष्यं

यदायस्मिन्कालेभूतपृथक्भावं भूतानांपृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यतिशास्त्राचार्य्योपदेशतोमत्वात्मानंप्रत्यक्षत्वेनपश्यत्यात्मैवेदंसर्वमिति तत एव च तस्मादेवचविस्तारमुत्पत्तिमनुपश्यति आत्मनःप्राणआत्मनआशोआत्मनःस्वरआत्मनआकाशआत्मनस्तेजआत्मनःआपआत्मनआविर्भावतिरोभावौ आत्मनोऽन्नमित्येवमादिप्रकारैर्विस्तारंयदापश्यतितदाब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवति तदातस्मिन्कालेइत्यर्थः ३० एकस्यात्मनःसर्वदेहात्मत्वेतद्दोषसम्बन्धेप्राप्तमिदमुच्यते

आनन्दगिरिकृतटीका

षादन्यत्वप्रसक्तौप्रत्याह पुनरपीति उपदेशजनितंप्रत्यक्षदर्शनमनुवदति आत्मेति भूतानांविकाराणांनानात्वंप्रकृत्यामात्ममात्रतयाप्रलीनं पश्यतिनहिभूतपृथक्त्वंसत्यांप्रकृतौकेवलेपरस्मिन्विलापयितुंशक्यतइत्यर्थः परिपूर्णादात्मनएव प्रकृत्यादेर्विशेषान्तस्यस्वरूपलाभमुपलभ्यतन्मात्रतांपश्यतीत्याह तत एवेति उक्तमेवविस्तारं श्रुत्यवष्टम्भेनस्पष्टयति आत्मनइति ब्रह्मसंपत्तिर्नामपूर्णत्वेनाभिव्यक्तिःपूर्णत्वहेतोः सर्वस्यात्मसात्कृतत्वादित्याह ब्रह्मैवेति ज्ञानसमानकालैवमुक्तिरिति सूचयति तदेति ३०

स्वामिकृतटीका ।

सक्षिणःपश्यति तथात्मानञ्चाकर्त्तारंदेहाभिमानेनैवात्मनः कर्तृत्वं नस्वतइत्येवंयः पश्यति सएवसम्यक्पश्यति नान्यइत्यर्थः २९ इदानींभूतानामपि प्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमप्यात्मनोभेदमपश्यन्ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदाभूतानां स्थावरजङ्गमानांपृथगभावंभेदंएकस्थं एकस्यामेवेश्वरशक्तिरूपायांप्रकृतौप्रलयेस्थितमनुपश्यति आलोचयति अतएवतस्याएवप्रकृतेःसकाशाद्भूतानांविस्तारं सृष्टिसमयेऽनुपश्यति तदाप्रकृतितावन्मात्रत्वेनभूतानामप्यभेदंपश्यन् परिपूर्णंब्रह्म संपद्यतेब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ३० तथापिसंसारावस्थायांदेहसम्बन्धनिमित्तः कर्मभिस्तत्फ

भाषा अनुवाद

नकीकारणस्वरूप प्रकृतिमात्रइसभेदकेअभावहेतुसेजोमनुष्यभूतगतभेदजनितआत्माकाभेदनहींदेखैहैं ऐसेमनुष्योंकोब्रह्मभावप्राप्तिकहतेहैं किजवस्थावरजङ्गमभूतकापृथकभावकहे भेदकोऐसेदेखतेहैं किएकयहीपरमेश्वरकीशक्तिरूपप्रकृतिमेंसृष्टिस्थितिप्रलयकालमेभूतोंकीउत्पत्तिपालननाशनिरन्तरदेखतेहैं औरतत्तत्कालमेप्रकृतिस्वरूपमात्रदेखतेभूतोंकेअभेददर्शीलोगपरिपूर्णस्वरूपब्रह्महीहैं ३०

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोपिकौन्तेयनकरोतिनलिप्यते३१

शाङ्करभाष्यं।

अनादीति अनादित्वादनादेर्भावोऽनादित्वमादिःकारणंयस्यनास्तितदनादियद्धा दिमत्ततत्स्वेनात्मनाव्येत्ययन्त्वनादित्वान्निरवयवइतिकृत्वानव्येति तथानिर्गुणत्वात् सगुणोहिगुणव्ययादात्मव्ययन्तुनिर्गुणत्वान्नव्येतीति परमात्मायमव्ययोनास्यव्ययोवि द्यतइत्यव्ययोयतएवमतःशरीरस्थोपिशरीरेष्वात्मनउपलब्धिर्भवतीतिशरीरस्थउच्य तेतथापिनकरोतितदकरणादेवतत्फलेननलिप्यतेयोहिकर्तासकर्मफलेनलिप्यते अय न्त्वकर्तातोआत्मानफलेनलिप्यतइत्यर्थःकःपुनर्देहेषुकरोतिलिप्यतेचयदितावदन्यःपर मात्मनोदेहीकरोतिलिप्यतेचततइदमनुपपन्नमुक्तंक्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं क्षेत्रज्ञञ्चापिमा म्बिद्धीत्याद्ययनास्तीश्वरादन्योदेहीकःकरोतिलिप्यतेचेतिवाच्यंपरोवानास्तीतिसर्व्वं थादुर्विज्ञेयंदुर्व्वाच्यञ्चेतिभगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तंवैशेषिकैः सांख्यार्ह तबौद्धैश्चतत्रायंपरिहारोभगवतास्वेनैवोक्तःस्वभावस्तुप्रवर्ततइत्यविद्यामात्र स्वभा वोहिकरोतिलिप्यतइतिव्यवहारोभवतिनतुपरमार्थतएकस्मिन्परमात्मनितदस्तत एकस्मिन्परमार्थसांख्यदर्शनेस्थितानांज्ञाननिष्ठानांपरमहंसपरिव्राजकानांतिरस्कृ ताविद्याव्यवहाराणांकर्माधिकारोनास्तीतितत्रतत्रदर्शितंभगवता३१ किमिवनकरोति

आनन्दगिरिकृतटीका

परिपूर्णत्वेनसर्व्वात्मत्वेप्राप्तमात्मनोदेहादिगतेनकर्तृत्वादिनातद्दुष्टत्वंदृष्टं हि पवित्रस्या पि पञ्चगव्यादेरपवित्रसंसर्गात्तद्दोषेणदुष्टत्वमित्याशङ्कामनूद्योत्तरत्वेन श्लोकमव तारयति एकस्येति अनादित्वमेवसाधयतिआदिरितितथापिकिं स्यादित्याशंक्यकार्य त्वकृतव्ययाभावःसिध्यतीत्याह यद्धेतितथापिगुणापचयद्वारकोव्ययोभविष्यतिनेत्याह

भाषाअनुवाद

औरजोकहोकिपूर्वोक्तरूपआत्माकेभेदकाअभावहोनेसेभीसंसारावस्थामेंदेह संबन्धसेजोकर्मऔर उन्हीकर्मोकाफलरूपजोसुखदुखआदितिनकेद्वारावैषम्यभाव तानहींदूरहोसकैहै इससेऐसेआत्माकासम्यकदर्शनकैसेसंभवहोय इसशङ्कापर कहतेहैं किजिसकीउत्पत्तिहोती उसकाअवश्यआदिहै औरजोगुणयुक्तवस्तुहै उसीकोगुणनाशहोनेसे रूपान्तरप्राप्तिरूपविकारभीहोताहै किन्तु जिसहेतुय हजीवपरमात्माभीअनादितथानिर्गुणहेतुसेअव्ययअर्थात् अविकारीहै इससेहे कौन्तेय शरीरमेरहिकेभीकोईकर्म्मनहींकर्ता औरकर्म्मफलमेंभी लिप्तनहींहोता अर्थात् इसकोकोईकर्म्मनहींलगतेहैं ३१

यथासर्व्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते ३२

आनन्दगिरिकृतटीका

तथेति निरवयवत्वादेवअवयवद्वारकस्यनिर्गुणत्वाद्गुणद्वारकस्यच व्ययस्याभावेपि स्वभावतोव्ययःस्यादित्याशंक्याह परमात्मेति परमात्मनःस्वतःपरतोवाव्ययाभावेफ लितमाह यतइति स्वमहिम्निप्रतिष्ठस्यकथंशरीरस्थत्वंतत्राह शरीरेष्विति सर्व्वगत त्वेनसर्व्वात्मत्वेनचदेहादौस्थितोपिस्वतोदेहाद्यात्मनावानकरोति कूटस्थत्वाद्देहादे श्चकल्पितत्वादित्यर्थः कर्त्तृत्वाभावेपिभोक्तृत्वंस्यादित्याशंक्याह तदकरणादिति तदे वोपपदयति योहीति परस्यकर्त्तृत्वादेरभावेकस्यतदिष्टमितिपृच्छति कःपुनरितिप रस्मादन्यस्यकस्यचिज्जीवस्यकर्तृत्वादीत्याशङ्कामनुवदति यदीतितस्मिन्पक्षेप्रक्रमभ ङ्गःस्यादितिदूषयति ततइति ईश्वरातिरिक्तजीवानङ्गीकारान्नोपक्रमविरोधोस्तीति शङ्कते अथेतितर्हिप्रतीतकर्त्तृत्वादेरधिकरणंवक्तव्यमितिपूर्ववाद्याह कइति परस्यैव कर्त्तृत्वाद्याधारत्वान्नास्तिवक्तव्यमित्याशंक्याह परोवेतिनास्तीतिवाच्यमितिपूर्व्वेणसम्ब न्धःनहिकर्त्तृत्वादिभाक्परस्माद्दादिवदीश्वरत्वमितिभावः परस्मान्यस्यवाकर्त्तृ त्वादावविशिष्टेशरीरस्थोपीत्यादिश्रुतिमूलमपिव्याख्यातुं वक्तुञ्चाशक्यत्वात् त्याज्यमेवे तिपरोक्तकसंमत्योपसंहरतिसर्वथेति परस्यास्तुलोक्तृत्तुरभोक्तृश्चाविद्यातदारोपा द्दादेयमेवभगवन्मतमितिपरिहरति तत्रेति तमेवपरिहारंप्रपञ्चयति अविद्येतिव्याव हारिकेकर्त्तृत्वादावविशिष्टेपारमार्थिकमेवकिंनेष्यतेतत्राह नत्विति वास्तवकर्त्तृत्वाद्य भावेलिङ्गमुपन्यस्यति अतइति ३१ सूक्ष्माभावादप्रतिहतस्वभावत्वादित्यर्थःनसम्बध्यते

स्वामिकृतटीका

लेश्वसुखदुःखादिभिर्वैषम्यंदुःपरिहारमितिकुतःसमदर्शनंतत्राह अनादित्वादिति यदुत्पत्तिमत्तद्देवकिमनादियच्चगुणवद्गतस्यगुणनाशेव्ययोभवति अयंन्तुपरमात्माअ नादिर्निर्गुणश्चअतोऽव्ययःअविकारीत्यर्थःतस्मात्शरीरेस्थितोपिनकिञ्चित् करो तिनचकर्मफलैर्लिप्यते ३१ तत्रहेतुंसदृष्टान्तमाह यथेति यथासर्व्वगतपङ्कादि

भाषाअनुवाद

अबआत्माकेकर्मनकरनेऔकर्मफलमेलिप्तनहोनेमे दृष्टान्तदेतेहुयेहेतुकहते हैं किजैसेसूक्ष्मताकेहेतुसेसर्वगतआकाशपङ्कआदिमेरहतेभीअसंगहेतुसेपङ्कआ दिउसकोनहींलगतेअर्थात्पङ्कसेवहलिप्तनहींहोताहै तैसेहीयावतउत्तम मध्यम औअधमशरीरोंमेरहिकेभीआत्मालिप्तनहींहोताहै अर्थात्शरीरसंबंधीपुण्यपाप आदिसेयुक्तनहींहोताहै ३२ असंगहेतुसेपरमात्माकोनिर्लेपताआकाशकेदृष्टान्त

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः। क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३

शाङ्करभाष्यं

न लिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह यथा सर्वगतमिति यथा सर्वगतं सर्वव्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावादाकाशं नोपलिप्यते न सम्बध्यते सर्वत्र अवस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ३२

किञ्च यथा प्रकाशयतीति यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविता आदित्यः तथा तद्वन्महाभूतादि धृत्यन्तं क्षेत्रमेकः सन् प्रकाशयति कः क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः रविदृष्टान्तोऽत्रात्मन उभयार्थोऽपि भवति रविवत् सर्वक्षेत्रेष्वेक आत्मा अलेपकश्चेति ३३ समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाव्याख्यातयोरेवं यथाप्रदर्शितप्रकारेण अन्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्यायिकं ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षञ्च भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणाव्यक्ताख्या तस्या भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनञ्च ये विदुर्विजानन्ति यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म न पुनर्देहमाददतीत्यर्थः ३४

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः १३

आनन्दगिरिकृतटीका

पङ्कादिभिरिति शेषः ३२ न करोति न लिप्यते चेत्यत्र दृष्टत्वेन दृश्यधर्मशून्यत्वे हेतुमाह किञ्चेति दृष्टान्तेन विवक्षितमर्थं दर्शयति रवीति उभयविधधर्मार्थमेव स्फुटयति रविवदिति ३३ अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति समस्तेति विशेषकौटस्थ्यपरि

स्वामिकृतटीका।

व्यपि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसङ्गत्वात् पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते तथा सर्वत्र उत्तमे मध्यमे अधमे वा देहे स्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यते दैहिकैर्दोषगुणैर्न युज्यत इत्यर्थः ३२ असङ्गत्वाल्लेपो नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेन दर्शितं प्रकाशकत्वाच्च प्रकाश्यधर्मैर्न युज्यत इति रविदृष्टान्तेनाह यथा प्रकाशयतीति स्पष्टोऽर्थः ३३ अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो

भाषाअनुबाद

सो दिखाया अब प्रकाशक होके भी जो प्रकाश्य वस्तु हैं उनके धर्मों से आत्मा युक्त नहीं है यह अर्थ के दृष्टान्त से कहते हैं कि हे भारत अर्जुन एक यह सूर्य जैसे समस्त लोक को प्रकाश करते हैं परन्तु प्रकाश्य वस्तु के गुण दोष से लिप्त नहीं होते वैसे ही क्षेत्री जो आत्मा सो क्षेत्र कहे शरीर आदि सब को प्रकाश करते भी देहादि के गुण दोष से लिप्त नहीं होता है यह तुम हमारी बात सत्य करके मानो हे भारत ३३ अब अध्याय के अर्थ का उपसंहार करते

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरंज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षञ्चयेविदुर्यान्तितेपरम् ३४

इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसम्वादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगोनाम त्रयोदशोऽध्यायः १३

आनन्दगिरिकृतटीका

णामादिलक्षणान्तदेवममानित्वादिनिष्ठतयाक्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यविज्ञानवतःसर्वानर्थनिवृत्त्यापरिपूर्णपरमानन्दाविर्भावलक्षणपुरुषार्थसिद्धिरितिसिद्धं ३४

इति आनन्दगिरिकृतटीकायांत्रयोदशोध्यायः १३

स्वामिकृतटीका

रिति एवमुक्तप्रकारेणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरंभेदंविवेकज्ञानलक्षणेनचक्षुषा येविदुःतथायेयमुक्ताभूतानांप्रकृतिस्तस्याःसकाशात्मोक्षंमोक्षोपायंध्यानादिकञ्चयेविदुस्तेपरंपदंयान्ति विविक्तौयेनतत्त्वेनमिथौप्रकृतिपूरुषौ तंवन्देपरमानन्दंनन्दनन्दनमीश्वरं २४　　इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायांत्रयोदशोध्यायः १३

भाषा अनुवाद।

हैं किइसप्रकारसेउक्तजोक्षेत्रऔक्षेत्रज्ञ तिनकाभेद जोमनुष्यविवेकज्ञानरूपचक्षुकेद्वारादेखतेहैं औरयहीपूर्वकहीहुईजोप्रकृति तिससेमोक्षअर्थात्मुक्तिकाउपायरूपध्यानधारणआदि जोजानतेहैं तेईपरमपदकोजातेहैं २४ अध्यामवशतेअर्थात्निकटतथासंगहेतुसे एकभावकोप्राप्तजोप्रकृतिऔपुरुष तिनदोनोंकोजिसने स्वरूपभेदसेपृथककरप्रतिपन्नकिया अर्थात्निश्चयकरजाना सोईपरमानन्दस्वरूपनन्दनन्दनश्रीकृष्णभगवानको मैंजगन्नाथसुकुलनामाप्रणामकरता हूं

इति जगन्नाथसुकुलविरचितमनभावनीभाषाटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३

चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच परंभूयःप्रवक्ष्यामि ज्ञानानांज्ञानमुत्तमं यद्ज्ञात्वामुनयःसर्वे परांसिद्धिमितोगताः १

शाङ्करभाष्यं

सर्वमुत्पाद्यमानंचेत्रचेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यतइति उक्तंतत्कथमिति तत्प्रदर्शनार्थंपरंभूयइत्यादिरध्यायआरभ्यते अथवाईश्वरपरतन्त्रयोःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वंनतुसांख्यानामिवस्वतन्त्रयोरित्येवमर्थंप्रकृतिस्थत्वंगुणेषुचसङ्गःसंसारकारणमित्युक्तं कस्मिन्गुणेकथंसंगः केवागुणाःकथंवा बध्नन्तीतिगुणेभ्यश्चमोक्षणंकथंस्यात् मुक्तस्यचलक्षणंवक्तव्यमित्येवमर्थञ्चश्रीभगवानुवाच परमिति परंज्ञानमितिव्यवहितेनसम्बन्धःभूयःपुनःपूर्वेषुसर्वेषुअध्यायेषुअसकृदुक्तमपिप्रवक्ष्यामितच्चपरंपरवस्तुविषयत्वात् किंतत्ज्ञानंसर्वेषांज्ञानानामुत्तमंउत्तमफलत्वात्ज्ञानानामितिनामानित्वादीनां किंतर्हियज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणांइतितानिनमोक्षायेदन्तुमोक्षायेतिपरोत्तमशब्दाभ्यांस्तौति श्रोतबुद्धिरुच्युत्पादनार्थंयत्ज्ञात्वायत्ज्ञानंज्ञात्वाप्राप्यमुनयःसंन्यासिनोमननशीलाःसर्वेपरांसिद्धिंमोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहबन्धनादूर्द्धंगताःप्राप्ताः१

भाषाअनुवाद

तेरहेंअध्यायके छवीसयेंश्लोकसेजोकहाकिप्रकृतिऔपुरुषकेसंयोगसेसंसारकीउत्पत्तिहोतीहै निरीश्वरवादीसांख्यमतकेअवलम्बियोंकीऐसीनिश्चयकेअनुसारसंसारकोस्वाधीनतानहीहै किन्तुईश्वरकीइच्छाकेक्रमहीसेसोहोताहैयहकहतेहुयेभगवानश्रीकृष्णप्रकृतिपुरुषकीस्वाधीनताकेनिवारणपूर्वकसत्वआदिगुणोंकेसंगसेसंसारकीविचित्रताहोतीहै औरतेरहेंअध्याहकेएकइसयेंश्लोकमेकहाजोसत्वादिगुणसेसंसारकीचित्रतासोअबचौदहेंअध्यायमेविस्तारसेभगवानकहतेहैं किऔरजोकहेंगेउसकीप्रशंसादोश्लोकसेकहतेहैं किपरमजोपरमार्थनिष्ठजिसकेद्वाराजानाजायऐसाजोज्ञानउपदेशसोफेरितुमसेकहूंगा सोज्ञानकिसप्रकारकाहै इसअपेक्षापरकहतेहैं कियहज्ञानमोक्षकाहेतुहै इससे तपऔकर्मआदिविषयक सकलज्ञानोंकेबीचयहउत्तमहै जिसकोजानिकेमुनिलोगस्थूलसूक्ष्मशरीरबन्धनसेछूटि श्रेष्ठसिद्धिरूपमुक्तिकोप्राप्तभयेहैं इससेज्ञानीयोंका यहउत्तमज्ञानहै यहजानो १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमज्ञातं ज्ञापयितुमध्यायान्तरमवता-
रयन्नध्याययोरुत्थाप्योत्थापकत्वरूपां संगतिमाह सर्वमिति विधान्तरेणाध्यायारम्भं
सूचयति अथवेति तदेववक्तुमुक्तमनुवदति ईश्वरेति प्रकृतिस्थत्वं पुरुषस्य प्रकृत्या महै-
क्याध्यासः तस्यैव गुणेषु संगोऽभिनिवेशः षड्विधामाकांक्षां निक्षिप्य तदुत्तरत्वेनाध्या-
यारम्भे पूर्ववदेव पूर्वाध्यायसम्बन्धसिद्धिरित्याह कस्मिन्निति पूर्वोक्तेनार्थेनास्याध्यायस्य
समुच्चयार्थश्चकारः परमित्यस्य भाविकालार्थत्वं व्यावर्त्तयितुं संगतिमाह परमिति भूयः
शब्दस्याधिकार्थत्वमिह नास्तीत्याह पुनरिति पुनःशब्दार्थमेव विवृणोति पूर्वेष्विति
पुनरुक्तिस्तर्हीत्याशंक्य सूक्ष्मत्वेन दुर्बोधत्वात् पुनर्व्वचनमर्थवदित्याह तच्चेति विशेष्यं प्र-
श्नद्वारा निर्दिशति किन्तदिति निर्द्धारणार्थां षष्ठीमादाय तस्य प्रकर्षं दर्शयति सर्वेषामि-
ति परमुत्तममिति पुनरुक्तिमाशंक्य विषयफलभेदाभ्यां भेदमित्याह उत्तमेति ज्ञानं ज्ञेयमि-
त्यादौ ज्ञानशब्देनामानित्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये च ज्ञानस्य ज्ञानिनामिति साध्यत्वेनो-
त्तमत्वान्न तस्य वक्तव्यतेत्याशंक्याह ज्ञानानामिति [illegible]नामानित्वादीनां
ग्रहणमिति शेषः इतिशब्दादूर्द्धं पूर्ववदेव शेषो द्रष्टव्यः यथोक्तज्ञानापेक्षया कुतस्तज्ज्ञा-
नस्य प्रकर्षस्तत्राह तानीति स्तुतिफलमाह श्रोतृबुद्धीति ज्ञानं ज्ञात्वा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वोप-
गमादनवस्थेत्याशंक्याह प्राप्येति मुनिशब्दस्य चतुर्थाश्रमविषयत्वे तन्मात्रादेव ज्ञानयो-
गात् कुतस्तेषां मुक्तिरित्याशंक्याह मननेति सिद्धेर्ज्ञानत्वं परामिति विशेषणाद्व्यावर्त्य
मुक्तित्वमाह मोक्षाख्यामिति देहाद्यस्य बन्धनस्याध्यक्षत्वमाह अस्मादिति १

स्वामिकृतटीका

पुंप्रकृत्योः स्वतन्त्रत्वं वारयन् गुणसङ्गतः प्राह संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दशे
यावत्संजायते किञ्चित् सत्वं स्थावरजङ्गमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धीत्युक्तं स च क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोः संयोगो निरीश्वरसांख्यानामिव न स्वातन्त्र्येण किन्त्वीश्वरेच्छयैवेति कथनपू-
र्व्वकं कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वित्यनेनोक्तं सत्वादिगुणकृतं संसारवैचित्र्यं
प्रपञ्चयिष्यन्नेवंभूतं वक्ष्यमाणमर्थं स्तौति परं भूय इति द्वाभ्यां परं परमात्मनिष्ठं ज्ञाय-
तेऽनेनेति ज्ञानमुपदेशं भूयोऽपि तुभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि कथंभूतं ज्ञानिनां तपःकर्मादि-
विषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यज्ज्ञात्वा मुनयो मननशीलाः सर्वे इतो दे-
हबन्धनात् परां सिद्धिं मोक्षं प्राप्ताः १ किञ्च इदमिति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रि-

इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः सर्गेपिनोपजायन्तेप्रलयेनव्यथन्तिच २

शाङ्करभाष्यम्।

तस्याश्चसिद्धेरैकान्तिकत्वंदर्शयति इदमिति इदंज्ञानंयथोक्तमुपाश्रित्यज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतन्ममपरमेश्वरस्यसाधर्म्यंमत्स्वरूपतामागताः प्राप्ताइत्यर्थोनतुसमानधर्मतासाधर्म्यंक्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमात्गीताशास्त्रेफलवादश्चायंस्तुत्यर्थमुच्यते सर्गेपिसृष्टिकालेपिनोपजायन्तेनोत्पद्यन्ते प्रलयेब्रह्मणोपिविनाशकालेनव्यथन्तिचव्यथांनापद्यन्तेनच्यवन्तीत्यर्थः २ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगईदृशोभूतकारणमित्याह ममेति ममस्वभूतामदीयामायात्रिगुणात्मिकाप्रकृतियोनिःसर्वभूतानांसर्वकार्येभ्योमहत्वात्भरणाच्चस्वविकाराणांमहद्ब्रह्मेति योनिरेवविशिष्यते तस्मिन्महतिब्रह्मणियोनौगर्भंहिरण्यगर्भस्यजन्मनोबीजंसर्वभूतजन्मकारणंबीजंदधामिनिक्षिपामिक्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनंक्षेत्रज्ञंक्षेत्रेणसंयोजयामीत्यर्थः सम्भवउत्पत्तिःसर्वभूतानांहिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेणततस्तस्मात्योनेर्मूलकारणाद्गर्भाधानात्भवति ३ सर्वयोनिष्विति देवपितृमनुष्य

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानफलस्यकर्म्मफलवैलक्षण्यमाह तस्याश्चेति कथंज्ञानाश्रयणंतद्धेतुश्रवणादिसम्पत्तिद्वारेत्याह ज्ञानेति साधर्म्येगोगवयोरिवविद्वदीश्वरयोरपिभेदःस्यादित्याशंक्याह मत्स्वरूपतामिति साधर्म्यस्यमुख्यत्वेभेदश्रौव्याद्गीताशास्त्रविरोधःस्यादित्याह नन्वितिज्ञानस्तुतयेतत्फलस्यविवक्षितत्वाच्चनात्रसारूप्यमिष्टमित्याह फलेतिसारूप्येधीफलंहित्वाध्यानफलमप्रस्तुतंप्रसज्येतेत्यर्थःईश्वरात्मतांगतानामेवअवान्तरसर्गादौजन्माद्यभावेपिमहासर्गादौतद्भविष्यतीत्याशंक्याह सर्गेपीति २ ज्ञानस्तुत्यातदभि

स्वामिकृतटीका

त्यज्ञानसाधनमनुष्ठायममसाधर्म्यंमद्रूपत्वंप्राप्ताःसन्तःसर्गेऽपि ब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपिनोत्पद्यन्ते तथाप्रलयेऽपिनव्यथन्तिप्रलयदुःखंनानुभवन्तिपुनर्नावर्त्तन्तइत्यर्थः२

भाषाअनुवाद

औरयहीज्ञानअर्थात्ज्ञानकासाधनजोअवतुमसेकहंगातिसकाअनुष्ठान करिकेकहेआश्रयलेके सारूप्यमुक्तिकोप्राप्तसकलमुनिजन सर्गकहेब्रह्मादिककीउत्पत्तिहोनेसे भीउतपन्ननहींहोतेहैं औरप्रलयकालमेंभीप्रलयकेदुखकोनहीं भोगतेहैं अर्थात्पुनरागमनसेरहितहोजाते हैं २ उसीज्ञानसाधनकीप्रशंसाकरिश्रोता

ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहं सम्भवःसर्व्वभूतानांततोभवति भारत ३

आनन्दगिरिकृतटीका

मुखायाभुवहितचेतसेविवक्षितमर्थमाह ममेति स्वरूपत्वेनस्वभूतत्वंवारयति मदीयेति ईश्वरींचिच्छक्तिंव्यावर्त्तयतित्रिगुणात्मिकेति सांख्यीयप्रकृतिरपिमदीयेतिव्यावर्त्तितायोनिशब्देनसर्व्वाणिभवनयोग्यानिकार्य्याणिप्रत्युपादानत्वभिप्रेतमित्याहसर्व्वभूतानामिति प्रकृतेर्महत्त्वंसाधयति सर्व्वेति सर्वकार्यव्याप्तिमादाययोनावेवब्रह्मशब्दः नलिङ्गवैषम्यान्महद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरंकिञ्चिदित्याशंक्याह योनिरिति तस्मिन्नित्यादिव्याचष्टेतस्मिन्निति ईदृशस्यचेतनवस्तुसंयोगस्यभूतकारणत्वमितिवक्तुमुपक्रम्यकिमिदमन्यदादर्शितमित्याशंक्याह चेतनेतिगर्भशब्देनोक्तसंयोगस्यफलंदर्शयति सम्भवइति आदिकर्त्तासभूतानांइति स्मृत्वाहिरण्यगर्भकार्यत्वावगमाद्भूतानांकथंयथोक्तगर्भाधाननिमित्तत्वमित्याशंक्याह हिरण्यगर्भेति ३ ननुकथमुक्तकारणानुरोधेनहिरण्यगर्भोद्भ

स्वामिकृतटीका ।

तदेवंप्रशंसयाश्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोःप्रकृतिपुरुषयोःसर्व्वभूतोत्पत्तिंप्रतिहेतुत्वंनतुस्वतन्त्रयोरितीभंविवक्षितमर्थंकथयति ममेति देशतःकालतश्चापरिच्छिन्नत्वान्महत्टं हितत्वात्स्वकार्य्याणांटद्धिहेतुत्वाद्वाब्रह्मप्रकृतिरित्यर्थः तन्महद्ब्रह्ममम परमेश्वरस्ययोनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन्नहंगर्भंजगद्विस्तारहेतुंचिदाभासंदधामिनिःक्षिपामि प्रलयेमयिलीनंसन्तमविद्याकामकर्मानुशयवन्तं चेतनंसं

भाषा अनुवाद

अर्जुनकोश्रवणकीअभिलाषवढ़ाय परमेश्वरकेआधीनजोप्रकृतिऔपुरुषयेदोनोसकलभूतमात्रकीउत्पत्तिकेकारणहैं परन्तुस्वाधीनप्रकृतिपुरुषकोकारणत्वनहींहै यहीतात्पर्यअवकहतेहैं कि प्रकृतिदेशकालसेअपरिच्छिन्नअर्थातसवसेभिन्नमहतकहेअनन्तसमस्तकार्यकीहेतुरूपब्रह्महै सोयहीमहतब्रह्मनामजोप्रकृति सोपरमेश्वरस्वरूपहमारीजोनि है अर्थात्गर्भधारणकास्थानहै सोइसीप्रकृतिमेंमैगर्भकहेजगतकेविस्तारकाहेतुचिदाभास कहेचेतनअंशबीजरूपकोस्थापनकरताहूं औप्रलयकालमेहमारेहीमेलीनहोयहैं औरअविद्यासेउत्पन्नजोकाम्यकर्म्म तिनकेसंस्कारसेयुक्तचेतनआत्माकोसृष्टिकालमेभोग्यजोचेतनकहेनानाप्रकारदेहतिनमेसव्यकप्रकारसेयोगकरताहूंऔरवहीगर्भआधानसेब्रह्माआदिसमस्तभूतकीउत्पत्तिहोतीहै हेभारत अर्जुन श्रवणकरो ३ केवलसृष्टिकालहीमेप्रकृतिपुरुष के

सर्वयोनिषुकौन्तेयमूर्त्तयःसम्भवन्तियाः तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ४

शाङ्करभाष्यं

प्रशुमृगादिसर्वयोनिषुकौन्तेयमूर्तयोदेहसंस्थानलक्षणामूर्च्छिताङ्गावयवामूर्त्तयःस म्भवन्तियास्तासांमूर्त्तीनांब्रह्ममहत्सर्व्वावस्थंयोनिःकारणमहमीशोबीजप्रदोगर्भा धानस्यकर्त्तापिता ४ केगुणाःकथंबध्नन्तीत्युच्यते सत्वमिति सत्वंरजस्तमइत्येवंना मानोगुणाइति पारिभाषिकःशब्दोनरूपादिवत्द्रव्याश्रिताः नचगुणगुणिनोरन्यत्व मत्रविवक्षितंतस्माद्गुणाइवनित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञंप्रत्यविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञंनिबध्न न्तीवतमास्पदीकृत्यात्मानंप्रतिलभ्भतइतिनिबध्नन्तीत्युच्यते तेचप्रकृतिसम्भवाभग वन्मायासम्भवानिबध्नन्तीवहेमहाबाहोमहान्तौसमर्थतरावाजानुप्रलम्बौबाहू यस्य समहाबाहुःहेमहाबाहो देहेशरीरेदेहिनंदेहवन्तंअव्ययमव्ययत्वञ्चोक्तमनादि त्वादित्र्लोकेन ५ ननुनदेहीलिप्यते इत्युक्तं तत्कथमिहनिबध्नन्तीत्यन्यथाउच्यते प

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वमभ्युपेत्यभूतानामुत्पत्तिरुच्यते देवादिजातिविशेषेषुदेहविशेषाणांकारणान्तरसम्भ वात्तत्राह सर्व्वयोनिष्विति तत्रतत्रहेत्वन्तरप्रतिभासेकुतोस्यहेतुत्वमित्याशंक्यतत्तद्रू पेणास्यैवावस्थानादित्याह सर्व्वावस्थमिति ४ एवंक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिंद र्शयताब्रह्मैवाविद्ययासंसरतीत्युक्तं इदानीमध्यायादावुक्तमाकांक्षाद्वयं पूर्व्वमनूद्यान न्तरश्लोकेनोत्तरमाह केगुणाइतिसत्वादिषुकथंगुणशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्यपरतन्त्र

स्वामिकृतटीका ।

ष्टिसमयेभोग्येनक्षेत्रेणसंयोजयामीत्यर्थः ततोगर्भाधानात्सर्व्वभूतानांब्रह्मादीनांस म्भवउत्पत्तिर्भवतीति ३ नकेवलंसृष्ट्युपक्रमएवमदधिष्ठानेनाभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्याम यंभूयोत्पत्तिप्रकारोऽपितुसर्व्वदैवेत्याह सर्वेति सर्व्वासुयोनिषुमनुष्याद्यासुयामूर्त्तयः स्थावरजङ्गमात्मिकाउत्पद्यन्तेतासांमूर्त्तीनामहद्ब्रह्मप्रकृतियोनिर्मातृस्थानीया अहञ्चबीजप्रदःपितागर्भाधानकर्त्तापिता ४ तदेवंपरमेश्वराधीनाभ्यांप्रकृतिपुरु

भाषा अनुवाद

द्वाराभूतोंकाजन्महोताहै ऐसानजानो परन्तुसदासर्वदाप्रकृतिपुरुषसेप्राणीप्रगट हुआकरतेयहकहतेहैं किहेकौन्तेयअर्जुन जितनेमनुष्यआदियोनिस्थावरजंगमस्व रूपउतपन्नहोतेहैं उनकीनिरन्तरबढावनेवालीप्रकृतियोनिहै अर्थात्मातारूप है औबीजप्रदातापितारूपगर्भाधानकर्त्तापुरुषरूपमैंहौं ४ परमेश्वराधीनप्रकृ

सत्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसम्भवाः निबध्नन्तिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययं ५

शाङ्करभाष्यं

रिकृतंअस्माभिरिवशब्देननिबध्नन्तीवेति तत्रसत्त्वमिति तत्रसत्त्वादीनांसत्वस्यैवताव
ल्लक्षणमुच्यते निर्मलत्वात्स्फटिकइवमणिःप्र काशकमनामयंनिरुपद्रवंसत्वं तन्निब
ध्नातिकथंसुखसङ्गेनसुख्यहमितिविषयभूतस्यसुखस्यविषयिण्यात्मनिसंश्लेषापादनंमृषै
वसुखेनसंजननमिति सैषाअविद्यानहिविषयधर्मोविषयिणोभवतिइच्छादिचधृत्यन्तं
क्षेत्रस्यैवविषयस्यधर्मइत्युक्तंभगवताअतोऽविद्ययैवस्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्य

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वादित्याह गुणाइतिरूपादिष्विवगुणशब्दःसत्त्वादिषुद्रव्याश्रितत्वंनिमित्तीकृत्यकिं
नस्यादित्याशंक्याह पारिभाषिकइति प्रकृत्यात्मकानांतेषांसर्वाश्रयत्वान्नैवमित्याह
नरूपादिवदितिगुणानांप्रकृतेश्चपृथगङ्गीकृत्यत्वं कुतस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वमित्याशंक्याह
नचगुणेति अत्यन्तभेदेगवाश्ववत्तद्भावासम्भवादित्यर्थः भेदाभेदेचतद्भावासम्भवाद्विरो
धात्कुतस्तेषुगुणपरिभाषेत्याशंक्याह तस्मादिति क्षेत्रज्ञस्मृतिनित्यपारतन्त्र्यहेतुना
हअविद्येति केनगुणाइत्यस्योत्तरमुक्तंकथंबध्नन्तीत्यस्योत्तरमाहक्षेत्रज्ञमिति तदेवोप
पादयतितमास्पदीकृत्येति सम्भवत्यस्मादितिसम्भवःप्रकृतिःसम्भवोयेषांतेतथेतिप्राकृ
तानांगुणानांप्रकृत्यात्मकत्वमाह तेचेतिसांख्यीयांप्रकृतिंप्रधानाख्यांव्यावर्त्तयतिभग
वदिति इवकारानुबन्धेननितरांबध्नन्तिस्वविकारवत्तयोपदर्शयन्तीतिक्रियापदंव्या
ख्यायमहाबाहुशब्दंव्याचष्टे महान्ताविितिदेहवन्तंदेहमात्मानंमन्यमानंदेहस्वामि
नमित्यर्थः कूटस्थस्यकथंबध्यमानत्वमित्याशंक्यकुर्यान्मेराजाणुभियमितिन्यायेनमाहा
त्मिदमित्याहअव्ययमिति स्वतोधर्मतोवाव्ययराहित्यापेक्षायामाहअव्ययत्वञ्चेति५

भाषाअनुवाद

तिपुरुषकेद्वाराप्राणियोंकीउत्पत्तिनिरूपणकरिकेअबप्रकृतिकेसंयोगसे पुरुषकी
संसारअवस्थाइसश्लोकसेलेकरचारिश्लोकपर्यन्तक्रमसेविस्तारकरिकहतेहैं किहेम
हावाहोअर्जुन सत्त्वरजऔतमयेतीनगुणोंकीसमानअवस्थारखनेवालीजोप्रकृति ति
ससेजिसकीउत्पत्तिहै उससेगुणोंकेधर्म्मआवहीगेदेखोप्रकृतिसेगुणोंकेअनुसार
भिन्नभिन्नप्रगटहोप्रकृतिकेकार्यरूपशरीरमेंअहंवुद्धियुक्तास्थितदेहीस्वरूपाचिदंग
आत्माजोसचमुचअव्ययनिर्विकाररूपहै उसकोभीगुणअच्छीतरहवद्धकरतेहैं अ
र्थात् अपने कार्यसुखदुखमोहआदि से युक्त करदेतेहैं ५ तिनगुणोंकेवीचमेंसतो

तत्रसत्त्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सुखसङ्गेनबध्नातिज्ञानसङ्गेनचानघ ६

शाङ्करभाष्यं

विवेकलक्षणयाऽस्यात्मभूते सुखेसंजयतीवासक्तमिवकरोत्यसुखिनंसुखिनमिवतथाज्ञा नसङ्गेनचदेहिनंज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्यधर्मोनात्मनःआ त्मधर्मत्वेसङ्गानुपपत्तेर्बन्धानुपपत्तेश्चसुखइवज्ञानादौसङ्गोमन्तव्यःअनघअव्यसन ६

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लिप्यतेनसपापेनेत्यनेनविरुद्धमिदंनिबध्नन्तीतिवचनमिति शङ्कतेनन्विति इ वकारानुबन्धेनक्रियापदंव्याचक्षाणैरस्माभिरस्यचोद्यस्यपरिहृतत्वान्नैवमित्याह प रिहृतमिति किंलक्षणोगुणःकेनबध्नातीत्यपेक्षायामाह तत्रेति निर्द्धारणार्थतयासप्त मींव्याचष्टे तत्रसत्त्वादीनामिति पुनस्तत्रेत्यनुवादमात्रं निर्मलत्वंस्वच्छत्वमावरणच्छ मत्वंतस्मात्प्रकाशकंचैतन्याभिव्यञ्जकंनिरुपद्रवमितिनिर्मलंसत् सुखस्याभिव्यञ्जक मित्यर्थः केनद्वारेणतदात्मानंनिबध्नातीतिपृच्छति कथमिति सुखसङ्गेनबध्नातीत्यु त्तरन्तदेवविवृणोति सुख्यहमित्यादिना मुख्यसुखस्याभिव्यञ्जकसत्त्वपरिणामोविवि षयभूतंसुखमुच्यते संश्लेषापादनमेवविशदयति स्वस्यैवेति किमितिस्वस्यैवेतिविशेषणं

स्वामिकृतटीका

षाभ्यांसर्वभूतोत्पत्तिंनिरूप्येदानींप्रकृतिसंगेनपुरुषस्यसंसारंप्रपञ्चयति सत्त्वमित्या दिचतुर्भिः सत्त्वंरजस्तमइत्येवंसंज्ञकास्त्रयोगुणाःप्रकृतिसम्भवाःप्रकृतेःसम्भवउद्भवोये षांतेतथोक्ताःगुणसाम्यंप्रकृतिस्तस्याःसकाशात्पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताःसन्तः प्रकृतिका र्येदेहेतादात्म्येनस्थितंदेहिनंचिदंशंवस्तुतोऽव्ययंनिर्विकारमेवसन्तंनिबध्नन्तिरूपका र्यैःसुखदुःखमोहादिभिःसंयोजयन्तीत्यर्थः ५

भाषा अनुवाद ।

गुणकास्वरूपऔरउसकेबन्धकत्वकीप्रकारकहतेहैं किसतोगुणनिर्मलताकेहेतुसे फटिककेसमानप्रकाशककहेदीप्तियुक्तऔरअनामयअर्थात्निरुपद्रवशान्तस्वरूपहैं इसीमेहेअनघनिःपापअर्जुन शान्तस्वरूपसतोगुणअपनेकार्यरूपसुखमेजोआशक्ति केद्वाराबन्धकरताहै औरप्रकाशकहै इसहेतुसे अपनेकार्य्यरूपज्ञानमेजोआशक्ति उसमेभीबद्धकरताहै अर्थात्हमसुखीहमज्ञानीइत्यादिमनकेसकलकर्मकोतिसके अभिमानीक्षेत्रज्ञरूपआत्माकेसाथसम्पूर्णरूपसेयोगकरदेताहै अनघपदसेजानाया किगीताकाअधिकारीपुण्यात्मापुरुषहै ६

शाङ्करभाष्यं।

रजोरागात्मकमिति रजोरागात्मकं रञ्जनाद्रागोगैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धिजानी हितृष्णासङ्गसमुद्भवंतृष्णाप्राप्ताभिलाषःआसङ्गःप्राप्तेविषयेमनसःप्रीतिलक्षणःसंश्ले षःतृष्णासंगसमुद्भवंतृष्णासंगयोःसमुद्भवंतृष्णासंगसमुद्भवंतन्निबध्नातितद्रजःकौन्ते य कर्मसङ्गेनदृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंजननंतत्परताकर्मसङ्गस्तेननिबध्नातिरजोदेहिनं ७

तमस्त्विति तमस्तृतीयोगुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजंविद्धिमोहनं मोह

आनन्दगिरिकृतटीका

सङ्गस्यवस्तुत्वसम्भवादित्याशंक्याह सैषेति नन्विच्छासङ्गोभिनिवेशश्चेत्येकार्थत्वेच्छा देरात्मधर्मत्वात्किमविद्ययेत्याशंक्यमनोधर्मत्वादिच्छादेर्नात्मधर्मतेत्याह नहीति इ च्छादेरनात्मधर्मत्वे किंप्रमाणमित्याशंक्याह इच्छादिचेति तस्यात्मधर्मत्वासम्भवे फ लितमाह अतइति संजयतीवसत्त्वमितिशेषः इवकारप्रयोगेहेतुमाह अविद्ययेति तस्यावस्तुतोनात्मसम्बन्धस्तथापिसम्बन्धान्तराभावादस्वातन्त्र्याच्च आत्मधर्मत्वमापा द्यदृष्टमाचष्टे स्वकीयेति इतिमदन्तःकरणस्यविषयत्वादात्मनःसाधकत्वेनतद्विषयत्वे पितदविवेकरूपाविद्येतितत्स्वरूपमाह विषयेति यथोक्ताविद्यामाहात्म्यमिदंयद स्वरूपेतद्धर्मेचसक्तिसम्पादनमित्याह अस्वेति तदेवस्फुटयति असक्तमिवेतिप्रकारा न्तरेणसत्त्वस्यनिबन्धत्वमाह तथेति ज्ञायतेऽनेनेति सत्वपरिणामोज्ञानंतेनज्ञान्यह मिति विपरीताभिमानेनसत्त्वमात्मानंनिबध्नातीत्याह ज्ञानमित्यादिना विपक्षेदोष माह आत्मेति स्वाभाविकत्वेनप्राप्तत्वात्तत्स्वतःसंयोगोत्तद्वाराबन्धेचतन्निवृत्त्यनुपप त्तेर्नात्मधर्मत्वमित्यर्थः ज्ञानैश्वर्य्यादावपिक्षेत्रधर्मेसङ्गस्यपूर्ववदाविद्यकत्वंसूचयति सुखइवेति पापादिदोषहीनस्यैवात्मशास्त्रेधिकारइति द्योतयति अनघेति ६

रजस्तर्हिकिंलक्षणंकथंवापुरुषंनिबध्नातीत्याशंक्याह रजइति रज्यतेसंसृज्यतेऽ नेनपुरुषोदृश्यैरिति रागोऽसावात्माऽस्येति रागात्मकंरजोजानीहीत्याहरञ्जनादि

स्वामिकृतटीका।

तत्रसत्त्वस्यलक्षणंबन्धकत्वप्रकारञ्चाह तत्रेति तत्रतेषांगुणानांमध्ये सत्त्वंनिर्मलत्वा त्स्वच्छत्वात् स्फटिकमणिरिवप्रकाशकंभास्वरंअनामयञ्चनिरुपद्रवंशान्तमित्यर्थः अतःशान्तत्वात्स्वकार्येणसुखेनयःसङ्गस्तेनबध्नाति प्रकाशकत्वाच्चस्वकार्येणज्ञानेनयः सङ्गस्तेनचबध्नातिहेअनघअपापअहंसुखीज्ञानीचेतिमनोधर्मास्तदभिमानिनि क्षेत्र ज्ञेसंयोजयतीत्यर्थः ६ रजसोलक्षणंबन्धकत्वञ्चाह रजइति रजःसम्भकंगुणंरागात्म

रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासङ्गसमुद्भवं तन्निबध्नातिकौन्तेयकर्म्मसङ्गेनदेहिनं ७

शाङ्करभाष्यं

कारमविवेककरंसर्वदेहिनांसर्वेषांदेहवतांप्रमादालस्यनिद्राभिःप्रमादश्चालस्यंचनि
द्राचप्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तमोनिबध्नाति भारत ८ पुनर्गुणानांव्यापारःसंक्षे

आनन्दगिरिकृतटीका

ति समुद्भवत्वस्मादिति समुद्भवःतृष्णाचासङ्गश्चतृष्णासङ्गौतयोःसमुद्भवःतमिति वि
ग्रहंगृहीत्वाकार्यद्वारारजोविवृणुतृष्णासङ्गयोरर्थभेदमाह तृष्णेत्यादिनारजसोल
क्षणमुक्त्वानिबन्धत्वप्रकारमाहतद्रजइतिकर्मसङ्गंविभजते दृष्टेति अकर्त्तारमेवपुरुषं
करोमिइत्यभिमानेनप्रवर्त्तयतीत्यर्थः ७ तमस्तर्हिकिंलक्षणंकथंवापुरुषंनिबध्नाति
तत्राह तमस्त्विति गुणानांप्रकृतिसम्भवत्वस्याविशेषेपितमसोऽज्ञानजत्वविशेषणंतद्वि
परीतस्वभावोपपत्तेरितिमत्वाह अज्ञानादिति मुह्यंति हिताहितेनविविंच्यतेत्यनेन
इतिमोहनम्विवेकप्रतिबन्धकमिति कार्यद्वारातमोनिर्दिशति मोहनमित्यादिना लक्ष
णमुक्त्वातमसोबन्धनकरत्वंदर्शयति प्रमादेति कार्य्यान्तरासक्ततयाचिकीर्षितस्य क
र्त्तव्यस्याकरणंप्रमादःनिरीहतयोत्साहप्रतिबन्धस्त्वालस्यंस्वापोनिद्राताभिरात्मानम
विकारमेवतमोपिविकारयतीत्यर्थः ८ उक्तानांमध्येकस्मिन्कार्येकस्यगुणस्योत्क

स्वामिकृतटीका।

कमनुरञ्जनरूपंविद्धिअतएवतृष्णासङ्गसमुद्भवंतृष्णाअप्राप्ताभिलाषः सङ्गःप्राप्तेऽर्थे
प्रीतिर्विशेषेणासक्तिस्तयोस्तृष्णासङ्गयोःसमुद्भवोयस्मात्तद्रजोदेहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु
कर्मसुसंगेनासक्त्यानितरांबध्नाति तृष्णासङ्गाभ्यांहिकर्मस्वासक्तिर्भवति इत्यर्थः ७
तमसोलक्षणंबन्धकत्वञ्चाह तमइति तमस्त्वज्ञानाज्जातंआवरणशक्तिप्रधाना
त्प्रकृत्यंशादुद्भूतंविद्धीत्यर्थःअतःसर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रान्तिजनकंअतएव प्रमादेना
लस्येननिद्रयाचतत्तमोदेहिनंनिबध्नाति अत्रप्रमादोऽनवधानंआलस्यंअनुद्यमःनिद्रा
चित्तस्यावसादःलयः ८ सत्वादीनामेवस्वस्वकार्यकरणेसामर्थ्यातिशयमाह सत्व

भाषाअनुवाद

अबरजोगुणकास्वरूपऔरबन्धकत्वकहतेहैं कि हेकौन्तेयअर्जुन रजोगुणको रागा
त्मककहेअनुरागस्वरूपजानो इससेतृष्णाजोअप्राप्तवस्तुमेअभिलाषऔसंगकहेप्रा
प्तविषयमेजोसम्पूर्णआशक्तिइनदोनोकारजोगुणसेउद्भवहोताहै सोईरजोगुणदेही
जीवकोदृष्टऔअदृष्टअर्थकर्मोकीआशक्तिमेनिश्चयबन्धकरैहैं क्योंकितृष्णाऔसंगके
द्वारासमस्तकर्मसेआशक्तिहोतीहै ७ अबतमोगुणकास्वरूपऔबन्धकत्वकहतेहैं

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ८
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ९

शाङ्करभाष्यं।

पतउच्यते सत्वमिति सत्वं सुखे संजयति संश्लेषयति रजः कर्मणि हेभारत संजयतीति वर्त्तते ज्ञानं सत्वकृतं विवेकमावृत्याच्छाद्य तु तमः स्वेनावरणात्मना प्रमादे संजयत्युत प्रमादोनाम प्राप्तकर्त्तव्याकरणं ९ उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणाइत्युच्यते रजइति रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्वं भवत्युद्भवति वर्द्धते यदा तदा लब्धात्मकं सत्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हेभारत त थारजोगुणः सत्वं तमश्चैवोभावप्यभिभूय वर्द्धते यदा तदा कर्म

आनन्दगिरिकृतटीका।

पेक्षत्वाह पुनरिति सुखसाध्येविषये समुत्कण्ठ्यते सत्त्वमित्याह सत्वमिति सञ्जयतीत्यस्यार्थमाह संश्लेषयतीति कर्मणि साध्ये रजः समुत्कण्ठ्यत इत्याह रजइति प्रमादे प्राधान्यस्तमसो दर्शयति ज्ञानमिति ९ इतरेतराविरोधेनवा सत्वादयोगुणायुगपदुत्

स्वामिकृतटीका

मिति सत्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति दुःखशोकादिकारणे सत्यपि सुखाभिमुखमेव देहिनं करोतीत्यर्थः एवं सुखादिकारणे सत्यपि रजः कर्मण्येव सञ्जयति तमस्तु महत्संगेनोत्पद्यमानमपि ज्ञानमानमपि ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे सञ्जयति महद्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधाने योजयति उत अपि आलस्यादावपि संयोजयतीत्यर्थः ९ तत्र हेतुमा

भाषाअनुवाद।

कि तमोगुण अज्ञानसे प्रगट है अर्थात् आवरणशक्तिप्रधानप्रकृतिके अंशसे प्रगट जा मोहसे हे भारत अर्जुन यावत् जीवका मोहकारी अर्थात् भ्रमउत्पन्न करै है तो क्यौन यह तमोगुण प्रमाद आलस्य औ निद्रा आदि दोष जीवको करैगा ८

सत्व आदि तीनो गुणोंके स्वकार्य करनेमे सामर्थ्यकी आधिक्य कहते हैं कि हे भारत अर्जुन सतोगुण सुखमे युक्त करता है अर्थात् यद्यपि विषयसुख ईर्षा असूयाजोगसे प्रगट सुखदुःखशोक आदिका कारणस्वरूप है तौभी जीवको सुखही की ओर उन्मुख करता है और रजोगुण सुख आदिका कारण होके भी सर्व कर्मोमे युक्त करता है और तमोगुण महात्माके संगसे उत्पन्न ज्ञानको आवरण करिके असावधान करदेय है अर्थात् महात्माके उत्तम उपदेशको नहीं समझने देय है और आलस्य आदिमे अच्छीतरह युक्त करदेता है ९ अब सत्वादि तीनो गुणोंके प्रगट होनेकी रीति कहते हैं कि रजोगुण त

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवतिभारत रजःसत्वं तमश्चैव तमःसत्त्वंरजस्तथा १०
सर्व्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्प्रकाशउपजायते ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्त्वमित्युत ११

शाङ्करभाष्यं ।

तृष्णादिस्वकार्यमारभतेतमश्चाख्योगुणःसत्त्वंरजश्चोभावप्यभिभूयतथैववर्द्धते यदा तदाज्ञानावरणादिस्वकार्यमारभते १० यदायोगुणःसमुद्भूतोभवतितदातस्यकिं लिङ्गंउच्यते सर्व्वद्वारेष्विति सर्वद्वारेष्वात्मनउपलब्धिद्वाराणिश्रोत्रादीनिसर्व्वाणिक रणानितेषुद्वारेषुअन्तःकरणस्यबुद्धेर्वृत्तिःप्रकाशोदेहेस्मिन्प्रकाशशब्दवाच्यःसर्व्वद्वा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्रुध्यन्तेविरोधेनवाक्रमेणवेतिसन्देहात्पृच्छति उक्तमिति सत्वोत्कर्षार्थिनामितरा भिभवार्थंक्रमपक्षमाश्रित्योत्तरमाह उच्यतइति सत्वाभिवृद्धिमेवविवृणोति तदेति रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत्रजसोवृद्धिप्रकारन्तत्कार्यञ्चकथयति तथेति तमसोपिवृद्धिन्तत्कार्यञ्चनिर्दिशति तमइति १०

स्वामिकृतटीका

ह रजइति रजश्चमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयतिरस्कृत्यसत्वंभवति अदृष्टवशादुद्भवति अतःस्वकार्यसुखादौसञ्जयतीत्यर्थः एवंरजोऽपिसत्वंतमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयोद्भव ति अतःस्वकार्येतृष्णासंगादौसञ्जयतिएवंतमोऽपिसत्वंरजश्चोभावपिगुणावभिभूयो द्भवति अतः स्वकार्यप्रमादालस्यादौसञ्जयतीतर्थः १० इदानींसत्वादीनांविवृद्धानां

भाषाअनुवाद

सोगुणकोतिरस्कारकहेपराभवकरिकेसतोगुणप्रगटहोयहै अर्थात्जीवकेअदृष्टवश तेसत्वजन्मै है औरअपनेकार्यसुखआदिमेजीवकोयुक्तकरैहै ऐसेहीसत्वऔतमो गुणकापराभवकरिरजोगुणजन्मै है औरअपनेकार्यतृष्णाआदिमेयुक्त करताहै तैसेहीसत्वरजकोपराभवकरिकेतमोगुणप्रगटहोयहै औरअपनेकार्यप्रमादआल स्यमेयुक्तकरिदेताहै १० अवविशेषसेवढ़ेहुये सत्वआदितीनोंगुणोंकेलक्षण कहेचिह्न तीनश्लोकसेकहतेहैं कि इसभोगायतनकहेभोगभाण्डशरीरमे श्रोत्र आदिसमस्तद्वारमे जिससमय शब्दआदिज्ञानस्वरूप उत्पन्नहोताहै उससमयप्र काशरूपचिह्नकेद्वारा सतोगुनकोविशेषवढ़ाजानो औसुखआदिचिह्नसेभी सत्वकी वृद्धिजानोतात्पर्य्ययह किइन्द्रियोंकेद्वाराजोज्ञानहोतासोसतोगुणहीसेहोयहै ११

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ १२

शाङ्करभाष्यं

देषु उपजायते तदैवं ज्ञानं यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युताऽपि ११ रजस उद्भूतस्येदं चिह्नं लोभ इति लोभः परद्रव्याभिप्रायः प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं सामान्यचेष्टा आरम्भः उद्यमः कस्य कर्मणामशमः अनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ १२

आनन्दगिरिकृतटीका

उक्तश्लोकद्वयस्याकांक्षां दर्शयति यदेति सत्त्वोद्भवलिङ्गदर्शनार्थमनन्तरं श्लोकमुत्थापयति उच्यत इति सर्वद्वारेष्वित्यादिसप्तमीनिमित्ते नेतव्या उतशब्दोऽपिशब्दपर्य्यायोऽप्यतिशयार्थः ११ अतिशयेनोद्भूतस्य रजसो लिङ्गमाह रजस इति उपक्रमपर्य्यायस्यारम्भस्य विषयं पृच्छति कस्येति काम्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि कर्म्माणि विषयत्वेन निर्द्दिशति कर्मणामिति अनुपशमो बाह्यान्तःकरणानामिति शेषः लोभाद्युपलम्भाद्रजोवृद्धिर्बोधव्येति भावः १२

स्वामिकृतटीका

लिंगान्याह सर्वद्वारेष्विति त्रिभिः अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपजायते उत्पद्यते तदा अनेन प्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विवृद्धं विद्यात् जानीयात् उतशब्दात् सुखादिलिंगेनापि जानीयादित्युक्तं ११ किञ्च लोभ इति लोभो धनाद्यागमे जायमानेऽपि पुनः पुनर्वर्द्धमानोऽभिलाषः प्रवृत्तिर्नित्यं कुर्वद्रूपता कर्मणामारम्भो महागृहादिनिर्माणोद्यमः अशमः इदं

भाषा अनुवाद

और हे भरतर्षभ अर्जुन लोभ कहेते धन रहते और पैदा होते भी धन की बार बार वृद्धि करने की लालसा अभिलाष और प्रवृत्ति कहे सदा काम्य व्यापार में मन दियेरहना और आरम्भ अर्थात् कर्मों का आरम्भ घर बगीचा भूषणादि बनाने में उद्यम और अशम कहे मैं यह कर्म करि के फेरि वह कर्म करूंगा यह जो संकल्प से मन का असन्तोष और स्पृहा कहे उत्तम अधम वस्तु जो देखे ताके मिलने को जो तरह होती सो तरह मन में कोई इच्छा ये सब चिह्न रजोगुण के बढ़ने से होते हैं अर्थात् इन लक्षणों से रजोगुण की वृद्धि जानो हे भरतर्षभ अर्जुन यह इन लक्षणों का १२

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन १३
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते १४

शाङ्करभाष्यं।

अप्रकाश इति अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविवेको मूढतेत्यर्थः तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन १३ मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि संगरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह यदेति यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा तदा उत्तमविदां महदादितत्त्वविदामित्येतत् लोकानमलान् मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् १४ रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसंगिषु

आनन्दगिरिकृतटीका।

उद्भूतस्य तमसो लिंगमाह अप्रकाश इति सर्व्वथैव ज्ञानकर्मणोरभावो विशेषणाभ्यामुक्तस्तत्कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थः प्रमादो व्याख्यातः मोहो वेदितव्यस्यान्यथा वेदनं तस्यैव मौढ्यान्तरमाह अविवेक इति अविवेकातिशयादिनाप्रवृद्धत्तमोज्ञेयमिति भावः १३ सात्त्विकादीनां भावानां पारलौकिकं फलविभाग

स्वामिकृतटीका।

कृत्वेदं करिष्यामीत्यादिसङ्कल्पविकल्पानुपरमः स्पृहा उच्चावचेषु दृष्टमात्रेषु वस्तुषु इच्छा ततो निघृणारजसि विवृद्धे सति एतानि लिंगानि जायन्ते एभिर्लिङ्गै रजोगुणस्य विवृद्धिं जानीयादित्यर्थः १२ किञ्च अप्रकाश इति अप्रकाशः विवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमः प्रमादः कर्त्तव्यार्थानुसन्धानराहित्यं मोहो मिथ्याभिनिवेशः तमसि प्रवृद्धे सत्येतानि लिङ्गानि जायन्ते एतैस्तमसो वृद्धिं जानीयादित्यर्थः १३ मरणसमये विवृद्धानां सत्वा

भाषाअनुवाद

और अप्रकाश कहे विचार का नाश औ अप्रवृत्ति कहे निरुद्यम औ प्रमाद कहे हरकाम हरबात मे बेखबर औ मोह कहे मिथ्या अभिनिवेश अर्थात् दुचितई याभ्रूटे कारखाने मे मन देना ये सब चिह्न तमोगुण से होते हैं और इन लक्षणों से तमोगुण की वृद्धि जानो १३ अब मरणकाल मे विशेष से बर्द्धमान सत्व आदि गुणों का फल विशेष दो श्लोक से कहते हैं कि जो सतोगुण की वृद्धि के समय मे देहधारी जीव शरीर छोड़ै तो हिरण्यगर्भ आदि की उपासना करनेवाले मनुष्यों के प्रकाशमय सुख उपभोग करने के जो स्थान हैं उन स्थानविशेषों को प्राप्त होते हैं १४ और रजोगुण की वृद्धि के स

रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसङ्गिषुजायते तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते १५

शाङ्करभाष्यं

स्वकर्माशक्तियुक्तेषुमनुष्येषुजायते तथा तद्वदेवप्रलीनोऽस्ततस्तमसिविवृद्धे मूढयोनिषु
पश्वादियोनिषुजायते १५ अतीतश्लोकार्थस्यैवसंक्षेपउच्यते कर्मणःसुकृतस्य
सात्विकस्येत्यर्थः आहुःशिष्टाःसात्विकमेवनिर्मलंफलमिति रजसस्तुफलंदुःखंराजस
स्यकर्मणइत्यर्थःकर्माधिकारात्फलमपिदुःखमेवकारणानुरूप्याद्राजसमेव तथाज्ञान
स्तमसस्तामसस्यकर्मणोऽधर्मस्यपूर्ववत् १६ किञ्चगुणेभ्योभवति सत्वादिति सत्वा

आनन्दगिरिकृतटीका

सुदाहरति मरणेति सङ्गःसक्तिरागःतृष्णातद्बलादनुष्ठानद्वारालभ्यमानमित्यर्थः
गौणं सत्वादिगुणप्रयुक्तमितियावत् तत्रसत्वगुणवृद्धिकृतफलविशेषमाह यदेति
मलरहितान्रजस्तमसोरन्यतरस्योद्भवोमलं तेनरहितानागमसिद्धान्ब्रह्मलोका
दीनित्यर्थः १४ रजःसमुद्रेके सतस्यफलविशेषंदर्शयति रजसीति जायते
शरीरंगृह्णातीत्यर्थः यथासत्वेरजसिचप्रवृद्धे सतोब्रह्मलोकादिषुमनुष्यलोकेच जा
यते देवादिषुमनुष्येषुचजायते तथैवेत्याह तद्वदिति १५
भावानांफलमुक्त्वासात्विकादीनांकर्मणांफलमाह अतीतेति सुकृतस्यशोभनस्यकृतस्य
पुण्यस्येत्यर्थःसात्विकस्याशुद्धिरहितस्येतियावत्सात्विकंसत्वेननिर्वृत्तंनिर्मलंरजस्तमः
समुद्भवाख्यमलान्निष्क्रान्तं रजःशब्दस्यराजसेकर्मणिवृत्तोवृत्तिस्तत्राह कर्मेतिदुःखमे
वदुःखबहुलंगणमेवेत्यर्थः कथमित्थंव्याख्यायतेतत्राह कारणेति पापमिश्रस्यपुण्यस्य
रजोनिमित्तस्यकारणत्वात्तदनुरोधात्फलमपिरजोनिमित्तंयथोक्तंयुक्तमित्यर्थः अ

स्वामिकृतटीका।

दीनांफलविशेषमाह यदेति द्वाभ्यां सत्वेविवृद्धेसतियदाजीवोमृत्युंप्राप्नोति तदाउ
त्तमान्हिरण्यगर्भादीन्विदन्तिउपासतइत्युत्तमविदस्तेषांयेअमलाःप्रकाशमयालो
काः सुखोपभोगस्थानविशेषास्तान्प्रतिपद्यतेप्राप्नोति १४ किञ्च रजसीति रजसि
विवृद्धेसतिमृत्युंप्राप्यकर्मासक्तेषुमनुष्येषुजायते तथातमसिविवृद्धेसतिप्रलीनोमृतो
मूढयोनिषुपश्वादिषुजायते १५ इदानींसत्वादीनांस्वानुरूपकर्मद्वारेणविचि

भाषाअनुवाद

समयमे मृत्युप्राप्तहोनेसे कर्ममेआशक्तजोमनुष्यलोकतिसमेजीवोंकाजन्महोताहै औ
रतमोगुणकेवृद्धिकालमे देहछूटनेसे पशुपक्षीआदिमूढजोनिमे जन्मपावतेहैं १५

कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकंनिर्मलंफलं रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलं १६
सत्वात्संजायतेज्ञानं रजसोलोभएवच प्रमादमोहौतमसोभवतोऽज्ञानमेवच १७

शाङ्करभाष्यं।

तत्लक्षणात्मकात्सञ्जायते समुत्पद्यतेज्ञानं रजसोलोभएवच प्रमादमोहौचोभौतमसो भवतोऽज्ञानमेवंभवति १७ किञ्च ऊर्द्धमिति ऊर्द्धं गच्छन्तिदेवलोकादिषु उत्पद्य

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानमविवेकप्रायंदुःखंतामसाधर्मफलमित्याह तथेति १६ विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मा णिसत्वादीनांलक्षणानिसंक्षिप्यदर्शयति किञ्चेति ज्ञानंसर्वकरणद्वारकंअज्ञानंविवे काभावः १७ सात्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्तान्यनुक्तसंग्रहार्थंसामान्येनोपसंहरति

स्वामिकृतटीका

वफलहेतुत्वमाह कर्मणइति सुकृतस्यसात्विकस्यकर्मणःसात्विकंसत्वप्रधानं निर्मलं प्रकाशबहुलंसुखंफलमाहुःकपिलादयः रजसइति राजसस्यकर्मणइत्यर्थःकर्मफलक थनस्यप्रकृतत्वात्तस्यदुःखंफलमाहुःतमसइति तामसस्यकर्मणइत्यर्थःतस्याज्ञानंमूढ त्वंफलमाहुःसात्विकादिकर्मलक्षणञ्चनियतंसङ्गरहितमित्यादिनाष्टादशेध्याये व क्ष्यति १६ तत्रैवहेतुमाह सत्वादिति सत्वात्ज्ञानंसंजायते अतःसात्विकस्यकर्मणः प्रकाशबहुलंसुखंफलंभवति रजसोलोभोजायतेतस्यचदुःखहेतुत्वात्तत्पूर्वकस्य क र्मणोदुःखफलंभवति तमसस्तुप्रमादमोहाज्ञानानिभवन्ति अतस्तामसस्यकर्मणोऽज्ञान मात्रप्रायःफलंभवतीतियुक्तमेवेत्यर्थः १७ इदानींसत्वादिवृत्तिशीलानांफलभेदमा

भाषाअनुवाद

अत्रसत्वआदिगुणत्रयकेअनुरूपकर्मोंकेद्वाराविचित्रफलप्राप्तिमेंगुणोंकोहेतुक हतेहैं किकपिलआदिऋषिसुकृतकहेसात्विककर्मकाफलसत्वप्रधानप्रकाशमय सु खफलकहतेहैं औरराजसकर्मकाफलदुखकहतेहैं औरतामसकर्मकाफल अज्ञान अर्थात्मूढताकहतेहैं किन्तुसात्विकादिकर्मकास्वरूप भगवानश्रीकृष्णअठारहें अध्यायकेतेईसयेंश्लोकसेकहैंगे १६ अबपूर्वोक्तसत्वादिगुणकेफलस्वरूप सुखआ दिकाहेतुकहतेहैं किसतोगुणसेज्ञानउत्पन्नहोताहै इससेसात्विककर्मकाप्रकाश जोसुखसोईहोताहै औ रजोगुणसेलोभजन्मै हैं इससेलोभपूर्वकसर्वकर्मकादुख हीफलहोताहै औतमोगुणसेप्रमादमोहतथाअज्ञानप्रगटै है इससेअज्ञानजडताय हीफलहोनाउचितहै १७ अबसतोगुणआदिआचरणशीलोंके फलभेदकहतेंहैं

ऊर्द्ध्वंगच्छन्तिसत्त्वस्थामध्येतिष्ठन्तिराजसा: जघन्यगुणवृत्तस्थाअधोगच्छन्तितामसा:१८

शाङ्करभाष्यं।

न्तेसत्वस्था:सत्वगुणवृत्तास्तामध्येतिष्ठन्तिमनुष्येषुउत्पद्यन्तेराजसा:जघन्यगुणवृत्त स्थाजघन्यश्चासौगुणश्चजघन्यगुणस्तमस्तस्यवृत्तंनिद्रालस्यादितस्मिन्स्थिताजघन्यगुणवृत्तस्थामूढाअधोगच्छन्तिपश्वादिषुउत्पद्यन्तेतामसा: १८ पुरुषस्यप्रकृतिस्थत्वस्वरूपेणमिथ्याज्ञानेनयुक्तस्यभोग्येषु गुणेषुसुखदु:खमोहात्मकेषुसुखीदु:खीमूढोहमस्मीत्येवंरूपोय:सङ्गस्तत्कारणंपुरुषस्यसदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्यसंसारस्येति समासेनपूर्वाध्यायेयदुक्तंतदिहसत्वंरजस्तमइतिगुणा:प्रकृतिसम्भवाइत्यतआरभ्यगुणस्वरूपंगुणवृत्तत्वंस्ववृत्तेनचगुणानांबन्धकत्वंगुणवृत्तनिबद्धस्यचपुरुषस्ययागतिरित्येतत्सर्वंमिथ्याज्ञानमज्ञानमूलंचबन्धकारणंविस्तरेणोक्ताऽधुनासम्यक्दर्शनात् मोक्षोवक्तव्यइत्याह भगवान्नान्यमितिनान्यंकार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्य:कर्त्तारमन्यंयदाद्रष्टाविद्वान्सन्नानुपश्यतिगुणाएवसर्वावस्था:सर्वकर्मणांकर्त्तार

आनन्दगिरिकृतटीका

किञ्चेति वक्ष्यमाणफलद्वारापिसत्वादिषुज्ञानमित्यर्थ:सत्वगुणस्यवृत्तंशोभनंज्ञानंकर्मवा तत्रतिष्ठन्तीति तयाराजसारजोगुणनिमित्तज्ञानेकर्मणिवानिरता: १८

स्वामिकृतटीका।

किञ्च ऊर्द्ध्वमितिसत्वस्था:सत्वावृत्तिप्रधानाऊर्द्ध्वंगच्छन्तिसत्वोत्कर्षादुत्तरोत्तरतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानन्दान्मनुष्यगन्धर्वपितृदेवादिलोकान्सत्यलोकपर्यन्तान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थ:राजसास्तृष्णाद्याकुलामध्येतिष्ठन्तिमनुष्यलोकएवोत्पद्यन्तेजघन्योनिकृष्टस्तमोगुणस्तस्यवृत्ति:प्रमादमोहादि:तत्रस्थिताअधोगच्छन्तितमसोवृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषुनिरयेषूत्पद्यन्ते १८. तदेवंप्रकृतिगुणसङ्गकृतंसंसारप्रपञ्चमुक्त्वा इदानीं

भाषाअनुवाद

किसत्वस्थकहे सतोगुणप्रधानपुरुषोंकोऊर्द्ध्वलोकप्राप्तहोते अर्थात्सत्वकेप्रतापसेपुण्यकी आधिक्यहोतीहै उत्तरोत्तरसौगुनआनन्दस्वरूपहोतेजैसे मनुष्यलोकगन्धर्वलोकपितृलोकदेवलोकसत्यलोकपर्य्यन्तप्राप्तहोतेहैं और रजोगुणप्रधानमनुष्य लोभग्रस्तमध्यलोकमेरहतेहैं अर्थात्मनुष्यलोकमेजन्मैहैं और जघन्यकहेनिकृष्टजोतमगुणीमनुष्य प्रमादमोहसेभरेपूरे उनकोअधोगतीहोतीहै अर्थात्तमोगुणउनकोदबाकरअन्धतमनरकमेपहुंचायदेताहै १८ पूर्वोक्तप्रकारप्रकृति

नान्यंगुणेभ्यःकर्त्तारंयदाद्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोऽधिगच्छति १९

शाङ्करभाष्य

इत्येवंपश्यतिगुणेभ्यश्चपरंगुणव्यापारसाक्षि,भूतंवेत्ति मद्भावंममभावंवासुदेवत्वंवासु देवःसर्वमित्येवंपश्यन्सद्रष्टाधिगच्छति १९ कथमधिगच्छतीत्युच्यते गुणेति गुणाने तान्यथोक्तानतीत्यजीवन्नेवातिक्रम्यमायोपाधिभूतांस्त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहो त्पत्तिबीजभूतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्मचमृत्युश्चजराचदुःखानिच तैर्जीवन्नेव मुक्तःसन्विद्वानमृतमश्नुते एवंमद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः २० जीवन्नेवगुणानतीत्या

आनन्दगिरिकृतटीका

कस्मिन्गुणे कथमित्यादि प्रश्नान्प्रत्याख्याय गुणेभ्योमोक्षणंकथमितिप्रत्याख्या नार्थंवृत्तानुवादपूर्वकंमिथ्याज्ञाननिवर्त्तकंसम्यग्ज्ञानंप्रस्तौति पुरुषस्येत्यादिनापुरुष स्ययागतिः साचेतिशेषः मोक्षोगुणेभ्योविश्लेषपूर्व्वकोब्रह्मभावः सम्यग्ज्ञानोक्तिप रंश्लोकंव्याख्यातुंप्रतीकमादत्ते नान्यमिति सत्त्वादिकार्यविषयस्यगुणशब्दस्यविवक्षि तमर्थमाह कार्येति विद्वानन्तर्यमनुपलब्धार्थमक्षरार्थमुक्त्वा पूर्व्वोक्तस्यार्थिकमर्थमाहगु णाएवेति सर्व्वावस्थास्तत्कार्यकरणाकारपरिणताइतियावत् सर्व्वकर्म्मणांकायिकवा चिकमानसानांविहितप्रतिषिद्धानामित्यर्थः परंव्यतिरिक्तं व्यतिरेकमेवस्फोरयति गुणेति निर्गुणं ब्रह्मात्मानमित्यर्थः मद्भावंब्रह्मोतामसौप्राप्नोति ब्रह्मभावोऽस्याभिव्य ज्यतइत्यर्थः १९ अनर्थव्रातरूपमपोह्य विद्वान्ब्रह्मत्वंप्राप्नोत्येतत् प्रश्नद्वाराविवृणोति कथमित्यादिना यथोक्तानीत्येतदेवव्याचष्टे मायेति मायैवोपाधिस्तद्भूतान्

स्वामिकृतटीका

तद्व्यतिरेकेणमोक्षंदर्शयति नान्यमिति यदातुद्रष्टाविवेकीभूत्वाबुद्ध्याद्याकारपरिण तेभ्योगुणेभ्योऽन्यंकर्त्तारंनानुपश्यति अपितुगुणाएवकर्म्माणिकुर्व्वन्तीति पश्यतिगुणे भ्यश्चपरंव्यतिरिक्तंतत्साक्षिणमात्मानंवेत्तिसतुमद्भावंब्रह्मत्वमधिगच्छतिप्राप्नोति १९

भाषा अनुवाद

केगुणसंगसेसंसारकोबाहुल्यकहिके अवप्रकृतिसेपुरुषकाविवेककरनेहीसे मोक्ष होतीहै यहदेखावतेहैं किजिसकालमेद्रष्टाजीवविवेकीहोके बुद्धिआदिरूपकोप्रा प्तसत्वआदिगणोंकोछोड़ दूसरेकिसीको कर्त्तानहींदेखता वल्किगुणही सवकर्म्म करतेहैं यहीदेखताहै औरसत्वआदिगणोंसेपरकहेभिन्नस्वरूप सोईगुणादिकों कामाक्षीआपअपनेकोजानै तवसोजीव मद्भावकोप्राप्तहोय अर्थात्ब्रह्मपदपावै १९

गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नु
ते २० अर्जुनउवाच कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो किमाचारःकथं
चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्त्तते २१

शाङ्करभाष्यं

अमृतमश्नुतइतिप्रश्नबीजंप्रतिलभ्य अर्जुनउवाच कैरिति कैर्लिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीनेतान्व्या ख्यातान्गुणानतीतोतिक्रान्तोभवतिप्रभो किमाचारःकोस्याचारइति किमाचारःक थंकेनचप्रकारेणएतांस्त्रीन्गुणान्अतिवर्त्तते २१ गुणातीतस्यलक्षणं गुणातीतत्वो

आनन्दगिरिकृतटीका

तदात्मनःसत्वादीननर्थरूपानित्यर्थः समुद्भवन्तीति समुद्भवादेहस्यसमुद्भवोदेहस मुद्भवाःतानिति व्युत्पत्तिंगृहीत्वाव्याचष्टे देहोत्पत्तीति योविद्वान्अविद्यामयान्गु णान्जीवन्नेवातिक्रम्यस्थितस्तमेवविशिनष्टि जन्मेति पुरस्तादिस्तरेणोक्तस्यप्रसङ्गाद् त्रसंक्षिप्तस्यसम्यक्ज्ञानस्यफलमुपसंहरति एवमिति २० २

स्वामिकृतटीका

ततश्चगुणकृतसर्वानर्थनिवृत्या कृतार्थोभवतीत्याह गुणानिति देहाद्याकारः समुद्भवःपरिणामोयेषांतेदेहसमुद्भवास्तानेतान्त्रीनपि गुणानतीत्यातिक्रम्यतत्कृतै र्जन्मादिभिर्विमुक्तः सन्नमृतंपरमानन्दंप्राप्नोति २०

भाषाअनुवाद

तिसकेअनन्तर सत्वआदिगुणकृतसम्पूर्णअनर्थनिवृत्तहोनेहीसे जोकृतार्थहो ताहै सोईकहतेहैं किसम्यक्प्रकारसे जिसकादेहादिरूपमेउद्भव अर्थात्देहरू पपरिणामकोप्राप्तहैं सोईदेहसमुद्भवकहावैहै इससेदेहीजोजीवात्मा सोदेहरूप परिणामकोप्राप्तयेईसत्वादितीनगुणोंकेअतिक्रमणकरनेसेपरहै अर्थात्गुणकृतज न्ममरणजरादुखआदिसेअच्छीप्रकारमुक्तहो अमृतजोपरमआनन्द सोलाभकरता है२०औरगुणत्रयसेअतिक्रान्तकहेअलगहोनेसेमुक्तिपावताहै यहभगवानकृष्णके मुखसेश्रवणकरि गुणातीतमनुष्यकेलक्षणऔउनमनुष्योंकाआचरणऔगुणोंकेअ तिक्रमकीउपाय सम्यकप्रकारसेजाननेकीइच्छाकरि अर्जुनभगवानसेकहतेहैं कि हेप्रभोदेहीजोजीवसोकिसप्रकारआपसेउत्पन्नलक्षणकेद्वारागुणातीतहो यहलक्ष णपूछा औरकिमचारकहेउसकेआचरणकैसेअर्थात्किसप्रकारकेव्यवहारमेवर्त्त मानरहताहै औरकिसउपायसे इनगुणोंकोअतिक्रमणकरिकेस्थिरहोय सोसव कृपाकरि कहियेजोमेरीसन्देहजाय २१ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषा यहदूसरे अध्यायके

श्रीभगवानुवाच प्रकाशञ्चप्रवृत्तिञ्चमोहमेवचपाण्डव नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिन निवृत्तानिकांक्षति २२

शाङ्करभाष्यं

यायस्त्वार्जुनेनपृष्टोऽस्मिन्श्लोकेप्रश्नद्वयार्थंप्रतिवचनंभगवानुवाचयत्तावत्कैर्लिङ्गैर्युक्तोगुणातीतोभवति तच्छृणु प्रकाशमिति प्रकाशञ्चसत्त्वकार्यंप्रवृत्तिञ्चरजःकार्यं मोहमेवच तमःकार्यमित्येतानिनद्वेष्टिसंप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानिममतामसःप्रत्ययो

आनन्दगिरिकृतटीका।

सम्यग्धीफलंगुणातिक्रमणपूर्वकममृतत्वमुक्तंश्रुत्वामुक्तस्यलक्षणंवक्तव्यमितिप्रकृतंविवक्षितत्वा प्रश्नमुत्थापयति जीवन्नेवेति येव्याख्याताःसत्त्वादयोगुणास्तत्परिणामभूतानध्यासानतिक्रान्तःसन्कैर्लिङ्गैर्ज्ञातोभवतिइतितानिवक्तव्यानिसिद्ध्यर्थंपूर्व्वमनुष्ठेयानिपश्चाद्यत्नलभ्यानिलिङ्गानिकानितानीति पृच्छति कैरिति यथेष्टचेष्टाव्यावृत्यर्थंप्रश्नान्तरंकिमाचारइति ज्ञानस्यगुणात्ययोपायस्योक्तत्वादुपायप्रकारजिज्ञासयाप्रश्नान्तरंकथमिति २१प्रश्नस्वरूपमनूद्यतदुत्तरंदर्शयतिगुणातीतस्येति पृष्टोभगवानिति

स्वामिकृतटीका।

गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुतइत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्यलक्षणंतदाचारञ्चगुणात्ययोपायञ्चसम्यग्बुभुत्सुरर्जुनउवाच कैरिति हेप्रभो कैर्लिङ्गैःकीदृशैरात्मचिह्नैर्गुणातीतोदेहीभवतीतिलक्षणप्रश्नः कश्चाचारोऽस्येतिकिमाचारःकथंवर्त्तत इत्यर्थः कथञ्च केनोपायेनैतांस्त्रीनपिगुणानतीत्य वर्त्तते तत्कथयेत्यर्थः २१

भाषाअनुवाद

चौविसपचीसश्लोकआदिमेंयहीबातअर्जुननेपूछाभीथा औरउसकाउत्तरभीभगवादेचुकेहैं तौभीफेरिविशेषरूपसेजाननेकीइच्छासे अर्जुनपूछतेहैं यहविचारकरि भगवान दूसरेप्रकारसे उनकालक्षणआदि इसश्लोकसेलेकरछश्लोकसेकहते हैं औरउनकेबीचयहएकश्लोककेद्वारा उनकेलक्षणजनावतेहैं किसत्वआदिगुणोंकोउपलक्ष्यकरिकेकहाजोप्रकाशअर्थात् सर्व्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन् यहइसअध्यायकेएकादशश्लोकसेकहाजोसतोगुणकाकार्यऔरप्रवृत्ति औरजोगुणकाकार्यतथामोहादिजोतमोगुणकाकार्ययेसमस्तकार्ययथाक्रमसेआपसेप्रवृत्तहोनेपर दुखविचारिकेजोपुरुषद्वेषनहींकरताऔर इनसबकेनिवृत्तिहोनेसे सुखजानिइच्छानकरै सोईगुणातीतमनुष्य है यह जानो २२ उक्तरूपअनायासबोधसेगम्यजोगुणातीतकेलक्षणसोकहि

उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते गुणावर्त्तन्तइत्येवंयोऽवतिष्ठतिनेङ्गते २३

शाङ्करभाष्यम्।

ज्ञातस्तेनाहंमूढस्तथाराजसीप्रवृत्तिर्मोत्पन्नादुःखात्मिकातेनाहंरजसाप्रवर्त्तितःप्रचलितःस्वरूपात्कष्टंममवर्त्तते योयंयत्स्वरूपावस्थनात्स्वंशस्तथासात्त्विकोगुणःप्रकाशात्मामांविवेकित्वमापादयन्सुखे नचसंजनयन्मांबध्नातीति तानि द्वेष्टाऽसम्यग्दर्शित्वेनतदेवंगुणातीतोनद्वेष्टिसंप्रवृत्तानियथाचसात्त्विकादिपुरुषःसात्त्विकादिकार्य्याण्यात्मानंप्रतिप्रकाश्यनिवृत्तानिकांक्षतिनतथागुणातीतोनिवृत्तानिकांक्षतीत्यर्थः २२ एतन्नपरप्रत्यक्षंलिङ्गं किंतर्हिस्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेवएतत्लक्षणं नहि

आनन्दगिरिकृतटीका

सम्बन्धःकिंवृत्तस्यविधाप्रयोगदर्शनात्प्रश्नद्वयार्थमित्युपलक्षणं प्रश्नत्रयार्थमितिद्रष्टव्यं उत्तरमवताय्यानन्तरश्लोकतात्पर्य्यमाह यत्तावदिति तानिसम्यग्दर्शीनद्वेष्टि इत्युक्तमेवस्पष्टयितुं निषेध्यमसम्यग्दर्शिनोद्वेषंतेषुप्रकटयति ममेत्यादिना सम्यग्दर्शिनःसंप्रत्तेषुप्रकाशादिषु द्वेषाभावमुपसंहरति तदेवमिति ननिवृत्तानि इत्यादि व्याचष्टे यथाचेति तेषामनात्मीयत्वंसम्यक्पश्यन्नात्मानुकूलप्रतिकूलतारोपणेननो हिजते तेभ्यश्चनस्पृहतीत्यर्थः २२ स्वानुभवसिद्धंगुणातीतस्यलक्षणमुक्तमित्याह ए

स्वामिकृतटीका

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा इत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्टमेव दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेषवुभुत्सया पृच्छतीति ज्ञात्वा प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणादिकं श्रीभगवानुवाच प्रकाशञ्चेत्यादि सप्तभिस्तत्रैकेन लक्षणमाह प्रकाशमिति प्रकाशञ्च सर्व्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्निति पूर्व्वोक्तं सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिञ्च रजःकार्यं मोहञ्च तमःकार्यंउपलक्षणार्थमेतत्सत्त्वादीनांसर्व्वाण्यपि कार्य्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतःप्रवृत्तानिसन्तिदुःखवुध्यायोनद्वेष्टिनिवृत्तानिचसन्तिसुखवुद्ध्यायोनकांक्षति गुणातीतःसउच्यतइति चतुर्थेनान्वयः २२ तदेवंसुसम्वेद्यंगुणातीतस्य लक्षण

भाषा अनुवाद।

गुणातीतका आचरण कैसा है इसदूसरे प्रश्नका उत्तर तीन श्लोकमें कहते हैं कि उदासीनके समान साक्षीरूपस्थित होसत्व आदि गुणके कार्य सुखदुःख आदिसे जोमनुष्य अविचलित है अर्थात् अपने द्रष्टास्वरूपसे चुतनहोयवलुसत्वादिगुण अपने अपनेकाममें वर्तमान हैं इनसे हमसेकुछभीसम्बन्धनहीं है ऐसेविवेकज्ञानसे जोपुरुषचुपचाप मौनहोयस्थितरहै औ इसबातसेविचलितनहोय सो गुणातीतपुरुष है २३

समदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकाञ्चनः॥तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः २४

शाङ्करभाष्यं

स्वात्मविषयंद्वेषंआकांक्षांचापरःपश्यति अथेदानींगुणातीतःकिमाचारइतिप्रश्नस्य प्रतिवचनमाह उदासीनेति उदासीनवद्यथोदासीनोनकस्यचित्पक्षंभजते नतथायं गुणातीतत्वोपायमार्गेऽवस्थितआसीनआत्मविद्गुणैर्यःसमासीनःविचाल्यते विवेक दर्शनावस्थातःतदेतत्स्फुटीकरोति गुणाः कार्य्यकारणविषयाकारपरिणताअन्योन्य स्मिन्वर्त्तन्तइति योवतिष्ठति छन्दोभंगभयात्परस्मैपदप्रयोगःयोनुतिष्ठतीति पाठा न्तरंनेंगतेनचलति स्वरूपावस्थएवभवतीत्यर्थः २३ किञ्च समदुःखेति समदुःख

भा०४ = नविचाल्यते

आनन्दगिरिकृतटीका

तन्नेति परप्रत्यक्षत्वाभावंप्रपञ्चयति नहीति आश्रयोविषयः कैर्लिङ्गैरित्यादि परि हृत्य द्वितीयंप्रश्नंपरिहरति अथेति दृष्टान्तंव्याचष्टे यथेति उपेक्षकस्यपक्षपातत्वा योगादित्यर्थः आत्मविदात्मनःकौटस्थ्यज्ञानेनासीनोनिवृत्तकर्त्तृत्वाभिमानोअप्रयत मानोभवतीति दार्ष्टान्तिकमाहतथेति गुणातीतत्वोपायमार्गोज्ञानमेवशब्दादिभि र्विपर्ययैरस्यकूटस्थत्वज्ञानात्प्रच्यवनमाशंक्याह गुणैरिति उपनतानीविषयाणां रागद्वेषद्वाराप्रवर्त्तकत्वमित्यत्र तत्प्रपञ्चयति तदेतदिति योवतिष्ठति सगुणातीतइ त्युत्तरत्रसम्बन्धः अपूर्व्वस्यतिष्ठतेरात्मनेपदेप्रयोक्तव्येकथंपरस्मैपदमित्याशंक्याह छ न्दोभंगेति पाठान्तरेतुबाधितानुवृत्तिंभावमनुष्ठानंकरणाकारपरिणतानां गुणानां विषयाकारपरिणतेषुतेषु प्रवृत्तिर्नममेतिपश्यन् अचलतयाकूटस्थदृष्टिमात्मनोनज हातीत्याह नेङ्गतइति २३ गुणातीतस्यलिंगान्तरमाह किञ्चेति तयोःसमत्वंरागद्वे

स्वामिकृतटीका

मुक्तोद्वितीयप्रश्नस्यकिमाचारइत्यस्योत्तरमाह उदासीनइतित्रिभिःउदासीनवत्सा क्षितयाआसीनःसन्गुणैर्गुणकार्यैःसुखदुःखादिभिर्नयोविचाल्यते स्वरूपान्नप्रच्या व्यते अपितुगुणाएवस्वकार्येषुवर्त्तन्ते एतैर्ममसम्बन्धएवनास्तीति विवेकज्ञानेनयस्तू ष्णीमवतिष्टति परस्मैपदमार्षंनेङ्गतेनचलति २३ अपिच समेति समेदुःखसुखे

भाषा अनुवाद ।

औरजोमनुष्य सुखदुखमेसमान औरमाटीपात्थरसोनाआदिमी जिसकेनिकट समानहै औरसुखदुखकेहेतुस्वरूपअप्रियविषयमे जिसकीबुद्धितुल्यहै औरधीर धीमानजोहै तथाअपनीस्तुतिऔनिन्दामेभीतुल्यबुद्धिहै २४ औरजोमनुष्य मान

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः सर्वारम्भपरित्यागीगुणातीतःसउच्यते २५

शाङ्करभाष्यं

सुखःसमेदुःखसुखे यस्यससमदुःखसुखःस्वस्थःस्वात्मनिस्थितःप्रसन्नःअविक्रियः सम लोष्टाश्मकाञ्चनःलोष्ठञ्चअश्माचकाञ्चनञ्चसमानियस्यससमलोष्ठाश्मकाञ्चनःतुल्य प्रियाप्रियःप्रियञ्चाप्रियञ्चप्रियाप्रियेसमेयस्यसोयंतुल्यप्रियाप्रियोधीरोधीमान्तुल्यनि न्दात्मसंस्तुतिःनिन्दाचआत्मसंस्तुतिश्चतुल्येनिन्दात्मसंस्तुतीयस्ययतेःसतुल्यनिन्दात्मसं स्तुतिः २४ किञ्चमानापमानयोरिति मानापमानयोस्तुल्यःसमोनिर्विकारः तुल्यो मित्रारिपक्षयोःयद्यप्युदासीनाभवन्तिकेचित्स्वाभिप्रायेणतथापिपराभिप्रायेण मि त्रारिपक्षयोरिवभवन्तीति अयन्तुतुल्योमित्रारिपक्षयोरित्याह सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानिकर्माण्यारभतेइत्यारम्भा सर्वानारम्भान्परित्यक्तुंशीलंअस्येति सर्वार म्भपरित्यागीदेहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेणसर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थःगुणातीतःसउ च्यते २५ उदासीनवदित्यादिगुणातीतःसउच्यते इत्येतदन्तमुक्तं यावद्यत्नसाध्यं

आनन्दगिरिकृतटीका

षानुत्पादकतयास्वकीयत्वाभिमानानास्पदत्वं प्रसन्नत्वंस्वास्थ्यादप्रच्युतिरविक्रियत्वं विद्वद्दृष्ट्याप्रियाप्रिययोरसंभवेपिलोकदृष्टिमाश्रित्याह प्रियञ्चेति प्रियाप्रियग्रहणेन गृहीतानांकाञ्चनादीनांब्राह्मणपरिव्राजकवत्पृथग्ग्रहणं निन्दादोषोक्तिरात्मनो गुणकीर्तनं २४ इतश्चगुणातीतःशक्योज्ञातुमित्याह किञ्चेति मानःसत्कारस्तिर स्कारोऽपमानः परदृष्ट्यायौसविषयतयोःपक्षयोर्निर्विशेषोनकस्यचित्पक्षेतिष्ठती त्याह तुल्यइति विदुषोमित्रादिबुद्ध्यभावात्तुल्यमित्रारिपक्षयोरित्ययुक्तमित्याशंक्याह यद्यपीति सर्वकर्मत्यागेदेहधारणमपिनिमित्ताभावान्नस्यादित्याशंक्याह देहेति उ क्तविशेषणोगुणातीतोज्ञातव्यइत्याह गुणेति २५ यदुक्तमुपेक्षकत्वादि तद्विद्योद

स्वामिकृतटीका।

यस्ययतःस्वस्थःस्वरूपएवस्थितःअतएवसमानिलोष्ठाश्मकाञ्चनानियस्य तुल्येप्रिया प्रियेसुखदुःखहेतुभूते यस्य धीरोधीमान्तुल्यानिन्दाचआत्मनःस्तुतिश्चयस्य २४

भाषाअनुवाद

अपमानमेएकभाव औमित्रशत्रुपक्षमेसमबुद्धि तथाजोदृष्टअदृष्टसंपूर्णअर्थकेउद्यम कोत्यागकरनेमेसमर्थहै ऐसेआचरणयुक्तपुरुषकोगुणातीतकहतेहैं यहजानो ५

मांच योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते २६

शाङ्करभाष्यं

तावत् संन्यासिनानुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः स्थिरीभूतन्तु स्वसंवेद्यं सद्गुणातीत स्ययतेर्लक्षणं भवतीति अधुना कथञ्च त्रीन् गुणान् अतिवर्त्तत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह मांञ्चेति मांञ्च ईश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं योयतिः कर्म्मी वा अव्यभिचारेण कदाचित् योव्यभिचरति न भक्तियोगः भजनं भक्तिः सैव योगस्तेन विवेकज्ञानात्मकेन भक्तियोगेन ज्ञानसमुद्भवेन सेवते स गुणान् समतीत्य एतान् यथोक्तान् ब्रह्मभूयाय भवनं भूयः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः २६ कुत एतदि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यात् पूर्व्वं यत्नसाध्यं विद्याधिकारिणाज्ञान साधनत्वेनानुष्ठेयमुत्पन्नायान्तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्योक्तधर्म्मजातं स्थिरीभूतं स्वानुभवसिद्धं लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्युक्तेधर्म्मजाते विभागं दर्शयति उदासीनवदित्यादिना प्रश्नद्वयमेवं परिहृत्य तृतीयं प्रश्नं परिहरति अधुनेति मच्छब्दस्य संसारिविषयत्वं व्यावर्त्तयति ईश्वरमिति तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्त्तिभेदो व्यावर्त्त्यते तस्य ताटस्थ्यं व्यवच्छिनत्ति सर्व्वेति मुख्यामुख्याधिकारिभेदेन विकल्पः भक्तियोगस्याव्यभिचरत्त्वं व्याकरोति अव्यभिचारेणेत्युक्तं तद्व्याचष्टे नेति भजनं परमप्रेमस एव युज्यतेऽनेनेति योगः तेन सेवते पराकृचित्ततां विना सदानुसन्धत्तेत्यर्थः स भगवदनुग्रहकृतसम्यग्धीसम्पन्नो विद्वान् जीवन्नेवेत्यर्थः २६ विद्वान् ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुं पृच्छति

स्वामिकृतटीका

अपि च मानेति मानेऽपमाने च तुल्यः मित्रपक्षे अरिपक्षे च तुल्यः सर्व्वान् दृष्टादृष्टार्थानारम्भानुद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य स एवं भूताचारयुक्तो गुणातीत उच्यते २५

कथञ्च तांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह मांञ्चेति चशब्दोवधारणार्थः मामेव परमेश्वरमव्यभिचारेण एकान्तेन भक्तियोगेन यः सेवते स एतान् गुणान् समतीत्य सम्यगतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति २६

भाषा अनुवाद

किस प्रकार सत्वादि गुणोंको अतिक्रम करिके वर्त्तमान रहै इस प्रश्नका उत्तर करते हैं कि परमेश्वर स्वरूप हमारी जो सेवा अव्यभिचारिणी ऐकान्तिक भक्तिके द्वारा जो मनुष्य करता है सोई मनुष्य गुणत्रयको अच्छी तरहसे अतिक्रम करिके मुक्तिप्राप्तिके योग्य होता है २६ अब पूर्वोक्त भगवद्भक्तके मोक्षप्राप्तिके विषयमें हेतु कहते हैं

ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकान्तिकस्यच २७

इतिश्रीमद्भगवद्गीतायां गुणत्रयविभागयोगोनाम चतुर्द्दशोऽध्यायः १४

साङ्करभाष्यं

त्युच्यते ब्रह्मणः परमात्मनः हियस्मात्प्रतिष्ठाहं प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाहं प्रत्यगात्मा कीदृशस्यब्रह्मणः अमृतस्याविनाशिनः अव्ययस्याविकारिणः शाश्वतस्यचनित्यस्यधर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्यसुखस्यानन्दरूपस्यैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभावस्यपरमानन्दरूपस्यपरमात्मनः प्रत्यगात्माप्रतिष्ठासम्यक्ज्ञानेनपरमात्मतया निश्चीयते इतितदेतद्ब्रह्मभूयायकल्पते उक्तंयया चेश्वरशक्त्याभक्तानुग्रहादिप्रयोजनायब्रह्मप्रतिष्ठतेप्रवर्त्ततेसाशक्तिः ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायोऽथवाब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविकल्पकंब्रह्मतस्यब्रह्मणोनिर्व्विकल्पकोऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाश्रयः किंविशिष्टस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्यव्ययरहितस्य किञ्चशाश्वतस्यचनित्यस्यधर्मस्यज्ञाननिष्ठालक्षणस्यसुखस्यतज्जनितस्यैकान्तनियतस्यच प्रतिष्ठाहमितिवर्त्तते २७ इति श्रीशाङ्करभाष्ये चतुर्द्दशोऽध्यायः १४

आनन्दगिरिकृतटीका

कुतइति तत्रोत्तरमाह उच्यतइति ब्रह्मशब्दस्यामतिबाधके मुख्यार्थग्रहणमभिप्रेत्याह परमात्मनइति तंप्रति प्रत्यगात्मनोयत्प्रतिष्ठात्वं तदुपपादयति प्रतितिष्ठतीति यद्ब्रह्मप्रत्यगात्मनिप्रतितिष्ठतीति ततकिं विशेषणमित्यपेक्षायामुक्तममृतस्येत्यादितत्रामृतशब्देनाव्ययशब्दस्यपुनरुक्तिंपरिहरतिअविकारिणइति नित्यत्वमपक्षयराहित्यंतेनपूर्व्वाभ्यामपौनरुक्त्यं प्रतिषिद्धार्थस्यधर्मशब्दस्यब्रह्मण्यनुपपत्तिमाशंक्याह ज्ञानेति अर्थेन्द्रियसम्बन्धोत्थंसुखंव्यावर्त्तयितुमैकान्तिकस्येत्युक्तं अक्षरार्थमुक्त्वावाक्या

भाषाअनुवाद

किजिसहेतुब्रह्मकीप्रतिष्ठा जोप्रतिमा सोमैहूं अर्थात्घनीभूतप्रकाशमात्रजैसे सूर्यमण्डलतद्रूप हमघनीभूतब्रह्महैं औरनित्यमुक्तअव्ययऔअमृतजोमुक्ति तिसकेभीप्रतिमा हमहैं औशुद्धसत्वमुक्तिकेसाधनस्वरूप सनातनधर्मकेभीप्रतिमामूर्त्ति हमहैं औपरमानदसुखकेभीमूर्त्तिहमैजानो इससेमेरेसेवकको मद्भावरूपब्रह्मत्वप्राप्तिकीअवश्यसम्भावनाहै जिसकेआश्रयहेतुसेअसतजोसतकेसमानप्रतीयमान यहसंसार तिससेहमारेभक्तअनायासहीतरतेहैं यहीचौदहें अध्यायमेभगवानने कहाहै २७ इति जगन्नाथसुकुलविरचितभाषाटीकायां चतुर्द्दशोऽध्यायः १४

नन्दगिरिकृतटीकाच ।

र्थमाह अमृतादिति प्रतिष्ठायस्मादिति पूर्व्वेणसम्बन्धः तस्मात्प्रत्यगात्मापरमात्मत यानिश्चीयते सम्यक्ज्ञानेनेति योजना अस्यश्लोकस्यपूर्वश्लोकेनैकवाक्यतामाह तदे तदिति विवक्षितंवाक्यार्थंप्रपञ्चयति यथेति शक्तिःब्रह्मैवेति कथंसामानाधिकर ण्यंतत्राह शक्तीतिव्याख्यानान्तरमाह अथवेति विशेषणानिपूर्व्ववदपौनरुक्तानिनेत व्यानि तदनेनाध्यायेनक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्यसंसारकारणत्वंपञ्चप्रश्ननिरूपणद्वारेण चसम्यग्ज्ञानस्य सकलसंसारनिवर्तकत्वमित्येतदुपपादयता मुमुक्षोर्यत्नसाध्यं गुणैरचाल्यत्वादिमुक्तस्यायत्नसिद्धं लक्षणमितिनिर्द्धारितः २७

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४

स्वामिकृतटीका

तत्रहेतुमाह ब्रह्मणोहीति हियस्माद्ब्रह्मणोहंप्रतिष्ठाप्रतिमाघनीभूतंब्रह्मैवा हं यथाघनीभूतप्रकाशएवसूर्य्यमण्डलंतद्वदित्यर्थः तथाव्ययस्यनित्यस्य अमृतस्य च मोक्षस्यनित्यमुक्तत्वात् तथातत्साधनस्यशाश्वतस्यधर्मस्यचशुद्धसत्वात्मकत्वात् तथाऐ कान्तिकस्यअखण्डितस्यसुखस्यचप्रतिष्ठाहंपरमानन्दरूपत्वात् अतोमत्सेविनोम द्भावस्यावश्यम्भावित्वाद्युक्तमेवोक्तंब्रह्मभूयायकल्पतइति कृष्णाधीनगुणासङ्गप्रस न्नितभावाम्बुधिं सुखंतरति मद्भक्तइत्यभाषिचतुर्दशे २७

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४

पञ्चदशोध्याय:

श्रीभगवानुवाच ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययं छन्दांसियस्यपर्णानि यस्तंवेदसवेदवित् १

भाषाअनुवाद ।

वैराग्यकेविना ज्ञानऔभक्तिदुर्लभहै इसलियेपंद्रहें अध्यायमे भगवान वैराग्यसहितज्ञानकाउपदेश अर्जुनकोदियाहै औरपूर्वचौदहें अध्यायकेअन्तमे जोकहा किमांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते इत्यादिकविशयेंश्लोकादिमे किएकान्तभक्तिसेपरमेश्वरकाभजनकारीमनुष्यभगवतकीकृपासे ज्ञानलाभकेद्वारा मुक्तहोताहै सोविषयोंमे विरागरहितपुरुषको एकान्तभक्तिअथवाज्ञानहोतानहीं इसीहेतुसेवैराग्यकथनपूर्वकज्ञानउपदेशकरनेकेमनोरथसेप्रथमडेढश्लोककरिकेसंसारस्वरूपकोवृक्षरूपरूपकअलङ्कारसे वर्णनकरतेहुये भगवानश्रीकृष्ण अर्जुनसे कहतेहैं किउर्धमूलकहेउत्तमअर्थात् चरअचरसेभीउत्कृष्ट जोपुरुषोत्तमपरमेश्वर सोसंसारके मूलकारणहैं इसीसेसंसार उर्धमूलहै औरअधःशाखकहेपरमेश्वरकीअपेक्षा अधःअर्थात्कार्यरूपउपाधियुक्त हिरण्यगर्भआदि जोसंसारकीशाखास्वरूप सोईसंसारको अधःशाखकहा औरयहसंसार विनश्वरहेतुसे परदिन प्रभातलौंरहैगा ऐसोविश्वासकेयोग्यनहींहै इससेअश्वत्थकहा औरअठयें अध्यायके उनीशवेंश्लोककी उक्तअभिप्रायसे यह संसार प्रलयके अनन्तर पुनःपुनःउत्पन्नहोताहै तोहोनाजाना इसहेरफेरलगेरहनेसे धारावाहिक वृत्तिरूप इससंसारका विच्छेदनहींहै अर्थात्सदाहीवनारहता इससेअव्ययऔअनादिभीहै औरऐसेहीश्रुतियोंमेभीकहाहै औरछन्दकहेवेदसकल इससंसारवृक्षके पत्रहैं अर्थात् धर्मअधर्मका प्रतिपादनकरिके छायाकेतुल्यहैं औरकर्मफलकेहेतुसंसारवृक्षके आश्रितजीवसमूहहै यहकहतेहुये वेदपत्रसमानहैं जोमनुष्यऐसेकरके संसारवृक्षअश्वत्थरूपकोजानतेहैं सोईवेदकेअर्थवित्हैं तात्पर्ययह किप्रपंचरूपसंसारवृक्षकेमूल परमेश्वरऔरपरमेश्वरके अंशस्वरूपजोब्रह्मादिक सोसवशाखासमानहैं सोईवृक्षविनश्वरऔप्रवाहरूपसे नित्यभीहै औरवेदविहितकर्मोकेद्वारा संसारवृक्षकीसेवाकरनाभीकहाहै इतनाहीवेदोंका निश्चितअर्थहै इससेइसवृक्षके ज्ञानीको वेदवित्कहनाचाहिये १

शाङ्करभाष्यं

यस्मान्मदधीनंकर्म्मिणांकर्मफलंज्ञानिनाञ्चज्ञानयोगधर्मप्राप्यंसुखञ्चज्ञानफलम
तोभक्तियोगेनमांयेसेवन्ते मत्प्रसादात्ज्ञानप्राप्तिक्रमेणगुणातीतामोक्षंगच्छन्तिकि
मुवक्तव्यमात्मनस्तत्वंसम्यक्विजानन्तइत्यतोभगवानर्जुनेनापृष्ठमप्यात्मनस्तत्वं विवक्षु
रुवाच ऊर्द्ध्वमूलमित्यादि तत्रतावद्वृक्षरूपककल्पनयावैराग्यहेतोःसंसारस्वरूपं व
र्णयति विरक्तस्यहिसंसारात्भगवत्तत्वज्ञानेधिकारोनान्यस्येति ऊर्द्ध्वमूलमिति ऊर्द्ध्वं
मूलंकालतःसूक्ष्मत्वात्कारणत्वात्नित्यत्वान्महत्वाच्चोर्द्ध्वमुच्यते ब्रह्माव्यक्तमायाश
क्तिमत्तन्मूलमस्येति सोयंसंसारवृक्षऊर्द्ध्वमूलः श्रुतेश्च ऊर्द्ध्वमूलोऽवाक्शाखइति पुराणे
चाव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः बुद्धिस्कन्धमयश्चैवइन्द्रियान्तरकोटरः महा
भूतप्रशाखश्चविषयैःपत्रवांस्तथा धर्माधर्मसुपुष्पश्चसुखदुःखफलोदयः आजीव्यःसर्व्वभू
तानांब्रह्मवृक्षःसनातनः एतद्ब्रह्मवनञ्चैवब्रह्माचरतिनित्यशः एतत्छित्वाचभित्वा
चज्ञानेनपरमासिना ततश्चात्मरतिंप्राप्ययस्मान्नावर्त्ततेपुनःइत्यादि तमूर्द्ध्वमूलं
संसारंमायामयंवृक्षमधःशाखंमहदहङ्कारतन्मात्रादयः शाखाइवास्याधोभवन्तीति
सोयमधःशाखस्तमधःशाखंनश्वोपिस्थास्यते इत्यश्वत्थस्तंक्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थंप्राहुःक
थयन्तिश्रुतिवादादइत्यव्ययंसंसारंमायामयंअनादिकालप्रवृत्तत्वात्सोयंसंसारवृक्षोव्य
यः अनाद्यनन्तदेहादिसन्तानाश्रयोहिसुप्रसिद्धस्तमव्ययंतस्यैवसंसारवृक्षस्यइदमन्य
द्विशेषणान्तरं छन्दांसियस्यपर्णानिछन्दांसिच्छादनादृग्यजुःसामलक्षणानिय
स्यसंसारवृक्षस्यपर्णानि यथावृक्षस्यरक्षणार्थानिपर्णानितथावेदाःसंसारवृक्षपरिर
क्षणार्था धर्मतद्धेतुफलप्रकाशनार्थत्वात्यथाव्याख्यातंसंसारवृक्षंसमूलंयस्तंवेद स
वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः १

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानेनगुणात्ययेदर्शितेनाशित्वेतेषांविज्ञानेनात्ययादनाशित्वे तेनापितद्योग्यत्वान्न
ज्ञानंगुणात्ययहेतुरित्याशङ्कांनिरस्यसाक्षादेवश्रवणादिहेतुंसंन्यासंविधित्सुःब्रह्मत्व
स्यपरमपुरुषार्थताञ्चविवक्षुरध्यायान्तरमारभ्यतेयस्मादिति कर्म्मिणोज्ञानिनश्चशा
स्त्रेधिकृताः तत्रकर्मिणांकर्मानुकूलंफलमीश्वरायत्तंफलमतउपपत्तेरितिन्यायात्ज्ञा
निनामपितत्फलमीश्वरायत्तमेव ततोह्यस्यबन्धविपर्ययावित्युक्तत्वात् यस्मादेवंतस्मा
द्येभक्त्याख्येनयोगेनमामेवसेवन्ते तेमत्प्रसादद्वाराज्ञानंप्राप्यतेनगुणातीतामुक्ताभ
वन्तीति स्थितमित्यर्थः येत्वात्मनस्तत्वमेवसन्देहाद्यपोहेनजानन्ति तेनज्ञानेनगुणा

आनन्दगिरिकृतटीका

तीताःसन्तोमुक्तिंगच्छन्तीति किमुवक्तव्यमित्यर्थः सिद्धमर्थमाह किमुवक्तव्यमिति
आत्मतत्वाज्ञानंयतःसंसारहेतुः ज्ञानंमोक्षानुकूलमतोऽर्जुनेनकिन्तदित्यपृष्टमपितत्वं
भगवानुक्तवान्प्रश्नाभावेपितस्यतद्व्युत्पादनाभिमानादित्याह अतइतितत्वेविवक्षिते
किमितिसंसारोवर्ण्यतेतत्राह तत्रेति अध्यायादिःसप्तम्यर्थः वैराग्यमपिकिमिति उ
च्यतेतत्राह विरक्तस्येतिइतिवैराग्यायसंसारवर्णनमितिशेषः नाशसम्भावनायैवृक्ष
रूपकंबन्धहेतोर्दर्शयति ऊर्द्ध्वमूलमिति कथंकालतःसूक्ष्मत्वंतदाह कारणत्वादिति
तदेवकथंकार्य्यापेक्षया नियतपूर्व्वभावित्वादनादित्वादित्याह नित्यत्वादिति सर्व्व
व्यापित्वाच्चोत्कर्षंसम्भावयति महत्वाच्चेति ऊर्द्धमुच्छ्रितमुत्कृष्टमितियावत् तस्य
कूटस्थस्यकथंमूलत्वमित्याशंक्याह अव्यक्तेति स्मृतिमूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति श्रुते
श्चेति अर्व्वाचीनोनिकृष्टाःशाखाइव महदाद्यायस्य सतथा प्रकृतेसंसारवृक्षेपुराणस
म्मतिमाह पुराणेचेति अव्यक्तमव्याकृतंतदेवमूलंतस्मात् प्रभवनंप्रभवोयस्य सतथा
तस्यैवमूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादतिदृढत्वादुत्थितः सम्वर्द्धितः तस्यलौकिकवृक्षसाध
र्म्यमाह बुद्धीत्यादिना वृक्षस्यहिशाखाःस्कन्धादुद्भवन्ति संसारस्यचबुद्धेःसकाशान्ना
नापरिणामाजायन्ते तेनबुद्धिरेवस्कन्धस्तन्मयस्तत्प्रचुरोयंसंसारतरुः इन्द्रियाणामन्त
राणिछिद्राणिकोटराणियस्य सतथा महान्तिभूतानि पृथिव्यादीन्याकाशान्तानिवि
शाखस्तम्भायस्य तथाआजीव्यत्वमुपजीव्यत्वंब्रह्मणाधिष्ठितोवृक्षोब्रह्मवृक्षस्तथापि
ज्ञानंविनाच्छेत्तुमशक्यतयासनातनःचिरन्तनःएतच्चब्रह्मणःपरस्यात्मनोवनंवननीयं
सम्भजनीयमस्तिहि ब्रह्मप्रतिष्ठितंतस्यवृक्षस्यसंसाराख्यस्यतदेवब्रह्मसारभूतंअथवास्य
ब्रह्मवृक्षस्यानवच्छिन्नस्यसंसारमण्डलस्यतदेतद्ब्रह्मवनमिववनंवननीयंसम्भजनीयं
नहिब्रह्मातिरिक्तंसंसारस्यास्पदमस्ति ब्रह्मैवाविद्ययासंसरतीत्यभ्युपगमादित्यर्थः अ
हं ब्रह्मेतिदृढज्ञानेनोक्तं संसारवृक्षंछित्वाप्रतिबन्धकाभावादात्मनिष्ठोभूत्वा पुनरा
वृत्तिरहितंकैवल्यंप्राप्नोतीत्याह एतदिति अधःशाखमित्येतद्व्याचष्टे महदिति आदि
शब्देनेन्द्रियादिसंग्रहः संसारवृक्षस्यातिचञ्चलत्वेप्रमाणमाह प्राञ्चइति क्षणध्वं
सिनोव्ययत्वंविरुद्धमित्याशंक्याह संसारेति तदेवोपपादयति अनादीति छादनंरक्ष
णंप्रावरणंवा कर्म्मकाण्डानिस्वर्गारोहावरोहफलानिनानाविधार्थवादयुक्तानिसंसा
रवृक्षंरक्षन्ति तन्निष्ठंदोषध्वान्ताद्रक्षन्ति तेनतानिच्छन्दांसिपर्णानीवभवन्तीत्यर्थः तदे
वप्रपञ्चयति यत्रेति उक्तार्थेहेतुमाह धर्म्मेति कर्मकाण्डानांवेदानामितिशेषः क
र्मब्रह्माख्यसर्व्ववेदार्थस्य तत्रान्तर्भावमुपेत्य व्याचष्टे वेदार्थेति १

शाङ्करभाष्यं

नहिसंसारवृक्षादस्मात्समूलात्ज्ञेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्त्यतःसर्व्वज्ञःस यो वेदमवेदार्थविदिति यस्मात्संसारवृक्षेसमूलेसर्व्वज्ञेयंअन्तर्भवतीति तस्मात्समूलवृक्षज्ञानंस्तौति तस्यैवसंसारवृक्षस्यापरावयवव्यापारकल्पनोच्यते अधोमनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरमूर्द्धञ्चयावद्ब्रह्माविश्वसृजोधर्मइत्येतदन्तंयथाकर्मयथाश्रुतंज्ञानकर्मफलानितस्यवृक्षस्यशाखाइवशाखाःप्रसृताः प्रगतागुणप्रवृद्धाःगुणैःसत्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाःस्थूलीकृताउपादानभूतैर्व्विषयप्रवालाःविषयाःशब्दादयःप्रवालाइवदेहादिकर्मफलेभ्यःशाखाभ्यःअंकुरीभवन्तीवतेन विषयप्रवालाःशाखाःसंसारवृक्षस्यपरममूलमुपादानंपूर्व्वमुक्तमथेदानींकर्मफलजनितरागद्वेषादिवासनामूलानीवधर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनितान्यधश्चदेहाद्यपेक्षयामूलान्यनुसन्ततानिअनुप्रविष्टानिकर्मानुबन्धीनि कर्मधर्माधर्मलक्षणमनुबन्धःपश्चाद्भावी येषामुद्भूतिमनुभवन्तीति तानिकर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोकेविशेषतोऽत्रहिमनुष्याणांधर्माधिकारःप्रसिद्धः २

स्वामिकृतटीका

वैराग्येणविनाज्ञानंनचभक्तिरतःस्फुटं वैराग्योपस्कृतंज्ञानमीशःपञ्चदशेऽदिशत् पूर्व्वाध्यायान्ते माञ्चयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतइत्यादिना परमेश्वरमेकान्तभक्त्याभजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनब्रह्मभावोभवतिइत्युक्तं नचैकान्तभक्तिर्ज्ञानंवाअविरक्तस्यसम्भवतीतिवैराग्यपूर्व्वकंज्ञानमुपदेष्टुकामः प्रथमंतावत्सार्द्धश्लोकाभ्यांसंसारस्वरूपंवृक्षरूपकालङ्कारेणवर्णयन्श्रीभगवानुवाच ऊर्द्धमूलमिति ऊर्द्धमुत्तमःक्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टःपुरुषोत्तमोमूलंयस्यतं अधइतिततोऽर्वाचीनाः कार्य्योपाधयोहिरण्यगर्भादयोगृह्यन्ते तेतुशाखाइवशाखायस्यतं विनश्वरत्वेनश्वःप्रभातपर्यन्तमपि नस्थास्यतीतिविश्वासानर्हत्वादश्वत्थंप्राहुः प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययञ्च प्राहुः ऊर्द्धमूलोऽवाक्शाखएषोऽश्वत्थःसनातनइत्याद्याःश्रुतयः छन्दांसिवेदायस्य पर्णानि धर्म्माधर्मप्रतिपादनद्वारेणच्छायास्थानीयैःकर्मफलैःसंसारवृक्षस्यसर्व्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात्पर्णस्थानीयावेदाःयस्तमेवम्भूतमश्वत्थंवेद सएववेदार्थवित् संसारप्रपञ्चवृक्षस्यमूलमीश्वरोब्रह्मादयस्तदंशाःशाखास्थानीयाः सचसंसारवृक्षो विनश्वरःप्रवाहरूपेणनित्यश्च वेदोक्तैःकर्मभिःसेव्यतामापादितश्चइत्येतावानेवहि वेदार्थः अतएवंविद्वान्वेदविदितिस्तूयते १

अधश्चोर्द्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखा गुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः अधश्चमूलान्यनुसन्त
तानि कर्मानुबन्धीनिमनुष्यलोके २

आनन्दगिरिकृतटीका

समूलसंसारवृक्षज्ञानेतुफलंकित्वामूलमेवनिःक्षप्यज्ञातुंशक्यमिति तत्ज्ञाना
र्थंप्रयतितव्यमितिमत्वातत्ज्ञानस्तुतिरलविवक्षितेत्याह नहीति अवयवसम्बन्धिन्य
परांप्रागुक्तादतिरिक्ताकल्पनाइतियावत् आमनुष्यलोकादाविरिञ्चेरित्यधःशब्दा
र्थमाह मनुष्यादिष्विति तस्मादेवारभ्यासत्यलोकादित्यूर्द्ध्वशब्दार्थमाह यावदिति शा
खाशब्दार्थंदर्शयति ज्ञानेति तेषांहेत्वनुगुणत्वेनबहुविधत्वंसूचयति यथेतिप्रत्यक्षा
णांशब्दादिविषयाणांप्रशाखत्वंशाखासुपल्लवत्वंअंकुरत्वंस्फोरयति देहादीति उर्द्ध्वमू
लमित्यत्रसंसारवृक्षस्यमूलमुक्तंकिमिदानीमधश्चमूलानीत्युच्यते तत्राह संसारेतिअ
नुप्रविष्टत्वंसर्वेषुलिङ्गेष्वनुगततयासक्तत्वमविच्छिन्नत्वंरागादीनाञ्चकर्मफलजन्य
त्वंप्रकटयति कर्मेति कर्मणांरागादीनांमिथोहेतुहेतुमत्वंतेषांतथात्वेनानवच्छिन्नत

भाषाअनुवाद

औरकार्यरूपउपाधिविशिष्ट हिरण्यगर्भआदिजोसकलजीव सोईशाखा
रूपपूर्वश्लोकमेकहाहै तिनकेमध्यमे जोअकर्मकारी अर्थात्कुत्सितकर्मकरतेहैं
तेअधःअर्थात्पशुआदियोनिमेजातेहैं औरजोसत्कर्मकरते वेउर्द्ध्वकहे देवयो
निमेप्राप्तहोते येईसंसारवृक्षकेशाखारूपसत्त्वआदिगुणोंकीवृत्तिमे जलसेचनके
समान यथायोगवढ़तेहैं औशाखाकेअग्रतुल्यइन्द्रियऔइन्द्रियोंकेविषयजोरूप रस
आदि सोईप्रधानअर्थात्पत्रतुल्यहैं औरअधोभागउर्द्ध्वभागमेऔसमस्तमूलमे पर
मेश्वरहोमुख्यमूलहैं औरतद्भोगवासनारूपअवान्तरवासनासब अवान्तर मूलहैं
औरअवान्तरवासनाकेकार्यकहतेहैं किकर्मभावहीसकलवासनाकेअनुबन्धअर्थात्
उत्तरभावीकहेहोनहार सोईवासनासमस्तमनुष्यलोकमे कर्मअनुबन्धीहोतीहै अ
र्थात्उर्द्ध्वअधोलोकमेभुक्तिजोनानाप्रकारकेभोग सोईसोईभोगवासनाकेद्वाराहीकर्म
चयहोनेसेमनुष्यलोककोप्राप्तलोगोंकोसोईसोईवासनाअनुरूपसकलकर्मोमेप्रवृत्ति
होतीहै औरजिसहेतुमनुष्यलोकहीमेकर्मकाअधिकारहै औरकोईलोकमेनहीं
है इससेमनुष्यलोकहीमे वासनारूपमूलकोकर्मकाअनुबन्धीकहाहै शोचहै किच
रणभक्तसकलसाधनमनुष्यदेहपायके नकुछकरपायाकोईसभलकोभीमूलगयेकिसीकोदे
ख याकिसीकेउपदेशमेआंखअंधीऔकानबहरेहोरहे २ इससंसारमेवर्त्तमान

नरूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा अश्वत्थमेनंसुविरूढ
मूल मसङ्गशस्त्रेणदृढेनछित्वा ३

शाङ्करभाष्य

यस्त्वयंवर्णित:संसारवृक्ष:नरूपेति नरूपमस्येह यथावर्णितंतथा नैवोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वात्दृष्टनष्टस्वरूपोहि सइत्यतएवनान्तोनपर्यन्तोनिष्ठासमाप्तिर्वाविद्यतेतथानचादिरितआरभ्यायंप्रवृत्तइति नकेनचिद्गम्यते नचसंप्रतिष्ठास्थितिर्मध्यमस्यनकेनचिदुपलभ्यते अश्वत्थमेनंयथोक्तंसुविरूढमूलंसुष्ठुवि

आनन्दगिरिकृतटीका

याप्रवृत्ति:विशेषतोमनुष्यलोकेभवतीत्यत्रहेतुमाह अवधीति कर्मव्युत्पत्याप्राणिभिर्का योलोक: मनुष्यश्चासौलोकश्चेत्यधिकृतोब्राह्मणत्वादिविशिष्टोदेहोमनुष्यलोक: २

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अधश्चेति हिरण्यगर्भादय: कार्य्योपाधयोजीवा: शाखास्थानीयत्वेनोक्ता स्तेषुचयेदुःकृतिनस्तेऽध:पश्वादियोनिषु प्रसृताविस्तारंगता: सुकृतिनश्चोर्द्ध्वं देवादि योनिषुप्रसृतास्तस्यसंसारवृक्षस्यशाखा: किञ्चगुणै: सत्वादिवृत्तिभिर्जलसेचनैरिव यथायथंप्रवृद्धावृद्धिंप्राप्ता:किञ्चविषयारूपादय:प्रवाला:पल्लवस्थानीया यासांशाखाग्रस्थानीयाभीरिन्द्रियवृत्तिभि:संयुक्तत्वात् किञ्चअधश्च चशब्दादूर्द्ध्वञ्चमूलानिअनुसन्ततानिविरूढानिमुख्यंमूलमीश्वरएव इमानित्वन्तरालानिमूलानितत्तद्भोगवासना लक्षणानि तेषांकार्यमाह मनुष्यलोकेकर्मानुबन्धीनिइति कर्म्मएवअनुबन्धि उत्तर भावियेषां तानिऊर्द्ध्वाधोलोकेषूपभुक्ततत्तत्भोगवासनादिभिर्हिकर्म्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानांतत्तदनुरूपेषुकर्म्मसुप्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेवहिकर्माधिकारोनान्येषुलोकेषु अतोमनुष्यलोकइत्युक्तं २ किञ्च नरूपमिति इहसंसारेस्थितै:प्राणिभिरस्यसं

भाषा अनुवाद

जोप्राणीहैं वेसंसारवृक्षकाउर्द्ध्व मूलआदिभेदनहींजानतेहैं औरअत्यन्तवड़ेपनके हेतुसे इसकाअन्तभीनहींजानाजायहै तथाअनादिहेतुसेआदिभीनहींकोईजानिसकैहै औरस्थिति अर्थात्यहसंसारकिसतरहस्थितओकैसाहै सोभी खबर किसीकोनहींहै इससेयहसंसारवृक्षदुःखदायकहैइसकाकाटनाकठिनहै औ अनर्थकारीहै इसीहेतु इससंसारकोदृढ़वैराग्यरूपशस्त्रसेछेदनकरके तत्त्वज्ञानकीयत्नकरनाचाहिये यहडेढ़श्लोकसेभगवानकहतेहैं कियहअश्वत्थरूपदृढ़मूलसंसारको अहंममतात्यागरूपदृढ़शस्त्रसत्रूपसम्यकविचारसेछेदनअर्थात्पृथककरके ३

ततःपदंतत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गतानननिवर्त्तन्तिभूयः तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्ये यतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ४ निर्मानमोहाजितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या

शाङ्करभाष्यं ।

रूढानिविरोहंगतानिमूलानियस्यतमेनंसुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेणअसंगः असंगता पुत्रवित्तलोकैषणादिभ्योव्युत्थानन्तेनामङ्गशस्त्रेणदृढेन परमात्माभिमुखनिश्चयदृढी कृतेनपुनःपुनर्विवेकाभ्यासाश्मनिशितेनछित्वासंसारवृक्षंसबीजमुद्धृत्य ३

आनन्दगिरिकृतटीका

पुनःपुनःरागादिनाप्रवृत्तत्वेनानादित्वान्नसंसारवृक्षःस्वयमुच्छिद्यते नचोच्छे त्तुंशक्यतेकेनापीत्याशंक्याह यस्येति यथापूर्व्वंवर्णितंयथाचलोकेप्रसिद्धं तथास्यरू पमिह शास्त्रेऽनुमीयते तथाचास्यज्ञानापनोद्यत्वं युक्तमित्याह यथेति तस्याप्रमितत्वे हेतुमाह स्वप्नेतितस्यस्वप्नादिसमत्वेदृष्टनष्टस्वरूपत्वंहेतुंकरोति दृष्टेतिदृत्यमेयतेति शेषः तमेवामेयत्वंहेतुंकृत्वावसानमपितस्यनभातीत्याह अतएवेति ज्ञानंविनाभ्रान्ति वासनाकर्मणामन्योन्यनिमित्तत्वान्नावसानमस्तीत्यर्थः इदंप्रथमत्वमपिनास्यपरि च्छेत्तुंशक्यमित्याह तथेति आद्यन्तवन्मध्यमपिनास्यप्रामाणिकमित्याह मध्यमिति संसारवृक्षस्याश्वत्थशब्दितस्यलक्षणमङ्गुरस्यस्वयमेवोच्छेदसम्भवात्तदुच्छेदार्थंनप्रयति तव्यमित्याशंक्याह अश्वत्थमिति व्युत्थानंवैराग्यपूर्वकंपारिव्राज्यंदृढीकृतत्वमेवविवे कपूर्व्वकत्वेनस्फुटयति पुनःपुनरिति ३

स्वामिकृतटीका

सारवृक्षस्यतथाउर्द्धमूलत्वादिप्रकारेणरूपंनोपलभ्यतेनचान्तोऽवसानमपर्यन्तत्वात् नचादिरनादित्वात् नचसंप्रतिष्ठास्थितिःकथंतिष्टतीति नोपलभ्यतेयस्मादेवम्भूतोऽ यंसंसारवृक्षोदुरुच्छेदोऽनर्थकरश्चतस्मादेनंदृढेनवैराग्येणशस्त्रेणछित्वा तत्व ज्ञानेयतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति सार्द्धेन एनमश्वत्थंसुविरूढमूलमत्यन्तबद्धमूलंम सं असङ्गोऽहंममतात्यागस्तेनशस्त्रेणदृढेनसम्यग्विचारेणछित्वापृथक्कृत्य ३

भाषाअनुवाद

तदनन्तरसंसारकेमूलकारणस्वरूपतत्पदसे कहेजातेभयेजिसईश्वरपदकोअन्वे षणकरनाउचितहै सोपदकैसाहै इसअपेक्षापरकहतेहैं किजहांजायकरफेरऔर संसारआवर्त्तनकहेआवागमनहोतानहीं औरभगवत्पदढूंढनेकीरीतिकहतेहैं किजिससेइसपुरानेसंसारकीप्रवृत्तिभईहै उसीआदिपुरुषकेशरणागतहोतेहैं इ सीतरह एकान्तभक्तिकेद्वारादूढ़ैः ४ सोईपरमेश्वरकीप्राप्तिकेविषयमेदूसरी

विनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञै र्गच्छन्त्यमूढाःपदमव्ययंतत् ५

शाङ्करभाष्यं ।

ततइति ततःपश्चात्यत्पदंवैष्णवंतत्परिमार्गितव्यंपरिमार्गणमन्वेषणं ज्ञा तव्यमित्यर्थः यस्मिन्पदेगताःप्रविष्टाननिवर्त्तन्तिनावर्त्तन्तेभूयःपुनःसंसाराय कथंप रिमार्गितव्यमित्याह तमेवचयःपदशब्देनोक्तआद्यमादौभवंआद्यंपुरुषंप्रपद्यइत्येवं परिमार्गितव्यंतच्छरणतयेत्यर्थः कोसौपुरुषइत्युच्यतेयतोयस्मात्पुरुषात्संसारमा यावृक्षप्रवृत्तिःप्रसृतानिःसृतैन्द्रजालिकादिवत्मायापुराणीचिरन्तनी ४ कथंभूता स्तत्पदंगच्छन्तीत्युच्यतेनिर्मानेति निर्मानमोहामानश्चमोहश्चमानमोहौतौनिर्गतौ येभ्यस्तेनिर्मानमोहाःमानमोहवर्जिताःजितसङ्गदोषाःसङ्गएवदोषःसङ्गदोषःजितस ङ्गदोषोयैस्तेजितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्याःपरमात्मस्वरूपालोचनेनित्यास्तत्पराःनिवृ त्तकामाःविशेषतोनिर्लेपेननिवृत्ताःकामायेषांते विनिवृत्तकामायतयः सन्यासिनो द्वन्द्वैःप्रियाप्रियादिभिर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैःपरित्यक्ताःगच्छन्त्यमूढामोहवर्जिताः प दमव्ययंतद्यथोक्तं ५ तदेवपदंपुनर्विशिष्यते नेति तद्धामेतिव्यवहितेनधाम्ना सम्ब

आनन्दगिरिकृतटीका

ऊद्वृत्यकिंकर्त्तव्यंतदाह ततइति पश्चादश्वत्थादूर्द्ध्वंव्यवस्थितमित्यर्थः किन्तत्पदंयद न्विष्यज्ञातव्यंतदाह यस्मिन्निति येनसर्वंपूर्णंपुरिशुवाशयानंपुरुषंप्रपद्येशरणंगतो स्मीत्यर्थः विवर्त्तवादानुरोधिनंदृष्टान्तमाह ऐन्द्रेति ४ परिमार्गणपूर्वकंवैष्णवं

स्वामिकृतटीका

ततइति ततस्तस्यमूलभूतंतत्पदंवस्तुपरिमार्गितव्यंअन्वेष्टव्यंकीदृशं यस्मिन् ग तायत्पदंप्राप्ताःसन्तोभूयोननिवर्त्तन्तिनावर्तन्तइत्यर्थः अन्वेषणप्रकारमेवाह तमे वेति यतएषापुराणीचिरन्तनी संसारप्रवृत्तिःप्रसृताविस्तृतातमेवचाद्यंपुरुषंप्रप द्येशरणंव्रजामिइत्येवमेकान्तभक्त्याअन्वेष्टव्यमित्यर्थः ४ तत्प्राप्तौसाधनान्तराणि

भाषाअनुवाद

उपायदेखावतेहुये कहतेहैं किजिनमनुष्योंकेमानअहंकारऔमिथ्यावस्तुमे रुचि नहींहै अर्थात्मानादिदूरहोगयेहैं औरजिनकेपुत्रस्त्रीधनआदिमेआशक्तिरूप दोषनिवृत्तभयेहैं औरजिनकोआत्मज्ञानमेभलीप्रकारसेनिष्ठाहै औरजिनकीवा सनाअच्छीतरहनिवृत्तहोगईहै औरसुखदुखकेहेतुरूपशीतउष्णहानिलाभआदि द्वन्दसेअच्छीतरहछूटगयेहैं ऐसेजोनिवृत्तअविद्या कहेज्ञानीजनहैं तेईअव्यय रू पकोप्राप्तहोतेहैं ५ अबउसीअव्ययपदकोविशेषरूपसेकहतेहैं किउसपद को

नतद्भासयते सूर्यो नशशाङ्कोनपावकः यद्गत्वाननिवर्त्तन्ते तद्धामपरमंमम ६

शाङ्करभाष्यं

न्धःधामतेजोरूपंपदंनभासयतेसूर्यआदित्यःसर्व्वावभासनशक्तिमत्त्वेपिसतितथान श शाङ्कश्चन्द्रोनचपावकोनाग्निरपियद्धामवैष्णवंपदं गत्वाप्राप्यननिवर्त्तन्तेयच्चसूर्यादिभि र्नभासयतेतद्धामपदं परमंविष्णोर्ममपदं यत्गत्वा ननिवर्त्तन्त इत्युक्तं ६

ननुसर्व्वाहिगतिरागत्यन्तासंयोगाविप्रयोगान्ताःइति प्रसिद्धंहिकथमुच्यते त द्धामगतानांनास्तिनिवृत्तिरितिशृणु तत्रकारणंममैवेति ममैवपरमात्मनोनारायण स्यांशोभागोऽवयवएकदेशइत्यनर्थान्तरंजीवलोकेजीवानांलोकेसंसारेजीवभूतः भो क्ताकर्तेति प्रसिद्धःसनातनःपुरातनःयथाजलसूर्यकः सुर्यांशोजलनिमित्तापायेसूर्यमे वगत्वाननिवर्ततेतथाअयमप्यंशः तेनैवात्मनासङ्गच्छत्येवमेवयथावाघटाद्युपाधिपरि च्छिन्नोघटाद्याकाशःआकाशांशः सन्घटादिनिमित्तापायेआकाशंप्राप्य ननिवर्तत

आनन्दगिरिकृतटीका

पदंगच्छतांसंक्रान्तरान्याकाङ्क्षापूर्व्वकंकथयति कथमित्यादिना मानोहङ्कारःमोह स्त्वविवेकःजितसङ्गदोषाःशत्रुमित्रसन्निधावपिद्वेषप्रीतिवर्जिताइत्यर्थः तत्परत्वंश्रव णादिनिष्ठत्वंसंन्यासिनोवैराग्यद्वारा त्यक्तसर्व्वकर्म्माणइत्यर्थःआदिशब्देनतद्धेतुग्रहः मोहवर्जितत्वमुक्तहेतुतःसंजातसम्यग्धीत्वं ५ तद्येत्पदं वेद्यंकर्त्तुरन्यत्कर्म्मेति द्वैतापातोऽवेद्यंचेद्पुमर्थत्वात्प्रेप्सितत्वासिद्धिरित्याशंक्याह तदेवेति उक्तमनू द्यात्तिपति यद्गत्वेति ६ तत्रप्रसिद्धिंप्रमाणयति संयोगाइति गमनस्यागमनान्तत्व

स्वामिकृतटीका

दर्शयन्नाह निर्मानेति निर्गतौमानमोहौअहङ्कारमिथ्याभिनिवेशौयेभ्यस्तेजितःपुत्रा दिसङ्गरूपोदोषोयैस्तेअध्यात्मेआत्मज्ञानेनित्याःपरिनिष्ठिताःविशेषेणनिवृत्तः कामो येभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात्सुखदुःखसंज्ञानिशीतोष्णादीनिद्वन्द्वानि तैर्विमुक्ताअतए वामूढानिवृत्ताविद्याःसन्तस्तदव्ययंपदंगच्छन्ति ५ तदेवंगन्तव्यंपदंविशिनष्टि नतदिति तत्पदंसूर्यादयोनप्रकाशयन्तियत्प्राप्यननिवर्तन्तेयोगिनस्तद्धाम स्वरूपं परमंमम अनेनसूर्यादिप्रकाश्यविषयत्वेनजडत्वशीतोष्णादिदोषप्रसङ्गोनिरस्तः ६

भाषा अनुवाद

सूर्यचन्द्रअग्निभीप्रकाशनहींकरसक्तेहैं औरयोगीजनजिसपदकोप्राप्तहो फेरि संसारमेंआवर्त्तन कहेगमनागमननहींकरतेहैं सोईवामककेतेजरूप हमरास्व रूपहै जहांसूर्यादिकीभीगतिनहींतहांकुद्वन्दजडताकाकौनप्रसङ्गहै ६ जोकहो

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः मनःषष्ठानीन्द्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ७

शाङ्करभाष्यं।

इत्येवमतउपपन्नमुक्तंयद्गत्वाननिवर्त्तन्तइति ननुनिरवयवस्यपरमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोंशइति सावयवत्वेचविनाशप्रसङ्गोऽवयवविभागान्नैषदोषोऽविद्याकृतोपाधि परिच्छिन्नएकदेशोंशइवकल्पितोदर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्यायेविस्तरशः सचजीवोम दंशत्वेनकल्पितःकथंसंसरतीत्युक्तमिति चेदुच्यते मनःषष्ठानीन्द्रियाणिश्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थानेकर्णशष्कुल्यादौ प्रकृतौस्थितानि कर्षत्याकर्षति ७

आनन्दगिरिकृतटीका।

प्रसिद्धेरप्युक्तंयद्गत्वेत्यादिइत्युपसंहरति कथमिति आक्षेपंपरिहरति उच्यतेति भगव तुप्राप्तेर्निष्टत्यंतत्वाभावःसप्तम्यर्थः जीवस्यपरांशत्वेपिकथमुक्तदोषसमाधिरित्याशंक्य प्रतिबिम्बपक्षमादायदृष्टान्तेनप्रत्याचष्टे यथेति अवच्छेदपक्षमाश्रित्यदृष्टान्तान्तरेणो क्तदोषसमाधिंदर्शयति यथावेति आक्षेपसमाधिमुपसंहरति अतइति परस्य निरव यवत्वात्तदंशत्वंजीवस्यायुक्तमिति शङ्कते नन्विति तस्यनिरवयत्वंसाधयति सावयव त्वेचेति वस्तुतोनिरंशस्यापिपरस्यकल्पनयाजीवोंशोभविष्यतीतिपरिहरति नैष दोषइति वस्तुतस्तुजीवस्यनांशत्वंपरमात्मतावन्मात्रतयादर्शितत्वादित्याह दर्शितश्चेति यदिपरस्यांशत्वेनकल्पितोजीवोवस्तुतस्तदात्मैवनतर्हितस्यसंसारित्वं उत्क्रान्तिर्वे तिशङ्कते कथमिति जीवस्यसंसरणमुत्क्रमणञ्चोपपादयितुमुपक्रमते उच्यतइति ७

स्वामिकृतटीका।

ननुचत्वदीयंधामप्राप्ताःसन्तोयदिननिवर्त्तन्ते तर्हिसतिसंपद्यनविदुःसति सं

भाषाअनुवाद

कितुमारेधामकोप्राप्तहो फेरिसंसारनहींहोता सोसत्यहै सकलजीवसतस्वरूपस म्पन्नहोकेइ तदृष्टिनहीकरतेहैं औरसुषुप्तिसमयमेहमब्रह्मभावकोप्राप्तहोतेहैं ऐ सेश्रुतिविधानकरैहै औप्रलयकालमेभी सबजीवतिसधामकोप्राप्तहोतेहैं तोफेरि संसारीऔरकिसकानामहै इसआशङ्कापरपाञ्चश्लोकवेसंसारीस्वरूप देखावते है किहमाराअंशजीवअविद्यासेसुषुप्तितथाप्रलयकेसमयप्रकृतिमेलीनहोकेरहतेहैं औरमनसमेतइन्द्रियइनछवोको मेरेहीअंशसनातनजीवभूतसंसारके उपभोगार्थ फेरभीमनुष्यलोकमे खैंचेहैं यहांयहजाननाचाहियेकिइन्द्रियशब्दसेज्ञानकर्मइन्द्री औपञ्चप्राणलेतेहैं इसीसेसंसारीहोते हैं ७ औरसोईइन्द्रियोंकोआका

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ८

शाङ्करभाष्यं

कस्मिन्काले शरीरमिति यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसंघातस्वामी जीवस्तदाकर्षतीति श्लोकस्य द्वितीयपादार्थवशात् प्राथम्येन सम्बध्यते यदा च पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यक् याति गच्छति किमिवेत्याह वायुः पवनो गन्धानिवाशयात् पुष्पादेः ८ कानि पुनस्तानीति

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां जीवेनाकर्षणस्य कालं पृच्छति कस्मिन्निति जीवस्योत्क्रान्तिर्नेश्वरस्येत्याशंक्येश्वरशब्दार्थमाह देहादीति उत्क्रान्त्यनन्तरभाविनी गतिरित्येतदर्थवशादित्युक्तं अवशिष्टानि श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे यदा चेति ८

स्वामिकृतटीका

पद्याम ह इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तिप्रलयसमये तत्प्राप्तिः सर्वेषामस्तीति को नाम संसारी स्यादित्याशंक्य संसारिणं दर्शयति ममैवेति पञ्चभिः ममैवांशोयमविद्यया जीवभूतः सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः असौ सुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौ लीनतया स्थितानि मनःषष्ठानि येषां तानीन्द्रियाणि पुनर्जीवलोके संसारोपभोगार्थमाकर्षति एतच्च कर्मेन्द्रियाणां प्राणस्य चोपलक्षणार्थम् अयम्भावः सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपि सदंशत्वात् सर्वस्यापि जीवमात्रस्य मयि लयादस्त्येव मत्प्राप्तिस्तथाप्यविद्यावृतस्य सानुशयस्य सप्रकृतिके मयि लयो न तु शुद्धे तदुक्तं अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्तीत्यादिना अतः पुनः संसाराय निर्गच्छन्नविद्वान् प्रकृतौ लीनतयाश्रितानि स्वोपाधिभूतानीन्द्रियाण्याकर्षति विदुषां तु शुद्धस्वरूपप्राप्तेर्निवृत्तिरिति ७ तान्याकृष्य किं करोतीत्याह शरीरमिति यत् यदा शरीरान्तरं कर्मवशादवाप्नोति यतश्च शरीरादुत्क्रामति ईश्वरो देहादीनां स्वामी तदा पूर्वस्मात् शरीरादेतानि गृहीत्वा तच्छरीरान्तरं सम्यग्याति शरीरे सत्यपि इन्द्रियग्र

भाषाअनुवाद

और सोई इन्द्रियोंको आकर्षण करिके जीव क्या करते हैं जो यह शङ्का करो तो सुनो कि जब ईश्वर नाम देह आदिका स्वामीरूप व्यावहारिक जीव कर्मवशते दूसरे शरीरको प्राप्त होते हैं अथवा जब शरीरको छोड़िके गमन करते हैं तब पूर्व शरीरसे इन्द्रियादिकोंको ग्रहण करिके गमन करै हैं इसमें दृष्टान्त यह कि जैसे वायु फूलोंके स्थानसे सुगन्धरूप सूक्ष्म अंश परमाणु ग्रहण करि गमन करै है तैसे ही यह भी जानो ८

श्रोत्रञ्चक्षुःस्पर्शनञ्चरसनंघ्राणमेवच अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ९
उत्क्रामन्तंस्थितंवापिभुञ्जानंवागुणान्वितं विमूढानानुपश्यन्तिपश्यन्तिज्ञानचक्षुषः१०

शाङ्करभाष्यं

श्रोत्रमिति श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनञ्चत्वगिन्द्रियंरसनंजिह्वाघ्राणमेवचमनश्चषष्ठंप्रत्येकंइन्द्रियेणसहाधिष्ठायदेहस्थोविषयान्शब्दादीनुपसेवते ९

एवंदेहगतंदेहात्उत्क्रामन्तमिति उत्क्रामन्तंपरित्यजन्तंदेहंपूर्व्वोपात्तंस्थितंवादेहेतिष्ठन्तं भुञ्जानंवाशब्दादींश्चोपलभमानंगुणान्वितंसुखदुःखमोहाद्यैःगुणैरन्वितमनुगतंसंयुक्तमित्यर्थःएवम्भूतमप्येनमत्यन्तंदर्शनगोचरप्राप्तंविमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तयाऽनेकधामूढानानुपश्यन्त्यहोकष्टंवर्त्तन्तइत्यनुक्रोशतिच भगवान् येतुपुनःप्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्तएनंपश्यन्ति ज्ञानचक्षुषोविविक्तदृष्टयइत्यर्थः १० केचित्तुयतन्तःप्रयत्नंकुर्व्वन्तोयोगिनश्चसमाहितचित्ताएनंप्रकृतमात्मानं

आनन्दगिरिकृतटीका

मनःषष्ठानीन्द्रियाण्येवप्रश्नद्वाराविशेषतोदर्शयति कानीति ९

शरीरमित्यादिश्लोकेदेहाद्यात्मनोतिरेकसुक्त्वाश्रोत्रंचक्षुरित्यादौस्वाभिलषितेविषयेयथायथंकरणानांप्रवर्त्तकत्वात्तेभ्योतिरिक्तआत्मेत्युक्तंतर्हितमुत्क्रान्त्यादि कुर्व्व

स्वामिकृतटीका

न्तदृष्टान्तः आशयात्स्वस्थानात्कुसुमादेःसकाशात्गन्धान्गन्धवतःसूक्ष्मानंशान्गृहीत्वावायुर्यथागच्छतितद्वत् ८ तान्येवेन्द्रियाणिदर्शयन्यदर्थंगृहीत्वागच्छतितदाह श्रोत्रमिति श्रोत्रादीनिबाह्येन्द्रियाणिमनश्चान्तःकरणमधिष्ठायाश्रित्यशब्दादीन्विषयानयंजीवउपभुङ्क्ते ९ ननुकार्यकारणसंघातव्यतिरेके

भाषाअनुवाद

इन्द्रियोंकेसमाचारकहके अवजिसलियेउनइन्द्रियोंकोग्रहणकरिके गमनकरतेहैं सोकहतेहैं कियेजीवश्रोत्रचक्षु स्पर्शजिह्वाओरघ्राणसे वाह्यइन्द्रियऔरअन्तःकरण कोआश्रयकरिके शब्दआदिविषयोंको उपभोगकरैं हैं ९

जोकहोकिऐसेआत्माकोकार्यकारणसमूहसे भिन्नरूपसवकोईक्योंनहीदेखतेइसपरकहतेहैं किदेहान्तरगामी अथवाउसीदेहमेस्थितयाविषयभोगीकिम्वाइन्द्रियादियुक्तजीवकोविशेषमूढवुद्धिसवनहीदेखतेहैं परन्तुज्ञानहीजिसकेचक्षुहैं ऐसेविवेकीमनुष्यहीदेखतेहैं १० औरयहआत्मादुर्विज्ञेयहै क्योंकि विवेकियों केबीच

यतन्तोयोगिनश्चैनंपश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं यतन्तोऽप्यकृतात्मानोनैनंपश्यन्त्यचेतसः ११

शाङ्करभाष्यं

पश्यन्त्ययमस्मीति उपलभ्यन्ते आत्मनिस्वस्यांबुद्धाववस्थितंयतन्तोपिशास्त्रादिप्रमाणै रकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानःतपसेन्द्रियजयेनचदुश्चरितादनुपरताअशान्तदर्पाः प्रयत्नंकुर्व्वन्तोनैनंपश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ११ यत्पदंसर्व्वस्यावभासकमप्यग्न्यादित्यादिकंज्योतिर्नावभासयते यत्प्राप्ताश्चमुमुक्षवःपुनःसंसाराभिमुखानिवर्त्तन्ते यस्यचपदस्योपाधिभेदमनुविधीयमानाजीवा घटाकाशादयइवाकाशस्यांशास्तस्यपदस्यसर्व्वात्मत्वंसर्वव्यवहारास्पदत्वञ्च विवक्षुश्चतुर्भिःश्लोकैःविभूतिसंक्षेपमा

आनन्दगिरिकृतटीका

न्तं स्वरूपत्वात्किमितिसर्व्वेनपश्यन्तीत्याशंक्याह एवमिति सन्निहिततमत्वेनदर्शनयोग्यमपिविषयपरवशादात्मानंसर्व्वेनपश्यन्तीति भगवतोनुक्रोशंदर्शयति एवम्भूतमिति तर्हिकेपामात्मदर्शनंतदाह येतुपुनरिति१० ज्ञानचक्षुःशब्देनन्यायानुगृहीतंशास्त्रंज्ञानसाधनमुक्तंतत्किमिदानींशास्त्रमालोगन्यायानुगृहीतेनात्मानंपश्यन्ति नेत्याह केचित्त्विति प्रयत्नःश्रवणमननात्मकःशास्त्रादिप्रमाणैर्यतन्तोपीतिसम्बन्धः असंस्कृतात्मत्वंप्रकटयति तपसेति दुश्चरितादविरतिफलंकथयति अशान्तेति अशुद्धबुद्धीनामविवेकिनांसदपिश्रवणादिनफलवदिति मत्वाह प्रयत्नमिति ११

स्वामिकृतटीका

नैवम्भूतमात्मानंसर्वेपिकिंनपश्यन्तितत्राह उत्क्रामन्तमिति उत्क्रामन्तंदेहाद्देहान्तरंगच्छन्तंतस्मिन्नेवदेहेस्थितं वाविषयान्भुञ्जानंवा गुणान्वितमिन्द्रियादियुक्तंजीवं विमूढानालोकयन्ति ज्ञानमेवचक्षुर्येषांतेविवेकिनः पश्यन्ति १०

दुर्ज्ञेयश्चायंयतोविवेकिष्वपिकेचित्पश्यन्तिकेचिन्नपश्यन्तीत्याह यतन्त इति यतन्तोध्यानादिभिः प्रयतमानायोगिनःकेचिदेनमात्मानमात्मनिदेहेऽवस्थितंविविक्तंपश्यन्तिशास्त्राभ्यासादिभिर्यत्नंकुर्वाणा अकृतात्मानोऽविशुद्धचित्ताअतएवाचेतसो मन्दमतयएनंनपश्यन्ति ११ तदेवंनतद्भासयतेसूर्य्यइत्यादिनापारमेश्वरंपरंधामो

भाषाअनुवाद

भीकोईदेखते औरकोईनहींदेखसकतेहैं सोईकहतेहैं कि ध्यानआदिकेद्वारायत्नकारीयोगीजनअपनेशरीरमेंइसआत्माकोपृथक्रूपसेदेखतेहैं औरशास्त्रअभ्याससेयत्नकरकेभीअकृतात्माअशुद्धचित्तमन्दमतिलोग इसआत्माकोनहींदेखतेहैं ११

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यं

ह भगवान् यदेति यदादित्यगतमादित्याश्रयं किन्तत्तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते प्रकाशयत्यखिलं समस्तं यच्चन्द्रमसि यच्च शशभृति तत्तेजोऽवभासकं वर्त्तते यच्चाग्नौ हुतवहे तत्तेजो विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तत् ज्योतिः अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिश्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तत् ज्योतिरित्यादि ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत् समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि नैष दोषः सत्वाधिक्यादाधिक्योपपत्तेरादित्यादिषु हि सत्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरमतस्तत्रैवाविस्तरां ज्योतिरिति तद्विशिष्यते न तु तत्रैव तदधिकमिति यथाहि लोके तुल्येऽपि मुखसंस्थानेन काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवति आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे तारतम्येनाविर्भवति तद्वत् १२

आनन्दगिरिकृतटीका

अनन्तरश्लोकचतुष्टयस्य हृत्तानुवादद्वारा तात्पर्यार्थमाह तत्पदमिति जीवात्मत्वेन चिद्रूपत्वमुक्त्वा तदीयचैतन्येनादित्यादीनामवभासकत्वाच्च ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वमित्याह यदादित्येति चिद्रूपस्यैव ब्रह्मणः सर्व्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे यदित्यादिना आदित्यादौ तत्तत्र स्थितं ब्रह्मचैतन्यज्योतिः सर्व्वावभासकमित्यर्थः ब्रह्मणः स

स्वामिकृतटीका।

तं तत्प्राप्तानाञ्चापुनरावृत्तिकथनात्तत्संसारिणोऽभावमाशङ्क्य संसारिस्वरूपं देहादिव्यतिरिक्तं दर्शितं इदानीं तदेव पारमेश्वरं रूपमनन्तशक्तित्वेन निरूपयति यदित्यादिचतुर्भिः आदित्यादिषु स्थितं यदनेकप्रकारं तेजो विश्वं प्रकाशयति तत् सर्व्वं तेजो

भाषा अनुवाद।

इससे न तद्भासयते सूर्य्य इत्यादि इसी अध्यायके सप्तम आदि श्लोकके द्वारा परमेश्वरका जो परमधाम सो कहा गया है औ तद्धामप्राप्त जीवोंकी अपुनरावृत्ति कही गई है औ तद्विषयक संसारीके अभाव आशङ्कापर देहसे भिन्न संसारी स्वरूपको भी देखाया है अब सोई परमेश्वरसम्बन्धी रूप इहांसे लेकर चार श्लोकसे अनन्तशक्तिक्रमसे निरूपण करते हैं कि सूर्य्यादिमें स्थित अनेक प्रकार तेज जो विश्वको प्रकाश करै है औ जो चन्द्रमें स्थित जो तेज अखिल संसारको प्रकाश करते हैं तैसे हो अग्निस्थ कहे अग्निमें टिका हुआ तेज ब्रह्माण्ड दीप्त करै है सो सब तेज हमारा ही है यह जानो १२

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः १३

शाङ्करभाष्यं

किञ्च गामिति गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन यद्बलं कामरागविवर्जितमैश्वरं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन गुर्व्वी पृथिवी नाधः पतति न विदीर्य्यते तथा च मन्त्रवर्णः येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति स दाधार पृथिवीमित्यादीश्चातो गामाविश्य भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तं किञ्च पृथिव्यां जाता ह्योषधीः सर्व्वा व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमतीः रसस्वादमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सर्व्वरसात्मको रसस्वभावः सर्व्वरसानामाकरः सोमः स हि सर्व्वा ओषधीः स्वात्मरसानुप्रवेशेन पुष्णाति १३ किञ्च अहमिति अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निरन्तर्भूत्वा यमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते इत्यादिश्रुतेर्वैश्वा

आनन्दगिरिकृतटीका।

र्वस्त्वेन चिद्रूपत्वमविवक्षितमिति व्याख्यान्तरमाह अथवेति चैतन्यज्योतिषः सर्वत्राविशेषाद्दादित्यादिगतविशेषणमयुक्तमिति शङ्कते नन्विति सर्वत्र सत्त्वेपि क्वचिदेवाभिव्यक्तिविशेषाद्विशेषणमिति परिहरति नैष दोष इति तदेव प्रपञ्चयति आदित्यादिष्विति सर्वत्र चैतन्यज्योतिषस्तुल्यत्वेपि क्वचिदेवाभिव्यक्त्या विशेषणोपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथा हीति १२

इतश्च सर्व्वात्मत्वं प्रकृतपदस्य युक्तमित्याह किञ्चेति ईश्वरो हि पृथिवीदेवतारूपेण पृथिवीं प्रविश्य भूतशक्तिं तं जगदैश्वरेणैव बलेन विभर्ति ततो गुर्व्वपि पृथिवी विदीर्य नाधः पततीत्यत्र प्रमाणमाह तथा चेति परस्यैव हिरण्यगर्भात्मनावस्थानान्मन्त्रवर्णयोरन्यपरतेति भावः देवतात्मना द्यावापृथिव्योरुग्रत्वमुद्गरणत्वसामर्थ्यं तथापीश्वरायत्तमेव स्वरूपधारणं तदपेक्षया दुर्ब्बलत्वादिति द्रष्टव्यं ईश्वरस्य सर्व्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति रसात्मकसोमरूपतापत्तावपि कथमोषधीरीश्वरः सर्व्वाः पुष्णातीत्याशंक्याह सर्वेति १३ भगवतः सर्व्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति अहमेवेत्य

स्वामिकृतटीका

मदीयमेव जानीहि १२ किञ्च गामिति गां पृथ्वीमोजसा बलेनाधिष्ठायाहमेव चराचराणि भूतानि धारयामि अहमेव च रसमयः सोमो भूत्वा व्रीह्याद्यौषधीः सर्वाः संवर्द्धयामि १३

भाषा अनुवाद

और पृथिवीको अपने बलके द्वारा स्थित करके मैं चराचरात्मक सकल भूतोंको धारण करता हूं और अमृतात्मक चन्द्रस्वरूप हो कर व्रीहि आदि सम्पूर्ण शस्यको भी बढ़ावता हूं १३

अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधं १४

शाङ्करभाष्यं ।

नरःसन्प्राणिनांप्राणवतांदेहमाश्रितःप्रविष्टःप्राणापानसमायुक्तःप्राणापानाभ्यांसमायुक्तःसंयुक्तःपचामिपक्तिंकरोमि अन्नचतुर्विधंचतुःप्रकारं अन्नमशनंभोज्यञ्च भक्ष्यञ्चोष्यंलेह्यञ्चभोक्तावैश्वानरोग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतदुभयमग्नीसोमौसर्व्वमिति पश्यतोन्नदोषलेपोनभवति १४ किञ्च सर्वेति सर्वस्यप्राणिजातस्याहमात्मा

आनन्दगिरिकृतटीका

हंशब्देनपरोलक्ष्यतेभूत्वापचामीति सम्बन्धः परस्यैवजाठरात्मनास्थितौश्रुति प्रमाणयति अयमिति बाह्यंभौमग्निंव्यावर्त्तयति योयमिति देहान्तरारम्भकत्वतीयंभूतंव्यवच्छिनत्ति येनेति जाठरात्मनापरःस्थितश्चेत्तस्यदेहाश्रितत्वंसिद्धमितिन पृथग्वक्तव्यमित्याशंक्यपुरुषविधंपुरुषेन्तःप्रतिष्ठितंवेदेतिश्रुतिमाश्रित्याह प्रविष्टइति परस्यजाठरात्मनोन्नपाकेसहकारिकारणमाह प्राणेति संयुक्तत्वंसंधुक्षितत्वं अन्नस्यचातुर्विध्यंप्रकटयति भोज्यमिति भोक्तारिवैश्वानरमिति दृष्टिर्भोज्येसोमदृष्टिरेवंभोक्तृभोज्यरूपंसर्वंजगदग्निसोमात्मनाभुक्तिकालेध्यायतोभोक्तुरन्नकृतोदोषोनेति प्रासंगिकंसफलंध्यानंदर्शयति भोक्तेति १४

स्वामिकृतटीका

किञ्च अहमिति वैश्वानरोजाठराग्निर्भूत्वाप्राणिनांदेहस्यान्तःप्रविश्यप्राणापानाभ्याञ्चतदुद्दीपकाभ्यांसहितःप्राणिभिर्भुक्तंभक्ष्यंभोज्यंलेह्यंचोष्यंचेति चतुर्विधमन्नंपचामि तत्रयद्दन्तैरवखण्ड्यावखण्ड्यभक्ष्यतेअपूपादितद्भक्ष्यंयत्तुकेवलंजिह्वयाविलोड्य निगीर्यतेपायसादितद्भोज्यंयज्जिह्वायांनिःक्षिप्यरसास्वादेनक्रमशोनिगीर्यतेद्रवीभूतंगुडादितल्लेह्यंयत्तुदंष्ट्राभिर्निष्पीड्यरसांशंनिगीर्य्यावशिष्टंत्यजतेइक्षुदण्डादितच्चोष्यमितिचतुर्विधस्यभेदः १४ किञ्च सर्वस्येति सर्वस्यप्राणिजातस्यहृदिसम्यगन्तर्य्या

भाषाअनुवाद

औरमैंहीवैश्वानरनाम जठराग्निस्वरूपहोके प्राणियोंकीशरीरके मध्यमेंप्रवेशकरके प्राणअपानवायुकेसाथहो जीवोंकाभुक्तजोभक्ष्यभोज्यलेह्य चोष्यचतुर्विधअन्न तिसकोपरिपाककरताहूं भक्ष्यवहहै जोदांतोंसेपीसकरखायाजाय दालभातचर्वनवगैरःऔरभोज्यजोजिह्वाकेद्वारेसेनिगलाजाय खीरहलुआआदि औरलेह्यवहहै द्रवरूपआस्वादनपूर्वकपानक्रियाजाय सहतदुग्धआदि औचोष्यवहहै जोचूसकरघूंटलियाजाय ऊखवगैरःयहचारप्रकारअन्नकीजानो १४

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहं १५

शाङ्करभाष्यं

सन्हृदिबुद्धौ सन्निविष्टोऽतो मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानञ्च तदपोहनञ्च येषां पुण्यकर्म्मिणाञ्च पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतस्तथा पापकर्म्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनञ्च अपोहनमपगमनञ्च वेदैश्च सर्वैरहमेव च परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसम्प्रदायकृदित्यर्थः वेदविद्वेदार्थविदेव चाहं १५

आनन्दगिरिकृतटीका

इतश्च सर्वात्मत्वेन सर्वव्यवहारास्पदत्वमीश्वरस्येत्याह किञ्चेति प्राणिजातं ब्रह्मादिपुत्तिकान्तमात्मतया बुद्धौ सन्निविष्टत्वं तद्गुणदोषाणामशेषेण द्रष्टृत्वमतो बुद्धिमध्यस्थगुणदोषद्रष्टृत्वादिति यावत् मत्तः सर्वकर्माध्यक्षाज्जगद्यन्त्रसूत्रधारादित्यर्थः प्राणिनां स्मृतिज्ञानयोस्तदपायस्य च भगवदधीनत्वे भगवतो वैषम्यं स्यादित्याशंक्याह येषामिति स्मृतिर्जन्मान्तरादावनुभूतस्य परामर्शः देशकालस्वभावविप्रकृष्टस्यापि ज्ञानमनुभवः धर्माधर्माभ्यां विचित्रकार्यं कुर्वतो नेश्वरस्य वैषम्यमिति भावः वेदवेद्यं परं ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति शङ्कां वारयति वेदैरिति वेदात्मनां पौरुषेयत्वं परिहरति वेदेति तदर्थसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वार्थं तदर्थयाथातथ्यज्ञानवत्वमाह वेदार्थेति १५

स्वामिकृतटीका

मिरूपेण प्रविष्टोऽहमतश्च मत्त एव हेतोः प्राणिमात्रस्य पूर्वानुभूतार्थविषया स्मृतिर्भवति ज्ञानञ्च विषयेन्द्रियसंयोगजं भवति अपोहनञ्च तयोः प्रमोषो भवति वेदैश्च सर्वैस्तत्तद्देवतारूपेणाहमेव वेद्यः वेदान्तकृत् तत्सम्प्रदायप्रवर्त्तको ज्ञानदो गुरुरहमित्यर्थः वेदविदेव च वेदार्थविदप्यहमेव १५ इदानीं तद्धाम परमं ममेति यदुक्तं स्वकीयसर्वोत्तमत्वं

भाषा अनुवाद

और मैं ही यावत प्राणीके हृदयमे अन्तर्यामीरूपसे प्रवेश करताहूं इसीसे सब प्राणीयोंको पूर्व्वकृत अर्थविषयका स्मरण होताहै और इन्द्रियोंके संयोगसे जो रूपादि विषयोंका ज्ञान सो हमीसे होताहै और अपोहनकहे स्मरण औ विषयोंका ज्ञान इन दोनोका अभाव भी हमसे ही होयहै और वेदोंमे कहे जु ये तौन तौन देवतारूप भी हम है और वेदान्तकृत् अर्थात् शिष्यप्रशिष्यरूपसे सम्प्रदायके प्रवर्त्तक कहे ज्ञानदाता गुरु स्वरूप भी मैं ही हों औ वेदार्थवित् भी मैं ही हूं १५ अब तद्धाम परमं मम यह जो इस अध्याय

द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच क्षरःसर्व्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते १६

शाङ्करभाष्यं

भगवतईश्वरस्यनारायणाख्यस्यविभूतिसंक्षेपउक्तोविशिष्टोपाधिकृतःयदादित्यगतंतेजइत्यादिनाअथाधुनातस्यैवक्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततयानिरुपाधिकस्य केवलस्यस्वरूपनिर्दिधारयिषयोत्तरश्लोकाआरभ्यन्तेतत्रसर्वमेवातीतानागतानन्तराध्यायार्थजातंत्रिधाराशीकृत्याह द्वाविमाविति द्वौइमौपृथग्राशीकृतौपुरुषौइत्युच्येते लोकेसंसारेक्षरश्चक्षरतीति क्षरःविनाशीएकोराशिरपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतोभगवतोमायाशक्तिःक्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्म्मादिसंस्काराश्रयोऽक्षरःपुरुषउच्यते कौतौपुरुषावित्याह स्वयमेवभगवान्क्षरंसर्व्वाणिभूतानिसमस्तंविकारजातमित्यर्थःकूटस्थःकूटोराशिरिवस्थितःअथवा कूटोमायावञ्चनाजिह्मंकूटिलतावेतिपर्य्यायाःअनेकमायावञ्चनादिप्रकारेणस्थितःकूटस्थः संसारबीजानन्त्यान्नक्षरतीत्यक्षरउच्यते १६ आभ्यांक्षराक्षराभ्यांविलक्षणः क्षराक्षरोपा

आनन्दगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकानांतात्पर्य्यंवक्तुंवृत्तंकीर्त्तयति भगवतइतिविशिष्टोपाधिरादित्यादिः संप्रत्यध्यायसमाप्तेरुत्तरसन्दर्भस्यतात्पर्य्यमाह अथेति नकेवलंनिरुपाधिकात्मस्वरूपंनिर्द्धारणायोत्तरग्रन्थःकिन्तुसर्व्वस्यैव गीताशास्त्रस्य अर्थनिर्णयार्थमित्याह तत्रेति क्षराक्षरोपाधिभ्यांपरमात्मनाचराशित्रयमुक्तेनसर्व्वात्मत्वेनाशुद्ध्यादिदोषप्रसक्तावुक्तं द्वाविमौइति पुरुषोपाधित्वात्पुरुषत्वंनसाक्षादिति विवक्षित्वाह पुरुषाविति परपुरुषंव्यावर्त्तयति भगवतइति तत्कार्यलिङ्गकमनुमानंसूचयति क्षराख्यस्येति मायाशक्तिविनाभोक्तॄणांकर्मादिसंस्काराद्देवोक्तकार्योत्पत्तिरित्याशंक्य तस्यनिमित्तत्वेपिमायाशक्तिरुपादानमितिमत्वाह अनेकेति कामकर्मादीत्यादिशब्देनज्ञानंगृह्यते प्रकृतिंपुरुषंचैवेतिप्रकृतयोरिहग्रहणमिति शंकामाकांक्षद्वारानिवारयति कौतावि

भाषाअनुवाद

केसप्तमश्लोकमेंकहा अपनासर्वोत्तमत्व सोतीनश्लोकमेंदेखातेहैं किजोक्षरऔअक्षरस्वरूपदुइपुरुषलोकमेंप्रसिद्धहैंइनकाविशेष यहहै किब्रह्माआदिस्थावरपर्यन्तजोदेहधारीतिनकानामक्षरपुरुष क्योंकिअविवेकियोंकोस्थूलशरीरमेंपुरुषत्वप्रसिद्धहै औकूटस्थकहेशिलाराशिपर्वतकेसमानदेहनाशभयेभीनिर्विकाररूपस्थितिकरैऐसाजोचैतन्यस्वरूपभोक्ताहै देखोविवेकीजनोंकेविचारसेसोईअक्षरपुरुषहै १६

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्त्यव्ययईश्वरः १७

शाङ्करभाष्यं

धिद्वयदोषेणास्पृष्टोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः उत्तमइति उत्तमःउत्कृष्टतमःपुरुषस्त्व
न्यःअत्यन्तविलक्षणःआभ्यां परमात्मेति परमश्चासौदेहाद्यविद्याकृतात्मभ्यःअन्नम
यादिभ्यःपञ्चकोशेभ्यःआत्माचसर्वभूतानांप्रत्यक्चेतनइत्यतःपरमात्मेत्युदाहृतः उ
क्तोवेदान्तेषु सएवविशिष्यते योलोकत्रयंभूर्भुवःस्वराख्यंस्वकीयर्याचैतन्यबलशक्त्या
विश्यबिभर्त्तिस्वरूपसद्भावमात्रेण बिभर्त्तिधारयत्यव्ययोनव्ययोविद्यतइत्यव्ययईश्वरः
सर्वज्ञोनारायणाख्यईशनशीलःयथाव्याख्यातस्येश्वरस्यपुरुषोत्तमइत्येतन्नामप्रसिद्धं१७

आनन्दगिरिकृतटीका।

ति कूटशब्दार्थमुक्त्वातेनस्थितस्यकूटस्थतेतिसपिण्डितमर्थमाह अनेकेतितस्यकथम
क्षरत्वंविनाब्रह्मज्ञानमनाशादित्याह संसारेति १६ कार्य्यकारणाख्यौराशीदर्श
यित्वाराश्यन्तरंदर्शयति आभ्यामिति वैलक्षण्यफलमाह क्षरेति उपाधिद्वयकृतगु
णदोषास्पर्शफलितमाह नित्येतिआभ्यांक्षराक्षराभ्यामिति यावत् उत्तमोन्यइति
पदद्वयं वस्तुतःसर्वार्थैक्षराक्षरात्मत्वाभावद्दष्ट्यर्थं जडवर्गस्यान्यत्वकृतंस्वातन्त्र्यंनिर
स्यति सएवेति लोकत्रयमित्युपलक्षणंसर्वं जगदपिविवक्षितञ्चैतन्यमेव बलंतत्र श
क्तिर्मायातयेतियावत् जगद्धारणे परस्यव्यापारान्तरंवारयति स्वरूपेतिनचास्यान्यो
धारयितास्वतोऽचलत्वादित्याह अव्ययइति संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरञ्चव्यक्ताव्यक्तंभरते

स्वामिकृतटीका।

तत्दर्शयति द्वाविति त्रिभिः क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौपुरुषौलोकेप्रसिद्धौ तावेवाह
तत्रक्षरःपुरुषोनामसर्वाणिभूतानिब्रह्मादिस्थावरान्तानिशरीराणिअविवेकिलोकस्य
शरीरेष्वेवपुरुषत्वप्रसिद्धेः कूटोराशिःशिलाराशिःपर्वतइवदेहेषुनश्यत्स्वपिनिर्वि
कारतयातिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनोभोक्तासत्वक्षरःपुरुषउच्यतेविवेकिभिः १६

भाषाअनुवाद

जिसहेतुक्षरऔअक्षरदोनोपुरुषलक्षितभयेहैं इससेजोउत्तमपुरुषसोइनदोनो
सेभिन्नहै उसकीविलक्षणताकहतेहैं किसोपरमात्मास्वरूपहै यहश्रुतियोंमेकहा
है औरआत्माअचेतनरूपक्षरसे तथापरमात्माअक्षररूपभोक्तासेभीभिन्नहैं अब
उनकापरमात्मत्वदेखावतेहैं किसोईश्वरपदवाच्यनियन्ताऔअव्ययकहेनिर्विकार
स्वरूपहोकेभीत्रैलोक्यकेहृदयमेप्रवेशकरि प्राणीमात्रकाप्रतिपालनकरतेहैं १७

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः १८

शाङ्करभाष्यं भा०२ मङ्गधारब्य

तस्यनामनिर्वचनप्रसिद्धार्थवत्त्वंनाम्नोदर्शयन्निरतिशयोहमीश्वरइत्यात्मानं दर्श
यति भगवान्यस्मादिति यस्मात्क्षरमतीतोहं संसारमायावृक्षमतिक्रान्तोहमक्षरा
दपिसंसारवृक्षबीजभूतादपिचोत्तमउत्कृष्टतमऊर्द्ध्वतमोवा अतःक्षराक्षराभ्यामुत्त
मत्वादस्मिभवामिलोकेवेदेचप्रथितः प्रख्यातःपुरुषोत्तमइत्येवंमांभक्तजनाविदुःकव
यःकाव्यादिषुच पुरुषोत्तमइत्यनेनाभिधानेनाभिगृणन्ति १८ अथेदानींयथानिरु
क्तमात्मानंयोवेदतस्येदंफलमुच्यते योमामिति योमामीश्वरंयथोक्तविशेषणमेवं य

आनन्दगिरिकृतटीका

विश्वमीशइतिश्रुत्यर्थंगृहीत्वाह ईश्वरइतिकिञ्चलोकवेदयोर्भगवतोनामप्रसिद्ध्याऽपि
द्धमप्रपञ्चत्वमित्याह यथेति १७ अश्वकर्णादिवदस्यनाम्नारूढत्वादर्थविशेषाभावाद्भ
गवतोपिलौकिकेश्वरवदीश्वरत्वंसातिशयमितिनेत्याह तस्येति यस्मादित्यस्यापेक्षितं
निक्षिपति अतइति उत्तमःपुरुषइति वाक्यशेषः १८ आत्मनोऽप्रपञ्चत्वंज्ञानफलो

स्वामिकृततीका।

यदर्थमेतौलक्षितौतदाह उत्तमइति एताभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्योविलक्षणस्तूत्तमः
पुरुषः वैलक्षण्यमेवाह परमश्चासावात्माचेतिउदाहृतउक्तःश्रुतिभिः आत्मत्वेनक्षरा
दचेतनाद्विलक्षणःपरमत्वेनाक्षराच्चभोक्तुर्विलक्षणइत्यर्थः परमात्मत्वमेवदर्शयति यो
लोकत्रयमिति यईश्वरईशनशीलःअव्ययश्चनिर्विकारएवसन्लोकत्रयहृदयमाविश्य
बिभर्त्तिपालयति १७ एवंभूतंपुरुषोत्तमत्वमात्मनोनामनिर्वचनेनदर्शयति यस्मादि
तियस्मात्क्षरंजडवर्गमतिक्रान्तोऽहंनित्यमुक्तत्वादक्षराच्चेतनवर्गादप्युत्तमश्चनियन्तृ
त्वादतोलोकेवेदेचपुरुषोत्तमइतिप्रथितःप्रख्यातोस्मि तथाचश्रुतिःसवाअयमात्मास
र्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वमिदंप्रशास्तीत्यादि १८ एवंभूतेश्वरज्ञातुःफलमाह

भाषा अनुवाद

एवम्भूतपुरुषोत्तमत्व अपना नामकहनेसेदेखावतेहैं किजिसहेतुहमक्षरजोजड
समूह तिनकोअतिक्रमणकरते औनियन्तारूपचेतनजोअक्षर उससेभीउत्तमहैं
इससे सकललोकऔवेदमे हमपुरुषोत्तमनामसे प्रसिद्धहैं सोईश्रुतिकहतीहैं कि
सोईजोपुरुषोत्तम वेआत्माऔतैंलोक्यकेवशकरनेवाले औतीनलोककेईश्वर सबके
शासनकर्त्ताहैं यहभगवानने कहा १८ ऐसेईश्वरकाजाननेद्वारा ज्ञानीपुरुषके

योमामेवमसम्मूढोजानातिपुरुषोत्तमं ससर्व्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत १९

शाङ्करभाष्यम्।

योक्तेनप्रकारेणासंमूढःसंमोहवर्ज्जितःसन्जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं ससर्व वित्सर्वात्मनासर्वंवेत्तीतिसर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मांसर्वभावेन सर्वात्मचिन्तया हेभारत १९ अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्वज्ञानंमोक्षफलमुक्त्वाऽथेदानींतत्स्तौति इतिगुह्यतममिति इत्थं तत्गुह्यतमंगोप्यतमंअत्यन्तंरहस्यमित्येतत्किन्तच्छास्त्रं य द्यपिगीताख्यंसमस्तंशास्त्रमुच्यतेतथाप्ययमेवाध्यायःइहशास्त्रमित्युच्यतेस्तुत्यर्थं प्रक रणात्सर्वोहिगीताशास्त्रार्थोस्मिन्नध्यायेसमासेनोक्तोर्नकेवलंसर्वश्चवेदार्थइह परिस माप्तोयस्तंवेदसवेदवित्वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइति चोक्तमिदमुक्तं कथितंमया हेअ नघएतच्छास्त्रंयथादर्शितार्थंबुद्धाबुद्धिमान्स्याद्भवेत्नान्यथाकृतकृत्यश्चभारत कृतंकृत्यं कर्त्तव्यंयेनसकृतकृत्यःविशिष्टजन्मप्रसूतेनब्राह्मणेनयत्कर्त्तव्यंतत्सर्वंभगवत्तत्त्वेविदि तेकृतंभवेदित्यर्थः नचान्यथाकर्तव्यंपरिसमाप्यतेकस्यचिदित्यभिप्रायः सर्वंकर्माखि लंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते इतिचोक्तं एतद्धिजन्मसामग्र्यंब्राह्मणस्यविशेषतः प्राप्यैतत् कृतकृत्योहिद्विजोभवतिनान्यथा इतिच मानववचनं यतएतत्परमार्थतत्त्वमत्तःश्रुत वानसि अतः कृतार्थस्त्वंभारतेति २० इति शाङ्करभाष्येपञ्चदशोध्यायः १५

आनन्दगिरिकृतटीका।

तत्स्तौति अथेति यथोक्तविशेषणंसर्वात्मत्वादिविशेषणोपेतमिति यावत् क्षराक्षरा तीतत्वं यथोक्तप्रकारःसंमोहवर्जितःसंमोहेनदेहादिष्वात्मात्मीयत्वबुद्ध्यारहितइत्यर्थः भगवन्तंजानतःसर्वविक्त्वंतस्यैवसर्वात्मनामेयत्वादित्याह ससर्वविदिति सर्वात्मनिमय्ये वासक्तचित्तेनेत्यर्थः १९ अध्यायार्थमनूद्योपसंहारश्लोकमवतारयति अस्मिन्निति सर्वस्यांगीतायांशास्त्रशब्देवक्तव्येकथमस्मिन्नध्यायेतत्प्रयोगःस्यादित्याशंक्याह यद्यपी

स्वामिकृतटीका

यइति एवंनियुक्तप्रकारेणासम्मूढोनिश्चितमतिःसन्योमांपुरुषोत्तमंजानाति ससर्व भावेनसर्व्वप्रकारेणमामेवभजति ततश्चसर्वज्ञोभवति १९ अध्यायार्थमुपसंहरति

भाषाअनुवाद

ज्ञानकाफलकहतेहैं किहेभारतअर्जुन इसतरहपूर्वोक्तनिश्चितप्रकारसेअसंमूढक हेनिश्चितमतिहोकेजोपुरुषोत्तमस्वरूपहमकोजानिशकैहै सोईमनुष्यसब्यकप्रका रसेहमकोभजैहै तिसके अनन्तरसर्वज्ञहोताहै हयजानो १९ अब अध्यायकेअर्थ

इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयाऽनघ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत २०

इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांभीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादेपुरुषोत्तमयोगोनामपञ्चदशोध्यायः १५

आनन्दगिरिकृतटीका

ति सन्निहितमध्यायंस्तोतुमपिकृतस्नवशास्त्रशब्दस्तदर्थाभावात्तत्राह सर्वेति. गीताशास्त्रार्थस्यसर्वस्यात्रसंक्षिप्तत्वादेवकेवलंशास्त्रशब्दोनभवतिकिन्तुवेदार्थस्यापि सर्वस्यात्रसमाप्तेर्युक्तंशास्त्रपदमित्याह नेति तत्रगमकमाह यस्मिनिति भगवत्तत्त्वज्ञानेकृतकृत्यतेत्यं तदुपपादयति विशिष्टेति नान्यथेत्युक्तंप्रपञ्चयति नचेति सत्यपितत्त्वज्ञानेकर्मणांकर्तव्यत्वान्नकर्तव्यसमाप्तिरित्याशंक्याह सर्वमिति तत्त्वज्ञानेकृतार्थतेति तत्रमनोरपिसम्मतिमाह एतद्धीति भारतेतिसम्बोधनतात्पर्यमाह यतइति तदनेनात्मनादेहाद्व्यतिरिक्तत्वंचिद्रूपत्वं सर्वात्मत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपञ्चत्वं तस्याखण्डैकरसब्रह्मतत्त्वज्ञानादशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्युक्तं २० इतिसमाप्तं

स्वामिकृतटीका.

इतीति इत्यनेनसंक्षेपप्रकारेणगुह्यतममतिरहस्यंसंपूर्णंशास्त्रमेवमयोक्तं नतु पुनर्विंशतिश्लोकमध्यायमात्रंहेऽनघ व्यसनशून्य अतएवैतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्सम्यक्ज्ञानीस्यात्कृतकृत्यश्चस्यात्योऽपिकोपिहेभारत त्वंकृतकृत्योऽसीति किंवक्तव्यमिति भावः संसारशाखिनंभित्त्वास्पष्टंपञ्चदशेविभुः पुरुषोत्तमयोगाख्यं परंपदमुपादिशत् २० इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां पञ्चदशोऽध्यायः १५

भाषाअनुवाद

काउपसंहारकरतेहैं किहेअनघनिःपापअर्जुन यहसंक्षेपसे अतिरहस्यस्वरूपजो संपूर्णशास्त्रोंकासारांशसोमैंनेकहाकेवलवीशश्लोकयुक्तएकअध्यायछोडकेइससेजो कोईहोययहमेरीकहीवाक्यकोबोधकरिके बुद्धिमानकहावताऔज्ञानीहोचरितार्थकृतार्थहोताहै तोहेभरतवंशीअर्जुन तुमजोचरितार्थहोउगेइसमेऔरकुछकहनावाकीहै सर्वत्रपरिपूर्णपरमात्मारूप श्रीकृष्णजीसंसारवृक्षकोभिन्नकरके पुरुषोत्तमयोगनाम इसपंद्रहेंअध्यायमे अपनापरमपद अर्जुनको उपदेशकियाहै २०

इति श्रीजगन्नाथसुकुलविरचितमनभावनीटीकायां पञ्चदशोध्यायः १५

श्रीभगवानुवाच अभयंसत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यस्थितिः दानंदमश्चयज्ञश्च स्वाध्यायस्तपआर्जवं १

शाङ्करभाष्य

दैव्यासुरी राक्षसीचेति प्राणिनां प्रकृतयोनवमेध्यायेसूचितास्तासां विस्तारप्रदर्शनायाभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरध्यायआरभ्यते तत्रसंसारमोक्षायदैवीप्रकृतिनिर्बन्धनायासुरीराक्षसीचेति दैव्यादानायप्रदर्शनंक्रियते इतरयोःपरिवर्जनायश्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयमभीरुतासत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्यसंव्यवहारेषुपरवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनंशुद्धभावेनव्यवहारइत्यर्थः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानं शास्त्रतआचार्य्यतश्चात्मादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसम्वेद्यतापादनं योगस्तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिः व्यवस्थानं तन्निष्ठता एषाप्रधानादैवीसात्विकीसंपत्यवचयेषामधिकृतानां याप्रकृतिः सम्भवति सात्त्विकीसोच्यते दानंयथाशक्तिसम्विभागोन्नादीनांदमश्चबाह्यकरणानांउपशमो

भाषाअनुवाद

अबइसअध्यायका तात्पर्यकहतेहैं किआसुरीसम्पत्त्यागकरकेदैवीसम्पत्के आश्रयलेनेवालेमनुष्यमुक्तहोतेहैं इसीकेनिर्णयकरनेकेअर्थ सोरहें अध्यायमेउसकाविस्तारकरतेहैं किहेअर्जुन सकलशास्त्रकेअनुरूपमेरेकहेहुये इसवृत्तान्तकेजाननेसे लोगसम्यकज्ञानीऔकृतार्थहोतेहैं यहभगवाननेपन्द्रहें अध्यायकेअन्तमेकहाहै तोकौनमनुष्यवहतत्त्वसमभसकतेहैं औरकौननहींइसअपेक्षापरतत्त्वज्ञानकेअधिकारी औअनधिकारीकी निर्णयकरनेकेलियेसोरहें अध्यायकाआरम्भहोताहै क्योंकिजिसमेजिसकाअधिकारहै वहउसीसेपूरापरताहै इससेअवतत्त्वकेअधिकारीपुरुषकागुणस्वरूपसम्पूर्ण औदैवीसंपतकोइसश्लोकसेलेतीनश्लोकसेकहतेहैं किअभयऔसत्त्वसंशुद्धिकहेबुद्धिकीप्रसन्नताऔज्ञानयोगजोआत्मज्ञानकीउपायमेव्यवस्थितिकहेपरिनिष्ठाऔदानकहेअपनेभोजनकीवस्तुअन्नआदिकाभीयथाउचितदेनातथादमअर्थात्वाह्यइन्द्रियोंकासंयमकरना औयज्ञकहे यथाविधिसेदर्शपौर्णमासआदियागकरना औस्वाध्यायकहेब्रह्मयज्ञ औतपजोसत्रहें अध्यायकेचौदहें श्लोकमेकहेंगे देवद्विजगुरुपण्डितज्ञानीकापूजन तथाशौचसीधापनकोमलाताब्रह्मचर्यअहिंसा इनकोशारीरतपकहतेहैं सोऔआर्यवकहे सोधास्वभाव १

शाङ्करभाष्यं

ऽन्तःकरणस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः स्मार्त्तश्च देवयज्ञादिः स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययनमदृष्टार्थं तपो वक्ष्यमाणं शारीरादि आर्जवमृजुत्वं सर्वदा१
किञ्च अहिंसेति अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं सत्यमप्रियानृतवर्ज

आनन्दगिरिकृतटीका

अव्यवहितेन सम्बन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति दैवीति दैवीमचिताराक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीमित्यादावितिशेषः प्रकृतीनां विस्तरेण दर्शनं कुत्रोपयोगीत्याशङ्क्य विभजेऽप्युपयोगमाह संसारेति अतीतेचाध्याये कर्म्मानुबन्धीन्यधश्च मूलान्यनुसन्ततानीत्यत्र कर्मव्यङ्ग्या वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्ता मनुष्यदेहे प्रागभावीयकर्म्मानुसारेणाव्यज्यमानाः सात्त्विकादिभेदेन दैव्यादिप्रकृतित्रयत्वेन विभक्ता आविष्कर्तीर्भगवानुक्तवानित्याह भगवानिति अभीकताशास्त्रोपदिष्टेऽर्थे सन्देहं हित्वानुष्ठाननिष्ठत्वं परवञ्चनापरस्य व्याजेन वशीकरणं मायाहृदयेऽन्यथाकृत्वा बहिरन्यथा व्यवहरण अनृतमयथादृष्टकथनमादिपदेन विप्रलम्भविभ्रमादिग्रहः उक्तमर्थं संचिप्याह शुद्धेति एषेत्यभयाद्याज्ञानादिस्थित्यन्ता विधोक्तेतियावत् तामेव सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकटयति यत्रेति ज्ञाने कर्मणि वाधिकृतानामभीकताद्या या प्रकृतिः सा तेषामेव सात्त्विकी सम्पदित्यर्थः महाभाग्यानामत्युत्तमा दैवी सम्पदुक्ता सम्प्रति सर्व्वेषां यथासम्भवं सम्पदं व्यपदिशति दानमिति बाह्यकरणविशेषणेकारणमाह अन्तःकरणेति देवयज्ञादिरित्यादिशब्देन पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति त्रयमुक्तं १ ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्याये

स्वामिकृतटीका।

आसुरीं सम्पदं त्यक्त्वा दैवीमेवाश्रिता नराः मुच्यन्त इति निर्णीतं तद्विवेकोऽयमीड्यते पूर्वाध्यायान्ते एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेत्युक्तं तत्र क एतत्तत्त्वं बुध्यते को वा न बुध्यत इत्यपेक्षायां तत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्च विवेकार्थं षोडशाध्यायस्यारम्भः निरूपिते हि कार्य्यार्थे चाधिकारिजिज्ञासा भवति तदुक्तं भट्टैः भारो योयेन वोढव्यः सप्रागान्दोलितो यदा तदा कस्तस्य वोढेति शक्यं कर्त्तुं निरूपणमिति तत्राधिकारिविशेषणभूतां दैवीं सम्पदमाह अभयमिति त्रिभिः अभयं भयाभावः सत्त्वस्य चित्तस्य संशुद्धिः सुप्रसन्नता ज्ञानयोगे आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा दानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितसम्विभागः दमो वाह्येन्द्रियसंयमः यज्ञो यथाधिकारं दर्शपौर्णमासादिः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिः तप उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शारीरादि आर्जवमवक्रता १

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनं दयाभूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलं २

शाङ्करभाष्यं।

नं यथाभूतार्थवचनं अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं त्यागः संन्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात् शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः अपैशुनमपिशुनता परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनन्तदभावोऽपैशुनं दयाभूतेषु दुःखितेषु अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया मार्दवं मृदुता अक्रौर्यं ह्रीर्लज्जा अचापलमसतिप्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वं २

किञ्च तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं नत्वक्गतादीप्तिः क्षमाक्रुष्टस्य ताडितस्य वान्तर्विक्रियानुत्पत्तिः उत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनमक्रोधः इत्यवोचाम इत्थं क्षमायाअक्रोधस्य च विशेषः धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च नावसीदन्ति शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां कृतवाह्यमाभ्यन्तरञ्च मनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः एवं द्विविधं शौचं अद्रोहः परजिघांसाभा

आनन्दगिरिकृतटीका।

नृपृथक्करणाद्दैवीं सम्पदमभिजातस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति किञ्चेति त्यागशब्देन यागदानं कस्मान्नोच्यते तत्राह पूर्वमिति लज्जाकार्य्यनिवृत्तिहेतुगर्हानिमित्तामनोवृत्तिः २ दैवीमम्पदं प्राप्तस्य विशेषणान्तराण्यपि सन्तीत्याह किञ्चेति व्या

स्वामिकृतटीका

किञ्च अहिंसेति अहिंसा परपीडावर्जनं सत्यं यथादृष्टार्थभाषणं अक्रोधस्ताडितस्यापि चित्ते क्रोधानुत्पत्तिः त्यागश्चौदार्य्यं शान्तिश्चित्तोपरतिः पैशुनं परोक्षे परदोषप्रकाशनं तद्वर्जनमपैशुनं भूतेषु दीनेषु दया अलोलुप्त्वं लोभाभावः अवर्णलोपस्त्वार्षः मार्दवं मृदुत्वं अक्रूरता ह्रीरकार्यप्रवृत्तौ लोकलज्जा अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यं २

भाषाअनुवाद

अहिंसा कहे परपीड़ाका त्याग औ सत्य अर्थात् देखा सुना ज्यों का त्यों कहना औ अक्रोध कहे कोई मारै या कुवाच्य कहै तौभी चित्त क्रोधवश न होने देना तथा त्याग कहे प्रिय अप्रिय में उदासीनता औ शान्ति अर्थात् विषयों से चित्त की निवृत्ति औ अपैशुन्य कहे परनिन्दावर्जन पीठि पीछे निन्दा करने को पैशुन्य कहते हैं औ दीन दरिद्र पर दया तथा अलोलुपत्व कहे निर्लोभता औ मार्दव कोमलता औ ह्री कहे कुकर्म करने में लोकलाज तथा अचापल अर्थात् वृथा बोलना या वृथा कुछ करना जो चञ्चलता है सो न होय २

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ३

शाङ्करभाष्य

वोऽहिंसनं नातिमानिता अत्यर्थं मानो अतिमानः स यस्य विद्यते सोऽतिमानी तद्भावोऽतिमानिता आत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थः भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि सम्पदमभिजातस्य किंविशिष्टां सम्पदं दैवीं देवानां सम्पत् तामभिलक्ष्य जातस्य दैवीविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थो हे भारत ३ अथेदानीमासुरी सम्पदुच्यते दम्भो धर्मध्वजित्वं दर्पो धनस्वजनादिनिमित्त उत्सेकोऽभिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च पारुष्यमेव प्रत्यक्षवचनं यथा काणं चक्षुष्मान् विरूपं रूपवान् हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि अज्ञानं चाविवेकज्ञानं मिथ्याज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिमिथ्याप्रत्ययविषयं अभिजातस्य पार्थ किमभिजातस्येत्याह असुराणां सम्पदमासुरीं तामभिजातस्येत्यर्थः ४ अनयोः सम्पदोः कार्यमुच्यते

आनन्दगिरिकृतटीका

वर्त्तं कीर्त्तयति नेति अध्यात्माधिकारादिति शेषः क्षमाक्रोधयोरेकार्थत्वेन पौनरुक्त्यमाशंक्य परिहरति उत्पन्नायामिति तयोरेव विशेषान्न पौनरुक्त्यं फलतीत्याह इत्थमिति इत्तिविशेषमेव विशदयति येनेति शौचस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति मृज्जलेत्यादिना नैर्मल्यमेव स्फोरयति मायेति उक्तमुपसंहरति एवमिति अतिमानित्वभावमेव व्यनक्ति आत्मन इति कस्यैतानि विशेषणानीत्यपेक्षायामाह भवन्तीति साधकस्य मनुष्यदेहस्यैव कथं दैवीं सम्पदमभिलक्ष्य जातत्वमित्याशंक्याह दैवीमिति ३

स्वामिकृतटीका

किञ्च तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं क्षमा परिभवादिषूत्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धः धृतिर्दुःखादिभिरवसादे चित्तस्य स्थिरीकरणं शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः अद्रोहो जिघांसाराहित्यं अतिमानिता आत्मन्यति पूज्यत्वाभिमानस्तदभावो नातिमानिता एतान्यभयादीनि षड्विंशतिप्रकाराणि दैवीं सम्पदमभिजातस्य भवन्ति देवयोग्यां सात्त्विकीं सम्पदमभिलक्ष्य तदाभिमुख्येन जातस्य भाविकल्याणस्य पुंसो भवन्तीत्यर्थः ३

भाषाअनुवाद

और तेज कहे ढ़िठाई और क्षमा और धृति कहे क्षामितथा दुखमे धीरजरखना और शौच अर्थात् बाहिरभीतर शुद्धता अद्रोह कहे हिंसा ईर्षारहित होना अतिमानिता कहे अपनीपूजामानप्रशंसाका अभाव येई अभय आदि जो छब्बीस प्रकारकी दैवी सम्पत् हैं सो उसीको होती हैं जिसको कल्याण भावी है अर्थात् आगे भला होनहार है ३

दम्भोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसम्पदमासुरीं ४

शाङ्करभाष्यं

दैवीति दैवीसम्पत्या साविमोक्षायसंसारबन्धनात् निबन्धायनियतोबन्धोनिबन्धस्त
दर्थमासुरीसम्पत्तथाभिप्रेता तथाराक्षसीतन्नैवमुक्ते सत्यर्जुनस्यान्तर्गतंभावं किमह
मासुरसम्पत्युक्तःकिम्वादैवीसंपत्युक्त इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याह भगवान्
माशुचःशोकंमाकार्षीः सम्पदंदैवीमभिजातोसि हेपाण्डव अभिलक्ष्यजातोसि
भाविकल्याणस्त्वमसीत्यर्थः ५

आनन्दगिरिकृतटीका

आदेयत्वेन दैवींसम्पदमुक्त्वा हेयत्वेनासुरींसम्पदमाह अथेति उत्सेकोमदो
महदवधीरणेहेतुः आत्मन्युत्कृष्टत्वाध्यारोपोतिमानःक्रोधस्तुकोपापरपर्य्यायः स्वप
रापकारप्रवृत्तिहेतुर्नेत्रादिविकारलिङ्गोन्तःकरणवृत्तिविशेषः परुषोनिष्ठुरः प्रत्यक्ष
रुक्षवाक्तस्यभावःपारुष्यन्तदुदाहरति यथेति तामभिजातस्यदम्भादीन्यज्ञानान्तानि
भवन्ति इत्यनुषज्यते ४ अनयोरिति कार्यफलविभागः आसुरीत्युपलक्षणं राक्षसी
चेतिद्रष्टव्यमित्याह तथेति फलविभागेसम्पदोरेवमुक्ते प्रतीत्यार्जुनस्याभिप्रायं भग
वतोवचनमित्याह तत्रेति तत्राभिजात्यंहेतुंकरोति पाण्डवेति ५

स्वामिकृतटीका

असुरींसम्पदमाह दम्भइति दम्भोधर्मध्वजित्वं दर्पोधनविद्यादिनिमित्त चित्त
स्यौत्सुक्यं अभिमानोव्याख्यातएव क्रोधःप्रसिद्धः पारुष्यंनिष्ठुरत्वं अज्ञानमविवेकः
आसुरीमित्युपलक्षणं असुराणांराक्षसानाञ्च यासम्पत्तिस्तामभिलक्ष्य जातस्यैतानि
दम्भादीनिभवन्ति ४ एतयोःसम्पदोःकार्यंदर्शयन्नाह दैवीति दैवीयासम्पत्तयायुक्तो
मयोपदिष्टेतत्त्वज्ञानेऽधिकारीआसुर्यासम्पदायुक्तस्तुनित्यंसंसारीत्यर्थःएतच्छ्रुत्वा

भाषा अनुवाद

अबआसुरीसम्पत्कहते हैं किदम्भकहे लोगोंकेसामने अपनी धार्म्मिकता
प्रकाशकेहेतु मनभावतेकल्पितधर्मोंकी ध्वजादेखलाना औदर्पकहेधनउपार्जन त
थाबिद्याआदिमे चित्तकीउत्साहकहेउंचाई औअभिमानकहेअपनेहरतहरकेम
हत्वसेदूसरेकोन कुछसमझना औक्रोधतथापारुष्यकठोरता निठरता औअज्ञान
कहे अविवेक ये आसुरीकहेअसुरराक्षसोंकी जोसंपत् इनमेरुचिजिनकेहै वे
असुरराक्षसहैं ४ अबइनदोनोंसंपदोंकेकाजआचारदेखावतेहुयेकहतेहैं कि

दैवीसंपद्विमोक्षायनिबन्धायासुरीमता माशुचःसम्पदंदैवीमभिजातोसिपाण्डव ५

शाङ्करभाष्यं ।

द्वौभूतेति द्वौद्विःसंख्याकौभूतसर्गौ भूतानांमनुष्याणांसर्गौसृष्टिभूतसर्गौ सृज्यंते इतिसर्गौ भूतान्येवसृज्यमानानिदैवासुरसम्पद्युक्तानि द्वौभूतसर्गावित्युच्येते द्वयाह प्रजापत्यादेवाश्चासुराश्चेतिश्रुतेः लोकेस्मिन्संसारेइत्यर्थः सर्वेषांद्वैविध्योपपत्तेःकौतौभूतसर्गौ इत्युच्यते प्रकृतावेवदैवआसुरएवच उक्तयोरेवपुनरनुवादेप्रयोजनमाह दैवोभूतसर्गोऽभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशोविस्तरप्रकारैःप्रोक्तः कथितोनत्वासुरोविस्तरशोऽतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थमे ममवचनादुच्यमानंविस्तरशः शृणु अवधारय ६ अध्यायपरिसमाप्तेरासुरीसम्पत् प्राणिविशेषणत्वेन

आनन्दगिरिकृतटीका

निर्द्दयानांरक्षसांसम्पत्तृतीयास्ति साकस्मान्नोक्तेत्याशंक्यासुर्यांमन्तर्भावादित्याह द्वाविति भूतानांद्वैविध्यमानत्वेनोक्तीयब्राह्मणमुदाहरति द्वयाहेति सम्पत्द्वययुतेभ्योतिरिक्तानामपि प्राणिभेदानांसम्भवात् कुतोभूतानांद्वित्वनियतिरित्याशंक्याह सर्वेषामिति ६ नन्वध्यायशेषेणासुरीसम्पद्दर्शनमयुक्तं तस्यास्त्याज्यत्वेनप

स्वामिकृतटीका

किमहमत्राधिकारीनवेतिसन्देहाद्याकुलमर्जुनमाश्वासयति हेभारत माशुचः शोकंमाकार्षीः यतस्त्वंदैवींसम्पदमभिजातोऽसि ५

असुरीसम्पत्सर्वात्मनावर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरींसम्पदं प्रपञ्चयितुमाह द्वाविति द्वौद्विःप्रकारौभूतानांसर्गोमेवचनाच्छृणु आसुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेनद्वावित्युक्तं अतोराक्षसीमासुरीञ्चैवप्रकृतिंमोहनींश्रिता इत्यादिना नवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ६ आसुरींविस्तरशोनिरूपयति प्रवृत्ति

भाषाअनुवाद

दैवीसंपदसेयुक्तमनुष्यही मेरेकहेतत्त्वज्ञानके अधिकारीहैं औरजोमनुष्य आसुरी संपदसेयुक्तहैं तेसदाही संसारीहोतेहैं अवयेवचनभगवानके श्रवणकरके मैंतत्त्वज्ञानका अधिकारी हौंकिनहीं इससन्देहसेव्यग्रचित्तअर्जुनको समझावतेहुयेभगवानकहतेहैं कि हेपरन्तप तुमशोचनकरो क्योंकि तुमदैवीसम्पदकेअभिमुखजन्मेहौ औरदैवीसम्पदसंयुक्तहौ यहतुमारे आचरणोंसे प्रसिद्धहैदेखपडै ५

द्वौभूतसर्गौलोकेऽस्मिन्दैव आसुरएवच दैवोविस्तरशःप्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ६
प्रवृत्तिञ्चनिवृत्तिञ्चजनानविदुरासुराः नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ७

शाङ्करभाष्यं।

प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेनचशक्यते अस्याःपरिवर्जनंकर्त्तुमिति प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिञ्च प्रवर्त्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधनेकर्त्तव्येप्रवृत्तिस्तांनिवृत्तिञ्च तद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्त्तितव्यं सानिवृत्तिस्ताञ्चजनाआसुरानविदुःनजानन्ति नकेवलंप्रवृत्तिनिवृत्तीएवनविदुर्नशौचंनापिचाचारोनसत्यन्तेषु विद्यतेअशौचानाचारमायाविनोऽनृतवादिनोह्यासुराः ७ किञ्च असत्येति असत्यं यथावयमनृतप्रायास्तथेदंजगत्

आनन्दगिरिकृतटीका

ङ्कप्रक्षालनन्यायावतारादित्याशंक्याह प्रत्यक्षीकरणेनेति वर्जनीयामासुरींसम्पदंविवृणोति प्रवृत्तिञ्चेति तांविहितांप्रवृत्तिंनजानन्तीत्यर्थः ताञ्चनिषिद्धांक्रियांनजानन्तीतिसम्बन्धः नशौचमित्यादेस्तात्पर्य्यमाह अनाचारेति शौचसत्ययोराचारान्तर्भावेपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुपादानं ७

स्वामिकृतटीका।

ञ्चेत्यादिद्वादशभिः धर्मेप्रवृत्तिमधर्मान्निवृत्तिञ्चासुरस्वभावा जना नजानन्ति अतःशौचमाचारः सत्यञ्चतेषु नास्तिएव ७ ननुवेदोक्तयोर्द्धर्माधर्मयोःप्रवृत्तिंनिवृ

भाषाअनुवाद

आसुरीसम्पद अच्छीप्रकारसे वर्जनकरनाहीकर्त्तव्यहै इससेआसुरीसम्पदकोविस्तारकरिकहतेहैं किजोदोप्रकारकी भूतोंकीसृष्टिहै सोमेरेमुखसेश्रवणकरो इसजगतमें असुरराक्षससम्बन्धी दोनोप्रकृतिकीएकताकरके देवप्रकृतिकेसाथ दोनोमतकहाहै इससे नवयेंअध्यायके बारहेंश्लोकमे आसुरींराक्षसींचैवइत्यादित्रिविधप्रकृतिकेसाथ विरोधनहींहै हेअर्जुन इसलोकमे देवऔअसुरसम्पदसे युक्त जोदोप्रकारभूतोंकीसृष्टि तिसकेमध्य दैवीसम्पदयुक्तसृष्टि मैंने पूर्व्वविस्तारसेकहाहै अवआसुरीसंपदसेयुक्त जोसृष्टि सोहमसे सुनो ६ आसुरीसंपदइसश्लोकसेले बारहश्लोकतक दयाकरि निरूपणकरतेहैं किअसुरस्वभाववालेमनुष्य सकलधर्ममे प्रवृत्ति औअधर्मसेनिवृत्तिकैसोहोतीहै सोजानतेहीनहीं इसीसेइन लोगोंमे शौचआचार औसत्यताका लेशमात्रभी नहींरहताहै यहजानो ७

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरं अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकं ८

शाङ्करभाष्यं

सर्वं असत्यमप्रतिष्ठञ्च नास्यधर्माधर्मौप्रतिष्ठातोऽप्रतिष्ठञ्चेति तेआसुराजनाजगदाहुरनीश्वरं नचधर्माधर्मसव्यपेक्षकोऽस्यशासितेश्वरोविद्यतइति अतोऽनीश्वरंजगदाहुः किञ्च अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोःस्त्रीपुरुषयोरन्योन्य संयोगात्जगत्सर्वंसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहैतुकमन्यज्जगतःकारणंनकिञ्चित् अदृष्टंधर्माधर्मादिकारणान्तरं विद्यते जगतः कामएवप्राणिनांकारणमितिलोकायति कदृष्टिरियं ८

आनन्दगिरिकृतटीका

असुराणांजनानांविशेषणान्तराण्यपिसन्तीत्याह किञ्चेति विद्यतइत्याहुरिति पूर्वेणसम्बन्धः शास्त्रैकगम्यमदृष्टंनिमित्तीकृत्याधिष्ठातात्मकेनब्रह्मणारहितंजगदिष्यतेचेत्कथन्तदुत्पत्तिरित्याशंक्याह किञ्चेति किमन्यदित्यादेराक्षेपस्यतात्पर्य्यमाहकिञ्चिदिति ८ यथोक्तादृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिवद्दिष्टैवेत्याशंक्याह एतामिति प्रागुपदि

भाषाअनुवाद

वेदविहित जोधर्मअधर्म तिसमेप्रवृत्तिजोअसुरस्वभावमैंमनुष्यक्योंनहीजानतेऔधर्मअधर्मकोअङ्गीकारनकरनेसे संसारिकसुखऔ दुखआदिहोना किसप्रकार निरूपणकियाजाय औशौचतथाआचारआदिमे ईश्वरकी आज्ञाकोना कैसेलङ्घन करतेहैं औरईश्वरकोनमानिके जगतकीउत्पत्तिकिससेकहतेहैं सोईकहतेहैं जो वेदपुराणइतिहासको प्रमाणनहींमानते औकहतेहैं किमुनिऔभांड तथाराक्षस येईतीनोनेवेदकोबनायाहै औजिनकोधर्मअधर्मकीप्रतिष्ठा अर्थात्व्यवस्थानहीं है तेईअप्रतिष्ठकहेनास्तिकलोग अपनीपूर्वोक्तवाक्यकोपुष्टकरनेकेलिये इसजगतकोअप्रतिष्ठकहतेहैं अर्थात्यहजगतकीविचित्रता स्वभावसिद्धमानकहतेहैंऔरजिनकेमतमे ईसजगतकाईश्वरनहींहै इससे यहसंसारअनीश्वरहै ऐसेनास्तीकलोग अपनीबातकापक्षकरके जगतकोअनीश्वरकहतेहैं जोपूछोकि तौफेरिवेलोग इसजगतकीउत्पत्तिकिससेमानतेहैं इसपरउनकीकहावत कहतेहैं किअपरस्परकहे परअपरसेभिन्न जोस्त्रीपुरुष इनदोनोकेसंयोगसे संसारकीउत्पत्तिहोतीहै इसका औरकोईकारणनहींहै यहजगत कामहेतुक अर्थात्स्त्रीपुरुष इन दोनोकाजोकामसोईधारप्रवाहक्रमसे इससंसारका कारणस्वरूप चलाआवताहै नास्तीकलोग ऐसेहीकहतेहैं परकार्यविनाकारणकेनहींहै ८

एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयायजगतोऽहिताः ६

शाङ्करभाष्यं

एतामिति एतांदृष्टिमवष्टभ्याश्रित्यनष्टात्मानोनष्टस्वभावाविभ्रष्टपरलोकसाध नाः अल्पबुद्धयोविषयविषयाअल्पैवबुद्धिर्येषान्तेअल्पबुद्धयः प्रभवंत्युद्भवन्ति उग्रकर्माणः क्रूरकर्माणोहिंसात्मकाः क्षयायजगतःप्रभवन्तीतिसम्बन्धः जगतोऽहिताः शत्रवइत्य र्थः ६ तैच कामेति कामंइच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्यदुष्पूरमशक्यपूरणं दम्भमानम

आनन्दगिरिकृतटीका

ष्टामेतांलोकायतिकदृष्टिमवलम्ब्येति यावत् नष्टस्वभावत्वमेवस्पष्टयति विभ्रष्टेति वि षयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमात्रोद्देशेन प्रवृत्तत्वं जगतःप्राणिजातस्येतियावत् ६

स्वामिकृतटीका

त्किञ्चकथंनविदुःकुतोवाधर्माधर्मयोरनङ्गीकारेजगतःसुखदुःखादिव्यवस्थास्यात् क थंवाशौचाचारादिविषयाभीश्वराज्ञामतिवर्त्तेरन् ईश्वरानङ्गीकारेचकुतोजगदुत्प त्तिःस्यादतआह असत्यमिति नास्तिसत्यंवेदपुराणादिप्रमाणंयस्मिंस्तादृशंजगदाहुः वेदादीनांप्रामाण्यंनमन्यन्तइत्यर्थः तदुक्तं त्रयोवेदस्यकर्त्तारोमुनिभण्डनिशाचराइ त्यादि अतएवनास्तिधर्माधर्मरूपाप्रतिष्ठाव्यवस्थाहेतुर्यस्यतत्स्वाभाविकंजगद्वैचित्र माहुरित्यर्थः अतएवनास्तीश्वरःकर्त्ताव्यवस्थापकश्चयस्यतादृशंजगदाहुः तर्हिकुतोऽ स्यजगतउत्पत्तिंवदन्तीत्यतआह अपरस्परसम्भूतमिति अपरश्चपरश्चेतिअपरस्परंअ परस्परतोऽन्योन्यतःस्त्रीपुंसयोर्मिथुनात्सम्भूतंजगत् किमन्यत्कारणमस्यनास्त्यन्य त्किञ्चित् किन्तुकामहेतुकमेवस्त्रीपुंसयोरुभयोःकामएवप्रवाहरूपेणहेतुरस्येत्य र्थः ८ किञ्च एतामिति एतांलोकायतिकानांदृष्टिंदर्शनमाश्रित्यनष्टात्मानोमलीम सचित्ताःसन्तोऽल्पबुद्धयोदृष्टार्थमात्रमतयःअतएवोग्रंहिंस्रंकर्मयेषांतेअहिता वैरि णोभूत्वाजगतःक्षयायप्रभवन्तिउद्भवन्तीत्यर्थः ६ अपिच काममाश्रित्येति दुष्पूरं

भाषाअनुवाद

देखोनिरीश्वरवादीयोंकीदृष्टिकहैतजवीजऔरकल्पनासेकल्पितयातोंऔउनके दर्शन कहेमतग्रन्थोंका आश्रयणकरके मलिनचित्तअल्पबुद्धिअर्थात् जोदेखैंसुनैउ सपरतुर्क वेविचारविश्वासकरीमनुष्य जिनकोहिंसाहीकरनामात्रकामहै वेशत्रुस्व रूपहोके संसारके नाशकेहेतु प्रगटहोतेहैं ६ औरजोकामनाभोगादिकरनेसेभी

काममाश्रित्य दुःपूरं दम्भमानमदान्विताः मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः१०
चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः११

शाङ्करभाष्यं

दान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तैरन्विताः मोहादविवेकतः गृहीत्वोपा
दायअसद्ग्राहानशुभनिश्चयान् प्रवर्त्तन्ते लोकेऽशुचिव्रताः अशुचीनिव्रतानि येषान्ते
अशुचिव्रताः १० किञ्च चिन्तेति चिन्तामपरिमेयाञ्चनपरिमातुं शक्यते अस्या
चिन्तायाइयत्तासा अपरिमेयातामपरिमेयांप्रलयान्तांमरणान्तामुपाश्रिताः सदाचि
न्तापराइत्यर्थः कामोपभोगपरमाः काम्यन्तइति कामाः शब्दादयस्तदुपभोगपरमाः
अयमेवपरमः पुरुषार्थो यः कामोपभोगइत्येवंनिश्चितात्मानएतावदितिनिश्चिताः ११

आनन्दगिरिकृतटीका

तानेवदुराचारानसुरान् प्रकारान्तरेणविशिनष्टि तेचेति १० तानेवविधान्त

स्वामिकृतटीका

पूरयितुमशक्यंकाममाश्रित्य दम्भादिभिर्युक्ताःसन्तः क्षुद्रदेवताराधनादौप्रवर्त्तन्ते कथं
असद्ग्राहान्गृहीत्वा अनेनमन्त्रेणैतांदैवतमाराध्य महानिधीन्साधयामइत्यादीन्
दुराग्रहान्मोहमात्रेणस्वीकृत्यप्रवर्त्तन्ते अशुचिव्रताःअशुचीनिमद्यमांसादिविषयाणि
व्रतानि येषांते १० किञ्च चिन्तामिति प्रलयोमरणमेवान्तोयस्यास्तामपरिमेयां

भाषा अनुवाद

कभीपूरीनहींहोतीऐसीकामनाको अवलम्बनकरके दम्भपाषण्डसेयुक्तहो क्षुद्रदे
वताभूतप्रेतआदिकी आराधनामेप्रवृत्तहोतेहैं सोई कहतेहैं किअसतग्राहग्रहण
अर्थात्इसमन्त्रकेद्वाराइसदेवताकीआराधनासे बहुतधनप्राप्तहोगाऐसादुराग्रह
मोहवशते जोमनुष्यअङ्गीकारकरलेतें अल्पबुद्धियोंकेअशुचिकहेमद्यमांस आदि
युक्तव्रतहोतेहैं तेईमनुष्य इननिषिद्धकर्मोंमेप्रवृत्तहोते हैं१० औरप्रलयकहेमरण
कालपर्य्यन्तहै जिसकाअन्त ऐसीजोअपरिमेयचिन्ता अर्थात्कितनीहै इसकाठि
कानानहीं तिसकेआश्रितकहेचिन्तापरायणमनुष्यजिनकोकामभोगकरनाही पर
मप्रयोजनहै औकामभोगछोड़ दूसराऔरकोई परमपुरुषार्थनहींहै इतनीही
कियेहैंनिश्चय जोलोग तेकुकर्मकेद्वाराः धनसञ्चयकरनेकीइच्छाकरतेहैं इसकी
परलोककेसाथ अन्वयहोतीहै वृहस्पतिका सूत्रप्रमाणदेतेहैं कामएवैकःपुरुषार्थ
इति इसकाअर्थयहहै किचैतन्यविशिष्ट जोकाम उसीकोपुरुषप्रदकहते हैं ११

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् १२

शाङ्करभाष्यं

आशापाशेति आशापाशशतैः आशा एव पाशास्तच्छतैः आशापाशशतैर्बद्धा नियन्त्रिताः सन्तः सर्वतः आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनं परमाश्रयो येषान्ते कामक्रोधपरायणाः ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय नधर्मार्थमन्यायेनार्थसञ्चयानर्थप्रचयान् परः स्वापहरणादिनेत्यर्थः १२

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः इदमिति इदं द्रव्यं अद्य इदानीं मया लब्धं इदञ्च अन्यत् प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरं इदञ्चास्ति इदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामि १३ असौ मयेति असौ देवदत्तनामा मया हतः दु

आनन्दगिरिकृतटीका

रैणविशिनष्टि किञ्चेति चिन्तामात्मीयोयोगक्षेमोपायालोचनात्मिकामपरिमेयविषयत्वात् परिमातुमशक्यामाश्रिता इति सम्बन्धः एषकामोपभोगः परमयनं सुखं खल्वेतावत् पारत्रिकं तु नास्ति सुखमिति निश्चयवन्त इत्याह एतावदितीति ११

आसुरानेव पुनः विशिनष्टि आशेति अशक्योपायार्थविषया अनवगतोपायार्थविषया प्रार्थना आशास्ताः पाशा इव पाशास्तेषां शतैर्बद्धा इव श्रेयसः प्रच्याव्येततस्ततो नीयमानाय इत्याह आशा एवेति १२

स्वामिकृतटीका

परिमातुमशक्यां चिन्तामाश्रितानित्यचिन्तापरा इत्यर्थः कामोपभोगएव परमो येषां ते एतावदिति कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो नान्यदस्तीति कृतनिश्चया अर्थसञ्चयानीहन्त इत्युत्तरेणान्वयः तथा च वार्हस्पत्यसूत्रं काम एवैकः पुरुषार्थ इति चैतन्यविशिष्टः कामः पुरुष इति च ११ अतएव आशेति आशा एव पाशास्तेषां शतैर्बद्धा इतस्तत आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रयो येषां ते कामभोगार्थमन्यायेन चौर्य्यादिनार्थानां सञ्चयान् राशीनीहन्त इच्छन्ति १२

भाषा अनुवाद

इसीसे आशारूपसैकडों रसीयोंमें बन्धे इधरउधर खैंचे जाते हुये लोग कामक्रोध के आश्रयस्वरूपभूत कामउपभोगके अर्थ अन्यायकरके चोरी लबारी दगावाजी ठगी बटपारीसे धनबटोरनेकी इच्छा करते हैं इसीसे बहुधन कुकर्म छोड सुकर्ममें नहीं लगै हैं देखो अज्ञानी आप अपने हाथ गलेमें सैकडों फांसी लगाय लेते हैं १२

इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्येमनोरथं इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं १३
असौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी १४

शाङ्करभाष्यं ।

जेयःशत्रुःहनिष्येचान्यान्वराकान्परानपिकिमेतेकरिष्यन्तितपस्विनःसर्वथापिना स्तिमत्तुल्यईश्वरोहमहंभोगीसर्वप्रकारेणचसिद्धोहंसम्पन्नः पुत्रैःपौत्रैर्नप्तृभिर्नके वलंमानुषोहंबलवान्सुखीचाहमेव अन्येतुभूमिभारायावतीर्णाः १४

आनन्दगिरिकृतटीका

तेषामभिप्रायोपिविवेकविरोधीत्याह इदमद्येति द्रव्यकोटिरित्यादि इदमन्य द्दृष्टौप्रार्थ्यमानत्वेनविपरिवर्त्तमानमित्येतत् १३ यथोक्तेमदभिप्रायेप्रतिबन्धकः शत्रुरपिनसम्भवतीत्याह असाविति त्वत्तोविहीनानांत्वयापरिभवेपि त्वत्तुल्यानांश त्रूणांपरिभवोनिश्चितो नभवतीत्याशंक्याह सर्वथेति ऐश्वर्य्यातिरेकेपिकुतस्तेषां भोगसामर्थ्यमित्याशंक्याह अहमिति सिद्धत्वमेवस्फुटयति सम्पन्नइति बलवानोज स्वीसुखीरोगरहितः १४ विद्यावृत्तधनाभिजनैःमत्तुल्योनास्तीत्याह आढ्यइति

स्वामिकृतटीका

तेषांमनोरथंकथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येति चतुर्भिःप्राप्स्येप्राप्स्यामिमनोरथं मनसःप्रियंस्पष्टमन्यत्एतेषान्त्रयाणांश्लोकानामित्यज्ञानविमोहिताः सन्तोनरके पतन्तीति चतुर्थेनान्वयः १३ किञ्च असाविति सिद्धः कृतकृत्यःस्पष्टमन्यत् १४

भाषाअनुवाद

अबउनलोगोंके मनोरथकहिकर उनकीनरकप्राप्तिका वृत्तान्तइसश्लोकसेलेक र चारश्लोकसेकहतेहैं किइसीअज्ञानसे विशेषमोहप्राप्तहोके नरकमेंपड़तेहैं देखो उनकीरुचीऔमनोरथयेहैं किआजहमको यहलाभभई औरयह मनभाव तीप्यारीवस्तु परेकहेआगेपावेंगे औयहधनहमाराहै जनहमारेहैं औफेरभीतज वीजलनायेहैं किवहधनभीहमाराहोगा परन्तुयहनहींशोचते किहमकिसकेहवा लेहोंगे औकिसगतिकोजांयगे १३ औरइसशत्रुको हममारडालेंगे औ इस को मारलियाहै औरहमजोचाहैंसोकरें हमकर्त्ता औहमभोगीहैं हमसिद्धहैं जोकुछ करनाथाकरचुकेहैं हमबलवान हमसुखीहैं इनसबबातोंका स्मरणतोश त्रुभरभीनहीं भूलते परकालबलवानकी सुधकोतो एकबारगीही भूलगयेहैं किव हक्याकरेगा १४ औरहमधनीहैं हमअभिजनवान्अर्थात्कुलीन तथायज्ञदानआ

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्तिसदृशोमया यक्ष्येदास्यामिमोदिष्य इत्य
ज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः प्रसक्ताः
कामभोगेषु पतन्तिनरकेऽशुचौ १६

साङ्करभाष्यं

आढ्यइति आढ्योधनेनाभिजनवान्सप्तपुरुषंश्रोत्रियत्वादिसम्पन्नस्तेनापिनमम
तुल्योस्तिकश्चित्कोन्योस्तिसदृशस्तुल्योमया किञ्चयक्ष्येयागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि
दास्यामिनटादिभ्यःमोदिष्येहर्षातिशयंप्राप्स्यामीत्येवंअज्ञानेनविमोहिताः अविवेक
भावमापन्नाः १५ अनेकेति अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं
भ्रान्ताअनेकचित्तविभ्रान्तामोहजालसमावृताःमोहोऽविवेकोऽज्ञानन्तदेव जालमि
वावरणात्मकत्वात्तेनसमावृताःप्रसक्ताः कामभोगेषुकाम्यन्तइतिकामाःविषयास्तेषामु
पभोगेषुकामभोगेषुतत्रैवनिषण्णाःसन्तस्तेनोपचितकल्मषाःपतन्तिनरकेऽशुचौवैत
रण्यादौ१६ आत्मेति आत्मसम्भाविताःसर्वगुणविशिष्टतयात्मनैवात्मनि सम्भाविता

आनन्दगिरिकृतटीका।

तथापियागदानाभ्यान्तत्फलेनवाकश्चिदधिकोभविष्यतीत्याशंक्याह किञ्चेति नचते
षामेषोऽभिप्रायःसाधीयानित्याह इत्येवमिति १५ उक्तप्रकारविपर्ययेण कृत्याकृ

स्वामिकृतटीका

किञ्च आढ्यइति आढ्योधनादिसम्पन्नःअभिजनवान्कुलीनःयक्ष्ये यागाद्यनुष्ठा
नेनापिदीक्षितान्तरेभ्यःसकाशान्महतींप्रतिष्ठांप्राप्स्यामिदास्यामिस्तावकेभ्यस्तथामोदि
ष्येहर्षंप्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेनविमोहितामिथ्याभिनिवेशंप्रापिताः १५ एवम्भूतायत्

भाषाअनुवाद

दिजोकमोकियातोसमझतेहैं किहमारीबराबरऔरकिसीनेनहीं किया लोगों
मेंहमबडीप्रतिष्ठापावेंगेअर्थात्प्रसंसाहोगी औजोकोईहमारीस्तुतिकरैगाउसको
हमधनवस्त्रादिदेंयगे औउसपरप्रसन्नहोंयगें इसप्रकारकेमनुष्य अज्ञानसे विमो
हित मिथ्याअभिनिवेशकोप्राप्तकरहेझूठेमनोरथोंमेडूबेहैं १५ ऐसेमनुष्य जिस
प्रकारकाफलपावतेहैं सोसुनो किअनेकचित्तकहेमनकीलाषोंअभिलाषोंमे प्रवृत्त
जोचित्त तिससेविक्षेपकोप्राप्तयेलोग सोईसोईमोहजालसेघेरेहुयेअर्थात्सूतके
जालसेबंधेमत्स्यकेसमानबन्धेहैं औरकामभोगमेंआसक्तहो अशुचिजोमलोंसेयुक्त
नरक तिसमेंही पडतेहैं १६ यज्ञकरिकेऔरोंसे हमबडीप्रतिष्ठापावेंऐसेजो उन

आत्मसम्भाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः यजन्तेनामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकं१७

शाङ्करभाष्यं

ताःआत्मसम्भाविताःनसाधुभिःस्तब्धाअप्रणतात्मानोधनमानमदान्विताधननिमित्तो मानमदश्चताभ्यांधनमानमदाभ्यामन्विताःयजन्तेनामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्तेदम्भेनधर्म ध्वजितया अविधिपूर्व्वकंविहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितैः १७ अहमिति अहङ्कारम

आनन्दगिरिकृतटीका

त्यविवेकविकलानांकिंस्यादित्यपेक्षायामाह अनेकेति कामाविषयास्तेषांभोगेषुतत्प्र युक्तोपभोगेष्विति यावत् १६ ननुतेषामपिकेषाञ्चिद्वैदिकेकर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिप्रतिपत्तेर्युक्तंवैतरण्यादौपतनमितिचेत्तत्राह आत्मेति आसुरीसम्पदमभिजा तैरधर्म्मजातमेवसञ्चीयते प्रवृत्तेरपि वैदिकेकर्मणि नैवपुण्यमित्युक्तं १७

स्वामिकृतटीका

प्राप्नुवन्तितच्छृणु अनेकेति अनेकेषुमनोरथेषुप्रवृत्तंचित्तंअनेकचित्तंतेनविभ्रान्ता विक्षिप्ताः तेनैवमोहमयेनजालेनसमावृतामत्स्याइववस्त्रमयेनजालेनयन्त्रिताः एवं कामभोगेषु प्रसक्ताअभिनिविष्टाः सन्तोऽशुचौ कश्मलेनरके पतन्ति १६

यच्चइतिच यस्तेषांमनोरथउक्तःसकेवलंदम्भाहङ्कारादिप्रधानएव नतुसात्त्वि कइत्यभिप्रायेणाह आत्मे तिद्वाभ्यां आत्मनैवसम्भाविताःपूज्यतांनीताःनतुसाधुभिःकै श्चित्अतएवस्तब्धाअनम्राःधनेनयोमानोमदश्चताभ्यांसमन्विताःसन्तःते नाममात्रेण येयज्ञास्तेनामयज्ञाःयद्वादीक्षितःसोमयाजीत्येवमादिनाममात्रप्रसिद्धये येयज्ञास्तै र्यजन्तेकथंदम्भेन नतुश्रद्धयाअविधिपूर्वकञ्चयथाभवतितथा १७ अविधिपूर्व्वकत्वमेव

भाषाअनुवाद

केमनोरथ जोपीछेपंद्रहेंश्लोकमेंकहा वहअभिलाष केवलदम्भअहंकारआदिप्रधा नहै सतोगुणप्रधाननहींहै इसअभिप्रायपर दोश्लोकसेकहतेहैं किआपअपने मनसेसम्भावित कहेमहात्मावनेहैं परकोईसाधु उनकीप्रतिष्ठानहींकरतेहैं इसी से वेशुष्कअर्थात्अनम्रस्वभाव कहेकठोरचित्तमनुष्यधन दिसे जोमानऔअहङ्कार तिससेयुक्तहो यज्ञदान आदिकातो केवलनाममात्रहीहै परकरतेहैं इसवास्ते किफलानाआदमी वडापूजाकरनेवालाऔदानीहैऐसेनामप्रसिद्धहोय इसवासना सेयज्ञदानकरतेहैं वहयज्ञकरनाकैसाहै सोकहतेहैं कि वेखालीअपनीख्याति लाभकोछोड औरकुछश्रद्धासेनहींकरतेहैं तोअविधिपूर्व्वकयज्ञदानजैसेहैं यह भीतैसेहो निःफलहै यहजानो १७ अवअविधिपूर्व्वकत्वको प्रकाशकरतेहैं कि

अहङ्कारंबलंदर्पंकामंक्रोधञ्चसंश्रिता: मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका: १८

शाङ्करभाष्यं

अहङ्करणमहङ्कार: विद्यमानैरविद्यमानैश्चगुणैरात्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोहङ्कारोविद्याख्य:कष्टतम:सर्व्वदोषाणांमूलंसर्व्वानर्थप्रवृत्तीनाञ्चमूलं तंपरिगृह्यंतथाबलंपराभिभवनिमित्तंकामरागान्वितंदर्पंदर्पोनामयस्योद्भवेधर्ममतिक्रामतीति सोऽयमन्त:करणाश्रयोदोषविशेष:कामंस्त्र्यादिविषयंक्रोधमनिष्टविषयंएतानन्यांश्चमहतोदोषान्संश्रिता:किञ्चतेषामीश्वरंआत्मपरदेहेषुस्वदेहेपरदेहेषुच तद्बुद्धिकर्मसाक्षीभूतंमांप्रद्विषन्तोमच्छासनातिवर्त्तित्वंप्रद्वेषस्तंकुर्व्वन्तोऽभ्य

आनन्दगिरिकृतटीका।

अज्ञानात्पुनरासुरा दूरादेवोद्विजन्तइत्याह अहङ्कारमिति अहङ्कारमेवस्फोरयति विद्यमानैरिति अध्यारोपितवैशिष्ट्यविषयत्वादहङ्कारस्याविद्यामूलत्वेनाविद्यात्मत्वमाह अविद्याख्यइति विवेकिभिस्तस्यातियत्नादेवहेयत्वंसूचयति कष्टतमइति तदेवस्पष्टयति सर्व्वेति तंसंश्रिताइति सम्बन्ध: कार्यकारणसामर्थ्यमुक्तविशेषणंबलंअहङ्कारएव महदवधीरणापर्यन्तत्वेनपरिणतोदर्पस्तंव्याकरोति दर्पो

स्वामिकृतटीका।

प्रपञ्चयति अहङ्कारमिति अहङ्कारादीन्संश्रिता:सन्तआत्मपरदेहेषुआत्मदेहेपरदेहेषुचचिदंशेनस्थितंमांप्रद्विषन्तोयजन्तेदम्भयज्ञेषु श्रद्धायाअभावादात्मनोदुःखैवपीडाभवति तथापश्वादीनामप्यविधिनाहिंसायांचैतन्यद्रोहएवावशिष्यतइति प्रद्विषन्तइत्युक्तंअभ्यसूयका:सन्मार्गवर्त्तिनांगुणेषुदोषारोपका: १८

भाषा अनुवाद

अभ्यसूयककहेनिन्दाकरनेवालेमनुष्य अर्थात्भगवानकहतेहैं किमेरेपक्षकेअवलम्बीपुरुषोंकेगुणोंमेदोषलगानेहारेमनुष्य अहङ्कारबलऔप्रगल्भताजोदीटापन तथाकामऔक्रोधकाआश्रयकर अर्थात्वशहोअपनीदेहऔपरकी देहमे चेतनज्ञानरूपसेटिकाजोमैहूंसोसम्पूर्णरूपसेमेरेप्रति द्रोहकारीयज्ञआदिकरते रहतेहैं परन्तुमारेदम्भकेयज्ञादिमेश्रद्धाकेविनाअपनेकोदुःखात्मकगढ़ेतेहैं औरपशुआदिकोंकोभीअविधिपूर्व्वकहिंसाकरनेसे चैतन्यजीवकाद्रोहमात्रहीफल उत्पन्नहोताहै औरताकुछहाथलगतानहीं इसीसेयेमनुष्य मेरेद्रोहकरनेवालेमेरेशत्रुतुल्यहैं इससेइनहत्यारोंको जोफलमिलेगा वहजानलो १८ औउनकाआसुरीस्वभावकभी

तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् क्षिपाम्यजस्त्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु १६
आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि मामप्राप्यैवकौन्तेयततोयान्त्यधमांगतिं २०

शाङ्करभाष्यं

सूयकाःसन्मार्गस्थानांगुणेषुअसहमानाः १८ तानहमिति तानहंसर्व्वान्सन्मार्ग प्रतिपक्षभूतान्साधुद्वेषिणोद्विषतश्चमांक्रूरान्संसारेष्वेवनरकसंसरणमार्गेषु न राधमान्अधर्मदोषवत्त्वात्क्षिपामिप्रक्षिपामिअजस्त्रंसन्ततमशुभानशुभकर्मकारि णआसुरीष्वेवक्रूरकर्मप्रायासुव्याघ्रसिंहादियोनिषुक्षिपामीत्यनेनसम्बन्धः १६ आसु रीमिति आसुरींयोनिमापन्नाःप्रतिपन्नामूढाजन्मनिजन्मनिअविवेकिनः प्रतिजन्म

आनन्दगिरिकृतटीका

नामेत्यादिना अन्यांश्चदोषान्मात्सर्य्यादीन्नकेवलंउक्तमेवतेषांविशेषणंकिन्तुकष्टतम मस्तिविशेषणान्तरमित्याह किञ्चेति यद्यपीश्वरंप्रतिद्वेषस्तेषांसम्भाव्यते तथापि कथंस्वदेहेपरदेहेषुच तंप्रतिद्वेषः नहितत्रभोक्तारमन्तरेणेश्वरस्यावस्थानमित्याश ङ्क्याह तद्बुद्धीति तेषामीश्वरंप्रतिद्वेषमेवप्रकटयति मच्छासनेति ईश्वरस्यशासनंश्रुति स्मृतिरूपन्तदतिवर्त्तित्वंतदुक्तार्थज्ञानानुष्ठानपराङ्मुखत्वं १८ तेषामुक्तविशेषण वतामासुराणांकिंस्यादिति तदाह तानिति भगवतोनैर्घृण्यप्रसङ्गंप्रत्यादिशति अध मेति १६ ननुतेषामपिक्रमेणबहूनांजन्मनामन्ते श्रेयोभविष्यति नेत्याह आसुरी

स्वामिकृतटीका।

तेषाञ्चकदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्नभवतीत्याह तानितिद्वाभ्यांतानहंमांद्वि षतः क्रूरान्संसारेषुजन्ममृत्युमार्गेषुतत्राप्यासुरीष्वेवातिक्रूरासु व्याघ्रसर्पादियोनि ष्वजस्त्रमनवरतंक्षिपामितेषांपापकर्म्मणांतादृशंफलंददामीत्यर्थः १६ किञ्च आसु

भाषाअनुवाद

जातानहींयहदोश्लोकसेकहतेहैं कि हमसेद्वेषकरनेवाले क्रूरस्वरूप नराधमों को मैंजन्ममृत्युकीमार्गरूपसंसारमे आसुरीकहेअतिक्रूरव्याघ्रसर्पआदि दुष्टयोनि मे हमसाफेंकाकरताहूं अर्थात् उनकोवहीनिषिद्धयोनिमिलाकरतीहैं १६ औरएव कहनेसे इसश्लोकमे यहकहाकिहेकौन्तेयअर्जुन बहुतजन्मआसुरीयोनिमे प्राप्त जोमूढजनउनकोमेरीप्राप्तिकीशङ्काकहांहै बल्किमेरीप्राप्तिकीउपायजोसतमार्ग उसकोभीनपाके असुरादियोनिसेभीअधम जोकृमिकीटादिगति तिसदुर्गतिको वे जाते हैं २० पूर्व्वकहेहुयेसबआसुरीदोषोंकेमध्यमे सकलदोषकेकारणस्वरू

त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् २१

शाङ्करभाष्यं।

तमोबहुलास्वेवयोनिषुजायमानाअधिगच्छन्तिमूढामामीश्वरंअप्राप्यअनासाद्यैव
हेकौन्तेयततस्तस्मादपियान्तिअधमांनिकृष्टतमाङ्गतिंमामप्राप्येतिनमत्प्राप्तौकाचि
दप्याशङ्का ततोमच्छिष्टैरितसाधुमार्गप्राप्तिमप्राप्येत्यर्थः२० सर्वस्याःआसुर्याःसम्पदः
संक्षेपोयमुच्यते यस्मिंस्त्रिविधेसर्वआसुरसम्पद्भेदोनन्तोप्यन्तर्भवति यत्परिहारेणप
रिहृतम्भवति यन्मूलंसर्वस्यानर्थस्यतदेतदुच्यते त्रिविधमिति त्रिविधंनरकद्वारं
त्रिःप्रकारंनरकस्यप्राप्तिद्वारंनाशनमात्मानः यद्द्वारंप्रविशन्नेवनश्यतिआत्माकस्मै
चित् पुरुषार्थाययोग्योनभवतीत्येतदुच्यते द्वारंनाशनमात्मनइति किंतत्कामःक्रो
धस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् यतएतद्द्वारंनाशनमात्मनस्तस्मात् कामादित्रय
मेतत्त्यजेत् त्यागस्तुतिरियं २१ एतैरिति एतैर्विमुक्तःकौन्तेय तमोद्वारैस्तमसोनर
कस्यदुःखमोहात्मकस्यद्वाराणिकामादयस्तैरेतैस्त्रिभिर्विमुक्तोनरआचरत्यनुतिष्ठति

आनन्दगिरिकृतटीका।

मिति तेषामीश्वरप्राप्तिशङ्काभावेकथन्तन्निषेधःस्यादित्याशंक्याह मामित्यादिना य
स्मादासुरीसम्पदनर्थपरम्परयासर्वपुरुषार्थपरिपन्थिनी तस्माद्यावत्पुरुषःस्वतन्त्रोन
काञ्चित्पारवश्यकरींयोनिमापन्नस्तावदेवतेनासौपरिहरणीयेतिसमुदायार्थः २०
कथमासुरीसम्पदनन्तभेदवतीपुरुषायुषेणापिपरिहर्तुंशक्यतेत्याशंक्याह सर्वस्ये
ति संक्षेपोक्तिफलमाह यस्मिन्निति कामादौत्रिविधेसर्वस्यासुरसम्पद्भेदस्यान्तर्भा
वेपिकथमसौपरिह्रियतेतत्राह यत्परिहारेणेति कामादिपरिहारेणासुरीसम्पद्भे
दपरिहारेपिकथंसर्वानर्थपरिवर्जनमित्याशंक्याह यन्मूलमिति कथमात्मनोनित्यस्य
नाशाशङ्केतितत्राह कस्मैचिदिति त्रिविधमपिसामान्यतोदर्शितमाकांक्षाद्वाराविशे

स्वामिकृतटीका।

रीमिति तेचमामप्राप्यैवेत्येवकारेणमत्प्राप्तिशङ्कापिनकुतस्तेषांमत्प्राप्त्युपायंसन्मा
र्गमप्राप्य ततोप्यधमांकृमिकीटादिगतिं यान्तीत्युक्तं शेषंस्पष्टं २० उक्तानासुरदो

भाषाअनुवाद।

षजो तीनिदोष तिनकोसदाहीत्यागकरनायोग्य है सोईकहते हैं किकामक्रोधऔलो
भयेतीनदोष नरककेद्वारस्वरूपहैं तोक्यों ननोचयोनिप्राप्तिकारकहोयं इसीसेमु
मुक्षुकहेमुक्तिकोइच्छारखनेवाले इनतीनोदोषोंकोसबतरहसेत्यागकरैं येअनर्थके
मूलहैं औदेखो दुखदाई हैं २१ अबइनतीनदोषोंकेत्यागकरनेमे विशेषफलकहते

एतैर्विमुक्तः कौन्तेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिं २२
यःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्त्ततेकामचारतः नससिद्धिमवाप्नोतिनसुखंनपरांगतिं २३

शाङ्करभाष्यं

किमात्मनःश्रेयोयत्प्रतिबद्धःपूर्व्वंनाचरति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणतया याति परांगतिंमोक्षमपीति २२ सर्व्वस्यैतस्यासुरीसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेयआच रणस्यशास्त्रंकारणंशास्त्रप्रमाणादुभयंशक्यंकर्त्तुं नान्यथाअतःयःशास्त्रेति यः शास्त्र विधिंशास्त्रंवेदःतस्यविधिंकर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य त्य क्त्वावर्त्ततेकामकारतःकामप्रयुक्तःसन्नससिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतामाप्नोति नाप्यस्मिन् लोकेसुखंनापिपरांप्रकृष्टांगतिंस्वर्गंमोक्षंवा २३ तस्मादिति तस्मात्शास्त्रं प्रमाणंज्ञानंसाधनन्ते तवकार्याकार्यव्यवस्थितौकर्त्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामतोज्ञात्वाबु

आनन्दगिरिकृतटीका।

पतोदर्शयति किंतदिति तस्मादिति व्याचष्टे यतइति कामादित्यागेसतिअनर्थाचर णश्रेयःप्रतिबन्धनिवृत्तीस्यातामिति भावः २१ नकेवलंश्रेयःसमाचरन्नासुरींच सम्पदंवर्जयन्मोक्षमेवसम्यग्धीद्वारालभते किन्तुलौकिकमपिसुखमित्यपेरर्थः २२

स्वामिकृतटीका।

पाणांमध्येसकलदोषमूलभूतदोषत्रयंसर्व्वथावर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति कामःक्रो धोलोभश्च इतीदंत्रिविधंनरकस्यद्वारंअतएवात्मनोनाशनंनीचयोनिप्रापकं तस्मादेत त्त्रयंसर्व्वात्मनात्यजेत् २१ त्यागेविशिष्टंफलमाह एतैरिति तमसोनरकस्यद्वारभूतै रेतैस्त्रिभिःकामादिभिर्विमुक्तोनरआत्मनःश्रेयःसाधनंतपोयोगादिकमाचरति तत श्चमोक्षंप्राप्नोति २२ कामादित्यागश्चस्वधर्माचरणंविना नसम्भवतीत्याह यइति शास्त्रविधिंवेदविहितं धर्ममुत्सृज्ययःकामचारतोयथेष्टंवर्त्ततेससिद्धिंतत्त्वज्ञानं न

भाषाअनुवाद

हे किहेकौन्तेयअर्जुन तमकहेनरककेद्वाररूपकामआदितीनदोषसे अच्छीतरह मुक्तपुरुष अपनेकल्याणकेसाधनस्वरूप तपयोगआदिकआचरणकरतेहैं औरतिस केअनन्तर मुक्तिपावते हैं २२ कामादित्यागकरनाभी स्वधर्मआचरणकेबिनान हींहोसकैहै यहीकहतेहैं किशास्त्रकीविधिकहे वेदविहितधर्मत्यागकरके जोमनु ष्य अपनीइच्छाकेअनुसार कर्मकरतेहैं वेसिद्धिकहे तत्त्वज्ञानको नहींपावतेहैं औरउपशमअर्थात् शान्तिरूपसुखभी नहींपावते औरनउत्तमगति जोमुक्तितिस कोपवतेहैं २३ अबतात्पर्यकहतेहैं कियहकाजऔयहअकाज इसकीव्यवस्थाकहे

तस्माच्छास्त्रंप्रमाणन्तेकार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तंकर्मकर्त्तुमिहा र्हसि २४ इतिदैवासुरसम्पद्विभागयोगोनाम षोडशोऽध्यायः १६

शाङ्करभाष्यम्।

ज्ञा शास्त्रविधानोक्तंविधिर्विधानंशास्त्रमेवविधानंशास्त्रविधानंकुर्य्यान्नकुर्यादित्येवं लक्षणंतेनोक्तस्वकर्मयत्तत्कर्त्तुमिहार्हसिइहेतिकर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थंइति२४

श्रीगिरिनन्दकृतटीका।

आसुर्या सम्पदोवर्जने श्रेयसश्चकरणे किंकारणंतदाह सर्व्वस्येति तस्यकारणत्वंसा धयति शास्त्रेति उक्तमुपजीव्यान्तरश्लोकंप्रवर्त्तयति अतइति शिष्यते बोध्यतेऽनेनापू र्व्वोर्थइति शास्त्रं तच्चविधिनिषेधात्मकमित्युपेत्यव्याचष्टे कर्त्तव्येति कामस्यकरणंकाम कारःतस्माद्धेतोरित्युपेत्यकामाधीना शास्त्रविमुखस्यप्रवृत्तिरित्याह कामेतिकामाधी नप्रवृत्तेःसदापुमर्थायोग्यस्यसर्व्वपुरुषार्थासिद्धिरित्याह नाप्नोति २३ शास्त्रादृते कर्म्म णोनिष्फलत्वेफलितमाह तस्मादिति कर्त्तव्याकर्त्तव्यौ धर्म्माधर्म्मौ तत्रशास्त्रस्यप्रमाण त्वेपि ममकिंकर्त्तव्यमित्याशंक्याह अतइति स्वकर्म्मक्षत्रियस्ययुद्धादि इतिशब्दोऽध्या यसमाप्त्यर्थः तदनेनाध्यायेन प्रागभवीयकर्म्मवासनानुसारेणाभिव्यज्यमानसात्त्वि कादि प्रकृतित्रयविभागेनदैव्यासुरीतिसम्पद्द्वयमादानहानाभ्यामुपदिश्य कामक्रोध लोभानपहाय पुरुषार्थिना शास्त्रश्रवणेनतदुक्तकारिणाभवितव्यमिति निर्द्धारितं२४

स्वामिकृतटीका

कामादित्यागश्च स्वधर्म्माचरणंविनानसम्भवतीत्याह यइति शास्त्रविधिंवेद विहितं धर्म्ममुत्सृज्य यःकामचारतोयथेष्टंवर्त्तते ससिद्धिंतत्त्वज्ञानंनप्राप्नोति न चसुखमुपशमं नचपरांगतिं मोक्षं प्राप्नोति २३ फलितमाह तस्मादिति इदं कार्यमिदमकार्यञ्चेत्यस्यांव्यवस्थायांते तत्रशास्त्रश्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेवप्रमाणं अ तःशास्त्रविधिनोक्तंकर्म्मज्ञात्वा इहकर्म्माधिकारेवर्त्तमानः यथाधिकारंकर्म्मकर्त्तुम र्हसि तन्मूलत्वात् सत्त्वशुद्धिसम्यग्ज्ञानमुक्तीनामित्यर्थः देवदैतेयसम्पत्तिसम्विभा गेन षोडशे तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तुसात्त्विकस्येतिदर्शितं २४ इतिषोडशोध्यायः १६

भाषाअनुवाद

निर्णयमे तुमकोशास्त्रऔवेदस्मृतिकहे धर्मशास्त्र पुराण प्रमाणस्वरूपहैं इससेशा स्त्रकीविधिमे कहेजोकर्मतिनकोजानिकर इसकर्मअधिकारमेवर्त्तमान तुमअपने अधिकारके अनुरूप कर्मकरनेकोयोग्यहोउ जिसहेतुसत्त्वशुद्धिऔसम्यक्ज्ञान औ मुक्तिकेविषयमेभी कर्महीमूलकहे कारणस्वरूपहै २४ षोडशोध्यायः १६

सप्तदशोध्यायः

अर्जुनउवाच येशास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः तेषां निष्ठातुका
कृष्णसत्त्वमाहोरजस्तमः १

शाङ्करभाष्यं

तस्माच्छास्त्रंप्रमाणन्तइतिभगवद्वाक्यात्लब्धप्रश्नबीजोऽर्जुनउवाच येशास्त्रेति येके चित्अविशेषिताःशास्त्रविधिंशास्त्रविधानंश्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्यपरित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्तिश्रद्धयान्विताः श्रद्धयास्तिक्यबुध्यान्वितासंयुक्ताःसन्तःश्रुतिस्मृतिलक्षणंवाकञ्चित्शास्त्रविधिंपश्यन्तोदृष्टव्यवहारदर्शनादेवश्रद्दधानतयादेवादीन्पूजयन्तितेइहशास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः इत्येवंगृह्यन्ते येपुनःकञ्चित्शास्त्रविधिमुपलभमानाएव तमुत्सृजन्त्ययथाविधिदेवादीन्पूजयन्ति तेइह येशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजन्तइतिनपरिगृह्यन्ते कस्मात्श्रद्धयान्वितत्वविशेषणात्देवादिपूजाविधिपरंकञ्चित्शास्त्रंपश्यन्तएव तदुत्सृज्याश्रद्दधानतयातद्विहितायांदेवादिपूजायांश्रद्धयान्विताःप्रवर्त्तन्तेइतिनशक्यंपरिकल्पयितुंयस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ताएवयेशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजन्तेश्रद्धयान्विताःइत्यत्रगृह्यन्तेतेषामेवम्भूतानांनिष्ठातुअवस्थानंकाकृष्णसत्त्वमाहोरजस्तमःकिंसत्त्वनिष्ठावस्थानमाहोस्वितरजोऽथवातमइति १

भाषाअनुवाद

तत्वज्ञानकेअधिकारीहोनेमेजोसात्वकीश्रद्धाहै सोईमुख्यकारणहै यहपूर्व्वकहाहैं इससेअबसत्रहेंअध्यायमे भगवानश्रद्धाकेतीनिभेदकहैंगे औरजोसोरहें अध्यायमे यःशास्त्रविमुत्सृज्यवर्त्तते कामचारतः इसतेईसयेंश्लोकसेकहा किवेदशास्त्रकीविधिक्छोडि अपनीइच्छाकेअनुसार कर्मकरनेवालेको तत्वज्ञानन हींहोताहै तोविधित्यागकरि श्रद्धासेकर्ममेवर्त्तमानजनोकोतत्वज्ञानकाअधिकारहै कि नहीं यहीज्ञातहोनेकीइच्छासे अर्ज्जुनकहतेहैं किजोमनुष्य वेदशास्त्रकीविधिको दुखसमझकर अथवा आलस्यसेत्यागकरिके केवललोकाचारकेअनुसारश्रद्धायुक्तहोय यज्ञदानआदिकर्मकरतेहैं उनकीनिष्ठाकहे स्थितिकैसीहोतीहै इसीको पूछतेहैं किहेकृष्ण उनकीजोदेवपूजा अथवा यज्ञआदिहै सोसात्विकीराजसी किम्वा तामसीहै यहतीनप्रकारकी शंकाहोतीहै जोयेपूर्वोक्तकर्मकारीलोग सतगुणीहोयं तो सात्विकहेतुसेतत्वज्ञानमे उनकाअधिकारहोसकैहै औरजोसतोगुणयुक्तनहोंय तोनहींहोसकताहै यहअर्जुनकेपूछनेका तात्पर्यहै १

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आस्तिकानांनास्तिकानाञ्च शास्त्रैकचक्षुषांगतिरुक्तासम्प्रत्यास्तिकानामेव शा
स्त्रानभिज्ञानांगतिंजिज्ञासयापृच्छतीत्याह तस्मादिति यजन्तइतियागग्रहणं दानादे
रुपलक्षणंयदिवेदोक्तंविधिमपश्यन्तस्तमुत्सृजन्तिकथंतर्हिश्रद्धानायायागादिकुर्वन्ति
नहि मानंविना श्रद्धयायागादिकर्त्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह श्रुतीतिननुशास्त्रीयंविधिंपश्य
न्तोपिकेचित्तमुपेक्ष्य स्वोत्प्रेक्षयायागादिकुर्वन्तोदृश्यन्ते तेषामिह येशास्त्रविधिमु
त्सृज्येतिग्रहणोभविष्यति नेत्याह येपुनरिति तेषामत्रापरिग्रहेप्रश्नपूर्व्वकंहेतुमाह त
स्मादिति शास्त्रज्ञानान्तदुपेक्षावतांग्रहेपिविशेषणमविरुद्धमित्याशङ्क्याव्याघातान्मैव
मित्याह देवादीति अश्रद्दधानतयातदुत्सृज्येतिसम्बन्धः शास्त्रोक्तं विधिमधिगच्छ
तामपितमवधीर्यस्वेच्छयादेवपूजादौ प्रवृत्तानामासुरेष्वेवान्तर्भावोयस्मादनन्तरा
ध्यायेसिद्धस्तस्मादास्तिकाधिकारेतेषांप्रसङ्गोनास्तीत्युपसंहरति यस्मादिति पूर्व्वोक्ताः
शास्त्रानभिज्ञावृद्धव्यवहारानुसारिणइतियावत् तैःश्रद्धयाक्रियमाणंकर्म कुत्रपर्य्यव
स्यतीतिपृच्छति तेषामिति कानिष्ठेत्येतद्विवृणोति सत्त्वमिति १

स्वामिकृतटीका ।

उक्ताधिकारहेतूनांश्रद्धामुख्याचसात्त्विकी इतिसप्तदशेगौणश्रद्धाभेदास्त्रिधोच्य
ते पूर्वाध्यायान्तेयःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्त्ततेकामचारतः नससिद्धिमवाप्नोतीत्यने
नशास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्यकामचारेणवर्त्तमानस्यज्ञानेऽधिकारोनास्तीत्युक्तं तत्रशास्त्र
विधिमुत्सृज्यकामचारंविनाश्रद्धयावर्त्तमानानांकिमधिकारोऽस्तिनास्तिवेति बुभु
त्सया अर्जुनउवाच यइति अत्रचशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजन्तइत्यनेनशास्त्रार्थंबुद्धातमुल्ल
ङ्घ्यवर्त्तमाना नगृह्यन्तेतेषांश्रद्धयायजनानुपपत्तेःआस्तिक्यबुद्धिर्हिश्रद्धानचासौशा
स्त्रविरुद्धेऽर्थेशास्त्रज्ञानवतांसम्भवतितानेवाधिकृत्यत्रिविधाभवतिश्रद्धेतियजन्तेसात्त्वि
कादेवानित्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च अतोनात्रशास्त्रलङ्घिनोगृह्यन्ते अपितुक्लेशबुद्ध्यावा
आलस्याद्वाशास्त्रार्थज्ञानेप्रयत्नमकृत्वाकेवलमाचारपरम्परावशेनश्रद्धयाक्वचिद्देवता
राधनादौप्रवर्त्तमानागृह्यन्तेअतोऽयमर्थः येशास्त्रविधिमुत्सृज्यदुःखबुद्ध्याआलस्याद्वा
अनादृत्य केवलमाचारप्रामाण्येनश्रद्धयान्विताःसन्तोयजन्तेतेषान्तुकानिष्ठाकास्थि
तिःकआश्रयः तामेवविशेषेणपृच्छति किंसत्त्वमाहोकिंरजःअथवातमइति तेषांतादृ
शीदेवपूजादिप्रवृत्तिःकिंसत्त्वसंस्थितारजःसंस्थितातमःसंस्थितावेत्यर्थः श्रद्धायाःसात्त्वि

श्रीभगवानुवाच त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा सात्विकीराजसीचैव
तामसीचेतितांशृणु २

शाङ्करभाष्यं

एतदुक्तंभवति यातेषांदेवादिविषयापूजासाकिंसात्विकाऽहोस्विद्राजस्युत ता
मसीति सामान्यविषयोयंप्रश्नोनाप्रविभज्यप्रतिवचनमर्हतीति त्रिविधेति श्रीभगवा
नुवाच त्रिविधात्रिःप्रकाराभवतिश्रद्धायस्यांनिष्ठायांत्वंपृच्छसि देहिनांसास्वभावजा
जन्मान्तरकृतोधर्मादिसंस्कारोमरणकालेभिव्यक्तःस्वभावउच्यते ततोजातास्वभाव
जासात्विकीसत्वनिर्वृत्तादेवपूजादिविषया राजसीरजोनिर्वृत्तायक्षरक्षःपूजादिवि
षयातामसीतमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैवंत्रिविधान्तामुच्यमानां श्रद्धां
शृणु मैवं त्रिविधाभवति २

आनन्दगिरिकृतटीका

कार्य्याणां कारणैर्व्यपदेशमाश्रित्य तात्पर्यमाह एतदिति विशेषनिष्ठमुत्तरंसामान्ये
नवक्तुंनशक्यमित्याशयेन परिहरति सामान्येति किमिति श्रद्धात्रैविध्यंप्रश्नानुपयुक्त
मुच्यते तत्राह यस्यामिति श्रद्धापूर्विकायां क्रियायामिति यावत् श्रद्धात्रैविध्येहेतु

स्वामिकृतटीका

कत्वात्सा शवुद्धाश्चालस्येनचशास्त्रानादरस्यराजसतामसत्वात्त्रिधासन्देहः यदिम
त्वसंश्रितातर्हिकेषामपिसात्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेधिकारःस्यादन्यथानेतितात्पर्यार्थः

भाषाअनुवाद

इसकाउत्तर भगवानश्रीकृष्णकहतेहैं कियहजोवेदशास्त्रके क्रमसेभगवदर्चन
करनेवालोंकी सात्विकीश्रद्धा एकहीप्रकारकीहै परहां लोकाचारअनुसारकर्म
अनुष्ठानकरनेवालोंकी जोश्रद्धासोईसात्विकीराजसीतामसी तीनप्रकारकीहोती
है तिसकाकारणयह किस्वभावकहेपूर्व्वकर्म्मकेसंस्कारवशते उत्पन्नजोश्रद्धाउसको
स्वभावजा कहतेहैं इससेस्वभावको अन्यथाकरनेमेनिश्चितसमर्थजोशास्त्रोक्तविवेक
ज्ञान सोलोकाचारकर्मकरनेवालोंकोनहींहै इससेशुद्धपूर्व स्वभावके क्रमसेउत्पन्न
जोश्रद्धा सोतीनप्रकारकीहोतीहै सोतीनभेद हमसेसुनो परन्तुभगवतअर्चनवि
षयक सात्विकीश्रद्धा जोएकहीप्रकारहै सोभी व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुन
न्दनइसदूसरे अध्यायके एकतालीशयेंश्लोकमे कहीगईहै यहजानो २

शाङ्करभाष्यं

सत्त्वेति सत्वानुरूपाविशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्व्वस्यप्राणिजात स्यश्रद्धाभवति भारत यद्येवन्ततः किंस्यादित्युच्यते श्रद्धामयःश्रद्धाप्रायः अयंपुरुषःसं सारीजीवःकथंयोयच्छ्रद्धोयाश्रद्धायस्यजीवस्यसयत्श्रद्धास एवतत्श्रद्धानुरूपःसएव सजीवः ३ ततश्च कार्येण लिंगेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठानुमेयेत्याह

आनन्दगिरिकृतटीका

माह साःस्वभावजेति स्वभावशब्दार्थंप्रकृतोपयोगितयाकथयति जन्मान्तरेति कथं त्रिविधेत्यपेक्षायामाह सात्त्विकीत्यादिना कथमुक्ताश्रद्धास्वभावजेति तत्राह ता मिति २ प्राचीनकर्मोद्बोधिता त्रिविधावासना स्वभावशब्दिता त्रिविधायाः श्रद्धायानिमित्तमित्युक्तमिदानीमुपादानन्तस्यादर्शयति सत्वमिति विशिष्टचित्तो पादानाश्रद्धातत्त्रैविध्येत्रिविधेति पूर्वार्द्धस्यार्थः कथंनिष्ठायांसात्विकादिप्रश्नद्वारा श्रद्धायास्त्रैविध्यनिरूपणमुपयुक्तमिति मन्वानःशङ्कते यद्येवमिति श्रद्धेयंविषयम भिध्यायंस्तयातत्तैववत्तं तद्दूति मन्वानःपरिहरति उच्यतद्दति श्रद्धामयत्वंप्रश्नपूर्व कंकथयति कथमिति श्रद्धाखल्वधिकृतेपुरुषेप्राचुर्येणप्रवृत्तेपितस्यश्रद्धामयत्वमि द्धिरित्यर्थः ३ तथापिकथंसत्वादिनिष्ठा यथोक्तस्यपुरुषस्यज्ञातुंशक्येत्याशंक्याह

स्वामिकृतटीका

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति अयमर्थःशास्त्रतत्वज्ञानतः प्रवर्त्त मा नानांपरमेश्वरपूजाविषया सात्विकीएकविधैवभवति श्रद्धालोकाचारमात्रेणतुप्रवर्त्त मानानांदेहिनां याश्रद्धासातुसात्विकीराजसीतामसीचेति त्रिविधाभवति तत्रहेतुः स्वभावजा स्वभावःपूर्वसंस्कारस्तस्माज्जाता स्वभावमन्यथाकर्त्तुंसामर्थ्यंहिशास्त्रीयं विवेकज्ञानंतेषांनास्ति अतःकेवलंपूर्वस्वभावेनभवन्ती श्रद्धा त्रिविधाभवति तामि मांत्रिविधांश्रद्धांशृणुद्दति तदुक्तं व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेह कुरुनन्दनेत्यादिना २

ननुश्रद्धासात्विक्येवसत्वकार्यत्वेनत्वयैवश्रीभागवतेउद्धवंप्रतिनिर्दिष्टत्वात् य थोक्तंशमादमस्तितिक्षेज्ञातपःसत्यंदयास्मृतिः तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहाश्रद्धाह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः इत्येताःसत्वद्वत्तयद्दूति अतःकथंतस्यास्त्रैविध्यमुच्यते सत्वंतथापिरजस्त मोभिश्रितत्वेनसत्वस्य त्रैविध्यात् श्रद्धायाअपित्रैविध्यंघटतइत्याह सत्वेति सत्वानु रूपासत्वतारतम्यानुसारिणी सर्व्वस्यविवेकिनोऽविवेकिनोवा लोकस्यश्रद्धाभवति त स्मादयंपुरुषोलौकिकःश्रद्धाविकारःत्रिविधयाश्रद्धयाविक्रियतद्दत्यर्थः तदेवाह योय

सत्त्वानुरूपासर्व्वस्यश्रद्धाभवतिभारत श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः ३

शाङ्करभाष्यं ।

यजन्तइति यजन्तेपूजयन्ति सात्त्विकाः सत्वनिष्ठादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः प्रे
तान्भूतगणांश्चसप्तमातृकादींश्चअन्येजयन्तेतामसाजनाः ४

आनन्दगिरिकृतटीका

तथापिकथंसत्वादिनिष्ठा यथोक्तस्यपुरुषस्यस्यात् शक्येत्याशंक्याह ततश्चेति अ
धिकृतस्यपुरुषस्यश्रद्धाप्रधानत्वादितियावत् देवा वस्वादयोयक्षाः कुबेरादयोरक्षां

स्वामिकृतटीका

च्छ्रद्धःयादृशीश्रद्धायस्यसएवसःतादृशश्रद्धायुक्तः सएवसइति यःपूर्व्वंसत्वोत्कर्षेणसा
त्विकश्रद्धायुक्तःपुरुषःसपुनस्तत्संस्कारेण सात्विकश्रद्धायुक्तएवभवतियस्तुरजसउ
त्कर्षेणराजसश्रद्धायुक्तःसपुनस्तादृशएवभवति यस्तुतमसउत्कर्षेण तामसश्रद्धया
युक्तःसपुनस्तादृशएवभवतीति लोकाचारमात्रेणप्रवर्त्तमानेएवं सात्विकराजसता
मसश्रद्धाव्यवस्थाशास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानान्तुस्वभावविजयेनसात्विकी एकै
वश्रद्धेतिप्रकरणार्थः ३

भाषाअनुवाद

पूर्व्वपक्षकहतेहैं किहां श्रद्धासात्विकीहै क्योंकि श्रीभगवानने एकादशस्कन्ध
केपचीशयेंअध्यायकेद्वितीयश्लोकसेमत्वकार्य्यरूपहीउद्धवकेप्रतिनिर्देश कियाहै कि
शमदमतितिक्षाज्ञानतपमत्यदयास्मृतितुष्टित्यागअनिच्छाश्रद्धालज्जाऔआत्मनिर्वृ
ति कहेआत्मसुख येसबद्वतीसतोगुणहीकीहैं इससेश्रद्धातीनप्रकार कैसेकहतेहैं
जोऐसाकहो तोसुनो किहां सत्यकहतेहोपरतथापिरजोगुणऔतमोगुणके संयो
गसेसत्वगुणकोतीनप्रकारताहैतुकसात्विकश्रद्धाभीजोतीनप्रकारहोतीहै सोईकह
तेहैं किजोपूर्व्वसात्विकस्वभावथासोउसकेसंस्कारसेफेरभीसात्विकश्रद्धायुक्तहोताहै
औरजो रजोगुणप्रकाशथासोरजोगुणस्वभावहोता औतमोगुणवालोंकीतमोगुणी
श्रद्धाहोतीअर्थात्तामसयुक्तहोताहै इसकारणलोकाचारकर्मकारी ऐसेसात्विक
राजसतामसस्वरूप तीनप्रकारश्रद्धाकानिर्देशमात्रकहेदेखायाहै परन्तुजोलोगशा
स्त्रज्ञानसे प्रगटविवेकज्ञानसेयुक्तहैं तिनकास्वभावसत्तमहोनेकेवास्तेएकहीप्रका
रश्रद्धाहोतीहै इतनाहीइसप्रकरणका तात्पर्य्यार्थ है ३ सात्विकआदिजोगुण

यजन्ते सात्त्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजन्तेतामसाजनाः ४
अशास्त्रविहितंघोरंतप्यन्तेयेतपोजनाः दम्भाहङ्कारसंयुक्ताकामरागबलान्विताः ५

शाङ्करभाष्यं

एवंकार्य्यतोनिर्णीताःसत्वादिनिष्ठाःशास्त्रविध्युत्सर्गेतत्रकश्चिदेवसद्देवेषुपूजा दितत्परःसत्त्वनिष्ठोभवतिबाहुल्येनतुरजोनिष्ठाःतमोनिष्ठाश्चैवप्राणिनोभवन्तिकथं अशास्त्रेतिअशास्त्रविहितंनशास्त्रविहितंअशास्त्रविहितं घोरंपीडाकरंप्राणिनामा त्मनश्चतपस्तप्यन्तेनिर्वर्त्तयन्तियेतपोजनास्ते चदम्भाहङ्कारसंयुक्तादम्भश्चाहङ्कारश्च

आनन्दगिरिकृतटीका

सिनैर्ऋतादयः स्वधर्म्मात्प्रच्युता विप्रादयोदेहपातादूर्द्धं वायुदेहमापन्नाः प्रेताः एवमश्चयथायथमाराध्यदेवादयःसात्विकराजसतामसान्प्रकामान्प्रयच्छन्तीति सा मर्थ्यादवगन्तव्यं ४ ननुसत्त्वादिनिष्ठाःशास्त्रेणज्ञातुंशक्यन्ते कुतःकार्यलिङ्गकानुमा

स्वामिकृतटीका

सात्विकादिभेदमेवकार्य्यभेदेनप्रपञ्चयति यजन्तइति सात्विकाजनाः सत्वप्रकृ तीन्देवानेवयजन्तेपूजयन्तिराजसास्तुरजःप्रकृतीन्यक्षान्राक्षसांश्चयजन्ते एतेभ्यो न्ये विलक्षणास्तामसाजनास्तामसानेवप्रेतान्भूतगणांश्चयजन्ते सत्वादिप्रकृतीनांत त्तदेवादीनांपूजारुचिभिस्तत्तत्पूजकानांसात्विकादित्वंज्ञातव्यमित्यर्थः ४ राजस

भाषा अनुवाद

भेदउसीकोकार्य्यभेदसे विस्तारकरकेकहतेहैं किसात्विकस्वभावजन सत्वप्रकृतिदेव तोंकोपूजतेहैं ऐसेहीराजसस्वभाव रजःप्रकृतिदेवतायक्षराक्षसादिकोंको पूजते औतामसी तमोगुणीभूतप्रेतोंकोपूजतेहैं ४ औरराजसतामसकेमध्यमेभीजो विशेषहै सोफेरदोश्लोकसेकहतेहैं किशास्त्रविनजानेभी पूर्वसंस्कारवलसे कोईको ई उत्तमपुरुषसात्विकस्वभावहोतेहैं कोईमध्यमजनराजसस्वभाव औकोईअधम लोगतामसस्वभावहोते हैं औरजोअत्यन्तमन्दभाग्यलोग अन्धपरम्परामेपाख ण्डियोंकेसङ्गसे पाखण्डआचारकेअनुवर्तीहो शास्त्रविधानसे भिन्न लोकभयङ्कररूप तपस्याकरतेहैं तिनकेविषयमेहेतुस्वरूप दम्भ औअहङ्कारसेसंयुक्ततथाकामक हे अभिलाषऔरागकहेअभिलषितवस्तुमे चित्तरञ्जनकेअनुरूप जोअधिकआश क्ति औवलकहेविषयोंकाआग्रह इससवसेयुक्तहो इसश्लोककाअर्थदूसरेश्लोककेसा थ है ५ शरीरस्थकहे शरीरकेकारणरूप देहमेवर्त्तमानजोपृथिवीअपतेजवायुआ

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः माञ्चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६

शाङ्करभाष्यं

दम्भाहङ्कारौताभ्यां संयुक्तादम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः कामश्चरागश्च कामरागौतत्कृतंबलङ्कामरागबलन्तेनान्विताः कामरागबलैर्न्विताः ५ कर्षयन्त इति कर्षयन्तः कृषीकुर्वन्तः शरीरस्थम्भूतग्रामङ्करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनो माञ्चैवतत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्षयन्तः मदनुशासनाकरणमेवमत्कर्षणंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्आसुरोनिश्चयोयेषान्तेआसुरनिश्चयास्तान्परिहरणार्थं विद्धिइत्युपदेशः ६ आहाराणाञ्चरसस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेणभिन्नानांयथाक्रमं

आनन्दगिरिकृतटीका

नेनेति तत्राह एवमिति सत्वादिनिष्ठानांजन्तूनामवान्तरविशेषंप्रचुरत्वाप्रचुरत्वरूपंदर्शयतितत्रेत्यादिनाराजसानाञ्चतामसानाञ्चप्राचुर्यंप्रश्नद्वाराविवृणोति कथमित्यादिना कामस्वकाम्यमानविषयोरागश्चतद्विषयभोगाभिलाषःतत्कृतंतन्निमित्तमितियावत् ५ रजोनिष्ठान्प्राधान्येनप्रदर्श्यतमोनिष्ठान्प्राधान्येनदर्शयति कर्षयन्त इतिकथंशरीरादिसाक्षिणमीश्वरंप्रतिकृषीकरणंप्राणिनांप्रकल्पते तत्राह मदनुशासनेति तेषांविपर्यासनिश्चयवतांपरिज्ञानंकुतोपयुज्यतेतत्राह परिहरणार्थमिति ६

स्वामिकृतटीका

तामसेष्वपिपुनर्विशेषान्तरमाह अशास्त्रविहितमितिद्वाभ्यांशास्त्रविधिमजानन्तोऽपि केचित्प्राचीनपुण्यसंस्कारेणोत्तमाःसात्विकाएवभवन्ति केचिन्मध्यमाराजसाभवन्तिअधमास्ततामसाभवन्ति येपुनरत्यन्तं मन्दभाग्यास्तेगतानुगत्यापापण्डसङ्गेनच तदाचारानुवर्तिनः सन्तोऽशास्त्रविहितंघोरंभूतभयङ्करंतपस्तप्यन्ते कुर्वन्ति तत्रहेतवःदम्भाहङ्काराभ्यांसंयुक्ताःतथाकामोऽभिलाषःरागआसक्तिर्बलमाग्रहःएतैरन्विताः सन्तस्तानासुरनिश्चयान्विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ५ किञ्च कर्षयन्तइति शरीरस्थंआरम्भकत्वेनदेहेस्थितंभूतानांपृथिव्यादीनांग्रामंसमूहंकर्षयन्तोपृथैवोपवासादिभिःकृशंकु

भाषा अनुवाद

कायपंचभूत तिनकोवृथाउपासकरनेसे दुर्बलकर औअन्तर्यामीरूपदेहकेबीचटिकेऊयेमेरेकोभी लङ्घनकरदुखदाईहो जोअविवेकीलोग तपकरतेहैं तिनकोआसुरनिश्चयकहेअतिक्रूरबुद्धिजानो तात्पर्ययहकिमेरीआज्ञालङ्घनकरनाही मुझे दुखदेनाहै ६ औरआहारादिभेदसे भी सात्विकादिगुणभेददेखानेके मनोरथसे

आहारस्त्वपिसर्व्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु ७

शाङ्करभाष्यं

सात्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिहक्रियते यतोरस्यस्निग्धादिष्वाहारविशेषेष्वात्मनःप्रीत्यतिरेकेणलिङ्गेनसात्विकत्वंराजसत्वन्तामसत्वञ्चबुद्ध्वा रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणांपरिवर्जनार्थंसत्वलिङ्गानाञ्चोपादानार्थंतथायज्ञादीनामपि सत्वादिगुणभेदेनत्रिविधत्वप्रतिपादनमिहराजसतामसान्बुद्ध्वाकथंनु नामपरित्यजेत्सात्विकानेवानुतिष्ठेदित्येवमर्थमाह आहारस्त्विति आहारस्त्वपिसर्व्वस्यभोक्तुस्त्रिविधो भवति प्रियइष्टस्तथायज्ञस्तपस्तथादानंतेषामाहारादीनाम्भेदमिमंवक्ष्यमाणंशृणु ७ आयुरिति आयुश्चसत्वञ्चबलञ्चआरोग्यञ्चसुखञ्चप्रीतिश्चतासांविवर्द्धनाः आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाःरस्याःस्निग्धाःतेषरस्यारसोपेताःस्निधाःस्नेहवन्तःस्थिराश्चिरकालस्थायिनोदेहेहृद्याहृदयप्रियाआहाराःसात्विकस्येष्टाः भवन्ति ८

आनन्दगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकपूर्व्वार्द्धतात्पर्यमाह आहाराणामितिरस्यादिवर्गस्यसात्विकपुरुषप्रियत्वंकट्वादिवर्गस्य राजसप्रियत्वंयातयामादिवर्गस्यतामसप्रियत्वमिति दर्शनंक्रियोपयुज्यतेतत्राह रस्येतिश्लोकोत्तरार्द्धतात्पर्यमाह तथेति आहारत्रैविध्यवदिति यावत् कथमेतेषांप्रत्येकंत्रैविध्यन्तत्राह तेषामिति ७ सात्विकप्रीतिविषयमाहा

स्वामिकृतटीका।

र्व्वन्तोऽचेतसोऽविवेकिनः माञ्चान्तर्यामितयाअन्तःशरीरस्थंदेहमध्येस्थितंमदाज्ञालङ्घनेनैवकर्षयन्तोयेतपश्चरन्तितानासुरनिश्चयान्आसुरोऽतिक्रूरोनिश्चयोयेषां तान्विद्धि ६ आहारादिभेदादपिसात्विकादिभेदंदर्शयितुमाह आहारस्त्वित्यादित्रयोदशभिः सर्व्वस्यापिजनस्यआहारोऽन्नादिःसतुयथायथंत्रिविधःप्रियोभवति तथायज्ञतपोदानानित्रिविधानिभवन्ति तेषांवक्ष्यमाणंभेदमिमंशृणु एतच्चराजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेनसात्विकाहारयज्ञादिसेवयासत्ववृद्धौयत्नःकर्त्तव्यइत्येतदर्थंकथ्यते७

भाषाअनुवाद

इसश्लोकसे लेकरत्रयोदशश्लोकपर्य्यन्तकहतेहैं किसकलमनुष्योंकाआहार जोअन्न आदिसोभी यथायोगतीनप्रकारसेप्रियलगताहै औयज्ञतपतथादानादिभीतीनप्रकारकेहोतेहैं सोसबभेदसुनो किराजसतामसआहार औयज्ञदानादिपरित्यागकरके सतोगुणकीवृद्धिकेनिमित्त सात्विकआहार औयज्ञादिकेविषयमे जोयत्नकरना कर्त्तव्यहै यहभगवानकहतेहैं ७ अथपूर्वोक्तसात्विकादिआहारके तीन

आयुःसत्वबलारोग्य सुखप्रीतिविवर्द्धनाः रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ८ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनःआहाराराज सस्येष्टादुःखशोकामयप्रदाः ९

शाङ्करभाष्यं

कट्विति कटुअम्ललवणअत्युष्णः अतिशब्दःकट्वादिषुसर्वत्रयोज्याऽतिकटुरिति तीक्ष्णइत्येवंकट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनःएवम्विधाआहाराराजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदा दुःखञ्चशोकञ्चआमयञ्चप्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ९

आनन्दगिरिकृतटीका

रविशेषमुदाहरति आयुरिति आयुर्जीवनं सत्वञ्चित्तस्थैर्य्यंवीर्यंवाबलंकार्यकारण सामर्थ्यंआरोग्यन्नीरोगता सुखंअन्तराह्लादः प्रीतिःपरेषामपिसम्पन्नानांदर्शनात् परमोहर्षस्तासांविवर्द्धनाः विवर्द्धयन्तीति व्युत्पत्ते रसोपेतारसयितव्याःसरसाःदे हेचिरकालस्थायित्वंचिरशरीरोपकारकेहेतुत्वं ८ राजसप्रीतिविषयमहार

स्वामिकृतटीका

तत्राहारत्रैविध्यमाह आयुरिति त्रिभिः आयुर्जीवनं सत्त्वमुत्साहः बलंशक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनांविवर्द्धनाः विशेषेण वृद्धिकराः तेचरस्यारसवन्तः स्निग्धाःस्नेहयुक्ताः स्थिरादेहेसारांशेनचि रकालावस्थायिनः हृद्याःदृष्टिमात्रादेवहृदयङ्गमा एवम्भूताआहारा भक्ष्यभोज्या दयःसात्विकप्रियाः ८ तथाकट्विति अतिशब्दः कट्वादिषुसप्तस्वपि सम्बध्यते

भाषाअनुवाद

प्रकारभेद तीनश्लोकमेकहतेहैं किआयुकहेजीवन सत्वकहेउत्साह बलकहेसक्ति औआरोग्य सुखकहेचित्तकीप्रसन्नता प्रीतिकहेअभिरुचि इससेयहआयाकिआयु सत्वआदिकेबढ़ानेवाले औरस्यकहेरसयुक्त औस्निग्धकहेचिकनेघृतयुक्तऔस्थि रकहेरसांशकेद्वारा चिरकालदेहमेरहनेवाले औहृद्यकहेदेखतेमात्र भोजनकी इच्छाहो ऐसेसुन्दरस्वरूप आहार भक्ष्यभोज्यआदि सात्विकरूप सात्विकस्वभा व पुरुषोंको प्रियहोतेहैं ८ औरअतिकटुनींबआदिऔअतिअम्लऔअतिल वणऔअतिउष्णकहेगरमऔअतितीक्ष्णमरिचादिऔअतिरूक्षऔअतिउग्रसरसों आदि येसबराजसस्वभावमनुष्यको प्रियहोते हैं परन्तु येसबवस्तु दुखकहे भोज नसमयमे हृदयकोसन्तापआदि औशोककहे भोजनकेअनन्तर अप्रसन्नता औ आमयकहेरोग येसबखानेवालेकोदेतेहैं क्योंकि येसबदुखशोकमयहैं ९

यातयामंगतरसंपूतिपर्य्युषितञ्चयत् उच्छिष्टमपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रियं १०

शाङ्करभाष्यं

यातयाममिति यातयामंमन्दपक्वंनिर्वीर्यस्यगतरसेनोक्तत्वात् गतरसंरसवियुक्तंपूति दुर्गन्धिपर्युषितञ्चपक्वंसत्रात्रान्तरितञ्चयत् उच्छिष्टमपिचभुक्ताशिष्टमप्यमेध्यम यज्ञार्हंभोजनमीदृशन्तामसप्रियं १० अथेदानींयज्ञस्त्रिविधउच्यते अफलेति अफ लाकांक्षिभिरफलार्थिभिर्यज्ञोविधिदृष्टःशास्त्रचोदनादृष्टोयोयज्ञइज्यते निर्व्वर्त्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्व्वर्त्तनयेवकार्यमितिमनःसमाधाय नानेनपुरुषार्थोमम कर्त्तव्यइत्येवंनिश्चित्य ससात्विकोयज्ञउच्यते ११ अभिसन्धायेति अभिस

आनन्दगिरिकृतटीका

विशेषं दर्शयति कट्विति कटुकस्तिक्तःकटुकस्यतीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् रूक्षोविस्नेहः विदाहीसन्तापकः अतिशब्दस्यसर्व्वत्रयोजनामेवाभिनयति अति कटुरिति दुःखंता त्कालिकीपीडा इष्टवियोगजंदुःखं शोकः आमयोरोगः ६ तामसप्रियमाहा रमुदाहरति यातयाममिति ननु निर्वीर्यं यातयाममुच्यते न पुनःस्वाभिपक्वमिति नेत्याह निर्वीर्य्येति १० ज्ञानादानार्थं आहारवैविध्यमेवंविभज्य क्रमप्राप्तंय

स्वामिकृतटीका।

तेनअतिकटुनिम्बादिःअत्यम्लोऽतिलवणोऽत्युष्णश्चप्रसिद्धःअतितीक्ष्णोमरिचादिःअ तिरूक्षःकंगुकोद्रवादिःअतिविदाही सर्षपादिःअतिकट्वादय आहाराराजसस्ये ष्टाःप्रियाः दुःखंतात्कालिकहृदयसन्तापादि शोकः पश्चाद्भाविदौर्म्मनस्यं आमयोरो गःएतान्प्रददति प्रयच्छन्तीति तथा ६ यातयाममिति यातोयामःप्रहरोयस्य पक्वस्यौदनादेःतद्यातयामं शैत्यावस्थांप्राप्तमित्यर्थः गतरसंनिष्पीडितसारं पूतिदु र्गन्धंपर्युषितं दिनान्तरपक्वं उच्छिष्टंअन्यभुक्तावशिष्टं अमेध्यंअभक्ष्यंकलञ्जादिए वम्भूतं भोजनंभोज्यं तामसस्यप्रियं १० यज्ञोऽपि त्रिविधस्तत्रसात्विकं यज्ञमा

भाषा अनुवाद

औरजोअन्न यातयामकहे जिसको एकपहरबीतगया औठंढाहोगया औगतरस कहेजिसकारसहरगया औपूतिकहे दुर्गन्धयुक्तजोहै औपर्जुषितकहे बासीअन्न औउच्छिष्टकहे दूसरेकाजूठा औअमेध्यकहेअपवित्र अभक्ष्यमांसआदि ऐसेआ हारतामसस्वभावमनुष्योंको प्रियलगतेहैं १० औयज्ञभी तीनप्रकारहैं तिनके

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधिदिष्टोयइज्यते यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधायससात्विकः ११
अभिसन्धायतुफलंदम्भार्थमपिचैवयत् इज्यतेभरतश्रेष्ठ तंयज्ञंविद्धिराजसं १२
विधिहीनमसृष्टान्नंमन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते १३

शाङ्करभाष्यं

न्यायेोद्दिश्यफलंदम्भार्थमपि चैवयत् इज्यते भरतश्रेष्ठ तंयज्ञंविद्धिराजसं १२

विधिहीनमिति विधिहीनं यथाचोदितविधिविपरीतं असृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्योन सृष्टमन्नंयस्मिन्यज्ञेसोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नं मन्त्रहीनंमन्त्रतः स्वरतोवर्णतश्चवियुक्तं

आनन्दगिरिकृतटीका

यज्ञस्यैविध्यंकथयति अथेति तत्रसात्विकंयज्ञंज्ञापयति अफलेति फलाभिसन्धिं विनायज्ञस्वरूपमेवभाव्यमितिबुद्ध्याशास्त्रतोनुष्ठीयमानोयज्ञः सात्विकइत्यर्थः ११

राजसंयज्ञंज्ञानार्थंदर्शयति अभिसन्धायेति स्वर्गाद्युद्दिश्य धार्मिकत्वख्यापनार्थं च्चयद्याजनंक्रियते तद्यज्ञंराजसमिनिर्दिष्टं त्याजनमवगच्छेत्यर्थः १२

स्वामिकृतटीका

क अफलाकांक्षिभिरिति त्रिभिः फलाकांक्षारहितैःपुरुषैर्विधानादिष्टआवश्यकतया विहितोयोयज्ञइज्यते अनुष्ठीयतेसमात्विकोयज्ञःकथमिज्यते यष्टव्यमेवेतिय ज्ञानुष्ठानमेव कार्य्यंनान्यत्फलंसाधनीयमित्येवंमनःसमाधायैकाग्रंकृत्वेत्यर्थः ११

राजसंयज्ञमाह अभिसन्धायेति फलमभिसन्धायउद्दिश्ययस्त्विज्यते यज्ञःक्रियतेदम्भार्थञ्च स्वमहत्वख्यापनायतंयज्ञंराजसंविद्धि १२ तामसंयज्ञमाह विधीति

भाषाअनुवाद

बीचमेसात्विकजोयज्ञ सोतीनश्लोकमेकहतेहैं किजोपुरुष फलकी आकांक्षारहित अवश्यकर्त्तव्यहैयहजानियज्ञकरते सोसात्विककहावतीहै औवेमनुष्यकिसकारणमेयज्ञअनुष्ठानकरतें इसपरकहतेहैं कियज्ञकर्म्मकरनाहीचाहियेऔरकोई फलकेअर्थ कर्त्तव्यनहीं है ऐसाविचारि मनकोएकाग्रकरके यज्ञकरतेहैं ११

राजस यज्ञकहतेहैं किहेभरत श्रेष्ठअर्जुन फलकीकामनापूर्व्वक अपनेमहत्व को जनावनेकेअर्थ जोयज्ञकीजाय सोराजस यज्ञजानो १२

अबतामसयज्ञकहतेहैं किविधिहीन औअसृष्टान्नकहे जोयज्ञकेअर्थ अन्नब्राह्मणक्षत्रियवैश्यसे नहींमिलाहो सोअन्न औमन्त्रहीन औदक्षिणादानरहितहो तथाश्रद्धावर्जित यज्ञको तामसयज्ञ कहतेहैं १३ तपस्याकोभी सात्विकादिभेद

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते १४

शाङ्करभाष्यं।

मन्त्रहीनं स्वरतो वर्णतो वा विहीनं दक्षिणारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति १३ अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते देवेति देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं शौचमार्जवमृजुत्वं ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं शरीरनिर्वर्त्त्यं शारीरं शरीरप्रधानैः सर्व्वैरेव कार्यकारणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शारीरं तप उच्यते १४

यच्चैतत् तस्य हेतवत् इति किं वक्ष्यति अनुद्वेगेति अनुद्वेगकरं प्राणिनां अदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितञ्च यत् प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्म्मैर्वाक्यं विशिष्यते विशेषणधर्म्मसमुच्चयार्थश्च शब्दः परप्रत्ययनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियाहितानुद्वेगकरत्वादीनामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्व्वा हीनता स्यात् यदि न तद्वाङ्मयं तपस्तु-

आनन्दगिरिकृतटीका

तामसं यज्ञं व्याख्यानार्थमेवोदाहरति विधीति १३ सात्त्विकादिभावं निरूपयितुं सर्व्वस्य तपसः स्वरूपं त्रिविधं निरूपयति अथेति तत्र शारीरं तपो निर्दिशति देवेति देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयः द्विजाः पूजत्वात् द्विजोत्तमाः गुरवः पित्रादयः प्राज्ञाः पण्डिता विदितवेदितव्यास्तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनं आर्ज्जवमृजुत्वं विहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्वं ब्रह्मचर्य्यं मैथुनासमाचरणं अहिंसा प्राणिनामपीडनं शरीरमात्रस्य निर्वर्त्त्यत्वमस्य तपसो न सम्भवतीति मत्वा विशिनष्टि शरीरेति १४ कथं कर्त्रादिसाध्यत्वे तपसः शारीरत्वं शारीरत्वे वा कथं क-

स्वामिकृतटीका

विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यं असृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्योऽसृष्टं न निष्पादितमन्नं यस्मिंस्तं मन्त्रहीनं यथोक्तदक्षिणारहितं श्रद्धाशून्यञ्च यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः १३ तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छारीरादिभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह देवेत्यादित्रिभिः तत्र शारीरमाह देवेति प्राज्ञा गुरुव्यतिरिक्ता अन्येऽपि तत्त्वविदः देवब्राह्मणादिपूजनशौचादिकञ्च शारीरं शरीरनिर्व्वर्त्त्यं तप उच्यते १४

भाषा अनुवाद

देखाने के मानस से प्रथम शरीरादिके भेद क्रमसे त्रिविध हैं सो तीन श्लोक में कहते हैं कि प्राज्ञ कहे गुरुजन से भिन्न और और तत्त्वज्ञानी औ ब्राह्मण तथा गुरुजन की पूजा औ शौच आदि क्रिया इन सबको शिष्टपुरुष शरीरसम्पादित तपस्या कहते हैं १४

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्। स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते १५

शाङ्करभाष्यं

या सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनतायां न वाङ्मयं तपस्त्वं तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वं तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वियुक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वं किं पुनस्तत्तपो यत् सत्यं वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियं हितं च यत् तत्परमं तपो वाङ्मयं यथा शान्तो भव वत्स स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते १५

आनन्दगिरिकृतटीका।

कीदृक्साध्यत्वमित्याशंक्याह यज्ञेति सम्प्रति वाङ्मयं तपो व्यपदिशति अनुद्वेगकरमिति सत्यं यथादृष्टार्थवचनं प्रियं श्रुतिसुखं हितं परिणामपथ्यं प्रियहितयोर्विधान्तरेण विभागमाह प्रियेति कथमत्र विशेषणविशेष्यत्वं तदाह अनुद्वेगेति विशेषणानां धर्माणामनुद्वेगकरत्वादीनां विशेषणवाक्येन समुदितानां परस्परमपि समुच्चयद्योती चकार इत्याह विशेषणेति किमिति वाक्यमेतैर्विशेष्यते किमिति वा तेषां मिथः समुच्चयस्तत्राह परेति यद्यपि विधायकवाक्यमात्रस्याविशेषितस्य वाङ्मयतपस्त्वानुपपत्तिस्तथापि सत्यवाक्यस्य वाक्यविशेषणान्तराभावेऽपि वाङ्मयतपस्त्वमित्याशंक्याह तथेति तथापि प्रियवाक्यमात्रस्य तथात्वं स्यादित्याशंक्याह तथेति तथापि परिणामपथ्यं वाक्यमात्रं तथा भविष्यति नेत्याह तथा हितेति कीदृक् तर्हि तयोर्वाङ्मयत्वमिति प्रश्नपूर्वकं विशदयति किं पुनरिति विशिष्टे वाङ्मये तपसि दृष्टान्तमाह यथेति प्राङ्मुखत्वं पवित्रपाणित्वमित्यादि विधानमनतिक्रम्य स्वाध्यायस्यावर्त्तनमपि वाङ्मये तपस्यान्तर्भवतीत्याह स्वाध्यायेति वाक्प्राचुर्येण प्रस्तुताभिन्निति वाङ्मयं वाक्प्रधानमित्यर्थः १५ मानसन्तपः

स्वामिकृतटीका।

वाचिकं तप आह अनुद्वेगकरमिति उद्वेगं भयं न करोतीत्यनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं श्रोतुः प्रियं हितं च परिणामे सुखकरं स्वाध्यायमभ्यसनं वेदाभ्यासश्च वाङ्मयं वाचा निर्वर्त्य तपः १५ मानसं तप आह मन इति मनःप्रसादः स्वच्छता सौम्यत्वमक्रूरता

भाषाअनुवाद

और वचनसम्बन्धी तपस्या कहते हैं कि कोई मनुष्य जिनसें भय न हो ऐसे अनुद्वेगकर वचन और सत्य तथा श्रोताको प्रिय लगें और परिणाममें जो अन्तको सुखदाई हों और वेदअभ्यास करनेवाले वचनोंकोभी वाङ्मतपस्या कहते हैं १५

मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६

शाङ्करभाष्य

मनइति मनःप्रसादोमनसःप्रशान्तिः स्वच्छतापादनं मनसःप्रसादसौम्यत्वंयत् सौमनस्यमाहुर्मुखादिसंप्रसादकार्य्योन्तःकरणस्यवृत्तिःमौनंवाक्संयमोपि मनःसंयमपूर्व्वकोभवति इति कार्य्येणकारणमुच्यते मनःसंयमोमौनमिति आत्मविनिग्रहोमनोनिरोधः सर्वतःसामान्यरूपआत्मविनिग्रहोवाग्विषयस्यैवमनसः संयमोमौनमिति विशेषः भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽमायावित्वं भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६ यथोक्तं कायिकंवाचिकंमानसञ्च तपस्तप्तंनरैः सत्त्वादिभेदेनकथंत्रिविधम्भवतीत्युच्यते श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्यापरयाप्रकृष्टयातप्तमनुष्ठितंतपस्तत्प्रकृतंत्रिविधंत्रिःप्रकारंत्र्यधिष्ठानंनरैरनुष्ठातृभिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकांक्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृशन्तपस्तत् सात्विकंसत्वनिर्वृत्तंपरिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः १७ सत्कारेति सत्कारःसाधुकारःसाधुरयंतपस्वीब्राह्मणःइत्येवमर्थंमानोमान

आनन्दगिरिकृतटीका

संक्षिपतिमनइतिप्रशान्तिफलमेवव्यनक्तिस्वच्छेतेतिमनसःस्वाच्छ्यमनाकुलतानैश्चिन्त्यमित्यर्थः सौमनस्यंसर्वेभ्योहितैषित्वमहिताचिन्तनञ्चतत्कथंगम्यते तत्राह मुखादीति तस्यस्वरूपमाह अन्तःकरणस्येति ननु मौनंवाङ्नियमनंवाङ्मयेतपस्यन्तर्भवति तत्कथंमानसेतपसिव्यपदिश्यते तत्रवाचःसंयमस्य कार्यत्वान्मनःसंयमस्यकारणत्वात्कार्येणकारणग्रहणात् मानसेतपसिमौनमुक्तमित्याह वागिति यद्वामौनंमुनिभावोमननंआत्मनोमनसोविनिग्रहोनिरोधः नन्वेवंमौनस्यमनोनिग्रहस्यचमनःसंयमत्वेनैकत्वात् पौनरुक्त्यंनेत्याह सर्वतइति भावस्यहृदयस्यसंशुद्धीरागादिमलविकलतेतिव्याचष्टे परैरिति मानसंमनसाप्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः १६

स्वामिकृतटीका

मौनंमुनेर्भावोमननमित्यर्थः आत्मनोमनसोविनिग्रहोविषयेभ्यःप्रत्याहारः भावसंशुद्धिर्व्यवहारे मायाराहित्यमित्येतन्मानसंतपः १६ तदेवंशरीरवाङ्मनोभि

भाषाअनुवाद

अबमानसिक तपस्या कहतेहैं किमनकी निर्मलता औसौम्यत्वकहे अक्रूरता औमौनकहे मुनिधर्म्म जोमननकरना आत्मविनिग्रहकहे विषयोंसे इन्द्रियोंकोनिग्रह जोरोकना औभावसंशुद्धिकहे व्यवहारमे निष्कपटरहना येसबमानसिकतपस्या स्वरूप कहेजातेहैं १६ शरीरवचनमनकेद्वारा तीनप्रकारतपदेखा

श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः अफलाकांक्षिभिर्युक्तैःसात्त्विकंपरिचक्षते १७
सत्कारमानपूजार्थंतपोदम्भेनचैवयत् क्रियतेतदिहप्रोक्तं राजसंचलमध्रुवं १८

शाङ्करभाष्यं

नंप्रत्युत्थानाभिवादनादिस्तदर्थं पूजापादप्रक्षालनार्चनाशयितृत्वादितदर्थञ्चतपः सत्कारमानपूजार्थंदम्भेनचक्रियतेतपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसञ्चलंकादाचित्क फलत्वेनाध्रुवं १८ मूढेति मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनात्मनःपीडया क्रियते

आनन्दगिरिकृतटीका।

त्रिविधस्यतपसोयथासम्भवंसात्त्विकादिभावेनतत्त्वैविध्यमाकांक्षाद्वारानिश्चिप ति यथोक्तमिति तत्रैवअधिष्ठानंदेहेवाङ्मनोनिर्वर्त्यमित्यर्थः समाहितैः सिद्ध्यसिद्ध्यो र्निर्विकारैरिति यावत् १७ राजसन्तपोनिर्दिशति सत्कारेति साधुकार मेवस्फोरयति साधुरिति दम्भेनचैवनास्तिक्येनकेवलधर्मध्वजित्वेनेत्यर्थः तदिहप्रो क्तमस्मिन्नेवलोकेफलप्रदमित्यर्थःकादाचित्कफलत्वंक्षणिकफलत्वमध्रुवमनियतमनै कान्तिकफलमितियावत् १८ तामसन्तपः संगृह्णाति मूढेति मूढोत्यक्ता

स्वामिकृतटीका।

निर्द्दिष्टंत्रिविधंतपोदर्शितं तस्यत्रिविधस्यापितपसःसात्त्विकादिभेदेनत्रैविध्यमाह श्रद्धयेत्यादित्रिभिः तत्त्रिविधमपितपःश्रेष्ठयाश्रद्धयाफलाकांक्षाशून्यैर्युक्तैरेकाग्रचि त्तैर्नरैस्तप्तं सात्त्विकं कथयन्ति १७ राजसमाह सत्कारेति सत्कारःसाधुकारः साधुरयमितितापसोऽयमित्यादिवाक्पूजा मानःअभ्युत्थानाभिवादनादिर्दैहिकीपू जा पूजाअर्थलाभादिः एतदर्थंदम्भेनचतपःक्रियते अतएवचलमनियतं अध्रुवञ्चक्ष णिकं यदेवम्भूतंतपस्तदिह राजसंप्रोक्तं १८ तामसतपश्चाह मूढेति मूढग्राहे

भाषाअनुवाद

यासोईतीनप्रकारतपजोसात्त्विकादिगुणभेदसेभी तीनप्रकारहै सोतीनश्लोकसे क हतेहैं किजोउत्कृष्टश्रद्धासेफलकी कामनारहित औएकाग्रचित्तहो मनुष्यलोग त्रिविधप्रकारकरतें तिनकोपण्डितलोग सात्त्विककहतेहैं १७राजसकहतेहैं कि जोसत्कार अर्थात् यहपुरुषसाधुऔयहतपस्वी ऐसेप्रतिष्ठावचनोंसे जोपूजाऔमा नकहेउनकोदेख उठखड़होनाऔप्रणामकरनाआदिजोदैहिकपूजा औपूजाकहे अर्थलाभादि इनसबकेनिमित्त औअपनेमहत्वके प्रकाशकेअर्थ कीजाय जोअनि त्य औक्षणिकरूप तपस्या उसीको इसलोकमे शिष्टलोग राजस कहतेहैं १८

मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतं १९
दातव्यमितियद्दानंदीयतेऽनुपकारिणे देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्त्विकंस्मृतं २०

शाङ्करभाष्यं ।

ततपःपरस्यउत्सादनार्थं विनाशायवा तत्तामसमुदाहृतं १९ इदानीन्दानभेदमुच्यते दातव्यमिति दातव्यमितिएवंमनःकृत्वायद्दानंदीयतेऽनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय समर्थायादिनिरपेक्षन्दीयते देशेपुण्येकुरुक्षेत्रादौ कालेसंक्रान्त्यादौ पात्रेचषडङ्गविद्वेदपारगइत्यादौ आचारनिष्ठायइत्यर्थः तद्दानंसात्विकंस्मृतं २०

आनन्दगिरिकृतटीका

विवेकी तस्यग्रहोनामाग्रहाभिनिवेशस्तेनेत्याह अविवेकेति आत्मनःस्वस्यदेहादेरित्यर्थः १९ क्रमप्राप्तंदानस्यगुणनिमित्तभेदमाह इदानीमिति दातव्यमित्येवंमनःकृत्वादानमेवमयाभाव्यंनफलमित्यभिसन्धायेत्यर्थः २० राजसताम

स्वामिकृतटीका

मूढाविवेकस्तेनदुराग्रहेणात्मनःपीडयायत्तपःक्रियते परस्योत्सादनार्थंवाअन्यस्यविनाशार्थमभिचाररूपं तत्तामसमुदाहृतंकथितं १९ पूर्वप्रतिज्ञातमेव दानस्यत्रैविध्यमाह दातव्यमिति दातव्यमेवेत्येवंनिश्चयेन यद्दानंदीयते अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थायदेशेकुरुक्षेत्रादौकालेग्रहणादौपात्रेचेतिदेशकालसाहचर्यात् सप्तमीप्रयुक्तापात्रेपात्रभूतायतपःश्रुतादिसम्पन्नायब्राह्मणायेत्यर्थः यद्वाचतुर्थ्येवैषापात्रेइतिद्धजन्तंरक्षकाय इत्यर्थः सहिसर्वस्मादापद्गणाद्दातारंपातीतिपाता तस्मैयदेवंभूतंदानंतत् सात्विकं २० राजसंदानमाह यत्विति कालान्तरेऽयंमांप्रत्युपकरि

भाषाअनुवाद

तामसतपस्या कहतेहैं किअविवेकसे कुचेष्टाकर शरीरकोक्लेशदेयकिम्वाऔर किसीके विनाशदुखकेअर्थ अभिचारस्वरूपजोतपतिसकोपण्डितजनतामसतपकहतेहैं १९ पूर्वकथित अङ्गीकृत दानके विषयमेंभी सात्विकादि तीनप्रकार कहतेहैं किदानकरनाहीं चाहियेऐसीनिश्चयसे जोदानऔरउससेप्रत्युपकारनहो अर्थात्अपनाउपकार नचाहै नवहउपकारकेजोग्यहो जिसकोदानदेय औरकुरुक्षेत्रकाशीप्रयागतीर्थस्थानमें तथाग्रहणसंक्रान्तिपर्वआदिमें औरवेदशास्त्रयुक्तब्राह्मणोंकोअथवायहपात्रसकलआपदोंसे दाताकीरक्षाकरैएवंभूतपाताकहेंपात्रको जोदानदियाजाय उसीकोपण्डितजनसात्विकदानकहतेहैं २० राजसदानकहते

यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः दीयतेचपरिक्लिष्टंतद्दानंराजसंस्मृतं २१
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं २२

शाङ्करभाष्यम्।

यत्त्विति यत्तुदानंप्रत्युपकारार्थंकालेत्वयंमांप्रत्युपकरिष्यतीत्येवमर्थं फलंवास्यदानस्यमेभविष्यत्यदृष्टमिति तदुद्दिश्यपुनर्दीयतेचपरिक्लिष्टंखेदसंयुक्तंतद्राजसंस्मृतं २१
अदेशेति अदेशकालेअपुण्यदेशेम्लेच्छाशुच्यादिसङ्कीर्णेअकालेपुण्यहेतुत्वेनाऽप्रख्यातेसंक्रांत्यादिविशेषरहिते अपात्रेभ्यश्चमूर्खतस्करादिभ्योदेशादिसंपत्तौवा असत्कृतंप्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तञ्चतद्दानं तामससमुदाहृतं २२ यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साङ्गुण्यकरणायायमुपदेशउ

आनन्दगिरिकृतटीका।

सदानविभजनं स्पष्टार्थं २१ विहितानां कर्मणांप्रमादयुक्ते वैगुण्ये कथंपरिहारः स्यादित्याशंक्याह यज्ञेति ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ओमिति तावद्ब्रह्मणो नामनिर्देशःतत्त्वमसीतिश्रुतेःतदित्यपि ब्रह्मणोनामनिर्देशःसदेवसौम्येदमितिश्रुतेः सदित्यपि तस्यनामेतिमत्वाह ओमिति कथंनिर्देशेनतेषांविधानमित्याशंक्याह निर्देशेति यज्ञादीनांवैगुण्यप्रतीतिकालेयथोक्तनामोन्यतमोच्चारणाद्वैगुण्यंसिध्यतीतिभावः कर्मसादुगुण्यकारणंत्रिविधनामस्तौति ब्राह्मणाइति २२ । २३

स्वामिकृतटीका

ष्यतीत्येवमर्थंफलंवास्वर्गादिकमुद्दिश्ययत्पुनर्दानंदीयतेपरिक्लिष्टं चित्तक्लेशयुक्तं यथावत्येवंभूतंतत्दानंराजसमुदहृतंकथितं २१ तामसंदानमाह अदेशेति अदेशेअशुचिस्थानेअकालेअशौचादिसमये अपात्रेभ्योविधनटादिभ्योयद्दानंदीयतेतत्देशकालपात्रसम्पत्तावपिअसत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यं अवज्ञातंपात्रतिरस्कारयुक्तं एवभूतं तामससमुदाहृतं २२

भाषाअनुवाद

हैं किसमयकेअनुसार यहमेराप्रत्युपकारकरैगाइससे अथवास्वर्गफलभोगकेअर्थचित्तक्लेशयुक्तकहदेतेसमयकष्टहोऐसाजोदानतिसकोशिष्टलोगराजसकहते २१
अबतामसदानकहतेहैं किअदेशकहे अपवित्रस्थानमेअकालकहे अशौचादिसमयमे औअपात्रकहे चोरलबारनाचनेगावनेनकलकरनेवालोंको जोदानअथवादेशकालविद्यावानकेरहतेभी असत्कृतकहे पादप्रक्षालनआदिसत्काररहित या अनादरसेजोदानसुपात्रकोभीदियाजाय तिसकोशिष्टलोग तामसकहतेहैं २२

ओंतत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ब्राह्मणास्तेनवेदाश्च यज्ञाश्च विहितापुरा २३

शाङ्करभाष्यं

च्यते ओंतत्सदिति एषनिर्द्देशः निर्द्दिश्यतेऽनेनेति निर्द्देशः त्रिविधोनामनिर्द्देशो ब्रह्मणःस्मृतश्चिन्तितोवेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिर्ब्राह्मणास्तेन निर्द्देशेनत्रिविधेनवेदाश्च यज्ञाश्चविहितानिर्म्मिताःपुरा पूर्व्वमिति २३ निर्द्देशस्तुत्यर्थमुच्यते तस्मादोमि

स्वामिकृतटीका

नन्वेवंविचार्यमाणेसर्व्वमपियज्ञतपोदानादि राजसतामसप्रायमेवेति व्यर्थोय ज्ञादिप्रयासइत्याशंक्य तथाविधस्यापिसात्विकत्वोपपादनप्रकारंदर्शयितुमाह ओमि ति ओंतत्सदिति त्रिविधोब्रह्मणःपरमात्मनोनिर्द्देशोनाम्नाव्यपदेशःस्मृतःशिष्टैःत त्रतावदोमिति विष्टब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्मणोनामजगत्कारणत्वेनाति प्रसिद्धत्वात् विदुषांअपरोक्षत्वाच्चतच्छब्दोऽपिब्रह्मणोनामपरमार्थसत्वसाधुत्वप्रशस्त त्वादिभिःसच्छब्दोऽपिब्रह्मणोनाम सदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुतेः अयंत्रि विधोऽपिनामनिर्द्दिशोविगुणमपि सगुणंकर्त्तुंसमर्थइत्याशयेनस्तौति तेनत्रिविधेन

भाषाअनुबाद

जोकहोकि ऐसाविचारकरनेसे प्राय सबयज्ञऔतप तथादानआदि राजस औतामसमात्रहोते हैं इसकारणयज्ञआदिकर्म्ममे यत्नकरनाह्रथाहै इसशङ्कापर पूर्वोक्तयज्ञदानआदि बहुधाराजसतामसहोनेसेभी सान्त्विकत्वप्रतिपादनकोउपाय देखायकरकहतेहैं किओंतत्सत् येजोतीनशब्द सोपरमात्माकेनामके अनुरूपनिर्दिष्टहैं इनकेमध्यमे अकारउकारऔमकारका स्वरूप जोओंकार सोब्रह्म है यहश्रुतियोंमेप्रसिद्धहै, सोओंशब्द ब्रह्महींकानामहै औरजगत्कारणहैतुसे ज्ञानियोंकोअपरोक्षहै ततभीब्रह्मऔपरमार्थऔविद्यमानत्वऔसाधुत्वऔप्रसस्तत्वादिप्रयुक्त औरहेसौम्य इसजगतकीसृष्टिकेपूर्व्वसत्स्वरूपमैथा ऐसेश्रुतियोंकेकहनेसेसत्शब्दभीब्रह्महींकानामहै औरयह त्रिविधनामकहनेसे निकृष्टकोभीउत्कृष्टकरनेकोंनामसमर्थहै इसअभिप्रायसे प्रसंशाकरतेहैं किविधातानेसृष्टिकेप्रथम इसपरमात्माके त्रिविधनामकाउदेशकर ब्राह्मणऔ बेदऔयज्ञकानिर्माणकिया अथवाजोपरमात्माकायहतीनप्रकारनिर्देश सोई परमात्मानेब्राह्मणअतिपवित्रको सृष्टकिया इससे ओंतत्सत् यहकहना अतिप्रसस्त कहेउत्तमहै २३

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां २४
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः २५

शाङ्करभाष्यं

त्युदाहृत्योच्चार्य्य यज्ञदानतपःक्रियाः यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्व्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानां २४ तदिति तदित्यनभिसन्धाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य्य अनभिसन्धाय च कर्म्मणः फलं यज्ञतपःक्रियाः यज्ञक्रियास्तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रियाश्च दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्व्वर्त्त्यन्ते मोक्षकांक्षिभिः २५

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वं सर्गादौ निर्माणस्य प्रजापतिकर्त्तृकं यस्माद्ब्राह्मणादीनां कारणं यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति तस्मादिति ब्रह्मवादिनामित्यत्र ब्रह्म वेदः २४
ओंशब्दस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह तदित्यादिना २५

स्वामिकृतटीका

ब्रह्मणो निर्देशेन ब्राह्मणाश्च वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा सृष्ट्यादौ विहिता विधात्रा निर्म्मिताः सगुणीकृता इति वा यद्वा यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयः पवित्रतमाः सृष्टाश्च तस्मात्तस्यायं निर्देशोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः २३ इदानीं प्रत्येकमोङ्कारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन्नोंकारस्य तदेवाह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशः प्रशस्तस्तस्मादोमित्युदाहृत्य तदुच्चार्य्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताश्च क्रियाः सततं सर्व्वदा अङ्गवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्त्तन्ते सगुणा भवन्तीत्यर्थः २४ द्वितीयं नाम स्तौति

भाषाअनुवाद

अब ओंकार आदि शब्दोंकी प्रसस्तता देखानेके मनोरथसे ओंकारका प्रसस्तत्व कहते हैं कि जिसहेतु परमात्माका निर्देश इसीरूपसे प्रसस्त है इससे ओं मात्र उच्चारणपूर्व्वक वेदादिकृत यज्ञदान औ तपस्या आदि शास्त्रोक्त क्रिया सकल यथावत् संपूर्ण नहोनेसे अर्थात् हीन होनेसेभी अच्छीतरह गुणसंपन्न सर्वाङ्गपूर्ण होती हैं २४
दूसरे नामकी प्रसंशा करते हैं कि इसस्थलमे पूर्व्वोक्त ओंशब्दके साथ तत्पदका सम्बन्ध है शुद्धचित्त मुमुक्षुपुरुषोंकी अकृतफलरूप कामना ब्रह्मरूप यज्ञ आदि क्रिया तत्शब्द उच्चारणपूर्व्वक कीजाती हैं इसीसे चित्तशुद्धिके द्वारा फलसङ्कल्पत्यागपूर्वक मुमुक्षुत्वसम्पादकत्वहेतुसे तत्शब्दका निर्देश करना भी प्रसस्त है २५ सत्शब्द

सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्तेकर्म्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यते २६
यज्ञे तपसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते कर्म्मचैवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते २७

शाङ्करभाष्य

ओंतच्छब्दयोर्विनियोगउक्तोऽथेदानींसच्छब्दस्यविनियोगःकथ्यते सद्भावइति सतःसद्भावेयथाअविद्यमानस्यपुत्रस्यजन्मनि तथासाधुभावेअसद्वृत्तस्यासाधोःसद्वृत्तासाधुभावस्तस्मिन्साधुभावेच सदित्येतदभिधानंब्रह्मणःप्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभिधीयतेप्रशस्तेकर्म्मणि विवाहादौच तथासच्छब्दःपार्थयुज्यते प्रयुज्यतइत्येतत् २६
यज्ञेयज्ञकर्मणि यास्थितिस्तपसिच यास्थितिर्दानेच यास्थितिः साच सदित्युच्यते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वृत्तमनूद्यानन्तरश्लोकतात्पर्य्यमाह ओंतच्छब्दयोरिति २६ प्रकारान्तरेण

स्वामिकृतटीका ।

तदिति उदाहृत्येति पूर्व्वस्यानुषङ्गः तदित्युदाहृत्यउचार्य्यशुद्धचित्तैर्मोक्षाकांक्षिभिःपुरुषैःफलाभिसन्धिमकृत्वायज्ञाद्याःक्रियाःक्रियन्ते अतश्चित्तशोधनद्वाराफलसंकल्पत्यजनेन मुमुक्षुत्वसम्पादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशः प्रशस्तइत्यर्थः २५
सच्छब्दस्यप्राशस्त्यमाह सद्भावइति द्वाभ्यां सद्भावेअस्तित्वेदेवदत्तस्यपुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थेसाधुभावेचसाधुत्वेदेवदत्तस्यपुत्रादिश्रेष्ठमित्यस्मिन्नर्थेसदित्येतत्पदं प्रयुज्यते प्रशस्तेमाङ्गलिकेविवाहादिकर्मणिचसदिदंकर्मेति सच्छब्दोयुज्यतेप्रयुज्यते सङ्कच्छत इति वा २६ किञ्चयज्ञइति यज्ञादिषुयास्थितिस्तात्पर्येणाव

भाषाअनुवाद

जोप्रसस्तहै यहदोश्लोकसे कहतेहैं किसत्भावकहे अस्तित्वओ साधुभावकहेसाधुत्व इनदोनोअर्थको सत्शब्दकहताहै औरहेअर्जुन प्रसस्तकहे माङ्गलिक विवाहादिकर्ममेभी यहसत्कर्म इनविषयोंमे सत्शब्दका प्रयोगयोग्यहै औमङ्गलादिअर्थकोभीकहताहै २६ औरयज्ञतपदानमे जोस्थितिकहे इनकातात्पर्यजानिज अवस्थानहै उसकोभी विद्वानजन सत्कहतेहैं औपरमात्माकेअर्थ अथवा यज्ञतपदानकेअर्थ जोकर्मकियेजां वेभीसत्कहेजातेहैं जोयज्ञदानतपआदिकर्म परमात्माकीसेवाकेअर्थ औजोकर्मसबअसात्विक किम्वाविगुणअङ्गहीनभीहों पर श्रद्धापूर्वककियेहों औब्रह्मकेनाम जोओंतत्सत् इनसेयुक्तकियेहों तोसगुणसात्विकहोतेहैं २७ अबमनुष्य श्रद्धापूर्वक कर्ममेप्रवृत्तहोंय इसलियेअश्रद्धाकृतक

अश्रद्धयाहुतंदत्तं तपस्तप्तंकृतञ्चयत् असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह २८
इति श्रीभगवद्गीतायां ब्रह्मविद्यायां श्रद्धात्रयविभागयोगोनाम सप्तदशोऽध्यायः १७

शाङ्करभाष्यं

विद्वद्भिःकर्मचएवतदर्थीयंयज्ञदानतपोर्थीयमथवा यस्याभिधानत्रयंप्रकृतं तदर्थीय
मीश्वरार्थीयमित्येतत् सदित्येवाभिधीयते तदेतत्यज्ञदानतपआदिकर्मअसात्त्विकं
विगुणमपि श्रद्धापूर्वकंब्रह्मणोभिधानत्रयप्रयोगेणसगुणंसात्त्विकंसम्पादितम्भवति
२७ तत्रचसर्वत्रश्रद्धाप्रधानतयासर्वंसम्पाद्यते यस्मात्अश्रद्धयेति तस्मात्स

आनन्दगिरिकृतटीका

सच्छब्दस्यविनियोगमाह यज्ञइति नामत्रयोच्चारणेनसाद्गुण्यंसिध्यतीति प्रक
रणार्थमुपसंहरति तदेतदिति २७ अश्रद्धान्वितस्यापि कर्मणोनामत्रयोच्चा

स्वामिकृतटीका

स्थानंतदपिसदित्युच्यते यस्यचेदंनामत्रयंसएवपरमात्माअर्थःफलंयस्यतत्तदर्थंकर्म
पूजोपहारगृहाङ्गणपरिमार्जनोपलेपनरङ्गमाङ्गलिकादिक्रिया तत्सिद्धयेयदन्यत्
कर्मक्रियतेउद्यानपालिच्चेलधनार्जनादिविषयंतत्कर्म तदर्थीयं तच्चातिव्यवहितम
पि सदित्येवाभिधीयते यस्मादेवमतिप्रशस्तमेतन्नामातस्मादेतत्सर्वंकर्मसाद्गुण्या
र्थंसङ्कीर्त्तयेदिति तात्पर्य्यार्थः अत्रचार्थवादानुपपत्त्याविधिःकल्प्यतेविधेयंस्तूयते
वस्त्विति न्यायात् अपरेतु प्रवर्त्तन्तेविधानोक्ताःक्रियते मोक्षकाङ्क्षिभिरित्यादिवर्त्त
मानोपदेशःसमिधोयजतीत्यादिवद्विधितयापरिणमनीयइत्याहुस्तत्तुसद्भावेसाधुभा
वेचेत्यादिषु प्राप्तार्थत्वान्नसंगच्छतइति पूर्व्वोक्तक्रमेणविधिकल्पनैवज्यायसी २७

भाषाअनुवाद

मेंकीनिन्दाकरतेहैं किअश्रद्धासे होमतपदानऔपूजाआदिकर्म जोकियेजातेहैं
उनको ज्ञानीशिष्टकहे भलेलोग असत्भावकहतेहैं क्योंकि अङ्गविकलहोनेसे इ
नकर्मोंकाफल परलोकमेंभी नहींहोताहै औश्रमश्रकरनेवालेहैं इससेइहलोकमे
भीकुछफलनहींहै तोशरीरकाक्लेश औधनकीखराबीकरनेसेभी क्याफलहै अ
श्रद्धातोकरके नकरकेभी मिलेहोगाजोइसफलकीइच्छातुमकोहोय २८
इति श्रीजगन्नाथशुक्लविरचितमनभावनीनामभाषाटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७

शाङ्करभाष्यं।

अश्रद्धयाहुतं हवनं कृतं दत्तं ब्राह्मणेभ्योऽश्रद्धया तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धया तथाऽश्रद्धयैव कृतं यत् स्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमसदित्युच्यते मत्प्राप्तिसाधनमार्गबाह्यत्वात् पार्थ नच तद्बहुलायासमपि प्रेत्य फलाय नोऽपीहार्थं साधुभिर्निन्दितत्वादिति २८

इति शाङ्करभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः १७

आनन्दगिरिकृतटीका

रजआदित्रैगुण्ये श्रद्धाप्राधान्यं नस्यादित्याशंक्याह तत्र चेति सप्तमीश्यांप्रकृतं यज्ञादि गृह्यते सर्वं यज्ञादि सगुणमिति शेषः तस्यासत्त्वं साधयति मत्प्राप्तीति ऐहिकामुष्मिकस्याफलमश्रद्धितेनापि कर्मणा सम्पत्स्यते कुतोऽस्यासत्त्वमित्याशंक्याह नचेति तस्योभयविधफलाहेतुत्वे हेतुमाह साधुभिरिति निन्दन्ति हि साधवः श्रद्धारहितं कर्म अतो नैतदुभयफलौपयिकमित्यर्थः तदनेन शास्त्रानभिज्ञानामपि श्रद्धावतां श्रद्धया सात्विकत्वादित्रैविध्यभाजां राजसतामसाहारादित्यागेन सात्विकाहारादिसेवया सत्वैकशरणानां प्राप्तमपि यज्ञादित्रैगुण्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतां परिशुद्धबुद्धीनां श्रवणादिसामग्रीसञ्जाततत्वसाक्षात्कारवतां मोक्षोपपत्तिरिति स्थितं २८

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७

स्वामिकृतटीका

इदानीं सर्वकर्मसु श्रद्धयैव प्रवृत्त्यर्थमश्रद्धयाकृतं सर्वं निन्दति अश्रद्धयेति अश्रद्धया हुतं हवनं दत्तं दानं तपस्तप्तं निवर्त्तितं यच्चान्यदपि कृतं तत् सर्वमसदित्युच्यते यतस्तत्प्रेत्य लोकान्तरे न फलति विगुणत्वात् नोइह नचास्मिन् लोके फलति अयशस्करत्वात् रजस्तमोमयीं त्यक्त्वा श्रद्धां सत्वमयीं स्थितः तत्वज्ञानेऽधिकारी स्यादिति सप्तदशे स्थितं २८

इति स्वामिकृतटीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७

अष्टादशोध्यायः ।

अर्जुनउवाच संन्यासस्यमहाबाहो तत्त्वमिच्छामिवेदितुं त्यागस्यचहृषीकेश
पृथक्केशिनिषूदन १

शाङ्करभाष्यं

सर्वस्यैवगीताशास्त्रस्यार्थोस्मिन्नध्यायेउपसंहृत्यसर्वश्चवेदार्थोवक्तव्यइत्येवमर्थो
यमध्यायआरभ्यतेसर्वेषुह्यतीतेष्वध्यायेषु उक्तोर्थोऽस्मिन्नध्यायेवगम्यतेऽर्जुनस्तुसन्न्या
सत्यागशब्दार्थयोरेवविशेषंबुभुत्सुरुवाच सन्न्यासस्येति सन्न्यासशब्दार्थस्येत्येत
द्धेमहाबाहोतत्त्वंतत्त्वभावस्तत्त्वंयाथात्म्यमित्येततदिच्छामिवेदितुं ज्ञातुंत्यागस्यचत्या
गशब्दार्थस्येत्यं तत्हृषीकेशपृथक् इतरेतरविभागंकेशिनिषूदनकेशिनामाकश्चित्
असुरस्तन्निषूदितवान्भगवान् वासुदेवस्तेन तन्नाम्नासम्बोध्यतेऽर्जुनेन १

भषा अनुवाद

अबप्रथमसमग्रअष्टादशअध्यायका तात्पर्य्यसंक्षेपसेश्रीधरस्वामीकहतेहैं कि
भगवानश्रीकृष्णने समग्रगीताशास्त्रकाजोसंग्रहार्थ सोईपरमार्थहै यहनिर्णयकर
नेकेअर्थ अठारहें अध्यायमें न्यासऔत्यागभिन्नभिन्नकरके स्पष्टरूपसेकहाहै औ
सर्वकर्म्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी यह ५ अध्यायका १३ श्लोकऔशुभाशुभ
फलैरेवंमोक्ष्यसेकर्मबन्धनैःसंन्यासयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसियह ९ अध्याय
का २८ श्लोकऔत्यक्त्वाकर्मफलासङ्गंनित्यतृप्तोनिराश्रयःयह ४ अध्यायका २० श्लो
कऔसर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान्यह १२ अध्यायका ११ श्लोकइनसबश्लो
कोंमेऔरऔरअध्यायमेभीतीनतीनश्लोकोंसेफलमात्रत्यागकरकेनिष्कामसमस्तकर्म
करनेकाउपदेशदियाहै परन्तुपरमकरुणामयसर्वज्ञ जोभगवानश्रीकृष्ण सोपर
स्परविरुद्धवचनकभीभीउपदेशनकरैंगे इसीसेकर्मोकेत्यागऔकर्मोकिकरनेकेविष
यमेंजिसप्रकारसेविरोधनपड़े सोईजाननेकोइच्छाकरिअर्जुनकहतेहैं किहेहृषी
केशअर्थात्इन्द्रियोंकेनियामकप्रवर्त्तक औहेकेशिनिषूदनकेशीनामदैत्यहजलीला
केसमैअश्वरूपधरकेआया तोभगवानउसकेमुखमें अपनाहाथडाल ककरीकेसमा
नचीरके डालदियाथा सोईकहाकिहेमहाबाहो श्रीकृष्ण संन्यासऔत्यागशब्द
का तत्त्वअर्थ मैभिन्नभिन्नकरके जानाचहताहौं सोदयाकरके कहिये १

शाङ्करभाष्यं

तत्रतत्रनिर्दिष्टौसंन्यासत्यागशब्दौननिर्लुठितार्थौपूर्वेष्वध्यायेष्वतोऽर्जुनायपृच्छ
तेतन्निर्णयायभगवानुवाच काम्येति काम्यानामश्वमेधादीनांकर्मणांन्यासम्परित्या
गंसंन्यासंसंन्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेनप्राप्तस्यानुष्ठानंकवयःपण्डिताः केचिद्विदुर्विजा
नन्तिनित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसम्बन्धितयाप्राप्तस्यफल
स्यत्यागःसर्वकर्मफलत्यागःतमाहुःकथयन्ति त्यागंत्यागशब्दार्थंविचक्षणाःपण्डिताः २

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वैरध्यायैर्विस्तरेणयतस्ततोविक्षिप्ततयोक्तमर्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं संक्षेपेणोप
संहृत्याभिध्यातुमध्यायान्तरमवतारयति सर्वस्यैवेति उपसंहृत्यवक्तव्यइतिसम्बन्धः
किञ्चोपनिषत्सु यतस्ततोविप्रकृतस्यार्थस्यबुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये संक्षिप्ताभिधा
नंकर्त्तव्यमुपनिषदांगीतानाञ्चैकार्थत्वादित्याह सर्वश्चेति कथंसर्वोपिशास्त्रार्थोस्मि
न्नध्यायेसंक्षिप्योपसंह्रियते तत्राह सर्वेषुहीति ननुवेदार्थश्चेदशेषतोत्रसञ्जिहीर्षि
तस्तर्हिकिमिति त्यागेनैकेसंन्यासयोगादितिच वेदार्थैकदेशविषयंप्रश्नप्रतिवचनन्त
त्राह अर्जुनस्त्विति पृथगनयोस्तत्त्वंवेदितुमिच्छामीति विशेषणात्पृथगर्थस्तयोरस्ती
तिगम्यते बुभुत्सितस्यप्रष्टव्यत्वादेकदेशेतदभावादुक्तप्रश्नोपपत्तिरितिभावः १
ननुपूर्वेष्वध्यायेषुतत्रसन्न्यासत्यागयोरुक्तत्वात् किमितिपुनस्तौपृच्छ्येतेज्ञानेत
द्योगात्तत्राह तत्रतत्रेति ननिर्लुठितार्थौननिष्कृष्टार्थौनविविक्तार्थावित्यर्थः बुभ

स्वामिकृतटीका

न्यासत्यागविभागेनसर्वगीतार्थसंग्रहंस्पष्टमष्टादशेप्राह परमार्थविनिर्णये अ
त्रचसर्वकर्म्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी संन्यासयोगयुक्तात्मेत्यादिषु कर्म्मसंन्या
सउपदिष्टस्तथात्यक्त्वाकर्मफलासङ्गंनित्यतृप्तोनिराश्रयःसर्वकर्मफलत्यागं ततःकुरु
यतात्मवानित्यादिषुचफलमात्रत्यागेनकर्म्मानुष्ठानमुपदिष्टंनचपरस्परविरुद्धंसर्वज्ञः
परमकारुणिकोभगवानुपदिशेत्अतःकर्म्मसंन्यासस्यतदनुष्ठानस्यचाविरोधप्रकारंबु
भुत्सुरर्जुनउवाच संन्यासस्येति भोहृषीकेशसर्वेन्द्रियनियामकहेकेशिनिसूदनके
शिनाम्नोमहतोहयाकृतेर्दैत्यस्ययुद्धेमुखंव्यादायभक्षितुमिच्छतोऽत्यन्तंव्यात्तमुखेवाम
बाहुंप्रवेश्यतत्क्षणमेवविवृद्धेनतेनैवबाहुनाकर्कटिकाफलवत्तंविदार्य्यनिसूदितवा
नतएवहेमहाबाहोइतिसम्बोधनंसंन्यासस्यत्यागस्यचतत्त्वंपृथग्विवेकेनवेदितुमिच्छा
मि १ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच काम्यानामिति काम्यानांपुत्रकामोयजेतस्व

श्रीभगवानुवाच काम्यानांकर्मणांन्यासं संन्यासंकवयोविदुः सर्वकर्मफल त्यागंप्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २

आनन्दगिरिकृतटीका

त्वयाप्रश्नस्यप्रष्टत्वात्प्रष्टुरभिप्रायंप्रश्नेनप्रतिपद्यभगवानुत्तरमुक्तवानित्याह श्रीत इति प्रश्नद्वयोपन्यासेनसन्न्यासत्यागद्व्योरर्थभेदंकथयति काम्यानामिति २

स्वामिकृतटीका

र्गकामोयजेतेत्यादिकामोपबन्धेनविहितानांकर्मणां न्यासंपरित्यागंसन्न्यासंकवयो विदुःसम्यक्फलैःसह कर्मणामपिन्यासंसन्न्यासंपण्डिताजानन्तीत्यर्थःसर्वेषांकाम्या नानित्यनैमित्तिकानांचकर्मणांफलमात्रत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणानिपुणाः नतुस्व रूपतःकर्मत्यागं ननुनित्यनैमित्तिकानांफलाश्रवणादविद्यमानस्यफलस्यकथंत्यागः स्यात्नहिवन्ध्यायाःपुत्रत्यागःसंभवतिउच्यतेयद्यपिस्वर्गकामःपशुकामइत्यादिवत् अ हरहः सन्ध्यामुपासीतयावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषुफलविशेषोनश्रूयते त थाप्यपुरुषार्थेव्यापारेप्रेक्षावन्तंप्रवर्त्तयितुमशक्नुवन् विधिर्विश्वजितायजेतेत्यादि ष्विवसामान्यतः किमपिफलमाक्षिपत्येव नचातीवगुरुमतश्रद्धयास्वसिद्धिरेवविधेः प्रयोजनंमन्तव्यं पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात् श्रूयतेचनित्यादावपिपरंसर्व

भाषा अनुवाद

इसअर्जुनकेप्रश्नकाउत्तरभगवानकहतेहैं किदेखोपुत्रकीकामनाकरिपुत्रइष्टियज्ञ करै औस्वर्गकीकामनाकरिअश्वमेधयज्ञकरै तथाऔरऔरकामनाकरिजोजोकर्म विहितहैं ऐसेजोकाम्यकर्म तिनसबकेपरित्यागकरनेकोहीपण्डितलोगसंन्यास जानतेहैं अर्थात्फलसहितसकलकर्मकेत्यागको संन्यासजानकरतेहैं औरजि तनेकर्मअकर्मकहे कुत्सितकर्मऔनित्यनैमित्तिककर्मोंकेफलमात्रत्यागकोविचक्ष णकहे निपुणलोग त्यागकहतेहैं परविचारसेतो कर्मत्यागकरनेकोतोत्यागनहीं कहतेहैं फलत्यागवस्तुत्यागहोसकैहै क्योंकि वस्तुतेरेकर्मऐसेहैं किजिन का शरीररहतेत्यागनहींहोसकताहै तोआवलोकर्मनित्यनैमित्तिकउपासनाआ दिजिनसेबुद्धिकीशुद्धिऔज्ञानकीयोग्यताहोतीउनकात्यागतोकविकहसंसारअवस्था मेंअनुचितहै परन्तुजिसकोतत्त्वज्ञान नहींभयाहै उसकोकर्मफलकेत्यागकरने हीकोत्यागजानो औजिसकोतत्त्वज्ञानहै उसीकोसमस्तकर्मका संन्यासहोसकैहै औरउचितहै यहभगवाननेकहा २ मतान्तरकोनिषेधकरतेहुये उक्तविष

शाङ्करभाष्यं।

यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वार्थो वक्तव्यः सर्वथापरित्यागमात्रं सं
न्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात् नघटपटशब्दादिवजात्यन्तरभूतार्थौ ननु नित्यनै
मित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलत्यागः यथा वन्ध्यायाः पु
त्रत्यागो नैष दोषः नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् वक्ष्यति भगवान् अ
निष्टमिति नतु सन्न्यासिनामिति च सन्न्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासम्बन्धं दर्शय
न सन्न्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिर्भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति दर्शयति त्याज्यं दोषेति त्या
ज्यन्त्यक्तव्यं दोषवत् दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् किं तत् कर्म बन्धहेतुत्वात् सर्व्वमेव अथवा
दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते तथा त्याज्यमित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः सांख्या
दिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानान्तु कर्म्मिणामपीति तत्रैव यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमि
ति चापरे कर्मिण एवाधिकृतास्तानपेक्ष्यैते विकल्पाः न तु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायिनः सन्न्या

स्वामिकृतटीका

एते पुण्यलोका भवन्तीति कर्मणा पितृलोक इति धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिषु तस्माद्युक्त
मुक्तं सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा इति ननु फलत्यागे पुनरपि निष्फलेषु कर्म
सु प्रवृत्तिरेव न स्यात् तन्न सर्वेषां कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन विविदिषार्थतया विनियोगात् त
था च श्रुतिः तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाना
शकेनेति ततश्च श्रुतिपदोक्तं सर्वफलं बन्धकत्वेन त्यक्त्वा विविदिषार्थं सर्वकर्मानुष्ठानं घट
त एव विविदिषा च नित्यानित्यवस्तुविवेकेन निवृत्तदेहाद्यभिमानतया बुद्धेः प्रत्यक्प्र
वणता तावत्पर्य्यन्तञ्च सत्त्वशुद्ध्यर्थं ज्ञानाविरुद्धं यथोचितमावश्यकं कर्म कुर्वतस्तत्फ
लत्याग एव कर्मत्यागो नाम न स्वरूपेण तथा च श्रुतिः कुर्व्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छ
तं समा इति ततः परन्तु सर्व्वकर्मनिवृत्तिः स्वत एव भवति तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रत्य
क्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव उक्त
ञ्च भगवता यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादि वशिष्ठेन चोक्तं न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभि
स्त्यज्यते ह्यसाविति ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्य त्यजेद्वा तदुक्तं श्रीभागवते तावत्
कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ज्ञान
निष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर इ
त्यादि अलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः अविदुषः फलत्यागमात्रमेव त्यागशब्दार्थो
न कर्मत्याग इति २

त्याज्यंदोषवदित्येकेकर्मप्राहुर्मनीषिणः यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरे ३

शाङ्करभाष्यं

सिनोपेक्ष्यज्ञानयोगेनसांख्यानांनिष्ठामयापुराप्रोक्ता इतिकर्माधिकारादपोद्धृताये
तान्प्रतिविहिताचिन्ता कर्मयोगेनयोगिनामितिकर्माधिकृताः पृथङ्निर्धारिता
अपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणेयथाविचार्यन्ते तथासांख्याअपिज्ञाननिष्ठाविचा
र्यन्तामितिनतेषांमोहाद्वा दुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेर्नकायक्लेशनिमित्तानिदुःखा
निसांख्याआत्मनिपश्यन्तिइच्छादीनांक्षेत्रधर्मत्वेनैवदर्शितत्वात् अतस्तेनकायक्लेशदुः
खभावात्कर्मपरित्यजन्ति नापितेकर्माण्यात्मनिपश्यन्तियेननियतंकर्ममोहात् प
रित्यजेयुर्गुणानांकर्मनैवकिञ्चित्करोमीति हि तेसंन्यस्यन्तिसर्वकर्माणिमनसासं
न्यस्येत्यादिभिर्हितत्त्वविदः संन्यासप्रकारउक्तस्तस्माद्येऽन्येऽधिकृताःकर्मण्यनात्मवि
दोयेषांमोहात्त्यागःसम्भवतिकायक्लेशभयाच्चतएवतामसास्त्यागिनोराजसाश्चे
ति निन्द्यन्तेकर्मिणामनात्मज्ञानांकर्मफलत्यागस्तुत्यर्थंसर्वारम्भपरित्यागीमौनीसन्तु
ष्टोयेनकेनचिदनिकेतःस्थिरमतिरिति परमार्थसंन्यासिनोविशेषितत्वात् [illegible]ति
चज्ञानस्ययापरानिष्ठेतितस्मात् ज्ञाननिष्ठाःसंन्यासिनोनेहविवक्षिताःकर्मफलत्या
गएवसात्त्विकत्वेनगुणेन तामसत्वाद्यपेक्षयासंन्यासउच्यतेनमुख्यःसर्वकर्मसंन्यासः
सर्वकर्मसंन्यासासम्भवेचनहिदेहभृतेति हेतुवचनान्मुख्यएवेतिचेन्नहेतुवचनस्यस्तु

भाषा अनुवाद

एतदेव मतान्तरनिरासेनदृढीकर्त्तुं मतभेदं दर्शयति [illegible]
इच्छासे मतभेददेखाते हैं किहिंसादिकर्मदोषयुक्तजो अनर्थहेतुहैवहत्याज्य
यहै इसलियेसबकर्मकात्यागकरनाउचित यहसांख्यमतवालेविवेकीमाहिंस्या
त्सर्वभूतानिइससेकहतेहैं औरअग्नीषोमीयंपशुमालभेत इसश्रुतिसे अग्नि
होमयज्ञमे पशुहिंसाकोयज्ञक्रियाका अङ्गविधानकियाहै औरसबकर्मोंके
करनेमेजीवहिंसाज्ञानअज्ञानपूर्व्वकहोतीहीहै इससेकर्ममात्रकात्यागकरनाहै
औकर्मकाण्डीमीमांसामतवाले अग्नीषोमीयंपशुमालभेत्इसविधिसेकहतेहैं कि
यज्ञकर्मसेहिंसाहिंसानहींहै तोकरनीहीचाहिये औयज्ञसेइतर हिंसाकरनेसेपु
रुषकोपापहोताहै इसअभिप्रायपर भगवानकहतेहैं किकोईबुद्धिमानलोगकहते
किदोषवतकहेदोषयुक्तकर्मत्यागकरनाचाहिये औकोईयज्ञदानतपआदिकर्मत्याग
नहींकहतेहैं क्योंकि विधिज्ञतहिंसासेदोषनहींहोताहै [illegible]
है ३ इसप्रकारसेअन्यमतकोहिकर [illegible]

शाङ्करभाष्यं।

त्यर्थत्वात् यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानु
ष्ठानाशक्तिमन्तं अर्जुनं प्रति विधानात् तथेदमपि निर्दिष्टं एतदशक्यमिति कर्मफलत्या
गस्तुत्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते इत्यस्य पक्षस्यापवा
दः केनचित् दर्शयितुं अशक्यत्वात् कर्मण्यधिकृतान् प्रत्येवैष संन्यासत्यागविकल्पः ये तु प
रमार्थदर्शिनः सांख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसंन्यासलक्षणायामधिकारो
नान्यत्रेति नासौ विकल्पार्हः तच्चोपपादितमस्माभिर्वेदाविनाशिनमित्यस्मिन् प्रदेशे
तृतीयादौ च ॥ तत्र तेषु विकल्पभेदेषु निश्चयमिति निश्चयं शृणु अवधारय मे

आनन्दगिरिकृतटीका

नन्वस्तु किमिदानीं संन्यासत्यागशब्दयोरात्यन्तिकं भिन्नार्थत्वं तथा च प्रसिद्धिविरो
धः स्यादित्याशंक्यावान्तरभेदेऽपि नात्यन्तिकभेदोऽस्तीत्याह यदीति पुत्राभावादन्या
यात्तत्त्यागायोगवन्नित्यनैमित्तिककर्मणामफलानां फलत्यागानुपपत्तेरुक्तत्यागश
ब्दार्थो न सिध्यतीति शङ्कते नन्विति नित्यनैमित्तिककर्मफलस्य वन्ध्यापुत्रसादृश्याभा
वात्तत्त्यागसंभवादुक्तत्यागशब्दार्थः सम्भवतीति समाधत्ते नैष दोष इति भगवता
तेषां फलवत्त्वमिष्टमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति वक्ष्यतीति तर्हि संन्यासिनामसंन्या
सिनाञ्च नित्याद्यनुष्ठायिनामविशेषेण तत्फलं स्यादिति चेन्नैवेत्याह नत्विति वक्ष्य
तीत्यनुकर्षणञ्चकारार्थः प्रसक्तस्य वचसोऽर्थं प्रकृतोपयोगित्वेन संगृह्य स्मारयति संन्या
सिनामिति काम्यानि वर्जयित्वा नित्यनैमित्तिकानि फलाभिलाषादृते कर्त्तव्यानीत्यु
क्तं पक्षं प्रतिपक्षनिरासेन द्रढयितुं विप्रतिपत्तिमाह त्याज्यमिति कर्मणः सर्वस्य दोषव
त्त्वे हेतुमाह बन्धेति दोषवदित्येतद्दृष्टान्तत्वेन व्याचष्टे यथेति कर्मण्यनधिकृताना
मकर्मिणामेव कर्मत्याज्यं कर्मिणान्तत्त्यागे प्रत्यवायादित्याशंक्याह अधिकृतानामिति
अधिकृतेषामपि कर्मत्यजतां प्रत्यवायो हिंसादियुक्तस्य कर्मणोऽनुष्ठाने परं प्रत्यवायादिति
भावः सांख्यादिपक्षसमाश्रावितिशब्दः मीमांसकपक्षमाह तत्रैवेति कर्माधिकृतेष्वे
वेति यावत् कर्म नित्यनैमित्तिकञ्च काम्यानां कर्मणामित्यारभ्य श्लोकाभ्यां कर्मिणामधि
कृतानामनधिकृतानाञ्च ये व्यद्दर्शितयिकल्पानां प्रवृत्तिरित्याशंक्याह कर्मिण इति एवका
रव्यवच्छेद्यमाह नत्विति तदेव स्फुटयति ज्ञानेति कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातो
विप्रकृष्टावस्थैव न पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसंहारे पुनर्विचार्यत्वं ज्ञाननिष्ठाना
मपि विचार्यत्वमनाविकृतमितिशङ्कते नन्विति सांख्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानां नाव

आनन्दगिरिकृतटीका

विचार्य्यते उत्तरमाह नत्वेषामिति ननुतेषामपिस्वात्मनिष्ठानां यदुःखादिप्रयुक्तानन्द
नुरोधेनराजसकर्मत्यागसिद्धेर्विचार्यत्वंनेत्याह नचात्रेति तत्वज्ञेनाध्यायोक्तं हेतुक
रोतीति कृष्णादीनामिति आत्मनिसांख्यादीनांज्ञाप्यप्रतिपत्तौफलितमाह ज्ञात
त्ति ननुतेषांज्ञाप्यदर्शनेपिस्वात्मनिकर्माणि पश्यतान्तत्त्यागोयुक्तस्तेषांकायक्ले
शादिकरत्वान्नेत्याह नामीति अज्ञानान्मोहमाहात्म्यान्नियतमपिकर्मत्यक्तुं श
क्यंनतत्वविदांस्वात्मनिकर्मादर्शनेतत्त्यागेहेत्वभावादित्याह मोहादिति कथंत
र्हितेषामात्मनि कर्माण्यपश्यतांप्राप्तप्रभावेतत्त्यागःसंन्यासस्तत्राह गुणानामिति च
विवेकप्राप्तानांकर्मणांत्यागस्तत्वविदामित्युक्तंप्रारब्धप्राप्तप्रतिषेधंप्रत्यादिशति सर्वे
तितत्त्वविदामवाविचार्यत्वेफलितमाह तस्मादिति येनात्मविदस्तएवेतुत्तरकम्म
न्धः कर्मण्यधिकृतानामनात्मविदांकर्मत्यागसम्भावनांदर्शयति येषामिति नहि कृत्स्न
त्वोपयुक्तेत्याशंक्याह कर्मिणामिति किञ्चपरमार्थसंन्यासिनांप्रत्यवायप्रसक्त्यानि
न्दाविषयत्वमित्याह सर्वेति किञ्चानापिसिद्धिंप्राप्तोयथेत्यादिना ज्ञाननिष्ठायाव्यवसा
यत्वात्तद्धतानेहविचार्य्यतेत्याह वक्ष्यतीति कर्माधिकृतानामेवात्रविवक्षितत्वान्नज्ञा
ननिष्ठानामित्युपसंहरति तस्मादिति ननुसंन्यासशब्देनसर्वकर्मसंन्यासस्योक्तत्वात्त
थाविधसंन्यासिनामिह विवक्षितत्वंप्रतिभातितत्राह कर्मेति संन्यासशब्देनमुख्यस्यैव
संन्यासस्यग्रहणंगौणमुख्ययोर्मुख्येसम्प्रत्ययादन्यथातदसम्भवे हेतूक्तिवैयर्थ्यादप्राप्तप्र
तिषेधादितिशङ्कते सर्वेति नेदंहेतुवचनंसर्वकर्मसंन्यासासम्भवसाधकंकर्मफल
त्यागस्तुतिपरत्वादिति परिहरति नेत्यादिना एतदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेति दृ
ष्टान्तेपियथाश्रुतार्थत्वंकिंनस्यादित्याशंक्याह यथोक्तेति नहिफलत्यागादेवप्राणि
नांमुक्तिर्युक्तामुक्तेर्ज्ञानैकाधीनत्वसाधकश्रुतिस्मृतिविरोधादहृष्टेत्यादिनाचानन्तरमेव
ज्ञानसाधनविधानानर्थक्यात्त्यागस्तुतिरेवात्रग्राह्येत्यर्थः दृष्टान्तगतमर्थंदार्ष्टान्तिके
योजयति तथेति प्रागुक्तापवादविषयाहेतूक्तेर्मुख्यार्थत्वमेवकिंनस्यादित्या
शंक्य तदपवादेहेत्वभावान्नैवमित्याह नसर्वेति यथेयमेवहेतूक्तिस्तदपवादेनान्यथा
सिद्धेरुक्तत्वादितिभावः मुख्यसंन्यासापवादासम्भवेसंन्यासत्यागविकल्पस्यकथंस्वा
कांक्षतेत्याशंक्याह तस्मादिति ज्ञाननिष्ठाम्प्रत्युक्तापि [illegible]
कारयत्याह येत्विति संन्यासिनांविकल्पाकर्तृत्वेन [illegible]
सम्यग्दर्शनेपुबाधितत्वान्नसाधनीयत्वमित्याह तथेति ॥

निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागेभरतसत्तम त्यागोहिपुरुषव्याघ्रत्रिविधःसंप्रकीर्त्तितः ४

शाङ्करभाष्यम्।

ममवचनात्तत्रत्यागेत्यागसंन्यासविकल्पेयथादर्शितेभरतसत्तमभरतानांसाधुतम त्यागोहि त्यागसंन्यासशब्दवाच्योहि योर्थःसएकएवेत्यभिप्रेत्याह त्यागोहीति पुरु षव्याघ्रत्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैःसंप्रकीर्त्तितःशास्त्रेषुसम्यक्कथितःयस्मा त्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थोधिकृतस्याकर्मिणोऽनात्मज्ञस्यत्रिविधःस म्भवति नपरमार्थदर्शिनइत्ययमर्थोदुर्ज्ञानस्तस्मात् अत्रतत्त्वनान्योवक्तुंसमर्थस्तस्मा न्निश्चयंपरमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मेममशृणु ४ कःपुनरसौ

स्वामिकृतटीका

त्याज्यमिति दोषवद्धिंसादिदोषवत्त्वेनबन्धकमितिहेतोःसर्व्वमपिकर्मत्याज्यमित्ये केसांख्याःप्राहुर्मनीषिणइति अस्यायंभावःमाहिंस्यात्सर्व्वाभूतानीतिनिषेधःपुरुष स्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह अग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यादिप्राकरणिकोविधिस्तुहिंसा याःक्रतूपकारकत्वमाह अतोभिन्नविषयत्वेनसामान्यविशेषन्यायागोचरत्वात्द्रव्य साध्येषुसर्व्वेष्वपिकर्मसुहिंसादेःसम्भवात्सर्वमपिकर्मत्याज्यमेवेति तदुक्तं दृष्टवदा नुश्रविकःसह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तइति अपरेतुमीमांसका यज्ञादिकंकर्मनत्या ज्यमेवेतिप्राहुः अयंभावःक्रत्वर्थापिसतीयंहिंसापुरुषेणकर्त्तव्या साचान्योद्देशेनापि कृतापुरुषस्यप्रत्यवायहेतुरेवतथाहिविधिर्विधेयस्यतदुद्देशेनानुष्ठानंविधत्तेतादर्थ्यंस्व रूपत्वात्तन्निषेधस्यनत्वेवंनिषेधोनिषेधस्यतादर्थ्यमपेक्षतेप्राप्तिमात्रापेक्षकत्वात् अन्य थाअज्ञानप्रमादादिकृतेदोषाभावप्रसङ्गात् तदेवंसमानविषयत्वेनसामान्यशास्त्रस्य विशेषेणबाधानास्ति दोषवत्त्वं अतोनित्यंयज्ञादिकर्म नत्याज्यमिति ३

भाषाअनुवाद

कहतेकिहेभरतसत्तमभरतवंशीअर्जुन इसपूर्वोक्तपरस्परविरुद्धमतकेविषयमेनिश्च यरूप जोमेरेवचनसोसुनो औरत्यागकीलोकमेप्रसिद्धिहै तोउसकेविषयमेऔरक्या सुनै ऐसाअनादरनकरना यहीकहतेहैं किहेपुरुषव्याघ्रकहेपुरुषश्रेष्ठअर्जुन त्या गपदार्थबडाकठिनदुर्बोधहै जिसहेतु इसकाव्यकर्मकात्याग तत्वदर्शीलोगोंनेभ लीतरहसेविचारकर तामसादिभेदसेत्रिविधकहेतीनप्रकारकहाहै सोत्यागविष यकतीनप्रकार इसीअध्यायकेसतयेश्लोकसेकहेंगे किनियतस्यतुसंन्यासःइति ४

यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्य्यमेवतत् यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणां ५

शाङ्करभाष्यं

निश्चयइत्याह यज्ञइति यज्ञोदानन्तपइत्येतत्त्रिविधंकर्मनत्याज्यं नत्यक्तव्यंकार्य्यंकर णीयमेवतत् कस्मात्यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिविशुद्धिकारणानिमनीषिणांफलान भिसन्धीनामित्येतत् ५ एतान्यपीति एतान्यपितुकर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानिसङ्गमासक्तिन्तेषुत्यक्त्वा फलानिचतेषांपरित्यज्यकर्त्तव्यानीतिअनुष्ठे यानीति मेममनिश्चितंमतमुत्तमंनिश्चयंशृणुमेतत्रेतिप्रतिज्ञायपावनत्वंचहेतुमुक्त्वा

आनन्दगिरिकृतटीका।

कर्माधिकृतान्प्रत्येवोक्तविकल्पप्रवृत्तावपिकुतोनिर्द्धारणसिद्धिस्तत्राह तत्रेति तमेवनिश्चयंदर्शयितुमादौत्यागगतमवान्तरविभागमाह त्यागोहीति ननुत्यागसं न्यासयोरुभयोरपिप्रकृतत्वाविशेषेत्यागस्यैवावान्तरविभागाभिधाने संन्यासस्योपे क्षिकत्वमापद्येतनेत्याह त्यागोहीति सात्त्विकोराजसस्तामसश्चेत्युक्तत्रैविध्येपि स्वयमेवनिश्चयसम्भवोक्तिमत्रभागवतेननिश्चयेनेत्याशंक्याह यस्मादिति भगवतोन्ये नोक्तविभागेतत्वानिश्चयाद्भागवतनिश्चयस्यश्रोतव्यतेतिनिगमयति तस्मादिति ४

तमेवभगवतोनिश्चयंविशेषतोनिर्द्धारयितुंप्रश्नपूर्वकमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिंदर्श यति कःपुनरिति यज्ञादीनांकर्त्तव्यत्वेहेतुमाह यज्ञइति नकेवलंनत्याज्यंकिन्तुक र्त्तव्यमेवेत्याह कार्य्यमिति प्रतिज्ञामेवंविभजन्हेतुंविभजते कस्मादिति ५

स्वामिकृतटीका।

एवंमतभेदमुपन्यस्यस्वमतंकथयितुमाह निश्चयंशृणुइति तत्रैवंविप्रतिपन्ने त्यागेनिश्चयंमेवचनाच्छृणु त्यागस्यलोकप्रसिद्धत्वात्किमत्रश्रोतव्यमितिमावमंस्थाइ त्याह हेपुरुषव्याघ्रपुरुषश्रेष्ठ त्यागोहित्रिविधःहियस्मादयंकर्मत्यागस्तामसादि सादिभेदेनत्रिविधःसम्यग्विवेकेनप्रकीर्त्तितः त्रैविध्यञ्चनियतस्यतुसंन्यासःकर्मणइ त्यादिनावक्ष्यति ४ प्रथमंतावन्निश्चयमाह यज्ञेतिद्वाभ्यां मनीषिणांविवेकि नांपावनानि चित्तशुद्धिकराणि ५ येनप्रकारेणकृतान्येतानिपावनानिभवन्ति

भाषाअनुवाद

अवप्रथम अपनेनिश्चितवचनको दोश्लोकमेंकहतेहैं कियज्ञदानऔतपरूपक र्म त्यागकरनेयोगनहींहैं वरनअवश्यहीकर्त्तव्यहैं क्योंकि येयज्ञदानतपरूपक मादिसत्कर्म विवेकीपुरुषोंकोपावनकरतेहैं अर्थात्चित्तकेशुद्धिकरनेवालेहैं ५

एतान्यपितुकर्माणिसङ्गंत्यक्त्वाफलानिच कर्त्तव्यानीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमं ६

शाङ्करभाष्य

एतान्यपिकर्माणिकर्त्तव्यानीत्येतन्निश्चितंमतं मुत्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहारए वनापूर्वार्थंवचनमेतान्यपीति प्रकृतसन्निकृष्टार्थतोपपत्तेः सासङ्गस्यफलार्थिनोबन्ध हेतून्येतान्यपिकर्माणिमुमुक्षोःकर्त्तव्यानीति अपिशब्दस्यार्थःनतुअन्यानि कर्माण्यपे क्ष्यैतान्यपीत्युच्यते अन्येवर्णयन्तिनित्यानांकर्मणांफलाभावात्सङ्गंत्यक्त्वाफलानिचेति नोपपद्यते एतान्यपीतियानिकाम्यानिकर्माणि नित्येभ्योऽन्यानि एतानिअपिकर्त्त व्यानिकिमुतयज्ञदानतपांसिनित्यानिइति तदसत्नित्यानामपिकर्मणांफलवत्त्वस्यो पपादितत्वात् यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानीत्यादिवचनेननित्यान्यपिकर्माणिबन्धहेतु त्वाशङ्कयाजिहासोर्मुमुक्षोःकुतःकाम्येषुप्रसङ्गः दूरेणह्यवरङ्कर्मेतिचनिन्दितत्वात् यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रेति चकाम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्यनिश्चितत्वात् त्रैगुण्यविषयावे दाःत्रैविद्यामांसोमपाःक्षीणेपुण्येमर्त्त्यलोकंविशन्तीतिच दूरव्यवहितत्वाच्चनकाम्ये ष्वेतान्यपीतिव्यपदेशः ६ तस्मादज्ञस्याधिकृतस्यमुमुक्षोः नियतस्येतिनियत

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति एतान्यपीति उपसंहारश्लोकाक्षराणिव्याकरोति एतानीत्यादिना अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह निश्चयमिति प्रकृतार्थोपसंहारे गमकमाह एतान्यपीति अपिशब्दस्यविवक्षितमर्थंदर्शयति सासङ्गस्येति व्यावर्त्त्यं कीर्त्तयति नत्विति एतान्यपीत्यादिवाक्यं ननित्यकर्मविषयमितिमतमुपन्यस्यति अ न्येत्विति नचेदंनित्यकर्मविषयंतत्रहेतुत्वाशंक्यवाक्यमवतार्य्यव्याकरोति एतानीत्या दिना नित्यानामफलत्वमुपेत्यवचोऽयमुक्तमितिदूषयति तदसदिति यत्तुका म्यान्यपिकर्त्तव्यानीतितन्निरस्यति नित्यान्यपीति किञ्चकाम्यानांभगवतानिन्दितत्वा

भाषाअनुवाद

जिसप्रकारसेकिवेनवेयेकर्म जिनकोजनोकिचित्तको शुद्धकरतेहैं सोईप्रका रकेशुभकर्मोंका अनुष्ठानदिखावतेहुयेकहतेहैं कि हेपार्थअर्ज्जुन सङ्गकहेकर्त्तत्वा भिनिवेश अर्थात् हमकर्त्ताहैं इसकर्मकोकरतेहैं इसअहङ्कारकोछोड़कर केवलई श्वरकेआधीनरूपसे कर्मकाअनुष्ठानकरनाउचितहै औरफलकीकामनाकोभीत्या गकरके जोकर्मकाकरनाहै यहीहमारानियतअभिमतसिद्धान्तहै इसीसेनवक मुत्तमहै यहभगवान अर्जुनसेकहाहै ६ अबइसश्लोकसे देखावतेहैं

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ७

शाङ्करभाष्यं

यस्तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते अज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् मोहादज्ञा नात्तस्य नियतस्य परित्यागो नियतञ्चावश्यं कर्त्तव्यं त्यजतेचेति विप्रतिषिद्धमतो मोह निमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितो मोहश्च तम इति ७

आनन्दगिरिकृतटीका।

मतेषु मुमुक्षोरनुष्ठानमित्याह दूरेणेति किञ्च मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षापेक्षया विरुद्ध फलवत्त्वात् काम्यकर्मणां न तेषु तस्यानुष्ठानमित्याह यज्ञार्थादिति काम्यानां बन्धके तुत्वं निश्चितमित्यत्र पूर्वोत्तरवाक्यानुकूल्यं दर्शयति त्रैगुण्येति किञ्च पूर्वश्लोके य ज्ञादि नित्यकर्मणां प्रकृतत्वादेतच्छब्देन सन्निहितवाचिना परामर्शात् काम्यकर्मणा ञ्च काम्यानां कर्मणामिति व्यवहितानां सन्निहितपरामर्शके तच्छब्दाविषयत्वान्न काम्य कर्माण्येतान्यपीति व्यपदेशमर्हन्तीत्याह दूरेति ६ नित्यकर्मणामवश्यं कर्त्त व्यत्वमुक्तमुपजीव्यापेक्षितं पूरयन्ननन्तरश्लोकमवतारयति तस्मादिति ननु कश्चिन्नि यतमपि कर्म त्यजन्नुपलभ्यते तत्राह मोहादिति अज्ञानं पावनत्वापरिज्ञानं अज्ञस्य नित्यकर्मत्यागो मोहादित्येतदुपपादयति नियतञ्चेति नित्यकर्मत्यागस्य मोहकृतत्वे कुतस्तामसत्वमित्याशङ्क्याह मोहश्चेति ७ इतश्च नित्यकर्मत्यागो नाज्ञस्य सम्भ

स्वामिकृतटीका

तत्प्रकारं दर्शयन्नाह एतान्यपीति यानि यज्ञादीनि कर्माणि मया पावनानीत्युक्ता न्येतान्यप्येवं कर्त्तव्यानि कथं सङ्गं कर्त्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराधीनतया क र्त्तव्यानि फलानि च त्यक्त्वा कर्त्तव्यानीति मे मतं निश्चितं अत एवोत्तमं ६

प्रतिज्ञातं त्यागत्रैविध्यमिदानीं दर्शयति नियतस्येति त्रिभिः काम्यस्य कर्मणो व

भाषाअनुवाद।

कि सकल काम्य कर्मों को बन्धकत्व है अर्थात् कामना करिके किये कर्म बन्धन करते हैं इससे हैं तुसे उनका त्याग करना हीं कर्त्तव्य है परन्तु नियत कहे नित्य कर्मों का त्याग कर ना योग्य नहीं है क्योंकि नित्य कर्म सत्वशुद्धि के द्वारा मोक्ष के साधन स्वरूप हैं इससे यद्यपि कर्म का परित्याग करना ठीक है तौभी नित्य कर्म का त्याग मोह से ही होता य र्थात् तामस है क्योंकि मोह तमोगुण से होता है इससे उस त्याग को शिष्टलोग नित ामस होकहा है ७ राजस त्याग को कहते हैं कि जो मनुष्य आत्मज्ञान बिना कि

दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८

शाङ्करभाष्य

किञ्च दुःखमिति दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात् शरीरदुःखभयात्त्यजेत् स कृत्वा राजसं राजसनिर्वर्त्यं त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्व्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं न लभेत नैव लभते ८ कः पुनः सात्विकस्त्यागः कार्य्यमिति कार्य्यं कर्त्तव्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं नित्यं क्रियते निर्व्वर्त्त्यते हे अर्जुन सङ्गं फलञ्चैव नित्यानां कर्म्मणां फलवत्वे भगवद्वचनं प्रमाणमवोचामाथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्म्मणस्तथापि नित्यकर्म्म कृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाज्ञस्तत्र तामपि कल्पनां निवारयति फलं त्यक्त्वेत्यनेनातः साधूक्तं सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चेति स त्यागो नित्य कर्म्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्विकः सत्वनिर्वृत्तो मतोऽभिमतः ९

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वतीत्याह किञ्चेति ननु मोहं विनैव दुःखात्मकं कर्म कायक्लेशभयात्त्यजति करणानि हि कार्य्यं जनयन्ति श्राम्यन्ति तथा च न तत्त्यागस्तामसो युक्तस्तत्राह दुःखमित्येवेति यत् कर्म दुःखात्मकमशक्यसाध्यमित्येवालोच्य तन्निर्व्वर्त्तने देहस्येन्द्रियाणाञ्च क्लेशात्मनो भयात्त्यजति स तत्त्यागं राजसं निमित्तं त्यागं कृत्वापि न तत्फलं मोक्षं लभते किन्तु कृते नैव राजसेन त्यागेन तदनुरूपं नरकं प्रतिपद्यतेत्याह दुःखमित्येवेत्यादिना कर्मत्यागस्तामसो राजसश्चेति द्विविधो दर्शितः ८ सम्प्रति सात्विकं त्यागं प्रश्नपूर्व्वकं वर्णयति

स्वामिकृतटीका ।

त्वाभात्वात् संन्यासो युक्तः नियतस्य तु नित्यस्य पुनः कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते स त्वशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वात् अतस्तस्य परित्याग उपादेयत्वेऽपि त्याज्यमित्येवं लक्षणान्मोहादेव भवेत् स च मोहस्तामसत्वात्तामसः परिकीर्त्तितः ७

राजसं त्यागमाह दुःखमिति यः कर्त्तात्मबोधं विना केवलं दुःखमित्येवं मत्वा शरीरायासभयान्नियतं कर्म त्यजेदिति यत्ताह श त्यागो राजसो दुःखस्य राजसत्वात् अतः स राजसं त्यागं कृत्वा स राजसः पुरुषस्त्यागफलं ज्ञाननिष्ठालक्षणं नैव लभत इत्यर्थः ८

भाषाअनुवाद

सबकर्मं करना दुखमात्र विचारिके शरीरक्लेशके भयसे नित्यकर्मका त्याग करता है सो त्याग राजस है क्योंकि दुख रजोगुणका धर्म है इसीसे राजस त्यागकारी रजो गुणीपुरुषको ज्ञानमें निष्ठा जो त्यागका फल सो कभूं नहीं मिलै है ८

कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेऽर्जुन सङ्गंत्यक्त्वाफलञ्चैवसत्यागःसात्त्विकोमतः ९

शाङ्करभाष्यं ।

ननुकर्मपरित्यागस्त्रिविधःसंन्यासइति प्रकृतः तामसोराजसःसात्त्विकश्चत्यागः कथमिहसङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथात्रयोब्राह्मणाआगतास्तत्रषडङ्गविदौ द्वौन्यायविच्च तृतीयइति तद्वत् नैषदोषस्त्यागसामान्येनस्तुत्यर्थत्वादस्तिहि कर्मसंन्यास स्यफलाभिसन्धित्यागस्यचत्यागत्वसामान्यन्तत्रराजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसन्धित्यागःसात्त्विकत्वेनस्तूयते सत्यागःसात्त्विकोमतइति यस्त्वधिकृतःस ङ्गंत्यक्त्वाफलाभिसन्धिञ्चनित्यंकर्मकरोति तस्यफलरागादिनाऽकलुषीक्रियमाणमन्तः करणंनित्यैश्चकर्मभिःसंस्क्रियमाणंविशुध्यति तद्विशुद्धंप्रसन्नमात्मालोचनक्षमम्भव ति तस्यैवनित्यकर्मानुष्ठानेनविशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्यक्रमेणयथातन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह नद्वेष्टिअकुशलंअशोभनंकाम्यंकर्मशरीरारम्भद्वारेणसंसारका रणंकिमनेनेत्येवंकुशलेशोभनेनित्यकर्मणि सत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेनमम्

आनन्दगिरिकृतटीका

कःपुनरितिकर्त्तव्यमित्येवेत्येवकारेण नित्यस्यभावान्तरंनिषिध्यते नित्यानांविध्युद्दे शेफलाश्रवणात् तेषांफलंत्यक्त्वेत्ययुक्तमित्याशङ्क्याह नित्यानामिति फलंत्यक्त्वेत्य स्यविधान्तरेणतात्पर्यमाह अथवेति नहिविधिनाक्षिप्तंकर्म अनर्थकं विध्यानर्थक्या त्तेनाश्रुतफलाभावेपिनित्यंकर्मविधितोनुतिष्ठन्नात्मानमजानन्ननुपहतमनस्कोऽस्तु तस्मि न्कर्मण्यात्मसंस्कारंफलंकल्पयति तदकरणेप्रत्यवायस्मृत्या तत्करणंकुर्वाणोनात्मनस्तन्निष्टिंकरोतीतिवा नित्यकर्मण्युक्तांकल्पनामनुनिष्पादितफलकल्पनाख्यफलं त्यक्त्वेत्यनेनभगवान्निवारयतीत्यर्थः नित्यकर्मसुफलत्यागोक्तेः सर्वफलितमाह स इति ९ कर्मतत्फलत्यागस्य त्यागसंन्यासशब्दाभ्यां प्रकृतस्यत्यागोद्वैविध्यवि

स्वामिकृतटीका

सात्त्विकंत्यागमाह कार्यमिति कार्यमित्येवबुद्ध्या नियतमवश्यंकर्त्तव्यतया विहितंक र्म सङ्गंफलञ्चत्यक्त्वाक्रियतइति यत्सएवत्यागः ससात्त्विकोमतः ९

भाषानुवाद

अबसात्त्विकरूप त्यागकहतेहैं किहेअर्जुन कर्म सबकर्त्तव्यहै ऐसेविचारके नियतकहेअवश्यकर्त्तव्यरूप विहितकर्मोंको कर्तृत्वअभिनिवेशकरके अरुसङ्गजो फलकी कामनारहित जोत्यागकरना सोसात्त्विकत्यागकहे जातेहैं ९

नद्वेष्ट्यकुशलंकर्म कुशलेनानुषज्जते त्यागीसत्त्वसमाविष्टोमेधावीच्छिन्नसंशय: १०

शाङ्करभाष्यं

चकारणमिदमित्येवंनानुषज्जते तत्रापिप्रयोजनमपश्यन्ननुसङ्गंप्रीतिंनकरोतीत्येतत् क:पुनरसौत्यागीपूर्व्वोक्तेनसङ्गफलपरित्यागेनतद्वांस्त्यागी य:कर्म्मणिसङ्गंत्यक्त्वातत्फलंचनित्यकर्मानुष्ठायी सत्यागीकदापुनरसावकुशलंकर्म नद्वेष्टि कुशलेचनानुषज्जतइत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टोयदासत्त्वेनात्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुनासमाविष्ट:संव्याप्त:संयुक्तइत्येतत् अतएवचमेधावीमेधयात्मज्ञानलक्षणयाप्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान्मेधावीमेधावित्वादेवच्छिन्नसंशय:छिन्नोऽविद्याकृत: संशयोयस्यआत्मस्वरूपावस्थानमेव परंनि:श्रेयससाधनं नान्यत्किञ्चिदित्येवंनिश्चयेन च्छिन्नसंशय: १०

आनन्दगिरिकृतटीका

ध्यंप्रतिज्ञायप्रतिज्ञानुरोधेनद्विविधेव्युत्पाद्यतृतीयां विधान्तद्विरोधेनव्युत्पादयतोभगवतोऽकौशलमापतितमितिशङ्कते नन्विति प्रक्रमप्रतिकूलमुपसंहारवचनमनुचितमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति पूर्व्वोत्तरविरोधेनप्राप्तमकौशलंप्रत्यादिशति नैषदोषइति कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेनसादृश्यात् कर्मत्यागनिन्दयातत्फलत्यागस्तुत्यर्थमिदंवचनमित्युपगमात् नविरोधोस्तीत्युक्तमेवव्यक्तीकुर्व्वन्नादौत्यागसामान्यं विशदयति अस्तीति सतिसामान्येनिर्द्देशस्स्तुत्यर्थत्वंसमर्थयते तत्रेति एवंपूर्व्वापरविरोधंपराकृत्यअनन्तरश्लोकतात्पर्यमाह यस्त्विति फलरागादिनेत्यादिशब्देन कर्मस्वरूपासङ्गोगृह्यते अन्त:करणमकलुषीक्रियमाणमितिच्छेद: विशुद्धेन्त:करणेकिंस्यादित्याशंक्याह विशुद्धमिति मलविकलत्वंविशुद्धत्वंसंस्कारत्वंप्रसन्नत्वमिति

भाषा अनुवाद

एवम्भूतसात्विकत्यागमे प्रकृष्टनिष्ठायुक्तपुरुषके लक्षणकहतेहैं किसतोगुणसेसात्विकत्यागीपुरुष अकुशलकहेदुखदायीअर्थात् शिशिरकहे जाडेमेप्रात:स्नानआदिकर्मसेद्वेषनहींकरते औअकुशलकहे ग्रीष्मकालकेमध्यानस्नानआदिकर्म्ममेप्रीतिनहीरखतेहैं इसकाकारणयह किवेलोगस्थिरबुद्धिअर्थात्विवेकसे अन्यकृतपरामववनादरआदि महादुखभी सहतेहैं औस्वर्गादिसुखकोभी त्यागकरतेहैं केसिसुखऔदुख जोक्षणिकहैक्षणमात्र रहनेवालाहै यहनिश्चयजानतेहैं औजिसकादैहिकसुखदुखका ग्रहणऔत्यागकाइच्छारूप जोमिथ्याज्ञान नष्टहोगयाहै सोछिन्नसंशयपुरुषहैं १० जोकहोकि पूर्व्वोक्तकर्मोकेफल त्यागसेकर्मोहीं

शाङ्करभाष्यं

योऽधिकृतःपुरुषःपूर्वोक्तेनप्रकारेणकर्मयोगानुष्ठानेनक्रमेणसंस्कृतात्मासन्ज
न्मादिविक्रियारहितत्वेन निःक्रियमात्मानमात्मत्वेनसम्बुद्धः ससर्व्वकर्माणिमनसासं
न्यस्यनैवकुर्व्वन्नकारयन्नासीनोनैष्कर्म्यलक्षणांज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत्पूर्वोक्तस्यकर्म्म
योगस्यप्रयोजनमनेनश्लोकेनोक्तं यःपुनरधिकृतःसन्देहात्माभिमानित्वेनदेहस्यदर्श्ये
ऽवाधितात्मकर्त्तृत्वविज्ञानतयाहंकर्त्तेतिनिश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्म्मपरित्यागस्याशक्य
त्वात्कर्म्मफलत्यागेनचोदितकर्मानुष्ठानएवाधिकारोनत्याग इत्येतमर्थंदर्शयितुमाह
नहीति नहियस्माद्देहभृतादेहंबिभर्त्तीतिदेहभृद्देहात्माभिमानवान्देहभृदुच्यतेन
हिविवेकीसहिवेदाविनाशिनमित्यादिनाकर्त्तृत्वाधिकारान्निवर्त्तितोऽतस्तेनदेहभृता
ऽज्ञेन नशक्यंत्यक्तुंसंन्यसितुंकर्माण्यशेषतोनिःशेषेण तस्माद्यस्त्वज्ञोधिकृतोनित्यानि

आनन्दगिरिकृतटीका

भेदः क्रमेणश्रवणाद्यावृत्तिद्वारेणेत्यर्थः तन्निष्ठेत्यात्मज्ञाननिष्ठोक्ता काम्यकर्मणि
तत्त्याज्यत्वेनद्वेषमभिनयति किमिति उभयत्रद्वेषंप्रीतिञ्चनकरोतीतिसामान्येनोक्तं
कर्त्तारंप्रश्नपूर्व्वकंविशेषतोनिर्दिशति कःपुनरिति त्यागीत्युक्तं त्यागिनमभिव्यनक्ति
पूर्वोक्तेनेति कर्मणिसङ्गस्यतत्फलस्यचत्यागेनेतियावत् उक्तमेवत्यागिनंविवृणो
ति यःकर्म्मणीति तत्फलंत्यक्त्वेतिसम्बन्धः काम्येनिषिद्धेचकर्म्मणिबन्धहेतुरितिन
द्वेष्टिनित्यनैमित्तिकेचमोक्षहेतुरितिनप्रीयते तत्रकालविशेषंपृच्छति कदेति नि
त्यादिकर्मणाफलाभिसन्धिवर्जितेनक्षपितकल्मषस्यान्तःकरणंत्वं यथार्थग्रहणसमर्थंशुद्धम्
तेन समावेशदशायामुक्तप्रीतिद्वेषयोरभावोभवतीत्याह उच्यतइति चतुर्थपादं
व्याकरोति अतएवेति समुद्भूतयथार्थग्रहणसामर्थ्यसमाविष्टत्वादित्यर्थः छिन्नसंश
यत्वमेवविशदयति आत्मेति परंनिःश्रेयसन्तस्यचसाधनंसम्यग्ज्ञानमेवेतियोजना १०

स्वामिकृतटीका

एवंभूतसात्विकत्यागपरिनिष्ठितस्यलक्षणमाह नद्वेष्टीत्यादि सत्वसमाविष्टः
सत्वेनव्याप्तःसात्विकत्यागीअकुशलंदुःखावहंशिशिरेप्रातःस्नानादिकंकर्मनद्वेष्टि
कुशलेचसुखकरेकर्म्मणिनिदाघेमध्याह्नस्नानादौ नानुषज्जतेप्रीतिंनकरोति तत्रहे
तुःमेधावीस्थिरबुद्धिःयतःपरपरिभवादिमहदपिदुःखंसहते स्वर्गादिसुखञ्चत्यजति
तत्रकियदेतत्तात्कालिकंसुखंदुःखञ्चेत्येवमनुसन्धानवानित्यर्थः अतएवछिन्नःसं
शयोमिथ्याज्ञानंदैहिकसुखदुःखयोरुपादित्सापरिजिहीर्षालक्षणंयस्य १०

नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ११

शाङ्करभाष्यं।

कर्माणिकुर्वन् कर्मफलत्यागीकर्मफलाभिसन्धिमात्रसंन्यासीसत्यागीत्यभिधीयतेकर्माण्यपिसन्नितिस्तुत्यभिप्रायेणतस्मात्परमार्थदर्शित्वेनैवदेहभृतादेहात्मभावरहितेनाशेषकर्मसंन्यासःशक्यतेकर्तुं ११ किंपुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्व्वकर्मपरि

आनन्दगिरिकृतटीका

इष्टेत्यादिनाश्लोकेनोक्तमर्थंसङ्क्षिप्यानुवदति योऽधिकृतइति पूर्वोक्तप्रकारेणेतिकर्मणितत्फलेचसङ्गत्यागेनेत्यर्थःकर्मात्मयोगस्यानुष्ठानेनसंस्कृतात्मासन् क्रमेणश्रवणाद्यनुष्ठानद्वारेणकूटस्थंब्रह्मप्रत्यक्त्वेनसम्बुद्धइति सम्बन्धः परस्यनिःक्रियत्वेहेतुमाह जन्मादीति उक्तज्ञानवतःसर्वकर्मत्यागद्वारामुक्तिभाक्त्वं दर्शयति ससर्व्वेति आत्मज्ञानवतःसर्वकर्मत्यागसम्भावनामुक्त्वातद्धीनस्यतदसम्भवेहेतुवचनत्वेनअनन्तरश्लोकमवतारयति यःपुनरिति नबाधितमात्मनिकर्तृत्वविज्ञानमस्येत्यज्ञस्तथातस्यभावस्तत्ता तयेतियावत् एतमर्थंदर्शयितुमज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासासम्भवेहेतुमाहेतियोजना यस्मादित्यस्यतस्मादित्युत्तरेणसम्बन्धः विवेकिनोपिदेहधारित्वाद्देहभृत्वाविशेषेकर्माधिकारःस्यादित्याशंक्याह नहीति कर्तृत्वाधिकारस्तत्पूर्वकंकर्मानुष्ठानंतस्मादितियावत् ज्ञानवतोदेहधारणेपितदभिमानित्वाभावोऽतःशब्दार्थः अज्ञस्यसर्वकर्मत्यागायोगमुक्त्वातत्कृत्यफलितमाह तस्मादिति कर्मानुष्ठायिनस्त्यागित्वोक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह कर्मणीति कर्मिणोपिफलत्यागेनत्यागित्ववचनंफलत्यागस्तुत्यर्थमित्यर्थः कस्यतर्हिसर्वकर्मत्यागः सम्भवतीत्याशंक्य विवेकवैराग्यादिमतोदेहाभिमानहीनस्येत्युक्तंनिगमयति तस्मादिति ११

स्वामिकृतटीका

नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरंसर्वकर्मत्यागस्तथासतिकर्मविक्षेपाभावेनज्ञाननि

भाषाअनुवाद

कात्यागकरनाहीं श्रेष्ठक्योंनहोय जिससेहेतुविक्षेपकरनेवालेकर्मदूरहोनेसे अविक्षेपक्रमसेज्ञाननिष्ठारूपजोसुख सोसम्पन्नहोगा इसपरकहतेहैं किदेहअभिमानयुक्तमनुष्य तावत्सर्व्वकर्मोंका सम्पूर्णत्यागनहींकरसकतेहैं इसमेप्रमाण तीसरेअध्यायकेपञ्चवेंश्लोकादिसेकहाहै किनकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत्इति इससेजोसकलकर्मका अनुष्ठानकरकेभी फलकेत्यागीहैं वेइपुरुष प्रधानत्यागीहैं ११

अनिष्टमिष्टंमिश्रञ्चत्रिविधंकर्मणःफलं भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित् १२

शाङ्करभाष्यं

त्यागात् स्यादित्युच्यते अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणं इष्टं देवादिलक्षणं मिश्रंइष्टा निष्टसंयुक्तंमनुष्यलक्षणञ्चैवंत्रिविधंत्रिःप्रकारं कर्मणोधर्माधर्मलक्षणस्यफलंबाह्या नेककारकरूपं व्यापारनिष्पन्नंसदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमंमहामोहकरंप्रत्य गात्मोपसर्पीव फल्गुतयालयमदर्शनंगच्छतीतिफलनिर्वचनं तदेतत्त्रिविधंफलं भ वत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसंन्यासिनां प्रेत्यशरीरपातादूर्ध्वं नतुपर मार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानांक्वचित्कश्चिकेवलंस म्यक्दर्शननिष्ठोऽविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः १२

आनन्दगिरिकृतटीका

उक्ताधिकारिणःसर्वकर्मसंन्यासासम्भवेपिफलाभावेकृतस्तस्यकर्त्तव्यतेतिशङ्क ते किंपुनरिति गौणस्यमुख्यस्यवासंन्यासस्यफलंपिष्टच्छितमितिविकल्पयति उच्य तइति सर्वकर्मत्यागोनामतदनुष्ठानेपितत्फलाभिसन्धित्यागःसचामुख्यसंन्यासस्तस्य फलमाह अनिष्टमिति मुख्येतुसंन्यासेसर्वकर्मत्यागेसम्यग्धीद्वारासर्वसंसारोच्छित्तिः

स्वामिकृतटीका।

त्तामुख्यंसंपद्यतेतत्राह नहीति देहभृतादेहाभिमानवतानिःशेषेणसर्वाणिकर्माणि त्यक्तुंनहिशक्यानि तदुक्तं नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिना तस्मा द्यस्तुकर्माणिकुर्वन्नपि कर्मफलत्यागी सएवमुख्यःत्यागीत्यभिधीयते ११

भाषाअनुवाद

अबपूर्वोक्तत्यागका फलकहतेहैं किअनिष्टकहेनरक औइष्टकहेदेवत्व तथामि श्रकहेमनुष्यत्व येईपापपुन्यमिलेहुये कर्मोंकेफलहैं सोकाम्यकर्मकरनेवालोंको दे हान्तहोनेपर प्राप्तहोतेहैं क्योंकि सकाममनुष्योंको पापपुन्यऔदोनोसे मिलेत्रिवि धकर्मसम्भवहैं परन्तु येकर्मसंन्यासीपुरुषको किसीतरहसम्भवनहीं होते औसं न्यासोइसप्रसङ्गमे कर्मफलकात्यागीहो लेतेहैं यहांप्रमाणसुनोकि अनाश्रितःकर्म फलंकार्यंकर्मकरोतियः ससंन्यासीचयोगीचइतिछठेंअध्यायकेप्रथमश्लोकसेलेकरक हाहै औकर्मफलत्यागीपुरुषको सबजगहसंन्यासीकहा इससेयहफलत्यागी सात्वि कमनुष्यको पापकेअसम्भवहेतुसे औभगवतकोअर्पणकरनेसे पुन्यफलकेत्यागहो नेसे त्रिविधजोकर्मफल वेकिसीप्रकारसेभी नहीं होतेहैं १२

शाङ्करभाष्यं

अतःपरमार्थदर्शिनएवाशेषकर्मसंन्यासित्वंसम्भवत्यविद्याध्यारोपितत्वादात्मनिक्रियाकारकफलानां नत्वज्ञस्याधिष्ठानादीनिक्रियाकर्तृणिकारकान्यात्मत्वेनपश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासःसम्भवति तदेतदुत्तरैःश्लोकैर्दर्शयति पञ्चेतिपञ्चइमानिवक्ष्यमाणानिहेमहाबाहो कारणानिनिर्वर्त्तकानिनिबोध मेममइत्युत्तरवचेतःसमाधानार्थंवस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थंच तानिचकारणानिज्ञातव्यतयास्तौति सांख्येज्ञातव्याःपदार्थाःसंख्यायन्तेयस्मिन्शास्त्रेतत्सांख्यंवेदान्तःकृतान्तइतितस्यैवविशेषणंकृतमितिकर्मोच्यते त

आनन्दगिरिकृतटीका।

देवफलमित्याह नत्विति पादवयंव्याकरोति अनिष्टमित्यादिना तिर्य्यगादीत्यादिपदमवशिष्टनिकृष्टयोनिसंग्रहार्थं देवादीत्यादिपदंविशिष्टोत्कृष्टयोनिग्रहणायेति विभागः फलशब्दंव्युत्पादयति बाह्येति कारणद्वारकमनेकविधत्वमुक्त्वामिथ्यात्वमाह अविद्येति तत्कृतत्वेनदृष्टिमात्रदेहत्वेदृष्टान्तमाह इन्द्रेति प्रतीतितोरमणीयत्वंसूचयति महामोहेति अविद्योत्थत्वाविद्याश्रितत्वादात्माश्रितत्वंवस्तुतोनास्तीत्याह प्रत्यगिति उक्तंफलंकर्मिणामिष्यतेचेदमुख्यसंन्यासफलोक्तिपरत्वंपादत्रयस्यकथमिष्टमित्याशंक्याह अपरमार्थेति फलाभिसन्धिविकलानांकर्मिणांदेहपाताद्र्ध्वंकर्मानुरोधिफलमावश्यकमित्यर्थः कर्मिणामेवसतामफलाभिसन्धीनाममुख्यसंन्यासित्वात्तदीयामुख्यसंन्यासस्यफलमुक्त्वाचतुर्थपादंव्याचष्टे नत्विति अमुख्यसंन्यासमनन्तरप्रकृतंव्यवच्छिनत्ति परमार्थेति तेषांप्रधानंधर्ममुपदिशति केवलेति क्वचिद्देशेकालेवानास्त्येयथोक्तंफलंतेषामितिसम्बन्धः तर्हिपरमार्थसंन्यासोऽफलत्वात्नानुष्ठीयेतेत्याशंक्य तस्यमोक्षावसायित्वान्नैवमित्याह नहीति १२

स्वामिकृतटीका

एवंभूतस्यकर्मफलत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टंनारकित्वं इष्टंदेवत्वं मिश्रंमनुष्यत्वं एवंत्रिविधंपापस्यपुण्यस्यचोभयमिश्रस्यचकर्मणोयत्फलं प्रसिद्धंतत् सर्वमत्यागिनांसकामानामेवप्रेत्यपरत्रभवति तेषांत्रिविधकर्मसम्भवात् नतुसन्यासिनांक्वचिदपिभवति संन्यासिशब्देनात्रफलत्यागसाम्यात् प्रकृताःकर्मफलत्यागिनोगृह्यन्ते अनाश्रितःकर्मफलंकार्य्यंकर्मकरोति यः ससंन्यासीचयोगीचेत्येवमादौ कर्मफलत्यागिषुसंन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् तेषांसात्त्विकानांपापासम्भवादीश्वरार्पणेनपुण्यफलस्यत्यक्तत्वात् त्रिविधमपिकर्मफलं नभवतीत्यर्थः १२

पञ्चैतानिमहाबाहोकारणानिनिबोधमे सांख्येकृतान्तेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणां १३

शाङ्करभाष्यं

कृतान्त:परिसमाप्तिर्यस्मिन्कृतान्त:कर्मान्तइत्येतत् यावानर्थउदपानेसर्वकर्माऽखिलंपा र्थज्ञानेपरिसमाप्यतइत्यात्मज्ञानेसञ्जातेसर्वकर्माणिनिवृत्तिंदर्शयति अतस्तस्मिन्ना त्मज्ञानार्थेसांख्येकृतान्तेवेदान्तेप्रोक्तानिकथितानिसिद्धयेनिष्पत्त्यर्थंसर्वकर्मणां १३

आनन्दगिरिकृतटीका।

ननुपरमार्थसंन्यासवदविशेषाद्ज्ञानांपरमार्थसंन्यासोपिकिंनस्यात्त्यागस्य कर्त्वात्तत्राह अत:परमार्थेति तत्त्वसम्यग्दर्शनादविद्यानिवृत्तौतदारोपितक्रिया कारकादिनिवृत्तेरितिहेत्वर्थ: विद्यावत:सर्वकर्मसंन्यासित्वमभावनासुक्ता एवका रव्यावर्त्तंप्रदर्शयति नत्विति अविदुषोऽशेषकर्मणांतद्धेतूनाञ्चरागादीनांत्यागायो गेकारकेष्वधिष्ठानादिष्वात्मदर्शनंहेतुमाह क्रियेति कथमधिष्ठानादीनांक्रियाक र्तृत्वं कथञ्चाविदुषस्तेष्वात्मत्वधीरित्याशंक्यानन्तरश्लोकचतुष्टयस्यतात्पर्य्यमाह स देतदिति कर्माधिष्ठानादीनामप्रामाणिकत्वाशङ्कामादावुद्धरति पञ्चेतिउत्तर त्वधिष्ठानादिषुवक्ष्यमाणेष्वित्यर्थ: वस्तूनांतेषामेववैषम्यंनिर्दिदर्शयिषितं नकिञ्चि त:समाधानाद्दतेज्ञातुंशक्यं तत्सांख्यशब्दंव्युत्पादयति ज्ञातव्येति आत्मा त्वं पदार्थस्तत्पदार्थोब्रह्मतयोरैक्यधीस्तदुपयोगिनश्श्रवणादय: पदार्थास्तेसंख्यायन्तेव्यु त्पाद्यन्ते कृतान्तशब्दस्यवेदान्तविषयत्वंविभजते कृतमित्यादिना वेदान्तस्यतत्वधी

भाषा अनुवाद

जोकहोकिकर्मीपुरुषको कर्मफलक्योंनहोंगे इसशङ्कापर सङ्गत्यागीविद्वानमनु ष्यको जोकर्मबन्धनहीं यहसिद्धकरनेकीइच्छासे यहांसेपांचश्लोककहतेहैं किहे महाबाहो कर्मोकीनिष्पत्तिमे येपांचकारण मेरेवचनसे जानो औअपनेकर्तृत्वरू प अभिमानकी निवृत्तिकेअर्थ इनकारणोंको अवश्य जाननाचाहिये किसप्रकार परमात्मा सम्यकरूपसे प्रसिद्धअर्थात्ज्ञानका विषयहोताहै इसअर्थका ख्यापनकर नेवाला जोसांख्यभावार्थ यहकि तत्त्वज्ञानमे प्रकाशमान आत्मबोधहीको सांख्यक हतेहैं औरऐसेकर्मोंका अन्तकहेसमाप्ति इसमेहै इसअर्थकाद्योतक जोकृतान्तअ र्थात्सांख्यकृतान्तकहे वेदान्तसिद्धान्तमे अथवाइसमे सबतत्त्वगनेहैं इसअर्थकाद्योत क सांख्यऔर इसतरहसे कियाहै अन्तअर्थात् सबकानिर्णय इसमेहै इसअर्थका द्योतक जोकृतान्तपद इनदोनोपदार्थोंको सांख्यकहतेहैं सोईसांख्यमे येपांचोंका रण अच्छीप्रकारसे कहाहै इसकोतुम सम्यक्प्रकारसेइनकारणोंकोजानो १३

अधिष्ठानंतथाकर्त्ताकरणञ्चपृथग्विधं विविधाश्चपृथक्चेष्टादैवञ्चैवात्रपञ्चमं १४

शाङ्करभाष्यं।

कानितानीत्युच्यते अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीना मभिव्यक्तेराश्रयोधिष्ठानंशरीरन्तथाकर्त्ताउपाधिलक्षणोभोक्ता करणञ्चश्रोत्रादि कंशब्दाद्युपलब्धयेपृथग्विधं ननाप्रकारंद्वादशसंख्यं विविधाश्चपृथक्चेष्टावायवीयाः

आनन्दगिरिकृतटीका

द्वाराकर्मावसानभूमित्वेवाक्योपक्रमानुकूल्यंदर्शयति यावानिति उदपानेकूपादौ यावानर्थःस्नानादिःतावानर्थःसमुद्रेसम्पद्यतेऽतोयथाकूपादिकृतंकार्य्यंसर्वंसमुद्रेन्तर्भ वति तथासर्वेषु वेदेषु कर्मार्थेषु यावत्फलं तावज्ज्ञानवतोब्राह्मणस्यज्ञानेन्तर्भवति ज्ञानंप्राप्तस्यकर्त्तव्यानवशेषादित्यर्थः तत्रैववाक्यान्तरमनुक्रामति सर्वमिति उदा हृतवाक्ययोस्तात्पर्यमाह आत्मेति आत्मज्ञानेसतिसर्वकर्मनिष्टत्तावपिकथंवेदान्त स्यकृतान्तत्वमित्याशंक्याह अतइति तानिमद्वचनतोनिबोधेति पूर्वेणसम्बन्धः १३

स्वामिकृतटीका

ननु कर्म्मकुर्व्वतः कर्म्मफलंकथंनभवेदित्याशंक्य सङ्गत्यागिनोनिरहङ्कारस्यकर्म लेपोनास्तीत्युपपादयितुमाह पञ्चेति पञ्चभिः सर्व्वकर्मणांसिद्धयेनिष्पत्तये इमानि वक्ष्यमाणानिपञ्चकारणानि मेवचनान्निबोधजानीहि आत्मनःकर्त्तृत्वाभिमाननि वृत्त्यर्थमवश्यमेतानिज्ञातव्यानीत्येवंतेषांस्तुत्यर्थमेवाह सांख्यइति सम्यक्ख्यायते ज्ञायतेपरमात्माअनेनेतिसांख्यंतत्त्वज्ञानंतस्मिन्प्रकाशमानअत्मात्मबोधःसांख्यःतस्मि न्कृतंकर्म तस्यान्तःसमाप्तिरस्मिन्नितिकृतान्तस्तस्मिन् वेदान्तसिद्धान्तइत्यर्थः यद्वा संख्यायन्तेगण्यन्तेतत्त्वान्यस्मिन्नितिसांख्यं कृतोऽन्तोनिर्णयोस्मिन्नितिकृतान्तंसांख्य शास्त्रमेव तस्मिन्प्रोक्तानि अतःसम्यङ्निबोधेत्यर्थः १३

भषा अनुवाद।

सोईसर्व्वकर्म्मसम्पत्तिकेविषयमे कारणकहतेहैं किअधिष्ठानकहेशरीरऔ कर्त्ताकहे चितऔजडकोग्रन्थिरूप अहङ्कार औभिन्नभिन्नअनेकप्रकारकरणस्व रूप चक्षुआदिइन्द्री औविविधकहे कार्यसे या स्वरूपसेभिन्नभिन्नचेष्टा अर्थात् प्राणअपानादिवायुके व्यापारसमूह औअत्रकहे अधिष्ठानशरीरआदि सबकेमध्य मे पञ्चमस्वरूप दैवअन्तर्य्यामी सर्व्वनियन्ता अथवा चक्षुआदिइन्द्रियोंके अनुकू लकारी सूर्यआदिदेवताजानो अथवा अन्तर्यामी इहांचित्ताअर्थमानहै १४

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः न्याय्यंवाविपरीतंवापञ्चैतेतस्यहेतवः १५

शाङ्करभाष्यं

प्राणापानाद्यादैवञ्चैवदैवमेवात्रएतेषुचतुःर्षुपञ्चमंपञ्चानांपूरणमादित्यादिचक्षुरा द्यनुग्राहकं १४ शरीरेतिशरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म्मत्रिभिरेतैःप्रारभते निर्व्व र्त्तयति नरःन्याय्यम्बाधर्मंशास्त्रीयंविपरीतंवाऽशास्त्रीयं अधर्म्यंयच्चापिनिमिषितचे ष्टादिजीवनहेतुस्तदपिपूर्व्वकृतधर्म्माधर्मयोरेवकार्य्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेवग्रह णेनगृहीतंपञ्चैतेयथोक्तास्तस्यसर्व्वस्यैवकर्मणोहेतवःकारणानि ननु अधिष्ठानादी निसर्वकर्मणांकारणानिकथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः प्रारभ्यतइतिनैषदोषःविधि प्रतिषेधलक्षणंसर्व्वंकर्मशरीरादित्रयप्रधानं तदङ्गतयादर्शनंश्रवणादिचजीवनलक्ष

आनन्दगिरिकृतटीका

कर्मार्थान्यधिष्ठानादीनिमानमूलत्वात् ज्ञेयानीत्युक्तमिदानींप्रश्नपूर्व्वकंविशेषतस्ता निनिर्द्दिशति कानीत्यादिना प्रतीकमादायव्याकरोति अधिष्ठानमिति उपाधिलक्ष णोबुद्ध्यादिरूपाधिस्तल्लक्षणस्तत्स्वभावोबुद्ध्याद्यनुविधायीतद्धर्म्मीआत्मनिपश्यन्नुपहित स्तत्प्रधानइत्यर्थः तत्रकार्य्यलिङ्गकमनुमानंसूचयति शब्दादीति ज्ञानेन्द्रियाणिपञ्च पञ्चकर्म्मेन्द्रियाणिमनोबुद्धिश्चेतिद्वादशसंख्यात्वं चेष्टायाविविधत्वंननाप्रकारत्वंतदे वस्पष्टयति वायवीयाइति पृथकत्वमसङ्कीर्णत्वंनहिप्राणापानादिचेष्टानांमिथः सङ्क रोस्ति दैवंविशदयति आदित्यादीति १४ पञ्चानामधिष्ठानादीनामुक्तानां सर्व्व

स्वामिकृतटीका

तान्येवाह अधिष्ठानमिति अधिष्ठानंशरीरंकर्त्ताचिदचिद्ग्रन्थिरहङ्कारः पृ थग्विधमनेकप्रकारं करणंचक्षुःश्रोत्रादिविविधाःकार्य्यतःस्वरूपतश्चपृथग्भूताश्चे ष्टाःप्राणापानादीनांव्यापाराः अत्रएतेष्वेवपञ्चमंदैवंचक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादि सर्वप्रेरकोऽन्तर्यामीवा १४ एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेति य

भाषाअनुवाद

इन्हींपांचोंको सर्वकर्ममे कारणत्वकहतेहैं किइन्हींपांचोकेकारणसे आरम्भ कियेजातें जोकर्मसकल तिनकोशरीरादिमे अन्तर्गतकहे मानिके इसश्लोकमेक हाहै किजिसहेतुकर्ममात्र जोशारीरिक औवाचनिक तथामानसिक होतेहैं येप्र सिद्धहैं श्लोकका अर्थ यहहै किशरीरवचनऔमनकेद्वारा सबमनुष्य जोकोईधर्म या अधर्मकेकारणहै येईअधिष्ठानकहे शरीरआदिपांच कर्मोकेहेतुहैं ।१५।

तत्रैवंसतिकर्त्तारमात्मानंकेवलन्तुयः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः १६

शाङ्करभाष्यं

शंविधेवराशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभ्यतइति फलकालेपितत्प्रधानैर्भुज्यतेइ तिपञ्चानामेवहेतुत्वं नविरुध्यते १५ तत्रेति तत्रेतिप्रकृतेनसम्बध्यते एवं सतिएवंयथोक्तैःपञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्तेसति कर्मणितत्रैवंसतीतिदुर्मतित्वस्यहेतुत्वे नसम्बध्यतेतत्रैतेष्वात्मानमनन्यत्वेनाविद्ययापरिकल्पितैःक्रियमाणस्य कर्मणोऽहमे वकर्त्तेति कर्त्तारमात्मानंकेवलंशुद्धंतुयःपश्यत्यविद्वान्कस्माद्वेदान्ताचार्य्योपदेशन्या यैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वाद्योपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवाद्यन्यमात्मानमेव केवलं कर्त्तारंपश्यत्यसावप्यकृतबुद्धिरेवातोऽकृतबुद्धित्वान्नसपश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणोवेत्य

आनन्दगिरिकृतटीका

कर्मसिद्ध्यर्थत्वंस्फुटयति शरीरेति ननुजीवनकृतंनिमिषोन्मेषादिकर्मान्तरंसाधा रणमस्तितत्कथंराशिद्वयकरणमितितत्राह यच्चेति अधिष्ठानादीनांकर्ममात्रहेतुत्वं प्रतिज्ञायशारीरादित्रिविधकर्महेतुत्वोक्तिरयुक्तेति शङ्कते नन्विति पूर्व्वापरविरोधं परिहरति नैषदोषइति ननु जीवनकृतानिस्वाभाविकानिकर्म्माणिदर्शनादीनिविधि निषेधनाश्रयत्वान्नदेहादिनिर्वर्त्त्यानीत्याशंक्याह तदङ्गतयेति तस्यदेहादित्रयस्यप्रधान स्याङ्गञ्चक्षुरादितन्निष्पाद्यत्वेन जीवनकृतंदर्शनादिप्रधानकर्मण्यन्तर्भूतमिति त्रैविध्य मविरुद्धमित्यर्थः देहाद्यारम्भेत्रिविधेकर्मणिसर्वकर्मान्तरभावेपि कथंपञ्चानामेवाधि ष्ठानादीनांतत्रहेतुत्वंफलोपभोगकाले करणान्तरापेक्षासम्भवादित्याशंक्य जन्मका लभाविनोभोगकालभाविनश्चसर्वस्यकारणस्यतेष्वेवान्तर्भावान्नैवमित्याह फलेति १५

स्वामिकृतटीका।

योक्तैःपञ्चभिःप्रारभ्यमानंकर्मत्रिष्वेवान्तर्भाव्य शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तं शारीरं वाचिकं मानसञ्च त्रिविधंकर्मेति प्रसिद्धःशरीरादिभिर्यत्कर्मधर्म्यमधर्म्यंवाकरोति नरस्तस्यसर्वस्य कर्मण एतेपञ्चहेतवः १५ ततःकिमतआह तत्रेति तत्र

भाषाअनुवाद

तोइससे फेरिक्याहोताहै इसअपेक्षापर कहतेहैं कि उनकर्मोंके हेतुजोअ धिष्ठानादिपांचमात्रहैं औरकोईहेतुनहींहै सोहोनेसेभी शास्त्रऔआचार्यके उप देशसे नहींशोधीगईबुद्धि इसकारण जोदुर्मतिमनुष्य उपाधिरहित असङ्गरूप आत्माको कर्त्तारूप देखतेहैं इससे येदुर्मतिमनुष्य सम्यक्दर्शी नहींहैं १६

शाङ्करभाष्यं

योऽतोदुर्मतिःकुत्सिताविपरीतादुष्टाजस्रंजननमरण प्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्ये तिदुर्मतिः सपश्यन्नपिनपश्यति यथातैमिरिकोऽनेकश्चन्द्रं यथावाभ्रेषु धावत्सुचन्द्रं धावन्तं यथा वाहनउपविष्टोऽन्येषुधावत्स्वात्मानंधावन्तंपश्यति १६

कःपुनःसुमतिर्यःसम्यक्पश्यतीत्युच्यते यस्येति यस्यशास्त्राचार्य्योपदेशन्याय संस्कृतात्मनोनभवत्यहंकृतोऽहंकर्त्तेत्येवंलक्षणोभावनाप्रत्ययःसतएव पञ्चाधिष्ठाना दयोऽविद्ययात्मनिकल्पिताःसर्व्वकर्म्मणांकर्त्तारोनाहमहन्तुतद्व्यापाराणांसाक्षिभूतः अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोऽक्षरात्परतःपरःकेवलोऽविक्रियइत्येवंपश्यतीतिएवंबुद्धिरन्तः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापाद्यविदुषस्तेष्वात्मदृष्टिमनुवदति तत्रेति तत्प दपरामर्शयोग्यंप्रकृतंसर्व्वंकर्मप्रतीकमादायपूर्व्वेणसम्बन्धार्थंकथयति एवमिति अ धिष्ठानादीनामुक्तरीत्याकर्तृत्वेसत्यन्यगतं कर्तृत्वमात्मनोध्यारोप्यपश्यतोदुर्मतिरि त्यात्मनिकर्तृत्वंपश्यन्नित्याह तत्रैवमिति कर्त्तारमित्यादिव्याचष्टे तत्रेत्यादिना ते ष्वधिष्ठानादिषुतैरधिष्ठानादिभिरारोपितात्मभावैरित्यर्थः अकर्त्तारमात्मानंकर्त्ता रंपश्यतीत्यत्रप्रश्नद्वाराहेतुमाह कस्मादिति ननुशास्त्रसंस्कृतबुद्धिरेवातिरिक्ता त्मवादीकर्तृत्वंतस्यानुमन्यतेनासौकर्तृत्वमात्मनिपश्यन्नपिभवत्यकृतबुद्धिस्तत्राह यो पीति तस्यापिशास्त्रपूर्व्वकमाचर्य्योपदेशेनतदनुसारिन्यायेश्चानाहितबुद्धित्वादकृ तबुद्धित्वंसिद्धमित्यर्थः कौटस्थ्यमात्मनस्तत्त्वंयाथात्म्यंकर्मणोपितत्त्वमविद्याकृताधि ष्ठानादिकृतत्वं नात्मास्पर्शित्वंकर्मणोस्तत्त्वदर्शनाभावोऽतःशब्दार्थः दुष्टत्वेस्पष्टीकर्त्तुं दुर्मतित्वंविवृणोति जननेति अहंकर्त्तेत्यात्मदर्शनवतोपिनाविदुषस्तद्दर्शनमस्तीत्य त्रदृष्टान्तमाह यथेति तिमिरोपहतचक्षुरनेकञ्चन्द्रंपश्यन्नपितत्त्वतोनतंपश्यत्येव मविद्वानात्मानंकर्त्तारंपश्यन्नपि तत्त्वतोनतंपश्यतीत्यर्थः अधिष्ठानादिष्वविद्यया सम्बद्धात्मनःस्वात्मनितद्गतक्रियारोपेदृष्टान्तमाह यथावेति अन्येष्ववाहकेषुपुरुषेषु धावनकर्तृषुवाहनेस्थितःस्वात्मानंप्रधावनकर्त्तारमविवेकादभिमन्यते तथाधिष्ठाना दिषुक्रियाकर्तृषुतद्गतंस्वात्मानंकर्त्तारंमन्यमानोदुर्मतिरित्यर्थः १६

स्वामिकृतटीका ।

सर्व्वस्मिन्कर्मणिएतेपञ्चहेतवइत्येवंसति केवलंनिरुपाधिमसङ्गमात्मानं यःकर्त्तारं पश्यति शास्त्राचार्य्योपदेशाभ्यामसंस्कृतबुद्धित्वात् दुर्मतिरसौ सम्यक्नपश्यति १६

यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते हत्वापिसइमांल्लोकान्नहन्तिननिबध्यते १७

शाङ्करभाष्यम्।

कथंयस्यात्मनउपाधिभूतानलिप्यतेनानुशयिनीभवतीदमहमकार्षन्तेनाहं नरकं गमिष्यामीत्येवंयस्यबुद्धिर्नलिप्यतेससुमतिःसपश्यतिहत्वापिसइमान्लोकान्सर्वान् प्राणिनइत्यर्थः नहन्तिहननक्रियांनकरोति ननिबध्यते नापितत्कार्येणाधर्मफलेनसम्बध्यते ननुहत्वापिनहन्तीतिविप्रतिषिद्धमुच्यतेयद्यपिस्तुतिः नैषदोषःलौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षयातदुपपत्तेःदेहाद्यात्मबुद्ध्याहन्ताहमितिलौकिकींदृष्टिमाश्रित्यहत्वापीत्याह यथादर्शितांपारमार्थिकींदृष्टिमाश्रित्यनहन्तिननिबध्यतइतितदुभयमुपपद्यतएव नन्वधिष्ठानादिभिः सम्भूयकरोत्येवात्माकर्त्तारमात्मानंकेवलंत्विति केवलशब्दप्रयोगान्नैषदोषःआत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिःसंहतत्वानुपपत्तेःविक्रियावतोह्यन्यैःसंहननंसम्भवतिसंहत्यवाकर्तृत्वंस्यान्नत्वविक्रियस्यात्मनःकेनचित्संहननमस्तीतिनसम्भूयकर्तृत्वमुपपद्यतेअतःकेवलत्वंआत्मनःस्वाभाविकमितिकेवलशब्दोऽनुवादमात्रंअविक्रियत्वञ्चात्मनःश्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धंअविकार्य्योऽयमुच्यतेगुणैरेवकर्माणिक्रियन्तेशरीरस्थोऽपिनकरोतीत्याद्यसकृदुपपादितंगीतास्वेवतावत्श्रुतिषुचध्यायतीवलेलायतीवेत्येवमाद्यासुन्यायतश्चनिरवयवमपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमितिराजमार्गः विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्यात्मनःस्व

भाषाअनुवाद

जिसकोकर्मलेपनहींहै ऐसासुमतिकौनहै इसअपेक्षासे कहतेहैं किमैंने यहकर्मकिया औमैंकर्ताहूं ऐसीवासनाजिसकेनहींहै अथवा शरीरऔइन्द्रीआद को कर्त्तृत्वदेखनेसे अहङ्कारस्वभावरूप कर्त्तृत्वकाभीलेशजिसकोनहींहै इसहेतुसे जिसकीवुद्धि इष्टअनिष्टविचारसे सकलकर्ममेंआसक्तनहींहोतीहै ऐसाजोदेहादिसेभिन्नरूप आत्मदर्शीपुरुष सोप्राणियोंको लोकदृष्टिसे हननकरकेभी सबमें अभिन्नरूप आत्मदृष्टिहेतुसे किसीकाभीं हनन नहींकरता औकर्मफलसे वन्धकोनहींपावताहै सत्वशुद्धिकेद्वारा अपरोक्षकहे प्रत्यक्षज्ञानउत्पन्नहेतुसे निष्कामकर्मकेद्वारा उसकोवन्धनकोशङ्का औरक्याहै यह५अध्यायके१०श्लोकमे कहचुकेहैं किजोकर्मफलकी आशक्तिछोड़ भगवदर्पणपूर्वक कर्मकाअनुष्ठानकरतेहैं ते मनुष्य जलकेवीच वर्त्तमान पद्मपत्रकेसमान पुण्यपापसमस्तकर्मसे अलगरहते लिप्तनहींहोतेहैं अर्थात् पुन्य औ पाप उनको कभी नहीं लगता है १७

शाङ्करभाष्यं

क्रियैवविक्रियास्यभवितुमर्हति नाधिष्ठानादीनांकर्माण्यात्मकर्तृकाणिस्युर्नहिपरस्यकर्मपरेणाकृतमागन्तुमर्हतियत्त्वविद्यया गमितंनतत्तस्ययथारजतत्वंनशुक्तिकायां यथावातलमलवत्त्वंबालैर्गमितमविद्ययानाकाशस्यतथाधिष्ठानादिविक्रियापितेषामेवेतिनात्मनःतस्मात्युक्तमुक्तंअहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावात् विद्वान्नहन्तिननिबध्यतइति नायंहन्तिनहन्यतइति प्रतिज्ञायनजायतइत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मनउक्त्वा वेदाविनाशिनमितिविदुषःकर्माधिकारनिवृत्तिंशास्त्रादौसङ्क्षेपतउक्त्वामध्येप्रसारितञ्चतत्रतत्रप्रसङ्गंकृत्वाइहोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणायविद्वान्नहन्तिननिबध्यतइति एवञ्चसति देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तावविद्याकृताशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः संन्यासिनामनिष्टादित्रिविधंकर्मणःफलंनभवतीत्युपपन्नंतद्विपर्ययाच्चेतरेषांभवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येषगीताशास्त्रस्यार्थउपसंहृतः सएषसर्ववेदार्थसारोनिपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्य्यप्रतिपत्तव्यइतितत्रतत्रप्रकरणविभागेनदर्शितोऽस्माभिःशास्त्रन्यायानुसारेण १७

आनन्दगिरिकृतटीका

विपरीतदृष्टेर्दुर्मतित्वंशिष्ट्वासम्यग्दृष्टेःसुमतित्वंप्रश्नपूर्वकमाह कःपुनरित्यादिना अहंकर्त्तेत्यात्मनिकर्तृत्वप्रत्ययाभावेऽप्यकर्तृत्वधीरित्याशंक्याह एतदिति कथंतर्हिअकर्तृत्वधीरात्मनीत्याशंक्याधिष्ठानादीनां तद्व्यापाराणाञ्चसाक्षित्वादित्याशंक्याह अहंत्विति आत्मनोनस्वतोऽस्तिक्रियाशक्तिमत्त्वमित्यत्रप्रमाणमाह अप्राणोहीति नापितस्यस्वतोज्ञानशक्तित्वमित्याह अमनाइति उपाधिद्वयासम्बन्धेशुद्धत्वं फलितमाहशुभ्रइति कारणसम्बन्धादशुद्धिमाशंक्योक्तं अक्षरादिति कार्यकारणयोरात्मस्पर्शित्वेनपार्थक्येसद्वितीयत्वमाशंक्य तयोराविद्यकपारवश्यत्वान्नैवमित्याह केवलइति जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कौटस्थ्यमाह अविक्रियइति बुद्धिर्यस्येत्यादिव्याचष्टे बुद्धिरिति नानुशायिनी नानुशयवती नक्लेशशालिनीत्यर्थः द्वितीयपादव्याख्यानार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह इदमिति पापंकर्मइदमापराकृष्यते लोकानांप्राणसम्बन्धाभावेकुतोहिंसेत्याशंक्याह प्राणिनइति विरुद्धार्थोक्त्यास्तुतिरपिनयुक्तेतिशङ्कते नन्विति विरोधंपरिहरति नैषदोषइति लौकिकदृष्टिमवष्टभ्याह हत्वापीति निर्देशंविघटयति देहादीति तात्त्विकींदृष्टिमाश्रित्यनहन्तीति निर्देशमुपपादयति यथेति नाहंकर्त्ताकिन्तुकर्तृतद्व्यापारयोःसाक्षीक्रियाज्ञानशक्तिमदु

आनन्दगिरिकृतटीका

पाधिद्वयविनिर्मुक्तः शुद्धः सन् कार्यकारणासम्बद्धोऽद्वितीयोऽविक्रियद्रत्येवं पारमार्थिकदृ
ष्टेर्यथादर्शितत्वं द्रष्टव्यं हत्वापीत्येतन्न हन्तीत्यादि चोभयं दृष्टिद्वयावष्टम्भादुपपन्न
मित्युपसंहरति तदुभयमिति केवलमेवात्मानं कर्त्तारं पश्यन् दुर्मतिरित्यत्रात्मविशेष
णसमर्पककेवलशब्दसामर्थ्यादात्मनो विशिष्टस्य कर्त्तृत्वमिति शंकते नन्विति आत्म
नो वैशिष्ट्यायोगान्न विशिष्टस्यापि कर्त्तृत्वमिति दूषयति नैष दोष इति अविक्रियत्वा
भ्युपगमेऽपि कथमात्मनोऽसंहतत्वमित्याशंक्याह अविक्रियेति अधिष्ठानादिभिरात्मनः सं
हननेऽपि न कर्त्तृत्वमविक्रियस्य क्रियान्वयव्याघातादित्याह संहत्येति संहतत्वानुपपत्तिं
व्यक्तीकरोति नन्विति असंहतत्वे फलितमाह इति नेति कथं तर्हि केवलत्वमात्मनि केव
लशब्दादुक्तं तदाह अत इति कर्त्तृत्वस्यात्मनोऽनुपपन्नं नास्याविक्रियत्वमुपेतीत्याशंक्याह
अविक्रियत्वञ्चेति तत्र श्रुतिवाक्यान्युदाहरति अविकार्योऽयमिति नायं हन्तिन हन्यत
इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः उक्तवाक्यानामात्माविक्रियत्वे तात्पर्यं सूचयति असकृदि
ति निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादिवाक्यं श्रुतावादिशब्दार्थः यानि वाक्यानि तैरात्मनो
विक्रियत्वं दर्शितमिति योजना न्यायतश्च तद्दर्शितमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः न्यायमेव दर्शय
ति निरवयवमिति न तावदात्मा स्वतो विक्रियते निरवयवत्वादाकाशवन्नापि परतोऽस
ङ्गस्याकार्यस्य पराधीनत्वायोगादित्यर्थः किंचात्मनः स्वनिष्ठा वा विक्रियाधिष्ठानादिनि
ष्ठा वा नाद्यः स्वनिष्ठाविक्रियानुपपत्तेरात्मनो दर्शितत्वादित्याशयेनाह विक्रियावत्त्वेति
साचायुक्तेत्युक्तमिति शेषः द्वितीयं दूषयति नेत्यादिना अधिष्ठानादिकृतस्य विकारस्य त
द्योगादात्मन्यागच्छतीत्याशंक्य तदागमनं वास्तवमाविद्यं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नहीति
ति द्वितीयं निरस्यति यत्त्विति आत्मन्यविद्याप्रापितं कर्म्म नात्मीयमित्येतद्दृष्टान्ताभ्या
मुपपादयति यथेत्यादिना आत्मनोऽविक्रियत्वे न कर्त्तृत्वाभावे फलितमाह तस्मादिति
ननु प्रागेवात्मनोऽविक्रियत्वं प्रतिपादितं तदिह कस्मादुच्यते तत्राह नायमिति शास्त्रादौ
प्रतिज्ञाय हेतुपूर्व्वकं संक्षिप्योक्तामध्येतत्प्रसङ्गे कृत्वा प्रसारितां कर्म्माधिकारनिवृत्ति
मिहोपसंहरतीति सम्बन्धः प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादितस्यान्ते निगमनं किमर्थमि
त्याशंक्याह शास्त्रार्थेति कर्म्माधिकारोऽविदुषो नेति स्थिते तस्य देहाभिमानाभावे सत्यवि
द्योत्थसर्व्वकर्म्मत्यागसिद्धेरनिष्टमिष्टं मिश्रञ्चेति त्रिविधं कर्म्मफलं संन्यासिनां नेति
प्रागुक्तं युक्तमेवेति परमप्रकृतमुपसंहरति एवञ्चेति ये पुनर्विद्वांसो देहाभिमानि
नस्तेषां त्रिविधं कर्म्मफलमभवत्येवेति हेतुवचनसिद्धमर्थं निगमयति तद्विपर्य्ययाच्चेति
अधिष्ठानादिकृतं कर्म्म नात्मकृतमविदुषामेव कर्म्माधिकारो देहाभिमानित्वेन तत्त्यागा

शाङ्करभाष्यं

अथेदानीं तेषां कर्म्मणां प्रवर्त्तकमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्व्व विषयमविशेषेणोच्यते तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते तथा परिज्ञा तोपाधिलक्षणोऽविद्याकल्पितो भोक्ता इत्येतत् त्रयमेषामविशेषेण सर्व्वकर्मणां प्रवर्त्ति काश्त्रिविधा त्रिःप्रकारा कर्मचोदना ज्ञानादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते हानोपादाना दिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात्ततः पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं वाङ्मनःकाया श्रयभेदेन त्रिधाराशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यते इत्येतदुच्यते करणं क्रियतेऽनेने ति बाह्यं श्रोत्रादि अन्तःस्थं बुध्यादि कर्म्मेप्सिततमं कर्त्तुः क्रियया व्याप्यमानं कर्त्ता करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षण इति त्रिविधः त्रिप्रकारः कर्म्मसंग्रहः संगृह्यते अस्मिन्निति सं ग्रहः कर्म्मणः संग्रहः कर्म्मसंग्रहः कर्म्म एषु हि त्रिषु समवैति तेनायं त्रिविधः कर्म्मसंग्रहः १८

आनन्दगिरिकृतटीका

योगाद्देहाभिमानाभावात्तु विदुषां कर्माधिकारनिवृत्तिरित्युपसंहृतमर्थं संक्षिप्याह इ त्येष इति उक्तश्च गीतार्थो वेदार्थत्वादुपादेय इत्याह सएष इति कथमयमर्थो वेदार्थोपि प्रतिपत्तुं शक्यते तत्राह निपुणेति भाष्यकृता मानयुक्तिभ्यां विभज्यानुक्तत्वान्नास्यार्थ स्योपादेयत्वमित्याशंक्याह तवेति १७

शास्त्रार्थोपसंहारानन्तर्यमथेत्युक्तमिदानीमिति प्रवर्त्तकोपदेशापेक्षावस्थोक्ता कर्म्मणां येषु विदुषां नाधिकारोऽविदुषां त्वधिकारस्तेषामित्यर्थः ज्ञानशब्दस्य करण व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रार्थत्वमाह ज्ञानमिति ज्ञेयशब्दस्यापि तद्वदेव ज्ञातव्यमात्रार्थत्व माह तथेति उपाधिलक्षणत्वं तत्प्रधानत्वमुपहितत्वं तस्यावस्तुत्वार्थमविद्याकल्पि

स्वामिकृतटीका

कस्तर्हि सुमतिर्यस्य कर्मलेपो नास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह यस्येति अहमिति कृतोऽ हङ्कर्त्तेत्येवंभूतो भावोऽभिप्रायो यस्य नास्ति यद्वा अहंकृतोऽहङ्कारस्य भावः स्वभावः कर्त्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति शरीरादीनामेव कर्मकर्त्तृत्वालोचनादित्यर्थः अतएव यस्य बुद्धिर्न लिप्यते इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते सएवम्भूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मद र्शी इमान् लोकान् सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्ततया स्वदृष्ट्या न हन्ति न च तत्फलैर्निबध्यते बन्धनं प्राप्नोति किंपुनः सत्त्वशुद्धिद्वारा परोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतु भिः कर्मभिस्तस्य बन्धाशङ्केत्यर्थः तदुक्तं ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसेति भगवदुक्तत्वादित्यर्थः १७

ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदना करणंकर्मकर्त्तेति त्रिविधःकर्मसंग्रहः१८

आनन्दगिरिकृतटीका।

तद्विशेषणमेतदेवत्रयंसर्वकर्म्मप्रवर्त्तकमित्याह इत्येतदिति सर्वकर्म्मणांप्रवर्त्तकमि त्यध्याहर्त्तव्यं चोदनेतिक्रियायाःप्रवर्त्तकंवचनमिति भाष्यानुसारेणचोदनाशब्दा र्थमाह प्रवर्त्तिकेति सर्वकर्मणामिति पूर्वेणसम्बन्धः त्रैविध्यंज्ञानादीनांप्रागुक्तंकर्म णांचोदनेति विग्रहः तेषांसर्वकर्म्मप्रवर्तकत्वमनुभवेनसाधयति ज्ञानादीनामिति ज्ञानोपादानादीत्यादिपदेनोपेक्षाविवक्षिता करणमित्यादेस्तात्पर्यमाह ततइति ज्ञानादीनांप्रवर्त्तकत्वादित्यर्थः उक्तेर्थेश्लोकभागमवतारयति इत्येतदिति बाह्य मन्तस्थञ्चद्विविधंकरणव्युत्पत्त्याकथयति करणमिति उक्तलक्षणंकर्म्मवस्फुटयति कर्त्तुरिति स्वतन्त्रोहिकर्त्तास्वातन्त्र्यञ्चकारकप्रयोज्यस्यतत्प्रयोक्तृत्वमित्याह कर्त्ते ति कथमुक्तोत्रिविधेकर्मसंगृह्यते तत्राह कर्मेति कर्मणोहिप्रसिद्धंकारकाश्रयत्व मिति भावः १८ अनन्तरश्लोकनवकतात्पर्यमाह अथेति ज्ञानादिप्रस्तावा

भाषाअनुवाद

कर्ममेअभिनिवेशजोइच्छाऔआशक्तिकहे तलमनमेलगेरहनाइनदोनोमेरहितपु रुषहननकरकेभीहननहीं करतेऔबन्धकोनहींप्राप्तहोतेइसपूर्वोक्तवाक्यमात्रके कहनेकेलियेकर्मकीविधिहै औकर्मश्रेयकहेकल्याणकरहै औकर्मफलआदिसबको त्रिगुणात्मकत्वहेतुसे गुणातीतजोआत्मातिसकोइसकर्मविधिआदिकेसाथकुछसम्ब न्धनहींहै इसकहनेकीअभिप्रायसेकर्मविधिऔकर्मश्रेयकहतेहैं किज्ञानकहेयही इष्टकासाधनहै ऐसाजोबोधऔज्ञेयकहेइष्टकेसाधनस्वरूपजोकर्मऔपरिज्ञाताक हेऐसेज्ञानकाआश्रयभूतजोमनुष्ययहीत्रिविधकर्मविधिकहेप्रेरणाहै अर्थात् इसी प्रेरणासेलोगकर्ममेप्रवृत्तहोतेहैं श्लोकार्थयहहैं किकर्मविषयकजोविधिसोउक्तरू पत्रिगुणात्मकज्ञानआदिकोअवलम्बनकरकेप्रवृत्तहोतीहै यहदूसरेअध्यायके४५ श्लोकमेकहाहै किहेअर्जुनत्रिगुणात्मकसकामअधिकारीकेसम्बन्धसेफलसम्बन्धवे दमेकहाहै औकरणकहेसाधनऔकर्मकहेकर्त्ताकीअत्यन्तइच्छाकोअधिकईमे कि याजायजोव्यापारऔकर्त्ताकहे क्रियाकाकरनेहाराऔरसबकर्मसम्पूर्णरूपसेइसी मेगृहीतहोतेहैं इसअर्थके सूचनकरनेवालेपदकोकर्मसंग्रहकहतेहैं करणकर्मक र्त्तारूपतीनकारकयेक्रियाकेआश्रयहैं औरसंप्रदान अपादानऔअधिकरणयेतीन केवलपरस्पर आक्रमणसे क्रियाकेप्रवर्त्तकहैं साक्षात्क्रियाके आश्रयस्वरूप न हीहैं इसीसे पूर्वोक्ततीनकरणोंकोक्रियाके आश्रयस्वरूप कहा है १८

ज्ञानंकर्मचकर्ताचत्रिधैवगुणभेदतः प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि १९

शाङ्करभाष्यं

अथेदानींक्रियाकारकफलानांसर्वेषांगुणात्मकत्वात् सत्वरजस्तमोगुणभेदतः त्रिविधोभेदोवक्तव्यइत्यारभ्यते ज्ञानंकर्मचेति ज्ञानंज्ञायतेऽनेनेतिकर्मच कर्मक्रियानकारकं पारिभाषिकमीप्सिततमंकर्मकर्ताचनिवर्तकः क्रियाणांत्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थंगुणभेदतःसत्वादिभेदेनेत्यर्थःप्रोच्यतेकथ्यते गुणसंख्यानेकापिलेशास्त्रेकापिलमपिगुणसंख्यानंशास्त्रन्तदपिगुणभोक्तृविषयेप्रमाणमेवपरमार्थब्रह्मैकत्वविषयेयद्यपिविरुध्यतेतथापितेहिकापिलागुणगौणव्यापारनिरूपणेऽभियुक्ताइतितच्छास्त्रमपिवक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयतइतिनविरोधः यथावद्यथान्यायंयथाशास्त्रंशृणु तान्यपिज्ञानादीनितद्भेदजातानिगुणभेदकृतानि शृणुवक्ष्यमाणेऽर्थे मनःसमाधिं कुर्वित्यर्थः १९

स्वामिकृतटीका

हत्वापिनहन्तिननिबध्यत इत्येतदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाःकर्माश्रयस्यच कर्मफलादीनाञ्चत्रिगुणात्मकत्वान्निर्गुणस्यआत्मनस्तत्सम्बन्धोनास्तीत्यभिप्रायेणकर्मचोदनांकर्माश्रयञ्चाह ज्ञानमिति ज्ञानमिष्टसाधनमेतदितिबोधः ज्ञेयमिष्टसाधनंकर्मपरिज्ञाताएतत्ज्ञानाश्रयःएवंत्रिविधाकर्मचोदनाचोद्यते प्रवर्त्ततेऽनयेति चोदनाज्ञानादित्रयंकर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वाचोदनेतिविधिरुच्यते तदुक्तंभट्टैः चोदनाचोपदेशश्चविधिश्चैकार्थवाचिनइति ततश्चायमर्थः उक्तलक्षणंत्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलम्ब्यकर्मविधिःप्रवर्त्ततइति तदुक्तंत्रैगुण्यविषयावेदाइति तथाकरणंसाधकतमंकर्मचकर्तुरीप्सिततमंकर्त्ताक्रियानिवर्त्तकः कर्मसंगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्मसंग्रहःकारणादित्रिविधंकारकंक्रियाश्रयइत्यर्थः संप्रदानादिकारकत्रयन्तु परम्परयाक्रियाप्रवर्त्तनमेवकेवलंनतुसाक्षात् क्रियायाआश्रयःअतःकरणादित्रयमेव क्रियाश्रयइत्युक्तं १८ ततःकिमतआह ज्ञानंकर्मचेति गुणाःसम्यक्कार्यभेदेन

भाषाअनुवाद।

अबक्रियाकारकऔफलको गुणात्मतासे सत्व रजतमकृत त्रिविधभेदकहाचाहतेहैं इसअपेक्षापर कहतेहैं किइसीमे गुणकार्यभेदसे सम्पूर्णप्रतिपादन करके कहतेहैं इसअर्थकासूचनकरनेवाला संख्यानकहेसांख्यशास्त्र तिसमेसात्विकआदि गुणभेदक्रमसे तथाकार्यकेद्वारा ज्ञानऔकर्मतथाकर्त्ता येप्रत्येकत्रिविधस्वरूप कहें गयेहैं सोई मैयथावत्कहताहूं तिनकोभी तुमसम्यक् श्रवणकरो १९।

शाङ्करभाष्यं

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वमुच्यते सर्वेति सर्वभूतेषु अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेन एकं भावं वस्तु भावशब्दो वस्तुवाची एकमात्मवस्त्वित्यर्थः अव्ययं न व्येति स्वात्मना तद्धर्मणा वा कूटस्थं नित्यमित्यर्थः ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तच्च भावमविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवन्निरन्तरमित्यर्थः तत् ज्ञानं अद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यक् दर्शनं विद्धीति २० यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यक् तानि रा

आनन्दगिरिकृतटीका

नन्वयमथशब्दार्थः इदानीं प्रस्तुतज्ञानाद्यवान्तरभेदापेक्षायामित्यर्थः तेषां गुणभेदानां त्रैविध्ये हेतुमाह गुणात्मकत्वादिति वक्ष्यमाणश्लोकं नेकेनेति शेषः एवं स्थिते प्रथममवान्तरभेदप्रतिज्ञा क्रियत इत्याह इत्यारभ्यत इति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति यत्तत्परिभाष्यते तन्नात्र कर्मशब्दवाच्यमित्याह नेति गुणातिरेकेण विभान्तरं ज्ञानादिषु नेति निर्द्धारयितुमवधारणमित्याह गुणेति ज्ञानादीनां प्रत्येकं गुणभेदप्रयुक्ते त्रैविध्ये प्रमाणमाह प्रोच्यत इति ननु कापिलं पातञ्जलमित्यादि शास्त्रं विरुद्धार्थत्वादप्रमाणं कथमिह प्रमाणीक्रियते तत्राह तथापीति विषयविशेषविरोधेपि प्रकृतेऽर्थे प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः यद्यपि कापिलादयो गुणवृत्तिविचारे गौणव्यापारस्य भोगादेर्निरूपणे च निपुणास्तथापि कथं तदीयं शास्त्रमत्र प्रमाणीकृतमित्याशंक्याह तेहीति ज्ञानादिषु प्रत्येकमवान्तरभेदो वक्ष्यमाणोर्थस्तस्य तन्त्रान्तरेपि प्रसिद्धकथनं स्तुतिस्तादर्थेन कापिलादिमतोपादानमिहोपयोगीत्यर्थः तृतीयपादस्याविरुद्धार्थत्वं निगमयति नेति यथावदित्यादि व्याचष्टे यथान्यायमिति १९

स्वामिकृतटीका

ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानञ्च कर्म च कर्त्ता च प्रत्येकं सत्वादिगुणभेदेन त्रिधैवोच्यते तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथावच्छृणु त्रिधैवेत्येवकारो गुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनः स्वतः कर्मादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशाध्याये तत्र सत्वं निर्मलत्वादिना गुणानां बन्धत्वप्रकारो निरूपितः सप्तदशाध्याये यजन्ते सात्त्विका देवानित्यादिना गुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेन रजस्तमःस्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेवया सात्त्विकस्वभावः सम्पादनीय इत्युक्तं इह तु क्रियाकारकफलादीनामात्मसम्बन्धो नास्तीति दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमुच्यत इति विशेषो ज्ञातव्यः १९

सर्व्वभूतेषु येनैकंभावमव्ययमीक्ष्यते अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्त्विकं २०
पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंनानाभावान्पृथग्विधान् वेत्तिसर्व्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंविद्धिराजसं२१

शाङ्करभाष्यं

असानितामसानिचेतिनसाक्षात्संसारोच्छित्तयेभवन्तिपृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेनतुभेदे नप्रतिशरीरमन्यत्वेनयत्ज्ञानंनानाभावान्भिन्नमात्मनःपृथग्विधान्पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणानित्यर्थः वेत्तिविजानातियत्ज्ञानंसर्व्वेषुभूतेषुज्ञानस्यकर्तृत्वासम्भवा द्येनज्ञानेनवेत्तीत्यर्थः २१ यत्त्विति यत्तुज्ञानंकृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषय

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानादीनांप्रत्येकंत्रैविध्यंज्ञातव्यंप्रतिज्ञायज्ञानत्रैविध्यार्थंश्लोकत्रयमवतारय ति ज्ञानस्येति तत्रसात्त्विकंज्ञानमुपन्यस्यति सर्व्वेति भूतानिकार्यकारणात्मकान्यु पाधिजातानिअद्वितीयमखण्डैकरसंप्रत्यगात्मभूतमबाधितम्तत्त्वंज्ञेयत्वेनविवक्षितमि त्याह एकमिति विवक्षितमव्ययत्वंसङ्क्षिपति कूटस्थेति प्रतिदेहमविभक्तमि त्युक्तंव्यनक्ति विभक्तेष्विति तत्ज्ञानमित्यादिव्याकरोति अद्वैतेति २०

द्वैतदर्शनान्यपिकानिचिद्भवन्तिसत्यनिष्टत्तानिसम्यग्धीत्याशंक्याह यानीति तेषामसंन्यक्त्वेहेतुमाह राजसानीति प्रतिदेहमन्यत्वेनभिन्नात्मनोयेनज्ञानेनजाना तितत्ज्ञानंराजसमितिव्याचष्टे भेदेनेति पृथक्त्वंपृथग्विधत्वञ्चपुनरुक्तमित्याशंक्य हेतुहेतुमत्त्वेनविभागंविवक्षित्वाह भिन्नेति ज्ञानस्यज्ञानकर्तृत्वमयुक्तमित्याशंक्या ह येनेति २१ यत्त्विति सक्तत्वमेवव्यनक्ति एतावानिति एकस्मिन्कार्येज्ञा

स्वामिकृतटीका

तत्रज्ञानस्यसात्त्विकादित्रैविध्यमाह सर्वेतित्रिभिः सर्वेषुभूतेषुब्रह्मादिस्था वरान्तेषुविभक्तेषुपरस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतंएकमव्ययं निर्विकारंभावंपर मात्मतत्त्वंयेनज्ञानेनेक्षते आलोचयति तत्ज्ञानंसात्त्विकंविद्धि २० राजसं

भाषा अनुवाद

इसश्लोकसेले तीनश्लोकसे इसज्ञानकासात्त्विकआदिभेदसेतीनप्रकारकहतेहैंकि ब्रह्मादिस्थावरपर्यन्तपरस्परभिन्नभिन्नसकलवस्तुमेप्राप्तएकनिर्विकारस्वरूपअव्यय परमात्मतत्वकाजिसज्ञानसेआलोचननकियाजायउसज्ञानकोसात्विकज्ञानजानो२० इसश्लोकमेराजसज्ञानकहतेहैं किभूतकहेदेहधारीमात्रमेनानाभावअर्थात्सबकी शरीरमेचेतनआत्मापृथक्पृथक्सुखीदुखीरूपसेभिन्नभिन्नभीजानाजायजिसज्ञान सेसोज्ञान राजसजानो २१ तामसज्ञानकहतेहैं किएककार्यमेअर्थात् स्थूलशरीर

यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्य्येसक्तमहैतुकं अतत्वार्थवदल्पञ्चतत्तामसमुदाहृतं २२

शाङ्करभाष्यं।

मिवएकस्मिन्कार्यदेहेवहिर्वाप्रतिमादौसक्तं एतावानेवात्मेश्वरोवानातःपरमस्तीति यथानग्नक्षपणकादीनांशरीरान्तर्वर्तिदेहपरिमाणोजीवईश्वरोवा पाषाणादावर्चादिमात्रंइत्येवंएकस्मिन्कार्येसक्तमहैतुकं हेतुवर्जितं अयुक्तिकंनिःप्रमाणकमतत्वार्थवत्ययथाभूतोऽर्थस्तत्वार्थःसोऽस्यज्ञेयभूतोस्तीतितत्वार्थवदतत्वार्थवदहैतुकत्वादेवाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वातत्तामसमुदाहृतं तामसानांहिप्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानंदृश्यते २२ अथकर्मणांत्रैविध्यमुच्यते नियतमिति नियतंनित्यंसङ्गरहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतःकृतंरागप्रयुक्तेनद्वेषप्रयुक्तेनचकृतंतद्विपरीतं कृतमरागद्वेषतःकृतमफलप्रेप्सुना फलंप्रेप्सतीतिफलप्रेप्सुःफलतृष्णस्तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुनाकर्त्रा कृतंकर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते २३

आनन्दगिरिकृतटीका।

तत्रसक्तत्वमेवदृष्टान्तेनसाधयति यथेत्यादिना यन्निर्युक्तिकन्तदेव ज्ञानाभासत्वेकारणमित्याह अहैतुकत्वादिति स्वरूपतोविषयतश्चाभासत्वंफलतोवेत्याह अल्पमितितामसंज्ञानमुक्तलक्षणमित्यज्ञानानुभवंप्रमाणयति तामसानांहीति २२ त्रिविधंकर्मवक्तुमनन्तरश्लोकत्रयमित्याह अथेति तत्रसात्त्विकंकर्मनिरूपयति नियतमिति२३

स्वामिकृतटीका।

ज्ञानमाह पृथक्त्वेनेतिपृथक्त्वेनतुयत्ज्ञानमित्यस्यैवविवरणंसर्वेषुभूतेषुदेहेषुनानाभावान्वस्तुतएवानेकान्क्षेत्रज्ञानप्रथग्विधान्सुखदुःखत्वादिरूपेणविलक्षणान्यैनज्ञानेन वेत्तितत्ज्ञानंराजसंविद्धि २१ तामसंज्ञानमाहयत्त्विति एकस्मिन्कार्येदेहे प्रतिमादौवाकृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तं एतावानेवात्मईश्वरोवेत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुपपत्तिकंअतत्वार्थवत्परमार्थावलम्बनशून्यंअतएवाल्पंतुच्छंअल्पविषयत्वात्अल्पफलत्वाच्चयदेवम्भूतंज्ञानंतत्तामसमुदाहृतं २२ इदानींत्रिविधंकर्माह नियतमिति त्रि

भाषा अनुवाद

मेंअथवाप्रतिमाआदिमेंसक्तकहेशरीरहीआत्माऔप्रतिमाही ईश्वरहै ऐसेनिश्चयसेयुक्त औअहेतुककहेयुक्तिविरुद्ध औपरमार्थअवलम्बनरहित जोज्ञान उक्तकारणोंसेअल्पविषयअल्पफलहेतुसेतुच्छहै उसज्ञानकोशिष्टजनोनेतामसरूपनिरूपणकियाहै २२ अबइसश्लोकसेले तीनश्लोककेद्वारा सकलकर्मको त्रिविधकहतेहैं.त्रिफ

नियतंसङ्गरहितमरागद्वेषतःकृतं अफलप्रेप्सुनाकर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते २३
यत्तुकामेप्सुनाकर्मसाहङ्कारेणवापुनः क्रियतेबहुलायासंतद्राजसमुदाहृतं २४

शाङ्करभाष्य

यत्त्विति यत्तुकामेप्सुनाकर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थःकर्मसाहङ्कारेणेतिनतत्त्वज्ञानापेक्षयाकिंतर्हिलौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारापेक्षया योहि परमार्थनिरहङ्कारआत्मवित्तस्यकामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति सात्त्विकस्यापिकर्मणोऽनात्मवित्साहङ्कारःकर्त्ताकिमुतराजसतामसयोर्लोकेऽनात्मविदपि श्रोत्रियनिरहङ्कारउच्यते निरहङ्कारोयंब्राह्मणइति तस्मात्तदपेक्षयैवसाहङ्कारेणवेत्युक्तं पुनःशब्दःपादपूरणार्थःक्रियते बहुलायासंकर्म महतायासेननिर्वर्त्यते तत्कर्मराजसमुदाहृतं २४ अनुबन्धमिति अनुबन्धःपश्चाद्भावि यद्वस्तुसोऽनुबन्धउच्यते तञ्चानु

आनन्दगिरिकृतटीका

राजसंकर्मनिर्दिशति यत्त्विति फलप्रेप्सुनाकर्त्रायत्कर्मक्रियतेतद्राजसमित्युत्तरत्रसम्बन्धः तत्त्वज्ञानवतानिरहङ्कारेणसाहङ्कारेणातत्त्वज्ञेनक्रियतेकर्मेति विवक्षांवारयति साहङ्कारेणेति तत्वज्ञानवतानिरहङ्कारेणकृतंकर्मापेक्ष्यसाहङ्कारेणाज्ञेनकृतमेतत्कर्मेतिनविवक्ष्यतेचेत्तर्हिकिमत्रविवक्षितमितिपृच्छति किंतर्हीति योहिदुरितरहितःश्रोत्रियोलोकादनपेतस्तस्ययदहङ्कारवर्जितंकर्मतदपेक्षयेदंसा

स्वामिकृतटीका

भिः नियतंनित्यतयाविहितंसङ्गरहितमभिनिवेशशून्यं अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्याशत्रुद्वेषेणवायत्कृतंनभवतिफलंप्राप्तुमिच्छतीतिफलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेन निःकामेनकर्त्रा यत्कृतंकर्म तत्सात्विकमुच्यते २३

भाषाअनुवाद

लप्राप्तिकीइच्छाकरतेहैं ऐसे जोफलकेलोभीजनोंसे कियेजातेहैं उनसेभिन्न रूपनिःकामकर्मके अनुष्ठानकरनेवालोंसे नियतकहेनित्यरूपसे विहित औ अभिनिवेशआशक्तिशून्य जोकर्मकियेजायं औरजोपुत्रआदिकेप्रीत्यर्थ अथवा शत्रुपरक्रोधकरसे कियेनहोंय ऐसेकर्म सात्विकहैं २३

औरकर्मफलप्राप्तिकाइच्छुक अथवा अहङ्कारीकहे जोअपनेसमान औरकोनहीमानताहै ऐसेअहङ्कारयुक्तमनुष्यसे कियेगये अथवा जोकर्म अतिक्लेशयुक्तहोंय उन्हीको शिष्टजन राजसस्वरूपकहतेहैं २४ अबतामस कर्मकहतेहैं कि

अनुबंधंक्षयंहिंसामनपेक्ष्यचपौरुषं मोहादारभ्यतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यते २५

शाङ्करभाष्यं।

बन्धंक्षयंयस्मिन् कर्मणिक्रियमाणेशक्तिक्षयोऽर्थक्षयोवास्यात्तं क्षयंहिंसांप्राणिपीडा ञ्चानपेक्ष्यचपौरुषंपुरुषकारं शक्नोमीदंकर्मसमापयितुमित्येवमात्मसामर्थ्य इत्येतान्य नुबन्धादीन्यनपेक्ष्यपौरुषान्तानिमोहादविवेकतआरभ्यतेकर्मयत् तत्तामसन्तमो निर्वृत्तिमुच्यते २५ मुक्तेति मुक्तसङ्गोमुक्तःपरित्यक्तःसङ्गोयेनसमुक्तसङ्गोऽ नहंवादीनाहं वदनशीलोधृत्युत्साहसमन्वितोधृतिर्धारणमुत्साहमुद्यमस्ताभ्यांसम न्वितःसंयुक्तोधृत्युत्साहसमन्वितःसिद्धसिद्धयोःक्रियमाणस्यकर्मणःफलसिद्धावसिद्धौ चसिद्ध्यसिद्ध्योःनिर्व्विकारःकेवलंशास्त्रप्रमाणप्रयुक्तफलरागादिना युक्तोयःसनिर्वि कारउच्यते एवम्भूतःकर्त्तायः सत्वाविकउच्यते २६ रागीति रागीरागो

आनन्दगिरिकृतटीका।

हङ्कारेणकृतंकर्मेत्युक्तमित्याह लौकिकेति ननुतत्वज्ञानवतोनिरहङ्कारस्यकर्मक र्त्तृत्वमपेक्षसाहंकारेणेत्यादिकिंनेष्यतेतत्राह योहीति विशेषणान्तरवशादेतत्तत्व विदोनिवारितत्वान्नतदपेक्षमिदंविशेषणमित्यर्थः साहंकारस्यैवराजसेकर्मणिक र्त्तृत्वमित्येतत्कैमुतिकन्यायेनसाधयति सात्विकस्येति नन्वात्मविदोन्यस्यनिरहंका रत्वायोगात्कथंतदपेक्षयासाहङ्कारेणेत्युक्तंतत्राह लोकइति २४

सम्प्रतितामसंकर्मोदाहरति अनुबन्धमित्यादिना २५

इदानींकर्तृत्वैविध्यंअनुवन्नादौसात्विकंकर्त्तारंदर्शयति मुक्तेति सङ्गोनामफला भिसन्धिर्वाकर्तृत्वाभिमानोवानाहंवचनशीलःकर्त्ताहमिति वदनशीलोनभवतीत्यर्थः

स्वामिकृतटीका

राजसंकर्माह यत्विति यत्तुकर्मकामेप्सुनाफलंप्राप्तुमिच्छतासाहङ्कारेणवा मत्समःकोऽन्यःश्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहङ्कारयुक्तेनचक्रियतेतच्चपुनर्बहुलायास मतिक्लेशयुक्तं तत्कर्मराजसमुदाहृतं २४ तामसंकर्माह अनुबन्धमिति अ नुबध्यतइत्यनुबन्धं पश्चाद्भाविशुभाशुभंक्षयं वित्तक्षयंहिंसांपरपीडांपौरुषञ्चस्वसाम र्थ्यमनपेक्ष्यापर्य्यालोच्य केवलंमोहादेव यत्कर्मारभ्यते तत्तामसमुदाहृतं २५

भाषाअनुवाद

पश्चात्बन्धकरै ऐसेअनुबन्धकहेपश्चात् भावी शुभअशुभ औधनक्षय औअपनीसा मर्थ्य नविचारि केवलमोहसे जोकर्म आरम्भकियेजाय वेई तामस कर्म हैं २५

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते २६ रागी कर्मफलप्रेप्सु र्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः २७

शाङ्करभाष्यं

स्वल्पीतिरागीकर्मफलप्रेप्सुःकर्मफलार्थलुब्धःपरद्रव्येषुसञ्जाततृष्णः तीर्थादौचस्वद्रव्यापरित्यागीहिंसात्मकःपरपीड़कस्वभावः अशुचिर्बाह्यान्तःशौचवर्जितोहर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तौहर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगेचशोकस्ताभ्यांहर्षशोकाभ्यांसमन्वितःसंयुक्तः तस्यैवचकर्मणःसम्पत्तिविपत्त्योर्हर्षशोकौस्यातां ताभ्यांसमन्वितः संयुक्तोयःकर्त्ता सराजसःपरिकीर्त्तितः २७

आनन्दगिरिकृतटीका

आरब्धेधैर्यंक्रियमाणस्यकर्मणोयदिफलासिद्धिस्तर्हिनानुष्ठानविभ्रमः सम्भवेदित्याशंक्याह केवलमिति फलरागादिनेत्यादिशब्देनकर्मरागोगृह्यते अयुक्तइतिच्छेदः २६
राजसंकर्त्तारंकथयति रागीति कर्मविषयोरागःकर्म्मफलप्रेप्सुरिति फलरागस्यपृथक्कथनात्स्वाभिप्रायाप्रकटीकरणपूर्वकंपरपीड़नंपरवृत्तिविच्छेदनंतेनस्वार्थपरइत्यर्थः २७ दीर्घंस्रवयितुंशीलमस्येतिव्युत्पत्तिंगृहीत्वाविवक्षितार्थमाह

स्वामिकृतटीका

कर्त्तारंत्रिविधमाह मुक्तसङ्गइतित्रिभिः मुक्तसङ्गस्त्यक्ताभिनिवेशःअनहंवादीगर्वोक्तिरहितःधृतिर्धैर्यंउत्साहउद्यमस्ताभ्यांसमन्वितः संयुक्तःआरब्धस्यकर्म्मणःसिद्धावसिद्धौचनिर्विकारोहर्षविषादशून्यःसएवम्भूतःकर्त्तासात्विकउच्यते २६
राजसंकर्त्तारमाह रागीति रागोपुत्रादिप्रीतिमान्कर्म्मफलप्रेप्सुःकर्म्मफलकामीलुब्धःपरस्वाभिलाषी हिंसात्मकोमारकस्वभावः अशुचिःविहितशौचशून्यः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यांसमन्वितः कर्त्ताराजसः २७

भाषाअनुवाद

इसश्लोकसेले तीनश्लोकसे कर्मकर्त्तासबको त्रिविधकरकेकहतेहैं किकर्मअनुष्ठाई पुरुष कर्तृत्वअभिनिवेशबुद्धिरहित औगर्ववचनरहित औधैर्यउत्साह जो उद्यम इनदोनोकेद्वारा युक्तसमस्तकर्ममे सिद्धिअसिद्धिकीअपेक्षा हर्षविषादशून्य होयं ऐसेकर्त्तापुरुषोंको सात्विकस्वरूपकहतेहैं २६ औरपुत्रआदिमे स्नेहयुक्त औकर्मफलकाकामीऔपरधनका अभिलाषी औनिर्दयस्वभाव औअशौचरहितऔ हानिलाभमे शोकहर्षयुक्त कर्मकारीमनुष्य राजसस्वरूप कहे रजोगुणीहैं २७

अयुक्तःप्राकृतस्तब्धःशठोनैष्कृतिकोऽलसः विषादीदीर्घसूत्रीचकर्त्तातामसउच्यते २८ बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैवगुणतस्त्रिविधंशृणु प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वेनधनञ्जय २९

शाङ्करभाष्यं।

अयुक्तइति अयुक्तोऽसमाहितःप्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिःप्रकृतिपरवशोबालिशः स्तब्धोदण्डवत्ननमतिकस्मैचिच्छठःमायावीशक्तिगूहनकारीमायावान्नैष्कृतिकःपरवृत्तिच्छेदनपरःअलसोऽप्रवृत्तिशीलःकर्त्तव्येष्वपि विषादीसर्व्वदाअवसन्नस्वभावःदीर्घसूत्रीचकर्त्तव्यानांदीर्घप्रसारणःसर्वदामन्दस्वभावःयदद्यश्वोवाकर्त्तव्यं तन्मासेनापिनकरोति यश्चैवम्भूतःसकर्त्तातामसउच्यते २८ बुद्धेर्भेदमिति बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैवभेदंगुणतःसत्त्वादिगुणतःत्रिविधंशृणुइतिसूत्रोपन्यासःप्रोच्यमानंकथ्यमान

आनन्दगिरिकृतटीका

कर्त्तव्यानामिति एवंक्रियमाणेसतिअनिष्टमिदंकथञ्चिदापद्येत यदापुनरेवंक्रियते तदात्वनिष्टमेवसम्भावनोपनीतमिति चिन्तापरम्परायांमन्थरवृत्तिरित्यर्थः तदेवस्पष्टयति यदद्येति २८ ज्ञानादीनांप्रत्येकंत्रैविध्यमुक्त्वा वृत्तिमत्याबुद्धेस्तद्वृत्तेश्च

स्वामिकृतटीका

तामसंकर्त्तारमाह अयुक्तइति अयुक्तोऽनभिहितःप्राकृतोविवेकशून्यःस्तब्धोऽनम्रःशठःशक्तिगूहनकारीनैष्कृतिकःपरापमानीअलसोऽनुद्यमशीलःविषादीशोकशीलः यदद्यश्वोवाकर्त्तव्यंतन्मासेनापिनसम्पादयतियःसदीर्घसूत्रीएवंभूतःकर्त्तातामसः कर्त्तृत्रैविध्येनैवज्ञातुरपित्रैविध्यमुक्तं कर्मत्रैविध्येनचज्ञेयस्यापित्रैविध्यमुक्तं ज्ञातव्यं बुद्धेस्त्रैविध्यंनचकरणस्याप्युक्तंभविष्यति २८ इदानींबुद्धेर्धृतेश्चत्रैविध्यंप्रतिजानी

भाषाअनुबाद

और अयुक्तकहेअसावधान औप्राकृतकहेविवेकरहित औस्तब्धजोअनम्रस्वभाव औशठकहेकर्मचोर औनैःकृतिककहेपरका अपमानकरनेवाला तथाआलसी औविषादीजोसदाशोगी औदीर्घसूत्रीकहे जोकर्मतुर्तकरनेकाहो उसेमहीनोंटालै ऐसे मनुष्यतामसकर्त्ता कहातेहैं ऐसेहीकर्त्ताकीत्रैविध्यसे ज्ञाताभी तीनप्रकारहैं औकर्मकीत्रैविध्यसे ज्ञेयमात्रकोत्रैविध्यकहा औबुद्धित्रिविधकहनेसे कारणभी तीनप्रकारकेहैं २८ अबबुद्धि औधृतिकहेधैर्यको त्रैविध्यकहनेकी प्रतिज्ञाकरतेहैं कि हेधनञ्जयअर्जुन बुद्धिऔधैर्यके सत्त्वआदि गुणक्रमसे तीनभेदजोहैं उनकोमैं भिन्नभिन्न कहताहूं तुमसावधानहो सुनो २९

प्रवृत्तिञ्चनिवृत्तिञ्चकार्य्याकार्य्येभयाभयेबन्धंमोक्षञ्चयावेत्तिबुद्धिःसापार्थसात्त्विकी ३०

शाङ्करभाष्यं

मशेषेणनिरवशेषतोयथावत्पृथक्त्वेनविवेकतोधनञ्जय दिग्विजयेमानुषंदैवञ्चप्रभू तंधनंजयते तेनासौधनञ्जयोऽर्जुनः २९ प्रवृत्तिञ्चेति प्रवृत्तिञ्चप्रवृत्तिःप्रवर्त्तनंब न्धहेतुःकर्ममार्गःनिवृत्तिञ्चनिवृत्तिर्मोक्षहेतुः संन्यासमार्गःबन्धमोक्षसमानवाक्य त्वात्प्रवृत्तिनिवृत्तीकर्मसंन्यासमार्गावित्यवगम्यतेअथवाकार्य्याकार्य्येविहितप्रतिषि द्धेलौकिकेवाशास्त्रबुद्धेर्वाकर्त्तव्याकर्त्तव्येकरणाकरणेइत्येतत् कस्यदेशकालाद्यपेक्ष याविजानाति दृष्टादृष्टार्थानांकर्मणांभयाभये बिभेत्यस्मादितिभयन्तद्विपरीतमभयं भयञ्चाभयञ्चभयाभयेदृष्टादृष्टयोर्भयाभययोःकारणेइत्यर्थःबन्धंसहेतुकंमोक्षञ्च स हेतुकंयावेत्ति विजानातिबुद्धिःसापार्थसात्त्विकीतवज्ञानंबुद्धेर्वृत्तिर्बुद्धिस्तुवृत्तिमती धृ तिरपिवृत्तिविशेषएवबुद्धेः ३० ययेति ययाधर्मंशास्त्रचोदितंअधर्मञ्चप्रतिषिद्धं

आनन्दगिरिकृतटीका

धृत्याख्यायास्त्रैविध्यंसूचयति बुद्धेरिति सूत्रविवरणंप्रतिजानीते प्रोच्यमानमिति अर्जुनस्यधनञ्जयत्वंव्युत्पादयति दिगिति २९ तत्रादौसात्त्विकींबुद्धिंनिर्दिशति प्र वृत्तिञ्चेति प्रवृत्तिराचरणमात्रंअनाचरणमात्रञ्चनिवृत्तिरितिकिंनेष्यतेतत्राह ब न्धेति यस्मिन्वाक्येबन्धमोक्षावुच्येतेतस्मिन्नेवप्रवृत्तिनिवृत्त्योरुक्तत्वात्कर्ममार्गस्यबन्ध हेतुत्वान्मोक्षहेतुत्वाच्चसंन्यासमार्गस्यतावेवात्रग्राह्यावित्यर्थः करणाकरणयोर्निर्विष यत्वायोगाद्विषयापेक्षामवतार्य्ययोगंप्रविषयंनिर्दिशति कस्येति अनिष्टसाधनंभयमि ष्टसाधनमभयमिति विभजतेभयेति बन्धादिज्ञानमात्रस्यबुद्ध्यन्तरेपिसम्भवाद्विशेषणं ननुबुद्धिशब्दितस्यज्ञानस्यप्रागेवत्रैविध्यप्रतिपादनात्किमिति बुद्धेरिदानींत्रैविध्यं प्र

स्वामिकृतटीका

तेबुद्धेर्भेदमिति स्पष्टोऽर्थः २९ तत्रबुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिमितित्रिभिः प्रवृत्तिं

भषा अनुवाद।

अवइससोकसेले तीनसोकसेबुद्धिकी त्रैविध्यकहतेहैं किधर्म्ममेप्रवृत्ति औअ धर्मसेनिवृत्ति औ देशकालके अनुसार जोकर्त्तव्य औ अकर्त्तव्य औ काजअकाज जानि अर्थअनर्थज्ञान तथावन्धहोकैसे औ मोक्षहोवा कैसेहोता इसविचारसे भ यअभय येसव बुद्धिकहेअन्तःकरण जानिशकै जोऐसीबुद्धि सात्विकीहै इस जग ह बुद्धिकेद्वारा पुरुष सवजानताहै यहकहनेकोथे पर वहरीतिछोड इसीतरह कहा करणको कर्त्ता करके कहा है ३०

यथाधर्ममधर्मञ्चकार्य्यञ्चाकार्य्यमेवच अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ३१
अधर्म्मंधर्ममितियामन्यतेतमसाष्टता सर्व्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसी ३२

शाङ्करभाष्यं

कार्यञ्चाकार्यमेवचपूर्व्वोक्तेएवकर्याकार्ये अयथावन्नयथावत्सर्व्वतोनिर्णयेन नप्रजाना तियाबुद्धिःसापार्थराजसी ३१ अधर्ममिति अधर्मंप्रतिषिद्धंधर्मंविहितमिति या मन्यतेजानाति तमसाष्टताऽसतीसर्वार्थान्सर्व्वानेवज्ञेयपदार्थान्विपरीतानेव जाना ति बुद्धिःसापार्थतामसी ३२ धृत्येति धृत्याययाऽव्यभिचारिण्येतिव्यवहितेन

आनन्दगिरिकृतटीका।

तिज्ञायव्युत्पाद्यतेतदाह ज्ञानमिति तर्हिज्ञानेनगतत्वान्नपुनर्धृतिर्व्युत्पादनीयेत्याशं क्याहधृतिरपीति विशेषशब्देनज्ञानाद्व्यावृत्तिरिष्टा ३० कार्य्याकार्ययोर्द्धर्माधर्म्मा भ्यांपौनरुक्त्यंपरिहरति पूर्व्वोक्तइति पूर्व्वश्लोकेकार्याकार्यशब्दाभ्यांदृष्टादृष्टार्थानां क र्मणांकरणाकरणेनिर्द्दिष्टेतयोरेवात्रापिग्रहान्नधर्माधर्माभ्यां पूर्व्वपर्यायाभ्यांङ्गतार्थते त्यर्थःयाबुद्धिर्ययाबुद्ध्या बोद्धा निर्णयेन नजानातीत्यर्थः ३१ धर्मशब्दोनपुंस कलिङ्गोपीत्यभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तं तमसाष्टताऽविवेकेनवेष्टितेत्यर्थः कार्याकार्यादीनु

स्वामिकृतटीका।

धर्म्मंनिवृत्तिमधर्मंयस्मिन्देशेकालेचयत्कार्यमकार्यञ्चभयाभयेकार्य्याकार्यनिमित्तौ अर्थानर्थौ कथंबन्धःकथंवामोक्षइति यावुद्धिरन्तःकरणंवेति सासात्त्विकी ययाप्रमा न्वेत्तीति वक्तव्येकरणेकर्तृत्वोपचारः काष्ठानिपचन्तीतिवत् ३० राजसींबु द्धिमाह ययेति अयथावत्सन्देहास्पदत्वेनेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ३१

भाषाअनुवाद

और हेपार्थअर्जुन जिसबुद्धिमे धर्मअधर्म्म औकाजअकाज अयथावत्कहेठीक कठीक नजानाजाय सोबुद्धिराजसीहै ३१ और तमोगुणसे आवृत कहे घेरी जोबुद्धि अधर्मकोभीजानि धर्मकेसकल विषयको विपरीतकहे उलटाजाने ऐसी विपरीत ग्रहणकरनेवाली बुद्धि तामसी है यहांभी करणता बुद्धिकोउचित थी पर कर्तारूपसे कहाहै अथवा धर्मरूप अन्तःकरणकीवृत्ति बुद्धि औनिश्चय तथा इच्छाद्वेषआदिरूप अन्तःकरण की वृत्तिबहुतभी रहते धर्म अधर्म औ भय अ भय की साधनरूप बुद्धिको प्रधानकियाहै औरसब उपलक्षणरूपसे त्रिविधकहे गयेहैं ३२ अबइसश्लोकको अवधिकरके तीनश्लोकमेधृति को त्रैविध्य कह

धृत्यायया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

शाङ्करभाष्यं।

सम्बन्धः धारयते किं मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टा स्ताउच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति धृत्याहि धार्यमाणा नुच्छास्त्रमार्गविषया भवन्ति यो गेनेति योगेन समाधानेनाव्यभिचारिण्या नित्यसमाधानानुगतयेत्यर्थः एतदुक्तं भव त्यव्यभिचारिण्याधृत्यामनःप्राणेन्द्रियक्रियाः धार्यमाणायोगेनधारयतीति यैवं लक्ष णाधृतिः सापार्थसात्त्विकी ३३ ययेति ययातुधर्मकामार्थान् धर्मञ्चकामाञ्चार्थञ्चतें

आनन्दगिरिकृतटीका

न्यानुक्तांश्च संग्रहीतुं सर्व्वार्थानित्युक्तं तद्व्याचष्टे सर्वानेवेति विपरीतांश्चेति चका रमवधारणे गृहीत्वाविपरीतानेवेत्युक्तं ३२ इदानीं धृतिस्त्रैविध्यं व्युत्पिपाद यिषुरादौ सात्त्विकीं धृतिं व्युत्पादयति धृत्येति निर्दिष्टानाञ्चेष्टानां कथं धृत्या धारणं तत्राह ताइति तदेवानुभवेन साधयति धृत्याहीति ध्रियतेऽनयेति धृतिर्यत्नविशेषः तया धृत्या धार्यमाणा यथोपदिष्टाश्चेष्टाः शास्त्रमतिक्रम्य नार्थान्तरावगाहिन्यो भवन्ती त्यर्थः धृतिमेव समाध्यविनाभूतत्वेन विशिनष्टि योगेनेति ननु धृतेर्नियमेन समा ध्यनुगतत्वं कथमुक्तं क्रियाधारणोपयोगीत्याशंक्याह एतदिति उक्तक्रियाधार्यमाणा योगेन ब्रह्मणि समाधानेनैकाग्र्येणाव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया धृत्या धारयत्येर्यातदवि नाभावाभावेनियमेन तद्धारणासिद्धेरित्यर्थः ३३

स्वामिकृतटीका

तामसीं बुद्धिमाह अधर्ममिति विपरीतग्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः बुद्धिरन्तःक रणं पूर्वोक्तं ज्ञानन्तद्वृत्तिं धृतिरपि तद्वृत्तिरेव यद्वा अन्तःकरणस्य धर्मिणो बुद्धिरप्यध्य वसायलक्षणा वृत्तिरेव इच्छाद्वेषादीनां तद्वृत्तीनां वक्तुत्वेऽपि धर्माधर्मभयाभयसाध नत्वेन प्राधान्यादेतासां त्रैविध्यमुक्तं उपलक्षणञ्चैतदन्यासां ३२ इदानीं धृ तेस्त्रैविध्यमाह धृत्येति त्रिभिः योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुनाऽव्यभिचारिण्या विषया

भाषाअनुवाद

तेहैं कि हे अर्जुन योगकहे चित्तकी एकाग्रतासे औरऔर विषयका धारणा न करके जो धैर्य्यसे मन औप्राण तथा सब इन्द्रियोंकी सकलक्रिया की ऊर्द्ध जांय वही धृति सतोगुणी है ३३

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन प्रसङ्गेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ३४
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ३५

शाङ्करभाष्यं

धर्मकामार्थाः तान् धर्मकामार्थान् धृत्या यया धारयते मनसि नित्यकर्त्तव्यरूपानेवधारयति हे अर्जुन प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकांक्षी च भवति यः पुरुषः तस्य धृतिर्या सा पार्थ राजसी ३४ ययेति यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं संतापं विषादमवसादं विषण्णवदनतां मदं विषयसेवां आत्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्त्तव्यरूपतया कुर्वन्न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषो यस्तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ३५ गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणाञ्च

आनन्दगिरिकृतटीका

राजसीं धृतिं दर्शयति यया त्विति तेषां धारणप्रकारमभिनयति मनसीति फलाकांक्षीति कस्य विशेषणं तदाह यः पुरुष इति ३४ तामसीं धृतिं व्याचष्टे ययेति शोकं प्रियवियोगनिमित्तं सन्तापं विषण्णतामिन्द्रियाणां ग्लानिः विषयसेवा कुमार्गप्रवृत्तेरुपलक्षणमुक्तं स्वप्नादिमदान्तं सर्वमेव कर्त्तव्यतयात्मनो बहु मन्यमानो मनसि नित्यमेव कुर्वन् दुर्मेधाः न मुञ्चति किन्तु धारयत्येवेति योजना ३५ इत्तमनूद्यानन्त

स्वामिकृतटीका।

न्तरमवधारयन्त्रायया धृत्या मनसः प्राणस्य इन्द्रियाणाञ्च क्रिया धारयते नियच्छति सा धृतिः सात्विकी ३४ राजसीं धृतिमाह यया त्विति यया तु धृत्या धर्मार्थकामान् प्राधान्येन धारयते न विमुञ्चति तत्प्रसङ्गेन तत्फलाकांक्षी च भवति सा राजसी धृतिः ३४ तामसीं धृतिमाह ययेति दुष्टा अविवेकबहुला मेधा यस्य स दुर्मेधाः पुरुषो यया धृत्या स्वप्नादीन्न विमुञ्चति पुनः पुनरावर्त्तयति स्वप्नो ऽत्र निद्रा सा धृतिस्तामसी ३५

भाषाअनुवाद

अब राजसी धृति कहते हैं कि हे अर्जुन तिससे भिन्न जो धृति कि जिससे धर्म अर्थ औ काम सब श्रेष्ठरूप से धारण किये जांय परित्यक्त न होंय औ उनके सङ्गम से धर्मादि के फल की आकांक्षा भी होय ऐसी धृतिका नाम राजसी है ३४ अब तामसी धृति कहते हैं कि हे अर्जुन जिस मनुष्य की दुर्मेधा कहे अविवेकिनी नीच बुद्धि है और वह दुर्बुद्धि मनुष्य जिस धृति कहे धैर्य से निद्रा औ भय शोक तथा विषाद कहे दुख औ मद इनको नहीं छोड़ता है वह धृति तामसी है ३५ अब सुख भी तीन प्रकार का है य

सुखंत्विदानींत्रिविधंशृणुमेभरतर्षभ अभ्यासाद्रमतेयत्रदुःखान्तञ्चनिगच्छति ३६
यत्तदग्रे विषमिवपरिणामेऽमृतोपमं तत्सुखंसात्विकंप्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ३७

शाङ्करभाष्यं

त्रिधाभेदउक्तोऽथेदानींफलस्यसुखस्यत्रिविधोभेदउच्यते सुखमिति सुखन्तुइदानीं त्रिविधंशृणुसमाधानंकुर्वित्येतन्मेममभरतर्षभअभ्यासात्परिचयादावृत्तेरमतेरतिं प्रतिपद्यतेयत्रयस्मिन्सुखानुभवेदुःखान्तञ्चदुःखावसानंदुःखोपशमञ्चनिगच्छतिनिश्चयेनप्राप्नोति ३६ यत्तदिति यत् सुखमग्रे पूर्वंप्रथमसन्निपातेज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकंभवति परिणामेज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजंसुखममृतोपमन्तत्सुखंसात्विकंप्रोक्तंविद्वद्भिरात्मनोबुद्धिरात्मबुद्धेःप्रसादोनैर्मल्यंसलिलवत् स्वच्छता ततोजातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषयावात्मावलम्बनाबुद्धिरात्मबुद्धिस्तत्प्रसादे प्रकर्षाद्वाजातमित्येतत्तस्मात्सात्विकंतन्मतं ३७

आनन्दगिरिकृतटीका

श्लोकतात्पर्य्यमाह गुणेत्यादिना क्रियमाणंकारकाणांगुणतस्त्रैविध्योक्त्यनन्तरं फलस्यसुखस्यत्रैविध्योक्त्यवसरेसतीत्याह इदानीमितिहेयोपादेयभेदार्थंत्रैविध्यंसमाधानमैकाग्र्यंममवचनादितिशेषः यत्रत्युभयत्रसम्बध्यतेतत्त्रिविधंसुखमितिपूर्व्वेण सम्बन्धः ३६ तत्रसात्विकंसुखमादेयत्वेन दर्शयति यत्तदिति प्रथमसन्निपातं विभजते ज्ञानेति कुतस्तस्यदुःखात्मकत्वंतत्राह अत्यन्तेति दुःखात्मकत्वेदृष्टान्तमाह

स्वामिकृतटीका

इदानीं सुखस्यत्रैविध्यंप्रतिजानीते सुखन्त्विति स्पष्टोऽर्थः ३६

भाषाअनुवाद

ह प्रतिज्ञाआधे श्लोकसेकहतेहैं कि हेभरतवंशीअर्जुन अवत्रिविधसुखभी हमसेसुनो किजोपुरुष नित्यअभ्यासकेहेतुसे सुखभोगकरताहै औरविषयीलोगोंकेसमान विषयवासनासे अतिहउधरके सुखभोग नहीकरता प्रीतिको नहीप्राप्त होताहै ऐसाजोसुखभोगीपुरुष सोहठात्दुखके अन्तकोप्राप्तहोताअर्थात्दुखसेछूटजाताहै ३६ औरवहसुखकैसाहै इसपर कहते हैं किजोसुखअग्रेकहे प्रथमविषकेतुल्य है औअन्तको अमृतसमानहोताहै वहसुखसात्विकहै औआत्मा तथाबुद्धिकी प्रसन्नतासे उत्पन्नहै अर्थात्मलरूप रजोगुणतमोगुण तिनको सतोगुण दूरकरैहै तब वहसुखप्रगटैहै ३७ अवराजस सुखकहते हैं किविषय वासनासहि

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ३८

शाङ्करभाष्यं

विषयेति विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्सुखं जायते प्रथमं प्रथमक्षणेऽमृतोपममसृतम मंपरिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनर कादिहेतुत्वाच्चपरिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ३८

यदग्रेचेति यदग्रेचानुबन्धेचावसानोत्तरकाले च सुखं मोहकरमात्मनो निद्रा लस्यप्रमादोत्थं निद्राचालस्यञ्चप्रमादश्चतेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थन्त त्तामसमुदाहृतं ३९ अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते नेति न

आनन्दगिरिकृतटीका

विषमिवेति ज्ञानादिपरिपाकावस्थापरिणामस्तस्मिन्सति ततो जातमिति योजना तत्रैव हेत्वन्तरमाह आत्मनइति आत्मबुद्धिशब्दार्थान्तरमाह आत्मविषयेति अन्तः करणनैर्मल्याद्वा सम्यग्ज्ञानप्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ३७

राजसं सुखं हेयत्वाय कथयति विषयेति बलं सङ्घातसामर्थ्यं वीर्यं पराक्रमस्तं य शोरूपं शरीरसौन्दर्यं प्रज्ञा युतार्थग्रहणसामर्थ्यं मेधा गृहीतार्थस्याविस्मरणेनधारण शक्तिः धनंगोहिरण्यादि उत्साहस्तुकार्यं प्रत्युपक्रमादिः एतेषां नाशकत्वादैहिकं सुखं विषसममित्यर्थः तत्रैव हेत्वन्तरमाह अधर्मेति ३८

स्वामिकृतटीका

तत्र सात्विकं सुखमाह अभ्यासादिति सार्द्धेन यत्र यस्मिन्सुखे अभ्यासाद्भतेनतु विषयसुखवत्सहसारतिंप्राप्नोति यस्मिन्रममाणश्च दुःखस्यान्तमवसानं नितरां गच्छ तिप्राप्नोति कीदृशं यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वात् दुःखावह मिव भवति परिणामे त्वमृतसदृशं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो रजस्तमोम यत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततो जातं यत् सुखं तत् सात्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७

राजसं सुखमाह विषयेति विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत्प्रसिद्धं स्त्री संसर्गादि सुखं अमृतमुपमा यस्य तादृशं भवति अग्रे प्रथमं परिणामे च विषतुल्यं इ हामुत्रच दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतं ३८

भाषाअनुवाद

त इन्द्रियोंके संयोगसे जो प्रियसङ्गम आदि सुख होता है और पहले तो अमृततुल्य लगता है औ अन्तको दुखदाई हेतुसे विषसमान होता सोई सुख राजस है ३८

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं ३९
नतदस्ति पृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०

शाङ्करभाष्यम् ।

तदस्तितन्नास्तिपृथिव्यांवामनुष्यादिसत्वंप्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणिजातंदिविदेवेषुवा पुनःसत्वंप्रकृतिजैःप्रकृतितोजातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैःसत्वादिभिर्मुक्तंपरित्यक्तंयत्स्यान्न वेन्नतदस्तीति पूर्व्वेणसम्बन्धः सर्व्वःसंसारःक्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थउक्तः वृक्षरूपपरिकल्पनतयाचोर्ध्वमूलमित्यादिना तञ्चासङ्गशस्त्रेणदृढेनच्छित्वा ततः पदन्तत्परिमार्गितव्यमितिचोक्तं तत्रचसर्व्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौप्राप्तायांयथातन्निवृत्तिःस्यात्तथावक्तव्यंसर्व्वश्चगीताशास्त्रार्थउपसंहर्त्तव्यएतावानेवचसर्वोवेदःस्मृत्यर्थश्च ४०

आनन्दगिरिकृतटीका

तामसं सुखंत्यागार्थमेवोदाहरति यदग्रेचेति अनुबन्धशब्दार्थमाह अवसानेति मोहनं मोहकरन्तदुत्पत्तिहेतुमाह निद्रेति ३९ क्रियाकारकफलात्मनःसंसारस्यप्रत्येकंसात्विकादिभेदेननैविध्यमुक्त्वासंसारान्तर्भूतमेवकिञ्चित् गुणत्रयास्पृष्टमपिक्वचिद्भविष्यतीत्याशंक्याह अथेति संसारस्यसर्व्वस्यैवगुणत्रयसंस्पृष्टत्वंप्रकरणं अन्यद्वाऽप्राणीत्यत्राप्राणिशब्देनप्रसिद्धाःस्थावरादिगृह्यन्ते प्रकरणार्थमुपसंहृतम

स्वामिकृतटीका ।

तामसंसुखमाह यदिति अग्रे चप्रथमक्षणेअनुबन्धे चपश्चादपियत्सुखमात्मनो मोहकरंतदेवाह निद्राचआलस्यञ्चप्रमादश्चकर्त्तव्यावधारणराहित्येनमनोग्राह्यमेतेभ्यउत्तिष्ठतियत्सुखं तत्तामसमुदाहृतं ३९

भाषाअनुवाद

तामससुख कहते हैं कि अग्रे कहेमहिले औअनुबन्धकहेपीछेभी जोसुखमोहकारी विशेषसे निद्राऔआलस्य तथाप्रमादकहे चित्तकीअसावधानी औमनकी जडतासे जोसुखहोयसोईतामस सुखहै ३९ अबजोपूर्व्वअध्यायोंमे कहींनहीं कहा सोइसश्लोकसेले तीनश्लोकसे कहतेहैं किइनसतोगुणआदिप्रकृतिकेगुणोंसे मुक्तअर्थात छूटाहुआ सत्व कहेप्राणीमात्रनहींहै अथवा और कोईवस्तु क्या पृथिवीमे मनुष्यआदि क्यास्वर्गमे देवताआदिमे कोई भी गुन रहित नहीं है ४०

शाङ्करभाष्यं

पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेयइत्येवमर्थंब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिरारभ्यतेब्राह्मणेतिब्राह्मणाश्चक्षत्रियाश्चविशश्चब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषांब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणाञ्चशूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वेसतिवेदेऽनधिकारात्हेपरन्तपकर्माणिप्रविभक्तानीतरेतरविभागेनव्यवस्थापितानिकेनस्वभावप्रभवैर्गुणैःस्वभावईश्वरस्यप्रकृतिःत्रिगुणात्मिका माया साप्रभवोयेषांगुणानांतेस्वभावप्रभवास्तैःशमादीनिकर्माणिप्रविभक्तानिब्राह्मणादीनामथवाब्राह्मणस्वभावस्यसत्वगुणप्रभवःकारणंतथाक्षत्रियस्वभावस्यसत्त्वोपसर्जनंरजःप्रभवःवैश्यस्वभावस्यतमउपसर्जनंरजःप्रभवःशूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनंतमःप्रभवःप्रशान्त्यैश्वर्येहामूढस्वभावदर्शनाच्चतुर्णांअथवाजन्मान्तरकृतसंस्कारःप्राणिनांवर्त्तमानजन्मनिस्वकार्य्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तःस्वभावःसप्रभवोयेषांगुणानान्तेस्व

आनन्दगिरिकृतटीका

नुवदति सर्वइति तस्यानेकात्मकत्वेनहेयत्वंसूचयति क्रियेति निर्गुणादात्मनोवैलक्षण्याच्चतस्यहेयतेत्याह सत्वेति अनर्थत्वाच्चतस्यत्याज्यत्वमनर्थत्वञ्चाविद्याकल्पितत्वेनावस्तुत्वादित्याह अविद्येतिनकेवलमष्टादशेसंसारोदर्शितःकिन्तुपञ्चदशेपीत्याह वृक्षेतिचकारात्सर्वःसंसारःइत्यनुकृष्यतेसंसारध्वस्तिसाधनंसम्यक्ज्ञानञ्च तत्रैवोक्तमित्याह असङ्गेति वृत्तमनूद्यानन्तरसन्दर्भतात्पर्यमाह तत्रचेतिउक्तोविनिवर्त्तयिषितःसंसारःसति सम्भ्यापराम्टश्यते सर्वोहिसंसारोगुणत्रयात्मकोनच गुणानांप्रकृत्यात्मकानांसंसारकारणीभूतानांनिवृत्तियुक्ताप्रकृतेर्नित्यत्वादित्याशङ्कायां स्वधर्मानुष्ठानात्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यागुणानामज्ञानात्मकानांनिवृत्तिर्यथाभवतितथास्वधर्मजातं वक्तव्यमित्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः तत्तद्वर्णप्रयुक्तधर्मजातानुपदेशेचोपसंहारप्रकरणप्रकोपःस्यादित्याह सर्वश्चेति उपसंहृते गीताशास्त्रार्थेयद्यपिसर्वोवेदार्थः सूत्रार्थश्च सर्वउपसंहृतस्तथापिमुमुक्षुभिरनुष्ठेयमस्तिवक्तव्यमवशिष्टमित्याशंक्याह एतावानिति अनुष्ठेयपरिमाणनिर्द्धारणवदुक्तशङ्कानिवर्त्तनंशास्त्रार्थोपसंहारस्येत्येतदुभयञ्चकारार्थः ४० सम्प्रतिवर्णचतुष्टयस्यअनुष्ठेयंधर्मजातंसंकीर्णमितिसूत्रसुमन्यस्य

स्वामिकृतटीका

अनुक्तमपिसंगृह्णन्प्रकरणार्थमुपसंहरति नतदितित्रिभिः एभिःप्रकृतिसंभवैः सत्वादिभिर्गुणैर्मुक्तंहीनंसत्वंप्राणिजातंअन्यद्वायत्स्यात्तत्पृथिव्यांमनुष्यादिषु दिविदेवेषुचंक्वापि नास्तीत्यर्थः ४० ननु यद्येवंसर्वमपिक्रियाकारकफलादिकं प्रा

ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणाञ्चपरन्तप कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१

शाङ्करभाष्यं

भावप्रभवागुणाःगुणप्रादुर्भावस्यनिष्कारणत्वानुपपत्तेःस्वभावः कारणमिति कारण विशेषोपादानंएवंस्वभावप्रभवैःप्रकृतिप्रभवैःसत्वरजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्य्यानुरू पेणशमादीनिकर्माणिप्रविभक्तानि ननु शास्त्रप्रविभक्तानिशास्त्रेणविहितानि ब्राह्म णादीनांशमादीनिकर्माणिकथमुच्यते सत्वादिगुणप्रविभक्तानीतिनैषदोषः शास्त्रे णापिब्राह्मणादीनां सत्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणिप्रविभक्तानि न गुणानपेक्षयेति शास्त्रप्रविभक्तान्यपिकर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यते ४१

आनन्दगिरिकृतटीका

ति ब्राह्मणेति उपनयनसंस्कारवत्त्वेसति वेदाधिकारित्वंसमानमितित्रयाणांसमा सकरणमितरेषामसमासे हेतुमाह शूद्राणामिति एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वंक र्मणामसंकीर्णत्वेन व्यवस्थापकं प्रश्नपूर्वकंप्रकटयति केनेत्यादिना स्वभावप्रभवैर्गु

भाषाअनुवाद

जो समस्तक्रियाऔकारककहे क्रियोंके साधन तथा फलआदि औ प्राणीमा त्र सबभी त्रिगुणात्मककहे त्रिगुणमय भयेहैं तो इनलोगोंकी मुक्तिकैसेघटै कहे होसकै है इस शङ्कानिवारण के अर्थ अपनेअपने अधिकारअनुसार कर्मअनु ष्ठानकेद्वारा भगवतआराधनसेभई भगवतकी कृपाप्राप्तिसेप्रगट जोतत्वज्ञान तिस केद्वाराही जोमुक्तिहोगी यहजोगीताकासारसंग्रह सोदेखावनेकामानसकर इस श्लोकसेअध्यायसमाप्तितक प्रकारान्तर कहे दूसरीरीत कहनेका आरम्भकरते हैं किहेपरन्तप शत्रुनाशकअर्जुन ब्राह्मणक्षत्रीवैश्यऔशूद्र इनके कर्मप्रविभक्त क हे प्रकृष्टरूपसे भिन्नभिन्नविहित हैं और द्विजपदसे शास्त्रमे ब्राह्मणआदि तीन वर्णकहेजाते हैं इससे शूद्रको अलगकरके कहा हैं सोई लक्षण कहते हैं कि स्वभावकहे सतोगुणआदि जिनसेसबका प्रभवकहे उत्पत्तिहै उन्हीकेअनुसार ब्रा ह्मणआदि के कर्म प्रथकप्रथक विहितहैं अथवा स्वभावकहेपूर्वजन्मका संस्कार उसके अनुसार जोब्राह्मणआदिकी गुणक्रमसेकर्मोंमे प्रवृत्तिहै विशेषयहकि ब्रा ह्मण सतोगुणप्रधान है औक्षत्री कुछसतोगुणसहित रजोगुणप्रधान है और वैश्य कुछसतोगुणतमोगुणलेकर रजोगुणप्रधान है और शूद्रकुछ रजोगुणयु क्ततमोगुणप्रधान है इससेशास्त्रनेउनकोवैसेहीकर्मकहायहजानो ४१

शाङ्करभाष्यं

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यते शमइति शमदमौचयथाव्याख्यातार्थौ तपोयथो
क्तंशारीरादि शौचंव्याख्यातंक्षान्ति:क्षमा आर्जवंऋजुतैवच ज्ञानंविज्ञानं आस्तिक्यंआ
स्तिभाव:श्रद्दधानता परमार्थेष्वागमार्थेषु ब्रह्मकर्मब्राह्मणजाते:कर्मब्रह्मकर्म स्व
भावजं यदुक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणै:प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ४२

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गुणैरित्यस्यार्थान्तरमाह अथवेति उक्तव्यवस्थायांकार्यदर्शनंप्रमाणयति प्रशान्तैरिति
स्वभावशब्दस्यार्थान्तरमाह अथवेति किमितिगुणाभिव्यक्तेःकृतवासनाधीनत्वमित्या
ह गुणेतिननुनास्तिगुणप्रादुर्भावस्यनिर्हेतुकत्वंप्रकृतिजैर्गुणैरिति प्रकृतेर्गुणकारण
त्वाभिधानादतआह स्वभावइति वासनाकारणमिति गुणाव्यक्तेर्निमित्तकारणत्वं
विवक्षितंप्रकृतिस्तुउपादानमितिभाव: उक्तमुपसंहरति एवमिति स्वभावप्रभवै:
सत्त्वादिगुणै:ब्राह्मणादीनांकर्माणिप्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति शास्त्रस्यधर्मा
विभागहेतो:सत्त्वादिविशेषापेक्षयैव विभागज्ञापकत्वादुभयत्र विभागहेतुत्वोक्तिर
विरुद्धेति परिहरति नैषदोषइति ४१ प्रविभक्तानि कर्माण्येवप्रश्नद्वाराविविच्यद
र्शयति कानीत्यादिना अन्त:करणोपशम:शमोदमोबाह्यकरणोपरतिरित्युक्तंस्मार
यति यथेति त्रिविधन्तप:सप्तदशेदर्शितमित्याह तपइति शौचमपिबाह्याभ्यन्तरभेदेन
प्रागेवोक्तमित्याह शौचमिति क्षमानामाकृष्टस्य ताडितस्यवा मनसिविकाराराहि
त्यं ज्ञानं शास्त्रीयं पदार्थज्ञानं विज्ञानं शास्त्रार्थस्यस्वानुभवपर्यन्तत्वापादनंद्विधा
व्याख्यातं स्वभावशब्दार्थमुपेत्याह यदुक्तमिति ४२

स्वामिकृतटीका

गुणजातञ्चत्रिगुणात्मकमेवतर्हिकथमस्यमोक्षइत्यपेक्षायांस्वस्वाधिकारविहितै:कर्म
भि:परमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवंसर्वगीतार्थसारंसंगृह्य दर्शयितुं प्र
कारान्तरमारभते ब्राह्मणेत्यादियावदध्यायसमाप्ति हेपरन्तपहेशत्रुतापनब्राह्मणा
नांक्षत्रियाणांवैश्यानांशूद्राणाञ्चकर्माणिप्रविभक्तानिप्रकर्षेणविभागतोविहितानि शू
द्राणांसमासात्पृथककरणंद्विजत्वाभावेनवैलक्षण्यंविभागोपलक्षणमाह स्वभाव:सा
त्विकराजसादि:प्रभवति प्रादुर्भवतियेभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतै:यद्वास्वभावप्रभवै:पूर्व
जन्मसंस्कारप्रादुर्भूतैरित्यर्थ: तत्रसत्त्वप्रधानाब्राह्मणा: सत्त्वोपसर्जनरज:प्रधाना:
क्षत्रिया: तमउपसर्जनरज:प्रधाना वैश्या:रजउपसर्जनतम:प्रधाना: शूद्रा: ४१

शमोदमस्तपःशौचंक्षान्तिरार्जवमेवच ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजं ४२
शौर्य्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनं दानमीश्वरभावश्चक्षात्रकर्मस्वभावजं ४३

शाङ्करभाष्यं

शौर्यमिति शौर्यंशूरस्यभावस्तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्धारणं सर्वावस्थास्वनवसादोभवति यथाधृत्योत्तम्भितस्य दाक्ष्यंदक्षस्यभावः सहसाप्रत्युत्पन्नेषुकार्येष्वव्यामोहेनप्रवृत्तिर्युद्धेचाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावःशत्रुभ्यः दानंदेयेषुमुक्तहस्तता ईश्वरंभावः ईश्वरस्यभावःप्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान्प्रति क्षात्रंकर्मक्षत्रियजातेर्विहितंकर्म क्षात्रंकर्मस्वभावजं ४३ कृषीति कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंकृषिश्चगो

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शूरस्यभावोविक्रमोवलवत्तरानपिप्रहर्त्तुंप्रवृत्तिः प्रागल्भ्यंपरैरधर्षणीयत्वं महत्यामपिविपदिदेहेन्द्रियोत्तम्भनीचित्तवृत्तिर्धृतिरितिव्याचष्टे सर्वावस्थास्विति दक्षस्यभावमेवविभजते सहसेति ४३

स्वामिकृतटीका

तत्रब्राह्मणस्यस्वाभाविकानिकर्माण्याह शमइति शमश्चित्तोपरमःदमोवाह्येन्द्रियोपरमःतपः पूर्वोक्तंशारीरादि शौचंवाह्याभ्यन्तरंक्षान्तिः क्षमाआर्जवमवक्रता ज्ञानंशास्त्रीयंविज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्तिपरलोकइतिनिश्चयःएतच्छमादिब्राह्मणस्यभावाज्जातंकर्म ४२ क्षत्रियस्यस्वाभाविकंकर्माह शौर्यमिति शौर्यंपरा

भाषाअनुवाद

तो वेस्वाभाविक कौनकर्म हैं सोई कहते हैं कि शमकहे चित्तकी शान्तिऔ दमकहे वाह्य इन्द्रियोंकी शान्ति औ तपजो १७अध्यायके १४ श्लोकमे शरीरकी तपस्या कहाहै तथा शौचअर्थात् वाहरभीतरकीशुद्धि औक्षान्तिकहेक्षमा आर्जव कहेसीधापन औज्ञानकहे शास्त्रकेअर्थकावोधऔविज्ञानकहे अनुभव तथाआस्तिक्यकहेपरलोकहै असीनिश्चयरूपवुद्धियेसवब्राह्मणोंकेस्वभावसिद्धकर्महैं सोजानो ४२ अवक्षत्रियकेस्वभावज जोकर्म उनकोकहतेहैं किशौर्यकहे पराक्रम औतेज कहेढीठापन धृतिकहे धैर्य औदाक्ष्यकहे निपुणता औसंग्राम आनपड़नेसे पीठि देंनभागना तथा दानकहे उदारता औईश्वरभावअर्थात् विषय सम्बन्धी नियम आदिकरनेकी शक्ति येसव क्षत्रियके स्वभावहोसे उत्पन्नकर्महैं ४३

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्मस्वभावजं परिचर्य्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजं ४४

शाङ्करभाष्यं ।

रक्ष्यञ्चवाणिज्यञ्च कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं कृषिर्भूमेर्विलेखनं गारक्षतीतिगोरक्ष स्तद्भावोगोरक्ष्यंपाशुपाल्यं वाणिज्यंवणिक्कर्मक्रयविक्रियादिलक्षणं वैश्यकर्म वैश्य जातेःकर्मवैश्यकर्मस्वभावजं परिचर्य्यात्मकंशुश्रूषास्वभावंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजं ४४

एतेषांजातिविहितानांकर्मणांसम्यगनुष्ठितानांस्वर्गप्राप्तिःफलंस्वभावतःवर्णा श्रमादयश्चस्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्यकर्मफलमनुभूय ततःशेषेणविशिष्टदेशजातिकुलध र्मायुःश्रुतवृत्तसुखमेधसोजन्मप्रतिपद्यन्तेइत्यादिस्मृतिभ्यः पुराणेचवर्णानामाश्रमा णाञ्चलोकफलभेदविशेषस्मरणात् कारणान्तरात्त्विदंवक्ष्यमाणंफलंश्रृणुस्वेस्वेइति स्वेस्वेयथोक्तलक्षणभेदेकर्मण्यभिरतस्तत्परःसंसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कार्यैन्द्रियाणांज्ञानाधिष्ठानयोग्यतालक्षणांसंसिद्धिं लभते प्राप्नोतिनरोधिकृतःपु रुषःकिंस्वकर्मानुष्ठानादेवसाक्षात्संसिद्धिं नकथंतर्हिस्वकर्मनिरतःसिद्धिं यथा येन प्रकारेणविन्दति तच्छृणु ४५ यतइति यतोयस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टावा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वैश्यशूद्रयोःकर्मविवक्षयाऽनुवदति कृषिवाणिज्यगोरक्षेतिस्पष्टार्थः ४४

स्वामिकृतटीका ।

क्षमः तेजःप्रागल्भ्यं धृतिर्धैर्य्यं दाक्ष्यंकौशलं युद्धेचाप्यपलायनं अपराङ्मुखता दा नमौदार्यं ईश्वरभावोनियमनशक्तिः एतत्क्षत्रियस्य स्वाभाविकंकर्म ४३

वैश्यशूद्रयोःकर्माह कृषीति कृषिःकर्षणं गारक्षतीतिगोरक्षस्तस्यभावोगो रक्ष्यंपाशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यंक्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्यस्वाभाविकंकर्म त्रैव र्णिकपरिचर्यात्मकं शूद्रस्यापि स्वभावजंकर्म ४४

भाषा अनुवाद

अववैश्यकेस्वभावज कहेस्वभावसिद्धकर्म कहतेहैं किकृषीकहे खेती औगोर क्षा जोदोप्रकारकीहै एकतो गउकारक्षण दूसरा अपनेआश्रितका पालनकरना औवाणिजव्यापार खरीदनावेचना तथा ब्राह्मणऔ देवतामे यज्ञारखना येसव वैश्यवंशकेस्वाभाविक कर्महैं अवशूद्रका कर्मसुनो किइनतीनोवर्णको सेवारूप व्यापार शूद्रका स्वभावज कर्महै शूद्रको सेवाछोड़ औरकोईभी कर्मनहीहै ४४

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ४५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वभावस्तु पूर्व्ववत् क्रमादिपरिचर्यान्तकर्म्मणां विभज्योक्तानामभ्युदयं फलमादावुपन्यस्यति एतेषामिति स्वभावतो विहितत्वादेव मोक्षापेक्षामन्तरेणानुष्ठानादित्यर्थः तत्र प्रमाणमाह वर्णा इति शेषशब्देन भुक्तकर्म्मणोतिरिक्तं कर्मानुशयशब्दितमुच्यते प्रत्येकं देशादिभिर्व्विशिष्टशब्दः सम्बध्यते आदिशब्देन तद्यथा अग्नेफलार्थे निर्म्मितेच्छायागन्धाद्यनूत्पद्यते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते न धर्म्मं हानिर्भवतीति स्मृतिर्गृह्यते इतश्चोक्तानां कर्म्मणां स्वर्गफलत्वं युक्तमित्याह पुराणे चेति उक्तं हि यस्तु सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम्न्तद्वर्णबन्धमुक्तो सौ लोकानाप्नोत्यनुत्तमानिति यस्त्वेतानियतश्चर्यां चान प्रस्थश्चरेत्मुनिः संहत्याग्निबहोपानजयेल्लोकांश्च शाश्वतान् इति मोक्षार्थेय श्चरेतेयथोक्तं शुचिः सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः अनिन्धनं ज्योतिरिवप्रशान्तं सब्रह्मलोकान् श्रयते द्विजातिरितिच सर्व्व एते पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतिश्च कारार्थः यदि पुनर्मोक्षापेक्षयोक्तानि कर्माण्यनुष्ठीयेरंस्तदा मोक्षफलत्वं तेषां सेत्स्यतीत्याह कारणान्तरादिति तदेव कारणान्तरं यन्मोक्षापेक्षयातेषामनुष्ठानं मोक्षोपायेषु सात्विकेषु ब्राह्मणधर्मेषु क्षत्रियादीनामनधिकारात् ब्राह्मणानामेव मोक्षो न क्षत्रियादीनामित्याशंक्याह स्वे स्वे इति यथा स्वे कर्मण्यभिरतस्य बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्ताऽऽप्तज्ञानस्य मोक्षोपपत्तेर्ब्राह्मणातिरिक्तस्यापि ज्ञानवतो मुक्तिरिति मत्वा पूर्व्वार्द्धं व्याचष्टे स्वे स्वे इत्यादिना संसिद्धिशब्दस्य मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण तल्लाभे तादूर्ध्वे न संन्यासादिविधानानर्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते किमिति न तावन्मात्रेण साक्षान्मोक्षो ज्ञाननिष्ठायोग्यता चेति परिहरति नेति तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य संसिद्धिरितिपृच्छति कथं तर्हीति उत्तरार्द्धेनोत्तरमाह स्वकर्मेति तच्छृणु तं प्रकारमेकाग्रचेतो भूत्वा श्रुत्वावधारयइत्यर्थः ४५ तमेव प्रकारं साधयति यत इति यतः

भाषा अनुवाद

ब्राह्मण आदि वर्णोंके इनसबकर्मोंको ज्ञानका हेतुत्व कहते हैं कि अपने अपने अधिकार के अनुसार विहितकर्ममे निरत कहे निष्ठासे लगेहुये मनुष्य संसिद्ध कहे ज्ञानकी योग्यता लाभकरते हैं औ कर्मके द्वारा ज्ञानप्राप्ति की प्रकार इस श्लोकके आधेसे लें डेढ़श्लोकसे कहते हैं कि अपने कर्ममे सब तरह निष्ठायुक्त पुरुष जिस प्रकार से तत्वज्ञान लाभकरते हैं सो प्रकार तुम श्रवण करो ४५

यतः प्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्व्वमिदंततं स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिं विन्दतिमानवः ४६

शाङ्करभाष्यं

यस्मादन्तर्यामिणईश्वरात्भूतानांप्राणिनांस्यात् येनेश्वरेणसर्वमिदंततंजगद्व्याप्तंस्व कर्मणापूर्व्वोक्तेनप्रतिवर्णन्तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाराध्यकेवलंज्ञाननिष्ठायोग्यताल क्षणांसिद्धिंविन्दतिमानवोमनुष्यः ४६ यतएवमतःश्रेयानिति श्रेयान्प्रशस्य तरः स्वधर्मः विगुणोपीत्यपिशब्दोद्रष्टव्यःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभावनियतं स्वभा वेननियतंयदुक्तंस्वभावजमिति तदेवोक्तंस्वभावनियतमिति यथाविषजातस्यद्वक्रमेः विषं न दोषकरं तथा स्वभावनियतंकर्मकुर्व्वन्नाप्नोतिकिल्बिषंपापंस्वभावनियतं कर्मकु र्व्वाणोविषजातइव क्रमिःकिल्बिषं नाप्नोतीत्युक्तं ४७

आनन्दगिरिकृतटीका

शब्दार्थंयस्मादित्युक्तं व्यक्तीकरोति यास्मादिति प्राणिनामुत्पत्तिर्यस्मादीश्वरात्तेषां चेष्टा च यस्मादन्तर्यामिणोयेनच सर्व्वंव्याप्तंस्वदेवघटादिकार्यस्य कारणातिरिक्तस्व रूपाभावात्तंस्वकर्मणाभ्यर्च्य मानवःसंसिद्धिं विन्दतीति सम्बन्धः नहि ब्राह्मणादीनां यथोक्तधर्मनिष्ठया साक्षान्मोक्षउपलभ्यते तस्यज्ञानैकलभ्यत्वात् किन्तु तन्निष्ठानांशु द्धबुद्धीनांकर्मसु फलमपश्यतामीश्वरप्रसादासादितविवेकवैराग्यवतां संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठायोग्यतावतां ज्ञानप्राप्त्या मुक्तिरित्यभिप्रेत्याह केवलमिति ४६

स्वामिकृतटीका

एवं भूतस्यापि ब्राह्मणादिकर्मणोज्ञानहेतुत्वमाह स्वेस्वेइति स्वस्वाधिकारवि हिते कर्मण्यभिरतः परिनिष्ठितोनरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते ४५

कर्मणा ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह स्वकर्मेतिसार्द्धेन स्वकर्मपरिनिष्ठितोयथायेनप्र कारेण तत्त्वज्ञानं लभते तंप्रकारंशृणुतमेवाह यतइति यतोऽन्तर्यामिणः परमेश्व राद्भूतानांप्राणिनांप्रवृत्तिश्चेष्टाभवति येनात्मनासर्व्वमिदं विश्वंततंव्याप्तं तमीश्वरं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य पूजयित्वासिद्धिं लभते मनुष्यः ४६ स्वकर्मणेति विशेषणस्यफल

भाषाअनुवाद

अत्र कर्म से ज्ञानप्राप्तिका प्रकार कहतेहैं कि अन्तर्यामीरूप जोपरमेश्वर जिससे प्राणीमात्र चेष्टाकरतेहैं औ कारणस्वरूप जोईश्वर जिसईश्वरसे यह समस्तजगत व्याप्तहै उस ईश्वर को समस्त कर्मकेद्वारा अभ्यर्च्य कहेपूजन करके मनुष्य सम्पूर्णज्ञानकी योग्यतास्वरूप सिद्धिको प्राप्तहोते हैं ४६

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वभावनियतंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषं४७

शाङ्करभाष्यं

परधर्मं भयावह इत्युक्तमात्मज्ञनहिकश्चित् क्षणमप्यकर्मकृत्तिष्ठतीत्यतः स
हजमिति सहजं सहजन्मनैवोत्पन्नंकिं सहजं तत कर्म कौन्तेय सदोषमपिविगु
णत्वान्नत्यजेत् सर्वारम्भा आरम्भान्तइत्यारम्भाःसर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणात् यः
कश्चिदारम्भः स्वधर्मःपरधर्मश्च ते सर्वेसदोषाः हियस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः
त्रिगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेनसहजेनाग्निरिवावृताःसहजस्यकर्मणः स्वधर्माख्यस्य

आनन्दगिरिकृतटीका

स्व धर्मानुष्ठानस्यबुद्धिशुद्ध्यादिद्वारा मोक्षावसायित्वात्तदनुष्ठानमावश्यकमित्याह
यतइति ननुयुद्धादिलक्षणंस्वधर्मंकुर्वन्नपिहिंसाधीनंपापंप्राप्नोति तत्कथंस्वधर्मः
श्रेयानिति तत्राह स्वभावेति स्वकीयंवर्णाश्रमंनिमित्तीकृत्यविहितं स्वभावजमित्यध
स्तादुक्तमित्याह यदुक्तमिति निग्रहात्मकमपिविहितंकर्मकुर्वन्पापंनाप्नोतीत्यत्र दृ
ष्टान्तमाह यथेति इतश्चविहितंकर्मदोषवदपिकर्त्तव्यंप्रकारान्तरासम्भवादित्युक्ता
नुवादपूर्वकंकथयति स्वभावेत्यादिना नहि कृमिर्विषजोविषनिमित्तंमरणं प्रतिपद्य
ते तथापापाधिकृतःपुरुषोदोषवदपिविहितंकर्मकुर्वन् पापंनाप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः४७

स्वामिकृतटीका

माह श्रेयानिति विगुणोपिस्वधर्मःसम्यगनुष्ठितादपिपरधर्मात्श्रेष्ठःनच बन्धुवधा
दियुक्तात्युद्धादेःस्वधर्मात्भिक्षाटनादिपरधर्मः श्रेष्ठइति मन्तव्यं यतः स्वभावेनपू
र्वोक्तेननियतं नियमेनोक्तंकर्म कुर्व्वन्किल्बिषं नाप्नोति ४७

भाषाअनुवाद।

और पूर्व स्लोकमे कहाजो स्वकर्मणातमभ्यर्च्य उसीस्वकर्मविशेषणवचन का फ
लकहते हैं किस्वनुष्ठितकहेअच्छीतरहसे किये हुये परायेकेधर्मकी अपेक्षासे
स्वधर्मकहे अपनाधर्म्म विगुणअर्थात्अङ्गहीनभी श्रेयकहेअति उत्तमहै इमकहेतुसे
बन्धुवधआदिसे युक्तभीक्षत्रीका धर्म जोयुद्ध तिससेभिक्षाटनरूप परधर्मश्रेष्ठनहीं
है औ पूर्वोक्तस्वभावक्रमसे नियत कहेनियमस्वरूपशास्त्रोक्तस्वधर्मका अनुष्ठानक
र्त्ताहुआ कोईभी पुरुष किल्बिष जो पाप तिसकोनहीं प्राप्तहोताहै सोअर्जुन तुम
किसविचारके वखेडेमेपडे हो अपनेकामकोदेखो इसचिन्तासे कुछफलनहींहै४७

शाङ्करभाष्यं ।

परित्यागेनपरधर्मानुष्ठानेपि दोषात्नैवमुच्यते भयावहश्चपरधर्मः नचशक्यतेऽशेष
तस्त्यक्तुमज्ञेनकर्मवतातस्मान्नत्यजेदित्यर्थः किमशेषतस्त्यक्तुमशक्यंकर्मेतिनत्यजेत् किं
वासहजस्यकर्मणस्त्यागेदोषोभवतीति किञ्चातोयदि तावदशेषस्त्यक्तुमशक्यमिति
नत्याज्यंसहजंकर्मैवन्तर्ह्यशेषतस्त्यागेगुणएवस्यादिति सिद्धंभवति सत्यमेवमशेषत
स्त्यागएवनोपपद्यतेइतिचेत्किंनित्यप्रचलितात्मकःपुरुषोयथासांख्यानांगुणाःकिम्वा
क्रियैवकारकंयथाबौद्धानांपञ्चस्कन्धाःक्षणप्रध्वंसिनःउभयथापिकर्मणोऽशेषतस्त्यागो
नभवत्यथतृतीयोपि पक्षोयदाकरोतितदा सक्रियंवस्तुयदानकरोतितदानिःक्रियंवस्तु
तदेवतत्रैवंसति शक्यंकर्माशेषतस्त्यक्तुं अयंत्वस्मिन्तृतीयपक्षेविशेषोननित्यप्रचलि
तंवस्तुनापिक्रियैवकारकंकिंतर्हिव्यवस्थितेद्रव्येऽविद्यमानाक्रियोत्पद्यते विद्यमाना
चविनश्यति शुद्धंद्रव्यंशक्तिमदवतिष्ठतइति एवमाहुःकाणादास्तदेवचकारकमित्य
स्मिन्पक्षेकोदोषइत्ययमेवतुदोषोयतस्त्वभागवतंमतमिदंकथंज्ञायते यतआह भग
वान्नासतोविद्यतेभावइत्यादि काणादादीनांह्यसतोभावःसतश्चाभावइतीदंमतमभा
गवतत्वेपिन्यायवत्वेकोदोषइतिचेदुच्यते दोषवत्विदंसर्व्वप्रमाणविरोधात् कथंयदि
तावद्द्व्यणुकादिद्रव्यंप्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवासदुत्पन्नञ्चस्थितंकञ्चित्कालंपुनरत्यन्तमे
वासत्त्वमापद्यते तथाच सत्यसदेवसज्जाते अभावोभावोभवतिभावश्चाभावइति त
त्राभावोजायमानःप्रागुत्पत्तेःशशविषाणकल्पःसमवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं कारण
मपेक्ष्यजायतइति नचैवंभावउत्पद्यते कारणञ्चापेक्षतइति शक्यंवक्तुमसतां शश
विषाणादीनामदर्शनाद्भावात्मकाश्चेत्घटादयउत्पद्यमानाःकिञ्चिदभिव्यक्तिमात्रेका
रणमपेक्ष्योत्पद्यन्तइति शक्यंप्रतिपत्तुं किञ्चअसतश्चसद्भावेसतश्चासद्भावेनक्व
चित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वासःकस्यचित्स्यात् सत्सदेवासदसदेवेतिनिश्च
यानुपपत्तेःकिञ्चोत्पद्यतइति द्व्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धमाहुःप्रागुत्पत्तेश्चास
त्पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्यस्वकारणैःपरमाणुभिःसत्तयाच समवायलक्षणेनस
म्बन्धेनसम्बद्ध्यते सम्बद्धंसत् कारणसमवेतंसन्भवति तत्र वक्तव्यं कथमसतःसत्कार
णंभवेत्सम्बन्धोवाकेनचित् नहि बन्ध्यापुत्रस्यसत्तासम्बन्धोवाकारणैःकेनचित्
प्रमाणतःकल्पयितुंशक्यंननुनैवंवैशेषिकैरभावस्यसम्बन्धःकल्प्यते द्व्यणुकादीनांहिद्र
व्याणांस्वकारणेनसमवायलक्षणःसम्बन्धःसतामेवोच्यतेइतिनसम्बन्धात् प्राक्सत्वान
भ्युपगमान्नहि वैशेषिकैःकुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राक्घटादीनामस्तित्वमि

शाङ्करभाष्यं

ष्यते नच स्त एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्तिततश्चासतएवसम्बन्धः परिशेष्यादि ष्टोभवति नन्वसतोऽपि समवायलक्षणःसम्बन्धोनविरुद्धः नवन्ध्यापुत्रादीनामदर्शना त्घटादेरेवप्रागभावस्यस्वकारणसम्बन्धोभवति नवन्ध्यापुत्रादेरभावस्यतुल्यत्वेपीति. विशेषोऽभावस्यवक्तव्यःएकस्याभावोद्वयोरभावःसर्व्वस्याभावःप्रागभावःप्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावइतिलक्षणतो नकेनचिद्विशेषोदर्शयितुंशक्यःअसतिच वि शेषेघटस्यप्रागभावएवकुलालादिभिर्घटभावमापद्यतेसम्बध्यतेच भावेनकपालाख्ये नकारणेनसर्व्वव्यवहारयोग्यश्चभवति ननुघटस्यैवप्रध्वंसाभावोऽभावत्वेसत्यपीतिप्र ध्वंसाद्यभावानां नकश्चिद्व्यवहारयोग्यत्वं प्रागभावस्यैवहन्त्रणकादिद्व्याख्यस्योत्पा दिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमञ्जसमभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ननु नैवास्माभिःप्रागभावस्यभावापत्तिरुच्यते किंतर्हिभावस्यैव हि भावापत्तिर्यथाघटस्य घटापत्तिःपटस्यपटापत्तिःएतदप्यभावस्यभावापत्तिवदेवप्रमाणविरुद्धं सांख्यस्या पियःपरिणामपक्षः सोप्यपूर्व्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्वैशेषिकपक्षान्नविशिष्य तेऽभिव्यक्तितिरोभावाङ्गीकरणेप्यभिव्यक्तितिरोभावयोर्वि द्यमानाविद्यमाननिरूप णेपूर्व्ववदेवप्रमाणविरोधः एतेनकारणस्यैवसंस्थानमुत्पत्त्यादिरित्येतदप्ययुक्तं पारि शेष्यात्सदेकमेववस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैरनेकधाकल्प्यतइतीदंभागव तं मतमुक्तंनासतोविद्यतेभाव इत्यस्मिन्श्लोके सत्प्रत्ययस्याव्यभिचारात् व्यभिचा राच्चेतरेषामिति कथंतर्हिआत्मनोऽविक्रियत्वेनाशेषतः कर्मणस्त्यागोनोपपद्यतइ ति यदिवस्तुभूतागुणाःयदिवा अविद्याकल्पितास्तद्धर्म्मकर्मतदात्मन्यविद्याध्यारोपि तमेवेत्यविद्वान्न हि कश्चित्क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तुंशक्नोतीत्युक्तं विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाअ विद्यायांनिवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतःकर्मपरित्यक्तुं अविद्याऽध्यारोपितस्यशेषानुपप त्तेः नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्यद्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमेशेषोऽवतिष्ठत एव ञ्चसतीदंवचनमुपपन्नं सर्वकर्माणिमनसेत्यादिस्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभते नरः स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविन्दति मानवइति च ४८

आनन्दगिरिकृतटीका

तर्हि दोषरहितमेवभिक्षाटनादिसर्वैरनुष्ठीयतामतो नपापप्राप्तिरित्याशंक्या ह परेति उक्तमित्यनुवर्त्तने तर्हि पापप्राप्तिशङ्कांपरिहर्त्तुमकर्मनिष्ठत्वमेवसर्वेषां स्यादित्याशंक्यज्ञानाभावान्नैवमित्याह अनात्मज्ञइति पूर्ववदत्रापिसम्बन्धः प्रकारा

आनन्दगिरिकृतटीका

त्यागासम्भवकृतं फलमाह अतइति सहजायतइतिसहजं स्वभावनियतं नित्यं कर्मत
द्विहितत्वान्निर्दोषमपिहिंसात्मकतयासदोषमित्यत्र हेतुमाह त्रिगुणेति सत्वादिगु
णत्रयारब्धतयाहिंसादिदोषवदपिकर्मविहितमत्याज्यमित्यर्थः कर्मणांदोषवत्वं प्रप
ञ्चयति सर्वेति आरम्भशब्दस्यकर्मव्युत्पत्त्याग्रवपरःसर्वकर्मार्थत्वेकर्मणांस्वकृतत्वं हे
तुमाह प्रकरणादिति दोषेणेत्यादि व्याचष्टे यःकश्चिदिति तेसर्वेदोषेणावृताइति स
म्बन्धः सर्वकर्मणांदोषावृतत्वेहिशब्दोपात्तंयस्मादित्युक्तं हेतुमेवाभिनयति त्रिगुणा
त्मकत्वमिति स्वभावनियतस्यकर्मणोदोषवत्वात्तत्त्यागद्वारा परधर्ममातिष्ठमानस्या
पिनैवदोषाद्विमोक्षःसम्भवति नच परधर्मोनुष्ठातुंशक्यते भयावहत्वान्नचतर्हिकर्म
णोऽशेषतोऽनुष्ठानमेवास्त्वशेषकर्मत्यागायोगात्ततःसहजंकर्मसदोषमपि नत्याज्य
मिति वाक्यार्थमाह सहजस्येति सहजंकर्मसदोषमपिनत्यजेदित्यत्रविचारमव
तारयति किमिति नहिकश्चिदिति न्यायादितिशेषः दोषोविहितस्यत्यागे प्रत्य
वायः सन्दिग्धस्यसप्रयोजनस्यविचार्यत्वादुक्तसन्देहेप्रयोजनंपृच्छति किञ्चातइति
तत्राद्यमनूद्य फलंदर्शयति यदीति अशक्यानुष्ठानस्य गुणत्वेनप्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धंहि
सक्तोदधिमशक्यस्यचुलकीकृत्यपिबतोगुणवत्वमतआह एवन्तर्हीति अशेषकर्मत्याग
स्यगुणवत्वेपिप्रागुक्तन्यायेनतदयोगात्तस्याशक्यानुमानतेतिशङ्कते सत्यमिति चोद्य
मेवविवृण्वन्नाद्यं भजते किमिति सत्त्वादिगुणवदात्मनोनित्यप्रचलितत्वेनाशेषतस्ते
न नकर्मत्यक्तुंशक्यंनापिरूपविज्ञानवेदनासंस्कारसंज्ञानांक्षणध्वंसिनां स्कन्धाना
मिवक्रियाकारकभेदाभावात् कारकस्यैवात्मनःक्रियात्वमित्युक्ते कर्माशेषतस्त्यक्तुंश
क्यमुभयथापिस्वभावसङ्गादित्याह उभयथेति पक्षद्वयानुरोधेनाशेषकर्मत्यागायोगेवै
शेषिकश्चोदयति अथेति कदाचिदात्मा सक्रियोनिःक्रियश्चकदाचिदितिस्थिते
फलितमाह तत्रेति उक्तमेवपक्षंपूर्वोक्तपक्षद्वयाद्विशेषदर्शनेनविशदयति अयंत्विति
आगमापायित्वे क्रियायास्तद्वतोद्रव्यस्यकथंस्थायितेत्याशंक्याह शुद्धमिति क्रियाश
क्तिमत्त्वेपि क्रियावत्त्वाभावेकथं कारकत्वंक्रियांकुर्वन्हि कारणं कारकमित्यभ्युप
गमादित्याशंक्याह तदेवेति क्रियाशक्तिमदेवकारकंनक्रियाधिकरणंपरस्पराश्रया
दित्यर्थः वैशेषिकपक्षे दोषाभावादस्तिसर्वैः स्वीकार्य्यतेत्युपसंहरति इत्यत्रोच्य
ति भगवन्मतानुसारित्वाभावादस्यपक्षस्यत्याज्यतेति दूषयति अयमेवेति भगव
न्मतानुसारित्वमस्याप्रामाणिकमितिशङ्कते कथमिति भगवद्वचनमुदाहरन्परि[illegible]

आनन्दगिरिकृतटीका।

न्यस्य तदनुगुणत्वाभावमाह यतइति परेषामपिमतमेतदनुगुणमेवकिंनस्यादित्याशं क्याह काणादादीनांहीति भगवन्मतानुगुणत्वाभावेपि न्यायानुगुणत्वेनदोषरहितं काणादादीनांमतमुपादेयमेवन्नहिकाणादमतंविरोधादुपेक्षणीयमितिशङ्कते अभा गवतत्वेपीति न्यायवत्त्वमसिद्धमिति दूषयति उच्यतइति सर्वप्रमाणानुसारिणोमं तस्यनतद्विरोधितेत्याक्षिपति कथमिति वैशेषिकमतस्यसर्वप्रमाणविरोधं प्रकटयन्ना दौतन्मतमनुवदति यदीति असतोजन्मसतश्चनाशइति स्थितेफलितमाह तथाचेति उक्तमेववाक्यंव्याकरोति अभावइति सदेवासत्त्वमापद्यतइत्युक्तंव्याचष्टे भावस्येति इति मतमिति शेषः तत्रैवाभ्युपगमान्तरमाह तत्रेति प्रकृतंमतंसप्तम्यर्थः इत्यभ्युपग म्यतइतिशेषः परकीयमभ्युपगमंदूषयति नचेति एवमिति परपरिभाषानुसारेणे त्यर्थःअदर्शनादुत्पत्तेरपेक्षायाश्चेति शेषः कथन्तर्हित्वन्मतेपिघटादीनांकारणापेक्षा णामुत्पत्तिर्नहिभावानां कारणापेक्षोत्पत्तिर्वायुक्तेतितत्राह भावेति घटादीनाम स्युत्पत्तेःप्रागपिकारणात्मनासतामेवाव्यक्तनामरूपाणामभिव्यक्तिसामग्रीमपेक्ष्य पृथ गभिव्यक्तिसम्भवान्नकिञ्चिदनवद्यमित्यर्थः असत्कार्यवादेदोषान्तरमाह किञ्चेति प रमतेमानमेवव्यवहारेक्वाचिदपिविश्वासोनकस्यचिदित्यत्रहेतुमाह सत्सदेवेति नहि सत्तथैवेति निश्चितंतस्यैवपुनरसत्त्वप्राप्तेरिष्टत्वान्नवासत्तथैवेतिनिश्चयःतथैवसत्त्वप्राप्ते रूपगमादतोयस्मानेनसदसदानिश्चितं तत्तथेतिविश्वासाभावात्मानवैफल्यमित्यर्थः इ तश्चासत्कार्यवादोनयुक्तिमानित्याह किञ्चेति तदेवहेत्वन्तरंस्फोरयितुंपरमतम नुवदतिउत्पद्यतइतीति परकीयंवचनमेवव्याचष्टेप्रागिति सम्बन्धंसदित्यनेन का रणसम्बन्धेसतिकार्यस्यसम्बन्धोभवतीत्युक्तंतदेवस्फुटयति कारणेति परमतमेवम नुभाष्यदूषयति तत्रेति कार्यस्यासतोपिकारणं सम्भवति तस्यचकार्येणसम्बन्धःसिध्य तीत्याशंक्याह नहीति असत्त्वादेवासतःसम्बन्धाभावेकारणस्यसतोपिनतेनसम्बन्ध नुमातुंशक्यतेसदसतोःसम्बन्धासम्भवादित्यर्थः कार्यस्यात्यन्तासत्त्वानभ्युपगमात्कार णसम्बन्धःस्यादितिशंकते नन्विति सतामेवद्व्यणुकादीनांकारणसम्बन्धंशंकित्वा दूषयति न सम्बन्धादिति अनभ्युपगममेवविशदयतिनहीति सदेवकारणंकार्य्या कारमापद्यकार्यव्यवहारंनिर्व्वर्त्तयतीत्यभ्युपगमान्नास्तिसम्बन्धानुपपत्तिरित्याशंक्या पराद्धान्तान्नैवमित्याह नचेति कार्य्यस्यकारणसम्बन्धात् पूर्व्वंसत्त्वाभावेपरिशेष सिद्धमर्थंदर्शयति ततश्चेति तत्रचानुपपत्तिरुक्तेतिशेषः सम्बन्धिनोः सतोरेव

आनन्दगिरिकृतटीका

संयोगेपिसमवायः सदसतोःभवेदिति तस्यनित्यत्वादन्यतरसम्बन्धाभावेपि स्थितेरा
वश्यकत्वादिति शंकते नन्विति सदसतोर्मिथःसंबंधस्यादृष्टत्वान्नेतिनिराचष्टे न
वन्ध्येति घटादिप्रागभावस्यात्यन्ताभावत्वाभावाद्वन्ध्यापुत्रादिविलक्षणतया स्वकारण
संबंधःसिध्यतीत्याशंक्याह घटादेरिति उभयत्राभावस्वभावाविशेषेपि कस्यचित्
कारणसंबन्धोनेतरस्येति विशेषेहेत्वभावान्नप्रागभावस्यकारणसंबंधः सम्भवतीत्य
र्थः घटादिप्रागभावस्यसप्रतियोगिकत्वं वंध्यापुत्रादेर्नैवमितिविशेषमाशंक्य दूषय
ति एकस्येति प्रागभावस्येवप्रध्वंसाभावादेरपि सप्रतियोगिकत्वाविशेषे स्वका
रणेनसम्बन्धाविशेषःस्यादित्यर्थः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विशेषाभावे फलितमाह
असतिचेति कपालशब्दोघटकारणीभूतद्रव्यविषयः सर्वोव्यवहारोघटाश्रि
तोजन्मनाशादिव्यवहारःप्रध्वंसाभावस्तुघटस्यैवाभावत्वेसत्यपिनघटत्वमापद्यतेनापि
कारणेनसम्बध्यतेनचोत्पत्त्यादि व्यवहारयोग्योभवतीत्येतदयुक्तं प्रागभावेनास्यविशे
षाभावादित्याह नत्विति असमञ्जसमित्यनेनेतिशब्दःसम्बध्यते असमञ्जसाकार
माह प्रध्वंसादीति अन्योन्याभावात्यन्ताभावावादिपदार्थौ क्वचिदिति देशकालयो
र्ग्रहणं व्यवहारोजन्मादिरेवप्रागभावोनोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्योभावत्वात्प्रध्वंसा
दिवदित्यर्थः प्रागभावस्यघटभावानभ्युपगमादनुमानंसिद्धसाधनमितिशङ्कतेनन्विति
अभावस्यभावापत्त्यनभ्युपगमेभावस्यैवभावापत्तिरित्यनिष्टंस्यादिति दूषयति भाव
स्यैवेति तस्यतदापत्तेरयोग्यत्वेदृष्टान्तमाह यथेति भावस्यभावापत्तिरनिष्टेतिदा
र्ष्टान्तिकंस्पष्टयति एतदपीति आरम्भवादोक्तदोषंपरिणामवादेपिसञ्चारयति का
र्यस्येति धर्मःपरिणामः असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेःसतश्चपूर्वपूर्वपरिणामस्य
नाशादसदेवसच्चसदेवेति व्यवस्थात्रापि दुर्घटेत्यर्थः ननुकार्यं कारणात्मना प्रागपि
सदेवाव्यक्तं कारकव्यापाराद्व्यज्यते तेनव्यक्ताव्यक्तयोर्जन्मनाशव्यवहारात्मत्वात्तद्वि
शेषसिद्धिस्तत्राह अभिव्यक्तीति कारकव्यापारात्प्रागनभिव्यक्तिवदभिव्यक्तेःसत्त्वम
सत्त्वंवासत्त्वेकारकव्यापारवैयर्थ्यात्तद्विषयप्रमाणविरोधःद्वितीये पक्षान्तरवदभिव्यक्त्या
सतःतन्निर्वर्त्तत्वायोगेसएवदोषःकारकव्यापारादूर्ध्वं व्यक्तिवदव्यक्तेरपिसत्त्वे सएव
दोषःअसत्त्वेपि सतोऽसत्त्वाङ्गीकारात् मानमेयव्यवहारे नक्वापिविश्वासःसत्सदेव
असदसदेवेत्यनिर्द्धारणादित्यर्थः सांख्यपक्षप्रतिक्षेपन्यायेनपक्षान्तरमपिप्रतिक्षिप्त
मित्याह एतेनेति कारणस्यैवकार्य्यरूपापत्तिरुत्पत्तिस्तस्यैवतद्रूपत्यागेनस्वरूपाप

सहजंकर्मकौन्तेयसदोषमपिनत्यजेत् सर्वारम्भाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः ४८

आनन्दगिरिकृतटीका

त्तिर्नोपइत्येतदपिनपूर्व्वरूपेणस्थितेनष्टेच परस्यपररूपापत्तेरनुपपत्ते र्नचप्राप्तिरू पंस्थितेन नष्टेनवात्यक्तुं शक्यमित्यर्थः आरम्भवादे परिणामवादेच उत्पत्त्यादिव्यव हारानुपपत्तौ परिशेषायातंदर्शयति पारिशेष्यादिति एकस्यानेकविधविल्पानुप पत्तिमाशंक्याह अविद्ययेति अस्यापि मतस्य भगवन्मतानुरोधित्वाभावादविशिष्टात् त्यज्यतेत्याशङ्क्याह इतीदमिति उक्तमेवभगवन्मतंविशदयति सत्त्वत्रयस्येति सदेक मेववस्तुस्यादितिशेषः इतरेषां विकारप्रत्ययानां रजतादिधीवदर्थव्यभिचारादवि द्ययातदेवसद्वस्त्वनेकधाविकल्पतइत्याह व्यभिचाराच्चेतिइतिमतंश्लोकेदर्शितमिति सम्बन्धः आत्मनश्चेदविक्रियत्वंभगवतेष्टंतर्हिसर्वकर्मपरित्यागोपपत्तेःसहजस्यापि कर्मणस्त्यागसिद्धिरितिशंकते कथमिति किंकार्यकारणात्मनां,,गुणानामकल्पिता नांकल्पितानांवाकर्मधर्मत्वेनेष्टं द्विधापिनिःशेषकर्मत्यागोविदुषोऽविदुषोवा माद्य इत्याह यदीत्यादिना अविद्यारोपितमेवगुणशब्दितकार्यकारणारोपद्वाराकर्मेतिशे षः द्वितीयंप्रत्याह विद्वांस्त्विति आरोपशेषवशाद्विदुषोपि नाशेषकर्मत्यागसिद्धि रित्याशंक्याह अविद्येति तामेवानुपपत्तिंदृष्टान्तेनस्पष्टयतिनहीति विदुषोऽशेषक र्मत्यागेपाञ्चमिकमपि वचोनुकूलमित्याहएवञ्चेति अविदुषःसर्वकर्मत्यागायोगेचप्र कृताध्यायस्थमेव वाक्यमनुगुणमित्याह स्वेस्वे इति वाक्यान्तरमपि तत्रैवार्थेयुक्तार्थ मित्याह स्वकर्मणेति ४८

भाषाअनुवाद

परन्तु स्वधर्म्ममे जोसांख्यमतके अनुसार हिंसाको दोषरूप जानिके औ अहिंसा हेतुसेपरधर्मश्रेष्ठयहजोविचारकरोतौपरधर्मकेआचरणमेभीदोषहै इसअभिप्रायप रकहतेहैं किहेकौन्तेयअर्जुन मनुष्योंको सहजकहे स्वभावसिद्ध औशास्त्रविहित जोस्वधर्मसोदोषयुक्तहोनेसेभी त्यागकरनेयोग्यनहींहै क्योंकि समस्तआरम्भअर्था त् दृष्टअदृष्टकर्ममात्र सबदोषयुक्तहैं तोजैसे स्वाभाविक धूमसे आवृतअग्निको दोष युक्तरहतेभी लोगधूमरूपदोष परित्यागकरके केवलअंधकार औशीतवारणकेअर्थ सेवनकरतेहैं तैसेही स्वकर्मभी दोषअंशछोडके गुणअंशमात्र सत्वबुद्धिकेअर्थ से वनकरने योग्यहै सोई कहा किहेअर्जुन सहजकहे स्वाभाविकदोषयुक्तभीअपना कर्मछोडना नचाहिये क्योंकि सबआरम्भकहेकर्मसदोषहैं जैसे धूमदोषसेयुक्तअ ग्निको कौनछोडैहै ४८ जोकहो दोषछोडिके गुणमात्रही ग्रहणकरिके कर्म

असक्तबुद्धिःसर्वत्रजितात्माविगतस्पृहः नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छति ४९

शाङ्करभाष्यं

याच कर्मजासिद्धिरुक्ताज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याःफलभूतानैष्कर्म्यसिद्धि ज्ञाननिष्ठालक्षणावक्तव्येति श्लोकआरभ्यते असक्तबुद्धिरसक्तासङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणंयस्यसोऽसक्तबुद्धिःसर्वत्रपुत्रदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषुजितात्माजितोवशीकृत आत्माअन्तःकरणंयस्यसजितात्मा विगतास्पृहादेहजीवितभोगेषुयस्मात् सविगतस्पृहोयएवम्भूतआत्मज्ञःसनैष्कर्म्यसिद्धिंगतानि कर्माणियस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मसम्बोधात् सनिष्कर्मातस्यभावोनैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यञ्चतत्सिद्धिश्चसानैष्कर्म्यसिद्धि नैष्कर्म्यस्यवासिद्धिःनिःक्रियात्मस्वरूपावस्थालक्षणस्यसिद्धिर्निष्पत्तिस्तांनैःकर्म्यसिद्धिंपरमांप्रकृष्टांकर्मजःसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यक्दर्शनेन तत्पूर्वकेणवा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति ४९

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विदुषःसर्वकर्मत्यागोनाविदुषस्तथेत्युक्तं इदानीमुक्तमनूद्याननतरश्लोकतात्पर्यमाह याचकर्मजेतिचोवधारणार्थोभिन्नक्रमोवक्तव्यइत्यत्रसम्बध्यतेसाधनान्युपदिश्यनैष्कर्म्यसिद्धिंव्यपदिशति असक्तेति पुत्रादिविषयेचेतसःसङ्गाभावेपि तस्यास्वार्थो

स्वामिकृतटीका ।

यदिपुनःसांख्यदृष्ट्यास्वधर्मेहिंसालक्षणंदोषंमत्वा परधर्मश्रेष्ठंमन्यसे तर्हिसदोषत्वंपरधर्मेऽपितुल्यमित्याशयेनाह सहजमिति सहजंस्वभावविहितंकर्म्म सदोषमपिनत्यजेत् हियस्मात्सर्वेप्यारम्भादृष्टादृष्टानिसर्वाण्यपिकर्माणिदोषेणकेनचिदावृताव्याप्ताएवयथासहजेनधूमेनाग्निराहृतस्तद्वत् अतोयथाग्नेर्धूमरूपंदोषमपाकृत्य प्रतापएव तमःशीतादिनिवृत्तयेसेव्यते तथाकर्मणोऽपिदोषांशंविहायगुणांशएवशुद्धयेसेव्यतइत्यर्थः ४८ ननु कर्म्मणि क्रियमाणेतत्कथंदोषांशप्रहाणेनगुणांशएव

भाषाअनुवाद

किसप्रकार कियेजासकैंगे इसअपेक्षापर कहतेहैं किजिनकीबुद्धि असङ्गकहेआशक्तिरहितहै औजितात्माअर्थात् जोनिरहङ्कारहैं और जिनकीइच्छा कर्मकेफलसे दूरहोगईहै ऐसेपुरुष सङ्गजोआशक्ति औफल इनदोनोकोभी छोडकर इसअध्यायके नवमश्लोकमे कहेहुयेअनुसारजोआशक्ति औफलत्यागरूप संन्यासकेद्वारा परमनैःकर्म्यसिद्धिकहे सर्वकर्मनिवृत्तिरूप जोसत्त्वशुद्धि सोपावते हैं ४९

शाङ्करभाष्यम्

तथाचोक्तं सर्वकर्माणिमनसा संन्यस्यनैवकुर्वन्नकारयन्नास्तेइतिपूर्वोक्तेन स्वक
र्मानुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनस्वरूपेणजनितांप्रागुक्तलक्षणांसिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मवि
वेकज्ञानस्यकेवलात्मज्ञाननिष्ठारूपानैःकर्म्यलक्षणासिद्धिर्येनक्रमेणभवति तद्वक्तव्य
मित्याह सिद्धिमिति सिद्धिं प्राप्तःस्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्यतत्प्रसादजां कायेन्द्रियाणां
ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तइतितदनुवादउत्तरार्थःकिन्तदुत्तरंयदर्थोऽनु
वादइत्युच्यतेयथायेनप्रकारेणज्ञाननिष्ठारूपेणब्रह्मपरमात्मानमाप्नोति तथातंप्रका
रंज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मेमम वचनान्निबोधत्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत्किंविस्तरे
णेनेत्याहसमासेनैवसंक्षेपेणैवहेकौन्तेय यथाब्रह्मप्राप्नोतितथानिबोधेतिअनेनप्रका
रेणयाप्रतिज्ञाताब्रह्मप्राप्तिस्तामिदन्तयादर्शयतुमाहनिष्ठाज्ञानस्ययापरेतिनिष्ठा
पर्यवसानंपरिसमाप्तिरित्येतत्कस्यब्रह्मज्ञानस्ययापरापरिसमाप्तिःकीदृशी सायादृ
शमात्मज्ञानंकीदृक्तत् यादृशआत्माकीदृशोऽसौयादृशोभगवतोक्तउपनिषद्वाक्यैश्च
न्यायतश्चननुविषयाकारंज्ञानंनविषयोनाप्याकारवानात्मेष्यतेक्वचित्नन्वादित्यवर्णा
भारूपःस्वयंज्योतिरित्याकारवत्त्वमात्मनःश्रूयते नतमोरूपत्वप्रतिषेधात्तेषांवाक्यानां

आनन्दगिरिकृतटीका

नत्वमार्गमाशङ्क्याह जितात्मेति आसक्तिमुक्तास्पृहाभावंदृष्ट्वापुनरुक्तिरिष्टेत्याशङ्क्याह दे
हेति उक्तमनूद्यतत्फलंलम्भयति यएवमिति कर्मणांनिर्गतौहेतुमाह निर्येति
सम्यक्ज्ञानार्थत्वेन नैष्कर्म्यसिद्धिशब्दंव्याख्यायार्थान्तरमाह नैःकर्म्यस्येति प्रकर्षमेव
प्रकटयति कर्मजेति संन्यासस्यश्रुतिस्मृत्योःसम्यग्दर्शनसाधनत्वप्रसिद्धेरयुक्तन्तादा
त्म्यमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह तत्पूर्वकेणेति ४९

स्वामिकृतटीका

संपद्यतइत्यपेक्षायामाह असक्तबुद्धिरिति असक्तासंगशून्याबुद्धिर्यस्य जितात्मानिरह
ङ्कारःविगतास्पृहा फलविषयायस्मात्सएवम्भूतःसङ्गंत्यक्त्वा फलंचैवसत्यागः सात्त्वि
कोमतइत्येतत्पूर्वोक्तेनकर्मासक्तिफलयोस्त्यागलक्षणेनसंन्यासेननैःकर्म्यसिद्धिंसर्वक
र्मनिवृत्तिलक्षणःसत्त्वशुद्धिमधिगच्छति यद्यपिसङ्गफलयोस्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि
नैःकर्म्यमेवकर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तं नैवकिञ्चित्करोमीति युक्तोमन्येतत
त्त्वविदित्यादिश्लोकचतुष्टयेन तथाप्यनेनोक्तलक्षणेनसंन्यासेनपरमांनैःकर्म्यसिद्धिंस
र्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशीत्येवंलक्षणां पारमहंस्यचर्यामाप्नोति ४९

शाङ्करभाष्यं

द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थः आदित्यवर्णमि
त्यादिवाक्यानि अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधादविषयत्वाच्च नसंदृशे तिष्ठति
रूपमस्य नचक्षुषा पश्यति कश्चनैनं अशब्दमस्पर्शमित्याद्यैस्तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्य
नुपपन्नं कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानं सर्वं हि यद्विषयं ज्ञानं तत्तदाकारं भवति निराकारश्च
आत्मेत्युक्तं ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठेति नात्यन्तनिर्मलत्व
स्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चात्मसमनैर्मल्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वो
पपत्तिः बुद्ध्याभासं मनस्तदाभासानीन्द्रियाणि इन्द्रियाभासश्च देहोऽतो लौकिकैर्दे
हमात्र एवात्मदृष्टिः क्रियते देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरु
षः इत्याहुः तथान्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनोऽन्ये मनश्चैतन्यवादिनोऽन्ये बुद्धिचैतन्यवा
दिनस्ततोऽप्यन्तरमव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित्प्रकृतिचै
तन्यवादिनः सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासतात्मभ्रान्तिः कारणमित्यतश्चा
त्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यं किं तर्हि नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्या नात्म
चैतन्यविज्ञानं सर्वैरभ्युपगम्यते अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेवविशिष्टतया गृ
ह्यमाणत्वात् अत एव विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिप
न्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन तस्मादविद्याध्यारोपणनि
राकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्त्तव्यं नतु ब्रह्मविज्ञाने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वादविद्याकल्पितना
मरूपविशेषाकारापहृतबुद्धित्वादत्यन्तसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मतत्त्वमप्यप्रसिद्धं
दुर्विज्ञेयमतिदूरं अन्यदिव च प्रतिभाति अविवेकिनां बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु ल
ब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातः परं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नमस्ति तथा चोक्तं प्रत्यक्षाव
गमं धर्म्यमित्यादि केचित्तु पण्डितंमन्या निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिरतो दुः
साध्या सम्यक्ज्ञाननिष्ठेत्याहुः सत्यमेवं गुरुसंप्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानाम
त्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां तद्विपरीतानां तु लौकिक
ग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिर्नितरां दुःसम्पाद्या आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तर
स्यानुपलब्धेः यथा चैतदेवमेव नान्यथेत्यवोचाम उक्तं च भगवता यस्यां जाग्रति भूतानि
सा निशा पश्यतो मुनेरिति तस्माद्बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवात्मस्वरूपालम्बने का
रणं न ह्यात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादेयो वा अप्रसिद्धे हि तस्मि
न्नात्मनि स्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्जेरन् नच देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्प

सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाप्नोतिनिबोधमे समासेनैवकौन्तेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा ५०

शाङ्करभाष्य

यितुं नचसुखार्थंसुखंदुःखार्थंवादःसमात्मावगत्यवसानार्थत्वात्सर्वव्यवहारस्य तस्मा
द्ययास्वदेहस्यपरिच्छेदाय नप्रमाणान्तरापेक्षा ततोप्यात्मनोन्तरतमत्वात्तदवगतिं
प्रतिनप्रमाणान्तरापेक्षेत्यात्मज्ञाननिष्ठाविवेकिनांसुप्रसिद्धेतिसिद्धं येषामपिनिराका
रंज्ञानमप्रत्यक्षन्तेषामपिज्ञानवशेनैवज्ञेयावगतिरितिज्ञानमत्यन्तंप्रसिद्धं सुखादि
वदेवेत्यभ्युपगन्तव्यं जिज्ञासानुपपत्तेश्चाप्रसिद्धश्चेत्ज्ञानंज्ञेयवज्जिज्ञास्येत यथाज्ञेयं
घटादिलक्षणंज्ञानेनज्ञाताव्याप्तुमिच्छति तथाज्ञानमपिज्ञानान्तरेणज्ञाताव्याप्तुमि
च्छेन्नचैतदस्ति अतोऽत्यन्तप्रसिद्धंज्ञानंज्ञाताप्यतएवप्रसिद्धइति तस्मात्ज्ञानेयत्नोन
कर्त्तव्यः किंत्वनात्मबुद्धिनिवृत्तावेव तस्मात्ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ५०

आनन्दगिरिकृतटीका

संन्यासान्नैष्कर्म्यप्राप्तिरित्यत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यमाह तथाचेति ज्ञानस्यप्राप्तियो
ग्यतावतोजातसम्यग्धियस्तत्फलप्राप्तौ मुक्तावुक्तायाम् ब्रह्मव्यतिरेकोनास्तीत्याशंक्याह
पूर्वोक्तेनेति प्रमाण्यंवस्तुतदित्युच्यते सिद्धिंप्राप्तइत्युक्तमेवकस्मादनूद्यते तत्राह तद
नुवादइति उत्तरमेवप्रश्नपूर्वकंस्फोरयति किंतदित्यादिना ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमस्य
विस्तरेणोक्तादुर्बोधत्वमाशंक्यपरिहरति किमिति चतुर्थपादस्य पूर्वेणासङ्गतिमाशं
क्याह यथेतिनिष्ठायाःसापेक्षत्वात्प्रतिसम्बन्धिनिर्देष्टव्यमित्याह कस्येति यात्रब्रह्मज्ञा
नस्यपरानिष्ठामाप्रकृतस्यज्ञानस्यनिष्ठेत्याह ब्रह्मेति तस्यपरानिष्ठानप्रसिद्धेति कृ
त्स्नसाधनानुष्ठानाधीनतया साध्येतिमत्वा पृच्छति कीदृशीति प्रसिद्धमात्मज्ञानम
नुरूप्यब्रह्मज्ञाननिष्ठा सुज्ञानेत्याह यादृशमिति तत्रापि प्रसिद्धिरसिद्धेति शंक
ते कीदृगिति अर्थनैवविशेषोहीति न्यायेनोत्तरमाह यादृगइति तस्मिन्नपि विप्रति
पत्तेरप्रसिद्धमभिसन्धायपृच्छति कीदृगइति भगवद्वाक्यान्युपनिषद्वाक्यानि वाश्रित्य
परिहरति यादृगइति न जायते म्रियतेवेत्यादीनिवाक्यानि कूटस्थत्वमसङ्गमित्या

भाषाअनुवाद

पूर्वोक्त ऐसेपरमकर्म पुरुषको ज्ञाननिष्ठाक्रमसे ब्रह्मभावकी प्राप्तिका प्रकार इ
सश्लोकसेले साठिकेश्लोकतक कहतेहैं किहेकौन्तेयअर्जुन नैःकर्म्यसिद्धिको पाय
करके ज्ञानविषयक प्रकृष्टनिष्ठासे जैसेपुरुष ब्रह्मकोप्राप्तहोतेहैं सोप्रकार संक्षेप
रूप हमसेग्रवणकरो अर्थात् ज्ञानकी जोश्रेष्ठनिष्ठाहै सोसुनो ५०

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दित्याय: ज्ञानस्यविषयाकारत्वादात्मनश्चाविषयत्वादनाकारत्वाच्चतदाकारकज्ञाना
योगादात्मप्रसिद्धावपि नात्मज्ञानप्रसिद्धिरितिशङ्कते नन्विति आकारवत्त्वमात्मन:
श्रुतिसिद्धमितिसिद्धान्तीशंकते नन्वादित्येति उक्तवाक्यानामन्यार्थत्वदर्शनेन पूर्ववा
दीपरिहरति नित्यादिना संग्रहवाक्यंप्रपञ्चयति द्रव्येति इतश्चाकारवत्त्वमात्मनो
नास्तीत्याह अरूपमिति यदात्मनोविषयत्वाभावात्तद्विषयंज्ञानंनसम्भवतीत्युक्तंतदु
पपादयति अविषयत्वाच्चेति आत्मनोऽविषयत्वेश्रुतिमुदाहरति नेत्यादिना संदृशे
सम्यग्दर्शनविषयत्वाय अस्यात्मनोरूपंनतिष्ठतीत्यर्थ: तदेवकरणागोचरत्वेनोपपा
दयति नेति शब्दादिशून्यत्वाच्चात्मा विषयोनभवतीत्याह अशब्दइति आत्मनोविष
यत्वाकारवत्त्वयोरभावेफलितमाह तस्मादिति ज्ञानस्याआकारत्वाभावेसत्यात्मज्ञा
नमिति व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशीशङ्कते कथंतर्हिइति कालानुपपत्तिरित्याशंक्या
ह सर्वंहीति आत्मनोपि तर्हिविषयत्वेनज्ञानस्यतदाकारत्वंस्यादित्याशंक्याह निरा
कारश्चेति आत्मनोविषयराहित्यंचकारार्थ: आत्मवत्तत्ज्ञानस्यापि तर्हिनिराका
रत्वमाविष्यतीत्यत्राह ज्ञानेति तच्छब्देनात्मज्ञानंगृह्यते तस्यभावनापौन:पुन्येनानु
सन्धानंतस्यनिष्ठासमाप्तिरात्मनिसाक्षात्कारदार्ढ्येनैततसर्वमात्मनोज्ञानस्यवानि
राकारत्वेसिध्यतीत्यर्थ: ज्ञानात्मनो:साध्योपन्यासेनसिद्धान्तीसमाधत्ते नेत्यादिना य
थोक्तभाष्यानुसारात्मचैतन्याभासव्याप्ताज्ञानपरिणामवती बुद्धि:साभासबुद्धि:व्याप्तं
मन:साभासमनोव्याप्तानीन्द्रियाणि साभासेन्द्रियव्याप्त:स्थूलदेहस्तत्र लौकिकास्त्वा
न्तिंप्रमाणयतिअतइति आत्मदृष्टेर्देहमात्रदृष्टत्वात्तत्रचैतन्याभानव्याप्तिरिन्द्रियद्वा
राकल्प्यते इन्द्रियेषुचतद्दृष्टिदर्शनाच्चैतन्याभासवत्वंमनोद्वारासिध्यति मनसिचात्म
दृष्टेश्चैतन्याभासवत्वंबुद्धिद्वाराल्लभ्यते बुद्धौवात्मदृष्टेरज्ञानद्वाराचैतन्याभाससिद्धि १
रित्यर्थ: देहेलौकिकमात्मत्वदर्शनंन्यायाभावादुपेक्षितमित्याशंक्याह देहेति तथापि
कथमिन्द्रियाणांन्यायहीनमात्मत्वमित्याशंक्याह तथेति तथापिमनसोयदात्मत्वंतत्
न्यायशून्यमित्याशंक्याह अन्यइति बुद्धेरात्मत्वमितिन्यायोपेतमितिसूचयति अन्ये
बुद्धीति देहादौ बुध्यन्तेपरमात्मत्वबुद्धिर्नान्यत्रेति नियमंवारयति ततोपीति त
त्रहिसाभासेन्तर्यामिणि करणोपासकानामात्मधीरस्तीत्यर्थ:बुद्ध्यादौदेहान्ते लौकि
कपरीक्षकाणामात्मत्वभ्रान्तौसाधारणकारणमाह सर्वत्रेति आत्मज्ञानस्य लौकिक
परीक्षकप्रसिद्धत्वादेवविधिविषयत्वमपिपरिष्टंपरास्तमित्याह इत्यतइति ज्ञानस्य

आनन्दगिरिकृतटीका

विधेयत्वाभावे किं कर्त्तव्यं द्रष्टव्यादिवाक्यैरित्याशंक्याह किंतर्हीति आत्मज्ञानस्याबि
धेयत्वे प्रागुक्तमतः शब्दितं हेतुं विवृणोति अविद्येति देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तैरुपलभ्य
मानैः सहोपलभ्यमाने चैतन्यं नान्यथा तेषामुपलम्भो जडत्वादित्यत्र विज्ञानवादिभ्रा
न्तिं प्रमाणयति अतएवेति सर्वं ज्ञेयं ज्ञानव्याप्तमेव ज्ञायते तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येवं
वस्तु संमतं हि स्वप्नदृष्टं वस्तु ज्ञानातिरिक्तं नास्तीति ते भाष्यन्तीत्यर्थः ज्ञानस्यापि ज्ञे
यत्वात् ज्ञातृवस्त्वन्तरमेष्टव्यमित्याशंक्याह प्रमाणान्तरेति ज्ञानस्य स्वेनैव ज्ञेयत्वोपग
मनेनातिरिक्तप्रमाणनिरपेक्षतां च प्रतिपन्ना इति सम्बन्धः ब्रह्मात्मविज्ञानस्य सिद्धत्वे
नाविधेयत्वे फलितमाह तस्मादिति यतो ह्यात्मभावं नाब्रह्मणस्तत् ज्ञानस्य चात्यन्तप्र
सिद्धत्वे कथं ब्रह्मण्यन्यथाप्रथा लौकिकानामित्यत्राह अविद्येति यथाप्रतिभासं दुर्वि
ज्ञेयत्वादिरूपमेव ब्रह्म किं न स्यात्तत्राह बाह्येति गुरुप्रसादं शुश्रूषयातोषितबुद्धेरा
चार्यस्य करुणातिरेकात्त्वं बुध्यतामिति निरवग्रहोनुग्रहः आत्मप्रसादस्त्वधिगतपद
शक्तितात्पर्यवाक्यस्य श्रौतयुक्त्यनुसन्धानादात्मनो मनसो विषयव्यावृत्तस्य प्रत्यगेकाग्रत
या तत्प्रावण्यमिति विवेकः आत्मज्ञानस्यात्मद्वारा प्रसिद्धत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति
तथा चेति आत्मनो निराकारत्वात्तस्मिन् बुद्धेरप्रवृत्तेः सम्यक्ज्ञाननिष्ठा दुःसम्पाद्येति
मतमुत्थापयति केचित्त्विति बहिर्मुखानामन्तर्मुखानां वा ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञाननिष्ठा दुः
साध्येति विकल्पाद्यं अङ्गीकरोति सत्यमिति पूर्वविशेषणमुत्तरोत्तरविशेषणे हेतुत्वेन
योजनीयं द्वितीयं दूषयति तद्विपरीतानामिति अन्तर्निष्ठानां द्वैतविपर्ये सम्यग्बुद्धेर
तिशयेन दुःसम्पाद्यत्वे हेतुमाह आत्मेति तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यासत्वं कथमित्या
शंक्याह यथा चेति अद्वैतमेव वस्तु द्वैतं त्वाविद्यकं नान्यथा तात्त्विकमित्यर्थः तदेव यथा
स्यात्तथोक्तवन्तो वयं तत्र तत्राध्यायेष्विति योजना अन्तर्निष्ठानामद्वैतदर्शिनां द्वैते
नास्ति सद्बुद्धिरित्यत्र भगवतोपि सम्मतिमाह उक्तञ्चेति परमतं निराकृत्य प्रकृत
मुपसंहरन्नात्मनो निराकारत्वे ज्ञानस्य तदालंबनत्वे किं कारणमित्याशंक्याह तस्मा
दिति नन्वात्मा कथञ्चित् ज्ञानक्रियासाध्यश्चेत्तस्य हेयोपादेयान्यतरकोटिनिवेशात्
प्राप्तं स्वर्गादिवत् क्रियासाध्यत्वे नासिद्धत्वं नेत्याह नहीति आत्मत्वादेव प्रसिद्धत्वेन
प्राप्तत्वादनात्मवत्तस्य हेयोपादेयत्वयोरयोगान्न क्रियासाध्यतेत्यर्थः आत्मनश्चेदेते क्रि
ययासिद्धत्वं तदा सर्व्वप्रवृत्तीनामभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां आत्मार्थत्वायोगादर्थिनोभा
वेऽर्थत्वमप्रामाणिकं स्यादित्याह अप्रसिद्धे हीति न प्रवृत्तीनां स्वार्थत्वं देहादीनां अन्य

शाङ्करभाष्यं

सेयंज्ञानस्यपरानिष्ठोच्यतेकथंकार्येति बुद्ध्याध्यवसायात्मिकयाविशुद्धयामायारहित यायुक्तःसम्पन्नोधृत्याधैर्येणआत्मानंकार्यकरणसंघातंनियम्यचनियमनंकृत्वा वशीकृ

आनन्दगिरिकृतटीका

-तर्हिस्वार्थित्वेनतादर्थ्यादित्याशंक्यघटादिवदचेतनस्यार्थित्वायोगान्मैवमित्याह नचे ति. ननु प्रवृत्तीनांफलावसायितयासुखदुःखयोरन्यतरार्थत्वान्नस्वार्थत्वन्तत्राह न चेति प्रवृत्तीनांसुखदुःखार्थत्वेपितयोःस्वार्थत्वासिद्धेरर्थित्वेनात्मासिद्धास्तीत्यर्थःकि ञ्चसर्वोपिन्यायादात्मावगत्यवसानःसर्वोव्यवहारःनचात्मन्यप्रसिद्धेयज्ञादिव्यवहा रस्य तत्ज्ञानार्थत्वेनात्मप्रसिद्धिरेष्टव्येत्याह आत्मेति नन्वात्माप्रसिद्धोपि प्रमाण द्वाराप्रसिध्यति तत्प्रमाणादेवेति न्यायात्तत्राह तस्मादिति मानमेयादिसर्वव्यवहा रस्यात्मावगत्यन्तत्वोपगमात्प्रागेवप्रमाणप्रवृत्तेरात्मप्रसिद्धेरेष्टव्यत्वादित्यर्थःआत्मा वगतेरेवंस्वाभाविकत्वे विवेकवतामारोपनिवृत्तप्राज्ञानिष्ठासुप्रसिद्धेत्युपसंहरति इत्यात्मेति नन्वनाकारामेवानुमिमीमहे बुद्धिमिति वदतान्तमनाकारमप्रत्यक्षमि च्छतांप्रागर्थावगतेरप्रसिद्धमेवज्ञानंनेत्याह येषामिति सुखादिवन्नित्यानुभवगम्य ज्ञानंनानुमेयंविषयावगत्यातदनुमितावितरेतराश्रयादिति भावः इतश्चज्ञानंप्रसि द्धमन्यथातत्रजिज्ञासाप्रसङ्गान्नचज्ञानेजिज्ञासाप्रसिद्धाप्रसिद्धेच तद्योगादित्याह जिज्ञासेति तदेवप्रपञ्चयति अप्रसिद्धञ्चेदिति दृष्टान्तमेवव्याचष्टे यथेति दृष्टां न्तिकंविवृणोति तथेति दृष्टार्पत्तिंनिराचष्टे नचेति ज्ञानस्यज्ञानान्तरेणज्ञेयत्वमेत च्छब्दार्थःअनवस्थापत्तेरित्यर्थः ज्ञानेजिज्ञासानुपपत्तौफलितमाह अतइति प्रसि द्धेपिज्ञानेज्ञातर्यात्मनिकिमायातन्तदाह ज्ञातापीतिज्ञानस्यविनाज्ञातारमपर्यवसा नादित्यर्थः ज्ञानस्यप्रसिद्धत्वेतत्भावनापर्यायोविधिर्नास्तीत्याह तस्मादिति कुत र्हिप्रयत्नाख्याभावनेत्याशंक्याह किंत्विति अविपर्ययेनिराकारेचात्मनिज्ञाननिष्ठायाः दुःसम्पाद्यत्वभावेफलितं निगमयति तस्मादिति ५०

स्वामिकृतटीका

एवम्भूतस्यपारमहंस्यज्ञाननिष्ठयाब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिंप्राप्त इति षड्भिः नैःकर्म्यसिद्धिंप्राप्तःसन्यथायेनप्रकारेणब्रह्मप्राप्नोति तथातंप्रकारंसंक्षेपेणैव मेवच नान्निबोध प्रतिष्ठितायाब्रह्मप्राप्तिस्तामिमांतथादर्शयितुमाह निष्ठाज्ञानस्यया परे तिनिष्ठापर्यवसानं परिसमाप्तिरित्यर्थः ५०

बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच ५१

शाङ्करभाष्यं।

त्यशब्दादीन्शब्दआदिर्येषान्ते शब्दादयस्तान् विषयांस्त्यक्त्वा सामर्थ्यात्शरीरस्थितिमात्रान्केवलान्मुक्त्वा ततोधिकान् सुखार्थान्त्यक्त्वेत्यर्थः शरीरस्थित्यर्थत्वेनप्राप्तेषुचरागद्वेषौव्युदस्यचपरित्यज्य. ५१ ततः विविक्तसेवीअरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन्देशान्सेवितुंशीलमस्येति विविक्तसेवी लघ्वाशीलघ्वशनशीलोविविक्तसेवालघ्वशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्त्तकत्वेनचित्तप्रसादहेतुत्वात्ग्रहणं यतवाक्कायमानसोवाक्चकायश्चमानसञ्चयतानिनियतानिसंयतानियस्यज्ञाननिष्ठस्यसज्ञाननिष्ठोयतिर्यतवाक्कायमानसःस्यादेवमुपरतकरणःसन्ध्यानयोगपरोध्यानमात्मस्वरूपचिन्तनंयोगआत्मस्वरूपविषयएकाग्रीकरणन्तौध्यानयोगौपरत्वेनकर्त्तव्यौयस्यसध्या

आनन्दगिरिकृतटीका

ब्रह्मज्ञानस्यपरांनिष्ठांप्रतिष्ठापयितामनन्तरश्लोकान्तरमवतारयितुं पृच्छति सेयमिति सेयंब्रह्मज्ञानस्यपरानिष्ठासमारोपितातद्धर्मनिवृत्तिद्वाराब्रह्मणिपरिसमाप्तिर्ज्ञानमन्तानरूपोच्यते साकार्य्या सुसम्पाद्येति यदुक्तं तत्कथंकेनोपायेनेतिप्रश्नार्थः दृष्टरूपायभेदमुदाहरति बुद्ध्येति अध्यवसायोब्रह्मात्मनिश्चयःमायारहितत्वंसंशयविपर्ययशून्यत्वंशब्दादिसमस्तविषयत्यागेदेहस्थितिरपिदुःस्याद्यादित्याशंक्याह सामर्थ्यादिति विषयमात्रत्यागेदेहस्थित्यनुपपत्तेर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः देहस्थित्यर्थत्वेनार्थानुज्ञातेष्वर्थेषु प्राप्तौरागादिर्ज्ञाननिष्ठाप्रतिबन्धकंव्युदस्यति शरीरेति परित्यज्य विविक्तसेवीस्यादिति सम्बन्धः ५१

स्वामिकृतटीका।

तदेवाह बुद्ध्येति उक्तेनप्रकारेणविशुद्धयापूर्वोक्तयासात्त्विकयाबुद्ध्या युक्तःधृत्यासात्त्विक्याआत्मानंतामेवबुद्धिंनियम्यनिश्चलांकृत्वाशब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वातद्विषयौरागद्वेषौव्युदस्यबुद्ध्याविशुद्धयायुक्तइत्यादीनांब्रह्मभूयायकल्पतइतितृतीयेनान्वयः ५१

भाषा अनुवाद

सोईकहतेहैं कि उक्तप्रकारक्रमसे पूर्वोक्तविशुद्धस्वरूप सात्विकबुद्धियुक्त पुरुष सात्त्विकोधृतिसे आत्माकहे इसबुद्धिको नियम्यकहे निश्चलकरके शब्दआदिसर्व्व विषय त्यागकरनेके अनन्तर औविषयप्रयुक्त रागद्वेषभी दूरकरके ब्रह्मभावको प्राप्तहोतेहैं इसश्लोकसेले तीनश्लोकका अर्थ एकसाथ होताहै ५१

विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः ५२

शाङ्करभाष्यं

नयोगपरोनित्यंनित्यग्रहणंमन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावदर्शनार्थं वैराग्यं विराग भावो दृष्टादृष्टेषु विषयेषुवैतृष्ण्यंतंसमुपाश्रितोनित्यमेवेत्यर्थः ५२

किञ्च अहंकारमहङ्कारोदेहेन्द्रियादिषुतंबलंसामर्थ्यंकामरागादियुक्तंनेतर च्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेनत्यागस्याशक्यत्वात् दर्पोनामहर्षानन्तरभावीधर्मा तिक्रमहेतुः हृष्टःदृप्यतिदृप्तोधर्ममतिक्रामतीतिस्मरणात् तञ्चकाममिच्छांक्रोधं द्वेषञ्चपरिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेशरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननि

आनन्दगिरिकृतटीका

बुद्ध्वेवं शारदांयत्नेनकार्येकरणनियमनन्देहस्थितिहेत्वतिरिक्तविषयत्यागःदेह स्थित्यर्थेष्वपितेषु रागद्वेषवर्जनमित्युपायभेदेसिद्धेसत्युपायान्तरागत्यापियत्नमाध्यानी त्याह ततइति चित्तैकाग्र्यप्रसादार्थंविविक्तसेवित्वं व्याकरोति अरण्येति निद्रादिदो षनिवृत्त्यर्थंलघ्वाशित्वंविपदयति लघ्विति लघुपरिमितं हितंमेध्यं वाशितुं शीलम स्येति तथोच्यते विशेषणयोस्तात्पर्यंविवृणोति विविक्तेति निद्रादीत्यादिशब्दादा लस्यप्रमादादयोबुद्धिविक्षेपकाविवक्षिताः वक्ष्यमाणध्यानयोगयोरुपायत्वं नविशेष णात्मरंविभजते वाक्चेति वागादिसंयमस्यावश्यकत्वद्योतनार्थंस्यादित्युक्तं संयतवा गादिकरणग्रामस्यानायासेनकर्त्तव्यमुपदिशति एवमिति मन्त्रजपादीत्यादिपदेन प्रदक्षिणप्रणामादयोध्यानयोगप्रतिबन्धकागृहीताः उक्तयोरेवध्यानयोगयोरुपाय त्वेनोक्तंविरागभावंविभजते दृष्टेति सम्यक्त्वमेवव्यनक्ति नित्यमिति ५२

स्वामिकृतटीका

किञ्च विविक्तेति विविक्तसेवीशुचिदेशादेस्थायी लघ्वाशीमितभोजी एतैरुपा यैर्यतवाक्कायमानसः संयतवाग्देहचित्तोभूत्वानित्यंसर्वदा ध्यनेनयायोगोब्रह्मसं स्पर्शस्तत्परःसन्ध्यानाविच्छेदार्थं पुनःपुनर्दृढंवैराग्यं सम्यगाश्रितोभूत्वा ५२

भाषाअनुवाद

विविक्तसेवी कहेपवित्रदेशवासीऔलघ्वासीकहे परिमितआहारकारीइनोआ दूनउपायोंसे यतवाककायमानस अर्थात्वचनदेहऔमनको वशकरके सदाध्यान क्रमसे जोयोगकहेअविद्याअज्ञाननिवृत्तिरूप ब्रह्मसाक्षात्कारतिसमेतत्परहो अ पनेध्यानके अविच्छेदकेलियेसम्पूर्णरूपसे वारवारदृढवैराग्यकाआश्रयलेकर ५२

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३

शाङ्करभाष्य

भित्त्वेतरा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देह जीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो निर्ममोऽतएव शान्त उपरतः यः संहृतायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ५३

अनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादस्वभावो न शोचति किञ्चिदर्थवैकल्यं आत्मनो वा वैगुण्यमुद्दिश्य न शोचति न संतप्यते न कांक्षति न ह्यप्राप्तविषयाकांक्षा ब्रह्मविद उपपद्यते अतो ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनूद्यते न शोचति न कां

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञाननिष्ठस्य यतेर्विशेषणान्तरं समुच्चिनोति किञ्चेति नित्यं ध्यानयोगपरत्वं समुच्चितं कारणान्तरं विवृणोति अहङ्कारमिति सामर्थ्यमात्रे बलशब्दादुपलभ्यमाने किमिति विशेषवचनमित्याशंक्याह स्वाभाविकत्वेनेति उक्तो दर्पं मानमाह हृष्ट इति वैराग्यशब्देन लब्धस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं प्रकृष्टत्वख्यापनार्थमहङ्कारादित्यागे परिग्रहप्राप्त्यभावात्तत्त्यागोक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह इन्द्रियेति परिग्रहाभावे ममत्वविषयाभावान्निर्ममत्वं कथमित्याशंक्याह देहेति अहंकारममकारयोरभावे नप्राप्तामन्तःकरणोपरतिमनुवदति अतएवेति उक्तमनूद्य जीवन्नेवासौ ब्रह्मीभवतीति फलितमाह यः संहृतेति ज्ञाननिष्ठपदादुर्द्धं सशब्दो द्रष्टव्यः ब्रह्मणो भवनमनुसन्धानपरिपाकपर्यन्तं साक्षात्करणं तदर्थमितियावत् ५३

स्वामिकृतटीका

ततश्च अहङ्कारमिति विरक्तोऽहमित्याद्यहङ्कारं बलं दुराग्रहं दर्पं योगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणं प्रारब्धवशात् अप्राप्यमानेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहञ्च विमुच्य विशेषेण त्यक्त्वा बलादापन्नेषु निर्ममः सन् शान्तः परमोपशान्तिं प्राप्तो ब्रह्मभूयाय ब्रह्माहमिति नैश्चल्येनावस्थानाय कल्पते योग्यो भवति ५३

भाषाअनुवाद

और अहङ्कार औ बल कहे निन्द्य वस्तुकी इच्छा औ दर्प कहें योगबलसे आकाशगमनरूप आदि मायामे प्रवृत्ति औ प्रारब्धवशते अप्राप्यवस्तु मे जो काम क्रोधका रोकना औ अदृष्टवशते हठात् प्राप्तवस्तु मेभी ममतारहित होके शान्तिको प्राप्त पुरुष ब्रह्मके साथ समता अर्थात् अहं ब्रह्मास्मि ऐसा अचल रूप अवस्थान करने योग्य है ५३

ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभते परां ५४

शाङ्करभाष्यं

क्षतीतिनहृष्यतीति वा पाठः समःसर्वेषुआत्मौपम्येनसर्वेषुभूतेषुसुखदुःखंवासममेव पश्यतीत्यर्थोनात्मसमदर्शनमिहतस्यवक्ष्यमाणत्वात् भक्त्यामामभिजानातीतिचएवंभूतोज्ञाननिष्ठोमद्भक्तिंमयिपरमेश्वरेभक्तिंभजनंपरामुत्तमांज्ञानलक्षणांचतुर्थींलभते चतुर्विधाभजन्तेमामित्युक्तं ५४ ततोज्ञानलक्षणयाभक्त्या मामभिजानाति

आनन्दगिरिकृतटीका।

अपेक्षितंपूरयन्नुत्तरश्लोकमवतारयति अनेनेति बुद्ध्याविशुद्धयेत्यादिरुक्तक्रमः ब्रह्मप्राप्तोजीवन्नेवनिवृत्ताशेषार्थोनिरतिशयानन्दब्रह्मात्मत्वेनैभवन्नित्यर्थः अध्यात्मंप्रत्यगात्मातस्मिन्प्रसादःसर्वानर्थनिवृत्त्यापरमानन्दाविर्भावः सलब्धोयेनजीवन्मुक्तेनसतथानशोचतीत्यादेस्तात्पर्यमाह नहीति प्राप्तव्यपरिहार्याभावनिश्चयादित्यर्थः स्वभावानुवादमुपपादयति ब्रह्मभूतस्येति तस्याप्राप्तविषयाभावान्नापिपरिहार्यपरिहारप्रयुक्तःशोकपरिहार्यस्यैवाभावादित्यर्थः पाठान्तरे तुरमणीयंप्राप्यप्रमोदते तदभावादित्यर्थः विवक्षितंसमदर्शनंविशदयति आत्मेति ननुसर्वेषुभूतेष्वात्मनःसमस्यनिर्विशेषस्य दर्शनमत्राभिप्रेतंकिंनेष्यते तत्राह नात्मेति उक्तविशेषणवतोजीवन्मुक्तस्यज्ञाननिष्ठाप्रागुक्तक्रमेणप्राप्ता सुप्रतिष्ठिताभवतीत्याह एवम्भूतइतिश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासवतःशमादियुक्तस्याभ्यस्तैःश्रवणादिभिःब्रह्मात्मन्यपरोक्षंमोक्षफलंज्ञानंसिध्यतीत्यर्थः आर्तादिभक्तित्रयापेक्षयाज्ञानलक्षणांभक्तिं चतुर्थीमित्युक्तां तत्र सप्तमस्थवाक्यमनुकूलयति चतुर्विधाइति ५४

स्वामिकृतटीका

ब्रह्माहमितिनैश्चल्येनावस्थानस्यफलमाह ब्रह्मेति ब्रह्मभूतोब्रह्मण्यवस्थितःप्रसन्नचित्तःनष्टं नशोचति नचाप्राप्तंकांक्षतिदेहाद्यभिमानाभावात् अतएव सर्वेष्वपि भूतेषुसमःसन् रागद्वेषादिकृतविक्षेपाभावात् सर्वभूतेषुसद्भावनालक्षणांपरां मद्भक्तिं लभते ५४

भाषाअनुवाद

अहंब्रह्म ऐसोनिश्चयरूप अवस्थितिका फलकहतेहैं कि ब्रह्मभूतकहे ब्रह्मभाव कोप्राप्त प्रसन्नचित्तपुरुष देहआदिमे अभिमानके अभावसे नष्टजो संसारीविषय तिनकाशोच नहीं करतेहैं औरअप्राप्तविषयकीभी आकांक्षा नहीं करते इसीसे रागद्वेषादिकृत विक्षेपके अभावसे भूतमात्रमे समभावयुक्त होनेके अनन्तरवेपुरुष सकलप्राणीयोंमे मद्भावरूप जो मेरी उत्तमभक्ति तिसको प्राप्तहोते हैं ५४

भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्वतः ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनन्तरं ५५

शाङ्करभाष्य

यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदः यश्चाऽहंविध्वस्तसर्वोपाधिभेदोभिमतउत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तंमामद्वैतंचैतन्यमात्रैकरसमजमजरममरमभयमनिधनन्तत्त्वतोभि जानाति ततोमामेवन्तत्त्वतोज्ञात्वाविशते तदनन्तरंमामेव नात्रज्ञानानन्तरप्रवेश क्रियेभिन्ने विवक्षितेज्ञात्वाविशते तदनन्तरमिति किंतर्हि फलान्तराभावात् ज्ञान मात्रमेवक्षेत्रज्ञञ्चापि मांविद्धीत्युक्तत्वात् ननुविरुद्धमिदमुक्तंज्ञानस्ययापरानिष्ठा तया मामभिजानातीति कथंविरुद्धमिति चेदुच्यते यदैवयस्मिन्विषयेज्ञानमुत्पद्यते ज्ञा तुस्तदैवतं विषयमभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठांज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षतइति ततश्चज्ञानेननाभिजानातिज्ञानावृत्त्यातु ज्ञाननिष्ठयाभिजानातीतिनैषदोषोज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्यप्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वन्त स्यनिष्ठाशब्दाभिलापात् शास्त्राचार्योपदेशेनज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुसहकारिकार णंबुद्धिविशुद्धत्वममानित्वादिगुणंचापेक्ष्यजनितस्यक्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्यकर्त्रादि कारकभेदबुद्धिनिवन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्यस्वात्मानुभवनिश्चयरूपेणयदवस्था नंसापराज्ञाननिष्ठेत्युच्यते सेयंज्ञाननिष्ठाआर्त्तादिभक्तित्रयापेक्षयापराचतुर्थीभक्ति रित्युक्ता तयापरयाभक्त्याभगवन्तंतत्त्वतोभिजानाति यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबु द्धिरशेषतोनिवर्त्तते अतोज्ञाननिष्ठालक्षणयाभक्त्यामामभिजानातीतिवचनं नविरु ध्यते अत्रचसर्वंनिवृत्तिविधायिशास्त्रवेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणंप्रसिद्धमर्थव द्भवति विदित्वाव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरन्तितस्मात्न्यासमेषान्तपसामतिरिक्तमाहुः न्यासएवात्यरेचयदिति संन्यासःकर्मणांन्यासोवेदानिमञ्चलोकममुञ्चपरित्यज्यत्य जधर्ममधर्मंचेत्यादिइहचदर्शितानिवाक्यानि नचतेषांवाक्यानांआनर्थक्यंयुक्तंअर्थवा दत्वंस्वप्रकरणस्थत्वात् प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनित्यत्वाच्चमोक्षस्यनहिपूर्वसमुद्रंजि

भाषाअनुवाद।

तिसके अनन्तर वहीउत्तम भक्तिकेद्वारा हमको यथार्थरूपसे जानतेहैं औ रमैंकैसा हूं इसअपेक्षापर कहतेहैं किजिसरूपसे हमसर्वव्यापी औ घनचिदान न्दस्वरूपहैं तैसा हमको जानते हैं औ तिसके अनन्तर हमको ऐसेयथार्थ रूप सेजानिकै फेरउसज्ञानके उपर कहे शान्तहोनेपर हमारेहीमे प्रवेशकरते अ र्थात् परमानन्द स्वरूप होतेहैं ५५

शाङ्करभाष्यं

गमिषोः प्रातिलोम्येनैव प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं सम्भवति प्रत्यगात्मवि षयप्रत्ययसन्तानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत् कर्मणा सह भावित्वेन विरुध्यते पर्वतसर्षपयोरिवान्तरवान्विरोधः प्रमाणविदां निश्चितस्तस्मात् सर्व्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्य्येति सिद्धं ५५

नन्दगिरिकृतटीका

ननु समाधिसाध्येन परमभक्त्यात्मकेन ज्ञानेन किं अपवर्गमवाप्यते तत्राह ततइति भक्त्या समाधिजन्यया मां ब्रह्माभिमुख्येन प्रत्यक्तया जानाति व्याप्नोतीत्यर्थः तदेव ज्ञानं भक्तिपराधीनं विष्टृणोति यावानिति आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नत्वमसङ्गत्वञ्च चैतन्यस्य विषयसापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति अद्वैतमिति येतु द्रव्यबोधात्मत्वमात्मनोमन्यन्ते तान्प्रत्याह चैतन्यमात्रेति आत्मनि तन्मात्रेपि धर्मान्तरमुपेत्य धर्मधर्मित्वं प्रत्याह उत्तमिति सर्वविक्रियाराहित्योक्त्या कौटस्थ्यमात्मनो व्यवस्थापयति अजरमिति उक्तवि क्रियाभावे तद्वेत्वज्ञानासम्बन्धं हेतुमाह अभयमिति तत्वज्ञानमनूद्य तत्फलं निर्दिष्टकैवल्यं लक्ष्ययति तत इति तत्त्वज्ञानस्य तस्मादनन्तरप्रवेशक्रियायाश्च भिन्नत्वं प्राप्तं प्रत्याह नात्रेति भिन्नत्वाभावे का गतिर्भेदोक्तेरित्याशंक्यौपचारिकत्वमाह किंतर्हीति प्रवेशइति शेषः ब्रह्मप्राप्तिरेव फलान्तरमित्याशंक्य ब्रह्मात्मनोर्भेदाभावान्न ज्ञानातिरिक्तातत्प्राप्तिरित्याह केवलस्येति ज्ञाननिष्ठया परयाभक्त्या मामभिजानातीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति विरुद्धत्वं स्फोरयितुं पृच्छति कथमिति विरोधस्फुटीकरणं प्रतिजानीते उच्यतइति तत्र ज्ञानस्योत्पत्तिरेवविषयाभिव्यक्तिरित्याह यदेति एवकारनिरस्यं दर्शयति नज्ञानेति इत्यावयोः सिद्धमिति शेषः ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयाभिव्यक्तत्वेपि कथं प्रकृते विरोधीत्याशंक्याह ततश्चेति विरुद्धमिति शेषः शंकितं विरोधं निरस्यति नैषदोषइति उक्तमेव हेतुं प्रपञ्चयति शास्त्रेति योहि शास्त्रानुसार्याचार्योपदेशस्तेन ज्ञानोत्पत्तिः आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः तस्याश्च परिपाकः संशयादिप्रतिबन्धध्वंसस्तत्र हेतुभूतमुपदेशस्य सहकारिकारणं यद्बुद्धिशुद्ध्यादि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्जनितं यदैक्यज्ञानं तस्य कारकभेदबुद्धिनिबन्धनानि यानि सर्वाणि कर्माणि तेषां संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण स्वात्मन्येवसर्वप्रकाशनारहिते यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेति व्यवह्रियते प्रामाणिकैरित्यर्थः यदियदा त्मपरा ज्ञाननिष्ठा कथं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तेति तत्राह सेयमिति यथोक्तया भ

शाङ्करभाष्यं

स्वकर्मणाभगवतोऽर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिःफलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता यन्निमित्ताज्ज्ञाननिष्ठामोक्षफलावसाना सभगवद्भक्तियोगोधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदार्ढ्याय सर्वकर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिन्मद्व्यपाश्रयोऽहं वासुदेवईश्वरोव्यपाश्रयोयस्यसमद्व्यपाश्रयोमय्यर्पितसर्वात्मभावइत्यर्थः सोपिमत्प्रसादान्ममेश्वरस्यप्रसादादवाप्नोतिशाश्वतंनित्यंवैष्णावंपदमव्ययं ५६

आनन्दगिरिकृतटीका।

तयाभगवत्तत्वज्ञानंसिध्यतीत्याह तयेति तत्त्वज्ञानस्यफलमाह यदनन्तरमितिज्ञाननिष्ठारूपायाभगवद्भक्तेस्तत्वज्ञानातिरेकात्तत्फलस्यचाज्ञाननिवृत्तेस्तन्मात्रत्वात्प्रिटोनौपचारिकत्वात्प्रकृतंवाक्यमविरुद्धमुपसंहरति अतइति औपदेशिकैक्यज्ञानस्यसर्व्वकर्मसंन्याससहितस्यस्वरूपावस्थानात्मकस्य परमपुरुषार्थोपयिकत्वमित्यस्मिन्नर्थेमानमाह अवचेति तदेवशास्त्रमुदाहरति विदित्वेत्यादिना दर्शितानिवाक्यानि सर्व्वकर्माणि मनसेत्यादीनि नन्वेषां वाक्यानामविवक्षितार्थत्वान्नास्ति स्वार्थेप्रामाण्यमित्याशंक्याध्ययनविध्युपात्तत्वात् वेदवाक्यानान्तदनुरोधित्वाच्चेतरेषां नैवमित्याह नचेति तथापि सोरोदीदित्यादिवन्नस्वार्थेमानतेत्याशंक्याह नचार्थवादत्वमिति इतश्चमुमुक्षोरपेक्षितमोक्षोपयिकज्ञाननिष्ठस्यसंन्यासेधिकारोनकर्म्मनिष्ठायामित्याह प्रत्यमिति ज्ञाननिष्ठस्यकर्मनिष्ठाविरुद्धेत्यत्रदृष्टान्तमाह नहीति ज्ञाननिष्ठास्वरूपानुवादपूर्वकंकर्म्मनिष्ठया तस्याःसहभावित्वं विरुद्धमिति दार्ष्टान्तिकमाह प्रत्यगात्मेति कथं ज्ञानकर्म्मणोर्विरोधधीरित्याशंक्यकर्म्मणां ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह पूर्वेति अन्तरवानुभयोरेकधर्मिनिष्ठत्वेनसांकर्यभावसम्पादकभेदवानित्यर्थः ज्ञानकर्म्मणोरसमुच्चये फलितमुपसंहरति तस्मादिति ५५

तर्हि ज्ञाननिष्ठयैवमोक्षसम्भवान्न कर्मानुष्ठानसिद्धिरित्याशंक्याह स्वकर्मणेति तामेव सिद्धिप्राप्तिंविशिनष्टि ज्ञानेति ज्ञाननिष्ठायोग्यतायैस्वकर्म्मानुष्ठानं भगवदर्चनरूपंकर्त्तव्यमित्यर्थः ज्ञाननिष्ठायोग्यतापि किमर्थेत्याशंक्य ज्ञाननिष्ठासिद्ध्यर्थे

स्वामिकृतटीका

ततश्चभक्त्येति तयाच परयाभक्त्यातत्वतोमामभिजानाति कथंभूतंयावान्सर्वव्यापीयश्चास्मि सच्चिदानन्दघनस्तथाभूतं ततश्च मामेवंतत्त्वतोज्ञात्वा तदनन्तरंतस्य ज्ञानस्योपरमे सति मांविशते परमानन्दरूपोभवतीत्यर्थः ५५

सर्व्वकर्माण्यपि सदा कुर्व्वाणो मद्व्यपाश्रयः मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ५६

शाङ्करभाष्यं।

यस्मादेवन्तस्मात् चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे संन्यस्य यत् करोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन मत्परो ऽहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मत्परः सन्

आनन्दगिरिकृतटीका

त्याह यन्निमित्तेति ज्ञाननिष्ठापि कुतोपयुक्तेत्यवाह मोक्षेति स्वकर्मणा भगवद्र्च्चनात्मनो भक्तियोगस्य परम्परया मोक्षफलस्य कार्यत्वेन विधेयत्वं विध्यपेक्षितां स्तुतिमवतारयति सभगवदिति ज्ञाननिष्ठा कर्म्मनिष्ठेत्य भयं प्रतिज्ञावतकं विभागेन प्रतिपादितं किमितीदानीं कर्म्मनिष्ठा पुनस्तुत्याकर्त्तव्यतयोच्यते तत्राह शास्त्रार्थेति तत्र तत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणान्ते [illegible] उपसंहारः सर्वशास्त्रार्थनिश्चय [illegible] दृढतां द्योतयतीत्यर्थः यद्यपि कस्यचित् कर्मनिष्ठाविनोर्[illegible] द्वारा कैवल्यं [illegible] तथापि पापबाहुल्यात् कर्मानुष्ठायिनोपि कस्यचिद्बुद्धिशुद्ध्यभावे कैवल्या [illegible] त्याह सर्वकर्माणीति सर्वशब्दानुरोधात् [illegible] नित्यत्वेन [illegible] प्रतिषिद्धान्यपीति नित्यनैमित्तिकवदित्यर्थः निषिद्धान्वयव्य [illegible] वर्त्तयति सदेति अनुतिष्ठन्नेवं पदमाप्नोतीति सम्बन्धः पापकर्म्मकारि [illegible] पदप्राप्तौ पापस्यापि मोक्षफलत्वमुपगतं स्यादित्यत्राह मद्व्यपाश्रय इति तत्रैव [illegible] माह मयीति तर्हि ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुपेक्षितं स्यादित्यत्राह सोपीति ५६

स्वामिकृतटीका।

स्वकर्म्मभिः परमेश्वराराधनादुक्तं मोक्षप्रकारमुपसंहरति सर्व्वकर्माणीति सर्व्वाणि नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि पूर्व्वोक्तक्रमेण सर्व्वदा कुर्व्वाणः मद्व्यपाश्रयः अहमेव व्यपाश्रय आश्रयणीयो नतु स्वर्गादिफलं यस्य समत्प्रसादात् शाश्वतमनादि अव्ययं नित्यं सर्व्वोत्कृष्टं पदं प्राप्नोति ५६

भाषा अनुवाद

अपने अधिकार अनुसार कर्मके क्रमसे भगवतकी आराधना करके मोक्षको मुक्तिका प्रकार सो कहते हैं कि नित्य औ नैमित्तिक पूर्व्वकहे हुये सर्वकर्मका निरन्तर अनुष्ठानकारी औ मत् व्यपाश्रय कहे जिसका मैं ही आश्रयणीय हौं और स्वर्ग आदि फल आश्रयणीय नहीं है ऐसा पुरुष मेरी अनुग्रहसे शाश्वत अर्थात् अनादि औ अव्यय कहे नित्य जो सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मपद तिसको प्राप्त होते हैं ५६

चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परः बुद्धियोगमुपाश्रित्यमच्चित्तःसततंभव ५७
मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसिअथचेत्त्वमहङ्कारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ५८

शाङ्करभाष्यं

मय्यर्पितसर्वात्मभावःबुद्धियोगमपिसमाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तंबुद्धियोगमुपाश्रित्य आश्रयोऽनन्यशरणत्वं मच्चित्तः मय्येवचित्तंयस्य समच्चित्तःसततं सर्वदाभव ५७

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रसादोऽनुग्रहः सम्यक्ज्ञानोदयःपदं पदनीयंउपनिपत्तात्पर्य्यगम्यमव्ययमपक्ष यरहितं परमेश्वरप्रसादस्यैवंमाहात्म्यं यतःसिद्धन्तस्मात्तत्प्रसादार्थं भवताप्रयतित व्यमित्याह यस्मादिति भगवत्प्रसादासादितसम्यक्ज्ञानादेवमुक्तिर्नकर्म्ममात्रादिति सानंविवेकबुद्धिः आश्रयशब्दार्थमाह अनन्येति किमतोभवतितदाह मच्चित्तइति ५७ भीत्यापिप्रवर्त्तेत इतिमन्वानोविपर्य्ययेदोषमाह अथचेदिति ५८

स्वामिकृतटीका

यस्मादेवं तस्मात्चेतसेति सर्वाणि कर्माणिचेतसामयिसंन्यस्यसमर्प्यमत्परःअ हमेवपरःप्राप्यः पुरुषार्थोयस्यसव्यवसायात्मिकयाबुद्ध्यायोगमुपाश्रित्यसततं कर्मानु ष्ठानकालेऽपि ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरिति न्यायेन मय्येवचित्तंयस्य तथाभूतोभव ५७

भषा अनुवाद ।

जिसहेतु नित्यआदिकर्मके अनुष्ठानसे ब्रह्मप्राप्तिहोती है इससे सर्वकर्म बुद्धिके द्वारा हमकोसमर्पणकरिके मत्परकहे मही हैं। परम प्रार्थनीय प्राप्यपर म पुरुषार्थ सर्वस्वरूप जिसके अथवा व्यवसायात्मिका बुद्धिकेद्वारा कर्मयोगको आ श्रय करके सतत कहे वर्मअनुष्ठानकालमे भी मद्गतचित्तपुरुष ब्रह्मार्पणंब्रह्महवि: ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतं इसीअध्याय के २४ स्लोकसे कहेहुये ज्ञान के द्वारा मेरेमे चित्तसमर्पित होताहै सो अर्जुन तुम बुद्धियोगसे तद्रूप सेमतचित्तहोउ ५७

और मसचित्तहोनेसे जोहोगा सोसुनो तात्पर्ययहकि मद्गतचित्तहोके मेरी कृपासे तावतदुर्ग अर्थात् दुस्तरसांसारिक दुखसमूहसे तरिजावगे और इसके वि परीत आचरणमे दोपकहते हैं कि और जो इस प्रकार कहने परभी तुमअप नेअहंकार अर्थात् हम वड़े ज्ञानी इस अभिमान से हमारे कहनेपर कान नक रो तोपुरुपको उचित औ हित करनेवाला जोधर्म तिससे भ्रष्टहोउगे अर्थात् वि नष्टहो जावगे औ दुर्गति भी भोगना पड़ैगा ५८ और जो कहो कि अच्छा हम

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९

शाङ्करभाष्यं।

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि अथ चेत् यदि त्वं मे मदुक्तमहङ्कारात् पण्डितोऽहमिति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनंक्ष्यसि विनाशङ्गमिष्यसि ५८

इदञ्च त्वया न मन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं करिष्यामीति यदि चैतत्त्वमहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि मिथ्यैष व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात् प्रकृतिः क्षत्रस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ५९

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वातन्त्र्याभिमति भीतेरवकाशो नास्तीत्याशंक्याह इदञ्चेति इतश्च त्वया युद्धान्निवृत्तिर्मुख्यं कर्त्तुमुचितमित्याह मिथ्येति ५९ यस्मान्मे ति स्वभावजेन कर्मणा निबद्धस्त्वमिति सम्बन्धः इतोपि त्वया युद्धं कर्त्तव्यमेवेत्याह यस्मादिति ६०

स्वामिकृतटीका

ततो यद्भविष्यति तच्छृणु मच्चित्त इति मच्चित्तः सन् मत्प्रसादात् सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि सांसारिक दुःखानि तरिष्यसि विपक्षे दोषमाह अथ चेत् यदि पुनस्त्वमहङ्कारात् ज्ञातृत्वाभिमानात् मदुक्तमेवं न श्रोष्यसि तर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थात् भ्रष्टो भविष्यसि ५८ कामं विनंक्ष्यामि न तु बन्धुभिर्युद्धं करिष्यामीति चेत्तत्राह यदहङ्कारमिति मदुक्तमनादृत्य केवलमहङ्कारमवलम्ब्य युद्धं न करिष्यामीति यन्मन्यसे त्वमध्यवस्यसि एष तव व्यवसायो मिथ्यैवास्वतन्त्रत्वात्तव तदेवाह प्रकृतिस्त्वां रजोगुणरूपेण परिणता सती नियोक्ष्यति युद्धे प्रवर्त्तयिष्यत्येव ५९ किञ्च स्वभावजेनेति

भाषाअनुवाद

धर्म से भ्रष्ट होय परन्तु तो भी भाई औ बन्धुवों के साथ युद्ध न करैंगे तिसपर कहते हैं कि मेरी कही सब बातों को अनादर पूर्वक अहङ्कार के भरोसे जो कहो कि मैं युद्ध न करूंगा ऐसी जो तुम मनमे निश्चय करते हो तो तुमारा यह निश्चय करना स्वाधीनता के अभाव हेतुसे अर्थात् तुम स्वाधीन नहीं हो मिथ्या कहे झूठमूठ है सोई कहते हैं कि जो तुमारी प्रकृति कहे चलो को रजोगुणको अधिकाई सो तुमको अवश्य ही युद्धमे प्रवृत्त करैगी अन्तको फय मारोगे औ लड़ोगे औ इस पीटने से केवल जगत मे दुर्यशको छोड़ और कुछ हाथ लगना नहीं है ५९

स्वभावजेनकौन्तेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा कर्त्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोपितत् ६०
ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानियन्त्रारूढानिमायया ६१

शाङ्करभाष्यं

यस्माच्चस्वभावजेनशौर्यादिना कौन्तेययथोक्तेन निबद्धनिश्चयेनबद्धःस्वेनात्मीयेनकर्मणाकर्त्तुंनेच्छसियत्कर्म मोहादविवेकतः करिष्यस्यवशोपिपरवशएवतत्कर्मयस्मात् ६० ईश्वरःईशनशीलोनारायणःसर्वभूतानांसर्वप्राणिनांहृद्देशेहृदयदेशेऽर्जुन

स्वामिकृतटीका।

स्वभावः क्षत्रियत्वहेतुः पूर्वसंस्कारस्तस्माज्जातेनस्वीयेनकर्मणा शौर्य्यादिनापूर्वोक्तेननिबद्धोयन्त्रितस्त्वंमोहात्यत् कर्मयुद्धलक्षणंकर्त्तुंनेच्छसि अवशःसंस्तत्कर्मकरिष्यस्येव ६०

भाषाअनुवाद

और हे कौन्तेय कुन्तीनन्दन अर्जुन स्वभावकहेजो पूर्वकर्मकासंस्कार जिससे रजोगुणविशिष्ट क्षत्रीकेजामाको प्राप्तहो औ शूरताआदि गुणकर्मोसे निबद्धकहे वशीभूत तुम मोहकेमारे जोइस क्षणमे युद्धकर्म करने की इच्छा नहीं करतेहौ पर इसके बाद अवशहो यहीकर्म अवश्यही करोगे इसमे कुछ झूठन मानो ६०

इस से पिच्छिले दोनोश्लोकमे सांख्यआदि मतानुसारी मनुष्योंको प्रकृतिमारतन्त्र कहे स्वभावाधीनता कहीगई अब दोश्लोक से निज कहे अपना मत कहतेहैं किहेअर्जुन सकल भूतोंके हृदयमे नियामक रूपसे अन्तर्य्यामी ईश्वर स्थिति करते हैं तो किस प्रकारसे टिके हैं इस आकांक्षापर कहते हैं कि भूतमात्रको माया जो अपनी शक्ति तिसके जोरसे भ्रमण कहे उपस्थित समस्त कर्मोमे प्रवृत्तकरावते भये सबमे टिकेहैं जैसे कठपुतलीको सूत्रधार वाजीगर लोगोंके सामने नचावैहै अथवा यन्त्रकहे शरीर आरूढ़कहे जीव को भ्रमण करावते स्थिति करते है इस पर श्वेताश्वतर उपनिषद के मन्त्रका प्रमाणदेतेहैं कि एक स्वयंप्रकाश जोपरमात्मा सो भूतों मे निगूढ़भावसे स्थित औ सर्वव्यापी सबका अन्तर्य्यामी औ कर्मोका नियन्ताऔ भूतोंका आधाररूप औ द्रष्टा देखनेवाला औ भूतमात्र को चेतनकारी अद्वितीय औ गुणातीत हैं और अन्तर्यामी जो बुद्धिमे स्थिति करके बुधिका नियम करै है और जिस को बुद्धिनहीं जानती औ बुद्धिहो जिस को उपाधिहै सोई तुमारे आत्मा औ अन्तर्य्यामी तथा कैवल्यस्वरूप हैं ६१

तमेवशरणंगच्छ सर्वभावेनभारत तत्प्रसादात्परांशान्तिं स्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतं ६२

शाङ्करभाष्यं

शुक्लान्तरात्मस्वभावोविशुद्धान्तःकरणइति अहश्चकृष्णमहरर्जुनञ्चेतिदर्शनात्तिष्ठ तिस्थितिंलभते सकथन्तिष्ठतीत्याह भ्रामयन्भ्रमणङ्कारयन्सर्वभूतानियन्त्रारूढा नीवयन्त्राण्यारूढान्यधिष्ठितानीवेति इवशब्दोवद्रष्टव्यो यथादारुकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि माययाछद्मनाभ्रामयन् तिष्ठतीतिसम्बन्धः ६१ तमेवेश्वरंशरण

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अर्जुनशब्दस्योक्तार्थत्वे श्रुतिमुदाहरति अहश्चेति अहश्चकृष्णमहरर्जुनञ्चवि वर्त्तेतेरजसीवेद्याभिःइत्यत्रकिञ्चिदहस्तावत्कृष्णमच्छङ्कलुषितमिवलक्ष्यतेकिञ्च त्पुनरहरर्जुनमतिस्वच्छं शुद्धभावमुपलभ्यतेएवमर्जुनशब्दस्यशुक्लशब्दपर्य्यायतया प्रयोगदर्शनादुक्तार्थत्वमुचितमित्यर्थः यन्त्रारूढानीवेतिकथमुच्यतेतत्राह इवश ब्दइति तदेवप्रपञ्चयति यथेति दारुमयानियन्त्राणियथालौकिकोमायावी मायया भ्रामयन्वर्त्तते तथेश्वरोपिसर्वाणिभूतानि भ्रामयन्नेव हृदयेतिष्ठतीत्यर्थः ६१

स्वामिकृतटीका ।

तदेवंश्लोकद्वयेनसांख्यादिमतेनप्रकृतिपारतन्त्र्यं स्वभावपारतन्त्र्यं चोक्तं इदा नींस्वमतमाह ईश्वरइतिद्वाभ्यां सर्वभूतानांहृद्देशेईश्वरोऽन्तर्यामीतिष्ठतिकिंकुर्व न्सर्वाणिभूतानिमाययानिजशक्त्याभ्रामयंस्तत्तत्कर्म्मसुप्रवर्त्तयन्यथादारुयन्त्रमारू ढानिकृत्रिमाणिभूतानिसूत्रधारोलोकेभ्रामयति तद्वदित्यर्थः यद्वायन्त्राणिशरीरा णिआरूढानिभूतानिदेहाभिमानिनोजीवान्भ्रामयन्नित्यर्थः तथाचश्वेताश्वतराणां मन्त्रःएकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतान्तरात्माकर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासः साक्षीचेताःकेवलोनिर्गुणश्चेति अन्तर्यामिब्राह्मणञ्च यआत्मनितिष्ठन्नात्मानमन्त रोयमयतियंआत्मानवेद यस्यात्माशरीरंएषते अन्तर्याम्यमृतइत्यादि ६१

भाषाअनुवाद

जबकि ईश्वरही सर्वभूतमात्रका प्रेरकहै औउसीकी प्रेरणासे सकल क र्मप्राणी करतेहैं तोफेरि अपनापुरुषार्थ करनाव्यथा है इसअभिप्रायसे कह तेहैं किजिस हेतुसे जीवमात्र परमेश्वरके वशीभूतहैं इससे हेभारत अर्जुन तु म अहङ्कारको परित्याग करके सम्यक प्रकारसे उसी ईश्वरकी शरण ग्रहण क रो तदनन्तर तिन की कृपासे पराकहे उत्तम शान्ति औ परमेश्वर सम्बन्धीनि त्यशोस्थान सो पावोगे यह भगवान अर्जुन से कहा ६२

इतितेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसितथाकुरु ६३

शाङ्करभाष्यम

माश्रयंसंसारार्त्तिहरणार्थंगच्छआश्रयसर्वभावेनसर्वात्मनाहे भारत तत्प्रसादा दीश्वरानुग्रहात्परांप्रकृष्टांशान्तिं परामुपरतिंस्थानञ्चममविष्णोःपरमंपदमवाप्स्यसि शाश्वतंनित्यं ६२ इत्येतत्ते तुभ्यंज्ञानमाख्यातंकथितं गुह्यात् गोप्यात् गुह्यतरंअतिशयेनगुह्यंरहस्यमित्यर्थः मयासर्वज्ञेनेश्वरेणविमृश्यविमर्शनमालोचनंकृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेणसमस्तं यथोक्तांचार्थजातं यथेच्छसि तथाकुरु ६३

आनन्दगिरिकृतटीका

ईश्वरःसर्वाणिभूतानिप्रेरयतिचेत्प्राप्तंकैवल्यार्थस्यापिपुरुषकारस्यानर्थक्यमित्याशंक्याह तमेवेति सर्वात्मनामनोवृत्त्यावाचाकर्मणाचेत्यर्थः ईश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्य्यन्तादितिशेषः मुक्तास्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं ६२

शास्त्रमुपसंहर्त्तुमिच्छन्नाह इतितेज्ञानमिति ज्ञानंकरणव्युत्पत्त्यागीताशास्त्रंयथेच्छसितथाकुरु ज्ञानंकर्माप्युपदिष्टं तदनुतिष्ठेत्यर्थः ६३ गीताशास्त्रस्य

स्वामिकृतटीका

तमिति यस्मादेवंसर्वेजीवाःपरमेश्वरपरतन्त्रास्तस्मादहङ्कारंपरित्यज्यसर्वभावेनसर्वात्मनातमीश्वरमेवशरणंगच्छ ततस्तस्यैवप्रसादात्परामुत्तमामुपशान्तिंस्थानञ्च पारमेश्वरं शाश्वतंनित्यंप्राप्स्यसि ६२

सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इत्यनेनप्रकारेणतेतुभ्यंसर्वज्ञेनपरमकारुणिकेनमयाज्ञानमाख्यातमुपदिष्टंकथंभूतंगुह्यात्गोप्यात् रहस्यमन्त्रयोगादिज्ञा

भाषाअनुवाद

अबसमस्त भगवद्गीताका अर्थ कहे तात्पर्यकहते हैं कि इस प्रकारसे मैंने दयाकरके तुम को ज्ञान उपदेश दिया और सो ज्ञान कैसा है इस अपेक्षासे कहते हैं कि गुह्यकहे गोपन करने योग्य तथा मन्त्रयोग आदिसे भी जो ज्ञान गुह्यतर अति रहस्य है सोई मैंने कहा इससे तुम गीताशास्त्रको अच्छीतरह आलोचन करके फेर तुमारी जैसी इच्छा होय तैसा करो भावार्थ यह कि इस गीताके अर्थ को विचार करनेसे अवश्यही तुमारा मोह निवृत्त हो जायगा यह भगवानने कहा ६३ अति गूढ अर्थसे युक्त जो गीताशास्त्र तिसकी सम्यक

सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवचः इष्टोऽसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं ६४

शाङ्करभाष्य

तथाभूयोपिमयोच्यमानंशृणुसर्वगुह्यतमंसर्वगुह्येभ्योऽत्यन्तगुह्यतमंरहस्यंउक्तमप्यसकृद्भूयःपुनःशृणुमेममपरमंप्रकृष्टंवचोवाक्यंनभयात्नाप्यर्थकारणाद्वावक्ष्यामिकिंतर्हिइष्टःप्रियोसिमेसमदृढमव्यभिचारेणेतिकृत्वाततस्तेनकारणेनवक्ष्यामिकथयिष्यामि तेतवहितंपरंज्ञानप्राप्तिसाधनं ६४

तद्धिसर्वहितानां हिततमंकिन्तदित्याह मन्मनाभवमच्चित्तोभव मद्भक्तोभव मद्याजनोभवमद्याजीमयियजनशीलोभव मांनमस्कुरुनमस्कारंमयिममैवकुरुतत्रैवं वर्त्तमानोवासुदेवेएव सर्व्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनोमामेवैष्यसि आगमिष्यसि सत्यन्तेतव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्यर्थो यतः प्रियोसिमे एवं

आनन्दगिरिकृतटीका

पौर्वापर्य्येणविमर्शनद्वारातात्पर्य्यार्थंप्रतिपत्तुमसमर्थंप्रत्याह भूयोपीति किमर्थमिच्छन्पुनःपुनरभिदधासीत्याशंक्याह नभयादिति ६४

स्वामिकृतटीक

नाऽपिगुह्यतरंएतन्मयोपदिष्टंगीताशास्त्रमशेषतोविमृश्यपर्य्यालोच्यपश्चाद्यथेच्छसि तथाकुरु एतस्मिन्पर्य्यालोचितेसति तवमोहोनिवर्त्तिष्यत इतिभावः ६३

अतिगम्भीरंगीताशास्त्रमशेषतःपर्य्यालोचितुमशक्नुवतःकृपयास्वयमेवतस्यसारं संगृह्यकथयति सर्वगुह्यतममितित्रिभिः सर्वेभ्योऽपिगुह्येभ्योगुह्यतमंमेवचस्तवतबोक्तमपिभूयःपुनरपिवक्ष्यमाणं शृणु पुनःपुनःकथनेहेतुमाह इष्टमत्यन्तमिष्टःप्रियोऽसीति मत्वाततएवहेतोस्तेहितंवक्ष्यामि यद्वाममत्वमिष्टोऽसिमयावक्ष्यमाणं दृढं सर्वप्रमाणोपेतमितिनिश्चित्यततस्तेवक्ष्यामीत्यर्थः दृढामतिरिति क्वचित्पाठः ६४

भाषाअनुवाद

आलोचना करने को असमर्थ जो अर्जुन तिनसे अनुग्रह करके श्रीभगवान आप ही गीता का सारसंग्रह करि इस श्लोकसेले तीन श्लोकके द्वारा कहते हैं कि उस सब गोपनीयसे भी अति गुह्य तम जो हमारे वचन यद्यपि प्रसंग प्रसंगपर कहे भीगयेहैं परतौभी फेर कहता हूं सो तुम सुनो और वार वार कहनेमे हे तुकहते हैं कितुम हमारे दृढ़ कहे अत्यन्त प्रियहौ इसीसे तुमारी प्रीति औ हितके अर्थ फेर भीकहूंगा अथवा मेरी वाक्यको तुमने दृढप्रमाण करके जाना इस से तुम हमै अतिप्रियहौ इससे फेरि तुमारे हितके जो वचनहैं सो कहूंगा ६४

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु मामेवैष्यसिसत्यं तेप्रतिजानेप्रियोऽसिमे ६५

शाङ्करभाष्यं ।

भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वाभगवद्भक्तेरवश्यम्भाविमोक्षफलमवधार्य्यभगवच्छरणैकप रायणोभवेदिति वाक्यार्थः ६५ कर्मयोगनिष्ठायाःपरमरहस्यमीश्वरशरणतामुप संहृत्याथेदानीं कर्मयोगत्यागनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनंसर्व्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमि त्याह सर्व्वधर्मान् सर्वेच ते धर्माश्च सर्वधर्माः तान् धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् नाविरतोदुश्चरितादिमुच्यतइति त्यज धर्ममधर्मञ्चेत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्व्वधर्मान् परित्यज्यसंन्यस्यसर्व्वकर्माणीत्येतन्मामेकं सर्वात्मानंसर्व भूतस्थमीश्वरंअच्युतं गुरुं जन्ममरणविवर्जितमहमेवेत्येवमेकं शरणं भज नमत्तोऽ

आनन्दगिरिकृतटीका

हितमिति साधारणनिर्देशे कथं परमित्यादिविशेषणमित्याशंक्याह तद्धीति तदेव प्रश्नद्वारा विवृणोति किं तदित्यादिना उत्तरार्द्धं व्याचष्टे तवेति एवमुक्तया री त्यावर्त्तमानस्त्वं तस्मिन्नेववासुदेवे भगवति अर्पितसर्वभावोमामेवागमिष्यसीति स म्बन्धः सत्यप्रतिज्ञाकरणे हेतुमाह यतइति इदनीं वाक्यार्थं श्रेयोर्थिनांप्रवृत्तुप्रयो गित्वेन संगृह्णाति एवमिति ६५ वृत्तमनूद्यानन्तरश्लोकतात्पर्य्यमाह कर्मयो

स्वामिकृतटीका

तदेवाह मन्मनाइति मन्मनामच्चित्तोभवमद्भक्तोभजनशीलोभवमद्याजीमद् यजनशीलोभवमामेवनमस्कुरुएवंवर्तमानस्त्वं मत्प्रसादलब्धज्ञानेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसिअत्रच संशयं माकार्षीःत्वंहि मेप्रियोऽसि अतःसत्यंयथा भवत्येवंतुभ्यमहंप्र तिजाने प्रतिज्ञांकरोमि ६५ ततोऽपिगुह्यतममाह सर्वेति मद्भक्तौसर्वंभविष्यतीति

भाषाअनुवाद

अब समस्त हितों से बढ़के हित क्या है इस शंकापर कहने को अङ्गीकार कियेहुये गीतार्थ सारको कहते हैं कि मन्मना कहेमत्चित्तहोउ औमेरेही भक्तकहे आश्रितहोउ औ मतयाजी कहे मेरेही पूजनकारीहोउ औ हमोको नमस्कारकरो इस प्रकारवर्त्तमान रहनेपरमेरी अनुग्रहसे प्राप्ततत्त्वज्ञानकेद्वारा जोहमको प्राप्त होउगे इस मे कुछ संशय नकरो क्योंकि तुम हमारेप्रियपात्र हो इसपर तुमकोसत्यप्रत्यय कहे प्रतीति जिसमे होय इससे तुमको प्रतिज्ञाकरके कहते हैं ६५ पूर्वकही गुह्यतमवातसेभी जो गुह्यकहे गोपनीय सोकहतेहैं

सर्व्वधर्म्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज अहंत्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ६६

शाङ्करभाष्यं

न्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः अहं तु त्वामेवं निश्चित बुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्ध नरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन उक्तञ्च नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता इत्यतो माशुचः शोकं माकार्षीरित्यर्थः ६६

अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परंनिःश्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं किं कर्म्म वा आहोस्विदुभयमिति कुतः सन्देहः यत्ज्ञात्वामृतमश्नुते ततोमान्तत्त्वतोज्ञात्वाविशते तदनन्तरमित्यादीनि वाक्यानि केवलात् ज्ञानात् निश्श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति कर्मण्येवाधिकारस्तेकुरुकर्मैवेत्येवमादीनि कर्मणां अवश्यकर्त्तव्यतां दर्शयन्ति एवं ज्ञानकर्मणोः कर्त्तव्यतोपदेशात् समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत् संशयः किं पुनरत्र मीमांसाफलं नन्वेतदेव एषामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधारणमतो

आनन्दगिरिकृतटीका।

रोति धर्म्मविशेषणादधर्मानुज्ञांवारयति धर्मेति ज्ञाननिष्ठेन मुमुक्षुणा धर्माधर्मयोस्त्याज्यत्वे श्रुतिस्मृती उदाहरति नाविरतइति मामेकमित्यादेस्तात्पर्यमाह नमत्तोन्यदिति अर्जुनस्य क्षत्रियत्वादुक्तसंन्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठायांमुख्यानधिकारेपितंपुरःकृत्याधिकारिभ्यस्तस्योपदिदिक्षुत्वादविरोधमभिप्रेत्याह अहंत्विति उक्तेर्थे दार्शमिकं वाक्यमनुकूलयति उक्तञ्चेति ईश्वरस्यत्वदीयबन्धननिरसनद्वारा त्वत्पालयितृत्वान्नते शोकावकाशोस्तीत्याह अतइति ६६ पूर्वापरालोचनातोगीता

स्वामिकृतटीका

दृढविश्वासेनविधिकैङ्कर्य्यंत्यक्त्वामदेकशरणोभव एवंवर्तमानःकर्मत्यागनिमित्तंपापं स्यादितिमाशुचःशोकंमाकार्षीर्अतस्त्वांमदेकशरणंसर्वपापेभ्योहंमोक्षयिष्यामि ६६

भाषाअनुवाद

कि हमारी भक्तिहीसे सकलसिद्धि होती है इस प्रकार दृढ विश्वास करिके विधि कहे प्रारब्ध औ वेदशास्त्रके विधानका भरोसा छोड़ि एक हमारीही शरण लेउ अर्थात् मेंरे कहेपर विश्वासकरो तो ऐसो हमारी शरणागत रूपमें वर्त्तमान तुमारे कर्मयोगसे जो फेरि औरपाप होंगे ऐसाशोच नकरना क्योंकि एक मेरे शरणमे प्राप्ततुमको मै यावत पापसे उद्धार औ मुक्त करूंगा इस से तुम शोक दूर करो औ अपना काम देखो ६६

शाङ्करभाष्य

विस्तीर्णतरं मीमांस्यमेतत् आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वं भेदप्रत्ययनिवर्त्तक
त्वेन कैवल्यफलावसानत्वात् क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययात्मनि नित्यप्रवृत्ता मम
कर्माहं कर्त्ताऽमुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामीतीयमविद्या अनादिकालप्रवृत्ता अस्या
अविद्याया निवर्त्तकमयमहमस्मि केवलोऽकर्त्ताऽक्रियोऽफलो न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्ये
वं रूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं कर्म्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्त्तकत्वात् तुश
ब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः न केवलेभ्यः कर्मभ्यः न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रेय
सप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्त्तयति अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः न
हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते केवलज्ञानमपि अनर्थकं तर्हि न अवि
द्यानिवर्त्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वादविद्यातमोनिवर्त्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं
कैवल्यफलावसानत्वं रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमसो निवर्त्तकप्रदीपप्रकाशफलवत्
विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलं ज्ञानं तथा दृष्टार्थायाञ्च छि
दिक्रियाग्निमन्थनादीनां व्यावृत्तकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्य

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शास्त्रं व्याख्यायोपसंहृत्य तत्तात्पर्यार्थं निर्द्धारितमपि विचारद्वारा निर्द्धारयितुं विचा
रमवतारयति अस्मिन्निति किंशब्दार्थमेव द्वेधा विभजते ज्ञानमिति निमित्ताभावे सं
शयस्याभासत्वान्न निरस्यतामिति मत्वा पृच्छति कुत इति तत्तदर्थविद्योतकानेकवाक्य
दर्शनं तन्निमित्तमित्याह यत् ज्ञात्वेति कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वोपलम्भात्तेभ्योऽपि निःश्रे
यसप्राप्तिर्भातीत्याह कर्मण्येवेति तथापि समुच्चयप्रापकं नास्तीत्याशंक्याह एवमिति
सत्यां साशंकायां कार्यमवश्यम्भावीत्युपसंहरति इति भवेदिति सन्दिग्धं सफलञ्च विचार्य
मिति स्थिते सति फले सन्दिग्धमपि न विचार्य्यमिति बुद्ध्या पृच्छति किं पुनरिति प्रत्येकं
ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्वा मुक्तिं प्रति परमसाधनतेत्यवधारणमेव विचारफलमि
ति परिहरति नन्विति सन्देहप्रयोजनयोर्विचारप्रयोजकयोर्भावात् विचारद्वारा
परममुक्तिसाधनं निर्द्धारणीयमिति निगमयति अत इति एवं विचारमवतार्य्य सिद्धान्तं
संगृह्णाति आत्मेति संग्रहवाक्यं विवृण्वन् आदावात्मज्ञानापोह्यामविद्यां दर्शयति क्रि
येति आश्रयोक्त्या तदनादित्वमाह आत्मनीति तामेवाविद्यामनाद्यविद्योत्थामनर्था
त्मिकां प्रपञ्चयति ममेति अनाद्यविद्याकार्यत्वात् प्रवाहरूपेणानादित्वमस्या विवक्षि
त्वा विशिनष्टि अनादीति तत्कारणाविद्यानिवर्त्तकत्वमात्मज्ञानस्योपन्यस्यति अस्या

शाङ्करभाष्यं

फलेकर्मान्तरेवाव्यापारानुपपत्तिर्यथातथाज्ञाननिष्ठाक्रियायांसुदृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञावादिकारकस्यात्मकैवल्यफलादन्यफलेकर्मान्तरे वाप्रवृत्तिरनुपपन्नेतिनज्ञाननिष्ठाकर्मसहितोपपद्यते ज्ञाननिष्ठाभुजिक्रियाग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत्न कैवल्यफलेज्ञानेक्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः कैवल्यफलेहि ज्ञानेप्राप्तेसर्वतःसंप्लुतोदके फलेकूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्फलान्तरे तत्साधनभूतायांवा क्रियाया मर्थित्वानुपपत्तेःनहि राज्य प्राप्तिफलेकर्मणिव्यापृतस्यक्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयञ्चार्थित्वंतस्मान्नकर्मणोस्तिनिःश्रेयससाधनत्वंनचज्ञानकर्मणो समुच्चितयोर्नापिज्ञानस्यकैवल्यफलस्यकर्मसाहाय्यापेक्षाअविद्यानिवर्तत्वेनच विरोधात् नहि तमस्तमसोनिवर्त्तकमतःकेवलमेवज्ञानंनिःश्रेयससाधनमितिननित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेःकैवल्यस्यच नित्यत्वात्यत्तावत्केवलज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत्यतोनित्यानांकर्मणांश्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायोनरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् नन्वेवंतर्हि कर्मभ्योमोक्षोनास्ति इत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गएव नैषदोषोनित्यत्वान्मोक्षस्य

आनन्दगिरिकृतटीका

इति ननुनेदमुत्पन्नंज्ञानंनिवर्त्तयत्यविरोधेनोत्पन्नत्वान्नचानुत्पन्नमलब्धात्मकस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्तत्राह उत्पद्यमानमिति कथंतस्यकारणाविद्यानिवर्त्तकत्वमित्याशंक्यकार्याविद्यानिवर्त्तकत्वदृष्टेरित्याह कर्मेति आत्मज्ञानस्येत्यादिसंग्रहवाक्ये तुशब्दस्योक्तविशेषाभावादानर्थक्यमाशंक्याह तुशब्दइति पक्षद्वयव्यावर्त्तकत्वमेवा स्यस्फुटयति नेत्यादिना इतश्चकर्मासाध्यतामुक्तेरित्याह अकार्यत्वाच्चेति एषनित्यो महिमेतिश्रुतेः नित्यत्वेनमोक्षस्याकार्यत्वान्नतत्र हेत्वपेक्षेत्युपपादयति नहीति ज्ञानेनापि मोक्षोनक्रियते चेत्तर्हि केवलमपिज्ञानंमुक्त्यनुपयुक्तमिति कुतस्तस्यतद्धेतुत्वधीरित्याशंकते केवलेति ज्ञानानर्थक्यंदूषयति नेति तदेवप्रपञ्चयति अविद्येति यदुक्तमविद्यानिवर्त्तकज्ञानस्यकैवल्यफलावसायित्वंदृष्टमितितत्रदृष्टान्तमाह रज्वादीति उक्तविषयेतमोनिवर्त्तकप्रकाशस्य कस्मिन्फलेपर्यवसानंतत्राह विनिवृत्तेति प्रदीपप्रकाशस्यसर्पभ्रमनिवृत्तिद्वारारज्जुमात्रेपर्यवसानवदात्मज्ञानस्यापि तदविद्यानिवृत्त्यात्मकैवल्यावसानमिति दार्ष्टान्तिकमाह तथेतिज्ञावादीनांज्ञाननिष्ठाहेतूनां कर्मान्तरेप्रवृत्तिसम्भवात्कर्मसहितैवसाकैवल्यावसायिनीतिचेत्तत्राह दृष्टार्थाया मिति कर्मसाहित्यंज्ञाननिष्ठायादृष्टान्तेनसाधयन्नाशंकते भुजीति भुजिक्रियायाला

शाङ्करभाष्यं ।

नित्यानांकर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्याप्राप्तिःप्रतिषिद्धस्यचाकरणादनिष्टशरीरानुपपत्तिःकाम्यानाञ्चप्रवर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिःवर्त्तमानशरीरारम्भकस्यचकर्मणःफलोपभोगक्षयेपतितेऽस्मिन्शरीरेदेहान्तरोत्पत्तौच कारणाभावादात्मनःरागादीनांचाकरणात्स्वरूपावस्थानमेवकैवल्यमित्ययत्नसिद्धंकैवल्यमिति अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्यस्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगोपपत्तेः क्षयाभावइतिचेन्ननित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्यतत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः प्रायश्चित्तवद्वापूर्व्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वं नित्यकर्मणांआरब्धानाञ्च उपभोगेनैव कर्मणांक्षीणत्वादपूर्व्वाणाञ्चकर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धंकैवल्यमितिन तमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपन्थाविद्यतेयनायेति विद्यायाअन्य :पन्थामोक्षायनविद्यतइति श्रुतेश्चर्मवदाकाशवेष्टनासम्भववदविदुषोमोक्षासम्भवश्रुतेःज्ञानात्कैवल्यमाप्नोति इतिच पुराणस्मृतेरनारब्धफलानांपुण्यानांकर्मणांक्षयानुपपत्तेश्च यथा पूर्व्वोपात्तानांदुरितानामनारब्धफलानांसम्भवस्तथापुण्यानामप्यनारब्धफलानांसम्भवस्तथापुराणश्रुतेरनारब्धफलानांस्यात् सम्भवस्तेषांचदेहान्तरमकृत्वाक्षयानुपपत्तौमोक्षानुपपत्तिःधर्माध

आनन्दगिरिकृतटीका

किञ्चावैदिक्याश्चाग्निहोत्रादिक्रियायाः सहानुष्ठानवदग्निहोत्रादिक्रियायाज्ञाननिष्ठायाश्चसाहित्यमित्यर्थः भुजिफले हम्म्याख्येप्राप्तेपि स्वर्गादौतद्धेतौचाग्निहोत्रादावर्थित्वदृष्टेर्युक्तंतत्साहित्यं न तथा मुक्तिफलज्ञाननिष्ठालाभे स्वर्गादौतद्धेतौवाकर्मण्यर्थित्वन्तेनज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्नसाहित्यमिति परिहरति नेत्यादिना संग्रहवाक्यंविवृणोति कैवल्येति ज्ञानेफलवति लब्धे फलान्तरेतद्धेतौच नार्थितेत्यत्रदृष्टान्तमाह सर्व्वतइति सर्व्वतसंप्लुतं व्याप्तमुदकमिति समुद्रोक्तिस्तत्फलं स्नानादितस्मिन् प्राप्तेनतडागादिनिर्माणक्रियायांतदधीनेचस्नानादौ कस्यचिदर्थित्वंतथाप्रकृतेपीत्यर्थःनिरतिशयफलेज्ञानेलब्धे सातिशयफलेकर्मणिनार्थित्वमित्येतद्दृष्टान्तेनस्फुटयतिनहीति कर्मणःसातिशयफलत्वमुक्तमुपजीव्यफलितमाह तस्मादिति ज्ञानकर्मणोःसाहित्यासम्भवमपिपूर्व्वोक्तंनिगमयति नचेति नहिप्रकाशतमसोरिवमिथोविरुद्धयोस्तयोःसाक्षादेकस्मिन्फलेसाहित्यमित्यर्थः ननुज्ञानमेवमोक्षंसाधयदात्मसहायत्वेनकर्मापेक्षते करणस्योपकरणापेक्षत्वात्तत्राह नापीति ज्ञानमुत्पत्तौयज्ञाद्यपेक्षमपिनोत्पन्नं फले तदपेक्षंसोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेनमुक्तोस्वमात्राश्रयत्वादित्यर्थः यदुक्त

शाङ्करभाष्यं

मेहेतूनाञ्च रागद्वेषमोहानामत्यन्तोच्छेदात् ज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानु
पपत्तिः नित्यानाञ्च कर्मणां पुण्यलोकफलश्रुतेर्वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः पुण्यलोकाभ
वन्तीत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः येत्वाहुर्नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात् पूर्वकृ
तदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणान्यत् फलमस्ति अश्रुतत्वात् जीवना
दिनिमित्ते च विधानादिति नाप्रवृत्तानाञ्च फलदानासम्भवात् दुःखफलविशेषानुपप
त्तिः कर्मणां स्यात् यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं
भुज्यत इति तदसत् नहि मरणकाले फलदानायानंकुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यमारब्धे
जन्मन्युपभुज्यत इत्युपपत्तिः अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि
नरकफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात् तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च अनेकेषु हि
दुरितेषु सम्भवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु क
ल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिबाधानिमित्तं दुःखं नहि शक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठाना
यासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरितफलं न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति अप्रकृतञ्चेद
मुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति कथमप्रसूतफलस्य हि
पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्राप्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मिति कर्त्तव्यत्वेन ज्ञानं कर्मापेक्षमिति तत्राह अविद्येति ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वा
त्तत्र कर्मणो विरुद्धतया सहकारित्वायोगान्न फले तदपेक्षेत्यर्थः कर्मणोपि ज्ञानवद
ज्ञाननिवर्त्तकत्वे कथं विरुद्धतेत्याशंक्याह नहीति केवलस्य समुच्चितस्य वा कर्मणो मो
क्षसाधनत्वे फलितमाह अत इति केवलज्ञानं मुक्तिसाधनमित्युक्तं तन्निषेधयन्ना
शंकते नेत्यादिना निषेध्यमनूद्यानर्थमाह यत्तावदिति नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते
रितिहेतुं प्रपञ्चयति यत इति ज्ञानवतोपि नित्यानुष्ठानस्यावश्यकत्वान्न केवलज्ञान
स्य कैवल्यहेतुतेत्यर्थः कैवल्यस्य च नित्यत्वादित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति नान्विति यदि नि
त्यनैमित्तिककर्माणि श्रौतान्यकरणे प्रत्यवायकारीण्यवश्यानुष्ठेयान्येवं तर्हि तेभ्यः स
मुच्चितेभ्योऽसमुच्चितेभ्यश्च मोक्षो नेत्युक्तत्वात् केवलज्ञानस्य चातद्धेतुत्वादनिबन्धनामु
क्तिर्न सिध्येदित्यर्थः कैवल्यस्य चेत्यादि व्याकुर्वन्ननिर्मोक्षप्रसङ्गं प्रत्यादिशति नैष दोष इ
ति मुक्तेर्नित्यत्वेनायत्नसिद्धेर्न तदभावशङ्केत्युक्तं प्रपञ्चयति नित्यानामिति काम्यकर्मव
शादिष्टशरीरापत्तिं शङ्कित्वोक्तं काम्यानाञ्चेति आरब्धकर्मवशात्तर्हि देहान्तरं नेत्याह

शाङ्करभाष्यं

ष्ठानायासदुःखमाह भवान्नप्रकृतफलस्येत्यथसर्वमेवपूर्वकृतंदुरितंतत्प्रकृतफलमेवे
ति मन्यतेभवांस्ततोनित्यकर्मानुष्ठायासदुःखमेवफलमितिविशेषणमयुक्तं नित्यकर्म
विध्यानर्थक्यप्रसङ्गश्चोपभोगेनैवप्रकृतफलस्यदुरितकर्मणःक्षयोपपत्तेःकिञ्च श्रुतस्य
नित्यस्यदुःखञ्चेत्फलंनित्यकर्मानुष्ठानायासादेवतत्दृश्यतेव्यायामादिवत्तदन्यस्येतिक
ल्पनानुपपत्तिःजीवनादिनिमित्तेचविधानान्नित्यानांकर्मणांप्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदु
दुरितफलत्वानुपपत्तिः यस्मिन् पापकर्मनिमित्तेयद्विहितंप्रायश्चित्तं ननु तस्यपापस्य
तत्फलमथतस्यैवपापस्यनिमित्तस्यप्रायश्चित्तदुःखंफलंजीवनादिनिमित्तमपिनित्यक
र्मानुष्ठानायासदुःखजीवनादिनिमित्तस्यैवतत्फलंप्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयोर्नैमि
त्तिकत्वाविशेषात् किञ्चान्यन्नित्यस्यकाम्यस्यचाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तु

आनन्दगिरिकृतटीका

वर्त्तमानेति तर्हिदेहान्तरं शेषकर्मणास्यादित्याशंक्यकर्माशयस्यैकभविकत्वान्नेत्याह
पतितेस्मिन्निति रागादिनाकर्मान्तरंततोदेहान्तरञ्चभविष्यतीत्याशंक्याह रागा
दीनाञ्चेति आत्मनःस्वरूपावस्थानमिति सम्बन्धः अतीतासंख्यजन्मभेदेष्वर्जितस्य
कर्मणोनानाफलस्यानारब्धस्यभोगेनाक्षयात् ततोदेहान्तरारम्भादेकभविकत्वस्याप्र
माणिकत्वान्नमुक्तिरयत्नसिद्धेति चोदयति अतिक्रान्तेति नोक्तकर्मनिमित्तंदेहा
न्तरंशङ्कितव्यमित्याह नेतिनित्यनैमित्तिककर्माणिश्रौतान्यवश्यमनुष्ठेयानितदनुष्ठा
नेच महानायासस्ततो दुःखोपभोगस्तस्योक्तानारब्धकर्मफलभोगत्वोपगमान्नततोदे
हान्तरमित्याह नित्येति नित्यादिनादुरितनिवृत्तावप्यविरोधान्नसुकृतनिवृत्तिस्त
तोदेहान्तरमित्याशंक्यसुकृतस्यनित्यादेरन्यत्वेनारब्धत्वेचन्यायविरुद्धत्वतस्यासिद्धत्वा
त्ततोदेहान्तरायोगान्नित्यादेरनन्यत्वेचनतस्यफलान्तरमितिमत्वायथाप्रायश्चित्तमुपा
त्तदुरितनिवर्हणार्थं नफलान्तरापेक्षन्तथेदं सर्वमपिनित्यादिकर्मोपात्तपापनिराक
रणार्थंतस्मिन्नेवपर्यवस्यन्नदेहान्तरारम्भकमितिपक्षान्तरमाह प्रायश्चित्तवदितितथा
पिप्रारब्धवशादेवदेहान्तरंशंकते नानाजन्मारम्भकाणामपितेषांयावदधिकारन्या
येनसम्भवादित्याशंक्याह आरब्धानाञ्चेति पूर्वार्जितकर्मणामेवक्षीणत्वेपिकानिचि
दपूर्वकर्माणिदेहान्तरमारभेरन्नित्याशंक्याह अपूर्वाणाञ्चेति विनाज्ञानं कर्मणैव
मुक्तिरितिपक्षमुत्थवष्टम्भेननिराचष्टे नेत्यादिना विद्यतेयनायेतिश्रुतेरितिसम्बन्धः
एवकारार्थंविवृण्वन्नेत्यादिभागंव्याकरोति अन्यइति यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यन्ति

शाङ्करभाष्यं

त्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखमेवपूर्वकृतदुरितस्यफलंनतु काम्यानुष्ठानायासदुःखमि तिविशेषोनास्तीति तदपिपूर्वकृतदुरितफलंप्रसज्येत तथाचसतिनित्यानांफलाश्रव णात्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्चनित्यानुष्ठानायासदुःखंपूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिक ल्पनाचानुपपन्नाएवंविधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमा नाच्चनित्यानांविरोधाच्चविरुद्धञ्चेदमुच्यतेनित्यकर्मणानुष्ठीयमानेनान्यस्यकर्मणःफ लंभुज्यतइत्यभ्युपगम्यमानेसस्वोपभोगोनित्यस्यकर्मणःफलमितिनित्यस्यकर्मणःफला :भावइति विरुद्धमुच्यतेकिञ्चकाम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमानेनित्यमप्यग्निहोत्रादित न्त्रेणैवानुमितंभवतीति तदायासदुःखेनैवकाम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणंस्यात्तन्त्र

आनन्दगिरिकृतटीका

मानवाःतदात्वेवमविज्ञायदुःखस्यान्तोभविष्यतीति श्रुतिमर्थतोनुवदति चर्मवदिति श्रौतार्थेस्मृतिंसम्वादयति ज्ञानादिति किञ्चत्वदीयन्यायस्यानुगृह्यमाणहीनत्वेना भासतया पुण्यकर्मणामनारब्धफलानांक्षयाभावेदेहान्तरारम्भसम्भवान्नज्ञानंविना मुक्तिरित्याह अनारब्धेतितथाविधानांकर्मणांनास्तिसम्भावनेत्याशंक्याह यथेतिअना रब्धफलपुण्यकर्माभावेपि कथंमोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह तेषाञ्चेति इतश्चकर्मक्ष यानुपपत्तेर्मोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह धर्मेति कर्मणापितृलोकइतिश्रुतिमाश्रित्य कर्माक्षयेहेत्वन्तरमाह नित्यानामितिस्मृत्यापियथोक्तार्थंसमर्थयते वर्णाइतिप्रेत्यकर्म फलमनुभूयततःशेषेणविशिष्टजात्यादिभाजोजन्मप्रतिपद्यन्तइत्येतदादिपदार्थः यत्तु नित्यानुष्ठानायासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानीमनुवदति येत्विति नित्याननुष्ठीयमानान्यायासपर्यन्तानीतिशेषः तथापिनित्यानांकाम्यानामिवस्वरूपा तिरिक्तंफलमाशंक्यविध्युद्देशेतदश्रवणान्मैवमित्याह नत्विति विध्युद्देशेफलाश्रुतौत त्कामनायानिमित्तस्याभावान्ननित्यानिविधीयेरन्नित्याशंक्याह जीवनेति ननित्यानां विध्यसिद्धिरितिशेषः अनुभाषितंदूषयति नेत्यादिना तदेवविवृण्वन्निषेध्यमनूद्यनञ र्थमाह यदुक्तमिति अप्रवृत्तानामित्यादिहेतुं प्रपञ्चयति नहीति कर्मान्तरारब्धेपि देहेदुरितफलंनित्यानुष्ठानायासदुःखंभुज्यताङ्गानुपपत्तिरित्याशंक्याह अन्यथेतिय दुक्तंदुःखफलविशेषानुपपत्तिश्चस्यादिति तदुपपादयति तस्येति सम्भावितानिताव दन्यानिसञ्चितानि दुरितानिचमानादुःखफलानियदितानिनित्यानुष्ठानायासरूपं दुःखंतन्मात्रफलानिकल्प्येरन्तदातेष्वेवंकल्प्यमानेषुसत्स्वनित्यस्यानुष्ठितस्यायास

शाङ्करभाष्यं

त्वादथकाम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेवस्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमप्रभिन्नं प्रसज्येत नचेत्तदस्तिदृष्टविरोधात् नहिकाम्यानुष्ठानायासदुःखात्केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखंभिद्यतेकिञ्चान्यदविहितमप्रतिषिद्धञ्चकर्मतत्कालफलंनतुशास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धंवातत्कालफलंभवेद्यदिभवेत्तदास्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशासनेष्वोद्यमोनस्यात्अग्निहोत्रादीनामेवकर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयः काम्यानाञ्चस्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेतिकर्त्तव्यताद्याधिक्येत्वसति तत्फलकामित्वमात्रेणेति नशक्यं कल्पयितुं तस्मान्ननित्यानांकर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते

आनन्दगिरिकृतटीका

मासादयतोयोदुरितकृतोदुःखविशेषोनतत्फलंदुरितफलानां दुःखानांबहुत्वादतो नित्यंकर्मयथाविशेषंतंदुरितकृतदुःखविशेषफलकमित्ययुक्तमित्यर्थःकिञ्चनित्यानुष्ठानायासदुःखमात्रफलानिचेत्दुरितानिकल्प्यन्तेतदाहंदृशक्तिरागादिबाधस्वरोगादिबाधायाश्चदुरितनिमित्तत्वानुपपत्तेः सुकृतफलत्वस्यचासम्भवादनुपपत्तिरेवोदीरितबाधायाःस्यादित्याह इन्द्वेति इतश्चनित्यानुष्ठानायासदुःखमेवदुरितफलमित्ययुक्तमित्याह नित्येति दुःखमितिनशक्यतेकल्पयितुमिति पूर्व्वेणसम्बन्धःयदितदेवतत्फलंनतर्हिशिरसापाषाणवहनादिदुःखंदुरितकृतंनचतत्कारणंसुकृतंदुःख स्यात्तत्कार्यत्वादतस्तदाकस्मिकंस्यादित्यर्थः नित्यानुष्ठानायासदुःखमुपात्तदुरितफलमित्येतदप्रकृतत्वान्नायुक्तंवक्तुमित्याह अप्रकृतञ्चेतितदेवप्रपञ्चयितुंपृच्छति कथमितितत्रादौप्रकृतमाह अप्रसृतेति तथापिकथमस्याकमप्रकृतवादित्वंतत्राह तत्रेतिप्रसृतफलत्वमप्रसृतफलत्वमिति प्राचीनदुरितगतविशेषानुपगमादविशेषेणसर्व्वस्यैवतस्यप्रसृतफलत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखफलत्वसम्भवान्नाप्रकृतवादितेतिशंकते अथेति पूर्वोपात्तदुरितस्यापिविशेषेणारब्धफलत्वेविशेषणानर्थक्यमितिपरिहरति तत्रेतिदुरितमात्रस्यारब्धफलत्वेनानारब्धफलस्यतस्योक्तफलविशेषवत्त्वानुपपत्तेरित्यर्थः पूर्व्वोपात्तदुरितमारब्धफलञ्चेद्भोगेनैवतत्क्षयसम्भवात्तन्निवृत्त्यर्थंनित्यंकर्मनविधातव्यमिति दोषान्तरमाह नित्येति इतश्चनित्यानुष्ठानायासदुःखंनोपात्तदुरितफलमित्याह किञ्चेतितदेवस्फोरयति श्रुतस्येति यथाव्यायामगमनादिकृतंदुःखंनान्यस्यदुरितस्येष्यतेतत्फलत्वसम्भवात्तथानित्यस्यापिश्रुत्युक्तस्यानुष्ठितस्यायासपर्यन्तस्यत्वर्थान्तरानुपगमा

= फलांतरा

शाङ्करभाष्यं

अतश्चाविद्यापूर्व्वकस्य कर्म्मणो विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणं अशेषतो न नित्य
कर्म्मानुष्ठानम् अविद्याकामबीजं हि सर्व्वमेव कर्म्म तथा चोपपादितं अविद्वद्विषया सर्व्वकर्म्म
संन्यासपूर्व्विका ज्ञाननिष्ठा उभौ तौ न विजानीतो वेदाविनाशिनं नित्यं ज्ञानयोगेन सांख्या
नां कर्म्मयोगेन योगिनाम् अज्ञानां कर्म्मसङ्गिनां तत्त्ववित्तु गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न
सज्जते सर्व्वकर्म्माणि मनसा संन्यस्यास्ते नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् अथा
दज्ञः करोमीत्यारुरुक्षोः कर्म्म कारणमारूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम् उदारास्त्रयो
प्यज्ञा ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् अज्ञाः कर्म्मिणो गतागतं कामकामा लभन्ते अनन्याश्चिन्तय
न्तो मां नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमुपासते ददामि बुद्धियोगन्तं येन मामु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दनुष्ठानायासदुःखमेव चेत्फलं तर्हि तस्मादेव तद्दर्शनात्तस्य न दुरितफलत्वं कल्प्यं नित्य
फलत्वसम्भवादित्यर्थः दुःखफलत्वे नित्यानामननुष्ठानमेव श्रेयः स्यादित्याशंक्याह जीव
नादिति नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह प्रायश्चित्तवदिति दृष्टान्तं प्रप
ञ्चयति यस्मिन्निति तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वामिति दि
तिशेषः सत्यं प्रायश्चित्तं न निमित्तस्य पापस्य फलं किन्तु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य पापस्य
फलमिति शङ्कते अथेति प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य निमित्तभूतपापफलत्वे जीव
नादिनिमित्तनित्याद्यनुष्ठानायासदुःखमपि जीवनादेरेव फलं स्यान्नोपात्तदुरितस्ये
ति परिहरति जीवनादीति प्रायश्चित्तदुःखस्य तन्निमित्तपापफलत्ववज्जीवनादिनिमि
त्तमित्यादि कर्म्मकृतमपि दुःखं जीवनादिफलमित्यत्र हेतुमाह नित्येति इतश्च नित्यानुष्ठा
नायासदुःखमेवोपात्तदुरितफलमित्यशक्यं वक्तुमित्याह किञ्चेति काम्यानुष्ठानाया
सदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात् प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशंक्याह तथा चेति विहितानि
तावन्नित्यानि न च तेषु फलं श्रुतं न च विना फलं विहितानि दुरितनिवर्त्तकार्थानि नित्यानी
त्यर्थापत्त्या तेषु च सा युक्ता काम्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिसम्भवादित्यर्थः किञ्च नित्या
न्यनुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात् काम्यवदित्यनुमानात्तेषां दुरितनिवृ
त्त्यर्थतेत्याह एवमिति काम्यादिकर्म्म दृष्टान्तयितुमेवमित्युक्तं स्वोक्तिव्याघाताच्च नित्या
नुष्ठानात् दुरितफलभोगोक्तिरयुक्तेत्याह विरोधाच्चेति तदेव प्रपञ्चयति विरुद्धञ्चेति
इदं शब्दार्थमेव विशदयति नित्येति अन्यस्य कर्म्मणो दुरितस्येति यावत् स एवेति यदन
न्तरं यद्भवति तत्तस्य कार्य्यमिति नियमादित्यर्थः इतश्च नित्यानुष्ठाने दुरितफलभोगान

शाङ्करभाष्यं

प्रयान्तिते अर्थान्नकर्म्मिणोऽज्ञाउपयान्ति इतिभगवत्कर्म्मकारिणोयेयुक्ततमाअपि कर्म्मिणोऽज्ञास्तेउत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानसाधनाअनिर्देश्याक्षरोपासकास्त्वद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः क्षेत्राध्यायाद्यध्यायोक्तज्ञानसाधनाना ञ्चाधिष्ठानादिपञ्चहेतुकसर्वकर्मसंन्यासिनामात्मैकत्वाकर्त्तृत्वज्ञानवतांपरस्यां ज्ञा ननिष्ठायांवर्त्तमानानांभगवत्तत्त्वविदामनिष्टादिकर्मफलत्रयंपरमहंसपरिव्राजकाना मेवलब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानांनभवति भवत्येवमन्येषामज्ञानांकर्म्मिणांसं न्यासिनामित्येषुगीताशास्त्रोक्तस्यकर्तव्याकर्त्तव्यार्थस्यविभागः अविद्यापूर्वकत्वंसर्वस्य कर्मणोऽसिद्धमिति चेन्नब्रह्महत्यादिलक्षणवत्यद्यपिशास्त्रोगतंनित्यंकर्मतथाप्यविद्या वतएवभवति यथाप्रतिषेधशास्त्रागतमपिब्रह्महत्यादिलक्षणंकर्मानर्थकारणं अवि

आनन्दगिरिकृतटीका।

सिध्यतीत्याह किञ्चेति काम्यानुष्ठानस्यनित्यानुष्ठानस्यचयौगपद्यान्नित्यानुष्ठानायासदुःखेन दुरितफलभोगवत्काम्यफलस्यापिभुक्तत्वसम्भवादिति हेतुमाह तन्त्रत्वा दितिनित्यकाम्यानुष्ठानयोर्यौगपद्येपिनित्यानुष्ठानायासदुःखादन्यदेव काम्यानुष्ठान फलं श्रुतत्वादितिशंकते अथेति काम्यानुष्ठानफलंनित्यानुष्ठानायासदुःखाद्भिन्न ञ्चेत्तर्हिकाम्यानुष्ठानायासदुःखंनित्यानुष्ठानायासदुःखञ्चमिथोभिन्नंस्यादित्याह त दनुष्ठानेतिति प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशंक्यनिराचष्टेनचेति दृष्टविरोधमेवस्फुटयति नहो ति आत्मज्ञानवदग्निहोत्रादीनांमोक्षेसाक्षादन्वयोनेत्यत्रान्यदपि कार त्वी फल तीत्याह किञ्चान्यदिति तदेवकारणंविवृणोति,अविहितमिति यत्कर्म्मर्दनभोजनादितन्न शास्त्रेविहितंनिषिद्धंवा तदनन्तरफलंतथानुभवादित्यर्थः शास्त्रीयंकर्मतु नानन्तर फलमानन्तर्यस्याचोदितत्वादतोज्ञानेदृष्टफलेनादृष्टफलकर्म्मसहकारिभवति नापि स्वयमेव दृष्टफलेमोक्षेकर्मप्रवृत्तिःक्षमेति विवक्षित्वाह नत्विति शास्त्रीयस्याग्निहो त्रादेरपिफलानन्तर्येस्वर्गादीनामनन्तरमनुपलब्धिर्विरुध्येत ततस्तेष्वपितथाविध फलापेक्षया प्रवृत्तिरग्निहोत्रादिषुनस्यादित्याह तदेति किञ्च नित्यानामग्निहो त्रादीनामनादृष्टफलंतेषामेवकाम्यानांतादृक्फलं नचहेतुंविनायंविभागोभागीत्या ह अग्निहोत्रादीनामिति फलकामित्वमात्रेणेतिनस्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः या निनित्यान्यग्निहोत्रादीनियानिचकाम्यानि तेषामुभयेषामेवकर्मस्वरूपविशेषाभा वेपिनित्यानांतेषांअनुष्ठानायासदुःखमात्रेण क्षयोनफलान्तरमस्ति तेषामेवकाम्य

शाङ्करभाष्यम

द्याकामादिदोषवतोभवति अन्यथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथानित्यनैमित्तिककाम्याद्यपीति व्यतिरिक्तात्मन्यज्ञातेप्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपन्नेतिचेन्न चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहङ्करोमीति प्रवृत्तिदर्शनात् देहादिसङ्घातेअहंप्रत्ययो गौणोनमिथ्याइतिचेत् नतत्कार्य्येष्वपिगौणत्वोपपत्तेरात्मीयेदेहादिसंघातेअहंप्रत्ययो गौणो यथात्मीयपुत्रेआत्मावैपुत्रनामासीति लोकेचापिममप्राणएवायङ्गौरितितद्वन्नैवंमिथ्याप्रत्ययोमिथ्याप्रत्ययस्तुस्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोर्नगौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्य्यार्थत्वं अधिकरणस्तुत्यर्थत्वाल्लुप्तोपमाशब्देनयथासिंहोदेवदत्तोग्निर्माणवकइतिसिंहइवाग्निरिवक्रौर्य्यपैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वात्देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव नतुसिंहकार्य्यमग्निकार्य्यंवागौणशब्दप्रत्ययनिमित्तंकिञ्चित्साध्यते मिथ्याप्रत्ययका

आनन्दगिरिकृतटीका

नामङ्गाद्याधिक्याभावेपिफलकामित्वमधिकारिण्यस्तीत्येतावन्मात्रेणस्वर्गादिमहाफलत्वमित्ययंविभागोनप्रमाणवानित्यर्थः उक्तविभागायोगेफलितमाह तस्मानेति

काम्यवन्नित्यानामपिपितृलोकाद्यदृष्टफलवत्त्वेदुरितनिवृत्त्यर्थत्वायोगादर्थनात्मविद्यैवाभ्युपगन्तव्येत्याह अतश्चेति शुभाशुभात्मकंकर्मसर्वमविद्यापूर्वकञ्चेदशेषतस्तर्हितस्यक्षयकारणंविद्येत्युपपद्यते नतत्सर्वंकर्माविद्यापूर्वकमिति सिद्धमित्याशंक्याह अविद्येतितच्छब्दद्योतितांयुक्तिंदर्शयतितथेतिइतश्चाविद्वद्विषयंकर्मेत्याह अविद्वदिति अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयमित्यत्रवाक्योपक्रममनुकूलयताआत्मनिकर्तृत्वंकर्मत्वञ्चारोपयन्नजानात्यात्मानमितिवदता कर्माज्ञानमूलमितिदर्शितमित्याह उभाविति आत्मानं याथातथ्येनजानन्कर्तृत्वादिरहितोभवतीतिब्रुवता कर्मसंन्यासेज्ञानवतोधिकारित्वंसूचितमित्याहवेदेति निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेनबोद्धव्यमित्यत्रैववाक्यान्तरमाह ज्ञानेति नबुद्धिभेदंजनयेदित्यत्रचाविद्यामूलत्वंकर्मणःसूचयता कर्मनिष्ठाविद्वद्विषयानुमोदितेत्याह अज्ञानामितियदुक्तं विद्वद्विषयासंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठेति तत्र तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोरित्यादिवाक्यमुदाहरति तत्त्वविदिति तत्रैववाक्यान्तरंपठति सर्व्वेति विदुषोज्ञाननिष्ठेत्यत्रैवपाञ्चमिकं वाक्यान्तरमाह नैवेति तत्रैवार्थसिद्धमर्थंकथयति अज्ञइति मन्यतइति सम्बन्धः अज्ञस्य चित्तशुद्ध्यर्थंकर्मशुद्धचित्तस्यकर्मसंन्यासोज्ञानप्राप्तौहेतुरित्यत्रवाक्यान्तरमाह आरुरुक्षोरिति यथोक्तेविभागेसप्तमिकंवाक्यमनुगुणमित्याह उदारादृति एवंत्रयोधर्म

शाङ्करभाष्यं।

यत्वंत्वनर्थमनुभवति गौणप्रत्ययस्य विषयञ्चजानाति नैवसिंहोदेवदत्तः स्यान्मायम
ग्निर्माणवकइति तथागौणेनदेहादिसङ्घातेनात्मनाकृतं कर्मनमुख्येनाहंप्रत्ययविष
येनात्मनाकृतं स्यान्न हिगौणसिंहाग्निभ्यां कृतंकर्म्ममुख्यसिंहाग्निभ्यांकृतं स्यान्नच
क्रौर्येणपैङ्गल्येनवामुख्यसिंहाग्न्योःकार्यंकिञ्चित्क्रियते स्तुत्यर्थेनोपक्षीणत्वात्सूय
मानौचजानीतोनाहंसिंहोनाहमग्निरिति नसिंहस्यकर्म्ममामग्नेश्चेति तथानसङ्घा
तस्यकर्ममममुख्यस्यात्मनइति प्रत्ययोयुक्ततरःस्यान्नपुनरहंकर्त्ताममकर्मेतियच्चाह
रात्मीयैःस्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्माकरोतीति नतेषांमिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वा
त् मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वकाहिस्मृतीच्छाप्र
यत्नादयोयथास्मिन् जन्मनिदेहादिसङ्घाताभिमानरागद्वेषादिकृतौधर्माधर्मौ तत्फ
लानुभवश्च ततोऽतीतेऽतीततरेपिजन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोतीतोनागत

आनन्दगिरिकृतटीका

मित्यादि नार्थिकंवाक्यमविद्वद्विषयंकर्मेत्यत्रप्रमाणयति अच्छाइति विदुषःसंन्यास
पूर्विकाज्ञाननिष्ठेत्यत्रैवनार्थिकंवाक्यान्तरमाह अनन्याइति मामित्येतद्व्याचष्टेय
थोक्तमिति तेषांसततयुक्तानामित्यादिदार्थिकंवाक्यंतत्रैवप्रमाणयति ददामीति
विद्यावतामेवभगवत्प्राप्तिनिर्देशादितरेषान्तदप्राप्तिः सूचितेत्यर्थसिद्धमर्थमाह अ
र्थादिति ननुभगवत्कर्मकारिणां युक्ततमत्वात्कर्मिणोपिभगवन्तंयान्तीत्याशंक्याह
भगवदिति येमत्कर्मकृदित्यादिन्यायेनभगवत्कर्मकारिणस्तेयद्यपियुक्ततमाःतथा
पिकर्मिणोऽज्ञाःसन्तोनभगवन्तंसहसागन्तुमर्हन्तीत्यर्थः तेषामज्ञत्वेगमकंदर्शयति
उत्तरोत्तरेति चित्तसमाधानमारभ्य फलत्यागपर्यन्तंपाठक्रमेणोत्तरोत्तरंहीनसाध
नोपादानादभ्यासासमर्थस्य भगवत्कर्मकारित्वाभिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामज्ञ
त्वंविज्ञातमित्यर्थः येत्वक्षरमनिर्देश्यमित्यादिवाक्यावष्टम्भेनविद्वद्विषयत्वं संन्यासपू
र्वकज्ञाननिष्ठायानिर्द्धारयति अनिर्देश्येति उक्तसाधनास्ते संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठा
यामधिक्रियेरन्निति शेषःकिञ्चत्रयोदशेयान्यमानित्वादीनिचतुर्दशेच प्रकाशञ्चप्रवृ
त्तिञ्चइत्यादीनिपञ्चदशेचयान्यसङ्गत्वादीनिउक्तानितैःसर्वैःसाधनैःसहिताभवन्त्यत्र
निर्देश्याक्षरोपासकास्ततोपितेज्ञाननिष्ठायामेवाधिक्रियेरन्नित्याह चोक्तेति निष्ठाद्व
यमधिकारिभेदेनप्रतिष्ठाप्यज्ञाननिष्ठानामनिष्टमिष्टंमिश्रितमिति त्रिविधंकर्मफलं
नभवति किन्तुमुक्तिरेवकर्मनिष्ठानान्तुत्रिविधंकर्मफलंनमुक्तिरिति शास्त्रार्थविभाग

शाङ्करभाष्यं

आनुमेयः ततश्च सर्वकर्मसंन्यासात् ज्ञाननिष्ठायां आत्यन्तिकः संसारोपरम इति सिद्धं अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य तन्निवृत्तौ देहाद्यनुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः देहादिसङ्घाते आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः नहि लोके गवादिभ्योऽन्योऽहं मत्तश्चान्ये गवादय इति जानन् तेष्वहमितिप्रत्ययं मन्यते कश्चित् अजानंस्तु मन्यते स्थाणौ पुरुषविज्ञानवत् अविवेकतो देहादिसङ्घाते कुर्यादहमितिप्रत्ययं नहि विवेकतो जानन् यस्त्वात्मा वै पुत्र नामासीति पुत्रेऽहंप्रत्ययः स तु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौणो गौणेन चात्मना भोजनादिवत् परमार्थकार्य्यं न शक्यते कर्त्तुं गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत् अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात् आत्मकर्त्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेन्न अविद्याकृतात्मकत्वात् तेषां गौणा आत्मानो देहेन्द्रियादयः किं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासङ्ख्या

आनन्दगिरिकृतटीका

मभिप्रेतमुपसंहरति अधिष्ठानादीति यदुक्तमविद्याकामबीजं सर्वं कर्मेति तत्र शास्त्रावगतस्य कर्मणोऽविद्यापूर्वकत्वानुपपत्तेरित्याक्षिपति अविद्येति दृष्टान्तेन समाधत्ते नेति तत्राभिमतां प्रतिज्ञां विभजते यद्यपीति उक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति अविद्यादिमतो ब्रह्महत्यादिकर्मेत्यत्र हेतुमाह अन्यथेति दार्ष्टान्तिकं गृह्णाति तथेति तान्यप्यविद्यादिमतो भवन्तीत्यविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामेषितव्यमित्यर्थः पारलौकिककर्मसु देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्ययोगात्तेषामविद्यापूर्वकतेति शंकते व्यतिरिक्तेति सत्यपि व्यतिरिक्तात्मज्ञाने पारमार्थिकात्मज्ञानाभावान्मिथ्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं तेषामप्रतिहतमिति परिहरति नेत्यादिना कर्मणश्चलनात्मकत्वान्नात्मकर्तृत्वं तस्य निःक्रियात्वात् देहादिसंघातस्य तु सक्रियत्वात्तत्कर्तृकं कर्म युक्तं तथापि संघातेऽहं ममाभिमानद्वारा करोमीत्यात्मनो मिथ्याधीपूर्विका कर्मणि प्रवृत्तिर्दृष्टा तेनाविद्यापूर्वकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः यदुक्तं देहादिसंघातेऽभिमानस्य मिथ्याज्ञानत्वं तदाक्षिपति देहादीति अहंधियो गौणत्वे तत्पूर्वककर्मस्वपि गौणत्वापत्तेरात्मनोऽनर्थाभावात्तन्निवृत्त्यर्थं हेत्वन्वेषणं स्यादिति दूषयति नेति एतदेव प्रपञ्चयन्नादौ चोद्यं प्रपञ्चयति आत्मीयेति तत्र श्रुत्यवष्टम्भेन दृष्टान्तमाह यथेति दर्शितश्रुतेरात्मीये पुत्रेऽहंप्रत्ययो गौणस्तथा संघाते ऽप्यात्मीयेऽहंप्रत्ययस्तथा युक्त इत्यर्थः भेदधीपूर्वकत्वं गौणधियो लोके प्रसिद्धमित्याह लोके चेति लोकवेदानुरोधेनात्मीयसंघातेऽहंधीरपि गौणी स्यादिति दार्ष्टान्तिकमाह तद्वदिति मिथ्याधियोऽपि भेदधीपूर्वकत्वसम्भवादात्मीय

शाङ्करभाष्यं ।

त्मनःसङ्घातात्मत्वमापाद्यन्ते तद्भावे भावात्तदभावे चाभावाद्विवेकिनां ह्यज्ञानकाले बाला
नां दृश्यते दीर्घोऽहं गौरोऽहमिति देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो भवति नतु विवेकिनामन्यो
ऽहं देहादिसङ्घातादिति जानतां तत्काले देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो भवति तस्मात्
मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात् तत्कृत एव न गौणः पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि
सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्यान्नागृह्यमाणसा
मान्यविशेषयोः यथा शुक्तिरजतयोर्यत्तूक्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति न तत्प्रामाण्यं दृष्टवि
षयत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसम्बन्धः श्रुतेः
प्रमाण्यं न प्रत्यक्षादिविषये अदृष्टदर्शनार्थविषयत्वात् प्रामाण्यस्य तस्मान्न दृष्ट मिथ्या
ज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसङ्घाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यं नहि श्रुतिशतमपि
शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति ब्रुवन्प्रामाण्यमुपैति यदि ब्रूयात् शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति त
थाप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्प्यं प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेः न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं वा कर्म

आनन्दगिरिकृतटीका

संघातेऽहंधियो मिथ्यात्वमेव किं न स्यादित्याशंक्याह नैवमिति भेदधीपूर्वकत्वाभावे कथं
मिथ्याधीकृतेत्याशंक्याह मिथ्येति अधिष्ठानारोप्ययोर्विवेकाग्रहात्तदुत्पत्तिरि
त्यर्थः देहादावहंधियो गौणत्वेति चोद्यं निरस्तं तत्कार्येष्वपीत्यादिपरिहारं विवृणोति नै
त्यादि हेतुभागं विभजते यथेति सिंहो देवदत्त इति वाक्यं देवदत्तः सिंह इत्युपमया दे
वदत्तं शौर्याद्यधिकरणं स्तौतु प्रवृत्तं अग्निर्माणवक इत्यपि वाक्यं माणवकोऽग्निरिवेत्युप
मया माणवकस्यापि ज्वलनाधिकरणत्वस्तुत्यर्थमेव न तथा मनुष्योऽहमिति वाक्यस्य अधिक
रणस्तुत्यर्थतास्तीत्यर्थः देवदत्तमाणवकयोरधिकरणत्वं कथमित्याशंक्याह शौर्येति
किञ्च गौणशब्दं तत्प्रत्ययञ्च निमित्तं कृत्वा सिंहकार्यं न किञ्चिद्देवदत्ते साध्यते ना
पि माणवके किञ्चिदग्निकार्यं मिथ्याधीकार्यं त्वनर्थमात्मानुभवत्यतो न देहादावहंधी
र्गौणीत्याह न विविदिषतां पि देहादौनाहंधीः गौणीत्याह गौणेति यो देवदत्तो माणव
को वा गौणस्याधियो विषयस्तं परो नेषः सिंहोनायमग्निरिति जानाति नैवमविद्वानात्म
नः संघातस्य च मत्यपि भेदं सङ्घातस्यानात्मत्वं प्रत्येत्यतो न सङ्घातेऽहंशब्दप्रत्ययौ गौणाविा
त्यर्थः सङ्घाते तयोर्गौणत्वे दोषान्तरं समुच्चिनोति तथेति तयासत्यात्मनि कर्तृत्वादि
प्रतिभासासिद्धिरिति शेषः गौणेत्कृतं न मुख्यं न ह्यात्मनित्युदाहरणेन स्फुटयति नहीति
यद्यपि देवदत्तमाणवकाभ्यां कृतं कार्यं मुख्याभ्यां सिंहाग्निभ्यां न क्रियते तथापि देवदत्त

शाङ्करभाष्य

णोमिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात्कर्तुरभावेच, तेऽप्रामाण्यमितिचेत् नब्रह्मविद्याया मर्थवत्त्वोपपत्तेःकर्मविधिश्रुतिवत्ब्रह्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्नबाधकप्रत्ययानुपपत्तेर्यथाब्रह्मविद्याविधिश्रुत्यात्मन्यवगते देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययोबाध्यते तथात्मन्येवात्मप्रवृत्तिर्नकदाचित्केनचित्कथञ्चिदपिबाधितुं शक्याफलाव्यतिरेकादवगतेर्यथाग्निरुष्णःप्रकाशश्चेति नचकर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यंपूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरापूर्वापूर्वप्रवृत्तिजननस्यप्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् मिथ्यात्वेऽप्युपायस्योपेयसत्यतयासत्यत्वमेवस्याद्यथार्थवादानांविधिशेषाणांलोकेपिबालोन्मत्तादीनांपयआदिपाययितव्ये चूडावर्द्धनादिवचनंप्रकारान्तरस्थानाञ्चसाक्षादेवप्रामाण्यसिद्धेःप्रागात्मज्ञानात्देहाभिमानप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् यत्तुमन्यसे स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा संनिधिमात्रेणकरोतीति तदेवचमुख्यंकर्तृत्वमात्मनो यथाराजा युध्यमानेषुयोधेषु युध्यतइतिप्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपिसंनिधानादेवजितःपराजितश्चेति तथासेनापतिर्वाचैवकरोति क्रियाफलसम्बन्धश्चराजसेनापत्योर्दृष्टः यथाच ऋत्विक्कर्म यज

आनन्दगिरिकृतटीका

गतकार्यंअमुख्यंसिंहस्यमाणवकनिष्ठपैङ्गल्येनमुख्याग्निरिवचसङ्घातगतेनापिकर्तृत्वे नात्मनोमुख्यस्य किञ्चित्कार्यंकृतंभविष्यतीत्याशङ्क्याह नचेति देहादावहंधियोगौणत्वायोगेहेत्वन्तरमाह स्तूयमानाविति देवदत्तमाणवकयोःसिंहाग्निभ्यांसादृश्यपूर्वकंतद्द्वारापारवश्याभावधीवदात्मनोपि मुख्यस्यसङ्घाताद्भेदधीद्वारा तदीयव्यापारवाहित्यमात्मनिष्ठंस्यादित्यर्थः व्यावर्त्यंदर्शयति नपुनरितिस ङ्घातेऽहंधियोमिथ्यात्वेमपिनतत्कृतमात्मनि कर्तृत्वंकिन्त्वात्मीयज्ञानेच्छाप्रयत्नैरस्यकर्तृत्वंवास्तवमिति मतमनुवदति यच्चेति ज्ञानादिकृतमपिकर्तृत्वंमिथ्याधीकृतमेवज्ञानादेर्मिथ्याधीकार्यत्वादिति दूषयति नैतेषामिति तदेवप्रपञ्चयति मिथ्येति मिथ्याज्ञाननिमित्तंज्ञाना किञ्चिदिष्टंकिञ्चिदनिष्टमित्यारोप्य तद्द्वारानुभूतेतस्मिन्प्रेप्साजिहासाभ्यांक्रियां निर्वर्त्यतयेष्टमनिष्टफलंभुक्त्वातेनसंस्कारेण तत् पूर्विकास्मृत्यादयस्वात्मनिक्रियांकुर्वन्तीति युक्तंकर्तृत्वस्यचमिथ्यात्वमित्यर्थः अतीतानागतजन्मनोरिववर्त्तमानेपिजन्मनि कर्तृत्वादिसंसारस्यवस्तुत्वमाशंक्याह यथेति विमतौकालावविद्याकृतसंसारवन्तौकालत्वाद्वर्त्तमानकालवदित्यर्थः संसारस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह ततश्चेति तस्याविद्याकृतत्वेनविद्यापोह्यत्वेहेत्वन्तरमाह अविद्येति कुतोऽस्याविद्याकृत

शाङ्करभाष्यम्

मानस्यतथादेहादीनांकर्मआत्मकृतंस्यात् तत्फलस्यात्मगामित्वात् यथावाभ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वादव्यापृतस्यैवमुख्यमेवकर्तृत्वं तथाचात्मनइतितदसत्कुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात् कारकमनेकप्रकारमिति चेन्नराजप्रभृतीनांमुख्यस्यापिकर्तृत्वस्यदर्शनात् राजातावत्स्वव्यापारेणापियुध्यतेयोधानांयोधयितृत्वेनधनदानेनचमुख्यमेव कर्तृत्वंतथाजयपराजयफलोपभोगेनतथायजमानस्यापिधनत्यागेनदक्षिणादानेनच मुख्यमेवकर्तृत्वंतस्मादव्यापृतस्यकर्तृत्वोपचारः यःसगौणइत्यवगम्यते यदिमुख्यमन्यत्कर्तृत्वंस्वव्यापारलक्षणंनोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनांतदासन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वंमुख्यंपरिकल्प्येत यथाभ्रामकेन नतथाराजयजमानादीनांस्वव्यापारेणोपलभ्यते तस्मात्सन्निधिमात्रेणापिकर्तृत्वं गौणमेवतथाचसतितत्फलसम्बन्धोऽपिगौणएवस्यान्नगौणेनमुख्यंकार्यंनिवर्त्त्यते तस्मादसदेवैतद्गीयते देहादीनांव्यापारेणाव्यापृतआत्माकर्त्ताभोक्ताच स्यादिति भ्रान्तिनिमित्तन्तुसर्वमुपपद्यते यथास्वप्ने मा

आनन्दगिरीकृतटीका

त्वं धर्माधर्मकृतत्वसम्भवादित्याशंक्याह देहादीति आत्मनोधर्मादिकर्तृत्वस्याविद्याकत्वान्नाविद्यांविनाकर्मिणांदेहाभिमानः सम्भवत्यतश्च आत्मनःसंघातेहमभिमानस्याविद्ययाविद्यमानतेत्यर्थः आत्मनोदेहाद्यभिमानस्याविद्याकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसाधयन्व्यतिरेकंदर्शयति नहीति अन्वयंदर्शयन्व्यतिरेकमनुवदति अजानन्निति पुत्रे पितुरहंधीवद्गुणात्मीयेदेहादावहंधीर्गौणीत्युक्तमनुवदति यश्चेति तत्र दृष्टान्तश्रुतेर्गौणात्मविषयत्वमुक्तमङ्गीकरोति सत्यमिति तर्हि देहादावपितथैवस्वकीयेस्यादहंधीर्गौणीत्याशंक्याह गौणेनेति नहिस्वकीयेनपुत्रादिनागौणात्मनापितुर्भोजनादिकार्यंक्रियते तथादेहादेरपिगौणात्मत्वेतेनकर्तृत्वादिकार्यमात्मनोनत्रास्त्वंसिद्धमित्यर्थः गौणात्मनामुख्यात्मनोनास्तिवास्तवंकार्यमित्यत्र दृष्टान्तमाहगौणेति नहिगौणेनसिंहेनदेवदत्तेनसुख्यसिंहकार्यंक्रियतेनापिगौणाग्निनामाणवकेन मुख्याग्निकार्यंदाहपाकादि तथादेहादिनागौणात्मना मुख्यात्मनोनवास्तवंकार्यं कर्तृत्वादिकर्त्तुंशक्यमित्यर्थः स्वर्गकामादिवाक्यप्रामाण्यात्आत्मनोदेहाद्यतिरेकज्ञानस्यचकेवलस्याकर्तृत्वाच्चकर्त्तव्यं कर्मगौणैरेव देहादावात्मभिःसम्पाद्यते नहिसत्येवश्रौतातिरेकज्ञानेदेहादावात्मत्वमात्मनोमुख्यंयुक्तमिति चोदयति अदृष्टेति नदेहादीनामात्मत्वंगौणंतदीयात्मत्वस्याविद्यात्वेनसिद्धत्वादतोनगौणात्मभिरात्मकर्त्तव्यं कर्मक्रियते किन्तुमिथ्यात्मभिरिति परिहरति नाविद्येतितदेवविवृण्वन्नर्थंस्फुटयति

शाङ्करभाष्यं

यायाश्चैवं नचदेहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसन्तानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कृतत्वसंसा कृत्वादनर्थ उपलभ्यते तस्मात् भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायंसंसारभ्रमः नपरमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरमइतिसिद्धं सर्वंगीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इहशास्त्रार्थदार्ढ्यायसंक्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽथेदानींशास्त्रसम्प्रदाय विधिमाह इदंशास्त्रंतेतवहितायमयोक्तंसंसारविच्छित्तये अतपस्कायतपोरहिताय नवाच्यमिति व्यवहितेनसंबध्यते तपस्विनेऽपिअभक्तायगुरौदेवेभक्तिरहितायकदाचन कस्याञ्चिदप्यवस्थायांनवाच्यं भक्तस्तपस्वीअपिसन्नशुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपिनवाच्यं नचयोमांवासुदेवंप्राकृतं मनुष्यंमत्वाऽभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन ममेश्वरत्वमजानन्नसहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपिनवाच्यं भगवत्यनसूयायुक्तायतप स्विनेभक्तायशुश्रूषवेशुश्रूषवेच वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्गम्यते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गौणाइति कथंतर्हि देहादिविषयात्मत्वप्रत्ययोऽस्याविद्याकृतेत्यादिहेतुं विभजते किंतर्हीति देहादीनामनात्मनामेवसतामात्मत्वं मिथ्याप्रत्ययकृतमित्यत्रान्वयव्यतिरे कमुदाहरति तद्भावइति उक्तेन्यायेशास्त्रीयसंस्कारशून्यानामनुभवं प्रमाणयति अविवेकिनामिति व्यतिरेकेऽपिदर्शिते शास्त्राभिज्ञानामनुभवमनुकूलयति नहीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभवानुसारिभ्यांसिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति तत्कृतएव देहादावहंप्रत्ययइति शेषः किञ्चव्यवहारभूमौभेदग्रहस्यगौणत्वव्यापकत्वात्तस्य प्रकृतेऽभावान्नदेहादावहंशब्दप्रत्ययौगौणावित्याह दृष्टमिति अदृष्टविषयचोदना प्रामाण्यात्कर्तुरात्मनोव्यतिरेकावधारणात्तस्यदेहादावहंममाभिमानस्यगौणत्वमुक्त मनुवदति यत्त्विति श्रुतिप्रामाण्यस्याज्ञातार्थविषयत्वात्मानान्तरसिद्धव्यतिरिक्तात्म निचोदनाप्रामाण्याभावान्नतद्वशेनदेहाद्यात्माभिमानस्यगौणतेत्युत्तरमाह नत दिति श्रुतिप्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वंस्पष्टयति प्रत्यक्षादीति अज्ञातार्थज्ञापकं प्रमा णमिति स्थितेनज्ञातेश्रुतिप्रामाण्यमित्याह अदृष्टेति अज्ञातसाध्यसाधनसम्बन्धवा धिनःशास्त्रस्यातिरिक्तात्मन्यौदासीन्येफलितमाह तस्मादिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द ष्टोमिथ्याज्ञाननिमित्तोदेहादिसंघाताहंप्रत्ययस्तस्येतियावत् अन्यविषयत्वाच्चोदना यानातिरिक्तात्मविषयतेत्युक्तमिदानीन्तद्विषयत्वाङ्गीकारेऽपि न तन्निर्णीतिः शक्यमध्य क्षविरोधादित्याह नहीति अपौरुषेय्याःश्रुतेरसम्भावितदोषायाःमानान्तरविरोधेऽपि

शाङ्करभाष्यं

तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभियुक्ताय तपस्विने भक्ताय मेधाविने वा वाच्यं शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विनेनापि मेधाविने वाच्यं भगवत्यसूयायुक्ताय समस्तगुणवतेपि न वाच्यं गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसम्प्रदायविधिः ६७

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रामाण्यमप्रत्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह यदीति स्वार्थं बोधयन्त्याः श्रुतेरविरोधापेक्षत्वाद्विरुद्धार्थवादित्वे तत्परिहाराय विवक्षितमर्थान्तरमविरुद्धं तस्याः स्वीकर्त्तव्यं विरोधे तत्प्रामाण्यानुपपत्तेरित्याह तथापीति अविरोधमवधार्य्य श्रुत्यर्थकल्पना नयुक्तेति व्यावर्त्यमाह नत्विति अविद्यावत्कर्तृत्वं कर्म्मेति त्वयोपगमादुत्पन्नायां विद्यायामविद्याभावे तदधीनकर्तुरभावादन्तरेण कर्त्तारमनुष्ठानासिद्धौ कर्म्मकाण्डाप्रामाण्यमित्यध्ययनविधिविरोधः स्यादिति शंकते कर्म्मेणइति कर्म्मकाण्डश्रुतेर्विद्योदयात् पूर्वं व्यवहारिकप्रामाण्यस्य तात्त्विकप्रामाण्याभावेपि सम्भवाद्ब्रह्मकाण्डश्रुतेश्च तात्त्विकप्रामाण्यस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपन्नत्वान्नाध्ययनविधिविरोधइति परिहरति नब्रह्मेति कर्म्मकाण्डश्रुतेस्तात्त्विकप्रामाण्याभावे ब्रह्मकाण्डश्रुतेरपि तदसिद्धिरविशेषादिति शंकते कर्मेति उत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया बाधकाभावेन प्रमाणत्वात्तद्धेतुश्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यमिति दूषयति नबाधकेति ब्रह्मविद्याया बाधकानुपपत्तिं दृष्टान्तेन साधयति यथेति देहादिसङ्घातवदित्यपेरर्थः लौकिकावगतेरिवात्मावगतेरपि फलाव्यतिरेकमुदाहरणेन स्फोरयति यथेति फलमज्ञाननिवृत्तिः कर्मविधिश्रुतिवदित्युक्तं दृष्टान्तं विघटयति नचेति अनादिकालप्रवृत्तस्वाभाविकप्रवृत्तिव्यक्तीनां प्रतिबन्धेन यागाद्यलौकिकप्रवृत्तिव्यक्तीर्जनयति कर्मकाण्डश्रुतिस्तज्जननञ्च चित्तशुद्धिद्वारा प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्तिमुत्पादयति तथाच कर्मविधिश्रुतीनां पारम्पर्येण प्रत्यगात्मज्ञानार्थत्वात्तात्त्विप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः नन्वेवमपि श्रुतेर्मिथ्यात्वादाभासवदप्रामाण्यमिति चेन्नेत्याह मिथ्यात्वेपीति स्वरूपेणासत्यत्वेपि सत्योपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां श्रुतेर्थे प्रामाण्याभावेपि शेषिविध्यनुरोधेन प्रामाण्यवत् प्रकृतेपि श्रुतेः स्वरूपेणासत्याया विषयसत्यतया सत्यत्वकृताया: प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः वाक्यस्य शेषेपि विध्यनुरोधेन प्रामाण्यं नालौकिकमित्याह लोकेपीति कर्मकाण्डश्रुतीनामुक्तरीत्या परम्परया प्रामाण्यमपि साक्षात्प्रामाण्यमुपेक्षितमित्याशंक्याह प्रका

आनन्दगिरिकृतटीका

रान्तरेति औपनिषज्ज्ञानोदयात्प्रागवस्थाप्रकारान्तरं तत्रस्थितानां कर्मकाण्डश्रुतीना
मज्ञातसम्बन्धबोधकत्वेन साक्षादेव प्रामाण्यमिष्टमित्यर्थः ज्ञानात् पूर्वं कर्मश्रुतीनां
व्यावहारिकप्रामाण्ये दृष्टान्तमाह प्रागिति प्रतीचि कर्तृत्वस्याविद्याकत्वेपि श्रुतिप्रा
माण्यमप्रत्यूहमित्युक्तं संप्रति कर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण पारमार्थिकत्वमुत्थापयति य
त्विति स्वव्यापाराभावे सन्निधिमात्रेण कुतो मुख्यकर्तृत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तमाह यथेति
स्वयमयुध्यमानत्वे कथं तत्फलवत्त्वमित्याशंक्य प्रसिद्धिवशादित्याह जित इति कायिक
व्यापाराभावेपि कर्तृत्वस्य मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह सेनापतिरिति तस्यापि फलवत्त्वं राज
वदविशिष्टमित्याह क्रियेति अन्यकर्मणा अन्यस्य मन्त्रिहितस्य मुख्ये कर्तृत्वे वैदिकमुदा
हरणमाह यथा चेति कथं त्विजां कर्म यजमानस्येत्याशंक्याह तत्फलस्येति स्वव्यापा
राद् ते सन्निधेरेवान्यव्यापारहेतोर्मुख्यकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह यथा वेति क्रियां कुर्वद्धिका
रणं कारकमित्यंगीकारविरोधान्नैतदिति दूषयति तदसदिति कारकविशेषविषय
त्वेनाङ्गीकारोपपत्तिरिति शंकते कारकमिति स्वव्यापारमन्तरेण न किञ्चिदपि कार
कमिति परिहरति न राजेति दर्शनमेव विशदयति राजेति यथा राज्ञो युद्धे योद्धयितृ
त्वेन धनदानेन च मुख्यं कर्तृत्वं तथा फलभोगेपि मुख्यमेव तस्य कर्तृत्वमित्याह तथेति
यदुक्तमृत्विक्कर्म यजमानस्येति तत्राह यजमानस्यापीति स्वव्यापारादेव मुख्यं कर्तृत्व
मिति स्थिते फलितमाह तस्मादिति तदेव प्रपञ्चयति यदीति तर्हि सन्निधानादेव
मुख्यं कर्तृत्वं राजादीनामुपगतमिति नेत्याह न यथेति राजादीनां स्वव्यापारकत्वे पू
र्वोक्तं सिद्धमित्याह तस्मादिति राजप्रभृतीनां सन्निधेरेव कर्तृत्वस्य गौणत्वे जयादिफ
लवत्त्वस्यापि सिद्धं गौणत्वमित्याह तथा चेति तत्र पूर्वोक्तं हेतुत्वेन स्मारयति नेति अन्य
व्यापारेणान्यस्य मुख्यकर्तृत्वाभावे फलितमुपसंहरति तस्मादिति कथं तर्हि त्वयात्मनि
कर्तृत्वादि स्वीकृतं न हि बुद्धेस्तदिष्टं कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायात्तत्राह भ्रान्तीति
कर्तृत्वाद्यात्मनि भ्रान्तमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति यथेति मिथ्याज्ञानकृतमात्मनि
कर्तृत्वादीत्यव्यतिरेकं दर्शयति न चेति उक्तव्यतिरेके फलं कथयति तस्मादिति सं
सारभ्रमस्याविद्याकृतत्वे सिद्धे परमप्रकृतमुपसंहरति इति सम्यगिति शास्त्रतात्पर्या
र्थं विचारद्वारा निर्द्धार्यानन्तरश्लोकमवतारयति सर्व्वमिति प्रकृते त्वष्टादशाध्याये
गीताशास्त्रार्थं सर्व्वं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुपसंहृत्यान्ते च सर्वधर्मान् परित्यज्येत्या
दौ विषयतस्तस्य संक्षेपेणोपसंहारं कृत्वा सम्प्रदायविधिवचनस्यावसरे सतीदानीमिति

इदन्तेनातपस्काय नाभक्ताय कदाचन नचाशुश्रूषवे वाच्यं नचमांयोऽभ्यसूयति ६७

आनन्दगिरिकृतटीका

योजना किमिति विस्तरेणोपसंहृत: शास्त्रार्थ:संक्षिप्योपसंह्रियतेतत्राह शास्त्रार्थेति संक्षेपविस्ताराभ्यामुक्तोऽर्थे सर्वेषांदृढतयाबुद्धिमधिरोहतीत्यर्थ: हितायेत्यं तदेवव्याचष्टेसंसारेति कदाचनेति सर्वै:संबध्यते प्रतिषेधसामर्थ्यसिद्धमर्थं कथयति भगवतीति अर्थ सिद्धेर्थे स्मृत्यन्तरमनुसृत्यमेधावित्वमन्तर्भावयति तत्रेति विकल्पदर्शनात्तेषु मेधावित्वमपि प्रविशतीत्यर्थ: विकल्पपक्षेकथमधिकारिप्रतिपत्तिरितितत्राह शुश्रूषेति ताभ्यां युक्ताय भगवत्यसूयारहिताय तपस्विनेवाच्यमिति सम्बन्ध: तद्युक्तायशुश्रूषाभक्तियुक्ताय भगवति अनसूयासहितायेत्यर्थ: तपस्वित्वं मेधावित्वं वानिरपेक्षमधिकारिविशेषणमिति शंकांशातयति शुश्रूषेति भगवद्विषयासूयाराहित्यतात्पर्यं सूचयति भगवतीति कस्मैतर्हिवाच्यमेतदित्याशंक्य पूर्वोक्तसर्वगुणसम्पन्नायेत्याह गुरुशुश्रूषेति अनुक्तेतरविशेषणोपलक्षणार्थमुभयग्रहणं मेधाविनस्तपस्वित्वं नातीवापेक्षते सर्वमन्यदधिकारिभावादपेक्षितमेवेति भाव: ६७

= सूधकाभावः

स्वामिकृतटीका।

एवंगीतार्थतत्त्वमुपदिश्य तत्सम्प्रदायप्रवर्त्तनेनियममाह इदमिति इदंगीतार्थतत्त्वं तेत्वया अतपस्काय धर्मानुष्ठानहीनाय नवाच्यं नचाभक्ताय गुरावीश्वरेच भक्तिशून्याय कदाचिदपिवाच्यं नचाशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्व्वतेवाच्यं मांपरमेश्वरंयोऽभ्यसूयति मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेणनिन्दति तस्मैच नवाच्यं ६७ एतैर्दोषैरहिते

भाषाअनुवाद

इसप्रकारसे श्रीभगवतगीताका तत्त्वअर्थ उपदेशकर अब गीताको संप्रादाय रूप प्रवर्त्तन करने मे अर्थात् दूसरेको उपदेशदेनेमें नियमकहतेहै कि हेअर्जुन इसगीतार्थकेतत्व को तुम अतपस्क कहे स्वधर्मअनुष्ठानरहित मनुष्यसे न कहना औ नकभी अभक्तकहे ईश्वरगुरुतथाब्राह्मणकी भक्तिविहीनको कहना औ अशुश्रुषुअर्थात् ब्राह्मणगुरुतथाईश्वरकी शुश्रूषासेवा जो नहीं करता अथवागीताश्रवणकरनेकी जिसको अनिच्छाहोय ऐसे मनुष्योंकोभी कभी न कहियो और जो परमेश्वर स्वरूप हमारे मे मनुष्य बुद्धि लायकर दोष आरोप करता हुआ निन्दा करै उसको भी न कहना यह तुम से हम प्रत्युपकार चाहते हैं ६७

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ६८

शाङ्करभाष्यं

सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह य इमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः सम्वादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गुप्ततमं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतोर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः यथा त्वयि मया भक्तेः पुनर्ग्रहणाद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रम्भवतीति गम्यते कथमभिधास्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोर्मम शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एवात्र संशयो न कर्त्तव्यः ६८

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शास्त्रसम्प्रदायप्रवृत्त्यर्थमुत्तरश्लोकप्रवृत्तिं दर्शयति सम्प्रदायेति य इत्यध्यायकोनिर्दिश्यते परमत्वं ग्रन्थस्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमित्याह परममिति गोप्यत्वमस्य रहस्यार्थविषयत्वाद्यथोक्तस्य वादस्य ग्रन्थतोर्थतश्च भक्तेषु स्थापने हेतुमाह यथेति मयि वासुदेवे भगवति अनन्यभक्ते त्वयि यथा मया ग्रन्थोऽर्थतः स्थापितस्तथा मद्भक्तेष्वन्येष्वपि यो ग्रन्थमिमं स्थापयिष्यति तस्येदं फलमित्युत्तरत्र सम्बन्धः नाभक्तायेति भक्तेरधिकारिविशेषणत्वोक्तेर्मद्भक्तेष्विति पुनर्भक्तिग्रहणमनर्थकमित्याशंक्याह भक्तेरिति शुश्रूषादिसहकारिराहित्यं केवलशब्दार्थो यद्यपि मात्रशब्देन सूचितमेतत्तथापीतरेणास्फुटीकृतमिति विरोधः प्रश्नपूर्वकमभिधानप्रकारमभिनयति कथमित्यादिना भगवति भक्तिकरणप्रकारं प्रकटयति भगवत इति यच्छब्दापेक्षितं पूरयति तस्येति मामेवैष्यत्येवेत्यन्वयं गृहीत्वा व्याचष्टे मुच्यत एवेति ६८ ननु सर्वेषां मुक्तिसाधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तन्निष्ठस्य मुमुक्षोर्नास्ति विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरितितत्राह किञ्चेति

स्वामिकृतटीका

श्रीगीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह य इममिति मद्भक्तेष्वभिधास्यति मद्भक्तेभ्यो यो वक्ष्यति स मयि परां भक्तिं करोति ततो निःसंशयः सन् मामेव प्राप्नोतीत्यर्थः ६८

भाषाअनुवाद

पूर्व कहे हुये सब दोषों से वर्जित भक्तजनों को गीतार्थ के उपदेश करने वाले पुरुष का फल कहते हैं कि जो यह परम गुह्य गीतार्थ का उपदेश मेरे भक्तोंको करैगा सो मनुष्य मेरी पर कहे उत्तम भक्तिकारी होगा और तदनन्तर सो मनुष्य सर्व संशयसे रहित हो हमको प्राप्त होगा अर्जुन यह जानो ६८

नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः भविताचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ६९
अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसम्वादमावयोः ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ७०

शाङ्करभाष्यं।

किञ्च नच तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतोमनुष्येषुमनुष्याणांमध्येकश्चिन्मेमम प्रियकृत्तमोऽतिशयेनप्रियकृत्तमोऽन्यःप्रियकृत्तमोनास्त्येवेत्यर्थःवर्त्तमानेषुभविताचभविष्यत्यपिकाले तस्मात्द्वितीयोऽन्यःप्रियकृत्तरोभुविलोकेऽस्मिन् भविता ६९

योऽपिअध्येष्यतेचपठिष्यतियइमंधर्म्यंधर्मादनपेतंसम्वादरूपंग्रन्थमावयोः तेनेदंकृतंस्यात् ज्ञानयज्ञेनविधिजपोपांशुमानसानांयज्ञानांज्ञानयज्ञोमानसयज्ञा

आनन्दगिरिकृतटीका

इतश्चविद्यासम्प्रदानंमुमुक्षुणायथोक्तविशेषणवताकर्त्तव्यमित्यर्थः वर्तमानेषुमध्ये त्वत्तोऽन्योनास्त्येवप्रियकृत्तमोनाप्यतीतेषुताहक्कश्चिदासीदितिशेषः तस्माद्विद्यासम्प्रदायकर्त्तुःसकाशादित्यर्थः ध्याननिष्ठस्यश्रेष्ठत्वेपिस्वसम्प्रदायप्रवक्तुःश्रेष्ठतमत्वादुचिताविद्यासम्प्रदानेप्रवृत्तिरितिभावः ६९ सम्प्रदायप्रवक्तुःसर्व्वाधिकंफलं

स्वामिकृतटीका

किञ्च नचेति तस्मान्मद्भक्तेभ्योगीताशास्त्रव्याख्यातुः सकाशादन्योमनुष्येषुमध्येकश्चिदपिमम प्रियकृत्तमोऽत्यन्तंपरितोषकर्त्तानास्ति नचकालान्तरेभविष्यति ममापितस्मादन्यःप्रियतरोऽधुनाभुवितावन्नास्ति नचकालान्तरेऽपिभविष्यतीर्थः ६९

भाषाअनुबाद

तिससे हेअर्जुन उपदेशकरने औ संप्रदायचलानेवाले मनुष्यों के मध्यमे मेरा भक्त गीताका उपदेशकारी जो है उसके समान और कोईभी नहीं मेरा अत्यन्त परितोप करनेवाला है औ न होगा और पृथिवीमे उससे अधिक प्रिय हमारे और कोई नहीं है न होगा ६९

अब गीता पाठ करने का फल कहते हैं कि जो मनुष्य हमरा औ तुमारा यह धर्मयुक्त संवाद नियम से पाठ करैगा सो पुरुष समस्तयज्ञोंमे श्रेष्ठ ज्ञानयज्ञ से हमारा पूजन किया यह मेरी निश्चित बुद्धि है भावार्थ यह कि जो अर्थ न जानिके भी जप के समान गीता पढ़ै तो उसके श्रोता हम उसपर प्रसन्न होते हैं ज्ञान अज्ञान किसी तरह हमको स्मरण करे हम उसके निकट जायंगे जैसे अजामिल औ व्याध आदिकों के निकट हम गये हैं ७०

शाङ्करभाष्यं

द्विशिष्टतमद्धत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्याध्ययनं स्तूयते फलविधिरेववा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फलम्भवतीति तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्यां स्यामेवमिति मे मतिर्निश्चयः ७० अथ श्रोतुरिदं फलं श्रद्धावान् श्रद्दधानोऽनसूयश्चासूयावर्जितः सन् इमं ग्रन्थं शृणुयादपि योनरोऽपिशब्दात् किमर्थज्ञानवान् सोऽपि पापान्मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मिणामग्निहोत्रादिकर्मवतां ७१

आनन्दगिरिकृतटीका ।

[illegible] सर्वज्ञाविष्णुरित्युक्तोनसर्वविद्याधिदैवतमिति न्यायेनोक्तासंप्रत्यध्येतुर्विवक्षितंफलमाह योधीति यथोक्तस्यशास्त्रस्ययोऽध्येतातेनेदंकृतंस्यादिति सम्बन्धः तदेवाह अध्येष्यतइति तेनेदंकृतमित्यत्रेदंशब्दार्थंविशदयति ज्ञानेति तेनाहमिष्टःस्यामिति सम्बन्धः चतुर्विधानां यज्ञानांमध्ये ज्ञानयज्ञस्यश्रेयान्द्रव्यमयात्यज्ञात्ज्ञानयज्ञइतिविशिष्टत्वाभिधानात्तेनाहमिष्टः स्यामित्यध्ययनस्यस्तुतिरभिमतेत्याह विधीति पक्षान्तरमाह फलेति फलविधिमेवंप्रकटयति देवतादीति यद्विज्ञानयज्ञस्यफलं केवलत्वेनतुल्यमस्याध्ययन[illegible]ते तच्चदेवताद्यात्मत्वमित्यर्थः कथम्[illegible]नादेव सर्वात्मकंफलंलभ्यते [illegible] दितिश्रुतिस्तत्राह तेनेति तेनाध्ययनेनाज्ञानयज्ञतुल्येनाध्ययनेन[illegible]त् ज्ञानादुक्तंफलमविरुद्धमित्यर्थः ७० [illegible] लं कथयति अथेति आचार्येणशिष्याय यावज्ज्ञानसंशयविपर्यासं [illegible]

स्वामिकृतटीका ।

पठतःफलमाह अध्येष्यतइति आवयोः श्रीकृष्णार्जुनयोरिमंधर्म्यं [illegible] नपेतंसंवादंयोऽध्येष्यतेजपरूपेणपठिष्यति तेनपुंसासर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठेनज्ञानयज्ञेनाहमिष्टःस्यांभवेयमिति मेमतिः यद्यप्यसौगीतार्थंनबुध्यतेजपएव केवलंजपति तथापि ममतच्छृण्वतोमामेवासौप्रकाशयतीतिबुद्धिर्भवति यथालोकेयदृच्छयापियदाकश्चित् कस्यचिन्नाम गृह्णाति तदासौ मामाह्वयतीतिमत्वा तत्पार्श्वमागच्छति तथाहमपि सत्यसन्निहितोभवेयं अतोयथा अजामिलजलबन्ध,[illegible] कथञ्चिन्नामोच्चारणमात्रेणप्रसन्नोऽस्मि तथैवतस्यापिप्रसन्नोभवेयमितिभावः ७०

अन्यस्यजपतोयोऽन्यः कश्चिच्छृणोति तस्यापिफलमाह श्रद्धावानिति योनरःश्रद्धयुक्तःकेवलं शृणुयादपिश्रद्धावानपियःकश्चित् किमर्थरूपमनुवृत्तेर्जपति अवज्ञंवा ज

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपियोनरः सोपिमुक्तःशुभान्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्य कर्मणां ७१

शाङ्करभाष्य

शिष्यस्यशास्त्रार्थग्रहणविवेकबुभुत्सयापृच्छति तदग्रहणेज्ञाते पुनर्ग्राहयिष्या म्युपायान्तरेणापिइतिप्रष्टुरभिप्रायोयत्नान्तरमास्थायशिष्यःकृतार्थःकर्त्तव्यइत्याचा र्यधर्मःप्रदर्शितोभवति कच्चित्किमेतत्मयोक्तंश्रुतंश्रवणेनावधारितंपार्थकिंत्वया एकाग्रेणचेतसाएकचित्तेन किम्वाप्रमादितंकच्चिदज्ञानसम्मोहोऽज्ञाननिमित्तः स म्मोहोवैचित्यभावोऽविवेकतास्वाभाविकःकिंप्रनष्टोयदर्थोयंशास्त्रश्रवणायासस्तवमम चोपदेष्टृत्वायासःप्रवृत्तस्तेधनञ्जय ७२ अर्जुनवाच नष्टमोहोऽज्ञानजंतमः

आनन्दगिरिकृतटीका

पदेष्टव्यमिति दर्शयितुंभगवानर्जुनंप्रति पृष्टवानित्याह शिष्यस्येति प्रष्टुरभिप्रायंप्रक टयति तदग्रहणइति शिष्यस्योक्तं गृहीतुंचेष्टेतहितंप्रत्यौदासीन्यमाचार्यस्योचितं तस्यमन्दबुद्धित्वादित्याशंक्याह यत्नान्तरमिति कच्चिदिति कोमलप्रश्ने तमेवव्याचष्टे किमेतदिति द्वितीयंकिंपदंपूर्वस्य व्याख्यानतया सम्बध्यते कच्चिदिति द्वितीयंप्रश्नंवि भजते किंप्रनष्टइतिमोहप्रणाशस्य प्रसङ्गंदर्शयति यदर्थइति ७२

स्वामिकृतटीका

पतीति दोपदृष्टिंकरोति तद्रहितस्तदर्थमाह अनसूयश्चासूयारहितोयःशृणुयात् सो पिसर्वैःपापैर्मुक्तःसन्नश्वमेधादिपुण्यकृतांलोकान् प्राप्नुयात् ७१

सम्यग्बोधानुपपत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदितिप्रश्नार्थेऽत्र ज्ञानसम्मोहस्तत्त्वाज्ञानकृतोविपर्ययःस्पष्टमन्यत् ७२ कृतार्थःसन्नर्जुनउवाच नष्टो

भषा अनुवाद ।

अब गीता श्रवण करने का फल कहतेहैं कि जो कोई मनुष्य श्रद्धाकरिकैविश्वा स युक्तहो केवल गीता पाठ श्रवण करै औ अनसूय कहे यह मनुष्य क्यों चि ल्लाय के पढ़ता है अथवा अशुद्ध निकले तो इसे टोकैं ऐसे दोष न देखैं ऐसे मनु ष्य तावत सकल पाप से मुक्त हो अश्वमेध यज्ञ आदि कर्म करनेवाले जो लोक पावते हैं येभी उसी लोकको प्राप्त होंगे और जो अर्थयुक्त अति प्रीति पूर्वक श्र वण करैं तो वे जीवनमुक्त हैं औ अन्तको साक्षात् ब्रह्मस्वरूप होयंगे इस मे कुछ सन्देह नहीं है ७१

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा कच्चिदज्ञानसम्मोहःप्रनष्टस्ते धनञ्जय ७२
अर्जुनउवाच नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोऽस्मिगतसन्देहः
करिष्येवचनंतव ७३

शाङ्करभाष्यं

समस्तसंसारानर्थहेतुःसागरइवदुस्तरःस्मृतिश्चात्मतत्त्वविषयालब्धायस्यालाभात् सर्व्व
ग्रन्थीनांविप्रमोक्षःत्वत्प्रसादात्तवप्रसादान्मयात्वत्प्रसादमाश्रितेनाच्युतअनेनमोह
नाशप्रश्नप्रतिवचनेनसर्व्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति निश्चितंदर्शितंभवतीति य
दुक्ताज्ञानसम्मोहनाश आत्मस्मृतिःलाभश्चेति तथाचश्रुतिः नात्मवित्शोचतीति च
पन्यस्यात्मज्ञाने सर्व्वग्रन्थिविप्रमोक्षोऽभिहितो हृदयग्रन्थिरित्यादि तत्रकोमोहःकःशोकएकत्व
मनुपश्यतइतिच मन्त्रवर्णःअथेदानींत्वच्छासने स्थितोऽस्मिगतसन्देहः मुक्तसंशयःक
रिष्येवचनन्तवाहं त्वत्प्रसादात् कृतार्थो नमे कर्त्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ७३

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रेमोपदिष्टात्मज्ञानस्याज्ञानसन्देहविपर्य्यासनिवर्त्तकत्वं भगवदर्जुनयोः
कथनेन भगवत्वाक्यं निरूपयिष्यन्नर्जुनोविज्ञापितवानित्याह अर्जुनइति अज्ञानोत्थ
स्याविवेकस्यनष्टत्वंजेयस्यष्टयति क्षमस्तइति स्वयंज्योतिर्निश्चितोविग्रहस्वविज्ञानवर्त्तं
विघातयति नाविदितंप्रकाशयतीतिस्वाह स्मृतिश्चेति स्मृतिलाभेकिंस्यादित्यत्र

भाषानुवाद

जो सम्यक्प्रकार बोध नभयाहो तो हम फेरभी तुमको उपदेश करेंगे इस
आशयसे भगवानपूछतेहैं किहे पार्थ अर्जुन कहोतो मैंने जोकहा सोएक प्रकार
चित्त हो तुमने सुना औ हे धनञ्जय संमोहकहे तत्वज्ञान के विषयमे अज्ञा
नजनित तुमारी विपरीत बुद्धि नष्ट भई कि नहीं अर्थात् मेरेवचनो से अज्ञान
दूर भया कि नहीं यही भगवान ने पूछा ७२ तबतो भगवान की वाणीसे पर
म कृतार्थ हो अर्जुन कहते हैं कि हे अच्युत श्रीकृष्ण आपकी कृपासे अब
मेरा आत्मज्ञान के विषय मे मोह नष्टहोगया औ स्मृति जो ज्ञान सो पाया औ
आत्मस्वरूप के अनुसन्धान मे चित्तकीस्थिति भई अर्थात् आत्मस्वरूपका ज्ञान
प्रकाश भया औ धर्म के विषय मे संदेह मेरे चित्तसे चली गई ऐसा जो मैहूं
सो अब आपकी आज्ञा प्रतिपालन करूंगा और युद्धकरने के लिये तयारखड़ा
हूंजो आज्ञा होय सो करूं यह अर्जुनने सावधानहो श्रीभगवानसे कहा ७३

सञ्जयउवाच इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः सम्वादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ७४

शाङ्करभाष्यं।

परिसमाप्तःसकलाम्नायशास्त्रार्थोऽथेदानींकथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं सञ्जयउवाच इत्येवमहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः सम्वादमिमंयथोक्तमश्रौषंश्रुतवानस्मि अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरंरोमहर्षणंरोमाञ्चकरं ७४

आनन्दगिरिकृतटीका

तदाह यस्मादिति मोहनाशेस्मृतिप्रतिलम्भेवाऽसाधारणकारणमाह त्वत्प्रसादादिति प्रकृतेनप्रश्नप्रतिवचनेनलब्धमर्थंकथयति अनेनेति यदुक्तंस्मृतिप्रतिलंभात्सर्वोपतोहृदयग्रन्थीनांविप्रमोक्षःस्यादिति तत्रप्रमाणमाह तथाचेति ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौश्रुत्यन्तरमपिसम्वादयति भिद्यतइति भगवदनुग्रहादज्ञानकृतमोहस्या... नन्तरमात्मज्ञानेप्रतिलब्धेत्वदाज्ञाप्रतीघ्नोहमित्युत्तरार्द्धंव्याकरोति अथेति तववचनंकरिष्येहमित्यत्रतात्पर्यमाह अहमिति ७३ शास्त्रार्थेसमाप्तेसत्यस्यामवस्थायां सञ्जयवचनंकथमुपयुक्तमितितदाह परिसमाप्तइति वासुदेवस्यसर्वज्ञस्यसर्वेश्वरस्यकृतार्थस्यपार्थस्यपृथासुतस्यार्जुनस्यमहात्मनोऽक्षुद्रबुद्धेः सर्वाधिकारिगुणसम्पन्नस्यसम्वादंसम्वादंगुरुशिष्यभावेनप्रश्नप्रतिवचनाभिधानमिममनुक्रान्तमद्भुतं विस्मयकरं रोमाणिहर्षन्तिपुलकाभवन्त्यनेनेति रोमहर्षणमाह्लादकरंयथोक्तंश्रुतवानस्मीत्याह इत्येवमिति ७४

स्वामिकृतटीका।

मोहइति आत्मविषयोमोहोनष्टःयतोऽहमस्मीति स्वरूपानुसन्धानरूपा स्मृतिस्त्वत् प्रसादान्मयालब्धा अतःस्थितोऽस्मिगतोऽधर्मविषयःसन्देहोयस्यसोऽहं तवाज्ञांकरिष्यामीति ७३ तदेवंधृतराष्ट्रंप्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादंकथयित्वाप्रस्तुतांकथामनुसन्दधानः सञ्जयउवाच इत्यहमिति लोमहर्षणंलोमाञ्चकरंसंवादमश्रौषं श्रुतवानहं मद्भुतमन्यत् ७४

भाषाअनुवाद

सोई श्रीकृष्ण अर्जुनका संवाद राजाधृतराष्ट्र से सञ्जय कहतेहैं कि महात्मा वासुदेव औ अर्जुन का यह अद्भुत संवाद रोवांखडे करनेवाला मैनेजो सुना सो आपको जोंकातों कह सुनाया है ७४

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरं योगंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथ यतःस्वयं ७५

शाङ्करभाष्यम्

तच्च मंश्रीकृष्णार्जुनसम्वादंव्यासप्रसादात्ततोदिव्यचक्षुर्लाभात् श्रुतवान्ज्ञातवा नेतंसम्वादंगुह्यमहंपरंयोगंयोगार्थत्वात् ग्रन्थोपियोगस्तंसम्वादमिमंयोगेश्वरात्कृ ष्णात्साक्षात् कथयतःस्वयंनपरम्परातः ७५

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रकृष्टंसम्वादंकथमश्रौषीरितिचेत्तत्राह तच्चेति एतत्पदंसम्वादपरत्वा त्पुल्लिङ्गत्वेननेतव्यमित्याह एतमिति परमपुरुषार्थोपयिकत्वात्परत्वंपरंगुह्यम तिशयेनगुह्यंरहस्यमितिवा योगोज्ञानंकर्मचतदर्थत्वादयंसम्वादोयोगःउक्तअथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्ययोगस्याङ्गत्वादयंसम्वादयोगइत्याह सम्वादमितियोगानामीश्व रोयोगेश्वरस्तदनुग्रहहेतुत्वाद्योगतत्फलयोःततःसाक्षादव्यवधानेनश्रुतवान् नप रम्परयेत्याह योगेश्वरादिति स्वयंस्वेनपरमेश्वरेणातिरस्कृतज्ञानैश्वर्यरूपेण क थयतोव्याचक्षाणादित्यर्थः ७५

स्वामिकृत टीका

आत्मनस्तच्छ्रवणसम्भावनामाह व्यासप्रसादादिति भगवताव्यासेन दिव्यंचक्षुःश्रोत्रादिमह्यंदत्तंततोव्यासस्यप्रसादादेतच्छ्रुतवानस्मि किंतदित्यपेक्षाया माह परंयोगंपरत्वमाविष्करोति योगेश्वरात्श्रीकृष्णात् स्वयमेवसाक्षात्कथयतः श्रुतवानिति ७५

भाषा अनुवाद

अब सञ्जय यह वृत्तान्त अपने श्रवण करने का समाचार कहतेहैं कि भगवान व्यासदेव ने हम को दिव्य चक्षु श्रोत्र दिया है कि उनकी कृपासे परम योगरूप जो परम गुह्य अर्जुन के प्रति साक्षात् योगमाया के ईश्वर श्रीकृ ष्णने आप कहा सो मैने श्रवण किया औरकोई द्वारसे नहीं ७५

राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्यसम्वादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोःपुण्यं हृष्यामिचमुहुर्मुहुः ७६
तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरेः विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ७७

शाङ्करभाष्य

हेराजन्धृतराष्ट्र संस्मृत्यसंस्मृत्यसम्वादमिममद्भुतंकेशवार्जुनयोःपुण्यं श्रवणादपि पापहरंश्रुत्वाहृष्यामिच मुहुर्मुहुःप्रतिक्षणं ७६

तच्चसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरेर्विश्वरूपं विस्मयोमेमहान् हेराजन् हृष्यामिच पुनःपुनः ७७

आनन्दगिरिकृतटीका।

यथोक्तंसंवादंभगवतःश्रुत्वाकिमुपेक्ष्यसेनेत्याह राजन्नितिपुण्यत्वंसाधयति श्रवणादपीति ७६ यत्तुविश्वरूपाख्यंरूपंसगुणमर्जुनायभगवान्दर्शितवान्ध्यानार्थंतदिदानींस्तौति तच्चेति ७७ द्वयोरपिकृष्णार्जुनयोःनरनारायणयोःसम्वादस्यप्राशस्त्यार्थंपरमुक्तार्थंदर्शयति किंबहुनेति कथंसर्वेषांयोगानामीश्वरोभगवानिति तत्राह तत्प्रभवत्वादिति सर्वयोगोज्ञानंकर्मचतस्यबीजंशास्त्रीयं ज्ञानवैराग्यादि तद्धिभगवदधीनंतदनुग्रहविहीनस्यतदयोगाद्तोयोगतत्फलयोर्भगवदनुग्रहायतत्त्वाद्भगवतोयोगेश्वरत्वमित्यर्थः श्रीर्लक्ष्मीर्विजयःपरमुत्कर्षःराज्ञोधृतराष्ट्रस्यस्वपुत्रेषुविजयाशांशिथिलीकृत्यपाण्डवेषुजयप्राप्तिर्भ्रान्तिकीमुपसंहरति इत्येवमिति उपायोपेयभावेननिष्ठाद्वयस्यप्रतिष्ठापितत्वात् कर्मनिष्ठापरंपरयाज्ञान

स्वामिकृतटीका

किञ्च राजन्निति हृष्यामिरोमाञ्चितोभवामिहर्षंप्राप्नोमीति वा स्पष्टमन्यत् ७६
किञ्च तच्चेति विश्वरूपंनिर्दिशति स्पष्टमन्यत् ७७

भाषाअनुवाद

सो हे महाराज धृतराष्ट्र यह परम पवित्र केशव औ अर्जुनका अद्भुत संवाद स्मरण करके मै वारवार हर्षित होता हूं अथवा वारवार मेरे रोम खडे होते हैं ७६

और तत् शब्द से भगवान के विश्वरूप का निर्देश करते अर्थात् कहते हैं कि हे महाराज हरि श्रीकृष्ण के उस अद्भुत विश्वरूप का स्मरण करके हमको अत्यन्त विस्मय होती है अर्थात् आश्चर्यहोताहै और वारवार रोमांचहोता है ७७

आनन्दगिरिकृतटीका

निष्ठाहेतुः ज्ञाननिष्ठातु साक्षादेव मोक्षहेतुरिति शास्त्रार्थसुपसंहर्तुमितीत्युक्तं का ण्डत्रयात्मकं शास्त्रं पदवाक्यार्थगोचरं आदिमध्यान्तषट्केषु व्याख्यया गोचरीकृतं सं क्षेपविस्तराभ्यां योलक्षणैरुपपादितः सोऽर्थोऽस्मिन्नसंक्षिप्य लक्षणेन विदर्शितः गी ताशास्त्रमहार्णवोत्थमस्तं वैकुण्ठकण्ठोद्गतं श्रीकण्ठापरनामवन्मुनिकृतं निष्ठाद्वय द्योतितं निष्ठायत्नमतिप्रसादजननी साक्षात्कृतिं कुर्व्वती मोक्षपर्यवसायिनि प्रतिदि नं सेवध्वमेतद्बुधाः प्राचाञ्चामार्य्यपादानां पदवीमनुगच्छता गीताभाष्ये कृता टी काटीकातां पुरुषोत्तमं ७८ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दपू ज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरिविरचिते श्रीगीताभाष्यविवेचनेऽष्टादशोऽध्यायः १८

स्वामिकृतटीका

अतस्त्वं पुत्राणां राज्यादिशङ्कां परित्यजेत्याशयेनाह यत्रेति यत्र येषां पक्षे यो गानामीश्वरः श्रीकृष्णो वर्त्तते यत्र च पार्थो गाण्डीवधनुर्द्धरस्तत्रैव श्रीराज्यलक्ष्मीस्तत्रै व च विजयस्तत्रैव च भूतिरुत्तरोत्तराभिवृद्धिः नीतिर्न्यायोऽपि तत्रैव ध्रुवा नीतिः मम मतिर्निश्चयः अतइदानीमपि तावत् सपुत्रस्त्वं श्रीकृष्णशरणमुपेत्य पाण्डवान् प्रसा द्य सर्व्वस्वं तेभ्यो निवेद्य पुत्रप्राणरक्षां कुर्व्विति भावः भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोध तः सुखं बन्धविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः तथाहि पुरुषः सपरःपार्थ भक्त्या लभ्यस्त्व नन्यया भक्त्यात्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुनइत्यादौ भगवद्भक्तेर्मोक्षं प्रतिसाधकत्वश्रव णात्तदेकान्तभक्तिरेव तत्प्रसादोत्पन्ना नावान्तरव्यापारयुक्ता मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ज्ञानञ्च भक्त्यावान्तरव्यापारत्वमेव तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्व्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते इत्या दिवचनात् न केवलमेव भक्तिरितियुक्तं समः सर्व्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः इत्यादौ भेददर्शनात् नचैवं सति तमेव वि दित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतिविरोधः शङ्कनीयः भक्त्यवान्तर व्यापारत्वात् ज्ञानस्य नहि काष्ठैः पचतीत्युक्तेऽनलादिना साधकत्वमुक्तं भवति किञ्च यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः देहा न्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचना न्येवं सति समञ्जसानि भवन्ति तस्माद्भगवद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सिद्धं तेनैव दश यामत्यात् गीताविवृतिःकृता सएव परमानन्दस्तया प्रीणातु माधवः परमानन्दश्री

यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ७८
इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीता
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे मोक्षयोगोनामअष्टा
दशोऽध्यायः १८

शाङ्करभाष्यं

किंबहुना यत्रयस्मिन्पक्षे योगेश्वरःसर्व्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभवत्वात् सर्व्वयोग
बीजस्वकृष्णो यत्रपार्थोयस्मिन्पक्षेधनुर्द्धरोगाण्डीवधन्वा तत्रश्रीस्तस्मिन् पाण्डवानां
पक्षेविजयस्तत्रैवभूतिः श्रियोविशेषविस्तारोभूतिर्ध्रुवाऽव्यभिचारिणीनीतिर्नयइत्ये
वंमतिर्म्ममेति ७८ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा
जकाचार्य्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतःकृतौ गीताभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः १८

स्वामिकृतटीका

पादरजःश्रीधारिणाधुना श्रीधरस्वामियतिनाकृतागीतासुबोधिनी स्वप्रागल्भ्यव
लाद्विलोड्यभगवद्गीतांतदन्तर्गतं तत्वंप्रेप्सुरुपैति किं गुरुकृपापीयूषदृष्टिंविना अ
म्बुस्वाञ्जलिनानिरस्य जलधेरादित्सुरत्नमर्णोनावर्त्तधुनर्किं निमज्जति जनःसत्क
र्णधारं विना ७८ इति श्रीधरस्वामियतिकृतायां श्रीभगवद्गीताटीकायांसु
बोधिन्यांपरमार्थनिर्णयोनामाष्टादशोध्यायः १८

भाषा अनुवाद

इससे हे महाराज अवतुम अपने पुत्रों के राज्यलाभ की शंकाभी परित्याग
करो इस आशय पर कहते हैं कि जिसके पक्षमे योगेश्वर श्रीकृष्ण बर्त्तमानहैं
और जहांगांडीव धनुर्द्धारी अर्जुन तयारहै तहांई श्रीकहे राज्यलक्ष्मीऔविजय
तथाभूति कहे उत्तरउत्तर अभिवृद्धिकहे वढती औनीति जोन्याय सो सब निश्चय
मेहै ऐसी मेरीमतिहै इससे अवतुम पुत्रोंकोसाथले श्रीकृष्णजीकी शरणमे जायके
औ पाण्डवोंको अपना सर्वस्व दे प्रसन्न करावते हुये अपने पुत्रोंकी प्राणरक्षा
मात्र करो यह सञ्जयने धृतराष्ट्रको कहा ७८ सम्वत् १९ २७ श्रावण
इति श्रीजगन्नाथशुक्लविरचित मनभावनीभाषाटीकायां अष्टादशोऽध्यायः १८

ज्ञानरत्नाकरयन्त्रे यन्त्रिता समाप्ताचेयं श्रीमद्भगवद्गीता